શાસ્ત્રોના સંગ્રહનું પ્રયોજન શું છે? ૫

यस्माद्धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ।
सर्व शास्त्रमयी गीता तस्माद्गीताविशिष्यते ॥ ६ ॥

ગીતાગ્રંથ એટલામાટે શ્રેષ્ઠ છે કે તે સર્વોત્તમ ધર્મ-કર્મના ઉપદેશોથી ભરપૂર છે; સર્વ શાસ્ત્રમય છે; અને એ ઉપદેશોનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાં થઇ શકે છે. ૬

संसारसागरं घोरं तर्त्तुमिच्छति यो जनः ।
गीतानावं समारुह्य परं यातु सुखेन सः ॥७॥

જે મનુષ્ય આ મહાઘોર સંસારસાગરને તરી જવા ઇચ્છતો હોય તે આ ગીતારૂપી વહાણપર ચઢીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે. ૭

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः पुमान् ।
विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जित्तः ॥८॥

જે પુરુષ આ પુણ્ય-પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્રને પ્રયત્નપૂર્વક ભણે છે; તે સર્વ પ્રકારના ભયશોકાદિથી મુક્ત થઇ વિષ્ણુપદને પામે છે. ૮

गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।
मोक्षमिच्छति मूढात्मा याति बालकहास्यताम् ॥ ९ ॥

ગીતાનું જ્ઞાન જેણે સાંભળ્યું નથી અને સદા અભ્યાસયોગથીજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે; તે મૂઢ માણસ બાળકોની પેઠે ઉપહાસજ પામે છે.૯

ये शृण्वंति पठंत्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।
न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव न संशयः ॥१०॥

જે મનુષ્ય અહર્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર ભણે છે; અથવા તેનો પાઠ કરે છે કિંવા સાંભળે છે; તેને મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવજ× જાણવો. ૧૦

× આ પ્રમાણે ગીતાપ્રેમીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને ગીતાપાઠનું જે મહત્ત્વ દર્શાવાયું છે; તે ગીતાના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર માટે છે. "મેસા સેરા, પણ કરા કરે નહિ" તેની પેઠે માત્ર ઉપલક અને દેખાડવા પૂરતોજ પાઠ કરે, અથવા આચાર રાખે, અને અંદરથી તો "એરણની ચોરી ને સોયનું દાન" કરનારાઓ અથવા પરોપકારને નામે સ્વાર્થ, ધર્મને નામે ધૂર્તતા, અનેકતાને નામે દુરાચાર સેવે એવા ભગતડા, અથવા શુષ્કવેદાંતિ ધર્માંધ. માટે તો નહિજ ખુલ્લાં સમજવાં. એવા ભિખારીઓને એટલું પણ નથી સમજાતું કે, અનાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો ઠગાશે, પણ સર્વજ્ઞ

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिनेदिने।
सकृद्गीतांभसि स्नानं संसारमलनाशनम्॥११॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે કરાતું જળનું સ્નાન મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરે છે; તેમ ગીતાજ્ઞાનરૂપી જળનું સ્નાન નિત્યપ્રતિ કરવાથી સંસારરૂપી મળનો નાશ કરે છે. ૧૧

गीताशास्त्रस्य जानाति पठनं नैव पाठनं।
परस्मान्न श्रुतं ज्ञानं नैव श्रद्धा न भावना॥१२॥
स एव मानुषे लोके पुरुषो विड्वराहकः।
यस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः॥१३॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન પાઠન કરવું કરાવવું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી સાંભળતો નથી, તેમ જેનામાં શ્રદ્ધાયે નથી અને ભાવના પણ નથી; તે ગીતાને નથી જાણતો તેથી ગામમાં ભટકતા ભુંડ જેવો હોઇને તેનાથી નીચ બીજો કોઇ નથી. ૧૨,૧૩

धिक् तस्य ज्ञानमाचारं व्रतं चेष्टां तपो यशः।
गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तत्परो जनः॥१४॥

જે મનુષ્ય (માત્ર ગીતા વાંચે છે, પણ) ગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, તેના એવા (પોપટીયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવામાત્રના) આચારને, વ્રતને, ચેષ્ટાને, તપને અને યશને (કીર્તિને) ધિક્કાર છે. એનાથી અધમ બીજો કોઈ નથી. ૧૪

गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्ध्यासुरसंज्ञकम्।
तन्मोघं धर्मरहितं वेदवेदांतगर्हितम्॥१५॥

જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયુ નથી, તે જ્ઞાનને વેદમાં અને વેદાન્તમાં નિંદેલું હોઇ તેને નિષ્ફળ, ધર્મરહિત અને આસુરી જ્ઞાન જાણવું. ૧૫

योऽधीते सततं गीतां दिवारात्रौ यथार्थतः।
स्वपन्गच्छन्वदंस्तिष्ठञ्छाश्वतं मोक्षमाप्नुयात्॥१६॥

જે મનુષ્ય રાતદિવસ સુતાં, બેસતાં, ફરતાં અને ઉઠતાં રહેતાં

---

૧૬. આ નહિ જ [illegible] જેને ન સમજાતું હોય, તે [illegible]
[illegible]

પણ ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતતપણે કર્યા કરે છે; તે શાશ્વત મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

योगिस्थाने सिद्धपीठे शिष्टाग्रे सत्सभासु च ।
यज्ञे च विष्णुभक्ताग्रे पठन्याति परां गतिम् ॥१७॥

યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ પુરુષો આગળ, સંતસભામાં, યજ્ઞસ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુભક્તો આગળ પાઠ કરવાથી મનુષ્ય પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

गीतापाठं च श्रवणं यः करोति दिनेदिने ।
क्रतवो वाजिमेधाद्या कृतास्तेन सदक्षिणाः ॥१८॥

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ અથવા શ્રવણ નિત્યપ્રતિ કરે; તેણે દક્ષિણાસહિત અશ્વમેધાદિક યજ્ઞો કર્યા છે (એમ સમજવું). ૧૮

गीताऽधीता च येनापि भक्तिभावेन चेतसा ।
तेन वेदाश्च शास्त्राणि पुराणानि च सर्वशः ॥१९॥

જેણે ભાવભક્તિપૂર્વક તથા એકાગ્રચિત્તે ગીતાનું અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો (એમ સમજવું). ૧૯

यः शृणोति च गीतार्थं कीर्तयेच्च स्वयं पुमान् ।
आवये च परार्थं वै स प्रयाति परं पदम् ॥२०॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાર્થને સાંભળે, ગાય અને પરોપકારાર્થે અન્યને સંભળાવે, તે પરમ પદને પામે છે. ૨૦

नोपसर्पंति तत्रैव यत्र गीतार्चनं गृहे ।
तापत्रयोद्भवा पीडा नैव व्याधिभयं तथा ॥२१॥

જે ઘરમાં ગીતાનું પૂજન-અર્ચન થાય છે ત્યાં ત્રિવિધ [illegible] (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) પ્રવેશી શકતાં નથી, તથા વ્[illegible] ઓનો પણ ભય રહેતો નથી. ૨૧

न शापं नैव पापं च दुर्गतिं न च किंचन ।
देहेऽरयः पडेते वै न बाधंते कदाचन ॥२२॥

વળી તેને કોઇનો શાપ લાગતો નથી, પાપ લાગતું નથી, [illegible] દુર્ગતિ થતી નથી; તેમ શરીરના ષડ્રિપુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ

મદ અને ઈર્ષ્યા) પણ કદી બાધા કરતા નથી. ૨૨

भगवत्परमेशाने भक्तिरव्यभिचारिणी ।
जायते सततं तत्र यत्र गीताभिनंदनम् ॥२३॥

જ્યાં નિરંતર ગીતાનો આનંદ વર્તે છે, ત્યાં ભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારિણી–અનન્ય–એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઉપજે છે. ૨૩

स्नातो वा यदि वाऽस्नातः शुचिर्वा यदि वाऽशुचिः ।
विभूतिं विश्वरूपञ्च संस्मरन्सर्वदा शुचिः ॥२४॥

સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જો તે (ગીતામાં કહેલી) પરમાત્માની વિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સંસ્મરણ કરે તો તેને સદા પવિત્ર જાણવો. ૨૪

सर्वत्र प्रतिभोक्ता च प्रतिग्राही च सर्वशः ।
गीतापाठं प्रकुर्वाणो न लिप्यते कदाचन ॥२५॥

સર્વત્ર ભોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો પ્રતિગ્રહ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જો ગીતાપાઠ કરતો હોય તો તે તેનાથી કદીપણ લેપાતો નથી.

यस्यांतःकरणं नित्यं गीतायां रमते सदा ।
सर्वाग्निकः सदाजापि क्रियावान्स च पंडितः ॥२६॥
दर्शनीयः स धनवान्स योगी ज्ञानवानपि ।
स एव याज्ञिको ध्यानी सर्ववेदार्थदर्शकः ॥२७॥

જેનું ચિત્ત સદા ગીતામાંજ રમ્યા કરે છે; તેને સદાય અગ્નિહોત્રી, જપ કરનારો, ક્રિયાવાન, ધનવાન, પંડિત, યાજ્ઞિક, જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, સર્વ વેદોના અર્થ જાણનારો અને દર્શન કરવાયોગ્ય સમજવો.

गीतायाः पुस्तकं यत्र नित्यं पाठे प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि भूतले ॥२८॥

આ પૃથ્વીપર ગીતાનું પુસ્તક જ્યાં પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરવામાં વપરાતું હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિક સર્વ તીર્થ આવી વસેલાં સમજવાં. ૨૮

निवसंति सदा गेहे देहदेशे सदैव हि ।
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ॥२९॥

વળી તે ઘરમાં, અને દેહરૂપી દેશમાં, સર્વ દેવો, ઋષિઓ,

યોગીઓ અને પન્નગો સદા સર્વદા નિવાસ કરે છે. ૨૯

गीता गंगा च गायत्री सीता सत्या सरस्वती।
ब्रह्मविद्या ब्रह्मवल्ली त्रिसंध्या मुक्तगेहिनी ॥३०॥
अर्धमात्रा चिदानंदा भवघ्नी भयनाशिनी।
वेदत्रयी पराऽनंता तत्त्वार्थज्ञानमञ्जरी ॥३१॥
इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः।
ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथांते परमं पदम् ॥३२॥

ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મવલ્લી, ત્રિસંધ્યા, મુક્તગેહિની, અર્ધમાત્રા, ચિદાનંદા, ભવઘ્ની, ભયનાશિની, વેદત્રયી, પરા, અનંતા અને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમંજરી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનો ભંડાર), એ ગીતાનાં અઢાર નામનો સ્થિર મનથી જે નિત્ય જપ કરે; તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને શીઘ્ર પામે છે અને તેના પરિણામે પરમ પદરૂપ મોક્ષ પણ પામે છે. ૩૦-૩૨

यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठं प्रकीर्तयेत्।
तत्तत्कर्म च निर्दोषं कृत्वा पूर्णमवाप्नुयात् ॥३३॥

જે જે કર્મ કરે તે સર્વમાં ગીતાપાઠનું સ્મરણ કરે, તે તે કર્મ નિર્દોષ રીતે કરાય છે અને વિનાવિઘ્ને પૂરૂં થાય છે. ૩૩

पितॄनुद्दिश्य यः श्राद्धे गीतापाठं करोति वै।
संतुष्टाः पितरस्तस्यनिरयाद्यांति सद्गतिम् ॥३४॥
गीतापाठेन संतुष्टाः पितरः श्राद्धतर्पिताः।
पितृलोकं प्रयांत्येव पुत्राशीर्वादतत्पराः ॥३५॥

જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓના નિમિત્તે ગીતાનો પાઠ કરે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય અને નરકમાં હોય તો ત્યાંથી પણ સદ્‌ગતિ પામે છે; અને ગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તર્પિત થયેલા એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ દેતા થકા પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૪,૩૫

लिखित्वा धारयेत्कंठे बाहुदंडे च मस्तके।
नश्यंत्युपद्रवाः सर्वे विघ्नरूपाश्च दारुणाः ॥३६॥

જે માણસ ગીતાને લખીને ગળામાં, હાથ ઉપર કે મસ્તકે ધારણ કરે છે; તેના વિઘ્નરૂપી સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. ૩૬

देहं मानुषमाश्रित्य चातुर्वर्ण्येषु भारते ।
न शृणोति पठत्येव गीताममृतरूपिणीम् ॥३७॥
हस्तात्यक्त्वाऽमृतं प्राप्तं कष्टात्क्ष्वेडं समश्नुते ।
पीत्वा गीतामृतं लोके लब्ध्वा मोक्षं सुखी भवेत् ॥३८

ભારતભૂમિમાં કોઇ પણ વર્ણમાં મનુષ્યદેહ પામવા છતાં જે મનુષ્ય અમૃતરૂપિણી ગીતાને ભણે કે સાંભળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું અમૃત તજીને દુઃખથી વિષનું પાન કરે છે; અને જે ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે આ સંસારમાં સુખી થઇને દેહાંતે મોક્ષ પામે છે. ૩૭,૩૮

जनैः संसारदुःखार्तैर्गीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ।
संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥३९॥

સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલા જે મનુષ્યે ગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે તેને અમૃત પ્રાપ્ત થયું જાણવું; અને તે વૈકુંઠને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ જાણવું.

गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्धूत कल्मषा लोके गतास्ते परमं पदम् ॥४०॥

આ લોકમાં ઘણાયે રાજાઓ જનકાદિની પેઠે ગીતાનો આશ્રય લઇ પાપરહિત થઇને પરમ પદને પ્રાપ્ત થયેલા છે. ૪૦

गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूच्चावचेषु च ।
ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥४१॥

ગીતા સમજવામાં ઉચ્ચ–નીચનો ભેદ નથી. કેમકે ગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ કોઇને માટે સમાન છે. ૪૧

यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमादरात् ।
नैवाप्नोति फलं लोके प्रमादान्न वृथा श्रमम् ॥४२॥

(અથવા અનિરુપકારક) ગીતાગ્રંથનો અર્થ વાંચવા કે સાંભળવા છતાં પણ જેને પરમ આદર અને આનંદ ઉપજતો નથી, તે મનુષ્યના પ્રમાદને લીધે (અર્થાત્ તે ચિત્ત પરોવીને ગીતાર્થ વાંચતો–સાંભળતો નથી, અથવા તો ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી તેથી)

તેનો એ સર્વ (ઉપરચોટીયો) શ્રમ કાંઇ પણ ફળ નહિ આપતાં વૃથા જાય છે.

गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठफलं तस्य श्रम एव हि केवलम् ॥४३॥

ગીતાનો પાઠ કરીને જે માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેને પાઠનું ફળ મળતું નથી અને તેનો પાઠનો શ્રમ કેવળ વૃથાજ જાય છે. ૪૩

एतन्माहात्म्य संयुक्तं गीतापाठं करोति यः ।
श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥४४॥

આ ગીતાનો પાઠ જે માહાત્મ્ય સહિત કરશે અને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળશે (અને ગીતાના જ્ઞાન મુજબ વર્તશે) તે દેવદુર્લભ મોક્ષગતિ પામશે.

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।
गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥४५॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા ગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે; તે ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે. ૪૫

इति श्रीवाराहपुराणमांथी लीधेलुं श्रीगीतामाहात्म्यनुं अनुसंधान समाप्त.

गीतामंत्रना न्यास, ध्यान इत्यादि

ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ અને કીલક

ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥ श्रीकृष्णः परमात्मा देवता ॥ [1]अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस इति बीजम् ॥ [2]सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ॥ [3]अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति कीलकम् ॥

અર્થાત્ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી માળામાં મણકાતરીકે સમાયલા શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયલો છે, તે પરમાત્મપ્રેરિત વેદ, ઉપનિષદ, અને શાસ્ત્રોના સારરૂપ, ધર્મમય અને પરમ પદદાયક હોવાથી મંત્રરૂપજ છે. આવા મહાઉપકારક સેંકડો મંત્રમણિઓથી ગુંથવામાં આવેલી આ ભગવદ્ગીતારૂપી મંત્રમાળાના ઋષિ (ઋષિ એટલે કે પરમાત્મદર્શનપૂર્વક જીવનમુક્ત થયેલા જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અને પરમસિદ્ધ મહાજ્ઞાનીએ આપ્તવચનોથી અને અંતર્યામીની પ્રેરણાથી જે જે દિવ્ય સિદ્ધાંત, રહસ્ય અને ધર્મકર્માદિ જાણ્યાં-અનુભવ્યાં હોય, અને તે તેના દ્રષ્ટાતરીકે રહીને પરમ પદદાયક લોકહિતાવહ સ્તોત્ર કે મંત્રરૂપે યોજ્યું હોય તે) ભગવાન વેદવ્યાસ છે. છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. "જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક કરે છે અને વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે[1]" એ વચન ગીતામંત્રનું બીજ-એટલે કે આરંભનું કારણ છે; "સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એક મારે(પરમાત્માને)જ શરણે આવ[2]" (અર્થાત્ બીજું-ત્રીજું બધા છોડીને સર્વભાવથી એક મારૂં પરમાત્માનુંજ શરણ લે-મારા ઉપદેશને અનુસર) આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં શક્તિરૂપ છે; અને "હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કર.[3]" એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો કીલક એટલે કે

---

૧ જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૧. ૨,૩-જુઓ અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૬૬.

આધાર,ખીલો અથવા સ્તંભ છે-અર્થાત્ આ ગીતાગ્રંથનો સર્વ ભાર અથવા આધાર આ કીલક ઉપર છે.

ન્યાસવિષે સમજણ

હરકોઇ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્ય શુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઇત્યાદિ અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કલ્પીને તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (એટલે જમાવ) કરવો; (અર્થાત્ તે તે મંત્રોમાં સમાયલી સાવ સાચી અને આંતરિક દૃઢતા તથા નિડરતાને આપનારી સમજણને અધિકાધિક મજબૂત કરવામાટે નિત્યપ્રતિ તે તે માન્યતા પ્રમાણેનો દૃઢ સંકલ્પ તે તે અંગોદ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જમાવતા રહેવું-જગાડતા રહેવું-મજબૂત કરતા રહેવું) અને પોતાના એ દિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એવી રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની મૂર્તિરૂપે રહેલો કલ્પીને તે તે અંગદ્વારા તે આત્માને નમન કરવું. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ બનવું એને 'ન્યાસ' કર્યો, એમ કહે છે. આ ક્રિયા હરહમેશ ઉંડી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય, અને તેના પરિણામે ચારિત્રબળ પણ કેવું ખીલી ઉઠે એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અનુભવી ઋષિમુનિઓએ યોજેલી આવી અનેકવિધ ક્રિયાઓ અને વિધાઓની ખુબી નહિ સમજવાથી તેને ધતિંગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ ક્રિયાઓ લપ કાઢવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતી જોઇને જોનારને અભાવ ઉપજે એ પણ સ્વાભાવિક છે. માટે તે પૂરી સમજણપૂર્વક, શાન્તિપૂર્વક અને ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કોઇ પાસે બરાબર શીખી લેવી જોઇએ તથા વિધિપૂર્વક અને એકચિત્તે દર વખતે કરવી જોઇએ. આ ન્યાસના બે વિભાગ છે. કરન્યાસ અને અંગન્યાસ. ગીતાનો પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપરોક્ત ગીતામંત્રના ઋષિ, છંદ ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરીને પછી એ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરવા.

કરન્યાસનો વિધિ

[1]नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી" એ મંત્ર બોલીને તથા બન્ને હાથના અંગુઠાને બન્ને હાથની તર્જનીઓ (અંગુઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરીને તેને

1. જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

अंगुष्ठाभ्यां नमः એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

[1]न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति तर्जनीभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની તર્જનીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને तर्जनीभ्यां नमः કહીને તેને નમસ્કાર કરવા.

[2]अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति मध्यमाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે" એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની મધ્યમા(વચલી આંગળીઓ)નો અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને मध्यमाभ्यां नमः એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

[3]नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન (જગત ઉપજ્યું ત્યારથી) છે" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની અનામિકાઓ(ટચલીની પાસેની આંગળીઓ)ને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને अनामिकाभ्यां नमः એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

[4]पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः॥

અર્થાત્ "હે અર્જુન ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો" એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને कनिष्ठिकाभ्यां नमः એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

[5]नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः॥

અર્થાત્ "આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે" એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની હથેળીઓનો તથા તેના પાછલા ભાગોનો યથાક્રમ સ્પર્શ કરીને करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા. એ પછી હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

[6]नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इति हृदयाय नमः ॥

અર્થાત્ "આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને हृदयाय नमः એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને તેને (હૃદયદ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

૧–જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩. ૨, ૩–જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૪. ૪, ૫–જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫. ૬–જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

[1]न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति शिरसे स्वाहा ॥

અર્થાત્ "એને પાણી ભીંજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી" એ મંત્ર ભણીને શિરસે સ્વાહા (માથાને સ્વાહા) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

[2]अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति शिखायै वषट् ॥

અર્થાત્ "આ આત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે" એ મંત્ર ભણીને શિખાયૈ વષટ્ (શિખાને વષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે ચોટલીનો સ્પર્શ કરવો.

[3]नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम् ॥

અર્થાત્ "આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે" એ મંત્ર ભણીને તથા કવચાય હુમ્ એમ બોલી બંને હથેળીઓ બંને ખભાને અડાડી અદબ વાળીએ તેમ કરવું. આથી કવચ પહેર્યાની ભાવના થાય છે.

[4]पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वौषट् ॥

અર્થાત્ "હે પાર્થ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો" આ મંત્ર ભણીને તથા નેત્રત્રયાય વૌષટ્ (ત્રણે નેત્રોને વૌષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની આંગળીઓના અગ્રભાગવડે બંને ચક્ષુઓને અને બંને ભ્રમરો વચ્ચે ગુપ્ત રહેલા ત્રીજા જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

[5]नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति अस्त्राय फट् ॥

અર્થાત્ "આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણનાં છે" આ મંત્ર ભણીને અસ્ત્રાય ફટ્ એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઉલટી રીતે ફેરવીને તેની પહેલી બે આંગળીઓવડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી. इति अंगन्यास समाप्त

વિનિયોગ

श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं पाठे विनियोग इति संकल्पः ॥

અર્થાત્ દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તીને તેમની કૃપા પામવા અર્થે આ ગીતારૂપી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવામાં (અર્થાત્ મ્હારૂં કર્તવ્ય-પ્રાધાન્ય સમજવામાં) મ્હારો

૧-જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩. ૨, ૩-જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૪.
-જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫.

વિનિયોગ કરૂં છું (એટલે કે તનમનથી એકચિત્તે જોડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસની છેવટે કરવો;* અને તે પછી ગીતા-મંત્રના ઋષિ અને દેવતાનું નીચે મુજબ ધ્યાન–વંદન કરવું અને તે પછીજ ગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાનું ધ્યાન–વંદન

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं।
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ॥
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी–
मंव त्वामनुसंदधामि भगवद्‌गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

ॐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસજીએ મહાભારત મધ્યે ગુંથેલી, અદ્વૈતજ્ઞાનામૃતને વર્ષાવનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને આ અસત, જડ તથા દુઃખરૂપ અસાર સંસાર ઉપરથી મોહ–મમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતી ભગવદ્‌-ગીતે! હે અંબે! (હે માતા!) હું આપનું ધ્યાન ધરૂં છું. (૧)

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન–વંદન

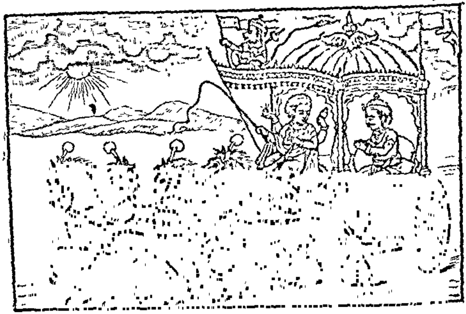
नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविंदायतपत्रनेत्र।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः २

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન! આપને નમસ્કાર હો. મહાભારતરૂપી તેલ પૂરીને આપેજ આ ગીતાજ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મકર્મનો ખરો માર્ગ દર્શાવવા સારૂ) પ્રગટાવ્યો છે. (૨)

---

* ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો સમજી લઈને ભાવભક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે તો (જેમ પંખો હલાવવારૂપે કે ખુલ્લી જગામાં જવારૂપે મનુષ્યયત્ન થવાથી હવાનો લાભ વિશેષરૂપે મળે છે; તેમ) સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપાનો લાભ પણ જરૂર મળી શકે. અર્થાત્ પ્રભુકૃપા પામવી કે નહિ પામવી એનું કારણ કાંઈ પ્રભુમાં મનુષ્યોના જેવો પક્ષપાત, સ્તુતિલોભ કે સ્વચ્છંદતા હોવાનું નથી પણ 'મનુષ્યયત્ન' છે. કેમકે પ્રભુ પોતે જેમ સદાય સર્વત્ર છે તેમ પ્રભુકૃપા પણ સદા અને સર્વત્ર રહેલી છે.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥

શરણુ થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં ચાબુક ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણુ ! આપને નમસ્કાર હો. (૩)

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥४॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; તેના દોહનારા ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; મહાન ગીતામૃતરૂપી દૂધ છે અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. (૪)

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ॥ ५॥

વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને ચાણૂર દૈત્યોનો નાશ ારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા હે શ્રીકૃષ્ણુ ! હે જગદ્‌ ' હું આપને વંદન કરું છું.(૫)

...ष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोपला ।
शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ॥

अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ।
सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥६॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનીરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી ગ્રુડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોજાંવાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ધુમરીવાળી જે યુદ્ધરૂપી નદી, તેને આપ શ્રીકૃષ્ણરૂપી સુકાની મળ્યા તેથીજ પાંડવો તરી ગયા છે. (૬)

पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं ।
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ॥
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा ।
भूयाद्भारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥७॥

ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધવાળું, નાના પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિકથાના ઉપદેશવડે પ્રફુલ્લ થયેલું, જગતમાંના સજ્જનરૂપી ભમરાઓ નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના રસનુ પાન કરે છે એવું, કલિકાળનાં પાપનો વિનાશ કરનારૂં અને પરાશરના પુત્ર શ્રીવ્યાસ મુનિના વાણીરૂપી વિશાળ સરોવરમાં ઉગેલું એવું મહાભારતરૂપી કમળ અમારૂં કલ્યાણ કરનારૂં થાઓ. (૭)

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥ ८ ॥

જેમની કૃપા મુંગાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને પર્વત ઉલ્લંઘાવે છે; તે પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને હું વંદન કરૂં છું.(૮)

यं ब्रह्मावरुणेंद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वंति दिव्यैः स्तवैर्वेदैःसांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंति यं सामगाः॥ ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो ।
यस्यांतं न विदुःसुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥९॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રોવડે જેમની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદસહિત વેદોવડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે; તેમનામાં પરોવાયલા ચિત્તવડે ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓજ જેમનાં દર્શન કરી શકે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પારને જાણી શકતા નથી; એવા પરમાત્મદેવને નમસ્કાર હો. (૯)

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

દ્વિવિધ પ્રકૃતિ—(૧)પરા—એ જીવભૂતા છે. (૨) અપરા એ જડ છે. તેના આઠ ભેદ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર.
ત્રિવિધ કર્મ—કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ.
ત્રણ ગુણ—સત્ત્વ, રજ અને તમ.
ત્રિવિધ તાપ—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક.
ત્રણ દોષ—શરીરના—ચોરી, વ્યભિચાર અને હિંસા.
ત્રણ દોષ—મનના—તૃષ્ણા, ચિંતા અને બુદ્ધિમંદતા.
ચાર દોષ—વાણીના—નિંદા, અસત્ય, કઠોરતા અને વધારે પડતું બોલવું.
ચતુર્વિધ અન્ન—ભોજ્ય(ચાવવાનું), પેય (પીવાનું), લેહ્ય (ચાટવાનું), ચોષ્ય (ચૂસવાનું)
ચાર આશ્રમ—બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ.
ચાર અવસ્થા—જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્યા.
ચાર પુરુષાર્થ—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.
ચાર પાદ બ્રહ્મના—વૈરાટ, હિરણ્યગર્ભ, ઈશ્વર અને ઈશ્વરસાક્ષી.
ચાર પાદ આત્માના—વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ અને તુરીય.
ચાર માત્રા ૐકારની—અકાર, ઉકાર, મકાર અને અર્ધમાત્રા (અમાત્ર).
ચાર પ્રકારના ભક્ત—આર્ત, અર્થાર્થી, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની.
ચાર પ્રકારના મનુષ્ય—પામર, વિષયી, જિજ્ઞાસુ (મુમુક્ષુ) અને મુક્ત.
ચાર મહાવાક્ય—प्रज्ञानं ब्रह्म (ઋગ્વેદ), तत्त्वमसि (સામવેદ), अयमात्मा ब्रह्म (અથર્વ વેદ), अहंब्रह्मास्मि (યજુર્વેદ)
ચાર પ્રકારની મુક્તિ—સામીપ્ય, સાયુજ્ય, સારૂપ્ય અને સાર્ષ્ટિ.
ચાર પ્રકારની યોનિ—જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ.
ચાર પ્રકારના યોગ—હઠયોગ, મંત્રયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ.
ચાર પ્રકારની વાણી—પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી.
ચાર પ્રકારના શબ્દ—ઘોષ, ધ્વનિ, નાદ અને ૐકાર.
અંતઃકરણચતુષ્ટય—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર.
પાંચ મુખ્ય આસન—(યોગનાં) સિદ્ધ, પદ્મ, ભદ્ર, વજ્ર અને સ્વસ્તિક.
પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય—શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જીભ અને નાસિકા.
પાંચ વિષય—(જ્ઞાનેંદ્રિયના) શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ.
પાંચ કર્મેંદ્રિય—વાચા, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ.
પાંચ વિષય—(કર્મેંદ્રિયના) બોલવું, આપવું-લેવું, ચાલવું, મળત્યાગ, મૂત્રત્યા
પાંચ ક્લેશ—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ.
પાંચ પ્રકારનાં કર્મ—નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત અને નિષિદ્ધ.
પાંચ કોષ—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય
પાંચ દેવતરુ—મંદાર, પારિજાત, સંતાન, કલ્પ અને હરિચંદન.
પાંચ પ્રાણ—પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન.

પાંચ ઉપપ્રાણ—નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, ધનંજય અને દેવદત્ત.
પાંચ ભૂત—આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી.
છ ઋતુ—વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર.
છ શાસ્ત્ર-પડ્દર્શન—ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા.
છ પ્રમાણ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ.
કપિલાષષ્ઠી—એ પર્વ બહુધા ૬૦ વર્ષે આવે છે. માસ ભાદ્રપદ, પક્ષ કૃષ્ણ, તિથિ ષષ્ઠી, વાર સોમ, નક્ષત્ર રોહિણી, યોગ વ્યતિપાત અને મહાનક્ષત્ર હસ્ત; એટલા યોગો એકઠા થાય ત્યારે એ આવે છે.
સપ્તકુલપર્વત—મહેન્દ્ર, મલય, સહ્ય, શક્તિમાન, ઋક્ષ, વિંધ્ય અને પારિયાત્ર.
સપ્તધાતુ—રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર.
સપ્તપાતાલ—અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ.
સપ્તસ્વર—નિષાદ, ઋષભ, ગાંધાર, ષડ્જ, મધ્યમ, ધૈવત અને પંચમ.
સાત સ્વર્ગ—ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ, મહઃ, જનઃ, તપઃ અને સત્ય.
સાત ચક્ર—આધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ, આજ્ઞા, સહસ્રદલપદ્મ.
આઠ અંગ (યોગનાં)—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.
આઠ દિગ્ગજ—ઐરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અંજન, પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ અને સુપ્રતિક.
આઠ પ્રકારના સાત્ત્વિક ભાવ—સ્તંભ, સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભંગ, કંપ, વૈવર્ણ્ય, અશ્રુપાત અને પ્રલય.
અષ્ટલોકપાલ—ધર, ધ્રુવ, સોમ, અન્હ, અનિલ, અનલ, પ્રત્યુષ અને પ્રભાસ.
અષ્ટસિદ્ધિ—અણિમા, મહિમા, ગરિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇશિતા અને વશિતા (શ્રીમદ્‌ભાગવત એકાદશ સ્કંધનો અધ્યાય ૧૫ જુઓ.)
નવ પ્રકારની ભક્તિ—શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન.
નવ રસ—અલંકાર શાસ્ત્રમાંના-શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્‌ભુત અને શાંત.
દશ નિયમ—" दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः।
व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश॥
દાન, યજ્ઞ, તપ, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, બ્રહ્મચર્ય, વ્રત, ઉપવાસ, મૌન અને સ્નાન.
દશ યમ—आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम्। प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश॥ અર્થાત્ અક્રૂરતા, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, દમ, સરળતા, પ્રીતિ, પ્રસન્નતા, માધુર્ય અને શાંતિ, એ દશ યમ છે.
એકાદશ રુદ્ર—મૃગવ્યાધ, સર્પ, નિર્ઋતિ, અજૈકપાત્, અહિર્બુધ્ન્ય, પિનાકી, દહન, ઈશ્વર, કાપાલી, મહાદ્યુતિ અને ભર્ગ.
ચૌદ મનુ—સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, ચાક્ષુષ, વૈવસ્વત, સાવર્ણિ, દક્ષસાવર્ણિ, બ્રહ્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, દેવસાવર્ણિ, ઇંદ્રસાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૩	૮	દાદાએ	દાદાજીએ
૪૧	૭	કરવે.	કરવો.
૬૭	૨૯	પૂણ	પૂર્ણ
૮૩	૨૪	પ૬મા	૫૪મા
૯૮	૨૨	છટી	છૂટી
૧૧૭	૨૪	આ અર્જુનને	અર્જુનને
૧૬૯	૩૦	સંગીતશાસ્ત્રનો	સંગીતશાસ્ત્રને
૧૯૨	૧૪	ડબી	ડૂબી
૧૯૩	૩૪	તમેને અમ	તમે અમને
૨૦૮	૧૮	અવસ્થતા	અસ્વસ્થતા
૨૩૩	૩	શ્લોકાર્થઃ–	શ્લોકાર્થઃ–અર્જુન બોલ્યોઃ–
૨૬૩	૨	અકયની	ઐકયની
૩૧૮	૩૧	આગ્ર	અગ્ર
૩૪૯	૧૭	અશ્વર્ય	ઐશ્વર્ય
૩૫૭	૨૨	વ્યર્થ તે	તે વ્યર્થ
૩૭૦	૭	છટી	છૂટી
૩૭૪	૯	છટવા	છૂટવા
૩૮૯	૨૦	આતપરિચયને	અતિપરિચયને
૩૯૪	૨૫	ડબી	ડૂબી
૩૯૮	૨૧	સમથ	સમર્થ
૪૦૭	૫	ડબતા	ડૂબતા
૪૧૨	૨૪	દ્દતભાવનો	દ્વૈતભાવનો
૪૨૩	૧૨	मुदाहृतम् ॥	मुदाहृतम् ॥
૪૫૮	૩૪	ઘણા	ઘૃણા
૫૦૦	૧૪	કર્ત વ્ય	કર્તવ્ય
૫૦૪	૨૯	મનુષ્યોનિમાં	મનુષ્ય યોનિમાં
૫૧૪	૧૦	समतीत्यैवान	समतीत्यैतान्
૫૪૫	૧૬	પરમતમાના	પરમાત્માના
૫૬૮	૩૨	બેલા–	ડૂબેલા–
૬૧૫	૧૮	सादि्त्येवा	सदित्येवा
૬૧૫	૨૮	છટી	છૂટી
૬૨૧.	૧૬	વિષ્ણુનં	વિષ્ણુનું
૬૩૨	૨૭	યત	થતાં
૬૬૧	૫	લોકો	લોકોને
૬૬૯	૨૦	ધર્યરૂપી	ધૈર્યરૂપી

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરીનો ઉપોદ્ઘાત×

મનુષ્ય આ જગતમાં જન્મ્યો, એનું નામ 'તે ભવસાગરમાં આવ્યો' એમ કહેવા કરતાં તે 'સંશયસાગરમાં આવ્યો' એમ કહેવું વિશેષ શોભે તેમ છે. સંસારનો અર્થજ 'સંશય' એવો ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે અર્થ મનુષ્યને આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં ઉત્તમ સહાયક થઈ પડે તેમ છે; કેમકે જન્મપર્યંત તે સંશયમાંજ ગુંચવાયલો રહે છે. સત્ય તથા અસત્ય, સન્માર્ગ અને કુમાર્ગ, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ, સુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવે, તેની જીવન-નૌકા, ચક્ષુરહિત યા ત્રિદોષજ્વરના ભોગ થઇ પડેલા એકાદ નૌકાપતિની નૌકાની પેઠે સંસારસમુદ્રની યાત્રામાં વિવિધ દુઃખ અને વિઘ્નરૂપી ખડકોની સાથે વારંવાર અથડાયાજ કરે છે.

બાળકનો જન્મ થયા પછીથી તેની જ્ઞાનેંદ્રિયો પોતાનાં કાર્ય શરૂ કરે એટલે પ્રથમ તો તેને માતાનો બોધ થાય છે. ભૂખ લાગે તો મા! તરસ લાગે તો મા! દુઃખ થાય તો મા! ઠંડી લાગે તો મા! જે કાંઇ થાય તે સર્વના નિવારણને માટે મા, મા અને માનેજ તે ઓળખે છે. તેના પ્રેમનું સ્થાન મા, સર્વસમર્થ મા અને કર્તાધર્તા માજ હોય છે. મા સિવાય જગતમાંની બીજી કોઇ વસ્તુનું મહત્ત્વ તેના ધ્યાન-પર હોતુંજ નથી. કોઇ મારવાને આવે કે ડોળા કાઢે, કિંવા કોઇની બીતિ લાગે તો તે માતાનીજ સોડમાં ભરાઇ જાય છે. જાણે માતાના જેવો બલિષ્ઠ વીર ત્રિભુવનમાં કોઈ છેજ નહિ, એમ તેને લાગે છે; પરંતુ જેમ જેમ જ્ઞાનનો અધિક વિકાસ થવા પામે છે, તેમ તેમ તેની પ્રથમની માન્યતા તેને ભૂલભરેલી લાગે છે. તેના જોવામાં આવે છે કે, તેની માતા તેના પિતાની આજ્ઞાનુસાર વર્તે છે અને તેની સેવા કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને તે શિક્ષાવચન કહે તે પણ તે માન રહીને સહન કરે છે. હવે તે જુએ છે કે, જે માતા પ્રત્યેક સંકટમાં તેને છાતી સરસું દાબીને ધીરજ આપે છે અને તેનું સંરક્ષણ કરે છે, તેના કરતાં પિતાજ સમર્થ છે; પણ આ પછી થોડો વખત વ્યતીત થાય એટલે તેને એ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી લાગે છે; કારણ કે સર-

× શ્રીયુત કૃષ્ણાજી નારાયણ આઠલ્યે રેંભૂકરે મરાઠી ટીકા સાથે કાઢેલી જ્ઞાનેશ્વરી સાથે જોડેલા 'મનોગત'માંના અગત્યના ભાગોનો ભાવાર્થ આ ઉપોદ્ઘાતરૂપે આપવામાં આવ્યો છે.

કારનો એકાદ પટાવાળો આવ્યો એટલે ઘરમાં છૈયાં-છોકરાંપર અને સર્વપર અંકુશ રાખનાર પિતા પણ ગભરાઇ જાય છે. આથી પિતાના કરતાં સરકાર બળવાન છે, એવી તેના મનની માન્યતા થાય છે. વળી પાછું તેના જોવામાં આવે છે કે, એવી બલાઢય સરકારના પંજામાંથી બિનગુન્હેગાર ઠરીને છૂટવાને માટે, કિંવા મહાવ્યાધિ લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે તેના પંજામાંથી મુક્ત થવાને માટે તે માતાપિતા પ્રભુ આગળ પ્રાર્થના કરે છે; જેથી તે બાળકને જ્ઞાન થાય છે કે, સર્વથી સમર્થ તો પરમેશ્વરજ છે.

પછી તે જેમ જેમ ઉંમરમાં આવતો જઇને જગતમાં ચાલતી વિવિધ ચર્ચાઓ શ્રવણ કરે છે, તેમ તેમ ઇશ્વરના સંબંધમાં તેમજ બીજા સૂક્ષ્મ વિષયોના સંબંધમાં અનેક સંશય અને તર્કવિતર્ક તેના હૃદયમાં ઉઠવા લાગે છે. પરમેશ્વર નિરાકાર છે કે સાકાર? જો તે નિર્વિકાર, નિરાકાર અને અદૃશ્યજ છે, તો પછી તે છે એમ શાથી કહી શકાય? ગત જન્મોનું જો આપણને સ્મરણ રહેતું નથી તો પછી ગત જન્મો ધરાવનાર પ્રાણી પુનર્જન્મ પામે તોયે શું અને નવું પ્રાણી નિર્માણ થાય તોયે શું? ઉભયનો અર્થ તો એકજ થાય છે. પૂર્વસંચિત અનુસારજ જો પ્રાણીઓને બુદ્ધિ તથા સુખદુઃખો પ્રાપ્ત થતાં હોય તો જે પ્રાણીનો જન્મ પહેલવહેલોજ હોય તેને પૂર્વસંચિત શું હોય? તેને બુદ્ધિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? અને તેને સુખ-દુઃખ શાથી પ્રાપ્ત થાય? આવા સંશયના હજારો તરંગો અંતઃકરણપર એક પછી એક આવીને અથડાયં છે અને સંશયરૂપ સમુદ્રમાં તેને ગોથાં ખવડાવ્યા કરે છે. તેનું જ્ઞાન વારંવાર બદલાતું રહે છે અને તેથી તેને પ્રથમનો સિદ્ધાંત અસત્ય અને પાછળનો સત્ય ભાસે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતો બદલાયા કરવાનો ક્રમ ચાલ્યાજ કરે છે. એકાદ કાચનું લોલક પણ બાલ્યદશામાં પ્રાણસમાન પ્રિય લાગે છે; પણ મોટા થયા પછી જ્યારે હીરામાણેકનું મૂલ્ય સમજવા લાગીએ છીએ, ત્યારે પ્રથમની એવી સમજણ ભૂલભરેલી લાગે છે અને સુવર્ણ, રત્નો ઇત્યાદિજ ખરી સંપત્તિ છે, એમ લાગવા માંડે છે. 'પછી જો કોઇ પ્રકારે વિવેકની પ્રાપ્તિ થાય, તો વળી જગતના મહારાજ્ય જેવી વસ્તુઓ પણ તુચ્છ લાગે અને ખરા સુખનું સાધન તથા ખરી સંપત્તિ કોઇ નિરાળીજ વસ્તુ થઇ પડે; તો તે વાત જૂદી છે.'

'ચક્ષુથી દેખાય તેજ સત્ય' એ સિદ્ધાંત જો સત્ય માનીએ તો તેની દશા પણ ઉપલા સિદ્ધાંતોના જેવીજ થાય છે. સૂર્ય પ્રત્યેક દિવસે

પૂર્વમાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં જતો પ્રત્યક્ષ આપણી આંખોથી દેખાય છે; પરંતુ આપણે શાળામાં થોડા દિવસ ભણીએ છીએ એટલે ત્યાંનો શિક્ષક આ વાતને સર્વથા અસત્ય ઠેરવે છે. તે કહે છે કે "સૂર્ય લેશ પણ ફરતો નથી, પરંતુ આ પૃથ્વીની સાથે તમે અને અમેજ પ્રતિ-કલાકે એક હજાર માઇલની પૂર્વ તરફ મુસાફરી કરીએ છીએ." વળી સબળ પ્રમાણો આપીને તે આ વાત એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે કે, આપણે તેને અસત્ય ઠેરવી શકતા નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના જેવા વ્યવહારશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલા લોકોની દશા પણ આવીજ હોય છે. જે યુક્તિને અપૂર્વ કહીને તે આજે તેની પ્રશંસા કરે છે, તેનોજ થોડાં વર્ષો વ્યતીત થયા પછી તેઓ ઉપહાસ કરે છે-અર્થાત્ તે ભૂલભરેલી છે, એમ કબૂલ કરે છે. આ સંબંધે તારયંત્રનું ઉદાહરણ પૂરતું થઇ પડશે. જ્યારે તારયંત્રનું કામ પ્રથમ શરૂ થયું, ત્યારે એમ માનવામાં આવતું હતું કે, જ્યાં આગગાડીના પાટા હોય ત્યાં આગળજ તારનાં દોરડાં નાખી શકાય છે, કારણ કે તેમાં વિદ્યુદ્વાહક શક્તિ રહેલી છે; પરંતુ પાછળથી એક માણસે એવી શોધ કરી કે, જમીનમાંજ વિદ્યુદ્વાહક શકિત છે, માટે ગમે ત્યાં તારનાં દોરડાં નાખી શકાય છે. આથી આજે આપણે જોઇએ છીએ તે પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં તાર શરૂ થઇ ગયા છે. આ પ્રમાણે પ્રથમની શોધનો ઉપહાસ થયો અને પાછલી શોધની પ્રશંસા થવા લાગી.

તાત્પર્ય એ છે કે, ભૂતકાળમાં થયેલી શોધો આપણને અપક્વ લાગે છે; અને વર્તમાન સમયની શોધો ઉત્તમ અને પક્વ લાગે છે. વળી પાછી તેથી પણ આગળ વધેલી શોધો થાય છે, કે હાલની શોધોનો દરજ્જો ઘટી જાય છે. નિશ્ચયોની ફેરફારીની પરંપરા પણ સર્વ મનુષ્યોની પાછળ આ પ્રમાણેજ લાગી રહી છે.

જો કોઇ મનુષ્ય મૃત્તિકાને લઈને મોંમાં નાખે તો તે સ્વાદરહિત લાગે છે. આથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ નથી એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં જગતમાં જેટલા રસ છે, તે સર્વ તેમાંજ ભરેલા છે. એક ચિચુડો લઈને મોંમાં નાખવામાં આવે તો તે ખાટો લાગતો નથી; પરંતુ તેનેજ જમીનમાં રોપવામાં આવે તો તે પૃથ્વીમાં રહેલા સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાંથી કેવળ ખાટા રસનુંજ શોષણ કરે છે. આ ખાટો રસ કેવળ આમલીમાં આવે છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પાંદડાંમાં સુદ્ધાં તે ઓતપ્રોત થઇ રહે છે. શેરડીનો સાંઠો ફક્ત મીઠોજ રસ શોષીને ઉપર લઈ જાય છે; મરચાંનું બી તીખો રસ શોષીને મરચાંનું પોષણ કરે છે; કાચકો કડવોજ રસ શોષીને વૃદ્ધિંગત થાય છે.

આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રત્યેક બીજના અંગમાં પૃથ્વીના સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને એક એક વિવક્ષિત રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે. પૃથ્વીને જમીન કહો કે માટી કહો, કિંવા જડ વસ્તુ કહો; પરંતુ સર્વ રસો તેમાં ભરેલા છે. એથીજ સંસ્કૃતમાં એને 'રસા' એવું અન્વર્થક, ગુણવિશિષ્ટ અને વ્યાપક નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

બીજું ઉદાહરણ રંગનું લ્યો. વાદળી અને પીળો રંગ મળીને લીલો રંગ થાય છે; કિરમજી અને શુભ્ર રંગ મળીને ગુલાબી રંગ થાય છે; પીળો અને લાલ મળીને નારંગી રંગ થાય છે; આ પ્રમાણે રંગોની ઉત્પત્તિ કહી શકાય છે; પરંતુ શુક્લવર્ણ અન્ય કોઇ પણ રંગનાં મિશ્રણથી થાય છે, એવી કલ્પના સુદ્ધાં મનમાં આવી શકતી નથી. વાસ્તવમાં સર્વ રંગોનું મિશ્રણ એજ શુભ્ર રંગ છે.

સર્વ રંગોના પ્રમાણસર મિશ્રણથી શુભ્ર રંગ તૈયાર થાય છે, એ વાત સર્વાંશે સત્ય છે. તડકાનો રંગ સફેદ દેખાય છે; પરંતુ તેમાં પાસાદાર કાચનું લોલક મૂકવામાં આવે તો સૂર્યકિરણોનું પૃથક્કરણ થઇ તેમાંથી લાલ, પીળો, જાંબુડી ઇત્યાદિ સાત રંગો બહાર નીકળે છે; એમ હાલના સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે છેજ. આ પરથી તડકાનો શુભ્ર વર્ણ પણ ભિન્ન ભિન્ન અનેક રંગો મળીનેજ થયો છે, એ વાત લક્ષમાં આવે છે. આજ વિચારને જો આગળ વધારવામાં આવે તો આકાશ એટલે કાંઇ નહિ એમ જે આપણે સમજીએ છીએ, તે સમજ પણ ભૂલભરેલી જણાય છે; અને 'આકાશ એટલે સર્વ વસ્તુ' એવી આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

હવે પ્રકાશ અને અંધારું એટલે શું? એક મનુષ્ય ભરમધ્યાહ્ને કાળે એક ઓરડીમાં બેસીને પુસ્તક વાંચે છે, અને બીજો બહારથી આવે છે તે તેની સાથે અથડાઇ પડે છે. જે પ્રકાશ એકની દૃષ્ટિને લેશ પણ દેખાતો નથી, તે અન્યને પુસ્તક વાંચવાને પૂરતો થઇ પડે છે. અંધારી રાત્રિમાં આપણને લેશ પણ દેખાતું નથી અને ઘુવડાદિ પક્ષીઓ તે સમયે આનંદથી વિહાર કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેજ તેનો દિવસ હોય છે અને આપણો દિવસ તે તેની રાત્રિ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આપણે જ્યાં પ્રકાશ નથી એમ કહીએ છીએ ત્યાં પ્રકાશ હોવોજ જોઇએ. આપણી જોવાની શક્તિના પ્રમાણ કરતાં જો અધિક પ્રકાશ હોય તો તે પણ આપણને દેખાતો નથી અને કમી હોય તો તે પણ દેખાતો નથી. અધિક પ્રકાશને જોતાં 'આંખો ઝાંખ મારી જાય છે' એમ આપણે કહીએ છીએ; એટલુંજ માત્ર અંતર છે. શીતળતા અને

ઉષ્ણુતાની વાત પણ આવીજ છે. ત્રણ પાત્રો લઇ એકમાં હાથ દાઝી જાય એવું ગરમ પાણી ભરવું, બીજામાં હાથ અકડી જાય એવું શીતળ પાણી ભરવું તથા ત્રીજામાં સમશીતોષ્ણ પાણી ભરવું. એ પછી એક મનુષ્યને ગરમ પાણીના પાત્રમાં હાથ નાખવાનું કહેવું અને બીજાને શીતળ પાણીમાં હાથ નાખવાનું કહેવું. પછી જ્યારે પાણીમાં હાથ રાખવા અસહ્ય થઇ પડે, ત્યારે બન્નેને પેલા સાધારણ પાણીના પાત્રમાં પોતાના હાથ બોળવાને કહેવું. આથી એક કહેશે કે "આ પાણી તો ઠંડું છે" અને બીજો કહેશે કે "આ પાણી ગરમ છે." આમ પાત્રમાં પાણી એકજ પ્રકારનું હોવા છતાં એકને તે શીતળ અને બીજાને ઉષ્ણ લાગે છે, જેથી શીતળતા અને ઉષ્ણતા વચ્ચેનો ભેદ પણ ક્યાંસુધી સત્ય છે તે સહજ ધ્યાનમાં આવશે.

મોટા મોટા વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ ગહન વિચાર કર્યા પછી જે વ્યાખ્યાઓ ઠરાવી છે તે પણ કેટલે અંશે સત્ય છે? 'જેને સ્થિતિ માત્ર છે, પરંતુ પરિમાણ નથી તેને બિંદુ કહેવામાં આવે છે.' આનો અર્થ શું? અને આવી કોટિનું બિંદુ અસ્તિત્વમાંજ ક્યાંથી હોઇ શકે? બિંદુ ગમે તેટલું સૂક્ષ્મ હોય તોપણ તેને પરિમાણ તો હોવુંજ જોઇએ. બિંદુ સૂક્ષ્મ હશે તો સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવતી તેનું પરિમાણ કાઢી શકાશે; માટે પરિમાણ તો હોવુંજ જોઇએ. પરિમાણ જો ન હોય તો બિંદુનું અસ્તિત્વજ શી રીતે માની શકાય? આજ સ્થિતિ રેખાની વ્યાખ્યાની પણ છે. 'જેને માત્ર લંબાઈ છે પણ પહોળાઈ નથી.' આ લક્ષણ લક્ષમાં રાખી રેખા શી રીતે કાઢવી? ગમે તે પાતળી રેખા હોય તો-પણ તેને ગર્ભ તો હોવાનોજ, અને તેની બન્ને બાજુએ હદ તો હોવાનીજ. જ્યાં ત્યાં આવોજ ગુંચવણભરેલો પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે. પ્રત્યેક દિવસે આપણે સૂર્યને આપણી આંખોવતી જોઇએ છીએ; પરંતુ આપણે જ્યાં તેને જોઇએ છીએ, ત્યાં તે હોય છે કે? જો એકાદ હોંશિયાર ગોલંદાજ સૂર્ય તરફ નિશાન તાકીને એક તોપનો ગોળો છોડે તો તે સૂર્યને છોડીને કોટયવધિ યોજનો દૂર ક્યાંનો ક્યાંય ચાલ્યો જશે! કારણ કે સૂર્યનું ખરું સ્થાન અને આપણને જે કિરણો દશ્ય થાય છે તેની વચ્ચે-વાતાવરણમાં કિરણોનું વક્રીભવન થાય છે તેથી કરીને-અષ્ટાદશ અંશનો ફરક છે.

હવે જન્મની પૂર્વેના બીજનું-શૂન્યનું દૃષ્ટાંત લ્યો. શૂન્યમાંથી બાલ્ય, બાલ્યમાંથી તારુણ્ય, પછી વૃદ્ધાવસ્થા અને તે પછી પુનઃ શૂન્ય કિંવા બીજ, આ પ્રમાણે સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલે છે. અહીંઆં એક વાત

ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ કે, શૂન્ય એટલે વસ્તુનો સર્વથા અભાવ નહિ, પરંતુ શૂન્ય એટલે વસ્તુની મૂળ (બીજ) અવસ્થા; માટે આકાશ એટલે 'કાંઇ નહિ' એમ નથી, પરંતુ આકાશ પ્રત્યેક વસ્તુનું બીજ છે–અનેક બીજોનો સંગ્રહ એ આકાશ છે. ધાન્યના બીજનો ભંડાર જે પ્રમાણે કણમાં છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીઓના બીજનો ભંડાર આકાશમાં છે. કોઇ પણ વસ્તુનો કદી પણ આત્યંતિક નાશ હોતો નથી. બ્રહ્માંડ એ સર્વ રૂપાંતરોનું બજાર છે; છતાં કોઇ પણ વસ્તુ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાથી અતીત થાય છે, એટલે અજ્ઞાનને લીધે આપણે તેને નાશ પામેલી માનીએ છીએ.

બરફનું પાણી થાય છે; પાણીની વરાળ બને છે; વરાળમાંથી મેઘ-વૃષ્ટિ થાય છે; તેમાંથી પાછી નદી બને છે; નદીઓમાંથી સમુદ્ર બને છે; અને સમુદ્રમાંથી પુનઃ બરફની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિચક્ર સ્ફૂર્યા જ કરે છે. બરફનો નાશ એટલે પાણીની ઉત્પત્તિ અને પાણીનો નાશ એટલે વરાળનો જન્મ. વરાળ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાથી બહાર જાય છે, એટલે આપણે પાણીનો નાશ થયો એમ કહીએ છીએ; પરંતુ નાશ કોઇ પણ વસ્તુનો થતોજ નથી.

આપણી ચારે બાજુએ [illegible] વિસ્તાર કેટલો અગાધ છે, તેની થોડીક [illegible] એટલા માટે [illegible] કરવાનું [illegible] છે; પરંતુ [illegible] આટલા વિસ્તાર [illegible] હોય તો [illegible] સત્ય શી વસ્તુ છે? અને [illegible] સત્ય વસ્તુમાંથી [illegible] પ્રાપ્તિ કરવી? [illegible] પ્રમાણે જો કોઇ પણ [illegible] પ્રશ્ન સહજ [illegible] છે.

જીવની સર્વ [illegible] અને [illegible] એકમાત્ર [illegible] હોય છે; છતાં [illegible] એ શી વસ્તુ છે, કયે ઠેકાણે છે અને શું [illegible] તેની [illegible] હોતી નથી અને તેથી [illegible] તે મેળવી [illegible] સમજમાં આવતો નથી; તેથી તે [illegible] મેળવવાનો [illegible] રસ્તો પકડે છે. ઉપર જણાવ્યું [illegible] પૂર્વમાં જવું [illegible] વિચાર અને નિશ્ચયને [illegible] એકથી [illegible] પ્રવૃત્તિઓ કર્યા કરે છે; પણ [illegible] જઇને [illegible] કારણની ખબર પણ તેને બરાબર હોતી નહિ [illegible] તે મેળવી શકતો નથી. જગતના થોડા [illegible] તે મેળવી શકે છે, તોપણ બહુમાં [illegible] આનંદ આપ્યા પછી વિશેષની [illegible]

વળી જ્ઞાનદેવ અને તુકારામ જેવા સાધુઓ પણ કહે છે કે "કોણુ જાણે ખરે ખોટે, જગ ચાલલે ઉફરાટે! (ખરૂં ખોટું કોણ જુએ છે? જગત ઉંધુંજ ચાલે છે!)"

આ પ્રમાણે હરઘડી ઠોકરો વાગવા લાગે છે; વારંવાર રસ્તો ચૂકી જઈ આડે માર્ગે અથડાવું પડે છે; માર્ગદર્શક ચિન્હોનો વિલય થઇ દિશા ભૂલી જવાય છે; સંશયસાગરના તરંગો એક પછી એક આવવા લાગે છે અને તે જીવને અકળાવી નાખે છે; આવી સ્થિતિ થતાં આ કરૂં કે તે કરૂં? આ કાર્ય ઉત્તમ કે પેલું કાર્ય ઉત્તમ? આ વસ્તુમાં સુખ છે કે પેલી વસ્તુમાં? આ માર્ગમાં જય છે કે પેલામાં? અહીંઆં જઈશું તો યશ પ્રાપ્ત થશે કે ત્યાં જઇશું તો યશ મળશે? આવાજ જપ મનુષ્ય પ્રતિદિન કર્યા કરે છે. સોમલમાંના કીડાને સોમલજ ષડ્રસભોજન લાગે છે, નરકમાંના કીડાને નરકજ વિલાસમંદિર લાગે છે અને મદ્યપાન કરનારને મદ્યજ અમૃતસમાન લાગે છે! પરંતુ જેને થોડી પણ બુદ્ધિ છે, જેને લેશ પણ સારાસાર વિવેક છે, જેના અંતઃકરણમાં જરા પણ વિચારની સ્ફુર્તિ જાગૃત છે; તેના મનમાં નીચેની પ્રશ્નપરંપરા આવ્યા વિના રહેશેજ નહિ. તેને પરિણામે તે મનુષ્ય 'બન્ને છેડાની સ્થિતિ સમાન છે' એ તત્ત્વપર–અતિ શાંત અથવા અતિ ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિમાં–તે આવશેજ આવશે.

પૃથ્વી કેવડી છે? ચંદ્ર અને સૂર્યની પેલી તરફ શું છે? આપણી સૂર્યમાળા જેવી સૂર્યમાળાઓ અને આપણા સૂર્ય જેવા સૂર્યો અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ કહેવાય છે; તો કેટલી સૂર્યમાળાઓ અને કેટલા સૂર્યો આ વિશ્વમાં વિદ્યમાન હશે? તેની પેલી તરફ શું હશે? આ વિશ્વની મર્યાદા ક્યાંસુધી હશે? આ વિશ્વ આ પ્રમાણે ક્યાંસુધી ચાલશે? સર્વનો લય થઈને કલ્પાંત થાય છે; પરંતુ કલ્પાંતની પાછળ શું હશે? ઇશ્વર જેવું કાંઇ છે કે નહિ? જો હોય તો તે દૃષ્ટિગોચર શામાટે થતો નથી? મરણ પછી આપણું શું થતું હશે? જો યમદંડ ભોગવવાનો હોય તો દેહાવસાન થયા પછી શી રીતે ભોગવવો પડે છે? જો યમદંડ ભોગવવાનો ન હોય તો ઇશ્વરને ઘેર બધો અંધેર કારભાર ચાલે છે એમજ કહેવું જોઇએ. પુનર્જન્મનો સંભવ છે કે નહિ? ગત જન્મોનું આપણને સ્મરણ રહેતું નથી તેથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય અથવા નવા જીવનું નિર્માણ થાય, એ બન્નેનો અર્થ એકજ થાય ને? સર્વ બ્રહ્માંડ જો દ્વૈતમય અદ્વૈત હોય તો પછી પાપપુણ્યમાં ભેદ શામાટે માનવો? ભેદાભેદ કાલ્પનિક હોય તો પાપ, પુણ્ય, નીતિ, અનીતિ વગેરેને સત્ય શામાટે

માનવાં? આપણી પાસેની વસ્તુ અન્યને આપીને પરોપકાર પણ શામાટે કરવો? લોકોનાં ગળાં રેંસી આપણો ખજાનો તર શામાટે ન કરવો? શ્રીમંતનો પ્રાણ લેવો એ જો પાપ હોય તો તેનું સર્વસ્વ આપણા હાથમાં આવે એ શું પુણ્ય નથી? બળવાન નિર્બળને ખાઇ જાય છે એ જો પાપ હોય તો મત્સ્ય નિઃસંતાન શામાટે થતાં નથી? પ્રત્યેક લગ્ન શુભ મુહૂર્ત જોઇને કરવામાં આવે છે તોપણ આ જગતમાં આટલી બધી વિધવાઓ શામાટે છે? પ્રજોત્પત્તિને માટે આપણે વિધિપૂર્વક લગ્ન કરવાની ખટપટ કરીએ છીએ; પરંતુ પશુપક્ષ્યાદિ જાતિ કે જેની સંતતિનો પાર નથી તેનાં લગ્નો કોણે વિધિપૂર્વક કર્યાં હતાં? ચોરીનું દ્રવ્ય વિષરૂપ કોને થઇ પડ્યું છે? વ્યભિચાર કરવાથી કોને કોઢ નીકળ્યો છે? આપણે જાતેજ મરી જઇએ છીએ તો પછી ફળ ભોગવવાને કોણ અવશિષ્ટ રહે છે? દેવ દેખાતા નથી માટે તે છે એમ બોલવું વ્યર્થ છે! ઇત્યાદિ ચાર્વાક મતો અને આસુરી વિચારો પણ મનમાં ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી.

ત્યારે હવે એ સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરવું? આ સમાધાન અધ્યાત્મશાસ્ત્રના–બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસથીજ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. યંત્રશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર કે ભૂગર્ભશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ લૌકિક વિદ્યાઓ એ યથાર્થ જ્ઞાન અથવા બ્રહ્મવિદ્યાનાં પરંપરાએ સાધન છે; પરંતુ તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મવિદ્યાનો બોધ આપી શકવાને સમર્થ નથી. આત્મબોધ એજ સત્ય જ્ઞાન છે. આ સર્વ બ્રહ્માંડનું જે મૂળ તત્ત્વ છે, તેનું નામ બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું એટલે સર્વ જ્ઞાન થયું સમજવું. સર્વ સુખોનો ખરો ભંડાર માત્ર એ જ્ઞાનજ છે. એને આત્મજ્ઞાન કહો કે બ્રહ્મજ્ઞાન કહો, એ સર્વ એકજ છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવાને માટે ચંદ્રસૂર્યસમાન દૂર દૂરના પદાર્થોના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ "હું કોણ?" એનોજ વિચાર અને નિર્ણય સર્વથી પ્રથમ કરવાની જરૂર છે. એના નિર્ણયમાંજ સર્વ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો સમાઇ જઇ તેનો નિકાલ થઈ જાય છે.

આપણી પાસેમાં પાસે આપણા સિવાય–આપણા "હુંપણા" સિવાય અન્ય કોઇ પણ વસ્તુ નથી; છતાં ચમત્કાર તો જુઓ કે, આપણે આપણનેજ જાણતા નથી! હું તે હાડ છું કે ચર્મ છું, માંસ છું કે મસ્તક છું કે પાય છું? હું છું કોણ? એ વિષે વિચાર કરવા લાગતાં આખરે શૂન્યનીજ નિષ્પત્તિ થાય છે કે, હું એટલે કાંઇજ નહિ. એટલામાટેજ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યાદિકોએ "ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या" એવા સિદ્ધાંતો બોધ્યા છે. એટલા માટેજ પૂર્વે કહેલા "દ્વૈતમય અદ્વૈત" સિદ્ધાં-

તાનુસાર હું એટલે કાંઇ નહિ અને કાંઇ નહિ એટલે સર્વ વસ્તુ તે હુંજ છું. ત્યારે આ સર્વનું મૂળ શું? એવી સહજ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. જે એક તત્ત્વને આ બ્રહ્માંડની સાથે સંબંધ છે, તે તત્ત્વનેજ 'પરબ્રહ્મ' કહેવામાં આવે છે. પરબ્રહ્મને એક અનાદ્યનંત અતિવિસ્તૃત વૃક્ષ ધારીએ તો જીવસૃષ્ટિ એ તેની શાખાઓ છે, વેદ તેનાં પાંદડાં છે અને રામકૃષ્ણાદિ અવતારો એ તેને આવેલાં સુંદર ફળો છે, કિંવા 'બ્રહ્મ' એ પરમાત્માનો અપરંપાર ખજાનો છે અને જીવસૃષ્ટિ એ નાની મોટી નળીઓમાંથી આવેલું તેમાંનું યત્કિંચિત્ જીવન છે. આ ઉપરથી આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે શો સંબંધ છે તે થોડે અંશે પણ ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય રહેનાર નથી. બ્રહ્મનું જે જ્ઞાન તેનેજ 'અધ્યાત્મજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનની આગળ ઇતર સર્વ જ્ઞાનો તુચ્છ છે; માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવામાં આવે અને બ્રહ્મજ્ઞાન અંતઃકરણમાં અંકિત થાય, એટલે ઉપલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર તેમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ; એટલુંજ નહિ પરંતુ એવી બીજી કોટ્યવધિ પ્રશ્નમાલિકાઓ ઉપસ્થિત થાય તો તેની પણ નિવૃત્તિ તે વડેજ થઇ જશે. જગતના લોકો વ્યવહારશાસ્ત્રમાં ભલે જોઇએ તેટલી કુશળતા પ્રાપ્ત કરે; પરંતુ જ્યાં સમર્થ વિદ્વાનોને પણ મસ્તક હલાવવું પડે છે, જ્યાં સંસારતાપથી તપ્ત થયેલા મનુષ્યોને વિશ્રાંતિ મળે છે, જ્યાં વિપત્તિથી બદ્ધ થયેલાઓ મોક્ષસુખનો અનુભવ મેળવે છે; એવું સ્થાન તો માત્ર એક અધ્યાત્મશાસ્ત્રજ છે, કે જે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આપણા પૂર્વજોએ સાધ્ય કરી રાખ્યું છે.

પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે, મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારની વ્યાખ્યા બરાબર કરી શકતો નથી; તો પછી અચિંત્ય, નિરાકાર, નિર્વિકાર, અભેદ્ય, અનંત, અગોચર, એવું જે બ્રહ્મ તેની યથાર્થ વ્યાખ્યા તે શી રીતે કરી શકશે? તથાપિ આપણા પૂર્વજો તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં એટલા નિષ્ણાત થયા હતા અને તેમની તે વિષય સમજાવી દેવાની શૈલી એવી અપૂર્વ હતી કે તેનું શબ્દદ્વારા વર્ણન કરવું કેવળ અશક્ય છે. બ્રહ્મની ઓળખાણ કરવાને માટે વેદોએ તેને 'ૐ' એવું ગુણવિશિષ્ટ નામ આપીને તે ૐની આકૃતિ પણ નિશ્ચિત કરી છે. ૐની આકૃતિમાં અને ઉચ્ચારમાં બ્રહ્મવિષયનાં જે રહસ્યો ભરેલાં છે તેનું વર્ણન કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવો જોઇએ. એજ કારણથી વેદોનો તેમજ આધ્યાત્મિક ગ્રંથનો આરંભ પ્રાચીનકાળના લોકો ૐકારથી કરતા હતા. આ જ્ઞાનેશ્વરીના ૧૭ મા અધ્યાયમાં ૐકારના

માહાત્મ્યનું વર્ણન અતિ માર્મિક રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

જેને આ સંસારસાગરને તરીને પાર જવું હોય; જેને સંસાર-તાપમાંથી મુક્ત થવું હોય; જેને પરમાનંદસુખના ઉદ્યાનમાં યથેચ્છ વિહાર કરવો હોય; જેને અપરિહાર્ય સંકટોનો પરિહાર કરવો હોય; જેને સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય એકદમ ગ્રહણ કરવું હોય; જેને 'હું કોણ?' એ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરી લેવી હોય, તેણે બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિનો માર્ગ પકડવો જોઇએ. તે માર્ગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રજ છે. આપણા વેદો, ઉપનિષદો, શાસ્ત્રો ઇત્યાદિમાં અધ્યાત્મવિચાર નિર્દિષ્ટ કરેલો છે; પરંતુ તે ગ્રંથો અત્યંત ગહન અને વિસ્તૃત હોવાથી સર્વને જોઇએ તેવો લાભ થવો દુર્ઘટ છે. જ્ઞાનેશ્વરે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે "વેદ કૃપણ છે;" કારણ કે વેદોએ શૂદ્રાદિકોને અનધિકારી ઠરાવ્યા છે, પરંતુ તે સર્વ ન્યૂનતાઓ દૂર કરવાને માટે વ્યાસે તે સર્વનો સાર મંથન કરીને ૭૦૦ શ્લોકની ભગવદ્ગીતામાં આણ્યો છે. ભગવદ્ગીતાનું વર્ણન કોણ કરી શકે એમ છે? આજ દેશના નહિ, પરંતુ સર્વ દેશના સુશિક્ષિત લોકો તેના પરિમલનો ઉપભોગ લેવાને માટે ભ્રમરની પેઠે તેની આસપાસ ફરી વળ્યા છે. તેનાપર ભાષણ કર્યાં ન હોય, ટીકા લખી ન હોય અને ભાષાંતર કર્યું ન હોય એવા વિદ્વાન વિરલજ પ્રાપ્ત થશે. શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય, શંકરાનંદ, મધુસૂદન, આનંદગિરિ, શ્રીધર ઇત્યાદિ પ્રાચીન મહાત્માઓ અને સંસ્કૃતજ્ઞ કવિઓની ટીકા પ્રસિદ્ધજ છે. મહારાષ્ટ્રીય કવિમંડળમાંના ઘણાઓએ પણ ગીતાપર ટીકા કરી છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર તથા મુક્તેશ્વરની ઓવીઓ, તુકારામના અભંગ, વામનપંડિતની સમશ્લોકી અને યથાર્થ દીપિકા, મોરો પંતની આર્યા, ઉદ્ધવ ચિદ્ઘનના સવૈયા, કબીરના દોહરા અને તે સિવાય અનેક અર્વાચીન ભાષાંતરકારો તથા કવિઓના ગ્રંથો છે. અંગ્રેજી ભાષા જેવી પરકીય ભાષામાં પણ તેનાં અનેક ભાષાંતરો થયાં છે, અને તેથી તદ્ભાષાભિજ્ઞ તત્ત્વવેત્તાઓ આનંદાવેષમાં ડોલી રહ્યા છે. આ પરથી ગીતાની મહત્તા કેટલી છે તે સમજાશે. શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે તો "ગીતા એ એક નાની સરખી સુંદર શ્રુતિજ છે" એમ કહી અઢારમા અધ્યાયની ટીકામાં તે વિષે અતિ માર્મિક વર્ણન કર્યું છે, જેથી અહીંઆં તો માત્ર "અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એટલે શું? તે જો જોવું હોય તો ગીતા જોવી" એટલુંજ કહેવું પૂરતું થઇ પડશે.

શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય જેવા મહાત્માએ ગીતાપર જે ટીકા કરી છે, તે અતિ સમર્પક, ગહન વિચાર અને અગાધ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ અને ઇશ્વરી પ્રસાદથી ભરેલી છે, એમાં તિલમાત્ર શંકા નથી; પરંતુ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર

મહારાજે "ભાવાર્થદીપિકા" અથવા "જ્ઞાનેશ્વરી" નામક જે પ્રસિદ્ધ ટીકા લખી છે તે પણ અપ્રતિમજ છે, એમ અમે કહી શકીએ છીએ શંકરાચાર્યની ટીકા જ્ઞાનમાં, વિચારમાં, સિદ્ધાંતમાં અને ઇશ્વરી પ્રસાદમાં ન્યૂન છે એમ અમે કહેતા નથી; પરંતુ પ્રાકૃત જનોને માટે-નિદાન સાંપ્રત સ્થિતિમાં આપણા સરખા લોકોને માટે-શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની "જ્ઞાનેશ્વરી" અતીવ અનુકૂળ છે. "જ્ઞાનેશ્વરી" એટલી સુલભ અને રમણીય છે કે, શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે જેમ કહ્યું છે કે "જ્ઞાનને ઉપમા જ્ઞાનનીજ છે" તેમ "જ્ઞાનેશ્વરીને ઉપમા જ્ઞાનેશ્વરીનીજ છે" એમ અમારે કહેવું પડે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જેવો ગહન વિષય એકાદ કાદંબરી(નવલકથા)ની પેઠે સુલભ અને મનોરંજક કરવાનું કૌશલ્ય, નાના પ્રકારનાં સમર્પક અને યથોચિત વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંત આપવાનું ચાતુર્ય, પ્રધાન તત્ત્વને મનમાં બિંબિત કરી દેવાનો અનુપમ ગુણ, પોતાના વર્ણનમાં લીન કરી દેવાની સાધુત્વભરેલી શૈલી, સ્થળે સ્થળે વ્યક્ત કરેલી નિસ્સીમ ભક્તિ અને વ્યક્ત કરેલું ઉજ્જ્વલ જ્ઞાન, આ સર્વ જોઇને જેની વૃત્તિ ઇશ્વરપ્રતિ નહિ વળે, જેના મનનું સમાધાન ન થાય, જેની વૃત્તિ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રતિ નહિ ઢળે અને જે સંતચરણમાં લીન નહિ થાય એવો અરસિક જન આ જગતમાં કોણ હશે?

'જ્ઞાનેશ્વરી' એ ગીતાની ટીકા છે, તોપણ ઇતર ભાષ્યોમાં, ટીકાઓમાં અને એમાં મહદ્ અંતર છે. એમાંનું વર્ણન અત્યંત ખુલાસાભરેલું છે; અને સર્વાંશે પ્રાકૃત જનોને પણ તેમાંના સિદ્ધાંતના ગૂઢાર્થનો બોધ થાય એવા હેતુથી તેમાં અનેક દૃષ્ટાંતોથી પ્રત્યેક મુદ્દાવિષે અતિ રસભરિત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ગીતાના આધારે 'જ્ઞાનેશ્વરી' એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો સ્વતંત્રજ ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. આવો વિસ્તાર કરવામાં આવવાથીજ ગીતાના મૂળ ૭૦૦ શ્લોકપર જ્ઞાનેશ્વરીની ૯૦૩૩ ઓવીઓ થઇ છે. તેમાંના પ્રતિપાદનનું ધોરણ અલ્પાંશે સમજાય એટલા માટે અમે કેટલુંક ટાંચણ અત્રે આપીએ છીએઃ-

પહેલા અધ્યાયમાં-આરંભમાં સંપ્રદાયાનુસાર પ્રસ્તાવના આપવામાં આવી છે. પ્રથમ ૐકારરૂપ પરમેશ્વરને (આદિપુરુષને) નમસ્કાર કરી, ગણેશ પણ ૐકારરૂપજ છે, એવું સુંદર રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. પછી શારદાને નમસ્કાર કરી તેના માહાત્મ્ય આદિવિષે વર્ણન કરી તથા શ્રી સદ્‌ગુરુચરણને વંદન કરી પોતાની નમ્રતા દર્શાવી છે. પછી શ્રી-ગુરુ દ્રોણાચાર્યનો સ્વભાવ સુંદર રીતે વર્ણવી તથા વિષય આગળ લંબાવી

'અર્જુનવિષાદયોગ' નામક પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા અધ્યાયમાં–અર્જુનના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી દયા તથા તે પર ભગવંતનો માર્મિક ઉત્તર અને આત્માનાત્મવિચાર ઇત્યાદિ સાંખ્યયોગ પ્રતિપાદન કરી સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં–કર્મયોગના પ્રતિપાદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં મનુષ્યોએ પોતપોતાનાં કર્મો કેવી રીતે કરવાં તેનું વર્ણન છે. તેમાં ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરવો ઇત્યાદિ શિક્ષા આપી સ્વધર્માચરણનું માહાત્મ્ય ઘણું વર્ણવ્યું છે. પછી કામક્રોધના ભયંકર સ્વરૂપનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન કરી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

ચોથા અધ્યાયમાં–કર્માકર્મનાં લક્ષણો અને ભેદ, જૂદા જૂદા યજ્ઞોની વિધિ, તેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞની પદ્ધતિનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનનું મહત્ત્વ, સંશયગ્રસ્ત મનુષ્યની સ્થિતિ ઇત્યાદિ વિષયો છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં–ૐકારનું સ્વરૂપ, મનની સમતા, વિષયસુખમાંજ મગ્ન થનાર મનની સ્થિતિ, ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરવાનું ફળ અને યોગમાર્ગથી બ્રહ્મસ્વરૂપ કેવી રીતે થઇ શકાય છે તે પ્રકાર ઇત્યાદિ બાબતો છે.

છઠ્ઠો અધ્યાય–પ્રથમાધ્યાયથી પાંચમા અધ્યાયપર્યંત પ્રસ્તાવના નથી; પરંતુ આ છઠ્ઠા અધ્યાયને પ્રસ્તાવના છે. આ અધ્યાયથીજ ગીતાવલ્લીને અંકુર ફૂટયો છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં રાજયોગના અભ્યાસની વિધિ બતાવવામાં આવી છે. યોગાભ્યાસને માટે સ્થળ કેવું પસંદ કરવું જોઇએ, તે અતિ મનોહર રીતે વર્ણવી યોગાભ્યાસની જૂદી જૂદી મુદ્રા વર્ણવવામાં આવી છે અને નાભિકમળમાં રહેલી "કુંડલિની" નામક દેદીપ્યમાન આદિશક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. પછી સર્પ જે પ્રમાણે કાંચળીને નાખી દે છે, તે પ્રમાણે યોગીઓનાં અંગપરની ત્વચા નીકળી જાય છે; તેને નવા દંત આવે છે; નવા કેશ ફૂટે છે; અંગની કાંતિ વૃદ્ધિ પામે છે; અદ્‌ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; પાણીપર ચાલી શકાય છે; ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ અંકિત થાય છે; ઇત્યાદિ અપૂર્વ ચમત્કાર યોગીઓને સહજે પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત કહેવામાં આવી છે.

સાતમો અધ્યાય–આ અધ્યાયમાં પ્રસ્તાવના નથી. પ્રથમ માયાનાં સ્વરૂપો, નામરૂપની ઉત્પત્તિ, પછી માયારૂપ નદીનું અતિ સુંદર અને વિસ્તૃત રૂપક આપી ઈશ્વરના ચાર પ્રકારના ભક્તો અને તેની ભક્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી 'અધિયજ્ઞ' ઇત્યાદિ નવીન

આઠ શબ્દોનું વર્ણન કરી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

આઠમો અધ્યાય–આમાં પણ પ્રસ્તાવના નથી. એમાં પ્રથમ ગત અધ્યાયમાં વર્ણવેલા 'અધિયજ્ઞ' આદિ આઠ શબ્દોનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ કરી 'મનુષ્યને મરણસમયે જે કલ્પના મનમાં આવે છે તે ગતિને તે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે અંતકાળે મારૂં સ્મરણ થાય તોજ તે મત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનો અભ્યાસ કરવો;' એ બાબતોવિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તત્પશ્ચાત્ બ્રહ્મદેવનાં રાત્રિદિવસ અને પ્રયાણના એ માર્ગ ઉત્કૃષ્ટ રીતે વર્ણવી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. એમાં નરદેહપર જે અતિસુંદર અને સમર્પક રૂપક દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તે અવશ્ય જોવા યોગ્ય છે.

નવમો અધ્યાય–આમાં જે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે તે અતિસુંદર છે. તેમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે જે નમ્રતા દર્શાવી છે તે હૃદયને અત્યંત દ્રવીભૂત કરનારી છે. આ અધ્યાયના માહાત્મ્યનું વર્ણન ઉત્તમ રીતે કર્યા પછી 'ગુપ્ત વાત કોને કહેવી' એ વિષે જે વિચાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે, તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરની કલ્પના અતિવિસ્તૃત રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. વળી એમાં ભક્તિના પ્રકાર સ્પષ્ટ કરી લોકો ગૌણી ભક્તિમાં કેવી રીતે ફસાઇ પડે છે અને દેહભોળા બની જાય છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પછી ખરી ભક્તિ એટલે શું અને તે પરમેશ્વરને કેટલી પ્રિય હોય છે, તે જણાવવામાં આવ્યું છે. વળી જ્ઞાનયજ્ઞ શી રીતે કરી શકાય છે? તે પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. પછી જ્ઞાન એ કર્મની આંખ છે, માટે તે નિર્મળ હોવી જોઈએ; એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. તે પછી "મૃત્યુલોકમાં સર્વ કાંઈ વિપરીત છે" એ ભાગ અત્યંત મનોરંજક રીતે વર્ણવી એ અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

દશમો અધ્યાય–આના આરંભમાં અતિવિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે અને નવ અધ્યાયમાં પૂર્વાર્ધ કેવી રીતે સમાપ્ત થયો તેનું સિંહાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે; તથા નવમો અધ્યાય કે જે અત્યંત ગહન છે તે પોતાના મુખદ્વારા સ્પષ્ટ કરાવવામાટે શ્રીજ્ઞાનેશ્વરે શ્રી ગુરુ તથા શ્રોતાઓને ધન્યવાદ આપ્યો છે. આ અધ્યાયમાં પરમેશ્વરની મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓજ વર્ણવવામાં આવી છે, તોપણ તેમાં મનોરમતાની ન્યૂનતા નથી.

અગીઆરમો અધ્યાય–આમાં પણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. આ ધ્યાયમાં વિશ્વરૂપનું તથા દિવ્ય દૃષ્ટિનું વર્ણન એટલી સુરમ્ય રીતે રવામાં આવ્યું છે કે તે વાંચતાં મન ધરાતું નથી. ભગવંતનો અર્જુન-

પર કેટલો નિસ્સીમ પ્રેમ હતો, તે આ અધ્યાયપરથી વ્યક્ત થાય છે.

બારમો અધ્યાય–આમાં પણ નાનીશી પ્રસ્તાવના છે અને તેમાં ગુરુકૃપાદષ્ટિને ગદ્‌ગદિત અંતઃકરણથી નમન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં ભક્તિનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આમાં સમચિત્ત કેવી રીતે થવું તે વિષે જે ઓવીઓ છે તેના જેવી રસભરિત ઓવીઓ સમગ્ર જ્ઞાનેશ્વરીમાં બહુજ થોડી ઉપલબ્ધ થશે.

તેરમો અધ્યાય–આમાં પ્રસ્તાવના મૂળેજ નથી, તોપણ તે સમસ્ત અધ્યાય અતિશય વિસ્તૃત અને રસિક મનુષ્યનું તનમન લેશ પણ અન્ય વિષયપ્રતિ ઢળે નહિ એટલો મનોલ્હાદક છે. તેમાં ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ અર્થાત્ દેહ અને આત્માવિષે વિવરણ છે. પછી હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને હિંસા કરનારની વિપરીત કૃતિની અજ્ઞાનતા અનેક ચમત્કારિક દૃષ્ટાંતો આપીને વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. ત્યારપછી ખરી અહિંસા એટલે શું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. "आचार्योपासनम्" એ મૂળ પદપર ગુરુભક્તિનું ખરું સ્વરૂપ ૯૩ ઓવીઓથી વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. જરાનું ચિત્ર આબેહુબ છે. અજ્ઞાનનાં લક્ષણો વાંચવા યોગ્ય છે. દીપકનું જે દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે તે આજ અધ્યાયમાં છે. અભક્તનાં લક્ષણો સાંભળીને મનને અતિ આનંદ થાય છે. આવા આવા વિષયોથી આ અધ્યાય પરિપૂર્ણ છે.

ચૌદમો અધ્યાય–આમાં પ્રસ્તાવના છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ, આ ગુણોનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે. એમાંના ૨૬ મા શ્લોકની ટીકામાં "અવ્યભિચારી ભક્તિનું સ્વરૂપ" અતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

પંદરમો અધ્યાય–આમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. પછી સંસારરૂપી વૃક્ષનું મનોહર વર્ણન કરી તેનું છેદન કરવાને માટે વૈરાગ્યનું સાધન આવશ્યક છે, એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે.

સોળમો અધ્યાય–આમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. પછી દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચાર્વાક મતો–અર્થાત્ પાખંડીઓનાં ભાષણોની નકલ એમાં અત્યંત વિનોદાત્મક કરવામાં આવી છે.

સત્તરમો અધ્યાય–આને પણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. એમાં ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાનું વર્ણન છે તથા તામસાદિક આહાર અને યજ્ઞાદિકનું પ્રતિપાદન છે. અંતે ૐકારનું સ્વરૂપ તથા નામમાહાત્મ્ય અને વિનિયોગ શી રીતે કરવો એ મુખ્ય વિષયનું વર્ણન કરી એ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

અઢારમો અધ્યાય–આ અધ્યાય સર્વથી મોટો છે. એની

પ્રસ્તાવના પણ અતિ વિસ્તૃત છે અને તેમાં પાછલા સર્વ અધ્યાયોનું સિંહાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયને "એકાધ્યાયી ગીતા" એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પાછળના અધ્યાયોને 'સત્તર મજલા'નું રૂપ આપી અષ્ટાદશ અધ્યાયને કલશાધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે. જે પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરે નવમા અધ્યાયમાં પોતાનું સર્વ ચાતુર્ય ખર્ચી નાખ્યું છે, તે પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં પણ તેમણે કર્યું છે. આ એકજ અધ્યાયમાં ગીતાના સર્વ અધ્યાયો સંક્ષેપમાં આવ્યા છે, તેથી તેમાં મનોરમતા વિશેષ છે. એમાંનો મુખ્ય વિષય ત્યાગ અને સંન્યાસ છે. એમાંના અંતિમ શ્લોકનું માહાત્મ્ય અતિ વિસ્તૃત રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ઉપસંહાર પણ વાંચવા જેવો છે. સર્વ વેદો અને ઉપનિષદોનો સાર એકત્રિત કરી શ્રીવ્યાસે ગીતારૂપે જે પ્રમાણે ઉપકાર કર્યો તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરે આવી અઢાર મજલાની ઇમારત બાંધી જનસમાજપર ચિરસ્મરણીય ઉપકાર કર્યો છે.

આ ઈમારત શાકે ૧૨૧૨માં બાંધવામાં આવી હતી. એ વખતે તેના તરફ લોકોનું જેટલું ધ્યાન ખેંચાવું જોઇતું હતું તેટલું ખેંચાયું ન હતું. ૩૦૦ વર્ષપર્યંત તે તેવીજ અવસ્થામાં પડી રહી. પછી શાકે ૧૫૧૫ માં શ્રી એકનાથ મહારાજે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો—અર્થાત્ પાઠાંતરથી શબ્દો અશુદ્ધ થઇ ગયા હતા, તેનું શુદ્ધિકરણ કર્યું; અને નવી પ્રત તૈયાર કરી. તે સંબંધે તેમણે જાતે જે ઓવીઓ રચી છે, તે અંતિમ ભાગમાં આપવામાં આવી છે. ત્યાર પછી પુનઃ તે ૩૦૦ વર્ષપર્યંત તેવીજ અવસ્થામાં રહી; પરંતુ સૃષ્ટિનો વ્યવહાર કયાં બંધ હોય છે? તેના રૂપાંતરનો ક્રમ ચાલ્યાજ કરે છે. તે પ્રમાણે અમારી મરાઠી ભાષામાં 'પરિવર્તન થતાં થતાં મુગ્ધ વધૂને તારુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે,' તદ્વત્ તેનું સ્વરૂપ બદલાયું. તે એટલેસુધી કે જ્ઞાનેશ્વરીમાંનો એક એક શબ્દ પ્રચારમાંથી નીકળી જતાં નીકળી જતાં આખરે પુષ્કળ શબ્દો દુર્બોધ થયા. આથી નવશિક્ષિતોને માટે તેનો આસ્વાદ લેવાનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર દુર્ઘટ થતું ચાલ્યું. એટલામાં મુંબઈમાં "ગણપત કૃષ્ણાજી"નું છાપખાનું ઉન્નતિમાં આવ્યું. તેમણે સાવંતવાડીના વે. શા. સં. રા. રા. શંકર ગણેશ શાસ્ત્રી દેવસ્થલીદ્વારા જ્ઞાનેશ્વરીમાંના દુર્બોધ શબ્દોનો કોષ મહાપરિશ્રમે તૈયાર કરાવ્યો. આજ જ્ઞાનેશ્વરીનો પ્રથમ કોષ છે. ત્યાર પછી પૂનાના પ્રસિદ્ધ જગદ્ધિતેચ્છુ છાપખાનાના માલિક રા. રા. રાવજી શ્રીધર ગોંધળેકરે તેજ કોષના આ- ।રે પરિભાષાસહિત જ્ઞાનેશ્વરી છાપીને બહાર પાડી. ત્યારપછી

જગદીશ્વર છાપખાનાના માલિક રા. રા. નારાયણ રામચંદ્ર સોહનીએ મૂળ જ્ઞાનેશ્વરી બુકસાઇઝમાં છાપી, તેની પાછળ કઠિન શબ્દોનો કોષ જોડયો; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વરીમાં વિભક્તિરૂપો જૂની પદ્ધતિનાં હતાં. પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ એકસરખીજ હતી. તૃતીયા અને સપ્તમી એકરૂપજ હતી. વાકયો પણ સૂત્રસરખાં ત્રોટક હતાં, જેથી એમાં પણ થોડેઘણે અંશે દુર્બોધત્વ કાયમજ રહ્યું હતું. ત્યાર પછી નિર્ણયસાગર પ્રેસના માલિક રા. રા. જાવજી દાદાએ ડૉ. અણ્ણા મોરેશ્વર કુંટેદ્વારા ટિપ્પણો અપાવી સટીપ જ્ઞાનેશ્વરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી. આ જ્ઞાનેશ્વરી બુકસાઇઝની હતી અને તેમાં ગીતાનાં પદોના પ્રત્યાહિકો, કઠિન શબ્દોપર પૃષ્ઠની નીચે ટિપ્પણ, એવી ઘણી સારી વ્યવસ્થા હતી. પછી કોલ્હાપુરનિવાસી વકીલ રા. રા. ભાવેએ પ્રાયઃ ત્રણ વર્ષ પૂર્વે "ભાવાર્થ ચંદ્રિકા" નામની સાર્થ જ્ઞાનેશ્વરી તૈયાર કરી તે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી. તેમાં કઠિન શબ્દોના અર્થ કિંવા કોષ પણ આપવામાં આવ્યો નથી અને પોથીના આકારમાં હોવાથી વાચકને ઘણી અગવડ પડે છે. ત્યાર પછી આજ ગ્રંથાધારે રા. રા. નારાયણ હરિ ભાગવતે "ગીતા જ્ઞાનેશ્વરી રહસ્ય" નામનું નાનું પુસ્તક છપાવ્યું છે. તે જ્ઞાનેશ્વરીના કેટલાક ભાગનું ભાષાંતર છે અને તેમાંની ભાષા અતિ સુરમ્ય છે; તથાપિ તેમાં નવ અધ્યાયનોજ સમાવેશ છે અને તે પણ સમગ્ર ભાષાંતર નહિ, પરંતુ ચુંટી કાઢેલાં બોધવચનોજ છે.

ઉપલી સર્વ અડચણો દૂર કરી, જ્ઞાનેશ્વરીનો ગ્રંથ આથી પણ સુલભ કરી શકાય તો પ્રયાસ કરવો એવી ભલામણ કરી પ્રસિદ્ધ બુકસેલર અને 'કેરલ કોકિલના' પ્રસ્તુતના તંત્રી રા. રા. જનાર્દન મહાદેવ ગુર્જરે ત્રણ વર્ષપૂર્વે તે કામ મને સોંપ્યું હતું; પરંતુ ગીતા કેટલી ગહન અને મહત્ત્વયુક્ત છે તે સંબંધે સ્વતઃ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજેજ વિવેચન કર્યું છે. વળી ખુદ જ્ઞાનેશ્વરીની યોગ્યતા પણ તેવીજ છે. તેનો અર્થ કરવો એ કાંઇ સામાન્ય વાત નથી. છઠ્ઠા અધ્યાયપ્રસંગે અમારૂં ધૈર્ય ખૂટી જવાનો ભય ઉપસ્થિત થયો હતો; પરંતુ શ્રીમદ્ વિવેકાનંદ જેવા મહાત્માના વ્યાખ્યાનામૃતનો લાભ થવાથી આવું દુર્ઘટ કાર્ય પણ પાર પડવાનો સુદિન ઉગ્યો છે. પ્રાયઃ ત્રણ વર્ષ થયાં જ્ઞાનેશ્વરીના વ્યાસંગથી મારા મનને જે શાંતિ અને સમાધાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તે કેવળ નિરૂપમજ છે. આવા ગ્રંથનું કાર્ય મારા જેવા પામરના હાથથી પાર પડયું, એ મારા વડીલોનું પુણ્ય, પૂર્વસંચિતનો યોગ અને શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પ્રસાદનુંજ પરિણામ છે.

હવે સર્વની રજા લેતી વખતે જ્ઞાનેશ્વરી સંબંધે એક વાક્ય લખ્યા સિવાય મારાથી રહી શકાતું નથી, તે વાક્ય આ છેઃ–"આનંદામૃતનું પાન કરાવી પુષ્ટિ આપનારી માતા, આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરાવી આપનારી ભગિની, નિર્મળ અંતઃકરણમાંથી ભક્તિરસનો પ્રસ્વેદ ઉત્પન્ન કરનારી ચંદ્રિકા, સંતપ્ત હૃદયને આરામ આપનારી ભાગીરથી, હૃદયાકાશમાં વૈરાગ્યનો પરિમલ ફેલાવનારી કમલિની, જ્ઞાનામૃતની વૃષ્ટિ કરનારી મેઘપંક્તિ, અજ્ઞાનાંધકારનો વિધ્વંસ કરનારી વિદ્યુલ્લતા, વિકાસ પામેલા સંશયવૃક્ષનાં ડાળ–પાંખડાં છેદન કરનારી સમશેર, સંસાર-સમુદ્રમાંથી તારીને બહાર કાઢનારી નૌકા અને મુમુક્ષુનાં મનને દ્રવીભૂત કરનારી પ્રેમરસની દૃષ્ટિ; એ સર્વનું એકત્ર સ્વરૂપ આ 'જ્ઞાનેશ્વરી'જ છે, એ વાત પ્રત્યેક જણે ખૂબ લક્ષમાં રાખવી."

श्री ज्ञानेश्वरचरित्र

પ્રકરણ ૧ લું–કુલવૃત્તાંત

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुंधरा पुण्यवती च तेन।
अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिन्लीनं परब्रह्मणि यस्य चेतः॥

ભાવાર્થઃ—અપાર જ્ઞાન અને સુખના સાગરરૂપ પરબ્રહ્મમાં જેમનું ચિત્ત લીન થયું છે એવા મહાત્માઓ જે કુળમાં જન્મ્યા હોય તે કુળ પવિત્ર છે; જે જનનીની કુખે અવતર્યા હોય તે જનની કૃતાર્થ છે અને જે ભૂમિપર તેઓ જન્મ્યા હોય તે ભૂમિ પુણ્યશાળી છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પૂર્વજ પૈઠણથી ચાર કોસને અંતરે ગોદાવરીના ઉત્તરતીરે આવેલા **આપેગાંવ** નામે ગામના કુલકર્ણી હતા. આ કુલકર્ણીપણાની વૃત્તિ તેમના પૂર્વજોમાં કેટલીક પેઢીઓ થયાં ચાલતી આવેલી હતી. એઓ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાના દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતા. એમનું ગોત્ર **પાંચ પ્રવરવાળું** વત્સ હતું. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પૂર્વજ હરિહર પંત શકે ૧૦૬૦ માં આપેગાંવના કુલકર્ણી હતા. હરિહર પંતને ત્રણ સંતાન થયાં; તેમાં વડા પુત્રનું નામ રામચંદ્ર પંત, નાનાનું નામ કેશવ પંત અને પુત્રીનું નામ મોહનાબાઇ હતું. કેશવ પંત તો એક વર્ષની વયમાંજ મૃત્યુવશ થયા હતા. મોહનાબાઇને દેવગઢમાં નરહર પંત માચવેના પુત્ર સાથે પરણાવવામાં આવ્યાં હતાં. પિતાની પાછળ રામચંદ્ર પંત કુલકર્ણી થયા અને તેઓ પણ યથાકાળે મૃત્યુ પામ્યા. તેમના પુત્ર ગોપાળ પંત પણ તેમની પેઠેજ કુલકર્ણી નીમાયા. ગોપાળ પંતને ત્ર્યંબક પંત નામનો એકજ પુત્ર થયો. ત્ર્યંબક પંતે પાછળથી સારી કીર્તિ મેળવી અને તેઓ મહાન ભગવદ્‌ભક્ત ગણાયા હતા. હવે આપણે તેમના ચરિત્ર તરફ વળીશું.

ત્ર્યંબક પંતે યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેમની પૂર્વવય દેવગઢના તે વખતના જાદવ રાજાની સેવામાં અને ઉત્તરવય શ્રી ગોરક્ષનાથની કૃપાથી ભગવચ્ચિંતનમાં વ્યતીત થઇ હતી.

ત્ર્યંબક પંતને ગોવિંદ પંત અને હરિ પંત નામના બે પુત્રો હતા. ગોવિંદ પંત ઘેર રહીને કુલકર્ણીનું કામ સંભાળતા હતા. હરિ પંતને બહાદુરી કરી પિતાનો યશ વધારવાની ઈચ્છા હતી. શકે ૧૧૩૫ શ્રી-

સુખનામ સંવત્સર માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ૭ અને ગુરુવારના દેવગિરિપતિ સિંઘણરાજ મહારાજના આજ્ઞાપત્રપરથી જણાય છે કે, દેવગિરિની દક્ષિણે દશ યોજનપર ડુંગરી પ્રદેશમાં કરંજે નામના માણસે રાજદ્રોહી થઇ ત્રણ હજાર માણસોને નોકર રાખી વટેમાર્ગુઓને લૂંટવાનો ધંધો આરંભ્યો; ત્યારે તેને શિક્ષા કરવાને માટે સિંઘણરાજે જસવંતસિંહ અને હરિપંતને સેનાનાયક નીમી તેમને ૫૦૦૦ પાયદળ, ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૧૦૦ હાથી, ૫૦૦ ઊંટ, ૧૦૦૦ લુંઠકજોડી, ૪૦૦ ભેરી આદિ રણવાદ્ય વગાડનારા અને ૧૦૦૦ સેવકો આપી મોકલ્યા. તેમણે તેમને લશ્કરના પોષણમાટે બે લાખ જાધવ મુદ્રિકા આપી અને 'ડુંગરની ખીણમાં સૈનિકોની સાથે રહી શત્રુને પૂંઠ ન દેખાડતાં તેમનો પરાજય કરવો' એવી આજ્ઞા કરી. આ રીતે હરિ પંત કુલકર્ણી સેનાનાયક થઇને રાજદ્રોહીની સામે લડ્યા; પરંતુ તે શૂરવીરની સાથે યુદ્ધ કરતાં તેઓ ધારાતીર્થમાં મરણ પામ્યા. પોતાના બહાદુર પુત્રનો વધ થયેલો જોઇ ત્ર્યંબકરાવ ઉદાસ થયા અને પાછા આવી આપેગાંવમાં રહેવા લાગ્યા. રાજસેવા અને કુટુંબસેવામાં પોતાનું આયુષ્ય વ્યર્થ વહી ગયું એમ જાણી તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો અને ઉત્તરવયમાં હરિચરણે ચિત્ત પરોવી જન્મનું સાર્થક્ય કરી લેવું એવી તેમને ઇચ્છા થઇ. પુણ્યસંયોગે ગોરક્ષનાથ મહાત્માની સ્વારી આપેગાંવમાં આવી. ત્ર્યંબક પંતે આ મહાત્માના ચરણે મસ્તક મૂક્યું. તેઓ તેમનાપર પ્રસન્ન થયા. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના કુળમાં આદિભક્ત ત્ર્યંબક પંત હતા. આપેગાંવમાં ત્ર્યંબક પંતની સમાધિ છે.

ત્ર્યંબક પંતના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગોવિંદ પંતની ભાર્યા નિરાબાઇને ૫૫ વર્ષની વયે એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ, તેનું નામ વિઠ્ઠલ પંત. એજ વિઠ્ઠલ પંત જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના જનક હતા. વિઠ્ઠલ પંત બાલ્યાવસ્થાથીજ વૈરાગ્યશીલ હતા. ગોવિંદ પંત અને નિરાબાઈ, એ ઉભયને ગોરક્ષનાથના શિષ્ય ગૈનીનાથદ્વારા બ્રહ્મોપદેશ થયો હતો.

નામદેવ મહારાજ કહે છે કે, વિઠ્ઠલ પંત એ વૈરાગ્યસ્વરૂપજ હતા. તેમણે પેઠણમાં વેદ, કાવ્ય અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો અને શાસ્ત્રનિપુણ થઇ ઉત્તમ વક્તા થયા. અલ્પ સમયમાંજ તેમનું વેદશાસ્ત્રાધ્યયન સંપૂર્ણ થયું અને ત્યાર પછી તેમણે તીર્થાટન કરવાને માટે વડીલોની આજ્ઞા માગી.

શાસ્ત્રાધ્યયનની સાથે તીર્થાટનનો સંયોગ કરી દેવાની પદ્ધતિ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે. પગલે પગલે હરિચિંતન કરતા વિઠ્ઠલ

પંત પોતાની પુત્રીને વસ્ત્રાલંકાર આપી પોતાને ગામ ગયા. વહુ-દીકરાનું સુખી જોડું જોયા પછી થોડે દહાડે ગોવિંદ પંત અને નિરાબાઇ મરણ પામ્યાં. વિઠ્ઠલ પંતના દિવસો આનંદમાં જતા હતા; પરંતુ તેમનું મન સદા વિરક્ત રહી તેઓ સદા હરિચિંતનમાં રહ્યા કરતા, તે વાત રુકિમણીબાઇને પસંદ પડતી નહિ. તેમણે પોતાના પિતાને એ વાત જણાવી. સિધો પંત આપેગાંવ જઇ પુત્રી તથા જમાઇને પોતાને ઘેર બોલાવી લાવ્યા.

આવી રીતે કેટલોક કાળ વ્યતીત થયો છતાં સંતાનપ્રાપ્તિનો સંભવ નહિ જણાયાથી વિઠ્ઠલ પંતે રુકિમણીબાઇને કહ્યું કે "મને સંન્યાસ લેવાની આજ્ઞા આપો." રુકિમણીબાઇ પતિના વૈરાગ્યથી પરિચિતજ હતી. તેણે સિધો પંતની પાસે એમ કહેવરાવ્યું કે "સંતતિ સિવાય સંન્યાસ ધારણ કરવો ઉચિત નથી." ત્યાર પછી એક વખત વિઠ્ઠલ પંતે સિધો પંતને "ગંગામાં સ્નાન કરવા જાઉં છું" એમ કહ્યું અને "જાઓ" એવો ઉત્તર સાંભળી અનાયાસે આજ્ઞા મળેલી ગણી તેઓએ કાશી તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રયાગમાં માઘસ્નાન કરી વિઠ્ઠલ પંત કાશી ગયા અને ત્યાં તેમણે રામાનંદ સ્વામી નામના મહાત્માનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો. તેમનો વૈરાગ્ય જોઇ સ્વામીએ તેમને મંત્રદીક્ષા આપી સંન્યાસ ગ્રહણ કરાવ્યો. રામાનંદ સ્વામી તે વખતે કાશીમાં પ્રખ્યાત હતા અને તેમના સેંકડો શિષ્યો હતા. એમ કહેવાય છે કે, કબીર પણ એમનાજ શિષ્ય હતા.

વિઠ્ઠલ પંતના સંન્યાસની વાત રુકિમણીની જાણમાં આવતાં તેમને અતિશય દુઃખ થયું. હવેથી તે નિત્ય પ્રાતઃકાળે ઇંદ્રાયણીમાં સ્નાન કરી મધ્યાહ્નકાળપર્યંત પીંપળાની પ્રદક્ષિણા કરતી, રામનામનો જપ કરતી, એકવેણી અને એકભુક્ત રહેતી અને લૌકિક વાર્તા સાંભળતી કે બોલતી નહિ. આ પ્રમાણે ભગવત્સેવામાં કાળક્રમણ કરતાં બાર વર્ષ વહી ગયાં. મૂળથીજ તેમનું અંગ કાંતિમાન હતું અને તેમાં આ ઉગ્ર તપનો સંયોગ થયો, એટલે તેમનું શરીર તેજથી ઘણુંજ પ્રકાશવા લાગ્યું.

એક વખત રામાનંદ સ્વામી શિષ્યોસહિત રામેશ્વરની યાત્રાએ નીકળ્યા. ફરતા ફરતા તેઓ આલંદીમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ મારુતિના દેવાલયમાં ઉતર્યા હતા. રુકિમણીબાઈ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે શ્રીમારુતિનાં દર્શન કરવાને આવ્યાં. દેવદર્શન કર્યા પછી રામાનંદ સ્વામીને જોઈ તેમને પણ વંદન કર્યું. સ્વામીએ ભગવત્પ્રેરણાનુસાર "**પુત્રવતી ભવ**" એવો આશીર્વાદ આપ્યો. આ આશીર્વચન સાં-

કરવા લાગ્યા અને તેમને અડચણ પણ કરવા લાગ્યા. "સંન્યાસી થયા પછી એ ગૃહસ્થાશ્રમી શામાટે થયો?" એવોજ પ્રશ્ન જેને તેને મુખે વારંવાર સંભળાવા લાગ્યો. કોઇ વિઠ્ઠલ પંતને વિષયલંપટ કહેવા લાગ્યા, કોઈ રામાનંદ સ્વામીની પણ નિંદા કરવા લાગ્યા અને કોઈ રુક્મિણીને દોષ દેવા લાગ્યા. વિઠ્ઠલ પંતનો વૈરાગ્ય, ધૈર્ય, સમતા અને જ્ઞાનની પૂર્ણ કસોટીનો આ સમય હતો. ભગવદ્‌ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' 'समदुःखसुखक्षमी' 'अनपेक्षः शुचिर्दक्षः' 'यो न हृष्यति न द्वेष्टि' 'तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी' ઇત્યાદિ ગુણોથી યુક્ત પુરુષ મને પ્રિય છે; એમ ભગવાને સ્વમુખે કહ્યું છેજ. ખરા ભક્તોજ ઉપર કહ્યા તેવા પ્રસંગો સહન કરી શકે છે. વિઠ્ઠલ પંતે આ કઠિન સમય કેવી રીતે વ્યતીત કર્યો તેનું વર્ણન મહાપતિ બાવાએ 'ભક્તવિજય'માં કર્યું છે; તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"જનનિંદાનું પૂર આવતાં વિઠ્ઠલ પંતે પૂર્ણ શાંતિ ધારણ કરી અને દ્વિજો તથા આપ્તોએ તેમનો પરિત્યાગ કર્યો; ત્યારે અરણ્યમાં પર્ણકુટી બાંધીને પોતાની કાંતાસહિત રહ્યા. કુટુંબપોષણાર્થે તેઓ ભિક્ષા માગી લાવતા અને રાત્રિદિવસ અખંડિત ઇષ્ટચિંતન તેમજ ગીતાદિ ગ્રંથોનું મનન કરી ચિત્તમાં સુપ્રસન્ન રહેતા."

નિરંજન માધવ કહે છે કેઃ—

"ચૈતન્યાશ્રમે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે, એ વાત સાંભળી સર્વ બ્રાહ્મણોએ તેમનો પરિત્યાગ કર્યો. કોઇ તેમનું મુખ પણ જોતું નહિ. લોકો તેમની પુષ્કળ નિંદા કરતા. ધીમે ધીમે તેમને ભિક્ષા મળવી બંધ થઇ. કોઇ કોઇ વખત તેમને ઝાડનાં પાંદડાં ખાઇને રહેવું પડતું; કોઇ કોઇ વખત એકજ વાર અન્ન મળતું અને કદી કદી વાયુભક્ષણ કરીનેજ નિર્વાહ કરવો પડતો. આ રીતે બાર વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં."

સંન્યાસ લીધા પછી પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવો શાસ્ત્રસંમત નહિ હોવાથી લોકોએ વિઠ્ઠલ પંતનો બહિષ્કાર કર્યો. તેમાં લોકોનો પણ દોષ કાઢી શકાય એમ નથી; તેમજ વિઠ્ઠલ પંતને પણ દૂષિત કહી શકાય નહિ. 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते' એવી ભગવદાજ્ઞા હોવાથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તે તેને દોષ દેવો એ લોકોનો સ્વભાવજ છે. કદાચ કેટલીક વ્યક્તિઓ સ્વભાવધર્માનુરૂપ વિશેષ કટકપણાથી વર્તી હશે; પરંતુ ત્રિગુણાત્મક લોકવ્યવહારમાં એવી ઘટના બનવાનીજ. વિઠ્ઠલ પંતના સંબંધમાં વિચાર કરીએ તો કેવળ "ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ પોતાનો ધર્મ છે" એમ માનીનેજ તેઓ પુનઃ પ્રપંચમાં

દેવહૂતિના જેવુંજ ઉગ્ર હતું.

વિઠ્ઠલ-રુક્મિણીના અત્યુત્કટ પુણ્યબળથી તેમને ઉદરે નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, સોપાન અને મુક્તાબાઇ, એ સંતાનરત્નોનો જન્મ થયો. આ સંતાનો નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે બબ્બે વર્ષને અંતરે જન્મ્યાં હતાં. તેમનો જન્મ આપેગાંવમાં થયો હતો.

જન્મકાળ

૧-નિવૃત્તિનાથઃ—શકે ૧૧૯૫ શ્રીમુખ સંવત્સર માઘ કૃષ્ણ ૧ પ્રાતઃકાળ.

૨-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજઃ—શકે ૧૧૯૭ યુવા સંવત્સર શ્રાવણ કૃષ્ણ ૮ મધ્યરાત્ર.

૩-સોપાનદેવઃ—શકે ૧૧૯૯ ઈશ્વર સંવત્સર કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ પ્રહરરાત્ર.

૪-મુક્તાબાઈઃ—શકે ૧૨૦૧ પ્રમાથીનામ સંવત્સર આશ્વિન શુદ્ધ ૧ મધ્યાહ્‌ન.

એ ચાર સંતાનો વસ્તુતઃ સંતાનો ન હતાં; પરંતુ સાક્ષાત્‌ ચતુર્વિધ મોક્ષ કિંવા ચતુર્વિધ પુરુષાર્થજ સાકારરૂપે અવતર્યાં હતા. કેટલાક કહે છે કે, તેમનો જન્મ અનુક્રમે શકે ૧૧૯૦, ૧૧૯૩, ૧૧૯૬ અને ૧૧૯૯માં થયો હતો.

પ્રકરણ ૨ જું-ગુરુપરંપરા

નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ, એ ચારે બાળકો ખેલતાં, વિનોદ કરતાં અને બાલ્યાવસ્થાથીજ પરમાર્થની વાતે કરતાં હતાં. તેમની પરિસ્થિતિ વૈરાગ્યપોષક હતી. બ્રાહ્મણોએ વિઠ્ઠલપંતનો બહિષ્કાર કરેલો હોવાથી તેમનો બધો વખત શ્રીપુત્રની સાથે ઘરમાંજ વ્યતીત થતો હતો. રુક્મિણીબાઈ કુવાપર પાણી લેવા જતી અથવા નદીએ વસ્ત્ર ધોવા જતી, ત્યારે ગામની સ્ત્રીઓ તેને મેણાં મારતી. છોકરાંઓ પણ જ્યારે બહાર જતાં ત્યારે નાનાં મોટાં સર્વ માણસ તેમને "સંન્યાસીનાં બાળકો" કહી ત્રાસ આપતાં. જ્ઞાતિબહાર કરવા જેટલો મોટો એક [illegible] આપણા સમાજમાં નથી. ગર્વ [illegible] તેમાં અત્યંત [illegible] બહિષ્કાર છે. બહિષ્કૃત મનુષ્યોને ઉપલ[illegible] [illegible] નિરંતર સહન કરવાં પડે છે.

સર્વ પ્રકારના પ્રતિબંધો તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનાપર અત્યાચાર કરવો એ એક પ્રકારની ધર્મસેવા છે; એવી મૂર્ખ અને અજ્ઞાન લોકોની માન્યતા હોય છે. વિઠ્ઠલ પંતને બ્રાહ્મણોએ બહિષ્કૃત કરવાથી અન્ય જાતીય લોકો પણ તેમની સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખતા નહોતા. આવી આપત્તિમાં વિઠ્ઠલ પંત અને રુક્મિણીબાઈએ કેટલાંક વર્ષો વ્યતીત કર્યાં. આ આપત્તિ તેમનાં છોકરાંઓને પણ સહન કરવી પડી. નિવૃત્તિ વગેરે બાળકો ગર્ભમાંથીજ જ્ઞાની હોવાથી તેમની પ્રગલ્ભતા, તેમનું જ્ઞાન, તેમનો સંવાદ, તેમનું સંતપણું આદિ લક્ષણો તેમના અંગમાં ઓતપ્રોત ભરેલાં હતાં; અને માતાપિતા પોતાનાં સંતાનોના અદ્‌ભુત સદ્‌ગુણો જોઇ આનંદ પામતાં હતાં.

નિવૃત્તિનાથ સાત વર્ષના થતાં તેમના યજ્ઞોપવીત વિધિવિષે વિઠ્ઠલ પંતને ચિંતા થઈ. સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનાં ઉદાહરણો વિઠ્ઠલ પંતની પૂર્વે વિદ્યમાન ન હતાં; તેથી પોતાના પુત્રને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવી શકાશે કે નહિ તેનો નિર્ણય તે કરી શક્યા નહિ. વિઠ્ઠલ પંતે પુષ્કળ ખટપટ કરી, પરંતુ તેમની સાથે કોઇ વાતચીત સુદ્ધાં કરતું નહિ, તો પછી તેમની હિમાયત તો કોણજ કરે ? અંતે રુક્મિણીબાઇના મત પ્રમાણે કાંઇ અનુષ્ઠાન કરવું એવો નિશ્ચય કરી વિઠ્ઠલ પંત સ્ત્રી, પુત્ર અને પુત્રી સહવર્તમાન ત્ર્યંબકેશ્વર ગયા. ત્યાં તેઓ નિત્ય મધ્યરાત્રે નદીમાં સ્નાન કરી સંતાનોની સાથે બ્રહ્મગિરિની સવ્ય પ્રદક્ષિણા કરતા. આ રીતે છ માસ વહી ગયા. અંતે એક દિવસે નિવૃત્તિનાથનો ભાગ્યોદય થવાનો સમય થયો.

એક દિવસ રાત્રિને સમયે સર્વ જણ આ પ્રકારે પ્રદક્ષિણા કરતાં હતાં ત્યારે તેમણે પોતાની સમક્ષ એક વિકરાળ વ્યાઘ્રને ફાળ મારતો ચાલી જતો જોયો. વિઠ્ઠલ પંત એકદમ ગભરાઈ ગયા અને પોતાનાં છોકરાંઓને સંભાળવા લાગ્યા. એવામાં નિવૃત્તિનાથ વાટ ચૂકી ગયા અને બીજેજ રસ્તે ચાલ્યા ગયા. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ અંજની પર્વતની એક ગુહામાં ગયા. આ ગુહામાં શ્રી ગૈનીનાથ બે શિષ્યોની સાથે તપશ્ચરણ કરતા બેઠા હતા. નિવૃત્તિનાથ વાટ ચૂકીને આ ગુહામાં આવ્યા, એમ કહેવા કરતાં ભવારણ્યમાં ભૂલા પડી ભટકતા હતા, તે ભ્રમણની સમાપ્તિ થઇને તેમને હવે ખરો માર્ગ હાથ લાગ્યો, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. મસ્તકપર જટા, કાનમાં કુંડળ, કંઠમાં શૈલી અને હાથમાં શિંગી તથા પુંગી ધારણ કરી મુખથી શ્રીગુરુ નામનો ઘોષ કરતા શ્રી ગૈનીનાથને નિવૃત્તિનાથે સિદ્ધાશ્રમમાં જોયા અને તેમના

ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. ગૈનીનાથને પણ આ કોમળ વયના બાળકને જોઈને અત્યાનંદ થયો. ધ્રુવને જેમ નારદ મળ્યા હતા, તેમ નિવૃત્તિનાથને ગૈનીનાથ મળ્યા. પછી ગૈનીનાથે નિવૃત્તિનાથને અધિકારસંપન્ન શિષ્ય જાણી બ્રહ્મબોધ કર્યો. નિવૃત્તિનાથ સાત દિવસપર્યંત શ્રીગુરુસન્નિધ રહ્યા. શ્રીગુરુએ તેમને મહાવાક્યનો બોધ કર્યો અને યોગમાર્ગની દીક્ષા આપી. ગૈનીનાથ એ આદિનાથના સંપ્રદાયના હતા; અને તેમણે નિવૃત્તિનાથને પોતાના સંપ્રદાયમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરવાની અને નામસ્મરણનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા આપી.

નિવૃત્તિનાથની વય નાની હતી એ વાત સત્ય છે; પરંતુ 'न खलु वयस्तेजसां हेतुः' એ ન્યાયે પૂર્વસંસ્કારબળથી તેમણે ગુરુબોધ ગ્રહણ કર્યો; અને પોતાનાં બંધુભગિનીને પણ તે બોધ આપી તેમને પણ કૃતાર્થ કર્યાં. મહાત્માઓના સર્વ પ્રકાર અલૌકિકજ હોય છે. તેમને બીજાઓની પેઠે ગોખીને અભ્યાસ કરવો પડતો નથી. ભગવાન શંકરાચાર્યે આઠમે વર્ષે ચારે વેદનું અને બારમે વર્ષે સકલ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું; અને સોળમે વર્ષે ભાષ્ય નિર્માણ કરી બત્રીસ વર્ષની અંદર પોતાનું અવતારકૃત્ય પરિસમાપ્ત કર્યું હતું; એ પ્રસિદ્ધજ છે.

નિવૃત્તિ અને જ્ઞાનેશ્વર પણ આચાર્ય કોટિનાજ હોવાથી તેમનું ચરિત્ર પણ તેવુંજ હૃદયંગમ છે. નિવૃત્તિનાથ કેટલેક દિવસે શ્રીગુરુની આજ્ઞા લઈ માતાપિતા તથા બંધુભગિનીને આવી મળ્યા અને તેમણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને ઉપદેશ કર્યો. આમ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પોતાના આયુષ્યના આઠમા વર્ષેજ શ્રીનિવૃત્તિનાથનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી પૂર્ણતા પામ્યા. તેમના ગુરુસંપ્રદાય વિષે હવે બે શબ્દો કહીશું. આદિનાથ શંકર એ આ સંપ્રદાયના મૂળગુરુ છે. આદિનાથના મુખ્ય શિષ્ય મત્સ્યેંદ્રનાથ, તેમના શિષ્ય ગોરક્ષનાથ, તેમના ગૈનીનાથ, ગૈનીનાથના નિવૃત્તિનાથ અને નિવૃત્તિનાથના શિષ્ય શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ હતા.

પ્રકરણ ૩ જું–યજ્ઞોપવીતવિધિ અને વેદશાસ્ત્રમર્યાદા

છોકરાં મોટાં થતાં ગયાં તેમ તેમ વિઠ્ઠલ પંતની ચિંતા વધવા લાગી. બ્રાહ્મણોએ વિઠ્ઠલ પંતનો સખ્ત બહિષ્કાર કર્યો હતો; પરંતુ બ્રાહ્મણતામાં વૈગુણ્ય આવે એવું કાંઈ પણ નિંદ્ય વર્તન તે કરતા ન હોવાથી કાળાંતરે બ્રાહ્મણોનો ક્રોધ શમશે અને સંતાનોનો યજ્ઞોપવીત વિધિ કરવાનો પ્રસંગ આવશે એવી વિઠ્ઠલ પંતને આશા હતી; પરંતુ

બ્રાહ્મણોએ તેમના પ્રતિ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. પૂર્વે કોઈ બ્રાહ્મણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો ન હતો; તેથી આ પ્રસંગને અનુકૂળ શાસ્ત્રાધાર પણ જડવો કઠિન હતો. વિઠ્ઠલપંતે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ગમે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે, પરંતુ બાળકોને જાતિ-કુળથી પૃથક્ રહેવા દેવાં નહિ. તેમણે બ્રાહ્મણવૃંદને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરી કે "અમો પતિતોને આપ પાવન કરી લ્યો અને અમારા અપરાધો ક્ષમા કરો; મેં કેવળ ગુરુની આજ્ઞા અર્થેજ ગૃહસ્થાશ્રમનો પુનઃ સ્વીકાર કર્યો છે; કામવાસનાને આધીન થઇને કર્યો નથી. આપ જે દંડ કરશો તે ભોગવવાને હું તૈયાર છું, તમે કહેશો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. કૃપા કરી મને પાવન કરો અને મારાં બાળકો યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી શકે એવો ધર્મશાસ્ત્રાર્થ શોધી કાઢી મને યોગ્ય નિર્ણય આપો." તેમણે તથા રુક્મિણીબાઇએ આ પ્રમાણે કહીને ગદ્ગદિત અંતઃકરણે બ્રાહ્મણોને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા.

વિઠ્ઠલ પંત અને રુક્મિણીબાઈ વૈરાગ્યસંપન્ન હતાં ખરાં; પરંતુ પોતાનાં રત્નસમાન બાળકોનાં મુખ સામે જોઇને તેમને એમ લાગતું કે, જો આપણી હયાતીમાંજ એમને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર નહિ થાય તો એમનું બ્રાહ્મણત્વ નષ્ટ થશે અને આપણા વંશજોનો બ્રહ્મસંબંધ તૂટી જવાથી કુળનો અધઃપાત થશે.

બ્રાહ્મણોએ તેમને ઉત્તર આપ્યો કે "તમારા અપરાધને માટે શાસ્ત્રમાં ક્યાંય પણ પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવવામાં આવ્યું નથી; અને તમારાં બાળકોને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાની શાસ્ત્રની અનુજ્ઞા નથી. તમારો અપરાધ એવો તો ઘોરતમ છે કે દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત સિવાય અન્ય કાંઇ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તેને લાગુ પડતું નથી."

બ્રાહ્મણવૃંદનો આ નિર્ણય સાંભળી વિઠ્ઠલ પંતે મસ્તક નમાવી જણાવ્યું કે, દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને હું તૈયાર છું. તેમણે પોતાનું મન દૃઢ કર્યું, સ્ત્રીપુત્રાદિકનો મોહ છોડ્યો, બ્રાહ્મણોને વંદન કર્યું અને પાછળ દૃષ્ટિપાત કર્યા વિના એકદમ પ્રયાગક્ષેત્ર તરફ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાગ અને વૈરાગ્યની મૂર્તિ બની શાંતપણે તેમણે શ્રીગંગાયમુનાના ઓઘમાં પોતાના દેહનું વિસર્જન કર્યું. રુક્મિણીબાઈ પણ વિઠ્ઠલ પંતની સાથે ગયાં હતાં અને તેમણે પણ પોતાના સ્વામીની પાછળ દેહનો મોહ રાખ્યાવિના નદીના પાણીમાં ભુસકો માર્યો. આ રીતે વિઠ્ઠલ પંત અને રુક્મિણીબાઇએ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો.

શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં આચરણ આપણને એમજ શીખવે છે કે ધર્મ,

સમાજ અને દેશના કાયદા સ્પષ્ટ રીતે આપણા હિતની આડે આવે છે એમ જાણવા છતાં પણ તે કાયદાની આગળ પોતાનાં સર્વ ઐહિક સુખનો ત્યાગ કરવાને તત્પર થવું, એજ ખરૂં મનોધૈર્ય છે. ગ્રીસ દેશના પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તા અને સાધુપુરુષ સૉક્રેટીસપર તે વખતના ક્ષુદ્ર પુરુષોએ તહોમત મૂકી દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્તની સખ્ત શિક્ષા કરી, ત્યારે તેમને ફુરંગમાંથી છોડાવવાને માટે તેમના અનેક ભક્તો તૈયાર હતા; તે છતાં પણ તેઓએ રાજ્યતંત્રે કરેલી શિક્ષા ખુશીથી ભોગવી અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વિષનો પ્યાલો પી દેહનો ત્યાગ કર્યો.

મહાત્મા તુકારામ કહે છે કે "જે જગતના આઘાત સહન કર્યા કરે છે તેજ સંત છે." આઘાત સહન કર્યા સિવાય મનુષ્યનું સંતપણું જગતની દૃષ્ટિએ પડતું નથી. મહાન પુરુષોની મહત્તા તેમનાપર આવતા દુઃખદ પ્રસંગોથીજ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. કોઇને પણ ક્લેશ ગમતો નથી; પરંતુ ક્લેશથી ડરીને જો મહાન પુરુષો બેસી રહ્યા હોત તો મહાન પુરુષો અને સામાન્ય જનો વચ્ચેનો ભેદ જગતને શી રીતે દૃષ્ટિગોચર થયો હોત? વીર અને ભીરુ, શાહુકાર અને ચોર, સાચો અને જૂઠો, સંત અને ઢોંગી એમની વચ્ચેનો ફરક આપત્તિથીજ પ્રકટ થાય છે. આ વિવેચનનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, વિઠ્ઠલ પંતની વિરક્તતા અને ધર્મનિષ્ઠા સર્વ આલંદીકર બ્રાહ્મણોના નિષ્ઠુર નિર્ણયથીજ લોકોના જાણવામાં આવી હતી. ઉપર જણાવેલું વિવેચન જે પ્રમાણે વિઠ્ઠલપંતને લાગુ પડે છે, તેજ પ્રમાણે તે રુક્મિણીબાઇને પણ લાગુ પડે છે. તે બાઈ પણ આપણને વિઠ્ઠલ પંતના જેટલીજ પૂજ્ય છે. એની પવિત્ર કુખથી શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જન્મ લીધો, તે બાઇને ધન્ય છે. આપણે તેના સંપૂર્ણ ચરિત્રવિષે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણને જણાય છે કે, નિવૃત્તિ વગેરે સંતાનોને જન્મ આપવાને તે બાઈ સંપૂર્ણ રીતે અધિકારિણી હતી. વિઠ્ઠલ પંતનો વૈરાગ્ય અને રુક્મિણીબાઇનું પાતિવ્રત્ય તથા ભક્તિ, એ સર્વ વાનાં એવા મહાન જીવોને તેમને પેટ અવતરવાને આકર્ષે તેવાંજ હતાં. વિઠ્ઠલ પંત અને રુક્મિણીબાઇ ખરેખર વૈરાગ્ય અને ભક્તિની પ્રતિમારૂપજ હતાં; અને વૈરાગ્ય તથા ભક્તિના ઉદરમાંથી નિવૃત્તિ, જ્ઞાન, સોપાન અને મુક્તિનો ઉદ્ભવ થયો એમાં આશ્ચર્યજ શું?

નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઇને ઇશ્વરની કૃપા-
૧૨ ઈ.સ. તેમનાં માતપિતા સ્વર્ગવાસ પામ્યાં, ત્યારે નિવૃત્તિનાથની
વય ફક્ત ૧૨ વર્ષની હતી. માતપિતાના મૃત્યુ પછી તે બાળકો

થોડા દિવસપર્યંત આપેગાંવમાં રહ્યાં; પરંતુ તેમના દુશ્મનોએ તેમને તેમના આપદાદાના ઘરમાં પ્રવેશવા દીધાં નહિ અને તેમની મિલ્કત પણ તેમને સ્વાધીન કરી નહિ. તે બિચારાં ઘરબારવિનાનાં થઇ ગયાં, પરંતુ તેમને શું આ બ્રહ્માંડરૂપી ઘર ન હતું ? તેમના દુશ્મનો તો માત્ર એક નાનું સરખું મૃત્તિકાનું ઘર અને થોડી મિલ્કત લઇને બેઠા; પરંતુ નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વરાદિએ તો ભુવનત્રયને પોતાનું ઘર તથા મિલ્કત બનાવી. તેઓ આપેગાંવમાં ગયા પછી નિવૃત્તિ અને જ્ઞાનેશ્વર ભિક્ષા માગી લાવતા અને સોપાનદેવ નાની મુક્તાબાઇની સંભાળ લેતો. એ પ્રમાણે તેઓએ દિવસ વ્યતીત કર્યા હતા.

મુક્તાબાઇએ આપેગાંવમાં સમાધિ લીધા પૂર્વે જે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા હતા તે પરથી જણાય છે કે, વિઠ્ઠલ પંત અને રુક્મિણીબાઈ શ્રીકૃષ્ણની દયાપર પોતાનાં બાળકોને સોંપીને પ્રયાગ તરફ નીકળી ગયાં તે પૂર્વે તેઓ આપેગાંવમાંજ રહેતાં હતાં અને આપેગાંવથીજ તેઓ પ્રયાગ તરફ ગયાં હતાં.

બંધુભગિનીને લઇને નિવૃત્તિનાથ આલંદી ગયા. યજ્ઞોપવીતનો નિવૃત્તિનાથને આગ્રહ ન હતો. તેઓ તો કેવળ શિવસ્વરૂપજ થયા હતા. તેમને પોતાના દેહનું પણ ભાન રહેતું ન હતું. નિવૃત્તિ તે ખરેખર નિવૃત્તિસ્વરૂપજ હતા. સર્વ વૃત્તિઓથી પર એવું જે નિજ સ્વરૂપ તેમાંજ તેઓ નિમગ્ન રહેતા; પરંતુ "આપણે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું જોઇએ" એમ કહીને જ્ઞાનેશ્વરે એક વખત તેમને ભલામણ કરી કે, બ્રાહ્મણો પાસે ફરીથી નિર્ણય કરાવવો.

પ્રકરણ ૪થું-નિર્ણયમાટે પુનઃ પ્રયાસ અને પૈઠણમાં ચમત્કારો

નિવૃત્તિનાથ પોતાનાં બંધુભગિનીને લઇને ધીમે ધીમે પૈઠણ જઇ પહોંચ્યા. નાની મુક્તાબાઇને પણ સાથે લેવાનું કારણ એ હતું કે, તેની સંભાળ લેનાર બીજું કોઇ નહોતું. ગોદાવરીને તીરે સ્નાનવિધિ આટોપીને તેઓ ગામમાં પેઠાં. વિઠ્ઠલ પંતના મામા કૃષ્ણાજી પંત દેવકુળે પૈઠણમાંજ રહેતા હતા. તેમને ઘેર તેઓ ઉતર્યા. ચાર દિવસ પછી પૈઠણનિવાસી બ્રાહ્મણવૃંદની સભા એકત્રિત થઇ. તેમની સમક્ષ નિવૃત્તિનાથે આલંદીના બ્રાહ્મણોનો પત્ર સાદર કર્યો. તે પરથી 'આ સંન્યાસીનાં બાળકો છે અને તેમને પ્રાયશ્ચિત્તનો શાસ્ત્રાર્થ જોઇએ છે' એમ તેમના લક્ષમાં આવ્યું. નિવૃત્તિનાથે બ્રાહ્મણોને સાષ્ટાંગ પ્રણામ

કર્યા અને પોતાનું વૃત્તાંત સરળતાથી કહી સંભળાવી પ્રાર્થના કરી કે "અમે અનાથ, પતિત, શરણાગત, દીન છીએ; માટે અમને કૃપાદૃષ્ટિથી સનાથ કરી ખોળે લ્યો." બ્રહ્મસભામાં મોટા મોટા વૈદિક, શાસ્ત્રજ્ઞ અને શ્રુતિ-સ્મૃતિના અધ્યયનથી વિદ્વાન થયેલા બ્રાહ્મણો બેઠા હતા. વળી 'સંન્યાસીનાં છોકરાંઓ યજ્ઞોપવીતવિધિને માટે શાસ્ત્રાર્થ કરાવવાને આવ્યાં છે' એવા સમાચાર ગામમાં ફેલાતાં બીજા પણ સેંકડો બ્રાહ્મણો સભાસ્થાનમાં આવ્યા હતા.

નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ, એ ચારે જણ સભામાં આવેલાં હતાં. તેમની આનંદવૃત્તિ તથા દિવ્ય કાંતિ જોઈ અનેક સભ્યોના મનમાં તેમને વિષે આદર ઉત્પન્ન થયો; તથાપિ આવી સભામાં સદા બનતું આવ્યું છે તેમ અનેક જણ નિંદા પણ કરવા લાગ્યા. "સંન્યાસીનાં છોકરાં" આ બે શબ્દો નિંદાખોરોને અધિક બળ આપતા હતા. જ્યારે બીજી તરફ સાત્વિક અને દયાળુ વૃત્તિનાં માણસોના હૃદયમાં તેમને વિષે પ્રેમ અને દયા ઉત્પન્ન થઈ હતી. ત્રિગુણાત્મક જગતની આ લીલા જોઈ નિવૃત્તિનાથ મનમાં હસતા હતા; જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ધર્મશાસ્ત્રદ્વારા શું નિર્ણય થાય છે તથા બ્રાહ્મણોના મુખમાંથી શું શબ્દો નીકળે છે, તેની ઉત્સુકતાથી રાહ જોતા હતા અને સોપાનદેવ તથા મુક્તાબાઈ જપમાં લીન થઈને 'શ્રી રામ કૃષ્ણ હરિ'નો અસ્ખલિત માનસિક જાપ કરી રહ્યાં હતાં. ચારે બાળકોના મુખપર દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું અને તેમને જોઈને અનેક સજ્જનોના હૃદયમાં આનંદનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ રહ્યો હતો.

આજની સભામાં અંતિમ નિર્ણય થવાનો હતો. પુષ્કળ વાદવિવાદ અને ચર્ચા કરી અંતે બ્રાહ્મણોએ નિર્ણય કરી સંભળાવ્યો કે- "સંન્યાસીનાં બાળકોને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવવાની વિધિ શાસ્ત્રમાં ક્યાંય પણ [illegible] થયેલ નથી, માટે તમને આજ્ઞા આપી શકાતી નથી; વળી પ્રાયશ્ચિત્તથી પણ તમને પાવન કરી શકાય નહિ, કારણ કે [illegible] છે. [illegible] હૃદયમાં હરિચિંતન કર્યા કરો. સર્વ [illegible] ઈશ્વરસ્વરૂપે જુઓ, [illegible], [illegible] કરીને અંતઃકરણ શુદ્ધ કરો. [illegible] [illegible] ભક્તિ કરો, કે જેથી સર્વ [illegible] તમે પવિત્ર થશો."

[illegible] નિર્ણય [illegible] હૃદયમાં [illegible]

છે, જેના હૃદયમંદિરમાં શ્રીહરિએ સ્થાયી નિવાસ કર્યો છે અને જે અગાઉથીજ નિવૃત્ત થઈને બેઠાં છે તેમને તો ઉપર્યુક્ત નિર્ણય સાંભળીને ઉલટો પરમાનંદ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? જેને વિષયનું ભાન પણ નથી, તેને વિષયસેવન છોડી દેવાની આજ્ઞા એ કાંઇ શિક્ષા નથી; તેમજ જન્મતી વખત સ્ત્રીસ્પર્શ (માતાનો સ્પર્શ) થયેલો તેટલોજ માત્ર સ્ત્રીસંસર્ગ જેમને થયો હોય અને બ્રહ્મચર્યનું તત્ત્વ જેમના અંગમાં ઓતપ્રોત થઇ રહેલું હોય તેમને "લગ્ન કરી સંસારમાં પડશો નહિ" એવી આજ્ઞા થવી એ પણ કાંઇ દંડ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, બ્રાહ્મણોએ જે નિર્ણય આપ્યો તે નિવૃત્તિ-જ્ઞાનેશ્વરને ઉપદેશરૂપજ લાગ્યો.

બ્રાહ્મણોનો એવો આદેશ સાંભળ્યા છતાં આ છોકરાંની મુખાકૃતિપર લેશ પણ શોકની છાયા ન જણાયાથી ઘણાં માણસોના હૃદયમાં તેમને વિષે આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો. તે પછી સભા વિસર્જન થવાનો સમય આવ્યો. એટલામાં કોઇ માણસે 'તમારા નામનો અર્થ શું?' એવો પ્રશ્ન પૂછયો, તેથી તેઓએ પોતાનાં નામનો અર્થ કેવી રીતે દર્શાવ્યો તે વિષે નિરંજન માધવ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છેઃ-

મી તો નિવૃત્તિ ન પરેચિ પ્રવૃત્તિમાર્ગીં।
ભોગી અખંડ સ્વસુખામૃત રાજ્યયોગી॥
શ્રી જ્ઞાનદેવ મ્હણિજે સકળાગમાચા।
વેત્તા અસેં કથિન મી પુસતાં દ્વિવાચા॥ ૧॥
સોપાનહી ભજન દાઉની કેશવાચેં।
વૈકુંઠપાવલિન ભક્તિમતાં સિસાચેં॥
મુક્તાઈ મુક્તિ ઉઘડી જગદીશ લીલા।
દાવાવયા પ્રગટલી ભુવનાંત લીલા॥ ૨॥

'નાનાં' છોકરાંને મોઢેથી આ 'મોટી' વાત સાંભળીને કેટલાક સભાસદોથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એટલામાં કોઇ એક જણ રસ્તે જતા પાડાને જોઇને બોલી ઉઠ્યો કે "નામમાં શું છે? લોક ગમે તેને ગમે તેવું નામ આપે છે. એમ તો પેલો પખાલ વહેનાર પાડો જાય છે, તેનું નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે." આ ભાષણ સાંભળી જ્ઞાનદેવ બોલ્યા "ખરેખર, આ પાડામાં અને મારામાં આત્મભાવે લેશ પણ ભેદ નથી તે પાડો પણ મારોજ આત્મા છે. સર્વ દેહોમાં એકજ પરમાત્મા ભરેલ છે. સર્વ વસ્તુઓ એકજ તત્ત્વમાંથી બનેલી છે. અનેક ઘડાઓમાંનાં પાણીમાં એકજ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઉપાધિભેદથી તેનાં ગમે તેટલ પ્રતિબિંબો દેખાય, પણ જ્ઞાની પુરુષો તો સૂર્યના એકત્વપ્રતિજ લ

આપે છે. જેની દૃષ્ટિ કારણપર ચોંટેલી હોય છે, તે કાર્યના દર્શનથી જરા પણ આશ્ચર્ય પામતો નથી. પ્રતિબિંબનું અધિષ્ઠાન જે પ્રમાણે બિંબજ હોય છે, વિવિધ અલંકારો જેમ સુવર્ણરૂપજ હોય છે અને પટ જેમ તંતુરૂપજ હોય છે, તેમ નામરૂપાત્મક જગત પણ એક પર-આત્મસ્વરૂપજ છે." વિવિધ સૃષ્ટિના ગર્ભમાં ઓતપ્રોત ભરેલા ચૈતન્યની સાથે તન્મય થયેલા જ્ઞાનેશ્વરની દૃષ્ટિ પાડામાં અને પોતામાં કાંઈ પણ ભેદ જોઇ શકી નહિ. જ્ઞાનેશ્વરના અંતરમાં જે આ અભેદભાવની ઉત્પત્તિ થઇ હતી, તેની પ્રતીતિ પૈઠણના બ્રાહ્મણોને શીઘ્રજ થઇ. તે એવી રીતે કે, પછી પેલા માણસે પાડાની પીઠપર ત્રણ ફટકા માર્યા કે તરતજ જ્ઞાનેશ્વરની પીઠપર તેના સોળ ઉઠયા અને તેમાંથી રક્તપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. આ ઘટના જોતાંજ સર્વ સભાસદોએ આશ્ચર્યથી મુખમાં આંગળાં ઘાલ્યાં.

પરંતુ આટલાથીજ પત્યું નહિ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ હજી તો એક બીજો મોટો ચમત્કાર બતાવવાના હતા. બ્રાહ્મણોને વંદન કરી તેઓ આપેગાંવ તરફ જવાને માટે ગોદાવરીના તીરપર બેઠા હતા અને પુષ્કળ બ્રાહ્મણો આ બાલયોગી તરફ કૌતુકથી જોતા જોતા તેમની પાછળ ગયા હતા. કેટલાકો તો હજી તેમના તરફ ઉપહાસ-દૃષ્ટિથીજ જોતા હતા. તેમાંનો એક તરુણ મજાક કરવાના ઇરાદાથી બોલ્યો કે "તારે જો તારૂં સર્વ કુળ પાવન કરવું હોય તો આ પાડાના મુખમાંથી વેદ બોલાવ." આ શબ્દો સાંભળતાંજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઉઠીને ઉભા થયા અને બ્રાહ્મણોને અભિવંદન કરીને વિનયથી બોલ્યા કે "આપ ભૂદેવ છો. આપના મુખમાંથી જે શબ્દો નીકળે તે નિષ્ફળ થાય નહિ." એમ બોલી તેઓ પાડાની પાસે ગયા અને તેના મસ્તકપર તેમણે પોતાનો જમણો હાથ મૂક્યો એટલે તરતજ તે પાડાના મુખમાંથી વેદની ઋચાઓ બહાર પડવા માંડી! પછી શું પૂછવું! આખા ગામમાં કોલાહલ મચી રહ્યો અને સર્વ માણસો ગોદાવરીના તીરપર એકઠાં થયાં. જ્ઞાનેશ્વરનો જમણો હાથ પાડાના મસ્તકપર છે અને તેમની આસપાસ હજારો બ્રાહ્મણો એકઠા થયા છે. પાડાના મુખમાંથી વેદની ઋચાઓ નીકળ્યા કરે છે અને બ્રાહ્મણો આશ્ચર્યચકિત થઈ તે સાંભળે છે. આ અપૂર્વ દેખાવ શકે ૧૨૦૯ના માઘ સુદી પંચમીને દિને પૈઠણમાં ગોદાવરીના તીરપર બન્યો હતો. આ પ્રમાણે પાડાના મુખદ્વારા એક પ્રહરસુધી વેદઘોષ સાંભળીને બ્રાહ્મણોને નિશ્ચય થયો કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ વિષ્ણુનો અવતાર છે. શુદ્ધિપત્ર માત્ર આપવું એ તો કેટલી તુચ્છ કોટીનાં છે અને

પાડાના મુખે વેદોચ્ચાર કરાવ્યાનો બનાવ પ્રત્યક્ષ જોઇ અનેક સંસ્કારી જનોને જ્ઞાનેશ્વરાદિ મંડળ તરફ સદ્ભાવ જાગૃત થયો, પરંતુ સર્વ લોકો તેવા સંસ્કારી થોડાજ હોય છે! કુટિલ અને કુતર્કી મનુષ્યોજ જ્યાં ત્યાં વધુ હોય છે. પૈઠણમાં પણ આવા કુટિલો થોડા ન હતા. વેદોચ્ચારનો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ જોયા છતાં તેવા લોકો બોલવા લાગ્યા કે "કોઇ મલિન વિદ્યાની સાધનાવડે યા જાદુબળથી આ દેખાવ દેખાડવામાં આવ્યો છે. સંન્યાસીમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમી થનારનાં છોકરાંનું મોઢું પણ જોવું ન જોઇએ, તેને બદલે લોકો ઉલટા આ છોકરાંને વેદવ્યાસ કહે છે! પણ ચાલો, હશે. હવે આપણે સર્વ સંપ કરીને જે ભટ્ટજીને ઘેર એ ચારે જણ ઉતર્યાં છે, તેને ત્યાં સવારે શ્રાદ્ધ હોવાથી આપણને આમંત્રણ આવે તે વખતે આપણે તેને કહેવું કે "સંન્યાસીનાં છોકરાંને પોતાને ઘેર ઉતરવા દીધેલાં હોવાથી તું નાતબહાર છે, માટે અમે તારે ત્યાં આવીશું નહિ." તેઓનો આ વિચાર કેટલાક સજ્જન લોકોના જાણવામાં આવ્યો, પણ તેઓ રહ્યા થોડા અને વિરુદ્ધ પક્ષના લોકો ઘણા; એટલે વિરુદ્ધ પક્ષવાળાનુંજ ફાવે તેમ હતું.

બીજે દિવસે જે બ્રાહ્મણને ઘેર જ્ઞાનેશ્વર વગેરે મંડળી ઉતરી હતી, તે બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધનિમિત્તે પોતાના નાતીલાઓને આમંત્રણ આપવા ગયો. તે સમયે અગાઉથી થયેલા સંકેત પ્રમાણે કારણ દર્શાવી બધા બ્રાહ્મણોએ આમંત્રણ સ્વીકારવાની ના પાડી. કેટલાક વૃદ્ધ અને સમજુ બ્રાહ્મણો હતા તેઓએ કહ્યું કે, 'આમંત્રણનો અનાદર કરો મા, પણ તેમનું કોણ સાંભળે?

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ ના પાડવાથી તે બ્રાહ્મણ ઝંખવાણો પડી ઘેર આવ્યો અને ઉદ્વેગ કરતો બેઠો. તેને એવી રીતે બેઠેલો જોઇને જ્ઞાનેશ્વરે પૂછ્યું કે "ભટ્ટજી! તમે આમ ચિંતાતુર કેમ બેઠા છો? મનમાં કોઇ પણ જાતની શંકા લાવ્યા વગર મને તેનું કારણ કહો. પ્રભુ તમારી ચિંતા મટાડશે. અમે અહીં તમારે ત્યાં છીએ તેને લીધેજ તમારાપર કંઇ આફત આવી હોય એવું લાગે છે; માટે કૃપા કરીને કહો કે તે શું છે?"

આ ઉપરથી તે બ્રાહ્મણે સર્વ વાર્તા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને કહી અને છેવટે ગભરાતો થઇ જઇ જણાવ્યું કે, સર્વ સીધું-સામગ્રી તૈયાર રહેવા છતાં આખરે આમ ફજેતી થવાનો વારો આવ્યો.

ભટ્ટજીની વાત સાંભળી જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું કે "ઠીક છે, તે બ્રાહ્મણો ભલે ન આવે છતાં પણ તમે શ્રાદ્ધની તૈયારી કરો. બ્રહ્માદિક

દોહી લે-મારૂં દૂધ લે, પણ તે વખતે તેને મારકણી ગાય સમજીને જેમ હાંકી મૂકે, અથવા ક્ષુધા વખતે અમૃતનો કુંભ પાસે આવે તેને પગવડે ઢોળી નાખે; તેમ તમે પણ તે ઈશ્વરમૂર્તિની સાથે બેસવાનો લાભ મળત, તે દુરભિમાનને લીધે તથા કર્મઠપણાના આડંબરને લીધે અને મોટાઇના તોરને લીધે હાથે કરીને ગુમાવ્યો.

સુજ્ઞ વાચક! સઘળાં પ્રાયશ્ચિત્તોમાં પશ્ચાત્તાપ જેવું ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત બીજું કોઇ નથી. માત્ર તે ઉત્તમ રીતિથી થવો જોઇએ. તે પશ્ચાત્તાપ જો ગમે તેવા નીચ કોટિના માણસને થાય તો તે પણ પોતાની નીચતા ત્યજી ઉત્તમ ભક્ત બની ભગવદ્‌ભજનમાં નિમગ્ન થાય છે, તો અન્ય સાધારણ જનો માટે તો કહેવુંજ શું? નીચ કર્મ કરનાર એક લૂંટારાને પશ્ચાત્તાપ થતાં તેમાંથી વાલ્મીકિ જેવા જગન્માન્ય ઋષિ થયા, એ સર્વ પશ્ચાત્તાપનુંજ ફળ છે. પૈઠણ નગરીના કુટિલોને હવે પોતાની વર્તણુક માટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો અને જ્ઞાનેશ્વરજીને શરણે જવાના હેતુથી ભટ્ટજીને બારણાં ઉઘાડવાની વિનતિ કરી. ભટ્ટજીએ બારણાં ઉઘાડી સર્વને અંદર આવવા દીધા; એટલે તેઓએ ઘણા પ્રેમભાવથી અને ખરા અંતઃકરણથી શ્રીનિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ તથા મુક્તાબાઇના ચરણમાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કરેલા ચમત્કાર અને તેમની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા જોઇ પૈઠણકરોએ એવો નિર્ણય કર્યો કે "આ તો મૂર્તિમંત દેવ છે; એમને પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતાજ શી છે? એ તો મૂર્તિમંત જગદ્‌ગુરુ છે અને જીવન્મુક્ત છે." તેમણે હવે તરતજ નીચલા ભાવનું શુદ્ધિપત્ર લખી આપી નિવૃત્તિનાથને સ્વાધીન કર્યું.

"સ્વસ્તિ શ્રીમાન્ સમગ્ર ભૂમંડળના શૃંગારરૂપ અને મોટા મોટા "વિતંડાવાદ કરનાર હાથીઓના ગંડસ્થળને ભેદનાર કુશળ સિંહરૂપ, "સમગ્ર તત્ત્વને પ્રકાશ કરનાર સદુક્તિ રત્નોના આધાર પર્વતરૂપ, સમગ્ર "શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામવાના વહાણરૂપ, નાના દેશોના અલંકારરૂપ "સર્વ વિદ્વાનો! પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં વસનારા નમ્ર મસ્તકવાળા અમારી "નમ્રતાયુક્ત આ પ્રાર્થના આપ સાંભળો, કે જે અમોએ અહીં નિષ્પક્ષ"પાતપણે અત્યંત અદ્‌ભુત એવું દેવ અને વેદની સાક્ષીપૂર્વક અમારી "આંખોએ જોયું તે આપ આગળ અમે પ્રકાશ કરીએ છીએ."

"આપેગાંવમાં રહેનાર યજુર્વેદી ગોવિંદ પંતજી નામના બ્રાહ્મણ સત્પુરુષોના સેવનના પ્રતાપે વેદમાતાના પુત્ર વિઠ્ઠલ પંત નામના પુત્રને પામ્યા. તે વિઠ્ઠલ પંત, પિતાએ ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા પછી

" વેદવેદાંગને ભણ્યા અને સારાં સારાં તીર્થો કરવાની ઇચ્છાથી પોતે
" તીર્થાટને નીકળ્યા. દૈવી પ્રારબ્ધના યોગે આલંદી ગામમાં આવતાં
" તેઓ સિધો પંત નામના દ્વિજવરની કન્યા રુક્મિણીને પરણ્યા અને
" છ વર્ષ સુધી તેની સાથે રહ્યા; પરંતુ કાંઇ સંતાનપ્રાપ્તિ ન થતાં
" સૂતેલી રુક્મિણીને છોડીને તીવ્ર વૈરાગ્યબુદ્ધિથી કાશીમાં આવ્યા."

" રામાનંદની પાસેથી પોતાના પતિ સંન્યાસદીક્ષા પામ્યા છે
" એ સાંભળી તે રુક્મિણી હૃદયમાં અત્યંત શાંતિ ધારણ કરી માના-
" પમાનને ત્યજીને દેવદેવાદિકનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કરવા લાગી. તેવામાં
" પોતાના સ્વામીના ગુરુ ત્યાં પધાર્યા. તેમને નમસ્કાર કરી 'પુત્રવતી
" થાઓ' એવો આશીર્વાદ પામી; પણ એ આશીર્વાદ સાંભળતાંજ તે
" ખિન્ન થઇ. ત્યાર પછી તે સ્વામીએ તેને ધીરજ આપી ખેદનું કારણ
" પૂછ્યું તો તેણે સર્વ વૃત્તાંત તેમને જણાવ્યો. પછીથી તેઓ તેને
" કાશી લઇ ગયા. કાશી આવીને તેઓએ વિઠ્ઠલ પંતને સર્વ વાત પૂછી
" લીધી અને કહ્યું કે, પુત્રપ્રાપ્તિને ઇચ્છનારી પતિવ્રતાને તેની કામના
" પૂર્ણ થતા પહેલાં તું છાનોમાનો છોડી દઇને હઠથી સંન્યસ્તા-
" શ્રમમાં કેમ આવ્યો? હશે, હવે તું મારી આજ્ઞાથી ઘૃતકુંભાદિક
" ક્રિયાઓથી વિધાન કરી આ તારી ગૃહિણીનો પુનઃ સ્વીકાર કર અને
" તેનામાં પરમાત્માના અંશભૂત ત્રણ પુત્રોને તું પામીશ."

" આ પ્રમાણે અસહ્ય વચન ગુરુએ રક્તનેત્ર કરીને કહ્યું, એટલે
" તેને માન્ય કરી વિઠ્ઠલ પંતે નમ્રતાવાળી તે ગૃહિણીનો વિધિના બળે
" ફરીથી સ્વીકાર કર્યો. એ પ્રમાણે એના કર્મના યોગે વર્ણાશ્રમ
" ધર્મથી ઉલટી રીતે એ સંન્યાસી તે સ્ત્રીનો પતિ થયો, અને તેથી
" બ્રાહ્મણોએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો."

" કેટલાકે સંપૂર્ણ વાત નહિ જાણ્યાથી, કેટલાકે સાંભળીને પણ
" અશ્રદ્ધાએ એનું ફરીથી શોધન ન થઇ શકે એમ સમજીને અને કેટ-
" લાકે શિષ્ટોના આચારથી આવું વર્તન વિરુદ્ધ સમજીને અને કેટ-
" લાકે તો દ્વેષબુદ્ધિથી એનો ત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણેથી
" આ બ્રાહ્મણ તિરસ્કાર પામ્યો. ત્યાર પછી તેને ત્રણ પુત્રો અને એક
" કન્યા પ્રાપ્ત થયાં, જેમનાં નામ અનુક્રમે નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાન
" અને મુક્તાબાઇ છે. પુત્રો ઉપનયન સંસ્કારકાળને પ્રાપ્ત થયા ત્યારે
" તે બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણમંડળીને સૌમ્ય વાણીથી વિનંતિ કરી કે, જે કર્યું
" તે કર્યું, પણ હવે આપ લોકો મારો દોષ ક્ષમા કરો."

" ત્યારે બ્રાહ્મણોએ એ વિઠ્ઠલ પંતને કહ્યું કે, પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં જઇ

"ગર્વ છોડી સર્વ વૃત્તાંત ત્યાંના બ્રાહ્મણોને વિદિત કરો અને તેમની "પાસેથી શુદ્ધિ મેળવો."

"ત્યાર પછી તે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી, પુત્રોને લઇને પ્રતિષ્ઠાન- "પુર તરફ આવ્યો. તે પોતાના મામાને ત્યાં ઉતર્યો તો તેના મામાને "પણ એનો સંગ કરવા બદલ વ્યવહારથી દૂર કરવામાં આવ્યો."

"હવે જ્યારે એ વિઠ્ઠલના મામા કૃષ્ણાજીને ત્યાં શ્રાદ્ધકાળ "આવ્યો, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ એને જ્ઞાતિબહાર મૂકેલો એટલે એને "કોઇ બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધમાટે ન મળ્યો. ત્યારે વિઠ્ઠલના મધ્યમ પુત્ર "જ્ઞાનેશ્વરે પિતૃલોકમાંથી સાક્ષાત્ તેના પિતૃઓને બોલાવ્યા."

"જ્ઞાનેશ્વર જો કે વિઠ્ઠલ પંતના ત્રણ પુત્રમાં વચલો પુત્ર છે, "તોપણ જેમ ત્રણ દેવમાં પાલનકર્તા સત્વપ્રધાન વિષ્ણુ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, "તેમ તે પણ અતિ ઉત્તમ છે. તાતના કુળની શાંતિને માટે બ્રાહ્મણ- "સમુદાયને નમસ્કાર કરનાર આ જ્ઞાનેશ્વરને ગોદાવરીના તીર ઉપરના "તીર્થવાસી મશ્કરા બ્રાહ્મણોએ સ્વાભાવિક હસવાની ઢબેજ કહ્યું કે, "હે જ્ઞાનેશ્વર! તારૂં નામ જો ખરેખર જ્ઞાનેશ્વર હોય અને માત્ર "નામનોજ જ્ઞાનેશ્વર ન હોઉં તો આ પાડાના અંગપર માર મારતાં "તેનું નિશાન તારા અંગપર થવું જોઇએ. એમ કહીને બ્રાહ્મણોએ "પાડાના ઉપર ત્રણ પ્રહાર કર્યા. એથી જ્ઞાનેશ્વરની પીઠ ઉપરએ જાણે "ત્રિકાળ જ્ઞાની છે એમ સૂચવી રહેલા લાલચોળ ત્રણ સોળ ઉઠયા."

"પછી એ પાડાને પોતાના કુળની શુદ્ધિમાટે સમગ્ર વેદનો "પાઠ કરાવ, એમ કહેતાં જ્ઞાનેશ્વરે તે મહિષના મસ્તકપર હાથ "મૂકયો; અને તેને સમગ્ર વેદની ખાણ બનાવ્યો. ગોદાવરીની તીર- "ભૂમિ ઉપર વિદ્વાનોને હર્ષ ઉપજાવે એવો પદ, ઘન ઇત્યાદિક સ્વ- "રોચ્ચારપૂર્વક પંડિતોને પણ ન આવડે એવો વેદોચ્ચાર સમગ્ર બ્રાહ્મ- "ણોના દેખતાં તે પાડો કરવા લાગ્યો. કેવી આશ્ચર્યની વાત!"

"આ પ્રકારે જ્ઞાનેશ્વરનાં અત્યંત અદ્ભુત મોટાં મોટાં ચરિત્રો "અમે જોયાં અને પછી અહીંના સર્વ બ્રાહ્મણોએ મળીને નિર્ણય "કર્યા પ્રમાણે આ શુદ્ધિપત્ર તેઓને અમે શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક સ- "મર્પણ કરીએ છીએ."

"મુક્તાબાઇનો ભાઇ આ જ્ઞાનેશ્વર સમસ્ત સદ્ગુણી વિદ્વાનોને "પણ વંદ્ય છે, એમાં સંશય નથી. સર્વ લોકને મુક્ત કરવાને સમર્થ "છે; અને પોતાનું હિત સાધવાની ઇચ્છા હોય તો જ્ઞાનશૂન્ય પુરુષો- "એ તેની નિંદા કરવી નહિ."

"શાલિવાહન સંવત ૧૨૧૯ સર્વજિત નામ સંવત્સર માઘ શુક્લ પંચમીને રોજ બોપદેવે આ શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરીને દેવતાઓએ સેવેલા જ્ઞાનેશ્વરના ચરણમાં સમર્પણ કર્યું છે."

પ્રકરણ ૫ મું–નેવાસા તથા આલંદીમાં નિવાસ, જ્ઞાનેશ્વરીની રચના અને તીર્થયાત્રા

પૈઠણના લોકોને કેટલાક વખત સુધી પોતાની અલૌકિકતા દર્શાવી તથા પોતાના સમાગમસુખનો લાભ આપી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા તેમના બંધુ, ભગિની, શુદ્ધિપત્ર તથા વેદ બોલનાર પાડાને પોતાની સાથે લઈને પૈઠણથી નીકળ્યાં. થોડે જતાં પાડો રામશરણ થયો. પછી ચારે ભાઇબહેન બ્રહ્મચર્યપૂર્વક આનંદવિનોદ કરતાં માર્ગક્રમણ કરવા લાગ્યાં. આ બ્રહ્મનિષ્ઠ, બ્રહ્મસ્વરૂપ તથા બ્રહ્મમય ભાઇબહેને કેવો સંવાદ કર્યો હશે, હરિગુણગાનમાં પ્રેમરસનું પૂર કેવું વહ્યું હશે તથા ચાતુર્ય અને કવિત્વની શી શી લહરીઓ ઉઠી હશે, તે વિષે આજે આપણે કાંઇ પણ કહી શકતા નથી; પરંતુ તે વિષે કાંઇક કલ્પના જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે બીજે વર્ષે કરેલા ગીતાભાષ્ય ઉપરથી કરી શકીએ છીએ. તેઓ ધીમે ધીમે માર્ગક્રમણ કરતાં કરતાં નેવાસા મુકામે આવી પહોંચ્યાં.

નેવાસા ગામ નગર જીલ્લામાં પ્રવરા નદીને તીરે વસેલું છે. નેવાસા ગામ ખરૂં કહીએ તો બે ગામ મળીને થયેલું છે. ખંડોબાનું નેવાસા અને મોહનીરાજનું નેવાસા, એ બે ગામ મળીને નેવાસાક્ષેત્ર થયેલું છે. આ બન્ને ગામની વચ્ચે પ્રવરા નદી દક્ષિણોત્તર વહે છે. હાલ મોહનીરાજના નેવાસાની પશ્ચિમદિશાએ પા માઇલપર 'જ્ઞાનેશ્વરીનો થાંભલો-સ્તંભ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો એક પાષાણ છે. મોહનીરાજના નેવાસામાં મોહનીરાજનું અને ખંડોબાના નેવાસામાં ખંડોબાનું દેવાલય છે. મોહનીરાજને 'મહાલયા' પણ કહેવામાં આવે છે. મરાઠા સંતકવિઓએ નેવાસાને મહાલયાક્ષેત્ર કિંવા મ્હાલસાપુર પણ કહ્યું છે. આ નેવાસા ક્ષેત્રમાંજ જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથની રચના થઈ હતી, એમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તે ગ્રંથના ઉપસંહારમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ નેવાસામાં ગયા કે તરતજ તેમને એક સતી પોતાના પતિના શબની આગળ આક્રોશ કરતી દષ્ટિગોચર થઇ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તપાસ કરી તો તે મૃત પુરુષનું નામ 'સચ્ચિદાનંદ' જણાયું. આ નામ સાંભળતાંની સાથે તેઓ બોલી ઉઠયા કે "શું સત,

ચિત અને આનંદને મૃત્યુ આવેલું કોઇએ કદી સાંભળ્યું છે? સચ્ચિદાનંદ સર્વોપાધિરહિત છે, તેને મૃત્યુ સ્પર્શ શી રીતે કરી શકે?" મુખથી આ શબ્દો ઉચ્ચારી તેમણે શબ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવ્યો, એટલે તરતજ મૃત પુરુષ જીવંત થઇને ઉભો રહ્યો અને મહારાજના ચરણપર મસ્તક મૂકી સર્વભાવે તેમને શરણ થયો. આ પુરુષ નેવાસાનો કુલકર્ણી હતો અને 'જ્ઞાનેશ્વરી' ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહેતા ગયા તે પ્રમાણે એણેજ લખ્યો હતો. પાછળથી એણે 'જ્ઞાનેશ્વરવિજય' નામનો ચરિત્રાત્મક ઓવીબદ્ધ ગ્રંથ લખ્યો હતો.

ત્યાર પછી થોડો કાળ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા તેમનાં ભાઇબહેન આલંદીમાં જઇ રહ્યાં. પૈઠણમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કરેલા ચમત્કાર તથા તેમની ખ્યાતિ આલંદીપર્યંત જઇ પહોંચી હતી; તેથી આ વખતે આલંદીના લોકોએ તેમનો ઘણો સારો આદરસત્કાર કર્યો. વળી ત્યાં એક વિસોબા ચાટી નામનો સાધુદ્વેષી કર્મઠ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. આ બ્રાહ્મણના મગજમાંથી હજુ પણ 'એ સંન્યાસીનાં બાળકો છે' એ વાત નીકળી ગઇ ન હતી. આ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન અને સદાચારી હતો, પરંતુ તેમનામાં કુળાભિમાન બહુ હતું. તે વખતોવખત જ્યાં ત્યાં જ્ઞાનેશ્વરાદિની નિંદા કર્યા કરતો હતો. જ્ઞાનેશ્વરનું નામ તેના કર્ણપર પડતું કે તે દ્વેષાગ્નિથી બળી ઉઠતો. તેની જ્ઞાનેશ્વર સાથેની સ્પર્ધા સૂર્ય સાથે ખદ્યોતની સ્પર્ધા સમાન હતી.

દિવાળીના દિવસોમાં નિવૃત્તિનાથે મુક્તાબાઇપ્રત્યે કહ્યું કે, આજે તો ઉત્તમ માંડ (એક જાતની ખાવાની વસ્તુ) જમવાની અમારી ઇચ્છા છે. મુક્તાબાઇ માંડ તૈયાર કરવાને માટે વાસણ લેવાને કુંભારવાડામાં જવા નીકળ્યાં, ત્યાં રસ્તામાં વિસોબા સામો મળ્યો. તેણે મુક્તાબાઇને પૂછ્યું "કયાં જાય છે છોડી?" મુક્તાબાઇએ હકીકત કહેતાં વિસોબા તેની સાથે સાથે કુંભારવાડામાં ગયો અને કુંભારોને કહેવા લાગ્યો કે "ખબરદાર, કોઇએ આ છોડીને વાસણ આપ્યું તો તમારી વાત તમે જાણ્યા." મુક્તાબાઇ કોઇએ વાસણ નહિ આપવાથી ઉદાસ થઇને ઘેર આવ્યાં. જ્ઞાનેશ્વરને મુક્તાબાઇએ સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું; જે સાંભળીને પરમ સમર્થ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે યોગદ્વારા પંચાગ્નિનું આવાહન કરીને પોતાની પીઠ તપ્ત સુવર્ણસમાન તપાવી અને તે પર માંડ શેકવાને મુક્તાબાઇને કહ્યું.

મુક્તાબાઇએ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પીઠપર માંડ તૈયાર કર્યા. આ સર્વ દૃશ્ય છુપાઇને વિસોબાએ જોયું હતું. હવે તેની આંખ ઉઘડી

અને પોતે રત્નને કાચ સમજ્યો, તે માટે તેને અતિ પરિતાપ થયો.

પછી તે દોડતો દોડતો ઝુંપડીમાં પ્રવેશ્યો અને જ્ઞાનેશ્વરને ચરણે પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. તેની આંખમાંથી પશ્ચાત્તાપનાં અશ્રુ ઝરવા લાગ્યાં. જ્ઞાનેશ્વર મહાપુરુષ છે એમ જાણી તેણે તેમની પત્રાળીમાંથી ઉચ્છિષ્ટાન્નને પ્રસાદ ગણીને ઉંચકી લીધું અને પોતાના મુખમાં મૂક્યું.

ગુરુનિર્દિષ્ટ માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી એજ વિસોબાનો અધિકાર ધીમે ધીમે એટલો વધ્યો કે, કેટલેક વર્ષે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે નામદેવરાયના ગુરુનું માન તેનેજ આપ્યું; અને એક વારનો જ્ઞાનેશ્વરનો નિંદક વિસોબા 'મહાવિષ્ણુચા અવતાર, શ્રી ગુરુ માઝા જ્ઞાનેશ્વર' એવા અભંગ બોલવા લાગ્યો.

ઉપર્યુક્ત ઘટના શકે ૧૨૦૯ અને ૧૨૧૨ ની વચમાં બની. આ ત્રણ વર્ષ સુધી જ્ઞાનેશ્વર અને તેમની સાથેનાં માણસો નેવાસા, આપેગાંવ અને આલંદી, એ ત્રણ સ્થળે જતાં આવતાં રહેતાં હતાં. લોકોએ તેમની સામેનો વિરોધ શકે ૧૨૧૨ ના પ્રારંભમાં છોડી દીધો. આ સમયે જ્ઞાનેશ્વરની વય ૧૫ વર્ષની, નિવૃત્તિનાથની ૧૭ વર્ષની, સોપાનદેવની ૧૩ વર્ષની અને મુક્તાબાઇની ૧૧ વર્ષની હતી. હવે આ ચારે ભાઇબહેન નેવાસામાં રહ્યાં અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે નિવૃત્તિનાથ સદ્ગુરુ સન્મુખ ગીતાપર ભાષ્ય કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. અહા! તેમની વય કેટલી! જ્ઞાનેશ્વરીમાં પ્રકટ થયેલું જ્ઞાન કયી શ્રેણીનું? જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરિત્રમાંના ઇતર ચમત્કારો બાજુપર રાખીએ તોપણ તેમણે કોમળ વયમાં એવો અલૌકિક ગ્રંથ નિર્માણ કર્યો, એ ચમત્કાર શું ઓછો છે? ગીતા ઉપર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પરદીય ભાષામાં આજપર્યંત હજારો ટીકાઓ થઇ છે; પરંતુ તેમાંનો એક પણ ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વરીની બરાબરી કરી શકે એવો નથી. કાવ્યગ્રંથ તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ગ્રંથ તરીકે, ધર્મરહસ્ય પ્રકટ કરનાર ગ્રંથ તરીકે, ભાષાગ્રંથ તરીકે, સ્વાનુભવયુક્ત ગ્રંથ તરીકે, ગુરુભક્તિના અમૃતરસથી પરિપૂર્ણ થયેલા ગ્રંથ તરીકે અને ગમે તે પ્રકારના ગ્રંથ તરીકે તમે જ્ઞાનેશ્વરીનું નિરીક્ષણ કરશો તો તેની બરોબરી કરી શકે એવો કોઇ પણ ગ્રંથ તમને જડશે નહિ. જ્ઞાનેશ્વરી પછી અમૃતાનુભવ, ચાંગદેવ પાસષ્ટી, હરિપાઠ, યોગવાસિષ્ટ, સ્વાત્મપત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથો અને સેંકડો અભંગો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચ્યા છે. શકે ૧૨૧૨માં જ્ઞાનેશ્વરીની સમાપ્તિ થયા પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા.

યાત્રાથી શ્રી ગુરુ નિવૃત્તિનાથ, સોપાનદેવ, મુક્તાબાઇ તથા જે

ભકતો તેમના સહવાસનો લાભ લેવા ઇચ્છતા હતા, તે પણ સર્વે નીકળ્યા ચાકણગામમાં મહીપતરાવ નામે એક ભાવિક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેમણે તે સર્વેને અતિ પ્રેમથી પોતાને ઘેર રાખી ઉત્તમ ભોજન કરાવ્યું તેની કન્યા કહ્વાડના રામરાયની સાથે પરણી હતી. તેમણે જ્ઞાનેશ્વરને એવી પ્રાર્થના કરી કે, ત્યાં જઈ મારી કન્યાને આપનાં દર્શનનો લાભ આપશો. જ્ઞાનેશ્વરે આ પ્રાર્થના માન્ય કરી. હવે મહીપતરાવને ઘેરથી સર્વે નીકળ્યાં. પંઢરપુરમાં નામદેવ કરીને અતિ પ્રેમાળ અને શ્રદ્ધાળુ ભકત છે તથા શ્રીવિઠ્ઠલની સાથે તેમને પ્રત્યક્ષ સંભાષણાદિનો સંબંધ છે, એમ જ્ઞાનેશ્વર જાણતા હતા. પંઢરપુર જઈ તેઓ નામદેવને મળ્યા અને પોતાની સાથે તીર્થયાત્રામાં આવવાની તેમને પ્રાર્થના કરી. નામદેવ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સાથે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા.

આ સર્વ જણ માર્ગક્રમણ કરતાં કરતાં 'તેરગાંવ'માં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં ગોરોબા નામે કુંભાર જ્ઞાતિના ભકત રહેતા હતા; તેમણે અત્યંત ભક્તિભાવથી આ સર્વ સંતમંડળીનું આતિથ્ય કર્યું. પ્રત્યેક મુકામે નામદેવજી કીર્તન કરતા હતા. નામદેવજીની અનુપમ ભક્તિ અને પાષાણને પણ દ્રવીભૂત કરી નાખે એવો તેમનો પ્રેમ જોઈને સંતમંડળને અતિ આનંદ થતો.

નામદેવને પંઢરીનાથમાં અત્યંત પ્રેમ હતો. તે સંપૂર્ણ ભકત હતા, પરંતુ સર્વાત્મભાવનો ઉદય હજી તેમનામાં થયો ન હતો. તેઓ હજી સદ્ગુરુકૃપાને પાત્ર થયા ન હતા અને તેમને હજી સત્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું ન હતું. તેમને સગુણ, નિર્ગુણ, દૃશ્યાદૃશ્ય, વ્યક્તાવ્યક્ત સર્વ શ્રી હરિનાંજ સ્વરૂપો છે, એવો શુદ્ધ બોધ પ્રાપ્ત થાય એવી શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ઇચ્છા હતી.

એક વાર ગોરોબાનો ઘડા ઘડવાનો ટપલો હાથમાં લઇ મુક્તાબાઈ સર્વ સંતો બેઠા હતા ત્યાં આવ્યાં અને ગોરોબાને પ્રશ્ન કર્યો કે "કાકા! આ શું છે?" ગોરોબાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "ઘડો કાચો છે કે પાકો તે એનાથી મને સમજાય છે." આ સાંભળી મુક્તાબાઇ બોલી "કાકા! આ સર્વ માણસો પણ ઇશ્વરના રચેલા ઘડાઓજ છે. તેમાં કાચા કોણ છે અને પાકા કોણ છે તે તમે કહી શકશો?" ગોરોબાએ આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથેજ પેલો ટપલો હાથમાં લીધો અને તેઓ પ્રત્યેક સંતના મસ્તકપર જરા અવાજ થાય તેમ તે મારવા લાગ્યા. કોઇ પણ સંતે તે માટે બબડાટ કર્યો નહિ; પણ નામદેવનો વારો આવ્યો, એટલે તેઓ એકદમજ બોલી ઉઠયા કે "ખબરદાર, મારા

મસ્તકપર ટપલો મારો તો." આ શબ્દો સાંભળી ગોરોબા નામદેવના મસ્તકપર પ્રહાર કરી બોલ્યા કે "સર્વ ઘડાઓમાં આ ઘડો કાચો છે." તરતજ સમસ્ત સંતમંડળમાં હસાહસ ચાલી રહી. નામદેવને આ અપમાનથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. આ ઘટનાનું તાત્પર્ય મોરોપંત નિમ્નલિખિત સુપ્રસિદ્ધ આર્યામાં સમજાવે છેઃ—

सद्गुरु-अनुग्रहाविण हरिला तो कठिण सर्वथा पटणें।
गोरा संत परीक्षी मस्तकिं हाणूनि सर्वे थापटणें॥

આ પ્રકારે જ્ઞાનચર્ચા તથા વિવિધ તીર્થોમાં સ્નાન, દર્શન અને સત્સમાગમ કરતી કરતી સર્વ મંડળી આગળ ચાલી. પ્રભાસ, સોમનાથ, દ્વારકાં, ગિરનાર, ડાકોર, બહુચરાજી, સિદ્ધપુર, પુષ્કરરાજ, કુરુક્ષેત્ર, જ્વાળાદેવી, હરિદ્વાર, ગંગોત્રી, જમ્નોત્રી, બદરિકાશ્રમ, ગોકુળ, વૃંદાવન, કેદારનાથ, પ્રયાગ ઈત્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરીને પવિત્ર કાશી ધામમાં આવી પહોંચી. ત્યાં વિધિયુક્ત યાત્રા, વિશ્વનાથદર્શન અને પ્રદક્ષિણા ઈત્યાદિ કર્યું તથા શ્રીરામભક્ત મહાન સાધુ પુરુષ કબીરજીનો સમાગમ કર્યો.

આ વખતે મણિકર્ણિકાના ઘાટપર મુદ્‍ગલાચાર્ય મોટો યજ્ઞ કરતા હતા; તેથી કાશીમાં વૈદિક, શાસ્ત્રી, પુરાણી ઈત્યાદિક વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની મોટી ઠઠ જામી હતી. તે મંડળમાં અગ્રપૂજાનું માન કોને આપવું એ વિષે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો. આ ટંટાનો પાર નહિ આવવાથી મુદ્‍ગલાચાર્યે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે એક હસ્તિની આણી અને તેની સુંઢમાં એક પુષ્પમાળા આપી; અને જેના કંઠમાં તે હસ્તિની તે પુષ્પમાળા આરોપણ કરે તેની અગ્રપૂજા કરવી, એવો ઠરાવ કર્યો. પ્રત્યેક જણ આ માન મેળવવાને માટે તલપી રહ્યો હતો; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર જેમને આ માળા પહેરવાની યત્કિંચિત્ પણ ઇચ્છા ન હતી, તેમના કંઠમાંજ તે હસ્તિનીએ અચાનક આવીને માળા આરોપી. આ ઘટના બનતાંની સાથે સંતમંડળે "પુંડલીક વરદે" ના જયઘોષથી કાશીક્ષેત્ર ગજાવી મૂક્યું. જે યથાર્થ એક હોય છે, તે સર્વત્ર શ્રેષ્ઠતરીકે પૂજાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સૂર્યબિંબ નાનું સરખું દેખાવા છતાં તેનો પ્રકાશ સમસ્ત ત્રિભુવનમાં પ્રસરી રહે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની વય નાની હોવા છતાં પણ તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં લોકવંદ્ય થતા. સિંહનું બચ્ચું નાનું છતાં અસંખ્ય પશુઓના સમુદાયમાં સર્વોપરિ પરેજ રહેવાનું; અને નક્ષત્રોના મંડળમાં ચંદ્રનું મધ્યસ્થાન નિશ્ચિતજ રહેવાનું. તે પ્રમાણે સકલ દૈવી સંપત્તિના

અણયાદિ ૨૬ ગુણો જેની સમક્ષ હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા હતા એવા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સકલ પંડિતોની સભામાં અગ્રપૂજાના માનને પાત્ર થાય, એ ઘટના સ્વાભાવિક જ છે. જ્ઞાનીઓના રાજાનીજ જ્ઞાનીઓની સભામાં અગ્રપૂજા થાય, એમાં શો શક!

આ પ્રમાણે કાશીક્ષેત્રમાં મહાન આદરને પ્રાપ્ત થયા પછી ગયાજી, ચિત્રકૂટ, અનસૂયા, જગન્નાથ, બૈજનાથ, ૐકારેશ્વર, ઉજ્જયિની, સપ્તશૃંગ, નાશિક-ત્ર્યંબક, પુણ્યસ્તંભ, નાગનાથ ઇત્યાદિ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરીને મંડળી પાછી પંઢરપુરમાં આવી. ત્યાર પછી સર્વે જણ પોતપોતાને સ્થાને ગયા અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, બંધુજનો અને મુક્તાબાઈ આલંદીમાં આવી પહોંચ્યાં.

કેટલાક દિવસ પછી આ મંડળની સત્કીર્તિરૂપ ગંગાનો પ્રવાહ ચાંગદેવ નામના એક મહાન સિદ્ધ તાપી નદીના તટપર રહેતા હતા તેમના આશ્રમ સુધી પહોંચી ગયો. આથી ચાંગદેવનું ચિત્ત આર્દ્ર થયું અને તેઓ આ ચારે મૂર્તિનાં દર્શન કરવાને માટે મોટા ઠાઠમાઠસહિત આલંદીમાં આવ્યા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરિત્રમાં આ ચાંગદેવનો સંબંધ ઘણો આવતો હોવાથી આ પછી તેમના વિષે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું—ચાંગદેવચરિત્ર

અત્રે ઉમેરવું આવશ્યક છે કે, ચાંગદેવ નામના અનેક પુરુષો થઇ ગયા છે. તેમાં પણ ચાંગાવટેશ્વર અને ચાંગાસુધેશ એ ઉભય વ્યક્તિ ભિન્ન છે, એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. ચાંગાવટેશ્વરનું તપશ્ચર્યાનું સ્થાન તાપીતટપર હતું, પણ તેઓ પુણતાંબ્યામાં સમાધિસ્થ થયા હતા. ચાંગાસુધેશ પુણતાંબ્યામાં રહેતા હતા અને ત્યાંજ સમાધિસ્થ થયા હતા. આ રીતે બન્ને ચાંગા એકજ સ્થળે સમાધિસ્થ થયેલા હોવાથી ઉભય સંબંધી હકીકત કોઈ કોઈ સ્થળે મિશ્રિત થઇ ગયેલી છે. જ્ઞાનેશ્વરના સમકાલીન ચાંગદેવ-ચાંગાવટેશ્વર શકે ૧૨૧૮ માં સમાધિસ્થ થયા અને ચાંગાસુધેશ ઉર્ફે ચાંગા કેશવદાસ ૧૪૨૭ માં સમાધિસ્થ થયા. આ રીતે ઉભય કાળમાં બસેં ઉપરાંત વર્ષનું અંતર છે. હવે જ્ઞાનેશ્વરના મંડળમાં સમાવિષ્ટ થયેલા ચાંગાવટેશ્વરના ચરિત્ર તરફ આપણે વળીશું.

અહમદનગરની પાસે નારાયણ ડોહ નામનું એક ગામ છે. તે

ગામમાં એક મહાસાત્વિક યજુર્વેદી બ્રાહ્મણને ત્યાં તેની પરમ સદ્‌ગુણી પતિવ્રતા પત્નીને પેટે ચાંગદેવનો જન્મ થયો હતો. ચાંગદેવ સ્વરૂપે ચાંગલા (સુંદર) હોવાથી તેમનું નામ ચાંગા રાખવામાં આવ્યું. તે મહાબુદ્ધિવાન હતા. એક વાર સાંભળ્યું કે તરત આવડી જતું. આવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ હોવાથી તે અર્થસહિત ચાર વેદ, છ શાસ્ત્રો, અઢાર પુરાણો, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને મંત્રતંત્રાદિ ચમત્કાર વિદ્યાઓમાં પણ પ્રવીણ થયા. તેમની ચૌદ વિદ્યા અને ચોસઠ કળામાં નિપુણતા જોઇને લોકો તો એમજ કહેતા કે, આ સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિજ છે કે શું? વેદવિદ્યામાં તેમની પારંગતતા જોઈ લોકો તેમને ભૂલોકના બ્રહ્મદેવ કહેતા. પુરાણનો તેમનો પૂર્ણાભ્યાસ જોઇને તેમને બીજા વ્યાસો નારાયણજ કહેતા. તાત્પર્ય એ છે કે, મંત્રતંત્રાદિ ગુણોને લીધે પ્રાકૃત જનોને, વેદાભ્યાસને લીધે વૈદિકોને, જ્યોતિષને લીધે જોશીઓને, નૃત્યકળાને લીધે નટોને, ગાયનવિદ્યાઓને લીધે સંગીતશાસ્ત્રીઓને અને શિલ્પકળાને લીધે શિલ્પશાસ્ત્રીઓને તે અતિ પ્રિય થઇ પડયા હતા. રાજાથી તે રંકપર્યંત સર્વ જણ કાંઇ ને કાંઇ ઇચ્છા ધરીને તેમની પાસે આવવા લાગ્યાથી તેમની આગળ પૈસાના પણ ઢગ થવા લાગ્યા. તેઓ લોકોને નાના પ્રકારના ચમત્કાર બતાવતા હતા અને આસપાસના સર્વ પ્રદેશમાં 'ચાંગદેવ ચાંગદેવ'જ થઇ રહ્યું હતું.

ચાંગદેવની વિદ્યા જોઇને મોટા મોટા શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો, યાજ્ઞિકો, વૈદિકો, જ્યોતિષી ઇત્યાદિ નાનાવિધ ગુણીજનો વિશેષ વિદ્યાભ્યાસ માટે તેમની પાસે રહેવા લાગ્યા; તેમજ આંધળા, પાંગળા, બહેરા, મૂંગા, ક્ષયરોગી, પાંડુરોગી ઇત્યાદિ અનેક વ્યાધિગ્રસ્ત લોકો પણ પોતાના વ્યાધિનું નિરસન કરાવવાના ઉદ્દેશથી તેમની પાસેજ રહેતા હતા. કોઇ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી, કોઈ પરદેશ ગયેલો પતિ પાછો આવે એવા ઉદ્દેશથી, કોઇ દ્રવ્યની કામનાથી અને કોઇ સ્ત્રીપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તેમની પાસે આવતા હતા. એ પ્રકારે હજારો આશાબદ્ધ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તેમની આસપાસ એકઠાં થતાં હતાં અને પૈસાની વૃદ્ધિ કરતાં હતાં. જ્યાં દ્રવ્ય એકત્રિત થાય છે, ત્યાં ખાનારાં માણસો પણ પુષ્કળ એકઠાં થાય છે. આ નિયમાનુસાર ચાંગદેવની પાસે પણ બહોળો શિષ્યસમુદાય એકઠો થયો. ચાંગદેવની વિદ્યા પરિપૂર્ણ હોવાથી અન્ય કોઇ વિદ્વાન તેમની સાથે વાદ કરીને વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતો નહિ. જે આવતો તે એમજ કહીને જતો કે, આ વિદ્યાના સાગરની આગળ અમારા તે શા આશરા?

દિવસાનુદિવસ ચાંગદેવની વિદ્યા અને વય વૃદ્ધિંગત થતાં બેચાર સ્થળેથી પરણવાનાં માગાં આવ્યાં; પરંતુ ચાંગદેવે પોતાનાં માતપિતાને જણાવ્યું કે "હું આજન્મ લગ્ન કરનાર નથી. વિદ્યારૂપી પત્નીને જ્ઞાનરૂપી સંતતિનો વિસ્તારજ એટલો બધો થશે કે, અન્ય સ્ત્રી સાથે પરણું તો તેમની વચ્ચે મોટો કલહ થવાનો સંભવ છે." ચાંગદેવનું આ નિઃસ્પૃહ ભાષણ સાંભળીને સર્વેએ તેમને પરણાવવાની આશા છોડી.

ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે ચાંગદેવે મોટા મોટા વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણોને એકત્રિત કર્યા અને તેમને પૂછ્યું કે, હવે મારે કયી વિદ્યા શીખવી અધુરી છે? બ્રાહ્મણોએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "મહારાજ! માત્ર એક યોગાભ્યાસની આપનામાં ન્યૂનતા છે. આપને જો યોગાભ્યાસ સાધ્ય થશે તો સર્વ સિદ્ધિ આપના ઘરમાં પાણી ભરશે. આપ યુક્તાહારી, ઇંદ્રિયદમન કરનાર, મિત ભોજન કરનાર અને મિત ભાષણ કરનાર છો. આ ગુણો જેનામાં હોય તેને યોગાભ્યાસ અસાધ્ય નથી. હઠયોગ અને રાજયોગ જ્યારે આપ સાધ્ય કરશો, ત્યારે આપ કાળને પણ જીતી શકશો."

આ સાંભળી ચાંગદેવ બોલ્યા કે "એવા સિદ્ધયોગીનું સ્થળ મને બતાવશો?" બ્રાહ્મણો બોલ્યા કે "એવા યોગીઓ અતિ વિરલ હોય છે અને તેમાં પણ આપણા કર્ણાટ દેશમાં તો તે મળવા અતિ દુર્ઘટજ છે. ક્ષેત્ર વારાણસીમાં એકાદ મળે તો મળે." આ શબ્દો સાંભળી ચાંગદેવે કાશી જવાનો વિચાર કર્યો. કાશીની યાત્રા અને યોગવિદ્યાની પ્રાપ્તિ, એવા દ્વિગુણ હેતુથી ચાંગદેવ પોતાના માતપિતાને નમસ્કાર કરી સાથે શિષ્યસમુદાયને લઈને કાશી જવાને માટે નીકળ્યા.

કાશીના વિદ્વજ્જનોને ચાંગદેવની વિદ્યા, કળા આદિવિષે અગાઉથીજ ખબર પડી હતી. આથી તેઓ આવ્યા કે તરતજ સર્વ શિષ્ટ લોકોએ એકત્રિત થઈ તેમનું આદરાતિથ્ય કર્યું. તેમણે તેમને જગદ્‌ગુરુ સમાન પૂજ્ય સ્થાન આપી સર્વ પ્રકારે તેમની ઉત્તમ સેવા કરી.

ચાંગદેવે પુષ્કળ દ્રવ્ય કાશીના રંક, દુર્બળ, અનાથ, અપંગ, બ્રાહ્મણ, ગોસાંઈ, વૈરાગી ઇત્યાદિ લોકોને દાન કર્યું. વળી પોતાની વિદ્યાનો પ્રભાવ પણ કાશીના લોકોને બતાવ્યો. ત્યાર પછી ચાંગદેવે કાશીક્ષેત્રના વૃદ્ધ લોકોને એકત્રિત કરીને પૂછ્યું કે, આ તરફ કોઈ યોગાભ્યાસી છે? વૃદ્ધ લોકોએ કહ્યું કે "અહીંઆંથી કેટલાક કોશના અંતરપર એક ઘાડ અરણ્ય છે; ત્યાં પર્વતમાં એક ભયંકર ગુફા છે. આ ગુફાની ચારે તરફ પુષ્કળ વૃક્ષો છે અને તેમાં હિંસક પશુઓનો વાસ

છે. ત્યાં પાણીનો એક ધોધ પર્વતપરથી નિરંતર પડ્યા કરી તેનો ઘુઘુ અવાજ થયા કરે છે; વ્યાઘ્ર, સિંહાદિકના ભયંકર ધ્વનિ; શિયાળ, રીંછ વગેરેના કર્કશ અને મનને શોકાકુળ કરનાર સ્વર; સર્પાદિના ફુંફાડા; આ સર્વ પ્રકાર ત્યાં બનતા હોવાને લીધે તે અરણ્ય મનુષ્યોને કેવળ યમપુરી સમાનજ લાગે તેવું છે. આ યમની દાઢમાંથી બચીને જો કોઇ આગળ જાય તો તેને ગુફાનું દ્વાર જણાય છે. તે ગુફામાં એક યોગીરાજ વસે છે અને તે નિત્ય સમાધિસુખમાં નિમગ્ન રહે છે.”

ચાંગદેવ તે સ્થળે જવાનો નિશ્ચય જણાવી ગમે તે જોખમે તે નિશ્ચય પાર પાડવા તત્પર થયા અને પોતાના શિષ્યોને એક માસપર્યંત પોતાની વાટ જોઇ પછી ચાલ્યા જવાની સૂચના આપીને તથા પોતાની પાસેનું દ્રવ્ય તે શિષ્યોને તથા કાશીના લોકોને આપી દઇને તે યોગી મહાત્માના સ્થળ તરફ જવાને એકલા નીકળ્યા. અરણ્યમાં વ્યાઘ્ર, સિંહ, સર્પ ઈત્યાદિના શબ્દો તરફ ધ્યાન ન આપતાં તેઓ સીધા પર્વત તરફ ગયા. ત્યાં ગુફાના મુખ પાસે આવીને જુએ છે તો તેના ઉપર એક શિલા ઢાંકેલી તેમને જણાઇ. તેમણે તે શિલા ખસેડીને ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. ગુફામાં પુષ્કળ અંધારૂં હતું, છતાં તેનાથી લેશ પણ ભય ન પામતાં તેઓ આગળ વધ્યા એટલે એક બીજું દ્વાર આવ્યું. તે દ્વાર ઉઘાડીને તેમાં પ્રવેશી થોડેક દૂર જતાં એક ત્રીજું દ્વાર દેખાયું. આ દ્વાર ઉઘાડીને ચાંગદેવ આગળ ચાલ્યા એટલે તેમને થોડો પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થયો. તે પ્રકાશ પાસે જઇને ચાંગદેવે જોયું તો ત્યાં તેમને એક મહાતેજસ્વી કાંતિવાળા યોગીરાજ પદ્માસન વાળીને બેઠેલા દૃષ્ટિગોચર થયા. આ યોગીરાજનું દર્શન થતાં ચાંગદેવનો આનંદ હૃદયમાં સમાતો ન હતો. ચાંગદેવે તે યોગીની કેટલાક શ્લોકોવડે સ્તુતિ કરી. મહાપંડિત અને વેદાભ્યાસી એવા ચાંગદેવે કરેલી સ્તુતિ સાંભળીને પ્રત્યક્ષ આદિનાથ શિવની સમાધિ પણ વિસર્જન થાય તો ઇતર માટે તો કહેવુંજ શું !

ચાંગદેવે યોગીરાજની સ્તુતિ કરી કે તરતજ તેઓ સાવધ થયા અને પૂછવા લાગ્યા કે “હે માનવી ! તું કોણ છે? ક્યાંથી આવ્યો છે? અહીં તારો ઉદ્દેશ શો છે?” ચાંગદેવે કહ્યું કે “મહારાજ! આ આપનો દાસ, આપ મહાન પુરુષના અનુગ્રહથી મનુષ્યનું ભાગ્ય ફરી જાય છે એવી આપની કીર્તિ સાંભળીને આવ્યો છે. હવે આ દાસને આપનોજ અહીં હઠયોગ તથા રાજયોગનો માર્ગ બતાવશો.”

આ વચનો કહી ચાંગદેવે યોગીરાજના ચરણપર મસ્તક મૂક્યું.

યોગીરાજે મનમાં વિચાર કર્યો કે, મારે આ છોકરાને ઉપદેશ કરવોજ જોઇએ; કારણ કે એ વિરક્ત જેવો દેખાય છે. આવી ભયંકર ગુફામાં દેહ-ગેહની મમતા છોડી દઇને એણે પ્રવેશ કર્યો છે, માટે એને યોગવિદ્યા શીખવવામાં બાધ નથી. આમ વિચારીને તેઓએ ચાંગદેવને પ્રેમાલિંગન દઇ પોતની સામે બેસાડયા. ત્યાર પછી તે મહાત્માએ ચાંગદેવને હઠયોગની સર્વ કળાઓનું શિક્ષણ આપ્યું. ચાંગદેવ અસાધારણ ઉચ્ચ કોટિના અધિકારી હતા; તેથી તરતજ તેમને યોગના સર્વ ભેદ સમજાઇ ગયા અને યોગસમાધિ લાગી ગઇ. ચાંગદેવની આ દશા જોતાંજ તેમના ગુરુ મનમાં વિસ્મિત થઇ બોલ્યા કે "અહા! આ કેવી અપૂર્વ શક્તિ! અમને આ વિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત થઇ છે, તોપણ સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અમને કેટલોક શ્રમ કરવો પડે છે; અને આને તો આટલી ત્વરાથી યોગમાર્ગનું જ્ઞાન થયું! ખરે ખર, આ તો સ્વર્ગમાંનો કોઇ દેવજ બાળરૂપ ધારણ કરી મારો અહંભાવ ઉતારવાને માટે અહીં આવ્યો છે.

એમ જણાવવામાં આવે છે કે, ચાંગદેવની એ સમાધિ સતત સાત વર્ષપર્યંત સ્થિર રહી હતી. તે પછી સમાધિમાંથી જાગ્રત થઇ ગુરુ મહારાજને પ્રણામ કરવા જતાં ચાંગદેવની અલૌકિકતા ઉપરથી ઉલટા તેજ ગુરુપદને યોગ્ય છે, એમ માની તે સિદ્ધ યોગીરાજે દોડીને ચાંગદેવનેજ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા; અને યોગવિષયમાં તેમને થયેલા અનુભવો જણાવવાની પ્રાર્થના કરી.

ચાંગદેવે તે સિદ્ધને યોગસમાધિવિષે પુષ્કળ અનુભવ દર્શાવ્યો. તે પછી તે યોગીરાજને નમન કરી ગુફાની બહાર નીકળ્યા. યોગીરાજે પણ શિષ્યભાવ ધારણ કરી તેમની સાથે આવવા ઇચ્છા દર્શાવ્યાથી તેમને લઇને તેઓ ગુફાની બહાર નીકળ્યા. અહીં યોગવિદ્યાની પ્રતીતિ જોવાને માટે ચાંગદેવે એક વ્યાઘ્રને હોકારો કર્યો, એટલે તે ગાય જેવો બની પાસે આવી તેમના પગ ચાટવા લાગ્યો. પછી તેમણે વ્યાઘ્રના ઉપર સ્વારી કરી અને એક સર્પને વશ કરી તેને હાથમાં લઈને તેની ચાબુક બનાવી. પછી તે સિદ્ધને પોતાની સાથે લઈને કાશી તરફ ચાલ્યા. તે અરણ્યમાંથી માર્ગક્રમણ કરી બીજે દિવસે કાશીક્ષેત્રમાં મણિકર્ણિકાના ઘાટપર આવી પહોંચ્યા. આ આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય જોઇ કાશીક્ષેત્રનાં સર્વ માણસોને અતિશય ભય લાગ્યો; પરંતુ ચાંગદેવે પોતાની ઓળખાણ આપી એટલે સર્વ તેમને ઓળખીને આનંદ પામ્યા. તેઓ સર્વને મન ચાંગદેવ હવે ભૂલોકના બૃહસ્પતિરૂપજ જણાવા

લાગ્યા. સર્વ શિષ્ટ લોકો તેમને જગદ્‌ગુરુ ગણી તેમના ચરણારવિંદમાં મસ્તક મૂકવા લાગ્યા. ચાંગદેવનો પુનઃ મેળાપ થયો એટલા માટે તેમણે અતિ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. પછી ચાંગદેવે પોતાના કેટલાક ચમત્કારો કાશીના લોકોને બતાવ્યા અને દિગ્વિજયનો ઝુંડો ફરકાવી કાશીથી પ્રયાણ કર્યું. સર્વ લોકો એમજ કહેતા હતા કે, ચાંગદેવની આગળ એક શબ્દ પણ કાઢે એવો મનુષ્ય આ મૃત્યુલોકમાં નથીજ.

ખબર મળતી ગઇ તેમ તેમ ચાંગદેવના શિષ્યો પણ તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. તે સર્વે પ્રયાણ કરતા કરતા થોડે દિવસે નારાયણ ડોહમાં ક્ષેમકુશળ આવી પહોંચ્યા. ચાંગદેવને જોઇને તેમનાં વૃદ્ધ માતપિતાને અતિ આનંદ થયો.

ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે તેમનાં માતપિતા વિદેહ થયાં. તેમની ઉત્તરક્રિયા કરી ચાંગદેવે નારાયણ ડોહનો પરિત્યાગ કર્યો. હવે તેઓ તાપી નદીને કિનારે એક મોટો મઠ બાંધી શિષ્યો સહવર્તમાન રહેવા લાગ્યા. તે સ્થળે વેદશાસ્ત્રો, પુરાણો, રસાયનો, આયુર્વેદ, જારણ, મારણ, ઉચ્ચાટન, ગાયન, નૃત્ય, વાદન, પશુપક્ષિમોહન ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની વિદ્યા શીખવાની ઇચ્છા ધરાવનારા લોકો ચાંગદેવની પાસે આવવા લાગ્યા. રાજાથી લઇને રંકપર્યંત સેંકડો લોકોની ઠઠ તેમની આસપાસ એકત્રિત થવા લાગી. તેમની શરીરકાંતિ જોઇ લોકોને એમજ લાગતું કે, આ તો કોઇ પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગના દેવજ છે. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તેમના જેવો પંડિત, ચતુર વક્તા, ગુણવાન અને તેજસ્વી પુરુષ બીજો કોઇ પણ હતો નહિ; માત્ર એક આત્મજ્ઞાન સિવાય ઉપર્યુક્ત સર્વ ચાતુર્ય વ્યર્થ હતું. મયૂરના અંગમાં હજારો આંખ હોય છે, તોપણ જો તેને બે આંખ ન હોય તો તે સર્વ આંખ વ્યર્થ છે; તેમ નાનાવિધ વિદ્યાથી પરિપૂર્ણ છતાં પણ હું કોણ છું? મારૂં ખરૂં કર્તવ્ય તથા અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય ગતિ શું છે? એ વિષે લેશ પણ જ્ઞાન ન હોવાથી ચાંગદેવની સર્વ વિદ્યા મિથ્યાજ હતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તાપી નદીને તટે ચાંગદેવ અનંતે પ્રકારે વિદ્યાથી, અન્નવસ્ત્રથી તેમજ અન્ય પ્રકારોથી સર્વના મનોરથ પૂર્ણ કરતા હતા. આથી કેટલાક લોકો તો ત્યાંના ત્યાંજ પડી રહેતા હતા. આમ થતાં થતાં ચારસેં શિષ્યો ચાંગદેવના મઠમાં સ્થાયી નિવાસ કરી રહેવા લાગ્યા. તે સિવાયના બીજા રાજાથી રંકપર્યંતના લોકો પણ ત્યાં પુષ્કળ રહેતા; જેથી આત્મજ્ઞાનરહિત ચાંગદેવ જેવા મહાન વિદ્વાનને સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિકજ હતું. એક દિવસ પેઠણ

તરફના કોઇ એક બ્રાહ્મણને મોઢે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચમત્કારો તથા ચરિત્ર સાંભળવામાં આવતાંજ તે ચારે બંધુભગિનીની મુલાકાત લેવાની ચાંગદેવને આકાંક્ષા થઇ અને અભિમાન કંઇક ઓછું થયું.

ચાંગદેવના અંગમાં અહંકારના ભૂતે પ્રવેશ કર્યો હતો, તોપણ સ્વભાવે તેઓ ઘણા સુશીલ હતા. અહંકાર મનુષ્યના સદ્ગુણને તિરોહિત કરે છે; પરંતુ તે તેનો સર્વથા નાશ કરતો નથી. કોઇ અધિક પરાક્રમી પુરુષનો મેળાપ થતાં તે અહંકારનો પડદો દૂર થઇ જતાં તેનું સહજ મનોહર સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે. ચાંગદેવને નિત્ય લોકોના સાષ્ટાંગ નમસ્કાર સ્વીકારવાની અને શિષ્યોપર હુકમ કરવાની જે ટેવ પડી હતી તથા વારાણસી જેવા વિદ્યાના મહાન સ્થળમાં તેમણે જે અપૂર્વ સત્કાર મેળવ્યો હતો; તેથી "મારાથી મોટો આ જગતમાં કોઇ છે" એવી કલ્પના પણ તેના મસ્તકમાં પ્રવેશ કરી શકતી ન હતી. ઉત્તમ ગુરુ શિષ્યને સુધારે છે અને ઉત્તમ શિષ્ય ગુરુને સુધારે છે, તેમજ કાચો ગુરુ શિષ્યને બગાડે છે અને કાચો શિષ્ય ગુરુને બગાડે છે. આ સર્વ પ્રકારનાં ઉદાહરણો જગતમાં પ્રસિદ્ધજ છે. ચાંગદેવના અહંકારને તેમના શિષ્યોએ પોષણ આપ્યું હતું, જેથી જ્ઞાનેશ્વરનો મેળાપ કરવાની જે શુભેચ્છા ચાંગદેવના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી તે તેમના શિષ્યોની મૂર્ખતાને લીધે દબાઇ ગઇ. તે શિષ્યોએ સલાહ આપી કે, અન્યની સાંભળેલી કીર્તિ ઉપરથી સ્થાનભ્રષ્ટ થવાથી આપના મહત્ત્વની હાનિ થશે. સ્તુતિને સહજ વશ થઇ જનારા અને મહત્તાના અભિમાનથી ટેવાયલા ચાંગદેવના મનપર શિષ્યોના આ કુમંત્રની પૂરેપૂરી અસર થઇ અને તેમના મનમાં ઉદ્ભવેલો સત્યાંકુર બળીને ભસ્મ થઇ ગયો; જેથી ચાંગદેવે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો મેળાપ કરવાનો નિશ્ચય છોડી દીધો અને જ્ઞાનેશ્વરપર એક શિષ્યની સાથે પત્ર મોકલી આપવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો; પરંતુ તે પત્ર લખવામાં પણ અહંભાવ તેમને આડો આવ્યો. પત્રમાં જ્ઞાનેશ્વરજીને સંબોધવા કેવી રીતે? એ મોટો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. 'ચિરંજીવ' લખવામાં આવે તો શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનાં કૃત્યો ચાંગદેવ કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી માનવંત પુરુષનું અપમાન કર્યા બરોબર લેખાય; અને 'તીર્થરૂપ' લખે તો વૃદ્ધ મનુષ્ય ૧૪ વર્ષના બાળકને એટલું બધું મહત્ત્વ આપે, એ પોતાની મહત્તાને હાનિકર્તા ગણાય. આથી પછી કાંઇ પણ ન લખતાં માત્ર કોરો કાગળજ મોકલવાનો ચાંગદેવે ઠરાવ કર્યો; અને જ્ઞાનેશ્વર કેવા પ્રકારની ઉપાસના કરે છે, કેવું અધ્યયન કરે છે, તેમનાં યોગક્રમ કેવી રીતે ચાલે છે, તેમની તપશ્ચર્યા કેવી

છે, ઇત્યાદિ બાબતની તપાસ કરવાની આજ્ઞા કરી પોતાના શિષ્યને કોરો કાગળ આપીને રવાના કર્યો.

ચાંગદેવનો શિષ્ય આલંદીમાં આવ્યો ત્યારે ચારે ભાઈબહેન સંવાદસુખ ભોગવતાં બેઠાં હતાં. તેમણે તે બ્રાહ્મણને જોતાંજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યા "કેમ? ચાંગદેવે કોરોજ કાગળ મોકલ્યો છે કે શું?" દર્શન થતાંની સાથેજ આ પ્રશ્ન થયેલો જોઈને તે બ્રાહ્મણ ચકિત થયો અને "આપ સર્વજ્ઞ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ છો?" એમ કહીને તેમને વંદન કર્યું. તે કોરો કાગળ હાથમાં લઈને વિનોદથી મુક્તાબાઈ બોલ્યાં કે "શું આટઆટલાં વર્ષો પઠનપાઠન કર્યા છતાં પણ કોરો ને કોરોજ રહ્યો!" આ વચનો સાંભળી સર્વે ખડખડ હસી પડયાં. નિવૃત્તિનાથે ગંભીરતાપૂર્વક ચાંગદેવનું સર્વ ચરિત્ર ત્યાં બેઠેલાં સર્વ જણને કહી સંભળાવ્યું. પછી તેમણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને આજ્ઞા કરી કે, સિદ્ધિના આડંબરથી ભરપૂર અને અહંકારમાં ડૂબી રહેલો ચાંગદેવ બ્રહ્મજ્ઞાનના સંબંધમાં સર્વથા કોરોજ છે, માટે તમે તેના પર તેનું અંતર બોધ પામે એવો સુંદર પત્ર લખો. ગુરુની આ આજ્ઞા સાંભળતાંજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ચાંગદેવપર ૬૫ ઓવીઓનો એક પત્ર લખ્યો. તે પત્ર "ચાંગદેવ પાસષ્ઠી" ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચાંગદેવ પાસષ્ઠીની ૬૫ ઓવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ચાંગદેવને 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યનો જે બોધ કર્યો છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે, "જેના અદર્શનમાં જગત ભાસે છે અને જેના દર્શનમાં જગતનો લય થાય છે, તે શ્રીવટેશ (શિવ) નો નિત્ય વિજય થાઓ." આત્મજ્ઞાનનો જેમ જેમ ઉદય થાય છે, તેમ તેમ નામરૂપાત્મક જગતનો લય થાય છે; અને તે જ્ઞાન જેમ જેમ આવૃત થાય છે, તેમ તેમ આ નામરૂપાત્મક પ્રપંચ સત્ય ભાસે છે. તો પછી એમ કોણ કહેશે કે, પ્રકટ થવાનો અને લય પામવાનો ધર્મ આત્મસ્વરૂપમાં છે? આ આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ પણ થતું નથી અને લય પણ પામતું નથી; તેમ પ્રકટ થવાના અને લય પામવાના ધર્મનો તેને સ્પર્શ પણ થતો નથી. કેમકે આત્મસ્વરૂપ વસ્તુતઃ અપરિણામી અને સ્વયંસિદ્ધ છે. બુદ્ધિમાં દેહાહંકારાદિ પ્રપંચનો ઉદય થતાં સ્વરૂપજ્ઞાન આચ્છાદિત થઈ જાય છે અને તેજ બુદ્ધિમાં સ્વરૂપબોધનો ઉદય થવાથી દેહાહંકારાદિ પ્રપંચનો લય થાય છે; આટલોજ બોધ અહીંઆં આપણે ગ્રહણ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ અને જગત એ ઉભયના ગુપ્ત થવાના તથા પ્રકટ થવાના ખેલ ઉપરથી તે બંને એકબીજાથી ભિન્ન છે, એમ ભાસવાનો સંભવ છે;

પરંતુ વસ્તુતઃ તે તેમ નથી. નામરૂપાત્મક જગત પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી; પરંતુ એકજ છે. જે પ્રમાણે સુવર્ણ અલંકારરૂપમાં આવવા છતાં પણ તેનું સુવર્ણત્વ નષ્ટ થતું નથી; તેજ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ સર્વ જગતસ્વરૂપે થવા છતાં પણ તેનું પૂર્ણત્વ નષ્ટ થતું નથી. તરંગ અને સમુદ્ર એ બે જે પ્રમાણે સમુદ્રજ છે, તે પ્રમાણે જગત અને પરમાત્મા બંને પરમાત્માજ છે. પરમાત્માજ વિશ્વરૂપે ખેલતો હોવાથી તે ઢંકાઇ જતો નથી. જે રીતે કળાના આચ્છાદનથી ચંદ્ર આચ્છાદિત થતો નથી, કિંવા અગ્નિ દીપકપણાને પ્રાપ્ત થવાથી દીપકથી ભિન્ન થઇ જતો નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ આત્મા અવિદ્યાના નિમિત્તથી દૃશ્ય અને દ્રષ્ટાના ભેદવાળો ભાસવા છતાં તે ભેદયુક્ત નહિ હોઇને સ્વતઃસિદ્ધ જેવો છે તેવો ને તેવોજ છે. જેમ વસ્ત્રમાં વસ્ત્રપણું નામમાત્રજ હોઇને તે ઉભા-આડા દોરારૂપે સૂત્રરૂપજ છે; તેમ દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન ભિન્ન પ્રતીત થવા છતાં પણ આત્મસ્વરૂપે અભિન્નજ છે. અલંકાર અને સુવર્ણ, કિંવા અવયવ અને અવયવી જે પ્રમાણે એકજ છે; તે પ્રમાણે માયાની ઉપાધિવાળા ઇશ્વરથી લઇને જડ પૃથ્વીપર્યંત જે અનેક પદાર્થ ભાસે છે તે પણ એકજ છે અને સંવિતરૂપજ છે; અન્ય નથી. સંવિત (જ્ઞાન)જ જગદાકારે ભાસે છે. ભીંત અને તે પરનાં ચિત્રો, ગોળ અને ગળપણ, વસ્ત્ર અને સૂત્ર ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંતોપરથી પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે કે, સંવિત્ અને વિશ્વસ્ફૂર્તિ કિંવા આત્મા અને જગત ભિન્ન નથી; પરંતુ આત્માજ જગતરૂપે ભાસી રહ્યો છે. જેમ પ્રતિબિંબને લીધેજ બિંબમાં બિંબપણું કલ્પવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે દૃશ્યના દૃશ્યપણાથી આત્મામાં દ્રષ્ટાપણું આરોપાય છે. ભેદના અનુભવકાળે ખરી રીતે કંઇ આ સંવિત્ ભેદાવસ્થામાં આવતું નથી; પરંતુ દૃશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શન, એ ત્રિવિધરૂપે જાણે તે સંવિત્ ભેદ પામ્યું હોય તેમ ભાસે છે. દૃશ્યને લીધેજ દ્રષ્ટા અને દર્શન છે. દૃશ્યત્વનો લય થતાં દ્રષ્ટાપણું અને દર્શનપણું રહેતું નથી; એવી રીતે વિવેકદૃષ્ટિથી જોતાં એક આત્માજ ત્રિપુટીરૂપે દેખાતો હોઇને એ ત્રિપુટી ભ્રમરૂપજ છે અને માત્ર એક આત્માજ સત્ય છે. આરસીમાં મુખદર્શન કર્યા પૂર્વે તેમજ પછી પણ મુખ તો પોતાને સ્થાનેજ હોય છે; જો કે તેનું પ્રતિબિંબ ભિન્ન દેખાય છે, તોપણ ત્યાં મુખ સિવાય અન્ય કાંઇજ નથી. તે પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિપૂર્વે અને લય પછી પણ આત્માજ રહે છે, તો જગતના ભાસકાળે પણ આત્મા સિવાય બીજું શું હોઇ શકે ? જે પ્રમાણે વીણામૃદંગાદિ સિવાય ધ્વનિ અને કાષ્ઠાદિ પદાર્થ

સિવાય અગ્નિ સ્વયંસિદ્ધ હોય છેજ; તે પ્રમાણે દ્રશ્યાદિ ત્રિપુટીના ભાવ સિવાય પણ તે આત્મા સ્વયંસિદ્ધ રહેલો છેજ. આ આત્માને કાંઇ પણ નામ આપી શકાતું નથી અને તે કોઇ પણ સાધનથી જાણી શકાતો નથી. માત્ર જે છે તે છેજ. હે ચાંગદેવ! તે વટેશની સાથે તો મૌનથીજ બોલવું જોઇએ અને કાંઇ નહિ થઇને સર્વ થવું જોઇએ, તથા વિશેષતાથી નહિ રહેતાં સહજપણાથી રહેવું જોઇએ. તે બોધ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનનો આશ્રય છે, નિરુપાધિક છે, એકરસ છે અને કેવળ છે. તે પરમાત્મારૂપ વટેશનોજ તું પુત્ર છે અને તું તેનો અંશ છે. હવે હે ચાંગદેવ! તારી અને મારી વચ્ચે જે આત્મૈક્ય છે તેનો સંવાદ સાંભળ. તારો મારો સંવાદ ડાબા હાથની હથેળી જમણા હાથની હથેળીમાં મળે તે સમાન છે. શબ્દવડે શબ્દને સાંભળવો, સ્વાદવડે સ્વાદ ચાખવો, પ્રકાશવડે પ્રકાશને જોવો અને સુવર્ણે સુવર્ણનો કસ કાઢવો તેના જેવો તારો અને મારો સંવાદ છે. હે સખા ચાંગદેવ! તને મળવાને માટે મારૂં મન ઉત્સુક થયું હતું; પરંતુ આત્મસ્વરૂપમાં તું અને હું એકજ હોવાથી આપણો મેળાપ સહજ સિદ્ધજ છે. ક્રિયાથી મેળાપ કેરવાથી તેમાં વિક્ષેપ પડશે કે શું, એવો મને ભય લાગે છે. જે મન તારા દર્શનની આશા ધરે છે, તેજ મન આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ વળે છે અને દર્શનવ્યવહાર અટકી જાય છે. જેમ મીઠું સાગરનું ઉંડાણ માપવા ગયું કે તે પોતેજ નાશ પામ્યું; તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ જે તું તેને જોવા જતાં હુંજ નાશ પામું છું. હું ગયો એટલે પછી તું ક્યાં રહ્યો? હે ચાંગદેવ! હું અને તુંથી રહિત એવા આત્મભાવે તારો અને મારો મેળાપ છેજ છે. ઉપર જણાવેલા વિચારો દ્રઢતાપૂર્વક મનમાં ઠસાવ અને સ્વસ્વરૂપને ઓળખ. આત્મભાવમાં સ્વસ્વરૂપને જો. હે ચાંગદેવ! તારૂં સત્ય સ્વરૂપ નામરૂપાતીત છે. તે સ્વાનંદામૃતના સેવનથી તું સુખી થા. હું તને પુનઃ પુનઃ કહું છું તે આત્મજ્ઞાનરૂપી ઐશ્વર્ય તારે ત્યાં આવ્યું છે, માટે વેદ્ય (જાણવાનો વિષય-જ્ઞેય) અને વેત્તા (જાણનાર-જ્ઞાતા) એ ઉભયભાવાતીત જે આત્મપદ તે પર તું વિરાજમાન થા. આટલો બોધ આપી ઉપસંહારમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જણાવે છે કે "આવી આત્માનુભવની મિઠાઇ મારી નિવૃત્તિ માતાએ મને આપી છે."

આ ચાંગદેવ પાસષ્ઠીના અંથરૂપી દર્પણને શુદ્ધ શાંતવૃત્તિરૂપ ચક્ષુવડે જોનારને આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થઇ ભેદભાવ અને ભય ટળી જાય છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આ પ્રકારનો પત્ર ચાંગદેવના શિષ્યને આપ્યો, તે લઇને તે આલંદીથી નીકળ્યો. તે કેટલેક દિવસે તાપી નદીને તીરે

ચાંગદેવની પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે પત્ર ચાંગદેવને આપીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને આલંદીની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. તે બોલ્યો કે "મહારાજ! અહા! શું તે સત્પુરુષનું જ્ઞાન છે! તેમનામાં કેટલી બધી ક્ષમાશીલતા છે! તેમનું વર્ણન મારાથી કદી પણ થઈ શકનાર નથી. આપનો પત્ર તેમને આપવા પૂર્વેજ તે કોરો હોવાની વાત તેમણે કહી દીધી અને તે કોરા કાગળવિષે તેમણે જે જ્ઞાન પ્રતિપાદન કર્યું તે વિષે તો હું તમને વાતજ શી કરૂં! તેમણે મારી પ્રતિષ્ઠા કરી મને સદ્બોધનું ખાજું આપ્યું. તે ખાજું અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હતું. પછી તેમણે આ પત્ર આપ્યો છે. તે હું આપને અર્પણ કરૂં છું."

તે પત્ર હાથમાં લઈને ચાંગદેવે વાંચ્યો તો તેમને હદ ઉપરાંત અનેક વર્ષપર્યંત પોતાનો દેહ ટકાવી રાખવા માટે અનુતાપ થયો. હવેથી તેઓ ઈતર મંત્રતંત્રાદિ વિદ્યાથી પરાઙ્મુખ થયા અને તેમણે આલંદી જવાનો પોતાનો વિચાર શિષ્યોને જણાવ્યો. આ સાંભળી શિષ્યો બોલ્યા કે "મહારાજ! આ સકળ વૈભવને સાથે લઈનેજ આલંદી ચાલો; કારણ કે ડુંગર દૂરથીજ રળિયામણા જાણવા. જ્યાંસુધી આપે તેમનું અને તેમણે આપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું નથી, ત્યાંસુધીજ તેમની મહત્તા છે; પરંતુ એક વખત તે આપનો વૈભવ જોશે એટલે તે આપને શરણ આવશે." આ સાંભળી ચાંગદેવ બોલ્યા કે "હે શિષ્યો! આ સર્વ વૈભવ તેમને વિષતુલ્ય લાગશે; કારણ કે તે બ્રહ્મરૂપ થયા છે, માટે તમારામાંથી જેની મરજી હોય તે સર્વ તૈયાર થાઓ." ચાંગદેવની આ આજ્ઞા થતાંની સાથેજ વ્યાઘ્ર, સિંહ ઇત્યાદિ ક્રૂર પશુઓ તથા રાજાથી રંકપર્યંત સર્વે લોકો ચાંગદેવની સાથે આલંદી જવા તૈયાર થયા.

બ્રાહ્મણ લોકો દક્ષિણાની આશાથી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા; રાજા લોકો રાજસુખને અંતે થનારી ભયંકર યાતના ટાળવા-માટે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું દર્શન કરવાને માટે ચાંગદેવની સાથે નીકળ્યા; મોટા મોટા શ્રીમંત લોકો પણ ચાંગદેવની સાથે ચાલ્યા. હજારો હાથી, ઘોડા, પાલખી વગેરે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં; વ્યાપારી લોકો પણ માલનાં ગાડાં ભરી ભરીને તેમની સાથે નીકળ્યા; કારણ કે માર્ગમાં જકાતનો ભય ન હતો અને વ્યાપારમાં ખમચો નહોતો. અનેક પ્રકારના ગુણીજનો, શાસ્ત્રી, પુરાણિક, યાજ્ઞિક, વૈદિક, ભિક્ષુક, કવિ, હરિદાસ, નટ, વાદ્યો વગાડનાર, ગાનાર, ઠાકોર, ભાટ, બંદીજન વગેરે પુષ્કળ લોકો તેમની સાથે નીકળ્યા. આગળ ચાલતા હાથીઓ ઉપર નોબત, નિશાન, ડંકા વગેરે હતાં. તેની પાછળ રેશતંબુ વગેરેથી

લાદેલાં ઉંટ ચાલતાં હતાં, અનેકવિધ વાદ્યો વાગતાં હતાં. આ રીતે ચાંગદેવની સ્વારી નીકળી. આ સ્વારીનો અપૂર્વ ઠાઠ એક રાજાના ઠાઠ-માઠ જેવો લાગતો હતો. ચાંગદેવના ચૌદસેં શિષ્યોનો ઠાઠ તો કોઈ ઓરજ હતો. કોઈ શિષ્ય હાથીપર તો કોઇ અશ્વપર, કોઈ બળદપર તો કોઈ પાડાપર, એ પ્રકારે સર્વ શિષ્યો ગોઠવાઈ જઇને ચાલતા હતા. કોઇએ અંગે ભસ્મ ધારણ કરી છે તો કોઇએ કાષાય વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં છે. કોઈ મૃગચર્મધારી છે તો કોઇ કુંડલધારી છે. કોઈ જટાધારી તો કોઈ જીર્ણકંથાધારી છે. કોઇ દિવ્ય વસ્ત્રધારી છે તો કોઇ નાના વેષધારી છે. કોઇ મુદ્રાંકિત છે તો કોઇ મુક્તકેશી છે. કોઈ દિગંબરજ છે તો કોઇએ ગળામાં રુદ્રાક્ષ ધારણ કરી છે તો કોઇએ બગલમાં ઝોળી લેરવી દીધી છે. કોઇ ચલમ પીએ છે તો કોઈ મુખમાં તંબાકુના ડુચા ઘાલી વારંવાર થુંકે છે. કોઇ હુક્કામાંનું જૂનું પાણી બહાર ફેંકી દઈ તેમાં નવું પાણી ભરે છે. કોઇ દંડી છે તો કોઇ મુંડી છે. કોઇ હાથમાં પ્રચંડ દંડ ગ્રહણ કરીને ચાલે છે. કોઇ કુતરાના ગળામાં દોરી બાંધીને તેને દોરીને ચાલે છે. કોઇએ હાથમાં પોપટનું પાંજરૂં ગ્રહણ કર્યું છે અને તેમાં બેઠેલા પોપટને 'બોલ બેટા! બોલ બેટા!' એમ કરીને સંબોધે છે. કોઇ સ્કંધ ઉપર માંકડાં લઇને ચાલે છે. કોઇ પાવા વગાડે છે તો કોઇ વાંસળી વગાડે છે. કોઈ ઝાંઝ તો કોઇ મૃદંગ, કોઇ કરતાળ તો કોઇ શંખ, કોઇ શૃંગ તો કોઇ ખંજરી અને કોઇ ઝલ્લરી, એવાં અનેકવિધ વાદ્યો વગાડતા ચૌદસેં શિષ્યો ચાલે છે. આ સર્વ શિષ્યોની વચ્ચે ચાંગદેવ ચાલે છે. તેમણે વ્યાઘ્રપર આરોહણ કર્યું છે અને હાથમાં સર્પનો ચાબુક ગ્રહણ કર્યો છે. તેમની શરીરકાંતિ અતિતેજસ્વી છે. તે મહાન પંડિત અને વક્તા આ રીતે તાપીતટપરના આશ્રમનો ત્યાગ કરી સર્વ મંડળની સાથે આળંદી જવાને નીકળ્યા.

વાટે અનેક સ્થળે ચાંગદેવે મુકામ કર્યો, પરંતુ તેમની મુખ્ય ઇચ્છા શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો મેળાપ કરવાની હોવાથી તેમણે અન્ય ચમત્કારો કર્યા નહિ. આ પ્રકારે ચાલતાં ચાલતાં તેમની સ્વારી પુણતાંબેમાં આવી પહોંચી. ત્યાં સૌએ ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યું. તે પછી કેટલેક દિવસે તેમની સ્વારી આગળ મુકામે ગઇ. ત્યાંના શિષ્ટજનો ચાંગદેવનું દર્શન કરવાને આવ્યા અને તેઓ તેમને પાલખીએ વેદધ્વનિ કરી આરણ્ય ગણવી મૂક્યું હતું ત્યાં લઇ ગયા અને તે સર્વ વર્તમાન નિવેદન કર્યાં. ત્યાંથી આલેખોંડ થઇને સર્વ ભીમા નદીને પહોંચ્યા. ભીમામાં સ્નાન કરી મુનિ ત્વરાથી ચાંગદેવ આ..

દિવસે આલંદીની નિકટ આવી પહોંચ્યા.

ત્યાર પછી તેમના કેટલાક શિષ્યોએ આગળ જઇ શ્રીજ્ઞાનેશ્વ
મહારાજને ચાંગદેવના આવી પહોંચવાની વર્દી આપી. આ વખ
શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ શ્રી નિવૃત્તિનાથની સાથે ઓટલાપર બેસી(આ
ઓટલાવાળું ઘર આલંદીમાં આવેલા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના મંદિરથી
દશપંદર ઘરના અંતરપર છે.) વાર્તાલાપ કરતા હતા. તેમની પાસે
સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઇ બેઠાં હતાં. નિવૃત્તિનાથ બોલ્યા કે "ચાંગ
દેવ જેવા મહાન પુરુષ આપણને મળવા આવે છે, માટે આપણે એક
કોશ સુધી તેમને લેવાને સામે જવું જોઇએ." શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે
તરતજ તે જડ ઓટલાને ચાલવાની આજ્ઞા કરી. તરતજ તે ઓટલો
સજીવ પ્રાણીની પેઠે એકદમ ત્વરાથી ચાલવા મંડ્યો. ચાંગદેવ સામેથી
વ્યાઘ્રપર બેસીને આવતા હતા અને આલંદીના બાળસંતો ઓટલાપર
બેસીને જતા હતા. જેમણે આ દેખાવ પ્રત્યક્ષ પોતાની નજરે જોયો હશે
તેમને ધન્ય છે. તેઓ આનંદાશ્ચર્યમાં કેવાં ગર્ક થયાં હશે! એક તરફથી
વૃદ્ધ તપસ્વી યોગના સર્વ ઐશ્વર્યસહિત વ્યાઘ્રપર બેસીને આવે છે
અને બીજી તરફથી ચાર બાળ બ્રહ્મમૂર્તિઓ જડ ઓટલાપર બેસીને
સામે જાય છે. આવો અપૂર્વ દેખાવ જોઇને આકાશસ્થ દેવદેવીઓને
પણ વિલક્ષણ કૌતુકજ લાગ્યું હશે! જાણે કે યોગવિદ્યા અને આત્મ
વિદ્યાની પરસ્પર ચઢાઇ ચઢી હોય અને તેમના બળાબળનો નિર્ણ
આ સમયે થતો હોયને! એવો આ સમયનો દેખાવ કહી શકાય. ભગવા
શ્રીમુખે ગીતામાં કહેવા પ્રમાણે યોગી અને જ્ઞાની એ ઉભયમાંથી ખરો
શ્રેષ્ઠ કોણ, એ વાતનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આજે નિર્ણય થવાનો હતો.
ચાંગદેવ કેવળ યોગી હતા અને તેઓ યોગસિદ્ધિના ચમત્કાર જગતને
દેખાડીને અહંકારી થયા હતા. જ્ઞાનેશ્વર પણ યોગી હતા અને તેમણે
પણ યોગવિદ્યાના ચમત્કાર જગતને દર્શાવ્યા હતા. ત્યારે હવે બન્ને
વચ્ચે જે ફરક હતો તે માત્ર એજ હતો કે એકમાં અહંકાર હતો
અને બીજામાં તેનો અભાવ હતો. ચાંગદેવ અહંકારથી ફૂલાયેલો હતો
અને જ્ઞાનદેવનો તો દેહાદિ ક્ષુદ્ર અહંકારજ નહિ, પરંતુ 'અહંબ્રહ્માસ્મિ'
એ અંતિમ અહંકાર પણ ગળી ગયેલો હતો. ચાંગદેવ વિદ્વાન
તપસ્વી અને યોગી હતા; પરંતુ જે સ્વરૂપાનુભવથી અહંકારાદિ
સર્વ વિકારોનો નાશ થાય છે, તે તેમનામાં ન હોવાથી તે અહંકારી
થયા હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે 'ચાંગદેવ પાસષ્ઠી' તેમનાપર પત્રરૂ
મોકલી હતી; પરંતુ અહંકારને લીધે તેમને તેમાંનો બોધ લાગ્યો

હતો. રોગીના રોગ નિવૃત્ત કરી તે પછી તેને પૌષ્ટિક અન્ન આપી તેને સશક્ત કરવો, એ પણ એક સારા વૈદ્યનું કર્તવ્યજ છે. તે પ્રમાણે પ્રથમ ચાંગદેવનો અહંકાર દૂર કરી પછી તેને આત્મબોધ કરવો, એ ચાંગદેવના ગુરુનું કર્તવ્ય હતું. **અહંકાર દૂર થયાવિના આત્મબોધ થતો નથી અને સમર્થ ગુરુદેવ વિના અહંકાર દૂર થતો નથી.** આવા સમર્થ ગુરુ ચાંગદેવને તેમના દીર્ઘકાળના પુણ્યસંચયને યોગે સહજ રીતેજ પ્રાપ્ત થયા હતા. ચાંગદેવ કદી પણ કોઇ યોગીથી હાર્યા ન હતા, તેમજ કોઈ આત્મજ્ઞાની સમર્થ ગુરુને શરણે પણ તે ગયા ન હતા; તેથી યોગવિદ્યામાં તેમને જીતીને આત્મસ્વરૂપનો બોધ આપે એવા પરમ સમર્થ ગુરુની તેમને આવશ્યકતા હતી. આવા ગુરુને તેઓ પાત્ર થયા ત્યારે પરમેશ્વરે તેમને તેમની પાસે મોકલી આપ્યા. વ્યાઘ્રની પીઠપર બેસી તથા હસ્તમાં સર્પનો ચાબુક ગ્રહણ કરીને ચાંગદેવ મોટા ઠાઠથી જ્ઞાનદેવની મુલાકાત લેવાને આવ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે તેમણે જડ ઓટલાપર સ્વારી કરી પોતાનાં બંધુભગિની સહવર્તમાન શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજને આવતા જોયા, ત્યારે તેમને પરમ આશ્ચર્ય પેદા થયું અને તેમનો અહંકાર ગલિત થવા લાગ્યો. વ્યાઘ્ર-સર્પ જેવાં પ્રાણીઓપર તેમને સત્તા ચલાવતાં આવડતી હતી; પરંતુ જડ વસ્તુપર સત્તા ચલાવવાની શક્તિ તેમનામાં હજી આવી ન હતી. તે શક્તિ તેમણે જ્ઞાનેશ્વરમાં પ્રત્યક્ષ જોતાંજ "આપણને રહેવા માટે ચાંગદેવનું શરીર યોગ્ય નથી" એમ જાણીને અહંકારે ચાંગદેવના અંગમાંથી પોતાનો ડેરો ઉઠાવ્યો. ચાંગદેવનું હૃદય આ મહાવિકારના દૂર થવાથી મૃદુ થયું. ઢંકાઈ રહેલો સત્ત્વગુણ હવે રજસૂતમસૂનો પડદો ખસી જવાથી પ્રકાશી નીકળ્યો. આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા વહેવા લાગી, શરીર રોમાંચિત થયું, કંઠ ગદ્ગદિત થયો; અને જાણે જડને ચેતન કરનાર પરમાત્માજ સાક્ષાત્ સામે આવે છે કે શું, એમ તેમને લાગ્યું. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજને નિકટ આવેલા જોઇને ચાંગદેવનું શરીર વ્યાઘ્રની પીઠપર સરકી પડ્યું અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરણપર આવી પડ્યું.

ચાંગદેવના અંતરનું રૂપાંતર થયું. પ્રથમના ચાંગદેવ હવે રહ્યા ન હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઓટલાપરથી નીચે ઉતર્યા અને ચાંગદેવના શરીરપર તથા આંખપર હાથ ફેરવ્યો. શ્રી ગુરુના હસ્તનો સ્પર્શ થતાંજ ચાંગદેવનાં હૃદયકપાટ ખુલી ગયાં. ચાંગદેવના હૃદયમાં જ્ઞાનદેવ પ્રવેશ્યા.

હવે ચાંગદેવનો ગર્વજ્વર ઉતર્યો અને તેઓ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સંગમાં રહેવા લાગ્યા. ચારે ભાઇબહેન તેમનાપર અત્યંત પ્રીતિ કરવા

લાગ્યાં. ચાંગદેવના મનપર સત્સંગતિની અસર થઇ અને તેમની વૃત્તિ
અંતર્મુખ થઇ.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમીપ રહ્યાથી ચાંગદેવને ઘણો લાભ
થવા માંડયો, પણ હજી તેઓ ગુરુકૃપાને સંપૂર્ણ પાત્ર થઇ કૃતકૃત્ય
થઇ શકયા ન હતા. તેમના શિષ્યો પણ હજી તેમની સાથેજ રહ્યા
હતા. પોતાના ગુરુને ગુરુત્વ છોડી જ્ઞાનેશ્વરના શિષ્ય થયેલા જોઇ તે
વિસ્મિત થયા હતા. તેઓ સર્વ માત્ર લૌકિક વિદ્યાના અભ્યાસીઓ
હતા, જેથી હવે ચાંગદેવને પણ તેઓ પોતાની પાસે રહે, એ વાત
ગમતી ન હતી. ચાંગદેવનું મનોગત જાણી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમના
શિષ્યોને દૂર કરવાની એક યુક્તિ શોધી કાઢી. ચાંગદેવ તેમને ઘણા
દિવસથી કહ્યા કરતા હતા કે, મને પાસષ્ટીનો અર્થ બરાબર સમજાવો;
પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અદ્યાપિ તેમને તેનો અર્થ સમજાવ્યો ન
હતો. એક વખત ચાંગદેવે ઘણો આગ્રહ કર્યો, તેથી જ્ઞાનેશ્વર મહા-
રાજે તેમને કહ્યું કે " એક જીવનું બલિદાન આપો તો તમને પાસષ્ટીનો
અર્થ સમજાવું." ચાંગદેવે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે "મારે માટે
દેહનું બલિદાન આપવાને તમારામાંથી જે કોઇ તૈયાર હોય તેમણે
કાલે પ્રાતઃકાળમાં મને મળવું." આ વચનો સાંભળતાંજ શિષ્યવર્ગમાં
મોટો કોલાહલ થઇ રહ્યો. ગુરુકાર્યને માટે આત્મવિસર્જન કરનાર તો
મોદકવિલાસી શિષ્યોમાંથી કોણ નીકળે ? કહ્યું છે કેઃ—

"ભેખ ધર્યામાં ત્રેણ ગુણ, નહિ વેરો નહિ વેઠ;
બાવો બાવો સઉ કરે, સુખે ભરે પેટ."

ચાંગદેવની આસપાસ માત્ર આવા મોદકવિલાસી શિષ્યોજ એક-
ત્રિત થયા હતા, જેથી તેમનું ઉપલું ભાષણ સાંભળીને તેમના સર્વ
શિષ્યો એક પછી એક નાસી ગયા. કોઈ પણ શિષ્યને ત્યાં ટકેલો
નહિ જોવાથી ચાંગદેવ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજપ્રત્યે બોલ્યા કે "હવે
હું મારાજ જીવનો બલિ આપું છું." જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ચાંગદેવનાં
આ વચનો સાંભળીને બોલ્યા કે "બાપુ! મેં તો અન્ય કોઇ માણસનો
બલિ માગ્યો હતો. તું મરણ પામશે તો પાસષ્ટીનો અર્થ તે શી રીતે
સમજાશે? તું તેમજ અન્ય જે કોઇ જીવભાવનો ત્યાગ કરશે તેને
પાસષ્ટીનો અર્થ સમજાશે અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થશે. હવે હમ
ણાંજ મુક્તાબાઇ તને પાસષ્ટીનો અર્થ સમજાવશે; કારણ કે તેજ તારે
ગુરુ થવાને લાયક છે."

એક દિવસ મુક્તાબાઈ પોતાની 'સહજ સ્થિતિ' અર્થાત ન

પ્રકરણ ૭ મું-સમાધિ

જગતના ઉદ્ધારનું કાર્ય ૨૨ વર્ષપર્યંત કર્યા પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આલંદી ક્ષેત્રમાં શકે ૧૨૧૮ દુર્મુખ નામ સંવત્સરની કાર્તિક વદ તેરસ અને ગુરુવારના મધ્યાહ્નસમયે જીવતાં સમાધિ લીધી. એ દિવસની અંગ્રેજી તારીખ ૨૫ મી ઑકટોબર ઇ. સ. ૧૨૯૬ આવે છે.

શકે ૧૧૯૭ ના શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો જન્મ થયો હતો તે જોતાં સમાધિકાળે તેમની વય ૨૧ વર્ષ, ૩ માસ અને ૫ દિવસની હતી.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સમાધિ લેવા અગાઉ આ પ્રમાણે ભગવત્ સ્તુતિ કરી હતીઃ-

"હે કાળકુતૂહલ! હે જગચ્ચક્રચાલક! હે ગોપાલ! હે વિશ્વપ્રતિપાલ! હે પ્રભંજન! તને નમસ્કાર હો. હે શિવશિવેશ! હે વિશ્વેશ! હે અષ્ટ દિગ્વ્યાપક! હે નારાયણ! તને નમસ્કાર હો. હે ચિત્તચાલક! હે દેવાધિદેવ! હે શ્રીનિવાસ! હે આશ્રયદાતા! હે દેવ! તને નમસ્કાર હો. હે હરિહરેશ્વર! હે સર્વેશ્વર! હે પરમેશ્વર! હે ચિદ્દઘન! હે શ્રુતિનિરામય! હે આત્મવ્યાપક! તને નમસ્કાર હો. હે જગદ્ગુરો! હે જ્ઞાનરૂપ! હે દ્વૈતનિરસન કરનાર! હે વેદમૂર્તે! હે પ્રિયકૃત્પ્રીતિવર્ધન! હે પ્રભો! તને નમસ્કાર હો. હે માયાસંહારક! હે ત્રિવિધતાપહારક! હે ભયકૃદ્ભયનાશક! હે શ્રીહરે! તને નમસ્કાર હો. હે જગદીશ! હે સર્વજીવબીજ! હે પુરુષોત્તમપરેશ! હે પરમ પરમાનંદ! હે સર્વસાક્ષી! તને નમસ્કાર હો. હે નીલકંઠનાથ! હે સર્વમંગળ! હે નિરાલંબ! હે આત્મારામ! હે સ્વપ્રકાશ! તને નમસ્કાર હો. હે ચતુરાત્મા! હે ચતુર્બાહુ! હે અનેકભુજ! હે સહસ્રશીર્ષ! હે શ્રીપતે! તને નમસ્કાર હો. હે સત્યપરાયણ! હે લોકબંધુ! હે લોકનાથ! હે ભક્તવત્સલ! હે શ્રદ્ધાવિવર્ધન! તને નમસ્કાર હો. હે ચિદ્વિલાસ! હે નિર્ગુણરૂપ! હે શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણવંદ્ય! હે પરબ્રહ્મ! તને નમસ્કાર હો."

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું પ્રાયઃ ૨૨ વર્ષનું દશ્ય ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાનેશ્વર, નિવૃત્તિ, સોપાન તથા મુક્તાબાઈને જન્મ આપનાર માતાપિતાને ધન્ય છે અને સંગતિસુખનો લાભ લેનાર નામદેવ ઇત્યાદિને પણ ધન્ય છે. તેમના કુળને ધન્ય છે, આલંદી ગામને ધન્ય છે, મરાઠી ભાષાને ધન્ય છે અને આવાં નરરત્નોને ધારણ કરનાર મહારાષ્ટ્રભૂમિને પણ ધન્ય છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સમાધિ લીધા પછી સોપાનદેવે ઇંદ્રનીળ પર્વત

વડ સાચવવાને માટે યાત્રાની તિથિ ફેરવી નાખી છે. આ રીતે જ્ઞાનેશ્વરપંચક અષ્ટમાસના અવકાશમાં અદૃશ્ય થયું; તથાપિ મહારાષ્ટ્રમાં તેમના પ્રત્યેનો પ્રેમ અદ્યાપિ જેવો ને તેવોજ છે. આલંદીના પુરાતન સિદ્ધક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય પૂર્વથીજ ઘણું હતું; પરંતુ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરના પુણ્યચરિત્રથી તથા વિશેષતઃ ત્યાં તેમની સમાધિ થયેલી હોવાથી તે અર્વાચીન કાળમાં સુપ્રસિદ્ધ થયું છે. આલંદીમાં ઇંદ્રાયણી (इंद्रस्य अयनं यस्याम् અર્થાત્ જેને તીરે ઇંદ્રના તપની જગ્યા છે,) નદી છે તેના તીર પર શ્રી સિદ્ધેશ્વરનું પુરાતન સ્થાન છે. ત્યાં સિદ્ધેશ્વરની ડાબી બાજુએ અજાનવૃક્ષની છાયા નીચે એક બે ગુફા અર્થાત્ સમાધિસ્થાન શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. આ ગુફામાં તેઓ સમાધિ લેતા હતા.

આલંદી ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનેશ્વરની સમાધિસિવાય બીજાં પણ જોવા લાયક ઠેકાણાં છે, જે વિષે વિસ્તાર કરતાં લંબાણ થાય તેમ હોવાથી તેનાં નામ માત્ર વાચકોની જાણ માટે નીચે આપીએ છીએઃ—

૧–સમાધિનો ભવ્ય સભામંડપ, ૨–વિઠોબા રખુમાઇનું દેવળ, ૩–જ્ઞાનેશ્વરનું દેવળ, તેની આગળનો નકશીદાર મંડપ, ૪–લક્ષ્મણનાથ ને કેસરીનાથની સમાધિ, ૫–પૂર્વપશ્ચિમ સિદ્ધેશ્વરનું અતિ પુરાણું મંદિર, ૬–મુક્તાબાઇનું દેવળ, ૭–જ્ઞાનેશ્વરનો રથ, ૮–અજાનવૃક્ષ, ૯–હૈબતરાવ બાવાનો મઠ, ૧૦–સુવર્ણ પીપળો (જેની જ્ઞાનેશ્વરનાં માતુશ્રીએ પોતાના સ્વામી કાશી સીધાવ્યા પછી પ્રદક્ષિણા કરી હતી તે), ૧૧–ગરુડ અને હનુમાનની મૂર્તિ, ૧૨–ઇંદ્રાયણીનો ઘાટ, ૧૩–ગોપાળપરૂ, ૧૪–જ્ઞાનેશ્વરજીએ ચલાવેલી ભીંત, ૧૫–બહિરોબા, ચાંગદેવ અને પાદુકા, ૧૬–વિશ્રાંતિવટ (જેની નીચે જ્ઞાનેશ્વરજીએ ઉપદેશ કર્યો હતો), ૧૭–ઇંદ્રાયણીના કાંઠાપરનું સમુદ્રતીર્થ, ચક્રતીર્થ, ભાગીરથી કુંડ, મનકર્ણિકા કુંડ, કુબેરગંગા (જાંબુળ બેટની પાસે), ૧૮–પુંડલિકનું દેવાલય, ૧૯–રામમંદિર, ૨૦–વિષ્ણુમંદિર, ૨૧–ચંદુલાલનું નગારખાનું, ૨૨–પંચનું નગારખાનું અને ૨૩–શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું નગારખાનું.

પ્રકરણ ૮ મું—ગ્રંથો ઇત્યાદિ

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચાર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. ભાવાર્થદીપિકા અથવા જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ, હરિપાઠના અભંગ અને ચાંગદેવપાસષ્ટી. એ સિવાય તેમના રચેલા સાતસેં આઠસે અભંગ છૂટાછવાયા મળી આવ્યા છે. તેમણે યોગવાસિષ્ઠ ઉપર ટીકા કરી હતી, એમ નામદેવ મહારાજે સમાધિના આરંભમાં કહેલું છે; પણ તે ગ્રંથ કયાંય મળી આવતો નથી, જેથી તે કાળને આધીન થઇ ગયેલો હોવાનું અનુમાન કરાય છે.

જ્ઞાનેશ્વરી—આ ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રીય ભાષાના ગ્રંથોના ઇતિહાસમાં પ્રથમ આવે છે, તેમ યોગ્યતામાં પણ તે ગ્રંથનું પદ સર્વથી પ્રથમ છે. એમાંથી ખેતી, જ્યોતિષ, પાકશાસ્ત્ર, શિકાર વગેરે ધંધાવિષેની વિવિધ માહિતી મળી આવે છે. એકંદરે ધર્મગ્રંથતરીકે, કાવ્યતરીકે, વ્યવહારનીતિના ગ્રંથતરીકે કે ગમે તે દૃષ્ટિથી જુઓ, પણ જ્ઞાનેશ્વરીના સિંહાસનને હગાવે એવો એકે ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં દૃષ્ટિએ આવશે નહિ. કોઇક જ્ઞાનેશ્વરીમાંના સિદ્ધાંત અને પ્રતિપાદનશૈલી જોઇને ડોલશે, તો કોઇક તેમાંનું ભાષાગૌરવ, પદલાલિત્ય અને ઉપમાચાતુર્ય જોઇને છક્ક થઇ જશે. કોઇ તેમાંનાં દૃષ્ટાંતોની ઉત્તમ યોજના અને તે દ્વારા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે દર્શાવી આપેલા વ્યવહારજ્ઞાનને જોઇને ચકિત થશે તો કોઇક તેમની અમર્યાદ ગુરુભક્તિ અને તેમની વાણીમાં રહેલો અદ્દભુત પ્રેમરસ જોઇને આનંદિત થશે. કોઇકિ કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસનાના સિદ્ધાંતો—શાસ્ત્ર અને વ્યવહારનો ઉત્કૃષ્ટ સંયોગ બેસે એવી રીતે એમાં સંકળાયલા—જોઇને સંતુષ્ટ થશે. વળી કૃષ્ણ, અર્જુન, ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય, એમના સ્વભાવનાં આબેહુબ ચિત્ર જેવાં 'જ્ઞાનેશ્વરી'માં દર્શાવી આપ્યાં છે તેવાં ગીતાપરની બીજી કોઈ પણ ટીકામાં મળી આવશે નહિ.

પોતાનો અસાધારણ પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા અને પૂજ્યભાવ વ્યકત કરવાને માટે 'વારકરી' લોક જ્ઞાનેશ્વરીને 'આઇ' અર્થાત્ 'માતા' એ નામથી સંબોધે છે; અને નિવૃત્તિનાથને 'નિવૃત્તિરાય શ્રીગુરુ' સોપાનદેવને 'સોપાનકાકા' તથા મુકતાબાઇને 'આઇસાહેબ' એમ કહે છે.

આ ગ્રંથના અધિકારીવિષે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ગ્રંથમાંજ કહેલું છે કે "શ્રોતા કે વાચક જો અધિકારસંપન્ન હોય તોજ તેને ગ્રંથની આંતરરચના સમજાય છે, નહિ તો વિષયી જીવ તો કેવળ તેમાંના અર્થગૌરવ, પદલાલિત્ય અને ઉપમાચાતુર્ય ઇત્યાદિ ઉપરજ મટકાં માર્યા કરે છે." અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વરી જેવા આધ્યાત્મિક ગ્રંથનો ખરો

મર્મ તો પરમાર્થની ભૂખવાળા મુમુક્ષુઓનેજ ભોગ્ય થાય તેમ છે. જેમને પ્રભુભક્તિની હડે લાગી છે; જેમને આત્મપ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા ઉપજી છે; સ્થૂળ વિષયજાળમાંથી જેમનો મોહ ટળી ગયો છે; જેમની આંતરવિવેકશક્તિ ખીલેલી છે અને નીતિ તથા સદ્ગુણના પંથમાં અન્ય સામાન્ય કરતાં જેઓ આગળ વધેલા છે; એવા અંતર્મુખ વૃત્તિવાળા મનુષ્યોજ આવા ગ્રંથના અધિકારી છે.

અમૃતાનુભવ—આ વેદાન્તવિષયક ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વરે પૈઠણથી આલંદીમાં આવ્યા પછી રચીને તે તેમણે શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથને બતાવ્યો હતો, જે જોઇને તેમણે તે ગ્રંથનાં બહુ વખાણ કર્યાં હતાં; અને જ્ઞાનેશ્વરને કહ્યું હતું કે 'જ્ઞાનરાજ! તને ધન્ય છે.' રામદાસ મહારાજના કલ્યાણ નામના શિષ્યે આ ગ્રંથપર કરેલી 'શિવકલ્યાણી' નામની ઓવીબદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય ટીકા સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીએકનાથ મહારાજે પણ આ ગ્રંથપર ઓવીબદ્ધ ટીકા કરેલી છે, એમ સાંભળ્યું છે; પણ તે ટીકા હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવી હોય એવું જાણવામાં નથી. આ ગ્રંથમાં મંગળાચરણના પહેલા પાંચ શ્લોક સંસ્કૃતમાં છે. બાકીનો સર્વ ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં ઓવીબદ્ધ છે. તેમાં પ્રકરણો દશ હોઈ ઓવીની સંખ્યા ૮૦૬ ની છે. આ ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પૂર્ણ ઉદ્ગારરૂપ સિદ્ધ વાણી છે. આ ગ્રંથ જેવો આધ્યાત્મિક ગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વિરલજ છે. આ ગ્રંથની રચના જ્ઞાનેશ્વરી પછી થયેલી છે અને તેના નામ પ્રમાણે તે અનુભવના અમૃતરૂપજ છે. આ ગ્રંથના મનનથી અભ્યાસીને અતિ આનંદ થાય તેમ છે; પરંતુ તે મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં હોવાથી તે ભાષાના જ્ઞાતાદ્વારાજ સમજી શકાશે.

જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ, યોગવાસિષ્ઠ ઉપર ટીકા, ચાંગદેવ પાસષ્ટી તથા છૂટાછવાયા અભંગો સિવાય બીજો પણ એક નાનો ગ્રંથ, 'હરિપાઠના અભંગ' જ્ઞાનેશ્વરજીએ લખેલ છે. એ ગ્રંથમાં નીચેનાં છ પ્રકરણો છેઃ—

૧–જગતની ઉત્પત્તિનો ક્રમ, ૨–જીવ અને આત્માના ભેદનું કારણ, ૩–પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી, એ ચાર પ્રકારની વાણીની ઉત્પત્તિ; ૪–ત્રણ પ્રકારના અહંકારનું નિરૂપણ અને તેમાંથી ઇંદ્રિયોની અને વિષયોની ઉત્પત્તિ, ૫–શરીરમાંનાં છ ચક્ર, તેના દેવ અને વર્ણનું વર્ણન, પંચ મહાભૂતનો સ્વભાવ તેમજ દેહમાંના દશ વાયુનાં નામ અને તેમનાં કાર્ય; તથા ૬–ઇડા, પિંગળા અને સુષુમ્ણા, એમનું નિરૂ- યોગસંપ્રદાયના આધારે અતિ સુંદર રીતે કરેલું છે.

જ્ઞાનપટ અને સોપાનપટ–રમતગમતના શોખીન મનુષ્યોના

હિતાર્થે-તેમને રમતગમતની સાથે સુબોધની પ્રાપ્તિ થાય એવા હેતુથી જ્ઞાને'વર અને સોપાનદેવે એકેક રમત કાઢી છે. જ્ઞાનેશ્વરની રમતનું નામ 'જ્ઞાનપટ' અને સોપાનદેવની રમતનું નામ 'સોપાનપટ' છે. તેમાં કામક્રોધાદિ શત્રુઓના ઘરમાં જે જીવનો દાવ પડે તેની અધોગતિ થાય છે; અને સદ્ગુણોના ઘરમાં દાવ પડે તે જીવની ઉચ્ચગતિ થાય છે, એમ સ્પષ્ટ કરેલું છે.

પ્રથમ આપણે 'જ્ઞાનપટ'ની રમત કેમ રમવી, તે વાત લઈએ. તે રમત પાસાથી અથવા કોડીથી રમી શકાય છે. જો કોડીએ રમવાનું હોય તો સાત કોડી લેવી અને તેના દાવ નાખવા. જેટલી ચતી પડે તેટલા દાવ સમજવા. પાસામાં પણ તેમજ સમજવું. જેટલા દાવ આવે તેટલામા ઘરમાં-પટમાંના ખાનામાં પ્રથમ ૧ થી ગણી આપણી કાંકરી અથવા પ્યાદું મૂકવું. તે પછી અનુક્રમે દાવ આવતા જાય તેમ તેમ તે કાંકરી આગળ ચલાવતા જવું. એવી રીતે કાંકરી આગળ ચાલતાં જો સર્પમુખમાં એટલે જે ખાનામાં સર્પનું મુખ હોય ત્યાં જઇને ઉભી રહે, તો તેજ વખતે વધુ કાંઇ પણ પાસા નાખ્યા સિવાય તેને એકદમ ત્યાંથી નીચે પડવું પડે છે. નીચે એટલે તે સર્પનું પૂછડું જે ખાનામાં હોય તે ખાનામાં આપણી કાંકરી આવી પડે છે. જેમકે ચૌદમું ઘર એટલે અવિવેકવાળા ખાનામાં આપણી કાંકરી આવે તો તે ત્યાંથી એકદમ પાંચમા એટલે મહાપાતકવાળા ખાનામાં ઉતરી જાય. પછી વળી પાછું દાવ પડે તેમ તેમ આગળ વધવું પડે છે. સર્પમુખવાળાં ખાનાં આ પટમાં ક્રમસર ૧૪-૧૯-૨૨-૨૫-૪૨-૭૨-૭૩ અને ૭૫ છે. તેમાંના કોઇ ખાનામાં કાંકરી આવી પહોંચે તો ત્યાંથી તે સર્પપૂચ્છવાળા ખાનામાં આવી પડે છે. તેવીજ રીતે જો ૫૬ મા ઘરમાં કાંકરી આવી પહોંચે તો ત્યાંથી સીડીવાટે એકદમ ૮૦ મા ઘરમાં એટલે તે વૈકુંઠવાળા ખાનામાં ચઢી જાય છે. તે ખાનામાં આવ્યા પછી જો ૧ દાવ પડે તો તે ૮૫ મા ઘરમાં એટલે મોક્ષમાં પહોંચી જાય છે; પણ જો તે દાવ સરખો ન પડે તો ૮૦ થી માંડી ૮૪ સુધીનાં ઘરમાં તે ફર્યા કરે છે. એવી રીતે ફરતાં ફરતાં ૮૦ મા ઘરમાં આવે અને ૧ દાવ પડે તો તે મોક્ષમાં જાય. જ્યાંસુધી એ દાવ ન આવે ત્યાંસુધી એ પાંચ ઘરમાંજ કાંકરી ફર્યા કરે છે. આવી રીતે આ રમતમાં પાર ઉતરે તે પ્રાણી મોક્ષમાં જાય છે. એ બતાવવાને ખાતર મોક્ષમાર્ગ ઉચ્ચસ્થાને બતાવેલો છે. અવિવેક, દ્વેષ, દુષ્ટ મોહ, જ્ઞાનમોહ, અહંકાર, તામસ અહંકાર, રાજસ અહંકાર અને ક્રિયાશક્તિ, એમાં જે પહોંચે એટલે કે એમાં જે લપટાય છે તે અનુક્રમે

મહાપાતક, ક્રોધ, સમુદ્ર, સંસાર, સ્થૂલદેહ, ક્રોધ અને શૂન્યમાં આવી પડે છે. આ ઘરોને સર્પમુખ અને સર્પપૂચ્છના રૂપે રમતપટમાં બતાવેલાં છે. તેનું કારણ પણ એજ છે કે, તે સર્પ જેવાં દુઃખદાયક અને અધોગતિમાં નાખનારાં છે. વળી જે સમાધિમાં પહોંચે છે, તે ત્યાંથી સીધેજ સીડીવાટે વૈકુંઠમાં ચઢી જાય છે, ત્યાંથી મોક્ષમાં પહોંચે છે; અને જ્યાંસુધી મોક્ષમાં ન પહોંચે ત્યાંસુધી બ્રહ્મલોક, સત્યલોક અને તપલોકમાં તે ફર્યા કરે છે.

સોપાનપટ–આ રમત પણ જ્ઞાનપટની પેઠેજ પાસા અથવા કોડીથી રમી શકાય છે. કોડીએ રમવાનું હોય તો સાત કોડી લેવી અને તેના દાવ નાખવા. દાવ આવતા જાય, તેમ તેમ પહેલા ખાનાથી ક્રમસર આપણી કાંકરી અથવા પ્યાદું ચલાવતા જવું. તેવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં જો તે કાંકરી સર્પમુખવાળા ખાનામાં પહોંચે તો ત્યાંથી એકદમ સર્પપૂચ્છવાળા ખાનામાં ઉતરી પડે છે. પછી વળી દાવ નાખી ત્યાંથી ફરીથી ચાલવું. આવી રીતે જ્યારે જ્યારે સર્પમુખમાં પહોંચે, ત્યારે ત્યારે સર્પપૂચ્છવાળા ખાનામાં ઉતરી પડે છે. એવાં સર્પમુખવાળાં ખાનાં આ પટમાં ૧૨–૧૬–૨૪–૨૯–૫૨–૫૫–૬૧–૬૩ અને ૭૨ નંબરનાં છે. તે ઘરમાં–એટલે ખાનામાં–પહોંચે ત્યારે ક્રમસર સર્પપૂચ્છવાળાં ખાનાં કે જે આ પટમાં ૮–૪–૭–૯–૩૫–૨–૩–૪૪ અને ૬ નંબરનાં છે તેમાં આવી પડે છે. આવીજ રીતે જ્યાં સીડી શરૂ થતી હોય તે ખાનામાં કાંકરી જઇ પહોંચે તો ત્યાંથી એકદમ ઉપર–એટલે કે સીડી જે ખાનામાં પૂરી થતી હોય તે ખાનામાં ચઢી જવાય છે. તેવાં શરૂ થતી સીડીવાળાં ખાનાં આ પટમાં અનુક્રમે ૧૦–૧૭–૨૦–૨૨–૨૭–૨૮–૩૭–૪૫ અને ૫૪ નંબરનાં છે; અને સીડી પૂરી થાય છે તે ખાનાં આ પટમાં અનુક્રમે ૨૩–૫૯–૬૯–૬૬–૪૧–૬૦–૬૭–૫૦ અને ૬૮ નંબરનાં છે. આવી રીતે આ રમત રમાય છે.

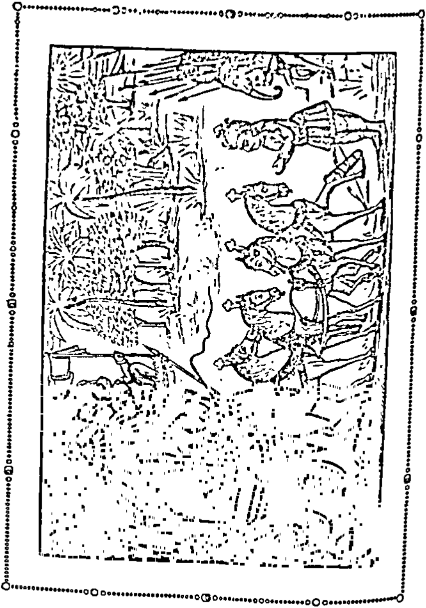
આ રમત ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે, સારાં કર્મનું પરિણામ સારૂં આવે છે અને બૂરાં કર્મનું પરિણામ બૂરૂં આવે છે. ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, કુસંગ, અધર્મ, હિંસા, અહંકાર, દુર્બુદ્ધિ અને તામસપણાના ઘરમાં જે જાય એટલે કે એમાં જે લપટાય તે મત્સર, લોભ, મદ, કામ, નરક, માયા, ક્રોધ, અવિદ્યા અને મોહમાં જઈ પડે છે. તે બધાં સર્પ જેવાં વિકરાળ અને અધોગતિ કરનારાં છે; માટે પટમાં તે તે સ્થાન ...ર્પમુખ તથા સર્પપૂચ્છરૂપે બતાવેલાં છે. એથી ઉલટુંજ દૈવી સંપત્તિ જે આગળ વધવામાં સીડીરૂપ છે તેને સીડીવાળા ખાનામાં જ્ઞાન, ... અને સ્થાન આપેલું છે. તપ, દયા, દાન, ધર્મ, પરમાર્થ, સુધર્મ,

પાડે એવી આ રમત, જીવનની રમતમાં સજ્જનોને પરમ સહાયક, આગળ વધારનારી અને સત્ય જીવનમાં ઉન્નત કરનારી નીવડો; એ શુભેચ્છાપૂર્વક આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીશું.

પ્રકરણ ૯ મું–ઉપસંહાર

અત્યાર સુધીનાં પ્રકરણોથી વાંચનારને જણાશેજ કે, જ્ઞાનેશ્વર કેવા જગન્માન્ય અને કેટલી યોગ્યતાવાળા સત્પુરુષ હતા. તેમના અસામાન્ય ગ્રંથ, તેમની એકધારી રસિક વાણી તથા તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠા, એ સર્વ ઉપરથી જ્ઞાનેશ્વર તે ખરેખર જ્ઞાનનાજ ઇશ્વર હતા એમજ કહેવું પડે છે. જેઓ તેમના સમકાલીન સંતોને પણ પરમ વંદનીય થઇ રહ્યા હતા; જેમની મહત્તાનાં ગાન આજે છસેં વર્ષ થયાં તુકારામ, એકનાથાદિ સંતો મુક્તકંઠે ગાતા આવ્યા છે અને જેઓ અખિલ સંતમંડળમાં કેવળ અગ્રગણ્ય થઇ રહ્યા છે; તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને દક્ષિણ દેશમાં વિષ્ણુના અંશાવતાર માનવામાં આવ્યા છે તે યથાર્થજ છે.

પોતાના જ્ઞાનનો લાભ સર્વને આપવો એ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું જન્મસુધીનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. તેમના દિલમાં દયા, ક્ષમા, શાંતિ ઇત્યાદિ ગુણો પૂર્ણ વિકાસ પામ્યા હતા; તેને લીધે તેમને દેવ કહેવામાં કશુંજ ખોટું નથી. જ્યાં એવા દૈવી સદ્ગુણો વાસ કરે છે, તેવા પુરુષને મનુ આદિએ પણ દેવની ઉપમા આપેલી છે. નામદેવ, તેમના ઘરના માણસો, જનાબાઇ, વિસોબા ખેચર, સાંવતા માળી, ગોરો અને રાકો કુંભાર, જગમિત્ર એોખો મેળો, બંકો મહાર, ચાંગદેવ, નરહરિ સોની અને ખુદ જ્ઞાનેશ્વરનાં બંધુભગિનીના જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને માટે જે આદરમય ઉદ્ગાર નીકળ્યા છે; તે લક્ષમાં લેતાં એમ લાગે છે કે, આ સર્વ મહાત્માઓ જ્ઞાનેશ્વરને પોતાનો આત્માજ માનતા હતા. તેઓ તે સર્વના આનંદના, ઉત્સાહના અને પ્રીતિના ભંડારસ્વરૂપ હતા. તેઓ તેમના આનંદના આનંદ, ચૈતન્યના ચૈતન્ય અને પ્રેમના પ્રેમરૂપ હતા. જ્ઞાનેશ્વરનાં વચનમૌક્તિકવડે સર્વનાં હૃદય ઉલ્લાસિત થયાં હતાં. સર્વ ભક્તો શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજપ્રતિના પ્રેમથી ઘેલા બની જતા હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું દર્શન કરવાને માટે હજારો લોક દૂર દૂરથી આવતા ા; અને તેમનાં ચરણપર મસ્તક મૂકી કૃતાર્થ થતા હતા. તેમના માંથી સ્રવતી સરસ્વતીના ઓઘમાં જેમણે શુદ્ધચિત્તે સ્નાન કર્યું નાં પાપ, તાપ, દૈન્ય દૂર થયાં છે. નામદેવે કહ્યું છે કે 'જે જે દિવસ

રસયુક્ત મોદકરૂપે શોભે છે. વાર્તિકકારનાં વ્યાખ્યાનોથી પોતાની મેળેજ ખંડિત થયેલો બૌદ્ધમત તે જાણે એક હાથમાં ખંડિત દાંત હોય તેની પેઠે શોભે છે; અને કલ્યાણકારક વરદાયક જે હસ્ત તે સત્કારવાદ કિંવા બ્રહ્મવાદરૂપે છે. જેથી ધર્મ તથા પ્રતિષ્ઠાની સ્થાપના થાય છે તે એ મૂર્તિનો અભય હસ્ત છે; જેમાં કેવળ મહાસુખરૂપ પરમાનંદ ભરેલો છે, એવો જે અતિ નિર્મળ વિવેક, તે સીધી સૂંઢરૂપે છે; તેમજ ઉત્તમ સંવાદ એ સીધા શુભ્ર દાંત છે; જ્ઞાનદૃષ્ટિ એ સૂક્ષ્મ નેત્રરૂપ છે; પૂર્વ અને ઉત્તરમીમાંસા કાનને ઠેકાણે શોભે છે; બોધામૃત ગંડસ્થળમાંથી નીકળતા મદરૂપ છે અને તેનું સેવન કરનારા મુનિઓ ભ્રમરરૂપે છે. એકજ તાત્પર્યવાળા દ્વૈત તથા અદ્વૈત સિદ્ધાંત ગંડસ્થળને ઠેકાણે શોભે છે અને તેમાંના તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પ્રમેયો, તે એ ગંડસ્થળપરનાં પરવાળાંરૂપે દીપે છે. જ્ઞાનમકરંદથી પરિપૂર્ણ એવાં ઉપનિષદો આ ગંડસ્થળપરનાં પ્રફુલ્લ સુગંધી પુષ્પોની સમાન છે. ૐકારમાંનો અકાર એ બે ચરણ છે, ઉકાર એ વિશાળ ઉદર છે અને મકાર એ સર્વ અવયવોમાં શ્રેષ્ઠ મસ્તકરૂપે છે. એ ત્રણે એકત્ર થતાં તેમાં શબ્દબ્રહ્મનો સમાવેશ થઇ ૐકારનું સ્વરૂપ બન્યું. તે આદિબીજને હું શ્રીગુરુ–કૃપાથી નમસ્કાર કરૂં છું.(૨૦)

હવે અપૂર્વ વાણીમાં વિહાર કરનારી; ચાતુર્ય, અર્થ અને કળાની સ્વામિની અને વિશ્વને સુખ કરનારી શ્રીસરસ્વતી દેવીને હું નમસ્કાર કરૂં છું. હૃદયમાં સદાય વાસ કરનાર સદ્ગુરુની કૃપાથીજ હું સંસારરૂપી મહાપૂરમાંથી બહાર નીકળ્યો છું અને વિવેક ઉપર મારી વિશેષ પ્રીતિ ચોંટી છે. જે પ્રમાણે આંખમાં અમુક અંજન આંજતાં ભૂમિગત દ્રવ્યોની શોધ લાગે છે; કિંવા ચિંતામણિ હસ્તગત થતાં જે પ્રમાણે સદાય મનના સર્વ મનોરથ પરિપૂર્ણ થાય છે, તે પ્રમાણે શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથની કૃપાથી મારી (જ્ઞાનેશ્વરની) સર્વ ઇચ્છાઓ હમેશાં સફળ થાય છે; માટે શાણા હોય તેમણે શ્રીગુરુની સેવા કરવી, જેથી તેમના મનની સર્વ કામના સિદ્ધ થશે. જે રીતે વૃક્ષના મૂળમાં જલસિંચન કરવાથી શાખા અને પાંદડાં આપોઆપ વિકાસ પામે છે, કિંવા સર્વ તીર્થનું ફળ માત્ર એક સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાથી મળે છે; અથવા અમૃતરસનું સેવન કરવાથી સર્વ રસોનું સેવન કર્યા બરાબર થાય છે; તેવીજ રીતે ઇચ્છિત કામના પૂર્ણ કરનારા જે શ્રીગુરુ, તેમને હું પુનઃ પુનઃ અભિવંદન કરૂં છું. (૨૭)

હવે સર્વ કૌતુક ઉત્પન્ન કરનારી અથવા વિચારરૂપ વૃક્ષોનાં અપૂર્વ ઉપવન જેવી ગહન કથા શ્રવણ કરો. આ કથા સર્વ સુખદાયક તથા સર્વાર્થસિદ્ધિદાયક મહાન ભંડાર કિંવા નવરસ પ્રપૂર્ણ અમૃતસિંધુજ

છે; તે મોક્ષનું સ્થાન છે, સર્વ વિદ્યાનું મૂળ છે; કિંબહુના, સર્વ શાસ્ત્રો તેનેજ આશ્રયે છે. તે સર્વ ધર્મનું મૂળ, સજ્જનોનો આત્મા અને સરસ્વતીના લાવણ્યરત્નનો ભંડાર છે; કિંવા સાક્ષાત્ સરસ્વતી શ્રીવ્યાસના મસ્તિષ્કમાં પ્રવેશી કથાનું મિષ કરી આ ત્રિભુવનમાં પ્રકટ થયાં છે. માટે આ કથા સર્વ કાવ્યોનો રાજા અને સર્વ ગ્રંથોનો નેતા છે; અને આ કથામાંથીજ નવ રસને વિશેષ પોષણ તથા શોભા મળ્યાં છે. આ કથાથી શબ્દરૂપી લક્ષ્મીને શાસ્ત્રીયત્વ પ્રાપ્ત થયું છે અને આત્મબોધમાં દ્વિગુણ કોમળતા આવી છે. આ કથાથી ચાતુર્યમાં ડહાપણની, તત્ત્વાર્થમાં આસ્વાદની અને સુખમાં સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ થઇ છે. માધુર્યની મધુરતા, શૃંગારની સૌંદર્યતા અને યોગ્ય વસ્તુની શ્રેષ્ઠતા, આ કથામાં ઉત્તમ રીતે દેખાય છે. આ કથાથી કળાને કૌશલ્યની પ્રાપ્તિ થઇ અને પુણ્યનો પ્રતાપ અધિક વૃદ્ધિને પામ્યો. આ કથાવડેજ જનમેજયના બ્રહ્મહત્યાના દોષ નિર્મૂળ થયા; અને ક્ષણભર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં જણાય છે કે, આ કથાથીજ શૃંગારાદિ રસોને વિશેષ શોભા અને ગુણોને સદ્‌ગુણોનું વિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું. જેમ સૂર્યોદય થતાંજ ત્રિલોકપર પ્રકાશ પડે છે, તેમ વ્યાસના મુખમાંથી આ કથા નીકળતાંજ સર્વ જગત પ્રકાશિત થઇ શોભવા લાગ્યું; કિંવા ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું બીજ જેમ સહેલાઈથી વિસ્તારને પામે છે, તેમ આ ભારતની કથામાં સર્વ વિષયો વિસ્તારપૂર્વક શોભી રહ્યા છે. જેમ નગરમાં વાસ કરવાથી મનુષ્ય ચતુર બને છે, તેમ વ્યાસમુનિની વાણીના પ્રકાશથી સર્વ જગત જ્ઞાનમય બની ગયું છે. જેમ યૌવનકાળમાં સ્ત્રીના શરીરમાં લાવણ્યતા વિશેષ ખીલી રહે છે; જેમ વસંતઋતુનું આગમન થતાં બગીચામાં પ્રથમ કરતાં કંઇ ઓરજ વનશ્રી ખીલી ઉઠે છે; જેમ સુવર્ણની લગડી દેખાવમાં સાધારણ લાગે છે, પરંતુ તેના અલંકાર બન્યા પછી તેની શોભા ઓરજ જણાય છે; તેમજ શ્રીવ્યાસમુનિનાં વચનોથી અલંકૃત બનવાના કારણે આ કથાને અતિશય ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થઇ છે. ઇતિહાસે પણ તેનો આશ્રય લીધો; એટલુંજ નહિ પણ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના હેતુથી સર્વ પુરાણોએ નમ્રભાવે આ મહાભારતના આખ્યાનમાં પ્રવેશ કરી, જગતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. એટલા માટેજ એમ કહેવાયું છે કે **"જે વાત મહાભારતમાં નથી તે ત્રિલોકમાં નથી"** અને **"ત્રિજગત્ એ વ્યાસનું ઉચ્છિષ્ટ છે."** જગતમાં આવી જે સુરસ કથા છે અને જે પરમાર્થના મહાન સાધનરૂપ છે, તે કથા વૈશંપાયન મુનિએ નૃપરાજ જનમેજયને કહી છે. તે અદ્વિતીય, ઉત્તમ, પવિત્ર, અનુપમ અને અતિ કલ્યાણકારક કથા શ્રવણ કરો.

ભારત એ એક કમળ છે અને શ્રીભગવાને પોતે અર્જુનને કહેલો ગીતાવિષય તેમાંનો પુષ્પરેણુ છે; અથવા વ્યાસે વેદરૂપ સમુદ્રનું બુદ્ધિરૂપ રવૈયાથી મંથન કરી તેમાંથી ગીતારૂપી અનુપમ નવનીત (માખણ) કાઢ્યું છે. એ માખણને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિની વિચારરૂપી મંદ ઝાળ આપી ઉકાળવામાં આવતાં તેનું ઉત્તમ ઘી બન્યું છે. વૈરાગ્યવાન સદાસર્વદા જેની ઇચ્છા કરે છે, સંતો નિત્ય જેનું સેવન કરે છે અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સુદ્ધાં જેમાં વિહાર કરે છે; જે ભક્તોને શ્રવણ કરવા યોગ્ય અને સર્વ જગતને પરમપૂજ્ય છે, તે કથાનો ભીષ્મપર્વમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેને 'ભગવદ્‌ગીતા' કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મા અને શંકર પણ તેની સ્તુતિ કરે છે અને સનકાદિક અતિ આદરથી તેનું સેવન કરે છે. જે પ્રમાણે ચકોર પક્ષીનાં બચ્ચાંઓ શરદ્ પૂર્ણિમામાં ચંદ્રપ્રકાશના કુમળા કુમળા અમૃત–કણોનું ઉલ્લસિત ચિત્તે પ્રાશન કરે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રોતાએ ચિત્તની એકાગ્રતા કરી આ ભગવદ્‌ગીતા શ્રવણ કરવી. આ ગીતામાંના જ્ઞાનનો મૌનપૂર્વક વિચાર કરવો, ઇંદ્રિયોને વશ રાખી તેનો અનુભવ લેવો અને તેનું રહસ્ય સમજી લેવું. જે પ્રમાણે ભ્રમર કમળદલને જાણવા ન દેતાં તેમાંના પુષ્પરેણુનું સેવન કરે છે, તે પ્રમાણે આ ગ્રંથનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું. ચંદ્રપ્રકાશ થતાંની સાથેજ કમલિની વિકસિત થઇ પોતાનું સ્થાન છોડ્યા સિવાયજ જેમ ચંદ્રને પ્રીતિપૂર્વક આલિંગન દેવાનું સુખ લે છે, તેમ ગાંભીર્યથી જેનું મન સ્થિર થયું છે એવો મનુષ્ય સહજેજ આ કથાનું રહસ્ય અનુભવે છે. અરે! જે શ્રોતાઓ અર્જુનના જેવી યોગ્યતા ધરાવતા હોય તેવા સંતો કૃપા કરી મારા કહેવા તરફ લક્ષ આપશો. હું આ પ્રમાણે નિર્ભયતાથી જે કંઇ કહું છું અને વિનતિ કરૂં છું તેનું કારણ એ છે કે, હે પ્રભુ! આપનું હૃદય ગંભીર છે. જેમ માતાપિતાનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે, બાળકના બોબડા તોતડા શબ્દોથી પણ સંતુષ્ટ બને છે, તેજ પ્રમાણે સજ્જનોએ મારો અંગીકાર કર્યો છે અને મને પોતાનો ગણ્યો છે; અને તેથી કરીને હવે મારી 'ખામીઓની ક્ષમા કરશો' એવી પ્રાર્થના કરવાની પણ શી આવશ્યકતા છે? મારો અપરાધ તો બીજોજ છે અને તે એ કે, હું ગીતાના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું અને આપને તે સાંભળવાની પ્રાર્થના કરૂં છું. એ કાર્ય કેટલું કઠિન છે તેનો વિચાર કર્યા વગરજ એ કાર્ય કરવાનું વ્યર્થ ધૈર્ય મને ઉત્પન્ન થયું છે. બાકી સૂર્યના પ્રકાશ આગળ ખદ્યોતનો તે શો હિસાબ? ટીટોડો જેમ પોતાની ચાંચથી સમુદ્ર ખાલી કરવા તત્પર થયો હતો, તેમજ હું પણ ગીતાનું

મહત્ત્વ નહિ જાણતો હોવા છતાં તેનો અર્થ કરવાને તૈયાર થયો છું, સાંભળો. આકાશને ઢાંકી દેવું હોય તો આકાશથી વિશેષ મોટા થવું જ જોઇએ; અને એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આ કામ અશક્યજ લાગે છે. ગીતાર્થની મહત્તાનું સ્વયં શંકરે વર્ણન કર્યું ત્યારે શ્રીપાર્વતીજીએ કુતૂહલતાપૂર્વક પ્રશ્ન કરતા શ્રીમહાદેવે કહ્યું હતું કે, હે દેવિ! જેમ તમારૂં સ્વરૂપ હમેશ નવીનજ જણાય છે, તેમ ગીતાતત્ત્વ પણ સદા નવીનજ છે. જેની યોગનિદ્રામાંથી વેદ પ્રકટ થયો છે, તે સર્વેશ્વરે પોતે જાગ્રત અવસ્થામાં આ ગીતાનું કથન કર્યું છે. આવી અગાધ ગીતા આગળ વેદ પણ સ્તબ્ધ બની જાય, ત્યાં હું એક ક્ષુદ્ર મતિમંદ તરણા જેવોજ છું. એ અપાર ગીતાર્થનો પાર શી રીતે પામી શકાય? સૂર્યના તેજને કોણ ઉજ્જ્વલ બનાવી શકે તેમ છે? મચ્છરની મુઠીમાં ગગન શી રીતે સમાઇ શકે? પરંતુ આ સંબંધમા મને એક આધાર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથીજ હું બોલવાનું ધૈર્ય ધારી રહ્યો છું. શ્રીગુરુ મને અનુકૂળ છે, નહિ તો હું તો મૂર્ખજ છું. જો કે મેં અવિવેક કર્યો છે, તથાપિ આપ સંતોની કૃપારૂપ જ્યોતિ તો પ્રકાશિત છે ને? પારસમણિમાં લોખંડને સુવર્ણ બનાવવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે; મૃત મનુષ્યને પણ અમૃતસિદ્ધિ-થી જીવન-લાભ મળે છે; અને સરસ્વતીની કૃપા થાય તો મૂંગાને પણ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે; એમાં શું આશ્ચર્ય છે? એ તો વસ્તુની સ્વા-ભાવિકજ શક્તિ છે; કિંવા જેની માતાજ કામધેનુ હોય તેને સારૂ આ જગતમાં દુર્લભ જેવું શું હોય? આમ હોવાથીજ હું આ ગ્રંથનું વિવરણ કરવાનું સાહસ કરૂં છું. એમાં જે કંઇ ન્યૂનતા લાગે તે પૂરી કરી લેશો અને અધિક જણાય તે ત્યજી દેશો, એવી આપને હું વિનતિ કરૂં છું. આપ મને જેવી શક્તિ આપશો, તેવુંજ હું બોલીશ. જેમ કાષ્ઠપૂતળી સૂત્રધાર નચાવે તેમજ નાચે છે, તેમ હું આપ સાધુજનોનો અનુગ્રહિત હોઇને આજ્ઞાને લીધે આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવાથી આપ આપની ઇચ્છાનુસારજ મને આ કાર્યમાં ચલાવશો.

આ પ્રમાણે સાંભળીને શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથે કહ્યું કે, આવું કહેવા-ની કંઇજ આવશ્યકતા નથી. તું ગ્રંથ તરફજ લક્ષ્ય આપ. આવું વચન સાંભળી નિવૃત્તિનાથના દાસ શ્રીજ્ઞાનદેવ અત્યંત આનંદિત બની બોલ્યા કે, હવે શાંતચિત્તે શ્રવણ કરો. (૮૪)

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

શ્લોકાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા–હે સંજય! ધર્મક્ષેત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી એકત્ર થયેલા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ પછી શું કર્યું? (૧)

ટીકાઃ—પુત્રપ્રેમથી મોહિત બની ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછવા લાગ્યા કે, હે સંજય! કુરુક્ષેત્રનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવો. (૮૫)

॥ संजय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥
पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય કહે છે–પાંડવસૈન્યની વ્યૂહરચના જોઈ દુર્યોધન રાજા દ્રોણાચાર્યની નિકટ જઈ તેમને કહેવા લાગ્યો, (૨) હે ગુરુદેવ! આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કરેલી પાંડવની પ્રચંડ સેનાની આ વ્યૂહરચના જુઓ. (૩)

ટીકાઃ—સંજય બોલ્યા–જે પ્રમાણે મહાપ્રલયને વખતે કાળ પોતાનું પ્રચંડ મુખ પહોળું કરીને સર્વ વસ્તુઓને ગ્રસવાને તત્પર થઈ રહ્યો હોય છે, તે પ્રમાણેજ પાંડવનું સૈન્ય ખળભળાટ કરી રહ્યું છે. આ પ્રકારે પાંડવોનું સર્વ સૈન્ય તૈયાર થઈ ઉભું છું. તેને કોણ રોકનાર છે? જે પ્રમાણે કાળકૂટ વિષ ઉછળતાં તેનું શમન થઈ શકતું નથી, કિંવા વડવાનલ પ્રજ્વલિત થઈને પ્રલયના વાયુનું જોર થતાં તે સમુદ્રમાંના પાણીનું શોષણ કરી આકાશપર્યંત પ્રદીપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે પાંડવનું ભયંકર સૈન્ય નાના પ્રકારની વ્યૂહરચનાથી તૈયાર કરેલું હોવાથી અત્યંત ભયંકર લાગતું હતું; પરંતુ જેમ ગજસમૂહને નિરખી સિંહ તેને તુચ્છ સમજે છે, તેમ દુર્યોધને પાંડવોના સૈન્યને તુચ્છ માન્યું. પછી તે દ્રોણાચાર્યની પાસે જઈ બોલ્યો કે, પાંડવોનું સૈન્ય કેવું ઉછળી રહ્યું છે તે તો જુઓ! બુદ્ધિમાન દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ સૈન્યની એવી ચમત્કારિક સરસ રચના કરી છે કે તે હાલતાચાલતા ડુંગરીગઢ જેવું ...ગે છે. તમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વિદ્યાનો ભંડાર બનાવ્યો તેણે આ સૈન્યરૂપી ...ને વિસ્તાર્યો છે તે જુઓ! (૯૫)

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

શ્લોકાર્થ:—એ સેનામાં મોટાં ધનુષ્યો ધારણ કરનારા તથા યુદ્ધમાં ભીમ તથા અર્જુનના જેવા પરાક્રમી યુયુધાન, વિરાટ અને મહારથી દ્રુપદ છે. (૪)

ટીકા:—તદુપરાંત, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને ક્ષત્રિધર્મમાં નિપુણ એવા અનેક મહાન યોદ્ધાઓ છે, કે જેઓ યોગ્યતા અને પુરુષાર્થમાં ભીમ તથા અર્જુનસમાન છે. મહાયોદ્ધાઓમાં યુયુધાન રાજા, વિરાટ રાજા તથા શ્રેષ્ઠ મહારથી દ્રુપદ રાજા પણ આવ્યા છે. (૯૮)

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैव्यश्च नरपुंगवः ॥५॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

શ્લોકાર્થ:—ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ, પુરુજિત, કુંતિભોજ તથા નરશ્રેષ્ઠ શૈબ્ય; (૫) શૂરવીર યુધામન્યુ, પરાક્રમી ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો; એ સર્વ મહારથીઓ છે.(૬)

ટીકા:—જુઓ આ ચેકિતાન, ધૃષ્ટકેતુ, પરાક્રમી કાશીરાજ, નૃપશ્રેષ્ઠ ઉત્તમૌજા તથા શૈબ્ય પણ આવેલા છે. આ કુંતિભોજને જુઓ, પણે પેલો યુધામન્યુ દેખાય છે તથા આ પુરુજિત્ આદિક રાજાઓ આવ્યા છે તેમને જુઓ. (૧૦૦) દુર્યોધન કહે છે કે, અહો દ્રોણાચાર્ય ! સુભદ્રાના અંતઃકરણને આહ્‌લાદ આપનારા પેલા અભિમન્યુને જુઓ. વળી આ દ્રૌપદીના પુત્રો સર્વે મહારથી છે તે જુઓ. અહો! અગણિત વીર યોદ્ધાઓ અત્રે એકત્રિત થયા છે. (૨)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥

શ્લોકાર્થ:—અહો દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હવે આપણા સૈન્યમાં જે મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિ છે તેમનાં નામો પણ આપની જાણ માટે કહી બતાવું

છું તે શ્રવણ કરો. (૭) પ્રથમ તો આપ પોતે, પછી ભીષ્મ, કર્ણ, રણ-વિજયી કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સૌમદત્તિ (ભૂરિશ્રવા). (૮)

ટીકાઃ—હવે આપણા સૈન્યમાં આપ અને બીજા મહાવીર છે તેમાંથી મુખ્ય મુખ્યનાં નામો કહું છું, તે સાંભળો. શૌર્યમાં અને બળમાં પ્રત્યક્ષ સૂર્યસમાન એવા ગંગાનંદન ભીષ્મ, શત્રુરૂપી હસ્તીને સાક્ષાત્ સિંહવત્ ભાસનાર પરાક્રમી કર્ણ; આવા એકાદ યોદ્ધાના મનમાં પણ એવો વિચાર આવે કે, આ વિશ્વનો સંહાર કરવો છે, તો અવશ્ય તેનો વિઘાત કરી નાખે. દૂર શામાટે જવું? માત્ર કૃપાચાર્યનોજ દાખલો લ્યોને! શું આ કાર્યને માટે તેઓ એકલા બસ નથી? પેલો ઉભો વિકર્ણ વીર, અને તેથી થોડે દૂર ઉભેલા અશ્વત્થામાને જુઓ. પ્રત્યક્ષ કાળને પણ તેમની ભીતિ લાગે એમ છે. યુદ્ધમાં સદૈવ વિજય મેળવનારો સૌમદત્તિ તેમજ—(૭)

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

શ્લોકાર્થઃ—એ સિવાય પણ ઘણા વીરો મારે માટે જીવપર ઉદાર થયા છે. એ સર્વે યોદ્ધાઓ નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો ધારણ કરનાર અને યુદ્ધકળામાં કુશળ છે. (૯)

ટીકાઃ—જેમના શૌર્યનો પાર બ્રહ્મદેવ પણ ન પામી શકે એવા અન્ય પણ પુષ્કળ વીરો છે. આ યોદ્ધાઓ શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ છે અને અસ્ત્રવિદ્યાના તો સાક્ષાત્ અવતારજ છે. વધુ શું કહું? એમને લીધેજ અસ્ત્રવિદ્યા જગતમાં આટલી પ્રસિદ્ધિ પામી છે. આખા જગતમાં એમની બરાબરી કરી શકે એવા બીજા યોદ્ધા નથી; તોપણ તેમણે મારોજ પક્ષ સ્વીકાર્યો છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન કેવળ પતિ–ચિંતનમાંજ હોય છે, તેમ આ સર્વ યોદ્ધાઓનું ધ્યાન મારા વિજયમાંજ લાગેલું છે. એઓ એટલા તો નિઃસીમ સ્વામીભક્ત છે કે આપણા કાર્યને માટે તેઓ પોતાના પ્રાણને પણ તુચ્છ સમજે છે. એઓ યુદ્ધકળામાં પૂર્ણ નિષ્ણાત અને કીર્તિ પામેલ વીર યોદ્ધાઓ છે. વધારે તે શું બોલે? આ પ્રમાણે આપણા સૈન્યમાં સર્વોપરિ પરાક્રમી એટલા બધા યોદ્ધાઓ છે કે તેમની ગણના કરવી અશક્ય છે

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

શ્લોકાર્થઃ—ભીષ્મપિતાએ જેનું સંરક્ષણ કર્યું છે એવું અમારું સૈન્ય અપરિમિત (અગણિત) છે અને ભીમદ્વારા સંરક્ષિત થયેલું પાંડવનું

સૈન્ય થોડુંકજ છે. (૧૦)

ટીકા:—સર્વ ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ અને યોદ્ધાઓમાં પ્રતાપી એવા જે ભીષ્મપિતા તેમની પાસે આ સર્વ સૈન્યનું આધિપત્ય છે. તેમણે આ સૈન્યની વ્યૂહરચના એવી તો સરસ કરી છે કે જાણે કિલ્લાજ ન બાંધ્યા હોય! સમુદ્ર તરીને પાર જવું એ કોને દુસ્તર દેખાતું નથી? તેમાં વળી વડવાનલની સહાય મળે, કિંવા પ્રલયકાળના અગ્નિને મહાવાયુની સહાયતા પ્રાપ્ત થાય, એટલે પછી બાકીજ શું રહે? એજ પ્રમાણે આપણા સૈન્યને ભીષ્મની સહાય છે, એટલે તો પછી આપણા સૈન્યની સામે કોણ યુદ્ધ કરી શકશે? આપણા આવા સૈન્યની આગળ પાંડવનું સૈન્ય ખરેખર તદ્દન તુચ્છ છે; અને તેમાં વળી તેણે નાદાન ભીમસેનનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે." આટલું બોલી દુર્યોધન ચૂપ રહ્યો. (૨૦)

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥११॥

શ્લોકાર્થ:–તમે સર્વ નિયુક્ત કરેલી પોતપોતાની જગ્યાએ ઉભા રહી ભીષ્મપિતાનુંજ ચોતરફથી રક્ષણ કરો. (૧૧)

ટીકા:–ત્યારપછી ફરી ફરીને તે સર્વ સેનાપતિઓ પ્રત્યે બોલ્યો કે, તમે પોતપોતાનું સૈન્ય સજ્જ કરો. જેના તાબામાં અક્ષૌહિણી સૈન્ય હોય તેણે પોતપોતાના સૈન્યના મુખ આગળ જઇ ઉભા રહેવું, જે મહારથી હોય તેણે પોતાનું સૈન્ય વહેંચી દેવું; અને સર્વે જણે ભીષ્મપિતાની આજ્ઞામાં રહેવું. પછી તે દ્રોણાચાર્ય પ્રત્યે બોલ્યો કે, તમે સર્વ સૈન્યપર દેખરેખ રાખો. વળી આ ભીષ્મને મારા જેવાજ ગણી તેમનું રક્ષણ કરજો; કારણ કે આપણા સર્વ સૈન્યનો આધાર તેમનાપરજ છે. (૨૪)

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ:–પછી દુર્યોધનના મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરવાને માટે કુરુકુળમાંના વૃદ્ધ અને મહાપ્રતાપી ભીષ્મપિતાએ સિંહની પેઠે ગર્જના કરી, પ્રચંડ સાદે શંખ વગાડ્યો. (૧૨)

ટીકા:—રાજા દુર્યોધનનું ભાષણ સાંભળી ભીષ્મને ઘણો સંતોષ થયો અને તેમણે સિંહનાદ કર્યો. આ નાદનો બન્ને સૈન્યમાં પ્રતિધ્વનિ થયો અને તેના પ્રતિધ્વનિએ નભોમંડળ ગજાવી મૂક્યું. તે પ્રતિધ્વનિ થયો એટલામાંજ ભીષ્મે વીરવૃત્તિથી ઉશ્કેરાઇને પોતાનો દિવ્ય શંખ વગાડ્યો.

આ બન્ને નાદ એકઠા થયા એટલે જાણે આકાશમંડળ પૃથ્વીપર તૂટી પડશે કે શું, એવો ભાસ થઇને ત્રૈલોક્યના જીવોને ભીતિ લાગવા માંડી. ગગનમંડળમાં પ્રચંડ ગર્જનાઓ થવા લાગી, સમુદ્ર ઉછાળા મારવા લાગ્યા અને તમામ જગત ગભરાઇ જઇ કંપવા લાગ્યું. આ મહાનાદનો પ્રતિધ્વનિ પર્વતની ગુફામાં થવા લાગ્યો અને તે સૈન્યમાં રણવાદ્યો વાગવા લાગ્યાં.

ततः शंखाश्च मेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—ત્યાર પછી ઇતર યોદ્ધાઓએ શંખ, નોબત, ડંકા, મૃદંગ તથા ગોમુખ ઇત્યાદિ રણવાદ્યો એકદમ વગાડયાં અને તેથી પ્રચંડ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો. (૧૩)

ટીકાઃ—નાના પ્રકારનાં વાદ્યોનો ધ્વનિ એટલો તો કર્કશ અને ભયંકર હતો કે મહાબળવાન માણસોને પણ પ્રલયનો ભાસ લાગવા માંડયો. નોબત, ભેરી, નિશાન, માંદળ, શંખ, ઝાંઝ, તતુડી ઈત્યાદિ અનેક રણવાદ્યોનો અવાજ અને યોદ્ધાઓનો રણકલ્લોલ શરૂ થયો. કોઇ આવેશથી ભુજા ઠોકવા લાગ્યા, કોઇ એકબીજાનાં નામ લઇ મોટેથી હાંક મારવા લાગ્યા અને મદોન્મત્ત હસ્તીની પેઠે આમતેમ દોડવા લાગ્યા. ત્યાં કાયરોની તો વાતજ શી પૂછવી? તેઓ તો જાણે ક્ષુદ્ર તૃણની પેઠેજ ઉડી ગયા. યમ સુદ્ધાંને પણ ભીતિ લાગી, તેથી તે પણ તે તરફથી જાણે મુખ ફેરવતો હોય તેમ જણાયું. કેટલાકના તો ઉભા ઉભાજ જીવ ગયા, ભલભલાના દાંત બંધાઇ ગયા અને નામાંકિત યોદ્ધાઓને પણ કંપારી છૂટી. આ પ્રચંડ વાદ્યધ્વનિ સાંભળી બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં વ્યાકુળ થયા અને ઇંદ્રાદિ દેવો તો "આજેજ પ્રલયકાળ આવ્યો કે શું?" એમજ બોલવા લાગ્યા.(૩૬)

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥
पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः॥१५॥
अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोपमणिपुष्पकौ ॥१६॥

શ્લોકાર્થઃ—ત્યાર પછી જેને શુભ્ર અશ્વો જોડવામાં આવ્યા હતા

એવા મોટા રથમાં બેઠેલા કૃષ્ણ અને અર્જુને દિવ્ય શંખ ફૂંકયા. (૧૪) શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય નામનો, અર્જુને દેવદત્ત નામનો અને અતિ સાહસિક કાર્ય કરનાર ભીમસેને પૌંડ્ર નામનો શંખ વગાડયો. (૧૫) કુંતીપુત્ર ધર્મરાજ, નકુલ તથા સહદેવે (ક્રમશઃ) અનંતવિજય, સુઘોષ અને મણિપુષ્પક નામના શંખો વગાડયા. (૧૬)

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે સ્વર્ગલોકમાં પણ ગભરાટ છૂટયો. હવે આ તરફ પાંડવસૈન્યમાં શું થયું તે સાંભળો. જે વિજયનું પ્રત્યક્ષ પિયેર અને તેજનો કેવળ ભંડાર છે, જેને ગરુડના જેવા વેગવાળા ચાર અશ્વો ખેંચે છે; અને જે જાણે મેરુપર્વતને પાંખ ન આવી હોય તેવો શોભે છે એવા શ્રેષ્ઠ રથની પ્રભાથી દશે દિશાઓ ઝળકી રહી હતી. જે રથપર સાક્ષાત્ વૈકુંઠાધિપતિ સારથિ હતા તે રથનું વર્ણન કોનાથી થઇ શકે તેમ છે! સાક્ષાત્ શંકર સમાન હનુમાન તેના ધ્વજસ્તંભપર વિરાજતા હતા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે રથના સારથિ હતા. તે પ્રભુનો અદ્‌ભુત ભક્તપ્રેમ તો જુઓ! કેવા પોતાના ભક્ત પાર્થનું સારથિત્વ કરી રહ્યા છે! સેવકને પાછળ રાખી પોતે આગળ બેઠેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પાંચજન્ય નામનો શંખ સહજ લીલાથી વગાડયો. સૂર્યનો ઉદય થતાંની સાથે નક્ષત્રોનો લોપ થાય છે, તેમ તે શંખના મહાનાદથી કૌરવોની સેનામાં થતો વાદ્યધ્વનિ કોણ જાણે કયાંય લુપ્ત થયો. વળી અર્જુને પણ પોતાનો દેવદત્ત નામનો ગંભીર નાદવાળો શંખ વગાડયો. તે સમયે તે ઉભય શંખનો અદ્‌ભુત ધ્વનિ એકત્ર થવાથી બ્રહ્માંડના શતશઃ ટુકડા થશે કે શું, એવી ભીતિ લાગવા માંડી. એટલામાં ભીમસેનને પણ આવેશ આવ્યો; અને તેણે મહાકાળની પેઠે ખળભળી ઉઠીને પોતાનો પૌંડ્ર નામનો મહાશંખ વગાડયો. તે શંખનો ભયંકર ધ્વનિ મહાપ્રલયના મેઘધ્વનિ જેવો લાગ્યો. એટલામાં ધર્મરાજે પોતાનો અનંતવિજય નામક શંખ વગાડયો; નકુલે સુઘોષ નામનો અને સહદેવે મણિપુષ્પક નામનો શંખ વગાડયો. આ નાદોથી યમની સુદ્ધાં હિંમત મૂકાઇ ગઇ.

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥१८॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર! મહાધનુર્ધારી કાશીરાજા, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અજિત સાત્યકિ, દ્રુપદ રાજા, દ્રૌપદીના પુત્રો અને મહાપરાક્રમી અભિમન્યુ, એ સર્વે જણે પોતપોતાના શંખ વગાડયા. (૧૭,૧૮) તે ભયંકર શંખનાદે આકાશ અને પૃથ્વી ગજાવી મૂકી; જેથી દુર્યોધનાદિકનાં હૃદય ફાટી ગયાં. (૧૯)

ટીકાઃ–દ્રુપદ રાજા, મહાવીર કાશીરાજા, દ્રૌપદીના પુત્રો આદિ જે અનેક વીરો ત્યાં એકત્ર થયા હતા; તેમજ અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ, અજિત સાત્યકિ, નૃપશ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી અને વિરાટ તથા ઈતર જે જે સેનાનાયકો હતા; તેમણે પણ પોતપોતાના જૂદા જૂદા શંખ વગાડવા માંડયા. તે શંખના મહાધ્વનિથી શેષ અને કૂર્મ પણ ચોંકી ઉઠયા અને તેઓ પૃથ્વીનો ભાર નાખી દેવાને તૈયાર થયા. ત્રણે લોક ડગમગવા લાગ્યા, મેરુ અને મંદરાચલ હચમચવા લાગ્યા અને સમુદ્રનાં પાણી કૈલાસપર્યંત ઉછળવા લાગ્યાં. પૃથ્વી ઉંધી વળી જશે કે શું, આકાશ ધસી પડશે કે શું, એમ ભાસવા લાગ્યું; અને નક્ષત્રો છૂટાં પડી જવા લાગ્યાં, સત્યલોકમાં 'પૃથ્વી ડૂબી રે ડૂબી, હવે દેવ નિરાધાર થયા' એવી બૂમ પડી રહી. સૂર્ય જાણે થંભી ગયો; અને પ્રલયકાળની પેઠે ત્રૈલોક્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. આ દશ્ય જોઇ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કદાચ સૃષ્ટિનો પ્રલય થશે એમ જાણી તે અદ્‌ભુત શંખનાદ બંધ કીધો. આથીજ આ જગત બચ્યું; નહિ તો કૃષ્ણાદિએ શંખ વગાડવાનો પ્રારંભ કર્યો તેજ સમયે તેનો અંત આવવાનો હતો. હવે એ શંખનાદ બંધ થયો, તથાપિ તેનો પ્રતિધ્વનિ હજી ગાજતો હતો; અને કૌરવસૈન્યનો ગભરાટ ઓછો થયો ન હતો. જે પ્રમાણે સિંહની સહજ અટકચાળથી ગજસમુદાયનું વિદારણ થાય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રતિધ્વનિથી કૌરવોનાં હૃદય ભેદાઇ ગયાં. એ ધ્વનિ સાંભળી કેટલાક ઉભેલા તે નીચે પડયા અને એકબીજાને કહેવા લાગ્યા કે "હું સાવધ! સાવધ!" (૬૩)

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—જેના ધ્વજપર હનુમાન વિરાજમાન છે એવા અર્જુને યુદ્ધને માટે વ્યવસ્થિત થઇ ઉભા રહેલા દુર્યોધનાદિકને શસ્ત્રપ્રહાર કરવાને માટે તૈયાર થયેલા જોઇને પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડયું. (૨૦)

ટીકાઃ—તે સ્થળે જે બલાઢય મહારથીઓ હતા તેમણે સૈન્યને

પુનઃ ધૈર્ય આપ્યું. પછી તેઓ મોટી તૈયારી કરી આગળ ધસ્યા અને બમણા આવેશથી કૂચ કરવા માંડી. આ સમયે ત્રિભુવન ભયગ્રસ્ત થયું. તે ધનુર્ધારી વીરોએ એટલી ભયંકર બાણવૃષ્ટિ કરી કે જાણે પ્રલયકાળની પર્જન્યવૃષ્ટિ ન થતી હોય! આ દૃશ્ય જોઇ અર્જુનને સંતોષ થયો અને તેણે ગંભીર મુદ્રા કરી સૈન્યપર દૃષ્ટિપાત કર્યો; તથા કૌરવોને સજ્જ થયેલા જોઇ તેણે પણ ધીમેથી પોતાનું ધનુષ્ય ઉંચક્યું. ૬૮

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥२२॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે રાજન્! તે વખતે અર્જુને આ વચન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું. અર્જુન બોલ્યોઃ–હે કૃષ્ણ! મારો રથ બન્ને સૈન્યના મધ્યભાગમાં લઇ જઇ, અહીંઆં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા સર્વે જણને હું જોઇ લઉં ત્યાંસુધી ઉભો રાખો. આ રણમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું ? (એ મારે પ્રથમ જાણવું જોઇએ.) અધમંનિષ્ઠ દુર્યોધનને યશ અપાવવાને માટે જે યોદ્ધાઓ અત્રે આવ્યા છે તેમને મારે જોવા છે.(૨૧–૨૩)

ટીકાઃ—પછી અર્જુન બોલ્યો–"હે દેવ! હવે જલદીથી આપણો રથ બન્ને સૈન્યની વચ્ચે લઇ જઇ ઉભો કરો, કે જેથી અહીંઆં યુદ્ધ કરવાને માટે આવેલા સઘળા યોદ્ધાઓપર એક દૃષ્ટિપાત કરી લઉં; કારણ કે આ સર્વ એકત્રિત થયેલા યોદ્ધાઓમાંથી મારે કોની કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે; તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઇએ. આ ઉતાવળા અને દુષ્ટબુદ્ધિ કૌરવો બહુધા અંગમાં કૌવત ન હોવા છતાં પણ યુદ્ધ કરવાનો આડંબર કરે છે. એમને યુદ્ધ કરવાની હોંસ છે ખરી, પરંતુ સમરભૂમિમાં ટકવા જેટલું ધૈર્ય એમનામાં નથી." એમ કહી સંજય આગળ બોલ્યો. (૭૩)

॥ संजय उवाच ॥

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा॥२६॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥२७
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

શ્લોકાર્થ:–સંજય બોલ્યો–હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બન્ને સૈન્યના મધ્યભાગે ભીષ્મ, દ્રોણ અને સર્વ રાજા સામે રથ લઇ જઇ ખડો કરી દીધો. પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા કે "અહીંઆં આવેલા કૌરવસમાજનું અવલોકન કર." આ વખતે અર્જુને વડીલ પિતામહ, ગુરુ, મામા, બંધુ,પુત્ર,પૌત્ર, મિત્ર, શ્વશુર અને અન્ય સર્વ હિતકર્તાઓને બન્ને સૈન્યમાં ઉભા રહેલા દીઠા. તે સર્વને જોઈ તે કરુણાથી આર્દ્ર થયો અને ખિન્નતાપૂર્વક બોલ્યો.

ટીકા:—હે રાજન્ ! શ્રવણ કરો. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળતાંજ શ્રીકૃષ્ણે રથ લઇ જઇ બન્ને સૈન્યના મધ્યભાગમાં ઉભો કર્યો અને જે સ્થળે ભીષ્મ–દ્રોણાદિક આપ્તસંબંધી અને અનેક રાજાઓ સામે ઉભા છે, તે ઠેકાણે રથ ઉભો રહેતાંજ અર્જુન તે સૈન્યને નિહાળી જોવા લાગ્યો. પછી તે બોલ્યો કે "હે દેવ ! જુઓ, આ તો સર્વ અમારો આપ્તવર્ગ અને ગુરુજન છે." આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ક્ષણભર આશ્ચર્ય લાગ્યું, તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે, અર્જુનને આ વિચાર કોણ જાણે કયાંથી સૂઝયો ? અન્યના મનની વાત સહજ જાણનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આગળ અર્જુનના મનની વાત કાંઈ ગુપ્ત રહે! તોપણ તેઓ તે વખત એક શબ્દ પણ ન બોલતાં ચૂપ રહ્યા. અર્જુને પોતાના કાકા, મામા, માતામહ, ગુરુ અને બંધુને જોયા; તથા પોતાના ઇષ્ટમિત્ર અને પુત્રપૌત્રોને પણ જોયા. પોતાના શ્વશુરાદિ આપ્તવર્ગને પણ તે સ્થળે એકત્રિત થયેલો જોયો. જેમણે તેના પર ઉપકાર કરેલા હતા અને સંકટસમયે સંરક્ષણ કર્યું હતું, એવા નાના મોટા સર્વને

તથા પોતાના ગોત્રના માણુસોને બન્ને સૈન્યમાં યુદ્ધને માટે સજ્જ થઇને ઉભા રહેલા જોયા. આ સમયે તેના મનમાં ગભરામણ ઉત્પન્ન થઇ અને આપોઆપ કરુણાનો ઉદ્‌ભવ થયો; તથા ગ્લાનિ થવાથી વીરવૃત્તિ તેને છોડી ગઇ. જે સ્ત્રીઓ ઉત્તમકુલોત્પન્ન અને લાવણ્યવતી હોય છે, તેમનાથી પોતાના તેજસ્વીપણાને લીધે અન્ય સ્ત્રીઓનું વર્ચસ્વ સહન થઇ શકતું નથી. જે પ્રમાણે નવીન સ્ત્રીના પ્રેમમાં લુબ્ધ થઇ વિષયી પુરુષ પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીને વિસારી દઇ ભ્રમિત થયેલા માણુસની પેઠે આચરણ કરે છે; કિંવા જેમ તપશ્ચર્યાના યોગથી રિદ્ધિ–સિદ્ધિ પ્રસન્ન થતાં વૈરાગ્ય-શીલ પુરુષની બુદ્ધિ ભ્રમિષ્ટ થઇ તેને વૈરાગ્યની સ્મૃતિ રહેતી નથી; તેજ પ્રમાણે અર્જુનના અંતઃકરણમાં કરુણાનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તે ભ્રમિત થયો અને તેનું ધૈર્ય જતું રહ્યું. વળી મંત્રજ્ઞાતા મંત્રોચ્ચાર કરવામાં ચૂક કરવાથી ભ્રમિષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુન મહામોહથી વ્યાકુળ થયો; અને તેના હૃદયમાં રહેલી સ્વાભાવિક ધીરજનો નાશ થઇ તે ઠેકાણે દયાનો ફુવારો છૂટયો. જે પ્રમાણે ચંદ્રકિરણનો સ્પર્શ થવાથી ચંદ્રકાંતમણિ દ્રવીભૂત થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુન કરુણાથી અતિ આર્દ્ર થયો; અને ખિન્ન અંતઃકરણથી કૃષ્ણપ્રત્યે કહેવા લાગ્યો. (૯૨)

॥ अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥
सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक् चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યો "હે કૃષ્ણ! આ આપ્તજનોને યુદ્ધને માટે સજ્જ થયેલા જોઇને (૨૮) મારાં ગાત્રો શિથિલ થયાં છે, મુખ સૂકાઇ ગયું છે, શરીરને કંપ થઇ રોમેરોમ ખડાં થયાં છે, (૨૯) ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાંથી સરી જાય છે અને સર્વાંગમાં દાહ બળે છે. હવે મારાથી અહીંઆં ઉભા રહી શકાતું નથી, મારૂં ચિત્ત ચકડોળે ચઢ્યું છે." (૩૦)

ટીકાઃ—હે દેવ! જુઓ, મેં આ સર્વ સૈન્યસમુદાય જોયો, તો તેમાં મારા ગોત્રના માણુસોજ જણાયા. એ સર્વે તો યુદ્ધમાટે તૈયાર થઇ ઉભા છે ખરા, પરંતુ એમની સાથે યુદ્ધ કરવું શું ઉચિત છે? આ

વિચારથી મને કાંઇ સૂઝતું નથી. હું મારૂં પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો છું અને મારૂં મન તથા બુદ્ધિ સ્થિર નથી. જુઓ, મારાં સર્વ અંગ કંપે છે તથા સર્વ ગાત્રો શિથિલ થઇ ગયાં છે. જાણે સર્વાંગે કાંટા ભોંકાય છે; અને મન અતિ સંતપ્ત થવાથી ગાંડીવ ધનુષ્ય ક્યારે સરી પડ્યું તેનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. આપ્તવર્ગના મોહથી મારૂં હૃદય વજ્ર કરતાં પણ કઠિન અને અન્યને દાદ ન આપે એવું અતિ ભયંકર છે; પરંતુ એના કરતાંએ આ સ્નેહ અતિ બળવાન થઇ પડ્યો છે. જેણે યુદ્ધમાં શંકરને પણ જીત્યા હતા; અને જેણે નિવાત અને કવચ રાક્ષસોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યા હતા; તે અર્જુન આ પ્રમાણે ક્ષણમાત્રમાં મોહથી વ્યાપ્ત થયો. (૨૦૦) ભ્રમર ગમે તેવા સૂકા કાષ્ઠમાં છેદ પાડે છે, પરંતુ સુકોમળ કમળની કળિમાં તે બંદીવાન બની જાય છે. તે એ ઠેકાણે પ્રાણ-પરિત્યાગ કરશે, પરંતુ તે કુમળી કળિને છેદીને બહાર નીકળવાની કલ્પના તેને આવશે નહિ. આજ પ્રમાણે આપ્તવર્ગ ઉપરનાં મોહ-મમતા છોડવાં કઠિન છે. સંજય કહે છેઃ–હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર! આ મોહ એ પરમેશ્વરની માયા છે. બ્રહ્મદેવ પણ એ માયાને કળી શકે એમ નથી; તો અર્જુન તેથી વ્યાકુળ થાય એમાં શી નવાઈ? અસ્તુ. હે રાજન્! પછી પોતાના સર્વ આપ્તવર્ગને જોઇને અર્જુનના મનમાંથી યુદ્ધવિષયનું અભિમાન ગળી ગયું; અને તેને ઠેકાણે તેના મનમાં કરુણા શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ તેની કાંઇ સમજ પડતી નથી. પછી તે શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે બોલ્યોઃ–હે દેવ! મને લાગે છે કે, હવે અહીંઆં ઉભાજ રહેવું જોઇએ નહિ. આ સર્વને મારવાનો વિચાર આવતાંજ મારૂં મન અતિ વ્યાકુળ થાય છે અને વાચા બંધાઇ જાય છે. (૬)

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કેશવ! અહીંઆં કાંઇ વિપરીત થશે એવાં ચિહ્નો દેખાય છે; અને યુદ્ધમાં સ્વજનનો ઘાત કરવાથી કલ્યાણ થશે, એમ મને લાગતું નથી. (૩૧)

ટીકાઃ—જ્યારે આ કૌરવોને મારવાને હું તત્પર થયો છું; તો પછી ધર્મરાજાદિનોજ વિધ્વંસ શામાટે ન કરવો? આ સર્વે મારા ગોત્રના માણસોજ છે; માટે હે દેવ! બળો આ યુદ્ધ. મને તો એ ઠીક લાગતું નથી. આવું મહાપાતક કર્યા વિના આપણું શું અટકી બેઠું છે? હે દેવ! અનેક રીતે વિચાર કરી જોતાં મને લાગે છે કે, આ યુદ્ધ કરવાથી પરિણામ અરાબજ આવશે; અને જો યુદ્ધ ટાળીશું તોજ કાંઇક કલ્યાણ થશે. (૯)

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥३४॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૃષ્ણ! મને જય, રાજ્ય અને સુખની કાંઇ અપેક્ષા નથી. હે ગોવિંદ! અમારે રાજ્ય ભોગવીને શું કરવું છે? ભોગોવડે અથવા તેવા જીવનવડે અમને શું લાભ થવાનો છે?(૩૨) કારણ કે જેમને માટે અમે રાજ્ય-ભોગ અને સુખની ઇચ્છા કરેલી છે તેવા આ ગુરુ, વડીલ, પુત્ર, પિતામહ, મામા, શ્વશુર, પૌત્ર, સાળા અને ઇતર સર્વ આપ્તવર્ગ તો આ સ્થળે પોતાના પ્રાણ અને ધનપર ઉદાર થઇ યુદ્ધને માટે સજ્જ થઇ ઉભા છે. (૩૩,૩૪)

ટીકાઃ—આવી રીતે જય મેળવવાની મને જરા પણ ઇચ્છા નથી અને એવું રાજ્ય મેળવીને કરવું છે પણ શું? આ સર્વના વધથી પ્રાપ્ત થનારા આત્મભોગમાં આગ લાગો! આવા સુખ કરતાં તો અમે ગમે તેવાં સંકટો સહન કરીશું અને પ્રસંગવશાત્ પ્રાણ સુદ્ધાં ખર્ચી નાખીશું; પરંતુ એમનો વધ કરી રાજ્યસુખ ભોગવવાની ઇચ્છા મને સ્વપ્નમાં પણ આવનાર નથી. જો અમારા વડીલવર્ગનું અમે અહિત ચિંતવીએ, તો પછી અમારા જન્મ અને જીવનનું શું પ્રયોજન? કુળમાં પુત્ર-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા લોકો કરે છે તેનું ફળ શું આજ છે? પુત્રે પોતાના કુળનો સંહાર કરવો એજ તેનું પરિણામ છે? અરે! અમારાથી વજ્ર જેવું કઠોર હૈયું શી રીતે થાય? અરે! આવો વિચાર મનમાંજ શી રીતે પ્રવેશી શકે? ઉલટું આપણે તો બને તેટલું તેમનું ભલુંજ કરવું જોઇએ. અમે જે જે મેળવીએ તે સર્વનો તેઓ ઉપભોગ કરે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમના સુખને માટે તો અમારે જીવિત સુદ્ધાં ઓવારી નાખવું જોઇએ. અમારે દશે દિશાના રાજાને જીતીને પણ એમને સંતોષવા જોઇએ; તેને બદલે કર્મની કેવી વિપરીત ગતિ છે, કે અમે એકજ ગોત્રના માણસો પરસ્પર યુદ્ધ કરવાને માટે ઉદ્યુક્ત થયા છીએ. જે સઘળાએ સ્ત્રી, સંતતિ અને ધન, એ સર્વને છોડીને તલવારની ધારપર પોતાનો જીવ મૂક્યો છે. એમને શી રીતે મારૂં? કોનાપર શસ્ત્ર ઉગામું? અને મારાજ આપ-

જનનો ઘાત કેવી રીતે કરૂં? એ કોણ છે, તેની તમને ખબર નથી! પેલા જે ભીષ્મ અને દ્રોણ ઉભા છે, એમણે અમારાપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે. વળી આ અમારા કાકા, મામા, સસરા, બંધુ, પુત્ર, પૌત્રાદિ છે; અને આ તરફ અમારા અતિ નિકટના સગા ઉભા છે. એમનો વધ કરવાની વાત માત્ર મુખમાંથી બોલવી એ પણ પાપજ છે. (૨૪)

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મધુસૂદન! એઓ મારો પોતાનો વધ કરે તોપણ હું ત્રૈલોક્યના રાજ્યને વાસ્તે પણ તેમને મારવાની ઇચ્છા કરૂં નહિ, તો પછી પૃથ્વીના રાજ્યને માટે તો હું એમને શાનોજ મારૂં? (૩૫)

ટીકાઃ—ઉલટપક્ષ મને ગમે તે કરે, કિંવા પ્રત્યક્ષ અમારો વધ કરે; તોપણ તેમને મારવાનો વિચાર અમારે કરવો ઘટે નહિ. ત્રિભુવનનું નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય કદાચ પ્રાપ્ત થાય તોપણ એ અનુચિત કાર્ય હું કરીશ નહિ. હે કૃષ્ણ! જો એમનો વધ કરીએ તો પછી આ લોકમાં અમારૂં નામ પણ કોણ સંભાળશે? અને આપજ કહો કે, આપનેજ હું મુખ કેવી રીતે દેખાડી શકું? (૨૭)

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥

શ્લોકાર્થઃ—હે જનાર્દન! આ કૌરવોને મારીને અમને શું સુખ થનાર છે? એઓ આતતાયી હોવાથી એમનો વધ કરવાથી અમને પાતકજ લાગશે. (૩૬)

ટીકાઃ—જો હું આ કુટુંબીઓનો વધ કરીશ તો હું મહાપાપી બનીશ અને પછી આપ મારા સારથિ હોવા છતાં પણ પાસે ઉભા રહેવાના નથી; અને આવા સંકટના સમયે પછી આપને ક્યાં શોધવા! જેમ બાગમાં વહ્નિનો સંચાર થતાં કોકિલ પક્ષી એક ક્ષણ પણ ત્યાં રહેતું નથી, કિંવા તળાવમાં કાદવ રહેલો જોઇને ચકોર પક્ષી તેનો ત્યાગ કરે છે; તે પ્રમાણે હે દેવ! મારૂં પુણ્ય કમી થતાંજ આપ આપની માયામાં મને ફસાવી ચાલ્યા જશો. (૩૨)

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥

:—માટે અમારા બાંધવો આ કૌરવોને મારવા, એ અમારે
ી. હે માધવ! અમે અમારા આપ્તજનોને મારીને શી
ું? (૩૭)
માટે એ કાર્ય હું કદી પણ કરનાર નથી અને આ સ-
: પણ ધારણ કરનાર નથી; કારણ કે એ કૃત્ય અનેક
ગે છે. હે કૃષ્ણ! જ્યારે આપ અમારાથી છૂટા પડો,
શી ગતિ થાય? એ દુઃખથી તો અમારું હૃદયજ ફાટી
દેવ! આ કૌરવોનો વધ કરી અમારે રાજ્યભોગ મેળ-
બંધ રાખો. (૩૫)

ो न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ।
कृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥
ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥

:—લોભથી ચિત્તભ્રષ્ટ થવાને લીધે આ કૌરવો કુળક્ષય
ા દોષને અને મિત્રની સાથે વેર કરવાથી લાગનારા
શકતા નથી. (૩૮) પરંતુ હે જનાર્દન! કુળક્ષય કરવાથી
અમે સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે જોઇ શકતા હોવાથી એ
ત્ત થવાનો વિચાર અમારે શામાટે ન કરવો? (૩૯)
આ કૌરવો અભિમાનથી ઉન્મત્ત થયેલા હોવાથી યુદ્ધ
છે; તોપણ અમારે તો હિત જોવુંજ જોઇએ. અમારે
નેજ શામાટે મારવા? બાળીબુઝીને હળાહળ વિષ શામાટે
રસ્તે ચાલતાં જો અકસ્માત્ સિંહ સામો આવે તો આપણે
હટી રસ્તો ચૂકવી ચાલ્યા જવું, એજ શ્રેયસ્કર છે.
ાને ત્યજી પૂર્ણ અંધકારમય કૂવામાં જઈ પડવાથી શું
ગ્નિને જોયા છતાં પણ જો આપણે દૂર નહિ જઇએ તો
ભીભૂત કરી દેશે. તેજ પ્રમાણે આ મૂર્તિમંત દોષ
એમ જાણ્યા છતાં પણ એ કામમાં શા માટે પ્રવૃત્ત
: અર્જુન શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે બોલ્યો કે "હે દેવ! આ પાતક-
ું બધું છે તે સુણો." (૪૨)

प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्में नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥

શ્લોકાર્થઃ–કુળક્ષયથી સનાતન (વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા) કુળ-આચાર નષ્ટ થાય છે. કુળાચાર નષ્ટ થવાથી સર્વ કુળ અધર્મથી વ્યાપ્ત થાય છે.

ટીકાઃ—જેમ કાષ્ઠની સાથે કાષ્ઠ ઘસવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈને સર્વ કાષ્ઠ ભસ્મ થઇ જાય છે; તેમ ગોત્રનાજ માણસો મત્સરથી એકબીજાને વધ કરે, તો તે મહાઘોર દોષના યોગથી સર્વ કુળનો ક્ષય થાય છે. આ કુળક્ષયના પાપથી કુળધર્મનો લોપ થાય છે અને પછી તે કુળમાં અધર્મજ વ્યાપી રહે છે.(૪૫)

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૃષ્ણ! અધર્મથી કુળ વ્યાપ્ત થતાં કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને હે વાર્ષ્ણેય! તેમનાં દુષ્ટ આચરણથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. (૪૧)

ટીકાઃ—આમ થયા પછી સારાસાર વિચાર, યોગ્યાયોગ્ય આચરણ, કર્તવ્યાકર્તવ્યવિવેક સૌ દૂર થાય છે. અંધારામાં ફરવાથી જેમ સરળ રસ્તામાં પણ ઠોકર વાગે છે; તેમ કુળક્ષયથી કુળધર્મ નષ્ટ થવાને લીધે પરંપરાગત ધર્મનો લોપ થઈ પાપજ પાપ પ્રવર્તી રહે છે. મન અને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ નષ્ટ થવાથી ઇંદ્રિયો ફાવે તેમ વર્તવા માંડે છે અને તેથી કુળની સ્ત્રીઓ પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ઉત્તમ તથા અધમનો સમાગમ થઈ, બ્રાહ્મણ-શૂદ્રાદિ વર્ણોની ભેળસેળ થઈ જાય છે; અને પરિણામે જાતિ-ધર્મ નષ્ટ થાય છે. (૫૦) જેમ ચોકમાંના બલિપર કાગડાઓ ચોતરફથી તૂટી પડે છે, તેમ આવા કુળમાં ચારે તરફથી મહાપાતકોનો પ્રવેશ થાય છે. (૫૧)

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥४२॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રજા વર્ણસંકર થવાથી કુળનો ઘાત કરનારા પુરુષોને અને તે કુળને નરકપ્રાપ્તિ થાય છે તથા પિંડદાન તેમજ તર્પણાદિ ક્રિયા બંધ રહેવાને લીધે ઉભય પક્ષના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે. (૪૨)

ટીકાઃ—પછી તે કુળને અને તેનો વધ કરનારને ઉભયને નરક થાય છે. આ પ્રમાણે સકળ વંશ દૂષિત થવાથી પૂર્વજો પતન પામે

૮ કુળમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો બંધ પડે, તે કુળમાં પિતૃઓને તિ...

દક કોણ અર્પણ કરશે? આવી સ્થિતિ થતાં પિતૃઓનું શું થશે અને તેઓ સ્વર્ગમાં શી રીતે રહી શકશે? તેમની દશા પણ કુળની દશા જેવીજ થશે. જેમ સર્પે નખમાં દંખ દીધો હોય તોપણ તેની અસર શિખાપર્યંત સર્વ અંગોમાં વ્યાપી જાય છે, તે પ્રમાણે આપ્તવર્ગનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારો દોષ વર્તમાન જીવંત કુળથી તે પૂર્વજો સુધીના સર્વને ડૂબાડે છે. (૫૬)

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः॥४३॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥
अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥

શ્લોકાર્થઃ—વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર આ કુળવિઘાતક પુરુષના દોષને લીધે પુરાતન જાતિધર્મ તથા કુળધર્મ નષ્ટ થાય છે. (૪૩) હે જનાર્દન! જેનો કુળધર્મ નષ્ટ થયો છે તે મનુષ્યને નક્કી નરકપ્રાપ્તિ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. (૪૪) અરેરે! અમે જે રાજ્ય-સુખના લોભથી અમારા બાંધવોને મારવાને તત્પર થયા છીએ, તે મહાન પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ. (૪૫)

ટીકાઃ—હે કૃષ્ણ! આમાં એક બીજું પણ મહાન પાતક થાય છે કે, આ દોષથી લોકાચાર પણ નષ્ટ થાય છે. ઘરને આગ લાગી અગ્નિ ફેલાતાં તે બીજાં ઘરોને પણ બાળી ભસ્મ કરે છે. તેમ આવા કુળના સહવાસમાં જે લોકો આવે છે, તેમને પણ તેમના સંસર્ગના યોગથી પાપ લાગે છે. હે દેવ! આ પ્રમાણે તે આખા કુળમાં નાના પ્રકારના દોષની ઉત્પત્તિ થવાથી તેને ભયંકર નરકવાસ ભોગવવો પડે છે; અને એક વાર નરકમાં પડ્યા પછી યુગોના યુગો સુધી પણ તેમાંથી છૂટકો થતો નથી. કુળક્ષયને લીધે આવું મોટું પતન થાય છે. હે દેવ! આટલી વાર સુધી મેં બકબકારો કર્યો, તોપણ તેથી આપના મનને જરા પણ ત્રાસ થતો નથી? આપનું હૃદય એવું કઠોર શામાટે થઈ ગયું છે? કુળક્ષય કરીને જે શરીરને માટે રાજ્યસુખની ઇચ્છા કરવાની છે, તે શરીરને ક્ષણિક જાણ્યા છતાં પણ અમારે કુળક્ષયનું પાતક વહોરી લેવાનું છોડવું નહિ કેમ? આ સર્વ વડીલોનો વધ કરવાના હેતુથી મેં તેમના

તરફ દષ્ટિ ફેંકી છે, એ પણ શું નાનું પાતક છે? (૬૪)

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે નિઃશસ્ત્ર બની પ્રાણસંરક્ષણાર્થે હું કાંઈ પ્ર પ્રયત્ન કરીશ નહિ; અને તે છતાં પણ જો આ શસ્ત્રધારી કૌરવો મારે વધ કરશે તો તેથી પણ મારૂં અધિક કલ્યાણજ થશે. (૪૬)

ટીકાઃ—આવી રીતે જીવવું તેના કરતાં હાથમાંનાં શસ્ત્રો ફેંકી દઈ કૌરવોનાં બાણ સહન કરવાં, એજ વધારે સારૂં છે. તેમ કરતાં મરણ પ્રાપ્ત થયું તો તે પણ ઠીકજ છે; પરંતુ એમનો વધ કરી પાપ વહોરી લેવાની મારી ઈચ્છા નથી. મારા સર્વ કુળનો ક્ષય કરી રાજ્ય મેળવવું, એ તો નરકને માટે તૈયારી કરવા બરાબર છે. (૬૭)

॥ संजय उवाच ॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય બોલ્યો—આ પ્રમાણે કહી શોકાકુલ ચિત્તવાળો અર્જુન ધનુષબાણનો ત્યાગ કરી રથના પાછલા ભાગપર બેસી ગયો. (૪૭)

ટીકાઃ—સંજય બોલ્યો—હે રાજા! સમરાંગણમાં ઉભેલો અર્જુન આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી અત્યંત શોકગ્રસ્ત થયો અને રથપરથી નીચે કૂદી પડ્યો. જેમ કોઈ રાજકુમાર પદચ્યુત થયા પછી તેને કોઈ માન આપતું નથી, કિંવા રાહુ સૂર્યને ઘેરે છે ત્યારે તે નિસ્તેજ થઈ જાય છે, અથવા મહાસિદ્ધિના મોહથી વ્યાકુળ બનેલો તપસ્વી તપને લઈ દુઃખી થાય છે; તે પ્રમાણે અર્જુન રથની નીચે ઉતર્યા પછી અત્યંત દુઃખથી વિદીર્ણ થયેલો જણાયો. સંજય કહે છેઃ—હે રાજા! પછી તેણે ધનુષબાણ ફેંકી દીધાં અને તેની આંખોમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી. હવે અર્જુનને દુઃખિત થયેલો જોઈને વૈકુંઠનાથ શ્રીકૃષ્ણ તેને કેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ કરે છે તે કથા સાંભળો; એમ નિવૃત્તિનાથના દાસ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા. (૨૭૫)

॥ इति श्रीज्ञानदेवकृतभावार्थदीपिकायाम् प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अध्याय बीजो

सांख्ययोग

॥ संजय उवाच ॥

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય બોલ્યો–આ પ્રમાણે કરુણાથી વ્યાપ્ત થયેલા, અશ્રુપૂર્ણ નયનવાળા અને ખિન્ન થયેલા અર્જુનપ્રત્યે મધુસૂદન બોલ્યા.

ટીકાઃ—સંજય બોલ્યો–હે મહારાજ ! અર્જુન શોકથી વ્યાકુળ થઇ રુદન કરવા લાગ્યો. પોતાના સમસ્ત કુળને જોઇને તેના મનમાં વિલક્ષણ મોહ ઉત્પન્ન થયો; અને તેથી તેનું ચિત્ત, પાણીથી મીઠું ઓગળી જાય અથવા પવનથી વાદળાં વીખરાઈ જાય તેવી રીતે દ્રવી ગયું; અને જેમ રાજહંસ કાદવમાં પડવાથી મ્લાન દેખાય, તેમ અર્જુન મમતાથી વ્યાકુળ થઇ મ્લાન દેખાવા લાગ્યો. આ રીતે અર્જુનને મહામોહથી ગ્રસ્ત થયેલો જોઇને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૫)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છે–હે અર્જુન ! બુદ્ધિમાન લોકોને માન્ય ન થનારો, સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આડે આવનારો અને કીર્તિનો નાશ કરનારો આ મોહ તને આ યુદ્ધપ્રસંગે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ? (૨)

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જરા વિચાર તો કર કે, આ સ્થળે તને આમ કરવું શોભે છે ? તું કોણ છે અને આ શું કરે છે ? તું અનુચિત ઘટના

તરફ લક્ષ આપી કદી ધૈર્ય છોડતો નથી અને માત્ર તારૂં નામ સાંભળી-ને પણ અપયશ બારે વાટ નાસી જાય તેમ છે. તું શૌર્યનો સાગર અને ક્ષત્રિયોનો મુકુટમણિ છે; અને તારા શૌર્યનો ડંકો ત્રૈલોક્યમાં વાગે છે. તેં શંકરને જીત્યા, નિવાત-કવચનો* ઉચ્છેદ કર્યો અને તારી કીર્તિને ગાંધર્વના સંગીતવિષયરૂપ બનાવી મૂકી. (અર્થાત્ ગાંધર્વો જ્યાં ત્યાં તારી કીર્તિનું ગાન કર્યા કરે છે.) હે અર્જુન! જેનાં પરાક્રમોની તુલના સમસ્ત ત્રિભુવનમાં પણ થઈ શકે નહિ, એવો જે તું તે આમ વીરવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરીને નીચે મોઢે રડવા બેઠો છે! હે અર્જુન! વિચાર કર, શું કારુણ્ય તને આવો દીન બનાવી શકે છે? અરે તિમિરે તે કદી સૂર્યને વશ કર્યો છે? પવનને કદી મેઘનો ભય લાગ્યો છે! અમૃતને કદી મરણ નડ્યું છે? કાષ્ઠે કદી અગ્નિનો ગ્રાસ કર્યો છે! કદી મીઠાથી પાણી પીગળ્યું છે? કાળકૂટ વિષ અન્ય વસ્તુના સંસર્ગથી મરણ પામ્યું છે? પ્રચંડ ભુજંગને કદી દેડકાએ ગળ્યો છે? શિયાળે કદી સિંહની સામે ટક્કર લીધી છે? એવી વિલક્ષણ ઘટનાઓ કદી બની છે? છતાં આજે તેં તે ઘટનાઓ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી છે! હે અર્જુન! આવી અનિષ્ટ બીના પ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં ધીરજ ધારણ કરી સાવધ થા, ઘેલછાનો ત્યાગ કરી ઉઠ અને ધનુષબાણ ગ્રહણ કર. સંગ્રામને સમયે કરુણાનો શો ઉપયોગ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ–હે અર્જુન! તારૂં આવું વર્તન આજપર્યંત સંપાદન કરેલી કીર્તિનો નાશ કરનારૂં અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખનારૂં છે. (૨૦)

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! એવો નામર્દ બનતો નહિ. એ તને શોભતું નથી. હે શત્રુને તાપ આપનાર અર્જુન! મનની આ ક્ષુદ્ર દુર્બળતાનો ત્યાગ કર અને યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થા. (૩)

ટીકાઃ—માટે હે અર્જુન! તું શોક કરતાં ધીરજ ધર. તેં આજ પર્યંત જે કાંઇ સંપાદન કર્યું છે, તેનો આથી નાશ થશે. તારૂં વાસ્ત હિત શામાં રહેલું છે, તેનો વિચાર કર. આ કૌરવો શું હમણાંજ તા સગા બની ગયા છે? શું આ વાત પૂર્વે તને વિદિતજ ન હતી કે, એ આપ્ત છે? તો પછી આ વ્યર્થ માથાફોડ શામાટે? આ યુદ્ધ ત

* નિવાત-કવચ પ્રહ્લાદના બંધુ સંહ્લાદનો પુત્ર થાય. એ સમુદ્રતીરે રહેતો હતો અને ઈંદ્રથી પણ જીતાતો ન હતો. અર્જુને તેનો વધ કર્યો હતો.

આખા જન્મમાં શું પહેલવહેલુંજ છે? તમારી વચ્ચે પરસ્પર કલહ તો સદૈવ ચાલ્યોજ આવે છે, ત્યારે હમણાંજ આ ભૂત શું ભરાયું? આ તો બહુજ ખરાબ કહેવાય. આવો મોહ રાખીશ તો આજપર્યંત મેળવેલી કીર્તિનો નાશ થશે અને આ લોક તથા પરલોકનાં સુખ નષ્ટ થશે. અંતઃકરણની આવી નિર્બળતા, એ કાંઈ કલ્યાણનું લક્ષણ નથી. યુદ્ધપ્રસંગે આવી નિર્બળતા દાખવવી, એ ક્ષત્રિયની દુર્ગતિનું લક્ષણ છે. આ પ્રમાણે તે દયાળુ મહાપ્રભુએ કરેલા અનેકવિધ બોધને શ્રવણ કરીને અર્જુન બોલ્યો.(૨૯)

॥ अर्जुन उवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન કહે છે-હે મધુસૂદન! હું ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યપર કેવી રીતે બાણ છોડું? હે શત્રુનું દમન કરનારા! એઓ તો મારે પૂજા કરવાને યોગ્ય છે. (૪)

ટીકાઃ—હે દેવ! આપજ વિચાર કરો. આનું નામ યુદ્ધ નથી, પરંતુ પ્રમાદ છે. આ તો અમે પૂજ્ય જનોનો ઉચ્છેદ કરવાને તત્પર થયા છીએ. વડીલોની સેવા કરી તેમને સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ રાખવા જોઈએ; તો પછી આપણા હાથે તેમનો વધ કેવી રીતે થઈ શકે? હે દેવ! સાધુસંતને નમસ્કાર અને તેમની પૂજા કરવાને બદલે તેમની નિંદા શી રીતે થઈ શકે? તો પછી આ તો અમારા કુળગુરુ હોઈ સર્વદા પૂજ્ય છે. વળી ભીષ્મ અને દ્રોણનો તો હું અત્યંત ઋણી છું. હે દેવ! જેમના પ્રત્યે અમે સ્વપ્નમાં પણ વૈર ધારણ કરી શકીએ નહિ તેમનોજ પ્રત્યક્ષ ઘાત શી રીતે થઈ શકે? જેમની પાસેથી શસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું; તેમનોજ વધ કરવાનો? બળો આ જીવતર! હું દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય; મને ધનુર્વિદ્યા શીખવી તેમનીજ હત્યા કરીને ઉપકારનો બદલો વાળું, કેમ? જેની કૃપાથી વરપ્રાપ્તિ થઈ, તેનીજ સાથે કૃતઘ્નતા કરનાર ભસ્માસુર* મારે થવું કે? (૩૮)

* ભસ્માસુર રાક્ષસને શંકરે 'તું જેના મસ્તકપર હાથ ધરશે તેનું મૃત્યુ થશે' એવું વરદાન આપ્યું હતું. તે અસુરના મનમાં પાર્વતીવિષે મોહ ઉત્પન્ન થયો; તેથી તેણે શંકરનેજ ભસ્મીભૂત કરવાની ઇચ્છા કરી અને તેમનાજ મસ્તકપર પોતાનો હસ્ત ધરવાને માટે તેમની પૂંઠે લાગ્યો હતો. છેવટે શ્રીવિષ્ણુએ મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરીને પહેલાં અસુરને મોહમગ્ન કર્યો અને પછી યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેનો હસ્ત તેનાજ મસ્તકપર ધરાવી, તેને ભસ્મ કર્યો.

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान्

શ્લોકાર્થઃ—ઉદાર અંતઃકરણવાળા ભીષ્મ-દ્રોણાદિ ગુરુજનોને મારવા કરતાં આ લોકમાં ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરવો એજ મને કલ્યાણકારક લાગે છે; કારણ ગુરુજનોને મારી તેમના રક્તથી ભરેલા અર્થ તથા કામથી યુક્ત ભોગો ભોગવવા પડશે. (૫)

ટીકાઃ—હે દેવ! સમુદ્રની ગંભીરતાને પણ કદાચ ઉપર ઉપરની કહી શકાય, પણ આ દ્રોણાચાર્ય તો વૈરનું નામ સુદ્ધાંએ જાણતા નથી. અમાપ આકાશનું પણ કદાચિત્ માપ થઈ શકે, પરંતુ દ્રોણાચાર્યનું હૃદય તો એટલું ઉદાર અને વિશાળ છે કે તેનું માપ કદી પણ થઇ શકે નહિ. કદાચિત્ અમૃત પણ બગડી જશે અને વજ્ર પણ તૂટી જશે; કિંતુ પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ દ્રોણાચાર્યના હૃદયમાં વૈરનો આવિર્ભાવ થશે નહિ. માતાની માયા સર્વોપરિ હોય છે, પરંતુ દ્રોણાચાર્ય તો મૂર્તિમંત કરુણારૂપ છે. દ્રોણાચાર્ય દયાના સાગર, સર્વ ગુણોના ભંડાર અને વિદ્યાના કેવળ મહાનિધિ છે. આ પ્રમાણે એઓ સર્વશ્રેષ્ઠ હોઇ અમારા પ્રત્યે પૂર્ણ કૃપાવંત છે; માટે એમનો ઘાત કરવાની કલ્પના સુદ્ધાં મનમાં શી રીતે ઉદ્ભવે? આવા શ્રેષ્ઠ ગુરુજનોનો રણમાં ઘાત કરીને રાજ્યૈશ્વર્ય ભોગવવાની કલ્પના મૃત્યુ થતાં પણ મને આવનાર નથી. કદાચ આ ગુરુજનો કરતાં રાજ્યોપભોગ શ્રેષ્ઠ હોય તોપણ ભલે; પરંતુ મને તો તે ભોગ કરતાં ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરવોજ ઠીક લાગે છે. દેશ ત્યાગ કરૂં, ગિરિકંદરામાં જઈ રહું; પરંતુ એમના પર શસ્ત્ર તો ઉઠાવુંજ નહિ. હે દેવ! નવી ધારવાળાં બાણવતી એમના મર્મસ્થાનપર પ્રહાર કરી તેમના રક્તથી ભરેલા ભોગ ભોગવી શું કરવું! એવા ભોગ તે શી રીતે ભોગવી શકાય? આમ કહ્યા પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યોઃ—હે દેવ! સાંભળ્યું કે? પરંતુ અર્જુનના આ શબ્દો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પસંદ પડ્યા નહિ. આ સ્થિતિ જોઇ અર્જુનના મનમાં ભયનો સંચાર થયો; અને તે પુનઃ બોલ્યોઃ—હે દેવ! મારા કથન તરફ આપ શામાટે લક્ષ આપતા નથી? (૫૧)

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः

શ્લોકાર્થઃ—(યુદ્ધ અને ભિક્ષાટન એ ઉભયમાંથી) અમારે માટે શું

અધિક શ્રેયસ્કર છે; તથા આ લોકોને અમે જીતીશું કે એ લોકો અમને જીતશે, એ પણ હું સમજી શકતો નથી. જે કૌરવોને મારી અમે જીવવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તે તો અમારી સામે યુદ્ધ કરવાને માટે સજ્જ થઈને ઉભા રહ્યા છે. (૬)

ટીકાઃ—મારા મનમાં જે આવ્યું તે મેં આપને કહી સંભળાવ્યું; પરંતુ એમાં સારૂં નરસું શું છે, તે તો આપનેજ વિદિત છે. અરે! અમારે જેમની સાથે વૈરની વાત સાંભળીને તત્કાળ પ્રાણત્યાગ કરવો જોઇએ, તે કૌરવો રણભૂમિપર સંગ્રામ કરવાને માટે ઉભા છે, ત્યારે તેમને મારવા કે રણ છોડીને ચાલ્યા જવું; તેની મને સમજ પડતી નથી. (૫૪)

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः। यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અજ્ઞાન દોષથી મારૂં અંતઃકરણ દૂષિત થયું છે અને મારૂં કર્તવ્ય શું છે, તેની મને સમજ પડતી નથી; માટે હું આપને પૂછું છું કે, એમાં કલ્યાણકારક વાત કયી છે, તેનો નિશ્ચય કરી મને કહો. હું આપનો શિષ્ય છું અને આપને શરણે આવ્યો છું, માટે મને ઉપદેશ કરો. (૭)

ટીકાઃ—અમને આ વખતે શું કરવું યોગ્ય છે તે વિચાર કરવા છતાં પણ સૂઝતું નથી; કારણ કે મોહથી મારૂં ચિત્ત વ્યાકુળ થયું છે. જે પ્રમાણે તિમિરથી નયનની દર્શનશક્તિનો નાશ થતાં, નિકટના પદાર્થ પણ જોઈ શકાતા નથી; તેવી રીતે હે દેવ! મારી સ્થિતિ થઇ છે. મારૂં મન ભ્રાંતિથી ગ્રસ્ત થયું છે; તેથી મારૂં હિત શામાં છે, તેની મને સમજ પડતી નથી; માટે હે કૃષ્ણ! આપ વિચાર કરીને, મને સત્ય માર્ગનો ઉપદેશ આપો; કારણ કે અમારા ગુરુ, બંધુ, પિતા, કુલદૈવત અને સદા સંકટસમયે રક્ષણ કરનાર આપજ છો. જે પ્રમાણે ગુરુ શિષ્યને તરછોડતો નથી અને સમુદ્ર નદીઓનો પરિત્યાગ કરતો નથી; તેમજ હે દેવ! આપજ વિચાર કરો કે, જ્યારે માતાજ પોતાના પુત્રને છોડીને ચાલી જાય, તો તે પુત્રનો બચાવ શી રીતે થાય? હે દેવ! અમારા સર્વોપરિ આપજ છો અને અત્યાર સુધી;હું જે બોલ્યો, તે જો આપને પસંદ પડ્યું ન હોય; તો હે પુરુષોત્તમ! અમને જે ઉચિત અને ધર્મસંમત હોય તે કરવાનો ઉપદેશ જલદીથી આપો.(૬૩)

नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम्
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्

શ્લોકાર્થઃ—આ લોકમાં નિષ્કંટક અને સુસંપન્ન રાજ્ય તથા સ્વર્ગમાં દેવોનું આધિપત્ય-અર્થાત્ ઇંદ્રપદ મળે તોપણ મારી ઇંદ્રિયોને શોષી લેનારો આ શોક કોઇ પણ ઉપાયે દૂર થશે, એમ મને લાગતું નથી.

ટીકાઃ—આ સર્વ ગોત્રજોને જોઇને મારા મનમાં જે શોક ઉત્પન્ન થયો છે; તે આપના ઉપદેશવિના કોઇ પણ ઉપાયથી નષ્ટ થનાર નથી. સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે કિંવા ઇંદ્રપદ મળે, તોપણ મારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલો આ મોહ દૂર થનાર નથી. જેમ શેકેલાં બીજ ગમે તેવી ઉત્તમ જમીનમાં વાવે અને તેનાપર મનમાન્યું પાણી સિંચે તોપણ તે ઉગતાં નથી, કિંવા જ્યાં આયુષ્યની દોરી તૂટી હોય ત્યાં હરિનામ સિવાય ઇતર ઔષધનો કશો ઉપયોગ નથી; તે પ્રમાણે મને સર્વ રાજ્યભોગ અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ આ મોહમાંથી મુક્ત થવાને માટે મને તેનો જરા પણ ઉપયોગ નથી. હે કૃપાનિધે! આવી સ્થિતિમાં તો તમારી કૃપાજ ઉપયોગી થઇ પડશે. ક્ષણભર ભ્રાંતિ દૂર થતાં અર્જુન આ પ્રમાણે બોલ્યો; પરંતુ તેને પુનઃ મોહે ઘેરી લીધો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અર્જુનની આ સ્થિતિ વર્ણવતાં જણાવે છે કે, તેને મોહની લહરિ લાગી નહોતી; પરંતુ મહામોહરૂપી કાળસર્પે તેને ગ્રસ્યો હતો. તેના હૃદયકમળમાં કારુણ્યનો પ્રવેશ થયો છે, એવી સંધિ સાધીને તેના મર્મસ્થાનમાં તેણે દંશ કર્યો હતો. આથીજ ઉપરિપર લહરિ આવી, અર્જુનની વ્યાકુળતા વૃદ્ધિંગત થતી હતી. આવો કઠિન પ્રસંગ જોઇને જેની માત્ર કૃપાદૃષ્ટિથી વિષનો નાશ થાય છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપી ગારુડી તેનું રક્ષણ કરવા માટે ધાઇ આવ્યા. હવે મોહથી વ્યાપ્ત થયેલા અને શ્રીકૃષ્ણની નિકટ બેઠેલા અર્જુનનું તેઓ (શ્રીકૃષ્ણ) રક્ષણ કરશે. આટલા માટેજ મેં મોહસ્વરૂપ કાળસર્પે અર્જુનને ગ્રસ્ત કરી લીધો, એવું રૂપક આપ્યું છે. જે પ્રમાણે વાદળાંથી સૂર્ય આચ્છાદિત થાય છે, તે પ્રમાણે ભ્રાંતિથી અર્જુન એ સમયે આચ્છાદિત થયો હતો. જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં ડુંગરપર આગ લાગે છે, તે પ્રમાણે અર્જુન દુઃખથી જર્જર થઇ ગયો હતો. માટે બળતા ડુંગરપર જે પ્રમાણે નીલવર્ણનો જલપરિપૂર્ણ મેઘસમુદાય તૂટી પડી તેને શાંત કરે છે, તે પ્રમાણે પ્રથમથીજ નીલવર્ણના અને કૃપામૃતરૂપી જળથી ભરેલા તે મહામેઘરૂપ શ્રીગોપાળ તેનાપર કૃપામેઘની વૃષ્ટિ કરતા

લાગ્યા. તેમની દંતપ્રભા જાણે વચમાં વચમાં વિદ્યુત્ ચમકતી ન હોય, તેવો પ્રકાશ આપી રહી હતી. તેમનું ગંભીર ભાષણ જાણે મેઘગર્જના ન હોય તેની પેઠે શોભતું હતું. આવો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપ મેઘ કેવી વૃષ્ટિ કરે છે; અને તે વર્ષાથી અર્જુનરૂપી પર્વત કેવો શાંત થાય છે, તથા તેને જ્ઞાનના નવા અંકુર કેવા ફુટે છે; તે કથા સાવધાનચિત્તે શ્રવણ કરો, એમ નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા. (૮૦)

॥ संजय उवाच ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય કહે છે-હે શત્રુને તાપ દેનાર! અર્જુન આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહી, હું હવે યુદ્ધ કરનાર નથી; એમ બોલી સ્તબ્ધ રહ્યો. (૯)

ટીકાઃ—સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો-હે રાજા! પુનઃ તે અર્જુન શોકયુક્ત અંતઃકરણથી કહેવા લાગ્યો કે, હે દેવ! હવે આપ મને યુદ્ધ કરવા માટે લેશ પણ આગ્રહ કરશો નહિ. હું નિઃસંશય યુદ્ધ કરનાર નથી. આ પ્રમાણે બોલીને તે સ્તબ્ધ રહ્યો. અર્જુનને આ સ્થિતિમાં રહેલો જોઇ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું.(૮૩)

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥१०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે રાજા! બન્ને સૈન્યની વચ્ચે ઉદ્વિગ્ન થયેલા અર્જુન-પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યા. (૧૦)

ટીકાઃ—ભગવાન પોતાના મન સાથે બોલ્યા-આ પ્રસંગે આ આ અર્જુનને ઠેઠ જાણે શું થયું છે? શા ઉપાયે એને સમજાવી શકાય? શું કરવાથી એના હૃદયમાં ધૈર્ય ઉત્પન્ન કરી શકાય? જે પ્રમાણે માંત્રિક ભૂતના નિવારણનો વિચાર કરે છે, અથવા રોગ અસાધ્ય જાણીને વૈદ્ય અમૃતતુલ્ય દિવ્ય ઔષધિની તત્કાળ યોજના કરે છે; તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને મનમાં નિશ્ચય કરીને રોષયુક્ત ભાષણ કરવાનો આરંભ કર્યો. જેમ માતાના કોપમાં ગુપ્તરૂપે સ્નેહ હોય છે કિંવા ઔષધની કટુતામાં અમૃત રહેલું હોય છે. પરંતુ તે બહાર દેખાતું નથી અને ગુણમાંજ પ્રકટ થાય છે; તેમ ઉપરથી કોપયુક્ત પરંતુ અંતરમાં અતિ મમતાથી ભરેલો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપવાનો પ્રારંભ કર્યો. (૮૪)

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે-જેનો શોક કરવો ઉચિત નથી તેનો તું શોક કરે છે અને મહાપાંડિત્યની વાત કરે છે! જે જ્ઞાની છે તે કાંઇ મૃત કે જીવંતનો શોક કરતા નથી. (૧૧)

ટીકાઃ—પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રત્યે બોલ્યા-આ યુદ્ધપ્રસંગે તેં વચમાંજ શું ઇદંતૃતીય' ઉભું કર્યું, તે જોઇ આશ્ચર્ય થાય છે. તું પોતાને જ્ઞાની કહેવડાવે છે, પરંતુ અજ્ઞાનનો પલ્લવ તો છોડતો નથી તને બોધ આપવાનો વિચાર કરૂં તે પૂર્વે તુંજ મોટી ડાહી ડાહી વાતો કરે છે. જન્મથી અંધ હોય તેને વળી ગાંડપણ લાગે, એટલે પછી જેમ ફાવે તેમ તે દોડાદોડ કરી મૂકે; તેમાં શી નવાઈ! આવા માણસોમાં નોજ તું એક લાગે છે. તું તારી પોતાની દશા તો જાણતો નથી અને કૌરવને માટે શોક કરે છે; તેથી મને વારંવાર આશ્ચર્ય લાગે છે. હે અર્જુન! આ વિશ્વની જે અનાદિ રચના તે ખોટી છે? આ ત્રૈલોક્યનો પાલનકર્તા તુંજ છે? આ જગતમાં કોઇ એક ઇશ્વર છે, અને તે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે; એમ જે કહેવાય છે તે વાત ખોટી છે! શું જન્મમૃત્યુ તેંજ ઉત્પન્ન કર્યાં? અને જ્યારે તું ઇચ્છા કરશે ત્યારે તેનો નાશ થશે કેમ? જો ભ્રમમૂલક અહંકારથી ગ્રસ્ત થઇ તું કૌરવનો ઘાત કરવાનો વિચાર મનમાં આણશે નહિ, તો શું તે સર્વ ચિરંજીવજ રહેશે? કિંવા તુંજ માત્ર મારનારો અને અન્ય સર્વ મરનારા? આવી ભ્રાંતિને કદી પણ ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવા દઇશ નહિ. આ જગત અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે. (૧૦૦) મૂર્ખતાને લીધે આ વિવેક તું જાણતો નથી, તેથીજ જે વાતને મનમાં સ્થાન પણ આપવું ન જોઇએ, તે વિષે વ્યર્થ ચિંતન કરી ઉલટો મને ડહાપણ શીખવે છે. આ તરફ જો! જેઓ વિચારવંત છે, તેઓ ઉત્પત્તિ અને નાશનો હર્ષશોક કરતા નથી; કેમકે એ ભ્રાંતિજ છે. (૨)

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—હું પૂર્વે કદી ન હતો, કિંવા તું પણ કદી ન હતો, અથવા આ રાજાઓ પણ ન હતા, અથવા હવે પછી પણ આપણે સર્વે નહિ હઇશું એમ નથી. (૧૨)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! તમે, અમે અને આ સર્વ રાજાઓ વગેરે જે આ સ્થળે એકત્રિત થયા છીએ તે સર્વ આવા નિત્ય રહેવાના કિંવા સર્વથા નાશ પામવાના, એ બન્ને ભ્રાંતિ છે; કેમકે ઉત્પત્તિ કિંવા નાશ માયાનાજ યોગથી દેખાય છે. બાકી આત્મા તો વસ્તુતઃ અવિનાશીજ છે. વારૂ, પવનથી પાણીમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કોને ઉત્પન્ન થયેલું માનવું? અને પવન બંધ થતાં પાણી સ્થિર થાય છે, ત્યારે કોનો નાશ થયેલો માનવો? આનો વિચાર કર. (૭)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—આત્માનો જે આ દેહ તેને જે પ્રમાણે બાલ્ય, તારુણ્ય અને વાર્ધક્ય, એ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને મટી જાય છે, પરંતુ તે અવસ્થાની સાથે કાંઇ દેહ જતો કે આવતો નથી; તે પ્રમાણે આત્માને અન્ય દેહોની પ્રાપ્તિ અને ક્ષય થાય છે, પરંતુ આત્મા નાશ પામતો નથી; એમ સમજી જ્ઞાનીઓ દેહાંતરપ્રાપ્તિ માટે ભ્રમમાં પડતા નથી. (૧૩)

ટીકાઃ—વળી શરીર એકજ હોવા છતાં વયપરત્વે તેમાં પણ ફેરફાર માલૂમ પડે છે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. એજ શરીરમાં આપણે બાળપણુ જોઇએ છીએ, પછી બાળપણુ જઇ તારુણ્ય આવે છે; પરંતુ આવા પ્રત્યેક ફેરફારની સાથે કાંઇ દેહનો નાશ થતો નથી. તેજ પ્રમાણે આત્માને માટે પણ અસંખ્ય શરીરો બદલાયા કરે છે, એવું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ તારી પેઠે મોહથી દુઃખી થતા નથી. (૧૦)

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत॥१४॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! ઇંદ્રિયો અને વિષયો સાથેનો સંબંધ, એ શીત તથા ઉષ્ણ અને સુખ તથા દુઃખ આપે છે; તે વિષયસંબંધ ઉત્પત્તિ અને નાશવાળો છે-અર્થાત્ અનિત્ય છે; માટે હે ભારત! તેને મિથ્યા સમજી સહન કર. (૧૪)

ટીકાઃ—આ વાત લક્ષમાં ન આવવાનું કારણ ઇંદ્રિયાધીનતા છે. ઇંદ્રિયોએ મનુષ્યનું અંતઃકરણ વિષયો તરફ વાળ્યું છે, તેથી આ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇંદ્રિયો વિષયનું સેવન કરે, એટલે સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી અંતઃકરણ સુખદુઃખમાં ગુંથાઇ જાય છે. વિષયો અસ્થિર હોવાથી તેમાં કદી દુઃખ તો કદી સુખ માલમ પડે છે. હવે શબ્દવિષયની

વ્યાપ્તિ તો જુઓ ! કર્ણદ્વારા નિંદા સાંભળી દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્તુતિ સાંભળી સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્પર્શવિષયના બે ગુણો મૃદુતા અને બીજો કઠિનતા છે; અને તે ત્વચાપર લાગવાથી સુખ કિંવા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ પ્રમાણે રૂપવિષયનાં પણ બે લક્ષણો સુંદરતા અને કદ્રૂપતા છે. નયનદ્વારા જોવાથી આ વિષયપરત્વે સુખ કિંવા દુઃખનું ભાન થાય છે. આજ રીતે સુગંધ અને દુર્ગંધ એવા બે ગુણ ગંધવિષયના છે. ઘ્રાણેંદ્રિયદ્વારા તે સંતોષ કિંવા અસંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. તેજ પ્રમાણે રસના બે પ્રકારદ્વારા પ્રીતિ અને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વિષયોનો સંગજ ભ્રષ્ટ કરનાર વસ્તુ છે. ઇંદ્રિયોને વશ થવાથી શીતોષ્ણની બાધા વળગે છે; અને માણુસ આપોઆપજ સુખદુઃખને આધીન થઈ જાય છે. ઇંદ્રિયોનો સ્વભાવજ એવો છે કે, તેને વિષયો સિવાય બીજા કશામાં સુંદરતા જણાતી નથી; પરંતુ તે મૃગજળ જેવા કિંવા સ્વપ્નમાં ભોગવેલા ઐશ્વર્ય જેવાજ છે. માટે હે પાર્થ ! તેનો સંગ ન કરતાં ત્યાગજ કર. (૨૨)

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! જે સુખદુઃખને સમાન (મિથ્યા) માને છે, તે વિવેકી પુરુષને આ વિષયસંબંધ બાધ કરી શકતો નથી; તે પુરુષ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય બને છે. (૧૫)

ટીકાઃ—જે પુરુષ આ વિષયોને આધીન થતો નથી તેને સુખ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી તથા તેનો ગર્ભવાસનો ફેરો મટી જાય છે. હે અર્જુન ! જે આ વિષયોનો દાસ નથી બનતો, તેને અવિનાશી સમજ. (૨૪)

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

શ્લોકાર્થઃ—જે અસત્ એટલે મિથ્યા છે, તે સત્ અર્થાત્ ખરું કદી પણ થનાર નથી; અને જે સત્ છે તેનો કદી પણ નાશ થનાર નથી. આ સત્ અને અસત્‌ના સિદ્ધાંતને માત્ર તત્ત્વવેત્તાઓએજ જાણ્યો છે. (૧૬)

ટીકાઃ—હવે હે અર્જુન ! તને એક બીજી વાત હું કહું છું. આ વાતસંબંધે વિચાર કરવાથી પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જગતમાં સર્વવ્યાપક એવું જે એક ગૂઢ ચૈતન્ય છે, તેનો તત્ત્વજ્ઞ લોકો સદૈવ સ્વીકાર કરે છે. દૂધ અને પાણી એકત્ર કરવામાં આવ્યાં હોય, તોપણ જે પ્રમાણે રાજહંસ તેને ભિન્ન કરે છે, અથવા જેમ ચતુર લોક મિશ્ર

ધાતુને અગ્નિમાં તપાવી શુદ્ધ કાંચન જુદું પાડે છે; કિંવા બુદ્ધિના યોગે દહીંનું મંથન કરી માખણ જુદું કાઢવામાં આવે છે; અથવા ભુસું અને ધાન્ય એકત્ર હોવા છતાં પવનથી તેને છૂટાં પાડી શકાય છે; તેજ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી પ્રપંચજાળનો સહજ નાશ થાય છે અને જ્ઞાનીને માટે પછી માત્ર યથાર્થ તત્ત્વ-બ્રહ્મજ શેષ રહે છે; માટે જ્ઞાનીને અનિત્ય વસ્તુમાં સત્ય બુદ્ધિ રહેતી નથી; કારણ કે સત અને અસત એ ઉભયનું સ્વરૂપ તેમની જાણમાં હોય છે. (૩૨)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—જે ચૈતન્યથી સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, તે નાશ પામનાર નથી; એમ સમજ. આવા નાશરહિત ચૈતન્યનો વિધ્વંસ કરવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી. (૧૭)

ટીકાઃ—ખરા ખોટાનો વિચાર કરતાં જણાશે કે, જે અસાર છે, તે ભ્રાંતિ છે; અને જે સાર છે, તે સ્વભાવતઃજ નિત્ય અવિનાશી છે. જેમાંથી આ ત્રૈલોક્યની ઉત્પત્તિ થઇ છે, તેને નામ, રૂપ, રંગ આદિ કોઇ પણ લક્ષણો નથી. તે સદૈવ સર્વવ્યાપક હોઇ જન્મમરણથી અતીત છે; તેનો નાશ કરવા જાઓ, તોપણ કદી તેનો નાશ થતો નથી. (૩૫)

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—અવિનાશી, અમાપ અને નિત્ય એવા આત્માનો જે દેહ છે તે નાશવંત છે, એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે; માટે હે ભારત! તું યુદ્ધ કર. (૧૮)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! શરીરમાત્ર સ્વભાવથીજ નાશવંત છે, માટે તું યુદ્ધ કર. (૩૬)

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—આત્મા મારનારો છે અને આત્મા મરનારો છે, એમ જે સમજે છે તે બન્ને અજ્ઞાની છે; કારણ કે આત્મા કોઇને મારતો નથી અને કોઇથી મરતો પણ નથી. (૧૯)

ટીકાઃ—તું દેહનું અભિમાન ધરીને તથા શરીરપર દૃષ્ટિ રાખીને કહે છે કે, હું મારનાર છું અને કૌરવ મરનાર છે; પરંતુ હે અર્જુન! તું

ખરી વાત સમજતો નથી. યથાર્થ વિચાર કરતાં તને વિદિત થશે કે, તું મારનારો પણ નથી અને તેઓ મરનારા પણ નથી. (૩૮)

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥ वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥२१॥

શ્લોકાર્થઃ—આ આત્મા કદી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી અને કદી પણ મરતો નથી. એ પૂર્વે જન્મ પામી પુનઃ મૃત્યુ પામશે, એમ છેજ નહિ. એ જન્મરહિત, નિત્ય, શાશ્વત અને અનાદિ છે; અને શરીરનો વધ થવા છતાં એનો નાશ થતો નથી. (૨૦) હે પાર્થ ! આત્માને જે અવિનાશી, નિત્ય, જન્મરહિત અને અવિકૃત જાણે છે; તે અન્યને કેવી રીતે તથા કોનાદ્વારા મરાવશે તથા મારશે ? (માટે તે મરાવનાર પણ નથી અને મારનાર પણ નથી.) (૨૧)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાંના વિષયો સ્વપ્નમાંજ ખરા ભાસે છે, પરંતુ જાગ્રદવસ્થામાં તેમાંનું કાંઈજ રહેતું નથી; તે પ્રમાણે આ સર્વ માયિક છે અને તું વ્યર્થ ભ્રમમાં પડયો છે. અરે ! જે પ્રમાણે મનુષ્યની છાયાપર કરાયલો શસ્ત્રપ્રહાર દેહને નથી લાગતો, કિંવા પાણીથી ભરેલું પાત્ર ઉંધું નાખતાં તેમાંનું સૂર્યબિંબ નાશ પામેલું જણાય છે પણ તેથી ખરો સૂર્ય નાશ પામતો નથી; અથવા ઘરમાંના આકાશનો આકાર ઘરના જેવોજ છે, પરંતુ ઘરનો નાશ થતાં તે આકાશ નાશ પામતું નથી; તેજ પ્રમાણે શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો કદી નાશ થતો નથી. માટે બાપુ ! તું વ્યર્થ ભ્રાંતિથી ભ્રમિત થઇશ મા. (૪૩)

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પ્રમાણે પુરુષ જૂનાં વસ્ત્ર ઉતારી નવાં વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે; તેજ પ્રમાણે આત્મા જૂનાં શરીરોનો ત્યાગ કરી નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. (૨૨)

ટીકાઃ—મનુષ્ય જે પ્રમાણે જીર્ણ થયેલાં વસ્ત્ર ફેંકી દઈ નવાં વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે; તે પ્રમાણે આ ચૈતન્યનાથ—આત્મા એક દેહને

ત્યાગ કરી અન્યનો સ્વીકાર કરે છે. (૪૪)

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

શ્લોકાર્થઃ—એ આત્માને શસ્ત્ર ખંડિત કરી શકતાં નથી, અગ્નિ ભસ્મ કરી શકતો નથી, પાણી ભીંજવી શકતું નથી, પવન સૂકવી શકતો નથી. (૨૩) એ ખંડિત થઈ શકતો નથી, ભસ્મીભૂત થઈ શકતો નથી, ભીંજાઈ શકતો નથી અને સૂકાઈ શકતો પણ નથી. એ તો અવિનાશી, સર્વવ્યાપી, સ્થિર, અચલ અને શાશ્વત છે.(૨૪)

ટીકાઃ—આ આત્મા જન્મ–મરણરહિત હોઈ સ્વતઃસિદ્ધ નિત્ય છે. વળી તે ઉપાધિરહિત હોઈ અત્યંત શુદ્ધ છે; માટે શસ્ત્રાદિકથી એનો ઘાત થઈ શકતો નથી. એ પ્રલયકાળના પાણીમાં ડૂબતો નથી, એ અગ્નિથી ભસ્મ થઈ શકતો નથી તેમજ વાયુમાં પણ એને સૂકવવાની શક્તિ નથી. માટે હે અર્જુન! એ નિત્ય, ક્રિયારહિત તથા શાશ્વત હોઈ સર્વ સ્થળે પરિપૂર્ણ ભરેલો છે.(૪૭)

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

શ્લોકાર્થઃ—એ આત્માને આકાર નથી, જેથી ચિત્તદ્વારા એનું ચિંતન થઈ શકતું નથી; વળી તે વિકારરહિત કહેવાય છે, માટે આત્માને આ પ્રકારનો સમજ્યા પછી તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. (૨૫)

ટીકાઃ—આત્મા તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી દેખાતો નથી. ધ્યાન તો તેનો મેળાપ કરવાને માટે સદા તત્પર્તુજ રહ્યું છે. હે અર્જુન! એ આત્મા મનથી સદા દુર્લભ, સાધનથી સદા અસાધ્ય, અનંત અને શ્રેષ્ઠ છે. એ ત્રિગુણાતીત, અનાદિ, વિકારરહિત, સ્વરૂપાતીત અને વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપમાં વ્યાપ્ત છે. હે અર્જુન! આ રીતે આત્મા સર્વવ્યાપી છે, એમ તું જાણીશ કે તત્કાળ શોકરહિત થઈશ. (૫૧)

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

શ્લોકાર્થઃ—હવે આત્મા નિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને નિત્ય નાશ

પામે છે, એવો જો તારો મત હોય; તોપણ હે અર્જુન! તે માટે તારે આવો શોક કરવો યોગ્ય નથી. (૨૬)

ટીકાઃ—અથવા હે અર્જુન! એમ ન જાણતાં એ નાશવંતજ છે એમ જો તું માને, તોપણ તારે શોક કરવાનું કારણ નથી; કારણ કે જેમ ગંગાનાં પાણીનો પ્રવાહ અખંડ છે, તેમ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો પ્રવાહ એકસરખો ચાલ્યાજ કરે છે! આત્માને તો આ ત્રણે અવસ્થા સદા સરખીજ છે; અને પ્રાણીમાત્રને તો આ ત્રણે અવસ્થા કોઇ વેળા છોડતી નથી. માટે એ રીતે પણ આ સર્વને માટે તારે શોક કરવાનું પ્રયોજનજ નથી. સ્વભાવથીજ આ સર્વ ક્રમ અનાદિ ચાલ્યો આવે છે. જો આ વાત તારા લક્ષમાં ન આવતી હોય તોપણ પ્રાણીમાત્ર જન્મમરણને આધીન છે; એ વાત તો તું સમજે છેજ. માટે જન્મમરણને મટાડી શકાય એમ નથી, એવું સમજીને પણ તારે શોક કરવાનું પ્રયોજન નથી. (૫૮)

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

શ્લોકાર્થઃ—જે ઉત્પન્ન થાય છે તે નિઃસંશય મૃત્યુ પામે છે; અને જે મરે છે તે નક્કી પુનર્જન્મ પામે છે. માટે એ ઘટના અપરિહાર્ય (ટાળી ન શકાય તેવી) છે; માટે તારે શોક કરવો ઉચિત નથી (૨૭)

ટીકાઃ—જેનો જન્મ થયો તેનું મૃત્યુ થનારજ છે, અને જેનું મરણ થયું છે તેનો પુનર્જન્મ થનાર છે. એ પ્રમાણે આ ઘટમાળ એકસરખી ચાલુજ છે. અથવા સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત જેમ આપોઆપ નિત્ય થયા કરીને કદી બંધ રહેતો નથી; તેજ પ્રમાણે આ જગતમાં મૃત્યુ પણ મટાડી શકાય તેમ નથી. છેવટે મહાપ્રલયકાળે આ ત્રૈલોક્યનો પણ સંહાર થાય છે; માટે ઉત્પત્તિ અને અંત અપરિહાર્ય છે. જો તને આવી સમજ પડી હોય તો હે અર્જુન! તું શોક શામાટે કરે છે! જાણી બુઝીને ઘેલો કાં થાય છે? હે પાર્થ! વળી એક બીજી વાતનો વિચાર કરતાં પણ તારે દુઃખ ધારણ કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. (૬૩)

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત! સર્વ ભૂતો પ્રથમ અવ્યક્ત અર્થાત્ જાણી ન શકાય તેવી સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં હોય છે, તદનંતર વચ્ચે તે વ્યક્ત સ્થિતિમાં આવે છે અને અંતે અવ્યક્ત સ્થિતિમાં લય પામે છે; ત્યારે તે માટે શોક તે શો કરવો? (૨૮) કોઇ આત્માને આશ્ચર્યવત્ જુએ છે, કોઇ તેને આશ્ચર્યવત્ વર્ણવે છે, કોઇ તેને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે અને કોઇ તેના ગુણાનુવાદ શ્રવણ કરીને પણ તેને જાણતો નથી. (૨૯)

ટીકાઃ—આ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિપૂર્વે નિરાકાર હતાં અને જન્મ લીધા પછી આકારને પ્રાપ્ત થયા. તે જ્યારે લય પામે છે, ત્યારે પણ તે નિઃસંશય અન્ય સ્થિતિમાં નહિ જતાં પોતાની પૂર્વસ્થિતિ—અર્થાત્ અવ્યક્ત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે મધ્યમાં તેમનું જે સ્વરૂપ દેખાય છે, તે નિદ્રાગ્રસ્ત મનુષ્યના સ્વપ્નસમાન હોઇને માયાના યોગથીજ સત્ય ભાસે છે; કિંવા જળને પવનનો સ્પર્શ થતાં તે જે પ્રમાણે તરંગરૂપે દેખાય છે, કિંવા ભિન્ન ભિન્ન લોકોની ઇચ્છા પ્રમાણે સુવર્ણ જેમ નાનાવિધ અલંકારરૂપે થાય છે; તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ માયાના યોગથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે, એમ સમજ. જેમ આકાશમાં મેઘધનુષ્ય નહિ હોવા છતાં દેખાય છે, તેમ જે મૂળથીજ છે નહિ તેવાં આ શરીરોમાટે તું કેમ રડે છે? માટે તે અક્ષય બ્રહ્મપ્રતિજ્ઞ લક્ષ આપ, કે જે બ્રહ્મ ઉપર સાધુને પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી વિષયો તેને છોડી જાય છે; જે બ્રહ્મને માટે તે વિરક્ત બનીને વનવાસી થાય છે; જે બ્રહ્મપર દૃષ્ટિ રાખીને મનનશીલ પુરુષો બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતો તથા તપો આચરે છે; તે બ્રહ્મ તરફ શુદ્ધચિત્તે જોતાં જોતાં કેટલાક લોકો અંતરમાં નિશ્ચળ થઇ સર્વ સંસારને વિસરી જાય છે. જેના ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાતાં કેટલાકનાં ચિત્તને ઉપરતિ થાય છે અને અંતે તે તેમાંજ નિમગ્ન થઇ જાય છે; જેના સ્વરૂપનું વર્ણન સાંભળી કોઇ શાંત થઇને દેહાભિમાનથી નિવૃત્ત થાય છે; અને કોઇ અનુભવ લઇને તદ્રૂપજ બની જાય છે; જેમ નદીઓનો સર્વ ઓઘ સમુદ્રમાંજ જઇને મળે છે, પણ તેમાં નહિ સમાતાં પાછો ફરતો નથી; તેમ યોગીઓની બુદ્ધિ એક વેળા તેના તરફ વળી એટલે તે તેમાં તદ્રૂપ થઇ જાય છે; અને એવા તદ્રૂપ થયેલા યોગીઓ પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી. (૩૧)

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! સર્વ દેહોમાં નિરંતર રહેલો જે આત્મ.

તેનો કદી પણ વધ થઇ શકતો નથી, માટે સર્વ ભૂતોને માટે શોક કરવો તને ઉચિત નથી. (૩૦)

ટીકા:—હે અર્જુન! સર્વત્ર સર્વના અંતરમાં વ્યાપ્ત અને પ્રયાસ કરવાથી પણ જેનો ઘાત થતો નથી એવું જે એક ચૈતન્ય છે; તેજ જગદ્રૂપ બનેલું છે, એ વાત લક્ષમાં રાખ. સ્વભાવતઃજ સર્વ ઘટનાઓ બને છે અને નાશ પામે છે. ત્યારે હવે તુંજ કહે કે, શોક શાને માટે કરવો? હે પાર્થ! આ સરળ વાત તારા મનમાં કેમ ન આવી? એકંદરે આ શોક કરવો એ તને યોગ્ય નથી. (૭૯)

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

શ્લોકાર્થ:—સ્વધર્મની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ તારે કંપિત થવું યોગ્ય નથી; કારણ કે ધર્મયુદ્ધ પ્રાપ્ત થવું એના કરતાં અન્ય કોઇ પણ વસ્તુ ક્ષત્રિયોને કલ્યાણકારક નથી. (૩૧)

ટીકા:—અરે અર્જુન! તું વિચાર કેમ કરતો નથી? આ તે તું શું લઇ બેઠો છે? જે સ્વધર્મના પાલનથી મનુષ્ય તરે છે, તેને તો તું તદ્દન વિસરી ગયો છે. કદાચ કૌરવોનું કાંઇ વિપરીત થાય અથવા તારા સંબંધમાં કાંઈ અનિષ્ટ પરિણામ આવે, કિંવા આ સર્વ જગતનો પણ નાશ થાય તોપણ સ્વધર્મ તો કદાપિ તજવોજ નહિ. તેનો ત્યાગ કરીને તારા મનમાં જે દયા ઉત્પન્ન થઇ છે, તે દ્વારા તારો ઉદ્ધાર થશે કે? હે અર્જુન! યદ્યપિ તારૂં હૃદય દયાથી આર્દ્ર થયું છે, તોપણ તે દયા આ યુદ્ધને પ્રસંગે અનુચિત છે. ગાયનું દૂધ ઉત્તમ છતાં કેટલાક વ્યાધિને માટે તે વર્જ્ય હોય છે. તે જો નવા તાવવાળાને આપવામાં આવે તો તે વિષવત્ થઇ પડે છે, તેજ પ્રમાણે જો એક માણસ બીજાના ધર્મનું આચરણ કરે તો તેના હિતનો નાશ થાય છે, માટે હવે સાવધ થા! વ્યર્થ શોકાકુલ થઈશ નહિ અને જે ક્ષત્રિયધર્મના આચરણથી કોઇ પણ કાળે દોષ નથી, તે સ્વધર્મપ્રત્યેજ લક્ષ આપ. જેમ યોગ્ય માર્ગે ચાલવાથી કદી પણ અનિષ્ટની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કિંવા દિવ્ય પ્રકાશમાં ચાલવાથી ઠેસ વાગતી નથી; તેમ હે અર્જુન! જે સ્વધર્મના પંથે ચાલે છે, તેની સર્વ મનોકામના પૂર્ણ થાય છે. માટે તમને–ક્ષત્રિયને સંગ્રામસિવાય કોઇ પણ કાર્ય આવે પ્રસંગે ઉચિત નથી. મનમાં કપટ ન રાખતાં સામસામા ઉભા રહી એકબીજાપર પ્રહાર કરી દ્વ આદરવું, એજ આ પ્રસંગે તારો ધર્મ છે. વધારે શું કહેવું? (૯૦)

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! સહજ પ્રાપ્ત થયેલો આ યુદ્ધપ્રસંગ એ તો સ્વર્ગનું ઉઘડેલું દ્વાર છે! આવું યુદ્ધ તો ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! આ યુદ્ધ તને પૂર્વપુણ્યથીજ પ્રાપ્ત થયું છે, જાણે તારા સર્વ ધર્મનો ભંડારજ ખુલી ગયો છે! અરે આને તે યુદ્ધ કહેવું કે મૂર્તિમંત સ્વર્ગનો ઉદય થયેલો કહેવો? જાણે તારા ગુણોની કીર્તિ સાંભળીને પ્રત્યક્ષ કીર્તિદેવીજ તારાપર અતિ આસક્ત થઇને, તને વરમાળા આરોપવાને આવી હોય તેમ લાગે છે. ક્ષત્રિયોને પુષ્કળ પુણ્ય કર્યાં હોય ત્યારેજ આવો યુદ્ધપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ રસ્તે જતા એકાદ વટેમાર્ગુને ચિંતામણિ મળી જાય છે, કિંવા બગાસું ખાવાને મુખ પહોળું કરતાં તેમાં અકસ્માત્ અમૃતબિંદુ આવી પડે તેમ તને આ યુદ્ધપ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. (૯૫)

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥३३॥

શ્લોકાર્થઃ—એમ છતાં પણ જો તું આ ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરશે તો આ લોકની કીર્તિ અને પરલોકના સાધનરૂપ સ્વધર્મનો નાશ થશે અને પાપની વૃદ્ધિ થશે. (૩૩)

ટીકાઃ—જો તું આવા આ સંગ્રામનો ત્યાગ કરીને વ્યર્થ વસ્તુનોજ શોક કરતો બેસી રહીશ, તો પોતાની હાનિ પોતાને હાથેજ કરવા જેવું થશે. જો આ રણમાં આજે તેં શસ્ત્ર ફેંકી દીધાં, તો વડીલોપાર્જિત કીર્તિનો નાશ કર્યો એમજ સમજજે. એ પ્રમાણે મેળવેલી કીર્તિનો નાશ થશે; એટલુંજ નહિ, વળી સર્વ જગત પણ તારી નિંદા કરશે અને મોટા દોષો તને શોધતા આવ્યા આવશે. જેમ પતિરહિત સ્ત્રી સર્વથા અપમાન પામે છે, તેજ પ્રમાણે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરનાર પણ અપમાનને પાત્ર બને છે; અથવા જેમ રણમાં પ્રેત પડ્યું એટલે ચારે તરફથી ગીધડાંઓ તેને ફોલી ખાવા મંડી જાય છે; તેજ પ્રમાણે સ્વધર્મહીન મનુષ્યના અંગમાં મહાદોષો વ્યાપી તેનો નાશ કરી દે છે.(૨૦૦)

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી સર્વ લોક નિરંતર તારી અપકીર્તિજ ગાશે, અને સંભાવિત પુરુષને અપકીર્તિ મરણ કરતાં પણ અધિક દુઃખકર છે.(૩૪)

ટીકાઃ—માટે તું જો પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષત્રિયધર્મનો ત્યાગ કરીશ તો તને પાપ લાગશે; અને કલ્પાંતે પણ અપયશનું કલંક ભુંસાશે નહિ. જ્યાંસુધી અપકીર્તિ થઈ નથી, ત્યાંસુધીજ સુજ્ઞ પુરુષો જીવવું ઉચિત સમજે છે. આમ હોવાથી હવે રણમાંથી પાછું શી રીતે જવું? તું તો જાણે દયાને લીધે રણમાંથી પાછો ફરીશ, પણ આ સર્વ એ વાતને માનશે નહિ. આ કૌરવો તને ચારે તરફથી ઘેરી લઇને તારાપર શરવૃષ્ટિ કરશે અને હે અર્જુન! પછી તારા દયાળુપણાથી કાંઈ તારો છૂટકો થશે નહિ. એમ કરતાં વખતે મહાકષ્ટે અહીંઆંથી તારો છૂટકો થયો, તોપણ એ પ્રકારે જીવવું એ તો મરણ કરતાં પણ ખરાબ છે.(૫)

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्॥३५॥

શ્લોકાર્થઃ—આ સર્વે મહારથીઓ તું ભયથી નાસી ગયો છે એમજ માનશે; અને પછી સર્વને બહુમાન્ય થયેલો એવો તું હલકો પડીશ. (૩૫)

ટીકાઃ—વળી એક બીજી વાતનો તેં વિચાર કર્યો નથી. તું અહીંઆં ખૂબ સજ્જ થઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે, પણ જ્યારે દયાર્દ્ર થઈને પાછો જવાને નીકળીશ; ત્યારે હે અર્જુન! તુંજ કહે કે, આ તારા વૈરી કૌરવો તને દયા આવી છે એ વાત ખરી માનશે કે? (૭)

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

શ્લોકાર્થઃ—તારા સામર્થ્યની નિંદા કરી તારા શત્રુઓ ન બોલવાના ઘણા બોલ તારા સંબંધે બોલશે; આથી અધિક દુઃખકારક બીજી શી વસ્તુ હોઈ શકે? (૩૬)

ટીકાઃ—આ લોકો કહેશે કે, અર્જુન અમારાથી ડરીને નાસી ગયો. અરે! તારાપર આવું કલંક આવે એ શું સારી વાત છે? હે ધનુર્ધારી! લોકો અનેક પ્રયત્નો કરીને કિંવા પ્રાણ આપીને પણ જે કીર્તિને સંપાદન કરે છે, તે આકાશ જેવી અનુપમ કીર્તિ વગર આયાસે પ્રાપ્ત કરવાની તક તને અનાયાસે મળી ગઈ છે. તારી કીર્તિ અને તારા ગુણો ત્રણે લોકમાં ઉપમારહિત છે. દેશદેશાંતરના રાજારજવાડાઓ તારી સ્તુતિ કરે છે અને તારાં કીર્તિગાન ગાય છે; તે સાંભળી યમ

પણ તારાથી ડરે છે. તારી કીર્તિનો મહિમા ગંગાનાં પાણી જેવો નિર્મળ અને ગહન છે; અને એ કીર્તિ સાંભળીને જગતના મહાન યોદ્ધાઓ સુદ્ધાં ચકિત બની જાય છે. આવો તારા અદ્ભુત શૌર્યનો મહિમા સાંભળી સર્વ કૌરવો પોતાના જાનપર ઉદાર થયા છે. જેમ સિંહની ગર્જના સાંભળી ઉન્મત્ત હાથીને પણ પ્રલયકાળજ ઉલટ્યો હોય એમ લાગે છે; તેમ આ સર્વ કૌરવોને તારો ડર લાગે છે. પર્વત જેમ વજ્રને અને સર્પ ગરુડને નમે છે, તેમ આ કૌરવો તારી સમક્ષ નીચું માથું કરી ચાલે છે; માટે હવે જો યુદ્ધ ન કરતાં પાછો ફરીશ, તો તારૂં એ મહત્ત્વ નહ થશે અને તને હીનતા લાગશે. વળી કદાચ તું જવાને તૈયાર થશે, પરંતુ એ તને જવા દેશે કે? એ તો તને પકડી આણીને તારી ફજેતીજ કરશે અને તારા સાંભળતાં તારી અતિશય નિંદા કરશે. પાછળથી આમ મર્મભેદક શબ્દો સાંભળીને અંતઃકરણ વિદીર્ણ થવાનો પ્રસંગ આવે, તેના કરતાં અત્યારેજ શૌર્યથી યુદ્ધ શામાટે ન કરવું? જો તું આ લોકોને જીતશે તો પૃથ્વીનુ રાજ્ય ભોગવશે. (૧૯)

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—યુદ્ધમાં મરણ પામશે તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે અને જય મળશે તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવશે; માટે હે અર્જુન! યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને ઉઠ. (૩૭)

ટીકાઃ—અથવા આ રણમાં યુદ્ધ કરતાં તું મુઓ તો સહજે સ્વર્ગ-સુખ ભોગવશે. માટે હે અર્જુન! હવે આમ બેસી ન રહે. ઉઠ અને હસ્તમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી યુદ્ધનો આરંભ કર. સ્વધર્મના આચરણથી પૂર્વના દોષો નાશ પામે છે; તેને બદલે તેથી પાતક લાગશે. એવો ભ્રમ તને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો! તુંજ કહે કે, નાવમાં બેસનારો માણસ કદી ડૂબે છે? અથવા સ્વચ્છ માર્ગમાં ચાલનારને કદી ઠેસ વાગે છે? પણ જેમ ચાલતાં ન આવડતું હોય તો ઠેસ વાગીને પડી જવાય છે; જેમ વિષની સાથે દૂધનું સેવન કરવાથી મૃત્યુ થાય છે; તેમ ફળની આશાથી સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી દોષ લાગે છે. માટે હે અર્જુન! નિષ્કામ થઇ ક્ષત્રિય-ધર્મ અનુસાર યુદ્ધ કર; એટલે પાતકનો લેશ પણ તને સ્પર્શ થશે નહિ. (૨૫)

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

શ્લોકાર્થઃ—સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જય તથા પરાજય, એ સર્વને સમાન ગણીને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા, એટલે તને પાપ લાગશે નહિ. (૩૮)

ટીકાઃ—સુખ પ્રાપ્ત થતાં ફુલાઇ જવું નહિ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થતાં ખેદ કરવો નહિ. આ સમરાંગણમાં જય મળશે કિંવા મરણ થશે; એ ભવિષ્યના વિચાર અત્યારે કર્યા કરીશ નહિ. સ્વધર્માનુસાર વર્તતાં જે ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય, તે શાંત વૃત્તિથી સહન કર. વળી આ રીતે મનનો નિશ્ચય થયો એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ દોષોત્પત્તિ થતી નથી, માટે હવે તું નિશ્ચયપૂર્વક યુદ્ધનો આરંભ કર. (૨૯)

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोंगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! અત્યારસુધી તને સાંખ્ય એટલે જ્ઞાન કિંવા તત્ત્વવિચારનો બોધ આપ્યો. હવે કર્મયોગવિષેની બુદ્ધિ સાંભળ, કે જે બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલો તું કર્મબંધનથી છૂટીશ. (૩૯)

ટીકાઃ—અત્યારપર્યંત જ્ઞાનયોગ વિષે તને સંક્ષિપ્ત બોધ આપ્યો. હવે બુદ્ધિપૂર્વકના કર્મયોગવિષે કહું છું તે સાંભળ. હે અર્જુન! જુઓ બુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગને પ્રાપ્ત થતાં તેને કર્મબંધનની બાધા નડતી નથી; જેમ અંગપર વજ્રકવચ ધારણ કરવાથી શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ વચ્ચે પણ મનુષ્ય અબાધિત રહી શકે છે. (૩૨)

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ યોગનાં આરંભેલાં કાર્ય અધુરાં રહે તોપણ તેથી કરેલાં કર્મો નાશ પામતાં નથી વા તેને અડચણ કિંવા સંકટ નડતાં નથી; અને આ ધર્મના થોડા અનુષ્ઠાનથી પણ મહદ્ ભયમાંથી રક્ષણ મળે છે. (૪૦)

ટીકાઃ—તે પ્રમાણે આ યોગ આચરતાં આ લોકનાં સુખ નષ્ટ થતાં નથી અને મોક્ષમાં પ્રત્યવાય નડતો નથી. આ યોગમાં આરંભેલાં કાર્યો બંધ પડે તોપણ કરેલાં કર્મોનો નાશ થતો નથી, પણ મનુષ્યે [illegible]મ બુદ્ધિ અનુસાર તે કર્મ કરવાં જોઇએ અને ફળની ઇચ્છા રાખવી નહિ. જેમ ભૂત, ભુવાને પીડા કરી શકતું નથી, તેમ જેને [illegible]દ્ધ પ્રાપ્ત થઇ છે તેને સંસારની ઉપાધિ નડી શકતી નથી. વે પાપ-પુણ્યનો બાધ થતો નથી, જે અતિ સૂક્ષ્મ અને નિશ્ચલ

છે; અને સત્ત્વ, રજ તથા તમ, એ ત્રણે ગુણો જેમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી એવી સુબુદ્ધિ, હે અર્જુન! પુણ્યયોગે જેને થોડી પણ પ્રાપ્ત થાય તેના સંસારના સર્વ ભયનો નાશ થાય છે.(૩૭)

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! આ કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ એકજ છે; અને અનિશ્ચિત પુરુષોની બુદ્ધિ અનેક ભેદોવાળી તથા અનંત હોય છે.

ટીકાઃ—જેમ દીપકની જ્યોતિ નાની સરખી હોવા છતાં પણ તે મોટો પ્રકાશ આપે છે, તેજ પ્રમાણે આ સદ્‌બુદ્ધિ અલ્પ હોય તોપણ તેને થોડી સમજશો નહિ. હે અર્જુન! વિવેકીઓ સદા એ સદ્‌બુદ્ધિનીજ ઇચ્છા કરે છે, કેમકે સદ્‌બુદ્ધિ જગતમાં અતિ દુર્લભ છે. જે પ્રમાણે ઇતર પથ્થરોની પેઠે પારસમણિ કાંઇ પુષ્કળ મળતા નથી, કિંવા અમૃતનું એક બિંદુ પણ મહાસદ્‌ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિમાંજ પર્યવસાન (અંત) પામનારી સદ્‌બુદ્ધિ અત્યંત દુર્લભ છે. જે પ્રમાણે ગંગાજળનું પર્યવસાન નિરંતર સમુદ્રજ છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! જેને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ વિના અન્ય કાંઇ સિદ્ધિ નથી એવી તો આ જગતમાં એક નિષ્કામ બુદ્ધિજ છે. એના વિના ઇતર પ્રકારની બુદ્ધિ તે દુર્બુદ્ધિ છે. તે દુર્બુદ્ધિમાં તો વિકારજ ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિચારી લોકો એવી દુર્બુદ્ધિમાં તથા વિકારોમાંજ સદા ખેલે છે. આથી હે અર્જુન! તે લોકોને સ્વર્ગ, સંસાર અને નરકાવસ્થાનીજ પ્રાપ્તિ થયા કરે છે. આત્મસુખ તેમને મળતું નથી. (૪૪)

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! વેદના માત્ર અર્થવાદમાંજ રત થયેલા અને કર્મવિના અન્ય કાંઈ છેજ નહિ, એમ બોલનારા અવિચારી લોકો અને વિષયભોગમાં તત્પર તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો હેતુ ધરાવનારા લોકો

ભોગ અને ઐશ્વર્ય મેળવવાને માટે અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટ ક્રિયાનાં વર્ણનથી ભરેલી અને જન્મ તથા કર્મરૂપી ફળને આપનારી જે પુષ્પિત (બાહ્યતઃ મોહક દેખાતી) વાણી બોલે છે; તે વાણીને જેનું ચિત્ત વશ થયું છે, એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યને માટે તત્પર રહેલા લોકોના મનમાં નિશ્ચયાત્મક અર્થાત્ આત્મતત્ત્વવિષયક બુદ્ધિ હોતીજ નથી. (૪૨-૪૪)

ટીકાઃ—આવા લોકો વેદના આધાર બતાવી કર્મમાર્ગનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપિત કરે છે; પરંતુ તેઓ કર્મનાં ફળપર આસક્તિ રાખે છે. તેઓ કહે છે કે, મૃત્યુલોકમાં જન્મ લઇને યજ્ઞાદિક કર્મો કરવાં અને આલ્હાદદાયક સ્વર્ગસુખનો ઉપભોગ લેવો. હે અર્જુન! આવા દુર્બુદ્ધિયુક્ત મનુષ્યો સદૈવ એમજ કહે છે કે, સ્વર્ગસુખવિના અન્ય સુખો સુખ આપનારાં છેજ નહિ. આવા લોકો કેવળ ભોગની ઇચ્છાથી આસક્ત હોવાને લીધે કેવળ ફળપરજ દૃષ્ટિ રાખીને કર્મ કરે છે. વળી અનેક પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો વિધિયુક્ત કરી અત્યંત દક્ષતાપૂર્વક ધર્માચરણ કરે છે; પરંતુ હે અર્જુન! તેઓ એકજ વાત બહુ ખોટી કરે છે. તે એ કે, તેઓ મનમાં સ્વર્ગેચ્છા રાખે છે અને યજ્ઞભોક્તા જે ઇશ્વર તેને વિસરી જાય છે. જેમ કર્પૂરમાં અગ્નિ મૂકી તેને નકામું બાળી દેવામાં આવે, કિંવા મિષ્ટાન્નમાં હળાહળ વિષ ભેળવવામાં આવે, કિંવા દૈવયોગે મળેલા અમૃતકુંભને લાત મારી ફેંકી દેવામાં આવે, તેમ આવા લોકો પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને સકામપણાથી બગાડી નાખે છે. અત્યંત શ્રમથી પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી સંસારની ઈચ્છા શામાટે કરવી? પરંતુ આ લોકોના લક્ષમાં આ વાત આવતી નથી. જે પ્રમાણે કોઇ ઉત્તમ રસોઇઓ નાના પ્રકારનાં પકવાન્ન તૈયાર કરી દ્રવ્યની લાલચે બજારમાં વેચે છે; તે પ્રમાણે આવા અવિચારી લોકો સુખોપભોગને માટે ધર્મને ગુમાવે છે. માટે હે પાર્થ! વેદના અર્થવાદમાં નિમગ્ન થયેલા લોકોના મનમાં સદૈવ દુર્બુદ્ધિનોજ વાસ હોય છે, એ વાત લક્ષમાં રાખ.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! વેદમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોનુંજ પ્રતિપાદન છે; માટે નિષ્કામ થા. હું અને મારૂં એ દ્વંદ્વનો પરિત્યાગ કર. નિત્ય શુદ્ધ સત્ત્વગુણથી સ્થિર થા. યોગક્ષેમ અર્થાત્ નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલશે? તેની ચિંતા છોડી દે અને આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થિર કર. (૪૫)

ટીકાઃ—તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે, વેદ ત્રણે ગુણ (સત્ત્વ, રજ

અને તમ)થી પરિપૂર્ણ છે. તેમાં ઉપનિષદ્ ભાગ સાત્તિવક છે અને હે ધનુર્ધર! બાકીના જે ભાગમાં કર્મ વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે સર્વે રજ અને તમ એ ગુણોથી યુક્ત હોઈ કેવળ સ્વર્ગસૂચક-જ છે. તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે, એ (ગ્રંથો) સુખદુઃખનાં કારણોજ છે; તેથી તું કદી પણ તારા મનને તેમાં પેસવા દઈશ નહિ. આ ગુણત્રયની ત્રિપુટીનો ત્યાગ કર અને અહંમમતા છોડી દે, તથા કદી પણ અંતરમાં આત્મસુખને વિસારીશ નહિ. (૫૯)

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—નાના જળાશયમાં જે સ્નાન-પાનાદિક કાર્ય કષ્ટથી થાય છે; તે સર્વે કાર્ય મોટા જળાશયમાં સહેલાઇથી થાય છે. તેજ પ્રમાણે વેદોનાં જે પૃથક્ પૃથક્ ફળ તે બ્રહ્મજ્ઞાનીને સહજેજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૬)

ટીકાઃ—વેદમાં પુષ્કળ વાતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ આપણે તો જે માર્ગ હિતાવહ હોય તેનોજ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જેમ સૂર્યોદય થવાથી પુષ્કળ માર્ગો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તે સર્વે માર્ગોપર મનુષ્ય એકસાથે આક્રમણ કરી શકતો નથી; અથવા સર્વ પૃથ્વી પાણીથી ભરેલી હોય, તોપણ આપણે તો ઉપયોગ પૂરતુંજ પાણી લઈ શકીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે જેઓ જ્ઞાની છે, તેઓ વેદાર્થનો વિચાર કરી માત્ર અપેક્ષિત શાશ્વત બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરે છે. (૬૩)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! તું કર્મનોજ અધિકારી છે, ફળનો અ-ધિકારી બનીશ નહિ અને ફળની ઇચ્છા પણ કરીશ નહિ તથા કર્મ ન કરવાનો પણ આગ્રહ ધરીશ નહિ. (૪૭)

ટીકાઃ—માટે હે પાર્થ! મેં અનેક દૃષ્ટિથી સર્વે વાતોનો વિચાર કરી જોયો, તો મને એમજ લાગ્યું કે, તારે તારા કર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. તારે કર્મફળની ઈચ્છા ન રાખતાં તેમજ નિષિદ્ધ કર્મનો અંગીકાર ન કરતાં નિષ્કામભાવે સત્કર્મ આચરવાં જોઇએ. (૬૬)

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योःसमो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ધનંજય! યોગયુક્ત થઇ કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કર. આરંભિત કર્મ પાર પડે વા ન પડે તેનો હર્ષ કે શોક કરીશ નહિ. કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમતા થવી એનેજ યોગ કહે છે. (૪૮)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! યોગયુક્ત થઈ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી મનપૂર્વક કર્મ કર. આરંભેલું કાર્ય દૈવયોગે પાર પડયું તો તેથી ફૂલી જતો નહિ, અને સિદ્ધ ન થયું અથવા અપૂર્ણજ રહ્યું તો તેને માટે શોક પણ કરીશ નહિ. કર્મ કરતાં જો તે પાર પડયું તો ઠીકજ છે, પરંતુ કદાચિત્ વિઘ્ન આવીને તે અપૂર્ણ રહ્યું તોયે ઇશ્વરેચ્છા બળવાન ગણી રૂડુંજ માનવું. જેટલાં કર્મો બને તે સર્વે ઇશ્વરને અર્પણ કરવાં; એટલે પછી પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા માનવાનું કશું પ્રયોજનજ નથી. કર્મ કરતાં સારૂં કે માઠું જે કાંઈ પરિણામ થાય તે પ્રત્યે મનોધર્મ સમાન રાખવો; એનું નામજ યોગસ્થિતિ, એમ શાણા પુરુષો વદે છે. (૪૮)

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगःकर्मसु कौशलम् ॥५०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! ઇશ્વરને અર્પણ કરીને કરેલાં કર્મો (બુદ્ધિયુક્ત યોગ) કરતાં ફળના હેતુથી કરેલાં કર્મો અતિ ન્યૂન યોગ્યતા ધરાવે છે; માટે બુદ્ધિનુંજ શરણ ગ્રહણ કર. કર્મના ફળની ઇચ્છા કરનારા લોકો અતિ દીન હોય છે. (૪૯) જ્ઞાની પુરુષ કર્મનાં ફળ જે પાપ અને પુણ્ય તેનાથી આ લોકમાંજ મુક્ત થાય છે; માટે સમત્વ બુદ્ધિયોગને સાધ્ય કરી લે. આ યોગ એટલે કર્મનું કૌશલ્યજ છે (૫૦)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જેમાં મન (ક્રિયા) અને બુદ્ધિનું (જ્ઞાનનું) ઐક્ય થાય છે અને જ્યાં ચિત્તની સમતા થાય છે, ત્યાંજ યોગનો સાર છે. હે પાર્થ! વિચારપૂર્વક તુલના કરતાં જણાય છે કે, બુદ્ધિયુક્ત અને ફલેચ્છાયુક્ત કરાતા કર્મની યોગ્યતા ઘણી ઓછી છે; પરંતુ કર્મનું આચરણ કરતાં કરતાંજ યોગબુદ્ધિ સાધ્ય થાય છે. (નિશ્ચય બુદ્ધિ) અને તેવી બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરાય તેનું નામજ બુદ્ધિયોગ કહેવામાં આવે છે; માટે હે અર્જુન! બુદ્ધિયોગમાંજ ચિત્તને સ્થિર કર; ને મનમાંથી ફળની આશાને દૂર કર. જેઓ બુદ્ધિયોગમાં પ્રવૃત્ત થ

છે, તેમનીજ મનોકામના સિદ્ધ થાય છે; અને તેઓજ પાપ અને પુણ્યના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. (૭૭)

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥ ५१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે સમત્વબુદ્ધિયુક્ત પુરુષો જ્ઞાની હોવાથી કર્મફળની આશા છોડી, જન્મબંધનથી મુક્ત થઇ સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત એવા (પરબ્રહ્મ) પદને પામે છે. (૫૧)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! બુદ્ધિયોગયુક્ત પુરુષો કર્મ કરવા છતાં ફળની ઇચ્છા રાખતા નથી; એટલે તે જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે. હે ધનુર્ધર! પછી તેઓ બ્રહ્માનંદથી પરિપૂર્ણ એવા અવિનાશી પદને પામે છે.

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી પાતકને તરી જશે, ત્યારેજ તું સાંભળવાનાં અને સાંભળેલાં નાના પ્રકારનાં વેદનાં વાક્યોથી વિરક્ત થઇશ. (૫૨)

ટીકાઃ—જ્યારે તું મોહનો ત્યાગ કરશે અને જ્યારે તારા મનમાં વૈરાગ્ય પ્રવેશ કરશે, ત્યારેજ તને નિર્દોષ અને ગહન આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઇ તારૂં અંતઃકરણ સર્વ પ્રકારે આપોઆપ ઇચ્છારહિત બનશે. હે અર્જુન! એવી રીતે મનની તૃપ્તિ થતાં ભવિષ્યના વિચાર અને ભૂતકાળના બનાવ, એ બધું આપોઆપજ દૂર રહી જશે. (૮૨)

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વેદનાં નાના પ્રકારનાં વાક્યો શ્રવણ કરી ભ્રમમાં પડેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે ભ્રાંતિચક્રમાંથી નીકળી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થશે, ત્યારે તું યોગને પ્રાપ્ત થશે. (૫૩)

ટીકાઃ—ઇંદ્રિયના સંસર્ગથી જે બુદ્ધિ ચંચળ થયેલી હોય છે, તે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી સ્થિર થાય છે. એ પ્રમાણે સમાધિસુખમાં જ્યારે તારી બુદ્ધિ સ્થિર થશે, ત્યારે તને સર્વ યોગસ્થિતિ સાધ્ય થશે. (૮૪)

॥ अर्जुन उवाच ॥

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન કહે છેઃ-હે કેશવ! જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ યોગસ્થ બની છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં છે? તે શું બોલે છે? કેવી સ્થિતિમાં હોય છે અને કેવું વર્તન કરે છે? (૫૪)

ટીકાઃ—પછી અર્જુન બોલ્યોઃ-હે શ્રીકૃષ્ણ! હે કૃપાનિધે! હું જે વાત પૂછું છું તેનો ખુલાસો કૃપા કરીને કરજો. આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! તને જે યોગ્ય લાગે તે આનંદપૂર્વક પૂછ. આ સાંભળી અર્જુન બોલ્યોઃ-સ્થિતપ્રજ્ઞ કોને કહેવો? તેને કેવી રીતે ઓળખવો? તે મને સ્પષ્ટ કરીને કહો. જેમને સ્થિરબુદ્ધિવાળા કહેવામાં આવે છે અને જે નિરંતર સમાધિસુખ ભોગવે છે, તેમને ક્યાં લક્ષણોથી ઓળખવા? હે દેવ! હે લક્ષ્મીપતે! તે કેવી સ્થિતિમાં હોય છે અને કેવું વર્તન રાખે છે? એ કૃપા કરીને કહો. આ સાંભળી ષડ્‌ગુણૈશ્વર્યસંપન્ન પરબ્રહ્માવતાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલવા લાગ્યા. (૯૦)

॥ श्रीभगवान् उवाच ॥

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! જ્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી સર્વ વાસનાઓને નિઃશેષ ત્યજી દે છે અને આત્મામાંજ સંતુષ્ટ બને છે, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. (૫૫)

ટીકાઃ—શ્રીભગવાન કહે છેઃ-હે અર્જુન! મનની અતિ ઉત્કટ ભોગેચ્છા આત્મસુખમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરે છે. જે સદા તૃપ્ત હોય છે અને જેનું અંતઃકરણ આત્મજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય છે, અને જેના યોગથી મનુષ્ય વિષયોમાં જઇ ફસાય એવો જે કામ, તેની જેના મનમાં પૂર્ણ નિવૃત્તિ થઇ ગઇ હોય, અને જેનું મન આત્મસંતોષમાં-અર્થાત્ સાનંદમાં રમમાણ હોય છે; તે પુરુષને સ્થિરબુદ્ધિ જાણવો. (૯૩)

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જેનું મન દુઃખપ્રાપ્તિથી ખેદ પામતું નથી અને જેને સુખની ઇચ્છા નથી; કામ, ક્રોધ અને ભય, એ વિકારો જેના અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત થઇ ગયા છે, એવો જે મુનિ તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે.

ટીકાઃ—નાના પ્રકારનાં દુઃખોની પ્રાપ્તિ થયા છતાં જેના મનમાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો નથી અને જેને વિષયસુખની ઈચ્છા નથી, તે સત્પુરુષના અંતઃકરણમાંથી કામ અને ક્રોધ આપોઆપજ દૂર થાય છે. વળી તે પૂર્ણપુરુષ ભયનું તો નામ સુદ્ધાં જાણતો નથી. આ પ્રકારે જે સંસાર અને ભેદથી રહિત થયેલો હોય છે, તેજ પુરુષને સ્થિરબુદ્ધિ સમજવો.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ વિષયો પ્રત્યેનું જેનું મમત્વ નષ્ટ થયું છે, અને જેને સારા કે માઠા વિષયો પ્રાપ્ત થતાં હર્ષ કિંવા શોક થતો નથી, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ છે, એમ સમજવું (૫૭)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ સર્વને એકસરખો પ્રકાશ આપે છે, તેમ જે સર્વની સાથે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે તથા ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયાવાન હોઇ જેની બુદ્ધિમાં કદી ભેદ થતો નથી, જેને સારું થવાથી ગર્વ થતો નથી અને જેને બુરું થતાં દ્વેષ પણ થતો નથી, એવો જે હર્ષશોકરહિત પુરુષ આત્મવિચારમાં નિમગ્ન રહે છે, તેને હે અર્જુન ! સ્થિરબુદ્ધિવાળો જાણ.

यदा संहरते चायं कूर्मोऽगानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પ્રમાણે કાચબો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પોતાનાં અવયવોને સંકોચી લે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યારે પોતાની ઇંદ્રિયોને સર્વ વિષયોમાંથી પાછી ખેંચીને અંકુશમાં રાખે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ એમ જાણવું. (૫૮)

ટીકાઃ—કાચબો જ્યારે આનંદમાં હોય છે, ત્યારે તે પોતાના હાથ-પગ પ્રસારે છે અને જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે તેને પાછા સંકોચી લે છે; તે પ્રમાણે જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન થઇ વર્તી રહે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ છે, એમ સમજ.

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આહાર નહિ કરનાર પુરુષના વિષય નષ્ટ થતાં છતાં તેની વાસના તો બાકી રહે છે, પરંતુ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થતાં તો તે વાસના પણ ટળી જાય છે. (૫૯)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જીભ એ સમાધિ વડે વને ઇંદ્રિય તે

શ્રવણ કર. કેટલાક યોગસાધકો ઇંદ્રિયોનું દમન કરી વિષયોનો ત્યાગ કરે છે અને શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનું દમન કરે છે, પરંતુ વાસનાનું દમન કરતા નથી; તેથી તેઓ અનેક રીતે આ વિષયોમાં ફસાઇ પડે છે. કોઇ વૃક્ષનાં પાંદડાં અને કુંપળો ચુંટી નાખવામાં આવે પણ તેના મૂળમાં જો જળસિંચન કર્યા કરવામાં આવે, તોપછી તે વૃક્ષનો નાશ શી રીતે થશે? જે પ્રમાણે જળના બળથી તેને અન્ય સ્થળે ફાંટા ફૂટે છે, તે પ્રમાણે વાસનાદ્વારા અંતઃકરણમાં વિષય પણ અધિકાધિક પુષ્ટ થાય છે. અહારના વિષયો ન્યૂન થઇ શકે છે, પરંતુ વાસના કમી કરી શકાતી નથી; કારણ કે તેના સિવાય આ શરીર ચાલી શકતું નથી. પરંતુ હે અર્જુન! યોગસાધક જ્યારે પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામી અનુભવ લે છે, ત્યારે એ વાસનાનું નિયમન પણ સહજે થઇ શકે છે. જ્યારે માણસને સ્વયં બ્રહ્મભાવનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે શરીર હું છું એવો ભાવ નષ્ટ થાય છે અને ઇંદ્રિયોના વિષયો ભોગવવાની વાસનાઓ પણ આપોઆપ વિસારે પડે છે.(૯)

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! બળવાન ઇંદ્રિયો, તેનો નિગ્રહ કરવાને મથતા મનુષ્યના મનને પરાણે પોતાના તરફ ખેંચી જાય છે. (૬૦)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જેઓ ઇંદ્રિયોને વશ કરવાને માટે રાત્રિદિવસ પ્રયત્ન કરે છે, તેમને પણ તેઓ આધીન થતી નથી. જે માણસ નિરંતર અભ્યાસમાં લાગ્યો રહીને યમનિયમનો ભંડાર બની જાય તથા મનને મુઠ્ઠીમાં લઇને ચાલે, તેને સુદ્ધાં એ ઇંદ્રિયો વ્યાકુળ કરી નાખે છે; એવો એનો પ્રતાપ છે. જે પ્રમાણે માંત્રિકને ભૂત ભૂલાવો ખવરાવી દે છે, તેમ એ વિષયો રિદ્ધિસિદ્ધિરૂપે યોગીઓને પ્રાપ્ત થઇ ઇંદ્રિયોદ્વારા તેમને પણ ભ્રષ્ટ કરે છે. આવે વખતે મન વિષયોમાં ગુંથાઇ જઇને અભ્યાસમાં નિર્બળ બની જાય છે. આવી આ ઇંદ્રિયોની પ્રબળ શક્તિ છે. (૧૪)

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે તે સર્વ ઇંદ્રિયોને વશ કરી જ્ઞાની પુરુષોએ મારામાંજ પોતાનું મન સ્થિર કરવું. જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન હોય છે તેને નિશ્ચળબુદ્ધિનો મનુષ્ય સમજવો. (૬૧)

ટીકાઃ—માટે હે પાર્થ! સર્વ વિષયોની ઇચ્છા છોડીને જે ઇંદ્રિયે-

ને વશ કરે છે અને જેનું અંતઃકરણ વિષયના સુખના ભ્રમમાં પડતું નથી, તેજ યોગનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થવાને પાત્ર છે; કારણ કે તે સદા આત્મજ્ઞાનયુક્ત રહે છે અને અંતઃકરણમાં મને કદી વિસરતો નથી. જો કોઇ માત્ર બાહ્ય વિષયોને છોડી કર્મેંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી બેસી રહે અને વિષયેચ્છા તેમ ને તેમ રહે, તો તે જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટતો નથી. થોડું પણ વિષપાન કરવાથી તે શરીરમાં પ્રસરી જીવનનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે મનમાં વિષયોની થોડી પણ ઇચ્છા રહેવાથી તે સર્વ શુભ વિચારોનો નાશ કરે છે. (૨૦)

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરુષના મનમાં વિષયો ઉપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; અને પ્રીતિમાંથી કામ (ઉત્કટ ઇચ્છા) ઉપજે છે. આ કામની આડે કાંઇ હરકત આવતાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ક્રોધમાંથી મૂર્ખતા, મૂર્ખતામાંથી સ્મૃતિવિનાશ, સ્મૃતિવિનાશમાંથી બુદ્ધિવિનાશ અને બુદ્ધિવિનાશમાંથી પુરુષના સર્વસ્વનો નાશ થાય છે.

ટીકાઃ—અંતઃકરણમાં વિષયોનું સ્મરણ પણ થયું તો વિરક્તને પણ તેની ઉપર પ્રીતિ ઉપજે છે અને તેમાંથી ઇચ્છા અર્થાત્ કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કામ ઉત્પન્ન થયો એટલે ક્રોધ તો મૂર્તિમંત ઉભોજ છે; અને ક્રોધની સાથે અવિચાર રહેલો હોય છેજ. જે પ્રમાણે દીપકની જ્યોતિ પવનથી બુઝાઇ જાય છે, તે પ્રમાણે અવિચારને લીધે સ્મૃતિ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. સંધ્યાનો સમય થતાંજ અંધકાર સૂર્યપ્રભાને અસ્ત કરે છે, તેવીજ દશા સ્મૃતિનો નાશ થતાં મનુષ્યની થાય છે. પછી અજ્ઞાનને લીધે તેની બુદ્ધિ કેવળ અંધ બની જાય છે. વળી તે સર્વ વસ્તુથી વિમુખ થઇ તેને કોઇ પણ માર્ગ સૂઝતો નથી. જન્માંધને નાસવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, તે આમતેમ ભાગવા લાગે છે; તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! અજ્ઞાનને લીધે બુદ્ધિ આડી વાટે ભ્રમણ કરવા લાગે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિનો ભ્રંશ થતાં તે ગોટાળામાં પડી જાય છે અને તેનું સર્વ જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જતાં જે પ્રમાણે દેહ પ્રેતરૂપ બને છે, તેવી સ્થિતિ બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી

જીવની બને છે; માટે હે અર્જુન! સાંભળ. જે પ્રમાણે ત્રિભુવનને અગ્નિની એક ચીણગારી લાગી તેનો ભડકો થતાં તે અગ્નિ ત્રિભુવનનો પણ નાશ કરવાને સમર્થ થાય છે; તે પ્રમાણે અંતઃકરણમાં યત્કિંચિત્ પણ વિષયનું સ્મરણ થયું એટલે તે મહા અનર્થની ઉત્પત્તિ કરે છે.(૩૭)

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રીતિ અને દ્વેષનો પરિત્યાગ કરી જેણે પોતાની ઇંદ્રિયોને અંકુશમાં આણી છે, તે પુરુષ વિષયોનું સેવન કરે તોપણ તે અંતઃકરણની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરે છે.(૬૪)

ટીકાઃ—મનમાંથી સર્વ વિષયો દૂર કર્યા એટલે રાગ અને દ્વેષ આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે. રાગ અને દ્વેષ ટળ્યા પછી ઇંદ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય તોપણ તે બાધક નીવડતી નથી. આકાશમાંથી સૂર્ય પોતાનાં કિરણરૂપી કરથી જગતની વસ્તુઓને સ્પર્શ કરે છે, તોપણ તેના સંસર્ગદોષથી લિપ્ત થતો નથી; તે પ્રમાણે જે વિષયપ્રત્યે ઉદાસીન, આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન અને કામ–ક્રોધથી અલિપ્ત હોય છે, તથા જે વિષયમાં પણ પોતાના સ્વરૂપસિવાય અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરતો નથી, ત્યાં પછી વિષય શી વસ્તુ છે? અને તેને શી રીતે બાધ કરી શકે! જો પાણીમાં પાણી બૂડતું હોય કિંવા અગ્નિથી અગ્નિ બળતો હોય તોજ પૂર્ણતાએ પહોંચેલો પુરુષ વિષયસંસર્ગથી બગડે. આ પ્રમાણે જે સદા સર્વરૂપ બની રહ્યો છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે, એમ તું નક્કી સમજ.(૩૭)

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

શ્લોકાર્થઃ–ચિત્તને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઇ એટલે સર્વ દુઃખનો નાશ થાય છે અને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા પુરુષની બુદ્ધિ શીઘ્ર આત્મામાં સ્થિર થાય છે.(૬૫)

ટીકાઃ—જ્યાં ચિત્તમાં સદા પ્રસન્નતા હોય છે, ત્યાં સાંસારિક દુઃખોનો પ્રવેશ થઇ શકતો નથી. જેના ઉદરમાંજ અમૃતનો ઝરો ઉત્પન્ન થયો, તેને ક્ષુધાતૃષાની પીડા ટળી જાય છે. તેમ જેનું હૃદયજ પ્રસન્ન હોય છે, તેનાં સર્વ દુઃખો અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આવા મનુષ્યની બુદ્ધિ આપોઆપજ પરમાત્મસ્વરૂપમાં પહોંચી જાય છે. જેમ વાયુરહિત સ્થળે દીપકની જ્યોત લેશ પણ હાલતી નથી, તેમ જેની બુદ્ધિ સ્થિર

હોય છે, તે આત્મસ્વરૂપના યોગમાંજ નિશ્ચલપણે જોડાઈ રહે છે. (૪૧)

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतःशांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જેનું અંતઃકરણ સ્વસ્થ હોતું નથી તેને આત્મજ્ઞાનની બુદ્ધિ હોતી નથી; તેમજ તેને ભાવના પણ હોતી નથી. જેને ભાવના નથી તેને શાંતિ હોતી નથી; અને જેને શાંતિ હોતી નથી, તેને સુખ ક્યાંથી હોય? (૬૬)

ટીકાઃ—આ યોગયુક્તિનો વિચાર જેના અંતઃકરણમાં હોતો નથી, તેને શબ્દાદિક વિષયો પોતાના પાશમાં ગ્રસ્ત કરી લે છે. હે પાર્થ! આવા માણસની બુદ્ધિ કદી સ્થિર રહેતી નથી અને બુદ્ધિસ્થૈર્યની ઇચ્છા પણ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. હે અર્જુન! જ્યારે તેના અંતઃકરણમાં સ્થિરતાની ઇચ્છાજ ઉત્પન્ન થતી નથી, ત્યારે પછી તેને શાંતિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? જેવી રીતે પાપીઓની તરફ મોક્ષ ઝાંખીને પણ જોતો નથી, તે પ્રમાણે જ્યાં શાંતિનો લેશ પણ નથી, ત્યાં સુખ ભૂલેચૂકે પણ જતું નથી. અગ્નિમાં શેકેલાં બીજ જો ઉગે, તોજ શાંતિહીન મનુષ્યને સુખની પ્રાપ્તિ થાય; માટે મનનું અનિયમિતપણું, એજ દુઃખનું કારણ હોઇને ઇંદ્રિયનિગ્રહ પણ કરવોજ જોઈએ. (૪૭)

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સ્વચ્છંદે વિહરતી ઇંદ્રિયોની પાછળ પાછળ જેનું મન ભટકે છે, તેની બુદ્ધિને સમુદ્રમાં વાયુ જેમ નાવને ખેંચી લઇ જાય છે, તે પ્રમાણે ઇંદ્રિયો હરી લે છે.(૬૭)

ટીકાઃ—જે પુરુષ ઇંદ્રિયોની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે, તે પોતે ભલેને સમજે કે, હું વિષયરૂપ સાગરને તરી ગયો છું પરંતુ વાસ્તવમાં તે તરી ગયો નથી. જેમ એક નાવ સમુદ્ર તરીને કિનારે આવી હોય, એટલામાં વાવાઝોડું થવાથી તોફાનમાં જઈ પડે છે, તેમ સિદ્ધ થયેલો પુરુષ માત્ર ગમ્મતને ખાતર પણ ઇંદ્રિયોનું લાલન કરે તો તે પુનઃ સંસારદુઃખથી વ્યાપ્ત થઇ જાય છે, એમ તું સમજ.(૫૦)

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે હે મહાબાહો! જે પોતાની ઇંદ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી વાળી તેનો સંયમ કરે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ સમજ.(૬૮)

ટીકાઃ—માટે હે ધનંજય! ઇંદ્રિયો પોતાને સ્વાધીન થઈ, એટલે તેથી અધિક સાર્થકતા તે આ જીવનમાં બીજી શી હોઇ શકે? જે પ્રમાણે કાચબો પોતાનાં પ્રસારેલાં અવયવો સ્વેચ્છાથી સ્વતઃજ સંકોચી લે છે, તે પ્રમાણે જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન અને આજ્ઞાપાલક હોય છે, તેનીજ બુદ્ધિ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલી સમજ. હે અર્જુન! હવે જ્ઞાનીને ઓળખવાનું એક સૂક્ષ્મ ચિહ્ન તને કહું છું તે સાંભળ. (૫૪)

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

શ્લોકાર્થઃ—સ્વરૂપનું જ્ઞાન એ સર્વ ભૂતોની રાત્રિ છે. તેમાં યોગી પુરુષ જાગે છે (સ્વરૂપાનુભવરૂપી જાગૃતિ ભોગવે છે); અને સ્વરૂપનું અજ્ઞાન તથા વિષયનું જ્ઞાન જેમાં સર્વ ભૂતો જાગૃતિ ભોગવે છે, તેને યોગી રાત્રિજ સમજે છે. (૬૯)

ટીકાઃ—સર્વ પ્રાણીઓને અજ્ઞાત રહેલા આત્મસ્વરૂપનું જેને પૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે, અને જે વ્યાવહારિક વિષયોની પ્રાપ્તિને માટે, મનુષ્યો જાગૃત રહી મહાપરિશ્રમ સેવે છે, તે વિષયપ્રાપ્તિ પ્રતિ જે નિદ્રિત રહી અલક્ષ્ય કરે છે, તેજ મનુષ્ય હે અર્જુન! ઉપાધિરહિત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગંભીર અને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ સમજ. (૫૬)

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति नकामकामी

શ્લોકાર્થઃ—ચારે તરફ પાણીથી ભરેલા અને પોતાની મર્યાદા ન છોડનારા સમુદ્રમાં જેમ સર્વ નદીઓ પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રમાણે સર્વ મનોરથ જેનામાં પ્રવેશ કરે છે તેનેજ શાંતિ મળે છે. જે વિષયની ઇચ્છા કરે છે તેને શાંતિ મળતી નથી. (૭૦)

ટીકાઃ—હે પાર્થ! વળી એક અન્ય પ્રકારથી પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્ય ઓળખી શકાય છે. સમુદ્રમાં જેમ સદૈવ પરિપૂર્ણતા હોય છે, તેમ એવા પુરુષના અંતઃકરણમાં પણ પરિપૂર્ણતાનો વાસ હોય છે. વર્ષાઋતુમાં નદીઓના ભરપૂર પ્રવાહો તેમાં ભળે છે, તોપણ તે કિંચિત્ વૃદ્ધિને પામતો નથી, કિંવા પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી; કિંવા ગ્રીષ્મઋતુમાં નદીઓનાં પાણી પૂરી જાય છે ત્યારે પણ તે યત્કિંચિત ઉનો થતે.

નથી. તે પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પણ રિદ્ધિસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં ઉલ્લાસ પામતો નથી અને તેની અપ્રાપ્તિ થતાં તે અસંતુષ્ટ થતો નથી. સૂર્યના ઘરમાં દીપક સળગાવવામાં આવે તોજ શું પ્રકાશ થાય? અને નહિ તો શું તે અંધારે અથડાય છે! તેજ પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની પાસે રિદ્ધિસિદ્ધિ આવી તોયે શું અને ગઈ તોયે શું! તેની તે જરા પણ દરકાર કરતો નથી; કારણ કે તેનું અંતઃકરણ મહાસુખમાં-પરમાત્મસુખમાં નિમગ્ન હોય છે. જે પોતાના ગૃહનાં સૌંદર્યને ઇંદ્રભુવન કરતાં પણ અધિક માને છે, તે એકાદ ભિલ્લની ઝુંપડી જોઈને શું મોહિત થશે? જે અમૃતને પણ ન લેખવતો હોય તે શું કાંજી પીશે? તેજ પ્રમાણે આત્માનંદથી તૃપ્ત થયેલ પુરુષ શું રિદ્ધિસિદ્ધિથી પ્રસન્નતા સેવશે? હે અર્જુન! ચમત્કાર તો એ છે કે, જે પુરુષને સ્વર્ગનાં સુખની પણ અપેક્ષા નથી, તેની સન્મુખ સામાન્ય રિદ્ધિસિદ્ધિની તો વિસાતજ શી! વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં લોકો કહે છે કે, સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્યોની પાસે રિદ્ધિ-સિદ્ધિ હોવીજ જોઇએ; એ કેવી આશ્ચર્યકારક વાત! (૬૫)

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મનુષ્ય સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી, નિઃસ્પૃહ થઇ, હું અને મારૂં એ દ્વંદ્વ છોડી નિરહંકારી રહે છે, તેને શાંતિસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે આત્મબોધથી સંતુષ્ટ થયેલો અને પરમાનંદથી પુષ્ટ થયેલો પુરુષજ સ્થિરબુદ્ધિવાળો છે, એમ તું સમજ. આવો માણસ હુંપણું છોડી સર્વ મનોરથોનો ત્યાગ કરી જગતમાં વિચરે છે. (૬૭)

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥
स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! આવી સ્થિતિનેજ બ્રહ્મસ્થિતિ કહેવામાં આવે છે. મનુષ્ય જ્યારે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, (સર્વ કર્મ છોડી બ્રહ્મરૂપ બને છે) ત્યારે તેને મોહ થતો નથી. આવી સ્થિતિ મરણસમયે પ્રાપ્ત થાય, તોપણ તેને બ્રહ્મની (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થાય છે. (૭૨)

ટીકાઃ—આવી નિસ્સીમ બ્રહ્મસ્થિતિનો અનુભવ જ્યારે નિષ્કામ પુરુષ લેવા લાગે છે, ત્યારે તે અનાયાસેજ પરબ્રહ્મ (આત્મસ્વરૂપ) ને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પુરુષોને દેહના અવસાનકાળે થનારી વ્યથા સ્વ-રૂપમાં ભળતાં અટકાવતી નથી. સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છેઃ-હે રાજન્!

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ એજ સ્થિતિનું વર્ણન અર્જુનને કહી સંભળાવ્યું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું આવું કથન સાંભળી અર્જુન મનમાં બોલ્યોઃ-આ યુક્તિ મને ઠીક ઉપયોગી થઇ પડશે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ સર્વ કર્મોનો જે નિષેધ કર્યો છે, તે નિષેધદ્વારા 'મારા યુદ્ધકાર્ય'નો પણ લોપ થાય છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ઉપર્યુક્ત પ્રકારનું ભાષણ સાંભળી અર્જુન અતિ હર્ષિત થયો. હવે તે શંકા કરી ગહન પ્રશ્નો પૂછે છે. એ સંવાદ અત્યંત સુરસ, સર્વ ધર્મોનો ભંડાર, કિંવા વિવેકનો અમર્યાદ નિધિ છે. આ સંવાદનું નિરૂપણ જગદીશ્વર સ્વતઃ કરશે અને તે વાત નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહી સંભળાવશે. (૭૫)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अध्याय त्रीजो

कर्मयोग

॥ अर्जुन उवाच ॥

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે જનાર્દન! કર્મયોગ કરતાં બુદ્ધિયોગ ઉત્તમ છે; એવો જો તમારો મત હોય તો પછી હે કેશવ! મને આ ઘોર કર્મ કરવાને શામાટે પ્રવૃત્ત કરો છો? (૧)

ટીકાઃ—જ્ઞાનદેવ કહે છેઃ-અર્જુને કેવા પ્રકારે શંકા કરી તે સાંભળો. પછી અર્જુન બોલ્યોઃ-હે કમલાપતે! તમે જે કહ્યું તે મેં લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યું છે. હે અનંતસ્વરૂપ! કર્મ અને કર્તા એવો ભેદજ નથી. આવોજ જો આપનો નિશ્ચિત મત હોય તો પછી હે હૃષીકેશ! આપ મને સંગ્રામ કરવાનો આગ્રહ શામાટે કરો છો? આ ભયંકર કર્મજાળમાં મને ફસાવતાં આપને સંકોચ કેમ થતો નથી? સર્વ કર્મોનો આપજ નિષેધ કરો છો; તો પછી મારે હાથે આવાં હિંસાત્મક કર્મ શામાટે કરાવો છો? હે હૃષીકેશ! આપ કર્મને મહત્ત્વ નથી આપતા અને મારે હાથે આવી ભયંકર હત્યા કરાવો છો; તેનો આપજ વિચાર કરો. (૫)

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તમે અગડંબગડં વદી જાણે મારા મનમાં ભ્રમ પેદા કરતા હો એમ લાગે છે; માટે એક નિશ્ચિત વાત કહો, કે જે દ્વારા [illegible] સાધી લઉં. (૨)

દેવ! તમેજ જ્યારે આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા, ત્યારે

અમો અજ્ઞાનીઓએ શું કરવું? આવો અજ્ઞાનોત્પાદક અને સંદિગ્ધ ઉપ- દેશ જો કરવામાં આવે તો પછી તેમાં અને, ભ્રમમાં ભેદ શો? હવે તો આપની પાસે આત્મબોધ મેળવવાની મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ ચૂકી! વૈદ્યજ જયારે રોગીના ઔષધમાં વિષ નાખે તો પછી રોગીનું સંરક્ષણ શી રીતે થાય? આપનો ઉપદેશ મને તો અંધ મનુષ્યને આડા માર્ગમાં લાવી મૂકવા જેવો કિંવા મર્કટને દારૂ પાવા જેવો લાગે છે. હે દેવ! હું મૂળથીજ અજ્ઞાની અને તેમાં વળી આ મોહથી ગ્રસ્ત થયો; અને તે માટેજ તમને વિવેકની વાત પૂછી. તો આપની એકેએક વાત અ- દ્‌ભુતજ નીવડી! એ ઉપદેશમાં તો મને ચારેગમ ગોટાળોજ લાગ્યો! હે દેવ! શરણાગતની સાથે આ પ્રમાણે વર્તવાનું કારણ શું? અમે મન, વાણી ને કાયાથી આપના બોલવાપર શ્રદ્ધા રાખીએ અને તમે અમને આવો ભ્રમમય ઉપદેશ આપો તો પછી અવધિજ થઇને! જ્યારે આપ સ્વયં આવો ઉપદેશ કરો; એટલે અમારૂં તો કલ્યાણજ થઇ ચૂક્યું! હવે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની તો આશાજ શી! એટલુંજ નહિ પરંતુ મારા મનની સ્થિરતાનો નાશ થયો અને મન વિશેષ ભ્રમમાં પડી ગયું! હે કૃષ્ણ! આપની લીલા અમે પામર મનુષ્યો કાંઈ જાણી શકતા નથી. આ ઉપદેશને બહાને જો આપ મારા મનનો ભાવ જાણવા ઇચ્છતા હો તો કોણ જાણે? મને આપ ફસાવો છો કે ગૂઢાર્થસહિત બ્રહ્મસ્વરૂપ સમજાવો છો; તેની મને કાંઇ સમજ પડતી નથી; માટે હે દેવ! સાંભળો. મને ગૂઢાર્થમાં ન કહેતાં ગામડીઆને પણ સમજ પડે એવી ભાષામાં સ્પષ્ટ કહી બતાવો. હે કૃષ્ણ! હું અતિશય મંદબુદ્ધિ છું; માટે મને સ્પષ્ટ સમજાય તેવી રીતે નિશ્ચયાત્મક વાત કહો. રોગનો નાશ કરવો એ તો જાણે ઔષધનો હેતુ હોય છેજ; પરંતુ તે સ્વાદિષ્ટ અને રુચિકર પણ હોવું જોઈએ. તે પ્રમાણે સર્વ અર્થથી પરિપૂર્ણ અને આચરવાને યોગ્ય એવું તત્ત્વ આપ મને કહી સંભળાવો. વળી હું એટલું માગી લઉં છું કે, જે રીતે મારા મનને તેનો પૂર્ણ બોધ થાય તે રીતે મને કહેજો. હે દેવ! આપના જેવા ગુરુ મળવા છતાં મારે મારા મનની ઇચ્છા પરિતૃપ્ત શામાટે ન કરી લેવી? મારે કોનો ભય ધરવો? તમે તો મારી માતા છો. દૈવયોગે દુઝતી કામધેનુ પ્રાપ્ત થાય તો પછી ઇચ્છિત વસ્તુ માગવામાં ઉણપ શામાટે રાખવી? ચિંતામણિ હાથમાં આવી પડતાં આકાંક્ષિત પદાર્થો લેવામાં 'લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવતાં મોઢું ધોવા જવા' જેવો વ્યવહાર શામાટે આચરવો? અમૃતસિંધુને કિનારે ઉભા રહી અમૃતપાન ન કરતાં તૃષાથી તરફડીએ, તો પછી અમૃ-

નિધિ પાસે જવાનો ભ્રમજ શામાટે લેવો ? તેજ પ્રમાણે હે કમલાપતે ! જન્મોજન્મ આપની ઉપાસના કરતાં કરતાં જ્યારે આપ મળ્યા છો તો પછી હે પરમેશ્વર ! અમારી ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુ શામાટે ન માગી લેવી ? હે દેવ ! આજે મારી મનોકામના પરિપૂર્ણ કરવાનો દિવસ ઉગ્યો છે. આજે મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ મારાં પૂર્વપુણ્યો ફળી મારા સર્વ મનોરથની સિદ્ધિ થઇ છે; કારણ કે પરમ કલ્યાણધામ અને સર્વ દેવોના દેવ એવા જે આપ તે મને સ્વાધીન થયા છો. જે પ્રમાણે માતાનું સ્તનપાન કરવામાં બાળકને વેળા કવેળા જોવાની હોતી નથી, તે પ્રમાણે હે દેવ ! હે કૃપાનિધે ! હું આપને મારી ઇચ્છાનુરૂપ પ્રશ્નો પૂછીશ; માટે હે દેવ ! આ લોકમાં આચરવા યોગ્ય અને પરલોકમાં હિતકારક હોય એવી એક નિશ્ચિત વાત કહો. (૩૧)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છેઃ—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! સૃષ્ટિના આરંભમાંજ મેં આ લોકમાં આચરવા યોગ્ય બે પ્રકારના માર્ગો બતાવ્યા છે. સાંખ્યો (વિચાર કરનારાઓ)ને જ્ઞાનયોગ અને યોગીઓ-કર્મ કરનારાઓને કર્મયોગ. (૩)

ટીકાઃ—અર્જુનનાં આવાં વચન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યાઃ–હે અર્જુન ! મેં તને જે કહ્યું તે સંક્ષેપમાં છે. ઈશ્વરાર્પણ કર્મમાર્ગનું નિરૂપણ કરતાં હું પ્રસંગાનુસાર જે જ્ઞાનમાર્ગનો મહિમા વર્ણવી ગયો, તેમાં મારો હેતુ શો હતો તે નહિ સમજતાં તું વ્યર્થજ ક્ષોભ પામ્યો છે. વળી હવે ધ્યાનમાં રાખજે કે, ઉક્ત ઉભય માર્ગો મારાજ બતાવેલા છે. હે વીરશ્રેષ્ઠ ! આ પૃથ્વીપર એ ઉભય માર્ગો અનાદિસિદ્ધ છે અને મારામાંથીજ ઉદ્ભૂત થયેલા છે. જડ અને ચૈતન્યવિષે વિચાર કરનારા લોકો જેનું આચરણ કરે છે; અને તેથી બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થઈ તત્ક્ષણ તેમાં તદ્રૂપ બની જવાય છે, તે સાંખ્યપંથનું નામ જ્ઞાનયોગ છે. બીજાને કર્મયોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગમાં તત્પર એવા મુમુક્ષુજનો ક્રમેક્રમે (જ્ઞાન દશા પછી) મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. તૈયાર ભોજન અને રાંધીને તૈયાર કરેલા અન્નથી જેમ એકસરખીજ તૃપ્તિ થાય છે. તેમ આ ઉભય માર્ગોનું સાધ્ય અને પરિણામ પર્યવસાન

એકજ હોય છે. જે પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ વહેતી નદીઓ ભિન્ન જણાય છે, પરંતુ છેવટે સમુદ્રમાં ભળીને એકત્રજ થાય છે; તે પ્રમાણે આ બન્ને સંપ્રદાયો એકજ લક્ષ્યના સૂચક છે. એના અવલંબનનો આધાર ઉપાસકની પાત્રતાપર છે. પક્ષી એકજ ઉડ્ડયનની સાથે વૃક્ષના ફળને ગ્રહણ કરે છે; પરંતુ તે ફળ તેજ વેગથી મનુષ્ય શી રીતે ગ્રહણ કરી શકશે વારૂ? તે તો ધીમે ધીમે આ ડાળીપરથી પેલી ડાળીપર, એમ જતો જતો ક્રમે ક્રમેજ ફળની પાસે જઇ પહોંચશે. તેજ પ્રમાણે જે જ્ઞાનમાર્ગે ચાલે છે એવા જ્ઞાનીઓ વિહંગમમાર્ગે સત્વર મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી લે છે; અને ઈતર યોગીઓ કર્મમાર્ગે ચાલી વિહિત વર્ણાશ્રમ ધર્મનું આચરણ કરી ક્રમે ક્રમે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૪૪)

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મનું આચરણ ન કરવાથી પુરુષને નિષ્કર્મતા પ્રાપ્ત થતી નથી તેમજ કેવળ (જ્ઞાનરહિત) સંન્યાસથી પણ તેને એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૪)

ટીકા:—જો કોઇ પણ મનુષ્ય આરંભથીજ વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનવાનની પેઠે નિષ્કર્મ (કર્મરહિત) થવાની ઇચ્છા કરે તો તે નિઃસંશય તેવો બની શકતોજ નથી. હે અર્જુન! જે વિહિત કર્મો કરવાનાં હોય તેનો પરિત્યાગ કરી મનુષ્ય કૃતાર્થ થઈ શકે છે; એમ બોલવું એ કેવળ મૂર્ખતા છે. નદી પરિપૂર્ણ ભરેલી હોય અને સામે કિનારે જવું હોય તો નાવ વિના શી રીતે જવાશે? કિંવા ક્ષુધાતૃપ્તિની ઇચ્છા હોય તેની ક્ષુધા રસોઇ તૈયાર કર્યા વિના અથવા તૈયાર હોય તે પ્રાશન કર્યા વિના શી રીતે શાંત પડશે? જ્યાંસુધી વાસનાનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાંસુધી તો વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ પૂંઠે લાગેલીજ રહેવાની. જ્યાં આપણું મન ઈચ્છારહિત થઇ ગયું એટલે પછી આત્મસંતોષ થઇ સર્વ ખટપટ આપોઆપજ બંધ થશે; માટે હે પાર્થ! જેને પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોય તેવા દરેકને માટે વિહિત કર્માચરણ ત્યાજ્ય નથી. વળી શું આપણી ઇચ્છાથીજ કર્મનો સ્વીકાર વા ત્યાગ થઇ શકે છે કે? ઇચ્છાપ્રમાણે કર્મના સ્વીકાર વા ત્યાગની વાત બોલવી, એ કેવળ બકવાદ સમાન છે. વાસ્તવિક વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે, આપણી ઇચ્છાપ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ થઇ શકતો નથી. (૫૨)

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—કારણ કે કોઈ પણ પ્રાણી કર્મ કર્યા સિવાય એક પળ પણ સ્વસ્થ રહી શકતો નથી. પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા સત્ત્વાદિ ગુણો મનુષ્યો પાસે બળાત્કારે કર્મો કરાવે છે. (૫)

ટીકાઃ—જ્યાંસુધી આ સર્વ પ્રપંચ માયાને આશ્રયે છે, ત્યાંસુધી સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ ગુણોને આધીનજ સર્વ વ્યાપાર હોય છે માટે આપણે કર્મનો સ્વીકાર કરી શકીએ છીએ કિંવા તેનો ત્યાગ કરી શકીએ છીએ; એમ કહેવું એ અજ્ઞાનસૂચક છે. વિહિત કર્મોનો ઘૃણા કિંવા ત્રાસથી ત્યાગ કરવાથી મન-ઇંદ્રિયોનો કર્મો કરવાનો સ્વાભાવિક ધર્મ શું નષ્ટ થશે? વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી શું શ્રવણેંદ્રિય પોતાનો સ્વાભાવિક ધર્મ ભૂલી જાય છે? કિંવા આંખ પોતાની દર્શનશક્તિ ગુમાવે છે? અથવા પ્રાણેંદ્રિય પોતાનો પ્રકૃતિસિદ્ધ ધર્મ વિસરી જાય છે? અથવા પ્રાણાપાન વાયુની ગતિ બંધ થાય છે? મન સંકલ્પ-વિકલ્પ ત્યજી દે છે? કિંવા ક્ષુધાતૃષાનો હ્રાસ થાય છે? અથવા શું તેથી સ્વપ્ન અને જાગ્રત અવસ્થાનો નાશ થાય છે? કિંવા પગ ચાલવાનું કામ વિસરી જાય છે? અને તેથી શું જન્મમરણ બંધ થાય છે? જો આ બધા વ્યાપાર બંધ થયા નથી તો પછી ત્યાગ તે શાનો કર્યો? માટે દેહધારી સ્વાભાવિક કર્મોનો ત્યાગ કદી પણ કરી શકતો નથી. કર્મ એ માયાના ગુણોને આધીન હોવાથી હું કર્મનો સ્વીકાર કરીશ વા તેનો ત્યાગ કરીશ, એમ કહેવું વ્યર્થ છે. આપણે રથમાં સ્વસ્થ બેઠા છીએ, તોપણ રથને આધીન હોવાથી રથની સાથે આપણે પણ અવશ્ય ગતિ કરીએજ છીએ. વૃક્ષનું શુષ્ક પત્ર નિશ્ચેષ્ટ હોવા છતાં પણ વાયુના વેગથી ઉડી આકાશમાં ભ્રમણ કરે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિને આધીન હોવાથી તથા કર્મેંદ્રિયોના વિકારોને લીધે નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિએ પહોંચેલો પુરુષ પણ નિત્ય શારીરિક કર્મો કરે છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રકૃતિનો સંસર્ગ છે ત્યાંસુધી કર્મોનો ત્યાગ કદી પણ થઇ શકતો નથી. એમ છતાં પણ જે કર્મત્યાગની વાત કરે છે, તે કેવળ વ્યર્થ દુરાગ્રહનેજ સેવે છે. (૬૩)

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મહામૂર્ખ પુરુષ કર્મેંદ્રિયોનો સંયમ કર

ઇંદ્રિયોના વિષયનું ચિંતન કર્યા કરે છે; તે દાંભિક–દુરાચારી કહેવાય છે.

ટીકાઃ—વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરી તથા કર્મેંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરીનેજ માત્ર જે પુરુષ કર્મથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખે છે; તેનાથી કર્મોનો ત્યાગ થઇ શકતો નથી; કારણ કે તેના મનમાં કર્મ કરવાનો સ્વભાવ શેષ રહે છે; તથાપિ તે ઉપર ઉપરથી કર્માતીત થયો છું, એમ બતાવે છે. આવો પુરુષ ચોખ્ખો દાંભિક છે. હે પાર્થ! આવા પુરુષ અંદરથી સદૈવ વિષયાસક્ત હોય છે, એમ તું નિઃસંશય જાણ. હે અર્જુન! હવે પ્રસંગાનુસાર તને ખરા ઇચ્છારહિત મનુષ્યનાં લક્ષણો કહી બતાવું છું, તે લક્ષપૂર્વક શ્રવણ કર. ૬૭

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७॥

શ્લોકાર્થઃ—પરંતુ હે અર્જુન! જે મનુષ્ય મનવડે ઇંદ્રિયોનું નિયમન કરીને આસક્તિ ન રાખતાં, કર્મેંદ્રિયદ્વારા કર્મયોગનું આચરણ કરે છે, તેજ શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે. (૭)

ટીકાઃ—જેનું અંતર નિશ્ચળ અને પરમાત્મપરાયણ રહેવા છતાં બહારથી પણ લોકાચાર પ્રમાણે વર્તે છે; તેમજ જે ઇંદ્રિયોને આજ્ઞા કરતો નથી, વિષયોની ભીતિ રાખતો નથી તથા જે જે પ્રસંગે જે જે કર્મો ઉપસ્થિત થાય તેનો ત્યાગ કરતો નથી; વળી જે કર્મેંદ્રિયોને કર્મ કરતાં રોકતો પણ નથી; તેમ તેના વિકારોને વશ પણ થતો નથી તે વાસનાથી વ્યાકુળ થતો નથી અને તેને મોહની બાધા નડી શકતી નથી. કમળપત્ર જેમ રાત્રિદિવસ પાણીમાં રહેવા છતાં પાણીથી ભીંજાતું નથી, તે પ્રમાણે તે સંસારમાં રહી ઇતર જનોના જેવો ભાસે છે.જે પ્રમાણે પાણીની સંગતિથી સૂર્યબિંબ પાણીમાં હોય એમ ભાસે છે; તેજ પ્રમાણે ઉપરથી જોતાં તે મનુષ્ય સાધારણ લાગે છે; પરંતુ તેની આત્મસ્થિતિ જોતાં તે તેવો હોતો નથી. જે મનુષ્ય આવા ગુણોથી યુક્ત હોય તથા નિઃસ્પૃહ હોય તેજ મુક્ત છે, એમ તું સમજ. હે અર્જુન! તેજ યોગી અને જગતમાં તેજ સ્તુતિને પાત્ર છે; માટેજ તું એવો થા, એમ હું તને કહું છું. તું તારા મનનું નિયમન કર અને અંતરમાં સ્થિર થા, (પછી) ભલેને ઇંદ્રિયો પોતાના વ્યાપારો કરતી રહે. (૭૯)

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તું વિહિત કર્મોને આચર. કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં, એજ શ્રેયસ્કર છે. કર્મ કર્યા સિવાય તારા શરીરનો નિર્વાહ સુદ્ધાં થશે નહિ.

ટીકાઃ—આ સંસારમાં કર્મરહિત થવું જ્યારે અસંભવિતજ છે, તો પછી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ શામાટે વર્તવું? માટે જે જે કર્મો યોગ્ય હોય અને સમયાનુસાર પ્રાપ્ત થયાં હોય તે તે કર્મ તું નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર. હે અર્જુન! વળી એક બીજું કૌતુક એ છે કે, નિષ્કામબુદ્ધિથી કરેલાં કર્મો સહજેજ કર્મપાશમાંથી અર્થાત્ સંસારમાંથી મનુષ્યને મુક્ત કરે છે. જે મનુષ્ય અધિકાર પ્રમાણે સ્વધર્માચરણ કરે છે, તે એ આચરણનાજ પ્રભાવથી નક્કી મોક્ષ પામે છે. (૮)

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થ.—હે અર્જુન! ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ સિવાય કરેલાં કર્મોથી તો જીવ ઉલટો બંધનમાં પડે છે; માટે કર્તાપણાનું અભિમાન છોડીને ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથીજ તું કર્મ કર. (૯) સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં યજ્ઞની સાથે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્મદેવ તેમનાપ્રત્યે બોલ્યાઃ—તમે સ્વધર્મરૂપ યજ્ઞથી ધર્માચરણ કરો, એટલે એ યજ્ઞ તમારા ઇચ્છિત મનોરથ પૂર્ણ કરશે.

ટીકાઃ—સ્વધર્માચરણ એજ નિત્યયજ્ઞ છે, એમ તું સમજ! એથી કરીને પાપ પ્રવેશી શકતું નથી. પ્રાણી જ્યારે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી કુકર્મો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તે જન્મમરણના ફેરામાં ફસાઇ પડે છે; માટે જે સ્વધર્માનુસાર કર્મો કરવારૂપ અખંડ યજ્ઞ કરે છે, તેને તે કર્મ બંધનરૂપ થતું નથી. આ સર્વ જગત કર્મનાં બંધનથી બંધાયલું છે; તેનું કારણ નિત્યકર્મનો અભાવજ છે. હવે હે પાર્થ! તને આ સંબંધે એક કથા કહું છું. જે સમયે બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી, તે સમયે તેમણે પ્રાણી અને તેમને આચરવાના ધર્મો એ ઉભયને સાથે સાથેજ ઉત્પન્ન કર્યાં; પરંતુ ધર્મો ગહન હોવાથી મનુષ્યો તેને સમજી શક્યા નહિ. આથી તેમણે બ્રહ્મદેવને પ્રાર્થના કરી કે, હે દેવ! અમારે આ સંસારમાં તરવાનો ઉપાય શો છે? ત્યારે બ્રહ્મદેવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કેઃ—તમારા વર્ણાશ્રમ અનુસાર તમારો ધર્મ અમે પૂર્વેથીજ નક્કી કર્યો છે. એ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરશો, એટલે તમારું કેવું સહજ સારું થશે.

તમે માત્ર ઉપરથીજ વ્રતનિયમાદિ, અપવાસ અને તીર્થયાત્રાનો શ્રમ કરશો નહિ. યોગાદિકનાં માત્ર બાહ્યસાધનો તેમજ સકામ આરાધના તથા મંત્ર-તંત્રાદિક અનુષ્ઠાન કરવાના નાદે કદી પણ ચઢશો નહિ, તેમજ પરમાત્માસિવાય ઇતર દેવોને ભજશો નહિ; પરંતુ સુખપૂર્વક તમારા સ્વધર્મનું આચરણ કરો. જે પ્રમાણે પતિવ્રતા સ્ત્રી નિષ્કામ બુદ્ધિથી પોતાના પતિની સેવા કરે છે, તે પ્રમાણે તમે તમારા ધર્મનું નિષ્કામ ભાવથી આચરણ કરો. સ્વધર્મ એજ એક તમારો યજ્ઞ છે, માટે તેનુંજ આચરણ કરો. આથી હે બંધુઓ! તમે જો સ્વધર્માનુસાર ચાલશો તો તે સ્વધર્મ કામધેનુની પેઠે ફળદ્રૂપ થઇ તમારો કદી પણ પરિત્યાગ કરશે નહિ. (૯૪)

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞવડે તમે દેવોની આરાધના કરો, એટલે દેવો તમારાપર પ્રસન્ન થશે; અને આ પ્રમાણે તમે પરસ્પરને પ્રસન્ન કરી તમારૂં ઉત્તમ કલ્યાણ સાધી શકશો. (૧૧)

ટીકા:—આ સ્વધર્માચરણથી સર્વ દેવતા સંતુષ્ટ થશે અને તેઓ તમને ઇચ્છિત ફળ આપશે. આ પ્રમાણે સ્વધર્માચરણરૂપી પૂજાથી તમે સર્વ દેવગણનું પૂજન કરશો; એટલે તે તમને અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી આપશે અને પ્રાપ્ત વસ્તુનું સંરક્ષણ કરશે. આ રીતે જ્યારે એકબીજાનો પ્રેમ પરસ્પર વધશે, ત્યારે તમે જે કાંઇ કરવા ઇચ્છશો તે સહજે સિદ્ધ થઇ શકશે અને તમારી સર્વ મનોકામના પરિપૂર્ણ થશે. તમારી વાણી સિદ્ધ થશે તથા તમે અન્યને આજ્ઞા કરનારા થશો; તેમજ મહાઋદ્ધિ નિરંતર તમારી આજ્ઞા માગશે. વસંતઋતુ આવતાંજ જેમ વનની શોભા, ફળ અને પુષ્પયુક્ત સૌંદર્યસહિત આપોઆપ આવી હાજર થાય છે; તેમ મૂર્તિમંત દૈવજ સર્વ સુખોસાથે તમને ઓળખતું આવશે. (૧૦૧)

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થ:—યજ્ઞથી દેવોની પૂજા કરતાં તેઓ સંતુષ્ટ થઇ તમને ઇચ્છિત ભોગો આપશે. દેવતાએ આપેલા ભોગોને જેઓ તેમને અર્પણ કર્યા વિના પોતેજ ભોગવે છે તેમને ચોરજ સમજવા. (૧૨)

ટીકા:—હે બંધુઓ! એ પ્રમાણે નિષ્કામ ભાવથી અને એકનિષ્ઠ તમે સ્વધર્માચરણ કરશો તો તમે ઐશ્વર્યવાન થશો. સકળ સંપત્તિ

પ્રાપ્ત થતાં જે વિષયસેવનના રસિયા માણસો વિષયલંપટ થઇ ઇંદ્રિયો-ને આધીન વર્તે છે; અને જે દેવે તેમને સંપત્તિ આપી છે તેને સ્વ-ધર્માનુસાર ભજતા નથી, તેમની અંતે દુર્ગતિજ થાય છે. જે અગ્નિમાં આહુતિ આપતો નથી, દેવનું પૂજન કરતો નથી, સારા બ્રાહ્મણો વગેરેને ભોજન કરાવતો નથી, જે ગુરુભક્તિથી કંટાળે છે, અતિથિનો આદર-સત્કાર કરતો નથી અને પોતાની જાતિને સંતુષ્ટ કરતો નથી, જે શ્રી-મંતાઈથી ગર્વિષ્ઠ બનીને કેવળ વિષયાસક્તિમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે; તેને મોટાં સંકટો આવીને ઘેરે છે. આથી તેનું ઐશ્વર્ય નાશ પામે છે અને અવશિષ્ટ રહેલા ભોગો પણ તેનાથી ભોગવી શકાતા નથી. જેનું આયુષ્ય પૂરૂં થયું હોય એવા શરીરમાં જે પ્રમાણે ચૈતન્ય રહેતું નથી, અથવા જેમ હતભાગ્યના ઘરમાં લક્ષ્મી ટકતી નથી; તે પ્રમાણે સ્વધર્મનો લોપ થયો એટલે પછી સર્વ સુખ નષ્ટ થયું, એમજ સમજવું. જે પ્રમાણે દીપક બૂઝાતાંજ પ્રકાશનો નાશ થાય છે; તેમ બ્રહ્મદેવ કહે છે કે, હે પ્રજાજનો ! જે કોઇ સ્વધર્મનું આચરણ છોડે છે, તેનું સ્વાતંત્ર્ય ખરે-ખર નાશ પામે છે. જે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરશે તેને કાળ શિક્ષા કરશે અને તેને ચોર સમજી તેનું સર્વસ્વ હરી લેશે ! પછી રાત્રિ થતાં સ્મ-શાનમાં જેમ ભૂતપિશાચાદિ દોડાદોડી કરે છે; તે પ્રમાણે તેની પાસે સર્વ સંકટો દોડી આવી તેને ચોતરફથી ઘેરી લે છે. ત્રૈલોક્યનાં સર્વ દુઃખો અને સહસ્ર પ્રકારનાં પાતકો તથા સકળ કષ્ટો તેની પાસે આવી તેને વ્યાકુળ કરી મૂકે છે. તે ઉન્મત્ત મનુષ્યની આવી સ્થિતિ થયા પછી તે ગમે તેટલું રુદન કરવા લાગે, તોપણ તે સંકટો તેને કલ્પ-સુધી છોડી જતાં નથી. માટે તમે સ્વધર્મ છોડશો નહિ અને ઇંદ્રિ-યોને ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દેશો નહિ. જે પ્રમાણે મત્સ્ય પાણીમાંથી બહાર નીકળતાં તરતજ મરણ પામે છે; તેમ સ્વધર્મ છોડવાથી તમારી સ્થિતિ પણ તેવીજ થશે. માટે બ્રહ્મદેવ કહે છે કેઃ—તમારે સર્વેએ પોત-પોતાનાં ઉચિત કર્મો કરવાને સદા તત્પર રહેવું જોઈએ. (૧૮)

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—યજ્ઞનો અવશિષ્ટ પ્રસાદ જે ગ્રહણ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. વળી જે પુરુષ પોતાને માટેજ અન્ન રાંધીને ખાય છે તે તો પાતકનુંજ ભક્ષણ કરે છે. (૧૩)

ટીકાઃ—જે માણસ નિષ્કામ બુદ્ધિથી વિહિત કર્મોનું આચરણ

કરવામાં આમ સંપત્તિનો ઉપયોગ કરે છે; જે ગુરુ, આપ્ત અને અગ્નિની પૂજા કરે છે; ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણોની સેવા કરે છે; પોતાના પિતૃઓની શ્રાદ્ધતિથિ આદિ પાળે છે; અને એ રીતે વિહિત કર્માચરણ તથા પંચ મહાયજ્ઞાદિ કરીને જે અવશિષ્ટ રહે તેનું કુટુંબસહ સેવન કરે છે તેના સર્વે પાતકોનો નાશ થાય છે. અમૃતના સેવનથી જેમ મહારોગનું નિવારણ થાય છે, તે પ્રમાણે યજ્ઞાવશિષ્ટ અન્નનું સેવન કરવાથી સર્વ પાતકો નષ્ટ થાય છે. જેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને જરા પણ ભ્રાંતિ થતી નથી, તેમ યજ્ઞાવશિષ્ટ અન્નનું પ્રાશન કરનાર મનુષ્યને દોષો લાગતા નથી. માટે સ્વધર્મવડે સંપાદન કરેલું દ્રવ્ય વિહિત માર્ગેજ ખર્ચવું અને અવશિષ્ટ ભોગનો સુખેથી ઉપભોગ લેવો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે-હે પાર્થ ! ખરો માર્ગ આ છે. એ માર્ગને છોડી મનુષ્યે બીજે જવું નહિ. જે પુરુષ શરીરનેજ આત્મા સમજી તથા વિષયોનું સેવન એ ભોગ્ય વસ્તુ છે એમ માનીને સત્ય તત્ત્વ જાણતો નથી; જે ભ્રાંતિમાં પડી સર્વ સાહિત્યો યજ્ઞને માટેજ છે, એમ સમજતો નથી અને અહં બુદ્ધિને લીધે જેની દૃષ્ટિ વિષયભોગપરજ ચોંટી રહેલી હોય છે; જે ગમતાં પકવાનો તૈયાર કરી સ્વતઃજ તેનું સેવન કરે છે; તે પાપી છે - પાતકનુંજ ભક્ષણ કરે છે, એમ તું જાણ. આ સર્વ સંપત્તિ કેવળ ધર્મરૂપી યજ્ઞનું હવનદ્રવ્ય છે, એમ સમજી તે સ્વધર્મ-યજ્ઞદ્વારા અર્પણ કરવી જોઇએ; તેને બદલે મૂર્ખ લોકો પોતાને માટેજ પ્રકારના પદાર્થો તૈયાર કરાવે છે. જેનાવડે યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય ઈશ્વર સંતુષ્ટ થાય છે, તેવું જે અન્ન તે કાંઇ સામાન્ય પદાર્થ માટે એ અન્નને સાધારણ વસ્તુ ન માનતાં બ્રહ્મરૂપ છે એમ તું સ કારણ કે એ સર્વ જગતનું જીવિત છે. (૩૩)

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અન્નથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વરસાદથી ઉત્પન્ન થાય છે. યજ્ઞ કરવાથી વરસાદ વરસે છે અને ઉત્પત્તિ કર્મથી છે.(૧૪) કર્મ વેદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વેદ ...નિ ઈશ્વરમાંથી છે, એમ તું જાણ. એટલા માટે સર્વગત જે વે

ધર્મરૂપી યજ્ઞમાં નિરંતર વાસ કરે છે. (૧૫)

ટીકાઃ—અન્નથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વરસાદથી અનાજ પાકે છે. વરસાદની ઉત્પત્તિ યજ્ઞથી અને યજ્ઞની ઉત્પત્તિ કર્મમાંથી થાય છે. કર્મની ઉત્પત્તિ વેદરૂપ બ્રહ્મમાંથી અને વેદની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થાય છે. માટે આ સર્વ જગત પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે; પરંતુ હે અર્જુન! કર્મની મૂર્તિ જે યજ્ઞ તેમાં વેદરૂપી બ્રહ્મ નિરંતર વાસ કરે છે. (૭૭)

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! આ પ્રકારે ચાલુ રહેલા ચક્રને અનુસરીને જે મનુષ્ય આ જગતમાં વર્તતો નથી, તેનું જીવન વ્યર્થ છે. તે ઇંદ્રિયલંપટ પાતકી પોતાનું આયુષ્ય વૃથાજ ગુમાવે છે. (૧૬)

ટીકાઃ—હે ધનુર્ધર! આ પ્રમાણે આ સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞનો મૂળ પાયો તને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યો. જે ઉન્મત્ત પુરુષ ઉચિત એવા સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞનું આ લોકમાં આચરણ કરતો નથી, તેમજ જે દુરાચારી ઇંદ્રિયોને વિષયોથી તૃપ્ત કરવામાંજ સમય ગાળે છે, તે આ પૃથ્વીપર કેવળ પાપથી ભરેલો અને ભારરૂપજ છે. એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે કવખતે આવેલો મેઘ નિરુપયોગી થઇ પડે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! ઉન્મત્ત પુરુષનાં સર્વ કર્મો નિષ્ફળ થાય છે. જેનાથી સ્વધર્માનુષ્ઠાન બની શકતું નથી, તેનું જીવિત બકરાના ગળામાં આવેલા સ્તનની પેઠે વ્યર્થ છે, માટે હે પાંડુકુમાર! આ સ્વધર્મ કોઇએ તજવો નહિ, પરંતુ સર્વભાવથી તેનુંજ આચરણ કરવું. શરીરની સાથેજ કર્તવ્ય કર્મ પ્રાપ્ત થઈ આવ્યાં છે, તો તે ઉચિત કર્મોનો ત્યાગ શામાટે કરવો? હે સવ્યસાચી! આ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયા છતાં વિહિત કર્મો કરતાં જેને કંટાળો આવે છે તેને મૂર્ખ સમજ. (૯૫)

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી જે પોતાના આત્મામાંજ રમે છે તથા જે આત્માનુભવથી તૃપ્ત અને આત્માનંદથીજ તુષ્ટ છે; તેને કાંઇ પણ કર્તવ્ય કર્મ કરવું નહિ (૧૭)

ટીકાઃ—જે પુરુષ આત્મસ્વરૂપમાંજ નિમગ્ન હોય છે, તે શારીરિક કર્મ કરવા છતાં કર્મથી લિપ્ત થતો નથી. તે આત્મબોધવડે સંતુષ્ટ હોવાથી

કૃતકાર્ય થયેલોજ હોય છે; માટે તે સહજે કર્મબંધનથી મુક્ત રહે છે.(૪૭)

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ લોકમાં કર્મ કરવાથી તેને કાંઇ પણ લાભ થતો નથી તેમજ કર્મ ન કરવાથી તેને કાંઇ હાનિ પણ થતી નથી. વળી સર્વ પ્રાણીઓમાંથી કોઇની પાસે તેને કોઇ પણ વસ્તુ મેળવવાની હોતી નથી.(૧૮)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે તૃપ્તિ થઇ એટલે તેનાં સાધનો આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે સ્વરૂપાનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મોનો પાશ પણ છૂટી જાય છે. હે અર્જુન! જ્યાંસુધી આત્મજ્ઞાન થયું નથી, ત્યાંસુધીજ આ સાધનોનું આચરણ કરવું પડે છે.(૪૯)

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ કારણથી ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને તું નિત્ય વિહિત કર્મ કર. નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્મ કરનાર પુરુષના ચિત્તની શુ[illegible] થઇ તેને પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૯)

ટીકાઃ—માટે સદા ફળની આશા છોડી તું ઉચિત સ્વધર્માચરણ! હે પાર્થ! આ જગતમાં જેઓ નિષ્કામબુદ્ધિથી સ્વધર્મ પાળે છે, તે ખરેખર મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૧)

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

શ્લોકાર્થઃ—જનકાદિક જ્ઞાનીઓ કર્મ કરીનેજ મુક્ત થયા છે અને તારે પણ લોકહિતપ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખી કર્મ કરવાં તેજ ઉચિત છે (૨૦

ટીકાઃ—કર્મનો લેશ પણ ત્યાગ ન કરતાં જનકાદિક મોક્ષપદ પામ્યા હતા. માટે હે પાર્થ! તું કર્મમાં આસ્થા રાખ. એથી એક બી પણ લાભ છે; અને તે એ છે કે, આપણને કર્મ કરતા જોઇને લોકો પણ તે માર્ગે ચાલશે અને તેથી અનાયાસે તેમનાં દુઃખો નષ્ટ થશે.જેઓ નિષ્કામ બની કૃતાર્થ થયા છે, તેમને માટે પણ લોકોપર કરવાનું કર્તવ્ય રહ્યુંજ છે. આંધળાની પલટણનો દેખતો દોરનાર જે પ્રમાણે તેમનાજ માર્ગમાં ચાલે છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાનીઓએ સ્વતઃ ધર્માચરણ કરી અજ્ઞાની જનોને ધર્મમાર્ગ બતાવવો જોઇએ. અરે! જો જ્ઞાની લોકો આવું વર્તન

ન કરે તો અજ્ઞાની લોકો સ્વધર્માચરણ પ્રતિ શી રીતે વળશે અને તેમને આ માર્ગ શી રીતે સૂઝશે? (૫૭)

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે કર્મો કરે છે તે તે કર્મો બીજાં માણસો પણ દેખાદેખી કરે છે; અને શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે માર્ગ નિશ્ચિત કરે છે તેનુંજ લોકો અનુકરણ કરે છે. (૨૧)

ટીકાઃ—આ લોકમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો જે જે આચરણ કરે છે, તેનેજ બીજા લોકો ધર્મ સમજીને તેજ પ્રમાણે ચાલે છે. આમ હોવાથી સંતોને પણ કર્મનું આચરણ કરવું પડે છે. (૫૯)

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! ત્રૈલોક્યમાં મારે કાંઇ કરવાનું નથી, તેમજ મને કાંઇ અપ્રાપ્ય નથી; તથાપિ હું પણ લોકોપકારાર્થે કર્મ કરૂં છુંજ.(૨૨)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! હવે અન્યની વાત શામાટે કરૂં? હું પોતેજ આ ધર્માચરણ કરૂં છું. શું મને કાંઇ દુઃખ આવી પડયું? કિંવા કાંઇ અપેક્ષા રહી ગઇ? તને સુવિદિતજ છે કે, મારા જેટલા ગુણ અને ઐશ્વર્યથી સંપન્ન આ જગતમાં અન્ય કોઇ છેજ નહિ. સાંદીપની ગુરુના મૃતપુત્રને મેં આણી આપ્યો, એ પરાક્રમ તો તું જાણે છેજ. હું આવો સમર્થ છું, તથાપિ હું પણ મૂંગે મોઢે કર્મ કર્યેજ જાઉં છું. (૬૩)

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! જો હું આળસ ત્યાગી કર્મ ન કરૂં તો આ સર્વ લોકો સર્વાંશે મારા માર્ગને અનુસરીને ચાલવા લાગશે-અર્થાત્ તેઓ પણ કર્મ કરશે નહિ. (૨૩)

ટીકાઃ—લોકકલ્યાણના ઉદ્દેશથી હું સ્વધર્માચરણ એવી રીતેજ કરૂં છું, કે જાણે સકામી મનુષ્ય કર્મ ન કરતો હોય! સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર આપણાપરજ છે, માટે આપણે તેમને કર્મભ્રષ્ટ થવા દેવાં જોઇએ નહિ. (૬૫)

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्याम् कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

શ્લોકાર્થઃ—જો હું કર્મ ન કરૂં તો આ સર્વ પ્રજા નાશ પામશે, અને પ્રજાને વર્ણસંકર કરવાનો આરોપ પણ મારાપરજ આવે, અને સર્વ પ્રજાનો વિનાશક પણ હુંજ કહેવાઉં. (૨૪)

ટીકાઃ—જો હું આત્માનંદમાંજ રહું અને ધર્માચરણ ન કરૂં તો પ્રજાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થઇ શકે? મારૂં વર્તન જોઇને તે ઉપરથીજ લોકો પોતાને અનુસરવાના માર્ગો સમજી લે છે. એ જે વાસ્તવિક સંપ્રદાય છે, તે હવે જો હું ધર્માચરણ ન કરૂં તો અવ્યવસ્થિત થઇ જાય; માટે જે સમર્થ અને સર્વજ્ઞાનસંપન્ન હોય તેણે વિશેષ કરી કર્મનો ત્યાગ કરવો ઘટે નહિ. (૬૮)

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત! જેમ અવિદ્વાન્ લોકો કર્મફળમાં આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન્ લોકોએ લોકકલ્યાણાર્થે ફળેચ્છારહિત થઈ કર્મ કરવાં જોઈએ. (૨૫)

ટીકાઃ—ફળની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષ જે પ્રમાણે કર્માચરણ કરે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનવાન પુરુષે પણ કર્મો કરવાં જોઇએ. હે પાર્થ! લોકસમુદાયનું સંરક્ષણ કરવું આવશ્યક છે; માટે નેતાઓએ સન્માર્ગે ચાલી ધર્માચરણમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ કરાવવી જોઇએ. (૭૧)

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વિદ્વાન મનુષ્યે ફળની ઇચ્છાથી કર્મ કરનાર અજ્ઞાની મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ભેદ પેદા કરવો નહિ; પરંતુ પોતે નિષ્કામબુદ્ધિથી કર્માચરણ કરી તેમનામાં કર્મ કરવાની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવી. (૨૬)

ટીકાઃ—હે ધનુર્ધર! જે બાળક સ્તનપાન પણ મહાપ્રયત્ને કરી શકે છે, તે પકવાન્ન કેવી રીતે ખાઇ શકે? તેને જેમ પકવાન્ન દઇ ન શકાય, તેજ પ્રમાણે કર્માચરણથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું ન હોય એવા પુરુષને નૈષ્કર્મ્ય-જ્ઞાનનિષ્ઠાનો બોધ ગમ્મતમાં પણ આપવો નહિ. તેને તો સત્કર્મ કરવાનોજ બોધ કરવો અને સત્કર્મોની પ્રશંસા કરવી; તથા નિષ્કામ થયેલા પુરુષોએ પણ સત્કર્મ કરી બતાવવાં. વર્ણાશ્રમધર્મના રક્ષણને

માટે કર્મનું આચરણ કરનારને કર્મબંધન ભોગવવું પડતું નથી. બહુ-રૂપી રાજા-રાણીનો વેશ લે છે, પરંતુ તેના મનમાં પોતે રાજા-રાણી હોવાની ભાવના મુદ્દલ ઉપજતી નથી; તેમ લોકોને માર્ગ બતાવવા સારૂજ તે સત્કર્મ કરે છે. (૭૯)

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ કર્મો સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે થાય છે, પરંતુ જે મૂઢમતિ હોય છે, તેજ અહંકારથી એમ માને છે કે સર્વ કર્મો હુંજ કરૂં છું.(૨૭)

ટીકાઃ—હવે એજ કર્મો અજ્ઞાનીઓને કેવી રીતે બાધક થાય છે તે હું કહીશ. હે અર્જુન! જો અન્યનો બોજો આપણા મસ્તકપર ઉંચકીએ તો આપણી ગરદન વાંકી વળે કે નહિ? તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોજ સારાં-માઠાં કર્મોની ઉત્પત્તિ કરે છે; છતાં મૂર્ખ માણસો તે સર્વ હુંજ કરૂં છું, એમ કહી તેનો ભાર પોતે વહોરી લે છે. આવા દેહાભિમાની પુરુષની આગળ નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિની વાત કરવી નહિ; કારણ કે તેને અનધિકારને લીધે પર-માર્થ તત્ત્વની સમજ પડનાર નથી અને કર્મથી પણ તે ભ્રષ્ટજ થવાનો. હવે તારૂં હિત શામાં છે તે હું તને કહું છું; માટે લક્ષ દઇને શ્રવણ કર. (૮૦)

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાબાહો! ગુણ-કર્મના વિભાગનું તત્ત્વ જાણ-નાર પુરુષ તો ગુણોજ ગુણોપ્રત્યે વર્તી રહ્યા છે, એમ સમજી ગુણકર્મમાં આસક્ત થતા નથી. (૨૮)

ટીકાઃ—જ્યાંથી સર્વ કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકૃતિમાં અહંતા-મમતાનો ભાવ જ્ઞાનીઓમાં બિલકુલ હોતો નથી. જ્ઞાનીઓ દેહાભિમાન છોડીને ગુણકર્મથી પર થઇ દેહનાં કર્મમાં ફક્ત સાક્ષીભાવજ રાખે છે. માટે સૂર્ય જે પ્રમાણે જગતપર પ્રકાશ નાખતો હોવાછતાં જગતના વ્યા-પારથી લેપાતો નથી; તે પ્રમાણે પુરુષ દેહ ધારણ કરે છે, તોપણ દેહનાં ગુણકર્મથી બંધાતો નથી.(૮૧)

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રકૃતિના ગુણોથી જે મોહિત થયા હોય છે, તેઓજ ગુણથી થયેલાં કર્મોમાં આસક્ત થાય છે. આવા અલ્પજ્ઞ તથા મંદબુદ્ધિ વાળા લોકોના મનમાં જ્ઞાનીએ બુદ્ધિ–ભેદ–સંશય ઉત્પન્ન કરવો નહિ

ટીકા:—જે મનુષ્ય પ્રકૃતિને આધીન થઇને વર્તે છે અને ગુણમાં અહંતામમતા ધરાવે છે, તેજ કર્મથી લિપ્ત થાય છે. ઇંદ્રિયોજ ગુણોને આધીન થઇ પોતપોતાના વ્યાપારમાં નિમગ્ન રહે છે; છતાં પણ મૂઢ મનુષ્ય તે અન્યનાં કર્મોને 'હુંજ કરૂં છું' એમ અવળું માને છે. (૮)

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरः ॥३०॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! વિવેકબુદ્ધિથી સર્વ કર્મો મનેજ અર્પણ કર; કર્મફળની આશા રાખ નહિ; કર્તૃત્વાભિમાન છોડ અને શોકરહિત થઈ યુદ્ધ કર. (૩૦)

ટીકા:—માટે વિહિત કર્મોનું આચરણ કરી તે સર્વ મને અર્પણ કરવાં અને ચિત્તવૃત્તિને સદૈવ આત્મસ્વરૂપમાં લીન કરવી. આ કર્મનો હું કર્તા છું અને ફળને માટે હું અમુક કર્મ કરૂં છું, એવું અભિમાન હું મનમાં ઉત્પન્ન થવા દઈશ નહિ; અને સર્વ ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી યથાપ્રાપ્ત ભોગો ભોગવજે. હવે હાથમાં ધનુષ્ય લઇ આ રથપર બેસ અને આનંદ-પૂર્વક વીરવૃત્તિનો સ્વીકાર કર. જગતમાં તું તારી કીર્તિ વધાર, સ્વધર્મનો મહિમા ફેલાવ અને દુષ્ટોનો ભાર આ પૃથ્વીપરથી ઓછો કર. હે પાર્થ! હવે તું નિઃશંક થઇ યુદ્ધ તરફ લક્ષ આપ અને અન્ય વાત છોડી દે. (૯૧)

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

શ્લોકાર્થ:—જે લોકો શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ઈર્ષ્યારહિત થઇ મારા આ મતનું નિત્ય અનુષ્ઠાન કરે છે; તેઓ સુદ્ધાં કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થાય છે (૩૧)

ટીકા:—હે અર્જુન! આ મારા નિર્બાધ મતનો જેઓ આદરથી સ્વીકાર કરે છે તથા તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરે છે; તેઓ પણ સર્વ કર્મો કરવા છતાં કર્મત્યાગી છે, એમ તું જાણ. માટે મેં બતાવેલો માર્ગ નિઃસંશય આચરણ કરવા યોગ્ય છે. (૯૩)

ये त्वेतदभ्यंसूयतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्ता न्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મારા મતની નિંદા કરી તેનું અનુષ્ઠાન કરતા નથી; તે લોકો સર્વજ્ઞાનવિહીન, મૂર્ખ, નાશ પામેલા અને અવિવેકી છે, એમ તું જાણ. (૩૨)

ટીકાઃ—એમ છતાં જેઓ દેહપાશમાં લુબ્ધ થઇ ઇંદ્રિયોને લાડ લડાવી મારા મતનો ત્યાગ કરે છે, જે તેને સામાન્ય સમજીને તેનો ઉપહાસ કરે છે, કિંવા 'એ તો માત્ર સ્તુતિવાક્ય છે' એમ જણાવે છે; તેઓ મોહરૂપી મદ્યનું પાન કરીને ભ્રમિત થયેલા, વિષયરૂપી વિષથી વ્યાપ્ત થયેલા અને અજ્ઞાનરૂપી કીચડમાં અથડાતા મનુષ્યો છે, એમ જાણ. જેમ પ્રેતના હાથમાં પરીક્ષા અર્થે રત્ન આપવું વ્યર્થ છે; કિંવા જન્માંધ કહે કે, દિવસ ઉગ્યો તો લોક તેનું કહેવું માનતા નથી; અથવા જે પ્રમાણે ચંદ્રજ્યોતિ કાગને ઉપયોગી થઈ પડતી નથી; તે પ્રમાણે મૂર્ખ માણસોને આ વિચાર રુચતો નથી. હે પાર્થ! જે મનુષ્ય પરમાર્થથી વિમુખ હોય તેની સાથે ભાષણ સુદ્ધાં કરવું જોઈએ નહિ; કારણ કે જે પ્રમાણે પતંગથી દીપકની જ્યોતિ સહન થઇ શકતી નથી, તે પ્રમાણે તે તમારૂં કથન સહન કરી શકશે નહિ અને ઉલટી તમારી નિંદા કરશે. પતંગ દીપકને આલિંગન દેવા જાય કે અચૂક તેનું મરણ થાય છે; તે પ્રમાણે વિષયનું આચરણ એ આત્મઘાતજ છે. (૨૦૧)

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति॥३३॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાની સુદ્ધાં પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને વર્તે છે, અને સર્વ પ્રાણી પણ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેજ વર્તતાં હોય છે; એટલે પછી એમાં નિગ્રહનું શું ચાલી શકે તેમ છે? (૩૩)

ટીકાઃ—માટે કોઇ પણ વિચારવાન મનુષ્યે આ ઇંદ્રિયોના લાડકોડ મશ્કરીમાં પણ પૂરા પાડવાનું સાહસ કરવું નહિ. અરે, સર્પની સાથે ખેલી શકાશે કે? કિંવા વ્યાઘ્રનો સહવાસ સારૂં પરિણામ લાવશે કે? અથવા હલાહલ વિષ પ્રાશન કરતાં તે જીરવાશે કે? સહેજ પણ અગ્નિ લાગે છે તો ભડકો થાય છે; તેજ પ્રમાણે કૌતુકને સારૂ ઇંદ્રિયોનું લાલન કરવાથી તેની વિષયલોલુપતા વધે છે અને પછી તેનો અવરોધ કરી શકાતો નથી; માટે હે અર્જુન! આ પરાધીન (પ્રારબ્ધાધીન) શરીરને માટે વિષયોપભોગ મેળવવાની ખાસ ખટપટ શામાટે કરવી? તથા પુષ્કળ યત્ન કરી સર્વ વસ્તુ સંપાદન કરીને આ દેહનું લાલન શામાટે કર્યા કરવું? વળી અત્યંત પરિશ્રમવડે પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવીને તથા

સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને કેવળ દેહનુંજ પોષણ શામાટે કર્યા કરવું? આ પંચતત્ત્વનું શરીર અંતે પંચતત્ત્વમાં મળી જતાં તો આપણી કરેલી સર્વ મહેનત વ્યર્થજ જશે; માટે કેવળ શરીરનું પોષણ કર્યા કરવામાં આયુષ્ય ખર્ચી નાખવું નહિ. (૯)

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥३४॥

શ્લોકાર્થઃ—વિષયોમાં રાગ અને દ્વેષ કરવો, એ ઇંદ્રિયોનો ધર્મજ છે. માટે આપણે એ રાગદ્વેષને આધીન થવું નહિ; કારણ કે તે આપણો ઘાત કરે છે. (૩૪)

ટીકાઃ—વિષયોના યથેચ્છ સેવનથી તત્ક્ષણ તો આપણા ચિત્તનું સમાધાન થાય છે, એ વાત ખરી; પરંતુ સારા વેશવાળા લૂંટારાનો સંઘાત થતાં તે ગામનો સીમાડો વટાવતાં સુધીજ સ્વસ્થ રહેશે; અને જંગલમાં પ્રવેશતાંની સાથેજ આપણા સર્વસ્વનો નાશ કરશે. તેવુંજ આ સમાધાન છે. હે બંધુ! વછનાગ ખાતાં પ્રથમ મિષ્ટ લાગે છે; પરંતુ પરિણામે તે નાશકારક નિવડે છે. તેજ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોમાં વસતો કામ વિષયસુખની દુરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. મત્સ્ય ગળમાં ખોસેલા માંસને અણુસમજને લીધે ખાય છે; પરંતુ 'માંસના ગર્ભમાં રહેલો કાંટો મારો પ્રાણ હરશે' એ વાત તે સમજી શકતું નથી. તેમજ વિષયસુખની અભિલાષાનું પરિણામ સમજવું. પારધિ જેમ મૃગને પકડવાની તક સાધી ચારે તરફથી તેને ઘેરી લે છે, તેજ પ્રમાણે આ વિષયસુખની અભિલાષા પણ માણસને ચારે તરફથી ઘેરી લે છે; માટે હે પાર્થ! કામક્રોધને વિઘાતક સમજી તેનો સંગ તું કરીશ નહિ અને એના કારણરૂપ વિષયોને આશ્રય પણ ન આપીશ. તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં કરીશ નહિ તેમજ આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિ બૂઝાવા દઇશ નહિ. (૧૮)

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

શ્લોકાર્થઃ—અન્યના ધર્મોની અપેક્ષાએ આપણો ધર્મ કદાપિ ઉતરતો લાગે, તોપણ આપણે માટે તો તેજ કલ્યાણકારક છે; સ્વધર્માચરણ કરતાં મૃત્યુ આવે તો તે પણ કલ્યાણકારક છે; પરંતુ પરધર્મ તો ભયંકર છે. (૩૫)

ટીકાઃ—અરે! આપણો ધર્મ આચરવો કઠિન હોય તોપણ તેનુંજ

આચરણ કરવું ઉત્તમ છે. અન્યનો ધર્મ સારો દેખાતો હોય તોપણ પ્રત્યેક જણે પોતાનાજ ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણ દરિદ્રી હોય તો શું તેણે શૂદ્રના ઘરનાં પકવાન્નો ખાવાં કે? તેમ જે વાત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી તેની ઈચ્છા પણ શામાટે કરવી? વળી વગર ઇચ્છાએ તે મળી શકતી હોય તોપણ તેનો સ્વીકાર શામાટે કરવો? લોકોની મોટી મોટી હવેલીઓ જોઈને શું આપણે આપણાં ઘાસનાં છાપરાં તોડી પાડવાં કે? આપણી સ્ત્રી ગમે તેવી કદ્રૂપી હોય, છતાં આપણા ઉપભોગને માટે તેજ યોગ્ય હોય છે; તેમ આપણો ધર્મ ગમે તેવો કઠિન અને દુર્ઘટ હોય, તોપણ તેજ આપણો પરલોકનો મિત્ર છે. દૂધ અને ખાંડ, એ બન્ને પદાર્થ મિષ્ટ છે; પણ કૃમિના વ્યાધિવાળાને તો તે અહિતકરજ છે. એમ છતાં પણ રોગી જો તેનું સેવન કરે તો પરિણામે તે તેને દુઃખદ નિવડશે. માટે જે કાર્ય અન્યને માટે ઉચિત, પણ આપણને અનુચિત હોય તે કદી પણ કરવું નહિ. સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં આપણો જીવ જાય તો આપણને બન્ને લોકમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે. દેવાધિદેવ શ્રીશાર્ઙ્ગપાણિનું આ પ્રમાણે કથન સાંભળી અર્જુન બોલ્યોઃ–હે દેવ! મારી એક વિનતિ છે કે, આપે હમણાં મને જે કહ્યું તે મેં અક્ષરશઃ સાંભળ્યું; પણ હવે મારે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા છે. (૩૧)

॥ अर्जुन उवाच ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ–હે કૃષ્ણ! ત્યારે જીવને વિષયોની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ કોની પ્રેરણાથી બળાત્કારે ઉત્તેજિત થઇને તે પાપાચરણ કરે છે? (૩૬)

ટીકાઃ—હે દેવ! જ્ઞાનીઓ સુદ્ધાં સ્થિતિભ્રષ્ટ થઇને તે ભૂલભરેલા માર્ગે શામાટે જાય છે? તેઓ સર્વજ્ઞ હોઈ છોડી દેવા જેવું શું છે અને ગ્રહણ કરવા જેવું શું છે, તે સારી પેઠે જાણે છે; છતાં પણ તેઓ પરધર્મનું આચરણ શામાટે કરે છે? અંધ મનુષ્યથી ધાન્ય અને ફોતરાં છૂટાં પાડી શકાતાં નથી તે બરાબર છે; પરંતુ દેખતા મનુષ્યથી પણ દાણા અને ભુસું છૂટાં પાડવાનું કાર્ય શામાટે થઈ શકતું નથી? જેઓ સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરે છે, તેઓજ પુનઃ સંગ કરીને પણ તૃપ્ત થતા નથી; તેમજ વનવાસ કરનારા લોકો પણ પાછા વ્યાવહારિક લોકોનાં

આચરણ કરે છે. તેઓ વાસ્તવમાં પાપથી અલિપ્ત રહેવાની ઇચ્છા કરે છે; પરંતુ જાણે કોઇ બળાત્કારે તેમને પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત કર્યું ન હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેઓ જે વિષયોની ભીતિ રાખે છે, તેજ વિષયો તેમના જીવનની સાથે સંલગ્ન થઇને રહે છે. આ વિષયોથી અલિપ્ત રહેવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે, તોપણ તેમાં ફસાઇ પડે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓના વિષયસેવનમાં કોઇનો બળાત્કાર દેખાય છે. તો આ બળાત્કાર કોનો છે? તે કૃપા કરીને મને કહો. (૩૮)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ—એ કામ અને ક્રોધ છે. તેઓની ઉત્પત્તિ રજોગુણમાંથી છે. એ ઉભય સદા અતૃપ્ત અને અઘોર ઘાતકી છે. તેને તું આ લોકમાં વૈરી સમજ. (૩૭)

ટીકાઃ—તે પછી સર્વના હૃદયમાં વાસ કરનાર અને યોગીજન જેની નિષ્કામ બુદ્ધિથી ઇચ્છા કરે છે એવા શ્રીપુરુષોત્તમ બોલ્યાઃ— સાંભળ, આ કામ અને ક્રોધજ છે. તેમનામાં દયાનો લેશ પણ રહેતો નથી. વધારે શું કહું ? અજ્ઞાનીના નાશ માટે એ સાક્ષાત્ યમ છે. આ કામ અને ક્રોધ જ્ઞાનરૂપી દ્રવ્યભંડાર ઉપર રહેતા નાગ, વિષયગુફામાં રહેતા વાઘ અને ભજનમાર્ગ ઉપર આક્રમણ કરનારા ક્રૂર મારાઓ છે. વળી તે દેહરૂપી કિલ્લાપરના પ્રચંડ પાષાણ અને ઇંદ્રિયોરૂપી ગામનો કિલ્લો છે. તેમજ ભ્રાંતિ, અજ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન કરવામાં એમની પ્રબળતા વિશેષ છે. એ મનમાં રહેલી આસુરી સંપત્તિ અને રજોગુણનાં બાળક છે અને અવિદ્યાથીજ એમની તૃપ્તિ થાય છે. એમનું મૂળ તો રજોગુણમાં છે; પરંતુ તમોગુણના પણ તેઓ અત્યંત લાડકડા છે; માટે તમોગુણે તેમને પોતાનું સર્વસ્વ (પ્રમાદ અને મોહ) અર્પણ કરેલ છે. એઓ જીવનના શત્રુ છે; માટે મૃત્યુના નગરમાં એમને સારો આદરસત્કાર મળે છે. શું ચમત્કાર વર્ણવીએ ? એમની ક્ષુધા આગળ આ સમસ્ત વિશ્વ તો એક કોળિયા જેટલું પણ નથી અને આશાજ તેમના સર્વ વ્યાપારો નીભાવે છે. જેની મુઠ્ઠીમાં ચૌદ ભુવનનો તો પત્તો પણ ન લાગે એવી જે ભ્રાંતિ, તે તો એમની પ્રિય નાની ભગિની છે. આ એકલી ભ્રાંતિ પણ રમતાં રમતાં ચવાણાતરીકેજ ત્રૈલોક્યનો તો કોળિયોજ કરી જાય તેવી છે.

વળી તૃષ્ણાની પુષ્ટિનો આધાર પણ એના દાસીપણા ઉપરજ છે. વળી મોહ અને અહંકાર જે અખિલ જગતને નચાવી રહ્યા છે; તે પણ એની સાથે સંબંધ રાખે છે. જે દંભ સત્યના કોથળાને ફાડી નાખીને તેમાં અસત્યનો કચરો ભરી દે છે; તે દંભને પણ એણેજ જગતમાં ફેલાવ્યો છે. એણે પતિવ્રતા શ્રીરૂપી શાંતિને લૂંટી લઇને અને માયારૂપી વેશ્યાને શૃંગારીને તેનાદ્વારા સાધુસમુદાયને ભ્રષ્ટ કર્યો છે. એણે વિવેકને પદભ્રષ્ટ કર્યો, વૈરાગ્યનું ચામડું ઉતાર્યું અને ઉપશમને જીવતોજ ગરદન માર્યો છે. એણે સંતોષરૂપી નંદનવનનો નાશ કર્યો, ધૈર્યરૂપી કિલ્લો જમીનદોસ્ત કર્યો અને આનંદરૂપી છોડ સમૂળો ઉખેડી નાખ્યો છે. વળી એણે જ્ઞાનરૂપી છોડની જડ કાઢી સુખનું તો નામનિશાન પણ રહેવા નથી દીધું. એણેજ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં ત્રિવિધ તાપનો અગ્નિ સળગાવી મૂક્યો. એની ઉત્પત્તિ શરીરની સાથેજ હોવાથી તે જીવનની સાથે ઓતપ્રોત ગુંથાઇ રહ્યો છે; પરંતુ શોધ કરતાં જડતો નથી. એ બ્રહ્મસ્વરૂપનો પડોશી છે અને જ્ઞાનની પંક્તિમાંજ વસે છે; માટે એ જગતનો લય કરવાને પ્રવૃત્ત છે, તોપણ કોઇ એનો પ્રતિબંધ કરી શકતું નથી. એ પ્રાણીઓને નિર્જળ સ્થળે ડૂબાવે છે, અગ્નિવિના બાળીને ભસ્મ કરે છે અને ખબર ન પડે એમ ગળી જાય છે. એ શસ્ત્રવિના પ્રહાર કરે છે, દોરા વગર બાંધે છે અને તત્ત્વવેત્તાઓને તો હોડ કરીને જમીનદોસ્ત કરે છે. એ કાદવવિનાજ રગદોળે છે, પાશવિનાજ બંધન કરી દે છે અને તે દેહના અંતરમાં એટલે તો ઉંડે ઉતરેલ હોય છે કે તેની સમાનતા બીજું કોઇ પણ કરી શકતું નથી. (૫૯)

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પ્રમાણે ધૂમાડાથી અગ્નિ, મળથી દર્પણ તથા ઓરથી ગર્ભ વિંટાયેલો હોય છે; તે પ્રમાણે શુદ્ધ જ્ઞાન આ કામથી ઢંકાયલું હોય છે. (૩૮)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જે પ્રમાણે સર્પ ચંદનના થડને વિંટાઇ રહે છે, કિંવા જેમ ઓર ગર્ભની આજુબાજુ આવેલી હોય છે; તેમજ જ્ઞાન કામક્રોધથી સદા આવૃત હોય છે. પ્રભાવિના સૂર્ય, ધૂમસિવાય અગ્નિ અને મળવિના દર્પણ વિદ્યમાન હોતાં નથી, તે પ્રમાણે કામક્રોધરહિત શુદ્ધ જ્ઞાન આપણી દ્દષ્ટિએ કદી પડતું નથી. (૬૨)

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌંતેય! જ્ઞાનીની સાથે સદા વેર રાખનાર અને અગ્નિની પેઠે સદા અતૃપ્ત રહેનાર કામરૂપ શત્રુએ જ્ઞાનને આવૃત કરેલું છે.

ટીકા:—યદ્યપિ જ્ઞાન એ પોતે શુદ્ધ છે, તથાપિ તે મહાબળવાન થઇને રહેલા કામક્રોધથી આચ્છાદિત હોય છે; માટે પ્રથમ કામક્રોધને જીત્યા પછીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે, પણ રાગદ્વેષરૂપી કામ જીતવો એજ પ્રથમ મુશ્કેલી છે; કારણ કે તેને જીતવાને માટે જે જે સાધનો આચરવામાં આવે છે, તે જેમ અગ્નિમાં લાકડાં પડતાં તે વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે કામક્રોધને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. (૬૫)

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

શ્લોકાર્થ:—ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, એ કામનાં નિવાસસ્થાન છે. એમનીજ સહાયથી કામ જીવાત્માના જ્ઞાનને આવૃત કરી તેને મોહમાં ફસાવી પાડે છે. (૪૦)

ટીકા:—જીતવાનાં જે સાધનો છે તેનાવડે ઉલટી કામક્રોધને સહાય મળવાથીજ હઠયોગીઓને પણ આ જગતમાં તે જીતી લે છે; તોપણ હે અર્જુન! આવા સંકટમાંથી મુક્ત થવાનો એક ઉત્તમ માર્ગ છે. જો એ માર્ગ સાધે તો હું તે તને કહું છું. (૬૭)

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

શ્લોકાર્થ:—માટે હે અર્જુન! તું પ્રથમ ઇંદ્રિયોને જીત અને પછી શાસ્ત્રોક્ત તથા સ્વાનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ મહાપાપી કામને તું મારી નાખ. (૪૧)

ટીકા:—એનું મૂળ ઠેકાણું ઇંદ્રિયોમાં છે; અને ઇંદ્રિયોદ્વારાજ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. માટે એ ઇંદ્રિયોનેજ પ્રથમ સર્વ પ્રકારે જીત. (૬૮)

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

શ્લોકાર્થ:—દેહ કરતાં ઇંદ્રિયો સૂક્ષ્મ, ઇંદ્રિયો કરતાં મન સૂક્ષ્મ, મન કરતાં બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ અને બુદ્ધિ કરતાં પરમાત્મા સૂક્ષ્મ છે; એમ

જ્ઞાનીઓ કહે છે. (૪૨)

ટીકાઃ—એમ કરવાથી મનની તીવ્ર પ્રવૃત્તિ કુંઠિત થશે અને બુદ્ધિ મુક્ત થશે. આથી આ દુષ્ટ સ્થાનભ્રષ્ટ થશે. (૬૯)

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાબાહો! બુદ્ધિ કરતાં આત્માને સૂક્ષ્મ જાણીને આત્માથીજ આત્માનું સંયમન કર અને અજિત કામને જીતી લે. (૪૩)

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે અંતઃકરણમાંથી કામક્રોધને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા એટલે તે મુઆ એમ સમજ. જે પ્રમાણે સૂર્યકિરણ વિના મૃગજળ દૃષ્ટિએ પડતું નથી; તે પ્રમાણે રાગ અને દ્વેષ જ્યારે નષ્ટ થશે, ત્યારે બ્રહ્મરૂપી સ્વરાજ્ય તરતજ હાથમાં આવશે. પછી આપણું સુખ આપણેજ ભોગવવામાં શી હરકત છે? ગુરુશિષ્યની ગુહ્ય વાત તે આજ છે અને જીવ-બ્રહ્મનું ઐક્ય પણ આજ છે. "તું ત્યાં સ્થિર થા અને કદી પણ ચલિત થતો નહિ." સંજય કહે છે કેઃ–હે રાજા! સાંભળ. સકલસિદ્ધ, મુકુટમણિ, લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે કહ્યું. હવે પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એક પ્રાચીન કથા કહેશે તે સાંભળી અર્જુન પ્રશ્ન કરશે. તે કથાની યોગ્યતા અને રસિકતા સાંભળી શ્રોતાઓના મનને ઘણોજ સંતોષ થશે. નિવૃત્તિના દાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, બાપુ! આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઉત્તમ તૈયારી કરી તમે કૃષ્ણ અને અર્જુનનો હવે પછીનો સંવાદ સાંભળો. (૭૬)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

અધ્યાય ચોથો

કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ

ગીતાશાસ્ત્રના પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયપર વ્યાખ્યાન કર્યા પછી શ્રોત્રેંદ્રિયના સુભાગ્યનું વર્ણન કરવાના મિષથી મુમુક્ષુ જનની ગ્રંથમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે મહારાજ શ્રીજ્ઞાનદેવ કહે છેઃ—

આજે કાનનો ભાગ્યોદય થયો; કારણ કે ગીતાનું યથાર્થ શ્રવણ થવું એ વાત સ્વપ્નવત્ ભાસતી હતી, તે આજે પ્રત્યક્ષ–સત્ય થઈ. મૂળમાં તો આત્મવિચારની વાત અને વળી તેમાં જગત્પિતા કૃષ્ણ તેના પ્રતિપાદક તથા ભક્તશિરોમણિ અર્જુન શ્રોતા, એટલે પછી પૂછવુંજ શું? જેમ કોકિલનો મંજુલ પંચમ સ્વર અને તેમાં ઉત્તમ સુગંધ અને માધુર્ય એકત્ર બને તો જેવો આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ આ ગીતારૂપી કથામૃતથી થાય છે. શ્રોતાઓના સુદૈવનો મહિમા તે શું વર્ણવવો? તમારા અનંત જન્મોનાં જપતપનાં ફળ આજે પ્રાપ્ત થઇ અમૃતમય ગંગાજ મળી ગઇ છે; માટે સર્વ ઇંદ્રિયોએ પોતપોતાનાં કર્મ છોડી શ્રવણેંદ્રિયના સ્થળે એકત્ર થઇ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી ગીતામૃતનું પાન કરવું. ત્યારે સંતમંડળીએ જ્ઞાનેશ્વર પ્રત્યે કહ્યું કે, હવે વાગ્જાળ અને વિશેષ વર્ણન સમાપ્ત કરી, કૃષ્ણ તથા અર્જુન શું બોલતા હતા તે કહો એટલે થયું. સંતમંડળના આવા આગ્રહથી જ્ઞાનદેવ મહારાજ બોલ્યાઃ–સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યો કેઃ–દૈવી સંપત્તિથી યુક્ત એવા અર્જુનપ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણે અતિ પ્રેમથી કહ્યું. જે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના પિતા વસુદેવને કહી નહિ, તથા જે વાત માતા દેવકીને તેમજ ભ્રાતા બલભદ્રને પણ ન બતાવી, તે ગુપ્ત વાત અર્જુનપ્રતિ કહી. નિરંતર સન્નિધ રહેનારી લક્ષ્મીદેવીને પણ જે પ્રેમનો લાભ મળ્યો ન હતો; તે પ્રેમ આજે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનપર ખાલી કરી નાખ્યો. ચમત્કાર શું વર્ણવું? સનકાદિક પણ આવા પ્રેમને પાત્ર થયા નહોતા, ત્યારે અર્જુને કેટલાં સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્યો કર્યાં હશે!

તને તો એમજ જણાય છે કે, ઉભયની સ્થિતિ ભિન્ન છે, તોપણ ઉભય એકરૂપજ છે; નહિતર જે ભગવાન યોગીઓને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી; વેદથી પણ પ્રતિપાદિત થતા નથી અને ધ્યાનથી પણ દૃગ્ગોચર થતા નથી; જે ભગવાન આત્મસ્વરૂપ, અનાદિ અને અવિક્રિય છે, તે અર્જુનપર શી રીતે કૃપાવંત થયા? તે સમજી શકાતું નથી.(૧૫)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છે.–આ અક્ષય ફળ દેનારો જ્ઞાનયોગ પૂર્વે મેં સૂર્યને કહી સંભળાવ્યો હતો, સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહી સંભળાવ્યો હતો. (૧)

ટીકાઃ—પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રત્યે બોલ્યાઃ–આ જ્ઞાનયોગ મેં અગાઉ સૂર્યને કહી સંભળાવ્યો હતો; પરંતુ તે બનાવને પુષ્કળ દિવસ વહી ગયા છે. પછી સૂર્યે આ સર્વ યોગ વૈવસ્વત મનુને કહ્યો અને મનુએ તેનું આચરણ કરી ઇક્ષ્વાકુ નામક પોતાના પુત્રને તેનો ઉપદેશ કર્યો. આવી પરંપરા મૂળથી ચાલી આવે છે.(૧૮)

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! આવી પરંપરાથી આ યોગ રાજર્ષિઓના જાણવામાં આવ્યો; પરંતુ તેજ યોગ પુષ્કળ કાળ વ્યતીત થયા પછી આ લોકમાંથી નષ્ટ થયો.(૨)

ટીકાઃ—પછીથી બીજા પણ કેટલાક રાજર્ષિઓને આ યોગ વિદિત હતો; પરંતુ ત્યાર પછી આજપર્યંત કોઈ તેને જાણતો નથી; કારણ કે પ્રાણીમાત્રની પ્રીતિ વિષયસેવનમાં હોવાથી તથા દેહપરજ વિશેષ પ્રેમ હોવાથી આત્મબોધ વિસારે પડ્યો છે. આસ્તિક્ય બુદ્ધિ આડે માર્ગે જવાથી વિષયસુખનેજ ઇતિકર્તવ્ય માનીને લોકો જીવની પેઠેજ વિષયરૂપી ઉપાધિપર પ્રેમ કરવા લાગ્યા છે. જે ગામમાં લોકો દિગંબર રહેતા હોય, તે ગામમાં ઉચ્ચાં વસ્ત્રોનો શો ઉપયોગ? જન્માંધને સૂર્ય શા કામનો? બહેરાના ગામમાં સંગીતશાસ્ત્રનો કોણ માન આપશે? શિયાળને ચાંદનીના દર્શનથી શું આનંદ થવાનો હતો? ચંદ્રોદય પૂર્વેજ જે અંધ બને છે એવા કાગડા ચંદ્રને શી રીતે ઓળખી શકે? એજ પ્રમાણે જેઓ

વૈરાગ્યનું દ્વાર સુદ્ધાં જોયું નથી અને જેને વૈરાગ્યનું નામ સુદ્ધાં માહિત નથી; તે મૂર્ખને મારી પ્રાપ્તિ શી રીતે થશે? આ વ્યામોહ શી રીતે વધ્યો તે તો કોણ જાણે? પરંતુ તેથી ઘણો કાળ વ્યર્થ ગયો અને આ લોકમાંથી આ યોગ લુપ્ત થયો છે. (૨૬)

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

શ્લોકાર્થઃ—તેજ પુરાતન યોગ મેં તને આજે કહી સંભળાવ્યો. તું મારો ભક્ત અને સખા છે, માટેજ એ ઉત્કૃષ્ટ રહસ્ય મેં તને કહી સંભળાવ્યું. (૩)

ટીકાઃ—હે કુંતીસુત! ખરેખર તેજ યોગ આજે મેં તને કહી સંભળાવ્યો છે; તે ભૂલીશ નહિ. આ યોગ મારો પ્રાણ છે, પરંતુ તે તારાથી ગુપ્ત શામાટે રાખવો? તું મારો અત્યંત પ્રિય ભક્ત છે; કેવળ પ્રેમની મૂર્તિ છે; ભક્તિનો સાગર છે; મિત્રતાનો પ્રાણ છે; વિશ્વાસનું સ્થળ છે; માટેજ હમણાં આપણે યુદ્ધને માટે તત્પર થયા છીએ; તોપણ ક્ષણભર તેનાપ્રત્યે અલક્ષ્ય કરીને તારું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ. (૩૧)

॥ अर्जुन उवाच ॥

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ–હે કૃષ્ણ! તમારો જન્મ આધુનિક કાળમાં થયો છે અને સૂર્ય તો પ્રાચીનકાળનો છે; તો તમે પ્રથમ તેને યોગની વાત કહી એ કેવી રીતે હું માની શકું? (૪)

ટીકાઃ—તે વેળા અર્જુન બોલ્યોઃ–હે કૃપાનિધે! હે શ્રીહરિ! માતા પોતાના બાળકપર પ્રેમ કરે તેમાં આશ્ચર્ય તે શું? આપ સંસારતાપથી તપ્ત થયેલાને માટે છાંયો અને દીન જનોની માતા છો. હે દેવ! માતાને પાંગળાં છોકરાં થાય છે તો તેમને જીવતાંસુધી કષ્ટ વેઠવું પડે છે. અમે તમારી આગળ તમારી મહત્તા શી રીતે વર્ણવી શકીએ? હવે હું જે કાંઈ પૂછું તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપો અને જરા પણ ગુસ્સો લાવશો નહિ. હે અનંતસ્વરૂપ! ભૂતકાળમાં યોગનો બોધ આપ્યાની વાત આપ કહો છો તેની મને સમજ પડતી નથી. સૂર્ય કોણ હતા, તેની અમારા બાપદાદાઓને સુદ્ધાં ખબર નથી; તો તમે તેને ક્યારે અને કેવો ઉપ-

દેશ આપ્યો? સૂર્ય તો ઘણા પ્રાચીનકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને આપણે તો હમણાંના છીએ; માટે આ વાતમાં મને વિરોધ માલમ પડે છે. હે દેવ! તમારી લીલામાં અમને કાંઇ સમજ પડતી નથી; માટે આપ ખોટું કહો છો, એમ પણ અમારાથી એકદમ શી રીતે કહી શકાય? માટે હું સમજું એવી રીતે એ વાત કૃપા કરીને કહો. (૪૦)

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:–હે શત્રુને તાપ આપનાર અર્જુન! મારા અને તારા અનેક જન્મો થઇ ગયા છે. આ સર્વનું સ્મરણ મને છે, તને નથી. (૫)

ટીકા:—ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:- હે અર્જુન! જે વેળા સૂર્ય હતો તે વખતે આપણે નહોતા એવી તારા મનમાં શંકા આવી તેનું કારણ એજ છે કે, તારા અને મારા પુષ્કળ જન્મો થઇ ગયા છે. તને તારા જન્મોનું સ્મરણ રહ્યું નથી અને હે અર્જુન! મેં જે જે વેળા જે જે અવતાર લીધા હતા તે સર્વે અવતારોનું મને સ્મરણ છે. (૪૩)

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

શ્લોકાર્થ:—હું જન્મમૃત્યુરહિત અને સર્વ ભૂતોનો નિયંતા હોવા છતાં પણ પોતાની પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરીને મારી માયાથી જન્મ લઉં છું.

ટીકા:—મને ભૂતકાળની સર્વ વાતોનું સ્મરણ છે. હું જન્મ-રહિત છતાં માયાથી અવતાર ધારણ કરૂં છું. મારૂં અવ્યયત્વ એથી નષ્ટ થતું નથી; કેમકે અવતાર અને તેની સમાપ્તિ, એ પણ માયાના યોગ-થીજ ભાસે છે. એથી મારા સ્વાતંત્ર્યનો ભંગ થતો નથી; છતાં 'હું કર્માધીન છું' એમ લોકોને જે ભાસે છે તે ભ્રાંતિને લીધેજ ભાસે છે; વાસ્તવમાં હું કર્માધીન છુંજ નહિ. એકજ વસ્તુ દર્પણના યોગથી બે સ્થળે દીસે છે; પરંતુ તેથી શું કાંઇ વસ્તુ એકની બે બની જાય છે? તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! હું નિરાકારજ હોઈ માયિક દૃષ્ટિએજ જગ-ત્કાર્યને માટે માયાનો સ્વીકાર કરી સાકાર બનીને નટની પેઠે વેશ ધારણ કરતો દેખાઉં છું. (૪૮)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરૂં છું.(૭)

ટીકાઃ—પ્રત્યેક યુગમાં ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાનો ક્રમ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. જ્યારે જ્યારે અધર્મથી ધર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું મારૂં જન્મરહિતપણું અને નિરાકારપણું વિસરી જાઉં છું.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

શ્લોકાર્થઃ—સાધુજનોનું રક્ષણ કરવાને માટે, દુષ્ટોનો નાશ કરવાને માટે અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને માટે હું પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર લઉં છું. (૮)

ટીકાઃ—વળી ભક્તોનું સંરક્ષણ કરવાને માટે હું દેહ ધારણ કરી અજ્ઞાનરૂપી તિમિરનો નાશ કરૂં છું; અધર્મની મર્યાદા તોડું છું; દોષના દસ્તાવેજો ફાડી નાખું છું અને સાધુજનો ઉપર સુખના ઝુંડા ફરકાવું છું, દૈત્યકુળનો નાશ કરૂં છું, સજ્જનોને સન્માનની પ્રાપ્તિ કરાવું છું અને ધર્મ તથા નીતિને સંલગ્ન કરી દઉં છું. અવિવેકરૂપી કાજળને કાઢી નાખી વિવેકરૂપી દીપકને તેજ કરૂં છું. આવો સમય જોઈ યોગીઓને તો આનંદની દીવાળીજ લાગે છે. આ સુખથી સર્વ જગત પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે; જ્યાં ત્યાં લોકો ધર્મનું આચરણ કરે છે અને ભક્તો સર્વ ગુણથી અલંકૃત થઈ જાય છે. હે અર્જુન! જ્યારે મારો અવતાર પ્રકટ થાય છે, ત્યારે પાપનો પર્વત વિદીર્ણ થઇ જાય છે અને પુણ્યરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે. આવાં કાર્યોને માટે હું પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર ધારણ કરૂં છું; પરંતુ જેઓ મને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જાણે છે, તેમનેજ જગતમાં જ્ઞાની સમજવા. (૫૭)

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! આવી રીતે મારો જન્મ અને કર્મો દિવ્ય છે. આ વાત જે યથાર્થ જાણે છે, તે દેહત્યાગ પછી પુનર્જન્મ પામતા નથી; પરંતુ મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૯)

ટીકાઃ—હું જન્મરહિત હોવા છતાં જન્મ લઉં છું અને અક્રિય હોવા છતાં કર્મ કરું છું. એ વાતને જે નિઃશંકપણે સમજે છે, તેજ પરમમુક્ત છે. આવું જ્ઞાન ધરાવનારા દેહસંબંધથી ચાલતા દેખાય છે, તોપણ વસ્તુતઃ તેઓ ચાલતા નથી; અને તે દેહમાં હોવા છતાં પણ વિમુક્ત હોય છે. તે મૃત્યુ પછી મારા સ્વરૂપમાં આવી મળે છે. (૫૯)

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

શ્લોકાર્થઃ—જેના કામ, ભય અને ક્રોધ એ દોષ નષ્ટ થયા છે અને જે મારા સ્વરૂપમાં ભળી જઈ મારાજ આશ્રયે રહ્યા છે; એવા જ્ઞાનરૂપી તપથી પવિત્ર થયેલા પુષ્કળ જ્ઞાનીઓ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છે.(૧૦)

ટીકાઃ—વળી સામાન્યતઃ જે ભૂત અને ભવિષ્યની બાબતોનો શોચ કરતા નથી, તેમજ જે વાસનારહિત હોય છે; જે ક્રોધને માર્ગે વિચરતા નથી; જે વિષયપ્રીતિથી રહિત હોય છે; જે નિરંતર મારી પ્રાપ્તિને લીધે પોતાનાં અહોભાગ્ય માને છે; જેઓ મારીજ સેવાને માટે જીવે છે; જે જ્ઞાનથીજ સંતોષ પામે છે; જે તપના, તેજના કિંવા જ્ઞાનના ભંડાર છે; તે તીર્થને પણ પવિત્ર કરનાર તીર્થ છે, તે અનાયાસેજ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને હું અને તે એકજ થઈ જઈએ છીએ. તેનામાં અને મારામાં જરા પણ ભિન્નભાવ રહેતો નથી. પિત્તળમાંનો વિકાર સંપૂર્ણ નીકળી જાય, એટલે પછી સુવર્ણની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે આમતેમ દોડાદોડ કરવાની શી જરૂર? તેજ પ્રમાણે જે યમનિયમાદિમાં નિષ્ણાત થાય છે અને જ્ઞાનથી શુદ્ધ થયા હોય છે; તે મારા સ્વરૂપ બની જાય એમાં શંકા નથી. (૬૫)

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—જેઓ જે જે ભાવનાથી મારું ભજન કરે છે, તેમની તે તે ઇચ્છા તેજ ભાવનાથી હું પૂર્ણ કરું છું. હે અર્જુન! સર્વ લોકો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગમાંજ ચાલનારા છે. (૧૧)

ટીકાઃ—જેઓ જે જે ભાવનાથી મને ભજે છે, તે તે ભાવનાથી હું તેમને ફળ આપું છું. મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિસ્વભાવતઃજ મારું ભજન કરવા તરફ છે; પરંતુ જ્ઞાનના અભાવે તેઓ હું સર્વ ભૂતોથી અભિન્ન હોવા છતાં મારામાં ભેદની કલ્પના કરે છે. હું નામરહિત હોવા છતાં

મને અનેક નામો આપે છે અને હું શબ્દાતીત હોવા છતાં મને કોઇ દેવ અને કોઇ દેવી કહીને બોલાવે છે. હું સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થળે એકસરખો છતાં મારામાં તેઓ પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ઉત્તમ મધ્યમ વગેરે ભેદ માને છે. (૭૦)

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—કર્મનાં ફળ ભોગવવાની ઇચ્છા રાખનારા લોકો આ લોકમાં દેવતાનું પૂજન કરે છે; કારણ કે આ મૃત્યુલોકમાં એ પ્રકારનાં કર્મથી ફળની સિદ્ધિ જલદી થાય છે. (૧૨)

ટીકાઃ—પછી મનમાં અનેક હેતુ ધારણ કરી જેને જે ફાવે તે ઉપચારવડે તે અનેક દેવ માની તેની ઉપાસના કરે છે. આ પ્રકારે જેને જે ઇચ્છા હોય છે, તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તે તેનાજ કર્મનાં ફળ છે, એમ તું નક્કી જાણ. ખરૂં જોતાં એમાં આપનાર અને લેનાર કર્મવિના બીજું કોઇ છેજ નહિ. આ લોકમાં કર્મવડેજ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ જમીનમાં જે જાતનું ધાન્ય વાવીએ તેથી બીજી જાતનું ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, કિંવા દર્પણ સામે ધરેલી વસ્તુસિવાય અન્ય વસ્તુ તેમાં જણાતી નથી, કિંવા હે અર્જુન! ડુંગરની ખીણમાં આપણા બોલેલા શબ્દોનોજ પ્રતિધ્વનિ નીકળે છે; તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! પ્રત્યેક ઉપાસનાનો હુંજ આધારભૂત હોવાથી પ્રત્યેકને તેની ભાવના પ્રમાણેજ ફળ મળે છે. (૭૯)

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—ગુણકર્મના વિભાગાનુસાર ચાર વર્ણ મેં ઉત્પન્ન કરી છે. માયિક વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી હું આ વર્ણોનો કર્તા છું, તોપણ અકર્તા અને અસંસારી છું એમ તું જાણ. (૧૩)

ટીકાઃ—હવે એમ સમજો કે, ચારે વર્ણ ગુણ અને કર્મના ભેદથી મેં ઉત્પન્ન કરેલા છે–અર્થાત્ પ્રકૃતિના આધારથી ગુણોનાં મિશ્રણ થયા કરે છે અને તે ગુણોને અનુસરીનેજ કર્મ નિયત થયાં છે. હે ધનુર્ધર અર્જુન! જો કે આ સર્વ જગત એકજ છે, પરંતુ ગુણ અને કર્મના યોગથી તેમાં ચાર વિભાગ સહજે થઇ રહ્યા છે. માટે હે પાર્થ! એજ કારણથી હું આ વર્ણભેદનો સ્થાપક જરા પણ નથી. (૮૦)

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥१४॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મ મને બદ્ધ કરતાં નથી અને કર્મનાં ફળપ્રત્યે મને આસક્તિ પણ નથી. મને જે આવો જાણે છે, તેને પણ કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી. (૧૪)

ટીકા:—આ વર્ણભેદ મારી સત્તાથી થયેલો છે, તોપણ મેં કર્યો નથી એમ જે જાણે છે, તેજ કર્માતીત થાય છે. (૮૧)

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

શ્લોકાર્થ:—(હું કર્મ કરવા છતા અકર્તા છું) એમ જાણીનેજ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ કર્મો કર્યાં હતાં; માટે તમે પણ તેમની પેઠેજ કર્મ કરો. (૧૫)

ટીકા:—હે અર્જુન! પૂર્વે મુમુક્ષુઓ થયા તેમણે મને આવો જાણીનેજ કર્મ કર્યાં હતાં; અને જે પ્રમાણે શેકેલાં બીજ વાવવાથી મુદ્દલ ઉગતાં નથી, તેજ પ્રમાણે તેમનાં નિષ્કામ કર્મોજ તેમની મોક્ષપ્રાપ્તિનાં કારણ થયેલાં છે. હે અર્જુન! વળી એક વાત એવી છે કે, આ કર્મ છે કે અકર્મ છે, તેનો વિચાર પોતાનાજ મનથી નિશ્ચિત કરવો, એ બુદ્ધિવાનને માટે પણ કઠિન કાર્ય છે. (૮૪)

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મ એટલે શું? અને અકર્મ એટલે શું? એ નક્કી કરવામાં મહાન દૂરદર્શી લોકો પણ મોહમાં પડ્યા છે; માટે કર્મ એટલે શું? તે તને જણાવું છું. તે જાણવાથી તું સંસારદુઃખમાંથી મુક્ત થઈશ.

ટીકા:—કર્મ એટલે શું? અને અકર્મ એટલે શું? તે સંબંધે વિચાર કરતાં વિદ્વાનો પણ ભ્રમમાં પડ્યા છે. જે પ્રમાણે ખોટું નાણું ખરા જેવું લાગવાથી શરાફની આંખ ભ્રમમાં પડે છે; તે પ્રમાણે માત્ર સંકલ્પદ્વારા સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય છે, તેવા પણ નૈષ્કર્મ્યના ભ્રમમાં પડી કર્મપાશમાં બંધાઈ જાય છે. કર્માકર્મની વિચારણામાં મોટા મોટા જ્ઞાનીઓની પણ દેવડી દાણાદાણ થઈ જાય છે; તો પછી અજ્ઞાનીઓની તો વાતજ શી? માટે તેના સંબંધમાં કહું છું તે સાંભળ. (૮૮)

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—કર્મ (શાસ્ત્રવિહિત), વિકર્મ (શાસ્ત્રનિષિદ્ધ) અને અકર્મનું (સર્વ કર્મ છોડી ચૂપ બેસવું તેનું) તત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણવું જોઇએ; કારણ કે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અતિ કઠિન છે. (૧૭)

ટીકાઃ—જેથી સ્વભાવતઃ વિશ્વરચના પ્રગટ થાય છે, તેનું નામ કર્મ છે. તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઇએ. પછી જે કર્મ વર્ણાશ્રમને યોગ્ય અને વેદોક્ત હોય તેનું જ્ઞાન ફળની સાથે નિશ્ચિત પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. હવે જેને નિષિદ્ધ કર્મ કહે છે તેનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઇએ. આવી રીતે યથાર્થ દૃઢ નિશ્ચય થયો, એટલે પુરુષ સ્વાભાવિક રીતેજ કર્મમાં લિપ્ત થશે નહિ. એ પ્રમાણે આ કર્મની વ્યાપ્તિ એટલી ગહન છે, કે સર્વ જગત કર્માધીન છે; પણ તે હવે રહેવા દઈ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કર્માકર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનાર પુરુષનાં લક્ષણો વર્ણવું છું તે સાંભળ. (૯૨)

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—જે વિવેકી મનુષ્ય શરીર તથા ઇંદ્રિયોના વ્યાપારમાં અકર્મ (આત્માનું અકર્તાપણું) અને અકર્મમાં (ચૂપ બેસી રહેવામાં) કર્મ (હું ચૂપ બેઠો છું એ રીતની માનસિક ક્રિયા) જુએ છે, તે સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન, યોગી અને સર્વ કર્મોનો કર્તા છે. (૧૮)

ટીકાઃ—જે મનુષ્ય શરીર, મન અને ઇંદ્રિયોથી કર્મનું આચરણ કરવા છતાં પોતાને અકર્તા જાણે છે અને કર્મનો સંગ થવા છતાં પણ ફળની આશા રાખતો નથી; તથા કર્તવ્યતા માટે સંસારમાં બીજું કાંઈ પણ છેજ નહિ, એવી રીતના ઉત્તમ નિષ્કર્મતાના જ્ઞાનથી જે યુક્ત થયો છે, આત્મજ્ઞાનવડે જેનાં કર્તવ્યો નષ્ટ થયાં હોય છે, તોપણ તે લોકરીતિએ સર્વ કર્મો ઉત્તમ રીતે કરતો જણાય છે; એવા પ્રકારનાં લક્ષણોદ્વારા જ્ઞાનીને ઓળખવો જોઇએ. જે પ્રમાણે એક મનુષ્ય નદીના કાંઠાપર ઉભો રહી પોતાનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોતી વખતે 'હું પાણીથી ભિન્ન છું' એમ સમજે છે અથવા નાવમાં બેસીને જનારા માણસને કાંઠાપરનાં વૃક્ષ દોડતાં હોય એમ જણાય છે તોપણ તે વૃક્ષને અચળજ માને છે; તેજ પ્રમાણે સર્વ કર્મો કરવા છતાં તે સર્વે મિથ્યા છે, અને દેહને

નિષ્કર્મ સમજે છે. સૂર્ય અચળ છતાં ઉદય અને અસ્તથી તે આપણને ચાલતો જણાય છે; તે પ્રમાણે શરીરસંઘાતથી કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ પરમાર્થથી પોતે કર્મ કરતો નથી એમ જાણે છે, તે મનુષ્યના જેવો દેખાવા છતાં પણ મનુષ્ય નથી અને પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મજ છે, એમ સમજવું. જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડેલું હોય છે તોપણ તેમાં સૂર્ય હોતો નથી; તે પ્રમાણે આવો મનુષ્ય મનુષ્યકોટિમાં દેખાવા છતાં તેને મનુષ્યનો સ્પર્શ થતો નથી. (૧૦૦) આવો પુરુષ કાંઇ જોતો નથી તોપણ અખિલ વિશ્વને જુએ છે; કાંઇ કરતો નથી તોપણ બધુંજ કરે છે અને કશાનો ઉપભોગ લેતો નથી, તોપણ સર્વ વસ્તુને ભોગવે છે. તે એકજ ઠેકાણે બેસે છે, તોપણ તે સર્વત્ર ગમન કરે છે. વધારે શું કહું? તે સર્વ વિશ્વરૂપજ બન્યો છે. (૨)

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—જેનાં સર્વે કર્મોનો આરંભ સંકલ્પથી અને ફળેચ્છાથી રહિત હોય છે, તથા જેનાં સર્વ કર્મો જ્ઞાનાગ્નિથી બળીને ભસ્મીભૂત થયાં છે, તેને પંડિત બ્રહ્મવેત્તા કહે છે. (૧૯)

ટીકાઃ—જે પુરુષને કર્માચરણને માટે ખેદ થતો નથી અને કર્મફળની ઇચ્છા પણ જેને ઉદ્ભવતી નથી; તેમજ અમુક કર્મ હું કરીશ અને અમુક શરૂ કરેલાં કામને પાર પાડીશ, એવો સંકલ્પ પણ જેના મનને સ્પર્શ કરતો નથી; જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં જેણે પોતાનાં સર્વ કર્મોને ભસ્મ કર્યાં છે; એવો પુરુષ મનુષ્યરૂપે પરબ્રહ્મજ છે, એમ તું સમજ.(૧૦૫)

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—જે કર્મના ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે છે અને આત્માનંદમાં તૃપ્ત રહી અન્ય વિષયનો આશ્રય લેતો નથી, તે સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં વસ્તુતઃ કાંઇજ કરતો નથી. (૨૦)

ટીકાઃ—જે શરીરમાત્રે ઉદાસીન હોય છે અને ફળપ્રાપ્તિવિષે નિષ્કામ હોય છે, તેમજ જે નિરંતર આનંદસ્વરૂપમાં નિમગ્ન હોય છે; વળી હે પાર્થ! જે સંતોષના સુખ ગૃહમાં બેસી આત્મબોધનું પક્વાન્ન જમતાં ફરી ધરાતો નથી, તે સર્વથા મુક્તજ છે. (૧૦૬)

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

શ્લોકાર્થઃ—જેણે આશાનો પરિત્યાગ કર્યો છે, પોતાનું ચિત્ત અને બુદ્ધિને સ્વાધીન રાખી છે અને સર્વ સંગ્રહનો પરિત્યાગ કર્યો છે; તે શરીરનિર્વાહાર્થે (ભિક્ષાટનાદિક) કર્મો કરે તોપણ તેને તે કર્મોનો દોષ લાગતો નથી. (૨૧) અનાયાસે મળે તેમાં સંતોષ માનનાર, સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વથી અતીત, મત્સરરહિત અને કર્મ પૂર્ણ કિંવા અપૂર્ણ રહે તેમાં હર્ષ કિંવા ખેદ ન કરનાર પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મો કરવા છતાં પણ કર્મબંધનથી લિપ્ત થતો નથી. (૨૨)

ટીકાઃ—જે 'અહંકારસહિત આશાનો પરિત્યાગ કરીને અધિકાધિક પ્રેમથી બ્રહ્મસુખની મધુરતાનું આસ્વાદન લે છે, જે વેળાએ જે મળે તેમાં સુખ માને છે અને જેને આ મારૂં અને બીજાનું એવો ભેદ નથી; તે જે જે દેખે છે કિંવા શ્રવણ કરે છે તે સર્વ મારાંજ સ્વરૂપો છે એવી ભાવના કરે છે; તે પગવતી ચાલે છે, મુખવડે બોલે છે અને શરીરના સર્વ વ્યાપારો કરવા છતાં સર્વસ્વરૂપ બની જાય છે. વધુ શું કહું? જગતમાં આત્મસ્વરૂપ સિવાય જેને અન્ય કાંઇ દેખાતું નથી, તેને કોઇ પણ કર્મદ્વારા કોઇ પણ જાતની બાધા શી રીતે થઇ શકશે? મત્સર ઉપજવા જેટલો દ્વૈતભાવજ જેનામાં નથી, તે નિર્મત્સર છે એમ શું વાણીથી કહેવાની જરૂર છે? તે સર્વ પ્રકારે મુક્ત છે, તે સર્વ કર્મ કરતો હોવા છતાં કર્મરહિત છે. તે સગુણ દેખાય છે તોપણ ગુણાતીત છે; એમાં જરા પણ સંશય નથી. (૧૪)

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—જેણે સર્વ સંગને તજેલો છે અને જે ધર્માધર્મના બંધનમાંથી મુક્ત છે; તથા જેનું ચિત્ત જ્ઞાનમાં સ્થિર થયું છે; તે જો યજ્ઞના ઉદ્દેશથી (ઇશ્વરાર્થ) કર્મ કરતો હોય તો તેનાં તે કર્મ ફળ-સહિત નાશ પામે છે. (૨૩)

ટીકાઃ—તે દેહધારી હોવા છતાં પણ નિર્ગુણ છે. તેને પર-બ્રહ્મની કસોટીપર ચઢાવતાં તે તેના જેવોજ શુદ્ધ દેખાય છે. આ શુદ્ધ હોવા છતાં તે જો લોકસંગ્રહમાટે યથાવિધિ યજ્ઞાદિક કર્મોનું આચરણ

કરે છે, તો તેનાં સર્વ કર્મો તેનામાંજ લયને પામે છે. જે પ્રમાણે આકાશમાં કવખતે ચઢી આવેલાં વાદળાં વૃષ્ટિ કર્યા સિવાય આપોઆપ વિલય પામે છે; તે પ્રમાણે તે વેદવિહિત કર્મો યથાવિધિ કરે છે, તોપણ તે કર્મોમાં તેને દ્વૈતભાવ ન હોવાથી તે કર્મ તેનામાંજ લય પામે છે. (૧૮)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

શ્લોકાર્થઃ—હોમનાં સાધન, હોમનું દ્રવ્ય, અગ્નિ, હોતા અને હવનક્રિયા, એ સર્વ બ્રહ્મવેત્તાની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મજ છે; અને બ્રહ્મરૂપી કર્મમાં તદાકાર થઈ રહેલા તે બ્રહ્મવેત્તાને પ્રાપ્ત થનારૂં ફળ પણ બ્રહ્મજ છે.(૨૪)

ટીકાઃ—આ હું અને આ બીજો એવો ભિન્નભાવ તેની બુદ્ધિમાં હોતો નથી; માટે તે જે જે ઈષ્ટ યજ્ઞ કરે છે, તેનાં હોમ-દ્રવ્યો અને મંત્રો એ સર્વને આત્મસ્વરૂપ-અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપજ સમજે છે; માટે હે અર્જુન! એવી સમબુદ્ધિ જેના અંતઃકરણમાં વ્યાપી રહી હોય છે, તે કર્મ કરે છે તોપણ વસ્તુતઃ નિષ્કર્મજ છે. જેની અવિવેકરૂપ બાલ્યાવસ્થા સમાપ્ત થઈને યુવાવસ્થામાં વિરક્તિ સાથે જેનાં લગ્ન થાય છે; તે પછી જીવબ્રહ્મની એકતારૂપ યોગાગ્નિની ઉપાસનાજ આરંભે છે.(૨૨)

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।
ब्रह्मामावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

શ્લોકાર્થઃ—અન્ય કેટલાક યોગીઓ દૈવયજ્ઞ કરે; અને અન્ય કેટલાક બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં આત્માવડેજ આત્માનો હવન કરે છે. (૨૫)

ટીકાઃ—જે રાત્રિદિવસ યજ્ઞ કરનાર હોય છે તેઓ ગુરુવાક્યરૂપી અગ્નિમાં મનસહિત અજ્ઞાનનો હવન કરે છે. હે અર્જુન! જેને આત્મસુખની ઈચ્છા હોય તેણેજ આ યોગાગ્નિનું યજન કરવું અને તેનેજ દૈવયજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. જેનું ભરણપોષણ પ્રારબ્ધ અનુસાર થાય છે અને જે શરીરના પોષણની ચિંતા કરતો નથી તેને મહાયોગી જાણો. હવે જે સ્વકર્મદ્વારા ઈશ્વરારાધન થાય છે તેવા પ્રકારના યજ્ઞનું વર્ણન કરૂં છું તે સાંભળ. (૨૬)

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

શ્લોકાર્થઃ—કેટલાક શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેંદ્રિયને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે; અને અન્ય કેટલાક શબ્દાદિ પંચ વિષયોનો હવન ઇંદ્રિય-

રૂપી અગ્નિમાં કરે છે. (૨૬)

ટીકા—કેટલાક આત્મસંયમરૂપી અગ્નિમાં કેમ [illegible] કાયિક, વાચિક અને માનસિક, આ ત્રણ ગુપ્તિ (મૂળબંધ, [illegible] બંધ, જાલંધરબંધ) દ્વારા મંત્રેલા પવિત્ર ઇંદ્રિયરૂપી દ્રવ્યનો હવન કરે છે. કેટલાક વૈરાગ્યરૂપી સૂર્ય ઉદિત થતાં સંયમરૂપી યજ્ઞ [illegible] રૂપી અગ્નિને જ્ઞાનદ્વારા પ્રગટાવે છે. તે ઇંદ્રિયાગ્નિમાંથી [illegible] જ્વાળા નીકળે છે કે તત્કાળ વિષયવિકારરૂપી [illegible] માંડે છે, ત્યારે કર્મેન્દ્રિયના પાંચ વિષયરૂપી કુંડમાં [illegible] નીકળે છે. પછી ઇંદ્રિયરૂપી અગ્નિ જેમાં પ્રગટી રહ્યો છે તેમાં [illegible] શાસ્ત્રવિધિ મુજબ વિષયોની પ્રધાન આહુતિ આપે છે. (૨૬)

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥२७॥

શ્લોકાર્થઃ-કેટલાક દ્રવ્યદાનના સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે; કેટલાક તપશ્ચર્યા સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક યોગસ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે; કેટલાક વેદાધ્યયનરૂપે યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક જ્ઞાનસંપાદનના સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે અને કેટલાક વ્રતધારણના રૂપે યજ્ઞ કરે છે. આવી રીતે યોગીઓ અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે.

ટીકાઃ—એકને 'દ્રવ્યયજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે, એકને 'તપોયજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે અને વળી એકને 'યોગયજ્ઞ' કહેવાય છે. આ સર્વ યજ્ઞો મેં પૂર્વે તને કહ્યાજ છે. કોઇ શબ્દમાં શબ્દનોજ હોમ કરે છે, તેને 'વાગ્યજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે. જે જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય હોય, તે જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત કરી લેવાના યજ્ઞને 'જ્ઞાનયજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન! આ સર્વ યજ્ઞો વિકટ છે. આ યજ્ઞો કરવામાં મહાપ્રયાસ કરવો પડે છે. ઇંદ્રિયોને સ્વાધીન રાખનારાનેજ તે સાધ્ય થઇ શકે છે. આવા લોકો તેને સાધ્ય કરવાની કળામાં કુશળ અને પારંગત હોય છે તથા યોગસમૃદ્ધિથી ભાગ્યવાન થયેલા હોય છે. માટે તે પોતાના અંતરસ્વરૂપમાંજ આત્મહવન કરે છે.

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥२९॥

શ્લોકાર્થઃ—તેજ પ્રમાણે કેટલાક અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુનો પૂરક કરે છે; પ્રાણવાયુમાં અપાનવાયુનો રેચક કરે છે તથા કેટલાક પ્રાણ અને અપાન એ ઉભયની ગતિ બંધ કરીને કુંભક કરે છે. આવા લોકોને પ્રાણાયામપરાયણ યોગીઓ કહેવામાં આવે છે. (૨૯)

ટીકાઃ—કેટલાક અપાનવાયુરૂપ અગ્નિમાં પ્રાણવાયુરૂપ દ્રવ્યનો હવન કરે છે, તથા અપાનવાયુને પ્રાણવાયુમાં મેળવે છે અને કેટલાક બન્ને વાયુનો નિરોધ કરે છે. આવા મનુષ્યોને 'પ્રાણાયામી' કહેવામાં આવે છે.

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः॥३०॥

શ્લોકાર્થઃ—બીજા કેટલાક આહાર નિયમિત કરી પ્રાણમાંજ (વાયુભેદથી) પ્રાણનો હવન કરે છે. આ સર્વ યજ્ઞને જાણનારા યોગીઓ યજ્ઞથી નિષ્પાપ થાય છે. (૩૦)

ટીકાઃ—કેટલાક હઠયોગ કરી, આહારને જીતી, પ્રાણવાયુરૂપી અગ્નિમાં ત્વરાથી પ્રાણનો હવન કરે છે. આ પ્રકારે મોક્ષપ્રાપ્તિનીજ ઇચ્છા કરનારા સર્વ લોકો ઉપર બતાવેલા યજ્ઞકર્તાઓ છે. તેઓ પોતાના યજ્ઞદ્વારા પોતાના કામ-ક્રોધાદિક વિકારો નષ્ટ કરે છે. આ પ્રકારે સર્વ અ-

જ્ઞાનનો નાશ થવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે; અને પછી અગ્નિ તથા યજ્ઞ કરનાર એવો દ્વૈતભાવ તેમના મનમાં નહિ રહેતાં યજ્ઞ કરનારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઇ યજ્ઞક્રિયાની પણ સમાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણેજ જ્યાં સર્વ કર્મોનો અને કર્તવ્યોનો નાશ થતાં ચિત્તમાં અજ્ઞાનનો તેમજ કામનાનો પ્રવેશ થતો નથી અને દ્વૈતદોષનો પણ જેને સંસર્ગ થતો નથી,તે બ્રહ્મત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૦)

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम॥३१॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કુરુકુળશ્રેષ્ઠ! યજ્ઞનો અવશિષ્ટ પ્રસાદ લેનારા લોક સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. યજ્ઞ ન કરનારાને તો આ લોકની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી તો પછી પરલોકની તો વાતજ શી? (૩૧)

ટીકાઃ—એવું જે અનાદિસિદ્ધ તથા શુદ્ધ યજ્ઞને પરિણામે અવશેષ રહેનારૂં જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, તેનું જે બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકો अहं ब्रह्मास्मि 'હું બ્રહ્મ છું' એ મંત્રથી સેવન કરે છે, તેઓ અમર બને છે અને સહજે બ્રહ્મત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. જેનાથી આ યજ્ઞાચરણ થતું નથી, તેને વિરક્તિ વરમાળા આરોપતી નથી; તેથી તેનાથી આત્મસંયમ થઇ શકતો નથી. જે જન્મ પ્રાપ્ત થયા છતાં યોગ યાગ કરતો નથી; તેનો હે અર્જુન! આ લોકમાંજ કશો ઢંગધડો નથી તો પછી પરલોકની તો વાતજ શી? (૫૫)

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे॥३२॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે જે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદમાં બતાવેલા છે, તે સર્વે કર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું સમજ. તને આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તું મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે. (૩૨)

ટીકાઃ—આ પ્રકારે જે તને પુષ્કળ (દ્વાદશ) પ્રકારના યજ્ઞો કહી સંભળાવ્યા, તે સંબંધે વેદમાં અતિવિસ્તૃત અને સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તેની સાથે આપણે શું કામ છે? તેમાંનો સાર એજ છે કે, આ સર્વ યજ્ઞો કર્મથીજ સિદ્ધ થાય છે. (૫૭)

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥३३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે શત્રુતાપન! દ્રવ્યથી સાધ્ય થનારા યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે હે પાર્થ! સર્વ કર્મની જ્ઞાનમાંજ પરિસમાપ્તિ થાય છે.

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! વેદ જેનું મૂળ છે, જેમાં બાહ્યક્રિયાની ખટપટ ગાઝી છે અને જેનું અપૂર્વ ફળ સ્વર્ગ છે; તે તો દ્રવ્યયજ્ઞ છે. સૂર્યની આગળ નક્ષત્રોનું તેજ લોપ પામે છે; તે પ્રમાણે તે યજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞની બરાબરી કરી શકતા નથી. આત્મસુખનો ભંડાર મેળવવાને જે જ્ઞાનનું અંજન કરીને યોગીજનો રાત્રિદિવસ જાગ્રત રહે છે; જે જ્ઞાન સર્વ કર્મનું પ્રાપ્ય સ્થાન છે; જે જ્ઞાન બ્રહ્મબોધની ખાણ છે, જે આત્મપ્રાપ્તિની ક્ષુધાથી ક્ષુધાતુર થયેલા સાધકોની તૃપ્તિનું સ્થાન છે; જ્યાં કર્મની ઇચ્છા શમી જાય છે અને સર્વે પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ જાય છે; જેના યોગથી ઇંદ્રિયો વિષયસેવનને વિસરી જાય છે; જ્યાં મનનું મનપણું મૂકાઈ જાય છે; જ્યાં શબ્દોનો ભંડાર ખૂટી જાય છે અને જ્યાં અંતરમાં રહેલા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; જ્યાં વૈરાગ્યના દારિદ્રયનો વિલય થાય છે; જ્યાં વિવેકની ઉત્કંઠા તૂટી જાય છે અને જ્યાં અનાયાસે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬૪)

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥३४॥

શ્લોકાર્થ.—તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓને નમસ્કાર કરી તેમની સેવા કરવાથી તથા તેમને પ્રશ્ન કરવાથી તેઓ તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે.(૩૪)

ટીકાઃ—એવું જે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન તે મેળવવાની જો તને ઇચ્છા હોય તો તું બ્રહ્મજ્ઞાનસંપન્ન સંતની સેવા કર. જ્ઞાની સંત જ્ઞાનનું ઘર હોય છે અને સેવા એ તે ઘરનો ઉમરો હોય છે; માટે હે અર્જુન! તું સેવા કરીને એ જ્ઞાનને સ્વાધીન કરી લે. શરીર, મન અને આત્માથી સર્વ પ્રકારે ગર્વરહિત બની તેમની સેવા કરવી. સેવાથી પ્રસન્ન થયા પછી પ્રશ્ન કરવાથી તે કૃપાપૂર્વક ઉપદેશ કરશે. આ ઉપદેશ પામેલા અંતઃકરણમાં પુનઃ સંસારની વાસના ઉપજતી નથી. (૬૮)

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥३५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાંડુપુત્ર! તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ આવો મોહ તને થશે નહિ; અને એ જ્ઞાનના યોગથી આ સર્વ ભૂતોને તું તારામાં અને મારામાં જોઇશ. (૩૫)

ટીકાઃ—આ ઉપદેશથી ચિત્ત જ્યારે નિર્ભય થશે અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી લેશે, ત્યારે તું અવશ્ય તારી જાત

સુદ્ધાં સર્વ ભૂતોને મારા અખંડ સ્વરૂપમાં જોશે. હે પાર્થ ! આ રીતે જ્યારે સત્પુરુષોની કૃપા થશે, ત્યારે તારા અંતઃકરણમાં જ્ઞાનનો ઉદય થઇ મોહરૂપી અંધકારનો સર્વથા નાશ થશે. (૭૧)

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि॥३६॥

શ્લોકાર્થઃ—તું સર્વ પાપીઓ કરતાં અતિ પાપી હોઈશ, તો-પણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે સકળ પાપરૂપી સમુદ્રને અનાયાસે તરી જશે(૩૬)

ટીકાઃ—તું પાતકનો કે ભ્રાંતિનો સાગર અથવા ભ્રમનો પર્વત હશે, તોપણ જ્ઞાનની શક્તિ આગળ એ સર્વ તુચ્છ છે. જ્ઞાનમાં એવું ઉત્તમ સામર્થ્ય હોય છે. જે પરમાત્મજ્ઞાનનો ઉદય થતાંની સાથેજ 'આ વિશ્વ સત્ય છે' એવા પ્રકારનો ભ્રમ નષ્ટ થાય છે; તે જ્ઞાનની આગળ મનના અજ્ઞાનની શી વિસાત ? આ જગતમાં જ્ઞાનસમાન ઈતર કોઈ પણ વસ્તુ નથી. (૭૪)

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा॥३७॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જે પ્રમાણે કાષ્ઠને ભસ્મીભૂત કરી દે છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી નાખે છે.

ટીકાઃ—પ્રલયકાળનું વાવાઝોડું એક વાદળીને વીખેરી નાખવાનું કામ શું કઠિન સમજશે કે ? કિંવા પવનની સહાયથી જે પાણીને પણ બાળી નાખે છે એવો પ્રલયકાળનો અગ્નિ શું ઘાસ અને કાષ્ઠથી બૂઝાઈ જશે કે !

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
तत्स्वयं योगसंसिद्धःकालेनात्मनि विंदति॥३८॥

શ્લોકાર્થઃ—કારણ કે આ જગતમાં જ્ઞાનસમાન પવિત્ર કોઈ પણ વસ્તુ નથી. વળી યોગથી યુક્ત થયેલો પુરુષ કાળે કરીને તે (આત્મ-વિષય) જ્ઞાન સ્વતઃજ મેળવી શકે છે. (૩૮)

ટીકાઃ—આપણે જ્ઞાનના સંબંધમાં જેમ જેમ વિચાર કરીએ છીએ, તેમ તેમ તેના જેવી પવિત્ર વસ્તુ અન્ય કોઇ પણ દૃષ્ટિમાં આવતીજ નથી. જે પ્રમાણે ચૈતન્યની જોડી નથી, તે પ્રમાણે આ લોકમાં જ્ઞાનની બરાબરી કરી શકે એવી કોઇ પણ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. જો સૂર્યના તેજની બરાબરી તેના પ્રતિબિંબનું તેજ કરી શકે, કિંવા જો આકાશને બાથમાં લઇ શકાય અથવા જો પૃથ્વીના જેટલી

વજનદાર કોઈ વસ્તુ હોય; તોજ હે પાંડુકુમાર! જ્ઞાનને બીજાની ઉપમા આપી શકાય. ઘણી ઘણી રીતે વારંવાર વિચાર કરી જોયો, તોપણ જ્ઞાનના જેટલી પવિત્રતા અન્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં જણાઈ નહિ. જેમ અમૃતનો સ્વાદ કહેવો હોય તો તે 'અમૃત જેવો' એમજ કહેવું પડે છે; તેમ જ્ઞાનને જ્ઞાનનીજ ઉપમા છે! "આપ કહો છો તે ખરૂં છે, પણ તે જ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત કરવું?" એવો પ્રશ્ન અર્જુન પૂછશે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનપ્રત્યે બોલ્યાઃ-હે કિરીટિ! જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો જે ઉપાય હું તને હવે કહી બતાવનાર છું તે પ્રત્યે લક્ષ આપ. (૮૯)

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રદ્ધાવાન, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની તીવ્ર ઈચ્છાવાળા અને જિતેંદ્રિય પુરુષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ ઉત્તમ શાંતિ મળે છે. (૩૯)

ટીકાઃ—આત્મસુખની મિષ્ટતાથી જેનું મન સર્વ વિષયોમાંથી ઉપરામ થાય છે અને ઇંદ્રિયોની પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી, જે ઇચ્છાને ઉઠવા દેતો નથી; જે વાસનાને ઉત્તેજન આપતો નથી, પરંતુ તેનો નિરોધ કરે છે; જે શ્રદ્ધાનો ઉપભોગ લઇ સંતોષ માને છે, તેજ પુરુષને શાંતિથી ભરેલું જ્ઞાન શોધતું આવે છે. આ જ્ઞાન મનમાં સ્થિર થયું એટલે શાંતિનો અંકુર ફુટી આત્મબોધનો વિસ્તાર થાય છે. આવી શાંતિમાં પોતાનું ને પારકું એ વાતનો તો અભાવજ હોય છે. આવી રીતે જ્ઞાનના મહિમાનું જેટલું વર્ણન કરીએ, તેટલું ઓછુંજ છે. (૯૨)

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥४०॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम्॥
आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥४१॥

શ્લોકાર્થઃ—અજ્ઞાની, અવિશ્વાસુ અને સંશયયુક્ત પુરુષ નાશ પામે છે અને તે સંશયશીલ પુરુષ આ લોક, પરલોક તથા મોક્ષસુખને પણ પામતો નથી. (૪૦) હે અર્જુન! યોગદ્વારા જેણે સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કર્યો છે, જ્ઞાનદ્વારા જેના સંશયોનો નાશ થયો છે એવા આત્મજ્ઞાનીને કર્મ બંધન કરી શકતાં નથી. (૪૧)

ટીકા—જે માણસને આ જ્ઞાનપર પ્રીતિ નથી તેનું જીવન

શા કામનું? તેના કરતાં તો મરણ સારૂં! જેમ વસ્તી વિનાનું ઘર તથા પ્રાણવિનાનું શરીર નકામું છે, તેમ જ્ઞાનહીન મનુષ્યનું જીવન પણ નકામું છે; કેમકે તેનું જીવન નિરંતર મોહથી યુક્ત રહે છે. સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય પણ જો તેને તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હશે તો તેને તેની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે; પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવાની જેને લાગણી સુદ્ધાં થતી નથી, તે તો સંશયરૂપી અગ્નિમાંજ પડયો, એમ સમજવું. કારણ કે અમૃત ઉપર પણ જે મનુષ્યને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે મનુષ્યનું મરણ તદ્દન નિકટ આવ્યું છે, એમ સમજવું. તેજ પ્રમાણે જે વિષયસુખમાંજ આનંદ માને છે અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સંબંધમાં બેદરકાર હોય છે, અથવા તો જે સંશયગ્રસ્ત હોય છે તે પણ નિઃસંશય ભ્રષ્ટ થાય છે; અને આ લોક અને પરલોકના સુખથી વંચિત થાય છે. જેને સન્નિપાત જ્વર લાગુ પડયો હોય છે, તે જે પ્રમાણે શીતળતા અને ઉષ્ણતા સમજી શકતો નથી અને સૂર્યપ્રકાશ તથા ચંદ્રપ્રકાશને સમાન જ દેખે છે; તે પ્રમાણે સત્ય અને અસત્ય, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ હિત અને અહિત આદિને શંકાશીલ પુરુષ સમજી શકતો નથી. જે પ્રમાણે જન્માંધને રાત્રિ તથા દિવસ સમજાતાં નથી, તે પ્રમાણે સંશયી પુરુષને કોઈપણ વસ્તુની સાચી ઓળખાણ હોતી નથી; માટે સંશય કરતાં અધિક ભયંકર પાતક બીજું કોઇ નથી. પ્રાણીઓનો નાશ કરનારી એ એક જાળ છે; માટે તું તેનો સંગ ત્યજી પ્રથમ તેને જીત. એનું સ્થાન જ્ઞાનના અભાવમાં હોય છે. જ્યારે અજ્ઞાનનો ગાઢ અંધકાર હોય છે, ત્યારે આ સંશય મનમાં વિશેષ વૃદ્ધિંગત થાય છે. તે વિશ્વાસને તો નામમાત્ર પ્રવેશવા દેતો નથી. તે માત્ર મનમાંજ ભરાઇ રહે છે એમ નહિ, પરંતુ બુદ્ધિને પણ ગ્રસિત કરે છે; અને આમ થવું એટલે મનુષ્યને ત્રણે લોક સંશયવાનજ દેખાવા લાગે છે. (૨૦૬)

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत॥ ४२॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે હે અર્જુન! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયસ્થ આ સંશયનો જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી વધ કરી જ્ઞાનયોગનું અવલંબન કર અને યુદ્ધને માટે તત્પર થા. (૪૨)

ટીકાઃ—સંશય આટલો બળવાન છે તોપણ તેને સ્વાધીન કરવાને એક ઉપાય છે. જો જ્ઞાનનું ખડ્ગ હાથમાં હશે તો તેનો સર્વથા નાશ થશે; માટે હે પાર્થ! મનમાં રહેલા સંશયને નિર્મૂળ કરવાને વડલી

થી તત્પર થા. સંજય બોલે છેઃ-હે રાજા! સાંભળ. જ્ઞાનીજનોના નાથ, જ્ઞાનદીપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આવી રીતે મહાકૃપા કરીને અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યાઃ-ત્યારે અર્જુન હવે આ સર્વ પૂર્વાપર કથાવિષે વિચાર કરી પ્રશ્ન કરે છે. હવે તે કથાની સંકલના, અભિપ્રાયની શોભા અને રસની મધુરતા વર્ણવવામાં આવશે. જેના શબ્દમાધુર્યપરથી જાણે આઠે રસ ઓવારી નાખીએ! જે સજ્જનોની બુદ્ધિનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, જે શબ્દોમાંથી શાંતિરસનો અંકુર જ પ્રગટ થશે; અને જે સમુદ્ર કરતાં પણ ગંભીર હોઇ અર્થપૂર્ણ છે; તે કથા હવે શ્રવણ કરો. જેમ સૂર્યબિંબ બગલમાં સમાઇ જાય એવું નાનું લાગે છે, પરંતુ તેનો પ્રકાશ ત્રિભુવનમાં પણ સમાઇ શકતો નથી; તે પ્રમાણે આ શબ્દોના અર્થની વ્યાપ્તિ અતિવિસ્તૃત છે. જેમ કલ્પવૃક્ષ કામીજનોની કામના પૂર્ણ કરે છે, તેમ આ વાણી મુમુક્ષુની સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને સમર્થ છે. માટે એ પ્રત્યે લક્ષ આપો. હે શ્રોતાજનો! તમને એ સિવાય વિશેષ શું કહેવું? તમે જાણોજ છો, એટલે એકાગ્ર મન કરી બરાબર લક્ષ આપવું એજ મારી વિનતિ છે. જેમ એકાદ સ્ત્રી સુંદર, ગુણવાન અને કુલશીલવતી હોવાથી પતિવ્રતા હોય છે; તેમ આ વાણીમાં સર્વ અલંકાર અને શાંતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂળમાં તો ખાંડપર પ્રીતિ હોય અને વળી તેજ ઔષધતરીકે આપવામાં આવી હોય; એટલે પછી તેને આનંદપૂર્વક વારંવાર શામાટે ન ખાવી? મલયગિરિનો સુગંધી અને મંદ પવન વાતો હોય, તેમાં વળી અમૃતની મિષ્ટતા ભળે અને સૌભાગ્યવશાત તેમાંથી પંચમ સૂર જેવો મધુરો નાદ નીકળવા લાગે; તો તે વાયુના સ્પર્શથી જે પ્રમાણે સર્વ અંગ શીતળ થઇ જાય છે, તેમાંની મિષ્ટતાથી જિહ્વાને સંતોષ થાય છે અને તેમાંનો મધુર સ્વર સાંભળવાથી કાનને તૃપ્તિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે આ કથા સાંભળવાથી શ્રવણેંદ્રિયને પરમ સંતોષ થશે; અને સંસારદુઃખોથી કાંઈ પણ વિકાર ઉત્પન્ન ન કરતાં આપોઆપ તેનો નાશ થઇ જશે. જો મંત્રબીજ શત્રુનો નાશ થતો હોય તો પછી કમરમાં કટાર શામાટે બાંધવી? તેમજ જો દૂધસાકરથી રોગની નિવૃત્તિ થતી હોય તો પછી કડવા લીમડાનું સેવન શામાટે કરવું? તેજ પ્રમાણે મનને જીત્યા વિના અને ઇંદ્રિયોને દુઃખ દીધા વિના આ કથાના શ્રવણમાંજ પ્રત્યક્ષ મોક્ષ રહેલો છે; માટે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે "તમારા મનમાં જેટલી ઉત્કંઠા હોય તેટલી ઉત્કંઠાથી આ ગીતાર્થને શ્રવણ કરો." (૨૨૫)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्याय पांचमो

કર્મસંન્યાસયોગ

॥ अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्॥ १॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે:-હે કૃષ્ણ! તમે એક વાર કર્મના ત્યાગની પ્રશંસા કરો છો અને વળી પાછા કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો; ત્યારે એ ઉભયમાં જે એક કલ્યાણકારક હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક મને કહો.

ટીકા:—પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે બોલ્યા:-અહો! આ તમારું બોલવું કેવું? સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ તમે પૂર્વે વારંવાર કહ્યું છે અને હવે કર્મ કરવાનો આગ્રહ શામાટે કરો છો? હે અનંતસ્વરૂપ! આવું તમારૂં દ્વિઅર્થી કથન મારા જેવા અજ્ઞાની મનુષ્યથી જોઈએ તેવી રીતે સમજી શકાતું નથી, માટે હે દેવ! એક તત્ત્વનો બોધ આપવાની ઈચ્છા હોય તો એકજ માર્ગ બતાવવો ઘટે. અન્ય માર્ગ બતાવવાની શી જરૂર છે? મેં આપને વિનતિ કરી હતી કે, પરમાર્થનો બોધ ગૂઢાર્થમાં આપશો નહિ; પરંતુ હે દેવ! તે ભૂતકાળની વાત રહેવા દો અને એમાંથી ઉત્તમ માર્ગ કયો? તેજ મને સ્પષ્ટ સમજાવો. જે માર્ગ અંતપર્યંત સંગે રહી અચૂક ફળ આપી શકે એવો હોય અને જે આચરવામાં સુલભ હોય; તેજ માર્ગ બતાવો. જેમ સગવડકારક અને સુખકારક વાહન (પાલખી) માં નિદ્રાનો ભંગ ન થતાં પુષ્કળ માર્ગ કપાય છે; તેમ જે સુલભ માર્ગ હોય તેજ મને કહી બતાવો. આ પ્રમાણે અર્જુને કહ્યું પછી શ્રીકૃષ્ણદેવ અતિ પ્રસન્ન થઇને બોલ્યા:-તું કહે છે તેવો માર્ગ તને બતાવું છું, તે સાંભળ. જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે, જે પ્રારબ્ધવાન પુરૂષને કામધેનુ જેવી માતા મળે, તેને રમવા માટે જોઈએ તો ચંદ્ર સુદ્ધાં મળે

ઉપમન્યુપર શ્રીશંકર પ્રસન્ન થઇ ગયા, ત્યારે તેમણે તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે દૂધભાતને બદલે આખો ક્ષીરસમુદ્ર નહોતો આપી દીધો? તેજ પ્રમાણે ઔદાર્યના ભંડારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તે અર્જુનને પ્રાપ્ત થયા, તો તેને સુખનું કેન્દ્ર કેમ ન મળે? કિંવા શ્રીલક્ષ્મીકાંત જેવો જેનો સ્વામી હોય, તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુ માગે એમાં શું આશ્ચર્ય! માટે અર્જુને જે જે માગ્યું, તે તે સુપ્રસન્ન વદને શ્રીકૃષ્ણે આપ્યું તે સંબંધી વિસ્તાર હવે થાય છે. (૧૪)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते॥ २ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છેઃ-કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ ઉભય મોક્ષદાયક છે; પરંતુ તે ઉભયમાં કર્મસન્યાસ કરતાં કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે. (૨)

ટીકાઃ—ભગવાન કહે છેઃ-હે કુંતીસુત! કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ એ બન્ને મોક્ષદાયકજ છે;તથાપિ જે પ્રમાણે સ્ત્રી અને છોકરાંને જળાશયો તરી જવાને નાવ એક સુલભ સાધન થઇ પડે છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સર્વને સંસારરૂપી સમુદ્ર તરી જવાને માટે કર્મયોગ એ ખરેખર સુલભ સાધન થઈ રહે છે. એનું આચરણ કરતાં અનાયાસે કર્મત્યાગનું ફળ મળે છે. આજ કારણથી હું તને કર્મસંન્યાસ કરનારનાં લક્ષણો કહીશ. એટલે કર્મયોગ અને સંન્યાસયોગ એ ઉભય એકજ છે, એવી તને સહજે ખાત્રી થશે. (૧૮)

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते॥ ३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! જે પુરુષ કશાનો દ્વેષ તેમજ અભિલાષ કરતો નથી, તેને નિત્ય સંન્યાસીજ જાણવો; કારણ કે તે દ્વંદ્વરહિત થઇ સંસારબંધનમાંથી સુખેથી મુક્ત થાય છે. (૩)

ટીકાઃ—જે ગઇ ગુજરીનું સ્મરણ કરતો નથી અને અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી; જે મેરુની પેઠે અંતરમાં સ્થિર હોય છે અને હે પાર્થ! જેના અંતઃકરણમાં હું અને મારું ભૂલાઇ ગયું હોય છે, તે નિત્યસંન્યાસી છે, એમ જાણ. જેની સ્થિતિ આવી થઇ છે, જેની વિષયેચ્છા ગઇ છે તથા જે નિઃસંગ થયો છે; તેને અખંડ આત્મસુખની

પ્રાપ્તિ સહજે થાય છે. આવાં માણસોને ગૃહાદિક છોડવાની કશી જરૂર નથી; કારણ કે તેના મનમાં એવી પૂર્ણ ભાવના હોય છે કે, આ વસ્તુઓની સાથે મારે લેશ પણ સંબંધ નથી. અગ્નિ બૂઝાઇ ગયા પછી શેષ રહેલી રાખ રૂમાં પણ રાખી શકાય છે; તેમ જેની બુદ્ધિમાં અહંતામમતાનો વિકાર નથી તે સંસારમાં રહ્યા છતાં કર્મબંધનથી બંધાતો નથી. તાત્પર્ય કે, જ્યારે મનની કલ્પના નષ્ટ થાય છે, ત્યારેજ સંન્યાસ સાધ્ય થઇ શકે છે. આ કારણથી કર્મત્યાગ તથા કર્મયોગ એ બંને સમાન છે. (૨૫)

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम्॥ ४॥

શ્લોકાર્થઃ—સાંખ્ય (કર્મનો સવિવેક સંન્યાસ) અને યોગ (કર્મનું વિધિપૂર્વક આચરણ) આ બન્ને માર્ગ જૂદા છે, એમ અજ્ઞાનીઓજ કહે છે. જ્ઞાનીઓ તેમ કહેતા નથી; કારણ કે ઉભય પૈકી એકનું પણ અનુષ્ઠાન ઉત્તમ રીતે કરનારાને બન્નેનાં ફળ મળે છે. (૪)

ટીકાઃ—હે પાર્થ ! અજ્ઞાની મનુષ્ય જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગની વ્યવસ્થા શી રીતે સમજી શકશે? સ્વાભાવિક અજ્ઞાનતાને લીધે તેઓ એમ બોલે છે કે, આ બન્ને યોગ જૂદા છે; પણ વસ્તુતઃ દીપકના પ્રકાશ કંઇ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે? જેમણે સમ્યગ્ જ્ઞાનદ્વારા પરબ્રહ્મરૂપના તત્વને જાણ્યું છે, તે આ બન્ને યોગ એકજ છે, એમ માને છે. (૨૮)

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥५॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પદ જ્ઞાનદ્વારા મળે છે, તેજ પદ યોગદ્વારા પણ મળે છે; માટેજ સાંખ્ય તથા યોગ એ ફળદૃષ્ટિએ એકજ સમજે છે તેજ ખરો જ્ઞાની છે. (૫)

ટીકાઃ—જ્ઞાનયોગદ્વારા જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ વસ્તુ કર્મયોગદ્વારા પણ મળે છે. આ પ્રકારે એ ઉભયમાં સાહજિક ઐક્યજ છે. આકાશ અને પોલાણમાં જેમ ભેદ નથી, તેમજ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં પણ ભિન્નત્વ નથી. જે જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં ભિન્નભાવ જોતો નથી, તેજ આ જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ જુએ છે. તેણેજ આત્મસ્વરૂપને જાણ્યું છે. (૩૧)

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति॥ ६॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો! કર્મયોગ સિવાય કર્મસંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો મહાદુર્ઘટ છે. કર્મયોગયુક્ત મુનિને સંન્યાસ ત્વરિત પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા:—હે પાર્થ! જે કર્મયોગના માર્ગથી મોક્ષરૂપી પર્વતપર ચઢે છે, તે તે પર્વતના બ્રહ્મરૂપી શિખરપર વગરદુઃખે પહોંચે છે. વળી જે કર્મયોગનું આચરણ નથી કરતો, તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે વ્યર્થજ ફાંફાં મારે છે; તેને સાચો સંન્યાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૩૩)

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥ ७॥

શ્લોકાર્થ:—જેનું અંતઃકરણ કર્મયોગના આચરણથી શુદ્ધ થયું છે, જેણે દેહ અને ઇંદ્રિયોને સ્વાધીન રાખી છે અને જેનો આત્મા સર્વ ભૂતોનો આત્મા બની રહ્યો છે; તે પુરુષ કર્મ કરે છે તોપણ તેથી બદ્ધ થતો નથી.

ટીકા:—જેણે પોતાનું મન ભ્રાંતિમાંથી છોડવી તથા ગુરુવાક્યથી શુદ્ધ કરી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કર્યું છે; જ્યાંસુધી મીઠું સમુદ્રમાં પડ્યું નથી ત્યાંસુધી તે ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ સમુદ્રમાં પડતાંની સાથેજ તે સમસ્ત સમુદ્રમાં પ્રસરી જાય છે; તેજ પ્રમાણે સંકલ્પવિકલ્પમાંથી નીકળી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભળી ગયેલું મન જૂદું દેખાય છે, તોપણ તે ત્રિભુવનમાં વ્યાપ્ત હોય છે. પછી તેનામાં 'હું કર્તા' 'આ કર્મ' તથા 'મારે અમુક કાર્ય કરવાનું છે' આવા વિચારોનો સ્વભાવતઃજ અભાવ થઈ જઈ, તે મનુષ્ય સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ અકર્તા બની રહે છે. (૩૭)

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।
पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन्॥ ८॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि।
इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन्॥ ९॥

શ્લોકાર્થ:—યોગયુક્ત થયેલો તત્ત્વવેત્તા પોતે જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, ગંધ લેતો, ખાતો, ગમન કરતો, નિદ્રા લેતો, શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરતો, બોલતો, મળત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો તથા આંખની ઉઘાડવાંક કરતો હોવા છતાં, 'ઇંદ્રિયો પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાયજ છે' એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને 'હું કાંઇજ કરતો નથી' એમ માને છે.

ટીકા:—કારણ કે હે પાર્થ! તેને પોતાના દેહમાં 'હુંપણા' નું સ્મરણજ રહેતું નથી, તો પછી 'હું કર્તા છુ' એવું અભિમાન તો તેને

ક્યાંથીજ હોય ? આ પ્રમાણે શરીરનો ત્યાગ કરેલો ન હોવા છતાં તે યોગ-યુક્ત પુરુષના અંગમાં નિરાકાર બ્રહ્મના ગુણો આવે છે. બાકી તો બીજા મનુષ્યોની પેઠે તે પણ શરીરધારીજ હોય છે અને સર્વ વ્યવહાર કરતો નજરે પડે છે. તે નેત્રથી જુએ છે, કાનથી સાંભળે છે, તોપણ શરીર ભાવમાં લિપ્ત થતો નથી. એ ચમત્કાર તો જો ! તે સ્પર્શ થયેલો સમજી શકે છે, તે નાકદ્વારા વાસ લે છે, સમયોચિત ભાષણ પણ કરે છે, તે ભોજન કરે છે, નાખવાનું નાખી દે છે, ઉંઘ આવતાં સુખેથી નિદ્રા લે છે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે; તેમજ જે જે વખતે જે જે કર્મો કરવાનાં હોય તે કરે છે. એકે એક કાર્ય તે શું ગણી બતાવું ! શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા કરવી, આંખ મીંચવી–ઉઘાડવી ઇત્યાદિ સર્વ ક્રિયા તે કરતો હોય છે; પરંતુ હે પાર્થ ! તે સદા કૃતકૃત્ય આત્મામાં પોતાનું અનુભવી ચૂકેલો હોવાથી કોઇ પણ શુભાશુભ ક્રિયાથી લેપાતો નથી. જ્યારે તે ભ્રાંતિરૂપી શય્યામાં ઉંઘતો હતો ત્યારે તે સ્વપ્નભાવમાં રહી પોતાની જાતનું ભાન ભૂલ્યો હતો; પરંતુ હવે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જાગૃતિ આવવાથી તે કર્તા રહ્યો નથી. (૪૭)

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મનુષ્ય ફળની ઇચ્છા ત્યાગી સર્વ ક્રિયા બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી કરે છે, તે કમળપત્ર જેમ પાણીમાં હોવા છતાં ભીંજાતું નથી, તેમ (કર્મ કરતો હોવા છતાં તજ્જન્ય) પાપોથી લિપ્ત થતો નથી.(૧૦)

ટીકાઃ—તેની ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ખરી, પરંતુ દીપકના પ્રકાશથી કરાતાં કાર્યો જેમ દીપકને બંધનકારક થતાં નથી અથવા તો જે પ્રમાણે કમળ જળમાં હોવા છતાં ભીંજાતું નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાની સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ કર્મબંધનથી બંધાતો નથી. (૫૦)

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગી માત્ર શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયો વડે ફલાસક્તિ છોડીને આત્મશુદ્ધિને માટે કર્મો કરે છે. (૧૧)

ટીકાઃ—જે કર્મમાં બુદ્ધિનું નામ પણ હોતું નથી અને જે કામમાં મનનો અંકુર પણ ઉઠતો નથી; એવો જે વ્યાપાર તે ...

ક્યાંથીજ હોય ? આ પ્રમાણે શરીરનો ત્યાગ કરેલો ન હોવા છતાં તે મુક્ત પુરુષના અંગમાં નિરાકાર બ્રહ્મના ગુણો આવે છે. બાકી તો મનુષ્યોની પેઠે તે પણ શરીરધારીજ હોય છે અને સર્વ વ્યવહાર નજરે પડે છે. તે નેત્રથી જુએ છે, કાનથી સાંભળે છે, તોપણ ભાવમાં લિપ્ત થતો નથી. એ ચમત્કાર તો જો ! તે સ્પર્શ થયેલો શકે છે, તે નાકદ્વારા વાસ લે છે, સમયોચિત ભાષણ પણ કરે છે, ભોજન કરે છે, નાખવાનું નાખી દે છે, ઉંઘ આવતાં સુખેથી લે છે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે; તેમજ જે જે વખતે જે કર્મો કરવાનાં હોય તે કરે છે. એકે એક કાર્ય તે શું ગણી બતા શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા કરવી, આંખ મીંચવી–ઉઘાડવી ઇત્યાદિ સર્વ ક્રિ તે કરતો હોય છે; પરંતુ હે પાર્થ ! તે સદા કૃતકૃત્ય આત્મામાં પોતા અનુભવી ચૂકેલો હોવાથી કોઇ પણ શુભાશુભ ક્રિયાથી લેપાતો નથી જ્યારે તે ભ્રાંતિરૂપી શય્યામાં ઉંઘતો હતો ત્યારે તે સ્વપ્નભાવમાં પોતાની જાતનું ભાન ભૂલ્યો હતો; પરંતુ હવે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી આવવાથી તે કર્તા રહ્યો નથી. (૪૭)

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મનુષ્ય ફળની ઇચ્છા ત્યાગી સર્વ ક્રિયા બ્ર પણ બુદ્ધિથી કરે છે, તે કમળપત્ર જેમ પાણીમાં હોવા છતાં ભીંજાતું નથી, તેમ (કર્મ કરતો હોવા છતાં તજ્જન્ય) પાપોથી લિપ્ત થતો નથી.(૧૦)

ટીકાઃ—તેની ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ખરી પરંતુ દીપકના પ્રકાશથી કરાતાં કાર્યો જેમ દીપકને બંધનકારક નથી અથવા તો જે પ્રમાણે કમળ જળમાં હોવા છતાં ભીંજાતું ન તે પ્રમાણે જ્ઞાની સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ કર્મબંધ બંધાતો નથી. (૫૦)

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગી માત્ર શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિ ફલાસક્તિ છોડીને આત્મશુદ્ધિને માટે કર્મો કરે છે

ટીકાઃ—જે કર્મમાં બુદ્ધિનું નામ પણ કામમાં મનનો અંકુર પણ ઉઠતો નથી; જે

એ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરતો નથી; પરંતુ એ સર્વે માયાનોજ ખેલ છે.

ટીકાઃ—ઈશ્વર પણ ખરી રીતે અકર્તા હોઇને તેનામાં માયાનું આરોપણ કરવાથીજ જગતનો કર્તા કહેવાય છે; પરંતુ એમ કહેવાથી તે કોઈ પણ જાતનાં કર્મથી લિપ્ત થતો નથી; કારણ કે તે ઉદાસીન હોવાથી કોઈપણ કર્મ તેને સ્પર્શ કરી શકતું નથી. તેની યોગનિદ્રાનો જરા પણ ભંગ થયા વિના અને તેનું અકર્તાપણું જરા પણ ઘટયા વિના તે મહાભૂતોના પ્રચંડ સમુદાયો ઉત્પન્ન કરી દે છે. પ્રાણીમાત્રમાં તે રહેલો છતાં તે કશામાં બધોજ સમાઇ ગયેલો નથી; અને આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે તથા લયને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું ભાન સુદ્ધાં તેને હોતું નથી. (૭૯)

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः॥१५॥

શ્લોકાર્થઃ—ઈશ્વર કોઇનું પાપ અને પુણ્ય પોતાના શિરપર લેતો નથી; પરંતુ જ્ઞાન એ અજ્ઞાનથી આવૃત થયેલું હોવાને લીધે સર્વ જીવો મોહમાં પડે છે. (૧૫)

ટીકાઃ—પાપ અને પુણ્ય તેની પાસે હોવા છતાં તે તેને જોતો નથી અને તેનો સાક્ષી સુદ્ધાં થતો નથી. તો પછી બીજી તે વાતજ શી કરવી? તે દેહની સાથે ખેલે છે; પરંતુ તેથી તેનું નિરાકારપણું ખંડિત થતું નથી. તે ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરે છે એમ જેઓ બોલે છે, તે અજ્ઞાનને લીધેજ બોલે છે. (૮૨)

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्॥१६॥

શ્લોકાર્થઃ—જેમનું એ અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનવડે નષ્ટ થયું છે; તેમનું તે સૂર્યસમાન ઉજ્જ્વળ જ્ઞાનજ પરબ્રહ્મનો પ્રકાશ કરે છે. (૧૬)

ટીકાઃ—આ અજ્ઞાન જ્યારે સમૂળું નષ્ટ થાય છે, ત્યારે ભ્રાંતિરૂપી તિમિરનો નાશ થાય છે. આમ થતાં ઈશ્વરનું અકર્તાપણું સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે; અને "હું પણ સ્વભાવતઃ મૂળથીજ અકર્તા છું" એમ તે માને છે. આમ જ્યારે ચિત્તમાં વિવેકનો પ્રકાશ પડે છે, ત્યારે તેને આ ત્રિલોકમાં ભેદ જેવું કશું જણાતું નથી અને તે સ્વાનુભવદ્વારા સર્વ જગતને મુક્તજ સમજે છે. પૂર્વદિશામાં સૂર્યોદય થતાં બીજી દિશાઓનું તિમિર પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; તેમ ચિત્તમાં વિવેકનો ઉદય થતાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો સર્વ સ્થળેથી નાશ થાય છે. (૮૬)

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः।
गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥ १७॥

શ્લોકાર્થઃ—તે પરબ્રહ્મમાંજ જેમની બુદ્ધિ રમમાણ થઇ તેજ તેમનો આત્મા છે; તેનામાંજ જેમની પૂર્ણ નિષ્ઠા છે; જે ત રાયણ–બ્રહ્મપરાયણ થયા છે અને આત્મજ્ઞાનવડે જેમનાં સર્વ પા ધોવાઇ ગયાં છે; તે જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી મુક્ત થાય છે.(૧

ટીકાઃ—આત્મજ્ઞાનમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ રહી છે અને પોતાને બ્રહ્મસ્વરૂપ માને છે; તેમજ જે રાત્રિદિવસ બ્રહ્મપરાયણ થઈ પોતાની બ્રહ્મસ્થિતિ પૂર્ણપણે કાયમ રાખે છે, તેને આવું સર્વવ્યાપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સર્વપ્રત્યે સમદષ્ટિ ઉપજે એ કહેવાની જરૂરજ નથી આવા પુરુષો પોતાનીજ પેઠે સર્વ વિશ્વને પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ માને એમ શું આશ્ચર્ય છે? જેમ ભાગ્યવાન મનુષ્ય સામાન્ય નુકસાનથી દરિદ્રી બને જતો નથી, જેમ વિવેક ભ્રાંતિને ઓળખતો સુદ્ધાં નથી, જેમ સૂર્ય સ્વપ્નમાં પણ અંધકારને જોતો નથી, જેમ અમૃત મૃત્યુની વાર્તા ક પણ સાંભળતું નથી, જેમ ચંદ્ર ઉષ્ણતાને જાણતો સુદ્ધાં નથી; તે જ્ઞાનીને પણ પ્રાણીમાત્રમાં ભેદ દેખાતો નથી. (૯૨)

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાતા–આત્મનિષ્ઠ પુરુષ વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મ ગાય, હાથી, શ્વાન અને ચાંડાલ, એ સર્વમાં બ્રહ્મબુદ્ધિથીજ જુએ છે

ટીકાઃ—પછી આ મશક (મુસલમાન ભિસ્તીઓ જેનાથી પાણી ભરે છે તે ચામડાનું પાત્ર) છે અને આ ગજરાજ છે; આ બ્રાહ્મ છે અને આ અંત્યજ છે; આ મારો પુત્ર છે અને આ અન્યનો છે; એવો ભેદભાવ તેનામાં રહેતો નથી. આ ગાય અને આ કૂતરો; આ મોટો અને આ નાનો; એવો દ્વૈતભાવ તેની બુદ્ધિમાં આવતો નથી. જાગૃત થયેલા પુરુષને સ્વપ્ન ક્યાંથી આવે? જ્યાં દેહમાં હુંપણું રહ્યું હશે, ત્યાંજ ભેદભાવ દૃષ્ટિએ પડશે; જ્યાં ભેદભાવ સર્વાંશે નષ્ટ થયો છે, ત્યાં ભિન્નતા શાની હોય? (૯૫)

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—જેનું મન સમત્વમાં સ્થિર થયું છે, તે આ લોકમાંજ જન્મ અને મરણને જીતી લે છે. બ્રહ્મ દોષરહિત અને સમ હોવાથી ઉક્ત પુરુષ બ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે. (૧૯)

ટીકાઃ—નિરંતર જેની દૃષ્ટિ સર્વત્ર સમાન છે, તે સ્વતઃજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે અને એજ સમદૃષ્ટિનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જેણે વિષયસંગ છોડયો નથી અને ઇંદ્રિયોને દંડ દીધો નથી, પણ વાસનારહિત થઇ અકર્તૃત્વનો અનુભવ લીધો છે; જેણે લોકાશ્રયથી વર્તી સર્વ લૌકિક વ્યવહાર કરવા છતાં લૌકિક દશામાં રહેલા અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કર્યો છે; તે પુરુષ, પિશાચ જે પ્રમાણે સર્વ લોકોમાં હોવા છતાં દેખાતો નથી; તે પ્રમાણે શરીરધારી હોવા છતાં લોકોથી ઓળખાતો નથી. પવનવડે પાણીમાંજ પાણી ઉછાળા મારે છે, પરંતુ તેને જે પ્રમાણે બીજા લોકો પાણીથી ભિન્ન 'તરંગ' એવું નામ આપે છે; (૧૦૦) તે પ્રમાણે જેનું મન સર્વત્ર સમતાને પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું શરીર અને નામ બીજા લોકોના જેવુંજ હોવા છતાં તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મજ છે. ભગવાન કહે છે કે, હે અર્જુન! હવે જે પુરુષને આવી સમદૃષ્ટિ થઈ હોય છે, તેનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ. (૨)

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः॥ २०॥

શ્લોકાર્થઃ—જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ છે, જેનું સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થયું છે અને જે બ્રહ્મમાં સ્થિર થયો છે, આવો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ ઇષ્ટ વિષય પ્રાપ્ત થયા છતાં સુખ માનતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં દુઃખી થતો નથી. (૨૦)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે મૃગજળના પૂરથી પર્વત ધસડાઇ જતો નથી; તે પ્રમાણે પ્રિય કિંવા અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં જે તેનાથી વિકાર પામતો નથી, તેજ ખરો સમદૃષ્ટિવાળો છે. શ્રીહરિ કહે છે કે "હે અર્જુન! આવો સમદૃષ્ટિનું તત્ત્વ જાણનારો પુરુષ પોતેજ બ્રહ્મરૂપ છે."(૪)

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम्।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते॥ २१॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પુરુષનું મન બાહ્ય વિષયમાં આસક્ત હોતું નથી, તેનેજ આત્માના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને તેવો બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો મનુષ્ય અક્ષય સુખ મેળવે છે. (૨૧)

ટીકાઃ—જે આત્મસ્વરૂપને છોડી કદી પણ ઇંદ્રિયાધીન થતો નથી, તે વિષયોનું સેવન ન કરે તો એમાં આશ્ચર્ય પણ શું હોય! આત્મસુખની પૂર્ણતાને લીધે તેનું અંતઃકરણ સ્વાભાવિકજ સંતુષ્ટ હોય છે; માટે તે બહાર પગ કાઢતોજ નથી. (ઇંદ્રિયો તરફ તેનું મન વળતું નથી.) જે ચકોર પક્ષીએ ચંદ્રવિકાસી કમળપત્રમાં ઉત્તમ ચંદ્રકિરણોનું ભોજન કર્યું હોય છે, તે શું રેતી ખાશે કે? હવે વિષયસુખમાં કોણ ફસી જાય છે; તેનો પણ કૌતુકને ખાતર વિચાર કરીએ.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते।
आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः॥ २२॥

શ્લોકાર્થઃ—કેમકે હે અર્જુન! ઇંદ્રિયો અને વિષયોના સંબંધથી થનારા જે ભોગ (સુખાનુભવ) તે સર્વ ઉત્પત્તિ અને નાશને આધીન હોવાથી દુઃખનાંજ કારણ છે; માટે જ્ઞાની પુરુષો તેમાં રમમાણ થતા નથી. (૨૨)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે દરિદ્રી માણસ બહુ ભૂખ્યો થવાથી અન્નનાં છોડાં સુદ્ધાં ખાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જેણે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ લીધો નથી, તેજ માણસ ઇંદ્રિયોદ્વારા મળતાં સુખમાં આસક્ત થાય છે. જે પ્રમાણે તૃષાતુર હરણો ભ્રમથી ખરા પાણીને ભૂલીને મૃગજળની પાછળજ દોડી જાય છે; તે પ્રમાણે જેણે આત્મસુખનો અનુભવ લીધો નથી; તેનેજ વિષયસુખ સારૂં લાગે છે. વિષયમાં સુખ નથીજ, તથાપિ ક્ષણભર માની લઇએ કે, વિષયમાં સુખ છે; તો પછી વિદ્યુતથી થતા ચમકારાના પ્રકાશથી જગતનો વ્યાપાર શામાટે ન ચાલે? જો પવન, વર્ષા અને ઉષ્ણતાનું નિવારણ વાદળોની છાયાથીજ થઇ જાય, તો પછી ત્રણ મજલાનાં ઘરો બાંધવાનું પ્રયોજન શું! વછનાગને જે પ્રમાણે મિષ્ટ કહેવું એ અજ્ઞાન છે; તે પ્રમાણે વિષયમાં સુખ છે એમ કહેવું એ પણ અજ્ઞાનજ છે. ભૌમગ્રહને 'મંગળ'ની સંજ્ઞાથી ઓળખવા છતાં વસ્તુતઃ તે મંગળકારક નથી, કિંવા મૃગજળને જળ કહેવા છતાં તે વાસ્તવિક જળ નથી; તે પ્રમાણે વિષયોપભોગમાં સુખ છે, એમ કહેવું વ્યર્થ છે. નાગની ફેણની છાયા ઉંદરને ક્યાંસુધી સુખાવહ થશે વારૂ? હે અર્જુન! ગળની સાથે લગાડેલા માંસને મત્સ્ય જ્યાંસુધી મોં લગાડતું નથી, ત્યાંસુધીજ ઠીક છે; તે પ્રમાણે વિષયસુખનો જ્યાંસુધી અનુભવ લીધો નથી ત્યાંસુધીજ સારૂં છે. હે કિરીટી! જો વિરક્તની દૃષ્ટિથી વિષયસુખને જોવામાં આવે તો તે પાંડુરોગથી

થયેલી પુષ્ટતા જેવું વૃથા લાગે છે. (પાંડુરોગી અશક્ત હોવા છતાં પણ પુષ્ટ જેવો દેખાય છે.) માટે વિષયોપભોગમાં જેને સુખ કહેવામાં આવે છે તે આદિથી લઇને અંતપર્યંત દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખજ છે, એમ તું સમજ. બિચારા મૂર્ખ જનોને તેનું સેવન કરવા સિવાય બીજો માર્ગજ સૂઝતો નથી. તેનું હાર્દ ન સમજવાને લીધેજ તેમનાથી વિષયોપભોગમાં ફસી જવાય છે. પરૂમાં રહેનારા કીડાને પરૂની ઘૃણા કદી આવી છે કે? વિષયરૂપી કાદવમાંનાં દેડકાં અથવા વિષયોપભોગરૂપી મત્સ્ય જેવાં પ્રાણીઓ વિષયસુખનો પરિત્યાગ શી રીતે કરી શકે? જો જીવ વિષયોમાં વિરક્તિ ધારણ કરે તો પછી જેટલી દુઃખયોનિઓ છે તે શું નિરર્થક ન થઇ જાય? તેમજ પછી ગર્ભવાસાદિ સંકટ તથા જન્મમરણના કષ્ટથી ભરપૂર માર્ગે કોણ ચાલશે? જો વિષયાસક્ત પુરુષ વિષયોને છોડી દે, તો પછી મહાપાપો ક્યાં રહેશે અને જગતનું નામ જૂઠું નહિ થઇ જાય? એટલા માટે જે વિષયોદ્વારા થતાં દુઃખનેજ સુખ માને છે, તે સર્વે અજ્ઞાન એ સત્યજ્ઞાન છે, એમ તે અજ્ઞાની મનુષ્યો લોકોને બતાવે છે. માટે હે અર્જુન! વિચાર કરીને જોતાં વ્યક્ત થાય છે કે, વિષયસુખ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે; માટે તું કદી ભૂલેચૂકે પણ એ માર્ગે જઇશ નહિ. વિરક્ત પુરુષ વિષયસુખને વિષસમાન ગણી દૂરથીજ તેનો ત્યાગ કરે છે; અને તે નિઃસ્પૃહ હોવાથી વિષયોનાં સુખરૂપી દુઃખ તેને પ્રિય લાગતાં નથી. (૨૫)

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात्।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—દેહપતન પૂર્વે આ લોકમાં જે પુરુષ કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા વેગને સહન કરવાને સમર્થ થાય છે; તેજ યોગી છે અને ખરો સુખી પણ તેજ છે. (૨૩)

ટીકાઃ—જેમને અંતરમાં આત્મસુખનો લાભ થયો છે, તે તો વિષયોની વાત સુદ્ધાં જાણતા નથી; પરંતુ આ આત્મસુખનો ઉપભોગ લેવાની રીત જુદી છે. પક્ષી ફળપર ચંચુપ્રહાર કરે છે ત્યારે ત્યાં ભોક્તા, ભોગ્ય વસ્તુ અને ભોગ, એ ત્રિપુટી હોય છે; પરંતુ આત્મસુખનો અનુભવ લેનાર તો ભોક્તૃત્વ સુદ્ધાં વિસરી જાય છે. આત્મસુખનો ઉપભોગ લેવાને માટે જે એક પ્રકારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે અહંકારનો નાશ કરે છે અને પછી દૃઢતાથી સુખને આલિંગન દે છે; અને તે આલિંગનની ઉત્સુકતામાં પોતેજ સુખરૂપ બની

જાય છે. જે પ્રમાણે પાણીમાં પાણી ભળી જવાથી તેમાં ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી, કિંવા આકાશમાં વાયુ બંધ પડયા પછી આકાશ અને વાયુ એવો ભેદ નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણે આત્મસુખનો અનુભવ લેનારની વૃત્તિ અને આત્મા એકસ્વરૂપજ બની જઈ તેમાંથી સુખ, સુખ અને સુખ સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિજ થતી નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે દ્વૈતભાવનો નાશ થઇ એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ એકત્વને જાણનાર સાક્ષી તે વળી અન્ય કોણ હોય? (૩૫)

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति॥२४॥
लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः॥२५॥

શ્લોકાર્થઃ—જે યોગી અંતરમાં સુખી છે, જે કૃતકૃત્ય બની આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયો છે અને જેના હૃદયમાં બ્રહ્મનો પ્રકાશ થયો છે; તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની શાંત બ્રહ્મમાંજ નિર્વાણ પામે છે. (૨૪) જેનાં પાપો નષ્ટ થયાં છે, જેનો દ્વૈતભાવ નિર્મૂળ થયો છે, જેણે પોતાનું અંતઃકરણ જીત્યું છે અને જે સર્વ પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે તત્પર હોય છે; એવો ઋષિ અવશ્ય શાંત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૫)

ટીકાઃ—માટે એ સર્વ રહેવા દઇશું; કારણ કે અનુભવસિવાય ન કહી શકાય એવી વાત કહેવાથી શો ફાયદો? આત્મસ્વરૂપને અનુભવનારજ તેનાં લક્ષણો સમજે છે. આત્મસુખથી જે પરિપૂર્ણ હોય છે; જે સ્વસ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહે છે; તે મારા સ્વરૂપને પામેલા છે અને બ્રહ્માનંદના સાક્ષાત્ અવતારજ છે, એમ હું સમજું છું. તેઓ આનંદના અંકુર અને આત્મબોધનાં ક્રીડાસ્થાનજ છે. તેઓ વિચારોનું નગર અને પરબ્રહ્મનો સ્વભાવ છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાના અલંકારરૂપજ છે. તેઓ સત્ત્વનું પણ સત્ત્વ છે અને ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે. મહારાજ જ્ઞાનદેવ આવા પુરુષનું વર્ણન કરવાના પૂર્ણ જોશમાં હતા એટલામાં શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથ બોલ્યા કે, એ વાત હવે રહેવા દે. એવા પુરુષોનું તું કેટલુંક વર્ણન કરશે? તું જ્યારે સાધુ પુરુષોની સ્તુતિ કરવા લાગે છે ત્યારે તને મુખ્ય કથાનું સ્મરણ રહેતું નથી અને અન્ય પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યા કરે છે; પરંતુ હવે એ વર્ણન રહેવા દે અને ગીતાર્થરૂપી દીપક પ્રકટાવીને સાધુજનોના હૃદયમંદિરમાં મંગલદાયક

જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર. આ પ્રમાણે નિવૃત્તિનાથ ગુરુનો ઇશારો થતાં જ્ઞાનદેવજી બોલ્યાઃ-કૃષ્ણ શું બોલ્યા, તેનુંજ વર્ણન હવે સાંભળો. હે અર્જુન! જેણે આત્મસુખના જળાશયમાં તળીયા સુધી ડુબકી મારી છે, તેઓજ સ્થિર થઇને આત્મસ્વરૂપ બન્યા છે; કિંવા જે આત્માના નિર્મળ પ્રકાશથી પોતામાંજ વિશ્વને જુએ છે; તે દેહધારી હોવા છતાં પણ પરબ્રહ્મ છે. જે વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત હોય છે, તેજ ખરે-ખરા અત્યુત્તમ, અવિનાશી અને અમર્યાદ એવા બ્રહ્મસુખના અધિકારી થાય છે. આ સુખ મહર્ષિને માટેજ રાખી મૂકવામાં આવ્યું હોય છે. વિરક્તને ભાગેજ આ સુખ આવે છે અને તે નિઃસંદેહ જીવોને માટેજ નિરંતર પરિપક્વ થઇ રહ્યું છે. (૪૭)

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्॥ २६॥

શ્લોકાર્થઃ—જે કામક્રોધરહિત હોય, જેણે ચિત્તને સ્વાધીન કર્યું હોય તથા જે આત્મસ્વરૂપને જાણતો હોય; એવો યોગી જીવતાં તેમજ દેહાંત પછી પણ શાંત બ્રહ્મસ્વરૂપજ હોય છે. (૨૬)

ટીકાઃ—જેમણે પોતાના મનને વિષયોથી ઉપરામ કરી જીત્યું હોય છે; તેઓ અનાત્મભાવમાં નિદ્રિત થયા પછી નિઃસંશય પુનઃ જાગૃત થતા નથી. (તેઓની વિષયો તરફ ચાહના ઉત્પન્ન થતી નથી.) હે પાંડુકુમાર! તેવા પુરુષજ આત્મજ્ઞાનીઓનું ધ્યેય જે કૈવલ્ય પરબ્રહ્મ-પદ, તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે આવા શી રીતે થાય છે અને દેહમાં રહેવા છતાં બ્રહ્મત્વ શી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે? એ પ્રશ્ન તું પૂછશે; માટે હું તને સંક્ષેપમાં તે કહી સંભળાવું છું, સાંભળ (૫૦)

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ॥ २७॥
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः॥ २८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સ્પર્શાદિક બાહ્ય વિષયોને બહાર રાખી (હૃદયમાંથી દૂર કરી), ભૃકુટિમાં દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી; નાસિકામાં સંચાર કરનારા પ્રાણાપાન વાયુને સ્થિર કરી; ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને પોતાને સ્વાધીન કરી; ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધને નષ્ટ કરી જે યોગી મોક્ષપરાયણ બને

છે તેને સદા મુક્તજ જાણવો. (૨૭,૨૮)

ટીકાઃ—વૈરાગ્યની સહાયથી વિષયોને બહાર કાઢી જે અંતરમાં પોતાનું મન એકનિષ્ઠ કરે છે; ઇડાપિંગલાને છોડી સુષુમ્ણામાં પ્રાણ લાવી, લલાટચક્રમાં સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ પાછી ફેરવી તેને સ્થિર કરે છે; ડાબા અને જમણા નાસિકાદ્વારમાં શ્વાસને ઘેરી પ્રાણ અને અપાન વાયુને એકત્રિત કરી ચિત્તને ચિદાકાશમાં લાવે છે; પછી ગંગા જે પ્રમાણે રસ્તામાંનાં સારાં માઠાં સર્વ પ્રકારનાં પાણીને ખેંચી જઇ સમુદ્રમાં એક કરી નાખે છે અને પછી એ પાણી અલગ કરી શકાતાં નથી, તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! જ્યારે ચિદાકાશમાં પ્રાણના નિરોધથી મનનો લય થાય છે, ત્યારે વાસનાનો વિચાર પણ આપોઆપજ લોપ થાય છે. વળી ત્યારે મનરૂપી પટપર આલેખાયલું સંસારરૂપી ચિત્ર પણ આપોઆપ ફાટી જાય છે. જે પ્રમાણે સરોવર સૂકાઇ ગયા પછી તેમાં પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી; તેજ પ્રમાણે જ્યાં અંતઃકરણનોજ લોપ થઇ જાય છે, ત્યાં અહંકારાદિ રહીજ શી રીતે શકે? માટે જે એક વાર બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન થયો તે પછી શરીરધારી હોવા છતાંપણ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની રહેછે.

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति॥ २९॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા, સર્વ લોકનો મહેશ્વર અને સર્વ ભૂતોનો હિતકર્તા એવો જે પ્રભુ તે હુંજ છું; એમ જે જાણે છે તે શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૯)

ટીકાઃ—કેટલાક લોકો જીવંત દશામાંજ બ્રહ્મ બની રહે છે, એમ હું પૂર્વે કહી ગયો છું. તે આ યોગમાર્ગે ચાલવાથીજ તેવી દશાને પ્રાપ્ત થયા હોય છે. આવા લોકો યમનિયમના પર્વતો ઓળંગી ગયા હોય છે અને અભ્યાસના સાગરને તરી ગયા હોય છે. આવા લોકોજ ઉપાધિરહિત થઈ, પ્રપંચનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી સ્વતઃ સત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ બની રહે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે યોગયુક્તિ પ્રદર્શિત કરી, ત્યારે અર્જુન માર્મિક જ્ઞાતા હોવાથી તેને ઘણો ચમત્કાર લાગ્યો. અર્જુનની આવી સ્થિતિ જોઇ તેના મનનો ઉદ્દેશ જાણી લઇ શ્રીકૃષ્ણ [illegible]થંપ્રત્યે હાસ્યયુક્ત વદને બોલ્યાઃ—મેં જે તને કહ્યું તે પરથી તારૂં [illegible] પ્રસન્ન શામાટે થયું વારૂ? ત્યારે અર્જુને પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ—હે [illegible]! સામાના મનના વિચારો જાણી લેનારના આપ શિરોમણિ છો; [illegible]ાટે આપે મારા મનનો અભિપ્રાય સારી રીતે જાણી લીધો છે. હે

દેવ! હું જે આપને વિચારપૂર્વક પૂછવાનો હતો તે આપે અગાઉથીજ જાણી લીધું છે, માટે હવે આપ જે કાંઈ કહો તે વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહેજો. બાકી યોગશાસ્ત્રનો જે માર્ગ આપે બતાવ્યો તે ઉંડા પાણીમાં તરી જવા કરતાં છાછરા પાણીમાંથી જવા જેવો સુલભ છે. વળી જ્ઞાનયોગ કરતાં અષ્ટાંગયોગ અમારા જેવા નિર્બળોને માટે વિશેષ સુગમ છે. તે યોગ કાલાવધિએ સાધ્ય થાય તેવો હશે, તોપણ હે દેવ! તે યોગ એક વાર પુનઃ કહી બતાવો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ–તને એ યોગ ઠીક લાગતો હોય તો તે કહેવામાં મારૂં શું જાય છે? હે અર્જુન! તું જે પ્રમાણે સાંભળે છે, તેજ પ્રમાણે આચરે છે; માટે મારે ન્યૂનતા શામાટે રાખવી? પ્રથમ તો માતાનું દયાળુ ચિત્ત અને તેમાં સ્વભાવિક નિમિત્ત થયું; એટલે પછી તેના સ્નેહની અદ્‌ભુતતા કોણ વર્ણવી શકે? તે સ્નેહને કારુણ્યરસની વૃષ્ટિ કિંવા અદ્‌ભુત સ્નેહની સૃષ્ટિજ કહીશું તોપણ ચાલશે. અસ્તુ. ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિનું વર્ણન કરવાનું કોનામાં સામર્થ્ય છે? તે દૃષ્ટિ અમૃતરસથી પરિપૂર્ણ થઇ, કિંવા પ્રેમરસ પીને ઉન્મત્ત થઇ કે કોણ જાણે કેમ થયું? તે અર્જુનના પ્રેમપાશમાં એવી સપડાઇ ગઇ કે તેમાંથી પછી બહાર નીકળવાની તેનામાં શક્તિજ રહી નહિ. આ સંબંધમાં જે કાંઇ વિસ્તાર કરીશું તે વિષયાંતરમાં ગણાશે; અને તોપણ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સ્નેહનું પૂરૂં વર્ણન તો શબ્દદ્વારા થઇ શકશેજ નહિ. તે અર્જુનપર અત્યંત મોહિત થઇને કહે છે કે "હે અર્જુન! જે જે પ્રકારે તારા મનને બોધ થાય, તે તે પ્રકારે વિનોદસહિત હું તને યોગમાર્ગ બતાવીશ. યોગનાં નામો શું શું છે, તેના ઉપયોગ કયા કયા છે અને તેનું આચરણ કરવાને માટે કોણ કોણ અધિકારી છે; એવી જે જે બાબતો ઉચિત હશે તે સર્વ હું તને કહી સંભળાવીશ." એમ કહી શ્રીહરિએ જે જે વાતો સંભળાવી તેનું વર્ણન આવતા અધ્યાયમાં આવે છે. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, દ્વૈતને કાયમ રાખી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે યોગ કહ્યો તે હું સ્પષ્ટ કરીને કહી બતાવું છું. (૧૮૦)

॥ इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

અધ્યાય છઠ્ઠો

આત્મસંયમયોગ

પછી સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે બોલ્યોઃ–હે રાજા! હવે ભગવાન યોગસંબંધે પોતાનો જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે તે સાંભળો. નારાયણે અર્જુનને જ્ઞાનરસની ભૂખ ભાગીને પારણાં કરાવ્યાં એવા પ્રસંગે આપણે પણ અતિથિ થયા; એ ભાગ્યનું મહત્ત્વ શી રીતે વર્ણવી શકાય! જે પ્રમાણે તૃષાતુર મનુષ્ય પાણીથી ભરેલું પાત્ર હોઠ આગળ લાવે અને મોઢે માંડતાંજ તેને પાણીને બદલે અમૃત મળી જાય; અથવા એવી મૂલ્યવાન વસ્તુ થોડામાંજ મળી જાય; તેમ આજે તમને અને મને સહજમાંજ પરમાત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે; પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર સંજય પ્રત્યે બોલ્યોઃ–હું તને બ્રહ્મરસને માટે કાંઈ પૂછતો નથી. આ પરથી સંજયે જાણી લીધું કે, ધૃતરાષ્ટ્રનું મન તો માત્ર પોતાના પુત્રની હકીકત સાંભળવાને ઉત્કંઠિત થયું છે. આથી તે વિસ્મિત થઇ બોલ્યો કે, રે, રે! આ વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રવાત્સલ્યથી કેવળ ઘેલો થયો છે; નહિ તો અત્યારસુધીનો કૃષ્ણાર્જુનનો ઉત્તમ સંવાદ એને રુચે નહિ? પરંતુ એ સંવાદની મધુરતા એ શું જાણી શકે? જે જન્મથીજ અંધ છે, તે સૌંદર્યને શી રીતે જાણી શકે? આમ જાણી સંજય વધારે બોલ્યો નહિ; પરંતુ તે પોતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદથી અતિ સંતુષ્ટ થયો. હવે તે મર્યાદાથી ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાનું કથન પોતાનાં અભિપ્રાય સહિત કહી બતાવશે. ક્ષીરસાગરનું મંથન કરતાં જે પ્રમાણે અમૃતની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, તે પ્રમાણે ગીતાનો ષષ્ઠ અધ્યાય ઉત્તમ છે અને તે બુદ્ધિના વિકાસને માટે બહુજ જાણવા યોગ્ય છે. એ અધ્યાય ગીતાના સારરૂપ છે અને વિવેકરૂપી સમુદ્રનો સામો કાંઠો છે; અથવા જાણે યોગ-સંપત્તિનો ભંડારજ ખુલ્યો હોય તે પ્રમાણે લાગે છે. જે આદિમાયાનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, જેના સંબંધમાં વેદને પણ મૌન ધારણ કરવું પડે છે અને જેની સહાયથી ગીતારૂપી વલ્લિને અંકુર ફૂટ્યા છે; તે ષષ્ઠ

અધ્યાય સર્વ અલંકારાદિ સાહિત્યનાં અંગોથી પરિપૂર્ણ છે. એ અધ્યાયનું હું વર્ણન કરૂં છું તે ચિત્ત દઇને સાંભળો; એવી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સંતોને પ્રાર્થના કરે છે.મારા શબ્દો છેકજ પ્રાકૃત છે, પરંતુ તે એવા મીઠા લાગશે કે અમૃતને પણ હરાવી દેશે. આ શબ્દોથી મૃદુતા આગળ સપ્તસ્વરદ્વારા થતો આનંદ પણ ન્યૂન લાગશે; કિંવા તેની મિષ્ટતાનો આસ્વાદ લેવાને માટે કાનમાંજ જીભો ફુટી નીકળશે અને ઇંદ્રિયો પરસ્પર કલહ કરવા લાગશે. કલહ શામાટે કરશે? તેનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે, શબ્દ વિષય કાનનો હોવા છતાં જીભો કહેશે કે, એ રસ મારો છે; અને નાકને પણ ભ્રમ થશે કે, એ શબ્દવિષય નથી, પરંતુ ગંધવિષય છે; એટલે તે કહેશે કે, એ મારોજ છે. વળી હાવભાવ જોઇ આંખને પણ એમ લાગવા માંડશે કે, એ શબ્દ નથી, પરંતુ રૂપની ખાણજ છે. જ્યારે શબ્દોની સંકલના ગોઠવાઈ વાકયો બહાર પડશે, ત્યારે ઇંદ્રિયોને પાછળ રાખી મનજ આગળ થશે, અને પોતાના બાહુ પ્રસારી તે વાક્યને આલિંગન દેવાને દોડશે. આ પ્રમાણે સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ખટપટ કરશે; પરંતુ શબ્દ તો સર્વને સમાન રીતે શાંત કરશે. જે પ્રમાણે સૂર્ય એકલો સર્વ જગતના વ્યવહારને પ્રવૃત્ત કરે છે; તે પ્રમાણે શબ્દની વ્યાપ્તિ પણ અતિવિશાળ અને અલૌકિક જાણજો. જેઓ તેનો અર્થ સમજે છે, તેમને તો તેમાં ચિંતામણિસમાન ગુણો દેખાય છે. આ શબ્દોનાં મોટાં મોટાં પાત્રો બનાવી તેમાં મોક્ષરસ પીરસીને નિષ્કામી જનોને માટે આ ગ્રંથરૂપી ઉજાણીજ આપવામાં આવી છે. આ ઉજાણીમાં પ્રકાશને માટે જેઓ નિત્ય નવી આત્મજ્યોતિની મશાલ બનાવી, તેના પ્રકાશમાં ઇંદ્રિયોને સમજ પડવા દીધા વિનાજ પીરસેલાં પકવાન્નોનું સેવન કરશે, તેનેજ ખરો લાભ થશે. માટે હવે શ્રવણનું સાધન જે કાન તેનાથી ત્યાગી શ્રોતાએ મનદ્વારાજ ઉપભોગ લેવો. પ્રથમ શબ્દરૂપી છાલ કાઢી નાખી, તેમાંનું વસ્ત્ર જે બ્રહ્મ તે સ્વરૂપ થઇ જઇ પછી સુખેથી સુખની મિષ્ટતાનો આસ્વાદ લેવો. મન જ્યારે આટલું સક્ષમ થશે, ત્યારેજ આ ઓષધનો બરાબર ઉપયોગ થશે; નહિ તો સર્વ કથા મૂંગાએ કહી અને બહેરે સાંભળી એમજ થશે. પરંતુ હવે આ વાત બાજુ રાખીશું. શ્રોતાની ચિકિત્સા કરવાનો આ સમય નથી. જેઓ સ્વભાવથીજ નિષ્કામ હોય તેજ આ ઉજાણીના અધિકારી છે. જેમણે બ્રહ્મજ્ઞાનની પંક્તિને લીધે સ્વર્ગ અને સંસારને ઓવારી નાખ્યાં છે, તેમના શિવાય બીજાને આ શબ્દોની રસિકતા સમજાશે નહિ. જેમ કાગડો ચંદ્રનાં અંતઃકિરણોનો ઉપભોગ લઈ શકતો નથી, તેમ મૂઢજનો

આ ગીતા ગ્રંથનો રસ લઇ શકતા નથી. જેમ માત્ર ચકોર પક્ષીજ ચંદ્રકિરણોનો ઉપભોગ લઈ શકે છે, તેમ નિષ્કામીઓનેજ માટે ગીતાગ્રંથ આનંદનું સ્થાન છે. અજ્ઞાનીઓને તો એ પરગામ સમાન ભાસે તેમ છે. આ વિષયપર પ્રસંગાનુસાર હું જે કાંઇ બોલ્યો તેની સજ્જનોએ ક્ષમા કરવી.

હવે શ્રીરંગે અર્જુનને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે વિષેજ વર્ણન કરીશ. એ ઉપદેશને બુદ્ધિ પણ ક્વચિતજ સમજી શકે છે; માટે માણથી પણ તેનું વર્ણન મહામુશ્કેલીએ થાય તો થાય; પરંતુ શ્રીગુરુ નિવૃત્તિ મહારાજના કૃપાદીપકના પ્રકાશથી સમજીનેજ હું બોલીશ. ગુરુકૃપાનું ઐશ્વર્ય શી રીતે વર્ણવવું? એના વડેજ ઇંદ્રિયાતીત વસ્તુ દષ્ટિ સિવાયજ દેખી શકાય છે. જો દૈવયોગે પારસમણિ હાથ આવે, તો જે સુવર્ણ કિમિયાગરોને પણ મળતું નથી, તે લોખંડમાંથીજ પ્રાપ્ત થાય છે; તેજ પ્રમાણે જો ગુરુની કૃપા થાય તો પ્રયત્ન કરતાં શું ન સિદ્ધ થઇ શકે? જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, આવી જે સદ્‌ગુરુની કૃપા તે મારાપર પૂર્ણ છે. તેથીજ હું બોલીશ અને નિરાકાર વસ્તુ સુગમ કરી બતાવીશ; અને જે વસ્તુ ઇંદ્રિયાતીત છે, તેને ઇંદ્રિયભોગ્ય બનાવી દઇશ. યશ, લક્ષ્મી, ઔદાર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય, એ છ ગુણો જે શ્રીકૃષ્ણમાં વાસ કરે છે અને એટલા માટે જેને ભગવાન કહેવામાં આવે છે તથા જેણે સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કર્યો છે; તે પોતાના મિત્ર પાર્થપ્રત્યે બોલ્યા કે, હવે ચિત્ત દઇને સાંભળો. (૩૮)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः॥१॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છેઃ–જે અગ્નિનું સેવન અને વિહિત કર્મો કરતો નથી, તેજ કેવળ સંન્યાસી અને યોગી છે, એમ નથી; પરંતુ જે કર્મનાં ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી વિહિત કર્મો કરે છે, તેજ સંન્યાસી અને યોગી છે. (૧)

ટીકાઃ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ–હે પાર્થ! યોગી અને સંન્યાસી એકબીજાથી ભિન્ન છે, એમ માનીશ નહિ; કારણ કે થોડો વિચાર કરતાં તે એકજ છે, એમ સમજાય છે. માત્ર નામોજ બે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ભેદ નથી; માટે જે યોગ છે તેજ સંન્યાસ છે. જે પ્રમાણે એકજ માણસને જૂદાં જૂદાં નામોથી બોલાવવામાં આવે છે; કિંવા જૂદા જૂદા

માર્ગોથી એકજ સ્થળે પહોંચાય છે; અથવા એકજ પાણી જૂદાં જૂદાં પાત્રોમાં ભરવાથી જળમાં ભેદ થતો નથી; તેજ પ્રમાણે સંન્યાસ અને યોગમાં ભેદ નથી. હે અર્જુન! જે પુરુષ કર્મો કરીને તેનાં ફળની ઇચ્છા રાખતો નથી; તેનેજ આ જગતમાં સર્વની બુદ્ધિથી યોગી સમજવામાં આવે છે. પૃથ્વી વૃક્ષાદિકોને ઉત્પન્ન કરી તે માટે કાંઇ અહંકાર દાખવતી નથી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ફળની પણ ઇચ્છા રાખતી નથી; તેજ પ્રમાણે પોતાની સ્થિતિ અને પ્રકૃતિને અનુરૂપ જે જે કર્મો કરવાનો પ્રસંગ જે જે કાળે આવે; તે સર્વ યથાવિધિ કરવા છતાં પોતામાં કર્તાપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી; તેમજ પોતાના ચિત્તને ફળની આશા પ્રતિ વળવા દેતો નથી. હે પાર્થ! જે પુરુષ આવો હોય તેજ સંન્યાસી છે અને તેજ યોગી છે. આવી નિષ્કામતા ઉપજ્યા વિના જે કોઇ વિહિત કર્મોને પ્રતિબાધક સમજી તેનો ત્યાગ કરે છે; અને પછી પાછો પ્રકૃતિને વશ થઇ અન્ય કર્મો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે; તે એક લેપ ધોઇ નાખી બીજો લેપ લગાડવા જેવી વ્યર્થજ ખટપટમાં પડે છે અને વ્યર્થ પીડા ભોગવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો બોજો પ્રથમથીજ સર્વનાં શિરપર લાદવામાં આવેલો હોય છે; પરંતુ જે ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ ન પાળતાં વગર અધિકારેજ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે; તે એક ભારને ફેંકી દઇ તરતજ બીજો બોજો પરવશપણે પોતાના શિરપર લે છે. શ્રૌતસ્માર્ત હોમાદિ કર્મોનું આચરણ છોડયા વિના અને કર્મોની મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કર્યા વિના યોગસુખની પ્રાપ્તિ એવા જ્ઞાની યોગીઓને સહજજ થાય છે. (૫૧)

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन॥ २॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! જ્ઞાતાઓ જેને સંન્યાસ કહે છે તેને પણ તું યોગજ સમજ; કારણ કે સંકલ્પનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યાવિના કોઈથી યોગી થઇ શકાતુંજ નથી. (૨)

ટીકાઃ—સાંભળ. જે સંન્યાસી છે તે યોગીજ છે. એવો એકવાકયતાનો ધ્વજ આ જગતમાં અનેક શાસ્ત્રોએ ફરકાવ્યો છે. જે પુરુષમાં ત્યાગવૃત્તિથી સંકલ્પનો લોપ થાય છે, તેનેજ યોગનો સાર જે બ્રહ્મ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. (૫૩)

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥ ३॥

શ્લોકાર્થ:—જે મુનિને ધ્યાનયોગ પ્રાપ્ત કરવો હોય, તેને માટે વિહિત કર્મોનું આચરણ એજ સાધન છે; અને યોગપ્રાપ્તિ થયા પછીજ પૂર્ણત્વ મળેલા યોગીને માટે કર્મનિવૃત્તિરૂપી સાધન કહેલું છે. (૩)

ટીકા:—આ પ્રકારે જેને યોગરૂપી પર્વતનાં શિખરપર જવાની ઇચ્છા હોય, તેણે કર્મનો સુલભ માર્ગ મૂકવો નહિ. આ કર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરવાની શરૂઆત થતાં પ્રથમ તે પર્વતનાં યમનિયમરૂપી પગથીઆં ચઢવાં પડે છે, પછી આસનની વાટે થઇ પ્રાણાયામરૂપી ટેકરી ઉપર જવું પડે છે; ત્યાર પછી પ્રત્યાહારમાં તો નિરાધારજ જવું પડે છે. આ સ્થળે તો બુદ્ધિના પગ પણ લપસી પડે છે. આ કઠિન માર્ગે પ્રયાણ કરતાં તો હઠયોગીઓ સુદ્ધાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા છેવટસુધી પાળી શક્યા નથી. અભ્યાસના બળથીજ આ પ્રત્યાહારરૂપી કઠિન આકાશમાર્ગમાં તો ફક્ત વૈરાગ્યના ટેકાથીજ મનુષ્ય ધીમે ધીમે ચાલી શકે છે. વળી વાયુરૂપી અશ્વની પીઠપર બેસીને પણ માર્ગક્રમણ કરવું પડે છે; અને તે કાર્ય ચિત્તને સ્થિર કરવાની વિસ્તૃત જગાપર આવ્યા પછી ધ્યાનમગ્ન થવાય ત્યાંસુધી ચાલુ રાખવું પડે છે. પછી જે સ્થળે સાધ્ય અને સાધક એક બની જાય છે; જે સ્થળે માર્ગક્રમણની દોડાદોડી અને પ્રકૃતિની અવસ્થતા સમાપ્ત થાય છે, ત્યાં પહોંચતાંજ સર્વ પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે અને પાછળનું કશુંજ સ્મરણ રહેતું નથી. એવી સમ-અધિકાર ભૂમિમાં સમાધિનો લાભ થાય છે. આ ઉપાયથી જે યોગારૂઢ થાય છે તે નિઃસંશય પરિપૂર્ણ બની જાય છે. હવે આવા પુરુષનાં લક્ષણો તને કહું છું તે સાંભળ. (૬૧)

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते॥ ४॥

શ્લોકાર્થ:—જ્યારે યોગી વિષયોમાં અને કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી અને સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેને યોગારૂઢ કહેવામાં આવે છે. (૪)

ટીકા:—જેને આત્મજ્ઞાન થયું હોય છે તેનાં ઇંદ્રિયરૂપી ઘરેમાં વિષયોનું આવવું જવું બંધ થયું હોય છે. સુખ અને દુઃખની ઠક્કરેથી તેનું મન ચલિત થતું નથી. વિષયો મૂર્તિમંત થઇને તેની સમક્ષ ઉભા રહે તોપણ તેનાપર તેની અસર થતી નથી. આવા પુરુષની ઇંદ્રિયો કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થતાં તેના ફળની તેના હૃદયમાં ઇચ્છા હોવી નહિ. દેહના વ્યાપાર ચાલતા છતાં જે નિદ્રિતાવસ્થાવત્ ઉદાસીન હોય છે;

તેનેજ ખરો યોગ સાધ્ય થયો છે, એમ તું સમજ. યોગીઓની આવી
સ્થિતિ સાંભળી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છેઃ—હે અનંતસ્વરૂપ! આપ
જે કહો છો તે સાંભળીને મને નવાઇ લાગે છે; પરંતુ એ યોગીઓને
એવી યોગ્યતા કોણ આપે છે? તે મને કહો. (૬૬)

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આપણે આપણા આત્માથીજ આત્માનો ઉદ્ધાર
કરી લેવો. આત્માને અધોગતિએ લઈ જવો નહિ; કારણ કે આત્માજ
આત્માનો હિતકર્તા અને આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે. (૫)

ટીકાઃ—ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ હસીને બોલ્યા—તારી વાત સાંભળી મને
આશ્ચર્ય લાગે છે. આવી અદ્વૈત સ્થિતિમાં તે કોણ કોને શું આપી
શકે? મનુષ્ય જ્યારે ભ્રાંતિરૂપી શય્યાપર પ્રબળ અજ્ઞાનથી નિદ્રિત હોય
છે, ત્યારે જન્મમૃત્યુના દુષ્ટ સ્વપ્ના ભોગવે છે પછી અકસ્માત્ જાગ્રત
થતા તેના જન્મમરણરૂપી સર્વ સ્વપ્ના વ્યર્થ થાય છે અને 'હું નિત્ય
ચેતનરૂપ છું' એવો તેને નિશ્ચય થાય છે આ નિશ્ચય પણ તેને પો-
તાનેજ થાય છે માટે જીવિતાવસ્થા અને મૃતાવસ્થા એ ઉભયનો આધાર
તેના પોતાનાપરજ છે. માટે હે ધનંજય! દેહનું વૃથા અભિમાન ધરી
મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો ઘાત કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે (૭૦)

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ.—જેણે આત્માવડે આત્માને(શરીર ઇંદ્રિયસમુદાયને) જી
છે, તેનો આત્મા બંધુ–અર્થાત હિતકર્તા–છે, અને જેણે આત્માને (શ
ના ઇંદ્રિયસમુદાયને)જીત્યો નથી, તેનો આત્માજ તેનો શત્રુ થાય છે

ટીકાઃ—વિચાર કરીને અહંકાર છોડ્યો એટલે પછી આપણું
સ્વરૂપ અનુભવમાં આવે છે અને સહજે પોતાનું કલ્યાણ થઇ
જે દુર્દૈવિત શરીરમાં અહંભાવ ધારણ કરે છે; તે કોશેટામાં
રેશમના કીડાની પેઠે પોતેજ પોતાનો શત્રુ થાય છે. હતભાગીને
પ્રસંગ આવતાં આંખ મીંચીને ચાલવાનું મન થાય અને તે
ગુમાવે છે; કિંવા કેટલાક મનુષ્ય 'હું બેવકૂફ થયો છું' એવો
ધારણ કરીને દુઃખી થાય છે; તેમ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનું
'હું દુઃખી છું' એવો ભાવ માનીને થાય છે; પરંતુ

બ્રહ્મત્વ નષ્ટ થતું નથી. સ્વપ્નની તલવારનો પ્રહાર થતાં કોઇ ખરેખર મરે છે કે? વૃક્ષપર દોરી બાંધીને ટાંગેલી નળીના એક છેડાપર જ્યારે પોપટ બેસે છે, ત્યારે તેના ભારથી તે ઉલટી ફરી જાય છે. આ વખતે તેણે ઉડી જવું જોઇએ; પરંતુ તે તેમ ન કરતાં 'હું પકડાઇ ગયો છું' એવી ભ્રાંતિ મનમાં લાવી તે નળીને છોડતો નથી. તે નિરર્થક ડોક હલાવ્યા કરે છે અને છાતીને સંકુચિત કરે છે. પછી પગવડે જોરથી તે નળીને દબાવી ચાંચવતી મજબૂત પકડી રાખી બંધનથી મુક્ત થવાને માટે પોકાર કરે છે. આમ હું નિઃસંદેહ બંધાયો છું એવી વૃથા સમજથી તે છૂટો જોઇને પગના પંજાથી વળી વધારે બંધનમાં પડે છે. આવી રીતે તે ગ- વળી માન્યતાથી નિરર્થક ફસાઈ પડે છે તેને શું કોઇ બીજાએ બાંધેલો જોઇએ તો તે પોપટને કાપી નાખો તોપણ તે નળી છોડતો નથી; માટે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, મનમાં જેણે સંકલ્પોને વધારી મૂકયા છે તે પોતેજ પોતાનો શત્રુ છે; અને જે વૃથાભિમાની નથી તે આત્મજ્ઞાની અર્થાત્ પો તેજ પોતાનો મિત્ર છે. (૮૦)

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः॥ ७॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः॥ ८॥

શ્લોકાર્થઃ—જેણે પોતાના મનને જીત્યું છે અને જેના મનને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઇ છે; તેનો આત્મા પરમાત્મસ્વરૂપજ છે. જિતેંદ્રિય, બ્રહ્મજ્ઞાન તથા આત્મસાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત થયેલો, સ્થિર મનવાળો યોગી મૃત્તિકા, પાષાણ અને સુવર્ણને એકસરખાં સમજે છે; અને ટાઢ, ઉષ્ણ, સુખઃદુખ તથા માન અને અપમાનને સમાન માને છે; તેને યુક્ત (યોગારૂઢ) કહેવામાં આવે છે. (૭,૮)

ટીકાઃ—જેણે પોતાના મનને જીત્યું છે અને જેની સર્વ કલ્પનાઓ શાંત થઇ છે, તેને બીજાની પેઠે પરમાત્મા દૂર હોતો નથી કુ- વર્ણનો મેલ તાવીને કાઢી નાખ્યો એટલે જેમ તે ઉત્તમ સુવર્ણ બની જાય, તે પ્રમાણે મનમાંના સંકલ્પો નષ્ટ થતાં તરતજ જીવને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘટાકાશને ઘટનો નાશ કર્યા પછી મહાકાશને મળવા માટે દૂર નથી જવું પડતું. તે પ્રમાણે દેહના ખોટા અહંકારનો નાશ થયો એટલે મનુષ્ય પરબ્રહ્મજ બની રહે છે. આવી સ્થિતિમાં ટાઢ

સમજેલા તેઓ ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓથી ભ્રમમાં પડતા નથી. વ
તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં જે પ્રમાણે તે તંતુમય દેખાય છે; તે પ્રમાણે તે
બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત જગતમાં અન્ય કાંઇ જણાતું નથી. (૧૦૦) આવી રી
સર્વ વિશ્વને જે બ્રહ્મથી ભરેલું જુએ છે, તેજ સમબુદ્ધિવાળો છે. જે
નામ તીર્થરાજ છે; જેનું દર્શન કરતાં અંતઃકરણમાં શાંતિ ઉત્પન્ન થા
છે; જેની સંગતિથી અહંકારવડે ભ્રમિત થયેલા પુરુષનો ભ્રમ દૂર થ
તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે; જેનું વચન ચેતન આપનારૂં છે અને જેન
દૃષ્ટિ મહાસિદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ છે; તથા સ્વર્ગાદિ સુખો તે
જેની રમતમાત્ર છે; એવા બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્યનું સહજ સ્મરણ કરત
પણ તે પોતાની યોગ્યતા આપણને આપે છે. વધારે શું કહું! તેની
સ્તુતિ કરતાં પણ આપણું કલ્યાણ થાય છે. (૧૦૪)

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગીઓએ એકલાજ એકાંતમાં વાસ કરી પોતાનું
મન અને પોતાનો દેહ સ્વાધીન રાખી, કોઇની પણ આશા કે કોઇ
પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરી સતત આત્મધ્યાન કરવું. (૧૦)

ટીકાઃ—કદી પણ અસ્ત ન થાય એવો જ્ઞાનસૂર્ય જેના હૃદય
માં ઉદય થયો છે, તે હમેશાં બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન રહે છે. હે પાર્થ!
આવી બ્રહ્માકાર વૃત્તિવાળો પુરુષજ અદ્વિતીય છે અને તેજ ત્રણે લોકમાં
અસંગ્રહી છે, એમ જાણ. આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણે યોગીઓનાં અદ્‌ભુત
લક્ષણોને પોતાના કરતાં પણ અધિક બતાવ્યાં. જે સર્વ જ્ઞાનીઓમાં
શ્રેષ્ઠ છે, જે સર્વ દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિનો પ્રકાશક છે, જેના કેવળ સંકલ્પ
થી વિશ્વની રચના થાય છે, શબ્દબ્રહ્મરૂપ વેદો પણ જેના યથાર્થ
વર્ણન કરવાને માટે પૂરતા નથી; જેના સ્વરૂપ તેજથી સૂર્ય અને
ચંદ્ર જગતને પ્રકાશ આપે છે; એવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના કેટલા ગુણ હું
જાણી શકશે? માટે હવે તેની પ્રશંસા પૂરી કરૂં છું. આવાં લક્ષણોથી
યુક્ત એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ જે સાધુઓનાં લક્ષણ વર્ણવે છે, તે હું
વર્ણવી શકતો નથી; પરંતુ કાંઇ બોલવું જોઇએ, માટે બોલવાને તત્પર
થયો હતો. જે બ્રહ્મવિદ્યા દ્વૈતનો નાશ કરે છે, તે જો સ્પષ્ટ કરીને કહી
સંભળાવીશ તો વહાલા અર્જુનની પ્રીતિ નાશ પામશે; એમ ધારી
બ્રહ્મજ્ઞાનવિષે સ્પષ્ટ ન બોલતાં પડદાથી બોલી અર્જુનના મનને પર
સ્પર પ્રેમનો ઉપભોગ લેવાને માટે અલગ રાખ્યું. જે 'अहं ब्रह्मास्मि'ના

રૂપી ચાંદની ચમકી રહી છે! અને કેવી ભાવાર્થરૂપી શીતળતા પ્રસરી રહી છે! શ્લોકાર્થરૂપી કમલિની કેવી સ્વાભાવિક વિકાસ પામી રહી છે! આ પ્રમાણે કથનના પ્રભાવથી શ્રોતાઓ અંતરમાં પ્રસન્ન થઇ ડોલવા લાગ્યા. તેમના હૃદયના આવા ભાવો જાણી નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા કે, હે શ્રોતાજનો! આ તરફ લક્ષ આપો. શ્રીકૃષ્ણરૂપી જે દિનકરે પાંડવકુળમાં પ્રકાશ પાડચો, તે કૃષ્ણ કોણ છે? કેવો છે? જેને દેવકીએ પોતાના ઉદરમાં નવ મહિના રાખ્યો; યશોદાએ અતિકષ્ટથી જેનું લાલન-પાલન કીધું તે તો આખરે પાંડવનેજ ઉપયોગી થઇ પડયો. અરે! પુષ્કળ સેવા તથા વિનતિ કરવી, એટલો સુદ્ધાં પ્રયાસ તે ભાગ્યવાન અર્જુનને કરવો પડયો નહિ! (૧૩૮)

હવે એ વાત રહેવા દઇ કથાભાગ કહું છું, તે સાંભળો. અર્જુને લાડથી કહ્યું:–હે દેવ! આપે સંતોનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં તે મારા અંગમાં વસતાં નથી. હું ખરેખર અયોગ્ય અને અપૂર્ણ છું; પણ તે છતાંએ આપના કથનથી મારામાં યોગ્યતા આવે તેમ છે. આ તમે જેમની વાત કહી તે હું સમજી શકતો નથી, તોપણ તે સાંભળવાથી તેની સ્તુતિ કરવાનું મન થાય છે. તો પછી આ યોગ્યતા જેનામાં હશે તેના પોતાના આનંદનો તો પારજ શું હશે? હે પ્રભો! મારામાં આવી યોગ્યતા આવશે ખરી? ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ હસીને બોલ્યાઃ–હા, તને હું બ્રહ્મસ્વરૂપજ બનાવી દઈશ. અંતરમાં સંતોષની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યાંસુધીજ ચારે તરફ સુખની ન્યૂનતા દેખાય છે; પરંતુ તે પ્રાપ્ત થયા પછી સુખની ન્યૂનતા રહે છે? તેજ પ્રમાણે જે સર્વેશ્વરનો સંપૂર્ણ સેવક બને છે, તે સહજે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇ શકે છે. અર્જુન સુદૈવરૂપી ફળોના ભારથી કેટલો નમી ગયો છે? જે ઇશ્વર હજારો જન્મસુધી ઇંદ્રને પણ મળવા દુર્લભ છે, તે અર્જુનને એવા તો આધીન થઇ ગયા કે અર્જુનનો એક પણ બોલ નીચો પડવા દેતા નથી. અર્જુને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે વાત કરી તે ઉપરથી કૃષ્ણ ભગવાનના મનમાં વિચાર થયો કે, એની બુદ્ધિના ઉદરમાં વૈરાગ્યનો ગર્ભ રહ્યો છે, એ વાત તો નક્કીજ છે. અર્જુન એ નૂતન વૃક્ષ હોવા છતાં પણ વૈરાગ્યરૂપી વસંતના બહારથી "अहं ब्रह्मास्मि" રૂપી મોરથી પરિપૂર્ણ આચ્છાદિત થઇને ઝુકી રહ્યો છે; માટે એને મોક્ષરૂપી ફળની તૃપ્તિ ત્વરિત થશે, કારણ કે એ વિરક્ત થયો છે. હવે અર્જુન જે જે અનુષ્ઠાન કરશે, તે તેને ત્વરિત ફળ મળશે; માટે જો તેને અભ્યાસ કરવાનું કહીશું તો તેથી હઠી જનાર નથી.

શ્રીકૃષ્ણે આમ વિચાર કરીને કહ્યું:-હે અર્જુન ! હવે તને જે યોગમાર્ગ બતાવીશ તે સર્વે માર્ગોનો રાજા છે; માટે તું તેને સાંભળ. એ યોગ એવો છે, કે જેનાં પ્રવૃત્તિરૂપી વૃક્ષની નીચે કોટયવધિ મોક્ષફળો નજરે પડે છે. આ માર્ગના શ્રીશંકર અદ્યાપિ પ્રવાસી છે. અન્ય યોગીજનો પ્રથમ આડા માર્ગે ચાલવા લાગ્યા, પરંતુ અંતે તેમને પણ અનુભવથી આજ માર્ગ હાથ લાગવાથી તેઓ અજ્ઞાનરૂપી બીજા માર્ગો છોડી આત્મબોધના આ સરળ માર્ગેજ ચાલવા લાગ્યા. પૂર્વે મહર્ષિઓ આ માર્ગે ચાલવાથીજ તેઓ સાધકના સિદ્ધ બન્યા હતા. તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પણ આ માર્ગથીજ શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થયું. આ માર્ગે ચાલવાનો વિચાર આવતાંજ તૃષા અને ક્ષુધાનો લય થઇ જાય છે અને રાત્રિદિવસનું ભાન રહેતું નથી. આ માર્ગે ચાલતાં મનુષ્ય જે ઠેકાણે પગ મૂકે છે, તે ઠેકાણે જાણે રત્નની ખાણજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને કદાચ તે આડી વાટે જાય તોપણ તેને સ્વર્ગસુખની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પૂર્વદિશાએ આવેલા સ્થાનથી નીકળી પશ્ચિમના સ્થાને આવી પહોંચે છે. (પ્રવૃત્તિથી શરૂઆત કરી નિવૃત્તિસ્થાને આવી લાગે છે.) પરંતુ હે ધનુર્ધર! આ માર્ગે નિશ્ચળ રહી ચાલવું જોઇએ. વળી આ માર્ગે ચાલતાં જે જે સ્થળે મનુષ્ય જાય છે, તે તે સ્થળ તે પોતેજ બની જાય છે; પરંતુ એ સૌ વાત તારા અનુભવમાં આપોઆપજ આવશે. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો:-હે દેવ ! ત્યારે આપ મને યોગશાસ્ત્ર કયારે કહેશો ? ઉત્કંઠારૂપી સમુદ્રમાં બૂડેલો જે હું તેને આપ કયારે બહાર કાઢશો ? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનનાં આવાં વચનો સાંભળી બોલ્યા:-તું જાતે તને મારી ઇચ્છાથી કહું છું તોપણ તું પ્રશ્ન પૂછવાની આટલી ઉતાવળ શામાટે કરે છે? (૧૯૨)

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्॥ ११॥

શ્લોકાર્ધ:—યોગીએ પવિત્ર પ્રદેશમાં પોતાનું આસન રાખવું. પ્રથમ દર્ભ, તેનાપર મૃગચર્મ અને તેનાપર વસ્ત્ર પાથરવું અને તે પર સ્થિર થઇ બેસવું. આ આસન અતિ ઉંચું પણ નહિ અને અતિ નીચું પણ નહિ એવું જોઇએ. (૧૧)

ટીકા:—હવે હું તને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહું છું; પરંતુ જ્યારે એનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે, ત્યારેજ તે ઉપયોગી થઇ પડશે. એવી રીતે અભ્યાસ કરવાને માટે પ્રથમ એક એવું સ્થળ, શોધી કાઢવું જોઇએ કે ત્યાં બેઠા એટલે ઉઠવાનું મનજ ન થાય અને તેને જોતાંજ વૈરાગ્યની દ્વિગુણ વૃદ્ધિ થાય. આવી

કાર આ પ્રમાણે છેઃ-ઉપર સ્વચ્છ વસ્ત્રની ગડી, તેની નીચે કૃષ્ણમૃગનું ર્મ અને તેની નીચે સાથ દર્ભનું આસન રાખવું જોઇએ. આ આસન ામળ, એકસરખું અને આપોઆપ એક સ્થળે રહે એવી વ્યવસ્થાપૂર્વક ડેલું હોવું જોઇએ. આ આસન અતિ ઉચ્ચ હશે તો તેથી અંગ ગમગ થશે; અતિ નીચું હશે તો ભૂમિદોષથી તેને પીડા થશે; માટે ને બહુ ઉંચું કે બહુ નીચું ન રાખતાં એકસરખું રાખવું. આવી રીતે આસનની યોજના કરવી જોઇએ.

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः।
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તે આસનપર બેસી, મનને એકાગ્ર કરી, ચિત્ત અને ઇંદ્રિયોને જીતી, અંતઃકરણની શુદ્ધિને માટે યોગાભ્યાસ કરવો.(૧૨)

ટીકાઃ—પછી તે સ્થળે મનની એકાગ્રતા કરી સદ્ગુરુનું સ્મરણ કરી આત્મસુખનો અનુભવ લેવો. તે સ્થળે અહંભાવ નષ્ટ થઇ આ સાત્ત્વિકભાવ અંતર્બાહ્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી આદરપૂર્વક સદ્ગુરુનું સ્મરણ કરવું. વિષયોનું સ્મરણ સુદ્ધાં રહે નહિ, ઇંદ્રિયોની વિષયેચ્છા સર્વાંશે નષ્ટ થઇ જાય અને મનની અવસ્થતા મટી જઇ હૃદયમાં લય થઇ જાય; આવી રીતે સહજ ઐક્ય સાધ્ય થાય ત્યાંસુધી સ્મરણ કરતા રહેવું જોઇએ. આવી રીતનો અનુભવ થયા પછીજ આસનપર બેસવું. ત્યારેજ "શરીર શરીરને સંભાળી લે છે અને પ્રાણ પ્રાણને સંભાળી લે છે" એવી પ્રતીતિની વૃદ્ધિ થવા માંડે છે. આ સ્થળે પ્રવૃત્તિ પાછાં પગલાં ભરે છે, સમાધિ સહજ સાધ્ય થાય છે અને આસનપર બેસતાંજ સર્વ અભ્યાસ સુલભ થાય છે. (૯૧)

"હવે હું આસનનું વર્ણન કરૂં છું તે સાંભળ. પેટને જાંઘા સુધી લાવી આસન કરવું. એક પગ ઉપર બીજો પગ આડો રાખી પગના છેડાને ગુદાસ્થાનની સાથે અટકાવી સ્થિર અને સુદૃઢ રાખવો. જમણો પગ નીચે રાખી, તે વડે વૃષણથી ગુદાસ્થાનપર્યંત રહેલી રેખાને વચ્ચે દબાવવી. ત્યાર પછી ડાબા પગને જમણા પગપર સ્વાભાવિક રીતે મૂકવો. અપાનદ્વાર અને શિશ્નની વચ્ચે જે ચાર આંગળનું અંતર છે તેની આગળપાછળની દોઢ દોઢ આગળ જગા છોડી મધ્યમાં રહેલી એક આંગળ જગાને શરીરને અદ્ધર ઉંચકી રાખી, પગની એડીના છેડાવતી દબાવવી. શરીરને ઉંચકી રાખ્યું છે એમ જણાવા ન દેતાં પીઠની કરોડના અંતિમ ભાગને ઉંચકવો અને બન્ને પગના ઘુંટણ-

ને બરાબર રાખવાં. પછી હે પાર્થ! એ શરીર ઘુંટણનાં અગ્રપર આધારવિના પોતાની મેળેજ રહે છે. હે અર્જુન! આ મૂળબંધ નામક આસનનાં લક્ષણો છે. એનુંજ નામ વજ્રાસન, એવું એક ગૌણ નામ છે. આવી રીતે મૂલાધારની મુદ્રા (મૂળબંધ) સાધ્ય થઇ એટલે શરીરના નીચલા ભાગનો વાયુનો રસ્તો બંધ થાય છે અને ભીતર રહેલો અપાનવાયુ ઉપર ચઢવા માંડે છે. (૨૦૦)

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—સાધકે પોતે સ્થિર થઇ મસ્તક અને ગરદનને બરાબર સ્થિર રાખવાં અને નાસિકાગ્રપર દૃષ્ટિ રાખી આમ તેમ ન જોતાં યોગાભ્યાસ કરવો. (૧૩)

ટીકાઃ—પછી ડાબા પગપર બે હાથ સહજ દડીઆને આકારે થઇ જાય છે અને સ્કંધ ઉંચી થાય છે. પછી શરીર સ્થિર રહેવાથી શિરકમળ અંદર પેસે છે અને આંખની પાંપણો મીંચાવા લાગે છે. ઉપરની પાંપણો નીચે આવે છે અને નીચલી પાંપણો પ્રફુલ્લિત થવાથી મોટી થાય છે. એમ થવાથી ડોળા અડધા ઉઘડેલા અને અર્ધા મીંચાયેલા રહે છે. આવી રીતે દૃષ્ટિ અંદરની અંદર રહે છે અને બહુ બહાર આવે તો નાસિકાગ્ર સુધીજ આવે છે. દૃષ્ટિ અંદરની અંદર કાયમ થઇ પુનઃ બહાર આવતી નથી; તેથી તે નાસિકાગ્રપર સ્થાયી થાય છે. આથી અન્ય દિશા તરફ જોવાની કિંવા સૌંદર્ય જોવાની ઈચ્છા આપોઆપ બંધ થાય છે. પછી ગળાની નળી અંદર પેસી જાય છે અને હડપચી ગળાની નીચેના ખાડાને અડકે છે તથા છાતીને સુદૃઢ રીતે દાબી રાખે છે. પછી કંઠમણિ અદૃશ્ય થઇ જાય છે. આવી રીતે જે મુદ્રા બને છે તેને 'જાલંધર બંધ' કહેવામાં આવે છે. નાભિ ફૂલી આવે છે, પેટ સપાટ થઇ જાય છે તથા હૃદયકોષ ભીતર પ્રસરે છે. હે અર્જુન! ગુદાદ્વારના ઉપરના ભાગમાં અને નાભિના નીચેના ભાગમાં આ પ્રમાણે જે મુદ્રા બને છે, તેને 'ઉડ્ડિયાન બંધ' કહેવામાં આવે છે. (૨૧૦)

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગીએ અંતઃકરણ શાંત રાખી, નિર્ભય બની,

રહે છે. તે સાહજિક રીતેજ ઘણા દિવસોથી ક્ષુધાતુર હોય છે. તેમાં વળી તેને જાગ્રત કર્યાનું નિમિત્ત થયું એટલે તે મુખ ફાડીને આવેશ-સહિત બરાબર સીધી ઉભી રહે છે. હે કિરીટિ! પછી તે હૃદયકમળની નીચે ભરાયેલા પવનને જોરથી ખાઇ જાય છે. એ પછી મુખમાંની જ્વાળાદ્વારા ઉપર નીચેના માંસાદિકના ગ્રાસ કરી તેને ખાવા મંડે છે. જે ઠેકાણે માંસ હોય તેનો તો તે સહજ ગ્રાસ કરે છે અને પછી શેષ રહેલા ભાગોનો પણ ગ્રાસ કરે છે. પછી પગનાં તળીઆં અને હાથની હથેળીનું શોધન કરે છે; ઊર્ધ્વભાગોના મળનું શોધન કરે છે; અને પ્રત્યેક અંગ–ઉપાંગ તથા પ્રત્યેક સાંધાની ઝડતી લઈ નાખે છે. પોતાની મૂળ જગા ન છોડતાં તે નખમાંનું સત્ત્વ પણ કાઢી નાખે છે અને ત્વચાનું ક્ષાલન કરી અસ્થિ તથા શિરાઓને એકત્ર કરી નાખે છે. ત્યાર પછી તે અસ્થિની નળીઓમાંના રસને બહાર લાવી શિરામાંના ગર્ભને શુષ્ક કરી નાખે છે. આથી બહારના વાળોનાં મૂળ કપાઇ જાય છે. ત્યાર પછી તે સપ્તધાતુના સાગરમાં પોતાની તૃષાની નિવૃત્તિ કરે છે અને શરીરના પ્રત્યેક ભાગને તદ્દન શુષ્ક કરી નાખે છે. નાસિકાદ્વારમાંથી નીકળીને પ્રાયઃ બાર આંગળના વિસ્તારમાં જે વાયુ પ્રસરે છે, તેની ગળચી પકડીને તેને અંદર ઘુસાડી દે છે. આ વખતે પ્રાણ અને અપાન એ ઉભય પ્રકારના વાયુ આકુંચિત થાય છે. પ્રાણ અપાનને દાબી રાખે છે અને આ ઉભયનાં આલિંગનસ્થળે પણ માત્ર ચક્રોના પડદાજ અવશિષ્ટ રહે છે. પ્રાણ અને અપાન, એ ઉભય વાયુ તેજ વખતે એકત્ર થઇ જવાનો સંભવ છે; પરંતુ કુંડલિની ક્ષણભર ગભરાઇને તે ઉભયને કહે છે કે, તમે પાછા જાઓ; અહીંઆં તમારૂં શું કામ છે? હે અર્જુન! સાંભળ. તે શરીરમાંના સર્વ પૃથ્વીમય (જડ) ભાગને સ્વાહા કરી જાય છે અને લેશ પણ અવશિષ્ટ રહેવા દેતી નથી. વળી તેજ પ્રમાણે તે સર્વ જળમય ભાગને પણ લૂછીને ચાટી જાય છે. આ રીતે તે બે ભૂતોને ખાઇ તૃપ્ત થયા પછી સૌમ્ય થઇ સુષુમ્ણા નાડીની પાસે શાંતપણે રહે છે. તે સ્થળે તૃપ્તિના આવેશમાં તે મુખદ્વારા જે લાળને ઓકી નાખે છે, તે લાળરૂપી અમૃતના યોગથી પ્રાણનું સંરક્ષણ થાય છે. તેમાંનો વિષરૂપી અગ્નિ બહાર નીકળી જાય છે અને શરીરનો સર્વ દાહ શાંત થાય છે. આથી શરીરમાંથી પૂર્વે જતું રહેલું સામર્થ્ય પુનઃ માંડે છે, નાડીની પ્રવૃત્તિ બંધ થાય છે અને વાયુના સર્વ અટકી પડે છે; જેથી શરીરના ધર્મ શાંત થઈ જાય છે. ઈડા ંગલા એક થઇ જાય છે, ત્રણે ગ્રંથિ છૂટી પડી જાય છે અને

સૂક્ષ્મ હોય છે અને જાણે બંને બાજુએ રત્નપંક્તિજ શોભતી ન હોય તે પ્રમાણે તે પ્રકાશે છે. સર્વાંગે રોમનાં અગ્રો સૂક્ષ્મ માણિક્ય-પાંખડીઓની પેઠે સતેજ દેખાય છે; હાથ પગનાં તળીઆં કમળવત્ રક્ત દેખાય છે અને આંખના ડોળા સ્વચ્છ તથા તેજસ્વી દેખાય છે. વધારે શું વર્ણન કરીએ! જે પ્રમાણે મોતી પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત થતાં ફૂલવાથી છીપમાં માતાં નથી, તેથી છીપના સાંધા તૂટી જાય છે; તે પ્રમાણે દૃષ્ટિ પાંપણની વચ્ચે ન માતાં તે દૂરસુધી પહોંચી બહાર નીકળી પડતી હોય એમ દેખાય છે. તે દૃષ્ટિ અર્ધીજ હોય છે, પરંતુ ગગનમંડળને વ્યાપ્ત કરી દે છે. હે અર્જુન! સાંભળ. તેના દેહની સુવર્ણ જેવી કાંતિ થાય છે અને તે વાયુ જેવું હલકું હોય છે; કારણ કે તેમાં પાણી અને પૃથ્વીનો ભાગ રહેતો નથી. પછી તેને સમુદ્રપારની વસ્તુઓ દેખાય છે; તે સ્વર્ગમાં ચાલતી મસલતો પણ સમજી શકે છે અને મૂંગાના મનના ભાવ પણ સમજી શકે છે. તે વાયુરૂપી અશ્વપર સ્વાર થઈ શકે છે; પાણીપર ચાલી શકે છે અને એ રીતે પ્રસંગાનુસાર તેને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણવાયુનો હસ્ત ગ્રહણ કરી હૃદયાકાશનાં પગથીઆં કરી સુષુમ્ણાના દાદરેથી હૃદયમાં આવેલી અને જીવાત્માને શોભા આપનારી જે કુંડલિની જગદંબા તે જગદ્‌બીજનો ગર્ભ જે જીવ તે પર આચ્છાદન કરે છે. તે નિરાકાર બ્રહ્મની સાકાર મૂર્તિ, પરમાત્મા શિવનું સંપુટ અને ૐકારની તો સાક્ષાત્ જન્મભૂમિજ છે. વધારે શું કહેવું ? તે કુંડલિની બાલા હૃદયમાં જાગ્રત થઈ છે, એટલે અખંડ ૐકારધ્વનિ થવા લાગે છે. બુદ્ધિ તે કુંડલિનીની પાસે રહેતી હોવાથી તેના કાનમાં કિંચિત્ ૐકારધ્વનિ જાય છે. એ ધ્વનિ એવો થાય છે કે નાદરૂપી કુંડમાં જાણે ૐકારના આકારનાં ધ્વનિનાં રૂપો આળેખેલાં ન હોય! આ વાતો કલ્પનાથીજ જાણી શકાય છે; પરંતુ તે સમયે કલ્પના કરનારજ ક્યાંથી આણવો? માટે તે હૃદયાકાશમાં કેવી ગર્જના થાય છે, તે સમજી શકાતું નથી. હે અર્જુન! હું તને એક વાત કહેતાં વિસરી ગયો છું. આ વાત એ છે કે, જ્યાંસુધી વાયુતત્ત્વનો લય થતો નથી, ત્યાંસુધી હૃદયાકાશમાં અવાજ થાય છે. તે અખંડ ૐકારના મેઘગર્જના જેવા ધ્વનિથી હૃદયાકાશ ધમધમી રહે છે, એટલે બ્રહ્મરંધ્રનું દ્વાર સહજ ઉઘડી જાય છે. કમળમાંના પોલાણની પેઠે હૃદયાકાશમાં જે અવકાશ હોય છે ત્યાં ચૈતન્ય અધાંતરે વસે છે. તે હૃદયાકાશને ઘેર કુંડલિની પરમેશ્વરી પરોણી આવ્યાથી તેજરૂપની મિજબાની આપવામાં આવે છે. તે વખતે બુદ્ધિરૂપી શાકસહિત પાત્ર પીરસીને, જેમાં દ્વૈતનો છાયો પણ ન હોય એવી મિજબાની આપવામાં આવે છે. કુંડ-

લિની પોતાની કાંતિનો પરિત્યાગ કરી પ્રાણરૂપ બને છે તે વખતે તે જાણે પ્રત્યક્ષ વાયુપૂતળી પોતાનાં પીતાંબર કાઢીને મૂળસ્વરૂપમાં ઉભી હોયની એવી લાગે છે। કિંવા દીપકજ્યોત પવન લાગવાથી બૂઝાઈ જાય છે; અથવા વિદ્યુલ્લતા ગગનમાં ચમકારો મારીને ઝટ વિલુપ્ત થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે તે હૃદયકમળપર્યંતની સુવર્ણની જાડી કાંબી જેવી સતેજ કિંવા તેજરૂપી પાણીના ઝરા પ્રમાણે વહેતી હોય તેવી દીસે છે. પછી તે હૃદયરૂપી પોકળ ભૂમિમા અકસ્માત સમાઈ જાય છે; તે વખતે કુંડલિની શક્તિનું રૂપ શક્તિમાંજ લય પામે છે. આવી સ્થિતિ થયા પછી પણ તે શક્તિજ કહેવાય છે. બાકી વસ્તુતઃ તે પ્રાણજ છે; પરંતુ તે વખતે નાદ, બિંદુ અને કલાજ્યોતિનો નાશ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી મનઃસંયમ, વાયુનું અંદર રહેવું કિંવા ધ્યાન ધરવું, એ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, તથા કલ્પના કરવી, કલ્પનાનો ત્યાગ કરવો, એ ખટપટ પણ નાશ પામે છે. આવા વ્યાપારો બંધ થાય છે; માટે કુંડલિની એ કેવળ પંચમહાભૂતોને વાટી નાખવાનું મુશળજ છે. શરીરનો શરીર-થી નાશ કરવો, એ યોગશાસ્ત્રના સ્વામી જે શંકર તેમણે રચેલા સિદ્ધાંત-નો અભિપ્રાય છે. તેનો હેતુ શ્રીમહાવિષ્ણુએ પ્રદર્શિત કર્યો છે. (જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે) તે મહાવિષ્ણુના સંકેતથી ગ્રંથિઓ છોડી, વસ્ત્રની યથાર્થ ગડી ઉકેલીને, શ્રોતાજ આ માળાના ગ્રાહક છે એમ સમજી મેં તે તેમની સમક્ષ સાદર કર્યો છે. (૨૯૨)

युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

શ્લોકાર્થ:—આ પ્રકારે સર્વ કાળ પોતાનું અંતઃકરણ સમાધિમાં સ્થિત કરી મનોનિગ્રહ કરનાર યોગીને, મોક્ષ એજ જેનું પરમ ફળ છે એવી મારા સ્વરૂપમાં રહેલી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

ટીકા:—જ્યારે શક્તિનું તેજ નષ્ટ થાય છે ત્યારે દેહ એટલું સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરે છે કે તે લોકોને દેખાતો પણ નથી. શરીર પૂર્વવત્ સાવ-યવ છતાં તે કેવળ વાયુમયજ હોય છે. જે પ્રમાણે કેળની છાલ કાઢી નાખીને કેવળ ગર્ભભાગનેજ ઉભો રાખવામાં આવે, કિંવા જે પ્રમાણે આકાશને અવયવો ફુટે; તેજ પ્રમાણે તેનાં અવયવો હોય છે. આ પ્રમાણે શરીર બન્યા પછી તેને "ખેચર" એટલે આકાશમાં સંચાર કરનાર કહેવામાં આવે છે; અને આવું શરીર પ્રાપ્ત થયા પછી તેનો દેહ લોકોને આશ્ચર્યકારક લાગે છે આવો યોગી ચાલી જવા પછી પાછળ જે પગલાં

પછી કાર્ય આરંભવામાં આવે તોજ તે સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ આ સ્થળે તેની કાંઇ અડચણ નથી. વળી યોગ્યતાની કાંઇ એકાદ ખાણ હોય છે કે? જે થોડીશી વિરક્તિ કે ધર્માચરણ ધારણ કરી દેહના ધર્મનું વ્યવસ્થિત નિયમન કરશે તે શું અધિકારી નહિ થશે કે? આ યુક્તિથી તો એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, એટલી યોગ્યતા તો તારામાં છેજ." શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે અર્જુનનું તે સમયનું સંકટ ફેડયું. પછી તે બોલ્યાઃ- "હે પાર્થ! આ યોગપ્રાપ્તિની આવી વ્યવસ્થા છે; પરંતુ અવ્યવસ્થિત મનુષ્યને કદી પણ તેની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. (૩૪૪)

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन॥१६॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! અતિશય ખાનાર યોગસાધન કરી શકશે નહિ અને બિલકુલ ન ખાનારથી પણ થઈ શકશે નહિ; તેજ પ્રમાણે અતિનિદ્રા લેનાર અને અતિશય જાગ્રત રહેનારથી પણ યોગસાધન થઇ શકશે નહિ.

ટીકાઃ—જે જીહ્વા કિંવા નિદ્રાને સર્વથૈવ આધીન થયેલો છે; તેને આ યોગનો અધિકાર કહી શકાતો નથી; અથવા દુરાગ્રહના આવેશમાં જે ક્ષુધા અને તૃષાનો નિરોધ કરીને અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં આશ છે અને નિદ્રાને રસ્તે નહિ જતાં હઠથી પ્રબળ અભિમાન ધારણ કરે છે; તેનું શરીરસુદ્ધાં તેને આધીન રહેતું નથી, તો પછી તેનાથી યોગ તે શી રીતેજ સાધી શકાય? માટે વિષયનું અતિસેવન કરવાની કિંવા સર્વાંશે તેનો નિરોધ કરવાની પણ ઇચ્છા રાખવી નહિ-અર્થાત્ સર્વ કાર્ય મધ્યમસર રાખવાં. (૩૪૮)

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—જેના આહારવિહાર યુક્ત છે, જેનાં કર્માચરણ વ્યાપાર યોગ્ય રીતે ચાલે છે અને જેની નિદ્રા તથા જાગૃતિ પ્રમાણસર હોય છે; તે પુરુષનો યોગ તેનાં દુઃખોનો નાશ કરે છે. (૧૭)

ટીકાઃ—અન્ન ગ્રહણ તો કરવું, પરંતુ તે યુક્તિથી નિયમિત રીતે કરવું; તેજ પ્રમાણે જે જે કર્મો કરવાં તે તે સર્વે યુક્તિથી પ્રમાણસરજ કરવાં. ભાષણ પરિમિત હોવું જોઈએ; વ્યાયામ પણ શરીરને માફક આવે તે પ્રમાણેજ કરવો જોઇએ; અને નિદ્રા તથા જાગરણ પણ હદસરજ કરવું જોઈએ. આથી શરીરમાંની રક્તાદિક સપ્તધાતુઓ તથા કફવાતાદિક આપો-

ઇંદ્રિયોને અનિષ્ટકારક લાગે છે. બાકી આ યોગસાધન જેટલું અન્ય કોઇ સહેલું અને સારૂં સાધન આ જગતમાં છેજ ક્યાં? (૩૬૩)

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया।
यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति॥ २०॥
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम्।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः॥ २१॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગાભ્યાસથી સંયમિત થયેલું ચિત્ત જ્યારે કર્મથી ઉપરામ પામે છે અને જ્યારે યોગી પોતાના શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામીને પોતાના સ્વરૂપમાંજ સંતોષ પામે છે; (૨૦) તથા જ્યારે તે અતિસૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય એવું તથા ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ ન કરી શકાય એવું અપાર સુખ અનુભવે છે, ત્યારે તે સ્થિર થયેલો યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપમાંથી ચ્યુત થતોજ નથી. (૨૧)

ટીકાઃ—માટે આસનના બળથી જે ખરો અભ્યાસ કરવાનું મેં જણાવ્યું તે દ્વારાજ આ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ થઇ શકશે. આ યોગસાધનથી જ્યારે ઇંદ્રિયોનો સંયમ થઇ જાય છે, ત્યારે આપોઆપજ બ્રહ્મસ્વરૂપ સાધ્ય થઇ શકે છે. સદૈવ મનઃપ્રવૃત્તિની દોડધામ બહાર તરફજ હોય છે; તે જ્યારે બંધ પડે છે અને ચિત્તને આત્મદર્શન થાય છે, ત્યારે તેને "આત્મતત્ત્વ હુંજ છું" એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રતીતિ થતાંની સાથેજ તે સુખના સિંહાસનપર આરૂઢ થાય છે અને પછી આત્માનંદમાંજ લય પામે છે. જેના કરતાં અધિક કોઇ વસ્તુ છેજ નહિ અને જેને ઇંદ્રિયો કદી જાણી શકતીજ નથી એવું જે આત્મસ્વરૂપ-અર્થાત બ્રહ્મસ્વરૂપ તે પોતેજ બની રહે છે. (૩૬૮)

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।
यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥२२॥

શ્લોકાર્થઃ—તેમજ તે સુખ કરતાં અધિક લાભ તેને અન્ય કંઇ લાગતોજ નથી; અને તે સુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં દુઃખના ડુંગરો તેનાપર તૂટી પડે તોપણ તે ડગમગતો નથી. (૨૨)

ટીકાઃ—આવી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થયા પછી મેરુ પર્વત કરતાં પણ પ્રચંડ દુઃખો તેના શરીરપર આવી પડે, તોપણ તેના ચિત્તને ડોલન થતું નથી, કિંવા શસ્ત્રથી દેહને છિન્નવિચ્છિન્ન કરી નાખવામાં આવે અથવા

અગ્નિમાં નાખવામાં આવે, તોપણ મહાસુખમાં નિમગ્ન થયેલું તેનું ચિત્ત જાગ્રત થતું નથી. આ પ્રમાણે આત્મસુખમાં નિમગ્ન થયા પછી તેને દેહની સ્મૃતિ રહેતી નથી; અને આવું અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થવાથી બીજી વાતોની તેને વિસ્મૃતિ થાય છે.

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—જેમાં દુઃખનો યત્કિંચિત્ સંચાર થતો નથી તેનેજ યોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગ પ્રયત્નથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી સાધ્ય કરવો.

ટીકાઃ—સંસારના પંજામા ફસાયેલું મન જે બ્રહ્મસુખની મિત્રતાથી સંસારસુખની વાતજ ભૂલી જાય છે; જે સુખ યોગનું ભૂષણ છે, સંતોષનું સામ્રાજ્ય છે અને જેને માટે સર્વ જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે; એવું જે બ્રહ્મસુખ તે અભ્યાસના યોગથી મૂર્તિમંત દેખાવા લાગે છે; અને તેમ થતાંની સાથેજ યોગી તદ્રૂપ બની જાય છે. (૩૭૪)

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः॥ २४॥

શ્લોકાર્થ.—સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થનાર સર્વ વાસનાનો સર્વાંશે ત્યાગ કરી મનથીજ સર્વ ઇંદ્રિયોને સર્વ બાજુથી જીતીને; (૨૪)

ટીકાઃ—તથાપિ હે અર્જુન! એક રીતે આ યોગ સુલભ છે. સંકલ્પની સંતતિ જે કામક્રોધાદિક તેનો નાશ કર્યાથી તે સંકલ્પને જ્યારે સંતતિશોક થશે, ત્યારેજ તે વશ થશે. વિષયો લય પામ્યા છે એવી વાત આ સંકલ્પે સાંભળી કિંવા તેણે ઇંદ્રિયોને નિયમિતપણે વર્તતાં જોઈ એટલે તેનું હૃદય ફાટી જાય છે અને તે પ્રાણ છોડે છે! આ રીતે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં સંકલ્પની યાત્રા સમાપ્ત થાય છે અને ધૈર્યના મંદિરમાં બુદ્ધિ સુખપૂર્વક વાસ કરે છે. (૭૭)

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत्॥२५॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥ २६॥

શ્લોકાર્થઃ—તથા ધૈર્યયુક્ત બુદ્ધિવડે ધીરે ધીરે પ્રત્યાહાર કરે

તથા મનને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કરી કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન કરે નહિ; (૨૫) આ અસ્થિર અને ચંચળ મન જે જે સ્થળે જાય ત્યાંથી તેને પાછું વાળી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત કરવું. (૨૬)

ટીકાઃ—બુદ્ધિને ધૈર્યનો આશ્રય મળ્યો એટલે તે મનને ધીને ધીમે બ્રહ્માનુભવની વાટે લાવી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં તેની સ્થાપના કરે છે. આ માર્ગદ્વારા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. વળી જો આ માર્ગ સાધ્ય ન થઈ શકે એમ હોય તો એથી સુલભ એક બીજો માર્ગ સાંભળ. સાધકે પ્રથમ એક નિયમ યાદ રાખવો કે, કરેલો નિશ્ચય કદી પણ છોડવો નહિ. આવા નિશ્ચયથી જ્યારે ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યારે તેને ખુશીથી સ્વતંત્ર વર્તન કરવા દેવું. આવી રીતે સ્વતંત્ર થયા પછી તે જ્યાં જ્યાં જશે, ત્યાં ત્યાંથી નિઃસંશય તેને પાછું વાળી શકાશે અને એ રીતે તેને સ્થિરતાનો અભ્યાસ થઈ જશે. (૩૮૨)

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्।
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्॥ २७॥

શ્લોકાર્થઃ—જે યોગીનું ચિત્ત સંતોષ પામ્યું છે, જેનો રજોગુણ નષ્ટ થયો છે તથા જે બ્રહ્મસ્વરૂપ તથા નિષ્પાપ થયો છે, તેને નિરતિશય સુખ (બ્રહ્મસ્વરૂપ) પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૭)

ટીકાઃ—એક વખતના એવા અનુભવ પછી એજ પ્રકારે અનેક વેળા તે સ્થિર દશાને પ્રાપ્ત થતાં તે સહજ આત્મસ્વરૂપની નિકટ આવશે અને તે આત્મસ્વરૂપને જોઈ તેમાં તદ્રૂપ થશે. પછી અદ્વૈતમાં દ્વૈત ડૂબી જશે અને ઐક્યના તેજથી ત્રૈલોક્ય પ્રકાશિત થશે. આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વાદળાં જ્યારે નષ્ટ થાય છે, ત્યારે જ્યાં ત્યાં શુદ્ધ આકાશજ દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે ચિત્ત જ્યારે બ્રહ્મમાં લય પામે છે, ત્યારે ત્રૈલોક્ય સહજ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે. (૩૮૬)

युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે નિરંતર આત્મયોગ કરનાર પાપરહિત યોગી, જેમાં બ્રહ્મનો અનુભવ અંતર્ભૂત છે એવું અત્યંત સુખ અનાયાસે મેળવે છે. (૨૮)

ટીકાઃ—મનમાંના સંકલ્પવિકલ્પો છોડી જેઓ આ સુકર યોગસ્થિતિનો પુષ્કળ અનુભવ લઈ સુખી થયા છે; તેઓ તે સુખના સંસર્ગથી

પરબ્રહ્મપદે પહોંચી ગયા છે. મીઠું જેમ પાણીમાં ભળી ગયા પછી તે પાણીને છોડી શકતું નથી; તે પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મનું ઐકય થયા પછી તે પૃથક્ થઇ શકતા નથી. પછી જીવને બ્રહ્માનંદના મંદિરમાં મહાસુખની દિવાળીનો અનુભવ વારંવાર મળ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે યોગી પોતાનાજ પગ પોતાની પીઠપર નાખીને ચાલે છે. જો આવો કઠિન યોગપ્રયોગ તારાથી સાધ્ય ન થઇ શકે એમ હોય તો તને એક બીજો ઉપાય બતાવું છું. (૩૯૦)

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥२९॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥३०॥

શ્લોકાર્થઃ—જેની સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ છે એવો યોગયુક્ત પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં પોતાના આત્માને અને પોતાના આત્મામાં સર્વ ભૂતોને જુએ છે. (૨૯) જે સર્વ ભૂતોમાં મને જુએ છે અને મારામાં સર્વ ભૂતોને જુએ છે, તેની દૃષ્ટિથી હું દૂર થતો નથી અને મારી દૃષ્ટિથી તે દૂર થતો નથી. (કારણ કે ઉભય એકસ્વરૂપ છીએ.) (૩૦)

ટીકાઃ—હું સર્વેના દેહમાં છું અને સર્વ દેહો મારામાં છે, એ વિષે તો વાદજ નથી. આ રીતે જગત અને ઈશ્વર ઓતપ્રોત છે, પરંતુ સાધકની બુદ્ધિએ આ તત્ત્વને ગ્રહણ કરવું જોઇએ. હે અર્જુન! જે એકત્વભાવથી સર્વ ભૂતોમાં હું વ્યાપક છું એમ માનીને મને ભજે છે; વ્યક્તિઓનાં અનેકત્વને લીધે જેના અંતઃકરણમાં અનેકત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી અને જે સર્વ સ્થળે કેવળ હુંજ વ્યાપક છું, એમ માને છે; તે અને હું એકજ છીએ, એમ કહેવું વ્યર્થ છે; કારણ કે હે ધનંજય! એમ ન કહેવામાં આવે તોપણ તેનું અને મારૂં સ્વરૂપ એકજ છે. જે પ્રમાણે દીપક અને પ્રકાશ એમાં એકત્વ હોય છે, તે પ્રમાણે તે મારામાં છે અને હું તેનામાં છું. જે પ્રમાણે રસનું અસ્તિત્વ પાણીના યોગે અને અવકાશ(પોલાણ)નું અસ્તિત્વ આકાશના યોગે હોય છે; તે પ્રમાણે તે યોગી મારાજ સ્વરૂપથી સ્વરૂપવાન દેખાય છે. (૩૯૭)

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते॥३१॥

શ્લોકાર્થઃ—એકત્વને પ્રાપ્ત થયેલો જે યોગી સર્વ ભૂતોમાં

રહેલા જે હું તેને ભજે છે; તે સર્વ પ્રકારે વર્તતો હોવા છતાં પણ મારા સ્વરૂપમાંજ સ્થિત થાય છે. (૩૧)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જે પ્રમાણે વસ્ત્રમાં તંતુ મળી ગયેલા હોય છે, તે પ્રમાણે જે ઐક્યદષ્ટિથી સર્વ સ્થળે મારી વ્યાપ્તિ જુએ છે; કિંવા અલંકારો અનેક હોય છે પરંતુ તે સર્વે એકજ સુવર્ણમાંથી બનેલા હોય છે, એવી દૃષ્ટિથી જેઓ ઐક્યરૂપી અડગ પર્વતને જુએ છે; જેણે એવા અદ્વૈતપ્રકાશથી અજ્ઞાનરાત્રિને પ્રકાશમય બનાવી દીધી છે; (૪૦૦) તે પંચભૂતાત્મક શરીરમાં રહેવા છતાં પણ તેને સ્વસ્વરૂપમાં ભળી જતાં લેશ પણ પ્રતિબંધ નડતો નથી. તેને સ્વાનુભવથી મારું વ્યાપકત્વ પ્રાપ્ત થયું છે; માટે તેને કોઇ વ્યાપક ન કહે તોપણ તે વ્યાપકજ છે. તેણે જોકે શરીર ધારણ કર્યું હોય છે, તોપણ શરીર સાથે તેને લેશ પણ સંબંધ હોતો નથી. આ વાત શબ્દોદ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય એમ નથી, માટે તેનું વર્ણન શી રીતે કરૂં? (૪૦૩)

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः॥३२॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! જે યોગી પોતાની પેઠેજ સર્વને પણ સુખ અને દુઃખ થાય છે એવી સમદૃષ્ટિથી સર્વને જુએ છે, તે મને પરમ માન્ય છે. (૩૨)

ટીકાઃ—જે જગતને પોતાના સમાનજ માને છે; જે સ્વાનુભવદ્વારા ત્રૈલોક્ય હુંજ એમ જાણે છે; તેને શરીર હોય છે એ વાત ખરી અને તે સુખદુઃખ ભોગવે છે, એમ લોકો સુદ્ધાં કહે છે; પરંતુ મારા મનથી તો તે પરબ્રહ્મજ છે. માટે હે અર્જુન! જેના યોગથી પોતાના આત્મામાંજ સર્વ વિશ્વને જોઇ શકાય તથા પોતેજ વિશ્વરૂપ બની શકાય, તે સમદૃષ્ટિની તું ઉપાસના કર. એટલા માટેજ મેં તને પુષ્કળ પ્રસંગે કહ્યું છે કે, સમદૃષ્ટિ કરતાં આ જગતમાં અન્ય કોઇ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા જેવી નથી. (૪૧૦)

॥ अर्जुन उवाच ॥

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन।
एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्॥३३॥
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મધુસૂદન! તમે જે આ સમત્વયોગ કહ્યો તે યોગની અચળ સ્થિતિ મનમાં ચાંચલ્યને લીધે રહી શકે એમ મને લાગતું નથી. (૩૩) હે કૃષ્ણ! મન અતિ ચંચળ અને કોઇ પણ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ ન થવા દેનાર એવું બળવાન અને અભેદ્ય છે. તેનો નિગ્રહ કરવો એ વાયુને અટકાવવા સમાન દુઃસાધ્ય છે, એમ હું માનું છું. (૩૪)

ટીકાઃ—પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યોઃ-હે દેવ! આપે દયા આણી સમત્વનો માર્ગ બતાવ્યો. પરંતુ મનના ચંચળ સ્વભાવ-ને લીધે હું નભી શકું એમ નથી. એ મન કેવું અને કેવડું છે તે જાણી શકાતું નથી અને તેની પ્રવૃત્તિને માટે ત્રૈલોક્ય પણ નાનું પડે છે; માટે માંકડા(વાંદર)ને સમાધિ લાગવી. કિંવા પ્રચંડ વાવાઝોડાને 'સ્થિર થા' કહેતાંજ તેની સ્થિરતા થવી એ ઘટના જેમ અશક્ય છે; તેમ મનને સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થવું પણ અસંભવિત છે. એ મન બુદ્ધિને ઠગે છે, નિશ્ચયને તોડી નાખે છે અને ધૈર્યને હાથતાળી આપી છટકી જાય છે. એ મન વિચારને ભ્રમિત કરે છે, સંતોષને ખંડિત કરે છે અને એક સ્થળે નિશ્ચિંતે બેઠેલા માણસને દશ દિશામાં ભ્રમણ કરાવે છે. એને ગોંધી રાખવા જતાં તે ઉછળીને બહાર પડે છે અને નિગ્રહ કરવા જતાં ઉલટો નિગ્રહજ તેને સહાયભૂત થાય છે. આવું જે મન તે શું પોતાનો સ્વભાવ છોડશે કે? મન જો સ્થિર રહે તો આપણને સમદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ તે આવું ચંચળ હોવાથી સ્થિર થવું દુર્ઘટ છે. (૪૧૭)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते॥३५॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન કહે છે.—હે મહાબાહો! મન ચંચળ હોવાથી તેનો નિગ્રહ કરવો એ અત્યંત કઠિન છે, એ વાત હું નિઃસં-શય માનું છું; પરંતુ હે અર્જુન! વૈરાગ્ય અને અભ્યાસના યોગે તે પણ સ્વાધીન થઈ શકે છે. (૩૫)

ટીકાઃ—ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ—તેં જે કહ્યું તે સત્યજ છે. મનનો સ્વભાવ ચંચળ છે, પરંતુ તેને વૈરાગ્યને આધારે અભ્યાસના માર્ગપર ચડાવવામાં આવે, તો તે કાળે કરીને અવશ્ય સ્થિર થશે; કારણ કે આ મન એક ઉત્તમ આદત એ ધરાવે છે, કે તેની એને ચટક લાગે છે

તેમાંજ નિરંતર રહેવાને ઈચ્છે છે; માટે વિનોદને ખાતર પણ તેને આત્મસુખ પ્રતિ વાળવું જોઈએ. (૪૨૦)

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મનોનિગ્રહ કરવાનો અભ્યાસ કરતો નથી તેને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી. જે અંતઃકરણને વશ કરી મનોનિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેનેજ પ્રયત્નવડે તે પ્રાપ્ત થાય છે, એવો મારો મત છે.

ટીકાઃ—જેનામાં વૈરાગ્ય નથી અને જે અભ્યાસ પણ કરતો નથી તેનું મન કદી પણ વશ થઈ શકનાર નથી. વળી જે યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ વગેરેનો અભ્યાસ કરતા નથી; જેને વૈરાગ્યનું સ્મરણ પણ થતું નથી અને જે કેવળ વિષયરૂપી જળમાં મત્સ્યની પેઠે ડૂબી રહ્યા છે અને આવી રીતે વિષયલંપટ થયેલા મનને યુક્તિની ચીમટીજ કદી લગાવતા નથી; તેનું મન નિશ્ચિત શી રીતે થશે વારૂ? માટે મનોનિગ્રહ કરવાના જે ઉપાય છે તેનો તું આરંભ કર. પછી જોઈએ તો વારૂ તે કેમ વશ નથી થતું? શું યોગસાધનો સર્વે ખોટાં છે? પરંતુ આપણે તેનો અભ્યાસજ કરતા નથી, એમ કહે. જો યોગસાધનનું બળ હોય તો મનની ચંચળતાની શું વિસાત? શું યોગબળથી મહત્તત્ત્વાદિક સ્વાધીન નથી થતાં? આ સાંભળી અર્જુન બોલ્યો કે, હે દેવ! આપ જે કહો છો તે સત્ય છે. ખરેખર, યોગબળની સમક્ષ મનની ચંચળતાનું બળ ટકી શકનાર નથી; પરંતુ એ યોગ કેવો છે? તથા તેને કેવી રીતે જાણવો! એ વાત મને વિદિત નહોતી, તેથી કરીને આટલા દિવસ 'મન એ નિગ્રહ ન કરી શકાય એવું છે' એમ હું કહેતો હતો. હે પુરુષોત્તમ! આપના પ્રસાદથી મારા આખા જન્મમાં આજેજ મને એ વાતનો પરિચય થયો છે.

॥ अर्जुन उवाच ॥

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે કૃષ્ણ! જે સાધક શ્રદ્ધાવાન છતાં વિશેષ યત્ન કરતો નથી, જેનું મન અંતકાળે યોગમાંથી ચ્યુત થયું છે; તે યોગસિદ્ધિને ન પામતાં કયી ગતિને પામે છે? (૩૭) હે કૃષ્ણ! બ્રહ્મમાર્ગમાં સ્થિર ન થતાં મોહવશ થયેલો યોગી કર્મમાર્ગ અને યોગમાર્ગ એ ઉભયથી ભ્રષ્ટ થઈ છૂટાં પડેલાં વાદળાંની પેઠે નાશ તો પામતો નથી? હે કૃષ્ણ! મારા આ સંશયનું નિઃશેષ છેદન કરવાને આપજ યોગ્ય છો. આ સંશયનું છેદન કરવાને આપ વિના કોઈ સમર્થ નથી. (૩૮,૩૯)

ટીકાઃ—પરંતુ હે પ્રભો! વળી એક સંશય સહજ ઉત્પન્ન થયો છે. એ સંશયની નિવૃત્તિ કરવાને આપનાવિના અન્ય કોઈ સમર્થ નથી; માટે હે ગોવિંદ! જો કોઈ મનુષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવા લાગે, અને ઇંદ્રિયરૂપી ગ્રામમાંથી નીકળી મોક્ષરૂપી ધામમાંથી જવાને માટે ભક્તિરૂપી માર્ગે ચાલે; પછી મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત ન થાય અને પાછા પણ ફરી ન શકાય એવી સ્થિતિમાં તેનો આયુષ્યરૂપી સૂર્ય મધ્યમાંજ અસ્ત થાય તો તેની શી વલે થાય? કવખતે ચઢી આવેલું નાનું પાતળું વાદળું જેમ ટકતું પણ નથી અને વૃષ્ટિ પણ કરતું નથી; તેમ તે ઉભય લક્ષ્યથી વંચિત થાય; અર્થાત્ મોક્ષ તો દૂર રહ્યો, પરંતુ શ્રદ્ધાના બળપર છોડેલો સંસારવ્યવહાર પણ ચૂકે. આ પ્રમાણે ઉભય લક્ષ્યની પ્રાપ્તિથી જે વંચિત રહે. તેની શી ગતિ થાય? તે કહો. (૪૩૬)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते।
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥ ४०॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-હે પાર્થ! આવો યોગભ્રષ્ટ પુરુષ આ લોક અને પરલોકથી વંચિત રહેતો નથી. બાપુ! સત્કૃત્યો કરનાર પુરુષ કદી પણ દુર્ગતિને પામતો નથી. (૪૦)

ટીકાઃ—ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ-હે પાર્થ! જેને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે; તેની અન્ય ગતિ હોયજ નહિ. માત્ર તેને મધ્યમાં વિશ્રાંતિ લેવી પડે છે એજ! પરંતુ તે વિશ્રાંતિમાં તેને જે સુખ મળે છે, તે દેવને સુદ્ધાં મળતું નથી. જો તે અભ્યાસનાં કદમ ત્વરાથી મૂકે-અર્થાત્ ત્વરાથી અભ્યાસ કરે, તો દિવસ(આયુષ્ય)નો અસ્ત થયા પૂર્વે પણ મોક્ષરૂપી

ગ્રામમાં પહોંચેજ; પરંતુ જો તેનો વેગ તેટલો ન હોય તો તેને વિસામો પણ લેવોજ પડે છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ તો તેને માટે નક્કી છે.

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગભ્રષ્ટ પુરુષ મહત્પુણ્યદ્વારા પ્રાપ્ત થનાર ઇંદ્રાદિ લોકમાં જઇ ત્યાં અનેક વર્ષોસુધી રહી, પછી (મૃત્યુલોકમાં) પવિત્ર તથા શ્રીમંત પુરુષના કુળમાં જન્મ પામે છે. (૪૧)

ટીકાઃ—અરે આ કૌતુક તો જો! જે લોકની પ્રાપ્તિ કરવાને સો યજ્ઞ કરનાર ઇંદ્રને પણ આયાસ કરવા પડે છે; તે લોક આ મોક્ષેચ્છુ પુરુષને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ત્યાંના સકળ અને અપ્રતિમ ભોગ ભોગવતાં તેને કંટાળો આવે છે. તે દિવ્ય ભોગમાં પણ પછી ત્યાં તેને સુખ થતું નથી અને તે નિરંતર પ્રભુને બે હાથ જોડી એવો પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે, હે ભગવન્! આ ભોગનું વિઘ્ન મારા માર્ગમાં ક્યાંથી આવ્યું! પછી તે પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામે છે; પરંતુ તે એવાજ કુળમાં જન્મ પામે છે, કે જે સર્વ ધર્મોનું પિયર હોય. અહીંઆં તેના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના પૂર્વજન્મનાં બીજને અંકુર ફૂટે છે. જે કુળ નીતિમાર્ગે ચાલનાર હોય; સત્ય અને સુમધુર ભાષણ કરનાર અને શાસ્ત્રોક્ત રીતે વર્તનાર હોય; જે કુળમાં નિત્ય વેદની ધૂન ચાલી રહી હોય અને સ્વધર્માચરણ જે કુળનો વ્યવસાય તથા સારાસાર વિચાર જેનો મંત્રી હોય; જે કુળની ચિંતા ઈશ્વરને વરેલી હોય છે અને જે કુળમાં વડીલોની પૂજા કરવામાં આવે છે; આવી રીતે જે કુળમાં સર્વ પુણ્યો એકત્રિત થયાં હોય અને જ્યાં સર્વ સુખોની સમૃદ્ધિ હોય, તે કુળમાં યોગભ્રષ્ટ પુરુષનો જન્મ થાય છે. (૪૪૮)

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥४३॥

શ્લોકાર્થઃ—અથવા બુદ્ધિમાન યોગીના કુળમાંજ આ યોગભ્રષ્ટ પુરુષ જન્મે છે; કારણ કે આવા પ્રકારનો જન્મ પણ આ લોકમાં અતિ દુર્લભ છે. (૪૨) આવા યોગીના ઘરમાં જન્મ થયો એટલે પૂર્વજન્મની

યોગબુદ્ધિનો તેનામાં વિકાસ થાય છે; અને તે યોગસિદ્ધિને માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરે છે. (૪૩)

ટીકાઃ—અથવા જે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં હવન કરનાર, પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળા અને મહાસુખના ક્ષેત્રમાં વસવાવાળા હોય; જે 'एक-मेवाद्वितीयम्' એ સિદ્ધાંતમાં નિત્ય નિમગ્ન રહી ત્રિભુવનનું રાજ્ય ભોગવે છે અને સંતોષરૂપી વનમાં કોકિલા જેવો સુંદર ધ્વનિ કાઢે છે; જે વિચારરૂપી વૃક્ષનાં મૂળ પાસે બેસી બ્રહ્મરૂપી નિત્ય ફળનું સેવન કરતા હોય છે; એવા યોગીના કુળમાં તે યોગભ્રષ્ટ પુરુષ જન્મ લે છે. તેનો જન્મ થયા પછી નાની વયમાંજ તેના આત્મામાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પડે છે; અને જે પ્રમાણે સૂર્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં તે ચારે તરફ પ્રભા ફેંકે છે; તે પ્રમાણે પ્રૌઢ વયની રાહ ન જોતાં જ્ઞાન તેને બાળવયમાંજ વરે છે. પૂર્વજન્મે સિદ્ધ થયેલી બુદ્ધિના યોગે તેને સર્વ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના મુખમાંથી સર્વ શાસ્ત્રો સ્વયમેવ નીકળવા લાગે છે. આવા ઉત્તમ કુળમાં જન્મ લેવાની કામના દેવના મનમાં સુદ્ધાં હોય છે અને તેટલા માટે તેઓ નિત્ય જપહોમ કરે છે. હે પાર્થ! દેવ પણ જેની સ્તુતિ કરે એવા આ મૃત્યુલોકના ઉત્તમ કુળમાં યોગભ્રષ્ટ પુરુષ જન્મ પામે છે. (૪૫૯)

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામ્યા પછી તે પરતંત્ર હોય તોપણ પૂર્વાભ્યાસના બળે યોગ તરફ વળે છે; અને તે યોગનો માત્ર જિજ્ઞાસુ હોય તોપણ તેને વેદાચરણનાં ફળ કરતાં વિશેષ ફળ મળે છે.(૪૪)

ટીકાઃ—વળી પૂર્વજન્મમાં આયુષ્યના અંતકાળે જે સદ્‌બુદ્ધિ તેનામાં હતી તે તેને આ જન્મમાં પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. એક તો પુરુષ ભાગ્યવાન હોય અને વળી પગપાળો હોય; તેમાં વળી તેની આંખમાં અંજન કરવામાં આવે એટલે તેને જે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં રહેલું દ્રવ્ય સહજ જડી આવે છે; તે પ્રમાણે તે યોગભ્રષ્ટ પુરુષની બુદ્ધિ ગુરુમુખ સિવાય ન સમજી શકાય એવા વિષયોમાં સહજ પ્રવેશ કરી શકે છે. તેની ઇંદ્રિયો આપોઆપજ તેના મનને સ્વાધીન બની જાય છે, મનનું પ્રાણવાયુની સાથે ઐક્ય થાય છે અને પ્રાણવાયુ ચિદાકાશમાં મળે છે. અન્ય શાસ્ત્ર તો ગમે તેમ પરંતુ યોગાભ્યાસ તો તેને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે અને સમાધિ તો તેનું ઘર પૂછતી આવે છે. તેને જોતાં એવોજ

ભાસ થાય છે, કે જાણે યોગસ્થ શંકર કિંવા વૈરાગ્યરૂપી સિદ્ધિની મૂર્તિમંત અનુભવજ પ્રકટ થયો છે કે શું ! કિંવા સંસારમાપક યંત્ર અથવા અષ્ટાંગયોગ સાહિત્યનો ભંડારજ પ્રકટ થયો છે કે શું, એવો ભાસ થાય છે. જાણે સૌગંધ્યે ચંદનનું રૂપ ધારણ કર્યું હોય તે સાધક દશાના યોગથી પણ તે એટલો તો યોગારૂઢના જેવો જણાય કે સંતોષની મૂર્તિ કિંવા સિદ્ધિના ભંડારમાંથી કાઢેલી દિવ્ય પ્રતિમ જેવો તે લાગે છે. (૬૪)

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्॥४५॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ નિયમપૂર્વક પ્રયત્ન કરનાર સર્વ પ્રકારનાં પાતકોમાંથી મુક્ત થયેલો અને અનેક જન્મોથી એજ પ્રયત્ન કરતો આવેલો યોગી પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૫)

ટીકા:—કારણ કે કોટયવધિ વર્ષો થયાં હજારો જન્મોના પ્રતિબંધ દૂર કરી તે આત્મસિદ્ધિના કિનારાપર આવી પહોંચેલો હોય છે માટેજ તેને સર્વ સાધનો સ્વભાવતઃ પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી તે સહજ વિવેકના સિંહાસનપર આરૂઢ થાય છે. તે પછી વિચાર કરવામાં પ્રગત એવો જે વિવેક તે પણ પાછળ રહી જાય છે; અને જેનો વિચાર પણ આવવો મુશ્કેલ છે એવું જે બ્રહ્મ તે તો તે પોતેજ બની જાય છે આ વખતે મનનાં વાદળાં દૂર થાય છે; પ્રાણવાયુનું ચાલવું બંધ થાય છે અને ચિદાકાશમાં લીન થઇ ૐકારના અર્ધબિંદુમાં નિમગ્ન થાય છે. આવી રીતે તેને વર્ણવી ન શકાય તેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી વાણીવ્યાપાર તો બંધજ થઇ જાય છે. સર્વ પ્રકારની ગતિને ગતિ આપનાર જે નિરાકાર પરબ્રહ્મ તેનીજ મૂર્તિ તે બની રહે છે. તેણે પ... છળના જન્મોમાં અંતઃકરણરૂપી જળમાંના વાસનારૂપી વિક્ષેપનું અને પાપરૂપી મળનું નિવારણ કરી નાખ્યું હોય છે; તેથી તરતજ તેની લગ્નઘટિકા ડૂબી જાય છે અને તદ્રૂપતાની સાથે તેનાં શુભ લગ્ન થઇ તે અભેદને પ્રાપ્ત થાય છે. વાદળાં નષ્ટ થયાં એટલે તેઓ જે પ્રમાણે આકાશરૂપ બની રહે છે; તે પ્રમાણે વિક્ષેપો દૂર થતાં તે આ શરીર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જેમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જેમાં તે પુનઃ લય પામે છે, તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બની જાય છે. (૬૩

...धिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તપસ્વી, જ્ઞાની તથા કર્મ કરનાર કરતાં યોગી અધિક શ્રેષ્ઠ છે; માટે હે અર્જુન! તું યોગી થા. (૪૬)

ટીકાઃ—જે લાભની આશાથી કર્મનિષ્ઠ પુરુષ પોતાના બાહુબળના ભરોસાપર કર્મમાર્ગના પ્રવાહમાં ભુસકો મારે છે; કિંવા જે એક વસ્તુને માટે જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનરૂપી કવચ ધારણ કરી સમરાંગણમાં આવી પ્રપંચરૂપી શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરે છે; અથવા જેની પ્રાપ્તિને અર્થે તપસ્વી નિર્જન અને વિકટ પર્વતના બિહામણા માર્ગોમાં પ્રવાસ કરે છે; જે ભક્તોનાં ભજનનું અધિષ્ઠાન છે અને જે સર્વ પ્રકારે સર્વને પૂજ્ય છે; અને સાધકોનું સિદ્ધ તત્ત્વ છે એવું જે કૈવલ્યપદ તે તે પોતેજ બની જાય છે; માટેજ તે કર્મનિષ્ઠોને વંદ્ય, જ્ઞાનીઓને વિચારણીય અને તપસ્વીઓને ગુરુરૂપ છે. જીવ અને પરમાત્મા એ ઉભયના સંગમસ્થળે તેના મનનું ઐક્ય થયેલું હોવાથી, તે દેહધારી હોવા છતાં પણ આવી યોગ્યતા પામે છે. માટે હે અર્જુન! આજ કારણથી 'તું યોગી થા' એમ હું તને નિત્ય કહું છું. (૮૧)

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

શ્લોકાર્થઃ-સર્વ યોગીઓમાંથી પણ મારી સાથે જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ઐક્ય પામી મને ભજે છે, તે મને પરમ માન્ય છે. (૪૭)

ટીકાઃ—અરે! યોગી એટલે દેવનો દેવ, મારાં સર્વ સુખનો સાગર અને મારો પ્રાણ છે, એમ સમજ. તે ભક્ત, ભક્તિ અને ભગવાન, એ ભક્તિની ત્રિપુટી મનેજ સમજે છે. હે સુભદ્રાપતે! પછી તેની અને મારી પ્રીતિ વર્ણવી શકાય એમ નથી. એમજ સમજ કે, તે એટલે પ્રત્યક્ષ હુંજ છું. આવી રીતના પ્રેમના ઐક્યની તુલનાને માટે ઉપમા જોઈએ તો હું દેહ અને તે આત્મા. આ સિવાય બીજી ઉપમા ઘટી શકે એમ નથી. સંજય કહે છેઃ—હે રાજા! ભક્તિરૂપી ચકોરનો ચંદ્ર કિંવા સર્વ ત્રિભુવનના પતિ અને ગુણના સાગર જે શ્રીકૃષ્ણ તે આ પ્રમાણે બોલ્યા; એટલે પૂર્વબીજ યોગનું ઐશ્વર્ય સાંભળવાની ઉત્કંઠા ધરનાર પાર્થની ઉત્કંઠા બમણી થઈ. શ્રીયદુનાથને અર્જુનનો એ મનોભાવ જાણી આનંદ થયો અને તેઓ મનમાં કહેવા લાગ્યા કે 'હું જે કહું છું તેનાં બરાબર પ્રતિબિંબ અર્જુનના હૃદયરૂપી દર્પણમાં પડી રહે

છે.' હવે તેઓ આનંદના આવેશમાં આગળ કથા કહેશે. આ કથામાં શાંતિરસનું સ્પષ્ટ દર્શન થશે અને જ્ઞાનરૂપી બીજને અંકુર ફૂટશે. જે જ્ઞાનબીજ ઉગવાને માટે સત્ત્વગુણની વૃષ્ટિ થઇ; આધ્યાત્મિક તાપનાં ઢેફાં પીગળી જઇ ચતુર શ્રોતાનાં ચિત્તરૂપી ક્ષેત્ર તૈયાર થયાં; તથા કાંઇક સરખાં બીજ વાવવાનાં સાધનો મળી આવ્યાં છે; આવી સર્વ સામગ્રીને તૈયાર જોઇ શ્રીનિવૃત્તિનાથને જ્ઞાનરૂપી બીજ વાવવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઇ. મહારાજ કહે છેઃ–એ બીજ વાવવાને માટે શ્રીસદ્‌ગુરુએ અતિ-વિનોદની સાથે ચાડાને ઠેકાણે મારી યોજના કરી અને મારા મસ્તકપર હાથ મૂક્યો–અર્થાત્ ચાડામાં બીજ નાખ્યાં. એ માટેજ મારા મુખમાંથી જે કાંઇ નીકળે છે, તે સંતોના મનને રુચે છે. અસ્તુ. હવે શ્રીરંગ જે કાંઇ બોલ્યા તે હું આગળ વર્ણવીશ; પરંતુ તે બોલ માનસિક શ્રવણેંદ્રિયથી સાંભળજો; બુદ્ધિની આંખથી તેમાંનાં તત્ત્વને જોજો અને પછી ચિત્તદ્વારા તે સંબંધે ઉહાપોહ કરજો. તેને લક્ષ્યના હસ્તથી હૃદયમાં સંચિત કરો એટલે તે સજ્જનોનાં મનને મુદિત કરશે. આ શબ્દોવડે નિત્ય આત્મપ્રાપ્તિ થશે; સંકટમાંથી મુક્તિ થશે અને જીવને સુખની પ્રાપ્તિ થશે. હવે શ્રીમુકુંદ વિનોદપૂર્વક અર્જુનને જે સર્વોત્કૃષ્ટ દર્દ આપશે, તે હું તમને ઓવીરૂપે કહી સંભળાવીશ. (૪૯૭)

ઇતિ શ્રીજ્ઞાનદેવવિરચિતાયાં ભાવાર્થદીપિકાયાં ષષ્ઠોધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

~અધ્યાય સાતમો~

જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન કહે છે—હે અર્જુન! મારામાં મનને આસક્ત કરીને તથા કેવળ મારોજ આશ્રય ધરી, યોગાભ્યાસ કરીને નિઃસંશય મારૂં સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જેવી રીતે તું જાણીશ, તે સાંભળ (૧) હું તને તે જ્ઞાનવિજ્ઞાનસહિત પૂર્ણ રીતે કહું છું. આ પ્રકાર જાણ્યા પછી આ લોકમાં અન્ય કાંઈ જાણવાનું રહેતું નથી (૨)

ટીકાઃ—હે શ્રોતાજનો! શ્રીઅનંત પરમાત્મા કહે છે—અરે! તું નિશ્ચયપૂર્વક યોગજ્ઞાનસંપન્ન થયો છે. હવે હું તને આત્યંતિક જ્ઞાનસહિત બ્રહ્મજ્ઞાન જેવી રીતે બતાવીશ કે તેના યોગથી, જે પ્રમાણે હથેળીમાં રહેલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તું મને સંપૂર્ણ રીતે જાણશે. આત્યંતિક જ્ઞાનને શું કહવું છે? [illegible] મનમાં [illegible] જ્ઞાન [illegible] બુદ્ધિની [illegible] છે, અને [illegible] બુદ્ધિ [illegible] નથી, [illegible] છે અને [illegible] છે, તેનેજ જ્ઞાન [illegible] હે અર્જુન! [illegible] વિજ્ઞાન [illegible] છે, અને [illegible]

[illegible] ॥

અજ્ઞાન સમજ. હવે એ સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થશે; વિજ્ઞાન સમૂળ ભસ્મીભૂત થશે અને મૂર્તિમંત જ્ઞાન પ્રકટ થશે. જેના યોગથી વક્તાના શબ્દો પૂરા થઈ જાય છે, શ્રોતાની ઇચ્છા કમી થઈ જાય છે અને અમુક વસ્તુ મોટી અને અમુક નાની એવો ભેદ રહેતો નથી; જે વડે મનના સર્વ હેતુઓ પૂર્ણ થાય છે; તે ગુપ્ત તત્ત્વ હવે હું તને કહી સંભળાવું છું. (૯)

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥ ३॥

શ્લોકાર્થ:—હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઇકજ મારી પ્રાપ્તિને માટે પ્રયાસ કરે છે; અને મારે માટે યત્ન કરનારા સિદ્ધોમાંથી પણ એકાદજ મને સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખે છે. (૩)

ટીકા:—અરે! ખરેખર, હજારો મનુષ્યોમાંથી માત્ર એકાદ મનુષ્યનેજ આ જ્ઞાનની ઇચ્છા હોય છે; અને આવી ઇચ્છાવાળા અનેકમાં પણ કોઇકજ મને જાણનારો મળે છે. હે અર્જુન! જે પ્રમાણે મનુષ્યથી ભરેલા ત્રિભુવનમાં લાખોમાંથી કોઇકજ માણસ સમરાંગણને માટે લાયક હોય છે; અને તેવા અનેકોમાં પણ જ્યારે તલવારના ઘાવ શરીરપર પડે છે ત્યારે તો એકાદજ મનુષ્ય નભી રહીને વિજયશ્રીનો અધિકારી થાય છે; તે પ્રમાણે મારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિસંબંધી આસ્થાના પૂરમાં કોટયવધિ લોકો ભુસ્કા મારે છે; પરંતુ સામે તીર તો એકાદ માણસજ જઇ શકે છે; માટે આ સામાન્ય વાત નથી, પણ અતિ મહાન છે. પરંતુ તેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. હમણાં તો તને વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળ. (૧૪)

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥ ४॥

શ્લોકાર્થ:—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર, એવા આઠ ભાગમાં વિભક્ત થયેલી મારી પ્રકૃતિ છે. (૪)

ટીકા:—હે ધનંજય! સાંભળ. જે પ્રમાણે આપણા અંગનો પડછાયો હોય છે તે પ્રમાણે આ મહદાદિ તત્ત્વો એ કાર્યરૂપે મારી માયા છે. એનેજ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. એના પૃથક્ પૃથક્ આઠ પ્રકાર છે. એ આઠ પ્રકારમાંથીજ ત્રૈલોકયની ઉત્પત્તિ થાય છે. જળ, તેજ, આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર, એ પ્રકૃતિના આઠ પ્રકારો છે. (૧૮)

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો! એ તો મારી અપરા અર્થાત્ ગૌણ પ્રકૃતિ છે. એનાથી ભિન્ન એવી જે મારી જીવભૂત પ્રકૃતિ છે તેને પરા પ્રકૃતિ સમજ, કે જેનાથી આ જગત ધારણ કરાયલું છે. (૫)

ટીકા:—હે પાર્થ! આ આઠ અપરા પ્રકૃતિની જે સામ્યસ્થિતિ–અર્થાત્ એકીકરણ તે મારી પરમ પ્રકૃતિ છે. તેજ પરમાત્મામાં જીવભાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથીજ તેને "જીવભૂતા" એવી સંજ્ઞા મળી છે. એ પ્રકૃતિ અચેતનને જીવન અર્પે છે, જ્ઞાનને ચૈતન્ય અર્પે છે અને મનને શોકમોહાદિનો અનુભવ કરાવે છે. એના સાન્નિધ્યથી બુદ્ધિમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને એ અહંકારના કૌશલ્યથી જગતને ધારણ કરે છે. (૨૧)

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ ઉભય પ્રકૃતિ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, એમ તું સમજ; અને એ પ્રકૃતિદ્વારા હું સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને સંહારનું કારણ છું. (૬)

ટીકા:—આ સૂક્ષ્મ (પરા) પ્રકૃતિ જ્યારે સ્વેચ્છાથી સ્થૂલ પ્રકૃતિની સાથે સંયુક્ત થાય છે, ત્યારે સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓની ટંકશાળ શરૂ થાય છે. આ ટંકશાળમાં સ્વયં ચાર પ્રકારના સિક્કા (જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્‌ભિજ્જ) પડવા માંડે છે. એમાં પંચમહાભૂતોની યોગ્યતા તો સમાનજ હોય છે; પરંતુ માત્ર જાતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેમાં ચોરાશી લક્ષ જાતિ હોય છે; અને તે જાતિની ઉપજાતિ કેટલી છે તેની તો ગણત્રીજ નથી. આવી રીતના અનેક પ્રકારના સિક્કાઓથી નિરાકાર–શૂન્ય–અવ્યક્તનો ગર્ભ ભરાઈ જાય છે. આ પ્રકારે પંચમહાભૂતના એકસરખા અનેક સિક્કાઓ બને છે અને તેની વૃદ્ધિનો હિસાબ પ્રકૃતિ(માયા)જ રાખે છે. તે આ સિક્કાપર છાપ મારી તેનો પ્રચાર કરે છે અને પછી તેને પાછા પણ તે પ્રકૃતિજ ખેંચી લે છે. આ પ્રમાણે કર્મ આકર્મના વ્યવહારમાં માયા તેજ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. હવે એ રૂપકને મૂકી દઉં. તું સ્પષ્ટ સમજી શકે એવી રીતે કહું તો આ પ્રકૃતિજ પ્રાણીઓનાં નામરૂપનો વિસ્તાર કરે છે; અને એ પ્રકૃતિ મારામાંજ લય પામતી હોવાથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું કારણ હુંજ છું. (૨૮)

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધનંજય! મારાથી પર (બહાર) અને શ્રેષ્ઠ અન્ય કાંઈ નથી. સૂત્રમાં જે પ્રમાણે મણકા પરોવેલા હોય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત મારામાંજ ઓતપ્રોત ગુંથાયેલું છે. (૭)

ટીકા:—આ દશ્ય જગત મૃગજળ જેવું છે! મૃગજળનું મૂળ જોવા જઈએ તો તે કેવળ સૂર્યકિરણ નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સૂર્યજ છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! જે પ્રકૃતિમાંથી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે પ્રકૃતિ અને સૃષ્ટિ એ ઉભય દેખાય છે તોપણ અસત્યજ છે; એવો નિશ્ચય થતાં તેનું અધિષ્ઠાન તત્ત્વ હુંજ છું, એમ સમજાય છે. આ પ્રકારે જે ઉત્પન્ન થાય છે, દેખાય છે અને લય પામે છે તે સર્વ મારામાંજ છે. જે પ્રમાણે સૂત્રને આધારે મણકા રહેલા છે; તે પ્રમાણે આ વિશ્વ મારે આધારે છે. સુવર્ણના મણકા કરીને સુવર્ણના તારમાંજ પરોવ્યા હોય, તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ અંતર્બાહ્ય મારાથીજ વ્યાપ્ત છે.

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌંતેય! સર્વ જળમાં રસ તે હું છું; સૂર્ય અને ચંદ્રમાં પ્રભા તે હું છું; સર્વ વેદોમાં પ્રણવ (ૐકાર) તે હું છું, આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષમાં પરાક્રમ તે હું છું.(૮) તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ઉત્તમ ગંધ તે હું છું, અગ્નિમાં તેજ તે હું છું, સર્વ ભૂતોમાં જીવન તે હું છું અને તપસ્વીઓમાં તપ તે પણ હુંજ છું. (૯)

ટીકા:—માટે પાણીમાં જે રસ છે કિંવા પવનમાં જે સ્પર્શ છે અને સૂર્ય તથા ચંદ્રમાં જે પ્રકાશ છે તે હુંજ છું, એમ સમજ. તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં રહેલો સ્વાભાવિક સુવાસ અને આકાશમાં રહેલો શબ્દ તે હું છું. વળી વેદમાં જે ૐકાર છે તે પણ હુંજ છું. મનુષ્યમાં રહેલું મનુષ્યત્વ–અહંભાવનું સત્ત્વ–પૌરુષ તે હુંજ છું. તેજને અગ્નિ એવું જે ઉપનામ છે તે દૂર કર્યું, એટલે ત્યાં ખરા સ્વરૂપમાં હુંજ પ્રકાશી રહ્યો છું. આ જગતમાં અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જન્મ લઈને પોતપોતાની [illegible]તિ અનુસાર અન્નાદિને આધારે જીવે છે. કોઇ પવનનું સેવન કરીને [illegible]હે છે; કોઇ ઘાસપર ઉપજીવિકા ચલાવે છે; કોઇ અન્નપ્રાશન કરીને

જીવે છે અને કોઇ માત્ર પાણીપર પોતાનું જીવન નિભાવે છે. આ પ્રકારે સકળ પ્રાણીમાં તેની પ્રકૃતિ અનુસાર જે પૃથક્ પૃથક્ જીવન દેખાય છે તે સર્વ હુંજ છું. (૩૯)

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
वुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्॥१०॥
वलं वलवतामस्मि कामरागविवर्जितम्।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ ! સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ હુંજ છું, એમ જાણ. બુદ્ધિમંતોની બુદ્ધિ હું; તેજસ્વીઓનું તેજ હું; (૧૦)અને ઇચ્છાપ્રીતિરહિત બળવાન પુરુષોનું બળ હું છું. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! સર્વ ભૂતોમાં ધર્માનુકૂળ કામ (અન્નપાનાદિની ઇચ્છા) તે પણ હુંજ છું. (૧૧)

ટીકાઃ—ખરેખર ! ઉત્પત્તિકાળે જે આકાશના અંકુરથી વિસ્તાર પામે છે અને જે સંહારકાળે ૐકારના અક્ષરોને ગળી જાય છે; જ્યાંસુધી આ જગતને આકાર છે ત્યાંસુધી તે તેના સમાનજ દેખાય છે; પરંતુ મહાપ્રલયકાળે તે કોઇ પણ આકારરહિત હોય છે; એવું જે આ જગતનું અનાદિ અને સ્વતઃસિદ્ધ બીજ તે હું છું. આ બીજ હું આજે સર્વથા તારા હાથમાં આપું છું. હે અર્જુન ! એ વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવીને વિચાર કરશે ત્યારે તેનાં કેવાં ઉત્તમ ફળ છે તે તું જોશે; પરંતુ હવે આ અપ્રાસંગિક વાત આપણે કોરે મૂકીશું. હું તને સંક્ષેપમાંજ કહું છું કે, તપસ્વીઓમાં જે તપ છે તે મારૂંજ રૂપ છે, બળવાનમાં જે બળ છે તે હુંજ છું અને બુદ્ધિમંતોમાં જે બુદ્ધિ છે, તે પણ હુંજ છું. જેનાં આચરણથી ધર્મ અને અર્થ એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, એવો પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો કામ તે પણ હુંજ છું. વિકારની વૃદ્ધિ થવાથી ઇંદ્રિયો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરવા માંડે, તોપણ તે કામ તેને ધર્મવિરુદ્ધ જવા દેતો નથી. તે કામ નિષેધનો આડમાર્ગ છોડી વિધિના રાજમાર્ગેજ જાય છે અને વળી તેની સાથે વિવેકરૂપી સળગતી મશાલ પણ હોય છે. આવી રીતે આ કામ ચાલે છે અને તેથીજ ધર્માચરણ બની શકીને તે દ્વારા સંસારમાં રહેનારને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદે જેની સ્તુતિ કરી છે, એવા કર્મરૂપી મંડપપર મોક્ષવલ્લી કર્મફળસહવર્તમાન દેખાઈ રહે, ત્યાંસુધી તે કામ પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય છે. યોગીઓના જનક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છેઃ—આવા નિયમથી

રહેનાર અને પ્રાણીમાત્રને બીજભૂત એવો જે કામ તે હું છું. આ પ્રત્યેક વસ્તુને એકે એકે જૂદી પાડીને તે તને કયાંસુધી કહું ? સારાંશ કે, વસ્તુમાત્ર મારામાંથી વિસ્તાર પામી છે, એમ સમજ. (૫૨)

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વિકારો છે તે પણ મારાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા સમજ; પરંતુ હું તેમનામાં સમાઈ રહેલો નથી, પણ તેઓ મારામાંજ સમાઈ રહેલા છે. (૧૨)

ટીકાઃ—જે સત્ત્વ કિંવા રજ, તમ આદિ વિકારો છે, તે સર્વ મારા સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સમજ; પરંતુ તેઓ મારામાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે તોપણ હું તેમનામાં નથી. જે પ્રમાણે સ્વપ્નના ખાડામાં જાગૃતિ ડૂબતી નથી, કિંવા જે પ્રમાણે બીજ રસથી ભરેલું હોય છે અને તેમાંથી અંકુર ફુટી અંતે કાષ્ઠની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પછી તે કાષ્ઠમાં બી રહેતું નથી; તેજ પ્રમાણે સત્ત્વાદિ સર્વ વિકારો મારામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તોપણ તેમાં હું નથી. ખરેખર, આકાશમાં જે વાદળાંની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં શુદ્ધ આકાશ હોતું નથી; કિંવા વાદળામાં પાણી હોય છે, પરંતુ પાણીમાં વાદળાં હોતાં નથી. પછી પાણીના ઘર્ષણથી તેજ (વિજળી) ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે તેજમાં પાણી હોતું નથી; અગ્નિમાંથી જે ધૂમાડો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં અગ્નિ હોતો નથી; તેજ પ્રમાણે સત્ત્વાદિક સર્વ વિકારો મારામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તોપણ હું તેમાં હોતો નથી. (૫૯)

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम्॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—આ ત્રિગુણાત્મક વિકારોથીજ સર્વ જગત મોહમાં પડયું છે; અને તેથી કરીને ગુણાતીત તથા અવિનાશી એવા મને તે ઓળખતું નથી. (૧૩)

ટીકાઃ—તથાપિ જેવી રીતે પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી લીલ પાણીને આચ્છાદિત કરી દે છે, કિંવા અભ્રના આચ્છાદનથી આકાશ [illegible] જાય છે, કિંવા સ્વપ્ન અસત્ય હોવા છતાં પણ જ્યારે તે નિદ્રાના [illegible] ત્ય ભાસીને આપણું ભાન ભૂલાવી દે છે, અથવા આંખમાં [illegible] મોતીઓ બંધાઇને આપણી દૃષ્ટિને બંધ કરે છે; તેજ પ્રમાણે [illegible]

આસતી સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવી મારી માયા પડદાની પેઠે જીવને મારાજ સ્વરૂપની આડે આવે છે. એથી પ્રાણીઓ મને ઓળખતાં નથી અને મારામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં હોવા છતાં મારા સ્વરૂપમાં ભળતાં નથી. જે પ્રમાણે પાણીમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં મોતી પાણીમાં પાછાં મળતાં નથી; અથવા મૃત્તિકામાંથી બનાવેલો ઘટ કાચો હોય ત્યાંસુધી મૃત્તિકામાં મળે છે, પરંતુ તેને પકવ્યા પછી તે તેમાં ભળતો નથી; તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ મારાંજ અવયવો છતાં માયાના યોગે જીવપણાને પામવાથી મારામાંથી ઉત્પન્ન થયા છતાં મદ્રૂપ બનતાં નથી; અને મારાં હોવા છતાં મને ઓળખતાં નથી. 'હું' અને 'મારૂં' એવી ભ્રાંતિથી તેઓ વિષયાંધ થયેલાં છે. (૯૭)

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते॥ १४॥

શ્લોકાર્થઃ–કારણ કે અતિ દિવ્ય અને ત્રિગુણાત્મક એવી મારી માયા દુસ્તર છે. જેઓ મારે શરણે આવે છે તેઓજ એ માયાને તરી જાય છે.

ટીકાઃ—ત્યારે હવે હે ધનંજય ! મહત્તત્ત્વાદિ જે મારી માયા, તેને તરીને મદ્રૂપ કેવી રીતે બની શકાય? જે માયાનદી નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપી પર્વતના તૂટેલા ભાગમાં હતી ત્યારે પ્રથમ સંકલ્પરૂપી જળનો ઉદય થયો; અને તેમાં પંચમહાભૂતનો નાનો સરખો પરપોટો ઉદ્ભવ્યો; જે નદી સૃષ્ટિના વિસ્તારરૂપી પ્રવાહથી અને કાળગતિના વેગથી કર્મ તથા મોક્ષના ઉંચા કાંઠા ઉલ્લંઘીને ચાલી જાય છે; જે સત્ત્વાદિ ગુણરૂપી મેઘની વૃષ્ટિથી ભરાઇને ભ્રાંતિરૂપ મહાપૂરથી યમનિયમરૂપી વિશાળ શહેરોને પણ ઘસડી જાય છે; જેમાં દ્વેષરૂપી વમળો પડી જે મત્સરરૂપી વલણથી વહે છે; જેમાં ઉન્મત્તતા આદિ પ્રચંડ મત્સ્યો તરફડે છે; જેમાં પ્રપંચરૂપી ભેદના પ્રવાહો ચાલે છે અને કર્માકર્મના પૂરમાં સુખદુઃખરૂપી કચરો તરતો તરતો જઇને કાંઠાપર નીકળી જાય છે; જેમાં વિષયસુખરૂપી દ્વીપપર કામરૂપી મોજાંઓ અથડાય છે અને જ્યાં જીવસમુદાયરૂપી ફીણ મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે; અહંકારરૂપી પ્રવાહ અને વિદ્યા, ધન તથા સામર્થ્ય, એ ત્રણ મદના જુસ્સાથી ત્યાં વિષયતરંગો ઉછાળા મારે છે; ઉદય અને અસ્તના પૂરથી જન્મમરણના પાષાણો તૂટી પડી તે ઠેકાણે શરીરરૂપી પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે; જેમાં મોહ અને ભ્રાંતિરૂપી મત્સ્યો ધૈર્ય ધરી માંસને સ્વાહા કરી જાય છે; તે સ્થળે અજ્ઞાનરૂપી પ્રચંડ વમળો ઉત્પન્ન થાય

છે; ભ્રાંતિરૂપી ડહોળાયેલું પાણી અંધશ્રદ્ધારૂપી કાદવમાં પડે છે અને રજોગુણના ખડખડાટથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિની પ્રચંડ ગર્જના ઉદ્ભવે છે; આવા આ તમોરૂપી પ્રવાહ તથા સત્ત્વરૂપી સ્થિર પાણીનું તળાવ તરી જવું બહુ કઠિન છે. વધારે શું કહું ? આ માયાનદી મહાવિનાશકારિણી છે. ખરેખર, એમાંના જન્મમૃત્યુના પૂરપ્રવાહના જોશથી સત્યલોકના કિલ્લા તણાઇ જાય છે અને બ્રહ્માંડરૂપી પાષાણો તૂટીને ગબડી પડે છે. એ પૂરના પ્રવાહમાં હજીસુધી કોઇના પગ લાગતા નથી. અરે! આવું આ માયાપૂર શી રીતે તરી શકાશે ? વળી અહીંઆં એક બીજો ચમત્કાર છે. આ નદી તરવાના જે જે ઉપાયો વગરસમજ્યે યોજીએ, તે સર્વ અપાયકારકજ નીવડે છે. કોઇ માણસ ડહાપણના બળપર એમાં ભુસ્કો મારે તો તેનો પત્તો લાગતો નથી.. કોઇકિનો જ્ઞાનરૂપી ખાબોચીઆમાંજ ગર્વ ગળી જાય છે; કોઇ વેદત્રયીના ત્રાપાપર બેસીને તેને અહંકારના પથ્થર બાંધી આ નદી તરી જવાને નીકળ્યા; તે ઉલટા મદરૂપી મત્સરના પ્રચંડ મુખમાં બિલકુલ ગેપ થયા છે. કોઇ તારુણ્યના બળપર કમર કસી વિષયની પાછળ પડયા તો તેને વિષયરૂપી મગરેજ ચાવી નાખ્યા. પછી તે વૃદ્ધાવસ્થાના તરંગમાં તણાતા જતાં મતિભ્રંશરૂપી જાળમાં સપડાઇ જાય છે અને તેથી ચારે તરફથી જખમી થઇ શોકરૂપી પાષાણપર અથડાય છે. પછી ક્રોધરૂપી વમળમાં પડીને જરાક ડોકું ઉંચું કરવા લાગે એટલે આપત્તિરૂપ ગીધડાઓ તેને ચારે તરફથી ટોચી ટોચીને ખાવા માંડે છે. પછી તેઓ દુઃખરૂપી કાદવમાં ફસી પડી મરણરૂપી રેતીમાં રોળાય છે! આ પ્રકારે જે એ વિષયનો પલ્લવ પકડીને તેની પાછળ જાય છે, તેમનું જીવન વ્યર્થ થાય છે. કેટલાક યજ્ઞાદિક ક્રિયારૂપી માટલું પેટતળે રાખીને જાય છે, પરંતુ તે સ્વર્ગસુખરૂપી બખોલ આગળ અટકી રહે છે. કેટલાક મોક્ષપ્રાપ્તિની આશાથી કર્મરૂપ બાહુબળપર ભરોંસો રાખે છે; પરંતુ તેઓ પણ કર્તવ્યાકર્તવ્યના વમળમાં સપડાઇ જાય છે. જે નદીમાં વૈરાગ્યરૂપી નાવ ચાલતું નથી અને જ્યાં વિવેકરૂપી ત્રાપાનો પણ થાગ લાગતો નથી; તે નદી શા ઉપાયે તરી જવાશે વારૂ ? એ નદી તરવી અશક્ય છે; પરંતુ જીવ પોતાના અંગબળથી નદી ક્યારે તરી જશે ? જ્યારે પથ્ય ન પાળનારની વ્યાધિ ટળશે; જ્યારે દુર્જનની બુદ્ધિ સાધુઓને વશ કરવાને સમર્થ થશે; જ્યારે વિષયાસક્ત પુરુષ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં તેનો ત્યાગ કરશે; જ્યારે ચોરોની સભા ભરાશે અથવા મત્સ્ય ગળને ગળી શકશે; જ્યારે બીકણ મનુષ્ય પિશાચનું સ્થળ ઉકુંચીને

જશે; જ્યારે હરિણબાળક પારધિની જાળમાં નહિ સપડાય; જ્યારે કીડી મેરુ પર્વત ઓળંગી જશે; ત્યારેજ જીવ પોતાના ડહાપણથી માયા નદી તરીને સામે પાર જઇ શકશે. માટે હે પાંડુસુત ! જે પ્રમાણે વિષયી પુરુષ સ્ત્રીને જીતી શકતો નથી; તે પ્રમાણે જીવ આ માયારૂપ નદી તરી શકતો નથી; પરંતુ જે અનન્યભાવથી મારે શરણે આવે છે, તેજ આ દુસ્તર નદીને સહજ તરી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે આ કઠિ હોવા છતાં પણ માયારૂપી જળ નષ્ટ થાય છે. જેને સદ્ગુરુરૂપી નાવિક મળ્યો હોય; જેણે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપી સઢ મજબૂત રીતે પકડયો હોય; જેને આત્મનિવેદનરૂપી નૌકા હસ્તગત થઇ હોય; જે અહંભાવનો બોજો ફેંકી દઈ વિકલ્પરૂપી પવનનું તોફાન ચૂકવી અને સ્ત્રીપુત્રાદિ પ્રતિના પ્રેમરૂપી પાણીના પ્રવાહને ટાળીને જીવાત્માના ઐક્યરૂપી ઘાટપર ઉતરે છે; આ ઘાટપર જેને આત્મબોધરૂપી નૌકા પણ હાથ લાગે છે અને જે તેદ્વારા નિવૃત્તિને પેલે પાર જઇ પહોંચે છે; આવા લોકો વૈરાગ્યરૂપી હલેસાંઓવડે 'अहं ब्रह्मास्मि' એ ભાવના બળથી મુક્તિતટપર અવશ્ય અચૂક આવી પહોંચે છે. આ ઉપાયવડે જે મને ભજે છે, તેજ આ માયારૂપી નદીને તરી જાય છે; પરંતુ આવા ભક્તો ઘણા હોતા નથી, કોઇ વિરલજ હોય છે. (૧૦૨)

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः॥ १५॥
चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ॥ १६॥

શ્લોકાર્થઃ—માયાએ જેનું જ્ઞાન નષ્ટ કર્યું છે તથા આસુરી પ્રકૃતિનો જેણે આશ્રય લીધો છે; એવા મૂર્ખ નરાધમ મારે શરણે આવતા નથી. (૧૫) હે કુરુકુળશ્રેષ્ઠ! આર્ત (રોગાદિકથી પીડિત), જિજ્ઞાસુ (ભગવત્તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર), અર્થાર્થી (લોભેચ્છુ) અને જ્ઞાની, એવા ચાર પ્રકારના લોકો મને ભજે છે. (૧૬)

ટીકાઃ—કારણ કે ભક્ત સિવાય ઇતર સર્વ પ્રાણીઓમાં અનાદિકાળથી અહંકારરૂપી ભૂતનો સંચાર થવાને લીધે તેઓ આત્મસ્વરૂપને વિસરી જાય છે. તે વખતે તેને નિયમરૂપી વસ્ત્રનું ભાન રહેતું નથી; અધોગતિની લાજ લાગતી નથી અને વેદબાહ્ય વર્તણુક રાખવામાં તે તત્પર હોય છે. હે અર્જુન ! તેઓ આ શરીરરૂપી ગામમ

જે કાર્ય કરવાને માટે આવે છે, તે કાર્ય ન કરતાં, ઇંદ્રિયસમુદાયરૂપી રાજમાર્ગપર અહંતામમતાની ખડખડ કરવાને માટે કામક્રોધાદિ વિકારોનો સમૂહ એકત્રિત કરે છે; અને દુઃખ તથા શોકના ઘા પડવા છતાં તેમને તેની સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી. તેઓ માયાથી ગ્રસ્ત હોય છે તેથી મને છોડી દે છે; પરંતુ માત્ર ચાર પ્રકારના ભક્તોજ મારૂં ભજન કરીને આત્મહિત સાધે છે. આ ચારમાંના પ્રથમને આર્ત, બીજાને જિજ્ઞાસુ, ત્રીજાને અર્થાર્થી અને ચોથાને જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે.

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥१७॥

શ્લોકાર્થ:—તેમાં જ્ઞાની એ નિરંતર મારામાં રત રહી એક નિષ્ઠાથી મારી ભક્તિ કરે છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે. આવા જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે. (૧૭)

ટીકા:—આર્ત એ દુઃખનિવારણાર્થે મને ભજે છે; મુમુક્ષુ જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે મને ભજે છે; અને ત્રીજો જે અર્થાર્થી તે દ્રવ્યાદિ પ્રાપ્તિને માટે મને ભજે છે; પરંતુ ચોથો જે જ્ઞાની છે તેને એવું કશું મેળવવાનું નહિ છતાં પણ તે મને ભજે છે; માટે તે જ્ઞાની પુરુષ એજ ખરો ભક્ત છે. તેના જ્ઞાનના પ્રકાશથી ભેદાભેદરૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે અને પછી તે મારી સાથે ઐક્ય પામી મારૂં સ્વરૂપ બની રહે છે અને તેની ભક્તિ પણ તેવીજ સ્થિર હોય છે. સ્ફાટિકમણિમાં દૂરથી અજ્ઞાનીને જે પ્રમાણે જળ ભાસે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાની ઇતરની દૃષ્ટિથી દેખાય છે; પરંતુ આ કૌતુક કાંઈ વર્ણવી શકાય એમ નથી. જે પ્રમાણે આકાશમાં પવન શાંત થયો એટલે તેનું પવનપણું કંઈ ભિન્ન લાગતું નથી; તેજ પ્રમાણે તે મારારૂપ બની જાય છે; તોપણ તેની 'ભક્ત' એ સંજ્ઞા નષ્ટ થતી નથી. જો પવનને હલાવી જોઈએ તો તે ગગનથી ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે અને ગગન એકરૂપજ છે; તેજ પ્રમાણે તે શારીરિક કર્મોદ્વારા મારો ભક્ત છે એમ ભાસે છે, પરંતુ સ્વાનુભવયોગે તો તે મદ્રૂપજ હોય છે. જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશદ્વારા હુંજ તેનો આત્મા છું, એમ તે જાણે છે; તેથી હું પણ તેનાથી સંતુષ્ટ થઇ તેને મારો આત્માજ ગણું છું. જે સંસારની સામે પારનાં (બ્રહ્મસ્વરૂપનાં) લક્ષણો સમજી જઈ તેને નિત્ય વ્યવહારમાં આચરે છે, તે શું દેહધારી હોવાથી મારાથી ભિન્ન થશે કે! (૧૮)

રહિત થઇ એકલા વાટે ચાલતાં સહજે કર્મ ક્ષય થઇ જ્ઞાનોદય થાય છે. તેજ વખતે ગુરુકૃપારૂપ ઉષઃકાળ થાય છે અને પછી જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં સુકુમાર કિરણો પ્રસરે છે. આ વખતે સમદષ્ટિનું ઐશ્વર્ય તેની દષ્ટિએ પડે છે અને તે જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ નાખે છે, ત્યાં ત્યાં મારાસિવાય અન્ય કોઇ વસ્તુ તેની દષ્ટિએ પડતીજ નથી. તે સ્વસ્થ બેસે છે ત્યારે પણ તેને હુંજ દેખાઉં છું. વધારે શું કહું? તેને મારાસિવાય અન્ય કાંઇ દેખાતુંજ નથી. જે પ્રમાણે પાણીમાં ડુબેલા ઘડાની અંદર અને બહાર પાણીજ હોય છે; તે પ્રમાણે તે મારી અંદર અને હું તેની અંતર્બાહ્ય સર્વ દિશાએ છું. આ પ્રમાણે તેને સર્વત્ર જ્ઞાનનો ભંડારજ દેખાય છે. તે જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ થઇને જ્યાં જ્યાં સંચાર કરે છે, ત્યાં ત્યાં તેને 'હુંજ વિશ્વ છું' એમ ભાસે છે. આ સર્વ વિશ્વમાં વાસુદેવ ભરેલો છે, એવો તેને અનુભવ થયા કરતો હોય છે; તેથી તે સર્વ ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને જ્ઞાની પણ તેજ છે. હે ધનુર્ધર! જેની અનુભવરૂપી વખારમાં સર્વ ચરાચર વિશ્વ સંચિત થયેલું છે એવો આ મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. તેના સિવાય પણ હે અર્જુન! અનેક મનુષ્યો મને ભજે છે, પરંતુ તેમની ભક્તિ કેવળ વિષયસુખાશાને લઇને હોય છે, કારણ કે આશાતિમિરથી તેની દષ્ટિ વિષયાંધ થયેલી હોય છે.(૧૩૮)

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया॥ २०॥

શ્લોકાર્થઃ—જૂદી જૂદી કામનાથી જેનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું છે અને જે અજ્ઞાની પોતપોતાના સ્વભાવને આધીન થયા છે; તે જે જે દેવતાની ઉપાસનાના જે જે નિયમ હોય, તે તે નિયમનું અવલંબન કરીને હું-આત્મરૂપ વાસુદેવથી ભિન્ન એવા ઇતર દેવતાઓને ભજે છે. (૨૦)

ટીકાઃ—વળી ફળની ઇચ્છાથી તેમના હૃદયમાં કામનો પ્રવેશ થવાને લીધે તેના સંસર્ગથી જ્ઞાનરૂપી દીપક બૂઝાઇ જાય છે. આથી તેને અંતર્બાહ્ય અંધકાર ઘેરે છે; માટે હું તેની પાસે હોવા છતાં પણ તે મારાથી વંચિત રહે છે; અને પછી તે સર્વ ભાવથી ઇતર દેવતાને ભજવા લાગે છે. પ્રથમ તો તે માયાને આધીન હોય છે અને વળી તેમાં ફળપ્રાપ્તિને માટે દીન થાય છે. પછી પૂછવુંજ શું? તે કેટલાક નિયમો રચે છે. અમુક અમુક દેવને અમુક અમુક ઉપચારોથી પ્રસન્ન કરવા એવી વિધિ નક્કી કરે છે. અમુક અમુક વેળાએજ દેવને ઉપચારદ્રવ્યો અર્પણ કરવાં એવો નિર્બંધ ઠરાવે છે અને એ પ્રમાણે તેની

અર્પણ કરી જે મારી ભક્તિને માર્ગે લાગે છે, તે દેહાંતે મારી સન્નિધ આવે છે. (૧૫૦)

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः।
परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम्॥ २४॥

શ્લોકાર્થ:—મારો ઉત્કૃષ્ટ, અવિનાશી અને અત્યુત્તમ ભાવ ન જાણનારા અજ્ઞાની લોકો, હું અવ્યક્ત હોવા છતાં પણ મને દેહધારી માને છે.

ટીકા:—પરંતુ આ પ્રાણી તેમ કરતાં નથી અને તેઓ નિશ્ચંક પોતાનું હિત બગાડી (ઈતર દેવતાનાં પૂજનથી અલ્પ ફળપ્રાપ્તિ કરી લઈ) હથેળીમાંના પાણીમાં તરવા જેવું કરે છે. અમૃતથી ભરેલા સમુદ્રમાં બૂડવાનું થાય તો પછી મોઢું દાબી રાખીને મનમાં ખાબોચીઆમાંના પાણીની સ્મૃતિ શામાટે રાખવી? અમૃતનિધિમાં પ્રવેશ કર્યા છતાં પણ હાથે કરી મરવાનો પ્રયત્ન શામાટે કરવો? અમૃતમાં આનંદથી અમૃતરૂપજ શામાટે ન બની જવું? તેજ પ્રમાણે હે ધનુર્ધર! ફળાશારૂપી પિંજરું ફેંકી દઈ અનુભવરૂપી પંખીએ ચિદાકાશમાં સંચાર કરી ભગવત્સ્વરૂપના સ્વામી શામાટે ન બની રહેવું? તે ચિદાકાશ એટલું વિશાળ છે કે, ગમે તેટલે ઉંચે ઉડવાનો આપણે મનમાં વિચાર રાખીએ તોપણ તે સાધ્ય થઈ શકે છે. હું માપી ન શકાઉં એવો હોવા છતાં પણ મને માપની મર્યાદામાં શામાટે ઘાલવામાં આવે છે? મને નિરાકારને સાકાર શામાટે માનવામાં આવે છે? હું સિદ્ધ છું તો પછી મને પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાધનથી ક્ષીણ શામાટે થવું જોઈએ? પરંતુ હે અર્જુન! વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો મારું ઉપર્યુક્ત કથન જીવોને બહુધા રુચતુંજ નથી, એમ જણાય છે. (૧૫૭)

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्॥२५॥

શ્લોકાર્થ:—યોગમાયાથી આવૃત એવો જે હું તે સર્વને સ્પષ્ટ દેખાતો નથી. અમૂઢ લોકો જન્મ ન પામનાર અને અવિનાશી એવા મને જાણતા નથી. (૨૫)

ટીકા:—તેઓ યોગમાયાના પડદાથી આંધળા થયેલા હોવાથી તથા તેમનામાં દેહબુદ્ધિનું પ્રાબલ્ય હોવાને લીધે તેઓ મને જોઈ શકતા નથી. બાકી હું જેમાં ન હોઉં એવી એક પણ વસ્તુ છે કે? કહે તો ખરો કે, કોઈ પાણી રસવિરહિત છે કે? પવન કોને સ્પર્શ કરતો નથી?

આકાશ ક્યાં હોતું નથી? એજ પ્રમાણે સમસ્ત વિશ્વ મારાથીજ ભરપૂર છે.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં સઘળાં ભૂતોને હું જાણું છું; પરંતુ મને કોઈ જાણતું નથી. (૨૬)

ટીકાઃ—આ જગતમાં જેટલાં પ્રાણીઓ થઈ ગયાં છે, તે સર્વેમાં હુંજ હતો; હમણાં જેટલાં પ્રાણીઓ છે તેમાં પણ હુંજ છું અને ભવિષ્યમાં જે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થનાર છે તે પણ મારાથી ભિન્ન હશે નહિ; પરંતુ એ માત્ર કહેવામાંજ છે. વસ્તુતઃ કાંઈ ઉત્પન્ન થતું નથી અને કાંઇ વિલય પામતું નથી. જે પ્રમાણે રજ્જુના સર્પસંબંધે તે શ્યામ, લીલો કે પીળો એવી કાંઇજ કલ્પના કરી શકાતી નથી; તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર મિથ્યા હોવાથી તત્સંબંધે કોઇ પણ પ્રકારની કલ્પના થઈ શકતી નથી. હે પાંડુસુત ! આ પ્રકારે હું સદા અખંડ વ્યાપ્ત છું. પ્રાણીમાત્રની પાછળ જે સંસાર લાગેલો છે તેનું કારણ જૂદું છે; માટે તે સંક્ષિપ્ત વાત કહું છું તે સાંભળ. (૧૬૫)

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પરંતપ અર્જુન ! ઇચ્છા અને દ્વેષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખદુઃખરૂપ મોહથી સર્વ ભૂતો ભ્રમિત થઈને ઉત્પત્તિસમયે મહાગોટાળામાં સપડાઇ જાય છે. (૨૭)

ટીકાઃ—અભિમાન અને શરીર એ બે વચ્ચે પ્રીતિ બંધાઇ, એ ઉભયની પ્રીતિદ્વારા ઇચ્છારૂપ કન્યા ઉત્પન્ન થઇ અને તે પોતાના કામરૂપી પૂર્ણ તારુણ્યમાં આવી એટલે દ્વેષની સાથે તેનાં લગ્ન થયાં. આ ઉભયદ્વારા (સુખદુઃખરૂપ) દ્વંદ્વમોહ નામક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. પછી તેના અહંકાર માતામહે તેની સેવા કરી તેને ઉછેર્યો અને મોટો કર્યો. આ દ્વંદ્વમોહ નિરંતર ધૈર્યને પ્રતિકૂળ હોય છે અને ઇંદ્રિયદમનને અહિતકર્તા હોય છે; કારણ કે તે આશારૂપી દૂધથી પુષ્ટ થયેલો હોય છે. હે ધનુર્ધર ! અસંતોષરૂપી મદથી ઉન્મત્ત થવાને લીધે તે વિષયસેવનથી કંટાળતો નથી. તે શુદ્ધ ભક્તિની વાટપર વિકલ્પોના કાંટા પાથરી પછી તેમાંથી કુમાર્ગના આડા માર્ગ કાઢે છે. આથી પ્રાણીમાત્ર ભ્રમિત થઇ સંસારરૂપી અરણ્યમાં અથડાય છે અને તેમને મહાદુઃખોના સપાટા

સહન કરવા પડે છે. (૧૭૧)

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥२८॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ પુણ્યકર્મના યોગથી જેનાં પાતકો ક્ષય પામ્યાં છે; તે દૃઢનિશ્ચયી પુરુષ સુખદુઃખના મોહમાંથી મુક્ત થઈ મને ભજે છે. (૨૮)

ટીકા:—આ પ્રમાણે વિકલ્પોના તીક્ષ્ણ પરંતુ નિષ્ફળ કાંટા કે જેમાંથી મતિભ્રમના પાશ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જે માનતા નથી; એકનિષ્ઠ ભક્તિનાં કદમ ભરી જે સીધા ચાલી વિકલ્પોના ભાલા સરખા કાંટાને છુંદીને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તે મહાપાતકનાં અરણ્યમાંથી ચાલ્યા જાય છે. પછી પુણ્યમાર્ગે ધમધમ કરતા ચાલી મારે સાન્નિધ્ય પામે છે; અને એવી રીતે વાટપાડુઓ (કામક્રોધાદિક)ના હાથમાં સપડાતા નથી. (૧૭૪)

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

શ્લોકાર્થ:—જે મારા આશ્રયથી જરા અને મૃત્યુથી મુક્ત થવા તે માટે યત્ન કરે છે તેઓજ તે બ્રહ્મને જાણે છે; અને સર્વ અધ્યાત્મને (પ્રત્યગાત્મતત્ત્વને) તથા સર્વ કર્મને પણ જાણે છે. (૨૯)

ટીકા:—વળી હે પાર્થ ! જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થવાનાં જે સાધનો છે; તેને પ્રાપ્ત કરવાની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના તે સંબંધી પ્રયત્નો કોઈ પણ કાળે ફળદ્રૂપ થઈ તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવે છે; અને પરિપક્વ થયેલાં ફળના રસની પેઠે તે પૂર્ણતાને પામે છે. તે વખતે મારા જીવનને ધન્ય છે એમ તેને લાગી તે સમસ્ત વિશ્વમાં અનંત આનંદ અને આનંદનુંજ દર્શન કરે છે. પછી તેની આત્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થઈ જાય છે; અને તેનાં કર્મો પોતપોતાને સ્થાને વિરમી તેનું મન શાંત થઈ જાય છે. હે ધનંજય ! આ રીતે તેને આત્મજ્ઞાનનો લાભ થાય છે; કારણ કે તેના આ પરમાર્થરૂપી વ્યાપારમાં મુદ્દી હુંજ હોઉં છું. તેને સમદૃષ્ટિરૂપી વ્યાજ મળે છે; તેની ઐક્યરૂપી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેને ભેદરૂપી દૈત્યની તો પ્રતીતિ પણ રહેતી નથી. (૧૭૮)

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।

લગાડતાં અચકાયો. પછી તે આશ્ચર્ય પામી બોલ્યોઃ–અહો! પાણીમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં નક્ષત્રોનાં જેવાં આ અક્ષરોનાં સૌંદર્યથી અક્ષરોને ફળ સમજી હું કેવો ફસાઈ પડ્યો. આ કાંઇ અક્ષરોનાં પદો નથી; પરંતુ કેવળ આકાશની ગડી છે અને એમાં મારી બુદ્ધિ ગમે તેટલી ડૂબકીઓ મારે તોપણુ તેનો થાગ લાગે એમ નથી. (જો આ ફળ ચાખી શકાય એમ ન હોય તો) પછી તે જાણી શી રીતે શકાશે? એવો અર્જુને વિચાર કરી પુનઃ યાદવેન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણ તરફ નજર કરી. પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને વિનતિ કરી કે "હે દેવ! આ જે એકત્ર થયેલ સાત પદો છે તેનો કદી પણ કોઇએ સ્વાદ લીધો નથી, એ મોટી આશ્ચર્યકારક વાર્તા છે. બાકી લક્ષપૂર્વક સાંભળી ન શકાય તો કેવળ સાધારણ શ્રવણના બળપર અનેક સાધારણ સિદ્ધાંતોનો તાત્પર્યાર્થ કહી બતાવી શકાય કે? નહિજ. વળી તેમાં હે દેવ! આપનું આ કથન કાંઇ સાધારણ નથી. શ્રવણેંદ્રિયરૂપી ઝરૂખામાંથી શબ્દરૂપી કિરણોએ અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો એટલામાં તો મને વિસ્મયતા પ્રાપ્ત થઇ મારું લક્ષ ખૂટી ગયું. તે શબ્દોના અર્થ સમજવાની મને અતીવ ઉત્કંઠા છે; એમ કહેવામાં જે વખત ચાલ્યો જાય છે તે પણ મારાથી સહન થઇ શકતો નથી; માટે હે દેવ! તે મને ત્વરાથી કહી સંભળાવો." આ પ્રમાણે પાછળના પ્રત્યંતરને લઈ ભવિષ્યના અભિપ્રાયપર દૃષ્ટિ રાખી અને વચમાંજ પોતાની સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવી અર્જુને પૃચ્છા કરી. અર્જુનની પ્રશ્ન કરવાની શૈલી કેવી છે તે તો જુઓ! તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરી શ્રીકૃષ્ણના હૃદયને પ્રેમાલિંગન દેવાને તત્પર થયો છે. અહો! શ્રીગુરુને જે વખતે પૃચ્છા કરવાની હોય છે તે વખતે આવીજ રીતે પૂછવું પડે છે. મર્યાદાસહિત કેવી રીતે પૂછવું, એ રીત તો ફક્ત સવ્યસાચી અર્જુનજ જાણે છે. (૨૦૪)

હવે તે કેવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે તથા તેનો ઉત્તર શ્રીહરિ કેવી રીતે આપે છે, અને તેનું વર્ણન સંજય કેવા પ્રેમથી કરે છે તે કહેવામાં આવશે; માટે તે તરફ બરાબર લક્ષ આપજો. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, આવી સુંદર રીતે બોલેલું સાંભળવાથી બોલવુંજ બંધ થાય છે, માટે તે શ્રવણ કરો. (૨૧૦)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

કરે તો તેનો તે લવારો સુદ્ધાં વ્યર્થ જતો નથી; તેજ પ્રમાણે 'મને આપ કહો' અર્જુનનાં આ વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા:- તેં જે પ્રશ્ન કર્યા તેના પ્રત્યુત્તર બરાબર લક્ષપૂર્વક સાંભળ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, કિરીટિ અર્જુન કામધેનુનો વાછરડો છે અને તેનાપર કલ્પતરુનો મંડપ આવી રહ્યો છે; તેથી તેના મનના સર્વ હેતુઓ સિદ્ધ થાય એમાં શી નવાઈ? શ્રીકૃષ્ણ જેનાપર ક્રોધિત થઇને જેનો સંહાર કરે છે તે સુદ્ધાં બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે; તો પછી કૃપાદૃષ્ટિથી જેને ઉપદેશ કરે તેને શી પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે? જે વેળા કૃષ્ણ હુંજ છું એવો નિશ્ચય થાય છે, તે વેળા આપણું અંતઃકરણ પણ કૃષ્ણરૂપ બને છે. પછી સંકલ્પરૂપી આંગણામાં (આપણા મનમાં જે જે સંકલ્પોનો ઉદ્ભવ થાય તે તે પૂર્ણ કરવાને માટે) રિદ્ધિસિદ્ધિ આવીને બે હાથ જોડી ઉભી રહે છે. પરંતુ આ પ્રકારનો જે નિઃસીમ પ્રેમ તે એક અર્જુનમાંજ છે, માટે તેની ઇચ્છા સદૈવ પરિપૂર્ણ થાય છે. આ કારણથી અર્જુન હવે પોતાના મનમાં જે જે પ્રશ્નો ઉદ્ભૂત થશે તે તે મને પૂછશે; એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મેળેજ ઉત્તરોનું પાત્ર પીરસીને અર્જુન સમક્ષ મૂક્યું. સ્તનપાન કરી દૂર ખેલતા બાળકને ભૂખ લાગી છે એ વાત તેની માતાજ જાણે છે; નહિ તો તેને માગ્યા પછી દૂધ પાતાં શું થાય? અર્થાત્ કૃપાળુ સદ્ગુરુના હૃદયમાં પોતાના શિષ્ય પ્રતિ આવો પ્રેમ હોય એમાં કાંઈ નવાઇ નથી. અસ્તુ. હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે કાંઇ બોલ્યા તે સાંભળો. (૧૪)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः॥३॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-બ્રહ્મ અવિનાશી અને શ્રેષ્ઠ છે. સ્વભાવ (બ્રહ્મનો નિરંતર એકજ સ્થિતિમાં રહેવાનો ભાવ) તે અધ્યાત્મ; અને પ્રાણીની ઉત્પત્તિનું કારણ એવો જે વિસર્ગ દેવતાઓને ઉદ્દેશીને ચરૂપુરોડાશાદિ દ્રવ્યનો ત્યાગ તે કર્મ કહેવાય છે. (૩)

ટીકાઃ—પછી સર્વેશ્વર બોલ્યા:-જે આ કુટેલા આકારમાં (દેહમાં) ઓતપ્રોત ભરેલો છે અને જે કદી પણ નાશ પામતો નથી; જેનું સૂક્ષ્મપણું જોતાં તે શૂન્ય છે એમજ લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી; અને જે આકાશના ગર્ભમાંથી પણ ગાળી શકાય એટલો સૂક્ષ્મ છે; આવો જે વિરલ છે અને જે પ્રાપંચિક જ્ઞાનની ચાળણીમાંથી હલાવ્યા છતાં પણ

ગર્ભ તથા વ્યષ્ટિના સૂક્ષ્મ અભિમાની તૈજસ્‌ને) અધિદૈવત કહેવો; તથા આ દેહમાં (કેવળ સાક્ષીભૂત) રહેનારને અધિયજ્ઞ કહેવો; અને તે હુંજ છું.

ટીકાઃ—હવે અધિભૂત કોને કહેવામાં આવે છે તે હું સંક્ષેપમાં કહું છું. જે પ્રમાણે વાદળાં ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે; તે પ્રમાણે જેનું અસ્તિત્વ દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં જે વિદ્યમાન નથી; તેને પંચમહાભૂતો એકત્ર મળીનેજ રૂપ આપે છે. જે પંચમહાભૂતોને આશ્રયે રહે છે; જે તેનાજ સંયોગથી દૃષ્ટિએ પડે છે તથા વિયોગથી વિનાશ પામતાં જણાય છે; એવાં જે નામરૂપ, તેને 'અધિભૂત' કહેવામાં આવે છે. પછી અધિદૈવત એટલે 'જીવ' એમ સમજવું. આ જીવ પ્રકૃતિજન્ય ભોગોનો ઉપભોગ લે છે. જે બુદ્ધિનો દ્રષ્ટા છે, ઇંદ્રિયરૂપી દેશનો અધિપતિ છે અને જે શરીરને અંતકાળે મનોરથરૂપી પક્ષીઓનું વિશ્રામ લેવાનું વૃક્ષ છે, જે પ્રત્યક્ષ બીજો પરમાત્માજ છે પરંતુ અહંકારરૂપી નિદ્રામાં પડેલો હોવાથી જેને સ્વપ્નની ખટપટને લીધે સંતોષ અને શોક પણ થાય છે; અને જેને સ્વભાવતઃજ જીવ કહેવામાં આવે છે તથા જે પંચભૂતાત્મક શરીરનો મુખ્ય દેવતા છે, તેને 'અધિદૈવત' કહેવામાં આવે છે. (૩૯)

હવે હે પાંડુકુમાર! આજ શરીરરૂપી ગ્રામમાં જે શારીરિક ઉપાધિનો લય કરે છે તે 'અધિયજ્ઞ' હું છું. બાકી અધિદૈવ તથા અધિભૂત એ સર્વ ખરેખર હુંજ છું. સો ટચનું સોનું હલકી જાતના સુવર્ણ સાથે મળવાથી શું તે હલકું સોનું થતું નથી કે? તથાપિ તેનું ઉત્તમપણું કાંઈ ઓછું થતું નથી અને પેલું હીનત્વ પણ ન્યૂન થતું નથી. જ્યાંસુધી ઉત્તમ સોનું હલકી જાતના સોનાની સાથે એકત્ર હોય છે, ત્યાંસુધીજ તે હલકું ગણાય છે; તેજ પ્રમાણે અધિભૂતાદિ સર્વ જ્યાંસુધી અજ્ઞાનરૂપી આવરણથી આવૃત થયાં છે, ત્યાંસુધીજ તે પૃથક્ છે. જ્યારે અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થઈ ભેદભાવ નષ્ટ થાય છે, ત્યારે તેને ભિન્ન માનવાં ઉચિત નથી. કેશની વેણી કરી તે પર સ્ફાટિકની શિલા મૂકવામાં આવે, તો ઉપર ઉપરથી જોતાં તે શિલા ખંડિત માલૂમ પડે છે. પછી તે કેશની વેણી કાઢી નાખતાં શિલામાંનો કાપ ક્યાં ગયો તે પણ સમજાતું નથી. શું એમ કહેવાશે કે, પહેલાં શિલા ખંડિત હતી અને હવે તેને સાંધી દેવામાં આવી છે? ના, કદી નહિ. તે તો મૂળથીજ અખંડિત હતી, પણ કેશની સંગતિથીજ ખંડિત ભાસતી હતી. કેશ એક બાજુએ કાઢી નાખ્યા, એટલે તે પૂર્વે જેવી હતી તેવીજ દેખાવા લાગી. તેજ પ્રમાણે અહંભાવ નષ્ટ થયો એટલે મૂળનું ઐક્ય સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દેખાય છે,

અને જ્યાં એ અક્ષયની પ્રતીતિ થાય છે તે 'અધિયજ્ઞ' હું જ છું. જે હેતુ મનમાં ધારણ કરીને મેં તને પૂર્વે (ચતુર્થ અધ્યાયમાં) 'સર્વ યજ્ઞો કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે' એમ કહ્યું હતું, તેજ આ અધિયજ્ઞ છે. એ સર્વ જીવોનો વિશ્રામ છે અને બ્રહ્મસુખનો ભંડાર છે. (૪૬)

હે અર્જુન! હવે હું તને તે સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવું છું. પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપી કાષ્ઠ ખડકી, ઇંદ્રિયસંયમરૂપી અગ્નિ સળગાવી તેમાં વિષયરૂપી દ્રવ્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે. પછી વજ્રાસનરૂપી ભૂમિકા શુદ્ધ કરી તે પર મૂળબંધ મુદ્રાની ઓટલી કરવામાં આવે છે; અને તે પર શરીરનો મંડપ ઉભો કરવામાં આવે છે. તે ઠેકાણે ઇંદ્રિયનિગ્રહરૂપ અગ્નિના કુંડમાં ઇંદ્રિયરૂપ હોમદ્રવ્યો નાખી યોગમંત્રથી હવન કરવામાં આવે છે. તે પછી મન તથા પ્રાણના નિગ્રહરૂપી હોમદ્રવ્યોની તૈયારીથી ધૂમ્રવિનાનો નિર્દોષ એવો જે જ્ઞાનાગ્નિ તેને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ સાહિત્યો જ્ઞાનમાં સમર્પિત થયા પછી તે જ્ઞાન બ્રહ્મમાં લય પામે છે અને પછી સર્વથા શુદ્ધ બ્રહ્મ એજ કેવળ રહે છે. તેનેજ અધિયજ્ઞ અર્થાત્ બ્રહ્મ સમજવો. એ વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે એટલામાંજ મહાબુદ્ધિવાન અર્જુન તે સમજી ગયો. અર્જુન બ્રહ્મનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી ગયો છે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણદેવ બોલ્યાઃ—તું ઘણાજ ઉત્તમ પ્રકારે શ્રવણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં આવાં વચનો સાંભળી અર્જુનને સંતોષ થયો. તૃષાતુર બાલકની તૃષાતૃપ્તિથી તૃપ્ત થવાની કિંવા શિષ્યની કૃતાર્થતાથી કૃતાર્થ થવાની રીત માતા અથવા સદ્‌ગુરુજ જાણે છે; માટે અર્જુનની પૂર્વેજ શ્રીકૃષ્ણના અંગમાં અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ ઉત્પન્ન થઇ સમાતા નહોતા; પરંતુ તેમણે વિવેકથી તેમની ગતિને રોકી અને પોતે પૂર્ણતા પામેલા સુખના સૌગંધ્ય જેવા કિંવા શીત થયેલા અમૃતના તરંગ જેવા કોમળ અને સુમધુર શબ્દો બોલવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યાઃ-શ્રોતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન! સાંભળ! બાપુ રે! માયા બળી ગઇ એટલે તેને બાળનારૂં જ્ઞાન પણ બળી જાય છે.(૫૮)

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી જે અંતકાળે મારૂં સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહ છોડે છે, તે મારા સ્વરૂપમાં મળી જાય છે, એમાં સંશય નથી. (૫)

ટીકાઃ—મેં જેને અધિયજ્ઞ કહ્યો, તે અધિયજ્ઞરૂપે મને જે મૂળબીજ જાણે છે તથા પ્રાણાંતસમયે પણ જાણે છે; તે દેહને મિથ્યા

માની બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે. જે પ્રમાણે ઘર આકાશથી ભરેલું હોય છે અને આકાશમાંજ રહેલું હોય છે, તેજ પ્રમાણે અનુભવરૂપી ઘરમાં તેની નિશ્ચયરૂપી ઓરડી હોય છે; માટે તેને બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત દેહાદિકનું સ્મરણ રહેતું નથી. આ પ્રકારે જે આંતર્બાહ્ય ઐક્યને લીધે મદ્રૂપજ બની રહ્યો છે; તેનાં પંચમહાભૂતોરૂપી પાંચ કવચો તે ન જાણે એવી રીતેજ ખરી પડે છે. શરીર જીવંત હોવા છતાં પણ તે તેની સ્પૃહા રાખતો નથી; તો પછી તેના પડવાથી તેને શી રીતે દુઃખ થશે? આ અનુભવને કેવળ ઐક્યભાવથી ગુંથી તેને અવિનાશીપણાના હૃદયમાં નાખવામાં આવ્યો છે અને તેને પૂર્ણાનંદરૂપી સમુદ્રમાં ધોવામાં આવ્યો છે; માટે તે કામાદિક મળથી મલિન થતો નથી. પાણીમાં ઘડો ડૂબાવવાં તેની અંદર અને બહાર પાણીજ હોય છે; પરંતુ દૈવગતિથી પાછળથી ફુટી જાય છે તો શું ઉદકનો નાશ થાય છે કે? સર્પ પોતાની કાંચળી ઉતારી નાખે કિંવા મનુષ્ય ઉષ્ણતા(બફારા)ને લીધે શરીરપરથી કપડાં કાઢી નાખે, તો શું તેથી તેનાં અંગને કાંઇ નુકસાન થાય છે કે? તેજ પ્રમાણે ઉપર દેખાતું મિથ્યાશરીર નાશ પામે તોયે બ્રહ્મ તો સર્વત્ર ભરેલોજ છે. આ તત્ત્વમાં જો બુદ્ધિ નિપુણ થઇ, તો પછી ભય કોનો છે? સાધારણ નિયમ એવો છે કે, મરણસમયે અંતઃકરણમાં જેનું સ્મરણ હોય છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રમાણે એકાદ ભયભીત મનુષ્ય વાયુની પેઠે પલાયન કરતાં માર્ગમાં એકાએક કૂપમાં પડી જાય છે; આ સ્થિતિમાં કૂપમાં પડવા પૂર્વે દોડવાના વેગનો અવરોધ કરી તેનાથી પડવાનો ભય ટાળી શકાતો નથી, તેથી તેને કૂપમાં પડવુંજ પડે છે; તેજ પ્રમાણે મૃત્યુસમયે જીવની સમીપ જે વસ્તુ ઉભી રહે છે; તેજ વસ્તુનું રૂપ મરણ પછી તેને ધારણ કરવું પડે છે. આ ઘટના કોઇ પણ ઉપાયદ્વારા ટાળી શકાતી નથી. (૭૨)

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः॥ ६॥

શ્લોકાર્થઃ—અથવા હે કૌંતેય! તે જે જે ભાવના મનમાં ધારણ કરી અંતે શરીર છોડે છે, તે તે ભાવનાથીજ યુક્ત થઇને તે પુનર્જન્મ લે છે. (૬)

ટીકાઃ—મનુષ્ય જાગૃત હોય છે તે વખતે તેના મનમાં જે કલ્પના આવે છે, તેજ કલ્પના નિદ્રામાં ખડી થાય છે; તેજ પ્રમાણે જીવંત દશામાં અંતઃકરણમાં જે પ્રત્યે પ્રીતિ હોય છે; તદ્વિષયક પ્રીતિજ અં-

તત્કાળે વૃદ્ધિંગત થાય છે; અને મરણસમયે જે વાતનું સ્મરણ હોય છે તેની ગતિને તે મરણ પછી પામે છે. (૭૪)

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम्॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે હે અર્જુન! મન અને બુદ્ધિ મને અર્પણ કરી સદૈવ મારૂં ચિંતન કર અને યુદ્ધ કરવાને તત્પર થા; એટલે તું મનેજ આવી મળીશ એમાં શંકા નથી. (૭)

ટીકાઃ—માટે તું મારૂંજ સ્મરણ કર્યા કર. આંખ જે જુએ, કાન જે સાંભળે કિંવા મન જેનું ચિંતન કરે અને વાચા જે બોલે તથા હૃદયમાં જે ભાસે તથા બાહ્યદૃષ્ટિથી દેખાય તે સર્વ હુંજ છું, એમ સમજવું; એટલે પછી સર્વત્ર હુંજ છું, એમ તને સહજ જણાશે. હે અર્જુન! આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ મદ્રૂપજ છે, એ વાત તારૂં મન ગ્રહણ કરશે, એટલે દેહપાત થાય છતાં પણ તું મરશે નહિ; તો પછી યુદ્ધ કરવામાં તને ભય શો છે? તું મન અને બુદ્ધિ ખરેખર મારા સ્વરૂપનેજ અર્પણ કરશે ત્યારે મદ્રૂપ થશે, એ હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. આ કેવી રીતે થશે, એવો સંશય જો તારા મનમાં આવે તો પ્રથમ તેનો અભ્યાસ કરીને અનુભવ લે અને પછી જો મારા કહેવા પ્રમાણે ન બને તો મારાપર નારાજ થજે. (૮૦)

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन्॥८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! પોતાનું ચિત્ત અન્યત્ર ન જવા દેતાં યોગાભ્યાસના સાધનથી એકાગ્ર કરીને જે મારૂં ચિંતન કરે છે; તે પ્રકાશાત્મક પરમપુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૮)

ટીકાઃ—ઉત્તમ રીતે ચિત્ત અને અભ્યાસની સંકલના જોડી દેવામાં આવે (મનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે) તો જે પ્રમાણે લંગડો માણસ ઉદ્યોગથી પર્વતપર ચઢી શકે છે, તે પ્રમાણે નિરંતર બ્રહ્મવિચારનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ચિત્તને આત્માનો છંદ લાગે છે. પછી શરીર રહો કે જાઓ—તેની સ્પૃહા રહેતી નથી. અનેક ગતિને પામનારૂં એવું જે ચિત્ત તે આત્માને વરશે, એટલે પછી શરીર રહ્યું કે ગયું તેનું સ્મરણ કોણ રાખશે? નદીના પ્રવાહથી પાણી ઘુ ઘુ અવાજ કરતું સમુદ્રને મળવા જાય છે તે વખતે પાછળ શું થાય છે

તે તરફ તે પાછી દૃષ્ટિ ફેરવે છે કે ? નહિજ, તે તો સમુદ્રમાં મળી સમુદ્રરૂપજ થાય છે; તેજ પ્રમાણે ચિત્ત આત્મસ્વરૂપ થયું એટલે જન્મમરણનું આવાગમન ટળી જાય છે; કારણ કે ત્યાં પરમાનંદજ ભરેલો છે.

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्य

શ્લોકાર્થઃ—જે અંતકાળે નિશ્ચળ મન કરી ભક્તિયુક્ત બની યોગબળથી આજ્ઞાચક્રમાં (બે ભ્રમરોની વચ્ચે) પ્રાણને ઉત્તમ પ્રકારે સ્થિર કરે છે; તથા સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વના પોષક, અચિંત્યરૂપ, સૂર્યના જેવા તેજસ્વી અને તમોગુણથી અલિપ્ત એવા દિવ્ય પરમ પુરુષનું નિરંતર ચિંતન કરે છે; તે તે દિવ્ય પરમ પુરુષને જઇ મળે છે. (૯,૧૦)

ટીકાઃ—જેનું અસ્તિત્વ નિરાકાર છે, જેને જન્મમરણ છેજ નહિ અને જે સર્વવ્યાપકતાથી સર્વને જુએ છે, જે આકાશની પૂર્વે વિદ્યમાન હતો; જે પરમાણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે; જેના સાન્નિધ્યથી વિશ્વના સર્વ વ્યાપારો ચાલે છે; જેમાંથી આ સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે; જેની સહાયથી આ સર્વ વિશ્વ જાગ્રત રહે છે અને જે વિષે કશું અનુમાન થઇ શકતું નથી, તે અચિંત્યજ છે. જેમ ક્ષુદ્ર કીડીથી કદી પણ અગ્નિના અંગારા ખાઇ શકાતા નથી; જેમ તેજમાં અંધકારનો પ્રવેશ થતો નથી; જે સૂર્યરૂપ નિર્મળ કણોનો રાશિ છે અને જે જ્ઞાનીઓને નિત્ય પ્રકાશ આપે છે; જેના વિષે અસ્ત એવું ઉપનામ પણ નથી; તે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને જાણી મરણકાળ સમીપ આવતાં જે એકાગ્રચિત્તે તેનું સ્મરણ કરે છે, પદ્માસન વાળી ઉત્તરદિશા તરફ મુખ કરી યોગાભ્યાસક્રમમાં પ્રાપ્ત થયેલું સુખ અંતઃકરણમાં સંચિત કરી અંતરમાં એકાગ્રચિત્તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિના ઉમળકાથી સ્વયંભૂ બ્રહ્મને ત્વરિત મળવાને માટે સંપાદન કરેલા યોગદ્વારા સુષુમ્ણા નાડીના મધ્યમાર્ગે અગ્નિસ્થાનમાં (નાભિમાં) થઈ બ્રહ્મરંધ્રમાં જવાને નીકળે છે; જેનામાં પ્રાણ અને ચિત્તનો સંસર્ગ નિરર્થક બાહ્યતઃજ દેખાય છે; જેના પ્રાણનો લય આકાશમાં થાય છે; પરંતુ મનની સ્થિરતાથી જે બંધાયેલો હોય છે અને જેનું અંતઃકરણ ભક્તિયુક્ત થયું છે અને વળી જે યોગબળથી તૈયાર

થઇ પોતાનું મન પોતાને સ્વાધીન રાખી શકે છે; તે યોગી ચિત્ત અને મનને ભ્રુકુટિમાં વશ કરી, જે પ્રમાણે ઘંટાનો નાદ ઘંટામાંજ લય પામે છે, તે પ્રમાણે ભ્રૂકુટિમાંજ ઉભયનો લય કરે છે. ઘડા નીચે રાખવામાં આવેલો દીપક ક્યારે બૂઝાઈ જાય છે, તે સમજી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તે કેવળ પરબ્રહ્મ જેને પરમ પુરુષ કહેવામાં આવે છે તેના-મારા સ્વરૂપમાં જઇ મળે છે. (૯૯)

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये॥११

શ્લોકાર્થઃ—વેદવેત્તા જે તત્ત્વને અક્ષર કહે છે; આસક્તિરહિત સંન્યાસી જે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને જેની પ્રાપ્તિને માટે બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે, તે પદ હે અર્જુન! તને સંક્ષેપમાં કહું છું.

ટીકાઃ—જે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનનો અંત છે અને સકળ જ્ઞાનના નિધિરૂપ વિદ્વાનો જેને અક્ષર કહે છે; જે પવનના વંટોળીઆની સમક્ષ માત્ર ગગનજ અડગ રહી શકે છે; તેની આગળ વાદળાંઓ કેવી રીતે નભી શકે? તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓ જેને સમજી શકે છે, તે જ્ઞાનની મર્યાદામાં આવતું હોઇને તેને 'ક્ષર' (નાશવંત) કહેવામાં આવે છે; અને જે જાણી શકાતું નથી તેનેજ 'અક્ષર' (અવિનાશી) કહેલું છે. આ અક્ષર (બ્રહ્મ) માયાતીત હોઈ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. વિષયેચ્છા છોડી સર્વ ઇંદ્રિયોનું દમન કરી, દેહરૂપી વૃક્ષની નીચે ઉદાસીન વૃત્તિથી બેઠેલા વિરક્ત પુરુષ પણ સદૈવ જેની વાટ જોતા રહે છે અને જે સદા નિરિચ્છ લોકોને પ્રિય હોય છે, જેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગીજન બ્રહ્મચર્યાદિ સંકટોને ગણતા નથી તથા નિષ્ઠુરપણાથી ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરે છે; જેનો અંત નથી અને જેનું જ્ઞાન વેદને પણ પ્રાપ્ત થયું નથી; તે પદને જેઓ મારા ઉપર્યુક્ત કથન પ્રમાણે દેહ છોડે છે તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે; માટે હે પાર્થ! તે વિષે વળી એક વાર પુનઃ તને કહું છું. ત્યારે અર્જુન બોલ્યોઃ "હે ગુરો! હું હમણાંજ આપને પૂછવાનો હતો, પરંતુ આપે સહજ મારાપર કૃપા કરી; માટે આપ કહેવાની શરૂઆત કરો. વળી જે કહેવું હોય તે માત્ર સાદી ભાષામાંજ કહેજો." આ સાંભળી ત્રિભુવનદીપ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ— હું ક્યાં તને ઓળખતો નથી? તને સંક્ષેપમાંજ કહું છું; માટે મનની ચલિત થવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને દાબી હૃદયમાં સ્થિર કર. (૧૧૧)

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સર્વ દ્વારોનો નિરોધ કરી, મનને હૃદયમાં સ્થિર કરી, કપાળમાં ભ્રૂકુટિના મધ્યભાગમાં પોતાના પ્રાણવાયુને નિશ્ચલ કરી યોગાભ્યાસમાં સ્થિર થાય; (૧૨)

ટીકાઃ—પરંતુ જ્યારે ઇંદ્રિયોનાં દ્વારો નિગ્રહને લીધે બંધ થાય છે, ત્યારેજ આ ક્રિયા બને છે. આમ થયું એટલે સહજ મન સ્વાધીન થઇ હૃદયમાં સ્વસ્થ થાય છે. જે પ્રમાણે જેના હાથપગ ભાંગી ગયા હોય તે પોતાનું ઘર છોડી શકતો નથી, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! ચિત્તની સ્થિરતા થઇ એટલે પ્રાણાયામથી ૐકારનું ધ્યાન કરવું અને પ્રાણવાયુને ક્રમે ક્રમે બ્રહ્મરંધ્રપર્યંત આણવો. પછી અકાર, ઉકાર અને મકાર, એ ત્રણે માત્રાઓનો લય અર્ધમાત્રામાં થાય ત્યાંસુધી અભ્યાસ કરવો અને ત્યાંસુધી ધારણાશક્તિના બળથી પ્રાણવાયુને બ્રહ્માકાશમાં (મસ્તકાકાશમાં) સ્થિર કરવો; પછી ૐકારનો અને તેનો સંયોગ થતાં મૂળસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેમાં તે રમમાણ થાય છે. (૧૧૯)

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—અને નિર્વિકાર બ્રહ્મનો વાચક ૐ એ એકાક્ષર ઉચ્ચારી મારૂં સ્મરણ કરતાં કરતાં જે દેહનો ત્યાગ કરી નીકળી જાય છે; તે ઉત્તમ ગતિને પામે છે. (૧૩)

ટીકાઃ—આમ થતાંની સાથેજ ૐકારનું સ્મરણ બંધ થાય છે અને તે વખતે પ્રાણનો અંત આવે છે. પછી ૐકારાતીત બ્રહ્માનંદસ્વરૂપજ અવશિષ્ટ રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રણવરૂપી એકાક્ષરવડે મારા પરમ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે દેહત્યાગ કરે છે; તે નિઃસંશય મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન! કદાચિત્ તારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે "મરણસમયે આપનું સ્મરણ કેમ કરીને કરવું? જીવિતનું સુખ નષ્ટ થઇ, ઇંદ્રિયો સંકટમાં પડી, અંતર્બાહ્ય મૃત્યુચિહ્નો પ્રકટ થાય છે ત્યારે ઉઠીને બેસે કોણ? ઇંદ્રિયોનો સંયમ કોણ કરે? અને અંતઃકરણમાં ૐકારનું સ્મરણ કોણ કરે? બાપુ રે! આવા સંશયને કદી પણ તું તારા અંતઃકરણમાં સ્થાન આપીશ નહિ. જે મારી નિત્ય સેવા કરે છે તેના અંતકાળે હું તેનો દાસ બનીને રહું છું. (૧૨૩)

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥१४॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥१५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! જે યોગી એકાગ્રચિત્તે સદા સર્વદા મારૂં સ્મરણ કરે છે અને નિરંતર સંતોષી હોય છે, તેને હું સહજ પ્રાપ્ત થાઉં છું. (૧૪) પરમસિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ મને પ્રાપ્ત થયા પછી દુઃખનું સ્થાન અને અશાશ્વત એવા જન્મને પામતા નથી. (૧૫)

ટીકાઃ—જે વિષયોને તિલાંજલિ આપી, વિષયેચ્છાનો નિરોધ કરી મનેજ હૃદયમાં રાખી તે સુખનો ઉપભોગ લે છે; તેને તે સંતોષના ઉમળકામાં ક્ષુધાદિકની સુદ્ધાં સ્મૃતિ રહેતી નથી; તો પછી નેત્રાદિકનો ત્યાં હિસાબજ શું? આવી રીતે સદૈવ અંતઃકરણ મારામાં તલ્લીન કરી તથા મદ્રૂપ બની જેઓ મારી સેવા કરે છે, તે જો અંતકાળસમયે મારૂં સ્મરણ કરે તોજ હું તેમને પ્રાપ્ત થાઉં; તો પછી તેમણે પૂર્વે જે મારી ઉપાસના કરી તેનો શું ઉપયોગ? સંકટને સમયે એકાદ ગરીબ મનુષ્ય પણ દીનતાથી 'હે દેવ! મારી વહારે ધાઓ' એવી મને વિનતિ કરે તો તેનાં દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે મારે નથી જવું પડતું? તો પછી જેઓ મારા ભક્ત છે, તેમની મરણસમયે હું સંભાળ ન લઇ શકું તો પછી તેઓ મારી ભક્તિ શામાટે કરશે? માટે આવા સંશયનું સ્મરણ સુદ્ધાં કરશો નહિ. તે જે વેળાએ સ્મરણ કરે છે, તે વેળાએ હું તેને પ્રાપ્ત થાઉં છું. તેની ભક્તિરૂપી ઉપકારનો બોજો મારાથી સહન થઇ શકતો નથી. આ પ્રકારે હું ઋણી થયો છું, એમ જાણી એ ઋણમાંથી મુક્ત થવાને માટે હું મારા ભક્તોની અંતકાળે સેવા કરૂં છું. દેહની ગ્લાનિનો સ્પર્શ મારા ભક્તોનાં સુકુમાર શરીરને ન થાય એટલા માટે હું તેમને અંતકાળે આત્મબોધરૂપી પાંજરામાં રાખું છું. તે પાંજરાપર મારા સ્મરણનો આહ્લાદકારક અને શીતળ પડદો રાખું છું. આ પ્રકારે જેની બુદ્ધિ મારાપ્રત્યે સ્થિર હોય છે, તેને હું મારા સ્વરૂપમાં લાવું છું; માટે દેહના અંતકાળનું દુઃખ મારા ભક્તોને કદી પણ થતું નથી અને તેમને હું સુખપૂર્વક મારા સ્વરૂપમાં આણું છું. આત્માપરથી દેહરૂપી આચ્છાદન કાઢી નાખીને તથા મિથ્યા અહંકારની ધૂળ ખંખેરી નાખીને, ભગવત્પ્રાપ્તિની વાસના-

થી તેમને મદ્રૂપ કરૂં છું; અને ભક્તને પણ દેહમાં પ્રેમ ન રહેવાથી તે તેનો ત્યાગ કરે છે. તે વખતે દેહ છૂટી જાય છે, એમ સુદ્ધાં તેને લાગતું નથી; તેમજ દેહના અંતસમયે ભગવત્ પ્રાપ્તિ કરવી અને ઇશ્વરસાન્નિધ્ય કરવું, એવી પણ તેના મનમાં ઇચ્છા નથી; કારણ કે પૂર્વેથીજ તે મદ્રૂપ થયેલો હોય છે. વળી તેના શરીરરૂપી પાણીમાં આત્મા છે એમ દેખાય છે ખરૂં; પરંતુ તે દેખાવું પ્રતિબિંબ પ્રમાણે મિથ્યા હોય છે. ચાંદરણું બહાર દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેની સ્થિતિ ચંદ્રમામાંજ છે. આવા બોધથી જે મારી સાથે યુક્ત થયો છે તેની નિકટજ હું હમેશાં છું; માટે તે મરણ પછી પણ નિઃસંશય મદ્રૂપજ બને છે. જે શરીર ક્લેશરૂપી વૃક્ષોનું વન છે, જે તાપત્રયરૂપી અગ્નિની ધગધગતી સગડી છે; જે મૃત્યુરૂપી ગીધડાનો બલિ છે; જે દારિદ્રયને વધારે છે; જે મૃત્યુના ભયમાં વૃદ્ધિ કરે છે; જે સર્વ દુઃખનો ભંડાર છે; જે ખરાબ બુદ્ધિનું મૂળ છે; પૂર્વજન્મનાં ખરાબ કર્મોનું જે ફળ છે; જે ભ્રાંતિનું કેવળ સ્વરૂપજ છે; જે સંસારનો આશ્રમ છે; જે અહંકારાદિ વિકારોનું ઉપવન છે; જે સર્વ પ્રકારના વ્યાધિથી પીરસાયેલું પાત્ર છે; જે કાળે ચાવી નાખેલો ઉચ્છિષ્ટ ખીચડો છે; જે આશાનું અંગબળ છે; જે સ્વભાવતઃ જન્મમરણને ઓપ ચઢાવે છે; જે ભ્રાંતિથી પરિપૂર્ણ છે; જે ખરાબ કલ્પનાથી ઓતપ્રોત ગુંથાયેલું છે, કિંબહુના જે વિંછીઓનું નિરાશ્રસ્થાનજ છે; જે વ્યાઘ્રની જાળ છે; જેને વેશ્યા સાથે મૈત્રી છે (અર્થાત્ જે મનને વેશ્યાની પેઠે મોહમાં ફસાવે છે); જે વિષયપ્રતીતિ કરવાનું ઉત્તમ યંત્ર છે; જે યક્ષિણીની દયાનું સ્થાન છે; જે વિષયરૂપી શીતળ જળનો ઘુંટડો છે; જે સ્નેહભાવથી વર્તનારા ચોરના મજબૂત આશ્વાસન સમાન છે; જે ક્રોધગ્રસ્ત મનુષ્યના આલિંગન જેવું છે; જે મહાવિષધારી સર્પના અંગ જેવું સુંવાળું છે; જે પારધિના સાહજિક ગાયન જેવું સુમધુર છે; જે વૈરીના આદરાતિથ્યની મિજબાની તથા દુર્જને કરેલી આગતાસ્વાગતા સમાન છે; વધુ શું કહું? જે પ્રત્યક્ષ અનર્થનો સમુદ્રજ છે; જે સ્વપ્નમાં આવેલું સ્વપ્ન છે; જે મૃગજળથી પરિપૂર્ણ વન છે; અને જે ધૂળની રજથી ભરેલું આકાશ છે–એવું જે શરીર તે મદ્રૂપ થયેલા પુરુષને પુનઃ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૧૫૧)

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते॥ १६॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! બ્રહ્મલોકપર્યંતના સર્વ લોક ઉત્પત્તિ તથા વિનાશને આધીન છે; પરંતુ હે કૌંતેય! માત્ર મારી પ્રાપ્તિ થયા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી. (૧૬)

ટીકાઃ—બ્રહ્મત્વનો ઘમંડ રાખનાર બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં પુનર્જન્મના ફેરામાંથી નિવૃત્ત થઇ શકતા નથી, પરંતુ જે પ્રમાણે મૃત મનુષ્યના પેટમાં દુઃખતું નથી, કિંવા જાગ્રત થયા પછી કોઇ સ્વપ્નમાંના મહા-પૂરમાં બૂડતું નથી; તે પ્રમાણે જે મને પામેલા છે તે સંસારથી લિપ્ત થતા નથી. ચૌદ ભુવનનું જે શિખર, સપ્ત ચિરંજીવમાં જે અગ્રેસર અને ત્રૈલોક્યરૂપ પર્વતનું મસ્તક એવું જે બ્રહ્મભુવન, તેના એક પ્રહર-પર્યંત પણ એક ઇંદ્રનું આયુષ્ય ટકતું નથી અને એક દિવસમાં તો ચૌદ ઇદ્રનો પાર આવી જાય છે. (૧૫૫)

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—કેમકે સહસ્ર વેળા ચાર યુગો વ્યતીત થાય ત્યારે બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ થાય છે; અને પછી તેટલાજ કાળની તેની રાત્રિ થાય છે. આ વાત દિવસ અને રાત્રિને જાણનારા લોકોજ જાણે છે.

ટીકાઃ—ચાર યુગો હજાર વાર જાય ત્યારે બ્રહ્મદેવનો ખરેખરો પૂરો એક દિવસ થાય છે; અને તેજ પ્રમાણે ચાર હજાર યુગોની એક રાત્રિ થાય છે. આવો મોટો દિવસ અને આવી મોટી રાત્રિ જ્યાં છે ત્યાં જે ભાગ્યવાન પુરુષો વસે છે તે મરતા નથી, પરંતુ રાત્રિ-દિવસ જુએ છે, તે સ્વર્ગલોકના ચિરંજીવી છે. જ્યાં સ્વતઃ ઇંદ્રની દશા એવી છે કે એક દિવસમાં ચૌદ ઇદ્ર થાય છે, તો પછી દેવ-ગણની તો પ્રતિષ્ઠાજ શી વર્ણવવી? પરંતુ જેઓ બ્રહ્મદેવના આઠ પ્રહર-ને પોતાની દૃષ્ટિથી જુએ છે તેનેજ (બ્રહ્મદેવના) દિવસ અને રાત્રિને જાણનારા કહેવામાં આવે છે. (૧૫૯)

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થઃ—દિવસ આવતાં અવ્યક્તમાંથી સર્વ વ્યક્તિનો ઉદય

થાય છે અને પુનઃ રાત આવતાં તેજ અવ્યક્તમાં તેમનો લય થઇ જાય છે. (૧૮) હે પાર્થ ! તેજ સર્વ ચરાચર વસ્તુનો આ સમુદાય પરતંત્ર હોઇને પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થઇ રાત આવતાંજ લય પામે છે અને દિવસ આવતાંજ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૯)

ટીકાઃ—તે બ્રહ્મલોકમાં જ્યારે દિવસ ઉગે છે ત્યારે નિરાકારમાંથી સાકાર એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે કે, તેનું માપ કરી શકાતું નથી. પછી તે દિવસના ચાર પ્રહરો સમાપ્ત થતાં આ વિશ્વ નષ્ટ થાય છે અને પુનઃ પ્રભાત ફાટયો એટલે અગાઉની પેઠે આ વિશ્વ ભરાવા માંડે છે. શરદૃતુના પ્રારંભમાં વાદળો આકાશમાંથી નષ્ટ થાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુને અંતે પાછાં તે ઉત્પન્ન થાય છે; તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવના દિવસના આરંભમાં આ ભૂતસૃષ્ટિનો સમુદાય એકત્રિત થાય છે અને તે ચાર યુગો હજાર વાર વ્યતીત થાય ત્યાંસુધી રહે છે. પછી બ્રહ્મદેવની રાત્રિનો સમય થતાં આ વિશ્વ નિરાકારમાં લય પામે છે અને પૂર્વોક્ત કાળ વ્યતીત થયા પછી પૂર્વવત્ ઉદય પામે છે. આવી રીતે વિશ્વની રચના થાય છે એમ કહેવામાં મારો ઉદ્દેશ બ્રહ્મદેવના દિવસ અને રાત્રિમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે; એ તત્ત્વ તને સમજાવવાનોજ છે. તેની મહત્તા કેટલી છે? તે બ્રહ્મદેવ સૃષ્ટિના બીજનો ભંડાર છે, તોપણ તે જન્મમરણની મર્યાદામાં આવી ગયો છે. હે ધનુર્ધર ! આ ત્રૈલોક્યસૃષ્ટિ સત્યલોકનો પ્રસાર છે અને બ્રહ્મદેવનો દિવસ ઉગતાંની સાથે તે ફેલાવા માંડે છે. પછી જ્યારે રાત્રિનો સમય આવે છે, ત્યારે તે આપોઆપજ અવ્યક્તમાં લય પામે છે; અને આ પંચભૂતાદિક બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી સહજ જ્યાંના ત્યાં વિલય પામી જાય છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષ બીજરૂપમાં સમાવિષ્ટ થયેલું હોય છે, કિંવા મેઘ આકાશમાં વિલીન થઇ જાય છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિમાં અનેકત્વનો લય થઇ જાય છે, તેને 'સામ્ય' કહેવામાં આવે છે.

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ સચરાચરનો નાશ થયા છતાં પણ જે નષ્ટ પામતો નથી, તે તે અવ્યક્તથી પર, ઇંદ્રિયોથી અગોચર તથા અવિનાશી એવો બીજો ભાવ (વસ્તુ) છે. (૨૦)

ટીકાઃ—તે સામ્યમાં અનેકત્વનો લય થઇ ગયા પછી ન્યૂનાધિક કશું દેખાતું નથી, તેથી ભૂતોનું નામ પણ રહેતું નથી. જે પ્રમાણે [illegible]

દહીં થયા પછી તેનું (દૂધનું) નામ તથા રૂપ નાશ પામે છે; તે પ્રમાણે આકારનો નાશ થવા સાથે જગતનું જગત્ત્વ નાશ પામે છે; પરંતુ જેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઇ છે તે સ્થળે તો તે જેવું ને તેવું (તેના મૂળસ્વરૂપમાં)જ હોય છે. આ વખતે તેને 'અવ્યક્ત' કહેવામાં આવે છે; અને જ્યારે સાકાર બની નામરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેનેજ 'વ્યક્ત' કહેવામાં આવે છે. આ એકબીજાની પ્રતીતિ કરાવનારાં આ બે નામોજ છે, વાસ્તવિક જોવા જતાં એકે વસ્તુ નથી. જે પ્રમાણે રૂપાના દાગીનાના ભાગી નાખેલા આકારને લગડી કહેવામાં આવે છે; પછી તેના દાગીના બનાવવામાં આવતાં તે લગડી નાશ પામે છે; તેજ પ્રમાણે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એ બન્ને વિચારો બ્રહ્મસંબંધેજ થવા છતાં તે બ્રહ્મ વ્યક્ત પણ નથી, તે ઉત્પન્ન પણ થતો નથી અને નાશ પણ પામતો નથી; પરંતુ તે ઉભય સ્થિતિથી અતીત અને અનાદિસિદ્ધ છે. તે બ્રહ્મ વિશ્વાકાર થઇને રહે છે; પરંતુ વિશ્વનો લય થતાં તેનો લય થતો નથી. જેમ અક્ષરો ભૂંસી નાખવામાં આવે તોપણ તેનો અર્થ ભૂંસાઇ જતો નથી; ઉદકપર તરંગ આવે છે અને જાય છે, પરંતુ ઉદક તો કાયમજ રહે છે; તે પ્રમાણે ભૂતો નાશ પામ્યા છતાં અવિનાશી બ્રહ્મ તો સ્થાયીજ રહે છે; કિંવા અલંકારોનો નાશ કરવામાં આવતાં કાંઇ સુવર્ણનો નાશ થઇ જતો નથી; તે પ્રમાણે આત્મા મૃત્યુ પામનાર શરીરમાં પણ અમર છે. (૧૭૮)

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

શ્લોકાર્થ:—જે અવ્યક્ત ભાવ અક્ષરસંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ છે, તેનેજ પરમગતિ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં જ્ઞાની ગયા પછી પુનઃ પાછા આવતા નથી, તેજ મારૂં પરમધામ છે. (૨૧) હે પાર્થ! જેમાં સર્વ ભૂતોનો સમાવેશ થાય છે અને જેનાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨)

ટીકા:—જેને કૌતુકથી અવ્યક્ત કહેવામાં આવતાં તેની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એમ લાગતું નથી; કારણ કે જે મન અને બુદ્ધિને ગમ્ય થતો નથી; જેને આકાર પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જેનું નિરાકાર-

પણ જતું નથી અને આકારનો નાશ થયા છતાં પણ જેની નિત્યતામાં ખામી આવતી નથી, માટે જેને 'અક્ષર' (નાશ ન પામનાર) કહેવામાં આવે છે, તેનો એવા વર્ણનથીજ બોધ થાય છે. આથી આગળ કોઈ પણ વસ્તુનો વિસ્તાર જણાતો નથી અને આનુંજ નામ પરમ ગતિ છે; પરંતુ તે આ શરીરમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ નિદ્રિતાવસ્થામાં છે; કારણ કે તે વ્યાપાર કરાવતો પણ નથી અને કરતો પણ નથી. હે મહાવીર અર્જુન! નહિતર શરીરના સર્વ વ્યાપારોમાં એકપણ વ્યાપાર બંધ રહેતો નથી; દશે ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર ચાલુજ રહે છે. વિષયરૂપી બજાર ઉપરથી મનના ચૌટાપર વ્યાપાર શરૂ થયા પછીજ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ-દુઃખનો હિસ્સો અંતઃકરણને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ રાજા સુખેથી ઉંઘતો હોય તે વખતે કાંઇ તેના રાજ્યમાંના વ્યાપાર અટકતા નથી, અને પ્રજા પોતાની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી વ્યાપાર કરતી રહે છે; તે પ્રમાણે બુદ્ધિની જ્ઞાનશક્તિ, મનની સંકલ્પવિકલ્પશક્તિ, ઇંદ્રિયોની ક્રિયા-શક્તિ અને પ્રાણવાયુની સ્ફૂરણશક્તિ, આ સર્વ દેહવ્યાપારો કરવામાં ન આવતા હોવા છતાં પણ પોતાની મેળેજ ચાલે છે. જે પ્રમાણે સૂર્ય ચલાવતો નથી તોપણ તેના પ્રકાશથી લોકત્રયના વ્યવહાર ચાલે છેજ; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તે પરમાત્માને લીધેજ શરીરસંઘાતના વ્યાપાર ચાલ્યાજ કરે છે. એવો તે પરમાત્મા શરીરરૂપી પુરીમાં સુવે છે માટે તેને પુરુષ કહેવામાં આવે છે, એમ તું સમજ; અને પ્રકૃ-રૂપી પતિવ્રતાના એકપત્નીવ્રતમાં નિમગ્ન હોવાને લીધે તેને પુરુષ એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે; પરંતુ વેદોએ પુષ્કળ ઉપાયો કર્યા છતાં જેનું આંગણું સુદ્ધાં દૃષ્ટિએ પડયું નથી અને જેમાં આકાશનો સમાવેશ થયો છે, એમ જાણીનેજ યોગી લોકો તેને જીવ અને પ્રકૃતિથી અતીત ગણે છે; તે પુરુષ–પરમાત્મા એકનિષ્ઠ ભક્તોની શોધ કરતો તેને ઘેર આવે છે. જે એકનિષ્ઠ ભક્ત કાયા, વાચા અને મનવડે કરીને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ જાણતો નથી, તેની એકનિષ્ઠાનો પાક આપનાર તે ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે. હે પાંડવ! આ ત્રૈલોક્ય ભગવદ્રૂપ છે, એવો જેને સાચો મનો-ભાવ છે તે આસ્તિક ભક્તનો તે આશ્રમજ છે. જે નિરભિમાનીઓનું વૈભવ છે; જે ગુણાતીતોનું જ્ઞાન છે; જે નિઃસ્પૃહ જનોનું સુખોપભોગ લેવાનું સ્થાન (રાજ્ય) છે; જે સંતોષી જનોનું ભોજન; જે સંક-ચિંતા ન રાખનાર શરણાગતનું માતૃપેટ અને જે ભક્તિને માટે ...રાની મોક્ષ ગામની સરળ વાટ છે; હે ધનંજય! આવા એક એ...ભુને વર્ણવી કેટલું વર્ણન કરૂં? પરંતુ જે સ્થળે જતાં મનુષ્ય તરૂ

તા પામે છે, તે સ્થાન એજ છે. ઠંડીથી જે પ્રમાણે ઉનું પાણી ઠંડુ થાય છે; કિંવા સૂર્ય ઉગતાં તિમિર પ્રકાશરૂપ થાય છે; તે પ્રમાણે હે પાંડુકુમાર! અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય જે જગત તે પરમાત્મારૂપી ગામમાં જતાં પોતેજ મુક્તસ્વરૂપ બની રહે છે. જે પ્રમાણે કાષ્ઠને અગ્નિમાં નાખતાં તે પોતેજ અગ્નિસ્વરૂપ બની જાય છે અને તેના પાછા વર્ગ પાડવા જતાં તેનું કાષ્ઠત્વ દષ્ટિએ પડતું નથી; કિંવા જે પ્રમાણે ખાંડ થયા પછી પુનઃ ચાતુર્યથી તેની શેરડી કરી શકાતી નથી; એક વખત પારસમણિના સ્પર્શથી લોખંડનું સુવર્ણ કરવામાં આવ્યું, એટલે પછી બીજો એવો કયો પદાર્થ છે કે જે તેનું ગયેલું લોખંડપણું આણી આપે? માટે ઘીનું જે પ્રમાણે પુનઃ ખરેખર દૂધ થતું નથી, તે પ્રમાણે જેમાં ભળી જવાથી પુનર્જન્મ નથી, તેજ મારૂં ખરેખર ઉત્તમ સ્થળ છે. આ ગૂઢ તત્વ તને અધુના સ્પષ્ટ કરીને કહું છું.(૨૦૩)

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે કાળે યોગી મરણ પામવાથી પુનઃ જન્મ પામતો નથી; અને જે કાળે મરણ પામવાથી પુનઃ જન્મ પામે છે, તે કાળ હું તને કહી બતાવું છું. (૨૩)

ટીકાઃ—તેજ પ્રમાણે દેહાવસાન થયા પછી જે સ્વરૂપને યોગી પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગૂઢ તત્ત્વ અન્ય એક પ્રકારે સમજવું સુલભ છે. અકસ્માત્ એવી ઘટના બને છે, કે જે યોગી અકાળે દેહ છોડે છે તેને પુનઃ દેહ ધારણ કરવો પડે છે; માટે શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ દેહનું અવસાન થાય, તો તત્ક્ષણ તે યોગી બ્રહ્મ થાય છે. બાકી અકાળે દેહાવસાન થવાથી ફરીને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. એજ પ્રમાણે મોક્ષ અને પુનર્જન્મ એ ઉભય કાળને આધીન છે. આ કાળવિષે પ્રસંગોપાત તને વાત કહું છું; માટે હે મહાવીર અર્જુન! તે તું સાંભળ. મરણ થતાં પંચમહાભૂતો પોતપોતાને રસ્તે જાય છે, પરંતુ બુદ્ધિને ભ્રાંતિ ગળી જતી નથી; સ્મરણશક્તિ અંધ બની જતી નથી અને મન પણ મરણ પામતું નથી. આવો એ સર્વ જ્ઞાનસમુદાય પ્રકાશિત હોય છે અને તેને આગળ અનુભવેલા બ્રહ્મભાવનો બોધ હોય છે. વાયુ કિંવા પાણીથી જ્યારે દીવાનો પ્રકાશ બૂઝાઇ જાય છે. ત્યારે આપણી આંખ સારી હોવા છતાં પણ તેને [illegible] તેજ પ્રમાણે દેહાવસાનની વખતે વાય [illegible] મ થાય છે

અને જઠરાગ્નિનું તેજ બૂઝાઇ જાય છે; તે વખતે પ્રાણજ હોતો નથી તો પછી મનબુદ્ધિ હોવા છતાં પણ તે શું કરી શકે? કેમકે અગ્નિ સિવાય દેહમાં ચૈતન્ય રહેતું નથી. શરીરમાંનો જઠરાગ્નિ નષ્ટ થવાથી દેહ રહેતો નથી; પરંતુ માત્ર કાદવજ રહે છે. આ વખતે સાધક પોતાનું આયુષ્ય અંધારામાં અથડાતો હોય તે પ્રમાણે નિર્ગમન કરે છે. આવી સ્થિતિમાં ગત અભ્યાસનું સ્મરણ રાખી દેહ છોડી સ્વરૂપમાં ભળવું, એ કેવી રીતે બની શકે વારૂ? તે વખતે તો દેહરૂપ કફના કાદવમાં ચૈતન્ય ખી જવાથી પાછળ અને આગળના બનાવેનું સ્મરણ પણ નષ્ટ થાય છે; માટે પૂર્વે જે યોગાભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય છે, તેનું સ્મરણ પણ મરણ આવવા પૂર્વેંજ નાશ પામે છે. અંધારામાં રાખેલી વસ્તુ સંપાદન થયા પહેલાં દીપકનો નાશ થાય, તે પ્રમાણે આ ઘટના થાય છે. આ સર્વનું તાત્પર્ય એજ છે કે, જ્ઞાનનું મૂળકારણ જઠરાગ્નિ છે અને મરણસમયે તેને જઠરાગ્નિની પૂર્ણ સહાય હોય છે. (૨૧૯)

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥ २४॥

શ્લોકાર્થ:—અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ તથા ઉત્તરાયણના છ મહિનામાં મરણ પામેલા બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મને જઈ મળે છે.

ટીકા:—શરીરની અંદર જઠરાગ્નિની જ્યોતિનો પ્રકાશ અને બહાર ઉત્તરાયણના છ મહિના પૈકી કોઇ પણ મહિનાનો શુકલ પક્ષ, દિવસ હોય (રાત્રિ ન હોવી જોઇએ); આ પ્રકારે સર્વ ઉત્તમ સંયોગ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે જે બ્રહ્માભ્યાસી પુરુષ પોતાનો દેહ મૂકે છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મળી જાય છે. હે ધનુર્ધર! સાંભળ. આ કાળના યોગમાં (તત્કાળા- ભિમાની દેવતાઓનું) એવું વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોય છે; માટે બ્રહ્મ- પ્રાપ્તિને સારૂ સ્વસ્વરૂપમાં ભળવાનો આ સરલ માર્ગ છે. આ માર્ગમાં જઠરાગ્નિ એ પ્રથમ ભૂમિકા છે; અગ્નિનું સતેજપણું એ બીજી ભૂમિકા, દિવસ એ ત્રીજી ભૂમિકા, શુકલ પક્ષ એ ચોથી ભૂમિકા અને ઉત્તરાયણના છ માસ પૈકીનો એક માસ એ નિસરણીનું છેક ઉપરનું પગથીઉં છે. આ ક્રમે ચાલવાથી યોગી મોક્ષસિદ્ધિરૂપી ઘરને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ઉત્તમ કાળ છે, એમ સમજ અને એનેજ શાસ્ત્રમાં અર્ચિરાદિ માર્ગ કહેવામાં આવે છે. હવે યોગી સાધકના મરણને માટે અયોગ્ય કાળ કયો, તે પ્રસંગાનુસાર તને કહું છું. સાંભળ (૨૨૫)

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दाक्षिणायनम् ।
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

શ્લોકાર્થ:—ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના છ મહિના-માં મરણ પામનાર યોગી ચંદ્રલોકનો ઉપભોગ લઈ આગળ ન જતાં પાછો આવે છે. (૨૫)

ટીકા:—મરણસમયે કફ-વાતાદિ દોષનો અતિ ઉછાળો થવાથી અંતઃકરણમાં અંધારું વ્યાપી જાય છે, સર્વ ઇંદ્રિયોની ગતિ કુંઠિત થાય છે, સ્મૃતિને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. મનમાં ઉન્માદનો સંચાર થાય છે અને પ્રાણ રૂંધાય છે. જઠરાગ્નિ બુઝાઈ જાય છે અને ચારે તરફ તેનો ધૂમ પ્રસરી જાય છે આથી શરીરમાં રહેલું જ્ઞાન આચ્છાદિત થાય છે. જે પ્રમાણે ચંદ્રની આડે ઘન અને વારિથી ભરેલાં વાદળાં આવવાથી નહિ અંધારું અને નહિ પ્રકાશ એવી ઝાંખી ઝાંખી સ્થિતિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે તે મરતો પણ નથી અને સાવધ પણ રહેતો નથી. જીવિતની સ્થિતિ આવી થાય છે અને આયુષ્ય મરણની વાટ જુએ છે. આ પ્રકારે મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયોની ચારે તરફ અતિશય ધૂમ ફરી વળે છે, ત્યારે આખા જન્મમાં મેળવેલા સર્વ લાભોનો નાશ થાય છે. જે વખતે હાથમાં જે હોય તે જાય છે તે વખતે બીજો લાભ થશે, એમ કહીજ કેમ શકાય? માટે મરણસમયે આવી (પતિત) દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે દેહની આંતરસ્થિતિ હોય છે અને બહાર કૃષ્ણપક્ષનું પખવાડીયું હોય છે; તથા તેમાં વળી દક્ષિણાયનના છ મહિના પૈકી એક મહીનો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જન્મમરણના ફેરામાં નાખનારા સર્વ યોગો જેના મરણ-સમયે એકત્રિત થાય છે, તેને કાને મોક્ષપ્રાપ્તિની વાત ક્યાંથી પડે? આ વખતે જે યોગીનું દેહાવસાન થાય છે તે યોગી હોવાને લીધે ચંદ્રલોકપર્યંત જઈ શકે છે; પરંતુ પછી તેને પાછા ફરી જન્મમરણના ફેરામાં પડવું પડે છે. હે પાંડવ! મેં જે મરણને માટે અયોગ્ય કાળ દર્શાવ્યો તે આજ છે, એમ સમજ. જન્મમરણના ગામમાં લઈ જનારો માર્ગ આજ છે. આ સિવાયનો બીજો જે અર્ચિરાદિ માર્ગ છે, તે રાજ-માર્ગ છે અને તે સુલભ, અતિ ઉત્તમ અને અત્યંત સહેલો છે તથા તે મોક્ષપર્યંત ગયેલો છે. (૨૩૭)

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

શ્લોકાર્થઃ—જગતની શુક્લ અને કૃષ્ણ એવી બે [illegible] માનવામાં આવી છે. એક ગતિથી જનાર ઉપાસક મોક્ષને [illegible] પરતું નથી અને બીજી ગતિથી તેને પાછું આવવું પડે છે.[illegible]

ટીકાઃ—આવા આ બે માર્ગ છે. એક સરળ અને [illegible] અને તે અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવ્યા છે; માટે હે મહાદેવ! [illegible] બુદ્ધિપુરઃસર બતાવવામાં આવ્યા. કેમકે તે માર્ગ [illegible] અને આપન કયો એ તું સમજી શકે; અને ખરો-ખોટો માર્ગ [illegible] પોતાનું હિત સાધવાને માટે હિત અને અહિતયંત્ર [illegible] કરી શકે. ઉત્તમ નાવ જોયા છતાં પણ કોઈ ઊંડા [illegible] મારશે કે? કિંવા કોઈ રાજમાર્ગ છોડીને આડમાર્ગે જશે કે? [illegible] તથા અમૃતને ઓળખે છે, તે અમૃતનો ત્યાગ કરશે કે? [illegible] જે સરળ માર્ગ જુએ છે, તે આડમાર્ગે જશે નહિ. માટે [illegible] ખોટાની તપાસ કરવી. આ પરીક્ષા કરતાં અજાગર [illegible] જુઓ કદી પણ સંકટમાં આવી પડતો નથી. તે [illegible] માર્ગની પ્રાપ્તિ થવી અતિ દુર્ઘટ છે, અને આ [illegible] પ્રાપ્તિ ન થઈ તો આખો જન્મ [illegible] યોગી અર્ચિરાદિ માર્ગ મૂકીને ધૂમમાર્ગમાં [illegible] તો જન્મમરણના ફેરામાં ફસી પડે છે અને [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible]

[illegible]

રજ્જુમાં સર્પનો ભાસ રજ્જુનું સત્યત્વ જણાતાં નષ્ટ થાય છે. મારાપર તરંગો આવે છે અને જાય છે એવો ભાસ પાણીને કદી થાય છે કે? તેને તો ગમે ત્યારે જોઈએ પણ પાણીનું પાણીજ હોય છે. તરંગ ઉત્પન્ન થવાથી કાંઇ તે જન્મ પામતું નથી કિંવા તરંગોનો નાશ થતાં કાંઈ તે મૃત્યુ પામતું નથી. તે પ્રમાણે જે દેહમાં રહી દેહસહિત બ્રહ્મ થાય છે, તેનામાં દેહનું ઉપનામ સુદ્ધાં રહેતું નથી. વળી કયારે કોનો નાશ થાય છે? જ્યારે દેશ, કાળ ઇત્યાદિ આપણેજ બની રહ્યા છીએ ત્યારે પછી બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગની શોધ શામાટે કરવી? વળી શોધ કરવા કોની પાસે કેવી રીતે જવું? જે વખતે ઘટ ફૂટે છે તે વખતે તેમાંનું આકાશ બરાબર રસ્તો હાથ લાગે તોજ આકાશને મળે છે અને નહિ તો નથી મળતું કે? વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, તે ઘટના આકારનોજ નાશ થાય છે. બાકી ઘટાકાશ એ ઘટ નિર્માણ થયા પૂર્વે મૂળથીજ આકાશરૂપે છે. આવા જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતાથી હું બ્રહ્મજ છું, એવા અનુભવયુક્ત યોગીને સારા અને માઠા માર્ગનું સંકટ નડતું નથી; માટે હે પાંડુકુમાર! તું યોગયુક્ત થા. આ યોગથી તને સદૈવ આપોઆપ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે. પછી દેહ ગમે ત્યાં હોવા જાઓ, પરંતુ તેથી નિષ્પ્રતિબંધ તથા નિત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપમાં કાંઇ ત્રુટિ પડનાર નથી. તે સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં જન્મ પામતો નથી, સૃષ્ટિના અંતમાં મૃત્યુ પામતો નથી તથા સૃષ્ટિની સ્થિતિમાં સ્વર્ગ અને સંસારસુખના મોહમાં કદી ફસાતો નથી. આ બોધથી જે યોગી સાવધ હોય છે, તેનેજ આ બોધની ફળપ્રાપ્તિ થાય છે; કારણકે તે વિષયોપભોગ ઉલ્લંઘીને બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભળી જાય છે. હે અર્જુન! ઇંદ્રાદિક દેવોના સ્વર્ગમાં નિરંતર સર્વ પ્રકારનાં સુખનો લહાવો મળે છે, પરંતુ તેઓ ઓવારી નાખેલા પદાર્થોની પેઠે તેને ત્યાજ્ય ગણી તેનાથી દૂર નાસે છે.(૨૬૦)

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्

શ્લોકાર્થઃ—(બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદૈવ, અધિયજ્ઞ અને મરણસમયે ભગવચ્ચિંતનનું માહાત્મ્ય) એ સમજ્યા પછી વેદ, યજ્ઞ, તપ અને દાનદ્વારા થતી જે પુણ્યફળની પ્રાપ્તિ કહી બતાવી છે; તે સર્વ પુણ્યપ્રાપ્તિનું અતિક્રમણ કરીને યોગી આદ્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૮)

ટીકાઃ—વેદનું અધ્યયન કરી વૈદિક બની જવામાં આવે અથવા

યજ્ઞ કરી પુણ્યક્ષેત્રમાં પાક તૈયાર કરવામાં આવે; કિંવા તપ તથા દાન કરી સર્વ પુણ્ય સંયુક્ત કરવામાં આવે; આ પ્રકારનાં સર્વ પુણ્યોનું વૃક્ષ ફળના ભારથી લચી પડે તોયે નિર્મળ બ્રહ્મની બરાબરી તેનાથી થઇ શકતી નથી. જેને ત્રાજવામાં મૂકતાં જે નિત્યાનંદની તુલનામાં નાનું દેખાય છે અને જેની પ્રાપ્તિને માટે વેદયજ્ઞાદિ સાધનો કરવાં પડે છે; જેથી કંટાળો આવતો નથી અને જેની સમાપ્તિ થતી નથી; જે ભોગવનારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરે છે અને જે મહાસુખ(બ્રહ્મસુખ)નો કનિષ્ઠ બંધુજ છે; એવું જે સ્વર્ગસુખ છે તે બાહ્ય રીતેજ સુખતરીકે દેખાય છે અને તે મરણપશ્ચાતજ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સુખ શત વર્ષોપર્યંત યજ્ઞ કરવાથી પણ સાધ્ય થતું નથી; પરંતુ તેને યોગીશ્વર પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિની યુક્તિદ્વારા કૌતુકથી જુએ તો તેને બ્રહ્મસુખ કરતાં વજનમાં હલકું લાગે છે. પછી હે અર્જુન! તે સ્વર્ગાદિક સુખોનાં પગથીઆં કરી–વસ્તુતઃ તેની પાયમાલી કરી–તે બ્રહ્મપદપર આરૂઢ થાય છે. સ્થાવર જંગમના મુખ્ય સ્વામી બ્રહ્મદેવ અને શંકર જેવાને પણ જે આરાધનીય છે; જે યોગીઓની ભોગ્ય વસ્તુ છે; જે આદ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; જે પરમાનંદની કેવળ મૂર્તિ છે; જે વિશ્વાંતર્ગત સર્વ પ્રાણીનું જીવન છે; જે સકળ જ્ઞાનનો આત્મા છે; જે યાદવોના કુલદીપક છે; એવા જે શ્રીકૃષ્ણ તેઓ અર્જુનપ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યા. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, કુરુક્ષેત્રની જે કથા સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે તે હવે આગળ સાંભળો. (૨૭૧)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અધ્યાય નવમો

રાજવિદ્યા–રાજગુહ્યયોગ

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર કહે છે કેઃ–હે શ્રોતાજનો! સાંભળો. હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્પષ્ટ કહું છું કે, તમે કેવળ આ તરફ લક્ષ આપશો તો સર્વ સુખોને પાત્ર થશો; પરંતુ આપ સર્વજ્ઞોની સભા સમક્ષ આ શબ્દો હું કાંઇ ગર્વપૂર્વક ઉચ્ચારતો નથી. તમે લક્ષ આપો એમ મારી તમારાપ્રત્યે લાડઘેલી વિનતિ છે; કારણ કે આપના જેવા સુસંપન્ન ભંડાર પ્રાપ્ત થતાં 'લાડકાપણું' નામની જે વૃત્તિ છે, તેના 'લાડકોડ' પણ પૂર્ણ થાય છે અને મનોરથની સુદ્ધાં તૃપ્તિ થાય છે. આપની કૃપાદૃષ્ટિની શીતળતાના બહારથી પ્રસન્નતાના છોડ લીલાછમ બની ગયા છે; અને તેની શીતળ છાયા નીચે પરિશ્રમિત થયેલો જે હું તે વિશ્રાંતિ લઉં છું. મહારાજ! આપ તો સુખામૃતના નિધિજ છો; તેથી હું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેમાં વિહાર કરી શાંતિ પ્રાપ્ત કરૂં એવી આપ આજ્ઞા ફરમાવો. આ સુખામૃતનો આસ્વાદ લેવાને માટે તમને વિનતિ કરતાં ડરૂં તો પછી મારે તૃપ્ત ક્યાં થવું વારૂ? બાળકના તોતડા બોલોથી અને આડાઅવળા ચાલવાથી જે પ્રમાણે માતા આનંદ પામે છે; તે પ્રમાણે આપ મારાપ્રત્યે પ્રસન્ન છો, એટલા માટેજ હું આપને વિનતિ કરૂં છું; નહિતર આપના જેવા સર્વજ્ઞ શ્રોતાઓને મારા શબ્દોમાંથી કાંઇ નવીન સમજવાનું છે કે? સરસ્વતીના પુત્રને તે પાઠ શીખવવા પડે? પતંગીઉં ગમે તેવડું મોટું હોય, પરંતુ તેનો પ્રકાશ સૂર્ય જેટલો પડશે કે? અમૃતરૂપી પાત્રમાં પીરસવાને યોગ્ય બીજી પાકસિદ્ધિ કયી છે? શીતળ કિરણોના રાશિ ચંદ્રને પંખાવતી પવન નાખવો, કિંવા સુસ્વરને સંગીત સંભળાવવું અથવા દાગીનાને અલંકાર પહેરાવવો, એ કાર્ય ક્યાંય બની શકે ખરૂં કે? પરિમલને વળી અન્ય પુષ્પની સુગંધ લેવાની શી જરૂર? સમુદ્ર ક્યાં સ્નાન કરવા જશે? વળી આ આકાશ

બીજા શામાં સમાશે ? તેમજ જેથી તમારી ઇચ્છા તૃપ્ત થાય અને તરે બોલી ઉઠો કે "વાહ! ઠીક વ્યાખ્યાન થયું!" એવું સુયોગ્ય વક્તૃત્વ કોનું છે ? ન્યાય તો જાણે કહે છે–એ બનવું અસંભવિત છે; તથાપિ ભક્તિથી આવી ઘટનાઓ બને છે, એમ મહારાજ કહે છે; માટે શું સં જગતને પ્રકાશમય બનાવનાર સૂર્યની આરતી રૂની વાટ સળગાવીને ન ઉતારવી કે ? કિંવા વરુણને ખોબલીભર પાણીનો અર્ઘ્ય ન આપવો કે ? હે સજ્જનો! આપ તો પ્રત્યક્ષ શંકરનાજ અવતાર છો અને હું તો કેવળ ભક્તિથીજ આપની પૂજા કરૂં છું; માટે આપ મારા બોલરૂપી બિલ્વપત્રોનો સ્વીકાર કરશો. નાનું બાળક બાપના પાત્રની પાસે જમવા બેસી પોતાની યોગ્યતા ન હોવા છતાં પણ પ્રેમથી બાપના મોંમાં કોળીઓ આપે છે અને બાપ પણ તે કોળીઓ લેવાને માટે પોતાનું મોં આગળ કરે છે; તેજ પ્રમાણે હું આપની સાથે બાળકની પેઠે વિનોદાત્મક વર્તન રાખું છું, તો મારા વર્તનથી આપને આનંદજ થવો જોઇએ, એવો પ્રેમનો ગુણ છે; અને આપ સંતજનોએ 'મારાપણા'નું અભિમાન રાખી મને અનેક વખત 'મારો' કહ્યો છે; તેથી મારી આ ધૃષ્ટતાથી આપને વિષાદ થનાર નથી. અહો! વાછરડો માથું મારે છે ત્યારે તે પ્રમાણે ગાયને અધિકજ પાન્હો છૂટે છે તે પ્રમાણે જે મનુષ્ય અત્યંત પ્રિય હોય છે તેના ક્રોધથી પ્રેમ દ્વિગુણ વૃદ્ધિને પામે છે; માટે મુજ બાળકના તોતડા શબ્દોથી આપનું નિદ્રિત કૃપાળુપણું જાગૃત થશે, એમ જાણીનેજ હું બોલ્યો હતો. બાકી ચંદ્રકિરણોને કોઇએ ક્ષેત્રમાં રોપીને પકવ્યાં છે કે ? કિંવા પવનને ફુંકવા માટે કોઇ ગતિ આપે છે કે! તેમજ આકાશ કોઇની બાથમાં આવ્યું છે કે ? સાંભળો. પાણીને પલવું કરવું પડતું નથી અને માખણ તૈયાર થયા પછી પણ કોઇ રવૈયાથી મંથન કર્યા કરતું નથી; તેજ પ્રમાણે આપ લોકોને જોઇને મારૂં વ્યાખ્યાન લજ્જાશીલ થઇને બહાર નીકળી પડે છે. અસ્તુ. જેની અનંત વેદોની ગતિ કુંઠિત થવાથી તે પોતાની શય્યાપર નિદ્રા લે છે, એવા ગીતાર્થને પ્રાકૃત ભાષામાં સ્પષ્ટ કરવાનો મારામાં અધિકાર છે કે! વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ ભવિષ્યની આશાથી ઇચ્છા કરવા થઈ; અને તે આશા એ છે કે, આપની સમક્ષ ગમે તેવું બોબડું ટેલડું બોલીને આપની પ્રીતિ સંપાદન કરવી; માટે હવે ચંદ્ર કરતાં પણ વિશેષ શીતોત્પાદક અને અમૃત કરતાં પણ અધિક જીવન દેનાર અવધાનથી મારા મનોરથને પુષ્ટિ આપો; કારણ કે જ્યારે આપની કૃપાદૃષ્ટિરૂપી વૃષ્ટિ મારાપર પૂર્ણ રીતે થશે, ત્યારે મારી બુદ્ધિરૂપી મંજરી

સકલાર્થરૂપી ધાન્ય પાકશે. બાકી આપ જો ઉદાસીનવૃત્તિ ધારણ કરશો, તો અંકુરિત થયેલું જ્ઞાન પણ શુષ્ક થઈ જશે. વકતૃત્વરૂપી પક્ષીને અવધાનરૂપી ચારો મળશે તો તેના પ્રત્યેક અક્ષરરૂપી અવયવને અર્થરૂપી પુષ્ટિ મળશે. અર્થ એ શબ્દ બહાર પાડવાની વાટ જુએ છે. શબ્દ બહાર પડતાંની સાથેજ તેમાંથી અર્થ ઉપર અર્થ નીકળે છે અને બુદ્ધિને નાના પ્રકારના અભિપ્રાયો સૂઝવા લાગે છે; માટે સંવાદરૂપી અનુકૂળ પવન વાવા લાગતાં વક્તાના હૃદયાકાશમાં શાસ્ત્રસિદ્ધાંતરૂપી મેઘ ભરાઈ આવે છે; અને જો શ્રોતાઓનું દુર્લક્ષ હોય તો વકતૃત્વનો જામેલો રસ પણ બગડી જાય છે. અહો! ચંદ્રકાંતમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે એ વાત સત્ય છે; પરંતુ તેમ કરવાની શક્તિ માત્ર એક ચંદ્રમાંજ છે. માટે શ્રોતાસિવાય વક્તાની કાંઈ કિંમતજ નથી. 'અમને મિષ્ટ બનાવીને પ્રાશન કરો' એવી વિનતિ તાંદુલને ખાનારાઓપ્રત્યે કરવી પડે છે કે? તેજ પ્રમાણે દોરીવાળી પુતળીઓને 'અમને ઉત્તમ રીતે નચાવજો' એવી વિજ્ઞપ્તિ સૂત્રધારપ્રત્યે કરવી પડે છે કે? તે સૂત્રધાર પુતળીઓને નચાવે છે તે શું તેમના સ્વાર્થને માટે નચાવે છે? નહિજ. તે પોતાની કુશળતા બતાવવાને માટેજ તેમને નચાવે છે; તે પ્રમાણે હું તો એક પુતળી છું, આપ જેમ બોલાવશો તેમ બોલીશ. માટે મારી પાસે એમ બોલાવો અને તેમ બોલાવો એવી ખટપટ મારે કરવાની શી જરૂર? તે વખતે ગુરુ શ્રીનિવૃત્તિરાજ કહે છેઃ-"તારે આટલું વ્યાખ્યાન શામાટે કરવું જોઇએ? તારો સર્વ અભિપ્રાય અમે સમજી ગયા છીએ; માટે હવે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે કહ્યું હોય તે શ્રોતાઓને કહી સંભળાવ એટલે થયું." આ વચનો સાંભળી નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ સંતોષ પામી મહદુલ્લાસથી બોલ્યાઃ-ઠીક મહારાજ! સાંભળો. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા કેઃ—(૩૩)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥१॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ-હવે જે જાણવાથી તું આ અશુભ સંસારમાંથી મુક્ત થઇશ, તે અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન નિર્મત્સર એવા તને હું વિજ્ઞાનસહિત કહું છું. (૧)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! મારા અંતઃકરણમાંનું અતિગુહ્ય જ્ઞાન તને પુનઃ કહી સંભળાવું છું. તને હું શામાટે કહું છું? કારણ એજ કે, તું

સમજુ છે અને કેવળ આસ્થાની મૂર્તિ છે. સ્તનમાં દૂધ સંચિત થયેલું છતાં સ્તન પોતે તેનો આસ્વાદ લઇ શકતું નથી; અને તેનું અનન્યભાવથી પાન કરનારા વત્સનીજ માતાને ઇચ્છા હોય છે. વળી કોઠારમાંથી બી કાઢીને તૈયાર કરેલી જમીનમાં ઓરવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જશે એમ કહેવાશે કે ? એટલા માટેજ પ્રશસ્ત અંતઃકરણનો શુદ્ધ બુદ્ધિનો, નિંદા ન કરનારો અને એકનિષ્ઠ ભક્ત હોય તો તેને ગુપ્ત વાત પણ આનંદથી કહેવી જોઇએ. હવે તને તે ગુહ્ય પ્રાપંચિક જ્ઞાનસહિત બ્રહ્મજ્ઞાન કહું છું; પરંતુ ખરૂં અને ખોટું નાણું ભેગું થઈ જતાં તેને જૂદું કરવામાં આવે છે, કિંવા રાજહંસ પોતાની ચાંચની સાણસી કરી ક્ષીર અને નીર પૃથક્ કરે છે; તે પ્રમાણે આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સ્પષ્ટ વિભાગ કરીને હું તને બતાવું છું. ફોતરાં અને ધાન્ય ઉપણવાને માટે પવન આગળ ધરવામાં આવે છે, એટલે સહેજે ધાન્ય અને ફોતરાં જૂદાં થઇ જાય છે; તે પ્રમાણે તે જ્ઞાન જાગતાંની સાથે સંસારનો નાશ થઇ મોક્ષપદપર મુમુક્ષુ જનનો પટ્ટાભિષેક થાય છે.

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्॥२॥

શ્લોકાર્થઃ—એ જ્ઞાન, સર્વ જ્ઞાનનો રાજા, સર્વ ગુહ્યોમાં શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવી શકે એવું, ધર્માનુકૂળ, સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત થનારૂં અને અવિનાશી છે. (૨)

ટીકાઃ—જે જ્ઞાન સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનમાં મુખ્ય છે; જે જ્ઞાન સર્વ ગુહ્યોનો સ્વામી છે; જે જ્ઞાન પવિત્ર વસ્તુઓનો રાજા છે; જે જ્ઞાન ધર્મનું અધિષ્ઠાન છે; જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ છે અને જેની પ્રાપ્તિ થતાં પુનર્જન્મ લેવાનું કારણ રહેતું નથી; એવું જે બ્રહ્મજ્ઞાન તે ગુરુના મુખમાંથી હજુ વાક્યદ્વારા બહાર આવે ન આવે એટલામાંજ શિષ્યના હૃદયમાં સ્વયમેવ રહેલો બ્રહ્મ સહજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેજ પ્રમાણે સુખની ભૂમિકાએ ચઢતાં જેનો ભેટો થાય છે અને તે ભેટા પછી તેનાવડે થનારું સુખનો જેમાં લય થાય છે; જેની પ્રાપ્તિના આ કાંઠાપર ઉભા રહેવા છતાં પણ ચિત્ત આનંદયુક્ત થાય છે; એવું આ જ્ઞાન સહેલું અને સુગમ હોઇ તે સ્વયં પરબ્રહ્મરૂપજ છે. વળી આ જ્ઞાનમાં બીજા ગુણો એ છે કે, તે એક વાર પ્રાપ્ત થયા પછી કદી પણ નષ્ટ થતું નથી. વારંવાર તેનું આસ્વાદન–અનુભવ લેવા છતાં પણ તે જ્ઞાન ન્યૂન થતું નથી અને એનો અભાવ કે કંટાળો પણ આવતો નથી. હે ચતુર અર્જુન ! હવે તું કદાચ

એવી શંકા કરશે કે, એ જ્ઞાન એવી અપ્રતિમ વસ્તુ હોવા છતાં પણ તે સર્વ લોકોને મળ્યા વિના શી રીતે રહી ? અર્થાત્ લોકો એટલી બધી ઉત્તમ વસ્તુ તરફ શામાટે જોતા નથી ? જે લોકો થોડા સરખા ધનને માટે પણ આગમાં ફૂદકો મારવાને આગળ પાછળ જોતા નથી, તેઓ આવી સહજે પ્રાપ્ત થનારી આનંદકારક અને સુખાવહ મિલ્કત કેમ નહિ મેળવતા હોય ? જે જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ આટલી બધી પવિત્ર, રમણીય, સુખાવહ, જાણવાને સુલભ, પૂર્ણ રીતે ધર્માનુકૂળ અને આત્મામાંજ પ્રાપ્ત થનારી અને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ છે, તે છતાં પણ લોકોના હાથમાં આવ્યાવિના એ વસ્તુ શી રીતે રહી ગઈ ? આ શંકાને માટે અવકાશ છે ખરો; પરંતુ તું આવી શંકા કદી પણ લાવીશ નહિ. (૫૬)

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप।
अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि॥ ३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પરંતપ ! આ (આત્મજ્ઞાનરૂપી) ધર્મપર શ્રદ્ધા ન રાખનાર પુરુષ મને પ્રાપ્ત ન થતા મૃત્યુયુક્ત સંસારના માર્ગમાંજ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. (૩)

ટીકાઃ—જેમ કે ગાયનું દૂધ પવિત્ર, મિષ્ટ અને તદ્દન નિકટજ હોવા છતાં પણ તેનો ત્યાગ કરી બગાઇ રક્તનું સેવન નથી કરતી કે ? કમળના કંદનું અને દેડકાનું વાસ્તવ્ય એકજ સ્થળે હોવા છતાં કમળમાંના પરાગનું સેવન તો બહારથી આવીને ભ્રમરજ કરે છે; અને દેડકાના નસીબમાં તો કાદવજ ચુંથવાનું લખેલું હોય છે. અભાગીઆના ઘરમાં અગણિત દ્રવ્ય ભરેલું હોય છે, પરંતુ તે ત્યાંજ બેસીને ઉપવાસ કરીને દરિદ્રાવસ્થા ભોગવતો હોય છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રના સકળ સુખનું વિશ્રાંતિસ્થાન એવો હું સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં હોવા છતાં, તે અજ્ઞાની જીવોની વિષયોપરજ વાસના લાગી રહેલી છે. અત્યંત ગુગળ દૃષ્ટિએ પડતાં જેમ મોઢામાં રહેલો અમૃતનો ઘુંટડો કોઇ થુંકી નાખે, કિંવા દીપ મળતાં ગળામાં બાંધેલો પારસમણિ તોડીને ફેંકી દે; તેવુંજ એ કર્મ અનુચિત છે. જેના મનપર અહંતામમતાની છાયા રહેલી છે, તે મને પ્રાપ્ત ન થતાં જન્મમરણના બે કાંઠાની વચ્ચે ડુબકીઓ ખાધાં કરે છે. (૧૨)

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः॥ ४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હું અવ્યક્તસ્વરૂપ છું અને સકળ વિશ્વ મારાથી વ્યાપ્ત છે. મારામાં સર્વ ભૂતો છે (આત્મામાં આત્મારૂપે રહે છે); પરંતુ હું તેમનામાં (આધેય ભાવથી) સ્થિત નથી. (૪)

ટીકાઃ—હું કેવો છું? સૂર્યની પેઠે કદી દેખાય અને કદી ન દેખાય તેવો હું નથી. આ સર્વ જગત મારા નિર્ગુણ સ્વરૂપનોજ વિસ્તાર છે. જેમ દૂધ સહજ જામે એટલે તે દહીં થાય છે, કિંવા જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ થાય છે અથવા સુવર્ણમાંથી અલંકારો થાય છે; તેજ પ્રમાણે હું નિર્ગુણનો જે વિસ્તાર તેજ આ સકળ વિશ્વ છે. મારૂં એ સ્વરૂપ જ્યારે અવ્યક્ત હોય છે, ત્યારે નિરાકાર હોય છે; પણ પછી તે સૃષ્ટિરૂપે વિસ્તાર પામીને આકાર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ સાકાર થયેલો જે હું તેણેજ આ ત્રૈલોક્યની રચના કરી છે. મહત્તત્ત્વથી લઈને દેહપર્યંત આ સર્વ ભૂતો જે પ્રમાણે પાણીમાં ફીણ જણાય છે, તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપનો આભાસમાત્ર છે; પરંતુ ફીણ પાણીનુંજ બનવા છતાં તેમાંથી શોધવા છતાંય પાણી હાથમાં આવતું નથી; કિંવા હે અર્જુન! સ્વપ્નમાં જીવો અનેક રૂપો ધારણ કરે છે તે બધાંજ જાગૃત થતાં નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણે આ સર્વ ભૂતો મારામાં જણાય છે, તોપણ હું તેમનામાં નથી. આ ઉપપાદન મેં તને પૂર્વે (અ. ૭, શ્લો. ૧૨ માં) કહ્યુંજ છે; માટે હું તે વિષે અધિક અહીંયાં બોલીશ નહિ. હવે તારી દૃષ્ટિનો પ્રવેશ મારા યથાર્થ સ્વરૂપમાં થવા દે.

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥५॥

શ્લોકાર્થઃ—અને ભૂતો મારામાં (વસ્તુતઃ) નથી, એવી મારી ઈશ્વરી અદ્‌ભુત ઘટના જો. હું ભૂતોનો ધારણ કરનારો હોવા છતાં ભૂતોમાં હું રહેતો નથી, (પરમાત્મા અસંગ હોવાથી ભૂતોથી વસ્તુતઃ સંબંધવાળો થઈને રહેતો નથી) અને મારો આત્મા ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને સંરક્ષણ કરે છે. (૫)

ટીકાઃ—માયાથી પર એવા મારા સ્વરૂપને કલ્પનાથી પર થઈને જોવાથી "મારામાં સર્વ ભૂતો છે" એવું મેં જે તને કહ્યું છે તે પણ મિથ્યા છે, એમ તને જણાશે. સંકલ્પરૂપી સંધ્યાકાળમાં જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુઓ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ગ્રસિત હોય એવા ઝાંખા પ્રકાશમાં હું અખંડ હોવા છતાં, ભૂતો મારાથી પૃથક્ દેખાય છે. જેમ માળામાંથી સર્પની ભ્રાંતિ દૂર થવાથી માળાજ અવશિષ્ટ રહે છે; તેમ તે સંકલ્પની

સંધ્યા વ્યતીત થઇ એટલે મારૂં અખંડિત સ્વરૂપજ અવશેષ રહે છે. ભેદની પ્રતીતિનું કારણ માત્ર દ્રષ્ટાનો સંકલ્પજ છે. ગાગર, મટકાં વગેરે શું જમીનમાંથી નીકળે છે? કુંભારની બુદ્ધિથીજ તે સર્વ તૈયાર થાય છે. સમુદ્રના પાણીમાં શું તરંગોની ખાણ છે? શું તે કૃત્ય પવનનું નથી? કપાસના ગર્ભમાં શું કાપડની ગાંસડીઓ ભરી મૂકી છે? વાપરનારની સમજશક્તિજ કપાસમાંથી કાપડ બનવાનું કારણ છે. સુવર્ણમાંથી દાગીના બનવાથી કાંઇ સુવર્ણપણું નષ્ટ થતું નથી. એ તો જોનારની કલ્પનાથીજ તે દાગીના દેખાય છે. શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ કિંવા દર્પણમાં દેખાતું સ્વરૂપ એ આપણા બોલવાનું અને જોવાનુંજ પરિણામ છે કે તે મૂળથીજ ત્યાં હોય છે? તેજ પ્રમાણે મારા નિરુપાધિક સ્વરૂપમાં ભૂતોની કલ્પનાને લીધેજ ભૂતોનો આભાસ થાય છે. તે કલ્પના કરનારી પ્રકૃતિ શાંત થઇ એટલે મારૂં નિરુપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપજ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કુદડી ફરતાં આપણને ચક્કર આવે છે, ત્યારે આપણી આસપાસના ડુંગરો વગેરે ફરતા માલૂમ પડે છે; તે પ્રમાણે આપણા મનમાં કલ્પના ઉત્પન્ન થવાથી અખંડ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભૂતોનો ભાસ થાય છે. આ કલ્પનાનો ત્યાગ કરીને જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ, ત્યારે તો હું ભૂતોમાં છું અને ભૂતો મારામાં છે, એવી કલ્પના સ્વપ્નમાં સુદ્ધાં આવતી નથી; માટે હે પ્રિયતમ! હું સૃષ્ટિનો આત્મા કિંવા અસત્ સૃષ્ટિનો આધાર છું, એ કલ્પના પણ મિથ્યાજ છે. જે પ્રમાણે સૂર્યના કિરણમાં વાસ્તવિક નહિ પરંતુ વૃથાજ મૃગજળ દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે મારા નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં સર્વ ભૂતો હોવાની કલ્પના લોકો કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ હું પણ તેમાં છું એવી કલ્પના સુદ્ધાં કરે છે. આ પ્રકારે હું ભૂતોની ઉત્પત્તિ કરૂં છું, એમ તેઓ કહે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં ભૂતો અને હું એકજ વસ્તુ છીએ. જે પ્રમાણે સૂર્ય અને સૂર્યપ્રભા ઉભય એકજ વસ્તુ છે; તે પ્રમાણે મારા અને ભૂતોના સંબંધમાં સમજવું. આ મારો ઐશ્વર્યયોગ તું બરાબર સમજ્યોને? તો હવે કહેવારૂં કે, હું તથા પ્રાણીમાત્રમાં જરા પણ ભેદને અવકાશ છે? સર્વ પ્રાણીઓ મારાથી અને હું તેમનાથી જરાયે ભિન્ન નથી.

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥ ६॥

શ્લોકાર્થઃ—જે પ્રમાણે સર્વગામી પ્રચંડ વાયુ સદા આકાશમાં હોય છે; તે પ્રમાણે સર્વ ભૂતો મારામાં છે, એમ તું સમજ.(૬)

ટીકાઃ—આકાશનો જેટલો વિસ્તાર છે તેટલો પવન ભરાઇ રહેલો

છે; પરંતુ તેને હલાવવામાં આવે ત્યારેજ તે આકાશથી પૃથક્ સ
છે. તે પ્રમાણે પ્રાણી મારામાં છે એવી કલ્પના મનમાં આવે છે ત્
જ મારામાં ભૂતો છે, એમ ભાસે છે. તેજ કલ્પનાના અભાવમાં સ
હુંજ છું એમ જણાય છે–અર્થાત્ ભૂતોનું અસ્તિત્વ કલ્પનાની ઉ
ત્તિ થતાં ભાસે છે અને કલ્પનાનો લય થતાં તેનો પણ લય થાય
કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનારૂં અજ્ઞાનજ સમૂળ નાશ પામ્યું, એટલે
ભૂતોનું અસ્તિત્વ કિંવા લય ક્યાંથી ભાસશે? આ અનુભવરૂપી સ
માં એક તરંગ બનીને રહેવાથી તુંજ સર્વત્ર ભરેલો છે, એમ
દેખાશે. શ્રીકૃષ્ણદેવ બોલ્યાઃ–હે અર્જુન! આ જે જ્ઞાન મેં તને
તાવ્યું તેનો કાંઇ પ્રકાશ તારા મનમાં પડ્યો કે? ત્યારે હરેકું અ
વિશ્વ એ બે વસ્તુઓ છીએ એવું જે સ્વપ્ન તને આવ્યું હતું તે ખો
ઠર્યું કે નહિ? પરંતુ તારી બુદ્ધિને પુનઃ જો કલ્પનારૂપી નિદ્રા આવ
તો પાછો તું ભેદરૂપી સ્વપ્નમાં પડશે અને અભેદ બોધ નષ્ટ થઇ જ
માટે આ કલ્પનારૂપી નિદ્રાનું નિકંદન કાઢી સદા જાગ્રદવસ્થાજ
રહે, એવું જે જ્ઞાનનું એક તત્ત્વ છે તે તને હવે કહું છું. (૯૧)

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! સર્વ ભૂતો કલ્પને અંતે મારી પ્રકૃતિમાં
લીન થાય છે; અને કલ્પારંભે હું પુનઃ તેમને ઉત્પન્ન કરું છું. (૭)

ટીકાઃ—હે ધનંજય! ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એ ત્રણે અ
વસ્થાનું કારણ કેવળ માયાજ છે. આ માયાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આ
છે અને તે બે પ્રકારની છે, એમ તને પૂર્વે (અ. ૭, શ્લો. ૪, ૫ માં) કહ્યું
જ છે. એક તો ભેદભાવથી આઠ ભાગમાં વિભક્ત છે અને બીજી
જીવરૂપ છે. હે પાંડવ! આ પ્રકૃતિનો સર્વ વિષય તેં પૂર્વે સાંભળેલ
છે; માટે તે વિષે પુનઃ પુનઃ બોલવાનું પ્રયોજન નથી. મહાપ્રલયને
અંતે આ સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિરૂપી અવ્યક્તમાં લય પામે છે. ગ્રીષ્મ
ઋતુના અંતિમ ભાગમાં જે પ્રમાણે ઘાસ બીજસહિત સુકાઇ જાય
છે, કિંવા વર્ષાકાળ સમાપ્ત થયા પછી શરદ્ઋતુમાં આકાશમાં દે
અભ્રો આકાશમાંજ લય પામે છે, અથવા આકાશના પોલાણમાં જે
પ્રમાણે વાયુ ઉપજી આવીને વિલીન થાય છે; કિંવા પાણીમાં ઉત્પન્ન
થયેલા તરંગો પાણીમાંજ નષ્ટ થાય છે; અથવા મનુષ્ય જાગ્રત થતાં
તેના મનમાંનાં સ્વપ્નો મનમાંજ શમી જાય છે; તે પ્રમાણે મહાપ્રલય

ને અંતે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વ ભૂતો પ્રકૃતિમાંજ જઈ મળે છે. પછી સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં પુનઃ તેમને હુંજ નિર્માણ કરૂં છું, એવું શાસ્ત્રમાં જે કથન છે, તે સંબંધે ખરી સ્થિતિ શું છે તે તને કહું છું; શ્રવણ કર. (૧૦૫)

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्॥ ८॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે હું મારી પોતાની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને સ્વભાવથી પરાધીન એવા આ સર્વ ભૂતસમુદાયને પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન કરૂં છું. (૮)

ટીકાઃ—માટે હે અર્જુન ! મારી પ્રકૃતિનો જ્યારે હું સહજ અંગીકાર કરૂં છું, ત્યારે વસ્ત્ર વણતાં જે પ્રમાણે તંતુ સમવાયી અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ બને છે; અને પછી તે વણવાના વ્યાપારમાં નાની નાની ચોકડીઓ તૈયાર થઈને વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે તે પ્રમાણે આ પંચમહાભૂતરૂપી કાર્યનું ઉપાદાનકારણ એ પ્રકૃતિજ હોય છે. જે પ્રમાણે મેળવણ નાખવાથી દૂધ જામવા માંડે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ પણ સૃષ્ટિમાંના આકારો ધારણ કરવા લાગે છે. જે પ્રમાણે પાણીના યોગથી બીજને અંકુર ફુટી તેમાંથી વૃક્ષ થાય છે; તે પ્રમાણે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ મારાથી થાય છે. ફલાણું શહેર અમુક રાજાએ વસાવ્યું, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તેમાં રાજાના હાથને કાંઇ મહેનત પડે છે કે ? જેવી રીતે મનુષ્ય સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગ્રદવસ્થામાં આવે છે, તેવી રીતે હું પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરૂં છું. હે પાંડુસુત ! સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગ્રદવસ્થામાં આવતાં થાક લાગીને પગ દુઃખે છે કે ? કિંવા તે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેને કાંઇ શ્રમ પડે છે કે ? કહેવાનું એજ છે કે, આ ભૂતસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવામાં મને કાંઇ શ્રમ પડતો નથી. જે પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞામાં રહેલી પ્રજા પોતપોતાના સ્વાર્થને માટે પોતપોતાના વ્યાપાર ચલાવ્યે જાય છે; તે પ્રમાણેજ માત્ર મારો અને પ્રકૃતિનો સંબંધ છે. બાકી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એ સર્વ વ્યાપાર તેનાજ છે. પૂર્ણિમાના ચંદ્રને જોતાંજ સમુદ્રમાં અપાર ભરતી આવે છે; પરંતુ હે અર્જુન! તે માટે ચંદ્રને કાંઇ શ્રમ પડે છે કે ? લોખંડ જડ હોવા છતાં પણ લોહચુંબક નિકટ હોય તો તે હાલે છે; ત્યારે શું લોહની પાસે રહેવામાં લોહચુંબકને કાંઇ પરિશ્રમ પડે છે ? આ પ્રમાણે હું પ્રકૃતિનો અંગીકાર કરૂં છું, એટલે આપોઆપજ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થવા લાગે છે. હે પાંડવ ! આ

સર્વ પ્રાણીસમુદાય પ્રકૃતિને આધીન છે. જે પ્રમાણે બીજમાંથી વેલી, પત્રો આદિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભૂમિ સમર્થ છે; અથવા બાળપણ, તારુણ્ય તથા વૃદ્ધપણું એ અવસ્થાઓનું દેહજ મુખ્ય કારણ છે; કિંવા આકાશમાં મેઘપંક્તિ ઉત્પન્ન થવામાં જે પ્રમાણે વર્ષાકાલ કારણ છે; કિંવા સ્વપ્નનું કારણ જે પ્રમાણે નિદ્રા છે; તેજ પ્રમાણે હે નરેંદ્ર! આ સર્વ પ્રાણીસમુદાયનું પ્રકૃતિ એ મુખ્ય કારણ છે. સ્થાવરજંગમનું, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મનું અને (વધારે શું કહું?) આ સર્વ જગતનું મૂળકારણ પ્રકૃતિજ છે. માટે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ અને પાલનકર્તૃત્વની સાથે મને સંબંધ નથી. પાણીમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ વેલીના વિસ્તાર જેવો લાગે છે. તેની ઉત્પત્તિ કાંઈ ચંદ્રે કરી નથી; તેજ પ્રમાણે આ કર્મોની ઉત્પત્તિનું કારણ હુંજ છું, તોપણ તે મારાથી દૂરજ છે.(૧૨૩)

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु॥९॥

શ્લોકાર્થઃ—(જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે) કર્મોપ્રત્યે ઉદાસીન પુરુષની પેઠે આસક્તિવિનાનો જે હું તેને કર્મો બંધન કરતાં નથી. (૯)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં ભરતી આવવા માંડતાં તેને મીઠાનો બંધ અટકાવી શકતો નથી; તે પ્રમાણે મારામાં લય પામનારાં સર્વ કર્મો મને કેવી રીતે બંધનકર્તા થઈ શકશે? જ્યારે ધૂમ્રનો ગોટો વાતા પવનને હરકત કરી શકશે, કિંવા સૂર્યબિંબમાં અંધકારનો સંચાર થશે, ત્યારેજ તે મને બાંધી શકશે. વધારે શું કહું? જે પ્રમાણે પર્વતના ગર્ભમાંના દ્રવ્યને પર્જન્યની અતિવૃષ્ટિ પણ બાધ કરી શકતી નથી, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિનાં કર્મોથી મને લેશ પણ બાધા થઈ શકતી નથી પ્રકૃતિના કાર્યનું હુંજ કારણ છતાં ઉદાસીનની પેઠે હું કાંઈજ કરતો અને કરાવતો નથી. જે પ્રમાણે ઘરમાં રાખેલો દીપક કોઈને અમુક કાર્ય કર કિંવા ન કર એવી આજ્ઞા ફરમાવતો નથી, અને કોણ શું વ્યાપાર કરે છે તે પણ જાણતો નથી, તે તો માત્ર સાક્ષીભૂત હોઈ ગૃહકૃત્યની પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત થાય છે; તેજ પ્રમાણે હું સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એ કર્મોમાં ઉદાસીન છું; અને સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપ્ત છું. આ એકજ અભિપ્રાય ખરો છે. પુનઃ પુનઃ પુષ્કળ યુક્તિઓથી ક્યાંસુધી કહું! હે સુભદ્રાપતે! આ વાત બરાબર લક્ષમાં રાખ. (૧૩૦)

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।

हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌંતેય! મારી અધ્યક્ષતા નીચે આ ત્રિગુણાત્મક માયા આ ચરાચર ઉત્પન્ન કરે છે; અને એજ કારણથી વિશ્વ ફરતું રહે છે. (૧૦)

ટીકા:—મારામાં ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તોપણ હું ભૂતોમાં હોતો નથી; એ મારી અદ્ભુત કૃતિ આ જ્ઞાનના પ્રકાશથી બરાબર જોઇ લે. પ્રાણીઓ મારામાં નથી અને હું તેમનામાં નથી, એ મારૂં મુખ્ય તત્ત્વ તને પ્રકટ કરીને બતાવ્યું છે; માટે તું તારી ઇંદ્રિયોનાં દ્વારો બંધ કરી તે ન જાણે એવી રીતે તારા હૃદયમાં આ તત્ત્વનો ઉપભોગ લે. હે પાર્થ! આ વેદાંતસિદ્ધાંતનું રહસ્ય જ્યાંસુધી હસ્તગત થયું નથી, ત્યાંસુધી મારૂં 'ખરૂં' તત્ત્વ કદી પણ કળી શકાતું નથી. જે પ્રમાણે ભુસામાં હાથ નાખતાં દાણાનો એક કણ સુદ્ધાં હાથ લાગતો નથી; તે પ્રમાણે વેદાંત-તત્ત્વ જાણ્યા વિના મારૂં સત્ય સ્વરૂપ જાણી શકાશે નહિ. બાકી અનુમાન-ના જોરપર મનુષ્યને ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એમ લાગે છે, તે તો વ્યર્થજ છે. મૃગજળના સિંચનથી પૃથ્વી કદી પણ ભિંજાઇ છે? મત્સ્યને પકડવાને માટે પાણીમાં જે જાળો પ્રસારવામાં આવે છે, તેમાં ચંદ્ર-બિંબ પણ સપડાઈ ગયેલું દેખાય છે; પરંતુ તે જાળ પાણીમાંથી બહાર કાઢી ખંખેરતાં તેમાંથી ચંદ્રબિંબ નીકળે છે? તેજ પ્રમાણે 'અમને અનુભવ થયો છે' એમ શબ્દ તથા વાણીના યોગે કેટલાક લોકો ઉપર ઉપરથી બતાવે છે; પરંતુ સત્ય બોધની કસોટીનો સમય આવે છે ત્યારે તેનું વાચાળ જ્ઞાન નિરૂપયોગીજ ઠરે છે. (૧૩૯)

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

શ્લોકાર્થ:—મેં મનુષ્યદેહ ધારણ કરેલો હોવાથી મૂર્ખ લોકો મારી અવજ્ઞા કરે છે; કારણ કે હું સર્વ ભૂતોનો સ્વામી એવું જે મારૂં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તેનું જ્ઞાન તેમને હોતું નથી. (૧૧)

ટીકા:—કિંબહુના, આ સંસારનો ડર રાખી તું જો મારી પ્રાપ્તિની ખરી ઇચ્છા ધરાવતો હોય, તો તને મેં જે તત્ત્વ બતાવ્યું તે તારા લક્ષમાં પૂર્ણ રીતે ઠસાવ. આંખમાં કમળો થવાથી મનુષ્ય ચંદ્રકિરણને પીળાં કહે છે; તે પ્રમાણે મારા નિર્મળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેને દોષ દેખાય છે. તાવથી મુખ કડુ થઇ જવાથી મનુષ્યને દૂધ પણ વિષસમાન કડુ

લાગે છે; તે પ્રમાણે હું મનુષ્ય ન હોવા છતાં પણ લોકો મને મનુષ્ય માને છે. માટે હે ધનંજય! હું વારંવાર કહું છું કે, આ અભિપ્રાયને કદી પણ વિસરીશ નહિ. માત્ર સ્થૂલદૃષ્ટિથી જોવું એ તો વ્યર્થજ છે. જે પ્રમાણે સ્વપ્નામાંના અમૃતથી કોઇ અમર થતું નથી; તે પ્રમાણે મને જે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે વસ્તુતઃ મને જોતાજ નથી. અજ્ઞાની લોકો સ્થૂલ દૃષ્ટિથી મને જોયાની વાત કરે છે; પરંતુ એ પ્રકારથી તેઓ મારે વિષે જે જ્ઞાન મેળવે છે, તે તો ઉલટું યથાર્થ જ્ઞાનની આડેજ આવે છે. જે પ્રમાણે નક્ષત્રોનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોઇ તેને મોતીજ સમજી તે લેવાને હંસપક્ષી આકાશમાંથી નીચે આવી પાણીમાં ડૂબી પડીને પ્રાણ ગુમાવે છે; તેવુંજ પરિણામ એવા જ્ઞાનનું આવે છે. મૃગ-જળને ગંગા સમજી તેની પાછળ દોડવાથી તે મળશે ખરું! બાવળ-ને કલ્પવૃક્ષ સમજી તેને સેવ્યાથી શો ફાયદો? લીલા સર્પને નીલ-મણિનો હાર સમજી પકડવામાં આવે; બરફના કકડાને રત્ન સમજી ઉંચકી લેવામાં આવે; અંગારાને દ્રવ્યભંડાર સમજી પછેડીમાં બાંધી લેવામાં આવે; કૂવામાંના પોતાનાજ પડછાયાને પોતાનો શત્રુ સામે સિંહ સમજી સિંહ ભુસ્કો મારીને પ્રાણ ગુમાવે; તે પ્રમાણે હું જેવો સાકાર પ્રપંચમાં દેખાઉં છું, તેવોજ સાકાર હું મારા સત્ય સ્વરૂપમાં છું એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનીને જેઓ વર્તે છે, તેઓ ચંદ્રને બદલે દેખાતા પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબને પકડવા પડનારની પેઠે ફસી પડે છે. માણસ ઘેંસ ખાઇને અમૃતના લાભને ઇચ્છે તે કેમ બને? તેજ પ્રમાણે મને અવિનાશીને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્થૂલાકારજ માને છે, તેને હું કેવી રીતે દેખાઇ શકીશ? કોઇ પશ્ચિમસમુદ્રના તટપર જવાને માટે પૂર્વ દિશામાં આવેલા સમુદ્રની વાટે જવા લાગે, તો તેને પશ્ચિમનો કાંઠો પ્રાપ્ત થશે? કિંવા હે મહાવીર! ફોતરાંને ખાંડવાથી તેમાંથી ધાન્યની પ્રાપ્તિ થશે કે? તેજ પ્રમાણે આ વિસ્તાર પામેલા જગતને અનુરૂપ નિર્દોષ એવો જે હું તે શું જણાઇશ કે? ફીણ પીવાથી શું પાણીનો સ્વાદ આવશે કે?(૧૫૪)

લોકો, માયામોહિત મનોવૃત્તિથી સંસારમાંજ હું છું એમ કલ્પીને માનીને, ત્યાંની જન્મમરણાદિ સ્થિતિ મને પણ વળગેલી છે એમ વૃથાજ સમજે છે. નામરહિત, ક્રિયારહિત તથા દેહરહિત એવો જે હું તેને લોકો નામધારી, કર્મકર્તા અને દેહધર્મોથી યુક્ત એવો કલ્પે છે. તેજ પ્રમાણે તેઓ એવી કલ્પના કરે છે કે, મને નિરાકારને આકાર છે; નિરુપાધિકને ઉપચાર છે; કર્તવ્યરહિતને વ્યવહાર છે; અક્રિયને

જાત; ગુણાતીતને ગુણ; પરિમાણાતીતને પરિમાણ તથા સર્વવ્યાપકને સ્થાન છે. જે પ્રમાણે સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમાં વનશોભા જુએ છે; તેજ પ્રમાણે લોકો મને કર્ણરહિતને કાન, નેત્રરહિતને નેત્ર, ગોત્રરહિતને ગોત્ર, નિરાકારને રૂપ, અવ્યક્તને વ્યક્તિ, નિરીચ્છને ઇચ્છા અને નિત્યતૃપ્તને ક્ષુધાતૃષા હોવાની મિથ્યા કલ્પના કરે છે. સદાય નિર્લેપ અને સર્વ જગતને વસ્ત્ર પરિધાન કરાવનાર એવા મને તેઓ વસ્ત્ર પહેરાવે છે; નિરાકારને અલંકાર પહેરાવે છે; જગતના ઉત્પન્ન કરનારાને અન્યનો ઉત્પન્ન કરેલો માને છે; સ્વતઃસિદ્ધની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરે છે; અને હું નિત્ય સર્વત્ર હોવા છતાં તેઓ મારૂં આવાહન–વિસર્જન કરે છે! હું નિરંતર નિરાકાર સ્વતઃસિદ્ધને તેઓ બાલ્ય, તારુણ્ય અને વૃદ્ધાવસ્થા ાણુ પાડે છે! અને અદ્વૈતને દ્વૈત, અકર્તાને કર્તા અને કાંઇ નહિ ખાનારને ખાનારો માને છે; મને ગોત્ર ન હોવા છતાં લોકો મારા ળનું વર્ણન કરે છે; હું નિત્ય હોવા છતાં હું મરૂં છું એમ માનીને મારા મરણનો શોક કરે છે; તેમજ હું સર્વના અંતઃકરણમાં વસી રહેલો હોવા છતાં મને અમુકનો શત્રુ અને અમુકનો મિત્ર માને છે! નિજાનંદમાં નિમગ્ન રહેનાર એવા મને તેઓ ઇચ્છા કરનારો માને છે, અને હું સર્વ સ્થળે સમાન રીતે વ્યાપ્ત હોવા છતાં મને એકદેશી કિંવા એક સ્થળે વસનારો માને છે! હું સર્વ સ્થાવરજંગમનો આત્મા હોવા છતાં મને એકનો સંરક્ષક અને એકનો સંહારક માનીને સર્વત્ર મારી પ્રસિદ્ધિ કરે છે! આ પ્રમાણે સર્વ ક્ષુદ્ર મનુષ્યધર્મ મને વળગેલા છે એવું તેમનું વિપરીત જ્ઞાન છે. તેઓ મૂર્તિને દેવ માનીને ભજવી ભજે છે અને પછી તે ભાગી જતાં તેમાંનું દેવત્વ નષ્ટ થયેલું માની તેનો ત્યાગ કરે છે. મને તેઓ આ પ્રમાણે મનુષ્યજ માનતા હોવાથી તેમનું તે જ્ઞાનજ સત્ય જ્ઞાનની આડે આવે છે. (૧૧)

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥१२॥

શ્લોકાર્થ:—તે મૂર્ખાઓની આશા, કર્મો તથા જ્ઞાન, એ સર્વ વ્યર્થજ હોય છે; તેઓ વિચારશૂન્ય બને છે અને મોહમાં નાખનારા રાક્ષસી તથા આસુરી સ્વભાવનોજ આશ્રય કરે છે. (૧૨)

ટીકા—વત્સ! જો, મારેવિષે જેમની આવી સમજ હોય છે, તેમનો જન્મ, જે પ્રમાણે કાળવિનાનો મેઘ, મૃગજળના તરંગો, મૂર્તિના ચીતરેલા પોપટ, લાકડાના અલંકાર કિંવા સંધ્યાકાળે

દષ્ટિગોચર થતાં ગંધર્વનગરો વ્યર્થ છે; તે પ્રમાણે વ્યર્થજ છે. કુવર સીધો વધે છે તોપણ તે અંદરથી પોકળ હોઇ તેને ફળ આવતાં નથી. બકરાને ગળે વધેલા સ્તનમાંથી દૂધ નીકળતું નથી; અથવા હોથલ વૃક્ષને ફળ આવે છે તોપણ તે કોઇથી લઇ શકાતાં નથી; તે પ્રમાણે તે મૂર્ખનું જીવન પણ વ્યર્થજ છે. તેનાં કર્મોને પણ ધિક્કાર છે! તે મૂર્ખનું શાસ્ત્રાધ્યયન પણ માંકડાના હાથમાં આવેલા નાળીએર કિંવા આંધળાના હાથમાં આવેલા મોતી સમાનજ છે. કિંબહુના, તેનું શાસ્ત્રાધ્યયન નાના બાળકના હાથમાં આપેલાં શસ્ત્રો અથવા અપવિત્ર મનુષ્યને બીજસહિત શીખવેલા મંત્રો પ્રમાણે નિરર્થક છે. હે ધનંજય! જેનું ચિત્ત યથાર્થ જ્ઞાનસંપન્ન નથી, તેનું સર્વ જ્ઞાન તથા આચરણો વ્યર્થ છે. આ અજ્ઞાન અથવા તમોગુણરૂપી રાક્ષસી સદ્બુદ્ધિનો અને જ્ઞાનનો નાશ કરનારી યક્ષિણીજ છે. અજ્ઞાની મનુષ્યો પ્રકૃતિના પંજામાં ફસાઇ અંતે તમોગુણના મુખમાં સપડાઇ જાય છે. પછી આ તામસી પ્રકૃતિ આશારૂપી લાળમાં હિંસારૂપી જીહ્વાને પલાળી, અસંતોષરૂપી માંસના હોઠ નિરંતર ચાટ્યા કરે છે. તે અનર્થરૂપી કર્ણપર્યંત હોઠ ચાટતી ચાટતી બહાર નીકળે છે; તે ભૂલરૂપી પ્રચંડ પર્વતની અંધકારમય ગુફા છે; તેની દ્વેષરૂપી દાઢો જ્ઞાનને ચાવી ચાવીને ભૂકો કરી નાખે છે અને જે સ્થૂલબુદ્ધિ લોકોનાં મનને જેના માત્ર અસ્થિ અને ત્વચા પણ આચ્છાદનરૂપ છે, આવી રાક્ષસી પ્રકૃતિના મુખમાં જેઓ ગ્રાસરૂપ થઇ પડે છે તેઓ ભ્રાંતિરૂપી કુંડમાં ડૂબી જાય છે. આ પ્રમાણે જે અજ્ઞાનના અંધારરૂપમાં પડે છે તેને વિચારરૂપી હાથની સહાય મળતી નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ક્યાં જાય છે, તેનો પણ પત્તો લાગતો નથી. આ નિષ્ફળ કથા હવે રહેવા દઇશું; કારણ કે મૂર્ખોનું વર્ણન કરતાં વાણી પણ ક્ષીણ થઇ જશે. શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે બોલ્યા એટલે અર્જુન બોલી ઉઠયોઃ–ઠીક ઠીક! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પુનઃ કહેવા લાગ્યાઃ–જેનું વર્ણન કરવાથી વાણીને સુખ થાય છે તે સાધુની કથા હવે સાંભળ. (૧૮૭)

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः।
भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्॥ १३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! જેમણે દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કર્યો છે એવા મહાત્માઓ તો હું ભૂતોનો આદિ અને અવિનાશી છું, એમ જાણીને એકનિષ્ઠાથી મનેજ ભજે છે. (૧૩)

ટીકાઃ—જે સાધુના નિર્મળ અંતઃકરણમાં હુંજ સદાય રહી

રહેલો છું; અને ઉંઘમાં પણ વૈરાગ્ય જેની સેવા કરે છે; જેની પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઈચ્છામાં પણ ધર્મનુંજ શલ્ય હોય છે અને જેનું મન સદા સદ્વિચારોનેજ પુષ્ટિ આપે છે; જે જ્ઞાનરૂપી ગંગામાં સ્નાન કરી અંતર્બાહ્ય શુદ્ધ થયા છે; જે પૂર્ણબ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી તૃપ્ત થયા છે અને જેનું શરીરજ જાણે શાંતિને પલ્લવ ફુટયા ન હોય એવું થયું છે; તેજ પ્રમાણે તેનું શરીર પણ જાણે બ્રહ્મના શરીરનો અંકુર કિંવા ધૈર્યરૂપી મંડપનો સ્તંભજ ન હોય તેવું અને આનંદના સમુદ્રમાં ડુબાવીને કાઢેલા કુંભની પેઠે ઓતપ્રોત આનંદરૂપી જળથી ભરેલું હોય છે; તેને ભક્તિની એટલી પ્રાપ્તિ થઇ હોય છે કે તે મોક્ષને પણ 'પાછળ હઠ' એમ કહે છે અને તેની સહજ લીલામાં પણ નીતિ જાગૃત હોય છે. તેણે પોતાનાં સર્વ અવયવોમાં શાંતિરૂપી અલંકારો ધારણ કર્યા છે અને પોતાના ચિત્તથી મને-સર્વવ્યાપકને પણ આવૃત કરી લીધો છે. આવા જે મહાત્માઓ છે તે ભગવદ્ભક્તિને અનુકૂળ રહેનારી સાત્વિક પ્રકૃતિના પણ શણગાર-ભાગ્યરૂપજ છે. તેઓ સર્વ દશ્ય વસ્તુઓને પણ મારૂંજ સ્વરૂપ જાણી દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત થતા પ્રેમથી મને ભજે છે; છતાં તેમના મનોધર્મે દ્વૈતનો સ્પર્શ સુદ્ધાં કરેલો હોતો નથી. હે અર્જુન! આ પ્રકારે જેઓ મદ્રૂપ બની મારી સેવા કરે છે તે સેવાની આશ્ચર્યકારક વાત કહેવાની છે તે સાંભળ. (૧૯૬)

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपास ते॥१४॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વદા ભક્તિયુક્ત અને શમાદિ વ્રતને દ્રઢતાથી પાળનારા તે મહાત્માઓ સતત મારૂં કીર્તન કરી, તથા ઈંદ્રિયદમન અને નમસ્કાર કરીને મારીજ ઉપાસના કરે છે. (૧૪)

ટીકાઃ—તેમણે હરિકીર્તનમાં પ્રેમથી નૃત્ય કરીને પ્રાયશ્ચિત્તના સર્વ વ્યાપારો નષ્ટ કર્યા છે અને પાપનું તો નામ સુદ્ધાં રહેવા દીધું નથી. યમ અને દમ એમની તો તેમણે દયાજનક દશા કરી દીધી હોય છે. તીર્થોનાં સ્થાન દૂર કર્યાં હોય છે અને યમલોકના સર્વ વ્યાપારો બંધ કરી નાખ્યા હોય છે. યમ તેમને કહે છે કે, નિયમન કોનું કરવું? દમ કહે છે કે, જીતું કોને? અને તીર્થો કહે છે કે, ક્ષાલન કોનું કરૂં? કારણ કે પાપ તો આવા પુરુષમાં જરા સરખું રહ્યું હોતું નથી. આ પ્રમાણે તેઓ મારા નામના ઘોષથી સંસારનાં

સર્વ દુઃખો નષ્ટ કરે છે અને સર્વ જગત બ્રહ્મસુખથી ગાજી રહે છે. આવો પુરુષ સૂર્યપ્રકાશ સિવાયજ લોકોને પ્રકાશ આપે છે; અમૃત-વિનાજ તેમને જીવન આપે છે અને યોગવગરજ કૈવલ્યદર્શન કરાવે છે. તેને રાજા અને રંકનો ભેદ નથી; નાના મોટાનો ભેદ નથી; સમગ્ર જગતને માટે તે આનંદના ભંડારરૂપ બની રહે છે. વૈકુંઠમાં તો માત્ર કોઈકજ જઈ શકે છે; પરંતુ આવો પુરુષ તો જ્યાં જાય ત્યાં વૈકુંઠજ બનાવી દે છે. આ પ્રમાણે નામભજનના મહિમાથી તે સમગ્ર વિશ્વને પવિત્ર કરી દે છે. સૂર્ય ઉજ્જ્વલ છે ખરો, પરંતુ તેનામાં અસ્ત થવાનો દોષ છે; અને ચંદ્ર તો વળી મહિનામાં એક વખતજ સંપૂર્ણ હોય છે, પણ આ ભક્ત તો સદા પૂર્ણ હોય છે. મેઘ ઉદાર છે, પરંતુ તે પણ ખાલી થઈ જાય છે; તેથી તે ભક્તની ઉપમા માટે બસ નથી; કેમકે તે તો નિઃસંદેહ કૃપાયુક્ત શંકરનીજ મૂર્તિ છે. મારા જે નામનો એક વખત ઉચ્ચાર થવા સારૂ હજારો જન્મસુધી મારી સેવા કરવી પડે છે, તે મારૂં નામ જેની વાચા સમક્ષ નિરંતર પ્રેમથી નૃત્ય કરે છે, (મારા જે નામનો આવો મહિમા છે) તે હું વૈકુંઠમાં નથી હોતો, એકાદ વખત સૂર્યબિંબમાં પણ નથી દેખાતો અને યોગીઓના મનનું પણ ઉલ્લંઘન કરી જાઉં છું; પરંતુ હે પાંડવ! જે મારા નામનો અત્યંત ઘોષ કર્યા કરે છે, તેની પાસે તો હું અવશ્યજ હોઉં છું. તે મારા ગુણથી અહાહા! કેવો તૃપ્ત રહે છે! કેવો દેશ અને કાળને વિસરી જાય છે! કીર્તનસુખથી તે સ્વયં પોતામાંજ સુખી બની રહે છે. કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરિ, ગોવિંદ, એ શુદ્ધ નામોની સંકલનાથી અને આત્મા તથા અનાત્માના વિચારથી પૂર્ણ થયેલા પ્રબંધ તે સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ સ્વરે ગાયા કરે છે. વિશેષ શું વર્ણન કરું હે પાંડુપુત્ર! અનેક પ્રકારે તે મારા ગુણાનુવાદ ગાતા વિશ્વમાં ઘૂમ્યા કરે છે.

હે અર્જુન! કોઈ મહાયત્નથી પંચ પ્રાણ અને મનને જીતી લઈ બાહ્યતઃ યમનિયમની વાડ કરીને અંદર વજ્રાસનરૂપી કિલ્લો બનાવે છે; તથા ત્યાં પ્રાણાયામની તોપો ગોઠવે છે અને કુંડલિની ઊર્ધ્વમુખ થતાં તેના પ્રકાશમાં મન પવનની સહાયથી ચંદ્રામૃતનું સરોવર સ્વાધીન કરી લે છે. એ વેળાએ પ્રત્યાહાર પણ પોતાનુંજ પરાક્રમ જતાવીને કામક્રોધાદિ વિકારોનો સહકુટુંબ નાશ કરી દે છે અને ઇંદ્રિયોને પણ બાંધી જકડી હૃદયમાં લઈ જાય છે. એટલામાં ધારણારૂપી ઘોડેસ્વારો આક્રમણ કરી પંચમહાભૂતોને એકત્ર કરે છે અને સંકલ્પની ચતુરંગી સેના(મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર)નો નાશ કરી નાખે છે.

હું પણ આપ દયાસાગરપ્રત્યે જેટલી પણ વિનતિ કરૂં તેટલી ઓછી છે. મેઘ પેટની વૃષ્ટતાથી આખા જગતની તૃષા દૂર કરે છે. તે મન ચાતકની તૃષા આ લેખામાં? પરંતુ ગંગાજળની માત્ર એક અંજલિની ઇચ્છા હોય તોપણ ગંગા તો સદા વહ્યાજ કરે છે; તેમ પ્રમાણે મારી ઇચ્છા થોડી હોય કે વધુ હોય તોપણ પ્રભુએ તો દિ રૂપણ કરવુંજ જોઇએ. ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું:–હવે વધુ બોલવું રહેવા દે, વધુ સ્તુતિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તું જે સારી રીતે સાંભળી રહ્યો છે, તેજ મારા વક્તૃત્વને પ્રોત્સાહક થાય છે. એ પ્રકારે અર્જુનનું સન્માન કરી શ્રીહરિએ હવે પોતાના વક્તૃત્વનો આરંભ કર્યો. (૨૩૮)

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्॥१५॥

શ્લોકાર્થ:—જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજન કરનારા અન્ય કેટલાક એકરૂપે, અન્ય કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન દેવતારૂપે તથા અન્ય કેટલાક 'ઈશ્વર સર્વતોમુખ છે' એમ સમજીને ઉપાસના કરે છે. (૧૫)

ટીકા:—જ્યાં બ્રહ્મજ અનેક રૂપોમાં અદ્વૈતરૂપે રહે છે, તે જ્ઞાનયજ્ઞ કહે છે, ત્યાં આદિ સંકલ્પજ યજ્ઞસ્તંભ હોય છે. પંચમહાભૂત જ્યાં યજ્ઞમંડપ છે; દ્વૈતભાવરૂપી પશુ છે; પાંચે મહાભૂતોના વિશેષ ગુણરૂપ જે ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ તે યજ્ઞનાં સાહિત્ય છે; અજ્ઞાનરૂપી ઘૃત છે, જ્યાં મનબુદ્ધિરૂપી કુંડમાં જ્ઞાનાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરાય છે; જ્યાં સમતારૂપી સુંદર વેદી છે; વિવેકબુદ્ધિની કુશળતા જ્યાં મંત્રરૂપે છે; શાંતિ જ્યાં સ્રુક્ અને સ્રુવા (હવનપાત્રો) છે; તથા જીવ યજ્ઞ કરનાર છે; તે જીવ અનુભવરૂપી પાત્રથી વિવેકરૂપી મહામંત્રદ્વારા જ્ઞાનાગ્નિરૂપ અગ્નિહોત્રવડે ભેદભાવની આહુતિ આપીને તેનો નાશ કરે છે, અજ્ઞાનનો નાશ થતાં યજ્ઞ કરનાર તથા યજનક્રિયા પણ ત્યાં ને ત્યાંજ રહી જાય છે; અને પછી જીવ આત્માનંદરૂપી રસમાં અવભૃથ સ્નાન કરે છે. એ સમયે તેને ભૂતો, વિષયો અને ઇંદ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન નથી જણાતાં; પરંતુ આત્મબુદ્ધિના કારણે તે સર્વને એકજ જાણે છે. હે અર્જુન! જેમ જાગ્રત થયા પછી મનુષ્યને ભાન થઇ જાય છે કે સ્વપ્નમાં જોયેલી ચિત્રવિચિત્ર સેના પોતેજ બન્યો હતો–અર્થાત્ તે સેના યથાર્થમાં સેના ન હતી, કિંતુ તે સર્વ તે પોતેજ બન્યો હતો; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની મનુષ્ય પણ સર્વ વિશ્વમાં એકત્વજ જુએ છે અને પોતાનાં જીવભાવને પણ વિસરી જઇને તૃણથી બ્રહ્માપર્યંત આત્માનેજ ભરેલો માને છે. કેટલાક આ પ્રકારે જ્ઞાનયજ્ઞવડે

મારી ભક્તિ કરે છે. જો કે જગતમાં અનાદિકાળથી કાર્ય-કારણ પદાર્થ એકબીજાથી ભિન્નજ જણાય છે અને સઘળાં નામરૂપ ઇત્યાદિ પણ જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે; તથાપિ તે સર્વના અધિષ્ઠાન બાબતમાં ભક્તોનું જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન નથી હોતું. જેમ અવયવ જૂદા જૂદા છતાં તે સર્વ એકજ શરીરના હોય છે; ડાળીઓ નાની મોટી છતાં પણ તે એકજ વૃક્ષની હોય છે; કિરણ પુષ્કળ હોવા છતાં તે સર્વ એકજ સૂર્યનાં હોય છે; તેજ પ્રમાણે અનેક વ્યક્તિઓ, અનેક નામો તથા અનેક પ્રકારના સ્વભાવો વિશ્વમાં વિદ્યમાન છતાં પણ તે ભિન્ન ભિન્ન ભૂતોમાં એક અભિન્ન એવો જે હું તેનોજ એ સર્વત્ર ભાવ છે, એમ ભક્ત જાણે છે. હે પાંડવ! આવી રીતે જાણીને જે ઉત્તમ જ્ઞાનયજ્ઞ કરે છે, તેમના જ્ઞાનમાં ભિન્નભાવ પ્રવેશી શકતો નથી. જ્યારે અને જે સ્થળે તે જે જે વસ્તુને જુએ છે, તે તે વસ્તુ મારા સિવાય અન્ય કાંઇજ નથી, એવો તેના મનનો નિશ્ચય હોય છે. પાણીમાંનો પરપોટો જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં તે પાણીરૂપજ છે. તે નષ્ટ થાય અથવા રહે તોપણ તે પાણીરૂપજ હોય છે. પવનથી મૃત્તિકાનાં રજકણ ઉંચે ઉડી જાય, તોપણ તેઓ કાંઇ પૃથ્વીધર્મથી છૂટતાં નથી; અને પુનઃ જ્યારે નીચે પડે ત્યારે પણ તે પૃથ્વીરૂપજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે ગમે ત્યાં ગમે તે ભાવનાથી ગમે તે થાઓ કિંવા ન થાઓ, પરંતુ તે સર્વ હુંજ છું, એવી તેના મનની વૃત્તિ થઇ ગઈ છે. હે અર્જુન! મારા સ્વરૂપની જેટલી વ્યાપકતા છે, તેટલોજ વિશાળ તેનો અનુભવ છે; માટે જગત અનેક સ્વરૂપોથી ભરેલું દેખાશે, ત્યારે પણ તે અનેક સ્વરૂપે હુંજ છું, એમજ તેઓ માનતા હોય છે. જે પ્રમાણે સૂર્યબિંબ સર્વને પોતાની સન્મુખ એકસરખુંજ દેખાય છે; તે પ્રમાણે તે જ્ઞાની જ્ઞાનથી વ્યાપક હોવાને લીધે એકસરખોજ હોય છે. હે અર્જુન! તેના જ્ઞાનમાં અંતર્બાહ્ય એવો ભેદ હોતો નથી. હે પાંડવ! આકાશમાં સર્વત્ર ભરેલા વાયુની પેઠે હું જેમ સર્વત્ર રહ્યો છું, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહેલો છે—અર્થાત બન્નેનું માપ સરખું છે. આવો બોધ જેને પ્રાપ્ત થયો હોય છે, તે ભજન ન કરે તોપણ તે ભજન કર્યાજ કરે છે. વાસ્તવમાં હુંજ સર્વરૂપ છું; મારી ઉપાસના ક્યારે અને કોણે કરી નથી? પણ મારૂં યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધેજ અજ્ઞાનીઓને મારી અપ્રતીતિ રહે છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય જ્ઞાનયજ્ઞથી જે મારી ઉપાસના કરે છે, તે ભક્તોવિષે મેં તને કહ્યું. સદા સર્વકાળે જે જે કર્મો થાય છે, તે તે દ્વારા મારી સહજ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; પરંતુ મૂર્ખાઓને મારૂં યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે હું તેમને પ્રાપ્ત થતો નથી.

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम्।
मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्॥१६॥

શ્લોકાર્થઃ—અગ્નિહોત્રાદિ શ્રૌતયજ્ઞ, વૈશ્વદેવાદિક સ્માર્તયજ્ઞ, પિતૃને અર્પણ કરેલું સ્વધા નામક અન્ન, ઔષધ (મનુષ્યનું અન્ન), મંત્ર, હોમદ્રવ્ય (ઘૃતાદિ હવિ), અગ્નિ અને હવનકર્મ હુંજ છું. (૧૬)

ટીકાઃ—તે યથાર્થ જ્ઞાનનો મનુષ્યના મનમાં ઉદય થતાં તેને માટે મુખ્ય વેદ હુંજ બનું છું. તેને માટે વિધિ અને અનુષ્ઠાન કહ્યાં છે તે વદ પણ હુંજ છું. પછી હે પાંડવ! તે યજ્ઞવિધાનમાંથી પ્રકટ થનારો જે યથાવિધિ યજ્ઞ તે પણ હુંજ છું. દેવતાઓને હવિ આપવાનો મંત્ર હું, પિતરોને હવિ દેવાનો મંત્ર હું, સોમવલ્લી વગેરે નાના પ્રકારની ઔષધિ હું, ઘૃત હું, સમિધા હું, મંત્ર અને હોમદ્રવ્ય હું, ઋત્વિજ હું, જેમાં યજ્ઞક્રિયા કરાય છે તે અગ્નિ પણ મારૂજ સ્વરૂપ છે અને અગ્નિમાં હવન કરવાની વસ્તુઓ પણ હુંજ છું. (૨૬૮)

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—આ જગતનો પિતા, માતા, પ્રાણીઓને કર્મફળ આપનાર (પિતામહ એટલે) બ્રહ્મદેવનો પિતા, જાણવા યોગ્ય વસ્તુ, જગતને પાવન કરનારાં યજ્ઞયાગાદિ પુણ્યકર્મ, પ્રણવ અને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ પણ હુંજ છું. (૧૭)

ટીકાઃ—જેના સંગથી અષ્ટવિધ પ્રકૃતિ જગતનો પ્રસવ કરે છે, તે જગતપિતા હું છું. અર્ધનારી નટેશ્વર સ્વરૂપમાં પુરુષ તેજ સ્ત્રી અને સ્ત્રી તેજ પુરુષ છે, તેમ સ્થાવરજંગમની માતા પણ હુંજ છું; અને ઉત્પન્ન થયેલું જગત જે સ્થળે રહે છે તથા જેના યોગથી પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ થાય છે તે પણ નિઃસંશય મારા સિવાય અન્ય કોઈ નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ ઉભય જેના અંતઃકરણોપાધિરહિત સ્વરૂપમાં અર્થાત્ નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિશ્વનો પિતામહ ત્રિભુવનમાં હુંજ છું. હે અર્જુન! સર્વ જ્ઞાનમાર્ગો જે ગામમાં આવી મળે છે અને ચારે વેદનાં ચૌટાંમાં જેને જાણવાયોગ્ય કહેવામાં આવે છે, જે સ્થળે પુષ્કળ પ્રકારના મતો ઐક્યતાને પ્રાપ્ત થયા છે; જ્યાં શાસ્ત્રોને કબીજાંની સાથે ઓળખાણ થઈ છે અને જ્યાં ભૂલેલાં જ્ઞાન એકત્ર થયાં છે; જે સ્થાનને પવિત્ર કહેવામાં આવે છે; બ્રહ્મરૂપી બીજનો જે

અંકુર છે અને પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી, એ ચતુર્વિધ વાચાના ધ્વનિના આકારનું જે મંદિર છે; તે ૐકાર પણ હુંજ છું. તે ૐકારના ગર્ભમાંથી અ, ઉ અને મ્ અને અર્ધમાત્રા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્પત્તિ પછી ત્રણ વેદનો ઉદ્ભવ થયો છે, માટે ઋક્, યજુષ્ તથા સામ, એ ત્રણ વેદ પણ હુંજ છું. એ પ્રમાણે વેદની વંશપરંપરા પણ હુંજ છું, એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—કર્મફળ, જગતનું પોષણ કરનાર, સ્વામી, સાક્ષી, વસતિસ્થાન, શરણાગતનો રક્ષક, નિરપેક્ષ મિત્ર, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, નિધિ અને અવિનાશી બીજ હુંજ છું. (૧૮)

ટીકાઃ—આ સર્વ સ્થાવરજંગમ વિશ્વ જે પ્રકૃતિના ગર્ભમાં રહેલું છે, તે પ્રકૃતિ શ્રમ પામવાથી જે સ્થળે વિશ્રાંતિ લે છે, તે અંતિમ સ્થાન હું છું; અને જેને લીધે એ પ્રકૃતિ જીવે છે, જેના આશ્રયથી વિશ્વ પ્રસવે છે અને જે પ્રકૃતિને સ્વાધીન થઇ સત્ત્વ, રજ અને તમ, આ ગુણોનો ઉપભોગ લે છે, તે વિશ્વલક્ષ્મીનો પતિ હું છું; અને હે અર્જુન! સર્વ ત્રૈલોક્યનો સ્વામી પણ હુંજ છું. આકાશે સર્વ સ્થળે રહેવું; વાયુએ ક્ષણમાત્ર પણ સ્વસ્થ ન રહેવું; અગ્નિએ બાળવું; મેઘે વૃષ્ટિ કરવી; પર્વતે પોતાની જગ્યા છોડવી નહિ; સમુદ્રે પોતાની મર્યાદા ઓળંગવી નહિ; પૃથ્વીએ સર્વ ભૂતોનો ભાર વહન કરવો; એ સર્વ આજ્ઞા મારીજ છે. મારા બોલાવ્યાથી વેદ બોલે છે; મારા ચલાવ્યાથી સૂર્ય ચાલે છે; સર્વ જગતનો ચાલક જે પ્રાણ તે પણ મારા હલાવ્યાથીજ હાલે છે. મારીજ આજ્ઞાથી ભૂતોને કાળ સ્વાહા કરી જાય છે; હે અર્જુન! આ પ્રમાણે આ સર્વે જેની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય ગણી પોતપોતાનાં કર્મો કરે છે, એવો સમર્થ જગતનો નાથ તે પણ હુંજ છું; અને આકાશની પેઠે સર્વ સ્થળે રહી સાક્ષીભૂત રહેનારો પણ હુંજ છું. હે પાંડવ! આ પ્રમાણે નામરૂપમાં જે સર્વત્ર ભરેલો છે અને જે પોતેજ નામરૂપનો આધાર છે, તે પણ હુંજ છું. જે પ્રમાણે તરંગો પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તરંગોમાં પાણી હોય છે; તે પ્રમાણે મારામાં જગત અને જગતમાં હું છું. આ રીતે જગતનું વસતિસ્થાન હું છું. જે એકનિષ્ઠાથી મારે શરણે આવે છે તેને હું જન્મમરણથી મુક્ત કરૂં છું; માટે શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર એકલો હું છું. પ્રકૃતિના

પૃથક્ ગુણોને લીધે હું એક હોવા છતાં અનેકપણાથી જગતનાં પ્ર
માત્રમાં પ્રાણરૂપે (જીવંત) છું. સૂર્ય જેમ સમુદ્ર કે ખાબોચી
જોતાં સર્વમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે; તેમ બ્રહ્મદેવથી માંડીને ક્ષુદ્ર
પર્યંત પ્રાણીમાત્રનો હું પરમ મિત્ર છું. હે પાંડવ! આ ત્રિભુ
જીવન હુંજ છું અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પણ હુંજ છું. બ
માંથી વૃક્ષ અને શાખા ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછળથી તે સ
વૃક્ષનો બીજમાં સમાવેશ થાય છે; તે પ્રમાણે જે આદિસંકલ્પ
સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુનઃ તે જગત જે આદિ
લ્પમાં લય પામે છે, તે અવ્યક્ત વાસનારૂપી જગતબીજ
પણ કલ્પને અંતે જ્યાં લય થાય છે તે સ્થાન હુંજ છું. જ્યારે
સર્વ નામરૂપો લય પામે છે, વર્ણ અને આકાર નષ્ટ થાય છે
જાતિના ભેદ રહેતા નથી; ત્યારે પુનઃ જગતને નિર્માણ કરવા
સંસ્કારરૂપી વાસનાશક્તિ ધારણ કરી જે ઠેકાણે દેવ રહે છે તે
પણ હુંજ છું. (૨૯૫)

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! સૂર્યરૂપે તાપ હુંજ પાડું છું; વરસાદને
અટકાવનાર અને છોડનાર હુંજ છું; અમૃત હુંજ છું, મૃત્યુ હુંજ છું અને
સત્ તથા અસત્ પણ હુંજ છું. (૧૯)

ટીકાઃ—હું સૂર્યરૂપે જે વખતે તપ્ત થાઉં છું, તે વખતે
સૂકાવા લાગે છે અને પુનઃ ઇંદ્રરૂપે વૃષ્ટિ કરું છું, ત્યારે તે પુન
થાય છે. જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ઠનું ભક્ષણ કરે છે ત્યારે તે
અગ્નિરૂપ બની જાય છે; તે પ્રમાણે મરનાર અને મારનાર બંને
સ્વરૂપ છે. આ માટે મૃત્યુને ભાગે જે જે રૂપો આવ્યાં છે, તે
મારાંજ રૂપો છે અને ન મરનારાં રૂપો તો સ્વભાવતઃજ મારાં છે.
વધારે શું કહું? સર્વ તને એકદમજ કહી દઉં છું કે, સત્ તથા
અર્થાત્ ખરાં તથા ખોટાં એવાં બન્ને પ્રકારનાં રૂપો મારાંજ છે.
તું જાણ. હે અર્જુન! જ્યાં હું નહિ હોઉં એવું કોઇ પણ
નથી; છતાં પણ પ્રાણીઓનું કેવું દુર્ભાગ્ય છે કે જેથી તે
નથી. જે પ્રમાણે તરંગો પાણીવિના સૂકાઇ જાય
દીપકના પ્રકાશવિના ન જોઇ શકે, તે પ્રમાણે સર્વરૂપે હુંજ
છતાં તે મને ઓળખતાં નથી એજ મહત્ આશ્ચર્ય છે. આ વાત

અંતર્બાહ્ય હું જ ભરેલો છું અને આ જગત મદ્રૂપજ છે; પરંતુ જીવોનાં કર્મો એવાં તો આડે આવે છે કે તેઓ અનેજ 'નથી' એમ કહે છે. અમૃતના કૂપમાં પડયા છતાં બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને કેવો અભાગી કહેવો? હે કિરીટિ! અન્નને માટે દોડતા અંધ મનુષ્યને ચિંતામણિ મળતાં દૃષ્ટિ ન હોવાને લીધે જે પ્રમાણે તેને પગથી ખસેડી નાખે છે; તે પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તેમની ઉપર્યુક્ત અંધ મનુષ્યના જેવીજ સ્થિતિ થાય છે; માટે જ્ઞાનવિના જે જે કર્મો કરવામાં આવે, તે તે સર્વ ન કર્યા સમાનજ છે. અંધ મનુષ્યને ગરુડની પાંખ મળે તોપણ તે તેનો શો ઉપયોગ કરી શકવાનો હતો? તેજ પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાનસિવાય સત્કર્મો વ્યર્થ જાય છે. (૩૦૬)

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान्

શ્લોકાર્થઃ—ત્રણ વેદને જાણનારા, સોમપાન કરનારા અને તેના યોગથી નિષ્પાપ થયેલા યાજ્ઞિકો યજ્ઞદ્વારા મારૂં પૂજન કરી સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે મારી પ્રાર્થના કરે છે; અને તે દીક્ષિત પુણ્યફળરૂપી સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાં દેવના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે. (૨૦)

ટીકાઃ—અરે અર્જુન! વર્ણવિહિત ધર્મોનું આચરણ કરી જે પોતેજ વિધિમાર્ગની કસોટી બને છે; (વેદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યથાવિધિ આચરણ કરે છે) તે યજ્ઞ કરવા માંડે છે એટલે ત્રણે વેદ સંતોષ પામી ડોલવા લાગે છે અને તેની સમસ્ત ક્રિયા પણ ફળસહિત આવીને ઉભી રહે છે. આ પ્રમાણે યજ્ઞમાંનું સોમપાન કરનારા યજ્ઞકર્તાઓ (દીક્ષિત) જેઓ પોતેજ યજ્ઞસ્વરૂપ બને છે, તેઓ નામમાત્રનુંજ પુણ્ય પરંતુ વાસ્તવમાં પાપજ એકઠું કરે છે. તે કેવી રીતે પાપ કરે છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે ઋક્, યજુષ અને સામ, એ ત્રણ વેદને જાણી સેંકડો યજ્ઞથી તેઓ મારૂં યજન કરે છે; પરંતુ મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા નહિ રાખતાં તેઓ ક્ષુદ્ર સ્વર્ગપ્રાપ્તિનીજ ઇચ્છા કરે છે. હે અર્જુન! જે પ્રમાણે એકાદ હતભાગી મનુષ્ય કલ્પતરુની નીચે બેસી, ઝોળીને તૈયાર કરી ભિક્ષા માગવાને નીકળે; તે પ્રમાણે તેઓ સેંકડો યજ્ઞોદ્વારા મારૂં યજન કરી સ્વર્ગસુખનીજ ઇચ્છા કરે છે. માટે એ પુણ્ય નથી, પરંતુ ખરેખરૂં પાપજ છે. મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છોડી સ્વર્ગસુખની ઇચ્છા કરનારને અજ્ઞાની લોકો પુણ્યવાન કહે છે; પરંતુ જ્ઞાનીઓ તો તેમને જન્મમરણના દેશમાં પડનારા અને હીન દશાને પ્રાપ્ત થયેલાજ માને છે.

સહેજ વિચાર કરતાં નરકનાં દુઃખોની તુલનામાં સ્વર્ગપ્રાપ્તિનેજ [illegible] કહી શકાશે; પરંતુ આ ઉભયથી ભિન્ન અખંડ આનંદદાયક અને [illegible] એવું જે સુખ તે તો મારૂં સ્વરૂપજ છે. હે મહાવીર અર્જુન! સ[illegible] અને નરક એ બન્ને આડમાર્ગ છે અને તે ચોરોની વાટ છે. સ્વર્ગ[illegible] પુણ્યાત્મક પાપથી થાય છે અને નરકપ્રાપ્તિ પાપાત્મક પાપથી [illegible] છે; પરંતુ જેના યોગથી મારી પ્રાપ્તિ થાય છે તેનેજ તું શુદ્ધ પુણ્ય[illegible] સમજ. હે પાંડુસુત! પ્રાણી મારામાંજ રહેતો હોવા છતાં જે કર્મને લીધે તેને મારાથી વંચિત રહેવું પડતું હોય તે કર્મને પુણ્ય કહેવું [illegible] જીભ ન કપાઈ જાય? પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દઈશું. આ પ્રકારે તે દીક્ષિત મારૂં યજન કરી સ્વર્ગભોગની ઇચ્છા કરે છે; તે સ્વર્ગ[illegible] ભોગનું થોડું વર્ણન સાંભળો. (૨૧૮)

જે પુણ્યથી હું પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી એવાં પાપાત્મક પુ[illegible] કરીને તે હોંસે હોંસે સ્વર્ગમાં જાય છે. જ્યાં અમરત્વ એજ સિંહા[illegible] છે; જ્યાં ઐરાવત સરખાં વાહન છે; જ્યાં અમરાવતી એ પાટનગર[illegible] જ્યાં અષ્ટ મહાસિદ્ધિના ભંડારો ભરેલા છે, જ્યાં અમૃતના [illegible] પરિપૂર્ણ છે, જ્યાં કામધેનુનાં ટોળાંનાં ટોળાં છે, દેવોના ચાકરોને [illegible] લવાને માટે ચિંતામણિથી મઢેલા માર્ગો છે અને વિલાસને માટે [illegible] તરુનાં ઉપવનો બનાવેલાં છે, જ્યાં ગંધર્વો ગાયન કર્યા કરે છે અને રંભા જેવી અપ્સરાઓ નૃત્ય કર્યા કરે છે, જ્યાં વિલાસિની સ્ત્રીઓમાં ઉર્વશી મુખ્ય છે, જ્યાં મદન શયનગૃહમાં નોકરી કરે છે, જ્યાં ચંદ્ર[illegible] માંજવાનું કાર્ય કરે છે, જ્યાં વાયુ સરખા બોલાવતાંને વાર [illegible] થાય એવા દાસો છે, જ્યાં ઇંદ્રને આશીર્વાદ આપવાને માટે બૃહસ્પતિ જેવા મુખ્ય બ્રાહ્મણ છે અને જ્યાં સ્તુતિપાઠક હજારો દેવ છે, [illegible] લોકપાલ સરખા વિજયવંત સરદારો છે અને જ્યાં ઉચ્ચૈઃશ્રવા [illegible] ખાસ અશ્વરત્ન છે; ઇંદ્રલોકના આવા આવા દિવ્ય ભોગ [illegible] પુણ્ય પહોંચે ત્યાંસુધી [illegible]

ते तं भु[illegible] क्षीणे पुण्ये मर्त्यलो[illegible]
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥२१॥

શ્લોકાર્થઃ—તે તે વિસ્તીર્ણ સ્વર્ગલોકનો ઉપભોગ કરી પુણ્ય ક્ષીણ થ[illegible] પાછા મૃત્યુલોકમાં આવે છે; અને આ પ્રમાણે ત્રણ વેદમાં નિર્દિષ્ટ [illegible] કેવળ વૈદિક કર્મ કરનારા કામુક લોકો જન્મમૃત્યુના આવાગમનમાં [illegible]

ટીકાઃ—પછી તેમનાં પુણ્યની પુંજી સમાપ્ત થતાં [illegible]

પણાના ઐશ્વર્યપરથી ઉતરી પુનઃ તેઓ મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. વેશ્યાની પાછળ ગમે તેટલું દ્રવ્ય વેરનારને પણ ભિખારી થયા પછી તે ઘરમાં પેસવા દેતી નથી; તેવીજ સ્વર્ગસુખ માટે યજ્ઞ કરનારની સ્થિતિ અતિલજ્જાસ્પદ થાય છે. આ પ્રમાણે મારી વિસ્મૃતિ કરીને પુણ્યમાર્ગના આચરણથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી લે છે, તેઓ અમરત્વના લાભને ગુમાવે છે અને મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. પછી માતાના ઉદરરૂપી ગુહામાં વિષ્ટાના ઘરમાં નવ માસસુધી ઉકળી પાકીને જન્મ પામી મરણ પામે છે. અરે! જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં મળેલો ભંડાર જાગ્રદવસ્થામાં આવતાં નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણેજ યજ્ઞકર્તાઓનું સ્વર્ગસુખ તું સમજ. હે અર્જુન! ધાન્ય કાઢી લીધા પછી ફોતરાંને ફેંકી દેવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે મનુષ્ય વેદાર્થજ્ઞાની થાય તોપણ મને જાણ્યા વિના તેનો જન્મ વ્યર્થ થાય છે–અર્થાત્ ત્રણે વેદોક્ત ધર્મો મારા વિના કેવળ નિરર્થક છે; માટે હવે મનેજ ઓળખ, અન્ય કોઇ પણ વસ્તુને મનમાં આણીશ નહિ; એટલે તું સુખી થશે. (૩૩૪)

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

શ્લોકાર્થઃ—જે લોકો એકનિષ્ઠ બની મારૂં ચિંતન કરી મારી ઉપાસના કરે છે; એવા સર્વદા મારી સાથે યુક્ત થયેલા નિષ્કામ ભક્તોનું યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું. (૨૨)

ટીકાઃ—જેણે પોતાનું ચિત્ત સર્વ ભાવોવડે મનેજ અર્પણ કર્યું છે; ગર્ભમાંનો જીવ કોઇ પણ ઉદ્યોગ કરવાનું જાણતો નથી તે પ્રમાણે જેને મારાસિવાય અન્ય કાંઇજ ઠીક લાગતું નથી; અને જેણે પોતાના જીવનને સર્વભાવે મારાપરાયણજ બનાવી દીધું છે; તેની સેવા હું પોતે કરૂં છું. મારા ભક્તો જે સમયે એકાગ્રચિત્તથી મારા ભજનમાં લાગે છે, તે સમયે મને પણ તેની ચિંતા થાય છે; અને તેનાં જે જે કાર્ય હોય તે તે સર્વ મારેજ કરવાં પડે છે. જેમ પાંખવગરનાં બાળપક્ષીઓના જીવનને માટે પક્ષિણી અત્યંત પરિશ્રમ કરે છે, કિંવા માતા પોતાની ભૂખ-તરસને વિસારીને પોતાના દૂધપીતા બાળકને માટે સુખકારક ઉપાયો યોજે છે; તેજ પ્રમાણે પોતાનો સર્વ બોજો મારાપરજ નાખનારનાં સર્વ કાર્યો હુંજ કરૂં છું. તેને મારી સાથે તાદાત્મ્ય સાધ્ય કરવાની ઇચ્છા થાય કિંવા મારી સેવા કરવાની ઇચ્છા થાય, તે તે વારંવાર મારે પરિતૃપ્ત કરવી પડે છે; અને તેને જે આવી મળે છે તેનું

સંરક્ષણ પણ હુંજ કરૂં છું: હે પાંડવ! જે સર્વ પ્રકારે મારાપરાયણ
છે તેનું યોગક્ષેમ ચલાવવાનું મારાપરજ આવી પડે છે.

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम्॥ २३॥

શ્લોકાર્થ:—અને અન્ય દેવતાની ભક્તિ કરનારા જે લોકો શ્રદ્ધા-
યુક્ત થઇ તે દેવતાનું યજન કરે છે તે સુદ્ધાં, હે અર્જુન! મારૂંજ યજન
કરે છે; પરંતુ તેમનું આચરણ અવિધિપૂર્વક (અજ્ઞાનપૂર્વક) હોય છે. (૨૩)

ટીકા:—મને સર્વવ્યાપકને ન ભજતાં જે અજ્ઞાની લોકો અગ્નિ,
ઇન્દ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર–એમને ઇશ્વર ગણી ભજે છે, તેમનું પૂજન ખરૂં
મારૂંજ પૂજન છે; પરંતુ તેમનું આ પ્રકારનું પૂજન વિધિપૂર્વક નહિ
હોતાં ભૂલભરેલું હોય છે. વૃક્ષોની શાખા, પત્રો આદિ બીજમાંથીજ
ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં પાણી તો મૂળમાંજ સિંચવું પડે છે. દશે ઇંદ્રિયો
એકજ દેહની હોઇને તેમણે સેવન કરેલા વિષયો એકજ સ્થળે તૃપ્તિ
કરવાવાળા છતાં ઉત્તમ રસોઇ કરી કાનમાં મૂકવામાં આવે છે કે? શું
પુષ્પોને આંખપર બાંધવામાં આવે છે કે? અન્ન મુખથીજ પ્રાશન કરવું
જોઇએ અને સુવાસ તો નાકથીજ લેવો જોઇએ; તેજ પ્રમાણે મારી
પૂજા પણ મારી પ્રીતિ અર્થેજ કરવી જોઇએ. એ પ્રમાણે મને જાણ્યા-
વિના જેઓ મને ભજે છે તેઓનું ભજન વ્યર્થજ છે. કર્માચરણને માટે
જ્ઞાન એ નેત્રરૂપ છે અને તે જ્ઞાન નિર્દોષ હોવું જોઇએ. (૩૫૦)

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।
न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते॥ २४॥

શ્લોકાર્થ:—હુંજ સર્વ યજ્ઞોનો ભોકતા અને સ્વામી છું, પરંતુ
આ અન્ય દેવતાના ભકતો મને તત્ત્વત: તેવો જાણતા નથી; તેથીજ તેઓ
પ્ય યજ્ઞફળને ચૂકી જાય છે. (મારી પ્રાપ્તિ તેમને થતી નથી.) (૨૪)

ટીકા:—હે અર્જુન! હુંજ આ સર્વ યજ્ઞોનો આદિ અને અંત
થી જેઓ અજ્ઞાનને લીધે ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે તેઓ પણ, ગંગા-
પાણી દેવ અને પિતૃને નામે ગંગામાંજ અર્પણ થાય છે તે
મારી વસ્તુ મનેજ અર્પણ કરે છે; પરંતુ તે જૂદા જૂદા ભાવ
હોવાને લીધે હે પાર્થ! તેઓ મને નહિ પામતાં જ્યાં જેની
હોય છે ત્યાંજ તે જાય છે. (૩૫૪)

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः।
भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम्॥२५

શ્લોકાર્થઃ—દેવોની ઉપાસના કરનારા દેવલોકમાં જાય છે; પિતૃભક્તને પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે; (ક્ષુદ્ર દેવતાદિના) ભૂતોના પૂજકોને ભૂતોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મને ભજનારા મને પામે છે.(૨૫)

ટીકાઃ—મન, વાચા અને ઇંદ્રિયોવડે દેવોને ભજનારા દેવલોકને પામે છે; પિતૃનાં વ્રતો કરનારને પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે અને વેતાળ, પિશાચ તથા ક્ષુદ્ર દેવોને સાધવા જારણમારણાદિ ઘાતક મંત્રો સાધનારાને મરણ પછી પિશાચયોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકારે તેમના સંકલ્પ પ્રમાણે તેમનાં કર્મો તેમને ફળ આપે છે. જેઓ દૃષ્ટિથી મનેજ જુએ છે, કાનથી મારૂંજ શ્રવણ કરે છે; મનથી મારોજ વિચાર કરે છે; વાચાથી મારૂંજ વર્ણન કરે છે; સર્વાંગે અને સર્વ સ્થળે મનેજ નમસ્કાર કરે છે; દાનપુણ્ય વગેરે સર્વ કાંઇ મારેજ માટે કરે છે; મારાવિષેજ અધ્યયન કરે છે; મારાથીજ અંતર્બાહ્ય તૃપ્ત થાય છે; જેઓનું આયુષ્ય મારે માટેજ ખર્ચાય છે; જેમને મારાસિવાય અન્ય કશાની ઈચ્છા હોતી નથી; જેઓ મારોજ મહિમા ગાતા અને સમજાવતા ફરે છે; જેઓ મારી ઇચ્છાથીજ સકામ છે; જેઓ મારાપ્રત્યેના પ્રેમથીજ સપ્રેમ છે; જે મારા પ્રેમમાં મસ્ત બનીને જગત તરફ ભાળતો પણ નથી; મારા જ્ઞાનને માટેજ જે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે; અને જેનો ગુરુમંત્ર મારી પ્રાપ્તિમાટેજ હોય છે; આ પ્રકારે જેઓ પોતાના સર્વ વ્યવહારોમાં મારાસિવાય અન્ય કોઇની ઈચ્છા કે ચિંતન કરતા નથી; તેઓ મરણ પહેલાં મદ્રૂપ બની જાય છે, તો પછી મૃત્યુ પછી તો બીજે જવાનાજ ક્યાં છે ? મારૂં યજન કરનારા અને મનેજ સર્વ પ્રકારે અર્પણ થઇ રહેનારા, દેહ છતાં તેમજ દેહ પડ્યા પાછી પણ મનેજ પામે છે. હે અર્જુન ! મારામાં પોતાપણું અર્પણ કર્યા વિના અન્ય કોઇ પણ ઉપચારથી મારો પત્તો લાગતો નથી. મારાવિષે જ્ઞાન ધરાવવાનું અભિમાન ધરનારને મારાસંબંધે જરા પણ જ્ઞાન હોતું નથી. 'પોતે કૃતાર્થ થયો છે' એમ જે દર્શાવે છે, તેની કૃતાર્થતામાં ન્યૂનતા સમજવી. 'હું મુક્ત થયો છું' એમ જે કહે છે તે મુક્ત થયોજ નથી, એમ સમજવું. હે કિરીટિ ! 'મેં યજ્ઞ કર્યો' 'મેં ધર્માચરણ કર્યું' 'મેં તપ કર્યું" આવા આવા જેઓ ઘમંડ રાખે છે, તેઓ પણ લવલેશ મારી પ્રાપ્તિ કરતા નથી. જ્ઞાનબળમાં વેદ કરતાં કોઇ અધિક છે કે ? કિંવા સહસ્રમુખી શેષ કરતાં કોઇ સરસ વક્તા

છે કે ? પરંતુ તે શેષ પણ જેના પાદ નીચે પડી જાય છે અને તે વેદ પણ જેને વિષે 'નેતિ, નેતિ' કહે છે—અર્થાત્ એમજ કહીને મૌન રહે છે; એવો જે હું તેને આવા અભિમાની લોકો શી રીતે પ્રાપ્ત કરશે ? અરે સનકાદિક પણ પરમાત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરતાં ગભરાઈ ગયા છે. તપસ્વીઓમાં મહાદેવથી અધિક કોણ ?. પરંતુ તેમણે પણ અભિમાન છોડી પરમાત્માનું પાદોદક અર્થાત્ ભાગીરથીને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરી છે. સંપન્નતામાં લક્ષ્મી કરતાં કોણ અધિક છે! તેના ઘરમાં સિદ્ધિ સરખી તો દાસી છે. તે દાસી રમતાં રમતાં જે ઘર બનાવે છે, તેનું નામ અમરપુરી છે; અને ઇંદ્રાદિક દેવો તે ઘરમાંનાં પૂતળાં છે. પછી તે દાસીને તે ઘર ન ગમવાથી જ્યારે તે તેને ભાગી નાખે છે, ત્યારે ઇંદ્ર રંક બની જાય છે; અને તે (દાસી) જે વૃક્ષ તરફ દૃષ્ટિ નાખે છે તે વૃક્ષ કલ્પવૃક્ષ બની જાય છે. આવું તો જેના ઘરની દાસીનું સામર્થ્ય છે; તે ઘરની પટ્ટરાણી લક્ષ્મીની પણ આ ઠેકાણે (પરમાત્મસ્વરૂપમાં) પ્રતિષ્ઠા નથી. હે અર્જુન ! જ્યારે તેણે પણ મનોભાવથી સેવા કરી અને સર્વ અભિમાનનો પરિત્યાગ કર્યો, ત્યારેજ તે પગ ધોવાના અધિકારને પ્રાપ્ત થઇ ! માટે **મહત્તાને ત્યજી દઈને તથા વિદ્વત્તાનું અભિમાન મૂકી દઈને જ્યારે નમ્રતા ધારણ કરવામાં આવે છે, ત્યારેજ મારી પ્રાપ્તિ થાય છે.** હે કિરીટિ ! સૂર્યના તેજ આગળ ચંદ્રપ્રકાશનો લોપ પણ થાય છે, તો પછી પતંગીઆએ પોતાના તેજનો ઘમંડ શામાટે રાખવો ? તેજ પ્રમાણે જ્યાં લક્ષ્મીનું ઐશ્વર્ય અને શંભુનું તપ પણ કશી વિસાતમાં નથી, ત્યાં પછી અજ્ઞાની અને ક્ષુદ્ર જીવોનો શું હિસાબ ? માટે સર્વ દેહાભિમાન છોડીને તથા સંપત્તિના મદનો પરિત્યાગ કરીને મનુષ્યે પોતાનું સર્વસ્વ મારા પરથી ઓવારી નાખવું જોઇએ. (૩૮૧)

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મને પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને પાણી ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરે છે; તે શુદ્ધચિત્ત ભક્તે ભક્તિપૂર્વક આપેલી વસ્તુઓ હું સ્વીકારૂં છું. (૨૬)

ટીકાઃ—પછી દૃઢ ભક્તિથી મને અર્પણ કરવાના નિમિત્તે ગમે તે વૃક્ષનાં ગમે તે ફળ મારી સમક્ષ મૂકે, તેને હું સત્વર બે હાથ લાંબા કરી ગ્રહણ કરૂં છું; અને તેના ડીટાને પણ ન તોડતાં તેનું

આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરૂં છું. ભક્તિભાવથી જો મનુષ્ય મને પુષ્પ પણ અર્પણ કરે તો તેને સુંઘવાને બદલે હું મુખમાંજ મૂકી દઉં છું. વધારે શું કહું ! પુષ્પો તો શું પણ વૃક્ષનાં પત્ર સુદ્ધાં પછી તે ગમે તે વૃક્ષનાં હો અને તાજાં હો કે શુષ્ક હો, પૂર્ણ ભક્તિભાવથી આપવામાં આવે તો એકાદ ક્ષુધિત મનુષ્યની પેઠે તેને પૂર્ણ ભક્તિભાવથી અમૃતતુલ્ય માનીને ખાવા માંડું છું. કદાચ ઝાડનાં પત્ર ન મળે ને પાણી મળે તો પાણી પણ જો મને ખરા મનોભાવથી અર્પણ કરવામાં આવે, તો તેને પણ હું કૌસ્તુભમણિ કરતાં પણ તેજસ્વી અલંકાર પ્રમાણે માનું છું. કર્પૂર, ચંદન, કૃષ્ણાગુરુ એવાં સુગંધી દ્રવ્યોનો મહામેરુ કરીને તથા ઢગલાબંધ વાટો સળગાવીને સૂર્યની દીપમાળા સળગાવ્યા જેવુંજ તે કાર્ય છે. વળી તે કાર્ય ગરુડ જેવાં વાહનો, કલ્પતરુનાં ઉદ્યાનો અને કામધેનુનાં ટોળાંઓ મને આપ્યા સમાન છે. મને અમૃતથી પણ મિષ્ટ પકવાન્નો અર્પણ કરવા કરતાં ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી અર્પણ કરેલા આ ખોબા જેટલા પાણીથી સંતોષ થાય છે. હે કિરીટિ ! વધારે શું કહું ! મને અર્પણ કરવાના ઉદ્દેશથી થોડાક પૌંઆના દાણાની ગાંઠડી રંક સુદામા પ્રીતિથી બગલમાં મારીને લાવ્યા અને તે ગાંઠડીની ગાંઠો મેં છોડી એ શું તું નથી જાણતો ! હું તો ફક્ત ભક્તિનેજ ઓળખું છું. જગતમાં તે નાનો કે મોટો હોય એ વિચાર મનમાં આણતો નથી. મારાપ્રત્યે જેનો અનન્ય ભાવ ચોંટયો તેના ઘરનો હું પરોણોજ છું. બાકી પત્ર, પુષ્પો, ફળ–એ તો માત્ર નિમિત્તોજ છે; નિષ્કલંક ભક્તિ એજ મારી પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે. માટે હે અર્જુન ! સાંભળ. તું તારી બુદ્ધિને સ્વાધીન કરી નિરંતર તારા મનોરૂપ મંદિરમાં મારૂં સ્મરણ કર્યા કર. (૩૯૭)

यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत्।
यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥ २७॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું જે કાંઈ કરે છે, જે ભક્ષણ કરે છે, જે હવન કરે છે, જે દાન કરે છે અને જે તપ કરે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કર. (૨૭)

ટીકાઃ—એટલા માટે તું જે જે કાંઈ વ્યાપાર કરે, જે જે ઉપભોગ લે; યજ્ઞોથી જે મારૂં યજન કરે; સત્પાત્રને દાન કરે; નોકરોને પગાર આપે; અને જે જે તપ આદિ સર્વ સાધનો તથા વ્રતો કરે; તે અને તારા હસ્તથી સહજ રીતે થતાં અન્ય પણ સર્વ કર્મો તું મનેજ અર્પણ કરવાના ઉદ્દેશથી ભક્તિપુરઃસર કર. તે કરવા વિષેનું તારા

મનમાં સ્મરણ કે અભિમાન રાખીશ નહિ; પરંતુ નિરહંકારથી અને નિષ્કામ બુદ્ધિથી સઘળાં શુભ કર્મ કરીને તે મને અર્પણ કર. (૪૦૫)

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि॥२८॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે સર્વ કર્મો મને અર્પણ કર્યા પછી શુભ તથા અશુભ ફળ આપનારાં કર્મબંધનથી તું મુક્ત થઈશ; અને આ રીતે સંન્યાસયોગથી તારૂં અંતઃકરણ મુક્ત થતાં તું કર્મબંધનથી મુક્ત થઈને મારામાં આવી મળીશ. (૨૮)

ટીકાઃ—પછી જે પ્રમાણે અગ્નિમાં શેકેલાં બીજને અંકુર ફુટતાં નથી; તે પ્રમાણે મને અર્પણ કરેલાં શુભાશુભ કર્મોની ફળપ્રાપ્તિ તને થનાર નથી. જો એ કર્મો તને વળગ્યાં હશે તો તે સુખદુઃખરૂપે ફળીભૂત થશે અને તે સુખદુઃખ ભોગવવાને માટે તારે જન્મ ધારણ કરવો પડશે; પરંતુ તેજ કર્મો જે વખતે મને અર્પણ કરવામાં આવશે, તેજ વખતે જન્મ અને મરણનો ફેરો ટળી જઇ સર્વ દુઃખોની પણ આપોઆપ નિવૃત્તિ થઈ જશે; માટે હે અર્જુન! આ સુલભ સંન્યાસયુક્તિનો પ્રયોગ અત્યારથીજ કર. 'થાય છે'' 'કરૂં છું' એમ કહીને વખત ગુમાવીશ નહિ. આ યુક્તિદ્વારા કર્મના બંધનમાં ન પડતાં તથા સુખદુઃખના સાગરમાં ન ડૂબતાં તું અનાયાસેજ મારા સુખસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈ રહીશ. (૪૦૬)

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥२९॥

શ્લોકાર્થઃ—હું સર્વ ભૂતોમાં સમાન ભાવે રહેલો છું; મારો કોઈ શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી; પરંતુ જે મને ભક્તિથી ભજે છે તે વિશેષભાવે મારામાં રહ્યો છે અને હું પણ તેનામાં વિશેષભાવે છું. (૨૯)

ટીકાઃ—હું સમાનરૂપે સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપી રહેલો હોઇને (વિશેષરૂપે તો) જેઓ મન, વાણી અને શરીરવડે મારી ઉપાસના કરે છે તથા જેઓ અહંતામમતા રાખતા નથી તેમનામાંજ છું. જેમનું ચિત્ત સંપૂર્ણ મારામાં હોય છે તેમનાજ હૃદયમાં હું વિશેષરૂપે હોઉં છું. જે પ્રમાણે બીજમાં વડનું પ્રચંડ વૃક્ષ હોય છે અને વૃક્ષમાં બીજ હોય છે; તે પ્રમાણે મારામાં અને તેનામાં માત્ર નામનોજ અંતર હોઇને આંતરવસ્તુનો વિચાર કરી જોતાં તે અને હું એકજ છીએ. જેમ માગીને આણેલા દાગીના કેવળ દેખાવ માટેજ પહેરાય છે, તે પ્રમાણે તે પણ

ઉદાસીનપણાથી દેહને ધારી રહે છે. જે પ્રમાણે પવનની સાથેજ પુષ્પનો વાસ ચાલ્યો જઈને તે સૂકાઈને પછી વાસરહિત રહે છે, તે પ્રમાણે આયુષ્યની મુદત પૂરી થયા પછી તે વિદેહી બને છે; અને હે પાંડવ! મારી ભક્તિને લીધે તેનું સર્વ અભિમાન મારામાં ગળી જાય છે.(૩૦)

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥३०॥

શ્લોકાર્થઃ—અત્યંત દુરાચારી પણ જો એકનિષ્ઠાથી મારું ભજન કરવા માંડે, તો તેને સાધુજ સમજવો જોઈએ; કારણ કે તે યથાર્થ નિશ્ચયવાળો થયો છે. (૩૦)

ટીકાઃ—આવા પ્રેમપૂર્ણ ભજનને લીધે તે ગમે તે જાતિનો હોય તોપણ તેને શરીર પુનઃ પ્રાપ્ત થતું નથી અને હે મહાવીર! તે સર્વથી મોટો પાપીહોય તોપણ તેણે પોતાના આયુષ્યનો અંત ભક્તિમાર્ગમાં આણ્યો છે. અંતકાળે મનની જેવી વૃત્તિ હોય છે, તેવીજ ગતિ નવા જન્મમાં પ્રાપ્ત થતી હોવાથી પોતાના આયુષ્યનો અંતિમ કાળ જે મારી ભક્તિમાં વ્યતીત કરે છે; તે પૂર્વવયમાં દુરાચરણ કરનારો હોય તોપણ તેને સર્વોત્તમજ સમજ. એકાદ મનુષ્ય મહાપૂરમાં નદીને આ કાંઠેથી ભુસ્કો મારે અને સર્વ મનુષ્યને તે મરણ પામ્યો એમ લાગે; પરંતુ તે પેલે પાર નીકળે તો જે પ્રમાણે તેનું ડૂબી જવું વ્યર્થ થાય છે; તેજ પ્રમાણે પૂર્વવયમાં કરેલાં પાતકો ઉત્તરવયમાં કરેલી ભક્તિથી નાશ પામે છે. માટે પાપાચરણ કરનાર પશ્ચાત્તાપરૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરી જો સર્વભાવથી મારે શરણે આવે, તો તેનું કુળ પવિત્ર થાય છે, તેની કુલીનતા નિર્મળ બને છે અને જન્મધારણનું ખરું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ શાસ્ત્રોના અભ્યાસનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને તપ આચરવાનો યશ મળે છે અને તેને યોગસાધનની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મળે છે. હે પાર્થ! વધારે શું કહું! એકનિષ્ઠારૂપી પેટીમાં મનોબુદ્ધિના સર્વ વ્યાપારો ભરી તેને મારા સ્વરૂપમાંજ તે મૂકી રાખે છે. આ પ્રકારે જેનો અખંડ પ્રેમ મારાપ્રત્યેજ હોય છે તે નિશ્ચિતજ મત્સ્વરૂપ થઈ જાય છે.(૪૨૪)

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति॥३१॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! તે જલદીથી ધર્માત્મા થાય છે અને

સદાની શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (સારાંશ) મારો ભક્ત કદી પણ નષ્ટ પામતો નથી, એ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણ. (૩૧)

ટીકાઃ—તે અમુક કાળ પછી મારા સરખો થશે એવી કદાચિત્ તારી સમજ હશે; પરંતુ જે અમૃતમાં વાસ કરે છે તેને મૃત્યુ ક્યાંથીજ હોય? જે વખતે સૂર્ય હોતો નથી તે વખતને જેમ રાત્રિ કહેવામાં આવે છે; તેમ જે જે કાર્ય મારી ભક્તિરહિત થાય, તે તે મહાપાપ છે. હે પાંડુસુત! તેના ચિત્તનો જ્યારે મારી સાથે યોગ થાય છે, ત્યારે તેજ સમયે તે ખરેખર મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. એક દીપકથી બીજો દીપક સળગાવ્યા પછી તેમાં પહેલો દીપક કયો તે કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જે સર્વભાવથી મને ભજે છે, તે મદ્રૂપજ બની રહે છે. પછી તેને મારી સ્થિતિ, મારી કાંતિ અને મારી નિત્યશાંતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે શું કહું? તે મારા જીવનથીજ જીવે છે. હે પાર્થ! વારંવાર તેની તેજ વાત કેટલીક વાર કહું? જેને મારી પ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોય, તેણે મારી ભક્તિ વિસરવી નહિ. એમાં કુળ ઉત્તમ હોવાની તેમજ ઉત્તમ જાતિની પણ જરૂર નથી; તો પંડિતાઈ-દક્ષતાની આવશ્યકતા તો હોયજ શાની? વળી એમાં શરીરનું રૂપ વયની પ્રતિષ્ઠા કે સંપત્તિના ડોળની પણ જરૂર નથી; કેમકે જો મારી ભક્તિ ન હોય તો એ બધુંજ વ્યર્થ છે. દાણાવગરનાં કણસલાં ઢગેઢગ હોય અથવા સુંદર શહેર ઉજ્જડ હોય તે શું કામનાં? સરોવર મોટું પરંતુ તે શુષ્ક હોય; રાનમાં એક દુઃખી મનુષ્યને તેના જેવો સંકટથી ઘેરાયેલો બીજો મનુષ્ય મળે; અથવા વાંઝીયાં પુષ્પોથી કોઈક વૃક્ષ લચી ગયેલું હોય તો તેનો શો ઉપયોગ? એજ પ્રમાણે સર્વ વૈભવ, કુળ અને જાતિનું મહત્ત્વ વ્યર્થ છે. શરીર સર્વ અવયવોથી યુક્ત હોય પરંતુ તેમાં જીવ ન હોય; તેજ પ્રમાણે મારી ભક્તિવિના મનુષ્યનું જીવન વ્યર્થ છે. અરે! એમ તો પૃથ્વીપર પાષાણ પણ અનેક પડેલા છે. વળી ફાફડાનાં વૃક્ષો–કાંટાવાળાં વૃક્ષો–પણ પુષ્કળ હોય છે, પરંતુ સજ્જનોએ તેમને નિષિદ્ધજ માન્યાં છે; તેજ પ્રમાણે જેઓ મારી ભક્તિ કરતા નથી, તેમનાથી પુણ્ય છેટુંજ રહે છે. લીમડો લીંબોડીઓના ભારથી નમી જાય તોપણ તેથી કાગડાઓનેજ સુકાળ થાય છે, તે પ્રમાણે મારી ભક્તિ ન કરનાર મનુષ્ય પાપ એકઠાં કરવાને માટેજ જીવે છે. ષડ્રસથી ભરેલું અન્નપાત્ર ચૌટામાં મૂકવાથી તે કૂતરાંનાજ ઉપયોગમાં આવે છે; તે પ્રમાણે પુણ્યમાર્ગનું આચરણ નહિ કરનાર ભક્તિહીન મનુષ્યનું જીવન દુઃખનુંજ ભાગી થાય છે; માટે દુઃખ ઉત્પન્ન

ન હોય કિંવા જાતિનો અંત્યજ પણ હોય અથવા દેહ પશુને પ્રાપ્ત થઇ હોય તો તેની પણ ફિકર નહિ; પરંતુ હૃદયમાં ભક્તિ હોવી જોઇએ. આહે જ્યારે ગજેંદ્રને પકડ્યો ત્યારે તેણે દીનપણાથી મારૂં સ્મરણ કર્યું, તેથી તે વખતે તે મને પ્રાપ્ત થયાથી તેનું પશુત્વ વ્યર્થ થયું.

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥

શ્લોકાર્થઃ—સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા પાપયોનિમાં જેનો જન્મ થયો હશે તેને સુદ્ધા હે કૌંતેય! મારો આશ્રય કરવાથી ઉત્તમ ગતિ મળે છે. (૩૨)

ટીકા.—અધમાધમ અને જેનું નામ પણ લેવું ઉચિત નહિ એવી પાપયોનિમાં જેમનો જન્મ હોય અને મૂર્ખ એવા કે પ્રત્યક્ષ પાષાણ, પરંતુ જે મારામાં સર્વભાવે દૃઢ હોય છે, જેની વાણીથી મારા નામનું ઉચ્ચારણ થાય છે; જેની દૃષ્ટિ મારા સ્વરૂપનું દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે; જેના મનમાં મારાસિવાય અન્ય સંકલ્પ હોતો નથી; જેના કર્ણ મારા ગુણાનુવાદ શ્રવણ કર્યા કરે છે; જેના સર્વ અવયવોમાં મારી સેવા એજ આભૂષણ છે, જેની બુદ્ધિને વિષય દેખાતા નથી પણ હુંજ દેખાઉં છું, આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તોજ જે જીવે છે, નહિતર મરે છે, હે પાંડવ! આમ જે સર્વ પ્રકારે મનેજ પોતાનું જીવન સમજે છે, તે પાપયોનિમાં જન્મેલા હોય અને શાસ્ત્રનાં નામ પણ સાંભળ્યાં ન હોય તોપણ તે મારાથી ઓછા નથી. જુઓ, ભક્તિનાજ બળથી દૈત્યોએ દેવને પણ પાછળ હઠાવી દીધા અને પ્રલ્હાદની ભક્તિના મહિમાને માટે મારે નૃસિંહ અવતાર ધારણ કરવો પડ્યો. હે કિરીટિ! જે પ્રલ્હાદે મારી પ્રાપ્તિને માટે સદૈવ અનંત સંકટો સહન કર્યાં તે પ્રલ્હાદના ચરિત્રનું વર્ણન કરવામાં આવતાં, મારી પ્રસન્નતાથી જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રાપ્તિ તે વર્ણનથી થાય છે. બાકી તે દૈત્યકુળમાં જન્મેલો હતો, પરંતુ ઇંદ્રને સુદ્ધાં તેનાથી અધિક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું નથી; માટે મારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે એક ભક્તિજ સાચું સાધન છે. જાતિ વગેરે કાંઇ પણ તેમાં પ્રતિબંધરૂપ નથી. રાજ-આજ્ઞાનો સિક્કો ચામડાના ટુકડાપર પડે તોપણ તે ટુકડાથી સર્વ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે અક્ષરો સિવાય સોનારૂપાની પણ તેટલી કિંમત થતી નથી; કેમકે રાજઆજ્ઞા એજ મુખ્ય છે. તેજ પ્રમાણે જ્યારે મન અને બુદ્ધિ મારા પ્રેમથી યુક્ત થાય છે, ત્યારેજ મહત્તા

અને જ્ઞાન શોભે છે. કુળ, જાત અને વર્ણથી નહિ પણ હે અર્જુન! ફક્ત મારી ભક્તિથીજ જીવન સાર્થક થાય છે. આ મારી ભક્તિ તે મનુષ્ય સાચા મનોભાવથી કરે તો તે ગમે તે જાતનો હોય ચિંતા નહિ. જ્યાંસુધી નાળાંઓ ગંગામાં મળ્યાં નથી, ત્યાંસુધીજ નાળાં, ઝરણાં આદિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; પરંતુ તે ગં મળી ગયાં એટલે તો ગંગાસ્વરૂપજ બની રહે છે. કાષ્ઠ જ્યાંસુધી અ નાખવામાં આવ્યાં નથી, ત્યાંસુધીજ તેને ખેર, ચંદન આદિ ન હોય છે; તેજ પ્રમાણે જ્યાંસુધી મદ્રૂપતા પ્રાપ્ત થઇ નથી, ત્યાંસુધ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, સ્ત્રી, શૂદ્ર, અંત્યજ ઇત્યાદિ નામો હોય છે. સમુદ્ર મીઠું નાખી દેવામાં આવતાં તે સમુદ્ર સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે મનોભાવપૂર્વક મારે શરણે આવવાથી જાતિ, વ્યક્તિ વગેરે સ નષ્ટ થાય છે. જ્યાંસુધી સમુદ્રમાં ભળ્યાં નથી ત્યાંસુધીજ નદ, નદી પૂર્વવાહિની, પશ્ચિમવાહિની આદિ ભેદ હોય છે; તેજ પ્રમાણે કે પણ રીતે મારાપર ચિત્ત ચોંટયું એટલે પછી તેને મદ્રૂપતાજ પ્રાપ્ત થ છે. અરે! પારસમણિને તોડી નાખવાના હેતુથી પણ જો લોખંડ તેને સ્પર્શ કરે છે; તોપણ લોખંડનું સુવર્ણ બની જાય છે. પાંડવો અને યાદવોને સગપણના સંબંધથી અને વાસુદેવાદિકને મમતાથી મ સાયુજ્ય મળ્યું નહોતું કે? હે ધનુર્ધર! નારદ, ધ્રુવ, અક્રૂર, શુક અને સનત્કુમારને હું ભક્તિથી પ્રાપ્ત થયો છું; પણ ગોપીને વિષયબુદ્ધિથી, કંસને ભીતિથી તથા શિશુપાલાદિકને વૈરબુદ્ધિથી પણ પ્રાપ્ત થયો છું; અરે! હુંજ એકમાત્ર નિર્વાણનું સ્થાન છું; માટે મને ગમે તે મ ભક્તિથી, વિષયબુદ્ધિથી, વિરક્તિથી અથવા વૈરથી, ગમે તે રીતે મારૂં ચિંતન કરવામાં આવે તો મદ્રૂપ થવું, એ તેના હાથમાંજ રહેલું છે; માટે હે અર્જુન! પાપયોનિમાં જન્મ પામેલા કિંવા વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી–એ મારી ભક્તિ કરે તો તે પણ મારા સ્વરૂપને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥३३॥

શ્લોકાર્થ:—તો પછી પુણ્યવાન થઇ મારી ભક્તિ કરનારા બ્રાહ્મણ અને રાજર્ષિની તો વાતજ શી કરવી! તું અશાશ્વત અને દુઃખદ એવા આ મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામ્યો છે તેથી તું મારૂં ભજન કર(૩૩)

ટીકા:—સ્વર્ગ જેની જાગીર છે; જે મંત્રવિદ્યાનું પિયર છે; જે સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ છે; જે પૃથ્વીપરના દેવ છે; જે તપશ્ચર્યાના મૂર્તિમંત

માટે છે, તે દેહ તો આ મૃત્યુલોકમાં કાળના મુખમાં સપડાયેલો છે! અરે! આ મૃત્યુલોકના અંતિમ મનુષ્યરૂપી બજારમાં દુઃખરૂપી માલ ભરેલો છે અને મૃત્યુની ધૂન લાગી રહી છે; માટે હે પાંડુસુત! આ દુઃખરૂપી બજારમાં જીવને સુખકારક નીવડે એવી કયી વસ્તુ ખરીદી શકાશે? બુઝાઇ ગયેલા અગ્નિની અવશિષ્ટ રહેલી રાખને ફુંકતા રહેવાથી દીવો સળગશે કે? અરે! વિષના છોડને વાટી તેમાંથી રસ કાઢીએ તો તેને શું અમૃત કહી શકાશે કે? અને તે રસનું સેવન કરવાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થશે કે? આ વિષસેવનમાંથી તો કેવળ મહા દુઃખનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે; પરંતુ તે છતાંય અજ્ઞાનીઓથી તેનું સેવન કર્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. પગના જખમપર મસ્તક છેદીને બાંધવું જેટલું ઈષ્ટ છે, તેટલીજ ઇષ્ટ આ મૃત્યુલોકની ઘટનાઓ છે. આ મૃત્યુલોકમાં સુખની વાર્તા કોઇ અજ્ઞાનીના મુખમાંથી નીકળતી હોય તો ભલે નીકળે; પરંતુ અગ્નિશય્યાપર શયન કરવાથી સુખયુક્ત નિદ્રા કદી આવે ખરી કે? અરે! જે મૃત્યુલોકનો ચંદ્ર ક્ષયરોગી છે; જ્યાં મૂળમાં ઉદયજ અસ્તને માટે થાય છે; જ્યાં દુઃખજ સુખનો સ્વાંગ ધારણ કરીને દુનિયાને છેતરે છે; જ્યાં કલ્યાણનો અંકુર ફૂટે ન ફૂટયો એટલામાંજ તેનાપર અકલ્યાણનું આચ્છાદન આવી પડે છે; જ્યાં મૃત્યુ તો ઉદરમાંના ગર્ભની સુદ્ધાં શોધ કરે છે; જ્યાં ચિંતન ન કરવા યોગ્ય વસ્તુનું મનુષ્ય ચિંતન કરે ન કરે એટલામાંજ યમદૂત આવી ટોટો પકડીને લઇ જાય છે અને ક્યાં લઇ જાય છે તેનો પત્તો પણ લાગતો નથી; અરે સર્વ રસ્તાઓ શોધી વળ્યા છતાં મૃત્યુના મુખમાંથી પાછા આવવાનો માર્ગ હાથ લાગતો નથી અને રે સ્થળે મૃત્યુ પામેલા લોકોની કથા એજ પુરાણો ગણાય છે; તેના અવર્ણનીય મહિમાનું વર્ણન બ્રહ્માના આયુષ્યપર્યંત ગાવામાં આવે તોપણ તે થાય એમ નથી; જે મૃત્યુલોકની સ્થિતિ આવી અનિત્ય છે, ત્યાં જન્મ લેનારા લોકોનું નિશ્ચિંતપણું જોઇનેજ આશ્ચર્ય થાય છે! જો પરલોકના લાભને માટે જેઓ કોડી પણ ખર્ચતા નથી તેઓ સર્વ પ્રકારે હાનિ કરનાર વસ્તુઓમાં કોટયવધિ ધન ખર્ચે છે અને વિષયસુખમાં પુષ્કળ ફસી પડેલો હોય છે; તેને જ્યાં સુખી માનવા માં આવે છે અને મહાલોભીઆને જ્ઞાની માનવામાં આવે છે; જેનું આયુષ્ય થોડું હોય અને જેની શક્તિ તથા બુદ્ધિ કમી થઇ ગઇ હોય તેને 'વડીલ, શ્રેષ્ઠ, માતામહ, પિતામહ' કહીને પગે પડવામાં આવે છે; જ્યાં નાનાં છોકરાં મોટાં થાય તેમ લોકો ખુશી થાય છે, પરંતુ

હોવા છતાં પણ બીજા ગ્રામમાં ગયો હોય તેમ લાગે છે, પણ એ મા[illegible] સ્વામી હોવાથી આ પ્રકારે બોલવાથી મારી વાણી દૂષિત થશે; પરં[illegible] કરવું શું? એનો સ્વભાવજ એવો પડ્યો! પણ મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસમુનિ[illegible] શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવાને મારી યોજના કરવાથી મ[illegible] તો ભાગ્યજ ઉઘડી ગયાં છે. મનમાં આવો નિશ્ચય કરી મહા [illegible] થી બોલતાં બોલતાં સંજયને એવો અષ્ટસાત્ત્વિક ભાવ*: ઉત્પન્ન થ[illegible] કે તે તેને રોકી શકયો નહિ. તેની વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ અને નખ[illegible] શિખાપર્યંત રોમાંચ ખડાં થયાં; નયનો અર્ધ ઢંકાયેલાં રહ્યાં અને તેમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. અંતરમાં આનંદના ઓઘ [illegible] શરીર કંપવા લાગ્યું; સર્વ રોમરંધ્રમાંથી નિર્મળ પ્રસ્વેદનાં [illegible] બિંદુઓનો ઉદ્‌ભવ થવાથી, મોતીથી ભરેલો જબ્બોજ પહેર્યો છે કે શું એવો ભાસ થવા લાગ્યો. આ મહાનંદથી જીવદશા નષ્ટ થવાને લીધે વ્યાસે સોંપેલું કામ અપૂર્ણજ રહેશે કે શું, એમ તેને [illegible] લાગ્યું; એટલામાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદનો આનંદપૂર્ણ અવાજ [illegible] કર્ણપટપર અથડાયો. આ પ્રમાણે થતાંજ તેને પુનઃ દેહભાન આવ્યું અને તે પોતાને સોંપાયેલું કામ કરવાને તત્પર થયો, પછી [illegible] નયનાશ્રુ તથા સર્વ શરીરનો પરસેવો લૂછી નાખીને તે ધૃતરાષ્ટ્ર[illegible] બોલ્યોઃ—"મહારાજ! સાંભળો." હવે શ્રીકૃષ્ણવાક્યરૂપ ઉત્તમ બીજને સંજયના સાત્ત્વિક ભાવરૂપી ખેડાયલું ક્ષેત્ર મળી આવવાથી [illegible] પણ સિદ્ધાંતરૂપી પાકનો સુકાળ થશે. અહો! સ્વરૂપ લક્ષ્ય [illegible] તોપણ આનંદના ઢગલા ઉપર વિરાજમાન થશો; કારણ કે [illegible] સુદૈવે માળા આરોપી છે, માટે ઈશ્વરવિભૂતિનાં જે સ્થળો છે તે [illegible] સિદ્ધ પુરુષોના રાજા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને દર્શાવશે. [illegible] જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, તે કથા શ્રવણ કરો. (૫૩૫)

॥ इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

* આ અષ્ટસાત્ત્વિક ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ—

स्तंभः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयमित्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥

અર્થાત્—સ્તંભ (જડતા) આવવું, પ્રસ્વેદ થવો, રોમાંચ, ગદ્‌ગદ [illegible] કંપ થવો, નિસ્તેજ થવું, આંખમાંથી આંસુ પડવાં, આ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે.

અધ્યાય દશમો

વિભૂતિયોગ

હે ગુરો! નિર્મળ બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ આપવામાં ચતુર, વિદ્યારૂપી કમળને વિકસિત કરનાર અને પરાપ્રકૃતિરૂપી પ્રમદા સાથે વિલાસ કરનાર એવા આપને નમસ્કાર હજો! સંસારરૂપી અંધકારનો નાશ કરવામાં સૂર્યની પેઠે અપાર સામર્થ્યવાન તથા તરુણ તુર્યાવસ્થાની સાથે વિલાસ કરનાર એવા આપને નમસ્કાર હજો! સર્વ જગત્‌નું પાલન કરનાર, કલ્યાણરૂપી રત્નના ભંડાર, સજ્જનરૂપી વનના ચંદનસમાન અને આરાધનીય એવા જે આપ તેમને મારા નમસ્કાર હજો! ભક્તનાં ચિત્તરૂપી ચકોરના ચંદ્ર, આત્માનુભવીઓના રાજા, શ્રુતિજ્ઞાનના સમુદ્ર અને મદનના ગર્વનો નાશ કરનારા એવા આપને મારા નમસ્કાર હજો! પ્રેમીઓના ભજનને પાત્ર, સંસારરૂપી હાથીના ગંડસ્થળને ફોડનાર અને જગતના ઉત્પત્તિસ્થાન, એવા આપને મારા નમસ્કાર હજો! હે ગુરો! આપના કૃપારૂપી ગણેશનો પ્રસાદ મળે છે તો બાળકને પણ સર્વ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન થાય છે. ગુરુની ઉદાર વાણી જ્યારે અભયવચન આપે છે, ત્યારે નવરસામૃતના સમુદ્રનો પણ પાર પામી શકાય છે. જ્યારે આપની પ્રેમરૂપી સરસ્વતી મૂકજનનો સ્વીકાર કરે તો તે પણ ગ્રંથરચનાની બાબતમાં બૃહસ્પતિ સાથે પણ હોડ કરી શકે છે. વધારે શું કહું! જેનાપર આપની કૃપાદૃષ્ટિ થાય છે, કિંવા જેના મસ્તકપર આપનો વરદ હસ્ત મૂકાય છે; તે જીવ છતાં પણ ઈશ્વરની સમાન બની રહે છે. આવો જે ગુરુકૃપાનો મહિમા, તેનું વર્ણન કયી વાચાના સામર્થ્યથી હું કરી શકું? સૂર્યના અંગને તે વળી સ્વચ્છ કરવાનું હોય! કલ્પતરુને પુષ્પો આવે એવી ઇચ્છા કરવી પડતી નથી. (કારણ કે તે સર્વદા ફળદ્રૂપજ છે.) ક્ષીરસાગરને તે શી વસ્તુની મીજબાની કરાવવી? કર્પૂરને અન્ય કયી વસ્તુનો સુવાસ આપી શકાશે? ચંદનને કયી વસ્તુનું

લેપન કરી શકાય ? અમૃતને તે શી રીતે પકાવવું ? આકાશના ફર તે મંડપ બાંધવાનું બની શકશે ? તેજ પ્રમાણે શ્રીગુરુના મહિમાને જાણવાનું સાધનજ ક્યાં છે ? એ વાત જાણીનેજ મેં મૌન રહીને તેમને નમસ્કાર માત્ર કર્યા છે. જો હું બુદ્ધિના બળથી ગુરુના સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકું તો તે નેવનાં પાણી મોભે ચઢાવવા જેવીજ વાત છે. ઉત્તમ સુવર્ણપર રૂપાનો ઢોળ ચઢાવવાની પેઠેજ શ્રીગુરુની સ્તુતિ કરવાનું કાર્ય નિરર્થક છે; માટે ગુરુચરણમાં બે હસ્ત ને ત્રીજું મસ્તક મૂકવું, એજ યોગ્ય છે. (૧૫)

પછી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા:-હે સ્વામિન્! આપે મ પર કૃપાદૃષ્ટિ કરવાથીજ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી સંગમમાં હું કલ્પ વટવૃક્ષ સમાન વિસ્તાર કરવાને સમર્થ થયો છું. આપ કૃપાળુ શું નહિ કરી શકો ? પૂર્વે ઉપમન્યુએ દૂધ માગતાં શંકરે જેમ સ સ્ત ક્ષીરસમુદ્ર તેની સમક્ષ મૂકી દીધો હતો, કિંવા ધ્રુવે રૂસણું ર્યું તો તેને અચળપદરૂપી મિઠાઈ આપી શ્રીવિષ્ણુએ તેને મનાવ્યો; તે પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ અને સકલ શાસ્ત્રોનું વિશ્રાંતિસ્થાન એવી અધ્યાત્મવિદ્યારૂપી ભગવદ્ગીતા, તેનું ઓવીરૂપે વર્ણન કરવાની મને શક્તિ આપી છે. જે શબ્દોના રાનમાં એક પણ સદ્ગુણ સાંભળવામાં આવતો નહોતો, તેજ વાણીને આપે કલ્પલતા કરી છે; જે બુદ્ધિની ગતિ દેહ બહાર પહોંચતી નહોતી, તેજ બુદ્ધિને બ્રહ્માનંદના ભંડારરૂપ બનાવી મૂકી છે; અને મારા મનને ગીતારૂપ મહાસાગરમાં જાણે જળશય્યાજ બંધાવી આપી છે. આ પ્રમાણે ગુરુની એક કૃતિ અગાધ હોવાથી મારાથી તેમના અપાર સામર્થ્યનું વર્ણન શી રીતે થઈ શકશે ? માટે મહારાજ ! હું થોડુંઘણું ધૃષ્ટતાથી જે બોલું તે માટે મને ક્ષમા કરશો. અત્યારપર્યંત આપના કૃપાપ્રસાદથી ભગવદ્ગીતાના પૂર્વખંડનું ઓવીબદ્ધ વર્ણન આનંદથી કર્યું. (૨)

પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનને ખેદ; દ્વિતીય અધ્યાયમાં જ્ઞાન અને કર્મયોગના ભેદ દર્શાવ્યા છે; તૃતીય અધ્યાયમાં કેવળ કર્મ માત્ર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે; ચતુર્થમાં તેનું જ્ઞાનસહિત પ્ર તિપાદન કરવામાં આવ્યું છે; અને પંચમમાં યોગતત્ત્વ સૂચિત કર માં આવ્યું છે. તેજ યોગતત્ત્વ ષષ્ઠ અધ્યાયમાં આસનવિધિથી જીવૈક્યપર્યંત સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે અભ્યાસ અને યોગભ્રષ્ટને મળતી ગતિ, એ સંબંધે પણ ષષ્ઠ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. પછી સપ્તમમાં પ્રકૃતિનો ઉપક્રમ

બતાવી તે પછી ચાર પ્રકારના ભક્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પછી સાત પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી મરણકાળની સ્થિતિ વગેરે આઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પછી અગાધ વેદમાં જેટલું જ્ઞાન છે, તે સર્વ મહાભારતના એક લાખ શ્લોકમાં આવે છે; અને મહાભારતમાં ભરેલું સર્વ જ્ઞાન કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી ગીતાના સાતસેં શ્લોકમાં છે; તથા ગીતાનું સર્વ જ્ઞાન એકલા નવમા અધ્યાયમાં આણવામાં આવ્યું છે; માટે નવમા અધ્યાયનું જ્ઞાન સમજવાને જ્યાં અર્જુન પણ અશક્ત થયો, તો પછી તેને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવવાનો ગર્વ હું શામાટે ધારણ કરૂં? અહો! ગોળ અને સાકરના ગાંગડા એકજ રસમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે, તોપણ તેની મિષ્ટતામાં ભેદ હોય છે; તેજ પ્રમાણે ગીતાના સર્વ અધ્યાયમાં બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તોપણ કેટલાક અધ્યાયોમાં બ્રહ્મપ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે; કેટલાકમાં પોતામાંજ બ્રહ્મનું સ્થળ દર્શાવવામાં આવ્યું છે; અને કેટલાકમાં બ્રહ્મને જાણવા જતાં મનુષ્ય પોતેજ બ્રહ્મરૂપ થાય છે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ગીતાના દરેક અધ્યાયોમાં અદ્વૈતજ્ઞાનનો બોધ કરેલો છે; પરંતુ નવમો અધ્યાય તો અવર્ણનીય છે. પ્રભો! તેનું વર્ણન મેં જે કાંઇ કર્યું એ આપનુંજ સામર્થ્ય છે. અહો! વસિષ્ઠે શાટી નામે વસ્ત્રવતી સૂર્યનો પ્રકાશ પાડયો; વિશ્વામિત્રે પ્રતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરી; રામચંદ્રે સમુદ્રપર પાષાણનો સેતુ બાંધી સર્વ સૈન્ય પાર ઉતાર્યું; મારુતિએ જન્મતાંવારજ આકાશમાં ઉડ્ડયન કરી સૂર્યને ફળની પેઠે હસ્તમાં ધર્યો; અને અગસ્ત્યઋષિએ એકજ આચમનથી સમુદ્રનું પ્રાશન કર્યું; તેજ પ્રમાણે આપે મારા જેવા મૂક મનુષ્ય પાસે અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મનું વર્ણન કરાવ્યું છે. જેમ રામ–રાવણના યુદ્ધને રામ–રાવણના યુદ્ધનીજ ઉપમા છે (અર્થાત તે અનુપમ છે), તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું નવમા અધ્યાયમાંનું કથન પણ અનુપમજ છે. જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ગીતાનું ખરૂં રહસ્ય સમજ્યા છે, તેજ એનો નિર્ણય જાણે છે.

આ પ્રકારે નવ અધ્યાયોનું મેં યથામતિ વર્ણન કર્યું છે; હવે અહીંઆંથી ઉત્તરખંડનો પ્રારંભ થાય છે તે સાંભળો. એ ઉત્તર–ખંડના પ્રારંભના અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને મુખ્ય અને ગૌણ વિભૂતિનું વર્ણન કહી સંભળાવશે, તેની ઉત્તમ રસભરિત કથા હું આપને કેહું છું. ભાષાના સુંદરપણાથી શાંતરસ શૃંગારરસને જીતી લેશે અને ઓવીઓ અલંકારશાસ્ત્રના આભૂષણરૂપે દીપી નીકળશે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ અને તે પરની આ પ્રાકૃત ટીકા વાંચવાથી તેનો ખરો અર્થ

મનમાં ઉતરશે, ત્યારે મૂળગ્રંથ કયો તેની પણ સમજ પડનાર નથી જે પ્રમાણે શરીરના સૌંદર્યથી શરીરજ અલંકારને શોભાવે છે, તે સ્થળે કોણ કોને શોભા આપે છે, તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી તે પ્રમાણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા બેઉ એકજ ગ્રંથના ભાવાર્થનું વર્ણન કરી એક સ્થળે કેવી રીતે શોભે છે તે તમે નિર્મળ બુદ્ધિથી સાંભળો કોઈ પણ ભાવ પ્રકટ કરતાં જ્યારે રસની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારેજ ચાતુર્યને શોભા આવે છે; તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષાનું સૌંદર્ય તથા તાત્પર્ય લૂંટી તેના યોગથી અવર્ણનીય ગીતા તત્ત્વની રચના કરવામાં આવી છે. જે સ્થાવરજંગમનો પરમ ગુરુ છે અને જે ચતુર જનનાં ચિત્તને આનંદ આપનારો છે, તે યાદવેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ શું બોલ્યા તે સાંભળો-"હે અર્જુન! શ્રવણ કરવા માટે સર્વ પ્રકારે તારૂં અંતઃકરણ યોગ્ય છે."(૪૬)

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

શ્લોકાર્થ:—ભગવાન બોલ્યાઃ-હે મહાબાહો! પુનરપિ મારૂં પરમ વચન સાંભળ. તું મારા ભાષણથી સંતુષ્ટ થાય છે, માટે તારૂં હિત થાય એવી ઇચ્છાથી આ હું તને કહું છું. (૧)

ટીકા:—મેં ગતાધ્યાયમાં જે કાંઇ કહ્યું તેમાં મારા કથનપ્રતિ તારૂં લક્ષ ક્યાંસુધી છે તે જોયું; તેથી મારી ખાત્રી થઇ કે, તારૂં ધ્યાન પરિપૂર્ણ છે. મટકામાં થોડું પાણી રેડી પ્રથમ ખાત્રી કરવામાં આવે છે કે, પાણી ગળે છે કે નહિ; તે પછીજ તેને પરિપૂર્ણ ભરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રથમ મેં તને થોડું કહી સંભળાવ્યું. પછી મારો બોધ તું ગ્રહણ કરી શકે છે એવી ખાત્રી થઇ; તેથી તને વધારે સંભળાવવું, એમ મને લાગવા માંડ્યું. જે ચાકરને રાખ્યા પછી તેની કસોટીને માટે તેના આવવા-જવાના માર્ગમાં ગમે તે વસ્તુ નાખવામાં આવે છે. તે વસ્તુને લઇને પોતાની પાસે ન રાખતાં સ્વામીને સ્વાધીન કરે, તો તેને ખજાનચી બનાવી દેવામાં આવે છે; તેમ હે અર્જુન! તું પણ મારી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાથી મારા જ્ઞાનભંડારનો સ્વામી થયો છે." ડુંગરને જોઇને જેમ મેઘ ભરાઇ આવે છે, તેમ કૃપાસાગર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને જોઈ આ પ્રમાણે બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલો અભિપ્રાય તને પુનઃ કહું છું. પ્રતિવર્ષ અનાજ વાવવાથી પાક સારો થાય તો પુનઃ અનાજ વાવવાનો કંટાળો આવતો નથી, અથવા હે પાંડુસુત! જે પ્રમાણે ઉપરાઉપરી તાપ આપવાથી સુવર્ણનો કસ વધે

છે, તેથી સોની તેને અધિક શુદ્ધ કરે છે; તે પ્રમાણે હે પાર્થ! મારો અભિપ્રાય કહેવામાં હું તારાપર જરા પણ ઉપકાર કરતો નથી, પરંતુ મારા સ્વાર્થનેજ માટે કથન કરૂં છું. જે પ્રમાણે બાળકને અલંકાર પહેરાવતાં બાળકને તો શું પણ તેની માતાનેજ તેના સૌંદર્યથી સુખ થાય છે; તેજ પ્રમાણે જેમ જેમ તારૂં હિત સાધ્ય થતું જશે, તેમ તેમ મારૂંજ સુખ અનેકગણું વૃદ્ધિ પામતું જશે. હે અર્જુન! હવે આપણે આ અલંકારી ભાષા રહેવા દઈશું. ખરી વાત એમ છે કે, મારો તારા-પર અત્યંત પ્રેમ હોવાથી હું તારી સાથે ગમે તેટલું બોલું તોપણ મને તૃપ્તિ થતી નથી. હે માર્મિક અર્જુન! મારાં અત્યુત્તમ વાક્યો શ્રવણ કર. એ વાક્યો નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મજ એ વાક્યોરૂપે તને આલિંગન દેવાને માટે આવ્યા છે. હે કિરીટિ! તું મને વસ્તુતઃ જાણતો નથી. આ જે વિશ્વ તને દેખાય છે તે સર્વ હુંજ છું. (૯૩)

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

શ્લોકાર્થઃ—દેવગણોને તથા મહર્ષિઓને પણ મારી ઉત્પત્તિ જ્ઞાત નથી; કારણ કે હું સર્વ પ્રકારે દેવો અને મહર્ષિઓનું આદિકારણ છું.(૨)

ટીકાઃ—આ મારૂં સ્વરૂપ જાણવામાં વેદની વાણી પણ કુંઠિત થઇ છે; મન અને પ્રાણની ગતિ પણ ખૂટી ગઇ છે; અને મારા તેજની આગળ રાત્રિ થયા સિવાયજ સૂર્ય અને ચંદ્ર અદૃશ્ય થાય છે. અરે! જે પ્રમાણે ઉદરમાંનો ગર્ભ પોતાની માતાનું સ્વરૂપ જાણવાને અસમર્થ હોય છે, તે પ્રમાણે મારામાં રહેલા દેવો મને સર્વથા જાણવાને સમર્થ નથી; જળચરો જે પ્રમાણે સમુદ્રનો અંત જાણતા નથી તથા મક્ષિકા જે પ્રમાણે આકાશને ઓળંગી શકતી નથી, તે પ્રમાણે મહર્ષિઓનું જ્ઞાન પણ મને જાણી શકતું નથી. હું કોણ છું? કેવડો છું? શામાંથી ઉત્પન્ન થયો? આ વાતનો નિર્ણય કરતાં તેમને યુગોના યુગો વહી ગયા છે; કારણ કે હે અર્જુન! આ સર્વ મહર્ષિઓ, દેવો અને ઇતર પ્રાણીઓનું મૂળ હું હોવાથી મને જાણવાનું કાર્ય તેમને માટે કઠિન થઈ પડે છે. પર્વતપરથી નીચે આવેલું પાણી પુનઃ ઉપર ચઢે અથવા વૃક્ષને કાપી નાખ્યા છતાં તેનાં મૂળો પુનઃ ચોંટે, તોજ મારામાંથી ઉત્પન્ન થઇ મારામાં રહેલું જગત મને જાણી શકે. જો વૃક્ષમાંનો ગર્ભ વૃક્ષ તથા વનને વીંટાઈ વળે અથવા તરંગમાં સમુદ્ર સમાઇ જાય, અથવા તો પરમાણુમાં જગત સમાઈ જાય તોજ મારામાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો, મહર્ષિઓ કિંવા દેવો

મને જાણી શકશે. આ પ્રમાણે મને જાણવો એ કઠિન છે, તોપણ જો કે
કદાચિત્ બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો માર્ગ છોડી ઇંદ્રિયોને વશ કરે છે; તો તે દેહ
પાછળ મૂકીને (દેહભાવ છોડીને) પંચમહાભૂતોનું અતિક્રમણ કરે છે.(૭૩

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते॥३॥

શ્લોકાર્થ:-જે મને ઉત્પન્ન ન થનારો, અનાદિ તથા સર્વ લોકને
અધિપતિ જાણે છે તે મનુષ્યોમાં જ્ઞાની થઇ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.(૩)

ટીકા:—મનની આવી સ્થિતિ સ્થાયી થયા પછીજ નિર્મળ આત્મ
પ્રકાશમાં જ્ઞાનચક્ષુવડે મારા ઉત્પત્તિરહિત સ્વરૂપને જે જુએ છે; તથા હું
સર્વેના આરંભથી અગાઉનો અને સર્વ લોકનો મહેશ્વર છું એવું
મારૂં સ્વરૂપ જે જાણે છે; તે પાષાણમાં જેવો પારસમણિ કિંવા છ
રસોમાં જેવું અમૃત તે પ્રમાણે મનુષ્યોમાં મારો અંશ છે, એમ તું
સમજ. તે બોલતાંચાલતાં જ્ઞાનની કેવળ મૂર્તિ છે અને તેના અવયવો
તો જાણે સુખના અંકુરજ છે. લોકદૃષ્ટિથી તેનું જે મનુષ્યત્વ જણાય
છે તે તો કેવળ ભ્રમજ છે. અરે, કપૂરમાં ઓચિંતો હીરો પડે અને
તેનાપર પાણી પડે તો શું તે હીરો કપૂરની પેઠે પીગળી જશે ?
તે પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાં તે સાધારણ મનુષ્યની પેઠે વસે છે, તોપણ
તે માયાની બાધાને તો જાણતોજ નથી; કારણ કે પોતાનોજ દાહ
થશે, એવી ભીતિથી પાપ તેની પાસે આવતાંજ નથી. જેમ સર્પ
બળતા ચંદનવૃક્ષનો ત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનાગ્નિના પ્રકાશથી
જે મને ઓળખે છે તેનો સર્વ સંકલ્પો ત્યાગ કરે છે. મને કેમ
જાણવો, એમ તારા મનમાં આવતું હોય તો હું કેવો છું અને કેવા
ધર્મ કયા છે; તે તું સાંભળ. એજ ધર્મ જૂદાં જૂદાં પ્રાણીઓમાં તેઓની
તેમની પ્રકૃતિના જેવા બનીને સમગ્ર જગતમાં પ્રસરેલા છે. (૮૨)

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः।
भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः॥५॥

શ્લોકાર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ,
સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય, અભય, (૪) અહિંસા, સમતા,

સંતોષ, તપ, દાન, યશ તથા અપયશ, એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓના ભાવ મારાવડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. (૫)

ટીકાઃ—આ વિકારોમાં પ્રથમ બુદ્ધિ છે. પછી અમર્યાદ જ્ઞાન, નિર્મોહતા, સહનશીલતા, ક્ષમા તથા સત્ય; પછી મનોનિગ્રહ અને ઇંદ્રિયનિગ્રહ એ ઉભય છે; અને હે અર્જુન! જગતમાંનાં સુખ-દુઃખ તથા જન્મ-મરણ એ મુજ પરમાત્માના ભાવરૂપ સ્વરૂપમાં છે. હે પાંડુસુત! ભીતિ અને નિર્ભયતા, અહિંસા અને સમતા, સંતોષ, તપ અને દાન, યશ તેમજ અપકીર્તિ, એ ભાવો જે સર્વત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે, તે સર્વ મારાવડેજ ભૂતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂતો જેમ નિરનિરાળાં છે તેમ તે વિકાર પણ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ સમજ. તેમાંથી કેટલાક મારા જ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે, અને અજ્ઞાનને લીધે જેમ પ્રકાશ તથા અંધકાર સૂર્યવડેજ ઉત્પન્ન થાય છે; પ્રકાશ ઉદયની સાથે અને તિમિર અસ્તની સાથે દૃષ્ટિએ પડે છે; તેજ પ્રમાણે મારૂં જ્ઞાન થવું કિંવા ન થવું એ પ્રાણીઓનાં પોતાનાંજ કર્મનું ફળ છે. એટલા માટેજ તેમનામાં જૂદા જૂદા ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સર્વ જીવસૃષ્ટિને મારાજ ભાવોથી ભરેલી સમજ. હવે જે આ પૃથ્વીના પાલક છે અને જેની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ લોકો વર્તે છે એવા બીજા એકાદશ ભાવો છે; તે તને કહું છું.(૯૧)

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः॥६॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રાચીન (ભૃગુ આદિક) સાત મહર્ષિ, સાવર્ણી આદિક મનુમાંના (સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ) એ ચાર મનુઓ, એ મારા સામર્થ્યથી યુક્ત એવા મારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને તેમનામાંથી જગતનાં આ સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઇ છે. (૬)

ટીકાઃ—સર્વ ગુણોથી યુક્ત અને મહર્ષિઓમાં પ્રસિદ્ધ એવા જે કશ્યપાદિક પ્રખ્યાત સાત ઋષિઓ થયા છે અને ચૌદ મનુઓમાં સ્વાયંભુવાદિ મુખ્ય જે ચાર છે તે તને કહું છું. હે ધનુર્ધર! એવા આ એકાદશ ભાવો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને માટે મારામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. જ્યારે લોકોની વ્યવસ્થા થઇ નહોતી અને ત્રિભુવનની રચના થઈ નહોતી, ત્યારે પંચમહાભૂતોનો સમુદાય ક્રિયારહિત સ્તબ્ધ હતો; ત્યારે આ સપ્તઋષિ અને ચાર મનુ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે લોકરચના ઉત્પન્ન કરીને તેમાં મનુષ્યોને શ્રેષ્ઠ બનાવ્યાં. માટે આ એકાદશ વ્યક્તિ

ાબ્જસમાન હોઇ ઇતર સર્વ જન તેમની પ્રજા છે; અને આ રીતે આ
સર્વ વિશ્વવિસ્તાર મારોજ છે, એમ તું સમજ. પ્રથમ બીજ એકુંજ
હોય છે, પછી તે વૃદ્ધિંગત થતાં તેને અંકુર ફૂટે છે, અંકુરમાંથી થડ
બને છે અને થડમાંથી શાખાઓ ફૂટે છે; ડાળીઓમાંથી અનેક પાંખડીઓ
ફૂટી તેને કોમળ પલ્લવ આવે છે; અને તેનાં પાંદડાં થયા પછી તેને
પુષ્પો અને ફળો આવે છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત વૃક્ષ બને છે, પણ
ખરૂં જોતાં તે સર્વ બીજરૂપજ છે; તેજ પ્રમાણે મૂળ હું એકલોજ
હતો, મારામાંથી મનની ઉત્પત્તિ થઇ અને મનમાંથી સપ્તઋષિ તથા
ચાર મનુ ઉત્પન્ન થયા. તેમાંથી ઇંદ્રાદિ અષ્ટ લોકપાલ ઉત્પન્ન કર્યા
લોકપાલોએ અનેક પ્રકારના લોકો ઉત્પન્ન કર્યા અને લોકોમાંથી સર્વ
પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઇ. આ પ્રમાણે ખરેખર સર્વ વિશ્વરૂપે હુંજ
વિસ્તરેલો છું; પરંતુ આ એકાદશ ભાવની વાત જેઓ સમજી શકે છે
તેઓજ મારૂં ખરૂં રહસ્ય સમજી શકે છે. (૧૦૩)

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—આ મારો વિસ્તાર અને તેને ઉત્પન્ન કરન
ચાતુર્ય જે ખરેખર જાણે છે; તે સમ્યક્‌દર્શનના યોગથી યુક્ત (
જ્ઞાની) થાય છે, એમાં સંશય નથી. (૭)

ટીકાઃ—માટે હે સુભદ્રાપતે! એ ભાવ મારી વિભૂતિ છે કે જેનાથી
આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે; માટે બ્રહ્માથી લઇને કીડીપર્યંત મારાથી
ભિન્ન અન્ય કંઇજ નથી. આ રીતે જે મારા સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે
તેનેજ સત્ય જ્ઞાનની જાગૃતિ થાય છે અને તેટલા માટેજ ઉત્તમ અને
અધમ એવા ભેદ તેને સ્વપ્નમાં પણ દૃશ્ય થતા નથી. હું, મારી
વિભૂતિ અને મારી વિભૂતિથી યુકત થયેલાં પ્રાણી એ સર્વેને તે એક
જાણે છે. જે આવા જ્ઞાનયોગથી સાચા મનોભાવપૂર્વક મદ્રૂપ થયે
છે, તે કૃતાર્થ થયો છે એમાં સંશય નથી; કારણ કે હે અર્જુન
અભેદદૃષ્ટિથી જે મને ભજે છે તેના ભજનના છંદથી હું તેના પક્ષમાં
બદ્ધ થાઉં છું; માટે જે મારી અભેદભાવથી ભક્તિ કરે છે, તેને કાંઇ
પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી અને આવી ભક્તિ કરતો બંધ પડે અને
મરણ પામે તોપણ તેને હાનિ થતી નથી, એમ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં મેં
કહ્યું છેજ. આ અભેદ ભક્તિ કેવી હોય છે, એ જાણવાની જો તને
ઇચ્છા હોય તો કહું છું તે સાંભળ. (૧૧૧)

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

શ્લોકાર્થ:-હું સર્વનો ઉત્પાદક છું અને મારાથીજ સર્વ જગત પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ જાણી ભાવનાથી યુક્ત થયેલા જ્ઞાતા જનો મને ભજે છે.(૮)

ટીકા:—હે અર્જુન! આ સર્વ જગતનો ઉત્પન્નકર્તા અને પાલનકર્તા પણ હુંજ છું; અને જેમ પાણીના અનેક તરંગોને આશ્રય પણ પાણીનોજ હોય છે અને તેનું જીવન પણ પાણીજ હોય છે; તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વમાં મારા સિવાય અન્ય કોઇ નથી. આ પ્રકારે મને સર્વવ્યાપક જાણી જે ખરી ઉત્કંઠાથી અને પ્રેમભાવથી સર્વ સ્થળે મને ભજે છે અને દેશકાળ વર્તમાન આદિથી હું ભિન્ન નથી એમ જે જાણે છે; તે વાયુ જેમ આકાશરૂપ હોઇને આકાશમાંજ સંચાર કરે છે, તેમ આત્મજ્ઞાની મને સર્વવ્યાપકને મનમાં રાખી સુખપૂર્વક ત્રિભુવનમાં કાળક્રમણ કરે છે; અને જે જે પ્રાણી દૃષ્ટિએ પડે છે, તે તે ઇશ્વરનાં સ્વરૂપો છે એમ માનવું તેજ ખરો ભક્તિયોગ છે, એમ તું સમજ.

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम्।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च॥९॥

શ્લોકાર્થ:—(જ્ઞાની પુરુષ) મારામાં ચિત્ત રાખીને અને મારામાં જીવનને અર્પણ કરી એકબીજાને મારેવિષે બોધ કરી તથા મારૂં કીર્તન કરી સર્વકાળ સંતુષ્ટ રહે છે અને મારામાં રમમાણ થાય છે. (૯)

ટીકા:—આગળ કહ્યું તેમ જે ચિત્તથી મદ્રૂપજ થયા છે અને મારાજ યોગથી જેના પ્રાણ તૃપ્ત છે; તથા જેને જ્ઞાનના નાદમાં જીવંતપણાનું તથા મરણનું પણ ભાન હોતું નથી; તે પછી બોધના બળપર વિનોદથી સંવાદસુખમાં નાચવા લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં એકબીજા વચ્ચે આપ-લેનો વ્યવહાર પણ જ્ઞાનનોજ હોય છે. જેમ નિકટ રહેલાં તળાવો પાણીથી ભરાઈ ગયા પછી તેમાંનાં પાણી એકબીજા સાથે ઉછળી ઉછળીને મળી જાય છે; જેમ તરંગો તરંગોનેજ આશ્રયે નાચે છે, તેમ જ્ઞાનીઓના મળવાથી બ્રહ્માનંદરૂપી તરંગો એકબીજા સાથે મળે છે; ત્યારે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશી જ્ઞાનનાજ અલંકાર ધારણ કરે છે. જેમ સૂર્ય સૂર્યનાંજ ઓવારણાં લે કિંવા ચંદ્ર ચંદ્રને આલિંગન આપે અથવા યોગ્યતામાં સમાન એવા બે પ્રવાહ એકબીજામાં મળે; તેમ તેમની એકતારૂપ સંગમથી પૂર આવી તેમાં અષ્ટસાત્ત્વિક ભાવરૂપ કચરો તરી આવ્યો એટલે

તે જ્ઞાતા સંવાદરૂપી ચોતરાના ગણપતિ બની જાય છે. તેઓ બ્રહ્માનંદના આવેશમાં દેહરૂપી ગ્રામની બહાર આવી જઈ મારી પ્રાપ્તિના તૃપ્તિસૂચક ઉદ્દગારોથી ગર્જનાઓ કરવા લાગે છે. ગુરુશિષ્યમાં એકાંતમાંજ જે એકાક્ષરી મંત્ર કહેવાવો જોઈએ તે સર્વ જણ મેઘની પેઠે ત્રિલોકમાં ગર્જના કરીને કહે છે. જેમ કમળની કળી વિકસિત થયા પછી પોતામાં રહેલા મકરંદને ગુપ્ત રાખી શકતી નથી અને રાયરંક સર્વને પોતાના સુવાસની મિજબાની પીરસે છે; તે પ્રમાણે તે સર્વત્ર મારા ગુણ કથી, કથનના આવેશમાં સ્તબ્ધ રહી, જીવભાવ તથા દેહભાવ, એ ઉભયને વિસરી જાય છે; અને આવા પ્રેમાવેશમાં તે રાત્રિદિવસનું ભાન ભૂલી જાય છે. આ પ્રકારે જે આત્મતત્ત્વથી મારૂં પરિપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે, (૧૨૯)

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે સદૈવ મારા સ્વરૂપમાં મળી જવાને તત્પર તથા પ્રીતિપૂર્વક મને ભજનાર એવા જે જ્ઞાની હોય છે તેને હું જે બુદ્ધિના યોગથી પ્રાપ્ત થઈ શકું એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું. (૧૦)

ટીકાઃ—તેને હે અર્જુન ! મારે જે કાંઈ આપવાનું હોય છે તેનોજ માર્ગ તેણે પકડેલો હોય છે; કારણ કે હે અર્જુન ! તે જે માર્ગે મારી પાસે આવવાને નીકળે છે તે માર્ગની દૃષ્ટિથી જોતાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ તો આડમાર્ગ જેવા ભાસે છે. તેણે મારી જે ભક્તિ કરી તે ભક્તિને લીધે તેને કાંઈ આપવું એમ મને લાગે છે; પરંતુ મારે જે કાંઇ તેને આપવાનું હોય છે તે તો તે ભકતે સ્વતઃજ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધેલું હોય છે. હવે મારી ભક્તિનું જે પ્રેમસુખ તેને વૃદ્ધિંગત કરવું અને મારા એવા ભક્તપર કાળની દૃષ્ટિ ન પડે એટલા માટે પ્રયાસ કરવો, એજ મારૂં કર્તવ્ય છે. હે કિરીટિ ! લાડકાં છોકરાં ખેલતાં હોય ત્યારે માતા તેમનાપર પ્રેમદૃષ્ટિ રાખી તેની પાછળ પાછળ દોડે છે, તથા તેને રમવાને એક એકથી નવીન સુવર્ણનાં રમકડાં કરી મૂકે છે, તે પ્રમાણે મારા ભકતોના ઉપાસનાસંપ્રદાયનું પોષણ મારે કરવું પડે છે. જે સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ કરવાથી મારા ભકતો મને સહજ આવીને મળે છે, તે સંપ્રદાયનું સંરક્ષણ કરવું—ખાસ કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી એ મને બહુ ગમે છે. ભક્તોનો મારાપ્રત્યે પ્રેમ હોવાથી મને પણ તેમનાપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે મારે ઘેર પ્રેમી ભકતોની ઘણી ન્યૂનતા છે. મેં કાયા ભક્તિ કરનારાઓને માટે સ્વર્ગ અને મોક્ષ એવા બે પદાર્થ ઉત્પન્ન

ર્યા છે અને મારૂં શરીર લક્ષ્મીસહ શેષને સ્વાધીન કર્યું છે; પરંતુ બાહ્યશરીર ઉપરાંત જે એક અત્યુત્કૃષ્ટ આત્મસુખ છે, તે તો કેવળ પ્રેમાળ ભક્તોને માટેજ યત્ન કરીને રાખી મૂકવામાં આવ્યું છે. હે અર્જુન! પ્રેમાળ ભક્તોને હું એટલેસુધી નિકટ રાખું છું કે એ વાત અનુભવથીજ જાણી શકાય એવી છે; એ હકીકત કહી શકાય તેમ નથી. (૧૪૦)

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

શ્લોકાર્થ:—તેનાપર અનુગ્રહ કરવાને માટેજ તેના અંતઃકરણમાં સ્થિત થઇને સુપ્રકાશિત જ્ઞાનદીપકના યોગથી તેના અજ્ઞાનજન્ય અંધકારનો હું નાશ કરૂં છું. (૧૧)

ટીકા:—આત્મા જે હું તેની ભક્તિ એજ જીવનનું પ્રયોજન માની જેણે મારાસિવાય ઇતર વસ્તુઓ વ્યર્થ માની છે, તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનીઓને માટે હું કર્પૂરની મશાલ સળગાવી મશાલચી બનીને તેની આગળ ચાલું છું; કારણ કે અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં વિસ્તરેલા ગાઢ તિમિરનો નાશ કરી તે ભક્તોને માટે હું નિરંતર જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય કરૂં છું. પ્રેમાળ ભક્તોને પ્રિય એવા પુરુષોત્તમ જ્યારે આ પ્રમાણે બોલ્યા, ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે "હે દેવ! મારા સર્વ મનોરથો તૃપ્ત થયા છે. આપે મારાપરથી સંસારરૂપી કચરો સારી પેઠે ખંખેરી કાઢ્યો; અને હે પ્રભો! તેને લીધે હું પુનર્જન્મના બંધનથી મુક્ત થયો છું. અહો! મારૂં જન્મવાપણું આજે મેં મારી પોતાની દૃષ્ટિથી જોયું. હવે મારૂં જીવન મારા હસ્તમાં આવ્યું છે, એમ મને લાગે છે. હે પ્રભો! આજે મારા જીવનનું સાર્થક થયું છે અને મારા ભાગ્યનો ઉદય થયો છે. હવે આ વચનરૂપી સૂર્યથી મારા અંતર્બાહ્ય અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ થયો છે; અર્થાત્ હે પ્રભો! આપનું યથાર્થ સ્વરૂપ મને દેખાવા લાગ્યું છે. (૧૪૮)

॥ अर्जुन उवाच ॥

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:-હે દેવ! આપ સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ, ઉત્તમ સ્થાન અને પરમ પવિત્ર છો. આપ સર્વદા સર્વત્ર વાસ કરનાર, તેજસ્વી, સર્વ દેવોના આદિ, ઉત્પત્તિરહિત અને સર્વવ્યાપક છો. (૧૨)

ટીકા:—માટે હે કૃષ્ણ! આપ પરબ્રહ્મ છો અને સર્વ મહાભૂતોનું

વિશ્રાંતિસ્થાન હોઇ પવિત્ર અને સર્વ જગતના નાથ છો. આપ બ્ર
વિષ્ણુ અને મહેશ એઓના પરમ દૈવત છો. હે દેવ ! પચીસમું ત
જે પુરુષ તે આપજ છો અને માયાથી અતીત જે હિરણ્ય
આપજ છો. હે સ્વામી ! આપ અનાદિસિદ્ધ હોઇ આપને જન્માદિ
નથી; આપ આ સર્વ ગુણોથી યુક્ત છો એવી સમજ મને હમણાં પ્રા
આપજ ત્રણે કાળના ચાલક છો; આપ જીવનકળાના મુખ્ય દેવતા છો;
આપજ બ્રહ્માંડના આશ્રયભૂત છો, એમ હવે મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे॥१३॥

શ્લોકાર્થ:—આપ એવા છો એમ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ, એ સર્વ ઋષિમહર્ષિ કહે છે; અને આપ પોતે પણ મને એમજ કહો છો.

ટીકા:—અને બીજી પણ એક રીતે એ વાત સત્ય હોવાની ખાત્રી થાય છે; અને તે એ છે કે, પૂર્વે આપના સંબંધમાં એવીજ વાત અનેક ઋષિઓએ કહી છે. તેમણે કહેલી વાતની સત્યતા હવે મને સમજાઇ. એ સૌ આપની કૃપાનોજ મહિમા છે. બાકી નારદ મારે ઘેર સદૈવ આવે છે તે સુદ્ધાં એજ વાતનું ગાન કર્યા કરે છે; પરંતુ આજસુધી હું તેનો અર્થ સમજતો નહોતો. માત્ર તે ગાયનથી સંગીતનો આહ્લાદજ હું ભોગવતો હતો. મહારાજ ! અંધોના ગામમાં સૂર્ય સ્વતઃ પ્રકટ થાય તોપણ તેમને માત્ર ઉષ્ણતાનીજ પ્રતીતિ થાય છે, પણ પ્રકાશનો અનુભવ થઇ શકતો નથી; તેજ પ્રમાણે નારદ જ્યારે અધ્યાત્મગાન કરતા હતા ત્યારે તેની રાગ-રાગિણીનુંજ માધુર્ય મને આનંદ આપતું હતું; પરંતુ અન્ય કાંઇ હું સમજતો ન હતો. તેજ પ્રકારે અસિત અને દેવલના મુખથી પણ આપના આજ પ્રકારના ગુણાનુવાદ હું સાંભળતો હતો; પરંતુ તે વખતે મારી બુદ્ધિ વિષયરૂપી વિષથી ગ્રસ્ત થઇ હતી. વિષયરૂપી વિષનો મહિમાજ એવો છે કે, પરમાર્થ મિષ્ટ હોવા છતાં પણ તે જીવને કડુ લાગે છે અને વિષય કડુ હોવા છતાં તે મિષ્ટ લાગે છે. બીજા ઋષિઓ વિષે શું કહું ? પરંતુ સાક્ષાત્ વ્યાસ મુનિ પોતે અમારા રાજમહાલયમાં આવીને આપના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા હતા; પરંતુ એકાદ અજ્ઞાની માણસને અંધારામાં ચિંતામણિ મળતાં તે તેને આંગણામાં ફેંકી દે છે અને દિવસ ઉગતાં તે ચિંતામણિ છે એમ તેને ઓળખે છે; તેજ પ્રમાણે હે કૃષ્ણ ! વ્યાસાદિક ઋષિનાં વચન જ્ઞાનરૂપી રત્નોની ખાણ હોવા છતાં અરણ્ય

ઉપદેશરૂપી સૂર્ય સિવાય તેને મેં ફેંકી દીધાં હતાં. (૧૬૨)

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

શ્લોકાર્થ:—હે કેશવ ! આપ આજે મને કહો છો, તે સર્વ હું સત્ય માનું છું. હે ભગવન્ ! દેવો અને દૈત્યો પણ આપનું સ્વરૂપ સમજી શકયા નથી. (૧૪)

ટીકા:—હવે આપનાં વાક્યરૂપી કિરણો મારા હૃદયમાં ફેલાઈ ગયાં છે અને ઋષિએ આપેલા જ્ઞાનની અપ્રતીતિ દૂર થઇ છે. હે મહારાજ ! તેમનાં વચનરૂપી જ્ઞાનનાં બીજ મારા હૃદયરૂપી પોકળ જમીનમાં પડયાં હતાં તે હવે આપના કૃપારૂપી ખાતરથી તેને એકવાકયતારૂપી ફળો આવ્યાં છે. હે અનંત ! નારદાદિક સંતોનાં ભાષણરૂપી નદીઓ આપના તથા મારા વચ્ચેના સંવાદરૂપી સમુદ્રમાં મળી છે. હે પ્રભો ! હે સદ્ગુરો ! મેં જન્મજન્માંતરે જે જે પુણ્યો કર્યાં હશે તે સર્વેએ આપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી છે; અને તે સર્વે ઋણમુક્ત થયાં છે. બાકી પુષ્ત વયનાં મનુષ્યોદ્વારા આપના ગુણાનુવાદ મારે કર્ણે પડતા હતા; પરંતુ જ્યાંસુધી આપે મારાપર કૃપા કરી નહોતી, ત્યાંસુધી હું તેનું રહસ્ય સમજ્યો નહોતો. અર્થાત્ જ્યારે ભાગ્ય અનુકૂળ થાય છે ત્યારેજ કરેલા ઉદ્યોગો સફળ થાય છે; તે પ્રમાણે ગુરુકૃપા થાય છે ત્યારેજ શ્રવણ કરેલું અને અધ્યયન કરેલું સર્વ ખરૂં છે, એવો અનુભવ થાય છે. માળી સદાય જીવતોડ મહેનત કરીને વૃક્ષને વારિસિંચન કરે છે; પણ તેને ઋતુ આવ્યા સિવાય ફળ આવતાં નથી. અહો ! જ્યારે વિષમજ્વર ઉતરે છે ત્યારેજ જેમ મિષ્ટ વસ્તુ મિષ્ટ લાગે છે; આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારેજ જેમ ઔષધને સારૂં ગણવામાં આવે છે; કિંવા ઇંદ્રિયો, વાચા અને પ્રાણમાં જ્યારે ચૈતન્ય આવીને સંચાર કરે છે ત્યારેજ જેમ તેનું સાર્થક થાય છે; તેજ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રનો અથવા યોગાદિકનો અભ્યાસ કર્યો છતાં પણ જ્યારે ગુરુની કૃપા થાય છે ત્યારેજ તેનું સાર્થક થાય છે. આ પ્રમાણે અનુભવની કેફમાં આવી અર્જુન સંતોષથી નૃત્ય કરતો દેવપ્રત્યે બોલ્યો કે:—આપના કથનની પ્રતીતિ હવે મને થઇ છે; માટે હે કેવલ્યપતિ ! મને ખરેખર એવી પ્રતીતિ થઇ છે કે, દેવ અને દાનવની બુદ્ધિ આપને જાણી શકે એમ નથી. હે દેવ ! આપના કથનનો અનુભવ ન હોવા છતાં જે પોતાના જ્ઞાનથી આપને જાણવાની વાત કરે છે, તે કદી આપને જાણી શકતો

નથી, એવી મારી ખાત્રી થઇ છે. (૧૭૫)

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते॥ १५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પુરુષોત્તમ! હે ભૂતભાવન! હે ભૂતેશ! હે દેવના દેવ! હે જગત્પતે! આપ આપનાજ સામર્થ્યથી આપને જાણો છો.(૧૫)

ટીકાઃ—જેમ આકાશનું મહત્ત્વ આકાશજ જાણે છે, કિંવા પૃથ્વીનું માપ જેમ પૃથ્વીજ જાણે છે; તેમ હે લક્ષ્મીપતે! આપની સર્વ શક્તિ આપજ જાણી શકો છો. બાકી આપની શક્તિ જાણવાનો ગર્વ વેદાદિક વ્યર્થજ કરે છે. અહો! મનની ગતિને પાછળ કેવી રીતે રોકવી! પવનને શી રીતે પકડવો? બાહુવડે માયારૂપી સાગર કેવી રીતે તરવો! તેજ પ્રમાણે આપને જાણવા અતિદુર્ઘટ છે. મહારાજ! આપનું જ્ઞાન આપનેજ છે અને તે અન્યને આપવાને પણ આપજ સમર્થ છો; માટે હવે એક વાર મારી સાંભળવાની ઉત્કંઠા પૂરી કરો. હે પ્રાણીમાત્રના ઉત્પાદક! હે સંસારરૂપી ગજનો નાશ કરનાર સિંહ! હે સર્વ દેવોના પૂજ્ય જગદાધિપતે! આપની મહત્તાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અમે આપની પાસે ઉભા રહેવાની પણ યોગ્યતા ધરાવતા નથી; પરંતુ તે કારણને લીધે જો અમે આપને વિનતિ ન કરીએ તો અમારા માટે બીજો ઉપાયજ રહેતો નથી. ચારે તરફ સમુદ્ર અને નદીઓ ભરેલાં હોય તોપણ ચાતકને મન તો તે શુષ્કજ છે! જ્યારે વૃષ્ટિ થાય ત્યારેજ તેની તૃષા તો શાંત થાય છે; તેજ પ્રમાણે હે કૃષ્ણ! જગતમાં ગુરુ સર્વત્ર છે તોપણ મારી ગતિ તો આપજ છો. અસ્તુ. હવે આપની વિભૂતિ કહી સંભળાવો.

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि॥१६

શ્લોકાર્થઃ—જે વિભૂતિના યોગથી આપ આ લોકોમાં વ્યાપી રહ્યા છો, તે આપની સર્વ અદ્‌ભુત વિભૂતિઓ મને કહી સંભળાવો. (૧૬)

ટીકાઃ—મહારાજ! આપની અનંત વિભૂતિઓમાંથી જેટલી વ્યાપક, શક્તિવાન અને સતેજ હોય, તે સર્વ આપ મને કહી સંભળાવો. હે અનંત! આપની જે વિભૂતિ ત્રણે લોકમાં વ્યાપી રહી છે, તેમાંની મુખ્ય મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ મને કહો. (૧૮૬)

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—હે યોગિન્! આપનું સતત ચિંતન કરનાર હું આપને શી રીતે જાણી શકું? અને હે ભગવન્! કયી કયી વસ્તુમાં મારે આપનું ધ્યાન ધરવું? (૧૭)

ટીકાઃ—હે મહારાજ! હું આપને શી રીતે જાણી શકું? અને સદા કેવી રીતે આપનું ચિંતન કરૂં? સર્વ કાંઈ આપજ છો, એમ કહીએ તો આપનું ચિંતનજ થઈ શકશે નહિ; માટે પૂર્વે (૪-૫-૬ શ્લોકમાં) સંક્ષેપમાં આપે જે વિભૂતિ કહી, તેનો વિસ્તાર ફરી એક વાર કહો. જે જે વિભૂતિઓમાં આપનું ચિંતન કરવામાં શ્રમ પડે નહિ એવી આપની પ્રાપ્તિની જે યુક્તિ હોય તે મને સ્પષ્ટ કરીને કહો.

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે જનાર્દન! તે તમારો યોગ અને વિભૂતિ મને પુનઃ વિસ્તારપૂર્વક કહો; કારણ કે તમારૂં અમૃતમય ભાષણ ગમે તેટલી વાર સાંભળવા છતાં મને તૃપ્તિજ થતી નથી. (૧૮)

ટીકાઃ—હે ભૂતપતે! મેં તમને જે વિભૂતિમાટે કહ્યું તે મને કહો. તે ને તે પુનઃ પુનઃ શું કહેવી? એમ હે જનાર્દન! તમે મનમાં લાવશો નહિ; કારણ કે જગતમાંના સાધારણ અમૃતપાનને માટે પણ વે બસ થયું' એમ કોઈ કહેતું નથી. જે અમૃત હળાહળ વિષનો ા ભાઈ છે, તેનું મરણની ભીતિથી દેવોએ પ્રાશન કર્યું તોપણ દેવના એક દિવસમાં ચૌદ ઇંદ્રનો લય થાય છે! એ લૌકિક અમૃત માત્ર એક જાતનો ક્ષીરસાગરમાંનો રસજ છે; એને જે અમૃતનું મ મળ્યું છે તે તો માત્ર આભાસવત્ છે; તોપણ તેનાથી તૃપ્તિ થતી થી. એવા તુચ્છ અમૃતનો જ્યારે આટલો મહિમા છે ત્યારે આપનું થન તો ખરેખરૂં પરમામૃતજ છે! એ તો મંદરાચલ ન હલાવતાં અને ીરસાગરનું મંથન ન કરતાં સહજ પ્રાપ્ત થનાર અનાદિ, સ્વાભાવિક મને સ્વયમેવ છે. વળી એ પ્રવાહી પણ નથી અને ઘટ્ટ પણ નથી. એમાં ાથી મિષ્ટતા કે નથી સુવાસ; અને સ્મરણ કરતાંની સાથેજ ગમે તે નુષ્યને પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. જેની વાત સાંભળતાંને વારજ સર્વ સંસાર મેથ્યા ભાસવા લાગે છે અને નિત્યતાનો વાસ અનાયાસેજ થાય છે; જન્મમૃત્યુના સંબંધ સમૂળ નષ્ટ થાય છે અને અંતર્બાહ્ય મહાસુખની વૃદ્ધિ થવા લાગે છે; તેનું દૈવયોગે જો સેવન કરવામાં આવે છે તો તે મનુષ્યને તદ્રૂપ બનાવી દે છે. આવું જે આપનું પરમામૃત, તેનું પાન

આપ મને કરાવો છો ત્યારે મારાથી 'બસ થયું' એમ નથી કહી શકું. પ્રથમ તો આપનું નામજ મને પ્રિય છે; તેમાં વળી આપનો ભેટો થયો અને સહવાસનો લાભ મળ્યો; વળી આપ આનંદપૂર્વક મને ઉપદેશામૃત પાવા લાગ્યા; એટલે હવે એ સુખ કોના જેવું છે, તે મારાથી કહી શકાતું નથી. માટે હવે આપના મુખે આપની વિભૂતિ એક વાર ફરીથી સાંભળવા ઈચ્છું છું. આપના મનમાં એમ આવે કે, એક વાર કહેલું કથન વારંવાર શું કહેવું ? પરંતુ હે મહારાજ ! સૂર્યનો પ્રકાશ કદી વાસી થયો છે ? અગ્નિને અપવિત્ર કહી શકાશે ? અખંડ પ્રવાહિત ગંગાજલને વાસી કહેવાશે કે ? આપે આપના મુખદ્વારા જે વચન કહ્યાં છે તેને મૂર્તિમંત નાદબ્રહ્મરૂપેજ મેં જાણ્યાં છે. જાણે કે દુર્લભ ચંદનપુષ્પની હું સુવાસ લઇ રહ્યો છું. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ સર્વાંગે ડોલવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે "આ પાર્થ હવે ભક્તિ અને જ્ઞાનની મૂર્તિ થયો છે." આ પ્રમાણે પોતાના ભક્તનો આનંદ જોઈ દેવને પણ પ્રેમનો ઉમળકો આવ્યો; પરંતુ તેનો પ્રતિરોધ કરી તેઓ બોલવા લાગ્યા.(૨૦૬)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-બાપુ, અર્જુન ! ઠીક છે. મારી મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિ હું તને કહી બતાવું છું, કારણ કે મારી વિભૂતિના વિસ્તારનો અંત નથી. (૧૯)

ટીકાઃ—પોતે બ્રહ્મદેવના પિતા છે, એ વાત જ્ઞાત છતાં પણ તેનું સ્મરણ ન રહ્યાથી ભગવાન બોલ્યાઃ-હે તાત અર્જુન ! તમે બહુ સારું કામ કર્યું ! ભગવાને અર્જુનને તાત કહ્યા તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું પ્રયોજન નથી; કારણ કે ભગવાન નંદપુત્ર બન્યા નથી ! વિયોગ પ્રેમને લીધેજ એવું બને છે. પછી ભગવાન બોલ્યા કે, હે ધનુર્ધર ! સાંભળ હે સુભદ્રાપતે ! તેં જે વિભૂતિઓવિષે પૂછ્યું છે તે અગણિત છે. તે મારી જે વિભૂતિઓ છે, છતાં તેની ગણના મારી બુદ્ધિથી પણ થઇ શકતી નથી કે જે પ્રમાણે મનુષ્યથી પોતાનાઅંગપરનાં રૂવાટાં ગણી શકાતાં નથી, તે પ્રમાણે મારાથી મારી વિભૂતિઓ પણ ગણી શકાતી નથી. હું કેવો અને કેટલો છું તે વાતની મને પોતાનેજ સમજ પડતી નથી; માટે મારી પ્રસિદ્ધ અને મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ છે તેજ સાંભળ. હે કિરીટિ ! તેને સાંભળવાથી તું

વિભૂતિઓ જાણવામાં આવશે. જેમ બીજ હાથમાં આવતાં વૃક્ષજ હાથમાં આવ્યા જેવું થાય છે; કિંવા બાગ હાથમાં આવવાથી ફળો અને ફૂલો પણ આપોઆપ હાથમાં આવે છે, તેમ તે વિભૂતિઓને જાણવાથી સર્વ વિશ્વ જાણવા જેવું થાય છે. હે ધનુર્ધર! ખરેખર તો મારા વિસ્તારનો અંતજ નથી! ગગન જેવા મહાન પદાર્થો પણ મારામાં સમાઈ જાય છે.

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ગુડાકેશ! સર્વ ભૂતોના અંતરમાં રહેલો આત્મા હું છું અને સર્વ ભૂતોનો આદિ, મધ્ય તથા અંત પણ હુંજ છું. (૨૦)

ટીકાઃ—હે ગુડાકેશ! ધનુર્વિદ્યામાં શિવના જેવા નિષ્ણાત અર્જુન! સાંભળ. પ્રત્યેક પ્રાણીઓના અંતરમાં અંતઃકરણ પણ હુંજ છું; અને પ્રાણીમાત્રની બાહ્ય બાજુએ પણ મારૂજ આચ્છાદન છે; અને પ્રાણીમાત્રના આરંભમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં પણ હુંજ છું. જેમ મેઘની નીચે, ઉપર, અંદર તથા બહાર સર્વત્ર આકાશજ છે અને તે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ આકાશમાંજ રહે છે અને લય પામે છે ત્યારે પણ આકાશજ થઈને રહે છે. તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એ ત્રણે ગતિ હુંજ છું. આ પ્રમાણે મારૂં અનંતત્વ અને વ્યાપકત્વ મારી વિભૂતિના યોગથી સમજી શકાય છે, માટે હૃદયનેજ કાન બનાવીને આગળ સાંભળ. હે સુભદ્રાપતે! હવે તને જે વિભૂતિઓ સંભળાવવાનું કહ્યું હતું તે કહું છું, શ્રવણ કર. (૨૨૦)

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

શ્લોકાર્થઃ—દ્વાદશ આદિત્યોમાં વિષ્ણુ તે હું, પ્રકાશવંતોમાં કિરણવંત સૂર્ય તે હું, મરુદ્ગણોમાં મરીચિ તે હું અને નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર તે હુંજ છું. (૨૧)

ટીકાઃ—પછી કૃપાવંત શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ-બાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુ હું છું; તેજસ્વી વસ્તુઓમાં કિરણવંત સૂર્ય હું છું; ઓગણપચાસ મરુદ્ગણોમાં મરીચિ હું છું અને આકાશમાંનાં નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि
इंद्रियाणां मनश्चास्मि

શ્લોકાર્થઃ—વેદોમાં સામવેદ હું છું, દેવોમાં ઇંદ્ર હું છું, ઇંદ્રિયોમાં મન હું છું; અને પ્રાણીઓમાં ચૈતન્ય હું છું. (૨૨)

ટીકાઃ—શ્રીગોવિંદ બોલ્યાઃ–વેદોમાં સામવેદ હું છું; દેવોમાં મરુદ્‌બંધુ જે ઇંદ્ર તે હું છું; ઇંદ્રિયોમાં અગિયારમું જે મન તે હું છું અને તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રમાં જે મૂળ જીવનકળા તે હું છું. (૨૨)

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम्॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—રુદ્રોમાં શંકર હું છું; યક્ષ-રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું; અષ્ટ વસુઓમાં અગ્નિ હું છું; અને પર્વતોમાં મેરુ હું છું. (૨૩)

ટીકાઃ—સર્વ રુદ્રોમાં મદનનો શત્રુ જે શંકર તે હું છું; યક્ષ રાક્ષસોમાં શંકરનો મિત્ર જે ધનવાન કુબેર તે હું છું; અષ્ટ વસુમાં જે અગ્નિ તે હું છું અને સર્વ શિખરધારી પર્વતોમાં ઉચ્ચ એવો જે મેરુ પર્વત તે હું છું. (૨૨૭)

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम्।
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः॥२४॥
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम्।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः॥२५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય જે બૃહસ્પતિ તે હું છું એમ જાણ. સેનાપતિઓમાં કાર્તિકસ્વામી હું છું અને જળાશયોમાં સાગર હું છું. (૨૪) સપ્ત મહર્ષિઓમાં ભૃગુ હું છું; વાણીમાં ૐકાર હું છું; યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું; અને અચલ વસ્તુઓમાં હિમાલય પણ હું છું. (૨૫)

ટીકાઃ—ઇંદ્રનો જે સચિવ, સર્વ જ્ઞાનનો જે આદિપીઠ અને જે પુરોહિતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો બૃહસ્પતિ તે હુંજ છું. હે અર્જુન! શંકરના વીર્યથી, અગ્નિના સંગથી કૃત્તિકાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયેલ અને જે ત્રિભુવનના સર્વ સેનાપતિઓમાં મુખ્ય છે એવો જે કાર્તિકસ્વામી તે હું છું. સર્વ સરોવરોમાં જલનિધિ હું છું અને મહર્ષિઓમાં તપોરાશિ જે ભૃગુ તે હું છું. સર્વ વાણીમાં જે એકાક્ષરરૂપે ચાલે છે તે સત્ય એકાક્ષર ૐકાર હું છું; સર્વ યજ્ઞોમાં કર્મ રહિત અકારાદિથી ઉત્પન્ન થનાર જે જપયજ્ઞ તે હું છું; જે

થાય છે અને વેદમાં પણ નામને પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે; એવો જે પરમાત્માના નામરૂપી જપયજ્ઞ છે તે હું છું. લક્ષ્મીપતિ કહે છે કે, સ્થાવર પર્વતોમાં પુણ્યરાશિ અને પૂજ્ય જે હિમાલય છે તે હું છું.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः।
गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः॥२६॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम्॥२७॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો હું છું; અને દેવર્ષિમાં નારદ હું છું; ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ હું છું; અને સિદ્ધોમાં કપિલમુનિ હું છું. અશ્વોમાં ક્ષીરસાગરમાંથી નીકળેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અશ્વ હું છું; ઉત્તમ હાથીઓમાં ઐરાવત હું છું અને નરોમાં રાજા હું છું, એમ જાણ.

ટીકા.—કલ્પવૃક્ષ, પારિજાતક તથા ચંદન પણ ગુણમાં શ્રેષ્ઠ હોવાની વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ આ સર્વ વૃક્ષોમાં જે પીપળાનું વૃક્ષ છે તે હું છું; હે પાંડવ! સર્વ દેવર્ષિઓમાં નારદ ઋષિ મનેજ જાણ; અને સર્વ ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ નામનો જે ગંધર્વ છે તે પણ હું છું. હે જ્ઞાનનિધિ! સર્વ સિદ્ધોમાં કપિલાચાર્ય હું છું; સર્વ પ્રખ્યાત અશ્વોમાં ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અશ્વ હું છું; રાજાને ભૂષણ આપનારા હાથીઓમાં જે ઐરાવત તે હું છું. દેવોએ ક્ષીરસાગરનું મંથન કરી સર્વ રસોમાં ઉત્તમએવું જે અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું તે હું છું; સર્વ લોકો આજ્ઞાધારક બની જેની સેવા કરે છે એવો જે સર્વનો રાજા, તે પણ મારી વિશેષ વિભૂતિ છે. (૨૩૯)

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः॥२८॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम्।
पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम्॥२९॥

શ્લોકાર્થઃ—આયુધોમાં વજ્ર નામનું આયુધ હું છું; ગાયોમાં કામધેનુ હું છું; પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર જે મદન તે હું છું; સર્પોમાં વાસુકી હું છું; (૨૮) નાગોમાં નાગરાજ અનંત હું છું; જલદેવતાઓમાં વરુણ હું છું; પિતરોમાં અર્યમા નામનો પિતર હું છું; અને નિયમન કરનારાઓમાં યમ હું છું. (૨૯)

જયઘોષ કરનાર ભૂતોને બલિતરીકે અર્પણ કરી હતી; જે રામે દેવોને માન પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું, ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને સૂર્ય-વંશમાં સૂર્યની પેઠે ઝળક્યા; તે શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં સીતાપતિ રામ તે હુંજ છું. પુચ્છવંત જળચરોમાં મકર હું છું. સર્વ પ્રવાહિત નદીઓમાં ગંગા કે જેને ભગીરથ સ્વર્ગમાંથી લાવતો હતો, તેવામાં જહ્નુ ગળી ગયો અને પુનઃ સાથળમાંથી બહાર કાઢી તે ત્રૈલોક્યની સર્વ નદીઓમાં મુખ્ય જાહ્નવી હું છું, એમ હે અર્જુન! તું જાણ. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિમાંની મારી એકેએક વિભૂતિનું વર્ણન કરવા બેસું તો હજાર જન્મોમાં અર્ધી વિભૂતિઓનુ વર્ણન પણ થઈ શકશે નહિ.

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! હું સૃષ્ટિનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું; સર્વ વિદ્યાઓમાં આત્મા-અનાત્માનો ભેદ દર્શાવનારી જે અધ્યાત્મવિદ્યા તે હું છું; વાદવિવાદમાં તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી કરેલો વાદ તે હું છું; (૩૨) અક્ષરોમાં અ અક્ષર હું છું; સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું; અક્ષય કાળ હું છું; અને સર્વ જગતમાં કર્મોનાં ફળ આપનાર સર્વતોમુખ ધાતા પણ હું છું. (૩૩)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે સર્વ નક્ષત્રોને વીણી લેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં આકાશની પોટલી બાંધવામાં આવે તો તે સર્વ હાથમાં આવે છે, કિંવા પૃથ્વીના પરમાણુઓની ઝડતી લેવી હોય તો ભૂગોળનેજ કાખમાં મારી લેવો જોઈએ; તે પ્રમાણે મારો વિસ્તાર જોવો હોય તો મનેજ જાણી લેવો જોઈએ. શાખા, ફળો અને ફૂલો, એ સર્વને સામટાં લઇ લેવાં હોય તો જે પ્રમાણે વૃક્ષનેજ ઉખાડી લેવું જોઈએ; તે પ્રમાણે મારી સર્વ વિભૂતિઓ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો મારૂં નિર્ગુણ (ઉપાધિરહિત) સ્વરૂપજ જાણી લેવું જોઇએ. બાકી હે અર્જુન! મારી ભિન્ન ભિન્ન વિભૂતિઓ તું કેટલીક સાંભળશે? માટે એક વાર સર્વત્ર હુંજ ભરેલો છું, એમ તું જાણ. હે કિરીટિ! હું સર્વ સૃષ્ટિનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું, જે પ્રમાણે વસ્ત્રમાં આદ્ય અને ઉત્ય તંતુજ ભરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વત્ર હુંજ વ્યાપક છું એમ જે જાણે છે, તેણે

મારી વિભૂતિઓ જાણીને શું કરવું છે? પરંતુ એટલી તારી યોગ્યતા નથી; માટે એ વાત હવે રહેવા દઇએ. હે સુભદ્રાપતે! મારી વિભૂતિએ કયી છે, તે તું સાંભળ. સર્વ વિદ્યાઓમાં આત્મજ્ઞાન આપી મોક્ષ પમાડનારી વેદાંતવિદ્યા હું છું. અરે! બોલનારાઓમાં વાદ, કે જેથી સર્વ શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા થાય છે તે મને જાણ. વિચાર કરતાં જે ઉલટો વૃદ્ધિંગત થાય છે અને જેથી શ્રોતાઓના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે અને તે તર્કપર વક્તાઓનાં મધુર ભાષણો થાય છે, એવો જે ઉહાપોહ અને ચર્ચાયુક્ત વાદ તે હું છું અને અક્ષરોમાં જે મૂળ અક્ષર અકાર તે હું છું. સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું, એમ તું જાણ; અને મક્ષિકાથી લઇને બ્રહ્મદેવપર્યંત સર્વને ગ્રસનાર જે કાળ તે પણ હું છું. મેરુમંદરાદિક સહિત જે પૃથ્વીને ઓગાળી નાખે છે અને પ્રલયકાળે જળમય થયેલા જગતને જે તેને તેજ સ્થળે હજમ કરી જાય છે; તથા હે કિરીટિ! પ્રલયકાળના તેજને જે આલિંગન દે છે; સર્વ પવનને જે ગળી જાય છે અને જેના ઉદરમાં આકાશ પણ સમાવિષ્ટ થઇ જાય છે; એવો અપરિમિત કાળ તે હું છું, એમ લક્ષ્મીની સાથે વિલાસ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. પછી તેઓ ફરી બોલ્યાઃ—સૃષ્ટિનો ઉત્પન્નકર્તા હું છું. (૨૭૩)

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिःश्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिःक्षमा॥३४॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વને હરણ કરનાર મૃત્યુ હું છું; ભવિષ્યમાં થનારા અભ્યુદયનો હેતુ હું છું; સ્ત્રીવર્ગમાં કીર્તિ, લક્ષ્મી, વાણી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધૈર્ય અને શાંતિ હું છું. (૩૪)

ટીકા:—ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણીમાત્રનો ધારણ કરનાર હુંજ છું; અંતે સર્વનું જીવન હુંજ છું અને અંતે સર્વનો સંહાર પણ હુંજ કરતો હોવાથી મૃત્યુ પણ હુંજ છું, એમ તું સમજ. હવે સ્ત્રીજાતિમાં મારી સાત વિભૂતિ છે તેનું હું પ્રેમસહિત વર્ણન કરું છું તે સાંભળ. હે અર્જુન! નિત્ય નવીન એવી જે કીર્તિ તે મારીજ મૂર્તિ છે. ઔદાર્ય યુક્ત જે સંપત્તિ તે પણ હુંજ છું. ન્યાયના સિંહાસનપર બેસીને વિવેકના માર્ગપર ચાલનારી જે વાણી તે પણ હુંજ છું. પદાર્થ જોઇને વતાં જે સ્મૃતિ થઇ આવે છે; તે સ્મરણશક્તિ પણ હું છું. આ લોકમાં સ્વહિતને અનુકૂળ રહેનારી જે બુદ્ધિ તે હું છું તથા ત્રિભુવનમાં ધૃતિ પણ હું છું, અને ક્ષમા પણ હું છું.

ગજેંદ્રનો નાશ કરવામાં સિંહ જેવા શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે, આ પ્રમાણે સ્ત્રીજાતિમાં જે સાત શક્તિ છે તે સર્વ હુંજ છું, એમ તું સમજ. (૨૮૦)

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

શ્લોકાર્થઃ—સામોમાં બૃહત્સામ હું છું; છંદોમાં ગાયત્રી છંદ હું છું; માસોમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું; અને ઋતુઓમાં વસંત-ઋતુ હું છું. (૩૫)

ટીકાઃ—શ્રીરમાપતિ કહે છે-હે મિત્રશ્રેષ્ઠ! વેદો પૈકી સામવેદાં-તર્ગત બૃહત્સામ હું છુ, સર્વ છંદોમા ગાયત્રી નામનો જે છંદ છે તે મારૂ સ્વરૂપ છે; સર્વ મહિનાઓમાં મુખ્ય એવો જે માર્ગશીર્ષ માસ તે પણ હું છું અને ઋતુઓમા પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરનાર જે વસંતઋતુ તે પણ હુંજ છું. (૨૮૩)

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३८॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

શ્લોકાર્થઃ—ફસાવનારાઓમાં દ્યૂત હું છું, તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું; જય હું છું; ઉદ્યોગ હું છું; સાત્વિકોમાં સત્ત્વ હું છું;(૩૬) યાદવોમાં વાસુદેવ હું છું; પાંડવોમાં અર્જુન હું છું; મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું અને કવિઓમાં ઉશના (શુક્રાચાર્ય) હું છું. (૩૭)

ટીકાઃ—હે શાણા અર્જુન! અન્યને ફસાવવાના જે પ્રકાર છે તેમાં દ્યૂત નામનો જે પ્રકાર છે તે મારી વિભૂતિ છે; તેથીજ ભર-ચકલાપર જુગારરૂપી ચોરી ચાલતી હોય તોપણ કોઈ તેની નિવૃત્તિ કરતું નથી. સર્વ સતેજ પદાર્થોમાં જે તેજ છે તે હું છું અને સર્વ આરંભેલાં કાર્યોમાં જેની ઈચ્છા હોય છે તે જય હુંજ છું, દેવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ—સર્વ ઉદ્યોગોમાં નીતિયુક્ત જે ઉદ્યોગ છે તે હુંજ છું; સત્ત્વવાળાઓમાં સત્ત્વ હું છું અને યાદવોમાં જે શ્રીમંત છે તે હું છું. જે દેવકી તથા વાસુદેવને માટે જન્મ ધારણ કરી યશોદાની કન્યાને સાટે ગોકુળમાં ગયા હતા અને જેણે સ્તનપાન કરવાના નિ-મિત્તથી પૂતના રાક્ષસીના પ્રાણ હર્યા હતા તે હું છું. હજી બાળપણ-

ની કળિ તો વિકસિત થઇ નથી એટલામાંજ જેણે પૃથ્વીને [illegible] કરી અને હસ્તપર ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરીને ઇંદ્રનો ગર્વ [illegible] જેણે યમુનામાંના કાલીય નાગનું મર્દન કરી લોકોના દુઃખનું [illegible] કર્યું અને બ્રહ્મદેવે ગોપ બાળકો તથા વાછરડાંઓનું હરણ કર્યું, [illegible] વખતે તે સર્વેને નવાં ઉત્પન્ન કરી તેને જેણે ગાંડા બનાવી [illegible] બાલદશાના આરંભમાંજ જેણે કંસ-ચાણુરાદિક મહાન મહાન [illegible] ઓને સહજ માર્યા; યાદવવંશમાં આવી જેની કૃતિ છે તે હું [illegible] સોમવંશીય પાંડવોમાં જે અર્જુન છે તે હું છું, એમ તું સમજ. [illegible] તારો અને મારો પ્રેમભાવમાં અંતર પડતો નથી. તેં સંન્યાસી બની [illegible] ભગિની સુભદ્રાનું હરણ કર્યું તોપણ તારેવિષે મારા મનમાં [illegible] થયો નહિ; કારણ કે તારૂં અને મારૂં સ્વરૂપ એકજછે. [illegible] મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે વ્યાસમુનિ તે હું છું; તથા સર્વ કવિઓમાં [illegible] એવા જે ઉશનાચાર્ય તે હું છું, એમ યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. [illegible]

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम्॥३८॥

શ્લોકાર્થઃ—દમન કરનારાઓમાં દંડ અર્થાત્ શિક્ષા તે હું [illegible] જય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની નીતિ હું છું; ગુહ્ય [illegible] મૌન હું છું અને જ્ઞાનવંતોનું જ્ઞાન પણ હુંજ છું.(૩૮)

ટીકાઃ—અરે! શિક્ષામાં જે અનિવાર્ય શિક્ષા, [illegible] દેવપર્યંત સર્વને સમાન શાસન કરે છે તે હું છું, એમ [illegible] સારાસારવિચાર કરી જે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને રચવામાં [illegible] છે, તે નીતિશાસ્ત્ર હું છું. હે બળવાન અર્જુન! સર્વ ગુહ્ય વાતોનાં [illegible] હું છું; માટે મૌન ધારણ કરનાર સમક્ષ બ્રહ્મદેવ મુદ્દાં [illegible] છે. અરે, જ્ઞાનીઓમાં જે જ્ઞાન છે તે હું છું, એમ સમજ. [illegible] ભૂતિવિસ્તાર રહેવા દઇશું; કારણ કે ગમે તેટલું કથન કરીશું [illegible] વિભૂતિઓનો અંત આવનાર નથી. (૨૯૯)

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्॥३९॥
नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया॥४०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! સર્વ ભૂતોનું બીજ હું છું [illegible]

સિવાય રહી શકે એવાં ચરાચર ભૂતો કોઈજ નથી. (૩૯) હે શત્રુઓને તાપ આપનાર! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી. આ જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર છે તે મેં તને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યો. (૪૦)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! કદાચ જલવૃષ્ટિનાં બિંદુઓની ગણના થઇ શકશે કિંવા પૃથ્વીપરનાં તૃણોની ગણત્રી થઈ શકશે, પરંતુ સમુદ્રપરના તરંગોની ગણત્રી તો કદી પણ થઇ શકશે નહિ; તેમજ મારી ગુણવિયોગ વિભૂતિની ગણત્રી પણ કદી થઇ શકશે નહિ. હે અર્જુન! તે છતાં પણ મેં તને મારી મુખ્ય મુખ્ય પંચોતેર વિભૂતિઓ ગણી બતાવી; રંતુ મારી એ વિભૂતિઓ જાણવાની તારા મનમાં જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન ઇ તે મને સામાન્ય લાગી, કારણ કે મારી વિભૂતિઓનો કેટલો ીસ્તાર છે તે કહી શકાતુંજ નથી. હું તે કદી કહીને કેટલીક કહીશ રૂ? એટલા માટે હુ એક વાર મારૂં તત્ત્વ કહું છું કે, જે બીજમાંથી ્તોનો અંકુર ફૂટે છે તે બીજ હુ છું, માટે ક્ષુદ્ર કે મહાન એવું કાંઇ ણુ ન માનતાં, ઉચ્ચ નીચ એ સર્વ ભાવનો પરિત્યાગ કરી, સર્વ સ્તુઓને મારારૂપજ તું માન. હે અર્જુન! આ કરતાં પણ વિશેષ ર્વસાધારણ એવું એક લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ. આ લક્ષણના યોગથી ું મારી વિભૂતિને ઓળખી શકશે. (૩૦૬)

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! જે જે વસ્તુ ઐશ્વર્યયુક્ત કિંવા શોભાયુક્ત વા ચોટા ઘણા પ્રભાવથી યુક્ત હોય, તો તે મારા તેજના અંશમાંથી થઈ છે, એમ તું જાણ. (૪૧)

ટીકાઃ—હે ધનંજય! જે જે સ્થળે સંપત્તિ અને દયાનું વાસ્તવ્ય છે, તે તે સ્થળે મારો અંશ છે, એમ તું જાણ. (૩૦૭)

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

શ્લોકાર્થઃ—અથવા હે અર્જુન! આ જે પુષ્કળ વાતો મેં તને કહી, તે સાંભળવાથી તને શું લાભ છે? આ સર્વ જગત મેં માત્ર મારા એક અંશથી વ્યાપ્ત કરેલું છે એટલું સમજીશ એટલે થયું.(૪૨)

ટીકાઃ—આકાશમાં એકજ સૂર્યમાંથી સર્વત્ર પ્રભા ફેલાય છે, તેમ મારી એકલાનીજ આજ્ઞા સર્વ જનો પાળે છે, એવો મને એકલો

માનીશ નહિ; અને નિર્ધન પણ ગણીશ નહિ. બીજાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે કામધેનુને પોતાની સાથે કાંઈ સામગ્રી લાવવી પડે છે? ગમે તે વેળા ગમે તે માણસ ગમે તે વસ્તુની માગણી કરે તે વસ્તુ તે એકદમ આપે છે; તેજ પ્રમાણે મારી વિભૂતિના અંશમાં સર્વ ઐશ્વર્ય ભરેલું છે. મારી વિભૂતિને ઓળખવાની એજ યુક્તિ છે, એ તું જાણ. હે અર્જુન! જેની આજ્ઞા સર્વ લોકોદ્ધારા શિરસામાન્ય કર... તારી દૃષ્ટિએ પડે, તે વિભૂતિ તે તું મારોજ અવતાર સમજ. ગ... સામાન્ય અને આ વિશેષ એવો ભેદ માનવો એ મહાદોષ છે; કારણ કે આ સર્વ વિશ્વમાં હુંજ એકલો વ્યાપ્ત છું. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ સામાન્ય અને વિશેષ એવો ભેદ કલ્પી મિથ્યાજ આપણી બુદ્ધિને કલંક શામાટે લગાડવું? ઘૃતનું વ્યર્થ મંથન શામાટે કરવું! અમૃતને ઉકાળીને અર્ધું વરાળમાં શામાટે ઉડાવી દેવું? વળી વાયુને જમણું અને ડાબું અંગ છે કે? સૂર્યબિંબનો આગલો અને પાછલો ભાગ જોવા જતાં આપણીજ દૃષ્ટિ નષ્ટ થશે; તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપમાં સાધારણ અને વિશેષ એવો ભેદ નથી; અને હે સુભદ્રાપતે! મારી જે દિવ્ય અનંત વિભૂતિઓ છે, તે તું કેટલીક ગણુશે? માટે હવે મારી વિભૂતિ જાણવાની ઇચ્છા રહેવા દે. મારા માત્ર એકજ અંશથી આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે; માટે સર્વત્ર હુંજ છું, એમ અભેદબુદ્ધિથી મને ભજ. જ્ઞાનરૂપી લતાને વસંતઋતુની પેઠે આનંદ આપનાર અને વિરકતોને એકાંતમાં સહવાસ આપનાર સકલૈશ્વર્યસંપન્ન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા.(૧૮)

ત્યારે અર્જુન બોલ્યોઃ—હે પ્રભો! 'મારી વિભૂતિઓમાં ભેદ માનીશ નહિ' એમ જે આપે કહ્યું તે આપની મહત્તાને ભૂષણરૂપ છે; કારણ કે જો ભેદ માનવામાં આવે તો ભેદ ભિન્ન અને તેનો ન... કરનાર અમે ભિન્ન એમ થયું. શું સૂર્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં જગતને એમ કહે છે કે, 'અંધારાને એક બાજુ લઇ લો!' (કારણ કે સૂર્ય ઉદિત થતાંની સાથે અંધકારનો આપોઆપજ નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે ઈશ્વરમય સર્વ જગત છે એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાંની સાથેજ ઇશ્વરને જાણનાર પણ તદ્રૂપજ થઈ જાય છે) પરંતુ હે દેવ! આ બાબતમાં આપને અવિચારી કહીએ તો નાના મોઢે મોટો કોળીઓ લેવા જેવું થશે. હે પ્રભો! ફક્ત તમારૂં નામ કોઇ એક વાર મુખથી ઉચ્ચારે કિંવા કર્ણદ્વારા સાંભળે તો તેના મનનો ખેદ ખરેખર નાશ પામે છે, તો જ્યારે તમે પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મજ સુદૈવયોગે મારા હાથમાં આવ્યા છો તો પછી હું અને તમે એવો ભેદભાવ ક્યાંથીજ રહી શકે અને ...

અધ્યાય અગીઆરમો

વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

હવે એકાદશ અધ્યાયમાં જે શાંત અને અદ્ભુત રસથી પરિપૂર્ણ કથા કહી છે, તેમાં પાર્થને ભગવાનનું વિશ્વરૂપ દૃષ્ટિએ પડશે આ પ્રસંગે શાંત રસને ઘેર અદ્ભુત રસ અતિથિ આવેલો હોવાથી તેની સાથે ઇતર રસોને પણ પંક્તિલાભ મળ્યો. વધૂવરના લગ્નમાં જે પ્રમાણે જાનૈયાંઓને પણ વસ્ત્રાલંકારોનો તથા ફરવા હરવાનો લાભ મળે છે, તે પ્રમાણે ભાષાના સુખાસનપર સર્વ રસોને વરઘોડામાં ફરવાનો અને સૌંદર્યનો લાભ મળ્યો; પરંતુ તે સર્વમાં શાંત અને અદ્ભુત રસ તો એવા શોભ્યા કે જાણે શંકર અને વિષ્ણુ પ્રેમભાવથી એકબીજાને આલિંગન આપી રહ્યા ન હોય ! અમાવાસ્યાને દિવસે જેમ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં બિંબો એકત્ર વખતે મળતાં હોય, તેમ આ અધ્યાયમાં શાંત અને અદ્ભુત રસનું ઐક્ય થયું છે. જેમ ગંગા અને યમુના એ બન્ને નદીના ઓઘ પ્રયાગ આગળ મળ્યા છે, તે પ્રમાણે શાંત અને અદ્ભુત એ બન્ને રસ એકત્ર મળી એકાદશ અધ્યાય સાક્ષાત્ પ્રયાગજ બન્યો છે. આ અધ્યાય સાંભળવાથી સર્વ મુમુક્ષુજન પવિત્ર થાય છે. આ ઉભય રસના સંગમમાં ગીતારૂપી ત્રીજી સરસ્વતી ગુપ્ત છે અને બન્ને રસ ગંગા–યમુનાના ઓઘની પેઠે મૂર્તિમંત છે; માટે બંધુઓ ! એકાદશ અધ્યાય એ ત્રિવેણીસંગમનો યોગ છે, એમ સમજો. આ પ્રસંગે શ્રવણેંદ્રિયનાં દ્વારથી આ તીર્થમાં પ્રવેશ કરવો અતિ સુલભ બન્યો છે. જ્ઞાનદેવ કહે છેઃ–આ આટલો સુલભ માર્ગ મારા ગુરુ નિવૃત્તિનાથે કર્યો છે. આ ગીતારૂપી તીર્થનું સંસ્કૃત ભાષારૂપી તીર દુસ્તર હોવાથી તેને તોડી નાખી તથા ભાષારૂપી પગથીઆંનો સુલભ ઓવારો કરી, શ્રીનિવૃત્તિદેવે કેવળ ધર્મભંડારજ ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. માટે હવે તેણે આ તીર્થમાં ભક્તિભાવથી સ્નાન કરવું; અને જે પ્રમાણે પ્રયાગમાં માધવનું

ભાવાર્થ નીકળ્યો તે હું તમને કહું છું. ધન્ય ધન્ય તે ગીતાગ્રંથને કારણ કે વેદ જે પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે પરમાત્મા ગીતાના વક્તા છે. જે ગીતાશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ શંકરની બુદ્ધિને પણ સ ધીન થતું નથી, તે ગીતાશાસ્ત્રના મહત્ત્વને હું શી રીતે વર્ણવું ? ન તે ગીતાશાસ્ત્રને જીવભાવથી વંદન કરવું, એમાંજ શોભા છે. અનુ પછી અર્જુને વિશ્વરૂપ જોવાની પોતાના મનની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા મ શ્રીકૃષ્ણની સાથે ચાતુર્યથી બોલવાનો કેવો ઉપક્રમ કર્યો તે સાંભ આ સર્વ જગત ઈશ્વરરૂપજ છે, એવી પ્રતીતિને પ્રાપ્ત થયેલો અર્જુન એવી ઇચ્છા ધરાવતો હતો કે, મને બાહ્યદૃષ્ટિથી પણ ઈશ્વરપ્રતીતિ પ્ર પરંતુ આ વાત સ્પષ્ટ કહેવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ; કારણ કે દેવને એકદમ એમ કેમ કહેવાય કે, મને આપનું ગુહ્ય વિશ્વરૂપ બતાવો ? તેણે વિચાર કર્યો કે, પૂર્વે કોઇ પણ પ્રિય ભક્તે જે વાત પૂછી નથી, તે મારાથી એકાએક કેવી રીતે પૂછી શકાય ? હું જો કે શ્રીકૃષ્ણ દેવ સાથે મિત્રતા ધરાવું છું, પણ શું લક્ષ્મી કરતાં પણ હું વિશેષ છું ? લક્ષ્મી સુદ્ધાં તે વાત પૂછતાં ડરી હતી ! મેં એમની ગમે તેવી સેવા કરી હશે તોપણ મારાથી ગરુડની બરાબરી થઇ શકે ? પણ તે ગરુડે સુદ્ધાં વિશ્વ રૂપની વાત છેડી નહોતી ! હું શું સનકાદિકો કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય છું ? પરંતુ તેમને સુદ્ધાં આ ચેષ્ટા સૂઝી નહોતી ! તેમજ શું હું ગોકુળનાં ભાવિક ગોપગોપીઓ કરતાં દેવને વિશેષ પ્રિય છું ? પરંતુ તે ગોકુળનાં લોકોને પણ હું તો એક બાળક છું, એમ સમજાવીને ભ્રમમાં નાખ્યાં હતાં અને અંબરીષ રાજાને માટે દશ વાર ગર્ભવાસ ભોગવ્યા, પરંતુ પોતાનું વિશ્વરૂપ કોઇને પણ ન બતાવતાં ગુપ્તજ રાખ્યું. માટે આવી ગુહ્ય વાત મારાથી શી રીતે પૂછી શકાશે ? પરંતુ નહિ પૂછું તો ભગવાનનું વિશ્વરૂપ જોયા સિવાય મને ચેન પણ પડનાર નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેમ કર્યા સિવાય હું જીવંત રહીશ કે નહિ, એ વાત પણ સંદિગ્ધજ છે. માટે પૂછવાની શરૂઆત તો કરવીજ. પછી ભલે દેવની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરે એમ વિચાર કરી અર્જુન બીતો બીતો બોલવા લાગ્યો; પરંતુ તે એવી ખુબીથી બોલ્યો કે દેવ એક બે પ્રશ્નોત્તરમાંજ તેને વિશ્વરૂપ બતાવી દે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને માટે આમ કરે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? વાછરડાને જોતાંની સાથે ગાય પ્રેમાવેશમાં આવી જાય છે, તો પછી વાછરડાનું મુખ તેના સ્તનની સાથે સ્પર્શ કરે ત્યારે શું તે પાન્હો ચોરશે કે ? જે પાંડવનું સંરક્ષણ કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રાનો અને વનોમાં ભમતા ફરતા હતા, તે અર્જુન પ્રશ્ન કરે એટલે ઉત્તર આપ્યા વિના શું રહી શકે

કે ? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વભાવથીજ પ્રેમની મૂર્તિ છે અને તે પ્રેમને અર્જુનરૂપી લક્ષ્ય મળ્યું, એટલે ભેદભાવ રહી શકેજ કેમ ? માટે અર્જુનને પૂછતાંની સાથેજ દેવ આપોઆપ વિશ્વરૂપ ધારણ કરશે; માટે હવે તે પ્રસંગનો આરંભ સાંભળો.

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે ભગવન્ ! મારાપર અનુગ્રહ કરવાને માટે આપે મને જે અધ્યાત્મ નામક પરમ ગુહ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, તેના યોગથી મારો સર્વ મોહ નષ્ટ થયો છે. (૧)

ટીકા:—ત્યારપછી પાર્થ બોલ્યો-હે કૃપાનિધે! આપે મને શબ્દાતીત ગુહ્ય રહસ્યનું નિરૂપણ કરી બતાવ્યું. જ્યારે પંચમહાભૂતો બ્રહ્મમાં લીન થાય છે અને જીવ તથા માયા લય પામે છે; ત્યારે પરમાત્મા જે સ્વરૂપમાં રહે છે તે અંતિમ સ્વરૂપને કૃપણની પેઠે હૃદયમાં સંગ્રહી રાખ્યું હતું અને વેદોથી પણ ગુપ્ત રાખ્યુ હતું, તે આજે મારી સમક્ષ આપે હૃદય ખોલીને પ્રકટ કર્યું છે. જે અધ્યાત્મજ્ઞાનને માટે શ્રી શંકરે પોતાનું ઐશ્વર્ય છોડી સ્મશાનમાં વાસ કર્યો; તે જ્ઞાન હે પ્રભો ! આપે મને ક્ષણમાત્રમાં આપ્યુ છે; પરંતુ જો એમ કહેવામાં આવે તો પછી આપની સાથે ઐક્ય પામવાનો શો ઉપયોગ ? (ઐક્ય થયા પછી લેવડદેવડની વાત કેવી ?)પરંતુ મહામોહના પૂરમાં મને ગળાસુધી ડૂબેલો જોઇ આપેજ ભુસ્કો મારીને મને બહાર કાઢયો છે. આપના સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઇ વસ્તુ નથી; પરંતુ અમારાં કર્મોનું પ્રાબલ્ય તો જુઓ કે, અમે 'દેહ હું છું' એવા ભ્રમમાં પડી આપનાથી ભિન્ન છીએ, એમ માનીએ છીએ. હું આ જગતમાં અર્જુન નામનો મનુષ્ય છું એવું દેહાભિમાન રાખતો હતો તથા કૌરવોને મારા કુટુંબી ગણતો હતો; તેમજ એમને મારીશ તો તેથી થનારાં પાતકને માટે કોણ જાણે શું શું શિક્ષા થશે, એવાં ખરાબ સ્વપ્નો જોતો હતો; પરંતુ હે પ્રભો! આપે મને જાગ્રત કર્યો છે. હે દેવ ! હે લક્ષ્મીપતે ! ગંધર્વનગરીની વસ્તી છોડી હું ઉદકની ઇચ્છાથી મૃગજળ પીતો હતો; અથવા કપડાના બનાવટી સર્પનો સ્પર્શ થતાં ખરો સર્પ કરડયો એવા ભ્રમથી મને તેના વિષની લહરિઓ સાચી જણાતી હતી. આ પ્રમાણે હું વ્યર્થ મરણભયના પૂરમાં તણાનારને આપે બહાર કાઢવાનો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. કૂપમાં મારૂં પોતાનુંજ પ્રતિબિંબ પડયું છે એમ ન સમજતાં તેમાં ભુસ્કો માર-

નારા સિંહને રોકીને કોઇ તેનું રક્ષણ કરે; તે પ્રમાણે હે અનંત! અજ્ઞાનસાગરમાં ડૂબતો અટકાવીને આપે મારૂં સંરક્ષણ કર્યું છે. મને અત્યારપર્યંત મારો તો એવોજ નિશ્ચય હતો કે, ભલે સપ્ત સમુદ્ર એકત્ર થાય, કિંવા આ સર્વ જગત ડૂબી જાયં અથવા આકાશ તૂટી પડે તોપણ કુટુંબીઓની સાથે યુદ્ધ નજ કરવું. આવા અહંકારના યોગથી મેં આગ્રહરૂપી જળમાં ડુબકી મારી હતી; પરંતુ આપ નિકટ હતા તે ઠીક થયું. બાકી તેમાંથી મને કોણે બહાર કાઢયો હોય! વાસ્તવિક રૂપે કંઇ હું નહિ હોવા છતાં હું અર્જુન નામક કોઇ વ્યક્તિ છું, એમ મને ભળતાંજ માણુસોને ગોત્રજો સમજી હું મહામૂર્ખ અને આંધળો બની ગયો હતો; પરંતુ આપે મારૂં રક્ષણ કર્યું! પૂર્વે લાક્ષાગૃહમાં ત્યાં તેમાંથી બહાર કાઢી આપે મારૂં સંરક્ષણ કર્યું હતું, ત્યારે તો કેવળ દેહનો ભય હતો; પરંતુ આ અન્ય લાક્ષાગૃહમાં તો મારૂં ચૈતન્ય જ નાશ પામતું હતું; તેમાંથી આપે બહાર કાઢયો છે. દુરાગ્રહરૂપી હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય, મારી બુદ્ધિરૂપી પૃથ્વીને બગલમાં મારીને મોહરૂપી સમુદ્રના ઉંડા તળીઆમાં લઇ ગયો હતો; એટલામાં આપના બોધના સામર્થ્યથી હું એકદમ શુદ્ધિમાં આવ્યો. આ તો આપને બીજો વખત વરાહાવતારજ ધારણ કરવો પડયો. આવા આપના ઉપકાર અપાર છે તે મારી એક વાણીથી હું શી રીતે વર્ણવી શકું? આપે મારા પાંચે પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે તે હે દેવરાય! આપનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો નથી; પરંતુ આપને યશની પ્રાપ્તિ થઇ છે અને મારા મોહનો સમૂળ નાશ થયો છે. હે મહારાજ! આનંદસરોવરમાંનાં કમળ જેવાં આપનાં આ નેત્રો જેનાપર કૃપાદૃષ્ટિ કરે છે; તેની સાથે મોહનો મેળ જ શી રીતે થઇ શકે? મહારાજ! મૃગજલની વૃષ્ટિ વડવાનલને શું કરી શકવાની હતી? તેમ હે દાતાર! હું આપના કૃપામંદિરમાં પ્રવેશ કરી બ્રહ્મજ્ઞાનનો પૂર્ણ અનુભવ લઉં છું એટલે મારા મોહનો નાશ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય! ખરેખર, આપના ચરણનો સ્પર્શ કરીને કહું છું કે, હું ઉદ્ધાર પામ્યો છું.(૯૮)

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम्॥२॥

શ્લોકાર્થ:—હે કમળપત્રાક્ષ! ચરાચરની ઉત્પત્તિ અને લિંગ એ ઉભય વિસ્તારપૂર્વક મેં આપના શ્રીમુખે સાંભળ્યાં; તેમજ આપનો અવિનાશી મહિમા પણ સાંભળ્યો. (૨)

છો તે આપનું મુખ્ય સ્વરૂપ કૃપા કરીને દેખાડો. જ્યાંથી આપ દેવોનાં કાર્યને માટે દ્વિભુજ, ચતુર્ભુજ ઇત્યાદિ રૂપો ધારણ કરીને આવો છો; ક્ષીરસમુદ્રમાં શેષશયનના આરંભથી મત્સ્ય-કૂર્માદિ અવતારધારણ કરી સર્વ અવતારકૃત્યોની સમાપ્તિ થયેથી હે ગારુડી શ્રીકૃષ્ણ ! જે સ્થળે આપ પુનઃ જાઓ છો; ઉપનિષદો જેના ગુણાનુવાદ ગાય છે; યોગીજન હૃદયમાં રાખી જેનું ધ્યાન ધરે છે અને જેને સનકાદિક આલિંગન દઈ રહે છે; એવા જે આપના અગાધ વિશ્વરૂપની કીર્તિ અમે સાંભળીયે છીએ, તે જોવાને માટે હે દેવ ! મારું મન અતિ અધીરું થઈ રહ્યું છે. આપે મારો સંકોચ દૂર કરી ઇચ્છા પૂછી તેથી હું કહું છું કે, મારી આજ એક બલવત્તર ઇચ્છા છે. આપનું સર્વ વિશ્વરૂપ મારી દૃષ્ટિએ જોવું એજ મારા મનની આતુરતા છે. (૮૮)

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

શ્લોકાર્થઃ— હે પ્રભો ! હે યોગેશ્વર ! તે આપનું રૂપ હું જોઈ શકું એમ જો આપને લાગતું હોય તો આપનું તે અવિનાશી રૂપ મને બતાવો.

ટીકાઃ—પરંતુ હે શાર્ઙ્ગધર ! બીજી વાત એ છે કે, આપનું વિશ્વરૂપ જોવાની મારામાં યોગ્યતા છે કે નહિ ? તે મને પોતાને સમજાતું નથી; અને એનું કારણ પૂછો તો તે એજ છે કે, શું રોગી પોતાના રોગનું નિદાન સમજી શકે છે ? હે મહારાજ ! જેમ આસક્તિ પ્રબળ થવાથી મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતા વિસરી જાય છે, કિંવા તૃષાતુરને તેની તૃષા શાંત કરવાને માટે સમસ્ત સમુદ્ર પણ અપૂર્ણ લાગે છે; તેજ પ્રમાણે મારી ઇચ્છા પણ મારા સ્વાધીનમાં રહી શકતી નથી. જો માતા જેમ પુત્રની ઇચ્છા યોગ્ય હોય તો તે પૂરી કરે છે, તેમ હે જનાર્દન ! મારા અધિકારનો વિચાર કરી આપ આપનું વિશ્વરૂપ બતાવવાનો આરંભ કરો. જો મારો અધિકાર હોય તો મારાપર કૃપા કરો અને અધિકાર ન હોય તો ના કહો. પંચમ સ્વરના ઉત્તમ સંગીતથી બહેરાને શું આનંદ થનાર હતો ? એકલા ચાતકનેજ તૃષા હોય છે, છતાં પણ મેઘ તો સર્વનેજ માટે વૃષ્ટિ કરે છે અને તે વર્ષા પથ્થર પર પડે છે ત્યાં તો વ્યર્થજ જાય છે. ચંદ્રપ્રકાશથી ચકોરનેજ સુખ પ્રાપ્તિ થાય છે તોપણ ચંદ્ર સર્વ કોઇને પોતાનો પ્રકાશ આપે છે, તેમ આપ પણ વિશ્વરૂપ બતાવશો એવી મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. આપ પાત્રતા કિંવા અપાત્રતાનો ભેદ ન રાખતાં સર્વપ્રત્યે સરખા ઉદાર છો. કે

કરનાર કોકિલ જેવા ભાસવા લાગ્યા. પૂર્ણચંદ્રબિંબને જોઈને જે ક્ષીરસાગરમાં ભરતી આવે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય પ્રેમથી ઉછાળા મારવા લાગ્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્નતાના આવેશમાં મોટા ધ્વનિથી બોલી ઉઠ્યા: હે પાર્થ! જો, જો! મારાં અગણિત રૂપો જો. અર્જુનના મનમાં કેવળ એક વિશ્વરૂપ જોવાનો વિચાર હતો; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તો સર્વ વિશ્વરૂપ બતાવી દીધાં. ધન્ય છે પ્રભુના ઔદાર્યને! ઔદાર્ય અપરિમિત હોવાથી તે યાચકોને તેમની માગણી કરતાં પણ હજારોગણું આપેજ જાય છે. અહો! જે ગુહ્ય વિશ્વરૂપ શેષની બે સહસ્ર આંખોને પણ અગમ્ય નહોતું, જેનાથી વેદો પણ વંચિત છે અને લક્ષ્મીથી પણ જે ગુપ્ત રાખ્યું હતું; તે વિશ્વરૂપ હવે અનેક પ્રકારે પ્રકટ કરીને પ્રભુ પાર્થને દેખાડવા લાગ્યા. ધન્ય છે તે અર્જુનના ભાગ્યને! કોઈ મનુષ્ય જાગ્રતાવસ્થામાંથી સ્વપ્નાવસ્થામાં જાય છે ત્યારે જેમ તે પોતેજ સ્વપ્નની સૃષ્ટિ બની રહે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ અનેક બ્રહ્માંડરૂપે બની રહ્યા. પ્રભુએ એકદમ પોતાનું સર્વ યોગબળ પ્રકટ કર્યું; પરંતુ અર્જુનથી એ રૂપ જોઈ શકાશે કે નહિ, તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં ન રહેવાથી તેઓ પ્રેમાવેશમાં એકદમ 'મારા રૂપને જો' એમ બોલી ઉઠયા. (૧૨૨)

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ–હે પાર્થ! અનેક પ્રકારનાં અનેક વર્ણનાં, અનેક આકારનાં અને અલૌકિક એવાં મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપો જો. (૫)

ટીકા:—હે અર્જુન! તેં મને એકજ વિશ્વરૂપ બતાવવા કહ્યું હતું તેથી તે એકજ તને બતાવું તેમાં આશ્ચર્ય શું; માટે હવે મારાં સ્વરૂપમાં સર્વ જગત ભરેલું બતાવું છું તે તું જો. મારાં રૂપો કેવાં છે? કેટલાંક કૃશ, કેટલાંક સ્થૂળ, કેટલાંક ઠીંગણાં, કેટલાંક ઉંચાં, કેટલાંક જાડાં, કેટલાંક પાતળાં અને કેટલાંક અમર્યાદ છે; કેટલાંક વિસ્તૃત, કેટલાંક નિરંતર, કેટલાંક ઉદ્યોગ કરનારાં, કેટલાંક સ્વસ્થ બેસનારાં, કેટલાંક તીવ્ર વૈરાગ્યયુક્ત અને કેટલાંક તીવ્રબુદ્ધિનાં છે; કેટલાંક મસ્ત, કેટલાંક સાવધ, કેટલાંક સુંદર, કેટલાંક ગંભીર, કેટલાંક ઉદાર, કેટલાંક કૃપણ, કેટલાંક ક્રોધી, કેટલાંક શાંત, કેટલાંક ઉત્તમ મદથી યુક્ત, કેટલાંક નિરુપયોગી, કેટલાંક આનંદયુક્ત, કેટલાંક મોટેથી ગર્જના કરનારાં અને કેટલાંક એક શબ્દ પણ ન બોલનારાં છે; કેટલાંક સૌમ્ય, કેટલાંક ક્રૂર,

કેટલાંક વિરક્ત, કેટલાંક જાગૃત, કેટલાંક નિદ્રિત, કેટલાંક સંતોષી, કેટલાંક દુઃખી, કેટલાંક પ્રસન્ન, કેટલાંક નિઃશસ્ત્ર, કેટલાંક શસ્ત્રધારી, કેટલાંક ઉગ્ર, કેટલાંક સ્નેહાળ, કેટલાંક ભયંકર, કેટલાંક ચિત્રવિચિત્ર, કેટલાંક સમાધિસ્થ, કેટલાંક ઉત્પત્તિની લીલામાં નિમગ્ન, કેટલાંક પ્રીતિથી પાલન કરનારાં, કેટલાંક ક્રોધથી સંહાર કરનારાં અને કેટલાંક સાક્ષીભૂત; આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં, પુષ્કળ અને દિવ્ય તેજસ્વી તથા ભિન્ન ભિન્ન વર્ણનાં મારાં રૂપો છે. કેટલાંક તપ્ત સુવર્ણ જેવાં પીતવર્ણનાં, કેટલાંક આકાશના સૂર્યાસ્ત સમયના સુશોભિત વર્ણ જેવાં, કેટલાંક રક્તવર્ણનાં, કેટલાંક અતિ સુંદર, કેટલાંક મણિક્યખચિત બ્રહ્માંડ જેવાં સુશોભિત, કેટલાંક અરુણોદયના જેવાં રક્તવર્ણનાં; કેટલાંક શુદ્ધ સ્ફટિકના જેવાં સ્વચ્છ અને શુક્લવર્ણનાં, કેટલાંક ઇંદ્રનીલમણિના જેવાં લીલાં, કેટલાંક કાજળ જેવાં કાળાં, કેટલાંક રક્ત જેવાં લાલ, કેટલાંક તપ્ત કરેલા સુવર્ણ જેવાં, કેટલાક નવા મેઘ જેવાં શ્યામવર્ણનાં, કેટલાંક ચંપાનાં પુષ્પ જેવાં પીળાં, કેટલાંક લીલાંછમ, કેટલાંક તપ્ત કરેલા ત્રાંબાના જેવાં લાલ અને કેટલાંક ચંદ્ર જેવાં અતિ શુભ્ર; આવા મારાં નાના પ્રકારનાં રૂપો જો. જેવા એના રંગો ભિન્ન ભિન્ન છે, તેવી ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓ પણ છે. આ આકૃતિઓ એવી તો સુંદર છે કે તેના સૌંદર્ય આગળ સ્વત: મદન પણ લાજીને શરણે આવે. કેટલાંક નક્ષત્રની પેઠે રેખેલાં, કેટલાંક તેજઃપુંજ તથા કેટલાંક એવાં મનોહર છે કે જાણે શૃંગારલક્ષ્મીનો ભંડારજ ખુલ્લો ન થઇ ગયો હોય! કેટલાંક આર્દ્ર, કેટલાંક ભીષણ, કેટલાંક અતિ વિકરાળ, કેટલાંક ઉચ્ચ ગરદનવાળાં અને કેટલાંક પ્રચંડ મસ્તકવાળાં તથા ભયંકર છે. હે સુભદ્રાપતે! આ પ્રમાણે મારા રૂપની સેંકડો આકૃતિઓનું અવલોકન કરતાં પાર આવે તેમ નથી. આ એક એક રૂપના એક એક અવયવમાં આખું જગત ભરેલું છે તે જો. (૧૪૦)

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભારત! બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર, બે અશ્વિનીકુમાર, ઓગણપચાસ મરુદ્‌ગણ અને પૂર્વે કદીપણ જોયાં નહિ હોય એવાં અનેક આશ્ચર્યકારક રૂપો મારામાં છે. (૬)

ટીકા:—મારી દૃષ્ટિ ઉઘડતાંની સાથે આદિત્યાદિ દેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મીંચતાંની સાથે સર્વ દેવો લય પામે છે. મારા

મુખમાંના શ્વાસોચ્છવાસથી સર્વ જ્વાલામય થઇ અષ્ટ વસુનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે; અને મારી ભ્રુકુટિ એકત્ર થતાં એકાદશ રુદ્ર ઉત્પન્ન થયેલા દૃષ્ટિએ પડે છે. મારી સૌમ્ય મુદ્રામાંથી અસંખ્ય અશ્વિનીકુમારો ઉત્પન્ન થાય છે અને હે પાંડવ! મારા કર્ણમાંથી અનેક વાયુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મારા એક એક અવયવની ટોચમાંથી દેવ અને સિદ્ધનાં કુળો ઉત્પન્ન થાય છે. આવાં અપાર અને વિશાળ રૂપો આ સ્થળે જુઓ. જે રૂપોનાં વર્ણન કરતાં વેદોની પણ વાણી કુંઠિત થઈ; જે રૂપો જોવાને માટે કાળનું આયુષ્ય પણ અલ્પ ગણાયું; જે રૂપોનો છેડો બ્રહ્મદેવના હાથમાં પણ આવ્યો નથી; અને જેનાં નામ ત્રણ વેદોએ પણ કદી સાંભળ્યાં નથી, એવાં મહાન અનેક રૂપો આ સ્થળે પ્રત્યક્ષ જો; અને તેના દર્શનદ્વારા મહદ્ [illegible] લીલાનો તથા મહાસિદ્ધિનો ઉપભોગ લે. (૧૪૭)

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ગુડાકેશ! ચરાચરસહિત આ સર્વ જગત અને અન્ય જે કંઇ તું જોવા ઇચ્છે છે તે સર્વ આજે મારા દેહમાં એકઠાં એકત્રિત થએલાં જો. (૭)

ટીકાઃ—હે કિરીટિ! આ રૂપોનાં રોમનાં મૂળમાં જે સૃષ્ટિ [illegible] છે તે જો. જાણે કલ્પતરુના થડની પાસે કુમળું કુમળું ઘાસ [illegible] હોય તેવોજ ભાસ થાય છે! જેમ બારીમાંથી આવતાં કિરણોમાં [illegible] પરમાણુઓ ઉડતાં દેખાય છે, તેમ આ રૂપોના પ્રત્યેક [illegible] સાંધામાં બ્રહ્માંડના અનેક સમુદાયો ભ્રમણ કરે છે. એ એક એક [illegible] યવમાં સર્વ બ્રહ્માંડ ભરેલાં છે તે જો અને જો તને કદાચિત્ વિશ્વ પેલીમેર પણ જોવાની ઇચ્છા થાય, તો તેમ કરતાં પણ કંઇ બાધ પડનાર નથી. તને જે ગમે તે તું આ મારા શરીરમાં સુખેથી [illegible] લે. આ પ્રમાણે તે વિશ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપ્રેમથી બોલ્યા. પછી [illegible] સ્વરૂપ અર્જુન જુએ છે કે નહિ, તેની તપાસ કરતાં તેમને [illegible] કે, તે તો સ્વસ્થ બેસી રહ્યો છે. એ શામાટે આમ સ્વસ્થ [illegible] તેનું કારણ તપાસતાં તેમને, તે તેમનું વિશ્વરૂપ જોવાની [illegible] નિમમ હતો, તેવીજ સ્થિતિમાં હમણાં પણ દૃષ્ટિગોચર થયો. (૧૫૪)

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

શ્લોકાર્થઃ—પરંતુ તારાં આ ચક્ષુઓવડે તું મને જોઇ શકનાર નથી; માટે હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું અને પછી તું મારી ઈશ્વરી શક્તિ જો.

ટીકાઃ—પછી શ્રીકૃષ્ણ સમજી ગયા કે, મેં એને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું તે એનાથી જોઈ શકાયું નથી. આવા વિચારથી દેવ હસ્યા અને અર્જુન-પ્રત્યે બોલ્યા કે "મેં તો તને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું; પરંતુ તેં તો જોયુંજ નહિ!" આ સાંભળી બુદ્ધિમાન અર્જુન બોલ્યો કે, મહારાજ! એ દોષ કોનો છે? તમે બગલા પાસે ચંદ્રામૃતપાનનો પ્રયત્ન કરાવો છો. મહારાજ આપ દર્પણને લૂછી સ્વચ્છ કરીને તે અંધ મનુષ્યને બતાવવા માગો છો; અને હે હૃષીકેશ! બધિરની આગળ ગાયન ગાઓ છો. હે શાર્ઙ્ગધર! આપ પુષ્પપરાગનો ચારો ભ્રમરને ન નીરતાં દેડકાને નીરો છો; અને તે વ્યર્થ જાય તો પછી ક્રોધ કોનાપર કરશો? જે વિશ્વરૂપ ઇંદ્રિયોને અગોચર છે, એમ શાસ્ત્રો વર્ણન કરે છે; અને જેને કેવળ જ્ઞાનદૃષ્ટિજ જોઇ શકે છે; તે આપે મારાં ચર્મચક્ષુઓની સમક્ષ મૂકી દીધું, તો હું તેને શી રીતે જોઇ શકું? પરંતુ તમારી આ ચૂક વિષે જરા પણ ઉચ્ચાર ન કાઢતાં સ્વસ્થ બેસવું એજ ઠીક, એમ ધારી હું સ્વસ્થજ બેઠો. અર્જુનનુ આ ભાષણ સાંભળી દેવ બોલ્યા કે, બાપુ અર્જુન! તારૂં બોલવું મને માન્ય છે. તને જો વિશ્વરૂપ બતાવવું હતું તો મારે તને પ્રથમ તે જોવાનુ સામર્થ્ય આપવું જોઈતું હતું; પરંતુ પ્રેમના આવેશમાં તને જ્ઞાનદૃષ્ટિ આપવાનું વિસ્મરણ થયું. ખેડ કર્યા સિવાય બીજ વાવવાથી વ્યર્થ તે જાય છે, તેમ તને વિશ્વરૂપ બતાવવાની મારી ખટપટ વ્યર્થ ગઇ; માટે હવે તને એવી દૃષ્ટિ આપું છું, કે જેના યોગથી તું મારૂં વિશ્વરૂપ જોઇ શકીશ. પછી હે પાંડવ! તે દૃષ્ટિથી મારો સર્વ (અઘટિત ઘટનારૂપ) ઐશ્વર્યયોગ જોઇ તેને પૂર્ણ અનુભવમાં આણ. જે માત્ર વેદાંતથીજ જાણવા યોગ્ય છે અને જે સકળ લોકોનું આદિકારણ છે; અને જે સર્વ જગતને વંદનીય છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા. (૧૬૪)

॥ संजय उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય બોલ્યોઃ-હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! આ પ્રમાણે બોલીને પછી મહાયોગેશ્વર કૃષ્ણે પાર્થને પોતાનું પરમશ્રેષ્ઠ વિશ્વ-

રૂપ બતાવ્યું. (૯)

ટીકાઃ—સંજય બોલ્યોઃ-હે કૌરવકુળના ચક્રવર્તી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! મને વારંવાર એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે, આ ત્રણે લોકમાં કોઇ લક્ષ્મી કરતાં અધિક ભાગ્યશાળી છે કે? કિંવા આ જગતમાં શ્રુતિ સિવાય અન્ય કોઈ સંકેતથી વર્ણન કરનાર છે કે? કિંવા જેને દાસત્વ કહેવામાં આવે છે તે એક શેષ સિવાય અન્ય કોઇના અંગમાં છે કે! અહો! ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે યોગીના જેવી આઠે પ્રહર સેવા કરનાર ગરુડસમાન ઇતર કોઈ છે કે? પરંતુ તે સર્વ તો એક બાજુએ રહી ગયા અને જે દિવસે પાંડવોનો જન્મ થયો તે દિવસથી સર્વ કૃષ્ણસુખ પાંડવોનેજ પ્રાપ્ત થયું છે; તથાપિ પાંચે પાંડવમાં, જે પ્રમાણે કામાતુર પુરુષને કોઇ સ્ત્રી પોતાને સ્વાધીન કરી લે છે તે પ્રમાણે, અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ સહજ સ્વાધીન થયા છે. ભણાવેલો પોપટ પણ એવું ન બોલે કિંવા ખેલ કરવાને કેળવેલું મૃગ પણ એવી રીતે આજ્ઞામાં ન રહે તેવા બોલો શ્રીકૃષ્ણ બોલતા હતા અને તેવી આજ્ઞામાં તેઓ રહેતા હતા. કોણ જાણે અર્જુનને તે કેવુંક દૈવ અનુકૂળ થયું હશે! આજે પૂર્ણબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય ભોગવવાને માત્ર ભાગ્યવાન અર્જુનનાંજ નયનો યોગ્ય છે; માટેજ તેના બોલ મુખમાંથી નીકળતાંની વારજ શ્રીકૃષ્ણ ઝડપી લે છે. અર્જુન ક્રોધિત થાય છે તોપણ દેવ સ્વસ્થતાથી સહન કરે છે અને તે રૂસણું લે છે તો તેને સમજાવે છે. શું દેવ અર્જુનની પાછળ ગાંડા થયા છે? નહિ તો શ્રીકૃષ્ણની યોગ્યતાનું વર્ણન થવું પણ અશક્ય છે. જે સમર્થ શુકદેવજીએ બાર વર્ષપર્યંત માતાના ઉદરમાં રહી વિષયને જીત્યો, તે એમના વિશ્વ(ચારિત્ર્ય)નું વર્ણન કરી કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છાથી એમના સ્તુતિપાઠક બન્યા! હે રાજા! શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જે યોગીઓનું સમાધિધન છે તે અર્જુનને સ્વાધીન થયા. એ જોઇ મને મહાન ચમત્કાર લાગે છે! આટલું બોલી સંજય પુનઃ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે બોલ્યોઃ-હે રાજા! આમાં ચમત્કાર પણ શો? શ્રીકૃષ્ણ જેનો અંગીકાર કરે તેનો આવોજ ભાગ્યોદય થાય; માટે તે દેવાધિદેવે પાર્થને કહ્યું કે 'હું તને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપું છું. તેના યોગથી તું અખંડ વિશ્વરૂપ જોઈ શકીશ' શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી હજી તો આ અક્ષરો પૂરા નીકળ્યા નથી એટલામાંજ એકદમ અર્જુનનું અજ્ઞાન નષ્ટ થવા લાગ્યું. (૧૭૭)

જ્ઞાનેશ્વર કહે છેઃ—'તને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપું છું'' એ અક્ષરો નહોતા, પરંતુ બ્રહ્મનું ઐશ્વર્ય દર્શાવનાર જ્ઞાનરૂપી મશાલજ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુ-

નને માટે પ્રદીપ્ત કરી હતી. પછી દિવ્ય દૃષ્ટિનો પ્રકાશ પડતાંની સાથેજ
અર્જુનની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ચોતરફ ફેલાઇ. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું
ઐશ્વર્ય અર્જુનને બતાવ્યું. ભગવાનના સર્વ અવતારો જે વિશ્વરૂપ
સમુદ્રના તરંગો છે; જેના તેજરૂપી સૂર્યકિરણોને લીધે આ સર્વ
જગત ભાસે છે; જેની અનાદિસિદ્ધ સત્ત્વરૂપ ભૂમિકાપર સ્થાવર-
જંગમરૂપ ચિત્રો ઉઠે છે; એવું જે પોતાનું નિજ સ્વરૂપ તે શ્રીકૃષ્ણે
બતાવ્યું. પૂર્વે બાલવયમાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે એક વખત મૃત્તિકા ખાધી
હતી ત્યારે યશોદાએ ક્રોધિત થઇને તેમને હાથમાં પકડયા હતા. આ
વખતે શ્રીકૃષ્ણે જાણે બ્હીતાં બ્હીતા બગાસુ ખાવાના નિમિત્તે યશોદાને ચૌદ
ભુવન બતાવી દીધા હતાં! કિંવા મધુવનમાં બાળક ધ્રુવના મનમાં દેવની
સ્તુતિ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઇ હતી, પરંતુ સ્તુતિ કેવી રીતે
કરવી તે ન આવડવાથી દેવે તેના ગાલને પોતાના શંખનો સ્પર્શ ક-
રાવ્યો કે તરતજ વેદ પણ જેવી સ્તુતિ કરી ન શકે તેવી સ્તુતિ તે
કરી શક્યો. હે રાજા! શ્રીહરિએ ધનંજય ઉપર તેવોજ અનુગ્રહ કર્યો,
એટલે માયા ક્યાં ગઇ તેનો પત્તો પણ લાગ્યો નહિ. એકદમ ઐશ્વર્ય-
તેજનો પ્રકાશ પડ્યો અને સર્વ વસ્તુઓ ચમત્કારમયજ દેખાવા લાગી
અને તેનું ચિત્ત આશ્ચર્યનિમગ્ન થયું. નદીના કિનારે માર્કંડેય ઋષિએ
સંધ્યા કરતાં દેવને એવી વિનતિ કરી કે, મને આશ્ચર્ય બતાવો; ત્યારે
પૃથ્વીથી આકાશપર્યંત સર્વત્ર જળજળાજ થઈ રહ્યું અને તેમાં તે એકલાજ
તરવા લાગ્યા, તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપના કૌતુકમાં પાર્થ નિમગ્ન થયો. (૧૮૭)

તે બોલ્યો:–"આ સ્થળે કેવડું મોટું આકાશ દૃષ્ટિએ પડતું હતું
તે કોણ જાણે ક્યાય ગયું! તેજ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમ મહાભૂતો પણ
ક્યાં ગયા? દિશાનો તો પત્તાજ લાગતો નથી; આકાશ અને પાતાળ
ક્યાં ગયાં? તે પણ સમજાતું નથી; અને જાગ્રત થયેલા મનુષ્યને જે
પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જોએલા પદાર્થો દૃષ્ટિએ પડતા નથી, તે પ્રમાણે આ-
ટલા વખત સુધી દૃષ્ટિએ પડતી સૃષ્ટિ નષ્ટ થઇ છે; અથવા સૂર્યના
તેજથી જે પ્રમાણે ચંદ્ર અને તારાઓ નષ્ટપ્રાય થાય છે, તે પ્રમાણે
સૃષ્ટિની સર્વ રચના વિશ્વરૂપથી નષ્ટ થઇ જણાય છે. આ વખતે અ-
ર્જુનના મનમાંથી મનનું અસ્તિત્વજ ભુંસાઇ ગયું, અને બુદ્ધિ બુદ્ધિ-
ને વશ કરી શકી નહિ અને ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ સર્વ પાછી ફરીને
હૃદયમાં ભરાઇ બેઠી! સ્તબ્ધતા સ્તબ્ધ થઇ ગઇ અને એકાગ્રતા પોતા-
માંજ એવી તલ્લીન બની ગઇ કે જાણે સર્વ વિચારસમૂહોપર કોઇએ
મોહાસ્ત્ર નાખ્યું હોય! આ પ્રમાણે તે આશ્ચર્યયુક્ત થઇ ચારે તરફ

જોવા લાગ્યો તો તેને પોતાની સમક્ષ જે નાની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ હતી, તેજ વધીને પુષ્કળ રૂપે ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ છે, એમ તેને દેખાયું. જેમ વર્ષાકાળના મેઘ કિંવા પ્રલયકાળના સૂર્યનું તેજ એકદમ ચારે તરફ પ્રસરે છે, તે પ્રમાણે ભગવાને કોઇ પણ બાજુએ પોતાના સિવાયનું કોઇ પણ સ્થાન રહેવા દીધું નહિ. પ્રથમ તો શ્રીકૃષ્ણનું સરૂપ જોઇને અર્જુનને પરમ સંતોષ થયો; પરંતુ ક્ષણાર્ધમાં નેત્ર ઉઘાડીને જુએ છે તો વિશ્વરૂપ તેના જોવામાં આવ્યું. વિશ્વરૂપ જોવું એવી જે અર્જુનની ઇચ્છા હતી, તે આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પરિતૃપ્ત કરી.(૧૯૬)

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

શ્લોકાર્થઃ—તે વિશ્વરૂપમાં અનંત મુખો, અનંત નેત્રો, અનંત અદ્‌ભુત દર્શનીય પ્રકારો, અનંત સુપ્રકાશિત અલંકારો તથા ઉગામેલાં અનંત ચકચકિત આયુધો હતાં. (૧૦)

ટીકાઃ—પછી અર્જુને એ સ્વરૂપમાં પુષ્કળ મુખો જોયાં. તે જાણે શ્રી વિષ્ણુના રાજમહેલ હોય અથવા લાવણ્યશ્રીના ભંડારજ ખુલ્લા થયા હોય તેવાં દીપતાં હતાં; કિંવા આનંદરૂપી વનજ ખીલી ગુલઝાર બની રહ્યાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. જાણે સૌંદર્યને રાજ્યાધિકાર મળ્યો હોય તેવાં શ્રીહરિનાં આલ્હાદકારક મુખો અર્જુને જોયાં; અને તેજ પ્રમાણે કેટલાંક મુખોમાં જાણે કાંઇ ભયંકર કાળરાત્રિનાં સૈન્યોજ ઉભાં ભળ્યાં હોય તેવો દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થયો. જાણે મૃત્યુનેજ મુખો ઉત્પન્ન થયાં હોય; ભયનાજ કિલ્લા ઉભરી નીકળ્યા હોય; અથવા પ્રલયાગ્નિના કુંડોજ સળગી ઉઠ્યા હોય, તેવાં અદ્‌ભુત અને ભયંકર મુખો પણ અર્જુને તે સ્થળે જોયાં; તેમ અનેક સૌમ્ય અલંકારયુક્ત તથા ચમત્કારિક મુખો પણ જોયાં. તે તેને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો; પરંતુ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ, માટે તે કાર્ય છોડી દઈ તેની આંખો ક્યાં છે તે કૌતુકથી જોવા લાગ્યો; ત્યારે નાના પ્રકારના રંગનાં કમળનાં વનોજ જાણે વિકસિત થયાં હોય એવી સૂર્યના તેજના જેવી ચમકતી આંખોની હારની હારોજ તેની દૃષ્ટિએ પડી. તેમાં અતિ શ્યામવર્ણના મેઘસમુદાયમાં કલ્પના અંતસમયે જેવી વિજળી ચમકે છે તે પ્રમાણે ભ્રૂકુટિની નીચે પીળા વર્ણનાં નેત્રો અગ્નિની પેઠે ચળકતાં હતાં; તે એકજ રૂપમાં જૂદાં જૂદાં અનેક આશ્ચર્ય જોઇને તેમાં અનેક રૂપ ભરેલાં છે એવી તેને પ્રતીતિ થઇ. પછી આ વિશ્વરૂપના પગો કયી તરફ છે, મુકુટ

તેને એમ લાગ્યું કે; કલ્પતરુની ઉત્પત્તિ આમાંથીજ થઈ છે કે શું! મહાસિદ્ધિના અધિષ્ઠાનરૂપ લક્ષ્મી શ્રમિત થતાં જ્યાં વિશ્રાંતિ લે છે; એવું અતિ ઉત્કૃષ્ટ કમળોનો સુવાસ ભગવાન લેતા હોય એવું તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. મુકુટપર પુષ્પોના ગુચ્છ એકપર એક આવી રહ્યા છે અને કંઠમાં અવર્ણનીય પુષ્પમાળા ઝુલી રહી છે. જાણે સ્વર્ગપર સૂર્યતેજ પથરાયલું હોય કિંવા મેરુપર્વત સુવર્ણથી મઢેલો હોય તેમ કમ્મરની ચારે બાજુ પીળું પીતાંબર ઝળકી રહ્યું હતું. જાણે મહાદેવને કર્પૂરવડે લિપ્ત કરીએ; કૈલાસ પર્વતને પારાવડે લીંપી દઈએ; ક્ષીરસાગરને શુભ્ર સ્વચ્છ જળથી આચ્છાદિત કરી દઈએ; અથવા ચંદ્રની ગડી ઉકેલીને આકાશને તેનો બુરખો પહેરાવીએ; તે પ્રમાણે સર્વાંગે અતિશુભ્ર ચંદનનો લેપ દૃષ્ટિગોચર થયો. જેના પ્રકાશથી તેજને પણ તેજ મળે છે અને બ્રહ્માનંદનો દાહ પણ શાંત થાય છે; જેના સૌગંધ્યથી પૃથ્વીને જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે; જેના લેપનથી નિર્લેપતા પ્રાપ્ત થાય છે અને જે સુગંધને નિરાકાર બ્રહ્મ સર્વાંગે ધારણ કરે છે; તે સૌગંધ્યના મહત્ત્વનું વર્ણન કોણ કરી શકશે? આ પ્રમાણે એક એક અલંકારની શોભા જોઈ અર્જુન ભ્રમમાં પડ્યો; તેમજ દેવ બેઠા છે કે સૂતા છે તથા તે ક્યાં છે તેની પણ તેને સમજ પડી નહિ. આંખ ઉઘાડીને તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો તો તેને સર્વ વસ્તુઓમાં વિશ્વરૂપ ભરપૂર દેખાયું; આથી તેણે તે તરફ ન જોતાં સ્વસ્થ બેસવાનો વિચાર કરી આંખો મીંચી, તો અંતરમાં પણ તેને વિશ્વરૂપજ દૃષ્ટિગોચર થયું! સામે ભયંકર મુખો જોઈ ભીતિથી પાછળ જોયું તો ત્યાં પણ વિશ્વરૂપનાં મુખ, હાથ અને પગ અગાઉની માફકજ દેખાવા લાગ્યાં! અહો! અરે! જોવાથી જણાય એમાં તો આશ્ચર્યજ નથી; પરંતુ નહિ જોવા છતાં પણ જણાય છે એ તો નવાઈ જુઓ! અનુગ્રહનો કેવો પ્રભાવ છે કે પાર્થના જોવામાં ને ન જોવામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ વ્યાપી રહ્યા છે—અર્થાત્ અર્જુન એક આશ્ચર્યના પૂરમાં પડી પાછો કિનારે આવે છે, તેટલામાંજ વળી બીજા ચમત્કારના મહાસાગરમાં પડે છે. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને અસાધારણ કુશળતાથી વિશ્વરૂપ દેખાડી સર્વત્ર તેનાજ દર્શનમાં ડૂબાડી દીધો. તે સ્વભાવતઃ વિશ્વતોમુખ છે અને એજ જોવા માટે અર્જુને પ્રાર્થના કરી હતી; તેથી તે સર્વત્ર વિશ્વરૂપમાંજ ડૂબી ગયા. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે દૃષ્ટિ આપી હતી તે એવી ન હતી કે, દીપક યા સૂર્યપ્રકાશમાંજ જોઈ શકાય અથવા આંખ બંધ કરવાથી દેખાવું બંધ પડી જાય; માટે અર્જુનને આંખો ઉઘાડી હોય ત્યારે, બંધ હોય ત્યારે તથા અંધારામાં

પણ તે દિવ્ય દૃષ્ટિવડે દેખાતું હતું; એમ હસ્તિનાપુરમાં સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું તથા ઉમેર્યું કે, હે રાજા! સાંભળ્યું કે? નાના અલંકારથી ભરેલું તથા જેને સર્વ બાજુએ આંખો છે એવું વિશ્વરૂપ પાર્થે જોયું.

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—આકાશમાં એકી વેળાએ સહસ્ર સૂર્યોની પ્રભા પ્રસરે તો તે કેટલેક અંશે વિશ્વરૂપની પ્રભા જેવી દેખાય. (૧૨)

ટીકાઃ—હે રાજા! તે વિશ્વરૂપને શાની ઉપમા આપવી? પ્રલયકાળે દ્વાદશ સૂર્ય એકત્ર મળે, તેમ સહસ્રાવધિ સૂર્યો એકજ વેળા ઉદય પામે તોપણ તે વિશ્વરૂપના તેજની બરોબરી કરી શકશે નહિ. સર્વ વિજળીઓ એકત્ર કરીએ તથા પ્રલયકાળના અગ્નિનાં સર્વ સાહિત્યો જમાવી તેમાં તેના કરતાં દશગણું મહાતેજ ભેળવીએ, તો તે વિશ્વરૂપના તેજની થોડે અંશે બરાબરી કરી શકે; પરંતુ તેની સંપૂર્ણ બરાબરી થવી એ તો અસંભવિતજ છે. આવું તે શ્રીહરિના મહિમાવાળું સર્વાંગ તેજસ્વી વિશ્વરૂપ વ્યાસની કૃપાથી મારી દૃષ્ટિએ પડયું.

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—નાનાવિધ વિભાગોથી ભિન્ન ભિન્ન થયેલું સર્વ જગત તે દેવાધિદેવના શરીરમાં એકત્રિત થયું છે; એવું દૃશ્ય અર્જુને તે સમયે જોયું. (૧૩)

ટીકાઃ—વળી તે વિશ્વરૂપમાં સર્વ જગત એક બાજુએ રહેલું દેખાતું હતું. જેમ સમુદ્રનાં પાણીપર ભિન્ન ભિન્ન પરપોટા દૃષ્ટિગોચર થાય છે; કિંવા આકાશમાંનાં અભ્રોમાં જેમ ગંધર્વનગર દૃશ્ય થાય છે; પૃથ્વીપર કીડીઓનાં ટેકરાવાં (ઘર) અથવા ડુંગરપર સૂક્ષ્મ માટીના કણ હોય છે; તે પ્રમાણે તે સમયે દેવાધિદેવ શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં અર્જુને સર્વ જગત જોયું. (૨૪૪)

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તે વખતે ધનંજય આશ્ચર્યથી ચકિત થયો અને તેના અંગપર રોમાંચ ખડાં થયાં; અને તે નમસ્કાર કરીને તથા હસ્ત

જોડીને દેવપ્રત્યે બોલ્યો. (૧૪)

ટીકાઃ—વિશ્વ પૃથક્ અને આપણે પૃથક્ એવું જે તેનામાં થોડું દ્વૈત હતું, તે પણ હવે નષ્ટ થયું તથા અર્જુનનું મન સહજ વિરામ પામી ગયું. તેના અંતરમાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, બાહ્ય ગાત્રો ઢીલાં પડયાં અને નખથી શિખાપર્યંત રોમાંચ ખડાં થયાં. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં પર્વતપરનો સર્વ મળ વહી ગયા પછી ત્યાં ઘાસ ઉગી નીકળે છે, તેમ અર્જુનનાં સર્વાંગપર રોમાંચ ખડાં થયાં; ચંદ્ર કિરણોનો સ્પર્શ થતાં જેમ ચંદ્રકાંતમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે, તેમ અર્જુનના શરીરપર સ્વેદબિંદુઓ ફુટી નીકળ્યાં. કમળની કળિમાં ભ્રમર સપડાય એટલે તે કલિકા કંપિત થવા માંડે છે, તેમ અંતરસુખની લહરિઓને લીધે અર્જુન કંપવા લાગ્યો. કર્પૂર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતાં કર્પૂરકેળીનાં પડો ઉકેલાઇ કર્પૂરના કણો બહાર પડવા માંડે છે, તેમ અર્જુનની આંખોમાંથી આનંદાશ્રુની ધારાઓ છૂટવા લાગી. સમુદ્ર ભરેલો હોવા છતાં પણ ચંદ્રોદય થતાંની સાથે તેમાં ભરતી આવે છે, તેમ આંતરસુખના તરંગોથી તે વારંવાર ડોલવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેના હૃદયમાં અષ્ટ સાત્ત્વિકભાવોની એકબીજામાં સ્પર્ધા થવા માંડી અને અર્જુનને બ્રહ્માનંદની રાજ્યપ્રાપ્તિ થઇ. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદસુખની પાછળ દેવ અને હું એવું દ્વૈત કાયમ રહેવાને લીધે અર્જુન મહોચ્છ્વાસ છોડીને એક દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો; અને જે બાજુએ દેવ બેઠા હતા તે બાજુએ વળી મસ્તક નમાવીને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરતા કહે

॥ अर्जुन उवाच ॥

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान्।
ह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે દેવ ! તમારા દેહમાં મને સર્વ [illegible]વ, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સમુદાય, કમળના આસનપર [illegible]ઠેલા સર્વ પ્રજાના સ્વામી બ્રહ્મદેવ, રુદ્ર, સર્વ ઋષિઓ તથા દિવ્ય [illegible]ર્પો દેખાય છે. (૧૫)

ટીકાઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે પ્રભો ! આપનો જયજયકાર હો. [illegible] સામાન્ય જીવ પણ વિશ્વરૂપ જોઇ શકું એ આપની મહાન [illegible]પા થઇ છે અને તેના યોગથી મને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. [illegible]ષ્ટિને આપનોજ આશ્રય છે એમ મેં આજે મારી દૃષ્ટિએ [illegible]

દેવ ! પર્વત ઉપર જેમ સ્થળે સ્થળે શ્વાપદોની ગુફાઓ હોય છે; તેમ આ આપના શરીરમાં સેંકડો ઇન્દ્રચંદ્રાદિ લોક મારી દૃષ્ટિએ પડયા છે. અહો ! આકાશમાં ગ્રહોના સમુદાય દેખાય કિંવા પ્રચંડ વૃક્ષપર પક્ષીઓના માળા દૃષ્ટિએ પડે; તેમ હે શ્રીહરિ ! આપનાં આ વિશ્વરૂપી શરીરપર દેવોસહિત સ્વર્ગ દેખાય છે. હે પ્રભો ! પંચમહાભૂતો તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીમાત્ર, એ સર્વને હું આપના શરીરમાં જોઉં છું. તેજ પ્રમાણે આપના આ શરીરમાં સત્યલોક પણ છે અને ત્યાં બ્રહ્મલોક પણ છે. બીજી તરફ જોઈએ તો કૈલાસ પણ દેખાય છે, પાર્વતીસહ શ્રીશંકર આપના શરીરના એક ભાગમાં દેખાય છે. હે હૃષીકેશ ! આપને પોતાને પણ આપના આ શરીરમાં હું જોઉં છું; કશ્યપાદિ ઋષિનાં સર્વ કુળો તથા સર્પોસહિત પાતાળ પણ આપના વિશ્વરૂપમાં દેખાય છે. કિંબહુના ! હે ત્રૈલોક્યપતે ! આપના આ એક એક અવયવરૂપી ભીંત ઉપર ચૌદ ભુવનો ચિત્રની પેઠે આળેખાએલા જેવાં દેખાય છે અને તે ભુવનમાં જે જે પ્રાણીઓ છે તે પણ એ ચિત્રમાં દેખાય છે. આવું આપનું અલૌકિક મહત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् । नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વરૂપ ! આપને અનંત બાહુ, અનંત ઉદરો, અનંત મુખો તથા અનંત નેત્રો હોઇ સર્વ બાજુએ આપને અનંત રૂપો છે એમ હું જોઉં છું; પરંતુ આપનો આદિ, મધ્ય તથા અંત મને દેખાતો નથી. (૧૬)

ટીકાઃ—આપે આપેલાં દિવ્ય ચક્ષુના બળથી આપના બાહુદંડમાં અંકુરો ફુટયા છે કે શું એમ લાગ્યું. તેજ પ્રમાણે હે દેવ ! આપના હાથ એકજ સમયે સર્વ વ્યાપારો કરતા જણાય છે તથા આકાશમાં જેમ બ્રહ્માંડના ભંડારો ઉઘડયા હોય તેમ આપનાં અપાર ઉદરો દેખાય છે. આપનાં હજારો મસ્તકોનાં કોટયવધિ મુખો, જાણે પરબ્રહ્મરૂપી વૃક્ષ, વદનરૂપી ફળોથી લચી પડયાં હોય તેમ દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે આપની વિશ્વમૂર્તિપર જ્યાં ત્યાં મુખો દેખાય છે અને નેત્રોની પણ અનેક પંક્તિઓ દેખાય છે. એટલુંજ નહિ પણ સ્વર્ગ, પાતાળ, ભૂમિ, દિશા કિંવા આકાશ એ સર્વ નષ્ટ થઇ આ સર્વ કાંઇ આપનામયજ દેખાય

છે. કોઈ પણ સ્થળે કૌતુકને માટે પણ એકાદ પરમાણુ જેટલી જગા આપવિનાની દેખાતી નથી. આ પ્રકારે આપે સર્વને વ્યાપી દીધું છે. થોડા વખતપર નાના પ્રકારનાં અપરિમિત મહાભૂતોથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત હતું તે સર્વ, હે અનંત ! આપનાથી વ્યાપ્ત થએલું દેખાય છે. આપ ક્યાંથી પ્રકટ થયા; આપ બેઠા છો કે ઉભા છો; કયી માતાના ઉદરમાં હતા, આપની કેવડી મોટી આકૃતિ છે, આપનું રૂપ કેટલું છે, વય કેટલી છે, આપની પેલી મેર શું છે અને આપનું અધિષ્ઠાન શું છે; એ હું જોવા લાગ્યો તો મેં આપનેજ સર્વત્ર જોયા. આપનું અધિષ્ઠાન આપજ છો; આપ કોઈમાંથી ઉત્પન્ન થયા નથી, પણ આપ જન્મરહિત તથા સ્વયંભૂ છો. હે દેવ ! આપ ઉભેલા પણ નથી અને બેઠેલા પણ નથી; આપ ઉંચા પણ નથી અને ઠીંગણા પણ નથી; આપની ઉપર અને નીચે પણ આપજ છો. હે દેવ ! આપના રૂપને ફક્ત આપનીજ ઉપમા ઘટી શકે છે. આપનું વય પણ આપનાજ જેટલું છે. હે દેવાધિદેવ ! આપની પીઠ પણ આપજ છો અને આપનું પેટ પણ આપજ છો. વધારે શું કહું ? હે અનંત ! હું વારંવાર જોઇ ચૂકયો છું કે, આપના જેવા આપજ છો; પરંતુ આપના વિશ્વરૂપમાં મને એકજ ઉણપ લાગે છે કે તેને આદિ, મધ્ય અને અંત એ ત્રણે નથી. મેં સર્વ સ્થળે તેની તપાસ કરી જોઈ, પરંતુ તેનો મને પત્તો લાગ્યો નહિ; માટે આદિ, મધ્ય અને અંત, એ ત્રણે આપનાં રૂપને છેજ નહિ એમાં સંશય નથી. હે આદિમધ્યાંતરહિત શ્રીપ્રભુ ! હે અપરિમિત જગદીશ ! ખરેખર મેં આવું આપનું વિશ્વરૂપ જોયું. આપના વિશ્વરૂપમાં સેંકડો ભિન્ન ભિન્ન મૂર્તિઓ ઉઠી છે, તેથી આપે અંગપર નાના પ્રકારના રંગોનાં આભૂષણ ધારણ કર્યાં હોય એમ દેખાય છે. આપના વિશ્વરૂપરૂપી પર્વત ઉપરની ભાત ભાતની પૃથક્ પૃથક્ મૂર્તિઓ, તે વૃક્ષ અને વેલીની પેઠે શોભે છે અને મૂર્તિઓપર જે અલંકારો છે તે ફળો તથા ફૂલો જેવાં છે. હે દેવ ! આપ જાણે મહાસમુદ્ર છો અને મૂર્તિરૂપ તરંગોથી ઉછાળા મારતા દેખાઓ છો; કિંવા આપ ઉત્તમ વૃક્ષ છો અને મૂર્તિરૂપી ફળોથી લચી પડેલા દેખાઓ છો. જે પ્રમાણે પૃથ્વી ભૂતોથી ભરેલી છે કિંવા આકાશ જેમ નક્ષત્રોથી વ્યાપ્ત છે તેમ આપનું વિશ્વરૂપ મૂર્તિથી ભરેલું દેખાય છે. જે એકેક મૂર્તિમાંથી ત્રૈલોક્ય ઉત્પન્ન થઇને લય પામે છે, તેવી મૂર્તિઓ તો આપના શરીરપરના એક રોમની બરાબર છે. એવા આ જગતનો વિસ્તાર કરનારા આપ કોણ છો અને કયાંથી ઉત્પન્ન થયા ? તે જો હું જોવા

લાગ્યો તો મારા સારથિરૂપેજ આપ મને ભાસ્યા; માટે હે મુકુંદ ! આપ સર્વદા સર્વવ્યાપક છો, પરંતુ ભક્તોપર અનુગ્રહ કરવાને માટેજ સગુણ રૂપ ધારણ કરો છો, એમ મને લાગે છે. આપની તે ચતુર્ભુજ-શ્યામ મૂર્તિ જોતાં મન તથા આંખ કેવી તૃપ્ત થાય છે! તેને આલિંગન દેવું હોય તો તે હાથની બાથમાં પણ પકડી શકાય છે. હે વિશ્વને ધારણ કરનારા દેવ! આવું મનોહર રૂપ આપ ભક્તોપર કૃપા કરવા માટેજ ધારણ કરો છો; પરંતુ અમારી દૂષિત દૃષ્ટિથી આપને અમે સામાન્ય મનુષ્યના જેવાજ જોઇએ છીએ. આપે દિવ્ય ચક્ષુ આપીને મારી દૃષ્ટિનો દોષ નષ્ટ કર્યો છે, તેથીજ આપનો યથાર્થ મહિમા દૃષ્ટિએ પડ્યો છે. રથની મકરાકાર ધુંસરીના પાછલા ભાગપર જે આપ બેઠા હતા તેજ આપે આવડું અમાપ વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, એમ મેં હવે પાકી રીતે જાણ્યું. (૨૯૩)

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

શ્લોકાર્થ— હે ભગવન્! જેના મસ્તકપર કિરીટ છે અને જેના હસ્તમા ગદા અને ચક્ર છે, તથા જે તેજ પુંજ અને સર્વ બાજુથી દેદીપ્યમાન છે, પ્રદીપ્ત અગ્નિની તથા સૂર્યની પ્રભા જેવી જેની પ્રભા છે, અને જેની ગણના થઇ શકતી નથી તથા જે કોઇથી જોઇ શકાતા નથી; એવા આપને હું જોઉં છું. (૧૭)

ટીકા—હે શ્રીહરિ! આપે મસ્તકપર જે મુકુટ ધારણ કર્યો હતો તેજ મુકુટ આ છે; પરંતુ તેના તેજ અને આકારમાં જમીન-આસ્માનનો ફરક છે, એજ મોટું આશ્ચર્ય છે! ઉપલા હાથમાંનું ચક્ર પણ આજનો! કારણ કે હે વિશ્વમૂર્તે! તેને અટકાવીને તમે પકડતા હતા તે નિશાન અદ્યાપિ કાયમજ છે. બીજા હાથમાં જે ગદા પકડતા હતા તે આજનો! હે ગોવિંદ! નીચેના બે હાથો અશ્વોની લગામ ધરવાને માટે નિઃશસ્ત્ર રહેતા હતા તે આજ કે! અને હે વિશ્વેશ! વિશ્વરૂપ જોવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને માટેજ આપે એકદમ આ વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ હું જાણું છું; પરંતુ હે દેવ! આપનાં આ રૂપને આશ્ચર્ય માનવાની પણ મારી યોગ્યતા નથી આ આશ્ચર્યથી મારૂં મન ચકિત થઈ લય એમાં નરહ્યું શું? આ તમારૂં વિશ્વરૂપ અહીંઆં છે કે નહિ એવો વિચાર કરવાનો મુદ્દાં અવકાશ નથી. તે રૂપના તેજનો ચમત્કાર

એવો છે કે તે સર્વત્ર ભરેલું દેખાય છે. આ રૂપના તેજની એવી અ-લૌકિક તીવ્રતા છે કે તેની સમક્ષ અગ્નિની દૃષ્ટિ પણ ઝાંખી થઈ જાય છે અને સૂર્ય પણ કાજળના જેવો શ્યામ પડી જાય છે; તથા એમ લાગે છે કે, સર્વ સૃષ્ટિ મહાતેજના મહોદધિમાં ડૂબી ગઈ છે; કિંવા કલ્પાંત સમયની વિજળીએ સર્વ આકાશને ઘેરી લીધું છે અથવા પ્રલય કાળના તેજની જ્વાળાએ આકાશ વ્યાપ્ત કરી દીધું છે. આવું આપનું તેજ હવે તો મારી દિવ્ય દૃષ્ટિથી પણ જોઈ શકાતું નથી. તે તેજ અતિ પ્રખર હોવાથી શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની તરફ જોતાં મારાં દિવ્ય ચક્ષુને પણ ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે. અહો મહારાજ! પ્રલય-કાળનો જે કાળાગ્નિ રુદ્રમાં ગુપ્ત હોય છે તે પ્રલયરુદ્રની કટિકાજ જાણે વિકસિત થઈ હોય એવું આપનું તેજ લાગે છે; તેજ પ્રમાણે આપના પ્રસા-રેલા વિશ્વરૂપના તેજના વહ્નિમાં પંચમહાભૂતાત્મક શરીરો બળીને બ્રહ્માં-ડના કોલસા થાય છે. આપના રૂપની વ્યાપ્તિનો તથા આપના તેજનો અંત નથી, એવું આ આપનું અદ્‌ભુત રૂપ મેં યાવજ્જન્મ જોયું નથી. (૩૦૬)

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं नि-धानम्। त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો! જાણવા યોગ્ય એવા જે અક્ષર પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મ તે આપ છો; આપ વિશ્વને મહા આધારભૂત છો; આપ અ-વિનાશી હોઈ સનાતન ધર્મના રક્ષક છો; અને આપ ચિરકાળ રહેનાર પુરુષ છો, એ વાત મને માન્ય છે. (૧૮)

ટીકાઃ—હે દેવ! આપ પરબ્રહ્મ હોઈ સાડાત્રણ માત્રાના અક્ષરથી પણ અતીત છો. આપનું સ્થાન શોધી શોધીને શ્રુતિ થાકી ગઈ પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. આપનામાં પ્રાણીમાત્ર લય પામે છે અને આપ વિશ્વસંચિત કરવાનું સ્થાન હોઈ ગહન, અવ્યય તથા અવિનાશી છો. આપ ધર્મના જીવન છો; અનાદિસિદ્ધ છો અને નિત્ય નવા છો તથા છત્રીસ તત્ત્વથી * પણ અતીત હોઈ સાડત્રીસમા પુરુષ છો અને આ જગતના ઈશ્વર છો. (૩૦૯)

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यने-त्रम्। पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्व-

* છત્રીસ તત્ત્વનું વર્ણન ૧૩ મા અધ્યાયના શ્લોક ૬–૭ માં છે.

मिदं तपंतम् ॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો! જેને આદિ, મધ્ય અને અંત નથી; જેની શક્તિનો પાર નથી; જેને અનંત હસ્તો છે; સૂર્ય અને ચંદ્ર જેની આંખો છે, પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવું મુખ છે; અને જે પોતાના તેજથી આ વિશ્વને તપ્ત કરે છે, એવા આપને હું જોઉં છું. (૧૯)

ટીકા—આપ આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત હોઇ આપનું પરાક્રમ અપાર છે. આપને ચારે બાજુએ અસંખ્ય હાથ તથા પગ છે; ચંદ્ર અને સૂર્ય આપની આંખો છે અને તે શાંતિ તથા કોપની લીલા દર્શાવે છે. આપ તમોરૂપી નેત્રવડે એકને શિક્ષા કરો છો અને કૃપારૂપી નેત્રવડે બીજાનું પાલન કરો છો ખરેખર, આવા અનેક પ્રકારે આપ મારી દૃષ્ટિએ પડો છો. જેમ પ્રલયાગ્નિ સળગતાં ચોતરફ પ્રકાશ પડે છે, તેમ આપનું મુખ અતિ પ્રખર દીસે છે પર્વતપર દાવાનળ સળગતાં જેમ પર્વતપરના સર્વ પદાર્થો સળગી ઉઠે છે; અને મોટી મોટી જ્વાળાઓ ઉઠે છે, તેમ તમારી દાઢ અને જીભ દાંતને ચાટતી હોય તેમ લાગે છે. તમારી આ મુખના અગ્નિની ઉષ્ણતાથી તથા તમારા વિશ્વરૂપના તેજથી સર્વ ભસ્મીભૂત થઇ નાશ પામે છે. (૩૧૪)

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥

શ્લોકાર્થ—હે મહાત્મન્! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ અંતર તથા સર્વ દિશા કેવળ આપેજ વ્યાપ્ત કરી મૂકી છે. આપનું આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપ જોઇને આ સર્વ ત્રૈલોક્ય અતિશય ભયભીત થયું છે.

ટીકા.—સ્વર્ગ, પાતાળ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ તેમજ દશે દિશા અથવા સર્વ દિશાચક્ર, એ સર્વ એક આપથીજ વ્યાપી ગયાં છે, એવું કૌતુક હું જોઉં છું; આકાશસહિત સર્વ વિશ્વ આપના ભીષણ રૂપમાં ડૂબે છે કે શું? કિંવા આપના અદ્ભુત રસના તરંગમાં ચૌદ ભુવનો સપડાયાં છે કે શું? એવું આપનું રૂપ આશ્ચર્યકારક છે, તે કેવી રીતે જોઇ શકાય? આપના ભવ્ય રૂપની પ્રાપ્તિની કલ્પના કરી શકાતી નથી; આપના રૂપનું તેજ પણ સહન કરી શકાતું નથી અને આપના રૂપના દર્શનથી જગતને સુખની પ્રાપ્તિ થવી તો એક બાજુએજ રહી, પરંતુ એથી વિરુદ્ધ તે મહાકષ્ટથી પ્રાણ ધારણ કરી રહે છે. હે દેવ! આવું આપનું અદ્ભુત રૂપ જોઇ ભીતિની ભરતીઓ કેમ

આવે છે, તે સમજાતું નથી; કારણ કે ભીતિથી થતા દુઃખના તરંગો-માં ત્રૈલોક્ય ડૂબે છે. આપ મહાત્માના દર્શનથી ભય અને દુઃખની પ્રાપ્તિ શામાટે થવી જોઈએ? પરંતુ આપના આ રૂપને જોઇને સુખ કદી મળશેજ નહિ, એમ મને ભાસે છે. જ્યાંસુધી આપનું રૂપ જોયું ન હતું, ત્યાંસુધી જગતને સંસારસુખજ ઉત્તમ લાગતું હતું; પરંતુ આપનું રૂપ જોવાથી વિષયવાસના પણ છટી ગઇ છે અને ત્રાસ પણ ઉત્પન્ન થયો છે. વળી આપના આ ભયંકર વિશ્વરૂપને જોઇને તેને એકદમ ભેટી શકાશે કે? અને જો ભેટી ન શકાતું હોય તો આ દુઃખમાં કેવી રીતે રહી શકાય? જો પાછળ હઠીએ તો અનિવાર્ય જન્મ-મરણરૂપી સંસાર દુઃખ દે છે; અને આગળ જઇએ તો આ પ્રચંડ વિશ્વરૂપને ભેટી શકાતું નથી. આવી રીતે બંને તરફથી સપડાઇને બિચારું ત્રૈલોક્ય ચગદાઇ મરે છે; આપનું વિશ્વરૂપ જોવાની મારી તીવ્ર ઉત્કંઠા-નું ફળ આખરે આવુંજ આવ્યું છે. જે પ્રમાણે એકાદ મનુષ્ય અગ્નિ-માં દાઝી જવાથી દાહનું શમન કરવા માટે સમુદ્રમાં ધાયો હોય અને સમુદ્રના પ્રચંડ તરંગો જોઇને તેને વિશેષ ભીતિ લાગે, તેવી આ જગતની સ્થિતિ થાય છે. આપને જોઇને જગત તરફડવાજ લાગે છે.

अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો! ભૂભાર ઉતારવાને માટે અવતરેલા દેવોના અંશરૂપી કેટલાક યોદ્ધાઓ આપના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે; કેટલા ભયભીત થઇ, હાથ જોડી, આપની સ્તુતિ કરે છે; તથા મહર્ષિ અને સિદ્ધના સમુદાય 'સ્વસ્તિ' શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી, સંપૂર્ણ સ્તુતિઓ વડે આપનું સ્તવન કરે છે. (૨૧)

ટીકાઃ—હવે જગતથી પર થયેલા એવા જ્ઞાની પુરુષોના સમુદાયોની થયેલી સ્થિતિ જુઓ. તમારા અંગના તેજથી એ પુરુષો સર્વ કર્મોનાં બીજ બાળી ભસ્મ કરીને સદ્ભાવથી આપના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. કેટલાકો આપના આ રૂપને જોઇને ભયભીત થઇ, આપનામાંજ સર્વ વિશ્વને આરોપી, આપ સમક્ષ હાથ જોડી આપની પ્રાર્થના કરે છે કે, હે દેવ! અમે અજ્ઞાનસમુદ્રમાં પડી વિષયજાળમાં ગુંચવાઇ ગયા છીએ અને સ્વર્ગસુખ તથા સંસાર એ ઉભયની વચમાં સપડાયા

ીએ. આવા સંકટમાંથી આપ સિવાય અમને કોણ છોડાવશે ? ાટેજ હે દેવ! અમે સર્વભાવે આપને શરણે આવ્યા છીએ, એમ ેઓ કહે છે; અને કશ્યપાદિ મહર્ષિ તથા કપિલાદિ સિદ્ધ અને વિ-દ્યાધર આદિ ગંધર્વમંડળ પણ "આપનું કલ્યાણ થાઓ" એમ કહી આપની પ્રાર્થના કરે છે. (૩૩૧)

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुत-श्चोष्मपाश्च । गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

શ્લોકાર્થઃ--હે પ્રભો! રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય (રુદ્રગણ), વિશ્વેદેવા, અશ્વિનીકુમાર, મરુત્, પિતર, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધના સમુદાયો સર્વથા વિસ્મિત થઇ આપના રૂપપ્રતિ ટગર ટગર જોયા કરે છે. (૨૨)

ટીકા.—અગીઆર રુદ્ર, બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, સાધ્યનામક સર્વ દેવતાઓ, અશ્વિનીકુમાર તથા ઓગણપચાશ મરુદ્ગણ, એ સર્વ પોતાના વૈભવથી; તેમજ પિતર, ગંધર્વ, યક્ષ તથા સર્વ રાક્ષસગણ, ઇંદ્રાદિક મુખ્ય દેવ તથા સર્વ સિદ્ધ, એ સર્વ પોતપોતાના લોકમાંથી તીવ્ર ઉત્કંઠાથી આપનુ વિશ્વરૂપ જુએ છે તે જુઓ; અને હે પ્રભો! આપને જોઇને ક્ષણે ક્ષણે મનમાં આશ્ચર્ય પામીને તેઓ આપની સમક્ષ પોતાનાં મસ્તક અવનત કરે છે. તે સર્વ મંજુલ શબ્દથી સ્વર્ગમાં આપનો જયજયકાર ગાય છે અને બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવી આપને નમસ્કાર કરે છે. તે દેવનાં નમ્રતારૂપી વૃક્ષની વાડીમાં અષ્ટસાત્વિક-ભાવરૂપી વસંતઋતુ ખીલીને તથા તે વૃક્ષને કરસંપુટરૂપી પલ્લવ ફુટીને આપની પ્રાપ્તિ તેને ફળરૂપે થઇ છે.(૩૩૭)

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् । बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાબાહો! આપનું અનેક મુખવાળું, અનેક નેત્રવાળું, અનેક હસ્તવાળું, અનેક સાથળવાળું, અનેક પગવાળું, અનેક પેટવાળું, અનેક દાઢવાળું, વિકરાળ તથા વિશાળ રૂપ જોઈ સર્વ લોકો અત્યંત ભયભીત થયા છે; અને હું પણ ભયભીત થયો છું. (૨૩)

ટી···—જાણે તેનાં નેત્રોનું ભાગ્યજ ઉદય પામ્યું હોય તેમ આ\ વિશ્વરૂપને જોઇને તેના સુખનો સુદિન આજે ઉદિત

થયો છે. એ ત્રૈલોક્યવ્યાપ્ત આપનું સ્વરૂપ જોઈને દેવો પણ ચકિત થયા
છે; કારણ કે એ સ્વરૂપ ગમે ત્યાંથી જોતાં પ્રત્યેક પ્રેક્ષકને પોતાની સામે
દેખાય છે. આ પ્રમાણે એ રૂપ એકજ, વિચિત્ર અને ભીષણ છે. એને
પુષ્કળ મુખો અને પુષ્કળ નેત્રો છે; એને અનંત હાથો છે અને તેમાં
શસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે; તેજ પ્રમાણે તેને અનંત ઉત્તમ બાહુ, પાય
તથા ઉદર છે અને તે નાના વર્ણોથી યુક્ત છે, તથા તેનું પ્રત્યેક
મુખ જાણે ગ્રાસ કરવાને ધાતું હોય તેવું દેખાય છે. મહાકલ્પને અંતે
ક્રોધિત થયેલો યમ જ્યાં ત્યાં પ્રલયાગ્નિની હોળીઓ પ્રસારી મૂકે,
કિંવા શંકરનાં સંહારક યંત્રો તથા પાત્રો, પ્રલયભૈરવનાં મંડળો
અથવા વધ કરનારી જગદંબાની વિભૂતિઓ સંહાર કરવાને માટે
આવી હોય તેમ જ્યાં ત્યાં આપનાં પ્રચંડ મુખો દેખાય છે; અને
ગુફામાં જેમ સિંહ માતો નથી, તેમ આપના દાંતો મુખમાં ન સમાતાં
ભયંકર દેખાય છે. પ્રલયરાત્રિના તિમિરમાં સંહારક પિશાચો નીકળી
પડયા હોય, તેમ પ્રલયકાળના સંહારના રક્તવડે તમારી દાઢો ખરડા-
એલી છે. વધારે શું કહું? કાળ જેમ યુદ્ધને આમંત્રણ કરે, કિંવા
સર્વ સંહારમાં જીવોનો નાશ થાય; તે પ્રમાણે તમારા મુખમાં અ-
ત્યંત ભયંકરપણું દેખાય છે. શું કહું? આ સર્વ જગત અત્યંત દીન
જણાય છે. જે કોઇ જગતપ્રતિ કિંચિદ્ દૃષ્ટિ નાખીને જોશે તેને તે
દુઃખરૂપી યમુના નદીના કાંઠાપર ઉભા રહેલા વૃક્ષસમાન જણાશે.
તમારા આ મહામૃત્યુરૂપી સાગરમાં જગતનું આયુષ્યરૂપી નાવ શોક-
રૂપી તોફાનથી હિલોળા ખાય છે. હે દેવ! કદાચિત્ આપ એમ કહેશો
કે 'તને લોકોની ભીતિ માટે ચર્ચા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? હમણાં
જે વિશ્વરૂપ જોયું, તેનું તું તારે ધ્યાન ધરી સુખોપભોગ લે.' લોકોની
ભીતિનું તો માત્ર મેં બહાનુંજ બતાવ્યું છે અને વાસ્તવમાં તો મારાજ
હાંજા ગગડી ગયા છે. પ્રલયકાળનો રુદ્ર પણ મારાથી બીએ છે; મારી
ભીતિથી મૃત્યુ લપાઇ જાય છે; પરંતુ આવો બળવાન છતાંયે હું તમારૂં
સ્વરૂપ જોઇને કંપું છું; પરંતુ હે પ્રભો! આપનું આ ભયંકર રૂપ કે
જે આપના ઉગ્ર તેજવડે ભયને પણ ભય પમાડે છે, તેને વિશ્વરૂપ કહેવું
એ શું ચમત્કાર નથી? એ તો ખરેખર સંહારક દેવીજ છે. (૩૫૨)

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशा-
लनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न
विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે વિષ્ણો! આકાશપર્યંત પહોંચેલા, પ્રકાશમાન, અનેક વર્ણોયુક્ત પ્રસરેલા મુખવાળા તથા પ્રદીપ્ત વિશાળ નેત્રોવાળા આપના આ સ્વરૂપને જોઇને મારો અંતરાત્મા ભયભીત થઇ ગયો છે, મારૂં ધૈર્ય રહેતું નથી અને મને શાંતિ પણ વળતી નથી. (૨૪)

ટીકાઃ—આપનાં કેટલાંક ક્રોધિત મુખો જાણે મહાકાળની સાથે સ્પર્ધા કરતાં હોય અને જાણે તેમણે પોતાની વિશાળતાવડે આકાશને પણ હરાવી દીધું હોય એમ દેખાય છે. તે વિશાળ આકાશમાં પણ સમાઇ શકતાં નથી, તેને ત્રિભુવનનો પવન પણ પહોંચી શકતો નથી. ઉલટાં તેજ પોતાની ઉષ્ણતાથી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી સર્વત્ર ભડકા કરે છે. વળી તે પ્રત્યેક મુખમાં રંગરૂપનો ભેદ છે; અને પ્રલયકાળનો અગ્નિ પણ તે મુખોનીજ સહાયથી પૃથ્વીનો પ્રલય કરતો હશે એવો ભાસ થાય છે. તેનું એટલું તેજ હોય છે કે તેથી ત્રૈલોક્ય બળીને રાખ થઇ જાય. તે મુખમાં બીજાં પણ મુખ છે અને તેમાં પણ દાંત તથા દાઢો છે. જાણે વાયુને ધનુર્વાત થયો કિંવા સમુદ્રમાં મહાપૂર આવી તે મર્યાદા છોડી વહેવા લાગ્યો કે શું! અથવા વડવાનળની સહાયથી વિષરૂપ અગ્નિ જગતનો સંહાર કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છે કે શું! અગ્નિ હળાહળ વિષનું પાન કરતો હોય કિંવા સ્વતઃ મૃત્યુજ સંહાર કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય, તે પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપનું તેજ પ્રખર હોઇ તેને અન્ય મુખો પણ લાગેલાં છે; પરંતુ તે મુખો કેવડાં મોટાં છે? આકાશ મધ્યમાંથી તૂટીને જાણે તેમાં આંતરો પડ્યો હોય તેવાં તે પ્રચંડ દેખાય છે; કિંવા હિરણ્યાક્ષ રાક્ષસ પૃથ્વીને બગલમાં મારી જે વખતે પાતાળમાં જવાને નીકળ્યો તે વખતે હાટકેશ્વરે (સપ્તપાતાળના મહાદેવના અવતારે) જેમ પાતાળનું વિવર ઉઘાડ્યું હતું; તે પ્રમાણે તમારાં આ મુખો પ્રસરેલાં છે અને તેમાં જીહ્વા આવેશપૂર્વક લટકે છે; સમસ્ત વિશ્વ પોતાના એક ગ્રાસને માટે પણ પૂરતું થઇ પડનાર નથી, એમ જાણી તે બેપરવાઇથી તેને ભક્ષી જતી નથી. પાતાળના નાગના ફુંફાડાથી જે પ્રમાણે વિષજ્વાળા નીકળી આકાશને સ્પર્શે છે, તે પ્રમાણે આ મુખની ગુફામાં જીહ્વા ભાસે છે! જાણે પ્રલયકાળની વિજળીઓને એકત્રિત કરી ગગનના કિલ્લા શૃંગારવામાં આવ્યા હોય, તેમ ઓષ્ઠોની ઉભય બાજુએ દાઢોના આંકડા પ્રખર દેખાય છે; અને કપાળના ભાગની બખોલમાં ભયને પણ બીવડાવનાર ડોળાઓ આવી રહ્યા છે. તે ડોળા જાણે મહામૃત્યુનો પ્રવાહ અંધારામાં [illegible] બેઠો હોય [illegible] ખાય છે. આ પ્રમાણે ભીતિનું કૌતુક [illegible] ી આશા રાખો છો? તે હું

સમજી શકતો નથી; પરંતુ મને તો મરણની ભીતિ ઉત્પન્ન થઇ છે. હે દેવ! મને વિશ્વરૂપ જોવાની જે તીવ્ર ઉત્કંઠા થઇ હતી તેણે પોતાનું ફળ આપ્યું, અને તે રૂપ જોઇને જે તૃપ્તિ આંખોને થવી જોઇતી હતી તે થઇ છે. હે દેવ! મૃત્તિકાના શરીરનો નાશ થાય તેની સ્પૃહા નથી; પરંતુ મારૂં તો ચૈતન્ય પણ રહેશે કે નહિ તે સમજાતું નથી. મનને પણ તાપ ઉત્પન્ન થાય છે અને બુદ્ધિને ભીતિ થઇ અભિમાનની પણ વિસ્મૃતિ થઇ છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ઇંદ્રિયોથી ભિન્ન એવો જે આનંદસ્વરૂપ નિશ્ચળ આત્મા તેને પણ કંપારી છૂટવા માંડી છે. હે દેવ! વિશ્વરૂપના સાક્ષાત્કારની શી વાત કરવી! જેના દર્શનથી મારૂં જ્ઞાન પણ પલાયન કરી ગયું; અને તમારો તથા મારો જે ગુરૂશિષ્યનો સંબંધ છે તે પણ રહેશે કે નહિ, તે સંશય છે. હે દેવ! વિશ્વરૂપના દર્શનથી વ્યાકુળ થયેલા અંતઃકરણને શાંત કરવાનો હું યત્ન કરૂં છું. પ્રથમથીજ મારી અને ધૈર્યની વચ્ચે રૂસણું લાગ્યું હતું, તેમાં વળી આ વિશ્વરૂપ જોયું એટલે પૂછવુંજ શું? તમે મને ઉપદેશના ગોટાળામાં ઠીક નાખી દીધો! મારો જીવાત્મા વિશ્રાંતિને માટે બિચારો ચારે તરફ દોડી રહ્યો છે; પરંતુ ક્યાંય તેને વિશ્રાંતિસ્થાન મળતું નથી. આ પ્રમાણે તમારા આ વિશ્વરૂપી મહામારીના દર્શનથી સ્થાવરજંગમાદિ સૃષ્ટિમાંની સર્વ વસ્તુનું જીવન નષ્ટ થયું છે. હું પણ જો તમારે શરણે નહિ આવું તો જીવતો શી રીતે રહીશ? (૩૭૪)

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે દેવાધિદેવ! હે જગન્નિવાસ! પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવી પ્રદીપ્ત અને ભયંકર એવી દાઢોથી વિકરાળ બનેલાં તમારાં મુખો જોતાંજ હું દિશાઓને પણ ઓળખી શકતો નથી અને મને ચેન પડતું નથી; માટે આપ મારાપર કૃપા કરો. (૨૫)

ટીકાઃ—મહાભયનું કોઇ આખું પાત્ર ફૂટી આંખો સમક્ષ પ્રત્યક્ષ દેખાય, તેમ તમારાં અતિવિકરાળ પ્રચંડ મુખો પ્રસરેલાં દેખાય અને તેની અંદર દાંત તથા દાઢો એટલાં બધાં છે કે તે મોઢામાં માતાં પણ નથી; અને જાણે ચારે તરફથી પ્રલયકાળનાં શસ્ત્રોએ ઘટ્ટ વાડ કરી લીધી હોય એવો ભાસ થાય છે. મૂળે તક્ષક નાગ,

અને વળી તેના મુખમાં બીજું વિષ ભરવામાં આવે; કિંવા અમાવાસ્યા-
ની રાત્રિમાં ભૂતોનો સંચાર થાય, અથવા પ્રલયાગ્નિની સાથે આમે-
યાસ્ત્ર પણ પ્રકટવવામાં આવે; તે પ્રમાણે તમારાં વિશાળ મુખોમાંથી
મહાન જ્વાળાઓ બહાર ઉછળી આવે છે, અને જાણે અમારાપર
મરણરૂપી જળનાં પૂરોજ ચઢી આવતાં હોય એમ લાગે છે. બ્રહ્માંડનો
નાશ કરનાર પ્રલયાગ્નિ ઉદ્ભવે અને તેને પ્રલયકાળનો પ્રચંડ પવન
સહાય આપે, તેના જેવા તમારાં આ સંહારક મુખો જોઇને મારૂં ધૈર્ય
તદ્દન છૂટી ગયુ છે, હું ગાંડો થઇ ગયો છું; દિશાઓ પણ ભૂલી
ગયો છુ અને મને પોતાને પણ વિસરી ગયો છું. આપનું વિશ્વરૂપ
મેં જોયુ ન જોયુ એટલામાં તો તેનાવડે ઉપજનારા સુખના રામજ
રમી ગયા, માટે હે મહારાજ ! તમારા આ પ્રચંડ સ્વરૂપને હવે આકું-
ચિત કરી લ્યો આવી રીતે આપ મને બીવરાવશો એવી પ્રથમ ખબર
હોત તો વિશ્વરૂપ જોવાનુ મેં ઇચ્છયું હોત ખરૂ ? માટે હવે આ આપના
વિશ્વરૂપરૂપી પ્રલયાગ્નિથી મારો પ્રાણ બચાવો. હે અનંત ! આપ જો
અમારા ખરેખરા ઈશ્વર હો, તો મારા મરણને અટકાવી મારા જીવનનું
રક્ષણ કરો અને આ સંહારક વિશ્વરૂપને સંકુચિત કરો. હે દેવાધિદેવ !
સર્વ વિશ્વનું વસતિસ્થાન એવા આપ સર્વ જગતનુ પાલન કરવાને બદલે
ઉલટો તેનો સંહાર કરવા માગો છો ? માટે હે દેવરાયા ! ત્વરિત પ્રસન્ન
થઇ આપની આ માયા સંકોચી લ્યો, સંકોચી લ્યો અને મને આ
મહાદુ ખમાથી ઉગારો આ વિશ્વરૂપને જોઇને હું અતિ ભયભીત બની
ગયો છુ ! અમરાવતીપર રાક્ષસોએ છાપો માર્યો ત્યારે તેમનો પરા-
ભવ મે એકલાએ કર્યો હુ કાળના મુખમા પણ જવાને બીનો નથી;
પરંતુ હે દેવ ! આપનુ આ વિશ્વરૂપ તો તેથી પણ અધિક ભયંકર
છે. આપ મૃત્યુ કરતા પણ અધિક ભયંકર થઇ સકળ વિશ્વસહિત અમારો
ગ્રાસ કરવાને ઉપસ્થિત થયા હો એમ લાગે છે. પ્રલયકાળનો સમય
આવ્યાવિનાજ આપ જગતના રક્ષણકર્તા હોવા છતાં તેનું ભક્ષણ કર-
વાને તત્પર થયા છો, તેથી ત્રિભુવનનાં સો વર્ષો આજેજ પૂરાં થઇ ચૂક્યાં
છે! અહા દેવ ! તારી ગતિ કેટલી વિપરીત ! વિ[illegible]
થવાને બદલે ઉલટી તેનાથી વિ[illegible] [illegible]થી શાંતિ
હવે તો આ [illegible] [illegible]રે દેવ !
છે.

पालसंघैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અને હે પ્રભો ! આ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ સર્વ પુત્રો રાજાઓના સમુદાયસહિત, તેમજ ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કર્ણ તેમજ અમારા મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સહિત;(૨૬)

ટીકાઃ—અહો ! કૌરવકુળના વીરો તથા અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો આવા આજ છે ને ? અહાહા ! એ તો આ ગયા ! આ ગયા ! પરિવારસહિત એ તો તમારા મુખમાં પ્રવેશતા જાય છે; અને જે દેશે દેશના રાજાઓ તેમને સહાય કરવાને આવેલા તેમને છેલ્લા રામ રામ કહેવાને માટે પણ કોઇ પાછો ફરી શકતો નથી ! આવી રીતે આપ સર્વને ગળી જાઓ છો. વળી આ રણમાં તમે મહાઠાઠવાળા મોટા મોટા ગજોના સમુદાયને પણ કોળીઆની પેઠે મુખમાં ગટાગટ ઉતારી જાઓ છો.ખંડુકો તથા તોપોનો મારો ચલાવનારાઓનાં અને પાયદળ સેનાનાં ઝુંડનાં ઝુંડ તમે મુખમાં ચાવી જાઓ છો. કૃતાંતના મુખમાંનું એક અસ્ત્ર પણ સર્વ વિશ્વનો નાશ કરવાને સમર્થ છે, એવાં કોટયવધિ અસ્ત્રોને પણ તમે ગળી જાઓ છો. ચતુરંગ સેના, અશ્વ જોડેલા રથો, એ સર્વને દાંતનો પણ સ્પર્શ ન થવા દેતાં તમે ગટ દઇને ગળી જાઓ છો ! હે દેવ ! આથી તમને શું સંતોષ થાય છે ? અહો ! ભીષ્મ જેવા સત્યવાદી તથા શૌર્યનિપુણને તથા દ્રોણ જેવા બ્રાહ્મણને પણ આપે તો ગ્રસી નાખ્યા ને ? અરેરે ! સૂર્યપુત્ર મહાવીર કર્ણ તે પણ ચાલ્યો; અને હવે અમારા પક્ષનાઓને પણ કચરાની પેઠે ઉડાવવા માંડયા ! હાય દૈવ ! આ તે પ્રભુના પ્રસાદથી એકાદ અજબ ઘટના બની રહી છે, કે પછી ખરેખરજ હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને બિચારા જગતના સંહારનું કારણ થયો છું ? પૂર્વે પ્રભુએ થોડી ઘણી પોતાની વિભૂતિઓ કહી બતાવી તેટલાથીજ સંતોષ ન પામતાં મેં વિશ્વરૂપ જોવાનો દુરાગ્રહ સેવ્યો ! લોકો કહે છે કે, ભોક્તવ્ય કદી પણ છૂટતું નથી અને બુદ્ધિ પણ તેવીજ બની જાય છે, એ વાત સત્યજ છે. લોકોના મરણનો દોષ મારાપર આવે એવોજ વિધિનો લેખ હશે તે કાંઇ મિથ્યા થાય ! પૂર્વે સમુદ્રમંથનસમયે હાથમાં અમૃત આવ્યા છતાં પણ દેવોએ મંથન બંધન કરતાં ઈચ્છાને વૃદ્ધિંગત કરી ત્યારે છેવટે તેમના હાથમાં હળાહળ વિષ આવ્યું ! પરંતુ તે સંકટ પણ મારા સંકટ કરતાં તો ઠીકજ; કેમકે દેવોનું તે સંકટ તો શિવે દૂર પણ કર્યું, પરંતુ આ

- વિશ્વરૂપનો પ્રકાર તો વિપરીતજ છે ! આ કાંઈ અગ્નિને સહાય કરનારો પવન નથી; પરંતુ સાક્ષાત તેને પ્રદીપ્ત કરનારોજ પવન છે, તો તેનો પ્રતિરોધ કોણ કરી શકે ? સર્વત્ર જે વિષ પ્રસર્યું હોય તેને કોણ પ્રાશન કરી શકે ? મહાકાળની સાથે લડવાનું કોનામાં સામર્થ્ય છે ? (૪૦૫)

જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે.—અર્જુન આ પ્રમાણે દુઃખથી વ્યાપ્ત થઈ મનમાં ને મનમાજ શોક કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે દેવના મનનો અભિપ્રાય સમજી શક્યો નહિ. હું મારનાર અને આ કૌરવો મરનાર, એવા જે મોહથી તે વ્યાપ્ત થયો હતો તે મોહ નષ્ટ કરવાને માટેજ શ્રી-અનંતે તેને આવું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, અને કોઈને કોઈ મારતો નથી, પરંતુ સર્વનો સંહાર કરનાર હુંજ છું એમ તેમણે તે વિશ્વરૂપવડે અર્જુનને દર્શાવ્યું, પરંતુ અર્જુન આ ગુહ્ય નહિ સમજવાથીજ વ્યર્થ વ્યાકુળ બની મનમાં ભીતિ ધરવા લાગ્યો. (૪૦૯)

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशांति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि । केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगे ॥ २७ ॥

શ્લોકાર્થ.—આ યોદ્ધાઓ વિકરાળ દાઢવાળાં આપનાં મુખોમાં ત્વરાથી પ્રવેશે છે. તેમાંના કેટલાક આપના દાંતમાં સપડાયેલા દેખાય છે અને કેટલાકનાં મસ્તકોનો ચૂરેચૂરો થઇ ગયેલા દેખાય છે. (૨૭)

ટીકા:—અર્જુન પુનઃ બોલ્યો.—અહો ! આકાશમાં જેમ વાદળો નષ્ટ થાય, તેમ શિરપેચ તથા કવચ સહવર્તમાન ઉભય પક્ષની સેના-ઓ તમારા મુખમાં નષ્ટ થઇ. મહાપ્રલયને સમયે યમનો કોપ થતાં તે જેમ એકવીસે સ્વર્ગને પાતાળસહવર્તમાન ગળી જાય; અથવા દેવ પ્રતિકૂળ થતાં જેમ સંગ્રહ કરનારનું ઐશ્વર્ય જ્યાંનું ત્યાંજ રહીને તે પોતે મરી જાય; તે પ્રમાણે કર્મની ગતિ તો જુઓ, કે આ એક-ત્રિત થયેલાં સૈન્યો એકદમ આ મુખમાં પ્રવેશી જાય છે અને તેમાંથી એક પણ પાછું નીકળતું નથી ! ઊંટના મુખમાં અશોકવૃક્ષની ડા-ળીઓ ચવાય, તેમ આ સર્વ લોકો આ મુખમાં ચવાય છે. મસ્તકો-ના મુકુટ સહવર્તમાન દાઢોના ચીપીઆમાં સપડાઇને કેવો આટો થઇ જાય છે ! એ મસ્તકો દાંતોના મધ્યભાગમાં રત્નની પેઠે ચમકે છે અને ...નો ભૂકો જીભને તથા તાળવાને લાગી, તેના ર... ...ઇ છે ! આ વિશ્વરૂપ કાળે જે બળવાન ... અસ્થિપિંજર જીર્ણ ...

...રડાઇ

..., તેમ-

...૪૧૮)

પછી અર્જુન પુનઃ બોલ્યોઃ-શું ચમત્કાર છે! આ જગતરૂં જન્મ લેનારને મુવા સિવાય આરોજ નથી, માટે સર્વ જગત મુ વદનરૂપી કૂપમાં પડીને આપોઆપજ ડૂબી મરે છે; આ સર્વ દેહ આપોઆપજ આ મુખ તરફના માર્ગે જાય છે અને આ પરમાત્મા એકજ સ્થળે રહી સર્વ જગતને સહજે ગળે છે. બ્રહ્મદેવ સરખા પણ આ વિશ્વરૂપના સર્વથી ઉંચા મુખમાં પડે છે અને ઇતર પ્રાણી તો જ્યાં ઉદ્‌ભવ પામે છે, ત્યાંજ નાશ પામે છે; પરંતુ આ વિશ્વરૂપના સપાટામાંથી તો નિઃસંશય કોઇ પણ છૂટતું નથી. (૪૨૨)

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો! જે પ્રમાણે નદીઓના મોટા મોટા પ્રવાહો સમુદ્ર તરફજ દોડી જાય, તે પ્રમાણે આ મૃત્યુલોકના વીરો પણ આ તમારાં પ્રજ્વલિત મુખોમાં પ્રવેશે છે. (૨૮)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે મહાનદીઓના પ્રવાહો સહજ સમુદ્ર તરફ વળે છે; જે પ્રમાણે સર્વ જગત ચારે તરફથી આવી તમારા મુખમાં પ્રવેશ કરે છે; તથા સર્વે પ્રાણીઓ આયુષ્યરૂપી માર્ગથી રાત્રિદિવસરૂપી પગથીઆંદ્વારા ત્વરાથી તમારા મુખમાં આવી મળવાનો યોગ કરે છે;

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો! જે પ્રમાણે નાશ પામવાને માટે પતંગ મહાવેગથી પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પડે છે; તેજ પ્રમાણે આ સર્વ લોકો પણ તમારા મુખમાં નાશ પામવાને માટેજ મહાવેગથી પ્રવેશ કરે છે.

ટીકાઃ—દાવાનળ સળગેલા પર્વતની ગુફામાં પતંગ દોડી જાય, તેમ સર્વ લોકો તમારા મુખમાં આવી પડે છે; અને તપ્ત થયેલ લોઢા પર પાણી પડતાં તે બળીને ભસ્મ થાય, તેમ જે જે તમારા મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમનાં નામરૂપ પણ સર્વથૈવ ભૂંસાઇ જાય છે.(૪૩૦)

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनै-

ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥३०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે વિષ્ણો! સર્વ બાજુથી પ્રજ્વલિત એવાં મુખો-વડે સર્વ લોકોને સ્વાહા કરીને તમે વારંવાર જીભો ચાટો છો; અને તમારી ઉગ્ર પ્રભા સંપૂર્ણ જગતને વ્યાપ્ત કરીને પોતાના પ્રખર તેજ-વડે તેને તપાવે છે. (૩૦)

ટીકાઃ—અને આ પ્રમાણે સર્વ જગતનું ભક્ષણ કર્યાં છતાં પણ આપની ક્ષુધા ઓછી થતી નથી! આપનો જઠરાગ્નિ આટલો પ્રદીપ્ત શી રીતે થયો? એકાદ રોગિષ્ઠ મનુષ્ય સાજો થયા પછી તેને ઉગ્ર ક્ષુધા લાગે, કિંવા એકાદ ભિખારી દુષ્કાળમાં સપડાય; તે પ્રમાણે સર્વ જગતનો લય કરવા છતા પણ અદ્યાપિ તમે જીભ ચાટો છો! આજ કારણથી તમારા મુખ આગળ ખાવાની એક પણ વસ્તુ રહેવા પામી નથી. આપની આ અપાર ક્ષુધાનો મહિમા શી રીતે વર્ણવવો? સમુદ્રનો ઘુંટડો કરી જાઉં કે પર્વતને ઓહીઆં કરી જાઉં કે આ સર્વ બ્રહ્માડને દાઢ નીચે દાબીને કૂચો કરી નાખું; સર્વ દિશાઓ ગળી જાઉં કે ચાંદરડાંને ચાટીને સફાચટ કરી મૂકું, શું ખાઉં અને શું રહેવા દઉં! આ પ્રકારનું તમારૂં ખાઉધરાપણું છે! અતિભોગ ભોગ-વતાં જેન કામની વૃદ્ધિ થાય. કિંવા અગ્નિમાં કાષ્ઠ નાખો તેમ તેમ તે વિશેષ પ્રદીપ્ત થાય તે પ્રમાણે સર્વ જગતને ખાવા છતાં પણ તમારા મુખો બસ ખાઉં ખાઉંજ કરી રહ્યાં છે! જેમ દાવાનળમાં કાષ્ઠ નાખવાથી તે સંતુષ્ટ થતો નથી, તે પ્રમાણે આપનું આ એકજ મુખ એટલું પ્રસરેલું છે કે તેની જીભને આ ત્રિભુવન પણ પૂરતાં થઈ પડતા નથી! માત્ર તમારા આ એક મુખનીજ આવી સ્થિતિ છે; તો પછી તમારાં આ અગણિત મુખોને માટે તેટલાં ત્રિભુવનો ક્યાંથી આણવાં? તેને માટે પૂરતું ખાવાનું તો મળતું નથી; તો પછી તે સર્વને ઉત્પન્ન શામાટે કર્યો? ચારે તરફ દાવાનળ સળગી ઉઠે અને તેની વચ્ચે હરણો સપડાઈ જાય, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત તમારા આ વદનરૂપી જ્વાળાની મધ્યે સપડાઈ ગયું છે. વિશ્વની સ્થિતિ એવી થઈ કે તમે તેના દેવ નથી, પરંતુ આ વિશ્વરૂપે તેના યમ થઈનેજ આવ્યા છો; કિંવા જગતરૂપી જળચરને માટે તમે વદનરૂપી કાળજાળજ પ્રસારેલ છે; માટે તમારા વિશ્વરૂપની તેજરૂપી લાગમાંથી સ્થાવરજંગમ કોઈ પણ વસ્તુ ક્યાંથી બચી શકે? આ તમારાં મુખો નથી, પરંતુ

જગતને આવૃત કરનાર લાક્ષાગૃહજ છે! પોતાના પ્રખર તેજથી પ્રત્યેક માત્રનાં અંગ કેવો દાહ પામે છે, તે વાત અગ્નિ સમજતો નથી તોપણ જેને તેનો સ્પર્શ થાય છે, તેનો તો પ્રાણુ ગયા સિવાય રહે તોજ નથી; કિંવા પોતાની તીક્ષ્ણુ ધારથી પ્રાણીનું મરણુ કેમ થાય છે તે શસ્ત્ર જાણુતું નથી; અથવા વિષનું સેવન કરવાથી લોકોના પ્રાણુ કેવી રીતે હરાઇ જાય છે તે વાત વિષ પોતે જાણુતું નથી; તે પ્રમાણે તમારાં મુખના વિશાળપણાની તમને સ્મૃતિ નથી, પરંતુ આપના આ અણી તરફના મુખથીજ સર્વ જગત નાશ પામ્યું છે. હે દેવ! જેને સર્વના આત્મા કહેવામાં આવે છે, તે આપ એકજ છો અને સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપક પણુ છો, તો પછી અમારો નાશ કરવાને શામાટે પ્રવૃત્ત થયા! મેં તો મારા જીવની આશા છોડીજ છે અને આપ પણુ સંકોચ ન રાખતાં આપના મનમાં જે કાંઈ હોય તે ખુશીથી પ્રકટપણે કહો. હજુ પણુ આપ પોતાના વિશ્વરૂપની ઉગ્રતા કેટલી વધારશો? હે દેવ! આપ માં જગતનું પાલન કરવાની જે શક્તિ છે તેનું તો સ્મરણુ કરો; અને નિદાન મારાપર તો કૃપા કરો. (૪૪૩)

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद। विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

શ્લોકાર્થ:—હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર હો, આપ પ્રસન્ન થાઓ. આવું ઉગ્ર રૂપ ધારણુ કરનાર આપ કોણુ છો? તે મને કહો. સર્વના આદિ જે આપ તેમને વિશેષ જાણુવાની હું ઇચ્છા કરૂં છું. આપનો હેતુ મારાથી કાંઇજ સમજી શકાતો નથી. (૩૧)

ટીકા:—અહો વેદવંદ્ય, ત્રિભુવનના આદ્ય, વિશ્વવંદ્ય મહારાજ! મારી એક પ્રાર્થના સાંભળો. આ પ્રમાણે બોલી અર્જુને ભગવાનના ચરણુપર મસ્તક મૂક્યું અને કહ્યું કે "હે દેવાધિદેવ! સાંભળો. સંતોષ પામવાને માટે 'વિશ્વરૂપ બતાવો' એવી મેં આપને વિનતિ કરી, અને તમે તો એકદમ ત્રિભુવનને ગળી જવાના હેતુથી મહાભયંકર રૂપ ધારણુ કર્યું; તો આપ કોણુ છો? આવાં ભયંકર મુખો આપે શામાટે ધારણુ કર્યાં? તેમજ આ સર્વ હાથોમાં શસ્ત્રો શામાટે ગ્રહણુ કર્યાં? વારંવાર ક્રોધિત થઇને, ગગન કરતાં પણુ ઉચ્ચ બનીને તથા આંખો લાકચોળ કરીને આપ મને શામાટે ભય પમાડો છો? હે દેવ! ભયંકર-

તામાં આપ યમની પણ સ્પર્ધા કરતા હો એવું શામાટે કરો છો? આવું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવામાં આપનો શો હેતુ છે?" અર્જુનનાં આ વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-હું કોણ છું અને શામાટે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી આવડો મોટો થયો છું એ તારું પૂછવું છે ને? તો સાંભળ.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:-જગતનો ક્ષય કરનાર વૃદ્ધિ પામેલો કાળ હું છું, પ્રાણીઓનો સંહાર કરવાને માટે હું અહીંઆં પ્રવૃત્ત થયો છું. ઉભય સૈન્યોમાં જે યોદ્ધાઓ ઉભા છે તે સર્વ એક તારા સિવાય જીવંત રહેનાર નથી. (૩૨)

ટીકા:—હું ખરેખરો કાળ છું; લોકોનો સંહાર કરવા માટેજ પ્રચંડ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પ્રસર્યો છું; અને હવે હું સર્વ વિશ્વને ગળી જઇશ. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો:-અરેરે! પાછળના સંકટથી ત્રાસીને એની પ્રાર્થના કરી તો ઉલટું અધિક ભયંકર સંકટ પ્રાપ્ત થયું. પોતાના આવા કઠોર ભાષણથી અર્જુન ખિન્ન થશે, એમ ધારી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રતિ પુનઃ બોલ્યા કે:-પરંતુ એક બીજી વાત પણ છે; અને તે એ કે 'હે પાંડવ! તમે આ સંહારરૂપી સંકટમાંથી ક્ષેમકુશળ બહાર નીકળશો.' આ વચનો સાંભળતાંજ અર્જુનના જીવમાં જીવ આવ્યો. તે મૃત્યુરૂપી મહામારીના સપાટામાંજ સપડાયો હતો; પરંતુ ઉપર્યુક્ત વચનો સાંભળતાંજ તે પુનઃ સાવધ થયો અને શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો લક્ષપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો, દેવ બોલ્યા:-હે અર્જુન! અરે! તમે પાંડવો તો મારાજ છો, એ વાત લક્ષમાં રાખ. બાકી તો આ સર્વ જગતને ગળવાને માટેજ હું પ્રાપ્ત થયો છું. પ્રલયકાળના પ્રચંડ અગ્નિમાં માખણનો લોંદો નાખવાથી જેમ તે નાશ પામે છે, તેમ તેં મારા મુખમાં આ સર્વ જગતને ગળેલું જે જોયું છે; તેજ પ્રમાણે આ સર્વ જગતનો તેમાં નાશ થશે, એમ તું નિઃસંશય સમજ. આ સ્થલે એકત્ર થયેલા સર્વ યોદ્ધાઓ વીરવૃત્તિના બળપર મહાઘંભથી બોલે છે કે, યમ પણ અમારા આગળ તુચ્છ છે! તેઓ કહે છે કે, અમે પ્રતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાને, હોડમાં મૃત્યુને પણ માર-

વાને, જગતનો સંહાર કરવાને અને સર્વ પૃથ્વીને ગળી જવાને, આકાશને ઉભું ને ઉભું બાળી મૂકવાને અને બાણોથી પવનને હાંકી મૂકવાને સમર્થ છીએ. આવી ચતુરંગ સેનાના બળપર કૃતાંતની સાથે પણ જે સ્પર્ધા કરે છે; તથા પરાક્રમના ગર્વથી જે ફાટી ગયા છે; વજ્ર કરતાં પણ જેના બોલ અતિ તીક્ષ્ણ તથા અગ્નિ કરતાં પણ અધિક દાહક છે; અને સંહારકાર્યમાં જેની આગળ હળાહળ વિષ તો મિષ્ટ લાગે છે, એવા વીરો પણ ગંધર્વનગરીના ભંડાર, આકાશનાં ગુંછળાં અથવા ચિત્રમાંનાં પૂતળાં જેવા નિર્જીવ છે, એમ તું સમજ. અરે ! જેવું મૃગજળનું પૂર આવે, ચીંથરાનો સર્પ કરવામાં આવે અથવા અલંકાર પહેરાવીને જેમ. પૂતળી ઉભી કરવામાં આવે તેવાં આ સૈન્યો છે. (૪૬૫)

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે હે અર્જુન ! તું ઉઠ, યશ મેળવ અને શત્રુને જીતીને સર્વ રાજ્યનો ઉપભોગ લે. આ લોકોને તો મેં ક્યારનાએ મારી મૂક્યા છે. તું માત્ર નિમિત્તરૂપે આગળ થા. (૩૩)

ટીકાઃ—બાકી જે બળથી શરીરની ચેષ્ટા ચાલે છે, તે બળને તો મેં પૂર્વેથીજ ગ્રસી મૂક્યું છે. હવે આ સર્વ સૈન્ય કુંભારના ઘડેલાં પૂતળાંની પેઠે નિર્જીવ છે. કળસૂત્રી પૂતળીઓને નચાવનારી દોરી તૂટતાં ગમે તે માણસના સ્પર્શથી તે ઉથલી પડે છે, તેમ આ સર્વ સૈન્યને આકાર તોડી નાખતાં કાંઈજ વાર લાગનાર નથી; માટે હે અર્જુન! સત્વર ઉભો થા અને શુદ્ધિમાં આવ. તેં ઉત્તરની ગાયો શત્રુઓ લઈ જવા લાગ્યા તે સમયે શત્રુનાં સર્વ સૈન્યપર મોહનાસ્ત્ર ફેંકી, વિરાટના ઉત્તર કુમારની પાસે તેમનાં શસ્ત્ર હરણ કરાવ્યાં હતાં, તેજ સૈન્ય હવે તે કરતાં પણ નિકૃષ્ટ થયું છે અને અનાયાસે રણમાં આવ્યું છે, તો તેનો સંહાર કર અને 'એકલા અર્જુને શત્રુઓને જીત્યા' એવો યશ પ્રાપ્ત કર. આ યશ કાંઈ લૂખો નથી, પરંતુ તેની સાથે રાજ્યની પણ પ્રાપ્તિ થશે. હે સવ્યસાચિન્! તું નિમિત્તમાત્ર થઈ શત્રુઓનો સંહાર કર.(૪૭૧)

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि माव्यथिष्ठा युध्य-

स्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥३४॥

શ્લોકાર્થઃ—દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને ઈતર પરાક્રમી યોદ્ધાઓને તો મેં પ્રથમજ માર્યા છે. એને તું માર; ખિન્ન થા મા; યુદ્ધ કર; રણમાં તું શત્રુને જીતશે. (૩૪)

ટીકાઃ—તું દ્રોણની ભીતિ ધરીશ મા; ભીષ્મનો ભય રાખીશ મા; અને કર્ણ ઉપર શસ્ત્ર શી રીતે ઉગામું એમ બોલીશ મા; અને જયદ્રથને મારવાને માટે શી યોજના કરવી ? તેનો પણ વિચાર કરીશ મા. એ વ્યતિરિક્ત બીજા નામાંકિત યોદ્ધાઓને પણ ભીંતપર ચીતરેલા સિંહની પેઠે નિર્જીવ સમજ. તે સર્વ પોતાથી લૂછાઇ જશે, તો પછી હે અર્જુન! આ યુદ્ધને માટે એકત્ર થયેલા ઈતર સાધારણ યોદ્ધાઓની તો વિસાતજ શી ? એ તો સર્વ હવે ભાસમાત્રજ છે. ખરેખર તો મેં તેમને ગ્રસી લીધાજ છે. જ્યારથી તે સઘળાઓને મારા મુખમાં ગયેલા ભાળ્યા, ત્યારથીજ તેમના આયુષ્યની પરિસમાપ્તિ થઇ ચૂકી છે. એ તો હવે ખાલી ખોળીઆ સમાન છે.માટે સત્વર ઉઠ અને મેં જેને માર્યા છે તેનો તું સંહાર કર. નકામો શોકસંકટમાં ડૂબી રહીશ નહિ. જે પ્રમાણે એક નિશાન તાકીને આપણેજ કૌતુકથી તેને ભેદીએ છીએ, તે પ્રમાણે આ સર્વનો નાશ કરવાને માટે તું નિમિત્તમાત્ર થા. અરે, જે તારી સાથે વેર કરતા હતા તેને તો ઉદ્દભરતાની સાથેજ આ વિશ્વરૂપ વ્યાઘ્રે ગ્રસ્યા છે, તો હવે યશસહિત રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી તું તેનો ઉપભોગ લે. સ્વભાવતઃ ઉન્મત્ત, સર્વ જગતમાં બળવાન તથા દુષ્ટ અને વિષ આપે એવા ભાઈબંધ તેને તો અનાયાસે ચપટીમાં ચાવી દીધા છે; આવી આ વાત, હે અર્જુન ! જગતનાં વાકૂપટપર લખી રાખ અને વિજય સંપાદન કર. (૪૮૧)

॥ संजय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય બોલ્યોઃ-કેશવનું આવું ભાષણ સાંભળી, થરથર કાંપતો કિરીટી હાથ જોડી, શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી નમ્રતાપૂર્વક બ્હીતો બ્હીતો ગદ્દગદિત અંતઃકરણસહિત પુનઃ બોલ્યો. (૩૫)

વાને, જગતનો સંહાર કરવાને અને સર્વ પૃથ્વીને ગળી જવાને, આકાશને ઉભું ને ઉભું બાળી મૂકવાને અને બાણોથી પવનને હાલતા બંધ દેવાને સમર્થ છીએ. આવી ચતુરંગ સેનાના બળપર કૃતાંતની સાથે પણ જે સ્પર્ધા કરે છે; તથા પરાક્રમના ગર્વથી જે ફાટી ગયા છે; શસ્ત્ર કરતાં પણ જેના બોલ અતિ તીક્ષ્ણ તથા અગ્નિ કરતાં પણ અધિક દાહક છે; અને સંહારકાર્યમાં જેની આગળ હળાહળ વિષ તો મિષ્ટ ગણાય છે, એવા વીરો પણ ગંધર્વનગરીના ભંડાર, આકાશનાં ગુંછળાં અથવા ચિત્રમાંનાં પૂતળાં જેવા નિર્જીવ છે, એમ તું સમજ. અરે! જેવું મૃગજળનું પૂર આવે, ચીંથરાનો સર્પ કરવામાં આવે અથવા અલંકાર પહેરાવીને જેમ. પૂતળી ઉભી કરવામાં આવે તેવાં આ સૈન્યો છે. (૪૬૫)

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम्। मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે હે અર્જુન! તું ઉઠ, યશ મેળવ અને શત્રુને જીતીને સર્વ રાજ્યનો ઉપભોગ લે. આ લોકોને તો મેં કયારનાએ મારી મૂકયા છે. તું માત્ર નિમિત્તરૂપે આગળ થા. (૩૩)

ટીકાઃ—બાકી જે બળથી શરીરની ચેષ્ટા ચાલે છે, તે સર્વને તો મેં પૂર્વેથીજ ગ્રસી મૂકયું છે. હવે આ સર્વ સૈન્ય કુંભારના ઘરનાં પૂતળાંની પેઠે નિર્જીવ છે. કળસૂત્રી પૂતળીઓને નચાવનારી દોરી તૂટતાં ગમે તે માણસના સ્પર્શથી તે ઉથલી પડે છે, તેમ આ સર્વ સૈન્યનો આકાર તોડી નાખતાં કાંઇજ વાર લાગનાર નથી; માટે હે અર્જુન! સત્વર ઉભો થા અને શુદ્ધિમાં આવ. તેં ઉત્તરની ગાયો શત્રુઓ લઇ જવા લાગ્યા તે સમયે શત્રુનાં સર્વ સૈન્યપર મોહનાસ્ત્ર ફેંકી, વિરાટના રાજકુમારની પાસે તેમનાં શસ્ત્ર હરણ કરાવ્યાં હતાં, તેજ સૈન્ય હવે તે વેળા કરતાં પણ નિકૃષ્ટ થયું છે અને અનાયાસે રણમાં આવ્યું છે, તો તેનો સંહાર કર અને 'એકલા અર્જુને શત્રુઓને જીત્યા' એવો યશ પ્રાપ્ત કર. આ યશ કાંઇ લૂખો નથી, પરંતુ તેની સાથે રાજ્યની પણ પ્રાપ્તિ થશે. હે સવ્યસાચિન્! તું નિમિત્તમાત્ર થઇ શત્રુઓનો સંહાર કર. (૪૭૧)

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान्। मया हतांस्त्वं जहि माव्यथिष्ठा युध्य-

અને તે પ્રત્યેક પોતપોતાના સમયમાંજ બળવાન હોય છે. જે સમયે ઉત્પત્તિ થવા લાગે, તે સમયે સ્થિતિ અને લયનો અભાવ હોય છે; સ્થિતિના સમયમાં ઉત્પત્તિ તથા લયનું કાંઇ ચાલતું નથી; અને લયના સમયમાં ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનો આપોઆપ અભાવ હોય છે. આ અવસ્થાઓ અનાદિ અને અનિવાર્ય છે; માટે આજે આપે જગતની સ્થિતિના સમયે તેને ગ્રસ્યું, એમ જે કહો છો એ મને રુચતું નથી. ત્યારે દેવ સંજ્ઞાથી બોલ્યાઃ-અરે! આ ઉભય સૈન્યોનું આયુષ્ય તો મેં તને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી આપ્યું તેમ ખૂટી ચૂક્યુંજ છે. બાકી બીજા લોકો તો યથાકાળેજ મરણ પામશે, એમ તું સમજ. આટલી વાત શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા એટલામાંજ અર્જુને સર્વ સૈન્યને પૂર્વવત્ તે સ્થળે દીઠું. પછી તે બોલ્યોઃ-હે દેવ! આપ વિશ્વના ચાલક અને સૂત્રધાર છો અને તેથીજ આ જગત પૂર્વસ્થિતિને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું છે. હે શ્રીહરિ! આપ દુઃખસાગરમાં ડૂબેલાઓને બહાર કાઢો છો, એવી આપની કીર્તિનું સ્મરણ જગતનાં માણસો કરી રહ્યાં છે તથા આપની કીર્તિનું વારંવાર સ્મરણ કરીને આનંદસમુદ્રના તરંગોમાં આળોટે છે. હે દેવ! આ જગત પોતાના જીવનને માટે આપ ઉપર પ્રીતિ કરે છે અને જે દુષ્ટ છે તેનો તો આપ નાશજ કરતા હોવાથી હે હૃષીકેશ! ત્રિભુવનમાંના રાક્ષસોને આપનો ભયજ લાગે છે; અને તેથી તેઓ આપનાથી દશે દિશામાં દૂર ભાગી જાય છે. બાકી દેવ, મનુષ્ય, સિદ્ધ, યક્ષ કિંબહુના સર્વ સ્થાવરજંગમ આપને જોઇને હર્ષયુક્ત બની આપને નમસ્કાર કરી રહ્યાં છે. (૫૦૬)

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાત્મન્! હે અનંત! હે દેવાધિદેવ! આપ શ્રેષ્ઠ છો અને બ્રહ્મદેવના પણ ઉત્પન્નકર્તા છો, તો પછી તે આપને શા-માટે નમસ્કાર ન કરે? હે જગન્નિવાસ! જે સત્ અને અસત્ છે તેથી અતીત જે અવિનાશી બ્રહ્મ તે આપ છો. (૩૭)

ટીકાઃ—હે નારાયણ! શા કારણથી રાક્ષસો આપને નમસ્કાર ન કરતાં દૂર નાસે છે? પણ એ આપને પૂછવાનું કેશું પ્રયોજન નથી; કારણ કે સૂર્યોદય થતાં અંધકાર શી રીતે રહેશે? સ્વપ્રકાશનું મુખ્ય સ્થાન જે આપ તે દૃષ્ટિગોચર થતાં નિશાચરો સહજ નાશ પામે છે. હે શ્રીરામ! આટલા દિવસ હું એ વાત સમજ્યો નહોતો; પરંતુ હવે

ટીકાઃ—જ્ઞાનદેવ કહે છેઃ-આ પ્રમાણે આ સર્વ કથા સંજયે મનોરથહીન ધૃતરાષ્ટ્રને કહી. સત્યલોકમાંથી ગંગાનો ઓઘ નીકળ્યા પછી જે પ્રમાણે ખળખળ ધ્વનિ કરે છે, તે પ્રમાણે ગંભીર વાણીએ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; કિંવા મેઘવૃષ્ટિ જે પ્રમાણે એકદમ ગડગડાટ કરે છે, અથવા સમુદ્રમંથનસમયે ક્ષીરાબ્ધિ જેમ મંદરાચળની રવૈથી ખળભળી ઉઠયો હતો; તે પ્રમાણે અનંત સ્વરૂપ, વિશ્વના મૂળ, ગંભીર વાણીથી વાક્ય બોલ્યા, તે અર્જુને થોડાં સાંભળ્યાં; પણ તેથી તેના સુખની કિંવા દુઃખની વૃદ્ધિ થઇ તે કાંઇ સમજી શકાયું નહિ. પરંતુ તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. તે અતિ નમ્રતાથી નમી બે હાથ જોડી વારંવાર શ્રીકૃષ્ણના ચરણપર મસ્તક મૂકવા લાગ્યો; અને કંઇક બોલવા જતો હતો એટલામાં તેનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો. હે શ્રોતાજનો ! આ સ્થિતિ સુખથી થઇ કે દુઃખથી તેનો આપજ વિચાર કરો; પરંતુ દેવના બોલવાથીજ અર્જુનની આવી સ્થિતિ થઇ, એમ શ્લોકમાંના પદના અર્થપરથી હું કહું છું. પછી બ્હીતાં બ્હીતાં તેણે ભગવાનના ચરણપર પુનઃ મસ્તક મૂક્યું અને તે બોલ્યોઃ-હે મહારાજ ! આપે એમજ કહ્યું કે, હું કાળરૂપ હોઇને આ સર્વને મેં જે ગ્રાસી નાખ્યા છે તે તો કેવળ મારો ખેલજ છે. (૪૬૦)

॥ अर्जुन उवाच ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે હૃષીકેશ ! આપની કીર્તિથી સર્વ જગત આનંદપૂર્ણ થાય છે અને આપનાપર પ્રેમ કરે છે; તેમજ રાક્ષસો ભયભીત થઇ દશે દિશાઓ તરફ દોડાદોડ કરે છે અને સર્વ સિદ્ધોના સમુદાય આપને નમસ્કાર કરે છે, તે યોગ્યજ છે(૩૬)

ટીકાઃ—મેં તમારૂં એ કથન સત્ય માન્યું હોત; પરંતુ તમે કાળરૂપ પરમેશ્વરે આમ શાંતિના સમયમાં જગતનો પ્રલય કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એ તો મને ઠીક લાગતું નથી. કોઇ મનુષ્યના અંગમાંથી તરૂણતા કાઢી લઇ તેમાં વૃદ્ધાવસ્થા શી રીતે મૂકી શકાશે ? માટે તમે જે કરવાનું કહો છો તે બહુધા અસંભવિત છે. જુઓ, હે અનંત ! દિવસના ચાર પ્રહર પૂરા કર્યા સિવાય ખરે બપોરેજ કદી સૂર્ય અસ્ત પામે કે ? આપ જે અખંડિત કાળ છો, તેને પણ ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે,

શ્લોકાર્થઃ—વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, કશ્યપાદિ પ્રજાપતિ તથા બ્રહ્મદેવના પિતા પણ આપજ છો. આપને સહસ્રધા નમસ્કાર હો; અને પુનઃ પુનઃ પણ નમસ્કાર હો. (૩૯) હે સર્વરૂપ પરમેશ્વર! આપને આગળ અને પાછળ સર્વ બાજુએ નમસ્કાર હો. જેના બળનો અને પરાક્રમનો પાર નથી, એવા આપ છો અને આપેજ સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કરી રાખેલું છે; માટે આપજ સર્વસ્વરૂપ છો. (૪૦)

ટીકાઃ—જેમાં આપ ન હો એવી આ જગતમાં કયી વસ્તુ છે? અને જ્યાં આપ ન હો એવું કયું સ્થાન છે? માટે આપ જ્યાં જ્યાં હો, ત્યાં ત્યાં મારા આપને નમસ્કાર હો. હે શ્રી અનંત! આપજ વાયુ છો; આપજ શાસન કરનાર યમ છો; પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો જઠરાગ્નિ પણ આપજ છો; આપજ વરુણ, ચંદ્ર તથા સૃષ્ટિ નિર્માણ કરનાર બ્રહ્મદેવ છો; અને બ્રહ્મદેવને ઉત્પન્ન કરનાર પણ આપજ છો. હે શ્રીજગન્નાથ! આ સિવાય પણ બીજી આપની જે જે વિભૂતિ સાકાર હોય કિંવા નિરાકાર હોય તેને મારા નમસ્કાર હો. આ પ્રમાણે અર્જુને પ્રેમભરેલા હૃદયે નમસ્કાર કર્યા; અને પુનઃ પુનઃ તે "હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો" એમ બોલવા લાગ્યો. પુનઃ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિપ્રતિ બરાબર આદિથી અંતસુધી નિહાળીને પુનઃ બોલ્યો કે "હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો." એકે એક અવયવ તરફ દૃષ્ટિ નાખી ચિત્તમાં સમાધાન પામી તે પુનઃ "હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો" એમ બોલવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે શ્રીઅનંતમાં અદ્ભુત રૂપો આશ્ચર્યથી જોતો જઇને "નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો" એમ તે બોલવા લાગ્યો. આ કરતાં અધિક સ્તુતિ શી કરવી? તે પણ સૂઝે નહિ અને સ્વસ્થ પણ બેસી શકાય નહિ. એવી સ્થિતિ અર્જુનની થઇ; જેથી તે પ્રેમભાવથી ગુંજી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે તેણે હજારો વાર નમસ્કાર કર્યા અને તે પુનઃ શ્રીહરિપ્રત્યે બોલ્યોઃ-મારી સન્મુખ જે આપ દેખાઓ છો તેને મારા નમસ્કાર હો. આપને પીઠ અને પેટ છે કે નહિ તે જોવાનું મારે શું કામ છે? તથાપિ હે સ્વામી! મારી પાછળ પણ આપ હોવાથી ત્યાં પણ આપને મારા નમસ્કાર હો. આપનાં ભિન્નભિન્ન અવયવોની ગણત્રી કરી શકાતી નથી; માટે સર્વ સ્વરૂપ જે આપ તેના સર્વાંગને નમસ્કાર હો. હે અનંત બળના ભંડાર! હે અમિત પરાક્રમી! હે સર્વત્ર સમરસ રહેલા! હે સર્વવ્યાપી! આપને નમસ્કાર હો. આકાશમાં સર્વત્ર અવકાશજ અવકાશ છે, તેમ સર્વ સ્થળે આપજ વ્યાપી રહેલા હોવાથી સર્વ કાંઇ

આપનો અલૌકિક મહિમા મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો છે. જ્યાંથી એ સૃષ્ટિની પંક્તિઓ અને પ્રાણીમાત્રની વેલીઓ સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રસરે છે, તે માયાનું આદિસ્થાન આપની ઇચ્છાજ છે. આપ નિરંતર પ્રફુલ્લિત સત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ છો, આપ અમાપ અને અનંત ગુણોથી ભરપૂર છો, આપ દેવોના પણ દેવ છો. હે સદાશિવ! આપ સકલ બ્રહ્માંડના નિવાસસ્થાન છો અને અવિનાશી છો; અને હે દેવ! વ્યક્ત પણ આપ છો અને અવ્યક્ત પણ આપજ છો; તથા તેનાથી અતીત એવું જે જ્ઞેય તત્ત્વ છે તે પણ આપજ છો. (૫૧૩)

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥

શ્લોકાર્થ:—આપ આદિદેવ છો અને પુરાણ પુરુષ છો; આપ આ વિશ્વનું લયસ્થાન છો; આપ જ્ઞાતા છો; આપ જાણવાયોગ્ય વસ્તુ છો અને આપ પરમપદ છો. હે અનંતરૂપ! આપ આ સર્વ જગતમાં વ્યાપક છો.

ટીકા:—આપ પુરુષ અને પ્રકૃતિના આદિકારણ છો અને મહત્તત્ત્વની સીમા પણ આપજ છો. આપના પૂર્વની કોઈ પણ વસ્તુ નથી. આપજ સર્વ વિશ્વના ચાલક છો અને સર્વ જીવોનું અધિષ્ઠાન છો, તથા ભૂત અને ભવિષ્યના જ્ઞાતા છો. શ્રુતિનાં નેત્રને જે સ્વરૂપથી સુખ થાય છે તે આપનું અભિન્ન સ્વરૂપજ છે. આ ત્રિભુવનને જે મહત્‌નો આશ્રય છે તે માયાને પણ આપનોજ આશ્રય છે; માટે આપ સર્વ સૃષ્ટિનું આશ્રયસ્થાન હોઈ પરમ શ્રેષ્ઠ છો અને બ્રહ્માંડના અંતકાળે માયા પણ આપનામાંજ લય પામે છે; કિંબહુના! હે દેવ! આ સર્વ જગત આપેજ વિસ્તાર્યું છે; એટલે અનંતસ્વરૂપ એવા જે આપ તેનું વર્ણન કોણ કરી શકશે? (૫૧૮)

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च । नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व । अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः

ગણીને હું આપની સાથે વિનોદથી બોલતો હતો. આપને ઘેર આવતો ત્યારે આપની બરોબરનું માન મેળવતો હતો અને જો મને બરાબર માન આપવામાં ન આવતું તો સ્નેહસંબંધને લીધે હું રીસાઈને પાછો આવતો હતો; અને હે શાર્ઙ્ગપાણિ! આપ મારાં ચરણો પકડીને મને મનાવતા હતા. આ પ્રમાણે જેમ ફાવે તેમ મેં આપનો અનાદર કર્યો હતો. શાણપણના ઘમંડથી હું આપની સામે પીઠ કરીને પણ બેઠો છું; હે શ્રીકૃષ્ણ! એ સર્વ મારી ચૂકજ થઇ. હે દેવ! આપની સાથે પટાબાજી ખેલતાં, અખાડામાં કુસ્તી કરતાં અને શેત્રંજ ખેલતાં આપનો તિરસ્કાર કરી આપની સાથે લડ્યો પણ છું. વળી જે ઉત્તમ વસ્તુ હોય તે મેં પ્રથમ લીધી છે. વળી આપ સર્વજ્ઞને શિખામણ આપી છે, તેમજ આપ અમારા શું સગા થાઓ છો એવી પૃચ્છા પણ કરી છે. આ રીતે ત્રિભુવનમાં પણ ન સમાય એવા અપરાધ મારે હાથે થયા છે, પરંતુ આપનાજ ચરણના સોગંદ છે કે, એ સર્વ અજાણપણાને લીધેજ થયું છે. હે દેવ! આપ ભોજનસમયે પ્રેમભાવે મારૂં સ્મરણ કરતા, પરંતુ હું નિરર્થક રીસાઈ બેસતાં, આપના અંતઃપુરમાં ખેલતાં પણ મને સંકોચ થતો નહોતો; અને શય્યાપર પણ આપની પાસેજ હું નિદ્રા લેતો હતો. હું આપને 'કૃષ્ણ' કહીને બોલાવતો અને બીજા યાદવોના જેવાજ માનતો હતો; અને જ્યારે આપ જવા માંડતા, ત્યારે હું સોગંદ ખાઇને આપને રોકતો હતો. અતપરિચયને લીધે અનેક વેળા હું આપના આસનપર બેઠો છું અને આપના શબ્દનો અનાદર કર્યો છે; માટે હે અનંત! આવી અમર્યાદાની બીજી કેટલી વાતો આપને કહું? હું સર્વ અપરાધોનો ભંડારજ છું; માટે હે પ્રભો! આપની સમક્ષ કિંવા પીઠ પાછળ મારે હાથે જે કાંઈ અપરાધ થયા હોય તે સર્વની માતાની પેઠે ક્ષમા કરો. ચાતુર્માસમાં નદીના મેલા પાણીનો પણ સમુદ્ર અંગીકાર કરે છે; તેમ પ્રીતિથી તથા ભૂલથી મેં આપની વિરુદ્ધ જે જે ભાષણો કર્યાં છે, તે તે હે મુકુંદ! ક્ષમા કરો. હે દેવ! આપની સહનશક્તિના પ્રતાપથીજ આ પૃથ્વી પ્રાણીમાત્રનો ભાર સહન કરી શકે છે. હે પુરુષોત્તમ! આપને જેટલી પ્રાર્થના કરૂં એટલી થોડી છે; માટે હે અતર્ક્ય કૃષ્ણ! હવે હું આપને શરણે છું; મારા સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરો.

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

આપજ છો. આમ સર્વત્ર આપજ કેવળ ભરેલા છો; અને જે પ્રમાણે દૂ
સાગરમાં તરંગો પણ દૂધનાજ આવે છે, તે પ્રમાણે હે દેવ! સર્વ પ
આપનુંજ રૂપ હોઈ આપથી ભિન્ન નથી એવી મને પ્રતીતિ થઇ ગ
છે; માટે હવે સર્વત્ર અને સર્વ કાંઇ આપજ છો. (૫૩૬)

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ।

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો! આપનો આ મહિમા ન જાણતાં હું આપ
મિત્ર સમજી હે કૃષ્ણ! હે યાદવ! હે સખા! આવું અમર્યાદાથી અથવ
પ્રીતિથી હું જે ઉદ્દામ ભાષણ બોલ્યો છું; (૪૧)

ટીકાઃ—પરંતુ હે પ્રભો! આપને મેં એવા જાણ્યા ન હતા,
તેથી હું આપની સાથે સગપણના સંબંધથી વર્ત્યો હતો. મારા હાથે
એ ઘણુંજ અયોગ્ય થયું છે. મેં અમૃતનો ઉપયોગ લીંપવામાં કર્યો
અથવા વાછરડાના બદલામાં કામધેનુને આપી દીધી છે. પારસનો
પહાડ હાથ લાગતાં તેને તોડીને ઘરને પાયો પૂર્યો છે; અને કલ્પતરુને
કાપીને તેની વાડ બનાવી છે. ચિંતામણિની ખાણ હાથ લાગે તો તેના
પથ્થરો ગોફણમાં ઘાલીને પક્ષી ઉડાડવામાં આવે; તેજ પ્રમાણે આપની
સાથેના અતિસ્નેહનો ખરો ઉપયોગ ન કરી લેતાં મેં આપને દૂર
કર્યા. આ આજનુંજ પ્રકટ ઉદાહરણ જુઓ કે, આ યુદ્ધ એવડું શું
મહત્ત્વનું કે મેં આપ પરબ્રહ્મને મારા સારથિ બનાવ્યા! હે કૃપાસાગર!
કૌરવની પાસે અમે આપને દૂત બનાવીને દોડાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે
હે જગદીશ્વર! અમે અમારા કામને માટે આપનો ઉપયોગ કર્યો.
યોગીઓનું સમાધિસુખ એવા આપને મેં મૂર્ખેજ ઓળખ્યા નહિ અને
આપની સાથે વિનોદ કર્યા કર્યો. (૫૪૩)

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥

શ્લોકાર્થઃ—વળી હે અચ્યુત! ખેલતાં, સૂતાં, બેસતાં અને જમતાં
મેં આપને મોઢે કિંવા અન્ય લોકોની સમક્ષ મશ્કરીમાં જે આપનું
અપમાન કર્યું, તે માટે હું આપને અનંતસ્વરૂપને ‘ક્ષમા કરો’ એવી
પ્રાર્થના કરું છું. (૪૨)

ટીકાઃ—આપ વિશ્વના આદિકારણ છો, આપની પૂર્વે કંઇ
પણ થયું નથી; એવા જે આપ સભામાં બેઠા હો ત્યારે આપને સર્વ

આપની પ્રાર્થના કરવાની પણ યોગ્યતા મારામાં નથી; માટે નાનાં બાળકો પિતાની સાથે લાડથી બોલે તેમ કહું છું કે, હે પ્રભો! પુત્રના હાથે પુષ્કળ અપરાધ થયા હોય તોપણ પિતા દ્વેષભાવ છોડીને તેને સહન કરે છે, તેમ મારા અપરાધો આપ સહન કરો. હે દેવ! મિત્રની ઉદ્ધતાઈ મિત્ર શાંતિથી સહન કરે છે, તેમ મારા અપરાધ આપ સહન કરો. મિત્ર પાસે સન્માન મેળવવાની કોઇ અપેક્ષા કરતું નથી, તેમ આપે અમારૂં ઉચ્છિષ્ટ ઉઠાવ્યું છે, તેની ક્ષમા કરો. જેમ પ્રિય સ્નેહીનો મેળાપ થતાં વીતેલાં સંકટો તેને કહેવામાં સંકોચ થતો નથી; અથવા જેણે પોતાનાં તન, મન અને આત્મા સુદ્ધાં પોતાના પતિને અર્પણ કર્યાં છે એવી પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિને મળતાં જે પ્રમાણે પોતાના મનની વાત તેને કહ્યા સિવાય રહી શકતી નથી; તે પ્રમાણે હે પ્રભો! મારા અપરાધો ક્ષમા કરવા માટે મેં આપને વિનતિ કરી. એ ઉપરાંત એક બીજી વાત પણ કહેવાની મને ઉત્કંઠા થઇ છે. (૫૭૮)

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५

શ્લોકાર્થઃ—હે દેવાધિદેવ! હે જગન્નિવાસ! પૂર્વે કદી ન જોએલા એવા આપના વિશ્વરૂપને જોઈને મને હર્ષ થયો છે અને ભયથી મારૂં મન અતિ વ્યાકુળ થયું છે; માટે હે દેવ! પ્રસન્ન થાઓ અને આપનું તે પૂર્વરૂપ મને બતાવો. (૪૫)

ટીકાઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ! આપની સાથે મૈત્રી કરીને 'મને વિશ્વરૂપ બતાવો' એવો આગ્રહ મેં સેવ્યો હતો તે અત્યંત દયાળુતાથી આપે તૃપ્ત કર્યો. આંગણામાં કલ્પતરુ વાવવાની અને કામધેનુનાં વાછરડાં રમાડવા દેવાની મારી હોંસ આપે પૂરી કરી. મને રમવાને માટે પાસાને બદલે નક્ષત્રો અને દડાને બદલે ચંદ્ર મેળવવાની આકાંક્ષા હતી તે આપે જાણે માતાની પેઠે પૂર્ણ કરી. જે અમૃત થોડું સરખું મેળવવું અશક્ય છે તેની આપે પૂરા ચારે મહિના જાણે વૃષ્ટિ કરી. ઉત્તમ રીતે જમીન તૈયાર કરીને તેના પ્રત્યેક ભાગમાં જાણે આપે ચિંતામણિ વાવ્યા. આ પ્રમાણે હે પ્રભો! આપે મારા સર્વ લાડકોડ પૂરા કરવાથી હું કૃતકૃત્ય થયો છું. જે વિશ્વરૂપ આપે મને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું તેની વાત સુદ્ધાં શંકર તથા બ્રહ્મદેવે સાંભળી નથી; તો પછી તેને તેમણે દૃષ્ટિથી તો ક્યાંથીજ જોયુ હોય! ઉપનિષદ્‌ને પણ જેનો ભેટો થયો નથી, એવું આપનું આંતર રૂપ આપે મને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું. કલ્પના આદિથી આજ-

શ્લોકાર્થઃ—હે દેવ! જેનું સામર્થ્ય અનુપમ છે એવા આપ આ ચરાચર જગતના ઉત્પાદક તથા અતિશ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય એવા ગુરુ છો. આપ સમાન આ ત્રૈલોક્યમાં અન્ય કોઇ નથી; તો પછી આપનાથી અધિક તો ક્યાંથીજ હોય? (૪૩)

ટીકાઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ! હવેજ મેં આપનો મહિમા યથાર્થ જાણ્યો. હે દેવ! આપજ આ ચરાચરનું ઉત્પત્તિસ્થાન છો. આપજ વિષ્ણુ, શંકરાદિ સર્વ દેવોના પરમ દૈવત છો; અને તે બ્રહ્મદેવને વેદ ભણાવનાર મૂળગુરુ આપજ છો. હે શ્રીરામ! આપ ગંભીર છો અને સર્વ ભૂતો પ્રત્યે આપની સમદૃષ્ટિ છે. આપ સર્વ ગુણોમાં અપ્રતિમ અને અદ્વિતીય છો. આપની બરોબરીનો બીજો કોઈ નથી; કારણ કે આપે જે આકાશ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેમાં સર્વ જગતનો સમાવેશ થાય છે. આવા જે આપ તેની બરોબરીનો બીજો કોઈ છે, એ બોલવું લજ્જાસ્પદ છે; તો પછી આપનાથી બીજો કોઇ અધિક છે, એમ તો કહેવાયજ કેમ! સર્વ ત્રિભુવનમાં આપ એકજ રહેલા હોઇ, આપની બરોબરીનો કિંવા આપનાથી અધિક બીજો કોઈજ નથી; આપનો મહિમા અગાધ છે અને તેનું વર્ણન કરવાને હું અસમર્થ છું. (૫૬૬)

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीडयम्। पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે હે દેવ! સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી, સ્તુત્ય અને સમર્થ એવા આપને પ્રસન્ન થવા માટે હું પ્રાર્થના કરૂં છું. જેમ પિતા પુત્રના અપરાધ, મિત્ર મિત્રના અપરાધ અને પુરુષ પોતાની પ્રિયાના અપરાધ સહન કરે છે; તે પ્રમાણે આપ મારા અપરાધ સહન કરવાને યોગ્ય છો.

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે બોલી અર્જુને ભગવાનને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને આ વખતે તેને અષ્ટસાત્વિક ભાવ ઉત્પન્ન થયા. પછી તે ગદ્‌ગદ થઇને કહેવા લાગ્યોઃ—પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ અને મને અપરાધરૂપી સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢો. આપ જે સર્વ વિશ્વના સંબંધી છો તેમને હું ન ઓળખી શકયો. આપ વર્ણન કરવાને યોગ્ય હોવા છતાં પણ સભામાં આપ પ્રેમથી મારૂં વર્ણન કરતા હતા ત્યારે ઉલટો હું ક્રોધિત થઇને અધિકાધિક બડબડાટ કરતો હતો. હે મુકુંદ! મારા હાથથી આવા જે અમર્યાદ અપરાધ થયા છે તેમાંથી મારૂં રક્ષણ કરો.

પ્રમાણે પ્રભુના ઘુંટણથી મદનને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુએ મસ્તકપર ધારણ કરેલા મુકુટને મસ્તકના સૌંદર્યથી વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે અને અંગની પ્રભાથી શૃંગારને શોભા મળે છે. ગળામાં ધારણ કરેલી વૈજયંતી માળા ઇંદ્રધનુષ્યના મધ્યભાગમાં આકાશના વાદળસમાન શોભે છે. રાક્ષસોને પણ મોક્ષપદ આપનારા પ્રભુના હાથમાંનાં ગદા તથા ચક્ર કેટલાં સૌમ્ય હોય છે! માટે હે પ્રભો! આવી આપની સર્વ શોભા જોવાને હું ઉત્સુક છું; માટે હવે તે રૂપ ધારણ કરો. જો તે રૂપ પાછું દૃષ્ટિગોચર ન થાય તો પછી આ વિશ્વરૂપની કિંમત પણ ઓછીજ સમજું છું. અમોને તમારી મૂર્તિવિના ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ દેનારૂં બીજું કાંઇ પણ છે નહિ; માટે હવે આ વિશ્વરૂપ સંકેલી લઇ ચતુર્ભુજ મોહિનીરૂપ ધારણ કરો.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! તારા સિવાય પૂર્વે અન્ય કોઇએ પણ દીઠું નથી એવું મારૂં આ દિવ્ય, તેજોમય, સર્વવ્યાપક, અપાર, સર્વના મૂળરૂપ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપ મેં પ્રસન્ન થઇને મારા યોગસામર્થ્યથી મેં તને દેખાડ્યું. (૪૭)

ટીકાઃ—અર્જુનનું આવું બોલવું સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને મહદ્ આશ્ચર્ય થયું અને તેઓ બોલ્યાઃ-તારા જેવો અવિચારી મનુષ્ય મેં જોયો નથી. તને જે ઉત્તમ લાભ થયો છે, તેથી આનંદ ન પામતાં ભીતિથી બીકણની પેઠે શું બોલે છે? હું પ્રસન્ન થાઉં છું ત્યારેજ મારૂં આ સ્વરૂપ દેખાડું છું. તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાટેજ આટલું બધું ધ્યાન રાખ્યું છે. મારૂં મન તારી પ્રેમભક્તિથીજ આટલું બધું ઘેલું બની ગયું; અને મારૂં જે પરમ ગુહ્ય વિશ્વરૂપ તેનો ધ્વજ ઉભો કર્યો. એ મારૂં અખંડ અને અનાદિ સ્વરૂપ હોઇ, એમાંથીજ કૃષ્ણાદિક અવતાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ સ્વરૂપ કેવળ જ્ઞાનતેજથી બનેલું વિશ્વમય, અનંત અને અચલ હોઇ, સર્વ વસ્તુનું આદિકારણ છે. હે અર્જુન! તારા સિવાય અન્ય કોઇએ તે સાંભળ્યું પણ નથી અને જોયું પણ નથી; કારણ કે એ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઇ શકે એવું નથી. (૬૧૬)

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

પર્યંતમાં મારા જેટલા જન્મો થઇ ગયા છે, તે સર્વ જન્મોમાં આવું રૂપ કદી જોયું કે સાંભળ્યું નથી. આ વિશ્વરૂપની છાયામાં સુદ્ધાં બુદ્ધિની કલ્પના પહોંચી નથી શકતી, તો પછી મનમાં તો તેની સ્મૃતિ હોયજ ક્યાંથી ? આવી સ્થિતિમાં તે વિશ્વરૂપ નજરે જોવાની તો વાતજ શી કરવી ? હે દેવ ! આપનું વિશ્વરૂપ જોઇને મારૂં મન પ્રફુલ્લિત થઇ ગયું છે; પરંતુ હવે એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે કે, આપની સાથે વાર્તાલાપ કરીને તથા આપને આલિંગન દઈને આપની સમીપતાનો લહાવો લઉં. તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા છતાં આપની આવી સ્થિતિમાં આપના કયા મુખની સાથે વાર્તાલાપ કરવો ? અને કોને આલિંગન દેવું ? કારણ કે આપનાં રૂપો તથા મુખોનો તો પાર નથી. જેમ પવન સાથે દોડવું કિંવા ગગનને આલિંગન દેવું બની શકતું નથી, જેમ અગાધ સમુદ્રમાં જળક્રીડા થઇ શકતી નથી; તેમ આપના વિશ્વરૂપનો ઉપભોગ ન લઇ શકાતાં કરી તેની મને ભીતિ લાગે છે; માટે હે દેવ ! એ સ્વરૂપને આપ આટોપી લ્યો. જેમ કૌતુકથી ચરાચરનું અવલોકન કરીને પણ પાછું ઘેરજ જવાનું મન થાય છે, તેમ આપનું ચતુર્ભુજ રૂપજ અમારૂં વિશ્રાંતિસ્થાન છે. મેં સર્વ યોગનો અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ તે વડે મને એનુંજ દર્શન થયું છે; અને શાસ્ત્રોનો વિચાર કરતાં પણ તેજ સ્વરૂપનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત થાય છે. અમે સર્વ યજ્ઞો કર્યા તો તેની ફલપ્રાપ્તિમાં પણ એજ રૂપ છે; અને એજ રૂપને માટે તીર્થો કરવાં પડે છે. જે જે પુણ્યદાન અમે કરીએ છીએ, તે પણ એ રૂપની પ્રાપ્તિ માટેજ. આ પ્રમાણે તે ચતુર્ભુજ રૂપપ્રત્યે મારા મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે; અને તે જોવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉપજી છે. માટે મારી એ ઉત્કંઠા સત્વર પૂર્ણ કરો. હે મનની વાત જાણનાર જગન્નિવાસ ! હે પરમપૂજ્ય દેવાધિદેવ ! પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

શ્લોકાર્થઃ—હે સહસ્રબાહો વિશ્વમૂર્તે ! મસ્તકે મુકુટ અને હસ્તમાં ગદા તથા ચક્ર ધારણ કર્યાં હોય એવી આપની મૂર્તિ જોવાની મારી ઇચ્છા છે; માટે આપ તેજ ચતુર્ભુજ રૂપવાળા થાઓ. (૪૬)

ટીકાઃ—હે દેવ ! જેની આગળ ઇંદ્રનીલમણિ પણ ઝાંખો પડી જાય છે એવા આપના અંગની કાંતિનું ક્યાંસુધી વર્ણન કરૂં ? આપની કાંતિને લીધેજ નીલકમળમાં તથા આકાશમાં પણ નીલતા આવે છે. જેમ મરકતમણિમાં સૌગંધ્ય આવે કિંવા આનંદને હાથ પગ, તે

પ્રમાણે પ્રભુના ઘુંટણથી મદનને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુએ મસ્તક-પર ધારણ કરેલા મુકુટને મસ્તકના સૌંદર્યથી વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે અને અંગની પ્રભાથી શૃંગારને શોભા મળે છે. ગળામાં ધારણ કરેલી વૈજયંતી માળા ઈંદ્રધનુષ્યના મધ્યભાગમાં આકાશના વાદળસમાન શોભે છે. રાક્ષસોને પણ મોક્ષપદ આપનારા પ્રભુના હાથમાંનાં ગદા તથા ચક્ર કેટલાં સૌમ્ય હોય છે! માટે હે પ્રભો! આવી આપની સર્વ શોભા જોવાને હું ઉત્સુક છું; માટે હવે તે રૂપ ધારણ કરો. જો તે રૂપ પાછું દૃષ્ટિગોચર ન થાય તો પછી આ વિશ્વ-રૂપની કિંમત પણ ઓછીજ સમજું છું. અમોને તમારી મૂર્તિ-વિના ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ દેનારૂં બીજું કાંઇ પણ છે નહિ; માટે હવે આ વિશ્વરૂપ સંકેલી લઇ ચતુર્ભુજ મોહિનીરૂપ ધારણ કરો.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! તારા સિવાય પૂર્વે અન્ય કોઇએ પણ દીઠું નથી એવું મારૂં આ દિવ્ય, તેજોમય, સર્વ-વ્યાપક, અપાર, સર્વના મૂળરૂપ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપ મેં પ્રસન્ન થઇને મારા યોગસામર્થ્યથી મેં તને દેખાડયું. (૪૭)

ટીકાઃ—અર્જુનનું આવું બોલવું સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને મહદ્ આ-શ્ચર્ય થયું અને તેઓ બોલ્યાઃ-તારા જેવો અવિચારી મનુષ્ય મેં જોયો નથી. તને જે ઉત્તમ લાભ થયો છે, તેથી આનંદ ન પામતાં ભીતિ-થી બીકણની પેઠે શું બોલે છે? હું પ્રસન્ન થાઉં છું ત્યારેજ મારૂં આ સ્વરૂપ દેખાડું છું. તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાટેજ આટલું બધું ધ્યાન રચ્યું છે. મારૂં મન તારી પ્રેમભક્તિથીજ આટલું બધું ઘેલું બની ગયું; અને મારૂં જે પરમ ગુહ્ય વિશ્વરૂપ તેનો ધ્વજ ઉભો કર્યો. એ મારૂં અખંડ અને અનાદિ સ્વરૂપ હોઇ, એમાંથીજ કૃષ્ણાદિક અ-વતાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ સ્વરૂપ કેવળ જ્ઞાનતેજથી બનેલું વિશ્વ-મય, અનંત અને અચલ હોઇ, સર્વ વસ્તુનું આદિકારણ છે. હે અર્જુન! તારા સિવાય અન્ય કોઇએ તે સાંભળ્યું પણ નથી અને જોયું પણ નથી; કારણ કે એ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઇ શકે એવું નથી. (૬૧૬)

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।

પર્યંતમાં મારા જેટલા જન્મો થઇ ગયા છે, તે સર્વ જન્મોમાં આવું રૂપ કદી જોયું કે સાંભળ્યું નથી. આ વિશ્વરૂપની છાયામાં સુદ્ધાં બુદ્ધિની કલ્પના પહોંચી નથી શકતી, તો પછી મનમાં તો તેની સ્મૃતિ હોયજ ક્યાંથી ? આવી સ્થિતિમાં તે વિશ્વરૂપ નજરે જોવાની તો વાતજ શી કરવી? હે દેવ! આપનું વિશ્વરૂપ જોઇને મારું મન પ્રફુલ્લિત થઇ ગયું છે; પરંતુ હવે એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે કે, આપની સાથે વાર્તાલાપ કરીને તથા આપને આલિંગન દઇને આપની સમીપતાનો લહાવો લઉં. તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા છતાં આપની આવી સ્થિતિમાં આપના કયા મુખની સાથે વાર્તાલાપ કરવો ? અને કોને આલિંગન દેવું ? કારણ કે આપનાં રૂપો તથા મુખોનો તો પાર નથી. જેમ પવન સાથે દોડવું કિંવા ગગનને આલિંગન દેવું બની શકતું નથી, જેમ અગાધ સમુદ્રમાં જળક્રીડા થઇ શકતી નથી; તેમ આપના વિશ્વરૂપનો ઉપભોગ ન લઇ શકાતાં ઉલટી તેની મને ભીતિ લાગે છે; માટે હે દેવ! એ સ્વરૂપને આપ આટોપી લ્યો. જેમ કૌતુકથી ચરાચરનું અવલોકન કરીને પણ પાછું ઘેરજ જવાનું મન થાય છે, તેમ આપનું ચતુર્ભુજ રૂપજ અમારું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. મેં સર્વ યોગનો અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ તે વડે મને એનુંજ દર્શન થયું છે; અને શાસ્ત્રોનો વિચાર કરતાં પણ તેજ સ્વરૂપનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત થાય છે. અમે સર્વ યજ્ઞો કર્યા તો તેની ફલપ્રાપ્તિમાં પણ એજ રૂપ છે; અને એજ રૂપને માટે તીર્થો કરવાં પડે છે. જે જે પુણ્યદાન અમે કરીએ છીએ, તે પણ એ રૂપની પ્રાપ્તિ માટેજ. આ પ્રમાણે તે ચતુર્ભુજ રૂપપ્રત્યે મારા મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે; અને તે જોવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉદ્ભવી છે. માટે મારી એ ઉત્કંઠા સત્વર પૂર્ણ કરો. હે મનની વાત જાણનાર જગન્નિવાસ ! હે પરમપૂજ્ય દેવાધિદેવ! પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

શ્લોકાર્થઃ—હે સહસ્રબાહો વિશ્વમૂર્તે! મસ્તકે મુકુટ અને હસ્તમાં ગદા તથા ચક્ર ધારણ કર્યાં હોય એવી આપની મૂર્તિ જોવાની મારી ઇચ્છા છે; માટે આપ તેજ ચતુર્ભુજ રૂપવાળા થાઓ. (૪૬)

ટીકાઃ—હે દેવ! જેની આગળ ઇંદ્રનીલમણિ પણ ઝાંખો પડી જાય છે એવા આપના અંગની કાંતિનું ક્યાંસુધી વર્ણન કરું ? આપની કાંતિને લીધેજ નીલકમળમાં તથા આકાશમાં પણ નીલતા આવે છે. મરકતમણિમાં સૌગંધ્ય આવે કિંવા આનંદને હાથ ફૂટે, તે

પ્રમાણે પ્રભુના મુંદડ્યુથી મદનને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુએ મસ્તક-પર ધારણ કરેલા મુકુટને મસ્તકના સૌંદર્યથી વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે અને અંગની પ્રભાથી શૃંગારને શોભા મળે છે. ગળામાં ધારણ કરેલી વૈજયંતી માળા ઇંદ્રધનુષ્યના મધ્યભાગમાં આકાશના વાદળસમાન શોભે છે. રાક્ષસોને પણ મોક્ષપદ આપનારા પ્રભુના હાથમાંનાં ગદા તથા ચક્ર કેટલાં યોગ્ય હોય છે! માટે હે પ્રભો! આવી આપની સર્વ શોભા જોવાને હું ઉત્સુક છું; માટે હવે તે રૂપ ધારણ કરો. જો તે રૂપ પાછું દષ્ટિગોચર ન થાય તો પછી આ વિશ્વ-રૂપની કિંમત પણ થોડીજ સમજુ છું. અમોને તમારી મૂર્તિ-વિના ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ દેનારૂં બીજું કાંઇ પણ છે નહિ; માટે હવે આ વિશ્વરૂપ સંકેલી લઇ ચતુર્ભુજ મોહિનીરૂપ ધારણ કરો.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! તારા સિવાય પૂર્વે અન્ય કોઇએ પણ દીઠું નથી એવું મારૂં આ દિવ્ય, તેજોમય, સર્વ-વ્યાપક, અપાર, સર્વના મૂળરૂપ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપ મેં પ્રસન્ન થઇને મારા યોગસામર્થ્યથી મેં તને દેખાડયું. (૪૭)

ટીકાઃ—અર્જુનનું આવું બોલવું સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને મહદ્ આ-શ્ચર્ય થયું અને તેઓ બોલ્યાઃ-તારા જેવો અવિચારી મનુષ્ય મેં જોયો નથી. તને જે ઉત્તમ લાભ થયો છે, તેથી આનંદ ન પામતાં ભીતિ-થી બીકણની પેઠે શું બોલે છે? હું પ્રસન્ન થાઉં છું ત્યારેજ મારૂં આ સ્વરૂપ દેખાડું છું. તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાટેજ આટલું બધું ધ્યાન રચ્યું છે. મારૂં મન તારી પ્રેમભક્તિથીજ આટલું બધું ઘેલું બની ગયું; અને મારૂં જે પરમ ગુહ્ય વિશ્વરૂપ તેનો ધ્વજ ઉભો કર્યો. એ મારૂં અખંડ અને અનાદિ સ્વરૂપ હોઇ, એમાંથીજ કૃષ્ણાદિક અ-વતાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ સ્વરૂપ કેવળ જ્ઞાનતેજથી બનેલું વિશ્વ-મય, અનંત અને અચલ હોઇ, સર્વ વસ્તુનું આદિકારણ છે. હે અર્જુન! તારા સિવાય અન્ય કોઇએ તે સાંભળ્યું પણ નથી અને જોયું પણ નથી; કારણ કે એ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઇ શકે એવું નથી. (૬૧૬)

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवं रूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

શ્લોકાર્થ:—હે કુરુશ્રેષ્ઠ! આ મૃત્યુલોકમાં તારા સિવાય કોઈને પણ આ પ્રકારનું મારૂં વિશ્વરૂપ વેદાધ્યયન, યજ્ઞાચરણ, દાન, કર્માચરણ તેમજ ઉગ્ર તપશ્ચરણથી પણ દૃષ્ટિગોચર થવું શકય નથી.(૪૮)

ટીકા:—આ સ્વરૂપની શોધ કરતાં કરતાં વેદો પણ મુંગા બની ગયા છે; યજ્ઞ પણ સ્વર્ગપર્યંત જઈ પાછા વળ્યા; સાધકોએ અતિ મહેનતવાળો જાણીને યોગાભ્યાસ છોડી દીધો અને અધ્યયન કરનારા પણ આ સ્વરૂપ સુલભતાથી પામી શકતા નથી. પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત થયેલાં સત્કર્મો પોતાની શ્રેષ્ઠતાના ભ્રમથી દોડાદોડ કરે તોયે તે મહાશ્રમથી સત્યલોકપર્યંતજ આવી શકે છે; તપસ્વીઓએ એનું ઐશ્વર્ય જોઈને ઉભાં ઉભાંજ પોતાનું ઉગ્રપણું છોડી દીધું. આ પ્રમાણે તપાદિ સાધન કરનાર પણ એથી દૂર રહ્યા છે. આવું જે વિશ્વરૂપ તારી દૃષ્ટિએ સહજમાં પડયું; તેવી રીતે આ મનુષ્યલોકમાં બીજા કોઈને પણ થાય તેમ નથી! આજે આ જગતમાં ધ્યાનસંપત્તિને પાત્ર એવો તું એકજ માણસ છે. બ્રહ્મદેવના નસીબમાં પણ આ વિશ્વરૂપદર્શનનો લાભ નથી. (૬૨૨)

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! આ મારૂં આવું ઘોર રૂપ જોઈને તને ભય અને મૂઢતા ન થાઓ. તું હવે ભયરહિત થઈ પ્રેમપૂર્વક મારૂં આ રૂપ પુનઃ બરાબર રીતે જો.(૪૯)

ટીકા:—માટે વિશ્વરૂપદર્શનના લાભથી ધન્યતા માન. એનાથી ભય ન પામ. એના કરતાં કોઈ પણ વસ્તુને ઉત્તમ માનતો નહિ. અમૃતથી ભરેલો સમુદ્ર પ્રાપ્ત થતાં તેમાં ડબી મરવાના ભયથી કોઈ તેનો ત્યાગ કરશે? કિંવા સુવર્ણના ડુંગરને અત્યંત મોટો ધારીને કોઈ તેને છોડી દેશે? ચિંતામણિ પ્રાપ્ત થતાં, તેને અંગપર ધારણ કરવાથી બોજો લાગશે, એમ જાણી કોઈ તેને ફેંકી દેશે? કામધેનુ પ્રાપ્ત થતાં, આપણાથી તેનું પોષણ થઈ શકશે નહિ, એમ ધારી કોઈ તેને ત્યજશે? ચંદ્ર ઘેર આવે તો ઉષ્ણતાનો ભય લાવીને કોઈ તેને [illegible]ર કાઢી મૂકશે? 'તું અજવાળું પાડે છે માટે દૂર જા' એમ કોઈ [illegible]ને કહેશે? તેજ પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપ આજે તારા જોવામાં સહજે

આવ્યું છે, છતાં તને આવો ગભરાટ શામાટે થાય છે? પણ હે અર્જુન! તું અજ્ઞાની હોવાથી કાંઇ સમજતો નથી. તને શું કહેવું? તું અંગને છોડી છાયાને ઇચ્છે છે. તું સાકાર ચતુર્ભુજ રૂપ પર પ્રીતિ કરે છે; પરંતુ તે મારૂં સત્ય સ્વરૂપ નથી. માટે હે પાર્થ! હજી પણ તે રૂપની આસ્થા છોડ અને વિશ્વરૂપ પ્રતિ અનાસ્થા ધરીશ મા. એ રૂપ યદ્યપિ વિકરાળ અને વિસ્તૃત છે, તોપણ તેમાં તું સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખ. જે પ્રમાણે કૃપણ પોતાનું મન દ્રવ્યના ભંડારમાં રાખી માત્ર શરીરથીજ જગતના વ્યવહાર કરે છે, કિંવા માળામાં રહેલાં પાંખો ફૂટયાવિનાનાં પોતાનાં બચ્ચાંમાં જીવ રાખીને પક્ષિણી આકાશમાં ભ્રમણ કરે છે; અથવા ગાય ડુંગરપર ચરે છે તોપણ તેનો જીવ ઘેર બાંધેલા વાછરડામાં લાગેલો હોય છે; તે પ્રમાણે તારો પ્રેમ વિશ્વરૂપમાં કાયમ રાખ અને મનના સુખોપભોગ માટેજ મારી ચતુર્ભુજ મૂર્તિનું ધ્યાન ધર. હે પાંડવ! વારંવાર આ મારાં વાક્યો સ્મરણમાં રાખ; અને આ મારા સ્વરૂપથી તું તારો સદ્ભાવ અન્ય સ્થળે જવા દઇશ નહિ. એ તેં પૂર્વે કદી જોયું નહોતું, તેથી તને ભીતિ ઉત્પન્ન થઇ છે તે છોડી દે. પછી વિશ્વરૂપ ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! તારા કહેવા પ્રમાણે હું હવે મારૂં પૂર્વનું ચતુર્ભુજ રૂપ ધારણ કરૂં છું, તે તું સુખેથી જો.

॥ संजय उवाच ॥

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा

શ્લોકાર્થઃ—સંજય બોલ્યોઃ-ભગવાન વાસુદેવે આ પ્રમાણે કહીને પુનઃ પોતાનું રૂપ અર્જુનને બતાવ્યું; અને સૌમ્ય રૂપવાળા થઇને ભીતિ પામેલા અર્જુનને પુનઃ ધૈર્ય આપ્યું. (૫૦)

ટીકાઃ—આટલાં વાક્યો બોલી દેવે પુનઃ તત્ત્વજ મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું; પરંતુ તેથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. એ તો દેવના ભક્તોપરના પ્રેમનો પ્રભાવ છે! કોઇ વસ્તુ માગી લઇને પછી તેને ફેંકી દેવી અથવા રત્નમાં દૂષણ બતાવવું અથવા એકાદ રૂપવાન કન્યાને જોયા પછી 'મને એ ગમતી નથી' એમ કહેવું એવો પ્રકાર આ થયો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનું જે ઉત્તમ વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, એના કરતાં તેનાપર વધુ પ્રીતિ તે શી હોઇ શકે? સુવર્ણની લગડી ભાગીને તેના મનગમતા દાગીના બનાવ્યા પછી તે જો મનને પસંદ ન પડે

તો જેમ તેની પુનઃ લગડી બનાવવામાં આવે, તે પ્રમાણે પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણરૂપ હતું તેનું, અર્જુનના પ્રેમને માટે વિશ્વરૂપ કરવામાં આવ્યું, પરંતુ તે તેના મનને રુચ્યું નહિ; માટે પુનઃ કૃષ્ણરૂપ થયું. આ પ્રકારે શિષ્યની હઠ સહન કરનાર ગુરુ કોઇ પણ દેશમાં જોવામાં આવ્યો છે કે? આ પ્રમાણે દેવ પોતાના ભક્તપર કેટલી પ્રીતિ રાખે છે તેનું વર્ણન પણ થઇ શકતું નથી; એમ સંજય બોલ્યો. પછી ભગવાને જે વિશ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું હતું, તેનો પુનઃ તેજ કૃષ્ણરૂપમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. જે પ્રમાણે પરમાત્મસ્વરૂપમાં સર્વ જીવસ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે, અથવા બીજમાં વૃક્ષ સમાઇ જાય, કિંવા સ્વપ્નનો વિચાર જાગ્રદવસ્થામાં નષ્ટ થાય; તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પાછી ચતુર્ભુજ મૂર્તિ ધારણ કરી વિશ્વરૂપના યોગનો લય કર્યો. જેમ સૂર્યની પ્રભા સૂર્યમાંજ લય પામે છે; મેઘ આકાશમાંજ લય પામે છે; સમુદ્રની ભરતીને સમુદ્રજ જીરવે છે; તેમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અર્જુનની રુચિને માટે કૃષ્ણરૂપ આકૃતિમાં જે વિશ્વરૂપ વસ્ત્રની ગડી હતી, તે ઉઘાડીને બતાવવામાં આવી; પરંતુ તે વસ્ત્રની લંબાઇ, પનો અને રંગ બરાબર રીતે જોયા પછી, અર્જુનરૂપી ગ્રાહકને તે વસ્ત્રપર પ્રીતિ ન થવાથી પુનઃ તેની ગડી વાળી દેવામાં આવી. આ પ્રમાણે વિશ્વરૂપની અતિવૃદ્ધિ થવાથી સર્વ જગત તેથી વ્યાપ્ત થઇ ગયું હતું; પરંતુ હવે તેજ રૂપ મોહક ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ બની ગયું. કિંબહુના, અનંતેજ પુનઃ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ડરી ગયેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું. એકાદ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં સ્વર્ગે જઇ, એકાએક જાગ્રત થવાથી ચકિત થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુન ચકિત થયો; કિંવા ગુરુકૃપા થતાંવેંતજ સર્વ પ્રપંચજ્ઞાન લય પામી જેમ પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને જોવાથી અર્જુનની સ્થિતિ થઇ. અર્જુનના મનને એમ લાગ્યું કે, આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિની આડે જે વિશ્વરૂપનો પડદો હતો, તે નષ્ટ થયો એ બહુ સારું થયું. જે પ્રમાણે કાળને જીતવામાં આવે, કિંવા ભયંકર પવનમાંથી છૂટકો થાય, કિંવા સાતે સમુદ્ર તરી ગયા પછી આનંદનો ઉદ્ભવ થાય; તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપ જોયા પછી શ્રીકૃષ્ણરૂપ જોતાં અર્જુનના ચિત્તમાં અતિ આનંદ થયો. પછી સૂર્યાસ્ત થયા પછી આકાશમાં નક્ષત્રો પ્રકાશવા લાગે છે, તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપ નષ્ટ થયા પછી અર્જુનને સર્વ લોકસમુદાય સહવર્તમાન પૃથ્વી દૃષ્ટિગોચર થઇ. હવે તેને તેજ કુરુક્ષેત્ર માલૂમ પડ્યું તથા પોતાના અને શત્રુના સૈન્યમાં ને ગોત્રજો એકબીજાપર શસ્ત્રાસ્ત્રની વૃષ્ટિજ કરવા તૈયાર થઇ ઉભા છે;

પોતાનો રથ પણ તેજ ઠેકાણે ઉભો છે અને ભગવાન લક્ષ્મીપતિ ધુંસરી-પર બેઠા છે તથા પોતે રથની નીચે ઉભો છે, એમ નજરે પડયું.(૬૬૨)

॥ अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે જનાર્દન ! આ આપનું સૌમ્ય માનવરૂપ જોઇ હવે હું સાવધ થયો છું અને મારૂં મન પૂર્વવત્ સ્વસ્થ બન્યું છે. (૫૧)

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુનના માગવા પ્રમાણે પ્રભુએ પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ ધારણ કર્યું; એટલે તેને જોઇને અર્જુન બોલ્યોઃ-હે મહારાજ ! ખરેખર, હવે હું બચ્યો છું. તેનું જ્ઞાન બુદ્ધિને છોડીને ભીતિથી અરણ્યમાં જતું રહ્યું હતું, અહંકારસહિત મન પલાયન કરી ગયું હતું, ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર બંધ પડયા હતા, વાચા બોલવું વિસરી ગઇ હતી; અને આ પ્રમાણે શરીરરૂપી આશ્રમમાં અવ્યવસ્થા ચાલી રહી હતી; તે સર્વ મટી જઇને હવે તેની ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપાર કરવા લાગી. આ પ્રમાણે સુખ થવાથી અર્જુન બોલ્યોઃ-હે દેવરાય ! આપે આ રૂપનું દર્શન મને કરાવ્યું એ રડતા બાળકપર કૃપા કરીને માતાએ સ્તનપાન કરાવવા જેવું છે. વિશ્વરૂપના સમુદ્રમાં જે હું હાથો-વડે તરંગોનું પાણી કાપતો હતો, તે હું હવે આપની આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિરૂપી તીરપર આવી પહોંચ્યો છું. હે દ્વારકાવાસી વીરશ્રેષ્ઠ ! આપે મને માત્ર દર્શન આપ્યું છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ મારા શુષ્ક થઇ ગયેલા હૃદયપર મેઘવૃષ્ટિ કરી છે. હે મહારાજ ! તૃષાતુર થયેલા મને હવે સહજે અમૃતસિંધુની પ્રાપ્તિ થઇ અને મરણની મારી ભીતિ દૂર થઇ છે. મારા હૃદયરૂપી આંગણામાં હર્ષરૂપી વેલીને રોપવામાં આવી તેથી મને આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ છે. (૬૭૨)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન ! જોવાને અતિ અશક્ય એવું જે મારૂં રૂપ તેં જોયું; તે રૂપને જોવાની દેવો સુદ્ધાં

નિરંતર ઇચ્છા કરે છે. (૫૨)

ટીકાઃ—અર્જુનનું કહેવું સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ-અરે, આ શું ? વિશ્વરૂપપર પ્રેમ રાખીનેજ પછી આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિને ભેટવા કેવળ શરીરદ્વારા આવે એમ જે મેં તને પૂર્વે શીખવ્યું હતું તે તું વિસરી ગયો કે ? અરે ગાંડા ! અંધના સ્પર્શમાં સુવર્ણનો મેરુ પર્વત આવે તોપણ તેને તે સ્વલ્પજ લાગે તેવુંજ તને થયું છે. બાપુ ! મેં જે વિશ્વરૂપ તને બતાવ્યું તે શંકરને તપ કરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; અને હે કિરીટિ ! અષ્ટાંગ યોગથી ક્ષીણ થનારા યોગીને પણ તે રૂપ જોવાને મળતું નથી. એ વિશ્વરૂપ જોવાને માટે રટણ કરવા પાછળ દેવોનું પણ આયુષ્ય ખપી જાય છે. ચાતક જે પ્રમાણે મેઘની વાટ જોતો આકાશ તરફ જોઇને બેસી રહે છે, તે પ્રમાણે દેવ અને મનુષ્યો ઉત્સુક થઇ જેની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે આઠે પ્રહર ઇચ્છા કરે છે તેમાંથી કોઈએ પણ જે સ્વરૂપ જોયું નથી તે વિશ્વરૂપ તેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. (૬૮૧)

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! તને જેવું મારું દર્શન થયું છે તેવું દર્શન વેદાધ્યયનથી, તપથી, ધનથી કિંવા યજ્ઞથી પણ કોઇને થઈ શકનાર નથી.

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે રૂપની પ્રાપ્તિમાટે સાધનોને પણ માર્ગ મળતો નથી; જે રૂપને ન જોઇ શકવાથી ચારે વેદો પણ ષટ્શાસ્ત્રોસહિત પાછા ફર્યા છે અને જે વિશ્વરૂપની સમક્ષ આવવાને મહાન તપ પણ સમર્થ થયું નથી; એવું મારું વિશ્વરૂપ તેં અનાયાસે જોયું. તે રૂપ, દાન તથા યજ્ઞો કરનારને પણ દૃષ્ટિએ પડવું કઠિન છે. આવા સ્વરૂપને ધારણ કરવાવાળો જે હું તે ફક્ત એકજ ઉપાયથી પ્રાપ્ત થાઉં છું કે જ્યારે ભક્તિ ચિત્તને જયમાળા પહેરાવે છે. (૬૮૫)

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પરંતપ અર્જુન ! મારું વિશ્વરૂપ બરાબર જાણવાનું, જોવાનું તથા તદ્રૂપ થવાનું માત્ર અનન્યભક્તિ એજ એક સાધન છે.

ટીકાઃ—પરંતુ તે ભક્તિ જે પ્રમાણે વર્ષાની ધારા આકાશમાંથી છૂટી એટલે સીધી પૃથ્વીપરજ જઇને પડે છે; કિંવા ગંગાનો પ્રવાહ ચાલુ થયા પછી અન્ય સર્વ પ્રવાહો સાથે સમુદ્રમાંજ જઇને પેસે છે;

તેમ સર્વભાવે મારા તરફ અનન્ય વેગવાળી હોવી જોઇએ. આ પ્રમાણે જે અષ્ટસાત્વિકભાવથી સર્વત્ર સમાન પ્રેમ રાખે છે, તે મને પ્રાપ્ત થઈ મદ્રૂપજ બની જાય છે. જે પ્રમાણે ક્ષીરસમુદ્ર કાંઠા ઉપર તેમજ મધ્યભાગમાં સર્વત્ર સરખોજ મિષ્ટ હોય છે, તે પ્રમાણે હું સર્વત્ર સરખોજ છું. મારાથી લઇને કીડીપર્યંત, કિંબહુના સ્થાવરજંગમ પ્રાણીમાત્રમાં મારા સિવાય બીજો ભાવ જેને ઉપજતો નથી તેજ મનુષ્ય મારૂં વિશ્વરૂપ જાણવાને યોગ્ય છે. જ્યારે આવી ચિત્તવૃત્તિ થાય છે ત્યારેજ મારા વિશ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન થયું એટલે દર્શન પણ થાય છેજ. પછી જે પ્રમાણે કાષ્ઠમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઇ કાષ્ઠ સળગે છે, ત્યારે કાષ્ઠનું નામ પણ ન રહેતાં તે અગ્નિરૂપ બની જાય છે; કિંવા સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉદય પામતાં અંધકારથી પરિપૂર્ણ આકાશમાંથી સર્વત્ર પ્રકાશ થઈ રહે છે; તે પ્રમાણે મારા વિશ્વરૂપની પ્રતીતિ થતાં મારા ભક્તનો અહંકાર નષ્ટ થઇને તે મારારૂપજ બની રહે છે, પછી "હું" અને "તે" એ સર્વ ભાવ ટળી જઇ સર્વત્ર હુંજ ભરેલો છું એવો ભાવ ચિત્તમાં દૃઢ થાય છે ત્યારેજ તે ભક્ત મારામાં ઐક્ય પામે છે. (૬૯૪)

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાંડવ! મારીજ પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી કામ કરનાર, મનેજ સર્વસ્વ માનનાર, આસક્તિરહિત અને પ્રાણીમાત્રની સાથે વેર ન કરનાર એવો જે મારો ભક્ત છે, તે મને પ્રાપ્ત થાય છે.(૫૫)

ટીકાઃ—જે મારી પ્રાપ્તિ અર્થેજ સર્વ કર્મ કરે છે અને જેને જગતમાં મારા સિવાય અન્ય કાંઇ પ્રિય નથી; જે મનેજ આ લોક અને પરલોકના ફળરૂપ માને છે; જે જીવનનું ફળ પણ મનેજ માને છે; જે પ્રાણીઓનો ભેદ વિસરી મનેજ સર્વત્ર જુએ છે; અને તેથી નિર્વૈર થઇ ગયો છે અને સર્વત્ર મનેજ ભજે છે; હે પાંડવ! જે ભક્તની વૃત્તિ આવી બને છે તેનું કફ, પિત્ત ને વાતાત્મક શરીર જ્યારે નષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે પોતે મારારૂપજ બની જાય છે. સંજય કહે છેઃ-હે ધૃતરાષ્ટ્ર! સર્વ જગત સમાવિષ્ટ થવાથી જેનું ઉદર વિશાળ થયું છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કરુણાયુક્ત વાણીથી આવું ભાષણ કર્યું. આનંદરૂપ સંપત્તિથી શ્રીમાન અને સમસ્ત જગતમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવામાં ચતુર એવા અર્જુને, દેવની બન્ને મૂર્તિ નિહાળી નિહાળીને જોઇ; પરંતુ વિશ્વરૂપ કરતાં કૃષ્ણમૂર્તિમાંજ વિશેષ લાભ છે, એવી

તેની માન્યતા થઇ. અર્જુનની આ માન્યતાનો શ્રીકૃષ્ણે આદર કર્યો નહિ; કારણ કે વ્યાપક રૂપ કરતાં એકદેશીય રૂપ અધિક નથી. પ્રસ્તુત વાત સિદ્ધ કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણે એક બે ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં તે સાંભળી અર્જુન પોતાના મનમાં એમ બોલવા લાગ્યો કે "આ બન્ને રૂપોમાં ઉત્તમ રૂપ કયું, તે વિષે હવે પ્રશ્ન કરીશ." મનમાં આવો વિચાર કરી હવે તે શ્રીકૃષ્ણને કેવા પ્રકારે પ્રશ્ન કરે છે તે કથા સાંભળો. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, જે કથા ઓવીપ્રબંધમાં વિનોદપૂર્વક કહેવામાં આવે તે આનંદયુક્ત અંતઃકરણથી સાંભળજો. સદ્‌ભાવની અંજલિ ભરી, ઓવી-રૂપી ખીલેલાં પુષ્પોને વિશ્વરૂપનાં બન્ને ચરણોપર મેં અર્પણ કર્યાં છે.

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां एकादशोऽध्यायः॥११॥

અધ્યાય બારમો

ભક્તિયોગ

હે ગુરુકૃપા! તારો જયજયકાર થાઓ. તું નિર્મળ, ઉદ્ધાર અને નિરંતર અજ્ઞાનરહિત આનંદની વૃષ્ટિ કરનારી પ્રસિદ્ધ છે. વિષયરૂપી સર્પે આલિંગન આપવાથી મૂર્છિત થયેલા મનુષ્યનું વિષ તારા યોગ-થી ઉતરી જાય છે. તારા પ્રસાદરૂપી તરંગોનું પૂર આવે તો પછી સંસારના તાપથી કોને ત્રાસ થશે? અને શોકથી કોણ પીડા પામશે? હે સ્નેહમૂર્તિ! તારાથી સેવકને યોગસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને 'હું બ્રહ્મ થાઉં' એવી જે સેવકની ઉત્કંઠા તે પણ તું પૂર્ણ કરે છે. ભક્ત-ને તું તારા આધારશક્તિના અંકપર વિનોદથી બેસાડી, હૃદયાકાશ-રૂપી પારણામાં સૂવાડી ઉપદેશરૂપી હીંચકો નાખે છે. મનને વિષયો-થી પરાઙ્મુખ કરીને, આત્મજ્યોતિની ઓવારણી કરીને, મન અને પવનને ખેલવાનાં પૂતળાં કરીને સેવકને આત્મસુખનો ઉપભોગ આપે છે. અમૃતકળારૂપી દૂધ પાઇને, અનાહત નાદરૂપી હાલરડાં ગાઇને તથા સમાધિજ્ઞાનરૂપી ઘુઘરો હાથમાં આપીને જિજ્ઞાસુ બાળકને તું આ સંસારવૃત્તિમાંથી સૂવાડી દે છે (ઉપરામ કરે છે); માટે તું સાધકોની માતા છે અને તારા ચરણમાંથી જ્ઞાનમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટેજ હું તારો આશ્રય છોડતો નથી. હે સદ્‌ગુરુ કૃપાદૃષ્ટે! જેનાપર તારી દયા થાય છે, તે સર્વ વિદ્યારૂપી સૃષ્ટિનો ઉત્પાદકજ થાય છે; માટે હે શ્રીમતિ અંબે! હે સેવકના મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારી કલ્પલતા! આ ગીતાનો અર્થ કહેવાની મને આજ્ઞા આપ. હે માત! આ મારા ગ્રંથમાં નવ રસનો સાગર, અલંકારની ખાણ અને ભાવાર્થનો મેરુ નિર્માણ કર. દેશ-ભાષારૂપી જમીનમાં અલંકારરૂપી સુવર્ણની ખાણ ઉઘડાવ; અને વિચારરૂપી લતાની ચોતરફ વાવણી કરાવ. સંવાદફળ-ના નિધાનરૂપી સિદ્ધાંતોના ગાઢા બગીચા તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપ. પાખંડરૂપી ટેકરા અને વિતંડાવાદરૂપી આડમાર્ગોને તોડી, કુતર્કરૂપી

હિંસક પશુઓનો નાશ કર. મને સદૈવ શ્રીકૃષ્ણના ગુણ ગાવાને તત્પર રાખ અને શ્રોતાઓને શ્રવણના રાજ્યાસનપર આરૂઢ કર. ભાષારૂપી નગરમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો સુકાળ કર અને સંસારમાં કેવળ બ્રહ્મસુખનોજ વ્યવહાર રહેવા દે. હે નિત્ય કૃપાદૃષ્ટિ માતા! તું તારા કૃપારૂપી પલ્લવનું મારાપર આચ્છાદાન કરશે, એટલે આ પ્રમાણે ગ્રંથનિરૂપણાદિક સર્વ હું કરીશ. આટલી વિનતિ સાંભળતાંજ શ્રીગુરુએ કૃપાદૃષ્ટિથી જ્ઞાનેશ્વર પ્રતિ જોઇ કહ્યું કે, 'હવે વધારે કહેવાની આવશ્યકતા નથી. હવે ગીતાર્થ કહેવાનો પ્રારંભ કર.' ત્યારે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કહ્યું કે, 'આ મારાપર મહાપ્રસાદજ થયો છે, તેથી હવે હું આનંદથી ગીતાર્થપરની કવિતા બોલીશ. તે પ્રતિ લક્ષ આપો.' (૧૯)

॥ अर्जुन उवाच ॥

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે દેવ! આ પ્રમાણે એકનિષ્ઠ બની જે આપના સગુણ રૂપની ઉપાસના કરે છે; અને જે અવ્યક્ત, અવિનાશી તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે; તે બન્ને પ્રકારના ભક્તોમાંથી ભક્તિનું ખરૂં તત્ત્વ કોણ સમજ્યું છે? (૧)

ટીકાઃ—સકળ વીરશિરોમણિ અને સોમવંશના વિજયધ્વજરૂપ પાંડુપુત્ર અર્જુન બોલ્યોઃ-હે શ્રીકૃષ્ણ! આપે મને જે વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, પણ તે અદ્‌ભુત હોવાથી મારા ચિત્તને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ; અને મને આપની આ સગુણ મૂર્તિના દર્શનની ટેવ હોવાથી મારા મનમાં તે પ્રત્યે ભાવ ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ હે દેવ! આપે મારી માન્યતાનો અનાદર કર્યો. માટે સાકાર અને નિરાકાર એ ઉભય રૂપ નિઃસંશય આપનાંજ છે. ભક્તિથી આપના સગુણ રૂપની અને યોગથી નિર્ગુણ રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ! આપનીજ પ્રાપ્તિ કરવાને માટે આ બન્ને માર્ગો છે. સાકાર તથા નિરાકાર એ બે એમાં ઉમરાઓ છે. સુવર્ણની લગડીમાં જે કસ ઉતરે છે તેજ કસ તે લગડીમાંથી એક ટુકડો કાપી લેવામાં આવે તો તેમાંથી પણ ઉતરે છે; માટે આપના વ્યાપક અને એકદેશીય રૂપની યોગ્યતા એકજ છે. અમૃતના સમુદ્રમાં જે સ્વાદ રહ્યો છે, તે એકેએક અમૃતમાં રહેલો છે; અને મારા મનનો અનુભવ ખરેખર એવોજ છે;

પરંતુ હે દેવ! આપે ક્ષણભર જે વ્યાપક રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે આપનું ખરૂં સ્વરૂપ છે કે માત્ર લીલાજ છે? તે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે. માટે જે પોતાનાં સર્વ કર્મો આપને માટેજ કરે છે, જેને મન આપના સિવાય બીજી વસ્તુ જગતમાં શ્રેષ્ઠ નથી; અને જેણે પોતાના સર્વ મનોધર્મ આપની ભક્તિને વેચી દીધા છે; તથા આ પ્રમાણે હે શ્રીહરિ! જે ભક્ત આપને હૃદયમાં ધારણ કરી આપની ઉપાસના કરે છે; અને જે ભક્ત આપના ૐકારથી પણ પર એવા અવ્યક્ત સ્વરૂપને ઉપાસે છે, કે જે સ્વરૂપનું વાણીથી વર્ણન કરી શકાતું નથી અને કોઇ પણ વસ્તુની સાથે જેની તુલના થઇ શકતી નથી; જે સ્વરૂપ અવિનાશી, નિરાકાર, સ્થળરહિત તથા નામરહિત છે; અને જ્ઞાની લોકો જેની 'સોઽહંભાવ'થી ઉપાસના કરે છે; એવા જ્ઞાનીઓમાં તથા ભક્તોમાં, હે શ્રીઅનંત! ખરા યોગને કોણ જાણે છે? તે મને કહો. અર્જુનનાં આ વચનોથી જગદ્બંધુ શ્રીકૃષ્ણ સંતોષ પામી બોલ્યાઃ-"વાહ વાહ! પ્રશ્ન કરવાની શૈલિ તેં ઉત્તમ રીતે સાધ્ય કરી છે."

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! મારામાં ચિત્ત સ્થિર કરી નિત્યયુક્ત થઇ જે ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાથી મને ભજે છે, તે ભક્તિ-યોગને ઉત્તમ રીતે જાણે છે, એમ હું માનું છું. (૨)

ટીકાઃ—સૂર્યબિંબ અસ્ત થવાની સાથેજ તેનાં કિરણ પણ ચાલ્યાં જાય છે; કિંવા હે અર્જુન! વર્ષાઋતુમાં નદી જેમ અધિક વધે છે, તે પ્રમાણે મારી ભક્તિ કરતાં જેનામાં નિત્ય નવી નવી શ્રદ્ધા દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે; અથવા સમુદ્રને મળ્યા પછી પણ જેનો પ્રવાહ આવ્યા-જ કરે એવી ગંગાની પેઠે જેના હૃદયમાં પૂર્ણ પ્રેમભાવ ઉછાળા માર્યા કરે છે; તેમજ દિવસ અને રાત્રિનો વિચાર ન લાવતાં કાયા, વાચા અને મનથી મારામાંજ ચિત્ત રાખી, જેઓ મારી ઉપાસના કરે છે; અને એ પ્રમાણે જે ભક્તો પોતાની જાતને મારામાંજ અર્પણ કરી દે છે, તેમનેજ હું પરમ યોગયુક્ત સમજું છું. (૩૯)

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવાને તત્પર અને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા એવા જે પુરુષો સર્વ ઇંદ્રિયોનું નિયમન કરીને અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપી, અચિંત્ય, કૂટસ્થ, અચલ, શાશ્વત તથા નાશરહિત બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે મનેજ આવી મળે છે.(૩,૪)

ટીકા:—અને હે અર્જુન! બીજા જે મારા જ્ઞાની ભક્તો છે તે 'અમે બ્રહ્મ છીએ' એવી વૃત્તિ ધારણ કરી, નિરાકાર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. જે મનથી અચિંત્ય અને બુદ્ધિથી અગ્રાહ્ય છે તેને ઇંદ્રિયો શી રીતે જાણી શકે? જે ધ્યાનને માટે પણ ગૂઢ હોવાથી એક સ્થળે પ્રાપ્ત થતો નથી અને જેને કોઈપણ આકાર નથી; જે સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વરૂપે વ્યાપ્ત છે અને જેની પ્રાપ્તિ થતાં ચિંતન પણ આપોઆપ સ્તબ્ધ બની જાય છે; જે કદી ઉત્પન્ન થયો પણ નથી અને નષ્ટ પણ થવાનો નથી; તેમજ જે છે એમ પણ નથી અને નથી એમ પણ નથી; જેની પ્રાપ્તિનો મનના હાથમાં કશો ઉપાયજ નથી; જે ચાલતો પણ નથી અને હાલતો પણ નથી; જે સમાપ્ત પણ થતો નથી અને દૂષિત પણ થતો નથી; એવા બ્રહ્મને જેણે સ્વબળથી પ્રાપ્ત કરી લીધો છે; વૈરાગ્યરૂપી પ્રચંડ અગ્નિથી વિષયરૂપી સૈન્યને બાળીને જેઓએ પોતાની ઇંદ્રિયોને ધૈર્યથી વશ કરી લઈ આત્મસંયમના માર્ગમાં ઉલટાવી દઈને હૃદયગુહામાં પૂરી દીધી છે; જેણે અપાનવાયુના દ્વારને આસનની બળવાન મુદ્રા લગાડી મૂળબંધનો મિનારો ઉભો કર્યો છે; આશાનો પાશ તોડી નાખીને તથા અધીરાઈનો ડુંગર દૂર કરીને નિદ્રારૂપી અંધકારનો જેણે નાશ કર્યો છે; મૂળબંધ આસનના જ્વાલાગ્નિથી શરીરમાંની સપ્તધાતુની હોળી કરીને જેઓ વ્યાધિનાં મસ્તક ષટ્ચક્રને અર્પણ કરે છે; તથા કુંડલિનીની મશાલને આધારચક્રપર પ્રકટાવીને તેના પ્રકાશથી શિખરપર્યંત જોઈ શકે છે; નવદ્વારની ચોકીમાં ઇંદ્રિયનિગ્રહનો ખીલો ઠોકી સુષુમ્ણા નાડીનો માર્ગ જે ખુલ્લો કરી દે છે; જે પ્રાણશક્તિરૂપી ચામુંડાદેવીની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંકલ્પરૂપી મેંઢાંનો ભોગ આપીને મનોરૂપી મહિષાસુરનાં મસ્તકોનો બલિ આપે છે; જે ઇડા અને પિંગલા એ નાડીઓનું ઐક્ય કરી અનાહત ધ્વનિની ગર્જના કરી જીવનકલાના તળાવપર્યંત જઈ પહોંચે છે; પછી સુષુમ્ણા નાડીના મધ્ય વિવરમાંના કોરેલા દાદરપરથી ઉપર ચઢી મસ્તકમાંના બ્રહ્મ-

રંધ્રપર્યંત પહોંચી જાય છે; ત્યારપછી ૐકારની તૃતીય માત્રારૂપ મકારની કઠિન નીસરણી પર ચઢી માપાને દબાવી બ્રહ્મને જઈ મળે છે. આ પ્રમાણે જેઓ સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી લેવામાટે વખત ન ખોતાં યોગાદિક કઠિન માર્ગને સ્વાધીન કરી લે છે; આ પ્રકારે હે અર્જુન! જેઓ પોતાને નિરવયવ પરમાત્મામાં લીન કરે છે તેઓ પણ મનેજ આવીને મળે છે. બાકી યોગના બળથી તેમને કાંઇ અધિક પ્રાપ્તિ થાય એમ નથી; ઉલટી તેમને અધિક યાતના ભોગવવી પડે છે. (૫૯)

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

શ્લોકાર્થઃ—નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર દેહધારી પુરુષને ઉપાસનાનું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે અને અવ્યક્ત ગતિ મહાપ્રયાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)

ટીકાઃ—પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણકર્તા, અનાશ્રિત અને અવ્યક્ત એવા જે બ્રહ્મ તેને ભક્તિસિવાય પ્રાપ્ત કરી લેવાની જે ઇચ્છા કરે છે તેને ઇંદ્રાદિક પદોરૂપી લૂંટારાઓ ઘેરે છે અને ઋદ્ધિસિદ્ધિની જોડી બ્રહ્મપ્રાપ્તિની આડે આવે છે. કામક્રોધાદિ પુષ્કળ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરાકાર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે તેને શૂન્ય વસ્તુ(આકાશ)ની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. તૃષાને તૃષાવડે તૃપ્ત કરવી પડે છે; ક્ષુધાને ક્ષુધાથીજ શાંત કરવી પડે અને નિરાકારની પ્રાપ્તિ માટે રાત્રિદિવસ વાયુનીજ ગણત્રી કર્યા કરવી પડે છે. દિવસે તડકામાં સૂવું, ઇંદ્રિયોના નિરોધરૂપી ઉપભોગ લેવો અને વૃક્ષોની સાથે મિત્રભાવથી ખેલવું, ટાઢરૂપી ચાદરને ઓઢવી, ઉષ્ણતાથી આચ્છાદિત થવું અને વર્ષામાં બેસવું; કિંબહુના હે અર્જુન! પતિ-સિવાયજ રોજ સતી થવું પડવા જેવો આ યોગ છે. આ સ્થળે પતિનું કાર્ય નથી કે કુલધર્મનું નિમિત્ત નથી; તોપણ મૃત્યુની સાથે નિત્ય નવી નવી લડાઈ કરવી પડે છે. આવું મૃત્યુથી પણ તીવ્ર જે વિષ છે તેને ગળી શકાશે કે? ડુંગરને ગળવા જતાં મુખ ફાટી નહિ જશે કે? માટે હે મહાવીર! આવું યોગસાધન કરવાને જે નીકળ્યા છે, તેના નસીબમાં દુઃખરૂપી શુષ્ક ભાગજ લખેલો છે. બોખા માણસને લોખંડના ચણા ખાવાનો વખત આવે ત્યારે તેનાથી પેટ ભરાશે કે પ્રાણ જશે? કોઇ મનુષ્ય પોતાના બાહુથી સમુદ્ર તરી ગયો છે કે? કિંવા આકાશમાં કોઈ પગેથી ચાલ્યો છે કે? સમરાંગણમાં ગયા પછી સામા ઘા ઝીલ્યાવગર સૂર્ય-લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે કે? માટે હે અર્જુન! પાંગળો આદમી જેમ

વાયુની સાથે હોડ કરી શકતો નથી, તેમ દેહાભિમાની જીવને નિરાકારની પ્રાપ્તિ થઇ શકનાર નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ જે મનમાં ઇચ્છા ધારણ કરી અવ્યક્તપ્રાપ્તિને માટે મહેનત કરે છે, તે કલેશનેજ પાત્ર થાય છે; અને હે પાર્થ! જેણે ભક્તિમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે તેને આવાં કષ્ટ શોષવાં પડતાં નથી. (૭૫)

**ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥**

શ્લોકાર્થઃ—પરંતુ જે મત્પરાયણ થઇ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરે છે અને મારૂં ધ્યાન ધરી અનન્યભાવથી મારી ઉપાસના કરે છે; (૬)

ટીકાઃ—જે વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણે કરવાનાં સર્વ કર્મો કર્મેંદ્રિયોવડે સુખેથી કરે છે; વિધિનું પાલન કરીને અને નિષિદ્ધ કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને તથા સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને તેનો નાશ કરે છે; કર્મદ્વારા ઉત્પન્ન થતાં ફળો બાળીને ભસ્મ કરે છે; આ પ્રમાણે હે અર્જુન! સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી તેનો નાશ કરે છે; તથા જેના કાયિક, વાચિક અને માનસિક ભાવોની પણ મારાવિના અન્ય સ્થળે દોડ નથી હોતી; આ પ્રમાણે જે નિરંતર મારી સેવા કરીને મત્પરાયણ રહે છે, તેઓ મારા ધ્યાનના નિમિત્તથી મારૂં નિવાસસ્થાનજ બની રહે છે. એની પ્રીતિ મારી સાથે વ્યવહાર કરીને બિચારી મુક્તિ અને ભુક્તિને (ભોગને) પણ ફેંકી દે છે. આ પ્રમાણે અનન્યભાવથી મન, બુદ્ધિ અને શરીરથી પોતાનું સર્વસ્વ જે મને અર્પણ કરે છે, તેની શું એકાદ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરૂં છું? નહિ, તેની સર્વ ઇચ્છાઓ મારે પૂર્ણ કરવી પડે છે.

**तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥**

શ્લોકાર્થઃ—તથા મારામાં જે પોતાનું ચિત્ત સમર્પણ કરી રહે છે એવા ભક્તનો, હે પાર્થ! હું જન્મમરણયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી સત્વર ઉદ્ધાર કરૂં છું. (૭)

ટીકાઃ—હે પાર્થ! જે બાળક માતાના ઉદરથી જન્મે છે; તે તેની માતાને કેટલો બધો પ્રિય હોય છે! તેજ પ્રમાણે મારા ભક્તો ગમે તે અને ગમે તેવા હોય, પરંતુ તેમને હું પ્રિય છું અને મને તેઓ પ્રિય છે; અને તેને જે ત્રાસ દેતા હોય તેમનો નાશ કરવાની તો મેં પ્રતિજ્ઞાજ લીધી છે. મારા ભક્તોને સંસારની ચિંતા શામાટે

હોવી જોઇએ? શ્રીમંતની પત્ની કદી ટુકડા માગશે કે? એજ પ્રમાણે મારા ભક્તો તે મારા કુટુંબીજનો છે એમ સમજી તેમનાપર કોઇ સંકટ આવી પડે તો તેની મનેજ લજ્જા ઉપજે છે. આ સૃષ્ટિમાં મારા ભક્તોને જન્મમૃત્યુના તરંગોમાં ડબતા જોઇ મારા મનમાં એમ થાય છે કે, ભવસાગરમાં કોઈપણ ભયરહિત નથી; માટેજ હે અર્જુન! રામકૃષ્ણાદિ અવતાર લઇ હું તેમને ઘેર પહોંચી જાઉં છું. મારાં નામરૂપી હજારો નૌકાઓ તૈયાર કરીને આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી હું તેમનો તારક બનું છું. જે ઉપાધિરહિત હતા તેમને મેં મારૂં ધ્યાન ધરવાનો બોધ આપ્યો અને પરિવારવાળાઓને નામરૂપી નૌકાપર બેસાડયા છે. કેટલાકના પેટ સાથે પ્રેમરૂપી તુમડું બાંધીને તેમને મુક્તિરૂપી તટપર આણ્યા છે. ઈશ્વરભક્ત નામ ધારણ કરનારા પશુ જેવાઓને પણ મેં વૈકુંઠના રાજ્યાસન યોગ્ય બનાવ્યા છે. માટે મારા ભક્તોને કાંઇ પણ ચિંતા કરવાની નથી; કારણ કે તેમને તારવાને હું સદા સજ્જ ઉભો હોઉં છું; અને જ્યારથી ભક્ત પોતાની ચિત્તવૃત્તિ મારામાં સમર્પિત કરી દે છે, ત્યારથીજ તેમનામાં મારો પ્રવેશ થાય છે; માટે હે ભક્તરાજ ધનંજય! હું તને ભક્તિમાર્ગ ગ્રહણ કરવાનો મંત્ર આપું છું. (૯૬)

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! તું મારામાંજ મન રાખ; તથા મારામાંજ બુદ્ધિની સ્થાપના કર. એમ કર્યા પછી તું મારામાંજ વાસ કરશે, એમાં સંશય નથી. (૮)

ટીકાઃ—મન અને બુદ્ધિને નિશ્ચયસહિત મારા સ્વરૂપનાં વતનદાર કરી મૂક. એ બન્ને પ્રેમપૂર્વક મારા સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ થયાં એટલે તું મનેજ આવી મળશે; કારણ કે મન અને બુદ્ધિએ મારામાં વાસ્તવ્ય કર્યા પછી, તારા અને મારા વચ્ચે દ્વૈતભાવ રહેશે કે? દીપક બૂઝાઇ જતાં જેમ તેનું તેજ નષ્ટ થાય છે, કિંવા સૂર્યબિંબ અદ્રશ્ય થતાંની સાથે તેનો પ્રકાશ લય પામે છે; અથવા પ્રાણ જવાની સાથે ઇંદ્રિયો પણ ચાલી જાય છે; તે પ્રમાણે મન તથા બુદ્ધિ એકત્ર થઇને જ્યાં જાય છે ત્યાં અહંકાર પણ આપોઆપ જાય છે; માટે મન તથા બુદ્ધિ મારા સ્વરૂપમાં સ્થિર કર; એટલે તું પણ મારા સર્વવ્યાપકરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકશે. હે અર્જુન! હું પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે, મારા આ બોલવામાં જરા પણ અસત્ય નથી. (૧૦૩)

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ધનંજય ! જો તું તારૂં ચિત્ત મારામાં સ્થિર કરવાને સમર્થ ન હોય તો અભ્યાસના યોગથી મને પ્રાપ્ત કરી લેવાની ઇચ્છા કર.

ટીકાઃ—અથવા જો તું મન અને બુદ્ધિસહિત તારૂં ચિત્ત મારામાં સંપૂર્ણ રીતે અર્પણ કરવાને સમર્થ ન હોય, તો દિવસના આઠ પ્રહરમાં ક્ષણભર પણ મન અને બુદ્ધિને મને આપતો રહે. આમ કરવાથી જે જે ક્ષણે તારા મનને મારા સુખનો અનુભવ થશે, તે તે ક્ષણે તેને વિષયોપ્રતિ અરુચિ ઉત્પન્ન થશે. જેમ શરદ્ઋતુનો પ્રારંભ થતાંજ નદીઓમાં પાણી કમી થવા લાગે છે; તેમ જેમ જેમ મારામાં ચિત્ત ગુંથાશે, તેમ તેમ તે પ્રપંચમાંથી હઠતું જશે. અથવા પૂર્ણિમા પછી ચંદ્ર જેમ દરરોજ ક્ષીણ થતે થતે અમાવાસ્યાએ અદૃશ્ય થઇ જાય છે, તેમ હે અર્જુન! તે ચિત્ત ધીમે ધીમે વિષયોપભોગમાંથી નીકળીને મારામાં લાગતાં લાગતાં અંતે મદ્રૂપજ થઇ જશે. જેને અભ્યાસયોગ કહે છે તે આજ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજ. એના દ્વારા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવી કોઇ પણ વસ્તુ નથી. અભ્યાસના બળથી કોઈ આકાશગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; કોઇ વાઘ–સર્પાદિને સુદ્ધાં નિર્વૈર કરે છે; કોઇ વિષને પણ પચાવી જાય છે; કોઈ સમુદ્રપર ચાલે છે અને કોઇ તો અભ્યાસના યોગથી વેદોને પણ ગ્હાત કરી દે છે; અર્થાત અભ્યાસ કરવાથી કોઇ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય એમ નથી; માટે અભ્યાસના યોગથી તું મને આવી મળ. (૧૧૩)

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

શ્લોકાર્થઃ—અભ્યાસ કરવાનું પણ જો તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારા ઉદ્દેશથી કર્મ કરતો જા. મારા ઉદ્દેશથી કર્મ કરશે તો તેથી પણ તને મોક્ષપ્રાપ્તિ થશે. (૧૦)

ટીકાઃ—કિંવા તારા અંગમાં અભ્યાસ કરવાની શક્તિ પણ ન હોય તો તારા આચરણનો જે ક્રમ હોય તેજ ચાલુ રાખ. ઇંદ્રિયોનો નરોધ કરીશ મા, ભોગનો ત્યાગ કરીશ મા અને જાતિનું અભિમાન પણ છોડીશ મા. તું તારા કુલધર્મ અને કુળાચાર યથાવિધિ પાળ; જે કર્મો ઉચિત હોય તે કર; અને અનુચિત કર્મોનો પરિત્યાગ કર. આ

પ્રમાણે સુખેથી વર્તવાની તને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે; પરંતુ મન, વાણી અને કાયાદ્વારા જે કાંઇ વ્યાપાર થાય તે 'હું કરૂં છું' એમ સમજીશ મા. જે પરમાત્મા આ વિશ્વનો ચાલક છે તે કર્મનો કર્તા કોણ છે અને અકર્તા કોણ છે તે સારી રીતે જાણે છે. અમુક કર્મો ઓછાં થયાં કે અમુક અધિક થયાં એ વિષે ખેદ પામીશ નહિ. પોતાનો અહંભાવ પરમાત્મામાં જોડી દઇ જે માર્ગે માળી પાણીને લઇ જાય છે, તે માર્ગે તે નમ્રપણે ચાલ્યુ જાય છે, તેમ તું કર્તૃત્વાભિમાન છોડી દે. એમ કરવાથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો બોજો મનબુદ્ધિ ઉપર પડતો નથી અને ચિત્ત-વૃત્તિ મારામાં અખંડ રહે છે, તથા કર્મનું શુભાશુભ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે અર્જુન! વાટ સરળ છે કે વક્ર છે તે વિષેની કાળજી કાંઇ રથનાં પૈડાંને હોય છે કે? તેને તો જ્યાં જ્યાં લઇ જવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં તે જાય છે; તેજ પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે તે થોડાં છે કે પુષ્કળ છે, તેનો વિચાર ન કરતાં તે મનેજ એકનિષ્ઠાથી અર્પણ કર. હે અર્જુન! આ પ્રકારે સર્વ કર્મોના સંબંધમાં તું મારામાંજ ભાવના રાખશે તો શરીરત્યાગ પછી મારા પદને પ્રાપ્ત થશે. (૧૨૪)

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—હવે આ પ્રમાણે કરવાને પણ જો તું અસમર્થ હોય તો મનનો સંયમ કર; અને અનન્યભાવે મારે શરણે આવી સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કર. (૧૧)

ટીકાઃ—કિંવા, હે પાંડુકુમાર! જો આ પ્રમાણે તારાથી મને કર્મો પણ અર્પણ કરી ન શકાતાં હોય તો તું આ માર્ગ ગ્રહણ કર. કર્મ કરવાને પ્રેરનારી જે બુદ્ધિ તેની પૂર્વે કિંવા પછી અથવા કર્માચરણની પૂર્વે કિંવા તેને અંતે મારૂં સ્મરણ કરવું જો તને કઠિન લાગતું હોય, તો તે પણ એક બાજુ રહેવા દે; અને તારી બુદ્ધિને ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરવામાં રોક અને જે જે વખતે જે જે કર્મો કરે તે નિષ્કામભાવથીજ કર. જે પ્રમાણે વૃક્ષ કિંવા વેલીને ફળો આવતાંજ તેઓ તેનો ઉપભોગ નહિ કરતાં તેનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો કરે તેના ફળની આશા છોડી દે. મનમાં મને સ્મરીને કિંવા મને ઉદ્દેશી કોઇ પણ કર્મ કરવાની ખટપટ ન કરતાં સર્વ કર્મોનાં ફળની આશા છોડી દે. જે પ્રમાણે ખડકપર વૃષ્ટિ થવાથી અને અગ્નિમાં બી વાવવાથી તે નિષ્ફળ થાય છે, તે પ્રમાણે

જે જે કર્મો તું કરે તે સર્વને સ્વપ્નવત્ માન. અને જે પ્રમાણે પિતા પોતાની કન્યાપ્રત્યે નિષ્કામ રહે છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે તેના ફળની કામના રાખીશ નહિ. જે પ્રમાણે અગ્નિની જ્વાળા આકાશમાં વ્યર્થ જાય છે, તે પ્રમાણે કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારાં ફળોને જતાં કર. હે અર્જુન! કર્મો કરીને તેના ફળની ઇચ્છા ન રાખવી એ માર્ગ સામાન્ય જેવો લાગે છે; પણ સર્વ યોગોમાં તે યોગ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રમાણે કર્મો કરીને તેના ફળનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે કર્મો પુનર્જન્મના કારણભૂત થતાં નથી. જે પ્રમાણે વાંસ એક વાર ફલિત થયા પછી પુનઃ ફળતો નથી, તે પ્રમાણે ઉક્ત માર્ગથી આ દેહની પુનર્જન્મની ભીતિ નિવૃત્ત થાય છે; કિંબહુના, જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે. પછી હે અર્જુન! અભ્યાસના યોગથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યારપછી સર્વ મનોવૃત્તિ તથા સર્વ ધર્મ ધ્યાનને આલિંગન દે છે; અને સર્વ કર્મ આપોઆપજ દૂર રહે છે. જ્યારે કર્મ આપોઆપ દૂર રહે છે ત્યારે ફળની ઇચ્છા પણ આપોઆપ નિવૃત્ત થઇ જાય છે; અને તેમ થતાં સર્વ શાંતિ સ્વાધીન થાય છે. માટે હે સુભદ્રાપતે! શાંતિ ઉત્પન્ન કરવાનો આજ એક માર્ગ છે; માટે તારે પ્રથમ અભ્યાસજ કરવો જોઇએ. (૧૪૦)

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે; જ્ઞાન કરતાં (જ્ઞાનસહિત) ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે; અને ધ્યાન કરતાં (જ્ઞાન-ધ્યાનયુક્ત) કર્મના ફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે કર્મફળના ત્યાગ પછી તુરતજ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૨)

ટીકાઃ—હે પાર્થ! અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન કઠિન છે; અને જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન અધિક કઠિન છે. કર્મફળનો ત્યાગ એ ધ્યાન કરતાં પણ ઉત્તમ છે; અને ત્યાગ કરતાં પણ બ્રહ્મરૂપપ્રાપ્તિનું સુખ વિશેષ છે. હે મહાવીર! બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો આજ માર્ગ છે અને એજ માર્ગથી જે શાંતિની પ્રાપ્તિ કરી લે છે;

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—જે કોઇનો પણ દ્વેષ કરતો નથી; જે સર્વ ભૂતોનો મિત્ર છે; જે દયાળુ છે; જે મમત્વશૂન્ય છે; જે નિરહંકાર છે; જેને

સુખ અને દુઃખ એ ઉભય સમાન છે; જે ક્ષમાવાન છે; (૧૩)

ટીકાઃ—તે ભૂતમાત્રપ્રત્યે દ્વેષ કરતો નથી તથા ચૈતન્યની પેઠે પોતાનું અને પારકું એવો ભાવ રાખતો નથી. જે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉત્તમ મનુષ્યનો ભાર સહન કરવો અને અપાત્ર મનુષ્યનો ભાર સહન કરવો નહિ એવો ભેદભાવ રાખતી નથી; અથવા જે પ્રમાણે પ્રાણને રાજાના દેહમાં રહેવું અને રંકના દેહમાં ન રહેવું એવો ભાવ હોતો નથી; કિંવા પાણીને જેમ ગાયની તૃષા તૃપ્ત કરવી અને વાઘને વિષ બની મારી નાખવો એવી ઈચ્છા રહેતી નથી; તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર સાથે જેની સમાન મૈત્રી છે અને જે કૃપાને પણ આધારભૂત થાય છે; તથા જેના મનમાં હું અને મારૂં એવો ભાવ ઉદ્ભવતો નથી; અને જેના મનથી સુખદુઃખ બંને સરખાં છે; તેજ પ્રમાણે ક્ષમામાં જે પૃથ્વીસમાન છે અને સંતોષને જેણે પોતાના ખોળામાં સ્થાન આપ્યું છે; (તેજ યોગી છે અને તેજ મને પ્રિય છે.) (૧૫૦)

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સર્વદા સંતુષ્ટ છે; જે સ્થિરચિત્ત છે; જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે; જેનો નિશ્ચય બળવાન છે; અને જેણે પોતાનું મન તથા બુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યાં છે; એવો જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય લાગે છે. (૧૪)

ટીકાઃ—વૃષ્ટિ સિવાય પણ સમુદ્ર જેમ સદાકાળ ભરેલો રહે છે, તે પ્રમાણે જે ઉપાયો કર્યા વિના પણ સહજે આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે; જે દૃઢતાથી મનને સ્વાધીન રાખે છે; અને જેના નિશ્ચયના બળથી નિશ્ચયમાં ખરાપણું આવે છે; જેના હૃદયમંદિરમાં જીવ અને પરમાત્મા એ ઉભય એકજ આસનપર વિરાજે છે; એવો યોગસંપન્ન બનીને જે મન તથા બુદ્ધિને મારામાં સમર્પિત કરી દે છે; અને અંતરમાં ધ્યાનયોગથી તથા બાહ્ય રીતે અષ્ટાંગ યોગથી સિદ્ધ થયો હોય તોપણ જે પ્રેમપૂર્વક મારામાંજ તલ્લીન રહે છે; હે અર્જુન! એવો જે મારો ભક્ત છે, તેજ યોગી છે અને તેજ મુક્ત છે. વધારે શું કહું? તે સ્ત્રી અને હું પતિ હોઉં એટલો બધો તે મને પ્રિય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે; એમ કહેવું એ પણ અપૂર્ણજ છે. પ્રેમી ભક્તની વાત કેવળ જાદુ જેવીજ છે અને શબ્દદ્વારા કહી સંભળાવવા યોગ્યજ નહિ છતાં પ્રેમજ એનો ઉચ્ચાર કરાવે છે; અને એટલા

માટેજ હું એને એવી ઉપમા આપી ગયો. બાકી શું પ્રેમનું વર્ણન કરી શકાય ખરૂં ? હે અર્જુન ! હવે આ સર્વ વાત રહેવા દે; કારણ કે પ્રિય મનુષ્યવિષે વાત નીકળતાં પ્રેમ દ્વિગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં વળી જો શ્રોતા પણ પ્રેમી મનુષ્યજ હોય, તો તો પછી તેના માધુર્યને શાની ઉપમા આપી શકાશે ? હે અર્જુન ! તુંજ મારો પ્રિય છે અને શ્રોતા પણ તુંજ છે; અને વળી પ્રિય ભક્તોનીજ વાત નીકળી છે તો હવે જે થવાનું હોય તે થાઓ; પરંતુ હું બોલીશજ અને બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો એને પણ હું મારૂં સદ્દભાગ્યજ સમજું છું. એમ કહી દેવ ડોલવા લાગ્યા. પછી તેઓ બોલ્યાઃ-જે ભક્તને હું હૃદયમાં સ્થાન આપું છું તેનાં લક્ષણો હવે કહું છું તે સાંભળ. (૧૬૪)

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

શ્લોકાર્થઃ—જેનાથી લોકોને ઉદ્વેગ થતો નથી અને લોકોના સંસર્ગથી જેને સંતાપ થતો નથી, અને જે (વિષયસંબંધી) આનંદ, ક્રોધ, ભય તથા ત્રાસથી મુક્ત હોય છે, તે મને પ્રિય હોય છે. (૧૫)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે સમુદ્રની ગર્જનાથી જળચરો ભય નથી પામતાં અને જળચરોનો સમુદાય પુષ્કળ વધ્યા છતાં સમુદ્રને તેનો કંટાળો આવતો નથી; તેજ પ્રમાણે આ ઉન્મત્ત જગતથી જે ખેદ પામતો નથી અને જેનાથી લોકોને પણ ત્રાસ થતો નથી; વધારે શું કહું ? શરીર જે પ્રમાણે અવયવથી કંટાળતું નથી તેજ પ્રમાણે 'હુંજ સર્વેનો આત્મા છું' એમ માનીને જે પ્રાણીમાત્રથી કંટાળતો નથી; સમગ્ર જગતને પોતાનું શરીર માનવાને લીધે જેને પ્રિય અને અપ્રિય એવો ભેદ રહેતો નથી અને આ પ્રકારે દ્વૈતભાવનો લોપ થતાં જેનામાંથી આનંદ અને ક્રોધાદિ વિકાર નષ્ટ થાય છે; આ પ્રમાણે સુખદુઃખ જેને બાધા કરી શકતાં નથી; જે ભય, ઉદ્વેગ ઇત્યાદિકથી રહિત હોય છે; અને આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જે મારી ભક્તિ કરે છે, તે મને અતિ પ્રિય થઇ પડે છે. આ પ્રેમનું હું શું વર્ણન કરૂં ? અરે, તે તો મારા પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે. જે આત્માનંદથી તૃપ્ત થયો છે અને જે રૂપાંતર લઇને જન્મ પામ્યો છે, તે પૂર્ણતારૂપી તરુણીનો પતિજ બની રહ્યો છે.(૧૭૧)

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

શ્લોકાર્થઃ—મારો જે ભક્ત નિઃસ્પૃહ, અંતર્બાહ્ય પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, નિર્ભય અને ફળની ઈચ્છાથી કોઈ પણ કર્મ ન કરનાર, એવો હોય છે, તે મને પ્રિય થઇ પડે છે. (૧૬)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! તેનામાં કામનાનો સર્વથા લોપ હોય છે અને તેની વૃત્તિમાં નિરંતર સુખની વૃદ્ધિજ થયા કરે છે. કાશીક્ષેત્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી અપાવવાને માટે પ્રખ્યાત છે; પરંતુ ત્યાં દેહ પાડચા વિના મુક્તિ મળતી નથી હિમાલયમા જવાથી દોષો ધોવાય છે, પરંતુ ત્યાં પણ હવા અનુકૂળ ન આવવાથી હાનિ થાય છે; પરંતુ સજ્જનના સમાગમથી કદીજ હાનિ ન થતાં પવિત્રતાજ પ્રાપ્ત થાય છે. પતિતપાવની ગંગાનું ઉદક પણ પવિત્ર છે અને પાપ અને તાપ દૂર કરે છે, પરંતુ તેમાં ડુબવાની ભીતિ હોય છે; પરંતુ ભક્તિરૂપી નદી ઉંડી છતાં પણ મનુષ્ય જો તેમાં પ્રવેશ કરશે તો તે ડુબશે નહિ અને પ્રાણની હાનિ પણ થશે નહિ, અને તેને અવિચ્છિન્ન મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે. જે સંતોના સમાગમથી ગંગાનાં પાતક પણ નષ્ટ થાય છે, તે સંતના સમાગમની પવિત્રતા કેટલી હોવી જોઈએ? માટે જે પોતાની પવિત્રતાથી તીર્થને પણ આશ્રય આપે છે, તે મનના સર્વ વિકારોને વીખેરી નાખે છે. તે સૂર્યની પેઠે અંતર્બાહ્ય નિર્મળ હોય છે અને તેમને પોતાની દિવ્ય દ્રષ્ટિવડે બ્રહ્મતત્ત્વ દેખાય છે. જેમ આકાશ સર્વવ્યાપક છતાં પણ સર્વથી અલિપ્ત હોય છે, તેમ તેમનું મન સર્વ કાંઇ સમજવા છતાં પણ વસ્તુથી લિપ્ત થતું નથી. પક્ષી જેમ પારધિના હાથમાંથી છૂટતાં નિર્ભય બને છે, તેમ તે સંસારની ચિંતાથી અલિપ્ત થઇ નિરિચ્છ બની રહે છે. મરેલા મુડદાને પોતાનું અંગ નાગું હોય તેની લજ્જત થતી નથી, તેમ જે નિરંતર સુખી હોય છે તેને કોઇ પણ વસ્તુ તુચ્છ લાગતી નથી; અને કોઇ પણ કર્મ કરવામાં તેના મનમાં કર્તૃત્વાભિમાન બિલકુલ હોતું નથી. અગ્નિ જેમ કાષ્ઠવિના આપોઆપ બુઝાઇ જાય છે, તેમ મોક્ષના અંગભૂત ઉપશમ (શાંતિ) તેને પ્રાપ્ત થઇ હોય છે. હે અર્જુન! આ પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી ઓતપ્રોત ભરેલો પુરુષ દ્વૈતની પેલીમેર નીકળી ગયો હોય છે, છતાં ભક્તિદ્વારા ઉત્પન્ન થતું સુખ ભોગવવાને માટે તે પોતેજ પોતાના બે ભાગ પાડે છે અને તેમાં એકનું નામ 'સેવક' રાખે છે, અને બીજાનું નામ 'દેવ' રાખે છે. આ પ્રકારે જે ભક્તિ ન કરનાર લોકોને ભક્તિમાર્ગનું આચરણ કરી બતાવે છે; તેનાપરજ મારી પ્રીતિ હોય છે. તે મારૂં નિજ સ્વરૂપજ છે. તે મને મળે છે ત્યારે મને અત્યા-

નંદ થાય છે. તેને માટેજ હું અવતારો ધારણ કરૂં છું, તેનેજ માટે મારે અહીંઆં વાસ કરવો પડે છે; અને તેનાપરથી હું પંચપ્રાણને પણ ઓવારી નાખું છું, એટલો તે મને પ્રિય હોય છે. (૧૮૯)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—જે ઈષ્ટ વસ્તુના લાભથી હર્ષ પામતો નથી, તે ન મળવાથી ખેદ પામતો નથી, તેનો વિયોગ થવાથી શોક કરતો નથી, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરતો નથી તથા શુભાશુભ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, અને મારી ભક્તિ કરે છે; તે મને પ્રિય છે. (૧૭)

ટીકાઃ—જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિથી કોઈ પણ વસ્તુને ઉત્તમ માનતો નહિ હોવાથી તેને કોઈપણ બીજા ઉપભોગથી સંતોષ થતો નથી, તે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ હોવાથી દ્વૈતભાવને વિસરી જાય છે; માટે તેના મનમાંથી દ્વેષ પણ નષ્ટ થાય છે. જે ખરેખર પોતાનીજ વસ્તુ છે તે કલ્પાંતે પણ નષ્ટ થનાર નથી, એમ સમજીને તે ગત વસ્તુનો શોક કરતો નથી. જે સ્વરૂપ કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ આ જગતમાં કોઈ પણ નથી તે સ્વરૂપ તે પોતેજ બની રહેવાથી તે કોઇ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી; તેને કોઇ પણ વસ્તુ સારી અથવા માઠી લાગતી નથી અને જેમ સૂર્યની પાસે રાત્રિ તથા દિવસનો ભેદ લેશ પણ હોતો નથી; તેમ તે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાનો કાળ ભજનમાં વ્યતીત કરે છે. આવા ભક્તના જેવી પ્રિય મને બીજી કોઇ પણ વસ્તુ નથી. (૧૯૬)

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—જે શત્રુ અને મિત્રની સાથે સરખી વર્તણુક રાખે છે; જે માન અને અપમાનને સમાન માને છે; જે શીત અને ઉષ્ણ તથા સુખ અને દુઃખને સમાનજ ગણે છે; અને જે કોઈ પણ વસ્તુ પર આસક્તિ ધરાવતો નથી; (૧૮)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જેના મનમાં વિષમતાનો લેશ પણ નથી અને જે શત્રુ તથા મિત્ર ઉભયને સમાનજ માને છે; કિંવા હે અર્જુન! જેમ દીપક ઘરનાં માણસોનેજ પ્રકાશ આપવો અને પરાયાને ન આપવો એવો ભેદભાવ રાખતો નથી; વૃક્ષ જેમ પોતાનાપર ઘા મારનારને અને પોતાના રોપનારને એકસરખીજ છાયા આપે છે; શેરડી

જેમ પોતાને પાણી પાનારાને મિષ્ટ અને યંત્રમાં ઘાલીને પીલ-નારને કટુ સ્વાદ કદી આપતી નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તે શત્રુ-મિત્રમાં અને માનાપમાનમાં સમબુદ્ધિ રાખે છે. આકાશ જેમ ત્રણે ઋતુમાં સમાન હોય છે, તેમ તે શીતઋતુ અને ઉષ્ણઋતુને સરખી-જ માને છે. હે અર્જુન! મેરુપર્વત જેમ ઉત્તર અને દક્ષિણ બન્ને દિશા તરફના વાયરાને સરખોજ માને છે. તેમ સુખ અને દુઃખમાં તે સમબુદ્ધિ રાખે છે. રાયથી રંકપર્યંત સર્વને ચંદ્રકિરણો જે પ્રમાણે એકસરખાંજ સુખકર હોય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રાણીમાત્રને સમાન માને છે. સર્વ જગતપ્રત્યે પાણી એકસરખોજ સ્વાદ આપે છે, તેમ તે સર્વપ્રત્યે સમાન રહે છે. અને તેથી ત્રૈલોક્ય તેની ઇચ્છા કરે છે. જે અંતર્બાહ્ય થતા વિષયોના સંબંધને તેમજ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારા વિષયોના સંબંધને ચિંતવતો નથી અને એકાંતમાં રહી પોતાના મનને મનમાંજ સ્થિર કરીને સુખ અનુભવે છે. (૨૦૬)

तुल्यनिंदास्तुतिर्मोनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે; જે મૌન ધારણ કરે છે, યદચ્છયા જે કાંઇ પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સંતુષ્ટ રહે છે; જેનું કોઇ નિશ્ચિત સ્થાન નથી; જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે અને જે મારી ભક્તિ કરે છે; તે મનુષ્ય મને પ્રિય છે. (૧૯)

ટીકાઃ—જે નિંદાથી કોપિત થતો નથી અને સ્તુતિથી ફુલાઇ જતો નથી; આકાશ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં તેને કોઇ વસ્તુનો લેપ થતો નથી, તેમ જે નિંદા અને સ્તુતિને સરખીજ ગણીને સંસારમાં અને વનમાં સરખીજ વૃત્તિ રાખીને વિચરે છે; સંકલ્પવૃત્તિ ન હોવાથી સત્ય કે અસત્ય નહિ બોલતાં જે મૌની થઇ રહ્યો છે, અને બ્રહ્મસ્થિતિના ઉપભોગથી દૂર થતો નથી; વૃષ્ટિ ન થવાથી સમુદ્ર ઘટી જતો નથી, તેમ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર બને તોપણ જે હર્ષ પામતો નથી, અને ન બને તોપણ જે ખેદ પામતો નથી; વાયુ એક સ્થાને રહેતો નથી તેમ જે કયાંય પણ આશ્રય કરીને રહેતો નથી; જેમ વાયુ સર્વત્ર રહે છે, તેમ સર્વ જગત જેનું રહેઠાણ છે; આખું વિશ્વ મારૂં ઘર છે એવો જેનો પાકો નિશ્ચય થયો છે, કિંબહુના! સ્થાવરજંગમ વિશ્વજ જે પોતે બન્યો છે; અને હે અર્જુન! આવી પૂર્ણતાએ પહોંચ્યા છતાં પણ જે મારા ભજનમાં પ્રીતિવાળો છે તેને હું મારા મસ્તકપર મુકુ-

ટની પેઠે ધારણ કરૂં છું. જે ઉત્તમ પુરુષ આગળ મસ્તક નમાવવું એમાં તો આશ્ચર્યજ નથી; માટે ત્રણે લોકમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષો જેનાં ચરણોનું તીર્થોદક લઈ પોતાને ધન્ય માને છે એવો જે હું, તે તેને મસ્તકપરઃધારણ કરૂં છું. જે પૂર્ણ શ્રદ્ધાને પાત્ર હોય તેનાપર કેવી રીતે પ્રેમ કરવો, તે વાત શ્રીશંકર ગુરુ હોય તોજ સમજી શકાય એવી છે; પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો; કારણ કે શંકરની શ્લાઘા કરવા જતાં આત્મસ્તુતિ કરવા જેવું થશે. માટે હે અર્જુન! આ દૃષ્ટાંત આ સ્થળે યોગ્ય નથી. રહસ્ય સમજી લે કે, મારા આવા ભક્તને હું મારા મસ્તકપર ધારણ કરૂં છું. તે ચોથી *પુરુષાર્થસિદ્ધિ જે મોક્ષ તેને હાથમાં લઈને ભક્તિમાર્ગેજ જગતને ભક્તિનો પાઠ ભણાવતો હોય છે. તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો પૂર્ણ અધિકારી હોવા છતાં મુક્તિની બાંધછોડ કરે છે, છતાં તે પાણી જેવો નમ્ર હોય છે. એટલા માટેજ હું તેને નમસ્કાર કરૂં છું; તેને મારા મસ્તકપર ધારણ કરૂં છું અને તેના પાદુપ્રહારને અર્થાત્ શ્રીવત્સલાંચ્છન ચિહ્નને હું મારા હૃદયપર ધારણ કરૂં છું. તેના ગુણરૂપી અલંકારો હું મારી વાણીને ધારણ કરાવું છું (તેના ગુણાનુવાદ ગાઉં છું) અને તેની કીર્તિરૂપી અલંકારો શ્રવણેંદ્રિયને ધારણ કરાવું છું; (તેના યશ સાંભળું છું.) આવા જે મારા ભક્તો છે તેમને જોવા માટે નેત્રરહિત એવો જે હું, તે અવતાર લઈને તેમને જોઉં છું અને મારા હસ્તમાંના કમળથી તેમની પૂજા કરૂં છું. બે હસ્તોપર બીજા બે હસ્તો ધારણ કરી તેમને આલિંગન આપવાને માટે હું અવતાર ધારણ કરૂં છું. તેમની સંગતિના સુખાતિશયથી મને–નિરાકારને પણ દેહ ધારણ કરવો પડે છે. વધારે શું કહું? તે મારો જીવ કિંવા પ્રાણ જ છે! તે મારો પરમ મિત્ર છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ શું છે? એટલુંજ નહિ, પરંતુ જેઓ તેનાં ચરિત્રને શ્રવણ કરે છે તે પણ પ્રાણ કરતાં મને અધિક પ્રિય બને છે. હે અર્જુન! તને આ જે સંપૂર્ણ યોગ કહી સંભળાવ્યો, તે ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાયોથી ભરેલો ભક્તિયોગ છે. આ યોગસ્થિતિનું મહત્ત્વ એટલું વિશેષ છે કે તેનાપર હું અત્યંત પ્રીતિ કરૂં છું અને તેને મારા મનમાં તથા મસ્તકપર ધારણ કરૂં છું.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—પણ મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરાયણ થઈ મારા

* પુરુષાર્થ ૪–ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ

अध्याय तेरमो

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग

આત્મરૂપ ગણેશનું સ્મરણ કરી, સર્વ વિદ્યાઓનું આશ્રયસ્થાન એવાં જે શ્રીગુરુનાં ચરણ, તેને હું નમસ્કાર કરૂં છું. જેમનું સ્મરણ કરતાં સર્વ વાચાશક્તિ સ્વાધીન થાય છે અને સર્વ વિદ્યા જિહ્વાગ્રે આવે છે; તેજ પ્રમાણે ભાષણમાં એટલું માધુર્ય આવે છે કે તેની સમક્ષ અમૃત પણ ફિક્કું પડી જાય છે અને મુખમાંથી નીકળતા પ્રત્યેક અક્ષરને રસ અનુકૂળ થાય છે; ગર્ભિત અર્થોની રેલછેલ ચાલે છે અને તે એક પછી એક રહસ્ય સૂઝવા માંડી આત્મજ્ઞાનનું હાર્દ સમજી શકાય છે; શ્રીગુરુનાં ચરણોનું સ્મરણ જો નિરંતર રહેતું હોય તો જ્ઞાનનો આવો અભ્યુદય થાય છે તે ચરણોમાં હું નમસ્કાર કરૂં છું.(૫)

॥ अर्जुन उवाच ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન કહે છેઃ–હે કેશવ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ અને જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને જાણવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.

ટીકાઃ—પછી અર્જુન બોલ્યોઃ–હે દેવ! પ્રકૃતિ તથા પુરુષ અને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ ઈત્યાદિને આપની પાસેથી સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઉં, એવી મારી આકાંક્ષા છે. (૬)

॥ *શ્રીભગવાનુવાચ* ॥

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન કહે છેઃ–હે કુંતીપુત્ર! આ શરીરને

લડાવતાં અંતે તેમનો પરાભવ થયો છે. એ ક્ષેત્ર કોનું છે તે કોઇ જાણતું નથી; પરંતુ તેને વિષે ધરવામાં આવતા 'હુંપણા'નું મહત્ત્વ શું વર્ણવીએ? નિત્ય ઘેરે ઘેર એનીજ માથાફોડ ચાલે છે. નાસ્તિકોનું મુખ બંધ કરવાને માટે વેદ અતીવ પ્રબળ છે એવી સ્થિતિ જોઈને પાખંડીઓ વેદવિષે જૂદાજ પ્રકારનો બકવાદ કર્યા કરે છે. તેઓ કહે છે કે, તમે વેદો નિર્મૂળ છો અને વ્યર્થ બકબકારો કરનાર છો. જો આ વાતનો તમે અસ્વીકાર કરતા હો તો તેને સિદ્ધ કરવાનું અમે પ્રતિજ્ઞાસહ બીડું ઝડપીએ છીએ. આવા પાખંડીઓના સમૂહોના સમૂહો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કોઇ વસ્ત્રવિહીન થઈ ફરે છે, કોઇ મુંડન કરાવી ફરે છે; પણ તેમણે ઠરાવેલા સર્વ વિતંડાવાદ આપોઆપજ જમીનદોસ્ત થાય છે. આ ક્ષેત્ર મૃત્યુના પંજામાં સપડાઇ જશે એટલા માટે યોગી આગળ પ્રગતિ કરે છે. જે મૃત્યુથી ભીતિ પામે છે તે એકાંતવાસ સેવી યમ-નિયમોનો સમુદાય એકત્રિત કરે છે. આ ક્ષેત્રનાજ અભિમાનને લઇને શ્રીશંકરે રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો હતો અને તેને ઉપાધિ સમજીને સ્મશાનવાસ કર્યો હતો. આ ક્ષેત્રનું જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરીશજ, એવી પ્રતિજ્ઞા લઇ શંકરે વનમાં વાસ કરી, દશ દિશાનેજ પોતાનાં વસ્ત્ર માન્યાં; અને કામને યોગથી ભ્રષ્ટ કરનાર જાણીને તેને બાળીને ભસ્મ કર્યો. આજ વસ્તુનો નિશ્ચય કરવાને માટે બ્રહ્માને ચાર મુખો ઉત્પન્ન થયાં; પરંતુ તેમને પણ તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું નહિ. (૨૬)

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ-જ્ઞાન ઋષિઓએ વિવિધ પ્રકારે કહેલ છે; ઋગ્વેદાદિ વેદોએ પૃથક્ પૃથક્ પ્રણાલીથી વર્ણવ્યું છે; અને યુક્તિથી યુક્ત તથા નિશ્ચયાત્મક બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોદ્વારા પણ વર્ણવાયલું છે. (૪)

ટીકાઃ—કર્મવાદી કહે છે કે, આ સમગ્ર ક્ષેત્ર જીવના તાબામાં છે અને તેની સર્વ વ્યવસ્થા પ્રાણને સોંપવામાં આવી છે; જે પ્રાણને ઘેર તેના ચાર બંધુઓ (અપાન, વ્યાન, સમાન તથા ઉદાન) અંગ-..થી પ્રયાસ કરે છે અને તેનાપર દેખરેખ રાખનાર અધિકારી છે; તે મનને ત્યાં પંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા પંચ કર્મેંદ્રિયો બળદની બનીને રાત્રિદિવસ કાંઇ પણ બોલ્યા વિના વિષયરૂપી ક્ષેત્રમાં મહે-કરે છે. પછી કર્તવ્યથી અંતઃકરણમાંથી દોષ દૂર કરવાની તકને ચૂકવીને (વિહિત કર્માચરણની સંધિ ખોઇ નાખીને) તથા અન્યાયનાં

હાર ચાલુ કર્યો. આ પ્રમાણે ચિદાકાશમાં સંકલ્પરૂપી શાખાની વૃદ્ધિ થવાથી સર્વ પ્રપંચનું મૂળકારણ તે (સંકલ્પ) થયો. (૫૦)

આ પ્રમાણે સંકલ્પવાદીઓનાં મુક્તાફળોવિષે શ્રવણ કરી તે સ્થળે જે ઇતર (સ્વભાવવાદી) જનો હતા, તેઓ આગળ આવી બોલ્યા કે, આપ મહાસમર્થ વિદ્વાન છો, તોપણ આપનો અભિપ્રાય આપનીપાસેજ રાખો. પરબ્રહ્મના ગામમાં સંકલ્પનું ગૃહ છે એમ જો માનવામાં આવે તો પછી સાંખ્યોની પ્રકૃતિને શામાટે ન માનવી? એ પ્રકરણ શું છે તે અમેજ કહી શકીશું. આકાશનાં અભ્રોમાં પાણી કોણ ભરે છે? આકાશમાંથી નક્ષત્રો નીચે પડી જતાં નથી તેને કોનો આધાર છે? આકાશરૂપી છત્ર ઝોલ ન ખાતાં એકસરખું ટટાર તણાયેલું રહે છે તેને કોણે અને ક્યારે તાણ્યું? પવનને નિરંતર વાવાની આજ્ઞા કોણે કરી? શરીરપર જે રોમ દેખાય છે તેની વાવણી કોણે કરી? સમુદ્ર કદી ઘટતો નથી, તેમાં પાણી કોણ ભરે છે? વર્ષાની ધારા કોણ ઉત્પન્ન કરે છે? આ ઘટનાઓ પ્રમાણે તો ક્ષેત્ર એ સ્વભાવસિદ્ધજ છે. તેનો કોઈ પણ કર્તા નથી. જે એમાં પરિશ્રમ કરશે, તેને એ ફળ આપશે અને જે પરિશ્રમ કરશે નહિ તેને ફળ આપશે નહિ. (૫૭)

એટલામાં બીજો એક (કાલવાદી) ક્રોધિત થઇને બોલ્યો કે, તમે કહો છો તે સત્ય હોય તો આ ક્ષેત્રપર કાળની સત્તા કેમ ચાલે છે? કાળનો સપાટો અનિવાર્ય છે એમ જાણ્યા છતાં જે મિથ્યા અભિમાની છે, તે તેનો આદર ન કરતાં પોતાનાજ મતનું સમર્થન કરે છે. સિંહની ગુફાની પેઠે મૃત્યુ ભયંકર છે એમ સમજવા છતાં પણ જો તમે આ ક્ષેત્રવિષે વ્યર્થ બકબકાટ કરશો તો તેથી શું ફાયદો થશે? આ કાળ મહાકલ્પની પણ પેલી તરફ જઇને બ્રહ્મદેવનું સ્થાન જે સત્યલોક તેને પણ પોતાના સપાટામાં લઇ લે છે. સ્વર્ગના અરણ્યમાં પ્રવેશ કરી નિત્ય નવા નવા અષ્ટલોકપાળ ઉત્પન્ન કરે છે અને આઠ દિશાપર રહેલા આઠે ઐરાવતોનો સંહાર કરે છે. એનાજ અંગવાયુથી જીવરૂપી મૃગ જન્મમૃત્યુના ખાડામાં પડી નિર્જીવ થઇ ભ્રમણ કરે છે. એ કાળે પોતાના પંજા કેટલા પ્રસાર્યા છે તે તો જુઓ! જગતરૂપી ગજરાજને તો એણે તે પંજામાંજ પકડી રાખ્યો છે; માટે સર્વ ઉપર કાળની સત્તા કહેવાય છે તે સત્યજ છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ ક્ષેત્રવિષે અનેક મતભેદ છે. (૬૫)

ઋષિઓએ નૈમિષારણ્યમાં આવા પુષ્કળ વાદવિવાદ કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે. વેદમાંના અનુષ્ટુપાદિ છંદોમાં પણ એ વિષે

પુષ્કળ ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને અદ્યાપિ એ ક્ષેત્રવિષે ગર્વથી ગ્રંથો રચવામાં આવે છે. વેદમાંનું બૃહત્સામ સૂત્ર કે જે જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોતાં અતિપવિત્ર છે, તે પણ ક્ષેત્ર એટલે શું તે સમજી શક્યું નથી; અને બીજા પણ પુષ્કળ દૂરદર્શી મહાકવિ આ ક્ષેત્રવિષે વાદવિવાદ કરીને થાક્યા છે. એનું જ્ઞાન મેળવવું એટલું વિકટ છે કે તે કોઈથી પણ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી; માટે હવે એ ક્ષેત્ર એટલે શું એ વિષેનો સાદ્યંત વિચાર હું તને કહી સંભળાવું છું. (૭૧)

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પંચમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, મહત્તત્ત્વ તથા દશ ઇંદ્રિયો, મન અને જ્ઞાનેંદ્રિયોના શબ્દાદિક પાંચ વિષયો અને કર્મેંદ્રિયોના વાગાદિ (વાણી આદિ) પાંચ વિષયો, (૫) ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત (સમુદાય), ચેતના (ચૈતન્યની સત્તાસ્ફૂર્તિ) તથા ધૈર્ય, એ વિકારથી યુક્ત આ શરીર છે; તે મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું. (૬)

ટીકાઃ—પંચમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા પાંચ કર્મેંદ્રિયો મળી દશ ઇંદ્રિયો, એક મન, જ્ઞાનેંદ્રિયોના પાંચ અને કર્મેંદ્રિયોના પાંચ મળી દશ વિષયો, સુખ, દુઃખ, દ્વેષ, સંઘાત, ઇચ્છા, ચેતના અને ધૃતિ, આ રીતે આ ક્ષેત્રનાં છત્રીસ તત્ત્વો છે તે તને સર્વ કહી બતાવ્યાં. હવે મહાભૂતો કયાં, વિષયો કયા, ઇંદ્રિયો કયી, એ વિષે પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરી તેને કહું છું. પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચમહાભૂતો છે એમ સમજ.

અહંકારનું રૂપ હવે દૃષ્ટાંતસહિત કહી બતાવું છું. બાલ્યાવસ્થામાં સ્વપ્ન જેમ ગુપ્ત હોય છે; અમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્ર જેમ ગુપ્ત હોય છે; નાના બાળકમાં તારુણ્ય જેમ ગુપ્ત હોય છે; પુષ્પની કળિમાં સૌગંધ જેમ ગુપ્ત હોય છે અને કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ ગુપ્ત હોય છે; તેજ પ્રમાણે માયાના ઉદરમાં એ અહંકાર ગુપ્ત હોય છે. જે પ્રમાણે હાડજ્વર કુપથ્યનું બહાનું શોધે છે અને કુપથ્ય થતાંજ અંતર્બાહ્ય વ્યાપી જાય છે; તેમ પંચમહાભૂતોનો સંયોગ થઈ દેહનો આકાર બને છે, ત્યારે જે દેહને ચોતરફ નચાવે છે તેનેજ અહંકાર

કહેવામાં આવે છે. આ અહંકારની ગમ્મત એવી છે કે, તે જડની પાછળ પડતો નથી; પરંતુ ચેતનવાળાનીજ પાછળ લાગે છે અને તેનાપર નાના પ્રકારનાં સંકટો પાડે છે. (૮૨)

યદુરાજ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ–હે અર્જુન! હવે જેને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તેનાં આ લક્ષણો છે. કામનું જોર ઉત્પન્ન થતાં જે ઇંદ્રિયોની સહાયથી વિષયોના સમુદાયને જીતી લાવે છે; અને સુખદુઃખની લૂંટનો જ્યારે જીવને અનુભવ લેવો પડે છે, ત્યારે સુખ અને દુઃખ એ ઉભયમાં વિશેષ યોગ્યતા કોની છે એ જેના યોગથી સમજી શકાય છે; આ સુખ છે, આ દુઃખ છે, આ પુણ્ય છે, આ પાપ છે, આ સત્કાર્ય છે, આ દુષ્કાર્ય છે, એ જાણવાનો વિવેક જેના યોગથી આવે છે; જેના યોગથી ઉચ્ચ નીચને ઓળખી શકાય છે; નાનાં મોટાંને જાણી શકાય છે; અને જેની દૃષ્ટિથી જીવ વિષયોને ઓળખી શકે છે; જે જ્ઞાન તત્ત્વનું મૂળ છે, જે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ પામતી દશા છે અને જે આત્મા તથા જીવ એ ઉભયની સંધિમાં વસે છે; તેજ હે અર્જુન! બુદ્ધિ છે એમ સમજ. હવે અવ્યક્તનાં લક્ષણ સાંભળ. (૮૯)

હે મહાબુદ્ધિમંત! સાંખ્યોએ જેને "પ્રકૃતિ" એ સંજ્ઞા આપી છે તેનેજ તું હાલ "અવ્યક્ત" નામથી ઓળખ; અને પૂર્વે (સપ્તમ અધ્યાયમાં) સાંખ્ય તથા યોગ આ મતો પૈકી પ્રકૃતિના જે બે પ્રકારો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યા છે; તેમાંની બીજી જે જીવદશા તેનેજ, હે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુન! અવ્યક્ત એ પર્યાયથી ઓળખવામાં આવે છે. પ્રભાત થતાંની સાથે જેમ આકાશનાં નક્ષત્રો અદૃશ્ય થાય છે; સૂર્યાસ્ત થતાંની સાથે પ્રાણીમાત્રના વ્યાપાર બંધ પડે છે; દેહ નષ્ટ થયા પછી દેહથી લઇને વાસનાપર્યંતના સર્વ વિકારો જેમ કર્મોમાં ગુપ્ત રહે છે; બીજના આકારમાં જેમ વૃક્ષ અંતર્ગત હોય છે, અથવા તંતુઓમાં જેમ વસ્ત્ર અંતર્ગત હોય છે; તે પ્રમાણે મહાભૂતો તથા ભૂતોનો સમુદાય પોતાનો સ્થૂળ ધર્મ છોડી જે સ્થળે સૂક્ષ્મ થઇ જેમાં લય પામે છે; તેજ હે અર્જુન! અવ્યક્ત છે એમ તું સમજ. હવે સર્વ ઇંદ્રિયોના ભેદ કહું છું તે સાંભળ. (૯૭)

કર્ણ, નેત્ર, ત્વચા, નાક તથા જીભ, એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો છે. આ પાંચ પૈકી જેની સાથે બુદ્ધિ બળે છે તેનાદ્વારા તે સુખદુઃખનો નિર્ણય કરે છે. વાચા, હસ્ત, પાદ, ગુદા અને શિશ્ન, એ ઇંદ્રિયોના બીજા પાંચ પ્રકાર છે; તેને કર્મેંદ્રિયો કહે છે. પ્રાણની શ્રી ક્રિયાશક્તિ કે જે આ શરીરમાં વાસ કરે છે તે પેલી પાંચ કર્મેંદ્રિયોના દ્વારથી અંત-

બાહ્ય જવા આવવાનો વ્યાપાર કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ-આ પ્રમાણે દશ ઇંદ્રિયોનું વર્ણન કર્યું. હવે મન એટલે શું તે કહું છું. (૧૦૩)

જે ઇંદ્રિયો તથા બુદ્ધિ એ ઉભયના સંગમમાં રજોગુણની ખાંધ-પર પ્રકાશે છે; જેમ આકાશમાં નીલવર્ણ તથા મૃગજળના તરંગો વ્યર્થ ભાસે છે; તે પ્રમાણે વાયુનો જે વ્યર્થ ચમકાટ તેજ મન છે; અને શુક્ર તથા શોણિતનું ઐક્ય થઇ જ્યારે પંચતત્ત્વોનો આકાર બને છે ત્યારે એક વાયુતત્ત્વના સ્થાનભેદથી પાંચ ઉપપ્રાણ એવા દશ પ્રકાર બને છે. પછી તે દશ ભાગ પોતપોતાના ધર્મના બળથી દેહના એક એક ભાગમાં વસે છે. તેમાં કેવળ ચાંચલ્ય રહેતું હોવાથી તેના અંગમાં રજોગુણનું જે બળ ઉત્પન્ન થાય છે; તે બુદ્ધિના બાહ્ય ભાગ-પર અને અહંકારના મધ્યભાગમા બળવાન થઇને રહે છે. તેનું "મન" એ નામ વ્યર્થ છે. બાકી તે મૂર્તિમંત કલ્પનારૂપજ છે. જેના યોગથી બ્રહ્મને જીવદશા સ્વીકારવી પડી, જે કોઇ પણ કાર્યનું મૂળકારણ છે; જેના યોગથી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે; જે સદૈવ અહંકારની સાથે સ્પર્ધા કરે છે; જેના યોગથી ઇચ્છાની વૃદ્ધિ થાય છે; આશા પ્રબળ થાય છે અને ભયને સહાય મળે છે; જેમાં દ્વૈતભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; જેના યોગથી અજ્ઞાનને જોર મળે છે; જે ઇંદ્રિયોનો વિષયમાં પ્રવેશ કરાવે છે, જે એક ક્ષણમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે અને નાશ પણ કરે છે; જે મનોરથની ઉતરેડ ખડકે છે અને તેને પાછી પણ ઉતારી પાડે છે; જે ભ્રમોનો ભંડાર અને વાયુતત્ત્વનો અર્ક છે; અને જે બુદ્ધિનું કાંઇ પણ ચાલવા દેતું નથી-અર્થાત્ તેનો નિરોધ કરે છે; તેનેજ હે અર્જુન ! મન કહેવામાં આવે છે, એ નિઃસંશય છે. હવે વિષયોના ભેદ કેવા છે તે સાંભળ. (૧૧૬)

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોના પાંચ વિષયો છે. જે પ્રમાણે પશુ લીલા ચારા તરફ દોડ્યું જાય છે, તે પ્રમાણે આ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોના દ્વારથી જ્ઞાન બહાર દોડી આવે છે. પછી સ્વર તથા વર્ણનો ઉચ્ચાર, વસ્તુનું ગ્રહણ અને પરિત્યાગ, ચાલવું અને મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો, એ પાંચ કર્મેંદ્રિયોના પાંચ વિષયો છે. જેના યોગે ક્રિયા બહાર દોડી આવે છે; એવા આ જ્ઞાનેંદ્રિયોના અને કર્મેં-દ્રિયોના દશ વિષયો આ દેહમાં છે. હવે ઇચ્છા એટલે શું તે કહું છું.

પૂર્વે જે પદાર્થનો ઉપભોગ લીધો હોય તેનું જે સ્મરણ થવું; કર્ણપટપર શબ્દ અથડાતાંની સાથેજ જે વૃત્તિ પ્રકટ થવી; ઇંદ્રિયો અને વિષયોનો મેળાપ થતાં કામનો ટેકો ગ્રહીને જે વૃત્તિ તરતજ ઉપજે

છે; જે વૃત્તિનો ઉદ્‌ભવ થવાથી મન આમતેમ ભ્રમણ કરવા મંડી પ[ડે] છે અને જ્યાં જવું ન જોઇએ એવા સ્થળે ઇંદ્રિયો મોં ઘાલે છે; જ[ે] વૃત્તિની સંગતિથી બુદ્ધિ ઉન્મત્ત બની જાય છે અને જે વિષયોપ[ર] પ્રીતિ કરે છે; તે વૃત્તિને ઇચ્છા કહેવામાં આવે છે. ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાંની સાથે ઇંદ્રિયોને પોતાના ઉપભોગને માટે વિષયો મળતા નથી ત્યારે જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને દ્વેષ કહેવામાં આવે છે. હવે સુખનું લક્ષણ એ છે કે, તે પ્રાપ્ત થતાં જીવને બીજી સર્વ વસ્તુની વિસ્મૃતિ થાય છે. જે કાયા, વાચા અને મનને પોતાના સોગંદ આપી દેહની સ્મૃતિનો નાશ કરે છે; જે પ્રાપ્ત થતાંની સાથે પ્રાણ પાંગળો બની જાય છે અને સાત્વિક વૃત્તિ પૂર્વ કરતાં દ્વિગુણ વૃદ્ધિ પામે છે; જે ઇંદ્રિયોની સર્વ વૃત્તિને હૃદયના એકાંતમાં થાબડીને નિદ્રાગ્રસ્ત કરે છે; વધારે શું કહું ? જીવને આત્માનો લાભ થતાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેનેજ સુખ કહેવામાં આવે છે અને હે પાર્થ ! એવા લાભવિનાની જે સ્થિતિ છે તેજ દુઃખ છે, એમ સમજ. જ્યાં કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થળે સુખ થતું નથી, અને કલ્પનાનો નાશ થતાંની સાથે તે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્તજ થાય છે; માટે કલ્પના નષ્ટ થવી અને ઉત્પન્ન થવી એજ સુખદુઃખનાં કારણ છે.(૧૩૩)

હવે હે અર્જુન ! અલિપ્ત અને સાક્ષીભૂત એવા બ્રહ્મ–ચૈતન્યની જે આ દેહમાં સત્તા છે, તેને ચેતના કહેવામાં આવે છે. આ શરીરમાં જે નખથી શિખપર્યંત સર્વદા જાગૃત હોય છે અને જાગૃતિ, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ, આ ત્રણે અવસ્થામાં જે સમાન અને વિકારરહિત હોય છે; જેના યોગથી મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિકને ચેતના મળે છે અને જે માયારૂપી વનને સર્વદા વસંતઋતુવત્ પ્રફુલ્લિત રાખે છે; અને જેનો જડ તથા ચેતન વસ્તુઓમાં અંશરૂપે એકસરખો સંચાર હોય છે, તેને ચેતના કહેવામાં આવે છે. રાજા અને તેનું કુટુંબ કંઇ પણ કરતું નથી; ફક્ત તેની આજ્ઞાથીજ સૈનિકો પરચક્રને જીતી લે છે; કિંવા ચંદ્રના યોગથી જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, લોહચુંબકના સાન્નિધ્યમાત્રથી જેમ લોખંડમાં ચંચલપણું આવે છે, સૂર્યનો પ્રકાશ માત્રજ જે પ્રમાણે સર્વ જીવો પાસે વ્યાપાર કરાવે છે; સ્તનને મુખ લગાડવા દીધાસિવાય કાચબી જેમ કેવળ નજરથીજ પોતાનાં બચ્ચાંનું પોષણ કરે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આ શરીરમાં આત્માની સમીપતાથી જડવસ્તુઓમાં જે સ્ફૂર્તિ ઉપજી આવે છે તેનું નામ ચેતના છે. હવે ધૈર્યના ભેદ શું છે તે સાંભળ. (૧૪૨)

પંચતત્વોને જાતિસ્વભાવથીજ એકબીજાની સાથે પ્રકટ વૈર હોય

છે. જેમકે પાણી પૃથ્વીનો નાશ કરે છે, તેજ પાણીનું શોષણ કરે છે, તેજનું વાયુની સાથે યુદ્ધ ચાલે છે અને આકાશ વાયુને સહજે ભક્ષી જાય છે. જેમ આકાશ સર્વત્ર ભરેલું હોવા છતાં કદી પણ કોઈ વસ્તુની સાથે ન ભળતાં સર્વથી અલિપ્તજ હોય છે; તેમ પંચમહાભૂતો એક-બીજાથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ દેહમાં એકત્ર રહે છે; અને ભિન્ન-ભાવનો વિવાદ છોડી પોતાના ગુણોદ્વારા એકબીજાનું પોષણ કરે છે. આ પ્રમાણે વિરોધ છતાં પણ જેના યોગથી પાંચેમાં મૈત્રી થાય છે અને ધૈર્ય કાયમ રહે છે; તે વૃત્તિને હું ધૃતિ કહું છું. (૧૪૮)

અને હે પાંડવ! જીવની સાથે આ છત્રીસ તત્ત્વોનું જે ઐક્ય થાય છે તેનેજ સંઘાત કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ છત્રીસ ભેદ તને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યા અને એ સર્વના સમુદાયનેજ ક્ષેત્ર નામ પ્રાપ્ત થયું છે. બાપુ અર્જુન! રથના સર્વ ભાગો મળવાથી જે પ્રમાણે રથ નામની ઉત્પત્તિ થાય છે; જેમ પગથી લઈને મસ્તકપર્યંત સર્વ અવ-યવો મળીનેજ દેહ નામ ઉત્પન્ન કરે છે; હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ, એ સર્વના સમુદાયને જે પ્રમાણે સેના નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અક્ષરોના સમુદાયને જેમ વાક્ય કહેવામાં આવે છે; મેઘોના સમુ-દાયને જેમ અભ્ર કહેવામાં આવે છે; સર્વ લોકોના સમુદાયને જેમ જગત કહેવામાં આવે છે; તેલ, વાટ અને અગ્નિ એકત્ર મળવાથી તે જેમ દીપક કહેવાય છે; તેજ પ્રમાણે આ છત્રીસ તત્ત્વો જ્યારે એક સ્થળે મળે છે, ત્યારે તે સર્વના સમુદાયને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે; અને સર્વ પ્રાણી જગતમાં રહીને જે પાપની કિંવા પુણ્યની કમાઈ કરે છે તેને પાક સમજીને મેં તેને વિનોદથી ક્ષેત્ર નામ આપ્યું છે. કોઈ આ ક્ષેત્રને દેહ પણ કહે છે-અર્થાત્ એને અનેક નામો છે. બ્રહ્મની આ બાજુએ બ્રહ્માથી લઈને સ્થાવરજંગમપર્યંત જે જે વસ્તુ નિર્માણ થાય છે અને લય પામે છે તે સર્વ ક્ષેત્રજ છે; પરંતુ દેવ, મનુષ્ય, સર્પ એવી જૂદી જૂદી યોનિઓમાં જે નિર્માણ થાય છે તે સર્વ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણોની સંગતિથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૫૯)

હે અર્જુન! આ ગુણોવિષેનો વિચાર આગળ (ચૌદમા અધ્યા-યમાં) કહીશ. આ સ્થળે તો તને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે તે કહું છું. ક્ષેત્રનાં સર્વ લક્ષણો વિકારસહિત તને કહી સંભળાવ્યાં; અને હવે જે દ્વારા મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થાય છે તે ઉદાર જ્ઞાનવિષે કહું છું, તે સાંભળ. જે જ્ઞાનને માટે યોગી લોકો સ્વર્ગનો આડમાર્ગ ઓળંગીને આકાશને પણ ગળી જાય છે તથા સિદ્ધિની ગરજ રાખતા નથી; રિદ્ધિની સ્પૃહા કરતા નથી અને

કઠિન યોગસાધન આચરે છે; તપરૂપી કિલ્લા ઉલ્લંઘી કોટયવધિ યજ્ઞો ઓવારી નાખી કર્મકાંડરૂપી વહ્નિને ઉખેડી નાખે છે; પુષ્કળ પ્રકારના ઉપાસનામાર્ગો સ્વીકારી જેને માટે કોઈ ખુલ્લા અંશથી ફરે છે; અને કેટલાક સુષુમ્ણાના ગુપ્ત માર્ગમાંજ પ્રવેશે છે; જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સર્વ ઋષિઓ મનમાં ઉત્કટ ઇચ્છા ધારણ કરીને વેદરૂપી વૃક્ષનાં પાન-પર ચાલે છે; કેટલાક ગુરુસેવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે એવી બુદ્ધિથી અ-નેક જન્મોને ગુરુસેવાપર ઓવારી નાખે છે; જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને જીવ તથા આત્માનું ઐક્ય થાય છે; જે જ્ઞાન ઇંદ્રિયોને વિષયની ઇચ્છા ધરવા દેતું નથી, કર્મોની આકાંક્ષાને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે અને મનની ચિંતાને દૂર કરે છે; જે જ્ઞાનનો લાભ થવાથી દ્વૈતનો અભાવ થાય છે અને અદ્વૈતનો સુકાળ થઇ રહે છે; જેના યોગથી ગર્વનો સર્વથા નાશ થઇ જાય છે; જે જ્ઞાન માયાનો પત્તો લાગવા દેતું નથી અને જેનામાં પોતાપારકાનો ભાવ પ્રવે-શતો નથી; જે સંસારને સમૂળ ઉખેડી નાખે છે, સંકલ્પરૂપી કાદવને ધોઈ નાખે છે અને સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મનો મેળાપ કરાવી આપે છે; જેની પ્રાપ્તિ થતાં પ્રાણ પાંગળો બની જાય છે; જે જ્ઞાનની સત્તાથીજ જગતના સર્વ વ્યાપારો ચાલે છે; અને જેના પ્રકાશથીજ બુદ્ધિ પ્રૌઢ થઇ જીવ આનંદમય રહે છે; એવું જે જ્ઞાન તે પવિત્રતાનો ભંડાર છે અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં વિષયોથી આવૃત્ત થયેલું મન નિર્મળ બને છે. આત્માને “હું જીવ છું” એવો જે ક્ષયરોગ લાગુ પડેલો છે તે તેની પ્રાપ્તિથી લય પામે છે. તે જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છતાં પણ હું સમજાવીને કહું છું; તો તે બરાબર સમજી લ્યો. બાકી તે આંખવડે દેખાય એવી વસ્તુ નથી. એ જ્ઞાન જ્યારે આ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે ઇંદ્રિયોનાં આચરણપરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વૃક્ષોની પ્રફુલ્લતાથી જેમ વસંતઋતુનો પ્રારંભ સમજાય છે, તેમ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારપરથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રતીતિ થાય છે. વૃક્ષના મૂળમાં પાણી પહોંચ્યું એટલે જેમ શાખાઓમાં પણ પ્રફુલ્લતા જણાય છે; અંકુરની કોમળતા ઉપરથી જેમ જમીનની મૃદુતા જણાઈ આવે છે; વર્તણુક ઉપરથી જેમ માણસનું કુળ જણાઇ આવે છે; આદરાતિથ્ય-પરથી જેમ સ્નેહભાવ જણાઈ આવે છે; એકાદ માણસનું દર્શન થતાંજ મન પ્રફુલ્લિત થવાથી તે કોઇ પુણ્ય પુરુષ છે એવું જેમ અનુમાન થઈ શકે છે; કેળમાં ઉત્પન્ન થયેલું કપૂર જે પ્રમાણે તેની વાસપરથી ઓળખાઇ આવે છે; કિંવા અંધારી કોટડીમાં રાખેલા દીપકનો પ્રકાશ

જેમ બહારથી જણાઇ આવે છે; તે પ્રમાણે હૃદયમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી શરીરપર તેનાં જે લક્ષણો દષ્ટિગોચર થાય છે તે હવે કહી સંભળાવું છું તે લક્ષ દઇને ઉત્તમ રીતે સાંભળ. (૧૮૪)

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—માનની ઇચ્છાનો લોપ, દાંભિકતાનો અભાવ, અહિંસા, ક્ષાંતિ, સરળતા, આચાર્યોપાસન, આંતર્બાહ્ય પવિત્રતા, સ્થિરતા અને આત્મસંયમ; (૭)

ટીકાઃ—કોઇ પણ વિષયની જેને ઇચ્છા હોતી નથી અને લોકોનાં વખાણ જેને અસહ્ય બોજા જેવાં લાગે છે; પોતાના ગુણોનું વર્ણન સાંભળીને પોતાને સન્માન અપાતું જોઇને વ્યાઘ્રે ઘેરેલાં હરિણની પેઠે કિંવા નદીના પૂરમાં અધવચ સપડાયેલા મનુષ્યની પેઠે જે ગભરાઈ જાય છે અને પોતાની પાસે મોટાઇને આવવા દેતો નથી; લોકો પોતાને પૂજ્ય માને એવો દેખાવ ન કરવો, પોતાની કીર્તિ ન સાંભળવી અને પોતે કોણ છે તેની લોકોને સ્મૃતિ પણ ન થાય એવી જેની ઇચ્છા હોય તે પુરુષ સત્કારનો અને આદરનો સ્વીકાર શાનોજ કરે ? કોઇ તેને નમસ્કાર કરે તો તે તેને મૃત્યુસમાન લાગે છે ! બૃહસ્પતિના જેવી સર્વજ્ઞતા હોવા છતાં પણ જે પોતાનું માહાત્મ્ય વધવાની બીતિથી પોતાનું શાણપણ અને શ્રેષ્ઠતા છુપાવે છે અને અતિપ્રેમથી ગાંડપણ સ્વીકારે છે; જેને કીર્તિનો કંટાળો અને શાસ્ત્રો તરફ ઉદાસીનતા હોઇને સ્વસ્થતાપૂર્વક બેસી રહેવાપરજ અતિ પ્રીતિ હોય છે; લોકો પોતાનું અપમાન કરે, આપ્તવર્ગ પોતાની સંગતિ કરે નહિ એવી જેની ઇચ્છા હોય છે; યોગ્યતા પૂર્ણ હોવા છતાં પણ હીનતાજ જણાઇ રહે એટલા માટે જે તેજ જાતનું વર્તન બહુધા રાખે છે, પોતાનું જીવન તે એવું રાખે છે કે જેથી પોતાની હયાતીવિષે લોકો સંદેહમાં રહે; આ તે પોતાના પગવડે ચાલતો હશે કે વાયુની ગતિવડે ધકેલાતો હશે ! એવો ભાસ થાય એવું તે પોતાનું વર્તન રાખે છે. પ્રાણીમાત્રને પોતાથી ઉત્પન્ન ન થાય, પોતાના અસ્તિત્વનો અને નામરૂપનો લય થાય એવી જેની ઇચ્છા રહે છે; જે નિત્ય એકાંતવાસ સેવે છે અને નિર્જન સ્થળોથી જે આનંદ પામે છે; જે વાયુની મૈત્રી રાખે છે; જેને આકાશ સાથે વાર્તાલાપ કરવો પ્રિય લાગે છે અને વૃક્ષો જેને પ્રાણસમાનજ પ્રિય લાગે છે; આવાં લક્ષણો જેનામાં દેખાય તેજ જ્ઞાનની પ્રા-

આપર વિરાજિત છે અને તેનેજ જ્ઞાન હસ્તગત થયું છે, એમ તું સમજ. માટે 'અમાનિત્વ' (અભિમાનરહિત) મનુષ્યને આ લક્ષણોથી ઓળખવો. હવે અદાંભિકત્વ ઓળખવાનાં લક્ષણો બતાવું છું. (૨૦૧)

અદંભિત્વ કૃપણના મન જેવું હોય છે; જીવ જાય તોપણ કૃપણ પુરુષ દાટી મૂકેલા પૈસા કોઈને બતાવતો નથી; તેમ હે અર્જુન! પોતાના પ્રાણપર બાજી આવી પડે તોપણ તે પોતાનાં સુકૃત કોઈને કહી બતાવતો નથી. ખોડવાળી ગાય જેમ પોતાનો પાન્હો ચોરી લે છે; વેશ્યા જેમ પોતાની પ્રૌઢ વય છુપાવે છે; ધનવાનને ચોરનો ભેટો થતાં તે જેમ પોતાની શ્રીમંતાઈ બતાવતો નથી; કુલીન કન્યા જેમ પોતાના વિશેષ અવયવોને વસ્ત્રોથી ઢાંકી રાખે છે; અથવા બી વાવીને પછી તેને માટીવતી ખેડુત જેમ ઢાંકી દે છે; તેમ પોતે કરેલાં દાન અને પુણ્ય જે છુપાવે છે; જે પોતાના દેહને શણગારી સુશોભિત કરતો નથી; જે લોકરંજનની કાળજી કરતો નથી અને પોતાના દાન-ધર્મનાં ઢોલ વગાડતો નથી; કરેલા ઉપકારો બોલી બતાવતો નથી; કરેલા અભ્યાસની બડાઈ હાંકતો નથી અને પ્રતિષ્ઠાને બદલે પોતાની વિદ્યા વેચતો નથી; પોતાના ઉપભોગને માટે કૃપણ હોઈને પરોપકાર-ની બાબતમાં બહુજ ઉદાર હોય છે; ઘરમાં દારિદ્ર્ય અને શરીરમાં ક્ષુધા હોવા છતાં પણ દાન કરવાનો પ્રસંગ મળતાં જે કલ્પવૃક્ષને પણ પાછળ હઠાવી દે છે; વધારે શું કહું? જે સ્વધર્માચરણમાં ગંભીર હોઈ પ્રસંગ આવતાં અતિ ઉદાર બની જાય છે; આત્મચર્ચામાં જે અતિ નિપુણ હોય છે અને બીજી બાબતમાં ગાંડા જેવો લાગે છે; કેળનાં વૃક્ષ હલકાં અને પોકળ છે તોપણ તેનાં ફળ માવાદાર અને અતિ રસાળ હોય છે; કિંવા મેઘ જોવામાં હલકો અને સહજ પવન આવતાં વેરાઈ જાય એવો લાગે છે; પરંતુ વૃષ્ટિ વખતે તે ભારે દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે જેની પૂર્ણતા જોતાં સંતોષ થાય છે અને દરિદ્રતા-નું સ્થાન પણ તેજ હોય છે. અસ્તુ. જેનામાં આવાં ઉત્તમ લક્ષણ દેખાય તેના હાથમાં જ્ઞાન આવ્યું છે, એમ તું સમજ. જેને 'અદં-ભિત્વ' કહેવામાં આવે છે તે એજ છે. (૨૧૬)

હવે અહિંસાનાં લક્ષણો સાંભળ. પુષ્કળ પ્રકારથી મતવાદીઓએ અહિંસાનું વર્ણન કર્યું છે, તે સાંભળ. વૃક્ષોની શાખા કાપી તેજ વૃક્ષના થડની આસપાસ તેની વાડ કરવામાં આવે; કિંવા પેટનેજ હાથ કાપી તેને રાંધી આપવાથી ભૂખનું શમન કરીએ; અથવા મંદિર તોડી તેના સામાનવડે દેવના ગોખ ચણવામાં આવે; તે પ્રમાણે યજ્ઞાદિ

કર્મમાં હિંસા કરીને પછી તેમાંથી અહિંસા ઉત્પન્ન કરવી એવો વિચિત્ર નિર્ણય કર્મકાંડકારોએ આપ્યો છે. કહે છે કે, પર્જન્યના અભાવથી સર્વ સૃષ્ટિ ખળભળી ઉઠે છે, ત્યારે જળવૃષ્ટિને માટે યજ્ઞો કરવા જોઇએ; પરંતુ આ યજ્ઞોના મૂળમાં પશુની હિંસા પ્રકટ રીતેજ થાય છે, તો પછી તેનાથી અહિંસાનું પરિણામ શી રીતે મળશે? કેવળ હિંસાજ રોપવામાં આવે તો તે ઠેકાણે અહિંસા ઉગશે કે? પરંતુ હે અર્જુન આ યાજ્ઞિકોની ઉત્કંઠા તો પરાકાષ્ઠાએજ પહોંચી છે! હે પાંડવ! સર્વ વૈદ્યક ગ્રંથો પણ એવાજ કથનથી પરિપૂર્ણ છે કે, એક જીવનું રક્ષણ કરવાને માટે બીજા જીવનો નાશ કરવો. રોગોથી ગ્રસ્ત થઇ જીવો સબડે છે, એ દૃશ્ય જોઇ રોગરૂપી હિંસાના નિવારણને અર્થે ઔષધિની યોજના કરવામાં આવે છે; તેને માટે એકાદ વૃક્ષનું મૂળ ખોદી લાવવામાં આવે છે; બીજા રોપાને સમૂળ ઉખેડી લાવે છે; એકાદ વૃક્ષને વચ્ચેથીજ કાપી નાખવામાં આવે છે; એકાદ પ્રચંડ વૃક્ષની છાલ કાઢી નાખવામાં આવે છે; કોઈ સગર્ભ જીવોને પુટપાકમાં પકાવે છે; કોઇ બિચારા અજાતશત્રુ વૃક્ષના સર્વાંગે ઘાવ કરી તેમાથી ચીકાશ કાઢી લે છે; આ પ્રમાણે હે ધનુર્ધર! અનેક વનસ્પતિઓનું જીવન નષ્ટ કરી તેમને શુષ્ક કરી નાખવામાં આવે છે; અને સજીવ પશુના અંગમાં હાથ ઘાલી તેના ઉદરમાંથી પિત્ત કાઢી લેવામા આવે છે અને તેદ્વારા પીડિત થયેલા પુષ્કળ જીવોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. અહો! વસ્તીને તોડીને તેનાં મંદિરો બાંધવામાં આવે; શાહુકારને રડાવી સદાવ્રતો ઉઘાડવામાં આવે; રોકાંએ વસ્ત્રો વીંટી નીચેનું અંગ નગ્ન રાખવામાં આવે; ઘર તોડીને મંડપ બાંધવામાં આવે; શાલદુશાલા બાળી તાપણું કરવામાં આવે; હાથીને સ્નાન કરાવવામાં આવે; બળદને વેચી નાખી તેના દ્રવ્યવડે કોઠ બાંધવામાં આવે, અથવા પોપટને હાંકી કાઢયા પછી પાંજરૂ તૈયાર કરવામાં આવે એનું નામ તે કર્મ છે કે ચેષ્ટા? એથી તે હસવું કે રડવું? કેટલાકો ધર્મસંપ્રદાય પ્રમાણે પાણી ગાળીને પીયે છે, પરંતુ ગાળવાના કષ્ટથી પણ કેટલક જીવો મરે છે. કેટલાકો હિંસાની બીતિથી ધાન્યને ન રાંધતાં ઉપવાસીજ રહે છે, પરંતુ તેથી પ્રાણ વ્યાકુળ થાય છે. એ પણ એક પ્રકારની હિંસાજ છે. આ પ્રમાણે હે પ્રસન્ન મનવાળા અર્જુન! કર્મકાંડમાં હિંસાનેજ અહિંસા કહી છે એ તું લક્ષમાં રાખ. અહિંસાનાં લક્ષણો કહી બતાવવાની જ્યારે મેં મનમાં ઇચ્છા કરી, ત્યારે મારી બુદ્ધિને એમ લાગ્યું કે આવા વિચિત્ર મત-

નું વર્ણન કરવું અને તે એટલા માટે કે, એવી અહિંસાનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો. આથી મારે તેનું વર્ણન કરવું પડયું. તને પણ તે બરાબર સમજાય એવો પણ મારો ભાવ હતો; અને હે અર્જુન! આપણો મત સ્થાપન કરવાને માટે પણ અન્યના મતવિષે વિચાર કરવો પડે છે. આવી નિરૂપણની રીત છે. હવે એ વિષે મારો મત છે તે સાંભળ.

મારો તે મત સ્પષ્ટ રીતે કહીને અહિંસાનાં ખરાં લક્ષણો જણાવું છું. જેના વર્તનમાં અહિંસાનાં એ લક્ષણ દેખાય તેને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું સમજવું. જેના અંગમાં અહિંસાવૃત્તિ આવી હોય છે તેનાં આચરણ ઉપરથી તે જણાય છે. જેમ સુવર્ણને કસોટીપર ચઢાવતાં તેનું મૂલ્ય સમજાઇ જાય છે, તેમ જ્યારે જ્ઞાન અને મનનો મેળાપ થાય છે ત્યારેજ મનમાં અહિંસા પ્રકટે છે. હે અર્જુન! આ અહિંસા કેવી રીતે પ્રકટે છે તે સાંભળ. બગલો પાણીની લહેરોને હરકત ન પહોંચવા દેતાં માત્ર પોતાના ખાદ્ય મત્સ્ય તરફજ નજર રાખીને વેગથી પાણીમાં ચાલે છે કિંવા અંદરના કેસરનો ભંગ થશે એવી ભીતિથી ભૃંગ જે પ્રમાણે કમળપર ધીમેથી પગ મૂકે છે, તેજ પ્રમાણે જે માણસ પરમાણુમાં સુદ્ધાં અતિ સૂક્ષ્મ જીવો ભરેલા છે, એમ જાણી કરુણા અને સંભાળપૂર્વક પગ મૂકીને ચાલે છે, તે જે રસ્તે જાય છે ત્યાં કૃપાદૃષ્ટિથી જોતો ચાલી કોઇ પણ પ્રાણીને ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે પોતાના જીવ કરતાં પણ બીજા જીવોની ઘણી સંભાળ રાખે છે, એવી રીતે હે અર્જુન ! જેઓ સંભાળ રાખીને ચાલે છે, તેની અહિંસાનું માપ શબ્દોદ્વારા કરી શકાતું નથી. બિલાડી પ્રેમથી બચ્ચાંને મુખમાં પકડે છે ત્યારે દાંતનો સ્પર્શ પણ તેમને થતો નથી. જેમ મમતાળુ માતાની બાળકપરની દૃષ્ટિમાં જેવી કોમળતા જણાઇ આવે છે, અથવા કમળપત્રથી વાયરો ખાતાં જેમ નેત્રોને તે મધુર લાગે છે, તેમ તે જમીનપર પોતાનો પગ ધીમેથી ટેકવી ચાલે છે; અને તે પગ કોઈ જીવને લાગે છે તોપણ તેને ત્રાસ ન થતાં સુખજ થાય છે. વળી હે અર્જુન! ચાલતી વખતે જીવડું અથવા કીડી જણાય તો તે ધીમેથી પાછો ફરે છે; એમ સમજીને કે જો અવાજ થશે તો તે પ્રાણીની નિદ્રાનો ભંગ થશે અને તેના સ્વાસ્થ્યને ધક્કો લાગશે. જીવનાશના ભયથી તે તૃણને પણ ઓળંગતો નથી તો પછી પ્રાણીની દરકાર ન રાખે એ તો બનેજ કેમ? જેમ કીડી મેરુને ઓળંગી શકતી નથી, ચામડાની મસક સમુદ્ર તરી શકતી નથી; તેમ કોઈ પણ પ્રાણીને તે ઉલ્લંઘીને જતો નથી. એવું તેનું

વર્તન કૃપારૂપી ફૂલફળોથી ફળદ્રૂપ થાય છે અને તેની વાણીમાં પણ મૂર્તિમંત દયા જોવામાં આવે છે. તે શ્વાસોચ્છ્વાસથી પણ બીજાને ત્રાસ આપતો નથી અને તેનું મુખ કેવળ પ્રેમના પિયેર જેવું લાગે છે. જેના દાંત જાણે માધુર્યને અંકુર ફૂટયા હોય તેવા ભાસે છે, મુખમાંથી અક્ષરો બહાર પડયા પૂર્વે તેની મુખમુદ્રાપર સ્નેહભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, હૃદયમાં પ્રથમ દયા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી કૃપાથી પરિપૂર્ણ શબ્દો બહાર પડે છે. પ્રથમ તો તે એવું બોલવાનુંજ મન કરતો નથી કે જેથી કોઇને ખોટું લાગે; અને બોલવું પડે તો તે એવી રીતે બોલે છે કે જેથી કોઇના હૃદયમાં ખુંચે નહિ, શંકા ઉત્પન્ન ન થાય, કોઈનું કાર્ય બગડે નહિ, કોઇને ભીતિ લાગે નહિ, કોઈ હબકી જાય નહિ, કોઇને ક્લેશ ન થાય, કોઇને ગુસ્સો ન ચઢે. આવો તેનો મનોભાવ રહે છે. કદાચિત્ કોઇની પ્રાર્થનાથી બોલવા લાગે તો તેનું બોલવું શ્રોતાને માબાપના બોલની પેઠે આનંદદાયક થઇ પડે છે. જાણે નાદબ્રહ્મ મૂર્તિમંત થઇ આવ્યા હોય, અથવા સ્વચ્છ ગંગોદક ઉછળ્યું હોય, કિંવા પતિવ્રતાને વૃદ્ધપણું પ્રાપ્ત થયું હોય; તે પ્રમાણે સત્ય, કોમળ, પરિમિત તથા મધુર એવા અમૃતના તરંગોના જેવા શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળે છે. પોકળ સ્તુતિથી ભરેલા, વાદ ઉત્પન્ન કરનારા, બીજાને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરનારા, નિંદા અને છળભરેલા, અન્યના હૃદયને ડંખે એવા; પ્રતિજ્ઞા, દંભ, કપટ, આશા, શંકા અને ઠગબાજીવાળા શબ્દો તે બોલતો નથી. તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! તેની દૃષ્ટિ સ્થિર હોઈ તેના કપાળમાં ક્રોધની કરચલીઓ પડતી નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છે, તેને કદાચિત્ ત્રાસ થશે એમ જાણી તે બહુધા કોઇની તરફ જોતો પણ નથી. આંતરકૃપાના બળથી કોઇ તરફ જુએ છે, તો ચંદ્રબિંબમાંથી નીકળતી અમૃતધારા કોઇની દૃષ્ટિએ પડતી નથી, તોપણ ચકોર પક્ષીને તેની પ્રતીતિ થઈ આનંદ થાય છે; તેજ પ્રમાણે જે અહિંસાવ્રતવાળો મનુષ્ય કોઇ પણ પ્રાણીને જુએ, ત્યારે તેને આનંદ થાય છે. તેની દૃષ્ટિમાં જેટલો પ્રેમ છે તેટલો પ્રેમ પોતાનાં બચ્ચાંપ્રત્યે કાચબીનો પણ હોતો નથી. (કાચબીની કેવળ દૃષ્ટિથીજ તેનાં બચ્ચાં મોટાં થાય છે. એટલું બધું તેની દૃષ્ટિમાં પ્રેમપોષણનું સામર્થ્ય છે.) કિંબહુના, ભૂતમાત્ર તરફ આવી પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી તે જુએ છે. તેના હાથ પણ તેવાજ પ્રેમપોષક હોય છે. જે પ્રમાણે બ્રહ્મનિષ્ઠના મનોરથ પૂર્ણ થવાથી તેના હાથો ક્રિયારહિત હોય છે; તે પ્રમાણે જેના હાથ, કાંઈ

પણ કરવાની ઇચ્છા ન હોવાથી નિર્વ્યાપાર હોય છે; તેમાં વળી
કર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય; જેમ જન્માંધે જોવાની ક્રિયા છોડી
અથવા જેમ કાષ્ઠવિનાની આગ બૂઝાઇ ગયેલી હોય છે; અથ
મુંગાએ મૌન લીધું હોય છે તે પ્રમાણે તેના હાથને કંઇ પણ કરવ
નું હોતું નથી. તેમજ તે અકર્તા બનીને પરબ્રહ્મપદે સ્થિત થયેલે
હોય છે. રખેને જાણે પવનને ધક્કો વાગશે કિંવા આકાશને નખ લાગ-
શે, એમ ધારીને તે પોતાના હાથપગ હલાવતો નથી, તો પછી શ-
રીરપરથી માંખ ઉડાડવી, આંખમાં જતી રજકણોને દૂર રાખવી અને
આંખોથી પશુપક્ષીઓને ભીતિ બતાવવી; એ તો શી રીતે બને? હે
કિરીટિ! તેને દંડ કિંવા જયેષ્ઠિકા પણ પસંદ નથી, તો પછી શસ્ત્ર
તો વાતજ શી? વિનોદને ખાતર પણ હાથમાં કમળ લઇને ફેરવવા
અથવા પુષ્પનો હાર ઉછાળીને ઝીલવાથી તે કોઇ જીવને લાગી જ
તેને ઇજા થાય એમ જાણીને હાથવતી તે ક્રિયા કરતો નથી. અંગ-
પરના રોમને ઇજા થવાની ભીતિથી જે અંગપર હાથ ફેરવતો નથી,
અને આંગળીઓના નખ કપાવી નાખવાથી હિંસા થશે એમ
જાણી તે તેને પણ વધારે છે. પ્રથમ કોઇ ક્રિયા કરવીજ નહિ,
પરંતુ જો પ્રસંગ આવી પડે તો હાથ જોડવા સિવાય બીજો અભ્યાસ-
જ તેને હોતો નથી; કિંવા તેને હાથથી વ્યાપાર કરવાજ પડે
તો તે માત્ર એજ કે હાથ ઉંચકીને બીજાને અભયવચન આપવું
પડી જતો હોય તેને આધાર આપવો અથવા પીડિત અંગપ
ધીમે રહીને હાથ ફેરવવો. આ ક્રિયાઓ પણ તે મહાશ્રમથી કરે
છે; તથાપિ ચંદ્રકિરણ પણ જેટલી કોમળતાથી રોગીને સ્પર્શ ન
રી જાણે, તેટલી કોમળતા તેના સ્પર્શમાં રહેલી હોય છે. જેમ મલય
ંતના પવનથી પીડિત મનુષ્યને આનંદ થાય, તેમ તેના કરસ્પર્શ-
પશુને પણ આનંદ થાય છે; . તેના હાથ સદૈવ ક્રિયાથી મુક્ત
છે; પણ ચંદનની ડાળને ફળ નથી આવતાં તોપણ કોઇ તેને
ળ (વ્યર્થ) ગણી કાઢતું નથી; તેમ તેના અક્રિય હસ્ત પણ નિ-
હોતા નથી. હવે એ વાક્પાંડિત્ય રહેવા દઇશું. સજ્જનનાં શીલ
સ્વભાવ જેવાં હોય છે તેવાંજ આચરણ પણ તેના હાથથી બને છે.
હવે તેનું મન કેવું છે એ વાતનું વર્ણન કરીશું; પરંતુ આજે
ર્ણન કરવામાં આવ્યું તે પણ મનનું નહિ તો કોનું છે? શું
ે વૃક્ષ નથી? શું પાણીવિના સમુદ્ર ક્યાંય અસ્તિત્વમાં છે?
સૂર્ય શું પૃથક્ વસ્તુ છે? અવયવ અને શરીર ભિન્ન છે?

કિંવા પાણી અને મિષ્ટતા પૃથક્ છે? માટે આગળ જે ઇંદ્રિયોના બાહ્ય વ્યાપાર કહી સંભળાવ્યા તે પણ મનોવ્યાપારજ છે, એમ તું સમજ. જે બીજ જમીનમાં વાવ્યું હોય તેજ ઉપર વૃક્ષના રૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તેજ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોદ્વારા જે વ્યાપાર થાય છે તે મનનીજ પ્રેરણાથી થાય છે. મનમાં જો અહિંસાનો ઉદય નહિ થયો હોય તો ઇંદ્રિયોદ્વારા, તે કેવી રીતે બહાર આવશે? હે અર્જુન! કોઈ પણ વૃત્તિ પ્રથમ મનમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછીજ તે વાચાથી, દૃષ્ટિથી તથા હાથથી કૃતિમાં આવે છે. જે વાત મનમાં ઉપજતી નથી તે મુખદ્વારા બોલી શકાશે કે? બીજસિવાય અંકુર ઉપજશે કે? જેમ સૂત્રધાર સિવાય કળસૂત્રી પૂતળી હાલતી નથી, તેમ મન જ્યારે વ્યાપાર કરવાને પ્રવૃત્ત થતું નથી, ત્યારેજ ઇંદ્રિયો આપોઆપ નિર્બળ બની જાય છે. જે પાણી ઝરણમાથીંજ સૂકાઈ જાય છે તે નદીના આધમાં ક્યાંથી વહેશે? પ્રાણ ગયા પછી કાંઈ દેહથી વ્યાપાર થાય કે? તે પ્રમાણે હે પાર્થ! મન એજ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારનું મૂળકારણ છે અને એજ સર્વ ઇંદ્રિયોદ્વારા કર્મ કરે છે. મનમાં જે ભાવ જે વખતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વખતે તેજ વ્યાપાર ઇંદ્રિયોદ્વારા બને છે; માટે જેમ પક્વ ફળનો વાસ આપોઆપ ચારે તરફ પ્રસરે છે, તેમ મનમાં અહિંસા દૃઢ થવ થાજ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારમાં અહિંસા દૃષ્ટિએ પડે છે.

માટે ઇંદ્રિયો મનનીજ સંપત્તિ વાપરીને અહિંસાનો વ્યાપાર કરે છે. સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે તેથીજ ખાડીઓ ભરાઈ જાય છે; તેમ મનમાં આવેલી અહિંસાની ભરતીજ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. વધારે શું કહું? મહેતાજી બાળકનો હાથ પકડીને તેની પાસે સુંદર અક્ષરો લખાવે છે, તે પ્રમાણે મનજ પોતાનામાં પૂર્ણ વિકાસને પામેલી દયાને, હસ્તપાદાદિ ઇંદ્રિયોદ્વારા અહિંસા ઉત્પન્ન કરે છે; માટે હે અર્જુન! ઇંદ્રિયોદ્વારા બનતી અહિંસાની ક્રિયા સર્વ મનનીજ છે, એમ તું સમજ. આ પ્રકારે જેણે કાયા, વાચા, મનથી હિંસાનો ત્યાગ કર્યો છે એવાજ પુરુષને જ્ઞાનનો વિલાસી અને જ્ઞાનનું ઘરજ સમજવો. વધારે શું કહું? તે મૂર્તિમંત જ્ઞાનજ છે. જે અહિંસા આપણે સાંભળીએ છીએ અને ગ્રંથના આધારથી જેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ, તે અહિંસાને પ્રત્યક્ષ જોવી હોય તો એવાજ પુરુષનું દર્શન કરવું જોઈએ. (૭૧૩)

જ્ઞાનદેવ કહે છે કેઃ—આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે જે વાત અર્જુનને કહી તે મારે તમને એક ચરણમાંજ કહેવી જોઈતી હતી; પરંતુ તેનો

વિસ્તાર અતિ વધી ગયો તે માટે તમે મને ક્ષમા કરો. તમે કહેશો કે, પશુ લીલું ઘાસ જોઇને બીજી જગ્યા ભૂલી જાય છે; કિંવા પક્ષી પવનના વેગમાં ઉપર અને ઉપરજ ઉડતું ચાલ્યું જાય છે, તેમ પ્રેમના આવેશમાં રસવૃત્તિ પ્રસરી ગઈ અને મારી બુદ્ધિને હુંજ સ્વાધીન રાખી શક્યો નહિ, એવો પ્રકાર નથી. વિસ્તાર કરવાનું સ્પષ્ટ કારણ છે. બાકી અહિંસા શબ્દ ત્રણજ અક્ષરોનો હોઇ તેનું વર્ણન થોડાજ શબ્દોમાં થઇ શકે એમ છે; પરંતુ હિંસાનેજ અહિંસા કહેનારા મતોનું ખંડન કરવામાં આવે ત્યારેજ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. અહિંસાસંબંધે જે ઉપલબ્ધ મતો છે તે જેવા ને તેવાજ રહેવા દઈ જો હું અહિંસાનું વર્ણન કરીશ તો તે તમને ગળે ઉતરશે નહિ. રત્નપરીક્ષકોના ગ્રામમાં વિક્રયને માટે જવું હોય તો ત્યાં શાલિગ્રામજ લઇને જવું જોઇએ અને ત્યાં સ્ફટિકની સ્તુતિ કરવી નહિ. સરસ્વતીની સમક્ષ કોઇ પણ માણસમાં વક્તૃત્વ કરવાની શક્તિ નથી. જે સ્થળે લોટનોજ વિક્રય ઓછો થતો હોય, તે સ્થળે કર્પૂરની વાસનો ભાવ કોણ પૂછે ? માટે હે શ્રોતાજનો ! આ સભામાં હું મોટો વક્તા છું એવું અભિમાન જો હું ધરીશ, તો મારૂં બોલવું તમને રુચનારૂં નથી. સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વાત જો સમાન રીતેજ કહેવામાં આવે તો તેને તમે પોતાના કર્ણના આગળ પણ લઇ જશો નહિ. જો કોઇ પણ વસ્તુના વર્ણનમાં શંકાને અવકાશ રહે, તો તમે જે મારા પ્રતિ લક્ષ આપો છો તે પાછે પગેજ પલાયન કરી જશો. જે પાણી પર શેવાળ પથરાયેલી હોય છે તે પાણીની પાસે હંસ પક્ષી જાય છે કે ? કિંવા અભ્રની પેલી તરફ જો ચંદ્રકિરણ સુંદર રીતે પ્રકાશતાં હોય તો શું ચકોરપક્ષી પોતાની ચાંચ પહોળી કરશે કે ? તે પ્રમાણે જો નિરૂપણ નિર્દોષ હશે નહિ તો તમે મારા પ્રતિ લક્ષ આપશો નહિ; એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉલટા ખિન્ન થશો. અહિંસાવિષે જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો અને આક્ષેપોનું નિરસન ન થાય તો તમને મારૂં વ્યાખ્યાન ગમશે નહિ. વળી મારૂં આ સર્વ પ્રતિપાદન તો તમે સંતજનો સદૈવ પ્રસન્ન રહો એટલા માટેજ છે. બાકી ખરેખર જોતાં તો તમે ગીતાના અર્થના પ્રેમી છો એમ જાણીનેજ મેં ગીતાના વ્યાખ્યાનને પકડી રાખ્યું છે. તે ગીતાને માટે તમે તમારૂં સર્વસ્વ મને આપશો; તોજ તમે ભગવદ્‌ગીતા છોડાવીને લઇ શકશો. એ ગ્રંથ નથી, પરંતુ અમૂલ્ય અલંકાર છે. શું તમે એ અલંકારની પૂજા કરશો કે ? જો તેમ થશે ગીતાની અને મારી દશા એકજ થશે, એમ તમે નિશ્ચયપૂર્વક

સમજજો. તાત્પર્ય એ છે કે, તમારા કૃપાપ્રસાદની મને આવશ્યકતા હોવાથીજ મેં ગીતાને એક નિમિત્તતરીકે આગળ કરી છે; માટે તમારા જેવા રસિક શ્રોતાઓને રુચે એવુંજ વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ. તેથીજ મેં અહિંસાવિષેના જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો કહી સંભળાવ્યા. આથી કથાનો વિસ્તાર થયો અને શ્લોકનો અર્થ બાજુ રહી ગયો, તે માટે મને-બાળકને આપ ક્ષમા કરો. જમતાં જમતાં ગ્રાસમાં કાંકરો જાય તેને કાઢી નાખવામાં જે વખત જાય, તે કાંઇ વ્યર્થ ગયેલો ગણી શકાય નહિ અને તેમ કરવામાં દોષ પણ ગણાય નહિ. પરગામથી પોતાનો છોકરો આવતો હોય તે ચોરોને ભૂલાવીને આવતાં વખત લગાડે, તો માતાએ તેનાપર ક્રોધે ભરાવું કે તે જીવતો આવ્યો એટલા માટે તેનાપરથી અલાબલા ઉતારી નાખવી ? પરંતુ આ દૃષ્ટાંત આપવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી; કેમકે મારા વધેલા વ્યાખ્યાનને માટે આપે મને પ્રથમથીજ ક્ષમા કરી છે. ત્યારે હવે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રત્યે શું બોલ્યા તે સાંભળો. (૩૩૮)

શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ-હે જ્ઞાનોત્તમનયન અર્જુન ! સાવધ થા. તને હવે જ્ઞાનની સારી પ્રતીતિ કરાવી દઉં છું. જે સ્થળે આડંબરરહિત ક્ષમા વસે છે તેજ સ્થળે જ્ઞાન રહે છે, એમ તું સમજ. અગાધ સરોવરમાં કમળો કિંવા ભાગ્યવાનને ઘેર લક્ષ્મી પુષ્કળ હોય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આવા માણસની પાસે ક્ષમાની વૃદ્ધિ થાય છે. હવે આ ક્ષમાની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો કહી બતાવું છું, એટલે તે સંપૂર્ણ રીતે લક્ષમાં આવશે. મનગમતા અલંકારનો બોજો જે ભાવનાથી સહન કરવામાં આવે છે, તેજ ભાવનાથીજ જે સર્વ વાત સહન કરે છે; આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક, આ ત્રણે પ્રકારનાં સંકટોનાં જૂથનાં જૂથ શિરપર આવી પડે તોપણ જે નીચો નમતો નથી; અને ઇચ્છેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં જેટલો સંતોષ થાય તેટલોજ સંતોષ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં પણ જેને થાય છે; જે માન અને અપમાન સહન કરે છે; જેનામાં સુખ અને દુઃખ બંને સમાઇ જાય છે; નિંદા કિંવા સ્તુતિ જેને ડગાવી શકતી નથી; ગ્રીષ્મઋતુથી જેને તાપ લાગતો નથી; શીતઋતુથી જેને ટાઢ લાગતી નથી; ગમે તે સંકટની ભીતિ લાગતી નથી; મેરુ પર્વતને જે પ્રમાણે પોતાના શૃંગારનો ભાર લાગતો નથી, કિંવા યજ્ઞવરાહ જે પ્રમાણે દંતાગ્રે ધરેલી પૃથ્વીનો ભાર લાગે છે એમ કહેતો નથી; અથવા સ્થાવરજંગમ ભૂતોનો બોજો જેમ પૃથ્વીને લાગતો નથી; તેમ અનેક પ્રકારનાં સુખદુઃખો પ્રાપ્ત થાય તોપણ જેના અંતઃકરણમાં કષ્ટ થતું નથી; નદી અને નદના પ્રચંડ પ્રવાહોના પ્રવાહો ચાલ્યા આવે છે છતાં

પણ તેને ક્યાં રાખીશું એવી ચિંતા ન કરતાં જે પ્રમાણે સમુદ્ર તેને પોતાના ઉદરમાં સહજે સમાવી દે છે; તે પ્રમાણે પોતાનાથી સહન ન થાય એવી કોઇ પણ વાત જેને લાગતી નથી તથા પોતે સર્વ વાત સહન કરે છે એવું અભિમાન પણ જે રાખતો નથી; દેહને જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ સહેવા છતાં 'હું સર્વ વાત સહન કરૂં છું' એવું અભિમાન પણ જેને ઉત્પન્ન થતું નથી; આ પ્રકારની દંભરહિત ક્ષમા જે પુરુષના અંતઃકરણમાં વાસ કરે છે, તે પુરુષના સંયોગથી, હે અર્જુન ! જ્ઞાનને પણ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૫૨)

હે પાંડવ ! એવો જે પુરુષ છે તે ખરેખર જ્ઞાનના આધારરૂપજ છે. હવે આર્જવ(સરલતા)નું વર્ણન કરૂં છું, તે સાંભળ. મનુષ્ય કોઇ પણ આચરણ કરે તોપણ જેમ પ્રાણ તેને અનુકૂળ થાય છે; કિંવા સૂર્ય જેમ સારી અને માઠી વસ્તુનો ભેદભાવ ન ધરતાં સર્વત્ર એકસરખો પ્રકાશે છે; કિંવા આકાશ જેમ સર્વ વસ્તુને એકસરખી રીતે અવકાશ આપે છે; તે પ્રમાણે જેનું મન પ્રાણી પ્રાણી વચ્ચે ભેદભાવ ધરતું નથી અને સર્વ વસ્તુને સગપણવાળીજ ધારે છે, તેને પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે મૈત્રી હોય છે. પાણી જેવો જે નમ્ર હોય છે અને કોઈને માટે પણ જેને સંકોચ થતો નથી; પવનના વેગ જેવું જેના મનનું સરળપણું હોય છે અને જેને શંકા તથા ઇચ્છા નથી ઉપજતી; માતાના ખોળાપર બેસવામાં બાળકને શંકા આવતી નથી; તેમ જે બીજાને અભિપ્રાય દર્શાવવામાં સંકોચ કરતો નથી; હે ધનુર્ધર ! વિકાસ પામેલા કમળથી જે પ્રમાણે પોતાનો સુવાસ ગુપ્ત રાખી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે જે મનના વિચાર કરતાં જૂદું બોલતો નથી; જે પ્રમાણે રત્નનું સૌંદર્ય દૃગોચર થયા પૂર્વે તેનું તેજ દેખાઇ રહે છે; તે પ્રમાણે જેના મનની દોડ આગળ હોય છે અને વ્યવહાર પાછળ હોય છે; જેને શંકાશીલ થઇને વિચાર કરવાનું આવડતું નથી અને સદોદિત તૃપ્ત રહેવું એજ જેનો અભ્યાસ છે; અમુક કાર્ય કરવું અને અમુક ન કરવું એવો સંકલ્પ જેના મનમાં હોતો નથી; જેની દૃષ્ટિ કપટયુક્ત નથી અને જેનું બોલવું સંદિગ્ધ નથી તથા જે કોઇની પણ સાથે ખરાબ બુદ્ધિથી વર્તતો નથી; જેની દશ ઇંદ્રિયો તથા પંચ પ્રાણ સદાસર્વદા નિષ્કપટી છે; અમૃતની ધારાની પેઠે જેનું મન સરળ હોય છે; કિંબહુના ! જે આ સર્વ લક્ષણોનું પિયેરજ હોય છે; હે વીર ! આવો પુરુષ મૂર્તિમંત આર્જવજ છે અને તેનામાંજ જ્ઞાને પોતાનો ડેરો નાખેલો છે, એમ જાણ. (૩૬૮)

હે ચતુરશ્રેષ્ઠ! હવે હું તને ગુરુભક્તિનું વર્ણન કહું છું, તે શ્રવણ કર. આ ગુરુસેવા સર્વ ભાગ્યોની જન્મભૂમિ છે; કારણ કે શોકથી ગ્રસ્ત થયેલા પુરુષને પણ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બનાવે છે. આવી જે ગુરુ-સેવા તે વિષે હવે તને કહું છું, તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપ. જે પ્રમાણે ગંગા પોતાનું સર્વ ઉદક લઈને સમુદ્રને મળે છે; કિંવા શ્રુતિ જે પ્રમાણે સર્વ અભિપ્રાયોસહિત બ્રહ્મપદમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે; અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રી જે પ્રમાણે પોતાનું જીવિત અને ગુણાવગુણ એ સર્વ પોતાના પ્રિય પતિને અર્પણ કરે છે; તે પ્રમાણે જે પોતાનું સર્વસ્વ ગુરુકુળમાં અર્પણ કરે છે અને જે પોતાને ગુરુભક્તિનું ઘર બનાવે છે; જેવી રીતે વિરહિણી પતિવ્રતા નિરંતર પતિનુંજ ચિંતન કરે છે, તે પ્રમાણે જે દેશમાં ગુરુનું ગૃહ હોય તેજ દેશ એમ જેના મનમાં નિરંતર ઘોળાયા કરે છે; તે દિશામાંથી આવેલા પવનને પણ જે સામો જઈને નમસ્કાર કરે છે અને 'મારે ઘેર પધારો' એવી પ્રાર્થના કરે છે; ખરી પ્રીતિથી ગાંડો બનીને જે દિશામાં ગુરુ રહેતા હોય તે દિશા સાથે પણ વાર્તાલાપ કરવામાં જેને પ્રીતિ હોય છે અને જે પોતાના જીવને ગુરુગૃહનો વતનદાર કરી મૂકે છે; વાછરડાને દામણું બાંધેલું હોવા છતાં તેનું સર્વ લક્ષ ગાયપ્રતિજ લાગેલું હોય છે, તે પ્રમાણે કેવળ ગુરુની આજ્ઞાને લીધેજ પોતાના ગામમાં વસે છે; તથા જેને એમ લાગે છે કે, આપણા ગળામાંથી આ ગુર્વાજ્ઞારૂપી બંધન ક્યારે નીકળશે અને ગુરુનો મેળાપ ક્યારે થશે? આવી ચિંતામાં જેને એક ક્ષણ એક યુગ કરતા પણ મોટી ભાસે છે; તેવામાં જો તેના ગુરુના ગામમાંથી કોઈ આવે કિંવા સ્વતઃ ગુરુજ એકાદ મનુષ્યને મોકલે તો જાણે મરેલાને નવું આયુષ્ય ન મળ્યું હોય! કિંવા શુષ્ક થઈ ગયેલા અંકુરપર અમૃતધારા ન પડી હોય! અથવા નાહનું ખાબોચીઆમાંથી સમુદ્રમાં ન આવ્યું હોય! એકાદ કંગાલ મનુષ્યને દ્રવ્યનો ભંડાર હાથ ન લાગ્યો હોય! કિંવા જન્માંધને એકાએક દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય! અથવા ભિખારીને ઇંદ્રપદ ન મળ્યું હોય! તે પ્રમાણે ગુરુના કુળનું નામ સાંભળતાંજ તે એટલો તો આનંદિત થાય છે કે, જાણે આકા-શને પણ બાથમાં ભરી લે! ગુરુકુલ પ્રતિ આવી પ્રીતિ ધરાવનાર કોઈ પણ મનુષ્ય તારી દૃષ્ટિએ પડે તો તું એમ સમજજે કે, તેનામાં જ્ઞાન તો સેવકવૃત્તિએ રહેલું હોય છે. અંતઃકરણમાં અત્યંત પ્રેમયુક્ત થઈ જે શ્રીગુરુની મૂર્તિની ધ્યાનોપાસના કરે છે; પોતાના શુદ્ધ હૃદયરૂપી મંદિરમાં શ્રીગુરુની સ્થાપના કરીને પોતેજ પોતાની ભાવનાથી પૂજનું

ચાહિત્ય જે બને છે; અથવા જ્ઞાનરૂપી કિલ્લામાં આનંદરૂપી દેવાલય બાંધી તેમાં શ્રીગુરુરૂપ શિવલિંગની સ્થાપના કરીને તે પર ધ્યાનરૂપી અમૃતથી અભિષેક કરે છે; બોધરૂપી સૂર્ય ઉદિત થતાં સાત્ત્વિક બુદ્ધિરૂપી ટોપલી સાત્ત્વિકભાવોથી ભરીને જે શિવરૂપી ગુરુને અર્પણ કરે છે; ઉત્તમ સમય એજ શિવની પૂજાના ત્રણે કાળ માની તેમાં જે દેહાભિમાનરૂપી ધૂપ બાળે છે અને જે જ્ઞાનરૂપી દીપકથી ગુરુરૂપી શ્રીશંકરની આરતી ઉતારે છે; અખંડ ઐક્યરૂપી નૈવેદ્યને ગુરુને સમર્પણ કરી પોતે પૂજારી બની, ગુરુને શંકરરૂપ માની જે તેનું સ્તવન કરે છે, અથવા પોતાના અંતઃકરણની શય્યા કરી ગુરુને પોતાનો પતિ માની જે તેનો ઉપભોગ લે છે; અને એ રીતે પ્રેમના યોગથી જેની બુદ્ધિ ભરપૂર રહે છે; એકાદ વેળા મનમાં ગુરુપ્રત્યેની પ્રીતિનો ઉભરો આવતાં તેનેજ ક્ષીરાબ્ધિ માને છે, ગુરુધ્યાનથી ઉત્પન્ન થનાર સુખરૂપી શેષશય્યાપર ગુરુ એ જાણે વિષ્ણુજ નિદ્રાગ્રસ્ત થયેલા છે અને તેનાં ચરણ સેવનારી લક્ષ્મી પોતે છે એવું જે સમજે છે; અને ગરુડ પણ પોતેજ બની બે હાથ જોડી ગુરુની સમક્ષ ઉભો રહે છે; અથવા પોતે ગુરુરૂપી વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થનાર બ્રહ્મદેવ બની ગુરુમૂર્તિના પ્રેમથી પોતાના મનમાં જે ધ્યાનસુખનો અનુભવ લે છે; કોઇ વેળા ભાવનાબળથી ગુરુને માતારૂપ કલ્પી સ્તનપાનથી થતા સુખનો અનુભવ લઇ તેના ખોળામાં આળોટે છે; કિંવા હે અર્જુન! જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની નીચે ગુરુનેજ ગાય માની પોતે તેની પાછળ લાગેલો વાછરડો બને છે; ગુરુકૃપાના સ્નેહરૂપી ઉદકમાં રહેનારા મત્સ્યની ભાવના તે તે કોઇ વેળા કરે છે; ગુરુકૃપા એજ અમૃતની વૃષ્ટિ છે અને પોતે ગુરુસેવકરૂપી છોડ છે એવા જૂદા જૂદા સંકલ્પો જેના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તેના પ્રેમની અગાધતા તો જુઓ! કોઈ વાર તે આંખ અને પાંખવિનાનું પક્ષીનું બચ્ચુંજ બની જાય છે, અને ગુરુને પક્ષિણી બનાવી તે પક્ષિણીરૂપી માતાની ચાંચમાંથી પોતે ચારો ગ્રહણ કરે છે; કિંવા ગુરુ એ તારક છે એમ માની પોતે તેનો પાલવ પકડે છે. આ પ્રમાણે જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવવાથી તરંગોપર તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે; તે પ્રમાણે પ્રેમના બળથી ગુરુધ્યાનના અનેક પ્રકારો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાંના કેટલાકનું વર્ણન કરૂં? આવી રીતે ગુરુમૂર્તિને અંતરમાં ધારણ કરીને તે ધ્યાનસુખનો આનંદ લે છે. હવે તે શ્રીગુરુની બાહ્યસેવા કેવી કરે છે તે સાંભળ. (૪૦૩)

તે મનમાં એવો નિશ્ચય કરે છે કે, હું ગુરુની એટલી ઉત્તમ

સેવા કરૂં કે જેથી ગુરુ સંતુષ્ટ થઇ 'કાંઇ માગ' એમ કહે. મારી શુદ્ધ સેવાથી ગુરુ પ્રસન્ન થશે ત્યારે હું એમ કહીશ કે, હે પ્રભો! જેટલો આપનો પરિવાર છે અને જે જે આપની સેવાસામગ્રી છે તે સર્વરૂપે હું એકલોજ બની જાઉં અને આપની સેવા કરૂં એવો વર મને આપો પછી શ્રીગુરુ કહેશે કે 'જા તેમ થાઓ' પછી હું તેના સર્વ પરિવાર બનીને તેમની સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશ તેમના ઉપયોગમાં આવે એવી જે જે વસ્તુઓ છે તે પ્રત્યેક વસ્તુ હુંજ બનીશ. ત્યારેજ ગુરુસેવાનો ચમત્કાર દૃષ્ટિએ પડશે. ગુરુકૃપા તો કે સર્વ ભક્તોની માતા છે, તોપણ તેને હું મારા શપથ આપીને મારી એકલાનીજ માડી કરી લઇશ, ગુરુપ્રેમને મારો સર્વ પ્રેમ આપી તેની પાસે એકપત્નીવ્રત ગ્રહણ કરાવીશ; અને ગુરુની પ્રીતિ પાસે મારામાજ વાસ કરાવીશ અને લોભને લીધે અન્ય ક્ષેત્રોનો સંન્યાસ લેવડાવીશ. પવન ગમે તેટલો વાય તોપણ તે ચારે દિશાની અંદરજ વાય છે, તે પ્રમાણે હું પિંજરૂં બની જઇ ગુરુકૃપાને ચારે તરફથી ઘેરી લઇશ. મારી સ્વામિની જે ગુરુસેવા તેને હું મારા ગુણોરૂપી અલંકાર પહેરાવીશ. વધારે તો શું? પરંતુ ગુરુસેવાનું આચ્છાદનજ હું બનીશ (મારા સિવાય અન્ય કોઇને પણ ગુરુસેવા કરવા દઇશ નહિ)અને ગુરુસ્નેહરૂપી વૃષ્ટિની નીચે હું પૃથ્વી બનીશ. આ રીતે નાના પ્રકારની કલ્પના તે પોતાના મનમાં કરે છે અને કહે છે કે, હુંજ ગુરુનું નિવાસગૃહ બનીશ અને દાસ બનીને સેવા કરતો રહીશ. જતા આવતા ઓળંગવાના ઉમરા પણ હુંજ બનીશ અને દ્વારો તથા દ્વારપાળ પણ હુંજ બનીશ. હું ગુરુની પાદુકા થઇ તે પાદુકા ગુરુના ચરણોમાં પણ હુંજ પહેરાવીશ અને છત્ર પણ હુંજ બનીને તેને ગુરુના મસ્તક ઉપર હુંજ ધરીશ. આ ઠેકાણે ખાડો છે, આ ઠેકાણે ટેકરો છે, એવો ગુરુને ઇસારત આપનાર ચોબદાર પણ હુંજ બનીશ અને ગુરુપર ચમ્મર ઢોળનાર, ગુરુને હાથનો આધાર આપનાર અને ગુરુની આગળ દોડનાર હજુરીઓ પણ હુંજ બનીશ. ગુરુની ઝારી હાથમાં ગ્રહનાર ચાકર હું થઇશ અને અંજલિ ભરવા માટે ગુરુને જળ પણ હુંજ આપીશ. ગુરુની થુંકદાની પણ હું બનીશ અને પાનદાન પણ હું બનીશ. ગુરુને સ્નાન પણ હુંજ કરાવીશ અને તેમના આસન, અલંકાર, વસ્ત્ર, ચંદનાદિક સર્વ પદાર્થ પણ હુંજ બનીશ. હું રસોઇઓ બનીને ગુરુને ખાવાના પદાર્થો પીરસીશ અને હુંજ ગુરુની આરતિ ઉતારીશ. ગુરુમહારાજ ભોજન કરે તે વખતે હુંજ તેની પંક્તિનો લાભ લઇશ અને આગળ થઇને તેમને

પાનબીડું પણ હુંજ આપીશ. ગુરુનો એઠવાડ હુંજ કાઢીશ, ગુરુની શય્યા હુંજ ઝાડીશ અને ગુરુની પાદસેવા પણ હુંજ કરીશ. ગુરુનું સિંહાસન હુંજ થઇશ અને તે પર ગુરુને આરૂઢ પણ હુંજ કરીશ. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે હું ગુરુની સેવા કરીશ. જે ચમત્કાર પ્રતિ ગુરુનું લક્ષ જશે, તે ચમત્કાર પણ હુંજ બનીશ. ગુરુના શ્રવણરૂપી રથમાં શબ્દોના અસંખ્ય સમુદાય હુંજ બનીશ; અને જે સ્થળે ગુરુના અંગનો સ્પર્શ થશે તે સ્થાન પણ હુંજ હોઇશ. શ્રીગુરુનાં નયનો જે જે રૂપોનું પ્રેમથી અવલોકન કરશે, તે સર્વ રૂપો હુંજ થઇશ; અને તેમની જીહ્વાને જે જે પદાર્થો ભાવશે તે તે સર્વ હુંજ થઇશ. હુંજ સુવાસરૂપ થઇ તેમની ઘ્રાણેંદ્રિયની સેવા કરીશ. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને મનોગત સર્વ ગુરુના ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓ હુંજ બનીને સર્વ તરફથી તેમને સેવાથી ઘેરી લઇશ. (૪૩૦)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છેઃ—જ્યાંસુધી આ દેહ છે ત્યાંસુધી તે ગુરુની આવીજ સેવા કરીશ, એમ તે કહે છે. દેહ પડયા પછી તેની બુદ્ધિ સેવાવિષે જે આસ્થા ધરે છે, તે ચમત્કાર હવે સાંભળો. તે કહે છે કે, આ શરીરની માટીને પૃથ્વીના તે ભાગમાં મેળવી દઇશ, કે જ્યાં શ્રીગુરુનાં ચરણોનો સ્પર્શ થશે. મારા ગુરુ વિનોદથી જે ઉદકને સ્પર્શ કરશે, તે ઉદકમાં હું મારા શરીરમાંના જળભાગને ભેળવી દઇશ. જે દીપકથી લોકો શ્રીગુરુની આરતિ ઉતારશે અથવા જે દીપક શ્રીગુરુના મંદિરમાં પ્રકાશતા હશે તે દીપકમાં હું મારા શરીરનું તેજ મેળવી દઇશ. જે સ્થળે પંખાથી તથા ચમ્મરથી શ્રીગુરુને પવન નાખવામાં આવતો હશે, તે સ્થળે હું મારા પ્રાણવાયુનો લય કરીશ. જે અવકાશમાં શ્રીગુરુ પોતાના પરિવારસહવર્તમાન હશે તે અવકાશમાં હું મારા શરીરમાંનો આકાશનો ભાગ મેળવી દઇશ. આ પ્રમાણે જીવંત અવસ્થામાં કિંવા મૃત્યુ પછી પણ હું શ્રીગુરુની સેવા કર્યા વિના રહીશ નહિ અને એક પળ વાર પણ અન્યને ગુરુસેવા કરવા દઇશ નહિ. આ પ્રમાણે કલ્પોના કલ્પોપર્યંત ગુરુસેવા કર્યા કરીશ. આ પ્રકારનાં ભાવના અને ધૈર્ય જેના મનમાં છે; તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગુરુની અપાર સેવા કરવા માટે રાત્રિદિવસ જોતો નથી કિંવા હવે બહુ થઇ, એમ પણ કહેતો નથી. ગુરુ કામ કરવાની આજ્ઞા કરે તો તેને એવી સ્ફુરણા આવે છે, કે તે ગગનના જેવડો મોટો થાય છે અને જે તે કામ એકદમ એકલોજ કરે છે. મનની દોડ કરતાં તેના અંગની દોડ વધારે હોય છે અને તેની કામ કરવાની ઇચ્છા મનની સાથે સ્પર્ધા કરે છે. કોઇ પ્રસંગે

તે ગુરુના ખેલને માટે પોતાના જીવિતને પણ ઓવારી નાખે છે. એ પ્રમાણે જે ગુરુની સેવાથી કૃશ થાય છે; ગુરુના પ્રેમથી પુષ્ટ થાય છે; અને ગુરુની આજ્ઞાનું નિવાસસ્થાનજ બની રહે છે, તે ગુરુકુલના યોગથીજ પોતાને કુલીન માને છે. જે પોતાના ગુરુબંધુના સૌજન્યવડે સુજન છે અને ગુરુસેવારૂપી વ્યસનથીજ નિરંતર વ્યસની બનીને રહે છે; ગુરુના પરંપરાથી ચાલી આવેલા ધર્મ એજ તેના વર્ણાશ્રમ ધર્મ બની રહે છે; અને ગુરુની સેવા એજ તેનું નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ બની રહે છે. ગુરુ એજ તેનું ક્ષેત્ર છે, ગુરુજ તેનું દૈવત છે, ગુરુજ માતા અને ગુરુજ તેના પિતા છે; અને તે ગુરુસેવાસિવાય અન્ય વસ્તુને ઓળખતોજ નથી. ગુરુનું દ્વાર એજ તેના સર્વસ્વનો સાર છે અને ગુરુસેવકપર તે પોતાના સગા બંધુની પેઠે પ્રેમ કરે છે. જેની વાણી રાત્રિદિવસ ગુરુ નામનોજ જપ કર્યા કરે છે; અને તે ગુરુવાક્ય વ્યતિરિક્ત અન્ય કોઇ પણ શાસ્ત્રને હાથમાં પકડતો નથી; જે પાણીને ગુરુના ચરણનો સ્પર્શ થયો હોય તે પાણી ગમે તેવું હોય તોપણ ત્યાં ત્રૈલોક્યનાં સર્વ તીર્થો તીર્થયાત્રા કરવાને આવતાં હોય એવું મહાન તીર્થ તે તેને માને છે. અકસ્માત્ શ્રીગુરુનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ મળે તો તે લાભ આગળ જે સમાધિસુખને પણ તુચ્છ માને છે; ગુરુ ચાલતા હોય ત્યારે તેની પાછળ પગથી જે રજકણો ઉડે છે તેને જે પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરે છે અને તે લાભની આગળ મોક્ષસુખને પણ જે તુચ્છ માને છે; તેની ગુરુભક્તિનો મહિમા તે કેટલોક વર્ણવું ? તેનો પાર નથી, પરંતુ મારી બુદ્ધિને ગુરુભક્તિનો ઉભરો આવવાથી આટલું કહેવું પડ્યું. જેને આ ગુરુભક્તિની ઇચ્છા હોય અને જેને આ ગુરુભક્તિપર પ્રેમ હોય, તેને આ ગુરુસેવા સિવાય અન્ય કોઇ પણ વસ્તુ મિત્ર લાગતી નથી તે બ્રહ્મજ્ઞાનનું પિયેર હોઇ તેનાજ યોગથી જ્ઞાનને શોભા મળે છે. વધારે શું કહું ? ગુરુસેવા એ દેવ છે અને જ્ઞાન તેનો ભક્ત છે. જેને ગુરુભક્તિપર ખરેખરી પ્રીતિ હોય છે, તેની પાસે જગતને પૂરી પાડે એટલું જ્ઞાન આવીને રહે છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે:-ગુરુસેવાની મારા મનમાં અભિલાષા હોવાથી મેં તે વિષે લંબાણ વર્ણન કર્યું. બાકી તો હું હાથ હોવા છતાં ઠુંઠો, ભજનના સંબંધમાં આંધળો અને ગુરુસેવામાં તો પાંગળો કરતાં પણ અધિક પાંગળો છું; અને ગુરુનું વર્ણન કરવામાં મૂંગો તથા આળસુ છું. એટલા અવગુણો મારામાં હોવા છતાં પણ ગુરુ મને પોષે છે. ગુરુભક્તિ પ્રેમ સમાન મને ઉત્કટ ઇચ્છા છે, તેથીજ મારે આટલું બોલવું પડે છે. મેં ગુરુસેવાવિષે આટલું

અમર્યાદ વર્ણન કર્યું તે સહન કરી મને તમારી સેવા કરવાની સંધિ આપો; એટલે હું ગ્રંથાર્થ ઉત્તમ રીતે કહી બતાવીશ. (૪૬૦)

હે સાધુજનો! સાંભળો, સાંભળો! ભૂતોનો ભાર સહન કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલે છે અને અર્જુન સાંભળે છે. કપૂર જેમ અંતર્બાહ્ય શુદ્ધ હોય છે તે પ્રમાણે જે શુદ્ધ હોય, તેજ ખરૂં શુચિત્વ કહેવાય છે. તે રત્નો પ્રમાણે અંતર્બાહ્ય નિર્મળ હોય છે અને સૂર્ય પ્રમાણે અંદર તથા બહાર સમાન હોય છે; કર્મના યોગથી તેની બાહ્યશુદ્ધિ થઇ હોય છે અને જ્ઞાનના યોગથી અંતઃશુદ્ધિ થઇ હોય છે. આમ ઉભય પ્રકારે તે શુદ્ધ થયો હોય છે; વેદમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે મંત્રોચ્ચાર કરી, મૃત્તિકા તથા પાણીવડે બહારથી શુદ્ધ રહે છે. દર્પણને ધૂળવડે સ્વચ્છ કરી શકાય છે, કિંવા અરીઠાવતી વસ્ત્રના ડાઘ નષ્ટ થાય છે; તેની પેઠે તે બહારથી નિર્મળ રહે છે અને અંતરમાં પણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોવાથી તેને આંતર્બાહ્ય શુદ્ધ કહેવો જોઇએ. હે અર્જુન! અંતર શુદ્ધ ન હોય તો બાહ્ય કર્મ એ માત્ર વિટંબનાજ છે; જે પ્રમાણે પ્રેતને અલંકારથી શણગારવામાં આવે; કિંવા ગાંડા માણસને તીર્થસ્નાન કરાવામાં આવે; કડવી દુધીને ગોળ ચોપડી દેવામાં આવે; ઉજ્જડ ઘરને તોરણ બાંધવામાં આવે; ઉપવાસી મનુષ્યના પેટપર અન્નનું લેપન કરવામાં આવે; વિધવાને કંકુ-સિંદૂરનો ચાંલ્લો કરવામાં આવે; પોલા કળશને ઢોળ ચઢાવી બહારથી ચકચકિત કરવામાં આવે; તે સર્વ જેમ વ્યર્થ છે અથવા તો ચિત્રમાંનું ફળ ગમે તેટલું ઉત્તમ દેખાય તોપણ તેમાં છાણુજ ભરેલું હોય છે; તેવીજ સ્થિતિ એકલી બાહ્ય શુદ્ધિ કરનારની છે. મદ્ય ભરેલી ગાગર લઈ જઈને ગંગામાં મૂકવામાં આવે તોપણ તે પવિત્ર થતી નથી. અંતરમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતાં બાહ્યશુદ્ધિનો લાભ આપોઆપજ થશે; પરંતુ માત્ર બાહ્ય કર્માચરણથી જ્ઞાનલાભ નજ થાય. બાહ્યકર્મથી જે બહારથી નિર્મળ હોય અને જ્ઞાનથી જેનું અંતર નિર્મળ થયું હોય; તેનામાં અંદર અને બહાર એવો ભેદ રહેતો નથી. તેનામાં તો સર્વત્ર શુદ્ધિ હોઈ કેવળ શુચિત્વજ વાસ્તવ્ય કરે છે. અંતરમાં શુદ્ધ વાસના ઉત્પન્ન થતાં બહાર ઇંદ્રિયોમાં તે એવી રીતે જણાઇ આવે છે કે, જેમ સ્ફટિકના ઘરમાં રહેલા દીપકનો પ્રકાશ અંદરની પેઠે બહાર પણ ઝગઝગાટ મારતો દેખાય છે; જેના યોગથી સંશય ઉત્પન્ન થાય, મિથ્યા વિકાર ઉપજી આવે તથા કુકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય, એવા વિષયો તે સાંભળે, દેખે અથવા તેનો ભેટો થાય, તોપણ તેના મન-

પર તેની બિલકુલ છાપ પડતી નથી. જેમ આકાશને મેઘનો રંગ ચઢી જતો નથી, તેમ તેની ઇંદ્રિયો વિષયોપભોગ લે છે તોપણ વિષયોના વિકારથી તેના મનપર કોઇ પણ પ્રકારની છાપ પડતી નથી; વાટે જતાં પવિત્ર વા અપવિત્ર સ્ત્રી મળતાં તેના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. આવી રીતે તે સંસારનો વ્યવહાર ચલાવે છે; પરંતુ ઇંદ્રિયોના વિકારોનું પ્રાબલ્ય તેના મનપર થવા દેતો નથી. એકાદ તરુણ સ્ત્રી પોતાના પતિને પણ આલિંગન દે છે; અને પુત્રને પણ આલિંગન દે છે; પરંતુ પુત્રને આલિંગન દેતી વખતે જેમ તેના મનમા કામવાસના ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ જેનું મન નિર્મળ હોય છે તથા જેનામાં ભલાં અને બૂરાં કર્મોનો વિવેક હોય છે; તથા યોગ્યાયોગ્ય કર્મ જાણવાનુ જેનામાં જ્ઞાન હોય છે; તે જેમ પાણીમાં હીરો ભીજાતો નથી અને આધણમા રેતી શીઝતી નથી, તે પ્રમાણે તેની મનોવૃત્તિ લેપાયમાન થતી નથી હે પાર્થ! આજ આચરણનું નામ શુચિત્વ અથવા પવિત્રતા છે. જ્યાં એ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાં જ્ઞાન હોય છે, એમ તું સમજ. (૪૮૪)

જેના મનમાં સ્થિરતા આવી હોય તે પુરુષ જ્ઞાનનું જીવનજ છે. બાહ્ય રીતે દેહ ગમે તે કર્મ કરતો હોય છે તોપણ તેના મનની સ્થિરતા કાયમ હોય છે. જેમ ગાય રાનમાં ચરવા જાય છે પણ ઘરમા બાંધેલા વાછરડાપરનો તેનો પ્રેમ રાનમાં જતો નથી, અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રી સહગમન કરે છે છતાં જેમ તે વિષયલંપટ હોતી નથી; કિંવા કૃપણ દૂર જાય છે તોપણ તેનુ ચિત્ત ઘરમાં દાટી મૂકેલા દ્રવ્યમાંજ હોય છે; તે પ્રમાણે તે પુરુષના દેહના વ્યાપાર ચાલુ હોય છે તોપણ તેનું ચિત્ત સ્થિરજ હોય છે. જેમ દોડતાં અભ્રાની સાથે આકાશ દોડતું નથી; ફરતાં નક્ષત્રોની સાથે જેમ ધ્રુવ ફરતો નથી; હે અર્જુન! પ્રવાસીની સાથે જેમ રસ્તો ચાલતો નથી, કિંવા વૃક્ષો જતાં આવતાં નથી; તે પ્રમાણે આ પંચભૂતાત્મક શરીર ઇંદ્રિયોના સંબંધથી વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તોપણ તેનું મન વિકારની લહરિથી ઢળતું નથી. જે પ્રમાણે વાવાઝોડાના સપાટાથી પૃથ્વી હાલતી નથી, તે પ્રમાણે વિકારના યોગથી તેનું મન ડોલી જતું નથી. દારિદ્રદુઃખથી તેને પીડા થતી નથી, ભીતિ તથા શોકથી તે વ્યાકુળ થતો નથી અને દેહને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થતાં પણ તે ડરતો નથી. બળવત્તર આશા, વાર્ધક્ય તથા સર્વાંગે વ્યાધિની વ્યાપ્તિ હોવા છતાં પણ જેનું ચિત્ત ચળતું નથી; નિંદા, અપમાન, દંડ, કામ તથા લોભનો દરોડો પડતા

છતાં પણ તેના મનનો વાળ સુદ્ધાં વાંકો થતો નથી; આકાશ તૂટી પડે કિંવા પૃથ્વી દ્રવી જાય તોપણ જેની ચિત્તવૃત્તિ પાછી પલટાતી નથી અને હાથી પુષ્પોના મારથી ઘાયલ થતો નથી, તે પ્રમાણે ખૂંચે એવા શબ્દો સાંભળવા છતાં પણ તેનું મન દુઃખાતું નથી. ક્ષીરસાગરના તરંગોથી જે પ્રમાણે મંદરાચલ હાલતો નથી, કિંવા દાવાનળની જ્વાલાથી આકાશ બળી જતું નથી; તેમ ઇંદ્રિયોપર વિષયવિકારના ગમે તેટલા તરંગો આવે-જાય તેથી તેનું મન તૂટી પડતું નથી, કિંવા કલ્પાંતે પણ તે ધૈર્ય છોડતો નથી. હે સૂક્ષ્મદષ્ટિ અર્જુન! જેને સ્થૈર્ય કહેવામાં આવે છે અને જે એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેનાં એવાં લક્ષણો છે.

એ અવિનાશી સ્થૈર્ય જેના અંગમાં અંતર્બાહ્ય વ્યાપી રહ્યું છે તે જ્ઞાનનો પ્રકટ ભંડારજ છે! હવે અંતઃકરણના નિગ્રહનાં લક્ષણો દષ્ટાંતપૂર્વક કહી બતાવું છું. સર્પ જેમ પોતાને પીડનારના ગૃહને, યોદ્ધો પોતાના હથિયારને અથવા કૃપણ જેમ પોતાની ધનની ગાંઠડીને વિસરતો નથી; કિંવા જેમ એકના એક છોકરાપર માતા પોતાનો પ્રાણ ઓવારી નાખે છે, કિંવા મધુમક્ષિકા મધુપર આસક્ત હોય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તે પોતાનું અંતઃકરણ સાંભળીને તેને ઇંદ્રિયોના દ્વારમાં પણ ઉભું રહેવા દેતો નથી. આપણે અંતઃકરણ સ્વાધીન રાખ્યું એ વાત કામરૂપી ભૂત સાંભળશે, અને આશારૂપી ડાકણ તેને જોઇ લેશે તો જરૂર તેઓ અંતઃકરણપર હુમલો કરશે. જે પ્રમાણે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને તેનો સામર્થ્યવાન પતિ બહાર ફરવા ન દેતાં ઘરમાં ગોંધી રાખે છે, તે પ્રમાણે તે પોતાની મનોવૃત્તિઓને ઇંદ્રિયો કને જવા ન દેતાં અંતરમાંજ ગોંધી રાખે છે. જીવિતાવસ્થામાં દેહ મરવા પડે ત્યાંસુધી તે દેહને કૃશ કરી ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે. મનના દરવાજામાં પ્રત્યાહારની જગાએ તે યમદમને સદાકાળ દ્વારપાળતરીકે પહેરો ભરવા ઉભા રાખે છે. મૂળબંધ, ઉડ્ડીઆનબંધ તથા જાલંધરબંધ, એ ત્રણેને સ્થિર કરી, ઇડા તથા પિંગલામાં રહેલી સુષુમ્ણામાં તે ચિત્તને સૂવાડે છે—અર્થાત્ ચિત્તનો લય કરે છે. સમાધિની શય્યા આગળજ તે ધ્યાનને તો બાંધી રાખે છે અને ચિત્ત ચૈતન્યમાં ઐક્ય પામી જાય એ વિષે તે આતુર હોય છે. આવી જે ચિત્તની સ્થિતિ તેને 'અંતઃકરણનિગ્રહ' કહેવામાં આવે છે; અને આવો અંતઃકરણનિગ્રહ જેનામાં હોય છે તેનામાં જ્ઞાનનો વિજયધ્વજ ફરકે એમ તું નિઃસંશય સમજ. જે સાધકની આજ્ઞાને તેનું મન શિરસાવંદ્ય માને છે તે મનુષ્યના આકારનો હોવા છતાં પણ મૂર્તિમંત જ્ઞાનજ છે, એમ તું જાણ. (૫૧૨)

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

શ્લોકાર્થઃ—વિષયોપ્રત્યે વિરક્તિ, અહંતાનો અભાવ તથા જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા તથા શરીરવ્યથા પ્રતિ દોષદૃષ્ટિથી જોવું; (૮)

ટીકાઃ—જેના મનમાં વિષયોપ્રત્યે વૈરાગ્ય જાગૃત રહે છે; એઠેલું પુનઃ ખાવાની જેમ ઈચ્છવાને ઇચ્છા થતી નથી અથવા પ્રેતને આલિંગન દેવાની મનુષ્યની ઈચ્છા થતી નથી; જેમ વિષ ખાવાની રુચિ થતી નથી કે બળતા ગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનુ મન થતું નથી; વ્યાઘ્રની ગુફામાં જેમ વાસ્તવ્ય કરી શકાતું નથી અને ખળખળતા લોખંડના રસમાં ભુસ્કો મારી શકાતો નથી અને જેમ અજગરનું ઓશીકું કરી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! જેને વિષયની વાર્તા ગમતી નથી તે ઇંદ્રિયો અને વિષયોના મેળાપજ થવા દેતો નથી. જેના મનમાં વિષયસેવન પ્રત્યે અરુચિ છે; જેના મનનો શમદમ સાથે પ્રેમ રહે છે; જે સદૈવ તપ તથા વ્રતો એકસરખી રીતે કર્યો જાય છે; અને જેને મનુષ્યની વસ્તીમાં આવવાથી પ્રલયકાળના જેવું દુઃખ થાય છે, જેને યોગાભ્યાસ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હોય છે અને જેને અરણ્યવાસ અતિપ્રિય હોઇને લોકોમાં ભળવાનું તો નામ પણ જેનાથી સહન થઇ શકતું નથી; બાણની શય્યાપર સૂવું અથવા પરુના કાદવમાં આળોટવું એના જેવા જે ઐહિક ભોગોને સમજે છે; અને સ્વર્ગની વાત નીકળતાં પણ જે કૂતરાના સડેલા માંસની પેઠે ગણે છે; જેને વિષયવૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે તે આવાં આચરણવાળા માણસને પ્રાપ્ત થયો હોય છે. આવો વિષયવૈરાગ્યજ- આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે અને તેના યોગથીજ જીવ બ્રહ્માનંદનું સુખ ભોગવવાને યોગ્ય બને છે. આ પ્રમાણે આ લોક-પરલોકના સુખોપભોગનો જેને પૂર્ણ કંટાળો હોય છે તેનામાંજ જ્ઞાનનું વાસ્તવ્ય છે, એમ તું નિઃસંશય સમજ. (૫૨૪)

હવે નિરભિમાનનું વર્ણન દૃષ્ટાંતપૂર્વક શરૂ થાય છેઃ—જે આસ્થાપૂર્વક યજ્ઞ કરે છે તથા તળાવ, ઉપવન વગેરે બંધાવવાનાં કર્મો કરે છે, પરંતુ કર્તૃત્વાભિમાનને લેશ પણ પેસવા દેતો નથી; વર્ણાશ્રમનાં પોષક નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાં બાકી રહેતાં નથી, છતાં એ કર્મો મેં કર્યાં કિંવા એ કર્માચરણથી મને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ ગઇ એવો વિચાર જે મનમાં બિલકુલ લાવતો નથી; જે પ્રમાણે વાયુ સહજે સર્વત્ર ફરે છે કિંવા સૂર્ય નિરભિમાનથી સર્વત્ર પ્રકાશ પાડે છે; અથવા શ્રુતિ

જેમ સ્વભાવથીજ સર્વને ઇષ્ટ હોય એવી વાતનું વર્ણન કરે છે; કિંવા ગંગા અમુકજ ઠેકાણે જવાનું મનમાં ન લાવતાં સહજ ઓઘથી ચાલી જાય છે; તે પ્રમાણે જેનું વર્તન સહજ તથા અભિમાનવિનાનું હોય છે; વૃક્ષને યથાકાળે ફળો આવે છે, પરંતુ વૃક્ષોને તેની સ્મૃતિ પણ હોતી નથી; તેની પેઠે કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મફળવિષે જે વૃત્તિ ઉદાસીન હોય છે; માળામાંની દોરી કાઢી નાખવાથી તેનું ઐક્ય જેમ નષ્ટ થાય છે; તેમ જેણે મન, વાચા અને કર્મમાંથી અહંકારનો નાશ કર્યો છે; અભ્રને આકાશ સાથે સંબંધ ન હોવા છતાં પણ તે જેમ આકાશમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તેમ દેહથી કર્માચરણ કરવા છતાં પણ જે તેનાથી અલિપ્ત રહે છે; દારૂડીઆને જેમ પોતાનાં અંગવસ્ત્રોનું પણ ભાન હોતું નથી, કિંવા જેમ ચિત્રના હાથમાં આપેલા શસ્ત્રનો ઉપભોગ ચિત્રથી થઇ શકતો નથી; અને જેમ બળદની પીઠપર લાદેલાં શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ બળદ કરી શકતો નથી; તે પ્રમાણે જે દેહમાં રહેવા છતાં પણ દેહવિષે નિરભિમાન હોય છે, તેનેજ નિરહંકાર કહેવામાં આવે છે; અને આ ચિન્હો જેનામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેનામાં જ્ઞાનનો વાસ હોય છે, એમાં બિલકુલ શંકા નથી. (૫૩૫)

હવે દોષદર્શનનું પ્રકરણ ચલવીશું. જન્મ, મૃત્યુ, જરા, દુઃખ, વ્યાધિ, વાર્ધક્ય તથા પાતકોની પ્રાપ્તિપૂર્વેજ તેનાથી જે સાવધ હોય છે, તેનામાં દોષદૃષ્ટિ આવેલી સમજવી. જે પ્રમાણે માંત્રિક પોતાને પિશાચ બાધા કરી ન શકે એટલા માટે પ્રથમથીજ વ્યવસ્થા કરે છે; યોગી જે પ્રમાણે પોતાને અન્ય મનુષ્યોનો ઉપસર્ગ લાગે નહિ એટલા માટે પ્રથમથીજ સાવચેતીના ઉપાયો યોજી રાખે છે; ભીંત બાંધનાર જે પ્રમાણે તે આગળપાછળ લચી ન જાય તેની અગાઉથીજ તજવીજ રાખે છે; અને સર્પના મનમાંથી જેમ જન્માંતરનું વૈર પણ નષ્ટ થતું નથી; તે પ્રમાણે જન્મમરણનાં દુઃખો ધ્યાનમાં રાખી પુનર્જન્મ ન થવા દેવા માટે તે ઉદ્યોગ કરે છે. જે પ્રમાણે આંખમાં કાંકરીનું દુઃખ સહન થઇ શકતું નથી, કિંવા ઘાવમાં પ્રહાર સહન થઇ શકતો નથી; તે પ્રમાણે તે જન્મમરણનાં દુઃખોને વિસરતો નથી તે કહે છે કે, અરેરે! હું મૂત્રદ્વારમાં પરુના જેવા પડેલા દુર્ગંધી વારિબિંદુમાંથી જન્મ્યો છું અને માતાનું સ્તનપાન કરતી વેળાએ મારા મુખમાં સ્તનનો પ્રસ્વેદ પણ ગયો છે! આ પ્રમાણે તે જન્મપ્રત્યે ઘૃણા ધરે છે અને જન્મ પુનઃ પ્રાપ્ત ન થાય એવાંજ કર્મો કરે છે. જે પ્રમાણે જુગારી દાવ હારી જતાં તેની નિવૃત્તિને માટે પુનઃ સાવધતાથી ખેલે છે; કિંવા પુત્ર પોતાના

ખરીઓ સડી જાય છે, તેવી મારા આ શરીરની સ્થિતિ થશે. જે આંખો સાંપ્રત કાળમાં કમળપત્રની સાથે સ્પર્ધા કરે છે, તેજ ભવિષ્યમાં પાકેલાં પંડોળાંની પેઠે નિસ્તેજ બની રહેશે. આંખની ભ્રમરો સૂકાયેલી છાલની પેઠે લટકશે અને છાતી આંખોમાંથી વહેતાં પાણીથી ભીંજાઇ જશે. જે પ્રમાણે કાકીંડો બાવળના વૃક્ષપર ચઢઉતર કરતો હોવાથી ગુંદરવડે લપટાઇ જાય છે, તે પ્રમાણે મોં થુંકથી ભરાઇ જશે, સ્વયંપાકના ચૂલા પાસેની મોરી જેમ રાખથી ભરાઇ જાય છે તેમ નાક લીંટથી ઉભરાઇ જશે. જે ઓષ્ઠને હું તાંબૂલથી રંગુ છું અને હસતી વખતે બતાવું છું તથા જેના યોગથી હું ઉત્તમ ભાષણ કરી શકું છું; એવા આ મુખથી લાળનો પ્રવાહ છૂટશે અને દાંતની સાથે દાઢ પણ તૂટી પડશે. કરજમાં ડૂબેલા ખેડુત કિંવા શીતમાં બેઠેલા પશુની પેઠે જીભને ઉઠવા વારો આવશે નહિ. શુષ્ક તૃણ પવનથી ઉડી જાય, તેવી દશા માથું અને દાઢીના કેશને પ્રાપ્ત થશે અને નાનાં છોકરાં તેને ખેંચી કાઢવા માંડશે. આષાઢના મેઘથી જે પ્રમાણે પર્વતનાં શૃંગોમાંથી ઝરણાં ઝરે છે, તે પ્રમાણે દાંતોમાંથી પાણીનાં પૂર છૂટવા માંડશે; મુખમાંથી શબ્દોચ્ચાર થશે નહિ અને કર્ણોદ્વારા સાંભળી શકાશે નહિ. આ પ્રમાણે આ શરીરની સ્થિતિ વૃદ્ધ માંકડાના જેવી થશે. ખેતરમાં પક્ષીઓને બીવરાવીને ઉડાડી મૂકવા માટે ઉભું કરેલું ઘાસનું ઓઠું જે પ્રમાણે પવનથી હાલે છે, તે પ્રમાણે સર્વાંગ સહજ હાલવા લાગશે, પગમાં પગ વાગશે અને હાથ કંપવા લાગશે તથા સર્વ શરીરની આવી ચેષ્ટા થશે. મળમૂત્રનાં દ્વારો અશક્ત થશે અને કુટુંબીઓ મારા મરણની માનતા માનશે. જગત મારાપર થુંકશે, મૃત્યુ સત્વર આવશે નહિ અને આપ્તજનોને મારો કંટાળો આવશે. સ્ત્રીઓ મને પિશાચ કહેશે અને છોકરાઓ મને જોઇ ભય પામશે. વધુ શું કહું! હું સર્વ પ્રકારે લોકોની ઘૃણાને પાત્ર થઇશ. મારો ખાંસીનો અવાજ આખી રાત સાંભળી સૂતેલાં માણસો કહેશે કે, આ ડોસો કયાંસુધી આમ ત્રાસ આપશે? આ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થાની સ્થિતિ તારુણ્યમાંજ વિચારી લઇ તે આવવા પહેલાંજ તે વિષે તે મનમાં કાળજી રાખે છે, અને કહે છે કે, એવી દશા પ્રાપ્ત થશે અને સાંપ્રત તારુણ્યના વિષયોપભોગો નષ્ટ થશે, તો પછી મારું હિત સાધવાને માટે મારી પાસે શું રહેશે? માટે તે કર્ણ બધિર થયા નથી ત્યાંસુધીમાં સર્વ વાતો સાંભળી લે છે; અને પાંગળાપણું આવે ત્યાંસુધીમાં તીર્થયાત્રા કરી લે છે; દૃષ્ટિ સાબુત છે ત્યાંસુધીમાં તે

શ્લોકાર્થઃ—સર્વત્ર ઉદાસીનતા; પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ ઇત્યાદિપ્રત્યે પૂર્ણ અનાસક્તિ; અને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ પોતાના ચિત્તનું સમાધાન નિરંતર કાયમ રાખવું. (૯)

ટીકાઃ—તે પોતાના શરીરવિષે એવો ઉદાસીન હોય છે કે, જેમ રસ્તે જતાં કોઇ બીજા પ્રવાસીનો સંઘાત મળ્યો હોય, કિંવા રસ્તે જતાં મળેલી વૃક્ષની છાયા જેટલી પણ આસક્તિ તે ઘરપ્રત્યે રાખતો નથી. જે પ્રમાણે વૃક્ષ પોતાની છાયાને માટે લોલુપતા રાખતું નથી, તેમ તેને સ્ત્રીની લોલુપતા નથી હોતી. સંતતિને તો તે ધર્મશાળાના એકત્ર મળેલા પ્રવાસીઓની પઠે કિંવા વૃક્ષની છાયામાં બેઠેલાં પ્રાણીઓ પ્રમાણે માને છે. હે અર્જુન! તે શ્રીમંત હોવા છતાં પણ એવો તેના પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે કે, જેમ વટેમાર્ગુ રસ્તામાં જતાં ગાયો તરફ ઉદાસીન હોય છે. પિંજરામાંનો પોપટ જે પ્રમાણે પાળનારની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પ્રમાણે જે વેદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી તેમ સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર એ પ્રત્યે જે આસક્તિ પણ રાખતો નથી તે જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાનજ છે, એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે મહાન સમુદ્ર ગ્રીષ્મ અને વર્ષાઋતુમાં સરખોજ રહે છે; તે પ્રમાણે જે લાભ તથા હાનિપ્રત્યે સમાન રહે છે તથા જે પ્રમાણે સૂર્ય ત્રણે કાળમાં સમાનજ હોય છે, તે પ્રમાણે જેના મનમાં સુખદુઃખથી ભેદભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી અને જેના ચિત્તમાં સમતાની ન્યૂનતા થતી નથી તેનામાં શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વાસ કરે છે, એમ તું જાણ. (૧૦૩)

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થઃ—મારાપ્રત્યે અનન્ય ભાવયુક્ત નિર્દોષભક્તિ, એકાંતવાસપર પ્રેમ અને લોકસમુદાયમાં રહેવા પ્રત્યે અપ્રીતિ; (૧૦)

ટીકાઃ—જેણે મનવાણીકાયાથી નિશ્ચય કર્યો છે કે, પરમાત્મા સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઇ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છેજ નહિ; જેનાં શરીર, વાચા અને મને એવા કૃતનિશ્ચયના શપથ લીધા છે કે, આ જગતમાં મારા સિવાય (પરમાત્મા સિવાય) જોવાયોગ્ય અને મેળવવા યોગ્ય અન્ય કોઇ પણ વસ્તુ નથી; વધારે શું કહું? જેણે પોતાનું મન મારા સ્વરૂપમાં જોડયું છે તેણે મારા અને તેના ઐક્યની શય્યા કરી છે. જે પ્રમાણે પોતાના પતિની સન્મુખ જતાં સ્ત્રીના મનમાં શંકા આવતી નથી, તે પ્રમાણે મારી સાથે ઐક્ય કરવામાં જેને લેશ પણ સંશય

આવતો નથી; જે પ્રમાણે ગંગા એક વાર સમુદ્રને મળ્યા છતાં પણ પુનઃ પુનઃ તેનેજ મળે છે, તે પ્રમાણે જે મારી સાથે ઐક્ય પામવા છતાં પણ સર્વ ભાવવડે મનેજ ભજે છે; સૂર્યની પ્રભાનો સૂર્યોદયની સાથે ઉદય થાય છે અને સૂર્યાસ્તની સાથે લય થાય છે, એ ઐક્ય જેમ પ્રભાને શોભે છે; તેમજ પવનથી જે પાણી ઉછળીને ઉપર આવે છે તેને લોકો તરંગ કહે છે. પરંતુ વાસ્તવિક જોવા જતાં તે ખરેખરૂં પાણીજ હોય છે; તે પ્રમાણે જે એકનિષ્ઠ થઇને મારી સેવા કરે છે તે મૂર્તિમંત જ્ઞાનજ છે. આવા મનુષ્યને પવિત્ર તીર્થો, ઉત્તમ તપોવનો તથા ગુફાઓમાં રહેવાનો પ્રેમ હોય છે. પર્વતની કંદરાઓમાં તથા સરોવરોનાં તીરોપર રહેવા પ્રત્યે તેને વિશેષ પ્રેમ હોય છે, અને નગરનિવાસપ્રત્યે અપ્રીતિ હોય છે. તેને એકાંતવાસ બહુ ગમે છે અને મનુષ્યની વસ્તીમાં રહેવાનો કંટાળો હોય છે. આવો પુરુષ જ્ઞાનની મૂર્તિજ છે. હે સુબુદ્ધિમંત! જ્ઞાનના સ્પષ્ટીકરણને માટે હજી બીજાં પણ કેટલાંક લક્ષણો આગળ તને કહું છું. (૬૧૫)

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિમગ્ન રહેવું; પારમાર્થિક જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવો; આ લક્ષણો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી આપનારાં છે; માટે એને જ્ઞાનની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઇ છે અને એથી જે વિપરીત તે અજ્ઞાન છે. (૧૧)

ટીકાઃ—પરમાત્મારૂપી વસ્તુ જે જ્ઞાનના યોગથી દેખાય છે, તેજ એક જ્ઞાનવિનાનાં સંસાર તથા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી આપનારાં સર્વ જ્ઞાન અજ્ઞાનજ છે, એમ જે પૂર્ણ રીતે સમજ્યો છે; અને તેથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ત્યજી સંસારપ્રત્યે ઘૃણા ધરે છે, તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં સદ્ભાવથી ડૂબકી મારે છે; જે પ્રમાણે વટેમાર્ગુ જે સ્થળેથી અનેક માર્ગો ફૂટતા હોય ત્યાં બરાબર તપાસ કરી આડમાર્ગ છોડી સરળ રાજમાર્ગે જાય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાનમાત્ર વિષે વિચાર કરી ઇતર જ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરી જે પોતાનું મન તથા બુદ્ધિ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રતિજ વાળે છે; તેજ પ્રમાણે ઇતર જ્ઞાન ભ્રાંતિમૂલક હોવાથી જે પોતાની બુદ્ધિ મેરુ પર્વતની પેઠે સ્થિર કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રતિજ વાળે છે; આકાશમાં નક્ષત્રોની પેઠે ધ્રુવ કદી પણ હાલતો નથી, તેમ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાંથી જેનો નિશ્ચય ડગી જતો નથી; તેનામાં જ્ઞાન અવશ્ય વાસ કરે છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી; અને આ પ્રકારે તેના

મનમાં જ્ઞાન પૂર્ણ રીતે અંકિત થયા પછી તે મદ્રૂપજ બની રહે છે.

પત્રાળીપર બેઠેલો મનુષ્ય જ્યાંસુધી જમવાનો પ્રારંભ કરે નહિ ત્યાંસુધી તે જમવા બેઠો છે એમ કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાન-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય છે પણ જ્યાંસુધી જ્ઞાન મળ્યું નથી ત્યાંસુધી તેને 'જ્ઞાની' સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી જે જ્ઞેયરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાપરજ તેની સરળ દૃષ્ટિ રહે છે. બાકી જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ જો જ્ઞેય વસ્તુ હસ્તગત ન થાય તો જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ ન થવા સમાનજ છે, એમ હું સમજું છું. અંધ મનુષ્યના હસ્તમાં દીપક હોય તોપણ તેનો શું ઉપયોગ? તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો માત્ર નિશ્ચય આત્મ-દર્શન વિના વ્યર્થ છે. જો જ્ઞાનના પ્રકાશથી પરમાત્માસુધી દૃષ્ટિ ન પહોંચે તો તે જ્ઞાન આંધળું અને નિરર્થક છે. માટે જ્યાં જુએ ત્યાં પર-માત્માજ દૃષ્ટિગોચર થાય એવી બુદ્ધિ નિર્મળ થવી જોઇએ. માટે નિર્દોષ જ્ઞાને દર્શાવેલા જ્ઞેયને જોયા કરે એવા જ્ઞાનથી જે સંપન્ન થયો છે અને જ્ઞાન જેટલું મોટું તેટલીજ જેની બુદ્ધિ પણ મોટી છે, તે પુરુષ જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે, એમ શબ્દોદ્વારા દર્શાવવાની શી જરૂર છે? જેની બુદ્ધિ જ્ઞાનના પ્રકાશ સાથેજ જ્ઞેયને આલિંગન દે છે, તે હાથોહાથ પરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી લે છે. હે અર્જુન! એવો પુરુષ જ્ઞાનરૂપ છે, એમાં આશ્ચર્ય શું છે? સૂર્યને સૂર્ય કહેવાની જરૂર રહે છે કે?(૬૩૩)

ત્યારે શ્રોતાઓ કહેવા લાગ્યાઃ—હવે રહેવા દ્યો. જ્ઞાનવિષે અતિ-શયોક્તિ કરી ચાલુ પ્રકરણમાં વિઘ્ન શામાટે નાખો છો? અધ્યાત્મ-જ્ઞાનવિષે વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરીને અમારૂં ઉત્તમ આદરાતિથ્ય તમે કર્યું છે. બીજા કવિ, કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કરતી વખત તે વસ્તુ-વિષેજ સીધું વર્ણન ન કરતાં તેનાં ઉપાંગોવિષે મહાન કૌતુકથી લાંબું લાંબું વર્ણન કરે છે; પરંતુ મિત્રોને જમવા બોલાવી સૌ જમવા બેસે એટલે તૈયાર કરેલું અન્ન તે જગ્યાએ થઇને લઇ જવામાં આવે અને પીરસવામાં ન આવે તો નિમંત્રિત મિત્રોનું અન્ય પ્રકારે ગમે તેટલું આદરાતિથ્ય કરવામાં આવે તોપણ તે જેમ વ્યર્થ જાય છે; અથવા અન્ય અનેક ગુણોવાળી ગાય દૂધ દોહતી વખત આંચળને હાથ અડ-કાડવા ન દેતાં લાતો મારે તો તેના અન્ય સર્વ ગુણ વ્યર્થ છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાનના નિરૂપણ વખતે જ્ઞાનવિષે ન બોલતાં ઈતર કવિ અન્ય વિષયોપર અતિ વર્ણન કરે છે; તે પ્રમાણે ન કરતાં તમે અમને સત્ય જ્ઞાનની પૂર્ણ પ્રતીતિ કરાવી આપી એ ઠીક કર્યું! જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે લોકો મહાસંકટો ખમીને યોગાદિ સાધનો સાધે છે, જેવા

હાથે બનેલાં સત્કૃત્યો લોકોને ઢોલ વગાડીને જણાવે છે. આ પ્રમાણે તે પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરવાની મહેનત નિત્ય કરે છે. બહારથી સ્નાન, લેપન ઇત્યાદિ કરીને શરીરને શૃંગારે છે; પરંતુ અંદરથી કપટ છોડતો નથી. આવો માણસ અજ્ઞાનની ખાણ છે, એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે રાનમાં દાવાનળ સળગવાથી સ્થાવરજંગમ સર્વ બળીને ભસ્મીભૂત થાય છે, તે પ્રમાણે જેનાં સ્વાભાવિક આચરણથી પણ જગતને દુઃખ થાય છે; જે સહજે ભાષણ કરે તે પણ મનુષ્યનાં હૃદયને તીક્ષ્ણ ભાલાની અણીની પેઠે ભેદી નાખે છે; અને જેની સર્વ યોજનાઓ ઇતર જનોને વિષ કરતાં પણ અધિક ઘાતક થઇ પડે છે; તેનામાં અજ્ઞાનનોજ વાસ છે. વધારે શું કહું ? તે અજ્ઞાનનું પિયેરજ છે ! અને તેનું જીવન હિંસાનું ઘરજ છે. ધમણો ફુંકવાથી જેમ ફૂલે છે અને પવન નીકળી જતાં તરતજ દબાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જે લાભ થવાથી ફૂલાઇ જાય છે અને હાનિ થતાં દુઃખનિમગ્ન થઇ જાય છે; વાવાઝોડામાં સપડાયેલી ધૂળ જેમ આકાશપર્યંત ઉંચે ઉડે છે, તે પ્રમાણે લોકો સ્તુતિ કરે તો જે હર્ષથી ફૂલાઇ જાય છે; ખોબલીભર પાણીથી પણ જેમ કાદવ ઢીલો થઇ જાય છે અને થોડો પવન વાતાં સૂકાઇ જાય છે, તેમ કોઇએ થોડી નિંદા કરી હોય તો જે માથું કૂટે છે; આ પ્રમાણે જે માન–અપમાનને સહન કરી શકતો નથી, તેનામાં પૂર્ણ અજ્ઞાનનો નિવાસ હોય છે, એમ તું સમજ. જે મનમાં કાંઇ હોય અને મુખદ્વારા કાંઇ બીજુંજ બોલી બતાવે છે અને એકને વચન આપી તેની વિરુદ્ધમાં બીજાને મદદ આપે છે; પારધિ દુષ્ટ બુદ્ધિથી જે પ્રમાણે મૃગાદિકને ચારો નીરે છે, તે પ્રમાણે બહારથી પ્રેમમય વર્તન બતાવી જે ઉત્તમ લોકોની સાથે પણ અંતઃકરણથી વૈર રાખે છે; શેવાળથી લુપ્ત થયેલી શિલા ઉપરથી જે પ્રમાણે લીલીછમ દેખાય છે, કિંવા લીંબોળી પીળી દેખાય છે, તે પ્રમાણે જેનાં કર્મો કેવળ બહારથીજ ઉત્તમ દેખાય છે, તે મનુષ્યમાં અજ્ઞાન નિઃસંશય છે, એમ તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી રાખ. ગુરુકુળનું નામ લેતાં જેને લાજ લાગે છે, ગુરુસેવાની જે ઘૃણા કરે છે અને ગુરુની પાસેથી પોતાને જે વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ હોય છતાં તે વાતને પણ જે માનતો નથી, આવા મનુષ્યનું નામ લેવું અને શૂદ્રના ઘરનું અન્નસેવન કરવું સમાન છે; પરંતુ અજ્ઞાનનાં લક્ષણતાં નાછૂટકેજ તેનો ઉચ્ચાર કરવો પડયો. (૬૭૪)

માટે હવે ગુરુભક્તનું નામ સૂર્યના તેજની પેઠે સર્વ અજ્ઞાનાંધકાર કરનાર હોવાથી તેનું નામ લઈ વાચાથી થયેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી

છું. આટલાથીજ ગુરુનિંદકના નામોચ્ચારણથી વાચાને લાગેલા મહાન દોષનું નિરસન થશે. ગુરુનિંદકના નામોચ્ચારથી ઉત્પન્ન થનારા મહાન ભયોને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય ગુરુભક્તના નામોચ્ચારમાં છે. અસ્તુ. હવે અજ્ઞાનનાં ઇતર લક્ષણો પણ શ્રવણ કરો. જે આળસુ રહીને કર્મ કરતો નથી તથા મનમાં સંશયભરેલો રહે છે તે રાનમાંના મૃત્તિકા અને કાંટાથી ભરેલા કૂવાના જેવો છે. આ કૂપ કેવો હોય છે? તેના મુખપર કાંટાવાળાં વૃક્ષો ઉગેલાં હોય છે અને અંદર પ્રાણીઓ પડીને મરી ગયેલાં હોવાથી તેમનાં અસ્થિ એકઠાં થયેલાં હોય છે. તે પ્રમાણે જે મનુષ્ય અંતર્બાહ્ય મલિન હોય છે, જે પ્રમાણે અન્ન ઉઘાડું છે કે ઢાંકેલું છે તે ન જોતા કૂતરાં તેને ખાય છે, તે પ્રમાણે જે ધનની બાબતમાં પોતાનો પરાયાનો વિચાર રાખતો નથી, કૂતરો જે પ્રમાણે સ્ત્રીસંગ કરતી વખતે એકાંત કિંવા ભરબજારનો વિચાર કરતો નથી અને કોઇ પણ પ્રકારનો વિધિનિષેધ માનતો નથી, તે પ્રમાણે જે સ્ત્રી-સંગની બાબતમાં નિર્લજ્જ હોય છે, કર્મના વખત વીતી જાય કિંવા નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો રહી જાય તોપણ જેના મનમાં ખેદ થતો નથી; પાપાચરણવિષે જે નિર્લજ્જ હોય છે અને પુણ્યકર્મની કલ્પના પણ જેના મનમાં આવતી નથી; તથા જેના મનમાં અતિશય વિકલ્પો આવે છે અને જે દ્રવ્યપ્રાપ્તિવિષે પાપપુણ્યનો વિચાર કરતો નથી, તે કેવળ અજ્ઞાન-નુંજ પૂતળું છે, એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે ઘાસની સળીપર કીડી ચઢતાં પણ તે નમી જાય છે, તે પ્રમાણે અલ્પ લાભને માટે પણ જેની બુદ્ધિનું સ્થૈર્ય ડગી જાય છે; ખાબોચીયામાં પગ પડવાથી જેમ તેમાંનું પાણી ગંદું થઇ જાય છે, તેમ જે ભયનું નામ પણ સાંભળી-ને ગભરાઇ જાય છે; પાણીના પૂરમાં પડેલું તુમડું જેમ હવા જે તરફ ધસડી જાય તે તરફ ચાલ્યું જાય છે, તેમ જે મનોરથના પૂરમાં તણાઈ જાય છે; પવનની સહાયથી જેમ ધૂળ ગગનપર્યંત ઉંચે ચઢી જાય છે, તેમ જે દુઃખની વાત સાંભળીને વ્યાકુળ થઇ જાય છે; વાવા-ઝોડું જેમ ક્યાંય પણ સ્થિર હોતું નથી; જે ક્ષેત્ર, તીર્થ કિંવા નગર-માં ક્યાંય પણ સ્થાયી રહેતો નથી; ઉન્મત્ત થયેલા કાકીડાને જે પ્રમાણે નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે ચડવા ઉતરવાનો નાદ લાગે છે; જે પ્રમાણે પાણીનું માટલું તેની ચારે તરફ આધાર મૂક્યા સિવાય સ્થિર રહેતું નથી; તે પ્રમાણે જે નિદ્રાકાળ સિવાય એક સ્થળે ન રહેતાં ચારે તરફ ભમતો ફરે છે; જે માંકડની પેઠે અતિ ચપળ છે; તેનામાં પરિપૂર્ણ અજ્ઞાન વસે છે; અને હે અર્જુન! જેના અંતરમાં સંયમનો

લેશ પણ હોતો નથી; જેમ વહેળામાં પૂર આવતાં તે રેતીના બંધને ગણકારતું નથી; તે પ્રમાણે જે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી ડરતો નથી, જે વ્રતો પાળતો નથી, સ્વધર્મ ઉપર જે પગ મૂકે છે અને શાસ્ત્રનિયમોનો ભંગ કરે છે; જેને પાપાચરણનો કંટાળો નથી, જેને પુણ્યાચરણ લેશ પણ જ્ઞાત નથી અને જે લજ્જાની માર્યાદાને ખણી નાખે છે; જે કુળધર્મને ઓળખતો નથી, વેદની આજ્ઞા માનતો નથી અને જેને સારાં માઠાં કૃત્યોનો વિવેક હોતો નથી; જે પ્રમાણે આંકેલો ગોધો છૂટો મૂકવાથી ફાવે ત્યાં સંચરે છે, કિંવા પવન ફાવે તેમ વાય છે અથવા રાનમાં ફાટેલા વહેળાનું પાણી જ્યાં ફાવે ત્યાં વહી જાય છે; અથવા અંધ હસ્તી મદોન્મત્ત બને, કિંવા ડુંગરને દાવાનળ લાગે, તે પ્રમાણે જેનું મન વિષયોવિષે બહેકેલું હોય છે; ઉકરડામાં શું નાખવામાં નથી આવતું ? આખલાને કોણ રોકે છે ? શહેરના દરવાજાના ઉમરાને કોણ ઓળખતું નથી ? (૭૦૦) જે પ્રમાણે અન્નક્ષેત્રમાં ગમે તે માણસ જઇને જમી શકે છે કિંવા સાધારણ મનુષ્યને અધિકાર મળતાં તે ફાવે તેમ ફૂલાઇ જાય છે, અથવા વણિકની દુકાને ગમે તે માણસ જાય છે; તે પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ ચંચળ છે તેનામાં સંપૂર્ણ અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ જાય છે, એમ તું સમજ. જે જીવિત દશામાં તેમ મૃત્યુ પછી પણ વિષયોની વાસના છોડતો નથી; અને આ લોકમાં એવાં આચરણ કરે છે કે જેથી સ્વર્ગમાં વિષયોપભોગ પ્રાપ્ત થાય; જેના સર્વ પરિશ્રમો વિષયોપભોગની પ્રાપ્તિને માટે હોય છે અને જેને સકામ કર્મો સિવાય ઇતર કર્મો ગમતાં નથી; જે વિરક્તનું દર્શન થતાં સચૈલ સ્નાન કરે છે; જેમ કોઢીઅલ માણસને પોતાના કોઢવાળા હાથવડે અન્ન ખાવામાં સંકોચ થતો નથી; તેમ વિષયોનો અતિરેક થયા છતાં જે તેનાથી કંટાળતો નથી અને કર્મફળવિષે નિઃસ્પૃહ થતો નથી; જે પ્રમાણે ગધેડીની પાછળ ગધેડો લાગતાં તે તેને લાતો મારીને તેનું નાક તોડી નાખે છે, તોપણ તે પાછો ન ફરતાં તેનીજ પૂંઠે લાગે છે; તે પ્રમાણે જે વિષયોને માટે બળતા અગ્નિમાં પણ ભુસકો મારવાને આઘુંપાછું જોતો નથી, અને જે પોતાનાં એ વ્યસનને દૂષણ નહિ પણ ભૂષણજ માને છે; મૃગજળની લાલસાથી દોડતાં દોડતાં મૃગની છાતી તૂટી જાય તોપણ તેનો વેગ કમી ન થતાં ઉલટો વધે છે, પરંતુ એ મિથ્યા છે એમ તે માનતો નથી; તે પ્રમાણે જે જન્મથી મરણપર્યંત વિષયપ્રાપ્તિને માટે એકસરખો શ્રમ કરવા છતાં તે પ્રત્યે ઘૃણા લાવવાને બદલે પ્રેમજ વધારે છે; બાળપણામાં માતપિતાપ્રત્યે

ઉન્મત્તતા હોય છે અને તેની સમાપ્તિ થતાં તારુણ્યમાં સ્ત્રીપ્રત્યેની ઘેલછા લાગે છે; સ્ત્રીનો ઉપભોગ પૂર્ણ થતાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે ત્યારે તેવોજ પ્રેમ છોકરાંઈયાંપર રાખે છે; જન્માંધ જે પ્રમાણે ઘર છોડીને જતો નથી, તે પ્રમાણે જે છોકરાંઈયાંમાંજ કાલક્રમણ કરે છે; આ પ્રમાણે જેને મૃત્યુપર્યંત વિષયો પ્રતિ તિરસ્કાર છૂટતો નથી, તેનામાં અજ્ઞાનનો પાર નથી એમ તું સમજ.

હવે અજ્ઞાનનાં બીજાં કેટલાંક લક્ષણો કહી બતાવું છું. જે પોતાના દેહનેજ આત્મા સમજી કર્મ કરે છે; અને જો એકાદ કર્મનું આચરણ કમી જાસ્તી થાય તો શોકમાં ડૂબી જાય છે કિંવા અભિમાનથી ફૂલાઇ જાય છે; દેવનો પ્રસાદ મસ્તકપર મૂકીને જેમ દેવનો પૂજારી ગર્વથી ફૂલે છે, તેજ પ્રમાણે જે વિદ્યાના અને વયના ગર્વમાં છાતી કાઢી ધમધમ ચાલે છે; આખા જગતમાં એકલો હુંજ શાણો અને શ્રીમંત છું તથા મારા જેવું વર્તન બીજા કોનું છે? મારી બરોબરી કરી શકે એવો બીજો કોઈ નથી, હુંજ સર્વજ્ઞ છું અને એકલો હુંજ જગતમાં જ્ઞાતા છું, આ પ્રમાણે જે સર્વ વાતનું અભિમાન કરે છે; વ્યાધિગ્રસ્ત માણસથી જે પ્રમાણે કોઇ પણ ભોગ સહન થઇ શકતો નથી; તે પ્રમાણે અન્યનો લાભ જેનાથી સહન થઈ શકતો નથી; દીપક જે પ્રમાણે માત્ર દીવેટને ખાઇ જઈને સ્નેહ(તેલ)ને બાળી નાખે છે અને તેને જે જગ્યાએ મૂકયો હોય તે જગ્યાને કાળીમેશ બનાવી દે છે; તથા અંજલિભર પણ પાણી પડતાં તડતડ અવાજ કરે છે, પવનથી બૂઝાઇ જાય છે અને ઘરને લાગે છે તો એક તૃણ પણ બચવા દેતો નથી; કોઇ સ્થળે થોડો ઘણો સરખો પ્રકાશ ફેંકે છે ત્યારે પણ ગરમી કર્યા વિના રહેતો નથી; આવા દીપકના અલ્પ ગુણોની પેઠે જેની પાસે વિદ્યા અલ્પ અને દોષો અધિક છે તેનામાં અજ્ઞાનનો વાસ છે। જે રોગીને નવજ્વર થયો હોય તેને ઔષધોતરીકે દૂધ આપવામાં આવે તોય તે તેના તાપનો કોપ કરનારૂં થઈ પડે છે; કિંવા સર્પને દૂધ પાવામાં આવે તો જેમ તેનું વિષ બની જાય છે; તે પ્રમાણે જેને ગુણોથી મત્સર, વિદ્યાથી અહંકાર અને તપ તથા જ્ઞાનથી અપાર અભિમાન ચઢે છે, તેનામાં અજ્ઞાનનો વાસ જાણવો. અંત્યજને રાજ્યાસનપર આરૂઢ કરવામાં આવતાં જે પ્રમાણે તે અભિમાનથી ફૂલાઈ જાય છે, અથવા અજગર સ્તંભને ગળી જાય તો તે જેમ ધમપછાડા કરે છે; તે પ્રમાણે જેના અંગમાં ગર્વનો રાશિ ભરેલો છે; અને જેમ વૃક્ષનું જાડું થડ કદી પણ નમતું નથી,

પાષાણ પલળતો નથી અને ગારુડીના મંત્રથી જેમ વ્રણની વેદના શમતી નથી; તેજ પ્રમાણે જે ગુણીજનોને ગણકારતો નથી; આવા માણસમાં અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે એ તને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું.

હે ધનંજય! જે પોતાની સંપત્તિ, ઘરબાર તથા દેહ ઇત્યાદિ પાછળજ લાગેલો રહી જન્મમરણનાં કષ્ટવિષે લેશ પણ વિચાર કરતો નથી; કૃતઘ્નની ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવતાં, અથવા ચોરને વ્યાપારને માટે ભંડોળ ધીરવામાં આવતાં કિંવા નિર્લજ્જ મનુષ્યની સ્તુતિ કરવામાં આવતાં જે પ્રમાણે તે કરેલા ઉપકાર ભૂલી જાય છે; ખરાબ કૂતરાના કાન અને પૂછડી કાપી લઈ તેને ઘરમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે; તોપણ તે ગળતા રક્ત સાથેજ પુનઃ તે ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. સર્પના મુખમાં સપડાઈ ગળાતો હોવા છતાં પણ દેડકો માત્ર વિનોદને ખાતર પણ માખોને ગળવાનું વિસરી જતો નથી; તે પ્રમાણે અંગમાં ખજવાળ આવી નવ દ્વારો વહેતાં છતાં પણ જેના મનમાં પોતાની આવી સ્થિતિ થવાનું કારણ શું? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી, કિંવા તે માટે ખેદ થતો નથી; માતાના ગર્ભાશયમધ્યે વિષ્ઠાના થરમાં નવ માસપર્યંત જે ખદબદે છે, જે ગર્ભમાંનાં તથા ઉદરમાંથી બહાર નીકળતી વેળાનાં દુઃખોનું કાંઇ પણ સ્મરણ કરતો નથી; ખોળા-પર બેસાડેલાં બાળકને મલમૂત્રના કીચડમાં આળોટતું જોવા છતાં પણ જેને તે પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન થતી નથી કિંવા ત્રાસ થતો નથી; સાંપ્રત જન્મવિષે તથા ભાવી જન્મવિષે જેના મનમાં કાંઇ પણ વિચાર ઉત્પન્ન થતા નથી; અને તેજ પ્રમાણે પોતાના તારુણ્યના આવેશમાં ભવિષ્યમાં આવતા મૃત્યુવિષે જે કાંઈ પણ કાળજી રાખતો નથી; જીવિતપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને ભવિષ્યમાં મૃત્યુ થનાર છે એ વિષે જે લેશ પણ વિચાર કરતો નથી; ખાબોચીઉં ખૂટનાર નથી એવી સમજથી જે પ્રમાણે તેમાંનાં મત્સ્ય સમુદ્રમાં જતાં નથી; કિંવા પારધિના ગાયનથી મુગ્ધ થઇ જે પ્રમાણે મૃગ પારધિને નહિ જોતાં ફસાય છે; અથવા મત્સ્ય જે પ્રમાણે માંસની અંદરનું ગળ નહિ જોતાં તે ખાવા જતાં મરે છે; દીપકની જ્યોતિથી હું બળીને ભસ્મ થઇશ એ વાત જેમ પતંગને નથી સૂઝતી; ઘર બળતું હોવા છતાં પણ એકાદ મૂર્ખ જેમ નિદ્રાના ઘેનમાં તે પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી; કિંવા જે અન્નમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું હોય તે અન્નને જેમ અજ્ઞાનુ ...નુષ્ય નિડરપણે ખાય છે; તે પ્રમાણે જીવનને રૂપે આ મૃત્યુજ ...વીને ઉભું છે, એમ જે વિષયસુખના ઘેનમાં જાણતો નથી; અને

તેના મુખમાં નાખે નહિ ત્યાંસુધી તે મેળવવાની ખટપટ કરતો નથી; તે પ્રમાણે જે તારુણ્યનો ઉપભોગ લેતાં ભાવી વૃદ્ધાવસ્થાવિષે વિચાર કરતો નથી, તે કેવળ અજ્ઞાનની પ્રતિમાજ છે. (૭૬૦)

કોઈ અંધ વા કમ્મરમાંથી વાંકો વળી ગયેલો મનુષ્ય મળે તો જે તારુણ્યના મદમાં છકી જઇ તેની મશ્કરી કરે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં આપણી સ્થિતિ પણ એવીજ થવાની છે એમ વિચારતો નથી અને મોતની નિશાની જે વૃદ્ધાવસ્થા તે પ્રાપ્ત થાય છતાં જે તારુણ્યનો ઘમંડ છોડતો નથી તે પુરુષ પણ અજ્ઞાનનું ઘર છે, એમ તું નક્કી સમજ. વળી અજ્ઞાનનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળ.

વ્યાઘ્રના અરણ્યમાંથી એક વાર ચરીને બળદ ભાગ્યવશાત્ ઘેર પાછો આવે તો વિશ્વાસ ધરીને પુનઃ પણ તેજ રાનમાં ચરવાને જાય છે; અથવા જે ઘરમાંની સંપત્તિપર સર્પ બેઠેલો હોય તે ઘરનો ભંડાર એક વખત સર્પદંશ થયા વિના એકાદ મનુષ્ય લઇ આવે, તો તે પછી સંપત્તિપર સર્પ બેસે છે એ વાત માનતો નથી; તે પ્રમાણે હમણાં સુધી પોતાનું શરીર નિરોગી રહ્યું છે પણ ભવિષ્યમાં રોગ આવશે એ વાત તે ઘમંડને લીધે માનતો નથી; પોતાનો વૈરી ઉંઘ્યો હોય માટે હવે વૈરનો અંત આવ્યો એવા ભરોંસાપર કોઇ માણસ સ્વસ્થ બેસી રહે તો તે વૈરી જાગ્રત થતાંજ પોતાનાં બાળબચ્ચાંસહિત પોતાનો જીવ ખુએ છે, તે પ્રમાણે જ્યાંસુધી ક્ષુધા અને નિદ્રા સારી હોય અને જ્યાંસુધી કોઈ પણ જાતનો રોગ લાગુ પડયો ન હોય ત્યાંસુધી જે તે વિષે કાળજી રાખતો નથી, અને સ્ત્રીપુત્રાદિ તથા સંપત્તિ આદિ અધિક મળતાં જાય તેમ તેમ જે વધારે મદાંધ થતો જાય છે, અને એક ક્ષણમાં સ્ત્રીપુત્રાદિનો વિયોગ થશે તથા એક ક્ષણમાં સંપત્તિનો નાશ થઇને વિપત્તિ આવશે, એવો જેને વિચાર આવતો નથી, તે અજ્ઞાની છે; અને હે અર્જુન ! જે આ મૃત્યુલોકમાં ઇંદ્રિયોને યથેચ્છ ચરવા દે છે, તેને પણ કેવળ અજ્ઞાનરૂપજ સમજવો. જે તારુણ્યના આવેશમાં સંપત્તિના મદથી સેવ્યાસેવ્ય વસ્તુનો વિચાર ન કરતાં એકસરખો તેનો ઉપભોગ લે છે, ન કરવા યોગ્ય કૃતિ કરે છે, અસંભાવ્ય કૃતિ કરવાની હામ ભીડે છે અને જે કાર્યનો વિચાર કરવો ન જોઇએ તેનો વિચાર જે નિરંતર પોતાના મનમાં આણે છે; જ્યાં પ્રવેશ ન કરવો જોઇએ ત્યાં પહોંચી જાય છે; જે વસ્તુ લેવી ન જોઇએ તેની માગણી કરે છે અને જે કાર્યનો વિચાર સુદ્ધાં કરવો ન જોઇએ કિંવા જેને સ્પર્શ પણ કરવો જોઇએ, તેનો વિચાર અને સ્પર્શ જે કરે છે; જ્યાં જવું ન જોઇએ

પોતાનું સર્વસ્વ સ્ત્રીને વેચ્યું છે, તે પોતાની હાનિ, લજ્જા કિંવા લોકોએ કરેલી નિંદા પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી; જે પ્રમાણે માંકડું ગારુડીના તાબામાં રહે છે, તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીનીજ આરાધના કર્યા કરે છે, અને કૃપણ જે પ્રમાણે અતિશય કષ્ટ સહન કરીને તથા આપ્ત મંડળનાં મન દુભાવીને પણ દ્રવ્યનીજ ગાંઠડી વધારતો જાય છે, તે પ્રમાણે દાનપુણ્ય ન કરતાં પોતાના વંશના બીજા મનુષ્યો સાથે કપટ કરી જે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિની વિષયેચ્છા તૃપ્ત કરવામાં ન્યૂનતા રાખતો નથી; તે કોને કોને ફસાવે છે તે સાંભળ. તે પોતાના આરાધ્ય દેવતાની સેવા પણ ભાગ્યેજ કરે છે, ગુરુને થાપ આપે છે અને માતાપિતા દ્રવ્ય માગે ત્યારે 'શિલક નથી' એમ કહે છે; પરંતુ સ્ત્રીને માટે ઉત્તમ વસ્તુઓ સવાઇ લઇ આવે છે. જે પ્રમાણે પ્રેમાળ ભક્ત પોતાના ઇષ્ટદેવતાને ભજે છે, તે પ્રમાણે જે એકાગ્રચિત્તે સ્ત્રીની સેવા કરે છે, જેટલી ઉત્તમ અને મૂલ્યવાન વસ્તુ હોય તે સઘળી સ્ત્રીનેજ અર્પે છે અને કુટુંબનાં બીજાં માણસોને નિર્વાહપૂરતી જણસો પણ આપતો નથી; સ્ત્રીપ્રતિ કોઇ વક્ર દૃષ્ટિથી જુએ કિંવા તેની વિરુદ્ધ વર્તન ન કરે તો જેને યુગનો અંત થયા સમાન માઠું લાગે છે; નાસુર થવાની ભીતિથી જેમ કોઇ નાગના કસમનો ભંગ કરતા નથી, તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીના મનોરથ પૂરા કરે છે; હે અર્જુન ! વધારે શું કહું ? જેને સ્ત્રી એજ દૈવત છે એમ લાગે છે; અને જે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિપર અધિક પ્રીતિ રાખે છે; તથા તેનાં જેટલાં આપ્તગોપ્તો હોય તેને પોતાના જીવ કરતાં પણ અધિક પ્રિય ગણે છે; તે અજ્ઞાનનું મૂળ છે અને તેનેજ લીધે અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. વધારે શું કહું ? તે કેવળ અજ્ઞાનરૂપજ છે. (૮૦૪)

અશાંત સાગરમાંની નૌકા પ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં ઉછળી ઉઠે છે; અને અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં ઉંચીનીચી થાય છે, તેમ જે નીચો વળી જાય છે, વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં નીચે અથડાય છે; હે મહાબુદ્ધિમંત અર્જુન ! જેના ચિત્તમાં લાભાલાભથી વિષમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે અજ્ઞાની છે. ધનને માટે જેમ કોઇ સ્ત્રી બહારથી વિરક્તિનો વેશ ધારણ કરે, કિંવા વ્યભિચારિણી પોતાનું જારકર્મ ચાલુ રાખવાને માટે જેમ પતિનો અર્ધો બોલ ઉઠાવી લઇ તેની કૃપા સંપાદન કરે છે; તે પ્રમાણે હે કિરીટિ ! જે મારી ભક્તિનો ડોળ બતાવી અંદરથી વિષયોપર દૃષ્ટિ રાખે છે, અને છતાં વિષયપ્રાપ્તિ ન થાય તો ભક્તિ છોડી દઇ 'ઇશ્વર ખોટો છે' એવી નિંદા કરે છે; કણબી જેમ પોતાની ખેતી

વધારે છે, તેમ એક મૂકીને બીજો એમ પુષ્કળ દેવોની સેવા કરે છે; અને પહેલા દેવના જેવોજ બીજા દેવનો અનાદર કરે છે; જેનીપાસે વિશેષ ઠાઠમાઠ હોય એવા ગુરુપર શ્રદ્ધા રાખી જે તેની પાસેથી ગુરુમંત્ર લે છે અને સાચા સંતનો ભાવ પણ પૂછતો નથી; પ્રાણીઓ સાથે જે કઠિન શબ્દો બોલી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે અને પાષાણની મૂર્તિપર વિશેષ પ્રેમ રાખે છે; તેમજ જેનાથી એકનિષ્ઠપણાથી ભક્તિ કરી સ્વસ્થ રહી શકાતું નથી; જે મારી મૂર્તિ ઘરના એક ખૂણામાં બેસાડે છે અને પોતે બીજા દેવોની યાત્રા કરતો ફરે છે; જે રોજ તો મારી પૂજા કરે છે, કોઇ કાર્યપ્રાપ્તિને માટે કુલદેવતાની પૂજા કરે છે અને એકાદ પર્વણી આવતાં વળી કોઈ ત્રીજાજ દેવતાની પૂજા કરે છે! ઘરમાં મારી સ્થાપના હોવા છતાં જે ઇતર દેવની પ્રાર્થના કરે છેતથા શ્રાદ્ધકાળે પિતરોની પૂજા કરે છે; એકાદશીને દિને જે પ્રમાણે મારી ભક્તિ કરે છે, તેજ પ્રમાણે નાગપંચમીને દિવસે નાગની પૂજા કરે છે; ચતુર્થીને દિવસે જે ગણપતિની ભક્તિ કરે છે તથા ચતુર્દશીને દિવસે દેવીની પૂજા કરીને 'હે અંબે! હું તારો આશ્રિત છું' એવી પ્રાર્થના કરે છે; જે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઇએ તેનો ત્યાગ કરી નવરાત્રમાં નવચંડીનો પાઠ ઈત્યાદિ કરે છે; આદિત્યવારને દિવસે જે ભૈરવ ને મેલડી માતાના નામનો ખીચડો વહેંચે છે; અને સોમવારને દિવસે બિલ્વપત્ર લઇને શંકરને ચઢાવે છે; આ પ્રમાણે અનેક દેવોની સેવા કરે છે અને જેમ ગામમાંની વેશ્યા પ્રીતિ બતાવી સર્વેનું મન આકર્ષી લે છે, તે પ્રમાણે જે સદાકાળ વિષયપ્રાપ્તિને માટે બધાજ દેવોનું પૂજન કરે છે; આ પ્રમાણે ચારે તરફ દોડાદોડ કરી મૂકે છે તે અજ્ઞાનનો અવતારજ છે; અને ઉત્તમ એકાંત સ્થળો, તપોવનો, તીર્થો તથા તટોને જોઇને જેને અરુચિ ઉપજે છે, તે પણ કેવળ અજ્ઞાનરૂપજ છે. જેને શહેરમાં રહેવાથી સુખ થાય છે, અનેક મનુષ્યોમાં બેસવા ઉઠવાનું ગમે છે અને લોકોની સ્તુતિ પ્રિય લાગે છે, તે પણ કેવળ અજ્ઞાનરૂપજ છે.

આત્માની પ્રાપ્તિ થઇ શકે એવી વિદ્યાને જે કાને પડવા દેતો નથી, ઉપનિષદો તરફ જે જોતો નથી; યોગશાસ્ત્ર જેને ગમતું નથી અને આધ્યાત્મજ્ઞાન તરફ જેનું લક્ષ જતું નથી; આત્માનાત્મવિવેકરૂપી દિવાલને પાડી નાખીને જે સ્વેચ્છ આચરણ કરવા માંડે છે; જે કર્મકાંડને જાણે છે, જેને પુરાણો કંઠે હોય છે અને જે જ્યોતિષમાં તો એટલો નિપુણ હોય છે કે, તેનો એકે એક અક્ષર ખરો પડે; જે

શિલ્પશાસ્ત્રમાં અતિ નિષ્ણાત હોય છે, પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય છે અને જારણ, મારણ, ઉચ્ચાટન તથા વશીકરણ તો જેના હાથનો ખેલ હોય છે; જેનાથી કામશાસ્ત્ર પણ બચ્યું નથી, જે મહાભારતનું પણ વ્યાખ્યાન કરી શકે છે અને ધર્મશાસ્ત્રો જેની સમક્ષ મૂર્તિમંત ઉભા હોય છે; જે નીતિશાસ્ત્રને ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે, જે વૈદકશાસ્ત્રવિશારદ છે અને કાવ્ય તથા નાટકમાં જેની બરાબરી કોઈ કરી શકતું નથી; જે સ્મૃતિની ચર્ચા કરે છે, ગારુડીની મંત્રવિદ્યા જાણે છે અને વેદનો કોષ તો જાણે એનો સેવકજ છે! જે વ્યાકરણમાં નિષ્ણાત છે, ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે પૂર્ણ છે; આ સર્વ ગુણોથી વિભૂષિત હોવા છતાં એક આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં જે જન્માંધ હોય, તે બીજાં સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોનો સ્તંભ હોય તોપણ બળો તેનું સર્વ જ્ઞાન! આવો મનુષ્ય સર્વગુણસંપન્ન હોય તોપણ મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મેલા બાળકની પેઠે તેનું મુખ જોવું જોઇએ નહિ. (૮૩૫)

જે પ્રમાણે મોરનાં પીછાંના ચાંદલાની આંખોમાં સાચી દૃષ્ટિ હોતી નથી, તેવીજ આવા મનુષ્યની સર્વ વિદ્યાઓ છે. મૃત મનુષ્યને જીવંત કરનારી જડીબુટ્ટિ જો પરમાણુ જેવડી પણ હોય તોપણ તેની આગળ ગાડું ભરેલાં બીજાં મૂળીઆં જેમ રદ્દ છે; ઉત્તમ ગુણો હોવા છતાં અલ્પાયુ જીવન પ્રાપ્ત થવું, કિંવા મસ્તકવિના અલંકાર અથવા વરવધૂવિનાનો વરઘોડો એ જેમ વિંટબનાજ છે, તેમ હે પાર્થ! એક અધ્યાત્મજ્ઞાન વિના બીજાં સર્વ શાસ્ત્રો અપ્રમાણજ છે. માટે હે અર્જુન! જે પઢતમૂર્ખને આત્મજ્ઞાનનો નિત્યબોધ હોતો નથી તે મનુષ્યનું શરીર અજ્ઞાનનું વૃદ્ધિંગત થયેલું બીજજ છે અને તેની વિદ્વત્તા અજ્ઞાનની વેલજ છે. તે જે બોલે છે, તે અજ્ઞાનનાં ફૂલ છે અને તેનું પુણ્ય પણ અજ્ઞાનનુંજ ફળ હોય છે. જેમકે જેને અધ્યાત્મજ્ઞાનપર શ્રદ્ધા નથી, તેને કદીજ તત્ત્વાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. એ શું કહેવાની જરૂર છે? નદીના આ તરફના તીરસુધી પણ ન જતાં જે પાછો ફરે છે, તેને પેલી તરફના કાંઠાની માહિતી શી રીતે મળશે? કિંવા ઉમરામાંજ જેનું મસ્તક કપાઇને અટકી પડે છે, તે ઘરમાં શું મૂકેલું છે તે શી રીતે જાણી શકશે? તે પ્રમાણે હે અર્જુન! જેને અધ્યાત્મજ્ઞાનની સાથે ઓળખાણ નથી, તે તત્ત્વાર્થ શી રીતે જાણી શકશે? અર્થાત્ આવા મનુષ્યને જ્ઞાનનું તત્ત્વ સમજાતું નથી, એ વાત વિશેષ કરી બતાવવાની આવશ્યકતા નથી. ગર્ભિણી સ્ત્રીને ભોજન આપ્યું એટલે તેના ગર્ભમાંના બાળકને પણ તૃપ્તિ થાય છે; તે

પ્રમાણે પૂર્વે જ્ઞાનનાં જે લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં, તેનાથી ઉલટાં જે લક્ષણો હોય તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો સમજવાં. (૮૪૮)

અંધને આમંત્રણ આપવાથી તેની સાથે એક બીજો દેખતો માણસ આવે છેજ; તે પ્રમાણે જ્ઞાનનાં લક્ષણો સમજાવતાંની સાથે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો પણ આપોઆપ સમજી શકાય છે; છતાં પણ અમાનિત્વ પ્રભૃતિની વિરુદ્ધનાં અજ્ઞાનનાં લક્ષણો પણ કહી બતાવ્યાં; કેમકે જ્ઞાનનાં અષ્ટાદશ લક્ષણોને ઉલટાવવાથી સહજે તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો બની રહે છે. ગત બારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના દ્વિતીય અર્ધમાં શ્રીમુકુંદે કહ્યું છે કે "આ જ્ઞાનનાં લક્ષણો છે અને આથી ઉલટાં જે લક્ષણો છે, તે અજ્ઞાન છે." માટે આ પ્રકારે મેં તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી બતાવ્યાં. બાકી દૂધમાં પાણી મેળવી દૂધ વધારીને શું કરવું? તેજ પ્રમાણે એક અક્ષર પણ ન છોડતાં અને વ્યર્થ બકબકારો પણ ન કરતાં, મૂળમાં જે અર્થ હતો તેજ મેં વિસ્તારપૂર્વક કહી બતાવ્યો છે. આ વખતે શ્રોતાઓ બોલ્યાઃ– હે કવિપોષક! તારા હાથથી એવો તે શું મોટો અન્યાય થયો છે કે તું ક્ષમા યાચે છે? તને તો જાણે શ્રીમુરારિએ પોતેજ કહ્યું છે કે 'મેં જે અભિપ્રાય ગુપ્તપણે ઢાંકી રાખ્યા છે, તેને તું પ્રકટ કર.' દેવનું મનોગત તેં અમને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યું એમ જો અમે કહીએ તો તારૂં હૈયું ભરાઇ આવશે; માટે અમે આ સર્વ વાત છોડી દઇએ છીએ; પરંતુ તેં અમને શ્રવણસુખથી ભરપૂર જ્ઞાનનૌકા પ્રાપ્ત કરાવી આપી, તેથી અમને અતિસંતોષ થાય છે. હવે એ પછી શ્રીહરિ શું બોલ્યા તે અમને સત્વર કહી સંભળાવ એવું. સંતોનું વાક્ય સાંભળતાંની સાથે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા કે સાંભળો. દેવ એમ બોલ્યાઃ–હે અર્જુન! આ જે સર્વ લક્ષણો તેં સાંભળ્યાં તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો હતાં. આ અજ્ઞાનભાગ તરફ દુર્લક્ષ કરી તું જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે તારો નિશ્ચય દૃઢ કર; ત્યારે તે શુદ્ધ જ્ઞાનના યોગે તને જ્ઞેય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે. આ વચનો સાંભળતાંજ અર્જુને તે જાણવાની મનમાં ઈચ્છા કરી, ત્યારે સર્વજ્ઞોના રાજા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો મનોભાવ જાણી કહ્યું કે, હવે જ્ઞેયવિષે સાંભળ. (૮૬૪)

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જ્ઞેય અર્થાત્ જાણવાને યોગ્ય છે, જેને જાણવાથી

જીવને મોક્ષ મળે છે તેવિષે હવે હું તને કહું છું. તે આદિરહિત બ્રહ્મને સત્ પણ કહી શકાય નહિ અને અસત્ પણ કહી શકાય નહિ

ટીકાઃ—જ્ઞેય એટલે પરમાત્મવસ્તુ; તેને જ્ઞેય કહેવાનું કારણ એજ છે કે, તે જ્ઞાન સિવાય ઇતર કોઇ પણ સાધનથી પ્રાપ્ત થતું નથી; અને તે સમજ્યા પછી મુમુક્ષુને કોઇ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવાનું રહેતું નથી; કારણ કે તેનું જ્ઞાનજ તેનામાં તદ્રૂપતા આપે છે. જેને જાણવાથી મુમુક્ષુ સંસારનો પાર પામી નિત્યાનંદમાં નિમગ્ન થાય છે; તે જ્ઞેય એવું છે કે તેને આદિ નથી અને તેને સહજજ પરબ્રહ્મ નામ પ્રાપ્ત થયું છે. તે નથી એમ જો કહીએ તો તે વિશ્વરૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે; અને વિશ્વરૂપ કહીએ તો વિશ્વ માયારૂપ છે! તેને રૂપ, વર્ણ, આકાર નથી; તેમજ તે દેખાતું પણ નથી અને દેખવાવાળોજ નથી. ત્યારે તે કોણ છે અને કેવું છે? તે કોણ કહી શકે? અને કેવી રીતે કહી શકે? વારૂ ઠીક, તે નથી એમ કહીએ તો આ મહત્તત્ત્વાદિ શા આધારે દેખાય છે અને તેના સિવાય કોઇ પણ વસ્તુ દેખી શકાય ખરી? માટે તે વિષે 'છે' કે 'નથી' એમ કાંઈ કહી શકાતું નથી અને તે વિષે તો વેદની વાણી પણ મુંગી થઇ ગઇ છે; કારણ કે તેના સુધી વિચારથી પહોંચી-જ શકાતું નથી. જે પ્રમાણે ઘડા, ગાગર વગેરે વાસણોમાં પૃથ્વી તે તે આકાર લઇને રહેલી છે, તે પ્રમાણે સર્વ જગતમાં તે બ્રહ્મજ ઓતપ્રોત ભરેલું છે. (૮૭૩)

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ જગતમાં તેને સર્વ બાજુએ હાથ તથા પગ છે, સર્વ બાજુએ નેત્રો, મસ્તકો તથા મુખો છે, સર્વ બાજુએ કાનો છે અને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. (૧૩)

ટીકાઃ—સર્વ દેશોમાં, સર્વ કાળે, સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ વસ્તુઓદ્વારા જે ક્રિયા થાય છે તે તેનીજ સત્તાથી થતી હોવાથી તે ક્રિયા અથવા સત્તાસ્ફુર્તિજ તેના હાથ છે. તે બ્રહ્મને એજ કારણથી 'વિશ્વબાહુ' કહેવામાં આવે છે કે સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે સર્વદા તેજ ક્રિયા કરાવે છે-અર્થાત્ તેનીજ સત્તાસ્ફૂર્તિથી સર્વ ક્રિયા થાય છે; અને હે અર્જુન! તે સર્વત્ર એક સમયાવચ્છેદે કરીને હોય છે. તેથીજ તેને વિશ્વાંઘ્રી (વિશ્વપાદ) નામ પ્રાપ્ત થયું છે. જે પ્રમાણે સૂર્યને શરીર તથા નયનો એ અવયવો ભિન્ન ભિન્ન હોતાં નથી તે પ્રમાણે જે સ્વપ્રકાશથી સર્વને જુએ છે, તેને

નેત્રો ન હોવા છતાં પણ વેદોએ તેને મોટા શાણપણથી 'વિશ્વતશ્ચક્ષુ' કહ્યો છે, તે સર્વથી ઉચ્ચ તથા સર્વ પ્રકારે નિત્ય છે; તેથીજ તેને 'વિશ્વમૂર્ધા' કહેવામાં આવે છે. અગ્નિની જે મૂર્તિ છે તેજ તેનું મુખ છે; કેમકે તે અગ્નિદ્વારાજ સર્વ વસ્તુનો ઉપભોગ લે છે. હે પાર્થ! તેને એજ કારણથી શ્રુતિએ 'વિશ્વતોમુખ' કહ્યો છે, અને આકાશ જે પ્રમાણે સર્વ વસ્તુમાં ઓતપ્રોત ભરેલું છે, તે પ્રમાણે શબ્દમાત્રનું તેને શ્રવણ થાય છે તેથીજ તે બ્રહ્મને આપણે 'સર્વત્ર સાંભળનાર' કહીએ છીએ; કારણ કે તે આ જગતની સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપી રહ્યો છે. હે મહામતે! હે અર્જુન! શ્રુતિએ બ્રહ્મને 'વિશ્વતશ્ચક્ષુ' કહ્યો છે, તે પણ પરમાત્માને અવયવો છે એમ સિદ્ધ કરવાને માટે નહિ પરંતુ પરમાત્માનું વ્યાપકત્વ સમજાવવાને માટેજ છે; નહિ તો ત્યાં નેત્ર, હસ્ત, પગ વગેરે અવયવોની વાતજ કયાં છે? એકાદ મોટો તરંગ નાના તરંગનો નાશ કરતો જણાય છે, પરંતુ પાણીની દૃષ્ટિથી મોટો તરંગ નાના તરંગથી ભિન્ન છે કે વારૂ? તે પ્રમાણે જો વસ્તુતઃ સર્વત્ર બ્રહ્મજ વ્યાપ્ત છે તો તેમાં વ્યાપ્ય–વ્યાપકભાવનો સંભવજ હોય કયાંથી? ત્યારે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, શાસ્ત્રો વ્યાપ્ય–વ્યાપકભાવનું પ્રતિપાદન શામાટે કરે છે? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, શિષ્યને યથાર્થ બોધ થવામાટેજ તેમ કરવાની જરૂર પડે છે. જે પ્રમાણે હિસાબ કરતી વખતે શૂન્ય બતાવવાને માટે વર્તુલાકૃતિ–મીંડું કાઢવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે અદ્વૈતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે દ્વૈતનો સ્વીકાર કરવો પડે છે; નહિ તો હે અર્જુન! ચોતરફ ગુરુશિષ્યસંપ્રદાય બંધ પડી જાય અને અદ્વૈતવિષેનાં સર્વ ભાષણોની પરિસમાપ્તિ થઇ જાય, માટે શ્રુતિએ દ્વૈતનો નિર્દેશ કરીને અદ્વૈતનુંજ પ્રતિપાદન કરવાનો રાજમાર્ગ શરૂ કર્યો છે; માટે હવે તેજ જ્ઞેય બ્રહ્મ આપણાં નેત્રોદ્વારા દેખાતા આકારોમાં કેવી રીતે વ્યાપક છે તે તું સાંભળ. (૮૯૧)

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

શ્લોકાર્થઃ–તે સર્વ ઇંદ્રિયોને તેમના વિષયોનું જ્ઞાન કરાવનાર હોવા છતાં ઇંદ્રિયોથી રહિત છે; તે કયાંય પણ આસક્તિ ધરતો નથી છતાં સર્વને ધારણ કરે છે; તથા ગુણરહિત છતાં ગુણોનો ઉપભોગ લેનાર છે.(૧૪)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જે પ્રમાણે અવકાશ(પોલાણ)માં આકાશ ભરેલું છે, કિંવા વસ્ત્રમાં તંતુ વસ્ત્રરૂપે થઇને રહે છે, તે પ્રમાણે બ્રહ્મ

આ વિશ્વમાં રહેલો છે. રસ જે પ્રમાણે ઉદકમાં ઉદકરૂપ થઈને રહે છે; તેજ જે પ્રમાણે દીપકમાં દીપકરૂપે રહે છે, સુગંધ જેમ કર્પૂરને રૂપે કર્પૂરમાં રહે છે અને ક્રિયા જે રીતે શરીરને રૂપે શરીરમાં રહેલી છે; કિંબહુના, હે અર્જુન! સુવર્ણ જે પ્રમાણે સુવર્ણના રવાને રૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞેય બ્રહ્મજ આ સર્વ જગતનું આદિ કારણ હોઇ સર્વમાં મૂર્તિમાન દેખાય છે. તે સોનું જ્યારે રવાને રૂપે હોય છે ત્યારે તે આપણને રવા જેવું જણાય છે, તોપણ વસ્તુતઃ તે સુવર્ણજ છે. હે અર્જુન! પાણીનો પ્રવાહ વાંકો હોય તો પાણી પણ વક્ર દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે વક્ર નથી. લોખંડ તપાવતાં તેનો જે લાલ આકાર દષ્ટિગોચર થાય છે, તે વસ્તુતઃ અગ્નિનો આકાર નથી પણ લોખંડનોજ છે. ઘટના આકારમાં આકાશ ગોળ દેખાય છે અને મઠમાં જોઇશું તો તે આપણને ચતુષ્કોણ દેખાશે; પરંતુ તે પોતના આકારો જેમ આકાશ નથી, તે પ્રમાણે જે બ્રહ્મ માયાના આકારવિકારને લીધે આકારવિકારરૂપે દેખાય છે, પણ વાસ્તવમાં તે આકારવિકારરૂપે હોતું પણ નથી અને બન્યું પણ નથી. હે અર્જુન! તે બ્રહ્મ મન ઇત્યાદિ ઇંદ્રિયોના જેવું તથા સત્ત્વાદિ ગુણોના જેવું બન્યું હોય એવો ભાસ થાય છે, પરંતુ જે પ્રમાણે ગોળની મિઠ્ઠાશ ગોળના આકારમાં હોતી નથી, તે પ્રમાણે ઇંદ્રિયો અને ગુણો એ બ્રહ્મનો આકાર નથી. હે કપિધ્વજ! જે પ્રમાણે દૂધની અવસ્થામાં ઘી દૂધના આકારે હોય છે, પરંતુ ઘી દૂધ નથી; તે પ્રમાણે બ્રહ્મ વિશ્વમાં ભરેલો છે, પરંતુ તે વિશ્વ નથી. સુવર્ણના અલંકાર બન્યા પછી આપણે તેને ફૂલ, વાંક પ્રભૃતિ નામો ભલે આપીએ છીએ, બાકી તે છે તો સુવર્ણજ. આ પ્રમાણે ચોખ્ખી ભાષામાં હે અર્જુન! સમજી લે કે, બ્રહ્મ એ ગુણો તથા ઇંદ્રિયોથી પૃથક્ છે. નામ, રૂપ, સંબંધ, જાતિ-ક્રિયા, ભેદ, એ સર્વ સંજ્ઞાઓ આકારનેજ છે, બ્રહ્મને નહિ. તે બ્રહ્મ કદી ગુણ થતો નથી અને તેને ગુણની સાથે કશો સંબંધ પણ નથી; પરંતુ ગુણોજ તેમનામાં ભાસે છે. આ કારણથી હે અર્જુન! અજ્ઞાનીઓ એમ સમજે છે કે, એ ગુણો બ્રહ્મમાંજ રહેલા છે; પરંતુ બ્રહ્મમાં ગુણ છે એમ માનવું એ અભ્ર આકાશમાં દષ્ટિગોચર થાય છે માટે આકાશ તેને ધારણ કરે છે, કિંવા દર્પણમાં જે વસ્તુ દગ્ગોચર થાય છે તે દર્પણમાં રહે છે, એમ કહેવા સમાન છે. કિંવા સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં હોય તો સૂર્યનું અસ્તિત્વ પાણીમાં માનવું; અથવા સૂર્યરશ્મિમાં મૃગજળનું અસ્તિત્વ માનવું, એના જેવી એ વાત છે. માટે

ગુણ તથા બ્રહ્મ વચ્ચે સંબંધ ન હોવા છતાં પણ બ્રહ્મ ગુણને ધારણ કરે છે એવો જે નિશ્ચય છે તે ભ્રામક તથા વ્યર્થ છે. જે પ્રમાણે ભિક્ષુ સ્વપ્નમાં રાજ્યનો ઉપભોગ લે, તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મનો ગુણનો ઉપભોગ ભ્રાન્તિમાત્ર અથવા કહેવામાત્ર છે; માટે બ્રહ્મ ગુણોનો સંગ કરે છે અથવા ગુણોનો ઉપભોગ લે છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી.(૬૧૨)

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ १५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તે સર્વ ભૂતોની બહાર હોઇને અંદર પણ છે; તે સ્થિર હોઇને ચળ પણ છે; તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણી શકાતો નથી તથા તે દૂર હોવા છતાં નિકટ પણ છે.(૧૫)

ટીકાઃ—હે પાંડુસુત! અગ્નિના અંગારા ભિન્નભિન્ન તથા અનેક આકારના હોય, તોપણ તેમાંની ઉષ્ણતા જે પ્રમાણે એકજ હોય છે, તે પ્રમાણે ચરાચર ભૂતોમાં એકજ બ્રહ્મ વ્યાપક છે. આ પ્રમાણે જે અવિનાશી હોઈ સૂક્ષ્મ રીતે સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત છે તે જ્ઞેય છે. શરીરની ભીતર પણ છે અને બહાર પણ છે, તેજ પ્રમાણે દૂર પણ છે અને નિકટ પણ છે અને જે એક અર્થાત્ અદ્વિતીય છે, ક્ષીરસાગરની મધુરતા કાંઠાપર થોડી અને મધ્યભાગે વિશેષ હોતી નથી; તે પ્રકારે જે સર્વવ્યાપક તથા પરિપૂર્ણ છે, જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ્જ એ સર્વ પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોમાં તેની અખંડ વ્યાપ્તિ છે. હે શ્રોતૃશિરોમણે! હજારો જૂદા જૂદા ઘડાઓમાં ચંદ્રબિંબ પૃથક્ પૃથક્ દેખાય છે, પરંતુ તેમાં જેમ ભેદ હોતો નથી, અથવા મીઠાના પુષ્કળ કણોમાં એકજ ખારાશ રહેલી હોય છે, અથવા કરોડો સાંઠાઓમાં એકજ મિષ્ટતા રહેલી હોય છે;

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તે બ્રહ્મ મૂળથી વિભક્ત નથી, પરંતુ પ્રાણીમાત્રમાં વિભક્ત હોય તે પ્રમાણે દેખાય છે, અને તેજ સર્વ ભૂતોનો ભરણપોષણ કરનાર, સંહાર કરનાર તથા ઉત્પત્તિ કરનાર છે. (૧૬)

ટીકાઃ—તે પ્રમાણે ભૂતમાત્રમાં જે એક ભાવે વ્યાપક છે; અને હે અર્જુન! વિશ્વરચનાનું જે આદિકારણ છે, માટે જે પ્રમાણે તરંગો સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા સમુદ્રજ તરંગોનો આધાર છે; તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિનો જે હેતુ પણ છે અને આધાર પણ છે;

બાલ્યાવસ્થા, તારુણ્યાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થાને જેમ એકજ શરીર આધારભૂત હોય છે, તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય, એ ત્રણે અવસ્થાઓને જે આધારભૂત છે; દિવસના પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ તથા સાયંકાળ એ ત્રણે કાળ વ્યતીત થાય તોપણ આકાશમાં જેમ ફેરફાર થતો નથી; તેમ હે પ્રિયતમ! સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળે જેને આપણે બ્રહ્મદેવ કહીએ છીએ, સ્થિતિકાળે જેને આપણે વિષ્ણુ કહીએ છીએ અને લયકાળે જેને આપણે રુદ્ર કહીએ છીએ અને આ ત્રણે કાર્યો જ્યારે સમાપ્ત થાય છે ત્યારે જે શૂન્ય હોય છે તેને આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છીએ; તથા આકાશનું શૂન્યત્વ ગળી જઈને ગુણત્રયનો નાશ કરનાર જે પ્રકૃતિરૂપી શૂન્ય, તેનો પણ જે નાશ કરે છે, તેને શ્રુતિએ મહાશૂન્ય કહ્યું છે, અને શ્રુતિનિર્દિષ્ટ એ મહાશૂન્ય તે આપણું જ્ઞેય બ્રહ્મજ છે. (૯૨૬)

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—તે બ્રહ્મ ચંદ્રસૂર્યાદિકને પણ પ્રકાશ આપે છે; તે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારની પેલી બાજુએ છે, એમ કહેવાય છે; તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞેયસ્વરૂપ છે તથા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને તેજ સર્વના હૃદયમાં વિદ્યમાન છે. (૧૭)

ટીકાઃ—જે બ્રહ્મ અગ્નિને ઉષ્ણતા આપે છે; જે ચંદ્રને અમૃત અને સૂર્યને તેજ આપે છે; જેના પ્રકાશથી તારાગણને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ મહાતેજ જેનાથી તેજસ્વી થાય છે; જગતમાં જે મૂળ પદાર્થોનું પણ મૂળ અર્થાત્ આદિ છે; જે વૃદ્ધિની વૃદ્ધિ, બુદ્ધિની બુદ્ધિ અને જીવનો પણ જીવ છે; જે મનનું મન, નેત્રોનું નેત્ર, કાનોનો કાન અને વાચાની વાચા છે; જે પ્રાણનું જીવન, ગતિનો વેગ અને ક્રિયાનું કર્તૃત્વ છે; હે પાંડુકુમાર! જેનાથી આકાર, વિસ્તાર અને સંહારને પોતપોતાનાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે; જે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર છે, જે પ્રાણીઓનું જીવિત છે અને જેના યોગથી તેજ પ્રકાશમાન થાય છે; જે વાયુને વાવાની શક્તિ આપે છે, જેમાં આકાશ સમાવિષ્ટ થાય છે, વધારે શું કહું? સર્વ ભાસમાન વસ્તુઓ જેના આધારથી ભાસે છે; હે પાંડવ! આ સર્વ જગતમાં જે સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપે સર્વપણાથી રહ્યો છે અને જેનામાં દ્વૈતભાવનો જરા પણ પ્રવેશજ નથી; જેનું દર્શન થતાંની સાથે દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન એ ત્રિપુટી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ઐક્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; અને પછી પાછો જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન, એ

ત્રિપુટી પણ તેજ બને છે અને જેના યોગથી બ્રહ્મને કળી શકાય છે તે પણ તેજ છે. મૂળસંખ્યા તેમજ ઉમેરાયલી સંખ્યા, બન્ને જેમ સરવાળાની એકજ સંખ્યામાં સમાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે તેની પ્રાપ્તિ થતાં સાધ્ય અને સાધક બંને એક બની રહે છે. હે અર્જુન! બ્રહ્મમાં દ્વૈતનો લેશ પણ સંબંધ રહેતો નથી. હવે આ વાત રહેવા દો. માત્ર એટલુંજ જાણવું પૂરતું છે કે, તે જ્ઞેય બ્રહ્મ સર્વના હ્રદયમાં વાસ કરે છે.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

શ્લોકાર્થ.—આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ વિષે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. એને જાણવાથી મારો ભક્ત મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે હે પ્રિય મિત્ર! તને ક્ષેત્ર એટલે શું તે દાખલાદલીલ સાથે સમજાવ્યું; તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! તું ખુલ્લી આંખે જોઈ શકે એવી રીતે તને જ્ઞાન પણ સમજાવ્યુ. વળી તારી બુદ્ધિની તૃપ્તિ થાય અને હવે બસ થયું, એમ તું કહે ત્યાંસુધી અજ્ઞાનનાં લક્ષણોનું પણ કૌતુકથી નિરૂપણ કર્યું; અને હમણાંજ જ્ઞેય એટલે શું તે તને દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવ્યુ. હે અર્જુન! આ સર્વ વાતોનો વિચાર કરી, મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધારી મારા જે ભક્તો મદ્રૂપ થાય છે; દેહાદિક પરિવારનો ત્યાગ કરી જે પોતાના ચિત્તને મારામય બનાવી દે છે; હે કિરીટિ! મારો ભક્ત એ પ્રકારે મને જાણીને પોતાનું ચિત્ત મને અર્પણ કરીને મદ્રૂપ બની જાય છે. આવી રીતે મદ્રૂપ થવાનો સૌથી સુલભ માર્ગ મેં મુમુક્ષુને માટે તૈયાર કરી રાખ્યો છે. ઉંચાણપર ચઢવાને માટે જેવી રીતે પગથીઆં કરવાં પડે છે, કિંવા ઉંડાં પાણી તરી જવાં હોય તો જેમ નાવમાં બેસવું પડે છે; આડી, હે વીરોત્તમ! સર્વત્ર આત્મા છે એમ જો તને કહેવા માંડું તો તે તને સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે નહિ. માટે તારી બુદ્ધિ જડ છે, એમ જોઇ તે એકજ બ્રહ્મના ચાર વિભાગ કરી બતાવ્યા. જે પ્રમાણે બાળકને જમાડવું હોય તો આપણા ગ્રાસના વીસ ભાગ કરી તેના મુખમાં વીસ વખત થોડું થોડું અન્ન આપવું પડે છે, તે પ્રમાણે મેં તને બ્રહ્મ ચાર પ્રકારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યું. તારી અવધાનશક્તિ જોઇ એક ક્ષેત્ર, એક જ્ઞાન, એક જ્ઞેય તથા એક અજ્ઞાન, એવા તે બ્રહ્મના ચાર ભાગ કર્યા. (૯૫૩)

અને હે પાર્થ! આટલું કર્યા છતાં પણ જો બ્રહ્મ તને સ્પષ્ટ રીતે ન સમજાય તો તને અન્ય પ્રકારથી સ્પષ્ટ કરી બતાવું છું; હવે

તેના ચાર ભાગ ન કરતાં તથા તે એક છે એમ પણ ન માનતાં તેના આત્મા તથા અનાત્મા (પુરુષ તથા પ્રકૃતિ) એવા બે ભાગ કરી તને તે કહું છું; પરંતુ તું એક કાર્ય કર. હું જે માગું તે મને આપ, અર્થાત્ તું બરાબર કાન દઇ લક્ષપૂર્વક સાંભળ. શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં વચનો સાંભળી પાર્થના અંગપર રોમાંચ ખડાં થયાં. આવી સ્થિતિ જોઇ દેવ બોલ્યાઃ–'આના મનમાં આ વાત સંપૂર્ણ રીતે અંકિત થઈ છે.' આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને પણ વેગ આવ્યો; પરંતુ તેને કાબૂમાં રાખી તેઓ બોલ્યાઃ–હે અર્જુન! તને બ્રહ્મના પુરુષ તથા પ્રકૃતિ, એવા બે ભાગ સ્પષ્ટ કરીને કહું છું તે સાંભળ. પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જેમાં વર્ણન છે, તે માર્ગને યોગી લોકો 'સાંખ્યમાર્ગ' કહે છે; અને જેનું પૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે મેં કપિલાવતાર ધારણ કર્યો હતો, તે પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક સાંભળ. (૯૫૯)

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्॥ १९॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ ઉભય અનાદિજ છે, એમ તું સમજ; અને વિકાર (બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો, શરીર વગેરે) તથા ગુણ (સત્વ, રજ, તમ) એ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; એમ તું સમજ.

ટીકાઃ—પુરુષ અનાદિ છે અને પ્રકૃતિ પણ તેની સાથે અનાદિ જ છે. જે પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિની જોડી છે; જેમ છાયા એ રૂપ નથી, પરંતુ તે રૂપની સાથે લાગેલીજ હોય છે; હે ધનંજય! જેમ બીજનું આરોપણ કર્યા પછી કણ અને ફોતરાં બન્નેની ઉત્પત્તિ સાથેજ થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ ઉભયનું અનાદિસિદ્ધ યુગ્મ સુપ્રસિદ્ધ છે. તને જે ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે સર્વને પ્રકૃતિ સમજવી અને જેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહ્યો છે તેને પુરુષ સમજવો. એ નામો પૃથક્ પૃથક્ છે, પરંતુ એ દ્વારા નિરૂપણ કરવાની વસ્તુ ભિન્ન નથી, એ વાત વારંવાર લક્ષમાં રાખ. હે પાંડુસુત! જે સત્તાનો કદી પણ નાશ નથી અને જે કેવળ ભાવરૂપ (અસ્તિત્વરૂપ) છે, તે પુરુષ છે અને તેની સત્તાસ્ફૂર્તિના યોગથી જે જે બને છે, તે સર્વ પ્રકૃતિ છે. બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ ઇત્યાદિ વિકારો તથા સત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણે ગુણો પણ પ્રકૃતિમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ દ્વારાજ સર્વ કર્મો થાય છે; માટે એ સર્વ પણ પ્રકૃતિજ છે. (૯૬૮)

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—કાર્ય એટલે શરીર તથા કરણ એટલે તેર ઇંદ્રિયો.
એ સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ પ્રકૃતિ છે અને પુરુષ એ સુખદુઃખના
ભોક્તૃત્વનું કારણ છે. (૨૦)

ટીકા.—તે પ્રથમ ઇચ્છા, ઇચ્છામાથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાંથી
અહંકારને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી તે ઇચ્છા તથા બુદ્ધિ ફળપ્રાપ્તિ-
ને માટે ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના કર્મમા પ્રવૃત્ત કરે છે. ફળપ્રાપ્તિને
માટે જે ઉપાય કરવામા આવે છે તેને હે ધનંજય! કાર્ય કહેવામાં
આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિજ પ્રબળ ઇચ્છાની સહાયથી મનને જાગૃ-
ત કરે છે, અને તેનાદ્વારા સર્વ વ્યવહાર કરાવે છે. માટે કાર્ય,
કર્તૃત્વ તથા કારણ, એ ત્રિપુટીનું મૂળ પ્રકૃતિજ છે, એમ સિદ્ધોના
રાજા શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણે એકત્ર થતાં પ્રકૃતિ ક્રિયારૂપ
બને છે, પરંતુ જે ગુણનું વિશેષ પ્રાબલ્ય હોય છે, તે પ્રકારનીજ
તે ક્રિયા કરે છે જે કર્મ સત્વગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્કે-
ર્મ છે, જે કર્મ રજોગુણમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે મધ્યમ; અને જે
કર્મ તમોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે નિષિદ્ધ–અર્થાત ધર્મવિરુદ્ધ
કર્મ છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિવડેજ સારા અને માઠાં કર્મો ઉત્પન્ન
થાય છે અને તેના દ્વારા સુખદુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. માઠાં કર્મો-
માંથી દુઃખ તથા સત્કર્મોથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને પુરુષ તે ઉ-
ભયનો ઉપભોગ લે છે જ્યાસુધી સુખ તથા દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં રહે
છે, ત્યાંસુધી પ્રકૃતિ વ્યાપાર કર્યા કરે છે અને ભોગ પુરુષ ભોગવે
છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો આ વ્યવહાર એટલો ચમત્કારિક છે કે, સ્રી
રળે છે અને પુરુષ સ્વસ્થ બેસીને ખાય છે. આ જરા ચમત્કાર તો
જુઓ કે, સ્રી અને પુરુષનો કદી સંબંધ થતો નથી, તોપણ સ્રીમાં
જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે! (૯૮૦)

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

શ્લોકાર્થઃ—પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખી પ્રકૃતિના
ગુણોનો ઉપભોગ લે છે; અને તે ગુણોનો સંબંધજ પુરુષના સારા
માઠા જન્મનું કારણ બને છે. (૨૧)

ટીકાઃ—જે બ્રહ્મ નિરાકાર, ઉદાસીન, ઉપાધિરહિત, કેવળ

પ્રાચીન તથા વૃદ્ધોથી પણ વૃદ્ધ છે, તેનું ઉપનામ પુરુષ છે. બાકી વસ્તુતઃ તે સ્ત્રી કે નપુંસક છે નહિ; તેમજ તે શું છે તે પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. તેને આંખ, કર્ણ, હાથ, પગ, રૂપ, વર્ણ કે નામ હોતું નથી. હે અર્જુન! એવો જે સર્વ અવયવથી રહિત છે તેજ પ્રકૃતિનો સ્વામી છે અને તેજ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. તે અકર્તા, ઉદાસીન અને અભોક્તા છે; પણ આ પતિવ્રતા પ્રકૃતિજ તેની પાસે ઉપભોગ ભોગવાવે છે. તે પ્રકૃતિ પોતાના ગુણ તથા રૂપની જરા સરખી હિલચાલવડે અપૂર્વ ખેલો કરી બતાવે છે. તેથી તેને 'ગુણમયી' એવું નામ પ્રાપ્ત થયું છે; કિંબહુના તે મૂર્તિમંત ગુણજ છે. એ પ્રતિક્ષણે રૂપ તથા ગુણથી નવી બને છે અને પોતાના જુસ્સાવડે જડ વસ્તુઓ પાસે પણ કર્મ કરાવે છે. નામ, પ્રીતિ, ઇંદ્રિયો તથા સર્વના વ્યાપારનું કારણ એજ છે. વાસ્તવિક જોતાં મન એ નપુંસક છે તો પણ તેને તે ત્રણે લોકમાં દોડાવે છે. આ પ્રમાણે તેનાં કર્મો અલૌકિક છે. એ ભ્રમનો તો કેવળ મહાપર્વત છે. એ સ્વયમેવ વ્યાપ્તિ કરે છે અને અમર્યાદ વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. એ કામરૂપી વેલીનો મંડપ છે, મોહરૂપી વનની વસંતઋતુ છે અને એજ દૈવી માયાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ શબ્દસૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે, નિરાકારને આકાર આપે છે અને સતત પ્રપંચની જાળ પાથર્યા કરે છે. સર્વ કળાઓ એમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે, સર્વ વિદ્યાઓ પણ એણેજ રચી છે; અને ઇચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયા, એ પણ એનીજ સંતતિ છે. એ નાદની (ધ્વનિની) ટંકશાળ છે અને ચમત્કારનું ઘર છે. વધારે શું કહું? આ સર્વ જગત એનોજ ખેલ છે. જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એ સવારસાંજ છે. અસ્તુ. એજ જગતને અદ્‌ભુત મોહ પમાડે છે. એ અદ્વયની પ્રતિમા, અસંગની સંગિની, શૂન્યમાંજ વસનારી અને વિહરનારી છે. આવો એના સૌભાગ્યનો મહિમા છે, માટે એ અપ્રતિબદ્ધ બ્રહ્મને એ પ્રતિબદ્ધ કરે છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મમાં કોઇ પણ જાતનો વિકાર હોતો નથી; પરંતુ એ પોતેજ સર્વ કાંઇ બને છે. તે સ્વયંસિદ્ધની ઉત્પત્તિ, તે નિરાકારનો આકાર અને સ્થિતિ તથા સ્થળ પણ એ પોતેજ બને છે. તે પોતેજ ઇચ્છારહિતની ઇચ્છા, તે પૂર્ણની તૃપ્તિ, તે કુલરહિતની જાતિ તથા ગોત્ર બની જાય છે. તે અવર્ણનીયનાં લક્ષણ, તે અપારનું પ્રમાણ અને અમનસ્કનું મન તથા બુદ્ધિ પણ એ પોતેજ બને છે. તે ઃસ્વરૂપનું સ્વરૂપ, તે નિર્વ્યાપારનો વ્યાપાર અને નિરહંકારનો અહંકાર પણ એ માયાજ બને છે. તે નામરહિતનું નામ, તે જન્મરહિતનો

જન્મ અને કર્મ તથા ક્રિયા એ પોતેજ બની રહે છે. તે નિર્ગુણ-ના ગુણ, તે અચરણના ચરણ, તે અશ્રવણના કાન તથા અચક્ષુનાં ચક્ષુ પણ બને છે. તે ભાવાતીતના ભાવ, નિરવયવના અવયવ કિંબહુના પુરુષના સર્વ વિકારો માયા પોતેજ બને છે. આ પ્રમાણે આ પ્રકૃતિ પોતાની સર્વવ્યાપકતાના કારણે તે અવિકારી બ્રહ્મને વિ-કારવશ કરે છે. જેમ અમાવાસ્યાની રાત્રિમાં ચંદ્રનો લોપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મનું તેજ આ પ્રકૃતિની સમક્ષ લુપ્ત થઇ જાય છે. ઉત્તમ સુ-વર્ણની અંદર વાલભર પણ અન્ય ધાતુ મળે, તો તે સર્વ સુવર્ણનો કસ ઉતરી જાય છે; અથવા સદાચારી મનુષ્યને પણ સંધ્યાકાળે અ-જાણ્યા સ્થળે એકને બદલે બીજી વસ્તુનો ભાસ થઇ આવે છે; અથ-વા વાદળાં જે પ્રમાણે બપોરે પણ સ્વચ્છ આકાશમાં નિબિડ અંધ-કાર ફેલાવી દઇને સુદિનનો દુર્દિન કરી મૂકે છે; જે પ્રમાણે ગાયના ઉદરમાં દૂધ અને કાષ્ઠના ગર્ભમાં અગ્નિ ગુપ્ત હોય છે, અથવા જે પ્ર-માણે ઉત્તમ રત્નો વસ્ત્રમાં વિંટાળેલાં હોય ત્યારે તેનું તેજ બહાર પડતું નથી; રાજા પરાધીન થવાથી કિંવા સિંહ રોગગ્રસ્ત થવાથી જેમ તેના તેજનો લોપ થાય છે; તે પ્રમાણે પુરુષ પ્રકૃતિને આધીન થવા-થી તેનું તેજ નષ્ટ થાય છે. મનુષ્ય નિદ્રાગ્રસ્ત થાય છે, ત્યારે સહજે સ્વપ્નમાં સુખદુ:ખ ભોગવવાં પડે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના હોવાથી પુરુષને ગુણો ભોગવવા પડે છે. ઉદાસીન પુરુષ પણ સ્ત્રીને આધીન થાય તો તે તેના છંદમાં બિલકુલ ગાંડો બની જાય છે; તે પ્રમાણે તે બ્રહ્મ અજ અને નિત્ય છે તોપણ તે પ્રકૃતિને આધીન થાય છે ત્યારે તેને ગુણસંગ લાગે છે અને તેને જન્મમૃત્યુના ઘા સહન કર-વા પડે છે; પરંતુ હે અર્જુન ! તપ્ત થયેલા લોખંડપર ઘા કરવામાં આવતાં તે ઘા અગ્નિપરજ પડે છે, એમ લોકો કહે છે; કિંવા પાણી હાલે છે ત્યારે તેમાંનાં પ્રતિબિંબો પણ હાલવા માંડે છે; દર્પણ પાસે હોવાથી તેમાં બીજું મુખ દેખાય છે, કિંવા કુંકુમની ઉપર સ્ફટિકમણિ મૂકવામાં આવે તો તેમાં પણ લાલી દેખાય છે; તે પ્ર-માણે ગુણની સંગતિથીજ જન્મરહિત પુરુષ જન્મ લેતો હોય એમ લાગે છે; પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તેમ બનતું નથી. પુરુષ ઉત્તમ અને અધમ યોનિમાં જન્મ લે છે એમ લાગે છે, તે સંન્યાસીનું સ્વપ્નમાં ચદ્રાદિ થવું અસત્ય હોય છે તે પ્રમાણે કેવળ ભાસમાત્રજ છે; માટે જે પુરુષ છે તેને જન્મમૃત્યુ કે ભોગ ઇત્યાદિ કશુંજ થતું નથી; છતાં તેમ થતું લાગે છે તે સર્વનું કારણ પ્રકૃતિના ગુણની સંગતજ છે.

उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

શ્લોકાર્થઃ—જેને સાક્ષીભૂત, પ્રકૃતિને અનુકૂળ રહેનાર, ધારણ કરનાર, ઉપભોગ લેનાર, પરમેશ્વર અને પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે, એવો શ્રેષ્ઠ પુરુષ આ દેહમાં વિદ્યમાન છે. (૨૨)

ટીકાઃ—આ પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહેલો છે; પરંતુ જુઇના વૃક્ષને આધાર આપવાને માટે ઉભો કરવામાં આવેલો થાંભલો જે પ્રમાણે તે ઝાડના સર્વ વિકારોથી અલિપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રકૃતિથી અલિપ્ત હોય છે, અને પ્રકૃતિ તથા તેની વચ્ચે જમીન–આસમાનનો અંતર હોય છે. અર્જુન ! એ પુરુષ પ્રકૃતિરૂપી નદીના તીરપર મેરુની પેઠે અચલ ઉભો છે અને એનું પ્રતિબિંબજ માત્ર નદીમાં પડેલું હોઇને તે પોતે તો નથી તે જળથી પલળતો; નથી ધોવાતો કે નથી તણાતો. માત્ર પ્રકૃતિનોજ જન્મ અને નાશ થાય છે અને પુરુષ તો કાયમજ રહે છે; આથી એજ સર્વ જગતનો શાસ્તા છે. એના યોગથીજ પ્રકૃતિનું જીવન તથા સંરક્ષણ છે અને એનીજ સત્તાથી તે જગત નિર્માણ કરે છે, માટે એ પ્રકૃતિનો ભર્તા છે. હે કિરીટિ ! અનંત સમયથી ચાલતી આવેલી સૃષ્ટિ કલ્પાંતકાળે જે પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, તે પ્રકૃતિનો એ સ્વામી છે; એજ બ્રહ્માંડનો સૂત્રધાર હોઇ પોતાની મહત્તાથી પ્રપંચને ચલાવે છે; અને આ દેહમાં જેને પરમાત્મા કહે છે તે પણ એજ છે, એમ તું સમજ. હે પાંડુસુત ! પ્રકૃતિથી પર એવો જે પુરુષ કહેવામાં આવે છે, તે ખરેખર એજ છે. (૧૦૨૯)

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—જે આ પ્રમાણે પરમાત્માને તથા ગુણસહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે સર્વ પ્રકારે કર્મો કરે છે તોપણ પુનઃ જન્મ પામતો નથી. (૨૩)

ટીકાઃ—જે આ પ્રમાણે આ પુરુષને જાણે છે, તેમજ સર્વ ગુણો તથા સર્વ કર્મો પ્રકૃતિનાં છે એમ જાણે છે; અને હે ધનંજય ! આ રૂપ છે, આ તેની છાયા છે, આ (પુરુષ) સત્યજલ છે, આ (પ્રકૃતિ) મૃગજલ છે, એવો નિર્ણય કરે છે; તથા હે અર્જુન ! જે પોતાના મનથી પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે; તે શરીરથી સર્વ કર્મો કરે છે, તોપણ આકાશ જે પ્રમાણે ધૂળ ઉડાડવાથી મલિન

થતું નથી, તે પ્રમાણે તે પ્રકૃતિનાં કર્મોથી લિપ્ત થતો નથી. જીવિતાવસ્થામાં જે દેહના મોહને આધીન થતો નથી, તે દેહ પડયા પછી પુનઃ જન્મતો નથી; અર્થાત્ તે જન્મમૃત્યુના પાશમાંથી મુક્ત થાય છે. આ રીતનો અલૌકિક ઉપકાર પ્રકૃતિપુરુષનું યથાર્થ જ્ઞાન લોકોપર કરે છે. હવે એ વિવેકનો અંતઃકરણમાં સૂર્યની પેઠે ઉદય કરી દે એવા જે અનેક ઉપાયો છે તે શ્રવણ કર. (૧૦૩૬)

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—કેટલાક ધ્યાનના યોગથી શુદ્ધ થયેલા મનથીજ બુદ્ધિમાં આત્માને જુએ છે; કેટલાક સાંખ્યવિચારથી અને કેટલાક કર્મયોગથી પણ પોતાના અંતરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર પામે છે. (૨૪)

ટીકાઃ—હે સુભટ ! કેટલાક વિચારરૂપી સગડીમાં શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનરૂપી પુટો દઇ, આત્માપરથી અનાત્મરૂપી કાટ કાઢી નાખી, આત્મારૂપ સુવર્ણ શુદ્ધ કરે છે; છત્રીસ પ્રકારકસના ભેદને બાળીનાખી આત્મરૂપી શુદ્ધ સુવર્ણ મેળવી લે છે. હે અર્જુન ! કોઇ એ આત્માને આત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આત્મામાંજ જુએ છે; અને કેટલાક ભક્તિમાર્ગથી, કેટલાક સાંખ્યવિચારયોગથી અને કેટલાક કર્મયોગના આધારથી આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરી લે છે. ચારમાંના જે પણ પ્રકારથી જેઓ ગને પ્રાપ્ત થાય છે તેઓ આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી જાય છે. (૧૦૪૧)

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते।
तेऽपिचातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પરંતુ આ પ્રમાણે જેને આત્મજ્ઞાન હોતું નથી, એવા બીજા લોકો ગુરુમુખથી આત્મજ્ઞાનનું શ્રવણ કરીને આત્માની ઉપાસના કરે છે; અને આ શ્રવણાનુરૂપ ઉપાસના કરનારાઓ પણ જન્મમૃત્યુને તરી જાય છે. (૨૫)

ટીકાઃ—પરંતુ જેઓ આ પ્રમાણે કરે છે તેઓ અભિમાનનો પરિત્યાગ કરી એકનાજ વચનપર શ્રદ્ધા રાખે છે. જે પુરુષ પ્રાણીમાત્રનું હિત શામાં છે અને અહિત શામાં છે એ યથાર્થ જાણે છે; તથા લોકોને હાનિ થતી જોઇ દયાર્દ્ર થાય છે તથા દુઃખિતોની ખબર લઇ તેમને સુખ આપે છે; તેવા પુરુષના મુખમાંથી જે જે વચનો નીકળે તેનો ઉત્તમ પ્રકારે આદર કરી, તેને સંપૂર્ણ રીતે શ્રવણ કરી

મનુષ્યો તનમનથી તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે. તેમનાં વચનો શ્રવણ કરવાને માટે બીજા સર્વ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરે છે અને તેમના શબ્દો-પરથી જીવન પણ ઓવારી નાખે છે. હે કપિધ્વજ! આવા પુરુષોના કહેવા પ્રમાણે જે વર્તે છે, તે અંતે આ મૃત્યુરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉત્તમ રીતે બહાર નીકળે છે. આ પ્રમાણે સદ્વસ્તુ(બ્રહ્મ)ને જાણવાના પુષ્કળ માર્ગો છે; પરંતુ આ સ્થળે તો તે સર્વનું મંથન કરીને સિદ્ધાંતરૂપી માખણજ તને આપું છું. હે અર્જુન! તેથી તને સહજ આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થશે, અને શ્રમ પણ પડશે નહિ; માટે હું તે સિદ્ધાંતનુંજ વિવેચન કરી, મતવાદીઓનું ખંડન કરી, કેવળ શુદ્ધ ફલિતાર્થજ તને કહી સંભળાવું છું.

यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थावरजंगमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કોઇપણ સ્થાવર અથવા જંગમ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તું જાણ. (૨૬)

ટીકાઃ—ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દથી મેં તને જે આત્મસ્વરૂપ કહ્યું અને ક્ષેત્ર નામથી જે પ્રકૃતિતત્ત્વ વર્ણવ્યું, તે બંનેના સંયોગથીજ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ વાયુસંગથી જલમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા સૂર્યકિરણ અને મરુભૂમિના સંયોગથી જેમ મૃગજળનું પૂર પ્રકટ થાય છે; અથવા પર્જન્યધારાથી પૃથ્વી પલળતાંજ જેમ કોઇપણ અંકુર ફૂટે છે; તેમજ આ સર્વ ચરાચરમાં જે કંઇ જીવ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે સર્વ પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જાણ. હે અર્જુન! પુરુષ અને પ્રકૃતિથી કોઇપણ ભૂતવ્યક્તિ ભિન્ન નથી.

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

શ્લોકાર્થઃ—નાશવંત સર્વ ભૂતોમાં જે સમાનપણે રહેલા અવિનાશી પરમાત્માને જુએ છે; તેજ ખરૂં જુએ છે-અર્થાત્ તેજ ખરો જ્ઞાની છે.

ટીકાઃ—વસ્ત્ર જોકે તંતુ નથી તથાપિ તે તંતુનુંજ બનેલું છે; એમ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી પ્રકૃતિ (સૃષ્ટિ) અને ઈશ્વરની એકતા સમજવી. [illegible] પ્રાણીઓ પુષ્કળ છે અને તેઓ એકથી એક ઉત્પન્ન થાય છે, [illegible]ંતુ તેઓના પ્રત્યેકના અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન છે; એજ પ્રમાણે તેમનાં નામ પણ નિરનિરાળાં હોઇને વર્તન પણ ભિન્ન ભિન્ન છે; અને

સર્વના વેષ પણ નાના પ્રકારના હોય છે. હે કિરીટિ! આવી અવસ્થા જોઈને જો તું એ સર્વને આત્માથી ભિન્ન જાણીશ તો કોટી જન્મ-પર્યંત આ સંસારથી પાર પહોંચીશ નહિ. જેમ એકજ તુમડીના વેલાને લાંબાં, ગોળ, વાંકાંચુંકાં અને અનેક આકારનાં તુમડાં થાય છે તોપણ તે તુંમડીનાંજ કહેવાય છે; અથવા જેમ એકજ બોરડીની વાંકી અને સીધી તમામ ડાળોને બોરડીનીજ ડાળો કહે છે; તેવી રીતે ગાંડા અને ડાહ્યા સર્વ જીવમાત્રમાં આત્મરૂપી વસ્તુ તો એક અને સરલજ છે. નાના મોટા પ્રત્યેક અંગારામાં જેમ ઉષ્ણતા સમાનપણેજ વહે છે, તેમ અનેક જીવરાશિમાં પરમેશ્વર સમાનજ છે. સમસ્ત આકાશ-માંથી વૃષ્ટિ થયા કરે છે, પરંતુ હે વીર! તેમાંનું પાણી તો જેમ એકજ હોય છે, તેમજ આ ભૂતોના આકારવિકાર જૂદા જૂદા છતાં પણ તેઓ સર્વમાં જે આત્મા રહેલો છે તે તો સમાન અને એકનો એકજ છે; પરંતુ ઘટ અથવા મઠમાંનું આકાશ જૂદા આકારનું હોય છે તોપણ આકાશરૂપે તો તે એકજ છે; પરંતુ તે પ્રમાણે ભૂતો જૂદા જૂદા આકારનાં હોય છે, તોપણ તેમાં આત્મા તો એકજ છે. સુવર્ણ-ના અલંકારો પુષ્કળ હોય છે, પરંતુ સર્વમાં સુવર્ણનો કસ તો એક-સરખોજ હોય છે; તે પ્રમાણે ભૂતોનો ભાસજ નાશવંત છે અને તે સર્વમાંનો આત્મા અવિનાશી છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારદૃષ્ટિએ પરમાત્મા-ને જીવથી પૃથક્ અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ જીવથી અભિન્ન જે જ્ઞાની જુએ છે, તેજ સર્વ જ્ઞાનીઓમાં સનેત્ર (દેખતો) છે; અને આ પ્રમાણે જેનું જ્ઞાનનેત્ર ખુલે છે, તેજ પ્રશસ્ય જ્ઞાની છે. હે અર્જુન! આ હું તેની સ્તુતિ કરૂં છું, એમ તું સમજીશ નહિ. વધારે શું કહું? પરમ ભાગ્યવાન પુરુષ તેજ છે. (૧૦૯૮)

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

શ્લોકાર્થઃ—એ પરમાત્મા સર્વ ભૂતોમાં સમાનપણે રહેલો છે એમ જાણનારો પોતાથી પોતાના આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરતો નથી; તેથી તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૮)

ટીકાઃ—આ શરીર ગુણ અને ઇંદ્રિયોની કોથળી છે; એ વાત, પિત્ત અને કફ, એ ધાતુઓથી ભરેલું છે; અને અધમ પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું મલિન મિશ્રણ છે. એ પ્રકટ પાંચ કાંટાવાળો વિંછીજ છે, એને પાંચ પ્રકારના અગ્નિ લાગેલા છે તથા જીવરૂપી સિંહ શરીરરૂપી દો-

મળ પાંજરામાં સપડાયેલો છે. જેવી રીતે સિંહને હરિણનો નાશ કરવામાં ઝાઝો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી; તે પ્રમાણે જીવને અનિત્ય શરીરાદિકનો નાશ કરવામાં કાંઇ અડચણ નથી, તોપણ શું ચમત્કાર વર્ણવું? કોઇ પણ નિત્યભાવની છુરી અનિત્ય દેહાદિકના ઉદરમાં મારી તેનો નાશ કરતા નથી? તથાપિ હે અર્જુન! જે જ્ઞાની છે તે આ દેહમાં રહેવા છતાં પણ પોતાનો ઘાત ન કરતાં અંતે બ્રહ્મપદને જઇ મળે છે. યોગજ્ઞાનના મહત્ત્વથી કોટ્યવધિ જન્મો ઓળંગી 'અમે પુનઃ જન્મ ધારણ કરનાર નથી' એમ કહી યોગી લોકો જે પદમાં ડુબકી મારે છે, તે સ્થાન ક્યાં છે? તે સ્થાન આકાર અને નાદની પેલી તરફ છે, તે તુર્યાવસ્થાનું કેન્દ્ર છે, તેને પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે અને ગંગાદિ નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં જઇ મળે છે તથા ત્યાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ મોક્ષસહવર્તમાન સર્વ ગતિઓ ત્યાંજ વિશ્રાંતિ મેળવે છે. જે પુરુષ ભૂતોમાં વસ્તુતઃ વિષમ બુદ્ધિ રાખતો નથી, તે પુરુષને તે પરબ્રહ્મનું સૌખ્ય આ દેહમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. દીપકો પુષ્કળ હોય પરંતુ તેમાંનું તેજ એકજ હોય છે, તે પ્રમાણે પરાપૂર્વથી અનાદિ એવો એકજ પરમાત્મા સર્વત્ર ભરેલો છે. હે પાંડુસુત! આ પ્રમાણે સમતા રાખી જે જીવન ધારણ કરે છે, તે નિશ્ચય જન્મમરણના ફેરામાં પડતો નથી. જે કોઇ આ સામ્યરૂપી શય્યાપર સ્વસ્થતાપૂર્વક નિદ્રા લે છે, તેને હું ભાગ્યવાન ગણી તેનું વારંવાર વર્ણન કરું છું. (૧૦૭૯)

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રકૃતિના યોગથીજ સર્વ પ્રકારે કર્મો કરાય છે, અને આત્મા તેનો કર્તા નથી એમ જે જુએ છે તેજ ખરો જ્ઞાની છે. (૨૯)

ટીકાઃ—મનબુદ્ધિ જેમાં પ્રમુખ છે એવી પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોનાં તથા પાંચ કર્મેંદ્રિયોનાં સર્વ કર્મ પ્રકૃતિનાંજ છે એમ જે પૂર્ણતાથી જાણે છે, તે અકર્તા આત્માને ઓળખે છે. જેમ ઘરમાં રહેતાં માણસોજ ઘરમાંના સર્વ વ્યાપાર કરે છે અને ઘર પોતે કરતું નથી, તથા જેમ આકાશમાં અભ્રો દોડતાં દેખાય છે, પરંતુ આકાશ તો સ્થિરજ હોય છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ આત્માના પ્રકાશવડે ગુણોથી યુક્ત થઈ પુષ્કળ ખેલો ખેલે છે અને આત્મા તો થાંભલાની પેઠે સ્થિર હોઇને પ્રકૃતિનાં રેલાં કર્મોથી અવિભિન્ન છે. આ પ્રકારના નિર્ણયનો જેના હૃદયમાં કાશ પડ્યો છે તે અકર્તા આત્માને અવશ્ય ઓળખે છે, એમ તું જાણ-

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३०॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્યારે મનુષ્ય સર્વ ભૂતોની ભિન્નતાને એકજ પરમેશ્વરમાં રહેલી જુએ છે અને પરમેશ્વરમાંથીજ આ જગતનો વિસ્તાર થયો છે એમ જાણે છે, ત્યારેજ તે બ્રહ્મસંપન્ન થાય છે. (૩૦)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જ્યારે મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન ભૂતોને એકરૂપેજ જુએ છે, ત્યારે તે બ્રહ્મસંપન્ન થયો કહેવાય છે. જે પ્રમાણે પાણીમાંના સર્વ તરંગો, જમીનપરના પરમાણુના કણ, સૂર્યમંડલમાંનાં કિરણો, દેહમાંના સર્વ અવયવો, મનમાંના સર્વ ભાવો અને અગ્નિમાંથી નીકળતી સર્વ ચિણગારીઓ, આ સર્વ વસ્તુઓ પોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનથી ભિન્ન દેખાય છે, તોપણ જે ભૂમિકામાંથી તે ઉત્પન્ન થઇ છે, તેની સાથે તેનું સામ્યજ હોય છે; તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર એકજ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે, એવી જેના મનની ખરેખરી ખાત્રી થઇ છે તેનેજ બ્રહ્મરૂપી સંપત્તિનું વાહન હસ્તગત થયું છે, એમ કહી શકાશે. પછી તે જ્યાં જુએ છે ત્યાં તેને સર્વ બ્રહ્મમયજ દેખાય છે. વધારે શું કહું? તેને અપાર સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે પાર્થ! આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષની વ્યવસ્થા અનુભવસિદ્ધ દૃષ્ટાંતો આપી તને સમજાવી, તે તું સમજ્યો ને? જે અમૃત હસ્તગત થઈ જાય, કિંવા દ્રવ્યભંડાર દૃષ્ટિએ પડી જાય તેવાજ પ્રકારનો આ લાભ છે, એમ તું માન. હે સુભદ્રાપતે! આ અનુભવપરથી જો તું તારા મનમાં એક સ્થાયી વિચાર કરવા ઇચ્છતો હોય તો તું તે હમણાં કરતો નહિ; પરંતુ એનાપર તને એક બે ગહન વિચારો કહેવાના છે, તે મન લગાડીને સાંભળ. આ પ્રમાણે ભગવાને કહી સંભળાવવાનો પ્રારંભ કર્યો, એટલે પોતાનું સર્વાંગ અવધાનમય કરી અર્જુન સાંભળવાને તૈયાર થયો. (૧૦૯૨)

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૌંતેય! આ પરમાત્મા અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી અવિનાશી છે, અને તેથી કરીને તે શરીરમાં હોવા છતાં પણ કશુંજ કરતો નથી અને કર્મફળથી પણ લિપ્ત થતો નથી. (૩૧)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં રહેવા છતાં જળથી ભીંજાતું નથી; તે પ્રમાણે જેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે તે

શરીરમાં હોવા છતાં સર્વ કર્મોથી અલિપ્ત છે, એમ તું જાણ. હે કિરીટિ! સૂર્ય પાણી ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે અને પશ્ચાત્ પણ હતો તેવો ને તેવોજ કાયમ હોય છે; પરંતુ અજ્ઞાની લોકો તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોવામાં આવતાં તેનેજ સૂર્ય કહે છે; તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં છે, એ કથન સત્ય નથી. તે તો દેહ ઉત્પન્ન થયા પૂર્વે જ્યાં હતો ત્યાંજ પાછળથી પણ હોય છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં વાસ કરે છે, એ કથન મિથ્યા છે. દેહ અને આત્મા વચ્ચે સંબંધ છે એમ કહેવું તે પણ વ્યર્થ છે. વાયુ અને રેતીની વચ્ચે ગાંઠ કદી બાંધી શકાય છે કે? કારણ કે એક અદૃશ્ય અને બીજી જડ વસ્તુ છે; તેમજ અગ્નિ અને રૂ, એ ઉભયને એક દોરામાં કેવી રીતે પરોવી શકાય? એકજ સ્થળેથી એક પુરુષ પૂર્વદિશા તરફ જવા નીકળે અને બીજો પશ્ચિમ તરફ જવા નીકળે, તેમનો સંઘાત બને નહિ, તેના જેવોજ એ સંબંધ અશક્ય છે. પ્રકાશ અને તિમિરનો અને મૃત અને જીવંતનો સંબંધ હોતો નથી, એજ પ્રમાણે આત્મા અને શરીર વચ્ચે સંબંધ નથી, એમ તું સમજ. રાત્રિ અને દિવસ, સુવર્ણ અને કપાસ, એની વચ્ચે જે પ્રમાણે સંબંધ હોતો નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મા અને દેહ વચ્ચે સંબંધ નથી. વાસ્તવિક જોતાં શરીર એ પંચતત્ત્વોનું બનેલું છે અને કર્મની દોરીઓમાં ગુંથાયેલું છે, તથા જન્મમૃત્યુના ભવચક્રમાં ફર્યા કરે છે. કાળરૂપી અગ્નિના મુખમાં એને માખણના લોંદાની પેઠે મૂકવામાં આવ્યું છે અને માખીની પાંખ હાલતાં જેટલો વખત લાગે છે, તેટલા અલ્પ સમયમાં તે શરીર નાશ પામે છે. આ દેહ અગ્નિમાં પડે છે તો તે રાખ થઈને ઉડી જાય છે અને કૂતરાના મુખમાં સપડાય છે તો તેની વિષ્ઠા બને છે. હે કપિધ્વજ! આ બે પ્રકારના ભયમાંથી જો દેહ નિવૃત્ત થાય તો તે જ્યાં પડે ત્યાં તેની અંદર કીડા તથા જંતુઓના ઢગલાના ઢગલા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારે એ છેવટે અનિષ્ટ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. આ દેહની આવી બૂરી દશા થાય તોપણ આત્મા તો નિત્યસિદ્ધ અને સ્વભાવથીજ અનાદિ છે. તે નિર્ગુણ હોવાથી પૂર્ણ પણ નથી અને અપૂર્ણ પણ નથી. ક્રિયાનો કર્તા પણ નથી અને અકર્તા પણ નથી; તેમજ કૃશ પણ નથી અને પુષ્ટ પણ નથી. તે નિરાકાર હોવાથી દૃશ્ય પણ નથી અને અદૃશ્ય પણ નથી; તે પ્રકાશમાન પણ નથી અને નિસ્તેજ પણ નથી; તે અલ્પ પણ નથી અને અધિક પણ નથી. તે શૂન્ય હોવાથી ખાલી પણ નથી અને ભરેલો

પણ નથી; તે કોઇ વસ્તુરહિત પણ નથી અને વસ્તુસહિત પણ નથી; તે સાકાર પણ નથી અને નિરાકાર પણ નથી; તે આત્મારૂપ હોવાથી આનંદમય પણ નથી અને દુઃખમય પણ નથી; તે એક પણ નથી અને અનેક પણ નથી; તે કોઇ વસ્તુથી મુક્ત પણ નથી અને કશાથી બદ્ધ પણ નથી; તે લક્ષણરહિત હોવાથી આટલો કિંવા તેટલો, સ્વયંભૂ કિંવા બનેલો અને બોલકણો કિંવા મૂંગો નથી. તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી અને સૃષ્ટિના સંહાર સાથે લય પામતો નથી. એ ઉત્પત્તિ અને સંહાર એ ઉભય સ્થિતિઓનું લયસ્થાન છે; એ અવ્યય હોવાથી એનું માપ થઇ શકતું નથી કિંવા વર્ણન થઇ શકતું નથી; એ વૃદ્ધિંગત પણ થતો નથી અને ન્યૂન પણ થતો નથી; એ ઉમેરાતો પણ નથી અને ખર્ચાતો પણ નથી. હે પ્રિયતમ! આવું જે આત્માનું સ્વરૂપ છે, તે દેહમાં છે એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે ઘટાકાશમાં મહાકાશ સમાયલું કહેવા સમાન છે. એ આત્માની અખંડ વ્યાપક સ્થિતિમાં અનેક દેહાકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. દેહ ઉત્પન્ન થવાથી તે જન્મતો નથી અને દેહ મારવાથી તે મૃત્યુ પામતો નથી; તે તો જેવો છે તેવોજ કાયમજ છે. જે પ્રમાણે આકાશમાં દિવસ અને રાત્રિ આવે છે અને જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મસત્તામાં દેહ આવે-જાય છે; માટે આ શરીરમાં તે આત્મા કાંઇ કરતો પણ નથી અને કરાવતો પણ નથી; તેમજ શરીરના કોઇ પણ વ્યાપારમાં લેપાતો નથી અને તેના સ્વરૂપમાં કોઇ પણ કારણથી ન્યૂનાધિકતા થતી નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે દેહમાં હોવા છતાં પણ દેહના સર્વ વ્યાપારોથી અલિપ્ત હોય છે. (૧૧૧૯)

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

શ્લોકાર્થઃ—જેવી રીતે સર્વવ્યાપક આકાશ સૂક્ષ્મતાને લીધે કશાથી પણ લિપ્ત થતું નથી; તેવી રીતે સર્વ દેહોમાં અધિષ્ઠિત થયેલો આત્મા દેહાદિકનાં કર્મોથી લિપ્ત થતો નથી. (૩૨)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! આકાશનો પ્રવેશ ક્યાં નથી? અર્થાત્ આકાશ સર્વત્ર છે, પરંતુ એને એનામાં રહેલી કોઇ પણ વસ્તુથી પીડા થતી નથી; તે પ્રમાણે આત્મા સર્વત્ર સર્વ દેહોમાં છે તોપણ દેહની કોઇ પણ ઉપાધિથી તે લિપ્ત થતો નથી. માટે વારંવાર શુદ્ધ તત્ત્વનું આ લક્ષણ તું ધ્યાનમાં રાખ કે, ક્ષેત્ર અર્થાત્ શરીર કિંવા

તેના ધર્મ એનાથી ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે આત્મા તદ્દન ભિન્ન છે. (૧૧૨૨)

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત! જેવી રીતે એકલો સૂર્ય આ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તેવી રીતે એક ક્ષેત્રજ્ઞ સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે.

ટીકાઃ—લોહચુંબકના સંસર્ગથી લોહ ખેંચાય છે, પરંતુ લોહ એ લોહચુંબક નથી. એજ ફરક આત્મા અને દેહમાં છે. દીપકના પ્રકાશથી ઘરનો વ્યવહાર કરાય છે; પરંતુ દીપક અને ઘર વચ્ચે કોટિશઃ અંતર છે. હે કિરીટિ! કાષ્ઠના ગર્ભમાં અગ્નિ હોય છે, પરંતુ અગ્નિ કાંઈ કાષ્ઠ નથી. આ દૃષ્ટિથી તું આત્માને જો. આકાશ તથા નીલતામાં કિંવા સૂર્ય તથા મૃગજળમાં જે અંતર છે, તેજ અંતર આત્મા તથા દેહની વચ્ચે તું જોશે. ગગનમાં રહેલો એકજ સૂર્ય જેમ જૂદા જૂદા સર્વ લોકોને પ્રકાશિત કરે છે; તે પ્રમાણે એકજ આત્મા સર્વ દેહોમાં પ્રકાશ પાડે છે, એમ તને સમજાશે. હવે આત્મા અને દેહના સંબંધમાં કોઇ શંકા રહેતી નથી. (૧૧૨૮)

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परम् ॥ ३४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચેના અંતરને તથા સર્વ ભૂતો પ્રકૃતિથી મુક્ત કેવી રીતે થાય છે તે તત્ત્વને જાણે છે, તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૪)

ટીકાઃ—હે શબ્દતત્ત્વસારજ્ઞ! તેજ બુદ્ધિને જ્ઞાનમય જાણવી કે જેના યોગથી શરીર અને આત્મા વચ્ચેના અંતરને સમજી શકાય. આ અંતરને સમજવા સારૂ ચતુર (મુમુક્ષુ) જન જ્ઞાનીઓના ઉમરા ઘસી નાખે છે; અને હે અર્જુન! એનેજ સમજવા માટે તેઓ શાંતિરૂપી સંપત્તિ સ્વાધીન કરી લઇ શાસ્ત્રરૂપી દૂઝતી ગાયને પોતાને ઘેર પાળે છે. (નિત્ય શાસ્ત્રાધ્યયન કરે છે.) એનેજ સમજવાને માટે પુરુષ યોગરૂપી આકાશપર ચઢી જવાની હામ ભીડે છે, શરીરાદિકને તૃણપ્રાય માને છે અને સંતોની પાદુકા પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનનાં સાધનોદ્વારા અંતરમાં તેઓ નિશ્ચય કરી લે છે; અને શરીર તથા આત્મા વચ્ચેનો ખરો તફાવત તેમની દૃષ્ટિએ પડે છે. આમ કહી ભગવાન બોલ્યાઃ—હું તેના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરૂં છું. આ જે મિથ્યા પ્રકૃતિ

મહાભૂતાદિ અનેક વસ્તુઓમાં ભિન્નતાથી વિસ્તાર પામી છે; જે શુકનલિકાન્યાયે (પોપટ વાંસની નળીના ઉલટાઇ જવાથી છૂટો હોવા છતાં ભ્રાન્તિથી બંધાઇ ગયેલો માને છે તેવી રીતે) જીવોને નહિ વળગેલી છતાં મિથ્યા પ્રકૃતિ વળગેલી હોય એમ જણાય છે, તેને જેવી છે તેવીજ જે જાણી લે છે; તે મનુષ્ય જેમ દોરડીમાંથી સર્પની મિથ્યાભ્રાન્તિનો લોપ થયેથી દોરડી તે દોરડીજ દેખાય છે; અથવા ચાંદીના ભ્રમનો નાશ થતાં છીપ તે છીપજ જણાઇ રહે છે; તેમ આત્માથી ભિન્ન એવી પ્રકૃતિને અંતઃકરણપૂર્વક ભિન્ન જાણે છે, તેથી તે બ્રહ્મરૂપજ બની રહે છે, એવો મારો મત છે. જે બ્રહ્મ આકાશ કરતાં પણ વિશાળ છે; જે પ્રકૃતિથી પર છે અને જે પ્રાપ્ત થતાંજ સમવિષમ ભેદ રહેતો નથી; જે બ્રહ્મમાં પ્રકૃતિના અનુરોધથી બનેલા આકાર નષ્ટ થાય છે, જીવપણાનો લય થાય છે અને દ્વૈતભાવનો લોપ થાય છે; જે અદ્વય છે; હે પાર્થ! તે પુરુષ એ પરમતત્ત્વરૂપજ થાય છે, કે જે રાજહંસ જેમ નીર અને ક્ષીરને જૂદાં પાડે છે તે પ્રમાણે આત્મા અને પ્રકૃતિને ભિન્ન કરીને જુએ છે. (૧૧૪૩)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે અર્જુનને આત્મા તથા પ્રકૃતિવિષે સંપૂર્ણ અનુભવ આપ્યો. એક વાસણમાંનું પાણી બીજા વાસણમાં રેડવામાં આવે, તેમ શ્રીહરિએ પોતાના હૃદયમાંનું આ જ્ઞાન અર્જુનના અંતઃકરણમાં રેડયુ, પરંતુ જે નર છે તેજ નારાયણ છે, તો પછી જ્ઞાન કોણે કોને આપ્યું? કેમકે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પોતાની વિભૂતિજ સમજતા હતા. પરંતુ આ વાત મને કોઇ પૂછે નહિ ત્યાંસુધી કહેવાનું પ્રયોજન નથી. અસ્તુ. વધુ શું કહું? હવે અર્જુનને પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું. ભગવાને આટલું બધું કહ્યું તોપણ અર્જુન પોતાના મનમાં તૃપ્ત ન થતાં વિશેષ કહેવાને માટે કૃષ્ણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. દીપકમાં જેમ જેમ તેલ પૂરવામાં આવે, તેમ તેમ તે અધિક પ્રકાશ આપે છે; તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જેમ જેમ વધારે કહેવા લાગ્યા, તેમ તેમ અર્જુનના મનમાં શ્રવણેચ્છા વૃદ્ધિંગત થતી ચાલી. જે પ્રમાણે એકાદ સુઘડ અને ઉદાર બાઇને ચતુર તથા રસજ્ઞ જમનારાઓ મળ્યો હોય તો તે બાઇને પીરસવાની તથા તે જમનારને જમવાની હોંસ પેદા થાય છે; તેજ પ્રમાણે અર્જુનનો સાંભળવાનો ઉત્સાહ જોઇ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ચારગણી હોંસ ઉત્પન્ન થઇ. જે પ્રમાણે અનુકૂળ પવનથી મેઘ આકર્ષાઇ વૃષ્ટિ થાય છે, કિંવા ચંદ્રોદય થતાં સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે; તે પ્રમાણે શ્રોતાની આદર-

બુદ્ધિથી વક્તાને બોલવાનું સ્ફુરણ આવે છે. (૧૧૫૨)

સંજય કહે છેઃ-હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! આ પ્રમાણે અર્જુનની સાંભળવાની ઇચ્છા જોઇ, દેવ પોતાના જે વક્તૃત્વથી સમગ્ર વિશ્વને આનંદમય કરી મૂકશે, તે વક્તૃત્વ તું સાંભળ. આ પ્રમાણે મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં શ્રી વ્યાસમુનિએ પોતાની અમર્યાદ બુદ્ધિથી જે કથા કહી છે, તે કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ ઉત્તમ મરાઠી ભાષામાં ઓવીછંદમાં કર્યું છું. હું કેવળ શાંતિરસનીજ કથા વર્ણવીશ; પરંતુ તે શૃંગારાદિ રસોથી ચઢતા પ્રકારની થશે. એવી પ્રેમાળ દેશી ભાષામાં એ કથા કહીશ કે તે સાહિત્યને શિક્ષણ આપશે તથા પોતાના માધુર્યથી અમૃતને પણ ફિક્કું પાડશે. જે ચંદ્રના ઉદયથી ચંદ્રકાંતમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે, તે ચંદ્ર પણ મારી વાણીથી આર્દ્ર થશે અને રસ પણ ભૂલો પડી જશે, તથા નાદનું તો નામ પણ મટી જશે; અજ્ઞાનીઓને પણ સાત્ત્વિકતાનો પાન્હો છૂટશે અને અધિકાર તો શ્રવણ કરતાંજ સમાધિસ્થ થઇ જશે. આવી રીતે વાણીવિલાસનો વિસ્તાર કરીને વિશ્વને ગીતાના અર્થથી ભરી દઇશ અને જગતની ચોતરફ આનંદની વાડી રચી દઇશ. વિચારનું દૈન્ય ફાટી જશે, મન અને કાન સફળ થશે અને બ્રહ્મવિદ્યાની ખાણજ ખુલ્લી મૂકાઈ જશે. બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિએ પડશે, સુખનો ઉદય થશે અને સર્વ જગતમાં આત્મજ્ઞાનનો સુકાળ થઇ જશે. શ્રીનિવૃત્તિનાથનો મારાપર અનુગ્રહ હોવાને લીધે હું હવે એવું ભાષણ કરીશ, કે આ સર્વ વાતોની આપને સાક્ષાત્ પ્રતીતિ થશે. માટે પ્રત્યેક અક્ષરમાં કવિત્વ અને ઉપમાનું પૂર છોડી મૂકીશ અને પ્રત્યેક પદમાં ગ્રંથનો અર્થ પ્રકટ કરીશ; કેમકે એટલે સુધી મને મારા શ્રીમંત ગુરુએ પરિપૂર્ણ કર્યો છે. તેમનીજ કૃપાથી આપ જેવા સંતમંડળની સભામાં મારાં વચનોનો સમાવેશ થાય છે; મને ગીતાર્થ વર્ણવવાનો લાભ મળે છે. આપ જેવા સંતોના ચરણદર્શનથી મને કોઇ પ્રકારની અડચણ પડતી નથી. હે પ્રભો! સરસ્વતીને પેટ મૂંગું બાળક અવતરે તેમાં ચમત્કાર તે શું છે? લક્ષ્મીના હાથપર સામુદ્રિક ચિન્હોની ન્યૂનતા હોતી નથી; તે પ્રમાણે આપ સંતોની સમક્ષ આવનારો કોઈ પણ માણસ અજ્ઞાની રહે એમ બનીજ કેમ શકે? માટે હવે હું નવે રસોની રેલછેલ કરી મૂકીશ તો હે પ્રભો! હવે મને અવસર આપો, હું ઉત્તમ પ્રકારે ગ્રંથનું નિરૂપણ કરીશ. (૧૧૭૦)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अध्याय चौदमो

ગુણત્રય વિભાગયોગ

હે ગુરો ! હે સકલ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ! હે બુદ્ધિરૂપી પ્રાતઃકાળના સૂર્ય ! હે આનંદનો ઉદય કરનારા ! આપનો જયજયકાર થાઓ. આપ સર્વનું વિશ્રાંતિસ્થાન છો અને સોહંભાવને શોભાવનારા છો; લોકોરૂપી તરંગના સમુદ્ર છો; આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દીનદયાળ ! હે કરુણાના સાગર ! હે બ્રહ્મવિદ્યારૂપી વધૂના વલ્લભ ! જે કોઈ આપને જાણતું નથી તેનેજ વિશ્વ સત્ય ભાસે છે; આપને જાણનારને માટે સર્વ વિશ્વ આપરૂપજ બની રહે છે નજરબંધીના ખેલમાં ગારુડી બીજાની નજરબંધી કરે છે, પરંતુ તે પણ પોતાની જાતને છુપાવી શકતો નથી; પરંતુ આપની નજરબંધી તો તેથી પણ પ્રબળ છે. કારણ કે આપ તો આપની જાતને પણ છુપાવી રહ્યા છો ! મહારાજ ! આ જગતમાં સર્વત્ર આપજ ભરેલા છો; પરંતુ તેમાં કોઈ જ્ઞાની છે અને કોઇ માયાના સપાટામાં ફસેલા છે. આ પ્રમાણે આપજ નિજ એવા આપને મારા નમસ્કાર હો. જગતમાં પાણીમાં જે મધુરો સ્વાદ છે તે આપને લીધેજ તેમાં આવ્યો છે અને પૃથ્વીમાં જે સહન કરવાની શક્તિ છે તેમાં આપનીજ શક્તિ કારણભૂત છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય એ કેવળ પ્રચંડ દીવાની પેઠે નિસ્તેજ છે; પરંતુ ત્રણે લોકોમાં તેનો જે પ્રકાશ પડે છે તે આપના તેજની શક્તિનો પ્રભાવ છે. વાયુ પણ આપનીજ શક્તિથીજ ફરે છે; અને આકાશ પણ સંતાકુકડીના ખેલની પેઠે આપના એકાદ ખૂણામાંજ લપાઇ રહ્યું છે. વધારે શું કહું ? સર્વ માયા આપમાંજ છે અને જ્ઞાન પણ આપની શક્તિથીજ ચારે તરફ અવલોકન કરી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ આપના સ્વરૂપનો પાર ન મળવાથી શ્રુતિને પણ વર્ણન કરવામાં પરિશ્રમ પડયો. (૧૦)

વેદ વર્ણન કરવામાં ચતુર તો ખરો, પરંતુ જ્યાંસુધી આપનું દર્શન થયું નથી ત્યાંસુધીજ તે આપનું વર્ણન કરી શકે છે. આપનું

દર્શન થતાંજ અમારી ને તેની દશા એકજ બની રહીને ઉભયને ચૂપ બેસવું પડે છે. સર્વ જળમય થાય છે ત્યારે પ્રલયકાળના મેઘો ત્યાં શોધ્યા પણ નથી જડતા, તો પછી પાણીની એકાદ અંજલિ અથવા એકાદ મોટી નદીનો પણ ત્યાં પત્તો લાગી શકે કે? સૂર્ય ઉદિત થતાંની સાથે ચંદ્ર જેમ પતંગીઆ જેવો બની જાય છે, તેજ ઉપમા આપના સ્વરૂપની આગળ મને અને શ્રુતિને આપી શકાય છે. જ્યાં દ્વૈત સ્થાનભ્રષ્ટ થઇને પરાસહિત વૈખરી વાણી ચૂપ રહી જાય છે, એવા આપનું વર્ણન કયા મુખથી કરી શકાય એમ છે? માટે હવે આપની સ્તુતિ કરવાનું છોડી દઇ આપના ચરણપર મસ્તક ધરી દેવું એજ સારૂં છે. માટે હે ગુરુરાય! આપ જેવા છો તેવાજ હું આપને નમસ્કાર કરૂં છું. મારા ગીતાર્થકથનરૂપી વ્યાપાર થવાને માટે આપ મારા શાહુકાર થાઓ, આપની કૃપારૂપી મુડીની થેલીની ગાંઠ છોડી મારી મતિરૂપી કોથળી ભરો; અને આપ મને જ્ઞાનથી ભરપૂર કાવ્ય બનાવવાનો મહાન લાભ કરાવી આપો. હું એ લાભ–નફામાંથી સુંદર વિચારરૂપી કર્ણભૂષણો તૈયાર કરાવી સંતોના કાનને વિભૂષિત કરીશ. મહારાજ! ગીતાર્થરૂપી ભંડાર બહાર કાઢવાની મારા મનમાં જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે, તે સફળ કરવાને માટે આપનું સ્નેહરૂપી અંજન મારાં નેત્રોમાં આંજો, જેથી મારાં બુદ્ધિરૂપી નેત્રો ગીતાર્થરૂપી ધનનું નિરીક્ષણ કરી શકે. આપની કરુણારૂપી સૂર્યબિંબનો નિર્મળ પ્રકાશ પાડો, કે જેથી મારી બુદ્ધિરૂપી વલ્લરિ વૃદ્ધિંગત થઇ તેને કાવ્યરૂપી ફળો આવે. આપની કૃપાદૃષ્ટિની એટલા ઔદાર્યથી વૃષ્ટિ કરો કે તેથી મારી બુદ્ધિરૂપી ગંગામાં સિદ્ધાંતરૂપી મહાપૂર આવે. હે વિશ્વૈકધામ! આપનો પ્રસાદચંદ્રમા મારી સ્ફૂર્તિરૂપી પૌર્ણિમા કરે, કે જે પૌર્ણિમાનું અવલોકન કરતાંજ મારા જ્ઞાનસમુદ્રમાં રસિકતાની એવી ભરતી આવે કે જેથી સ્ફૂર્તિનો પ્રવાહ ન સમાઇ શકતાં નવે રસ ઉભરાઇ જગતમાં ફેલાઈ જાય. જ્ઞાનદેવ મહારાજનું આવું ભાષણ સાંભળી શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથ મહારાજ સંતુષ્ટ થઇ બોલ્યા કે:–તું સ્તુતિના મિષથી દ્વૈતનો વ્યર્થ વિસ્તાર કરે છે, માટે હવે આ વ્યર્થ સ્તુતિ રહેવા દે. જે જાણવાનો વિષય છે તેનું ઉત્તમ રીતે વર્ણન કરી ગીતાર્થ પ્રકટ કર; અને ઉત્કંઠાનો ભંગ થવા દઇશ નહિ. (૨૬)

જ્ઞાનદેવ મહારાજ બોલ્યાઃ–હે પ્રભો! આપ આપના મુખેથી ગ્રંથવર્ણન કરવાનું કહો એટલીજ વાટ હું જોતો હતો. 'મોનું મૂળીઉં' મૂળેજ અમર અને વળી તેનાપર અમૃતની વૃષ્ટિ થઇ એટલે પછી

વાતજ શી કરવી? હવે ગુરુકૃપા થઇ એટલે હું ગીતાના મૂળશ્લોકના પ્રત્યેક પદનું સવિસ્તર તથા સ્પષ્ટ વર્ણન કરીશ. એના શ્રવણથી મનના સર્વ સંશયો નષ્ટ થશે; અને શ્રવણેચ્છા દ્વિગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે. મારી વાણીમાંથી એવા મધુર અને ઉત્તમ શબ્દો નીકળે એટલીજ ગુરુના ચરણ પાસે મારી યાચના છે. અસ્તુ. પૂર્વે તેરમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને એવી કથા કહી છે કે, આત્મા અને પ્રકૃતિના સંયોગથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ગુણોના સંસર્ગથી આત્મા સંસારી બને છે; માયાની ઉપાધિથીજ એને સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે; અને તેના સંગરહિત (ગુણાતીત) થવાથી તે મુક્ત થાય છે. માટે હવે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, સંગરહિત એવા આત્માને પ્રકૃતિનો સંગ કેવી રીતે લાગી જાય છે? આત્મા અને પ્રકૃતિનો સંયોગ થવો એટલે શું? અને તેને સુખદુઃખાદિ ભોગ શા કારણે ભોગવવા પડે છે? તે ગુણ કેવા છે અને કેટલા છે? તે ગુણો કેવી રીતે બંધન કરે છે? અને ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણ શું છે? આ સર્વ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવું એજ વિષય આ ચૌદમા અધ્યાયમાં છે; તો હવે તે વૈકુંઠનિવાસી વિશ્વેશનો અભિપ્રાય શું છે તે સાંભળો. તેઓ બોલ્યાઃ—હે અર્જુન! શ્રવણ કરવાની સર્વ સામગ્રી સંચિત કરી તું આ જ્ઞાન ગ્રહણ કરી લે. પૂર્વે મેં તને એ જ્ઞાન અનેક પ્રકારે સમજાવ્યું છે; પરંતુ અદ્યાપિ તે તે તારા અનુભવરૂપી ઉદરમાં પ્રવેશ્યું નથી.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન બોલ્યા.—જે જ્ઞાનને જાણી સર્વ મુનિઓ જન્મમરણથી છૂટી મોક્ષ પામ્યા છે, તે સર્વ જ્ઞાનમાં ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ એવું જે જ્ઞાન તે હું તને પુનઃ કહું છું. (૧)

ટીકાઃ—માટે બાપુરે! શ્રુતિ માતાએ જે જ્ઞાનને પર કહ્યું છે તે તને હું પુનઃ કહું છું. એ જ્ઞાનને 'પર' કહેવાનું કારણ એજ છે કે, આપણા જ્ઞાનને ભવ (સંસાર) તથા સ્વર્ગાદિક પસંદ પડે છે; અને એજ કારણથી આત્મજ્ઞાનને સર્વ જ્ઞાન કરતાં ઉત્તમ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે; કારણ કે તે અગ્નિરૂપ અને ઇતર જ્ઞાન એની સમક્ષ તૃણરૂપ છે. જે જ્ઞાનની મજલ સંસાર અને સ્વર્ગની પેલી તરફ પહોંચતી નથી, તેને યજ્ઞયાગાદિ કર્મોજ ઉત્તમ લાગે છે અને તેને દ્વૈત સિવાય

અન્ય કોઇ વસ્તુની પ્રતીતિ હોતી નથી. આવું સર્વ જ્ઞાન આ આત્મજ્ઞાનની સમક્ષ સ્વપ્નવત્ બની રહે છે. જે પ્રમાણે વાયુની પ્રચંડ લહેરોનો પણ આકાશમાંજ લય થાય છે; કિંવા સૂર્ય ઉદય થતાંજ જે પ્રમાણે ચંદ્રાદિ નક્ષત્રોના તેજનો લોપ થાય છે અથવા જે પ્રમાણે પ્રલયકાળના પાણીમાં નદી, નદ વગેરેનો ભેદ રહેતો નથી; તે પ્રમાણે આ આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થતાંની સાથેજ ઇતર સર્વ જ્ઞાનો લય પામે છે; માટે હે અર્જુન! એ જ્ઞાનને હું 'ઉત્તમ' કહું છું. હે પાંડુસુત! આપણી અનાદિકાળની જે મુક્તિ કિંવા મોક્ષ, તે આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી આપણને હસ્તગત થાય છે. એનો અનુભવ થતાં સર્વ જ્ઞાતાઓ જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંસારને ઉંચું ડોકું કરવા દેતા નથી; અને વિવેકવડે મનની વિષયો તરફની દોડને અટકાવી સ્વાભાવિક વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ દેહધારી હોવા છતાં પણ દેહાભિમાની નહિ રહેતાં દેહરૂપી કુંપળને ઉલ્લંઘીને એકદમ મારી યોગ્યતાનેજ પામે છે. (૫૧)

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ જ્ઞાનનો આશ્રય ગ્રહણ કરી જે મારા સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળે જન્મતા નથી અને પ્રલયકાળે નાશ પણ પામતા નથી; (૨)

ટીકાઃ—કારણ કે હે અર્જુન! જે મારી નિત્યતાથી નિત્ય અને મારી પૂર્ણતાથી પરિપૂર્ણ થઇ રહે છે; અને જેમ હું નિરંતર અનંત, મહાનંદરૂપ અને સત્યસિદ્ધ છું તે પ્રમાણે તે હોય છે, તેનામાં અને મારામાં લેશ પણ ભેદ રહેતો નથી. જેમ ઘટનો નાશ થતાં ઘટાકાશ મહાકાશરૂપ બને છે; કિંવા મૂલદીપકમાંથી પ્રદીપ્ત કરેલી અનેક દીવેટો એકત્ર કરવામાં આવે એટલે તેનું તેજ મૂળદીપકમાંજ મળે છે; તેમ હે અર્જુન! દ્વૈતભાવ નષ્ટ થતાં હું અને તું એ ભેદ એકજ પંક્તિમાં બેસી એકત્ર થઇ જાય છે. આજ કારણથી સૃષ્ટિનો પ્રારંભ થતાં તેને જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી અને પ્રલયકાળે નાશ પામવું પડતું નથી. આ પ્રમાણે હે ધનંજય! જે આત્મજ્ઞાનને અનુસરી મદ્રૂપ થયા છે, તે જન્મમરણાતીત થયા છે. આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનનું મહત્ત્વ દેવે પોતાની રુચિથી વર્ણવ્યું અને અર્જુનના મનમાં પણ રુચિ ઉત્પન્ન કરી. આથી અર્જુનની એવી સ્થિતિ થઇ કે, તેનાં સર્વાંગને જાણે કાનજ ફૂટયા! અર્થાત્ તે નખથી શિખાપર્યંત અવધાનરૂપ બન્યો. જે

કથન આકાશમાં પણ સમાવિષ્ટ થઇ શકે નહિ તે અર્જુન ગ્રહણ કરે છે, એમ જોઇ દેવના અંતઃકરણમાં પણ પ્રેમનો આવેશ ઉત્પન્ન થયો; અને તેમની કથન કરવાની હોંશ એટલી તો વધી ગઇ કે તે ગગનમાં પણ સમાઇ શકે નહિ. પછી ભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન! મારી વક્તૃતા આજે સફળ થઇ, કારણ કે મારી નિરૂપણની હોંશ પ્રમાણે તું ઉત્તમ શ્રોતા મળ્યો છે. માટે હવે હું એક હોવા છતાં ત્રિગુણાત્મક માયા દેહરૂપી પાશ નાખી મારી પાસે અનેક રૂપો શી રીતે ધારણ કરાવે છે; અને ક્ષેત્રના સંયોગથી મારામાંથી આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે કહું છું તે સાંભળ. મારા સંગરૂપી બીજથી પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ કારણથી પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. (૬૬)

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત! મહદ્બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ) એ મારૂં ગર્ભ મૂકવાનું સ્થાન છે; તેમાં હું ગર્ભને મૂકું છું અને તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૩)

ટીકાઃ—આ માયા અથવા પ્રકૃતિ મહત્તત્ત્વાદિકનું વિશ્રામસ્થાન અર્થાત્ લયસ્થાન છે, માટે એને 'મહદ્બ્રહ્મ' નામ આપવામાં આવ્યું છે; તેમજ હે અર્જુન! એના યોગથી વિકાર અને ગુણ વૃદ્ધિ પામે છે; માટે પણ એને 'મહદ્બ્રહ્મ' કહેવામાં આવે છે. અવ્યક્ત મતવાદીઓ એને 'અવ્યક્ત' કહે છે, સાંખ્યમતવાદીઓ એને 'પ્રકૃતિ' કહે છે અને હે પ્રાજ્ઞશિરોમણે! વેદાંતીઓ એને 'માયા' કહે છે. વ્યર્થ કેટલુંક બોલવું? 'અજ્ઞાન' પણ એજ છે. હે ધનંજય! આપણા આત્મસ્વરૂપની આપણને જે વિસ્મૃતિ થાય છે તેજ આ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે.

બીજી વાત એ છે કે, જેમ હાથમાં દીપક લઇ તિમિરને શોધવા જઇએ તો તે જડતું નથી, તેમ આત્માનુભવસમયે તે અજ્ઞાન દેખાતું નથી. દૂધને હલાવવાથી જે પ્રમાણે તે પર મલાઇ આવતી નથી અને સ્થિર રાખીએ તોજ તે પર મલાઇ આવે છે; કિંવા મનુષ્ય જે વખતે જાગ્રદવસ્થામાં કિંવા સ્વપ્નાવસ્થામાં હોતો નથી અથવા સમાધિસ્થ પણ હોતો નથી તે વખતે જેમ તેને ગાઢ નિદ્રા આવે છે કિંવા જ્યારે વાયુ ઉત્પન્ન થયેલો હોતો નથી ત્યારે જેમ આકાશજ માત્ર હોય છે; તેજ પ્રમાણે ઇતર અવસ્થાવિનાની જે નિદ્રાવસ્થા તેજ અજ્ઞાન છે. દૂરથી એકાદ વૃક્ષનું ઠુંઠું દેખાય તે ધાંસલો છે કે પુરુષ

છે તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી, પરંતુ કોઇ વસ્તુ છે એવોજ ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણે આત્માનું કેવળ સ્વરૂપ પણ જે સ્થિતિમાં ખરેખરૂં દેખાતું નથી તેમ બીજી અમુક વસ્તુ છે, એવો પણ નિશ્ચય થતો નથી; રાત્રિયે નહિ અને દિવસ પણ નહિ એવા ઉભયના સંધિકાળને જે પ્રમાણે સાયંકાળ કહેવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે આત્મા અને જગત વિષેના જ્ઞાનના અભાવવાળી સ્થિતિને 'અજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. આવી ઉભય વચ્ચેની અનિર્વચનીય સ્થિતિને 'અજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે; અને તે અજ્ઞાનથી આવૃત થયેલા ચૈતન્યને 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે. પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ન જાણતાં જે અજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞનું (જીવાત્માનું) રૂપ છે. (૮૦)

આ માયા અને ચૈતન્યના યોગને બરાબર લક્ષમાં રાખ; કારણ કે માયાનો એ કુદરતી સ્વભાવ છે. માયાના અનુરોધથી ચૈતન્ય પોતાનું આત્મસ્વરૂપ વિસરી જઇને પોતાને અજ્ઞાની જેવો સમજી અનેક રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. જે પ્રમાણે દરિદ્રી મનુષ્યને ભ્રમ થવાથી તે પોતાને રાજા કહે છે, કિંવા મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય જે પ્રમાણે હું સ્વર્ગ જોઇ આવ્યો એમ કહે છે; તે પ્રમાણે દષ્ટિ આત્મસ્વરૂપથી ખસી, એટલે જે જે વસ્તુ દષ્ટિગોચર થાય છે તેને સૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે અને તે મારામાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય એકલો હોવા છતાં જેમ સ્વપ્નની ભ્રાંતિથી પુષ્કળ વસ્તુ જુએ છે, તેજ પ્રકારે ચૈતન્યને આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થાય છે ત્યારે બને છે. આજ સિદ્ધાંત તને પુનઃ અન્ય પ્રકારે આગળ કહું છું. એ વાત તું ભૂલીશ નહિ કે, માયા એ મારી સ્ત્રી છે અને તે આદ્યંતરહિત, તરુણ તથા અનિર્વચનીય ગુણવાળી છે. અભાવ (કાંઇજ નહિ) એજ એનું રૂપ છે. એની આકૃતિ બહુ મોટી છે. એ અજ્ઞાનની સમીપ રહે છે અને જ્ઞાનથી દૂર નાસે છે; પરંતુ એ માયા મારા આત્મસ્વરૂપપર સૂતેલી હોવાથી આત્મસત્તાના સંભોગથી ગર્ભ ધારણ કરે છે. ત્યાર પછી એ જીવભૂતા પ્રકૃતિના ઉદરમાં અષ્ટ પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપી ગર્ભની વૃદ્ધિ થાય છે, આત્મા તથા પ્રકૃતિના સંયોગથી પ્રથમ બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ બુદ્ધિતત્ત્વમાંથી મન થાય છે. મનની સ્ત્રી મમતા છે અને તેમાંથી અહંકારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેના યોગથી પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે; અને વિષય તથા ઇંદ્રિયોનો ભૂતોની સાથે સંબંધ હોવાથી તે સંગથી વિષય તથા ઇંદ્રિયોનો ઉદ્‌ભવ થાય છે. વિષય તથા ઇંદ્રિયોનો ક્ષોભ થયો એટલે તેની

- સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો રહેલા હોય છેજ; અને

તેના યોગથી જેવી વાસના ઉપજી હોય તે પ્રમાણે જીવ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે જન્મ ધારણ કરે છે. જે પ્રમાણે બીજ અને પાણીનો સંયોગ થતાં તેમાંથી અંકુર ફૂટી અંતે તે વૃક્ષમાં પરિણમે છે; તે પ્રમાણે મારા સંગથી પ્રકૃતિને અનેક પ્રકારના વિશ્વાંકુર ફૂટવા લાગે છે. હે સુજનશ્રેષ્ઠ! પછી તે ગર્ભ કેવું રૂપ ધારણ કરે છે તે સાંભળ. અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્‌ભિજ્જ અને જરાયુજ, આવા અંકુરો તેને સહજ ફૂટે છે. જેમાં આકાશ અને વાયુનો વિશેષ અંશ હોય છે એવા ગર્ભરસને 'અંડજ' કહેવામાં આવે છે. આ એક તેનો અવયવ છે. તમ અને રજ એ ગુણોથી યુક્ત હોઇ જેમાં જળ અને તેજનો અધિક અંશ હોય છે, તેને 'સ્વેદજ' કહેવામાં આવે છે. જેમાં જળ અને પૃથ્વી-નો વિશેષ અંશ હોય છે અને જેમાં કેવળ તમોગુણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે 'ઉદ્‌ભિજ્જ' છે. પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા પાંચ કર્મેંદ્રિયો જેમાં સમાન હોય છે અને જેમાં મન અને બુદ્ધિની જોડી હોય છે, તે 'જરાયુજ' કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્‌ભિજ્જ, એ ચારે દેહ જેના હસ્ત અને ચરણ હોઇ, મહા-પ્રકૃતિ જેનું શિર છે; પ્રપંચ એ જેનું મોટું ઉદર છે અને નિવૃત્તિ એ જેની પીઠ છે, તથા નાભિના ઉપરના ભાગમાં જેને આઠ દેવ-યોનિ છે; જેને ઉપરના ભાગમાં સ્વર્ગલોક એ કંઠ છે, મૃત્યુલોક એ મધ્યભાગ છે અને પાતાળલોક એ કમરની નીચેનો ભાગ છે; આવું એક છોકરૂં આ માયાને અવતર્યું. ત્રણ લોકનો વિસ્તાર આ બાળક-નું પારણું છે. ચોરાશી લક્ષ યોનિ તે આ બાળકની આંગળીઓનાં ટેરવાં અને સાંધા છે; અને તે બાળક દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત થતું જાય છે. નાના પ્રકારના દેહો, અવયવો તથા નામોરૂપી અલંકારો પહેરાવી, માયા એ બાળકને મોહરૂપી સ્તનપાન કરાવી ઉછેરીને મોટું કરે છે. પૃથક્ પૃથક્ સૃષ્ટિઓ તેની આંગળીઓ છે અને ભિન્ન ભિન્ન શરીરો તેના વેઢા છે. આવું એકનું એક વિશ્વરૂપી બાળક અનિર્વચનીય પ્ર-કૃતિને પેટે જન્મ લઇ પોતાને ભાગ્યવાન માને છે. બ્રહ્મા એ બાળક-નો પ્રભાતકાળ છે; વિષ્ણુ એ મધ્યાહ્નકાળ છે અને સદાશિવ એ સાયંકાળ છે; અર્થાત્ એને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એવા ત્રણ કાળો છે અને મહાપ્રલય એજ એની શય્યા છે. તેનાપર પેટ પેટી-ને એ નિરાંતે નિદ્રા લે છે અને પુનઃ કલ્પનો ઉદય થતાંની સાથે વિષમ જ્ઞાનથી જાગી ઉઠે છે. હે અર્જુન! આ રીતે મિથ્યાજ્ઞાનના વ્યવહારમાં કાલ્પનિક યોગથી એ બાળક પગલાં ભરવા લાગે છે.

સંકલ્પ એ જેનો પ્રિય સ્નેહી છે અને અહંકાર એ જેનું ઐશ્વર્ય છે, એવા આ બાળકને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેનો શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લય થાય છે. અસ્તુ. હવે વિશેષ વર્ણન ન કરતાં એટલુંજ કહું છું કે, આ પ્રમાણે માયામાંથી આ વિશ્વ મારી સત્તાની સહાયથી ઉત્પન્ન થયું. ૧૧૫

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૌંતેય! ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં જે વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વનું કારણ મહત્ બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ) છે; અને તે પ્રકૃતિમાં બીજારોપણ કરનારો પિતા હું છું. (૪)

ટીકાઃ—માટે હે અર્જુન! હું બાપ, માયા એ મા અને વિશ્વ એ અમારૂં બાળક છે; માટે જૂદાં જૂદાં પુષ્કળ શરીરો જોઈને ચિત્તમાં ભેદભાવ ન રાખવો જોઈએ, કારણ કે જગતમાં સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ મન, બુદ્ધિ, પંચમહાભૂત વગેરેમાંથીજ છે. શું એકજ શરીરને ભિન્ન ભિન્ન અવયવો નથી હોતા કે? તે પ્રમાણે આ જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણ જેમ એકજ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષની લાંબી, આડી, જાડી અને પાતળી શાખાઓ હોય છે, તેવોજ જગત અને મારા વચ્ચેનો સંબંધ છે. જેમ મૃત્તિકામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘટ મૃત્તિકાનું બાળક છે, કિંવા વસ્ત્ર એ રૂનાં બાળકનું બાળક છે; (કારણ કે રૂમાંથી સૂતર બન્યા પછી વસ્ત્ર તૈયાર કરવામાં આવે છે;) અથવા સમુદ્રપર ઉત્પન્ન થતા અસંખ્ય તરંગો જે પ્રમાણે સમુદ્રનીજ સંતતિ છે; તેજ પ્રમાણે ચરાચરનો અને મારો સંબંધ છે. માટે અગ્નિ અને જ્વાળા જે પ્રમાણે એક અગ્નિનાંજ સ્વરૂપો છે, તે પ્રમાણે સર્વ કાંઇ હુંજ છું અને બીજાં સર્વ નામ, રૂપ તથા સંબંધ મિથ્યા છે. જગતની ઉત્પત્તિ થવાથી લોપ થાય છે એમ જો કહીએ તો આ જગતને કોણ પ્રકાશિત કરે છે? શું માણિક્યના તેજથી માણિક્ય લોપાઇ જાય છે કે? સુવર્ણના અલંકારો બનવાથી શું સુવર્ણ નષ્ટ થાય છે કે? કમલનો વિકાસ થતાં તેમાંનું કમલત્વ નાશ પામે છે કે? હે અર્જુન! અવયવ એ તેને ધારણ કરનાર મનુષ્યનું આચ્છાદનજ છે કે અવયવી પોતેજ છે? તેનો ઉત્તર આપ. જુવારનાં બી વાવવાથી કણુસલાં આવે તો તેમાં ઘટાડો થયેલો માનવો કે વૃદ્ધિ થયેલી માનવી? માટે જગતને એક બાજુએ રાખી મને જોશો તો હું ભિન્ન દેખાઇશ નહિ; કારણ કે હુંજ સર્વ જગદ્રૂપ છું. હે વીર! આ

સત્ય અને નિશ્ચિત સિદ્ધાંતની પૂર્વગાંઠ તું તારા મનમાં બાંધી રાખ. હવે હું પુષ્કળ શરીરોવડે ભિન્ન ભિન્ન દેખાઉં છું, તોપણ તે સર્વ શરીરોમાં હુંજ ગુણોથી બદ્ધ છું, એમ તું સમજ. હે કપિધ્વજ! જે પ્રમાણે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના મરણનું દુઃખ ભોગવે છે; કિંવા કમળાવાળા મનુષ્યને દરેક વસ્તુ પીળી દેખાય છે અથવા અભ્ર જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી દેખાય છે અને સૂર્ય અભ્રાચ્છાદિત થયો છે એમ પણ સૂર્યના તેજથીજ દેખાય છે; કિંવા પોતાનાવડેજ પડેલી પોતાની છાયા જોઇને કોઇ ડરે છે, પરંતુ પોતે જેમ તે છાયાથી ભિન્ન નથી; તેજ પ્રમાણે જગતમાં પુષ્કળ દેહો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણ તે મારા સ્વરૂપમાંથીજ થયેલા છે; એવો તેમનો અને મારો સંબંધ છે, એ સારી રીતે લક્ષમાં રાખજે. મારા સ્વરૂપને જાણ્યા પછી જગતનો અને મારો જે સંબંધ છે તે પણ જાણવામાં આવી જાય છે. મારા સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથીજ હું અને જગત ભિન્ન છીએ એવો ભાસ થાય છે. હવે મારાજ ગુણોથી હું કેવી રીતે બદ્ધ થાઉં છું તે સાંભળ; અને ગુણો કેટલા છે અને તેના ધર્મો શું છે; તથા તેનાં સ્વરૂપો કેવાં છે અને તેનાં નામો શું છે; અને તે કયાંથી ઉત્પન્ન થયા તેનો મર્મ કહું છું તે પણ સાંભળ. (૧૩૭)

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાબાહો! સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; તે આ દેહમાં અવિનાશી આત્માને બાંધી દે છે. (૫)

ટીકાઃ—સત્ત્વ, રજ અને તમ, એવા ત્રણ ગુણો છે અને પ્રકૃતિ તેની જન્મભૂમિ છે. તેમાં સત્ત્વગુણ ઉત્તમ, રજોગુણ મધ્યમ અને તમોગુણ કનિષ્ઠ છે. એ ત્રણે ગુણો એકજ અંતઃકરણમાં દેખાય છે; તેથી અંતઃકરણ પણ ત્રિગુણમય છે. જે પ્રમાણે એકજ દેહને બાલ્ય, તારુણ્ય અને વાર્ધક્ય, એ ત્રણ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે; કિંવા ઉત્તમ સોનામાં ભેગવાળું સોનું મેળવવાથી જેમ જેમ તેનું વજન વધે છે, તેમ તેમ સોનું નિસ્તેજ દેખાય છે અને તેનો કસ કમી ઉતરે છે; જે પ્રમાણે આલસ્ય આવતાં જાગૃતિ નષ્ટ થઇ નિદ્રાની વૃદ્ધિ થાય છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવાથી જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સત્ત્વ, રજ અને તમ કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન! આ પ્રમાણે

જેના યોગથી વૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની બને છે, તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે. હવે તે આત્માને કેવી રીતે બંધન કરે છે, તે કહું છું.

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે નિષ્પાપ અર્જુન! તેમાંનો નિર્દોષ અને પ્રકાશક એવો જે સત્ત્વગુણ, તે નિર્મળ હોવાથી આત્માને સુખ અને જ્ઞાનસંબંધથી આ દેહમાં બાંધી દે છે. (૬)

ટીકાઃ—આ આત્માજ તુચ્છ જેવી ક્ષેત્રજ્ઞ દશામાં પ્રવેશ કરે છે અને દેહનું અભિમાન ધારણ કરે છે, તેજ વખતે તેને અપશુકન થાય છે એમ તું સમજ. અપશુકનનું ફળ એ છે કે, આ દેહ મારો છે એવું અભિમાન ધારણ કરતાંની સાથે તેને જન્મથી લઇને મરણપર્યંત સર્વ દેહધર્મનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. ગલની સાથે લગાડેલું માંસ મત્સ્ય પકડે ન પકડે એટલામાંજ માછી ગલને હલાવી મત્સ્યને ગલમાં ફસાવી મારે છે; તે પ્રમાણે સત્ત્વગુણ નામનો પારધિ સુખ અને જ્ઞાનરૂપી પાશથી જીવને બંધન કરે છે અને પછી તે મૃગની પેઠે તરફડે છે; તે પ્રમાણે જીવ સત્ત્વગુણના બંધનમાં સપડાયા પછી "હું જ્ઞાની છું અને મારા જેવો આ જગતમાં કોઇ જ્ઞાતા નથી" એવો મિથ્યા ઘમંડ રાખે છે. આ પ્રમાણે તે આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા સુખને ગુમાવે છે. પછી કોઇ તેને વિદ્વાન કહીને માન આપે તો તે આનંદ પામે છે અને થોડા લાભથી હર્ષ પામે છે; તથા માને છે કે, મારા જેવો આખા જગતમાં કોઈ સુખી નથી અને મારૂં કેવું મોટું ભાગ્ય છે! આવી રીતે તે અષ્ટસાત્ત્વિક ભાવોવડે અભિમાની થઈ જાય છે. આટલાથીજ કાંઇ આરો આવતો નથી; પરંતુ હું વિદ્વાન છું એવો ભૂત તેની પાછળ લાગે છે. આપણે પોતે જ્ઞાનરૂપ છીએ, એ જ્ઞાન નષ્ટ થવાને માટે તેને ખેદ થતો નથી; પરંતુ વિષયજ્ઞાનના આવેશમાં તે ગગન જેટલો ફૂલે છે. જે પ્રમાણે એકાદ રાજા સ્વપ્નમાં ભિક્ષુક બની ભિક્ષા યાચવાને નીકળે અને તેને ઇતર ભિક્ષુકો કરતાં થોડી વધારે ભિક્ષા મળે, તો તે પોતાને ઇંદ્રસમાન ગણે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! દેહાતીત આત્મા જ્યારે દેહાભિમાન ધરે છે, ત્યારે તેની સ્થિતિ તેવીજ થાય છે. પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રમાં તે નિપુણ હોય છે, યજ્ઞવિદ્યામાં તે નિષ્ણાત બને છે, કિંબહુના સ્વર્ગની સુદ્ધાં તે બાતમી જાણે છે; અને મારાસિવાય આ જગતમાં

અન્ય કોઈ જ્ઞાનવાન નથી તથા ચાતુર્યરૂપી ચંદ્રને પ્રકાશિત કરવાને મારૂં ચિત્ત ગગનરૂપ છે, એમ તે માને છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વગુણ જીવાત્માને સુખ તથા જ્ઞાનરૂપી રાસથી બાંધી બળદપર બેઠેલા લૂલા મનુષ્યની પેઠે પોતાના કાબુમાં આણે છે. હવે રજોગુણ પણ આ જીવને આ શરીરમાં કેવી રીતે બાંધે છે, તે તું સાંભળ. (૧૫૯)

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૌંતેય! પ્રીતિસ્વરૂપ જે રજોગુણ તે આશા અને આસક્તિના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયો છે; તે આત્માને કર્મની આસક્તિથી આ દેહમાં બાંધી દે છે. (૭)

ટીકાઃ—આ ગુણથી જીવનું સદૈવ ચિત્તરંજન થાય છે અને કામના–ઇચ્છા સદૈવ જાગ્રત રહે છે. એથી એને રજોગુણ કહેવામાં આવે છે. જીવમાં એનો થોડો પ્રવેશ થતાંજ તેને કામનાનો નાદ લાગે છે; અને પછી તેના મનની ઇચ્છાઓ પવનની પેઠે દોડવા લાગે છે. પછી અગ્નિકુંડમાં અગ્નિપર ઘી હોમવામાં આવતાં જે પ્રમાણે વજ્રાગ્નિ ભડકી ઉઠે છે અને તેને નાની કે મોટી વસ્તુનું ભાન ન રહેતાં તે સર્વ વસ્તુનો ભક્ષ કરે છે; તે પ્રમાણે તેની ઇચ્છા પ્રબળ થતી ચાલી દુઃખદાયક ઘટના પણ તેને સુખદાયક લાગે છે, અને ઇંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થતાં પણ તેને તૃપ્તિ થતી નથી. આ પ્રકારે વિષયવાસનાની વૃદ્ધિ થતાં, મેરુપર્વત તેને હસ્તગત થાય તોપણ તે તેનાથીએ અધિક મોટી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. કેટલીક વખત તે એક કોડીપરથી પણ પોતાનું જીવન ઓવારી નાખવાને આગળ પાછળ જોતો નથી; અને તૃણ જેવડી અલ્પ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે પોતાને ભાગ્યવાન માને છે. આપણી પાસેનું દ્રવ્ય આજે પૂરૂં થઈ જશે તો આવતી કાલે આપણી શી દશા થશે, એવો ભય ધરી તે તૃષ્ણાના બળથી મોટા મોટા ઉદ્યોગો શરૂ કરે છે; અને કહે છે કે, જો આપણને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે તો ત્યાં આપણને ખાવાનું શું મળશે? આટલા માટે તે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા કરે છે, વ્રતોપર વ્રતો કરે છે, ઇષ્ટાપૂર્ત (કૂવા, તળાવ આદિ બાંધવાં, યજ્ઞયાગાદિ કરવાં એ) કર્મો કરે છે, કામ્ય (કામનાવાળાં) વ્રતો સિવાય ઇતર વ્રતોનું તે આચરણ કરતો નથી. જે પ્રમાણે ગ્રીષ્મઋતુની આખરનો જેઠ મહિનાનો પવન રાત્રિદિવસ એકસરખો વાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તે આ પ્રકારના વ્યાપારમાં રાત્રિદિવસ મચ્યો રહે

છે. મત્સ્ય અને કામિની સ્ત્રીનાં નેત્રકટાક્ષ એ બંને બહુ ચંચળ હોય છે અને વિદ્યુત્ તો અતિ ચંચળ હોય છે; પરંતુ રજોગુણની ચંચળતાની તુલનામાં તેની ચંચળતા ઓછી હોય છે. એવા અતિ વેગથી તે સ્વર્ગ અને સંસારપ્રાપ્તિને માટે અગ્નિમાં ભુસ્કો મારવાને પણ આગળપાછળ જોતો નથી. આ પ્રમાણે દેહમાં હોવા છતાં પણ દેહથી અલિપ્ત એવો રજોગુણી જીવ તૃષ્ણારૂપી સાંકળને પોતાના ગળામાં ભેરવે છે. આવી રીતે દેહમાં રહેનારો જે જીવ તેને રજોગુણનું મજબૂત બંધન થાય છે. હવે તમોગુણનાં લક્ષણો સાંભળ. (૧૭૩)

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત ! પ્રાણીમાત્રને મોહિત કરી નાખનારો તમોગુણ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ તું જાણ. તે આ દેહમાં આત્માને કર્તવ્યવિમુખતા, આલસ્ય અને નિદ્રાનાં બંધનોથી બાંધી લે છે.

ટીકાઃ—જેનો પડદો આવવાથી મનુષ્યની વ્યવહારદૃષ્ટિ પણ મંદ થાય છે; જે મોહરૂપી રાત્રિમાં કાળા વાદળસમાન હોય છે; અજ્ઞાનનો જેના ઉપર મોટો આધાર છે; જે સર્વ વિશ્વને મત્ત કરીને નચાવે છે; જે અવિચારનો મહામંત્ર છે અને મૂર્ખતારૂપી મદ્યનું પાત્ર છે; વધારે શું કહું ? જીવને મોહ પમાડનાર તે એક મોહાસ્ત્રજ છે. હે પાર્થ ! તેનું નામ તમોગુણ છે અને દેહનેજ આત્મા માનનારને તે ઉપલાં લક્ષણોવડે ગ્રસી લે છે. આ તમોગુણ એકજ છે, છતાં તે ચર કે અચર જેનાં અંગમાં વધવા લાગ્યો એટલે સત્ત્વ અને રજને દબાવી દે છે. એ સર્વ ઇંદ્રિયોમાં જડત્વ આણે છે અને મનમાં મૂઢત્વ આણે છે. એના યોગથી આલસ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. મનુષ્ય આળસ મરડે છે, તેનામાં કામ કરવાની રુચિ રહેતી નથી અને બગાસાંનાં તો વહાણુ ફાટે છે ! હે અર્જુન ! આવો મનુષ્ય આંખ ખુલ્લી હોવા છતાં પણ દેખતો નથી; અને હાંક માર્યા છતાં પણ તે ઉઠતો નથી. એકાદ પ્રચંડ પથ્થર જેમ એક બાજુથી બીજી બાજુએ ફરતો નથી; તેમ તે સૂતો એટલે પાસુંજ ફેરવતો નથી. પૃથ્વી પાતાળે જાઓ કિંવા આકાશ તૂટી પડો; પરંતુ તેને ઉઠવાની ઇચ્છા સુદ્ધાં થતી નથી. તેને પોતાનાં નિત્યનાં સંધ્યાદિક કર્મોની પણ સ્મૃતિ રહેતી નથી; પરંતુ આળોટયા કરવાનીજ તેના મનમાં પ્રબળ વાંચ્છના હોય છે. હાથ ઉંચા કરી આંગળાંમાં આંગળાં ભેરવી તેને ડોકપર રાખી ઘુંટણ વચ્ચે માથું ઘાલી

તે એમી રહે છે, અને મનમા નિદ્રાની પૂર્ણ ઇચ્છા ધરી, ઉંઘ-
રહેડી અથવા તેનો અગળ સ્વર્ગને પણ તુચ્છ માને છે. મને બ્રહ્મ
દેવનુ આયુષ્ય પ્રમ થય અને હુ . પ્રમ ! ઉંઘતો જ રહું, એ
સિવાય તેને બીજી ઇચ્છા હોતી નથી વળી જતા જો તેને નિદ્રા આવે
છે. તોને વખતે તેને કોઇ અમૃત આપે તોપણ તેનો તે અસ્વી-
કાર કરે છે બળાત્કારે તે ગાઢ સ્વાપ કરવામા પ્રવૃત્ત થાય, તોપણ
અંધ મનુષ્ય પ્રમાણે તેનુ કાર્ય જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે. કારણ કે કયી
વેળાએ કેમ વર્તવુ, કેની સાથે કેવી રીતે બોલવુ તથા કયી વાત
સાધ્ય છે અને કયી અસાધ્ય છે તેનો તેને વિચાર હોતો નથી. પતંગ
જેમ એવી આકાશા રાખીને દાવાનલમા જઇ પડે કે, સમગ્ર અગ્નિને
હું મરી પાંખોવતી સ્વાધીન કરી લઇશ, તે પ્રમાણે તે નિષિદ્ધ કર્મમાં
સાહસથી ઝપલાવે છે કિંબહુના, આવા પ્રમાદભરેલા કર્મો કરવામાંજ
તેને રસ પડે છે આ પ્રમાણે તમોગુણ, નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદ એ
ત્રણ પશેવટે નિરુપાધિક આત્માને બધન કરે છે જે પ્રમાણે અગ્નિ
કાષ્ટમા જાગ્રત હોય ત્યારે કાષ્ટના આકારનોજ દેખાય છે, કિંવા ઘટમાં
રહેલુ આકાશ ઘટના આકારનુજ લાગે છે, અથવા ભરેલા સરોવર-
મા જેમ ચદ્રનું બિબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે ગુણપાશોથી બદ્ધ થયા
પછી જીવ ગુણોના લક્ષણો જેવો દેખાય છે. (૧૬૫)

सत्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થ—હે ભારત ! સત્ત્વગુણ એ આત્માને સુખનો સંબંધ
કરી આપે છે, રજોગુણ આત્માને કર્મનો સંબધ કરી આપે છે; અને
તમોગુણ તો જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરી દઇ આત્માને કર્તવ્યવિમુખતાનો
સંબંધ કરી દે છે. (૯) હે ભારત ! સત્વગુણ એ રજ તથા તમ એ ગુણોને
જીતીને વૃદ્ધિંગત થાય છે; રજોગુણ સત્વ અને તમ એ ગુણોને જીતીને વૃદ્ધિ
પામે છે; અને તમોગુણ એ સત્ત્વ અને રજ એ ગુણોને જીતીને વધે છે. (૧૦)

ટીકા:—દેહમાં કફ અને વાતને પાછળ હઠાવી દઈ પિત્ત વૃદ્ધિં-
ગત થાય છે, ત્યારે જેમ શરીર તપ્ત થાય છે; કિંવા ઉનાળો અને ચોમાસું
ગયા પછી શિયાળો આવતાં જેમ આકાશ ચોતરફ શીતળ થઇ રહે

છે. મત્સ્ય અને કામિની સ્ત્રીનાં નેત્રકટાક્ષ એ બંને બહુ ચંચળ હોય છે અને વિદ્યુત્ તો અતિ ચંચળ હોય છે; પરંતુ રજોગુણની ચંચળતાની તુલનામાં તેની ચંચળતા ઓછી હોય છે. એવા અતિ વેગથી તે સ્વર્ગ અને સંસારપ્રાપ્તિને માટે અગ્નિમાં ભુસ્કો મારવાને પણ આગળપાછળ જોતો નથી. આ પ્રમાણે દેહમાં હોવા છતાં પણ દેહથી અલિપ્ત એવો રજોગુણી જીવ તૃષ્ણારૂપી સાંકળને પોતાના ગળામાં લેરવે છે. આવી રીતે દેહમાં રહેનારો જે જીવ તેને રજોગુણનું મજબૂત બંધન થાય છે. હવે તમોગુણનાં લક્ષણો સાંભળ. (૧૭૩)

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત ! પ્રાણીમાત્રને મોહિત કરી નાખનારો તમોગુણ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ તું જાણ. તે આ દેહમાં આત્માને કર્તવ્યવિમુખતા, આલસ્ય અને નિદ્રાનાં બંધનોથી બાંધી લે છે.

ટીકાઃ—જેનો પડદો આવવાથી મનુષ્યની વ્યવહારદૃષ્ટિ પણ મંદ થાય છે; જે મોહરૂપી રાત્રિમાં કાળા વાદળસમાન હોય છે; અજ્ઞાનનો જેના ઉપર મોટો આધાર છે; જે સર્વ વિશ્વને મત્ત કરીને નચાવે છે; જે અવિચારનો મહામંત્ર છે અને મૂર્ખતારૂપી મદ્યનું પાત્ર છે; વધારે શું કહું ? જીવને મોહ પમાડનાર તે એક મોહાસ્ત્ર છે. હે પાર્થ ! તેનું નામ તમોગુણ છે અને દેહનેજ આત્મા માનનારને તે ઉપલાં લક્ષણોવડે ગ્રસી લે છે. આ તમોગુણ એકજ છે, છતાં તે ચર કે અચર જેનાં અંગમાં વધવા લાગ્યો એટલે સત્ત્વ અને રજને દબાવી દે છે. એ સર્વ ઇંદ્રિયોમાં જડત્વ આણે છે અને મનમાં મૂઢત્વ આણે છે. એના યોગથી આલસ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. મનુષ્ય આળસ મરડે છે, તેનામાં કામ કરવાની રુચિ રહેતી નથી અને બગાસાંનાં તો વહાણ ફાટે છે ! હે અર્જુન ! આવો મનુષ્ય આંખ ખુલ્લી હોવા છતાં પણ દેખતો નથી; અને હાંક માર્યા છતાં પણ તે ઉઠતો નથી. એકાદ પ્રચંડ પથ્થર જેમ એક બાજુથી બીજી બાજુએ ફરતો નથી; તેમ તે સૂતો એટલે પાસુંજ ફેરવતો નથી. પૃથ્વી પાતાળે જાઓ કિંવા આકાશ તૂટી પડો; પરંતુ તેને ઉઠવાની ઇચ્છા સુદ્ધાં થતી નથી. તેને પોતાનાં નિત્યનાં સાંધ્યાદિક કર્મોની પણ સ્મૃતિ રહેતી નથી; પરંતુ આળોટયા કરવાનીજ તેના મનમાં પ્રબળ વાંછના હોય છે. હાથ ઉંચા કરી આંગળાંમાં આંગળાં ભેરવી તેને ડોકપર રાખી ઘુંટણ વચ્ચે માથું ઘાલી

તે બેસી રહે છે; અને મનમાં નિદ્રાની પૂર્ણ ઇચ્છા ધરી, ઉંઘ
ટહેકી આવતા તેની આગળ સ્વર્ગને પણ તુચ્છ માને છે. મને બ્રહ્
દેવનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય અને હું આ પ્રમાણે ઉંઘતોજ રહું, એ
સિવાય તેને બીજી ઇચ્છા હોતી નથી વાટે જતાં જો તેને નિદ્રા આવે
છે, તો તે વખતે તેને કોઇ અમૃત આપે તોપણ તેનો તે અસ્વી-
કાર કરે છે. બળાત્કારે તે એકાદ વ્યાપાર કરવામા પ્રવૃત્ત થાય, તોપણ
અંધ મનુષ્ય પ્રમાણે તેનુ કાર્ય જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે; કારણ કે કયી
વેળાએ કેમ વર્તવું, કોની સાથે કેવી રીતે બોલવું તથા કયી વાત
સાધ્ય છે અને કયી અસાધ્ય છે તેનો તેને વિચાર હોતો નથી. પતંગ
જેમ એવી આકાંક્ષા રાખીને દાવાનલમા જઇ પડે છે, સમગ્ર અગ્નિને
હું મારી પાંખોવતી સ્વાધીન કરી લઇશ, તે પ્રમાણે તે નિષિદ્ધ કર્મમાં
સાહસથી ઝંપલાવે છે કિંબહુના, આવાં પ્રમાદભરેલાં કર્મો કરવામાંજ
તેને મન પડે છે આ પ્રમાણે તમોગુણ, નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદ એ
ત્રણ પ્રકારે નિરુપાધિક આત્માને બંધન કરે છે. જે પ્રમાણે અગ્નિ
કાષ્ટમાં ભાસત હોય ત્યારે કાષ્ટના આકારનોજ દેખાય છે, કિંવા ઘટમાં
રહેલુ આકાશ ઘટના આકારનુંજ લાગે છે, અથવા ભરેલા સરોવર-
માં જેમ ચંદ્રનુ બિંબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે ગુણપાશોથી બદ્ધ થયા
પછી જીવ ગુણોના રૂપ જેવો દેખાય છે. (૨૯૫)

सत्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत ।
रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ॥१०॥

શ્લોકાર્થ - હે ભારત ! સત્ત્વગુણ એ આત્માને સુખનો સંબંધ
કરી આપે છે. રજોગુણ આત્માને કર્મનો સંબંધ કરી આપે છે; અને
તમોગુણ તો જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરી દઇ આત્માને કર્તવ્યવિમુખતાનો
સંબંધ કરી દે છે. (૯) હે ભારત ! સત્ત્વગુણ એ રજ તથા તમ એ ગુણોને
જીતીને વૃદ્ધિંગત થાય છે, રજોગુણ સત્ત્વ અને તમ એ ગુણોને જીતીને વૃદ્ધિ
પામે છે; અને તમોગુણ એ સત્ત્વ અને રજ એ ગુણોને જીતીને વધે છે.(૧૦)

ટીકા.—દેહમાં કફ અને વાતને પાછળ હઠાવી દઈ પિત્ત વૃદ્ધિં-
ગત થાય છે, ત્યારે જેમ શરીર તપ્ત થાય છે; કિંવા ઉનાળો અને ચોમાસું
...ા પછી શિયાળો આવતાં જેમ આકાશ ચોતરફ શીતળ થઇ રહે

છે; અથવા જાગૃતિ અને સ્વપ્ન એ અવસ્થાનો લોપ થઈ, ગાઢ નિદ્રા આવતાં ચિત્તવૃત્તિ ક્ષણભર તદ્રૂપ થઇ જાય છે; તે પ્રમાણે રજ અને તમ કરતાં સત્ત્વગુણ જ્યારે અધિક વધે છે, ત્યારે 'હું સુખી છું' એમ તે જીવ કહે છે. તેજ પ્રમાણે સત્ત્વ અને રજ એ ગુણોનો લોપ થઇ જ્યારે તેમનું પ્રાબલ્ય થાય છે, ત્યારે સાહજિક રીતેજ પ્રમાદની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેજ રીતે સત્ત્વ અને તમ એ ગુણોને દાબી દઇ જ્યારે રજોગુણ બળવત્તર થાય છે, ત્યારે દેહમાં રહેનારો જે દેહનો રાજા જીવ; તેને કર્મ વ્યતિરિક્ત અન્ય કાંઈ સારું લાગતું નથી. આ પ્રમાણે શ્લોકોદ્વારા ત્રણ ગુણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે આ સત્ત્ગુણોની વૃદ્ધિનાં લક્ષણ પ્રેમપૂર્વક સાંભળ. (૨૦૩)

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ॥११॥
लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥१३॥
यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकान् अमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

શ્લોકાર્થઃ—આ દેહમાંની સર્વ ઇંદ્રિયોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડે ત્યારે સત્ત્વની વૃદ્ધિ થઇ છે એમ સમજવું. (૧૧) હે ભરતશ્રેષ્ઠ! લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મારંભ, ઉચ્છૃંખલતા અને ઇચ્છા, એ ચિન્હો રજોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થતાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૨) વિવેકનો નાશ, ઉદ્યોગનો કંટાળો, દુર્લક્ષ અને મોહ એ ચિન્હો તમોગુણની અધિક વૃદ્ધિ થતાં ઉત્પન્ન થાય છે.(૧૩) સત્ત્વની વૃદ્ધિસમયે જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે તો તે મહત્તત્ત્વાદિક જાણનારને જે ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ઉત્તમ લોકમાં (બ્રહ્મલોકમાં) જાય છે. (૧૪) રજોગુણની વૃદ્ધિસમયે જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે તો તે કર્મોમાં આસક્તિ ધરાવનારલોકોમાં જન્મ પામે છે, અને તમોગુણની વૃદ્ધિસમયે

મરણ થાય તો તે પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિમાં જન્મ પામે છે. (૧૫)

ટીકા:—રજ અને તમને જીતીને જ્યારે સત્ત્વગુણ આ દેહમાં વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે આવા લક્ષણો પ્રકટ થાય છે. વસંતઋતુમાં કમળોની સુગંધી ચારે તરફ પ્રસરે છે, તે પ્રમાણે તેનું જ્ઞાન અંતરમાં ન સમાતા બહાર નીકળે છે, સર્વ ઇંદ્રિયોમાં વિવેક પ્રસરી જાય છે અને જાણે કે હાથપગોને પણ નેત્રો ફૂટે છે. સત્કર્મ ક્યાં અને દુષ્કર્મ ક્યા તે સહજે સમજી શકે છે અને વધારે વિચાર કરવાની આવશ્યકતા પડતી નથી રાજહંસની ચાચ બોળતાંજ જેમ દૂધ અને પાણીનું વર્ગીકરણ થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તેની ઇંદ્રિયો-જ સત્કર્મદુષ્કર્મની પરીક્ષા લે છે અને નિયમ તેની સેવા કરે છે. ન સાભળવા સરખી વાત તેની શ્રવણેંદ્રિયો શ્રવણ કરતીજ નથી; ન જોવા જેવી વસ્તુ તેની આંખો જોતીજ નથી; બોલવા જેવું ન હોય તે તેની જીહ્વા બોલતીજ નથી, તિમિર જે પ્રમાણે દીપક સન્મુખ આવી નહિ શકતાં નાશજ પામી જાય છે; તે પ્રમાણે નિષિદ્ધ વ્યવહાર તેની ઇંદ્રિયો કને આવતાજ નથી; વર્ષાઋતુમાં જે પ્રમાણે નદી ઉભરાઇ જાય છે, તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ સર્વ શાસ્ત્રોમાં વૃદ્ધિને પામે છે, જે પ્રમાણે પૂર્ણિમાની રાત્રિએ સર્વ આકાશમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ પ્રસરી જાય છે, તે પ્રમાણે તેની વૃત્તિ સર્વ જ્ઞાનમાં વિકાસ પામે છે, વાસનાઓ સંકોચાઇ જાય છે અને તેનું મન પ્રવૃત્તિથી પાછું હઠે છે તથા તેજ મનને વિષયોનો કંટાળો આવે છે. આ રીતે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થઇ તેના લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થતાં તેનો કાળ થઇ જાય, તો જેમ દુષ્કાળના દિવસો ગયા પછી સારા દિવસો આવે, એટલામાં એકાદ મોટું પર્વ આવે અને સ્વર્ગમાના આપણા પૂર્વજો અતિથિ ઇને આવે, તો આનંદનો અતિરેક થાય છે, અથવા જેમ ઘરમાં ષ્કળ સંપત્તિ હોય અને ઔદાર્યથી દાનપુણ્ય કરવામાં હાથ મોકળો ય તો ઇહલોકમા કીર્તિ અને પરલોકમાં સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ સહજે ય છે; તેમ હે અર્જુન! આ રીતનાં લક્ષણયુક્ત સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ ા પછી મરણ થાય તો પછી સ્વર્ગસિવાય બીજે ક્યાં તે જાય? ણ કે ઉત્તમ આચરણ કરનાર ભોગ ભોગવવાનું સ્થાન જે શરીર ત્યાગ કરીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને તે પોતાની સાથે લઇ જાય છે, ત્યાં દીર્ઘકાળ સુખ ભોગવ્યા પછી પાછો કેવળ સત્ત્વનીજ મૂર્તિ ને પુનઃ જ્ઞાનીઓમાં જન્મ લે છે. હે ધનુર્ધર! સિંહાસનારૂઢ જો ડુંગરપર જઇને ઉભો રહે તો તેને ત્યાં કોઇ વાતની ન્યૂન-

તા રહે છે કે ? કિંવા બાપુ રે! એક ગામમાંથી બીજા ગામમાં લઇ જવામાં આવેલા દીપકનો પ્રકાશ ત્યાં પણ એકસરખોજ પડે છે; તેમ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી જ્ઞાનનો અધિક વિકાસ થાય છે અને બુદ્ધિ વિચારસાગરમાં તરવા લાગે છે; તત્પશ્ચાત્ મહત્તત્ત્વાદિક અનાત્મ પદાર્થોવિષે વિચાર કરી તે તે વિવેકસહિત આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થાય છે. તેરમા અધ્યાયમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે છત્રીસ તત્ત્વોથી પૃથક્ સાડત્રીસમું, સાંખ્યમત પ્રમાણે ચોવીસથી પૃથક્ પચ્ચીસમું અને ત્રણે ગુણોથી ભિન્ન એવું ચોથું તત્ત્વ જે સર્વોત્તમ બ્રહ્મ, તે જેને પ્રાપ્ત થયું છે તેના કુળમાં તેને સર્વોત્કૃષ્ટ દેહપ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૨૫)

એ પ્રમાણે તમોગુણ અને સત્ત્વગુણને દબાવીને જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, તથા શરીરરૂપી ગ્રામમાં પોતાના કાર્યની ગડબડ મચાવી દે છે; ત્યારે તેનાં લક્ષણો આવાં હોય છે. વંટોળીઓ જેમ અનેક વસ્તુઓને ઉંચે ઉડાડી લઇ જાય છે, તેમ સર્વ ઇંદ્રિયો સ્વચ્છંદતાપૂર્વક વિષયો પ્રતિ દોડી જાય છે. પરસ્ત્રીગમન એ તેને નિષિદ્ધ કર્મ લાગતું નથી; અને બકરી ફાવે ત્યાં ચરે છે, તેમ તે યથેચ્છ ભોગ ભોગવે છે. તેનો લોભ એટલો બધો વધે છે કે જે વસ્તુ તેના સપાટામાં ન આવે, તેજ તેનાથી બચી જાય છે. હે અર્જુન! ગમે તે ઉદ્યોગ તેની સમક્ષ આવે તો તે કરવામાં તે આઘું પાછું જોતો નથી. એકાદ પ્રચંડ મંદિર બાંધવું કિંવા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો, આવા દુર્ઘટ છંદની પાછળ તે લાગ્યો રહે છે. એકાદ શહેર વસાવવું કિંવા એકાદ તળાવ બાંધવું અથવા વિસ્તીર્ણ બાગો બનાવવા, આ પ્રમાણે અગાધ કૃત્યો તે માથે ઉઠાવે છે; અને આ લોક પરલોકની તેની ઇચ્છા કદી પણ ખૂટતી નથી. સમુદ્રને પણ હડાવી દે અને અગ્નિને પણ વિસાતમાં ન ગણે એટલી તેની વાંચ્છના પ્રબળ હોય છે. તેના મન કરતાં તેની ઇચ્છાની દોડ આગળ હોય છે અને તેની પ્રવૃત્તિને માટે સકળ વિશ્વ પણ પૂરું પડતું નથી. રજોગુણની વૃદ્ધિ થવાથી આવાં લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને આવી સ્થિતિમાં જો દેહાવસાન થાય છે તો ઇતર દેહમાં પણ આવાજ ગુણોથી યુક્ત થઈ તે મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લે છે. એકાદ કંગાલ સર્વ સુખો વચ્ચે રાજમહાલયમાં બેસે તોપણ તે જેમ રાજા થઇ શકશે નહિ; બળદ શ્રીમાનની જાનમાં જાય તોપણ તેને તો જેમ કડબજ ખાવા મળે છે; તેમ આવો માણસ, જેમને વ્યાપારમાં રાત્રિદિવસ વિશ્રાંતિ મળતી નથી એવાઓની માં જન્મે છે. તાત્પર્ય કે, તે રજોવૃત્તિના કૂપમાં ડૂબી મરે એવા

કામ્ય કર્મ કરનારાના કુળમાં જન્મ લે છે. (૨૪૨)

તેજ પ્રમાણે રજ અને સત્ત્વગુણને નષ્ટપ્રાય કરીને તમોગુણ વૃદ્ધિ
પામે છે. તે વખતે દેહમાં તથા દેહબાહ્ય જે ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થાય
છે તે હવે લક્ષ દઈ સાંભળ. તે વખતે મન અજ્ઞાનથી એટલું પરિપૂર્ણ
થઈ જાય છે કે જાણે ચંદ્ર અને સૂર્ય એ ઉભયથી રહિત અમાવા-
સ્યાની રાત્રિજ ન હોય! તેનું અંતઃકરણ સ્ફૂર્તિહીન થઇ વિચારનું
તો તેમાં નામ પણ રહેતું નથી તેની બુદ્ધિ એવી જડ થઈ ગયેલી
હોય છે કે તેની આગળ પાષાણ પણ કોમળ ગણી શકાય અને સ્મૃતિ
તો પલાયન કરી ગયેલી જણાય છે. તેનું શરીર અંતર્બાહ્ય અવિ-
ચારપૂર્ણ હોઇને તેના સર્વ વ્યાપારો મૂર્ખતાથી ભરેલા હોય છે.
તેની ઇંદ્રિયો સન્મુખ અનાચાર ઉભા રહેલા હોય છે અને મરતાંસુધી
પણ તે અનાચારજ કર્યા કરે છે. જે પ્રમાણે ઘુવડને તિમિરમય
રાત્રિજ ઠીક દેખાય છે, તે પ્રમાણે દુષ્ટ કર્મોનીજ તેના મનમાં ઉ-
ત્કંઠા હોય છે. નિષિદ્ધ કર્મો કરવાની તેને તીવ્ર અભિલાષા હોય છે
અને તેની ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પણ તેજ દિશા તરફ હોય છે. તે મદ્ય
ન પીવા છતાં ભાનરહિત થાય છે, સન્નિપાત ન થવા છતાંજ લવારો
કરે છે અને પ્રેમપાશમાં લુબ્ધ થયા વિનાજ ગાંડાની પેઠે ભટક્યો ભમે
છે. તેનું ચિત્ત ભાન ભૂલી જાય છે છતાં એ કાંઇ સમાધિનું લક્ષણ
નથી. કેવળ મોહની વૃદ્ધિથી તે જ્ઞાનશૂન્ય બને છે. તમોગુણ પોતાની
સર્વ સામગ્રીસહિત વિકાસ પામે છે ત્યારે આવાં ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર
થવા માટે છે, અને જો આવી સ્થિતિમાં મરણ થાય તો બીજા જન્મ-
માં પણ તે તમોગુણની સાથેજ જન્મ પામે છે. રાઇને વાવ્યા
પછી તે પોતાનું રૂપ તજી છોડવાની દશામાં આવે છે ખરી; પરંતુ
તેને રાઈ વિના અન્ય ફળો શી રીતે આવી શકે? બધી આગ બૂઝાઈ
જાય, પરંતુ દીપકની એક જ્યોત અવશિષ્ટ રહે, તોપણ તે સ્થળે
ત્યાંજ આગ વિદ્યમાન છે, તેમ જે પોતાના અંતરમાં તમોગુણની-
ગાંઠડીઓ બાંધી મરે છે તે પુન તમોગુણી દેહનેજ પ્રાપ્ત કરે છે.
વધારે શું કહું? તમોગુણની વૃદ્ધિ થયા પશ્ચાત્ જે મૃત્યુ પામે છે,
તે પુનઃ પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ કિંવા જંતુની યોનિમાં જન્મ પામે છે.

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

શ્લોકાર્થ:—પુણ્યકર્મનું ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ, રજોગુણનું

ફળ દુઃખ. અને તમોગુણનું ફળ અજ્ઞાન છે, એમ કહેવાય છે. (૧૬)

ટીકાઃ—આજ કારણથી જે જે વસ્તુ સત્ત્વગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે 'સુકૃત' છે, એમ શ્રુતિસમુદાય જણાવે છે. માટે સત્ત્વગુણથી સહજ સુખની અને નિર્મળ જ્ઞાનની અપૂર્વ પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી તેને સાત્વિક (સત્કર્મ) ફળ કહેવામાં આવે છે. હવે રજોગુણમાંથી જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે કટુ ઇંદ્રવર્ણાની પેઠે માત્ર બહારના દેખાવમાંજ સુંદર હોય છે, બાકી દુઃખજ આપ્યા કરે છે. અથવા લિંબોળી જે પ્રમાણે સુંદર દેખાય છે, પરંતુ ગર્ભમાં વિષના જેવી કડુ હોય છે, તે પ્રમાણે રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં ફળો અનિષ્ટકારક હોય છે. જેમ વિષનું મૂળીયું રોપતાં તેમાંથી વિષનોજ અકુંર ફૂટે છે, તે પ્રમાણે જેટલાં તામસ કર્મ છે તેનાથી અજ્ઞાનજ ફળે છે. (૨૬૪)

सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—સત્ત્વગુણમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણમાંથી લોભની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તમોગુણમાંથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૭)

ટીકાઃ—માટે હે અર્જુન! જે પ્રમાણે દિવસનું કારણ સૂર્ય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનનું કારણ સત્ત્વગુણજ છે; અને જે પ્રમાણે અદ્વૈતપ્રાપ્તિને માટે આપણું પોતાનું (અહંભાવનું) વિસ્મરણ થવું જોઇએ, તે પ્રમાણે લોભની ઉત્પત્તિને માટે રજોગુણ કારણભૂત હોય છે; અને હે જ્ઞાનવંત! મોહ, અજ્ઞાન તથા પ્રમાદ એ ત્રિદોષસમુદાયનું કારણ તમોગુણજ છે. હથેળીમાંના આમળાની પેઠે, ત્રણે ગુણો પૃથક્ પૃથક્ લઇ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી દીધા. રજ અને તમ નરકનાં સાધનો માનવામાં આવ્યાં છે અને સત્ત્વસિવાય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ શકનાર નથી; માટે જે પ્રમાણે જ્ઞાનીઓ ઇતર ભક્તિનો પરિત્યાગ કરી ચતુર્થ ભક્તિનો સ્વીકાર કરે છે, તે પ્રમાણે કેટલાક લોકો આજન્મ સાત્ત્વિક વૃત્તિ રાખવાનું વ્રત ધારણ કરે છે.(૨૭૦)

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः ॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સત્ત્વગુણી હોય છે તેઓ દેવયોનિ પામે છે; જેઓ રજોગુણી હોય છે તેઓ મનુષ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે; અને કનિષ્ઠ ગુણમાં રત થયેલા તામસી પુરુષો પશ્વાદિ યોનિને પામે છે. (૧૮)

ટીકાઃ—આ પ્રકારે સાત્ત્વિક આચરણો કરનાર દેહત્યાગ પશ્ચાત્ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે, રાજસ આચરણ કરનાર મરણ પશ્ચાત્ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લે છે, કે જ્યાં સુખ અને દુઃખ ખીચડીની પેઠે એકસાથેજ ખાવાં પડે છે અને કોઇપણ ઉપાયે મૃત્યુ ટળતું નથી; તથા તમોગુણનાં આચરણો કરનારા દેહાંત પછી નરકભૂમિમાં જવાની સનદ મેળવે છે. હે અર્જુન! આ પ્રમાણે વસ્તુની સત્તાથી ત્રણે ગુણો તેનાં લક્ષણોસહિત તને સ્પષ્ટ રીતે કહી સંભળાવ્યાં; પરંતુ એથી વસ્તુના પોતાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન ન થતાં તે ગુણો પોતેજ પોતાના ગુણલક્ષણ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. આપણે રાજા થયા છીએ અને આપણાપર શત્રુ ચઢી આવ્યા છે, એવું દૃશ્ય સ્વપ્નામાં જોનારો મનુષ્ય જે પ્રમાણે પોતાનો જય અને પરાજય પોતાનામાંજ જુએ છે; તે પ્રમાણે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને નરક, એ ગુણોનીજ વૃત્તિના ભેદ છે, બાકી ગુણદૃષ્ટિને તટસ્થ રાખી જોતાં શુદ્ધ વસ્તુ તો જેમની તેમજ છે. (૨૭૮)

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થઃ— જ્યારે જીવ, એ ગુણોથી ભિન્ન કર્તા બીજો કોઇ નથી એમ જુએ છે અને પોતાને ગુણોથી અતીત સમજે છે, ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૯)

ટીકાઃ—પરંતુ હવે એ કથન રહેવા દઉં છું. માત્ર એટલીજ વાત લક્ષમાં રાખ કે, આ જગતમાં બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કાંઇજ નથી. એને માટે આગળ કહેલી વાત પુનઃ કહું છું તે સાંભળ. આ વાત નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે, બ્રહ્મનીજ સત્તાથી આ ત્રણે ગુણો સ્વભાવતઃ દેહના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાષ્ઠ સળગાવવામાં આવતાં જેમ અગ્નિ તેના આકારનો દેખાય છે, કિંવા ભૂમિ અને ઉદક એ ઉભયનો રસ જેમ વૃક્ષના રૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે; (કારણ કે વૃક્ષમાં ભૂમિ અને ઉદક એજ બે તત્ત્વો હોય છે;) જેમ દૂધ જામી જતાં દહીંના આકારનું દેખાય છે; અથવા જેમ શેરડીના આકારથી મિષ્ટતાજ વ્યક્ત થાય છે; તે પ્રમાણે અંતઃકરણસહિત સૂક્ષ્મ દેહને આકારે એ ત્રણે ગુણોજ બને છે અને તેના પાશમાં પશુ તેજ સપડાય છે; પરંતુ હે અર્જુન! આટલો બધો ગોટાળો થવા છતાં [illegible] મોક્ષનો પ્રદેશ ન્યૂન થઇ જતો નથી—અર્થાત્ ત્રણે ગુણો પોતે [illegible] દેહમાં રહી સંપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે, [illegible] ઉપજાવવામાં

ફળ દુઃખ. અને તમોગુણનું ફળ અજ્ઞાન છે, એમ કહેવાય છે. (૧૬)

ટીકાઃ—આજ કારણથી જે જે વસ્તુ સત્ત્વગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે 'સુકૃત' છે, એમ શ્રુતિસમુદાય જણાવે છે. માટે સત્ત્વગુણથી સહજ સુખની અને નિર્મળ જ્ઞાનની અપૂર્વ પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી તેને સાત્વિક (સત્કર્મ) ફળ કહેવામાં આવે છે. હવે રજોગુણમાંથી જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે કડુ ઇંદ્રવર્ણાની પેઠે માત્ર બહારના દેખાવમાંજ સુંદર હોય છે, બાકી દુઃખજ આપ્યા કરે છે. અથવા લિંબોળી જે પ્રમાણે સુંદર દેખાય છે, પરંતુ ગર્ભમાં વિષના જેવી કડુ હોય છે, તે પ્રમાણે રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં ફળો અનિષ્ટકારક હોય છે. જેમ વિષનું મૂળીયું રોપતાં તેમાંથી વિષનોજ અંકુર ફૂટે છે, તે પ્રમાણે જેટલાં તામસ કર્મ છે તેનાથી અજ્ઞાનજ ફળે છે. (૨૬૪)

सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—સત્ત્વગુણમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણમાંથી લોભની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તમોગુણમાંથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૭)

ટીકાઃ—માટે હે અર્જુન! જે પ્રમાણે દિવસનું કારણ સૂર્ય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનનું કારણ સત્ત્વગુણજ છે; અને જે પ્રમાણે અદ્વૈતપ્રાપ્તિને માટે આપણું પોતાનું (અહંભાવનું) વિસ્મરણ થવું જોઈએ, તે પ્રમાણે લોભની ઉત્પત્તિને માટે રજોગુણ કારણભૂત હોય છે; અને હે જ્ઞાનદેવ! મોહ, અજ્ઞાન તથા પ્રમાદ એ ત્રિદોષસમુદાયનું કારણ તમોગુણજ છે. હથેળીમાંના આમળાની પેઠે, ત્રણે ગુણો પૃથક્ પૃથક્ લઈ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી દીધા. રજ અને તમ નરકનાં સાધનો માનવામાં આવ્યાં છે: સત્ત્વસિવાય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકનાર નથી; માટે જે પ્રમાણે ... ઇતર ભક્તિનો પરિત્યાગ કરી ચતુર્થ ભક્તિનો સ્વીકાર કરે છે. કેટલાક લોકો આજન્મ સાત્વિક વૃત્તિ રાખવાનું વ્રત ધારણ ...

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति

જાય ...

શ્લોકાર્થઃ

જેઓ રજોગુણી છે ...

[illegible]

ટીકાઃ—પછી તે નિર્ગુણ બ્રહ્મને અચૂક રીતે જાણે છે; કા
જ્ઞાનના યોગથી તેણે ત્યાંજ સ્થિતિ કરેલી હોય છે. કિંબહુના હે અર્જુ
નદી જે પ્રમાણે સમુદ્રપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રમાણે તે મારાજ ભાવ
પામે છે જે પ્રમાણે નલિકાપરથી ઉઠીને વૃક્ષની ઇતર શાખા ઉપ
બેઠા પછી પોપટ બંધનરહિત થાય છે, તે પ્રમાણે જે ગુણાતીત થા
છે તે ગુણોના પાશમા ન સપડાતાં 'अहं ब्रह्मास्मि' પદને જાણે છે
હે જ્ઞાનવંત! જે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં પડી પ્રચંડ ધ્વનિથી ઘોરે છે,
તે આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતા જાગ્રત થાય છે. હે અર્જુન! તેના હાથ-
માથી બુદ્ધિભેદરૂપી દર્પણ નીચે પડી જવાથી, તેમાં દેખાતાં પ્રકૃતિ-
ના આભાસરૂપ પ્રતિબિંબથી તે મુક્ત થાય છે, માટે હે વીર! જ્યારે
દેહાભિમાનરૂપી પવન વાતો બંધ થાય છે, ત્યારે જીવ તથા ઇશરૂપી
તરંગો આત્મસ્વરૂપરૂપી સાગરમા ભળી જાય છે. જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુની
છેવટે અભ્રો આકાશમા લય પામે છે અને પર્જન્યવૃષ્ટિ કરતાં નથી;
તે પ્રમાણે મદ્રૂપ થયા પછી તે દેહમાં હોય છે તોપણ દેહના ગુણોથી
લિપ્ત થતો નથી જેમ કાચનો મહાલય દીપકના પ્રકાશને રોકી શકતો
નથી અથવા વડવાનલ જેમ સમુદ્રના પાણીથી બુઝાતો નથી; તે પ્રમાણે
આવવા-જવાવાળા ગુણોને લીધે તેનુ શુદ્ધ જ્ઞાન મલિન થતું નથી.
આકાશસ્થ ચંદ્રનું બિંબ પાણીમાં પડે છે, તોપણ તે જેમ પાણીથી
અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે તે દેહમા રહેવા છતાં ગુણોથી બદ્ધ થતો
નથી. તેના દેહમા ત્રણે ગુણો ગમે તેટલી ધમાચકડી મચાવી મૂકે
તોપણ તે તેમના પ્રતિ અહંતા-મમતા ધારણ કરતો નથી. આટલી
સ્થિતિ સુધી તે અંતરમા નિશ્ચળ હોય છે અને શરીરના વ્યવહારથી
લેપાતો નથી. સર્પ જેમ કાચળી ઉતારીને દરમાં પેસે છે ત્યારે 'મારી
કાચળીનું શુ થશે' એવી ચિંતા રાખતો નથી; તેમ ગુણાતીત જ્ઞાની
પોતાના શરીરવિષે નચિંત હોય છે. કમળ જીર્ણ થતાં તેની આકાશ-
મા ભળી ગયેલ સુગંધ જેમ પુન તે કમળમાં પ્રવેશતી નથી; તેમ
જ્ઞાનીનો અહંમમભાવ ગુણોમાંથી નીકળી ગયા પછી પાછો તેનામાં
પેસી શકતો નથી. જન્મ-જરામરણાદિ ષડ્ગુણોનો સંબંધ દેહ સાથેજ
હોય છે; આત્મસ્વરૂપ બનેલા જ્ઞાનીઓ મારામાં (આત્મામાં) તેનો
સંબંધ નથી એમ જાણે છે. ઘડો ફુટીને તેનાં ઠીકરાં થયા પછી તેમાંનું
આકાશ (ઘટાકાશ) સ્વભાવથીજ મહદાકાશ બની રહે છે; તેવી રીતે
દેહબુદ્ધિ નષ્ટ થઇને આત્મસ્મૃતિ પ્રાપ્ત થાય એટલે પછી આત્મ-
સ્વરૂપ વ્યતિરિક્ત કોઇ પણ વસ્તુ તેની દષ્ટિમાં વસ્તુરૂપે રહેતી નથી.

આવા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનવાળો પુરુષ દેહધારી હોય તોપણ તે ગુણાતીત છે, એમ હું કહું છું. મેઘની ગર્જના સાંભળી જે પ્રમાણે મોરને આનંદ થાય છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના આ ભાષણથી પાર્થને અતિ આનંદ થયો.

॥ अर्जुन उवाच ॥

कैर्लिंगैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ-હે પ્રભો ! આ ત્રણે ગુણોને વટાવીને આગળ ગયેલા જીવને કયાં લક્ષણોથી ઓળખવો ? તેના આચાર કેવા હોય છે ? અને તે આ ત્રણ ગુણને કેવી રીતે ઓળંગી જાય છે ?

ટીકાઃ—હર્ષયુક્ત અંતઃકરણથી તે વીર અર્જુન શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે બોલ્યો કે 'જેના હૃદયમાં આવો બોધ થયો છે, તેનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે ? ગુણાતીત હોવા છતાં તે કેવી રીતે વર્તે છે ? અને ગુણોનું નિવારણ કેવી રીતે કરે છે ? હે દેવ ! હે કૃપાના ભંડાર ! એ સર્વ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો.' અર્જુનના આ પ્રશ્નોના ષડ્‌ગુણૈશ્વર્યસંપન્ન શ્રીકૃષ્ણ શું ઉત્તર આપે છે, તે હવે સાંભળો. તેઓ બોલ્યાઃ—હે અર્જુન ! તારા પ્રશ્નો તો આજ છેને ? ગુણાતીત શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તેનાં આચરણ શું છે ? એ પ્રશ્ન સંભવતોજ નથી; કારણ કે જેને ગુણાતીત કહેવામાં આવે છે તે ગુણાધીન હોતો નથી; અથવા તે ગુણોમાં વ્યવહાર કરતો દેખાય છે તોપણ તે ગુણોને વશ હોતો નથી; પરંતુ ગુણની વચ્ચે રહેવા છતાં તે ગુણને આધીન છે કે નહિ એ કેવી રીતે જાણવું ? તારા મનમાં આજ શંકા જો હોય તો તેનું વર્ણન કહું છું તે સાંભળ.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥२२॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન કર્મપ્રવૃત્તિ તથા મોહ પ્રાપ્ત થતાં (શરીરમાં સત્ત્વ, રજ અથવા તમોગુણના કાર્યની વૃદ્ધિ થતાં) તેનો દ્વેષ કરતો નથી, અને તે નિવૃત્ત થતાં તેની ઈચ્છા કરતો નથી; (૨૨)

ટીકાઃ—જો રજોગુણનું પ્રાબલ્ય થઈ, દેહમાં કર્મના અંકુર ફૂટી તે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં લીન થાય અને સફળતા મળે, "કર્મ કરનારો હું

છું'' એવું અભિમાન જેનામાં ઉત્પન્ન થતું નથી; અથવા નિષ્ફળ
થતાં જેની બુદ્ધિને માઠું પણ લાગતું નથી; એજ પ્રમાણે જ્યારે
સત્ત્વગુણની પ્રબળતાથી સર્વ ઇંદ્રિયોમા જ્ઞાન ઓતપ્રોત ભરાઇ જાય
છે, ત્યારે પણ આત્મજ્ઞાનના બળને લીધે તે સંતોષમા ફુલાઇ જતો
નથી વળી તમોગુણની વૃદ્ધિ થતાં તે મોહ અથવા ભ્રમથી લિપ્ત થતો
નથી. અજ્ઞાનના સંસર્ગથી તે ખેદ પણ માનતો નથી; કિંવા અજ્ઞાન-
નો અંગીકાર પણ કરતો નથી. મોહ ઉત્પન્ન થતાં તે માનની ઇચ્છા
કરતો નથી, અને જ્ઞાનને સમયે તે જેમ કર્મનો આદર પણ કરતો
નથી. તેમ કર્મ થઇ જાય તો દુ:ખ પણ માનતો નથી. પ્રાત:કાળ, મ-
ધ્યાહ્નકાળ તથા સાયંકાળની જે પ્રમાણે સૂર્ય ગણના રાખતો નથી, તે
પ્રમાણે તે દેહમાં ઉપજીને નિવૃત્ત થનારા ગુણપ્રતિ લક્ષ આપતો નથી.
આવા જ્ઞાનીને શું અન્યના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેશે ? સમુદ્ર શું મેઘવૃષ્ટિના
જળથી ભરાય છે કે ? અથવા કામ કરવા છતાં હું કરૂં છું એવું અભિ-
માન તેને આવી શકે ખરું કે ? શું હિમાલય ઠંડીની ભીતિ રાખે છે
કે ? આવા જ્ઞાનીને મોહ ઉત્પન્ન થાય તોપણ શું તેથી તેનું જ્ઞાન નષ્ટ
થશે કે ? અગ્નિ શું ઉન્હાળાથી બળી જાય છે કે ? (૩૩૫)

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥२३॥

શ્લોકાર્થ—જે ઉદાસીનની પેઠે રહી ગુણથી વિકાર પામતો નથી;
ને ગુણુજ કર્તા છે એમ માની જે સ્થિર રહે છે અને કાંઇ કરતો નથી;

ટીકા—તેજ પ્રમાણે ગુણ અને તેનાં કાર્ય શરીરાદિ ગુણથી (કાર-
ણ) પૃથક્ નથી તથા હું દ્રષ્ટા છું એમ જાણે છે, તેને સુખ કિંવા દુઃખ
નથી. આવી રીતે જે નિશ્ચિત સમજે છે તે, જે પ્રમાણે કોઇ વટેમાર્ગુ
જતા કોઇ હરકતને લીધે કોઇ જગાએ થોભી ગયો, તે પ્રમાણે
લીન વૃત્તિથીજ દેહમાં વાસ કરે છે. જે પ્રમાણે રણભૂમિપરનું નિશાન
તેનો જય વા પરાજય થાઓ તોપણ તજ્જન્ય હર્ષશોકથી અલિપ્ત
છે; તે પ્રમાણે આવો મનુષ્ય ગુણોના કર્મથી અલિપ્ત હોય છે,
શરીરમાંનો પ્રાણ, અન્ન પચાવતી વખતે તેનો સ્વાદ જોતા
નથી; અથવા અતિથિ જેમ જે કાંઇ પીરસો તે ખાય છે, અથવા
ઓટલો તેનાપર ગમે તે માણસ જઇને બેસે તોપણ તે ઓટલો
ઉદાસીન હોય છે, તેમ તે કર્મોથી ઉદાસીન હોય છે. હે અર્જુન !
...ના તરંગોથી જેમ મેરુપર્વત ઢળી પડતો નથી, તેમ તે

ગુણોના આવવા–જવાથી અંતરમાં ડગતો નથી. વધારે શું કહું ? આકાશ કદી પવનથી હાલ્યું છે કે ? કિંવા અંધકાર સૂર્યને કદી ગળી શક્યો છે કે ? જે પ્રમાણે જાગ્રત મનુષ્યને સ્વપ્ન ફસાવી શકતું નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનવાન પુરુષને ગુણો બાંધી શકતા નથી. તે નિઃસંશય ગુણોથી આવૃત થતો નથી, પરંતુ દૂરથી ગુણોના ખેલ જુએ છે. ચિત્ર જોનારો ચિત્રથી જુદો હોય છે તેમ ગુણોથી તે ઉદાસીન હોય છે અને ગુણો તેને મન ચિત્રોના જેવા પોતાના સ્વરૂપથી અલગ હોય છે. પછી ભલે સત્ત્વગુણ સત્કર્મોનું આચરણ કરો, કિંવા રજોગુણ વિષયોની વાંચ્છના ધરો, વા તમોગુણ મોહાદિક અજ્ઞાનના કૂપમાં પડો; પરંતુ તેથી તેને બાધા થતી નથી. પોતાનીજ સત્તાથી આ સર્વ ગુણોની ચેષ્ટા થાય છે એમ જે સમજે છે તે, સૂર્ય જેમ લોકવ્યવહારનો સાક્ષી બની તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, ચંદ્રને લીધેજ સમુદ્રમાં ભરતીઓટ થાય છે, ચંદ્રકાન્તમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે અને ચંદ્રવિકાસી કમળો ખીલે છે; આ ક્રિયાઓ જો કે ચંદ્રને લીધેજ થાય છે, તોપણ ચંદ્ર જેમ તે સર્વ ક્રિયાઓથી પર, ઉદાસીન અને અલિપ્ત હોય છે, કિંવા ગગનમાં પુષ્કળ પવન વાય છે અને સ્થિર થાય છે, તોપણ ગગન જે પ્રમાણે સદૈવ નિશ્ચળજ હોય છે, તે પ્રમાણે ગુણો ગમે તેટલી ગરબડ કરે તોપણ તેના સપાટામાં ગુણાતીત મનુષ્યની બુદ્ધિ સપડાતી નથી. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે ગુણાતીતનાં લક્ષણો તને કહી બતાવ્યાં. હવે તેનાં આચરણો કેવાં હોય છે તે સાંભળ.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સુખદુઃખને સમાન માને છે, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે, મૃત્તિકા, પાષાણ અને કાંચનને સરખાં માને છે, પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન ગણે છે, જે ધૈર્યવાન હોય છે અને નિંદા તથા સ્તુતિને સમાન માને છે; (૨૪)

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે વસ્ત્રની અંદર તેમ બહાર સૂતર સિવાય અન્ય કાંઈ હોતું નથી, તે પ્રમાણે તે ચરાચરમાં મનેજ જુએ છે. જેમ ઈશ્વર શત્રુને અને ભક્તને એકસરખુંજ ફળ આપે છે, તેમ સુખ અને દુઃખમાં તે સમાન બુદ્ધિ રાખે છે. બાકી દેહરૂપી જળમાં મનરૂપી મત્સ્ય ખેલે છે તેને સુખ અને દુઃખની બાધા તો સહજે નડે છે; પરંતુ દેહ તથા મનમાંથી અહંતા–મમતા જઈ આત્મામાં પેઠા પછી જેમ કણસલામાંથી બીજ બહાર પડી જાય છે, કિંવા ગંગાનો

ઓઘ સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી તેનો ખળખળ ધ્વનિ આપોઆપ બંધ પડે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આત્મસ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ પામ્યો છે તે દેહમાં રહેવા છતાં પણ સુખ અને દુઃખમાં સમબુદ્ધિવાળો અને અલિપ્ત બની રહે છે. જેમ ઘરના સ્તંભને રાત્રિ અને દિવસ સરખાંજ છે, તેમ આત્માને સુખ અને દુઃખ ઉભય સરખાંજ છે. જેમ નિદ્રાગ્રસ્ત મનુષ્યને સર્પ અને ઉર્વશી અપ્સરા બંને સરખાંજ છે, તે પ્રમાણે સ્વરૂપસ્થિત પુરુષને સુખદુઃખમાં સમબુદ્ધિ હોય છે. તેને મન સુવર્ણ અને ગોબર સરખાંજ છે, તથા રત્ન અને પાષાણમાં તેને કાંઇ પણ ભેદ હોતો નથી. સ્વર્ગનું સુખ ઘેર ચાલ્યું આવે કિંવા ભક્ષણ કરવાને માટે વ્યાઘ્ર દોડી આવે, પરંતુ તેની આત્મબુદ્ધિનો ભંગ થતો નથી. મૃત મનુષ્યો જે પ્રમાણે જીવંત થતાં નથી અને શેકેલાં બીજ પુનઃ ઉગતાં નથી; તે પ્રમાણે તેની આત્મબુદ્ધિનો કશાથી પણ ભંગ થતો નથી. 'આપ બ્રહ્મદેવ છો' એમ કહીને કોઇ તેની સ્તુતિ કરો, કિંવા 'નીચ' કહીને તેની નિંદા કરો; પરંતુ રાખને જેમ બળવાની કે બૂઝાવાની ભીતિ રહેતી નથી, તે પ્રમાણે તેને નિંદા કિંવા સ્તુતિથી હર્ષશોક થતો નથી. સૂર્યના ઘરમાં દીપક પણ હોતો નથી અને અંધારૂં પણ હોતું નથી, કારણ કે તે સદોદિત સ્વયંપ્રકાશજ છે. (૩૬૧)

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

શ્લોકાર્થઃ—જેને માન-અપમાન સરખાં છે, મિત્ર અને શત્રુ પણ સરખા છે અને જેણે સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે. (૨૫)

ટીકાઃ—ઈશ્વર સમજી તેની પૂજા કરવામાં આવે અથવા ચોર સમજી તેને દુઃખ દેવામાં આવે; કિંવા હાથી, ઘોડા, રથ, આદિવડે તેને વેષ્ટિત કરી દઇને રાજા બનાવવામાં આવે; તેની નિકટ આપ્ત આવીને બેસે, કિંવા શત્રુ આવીને બેસે; તથાપિ તે સૌને સરખાંજ ગણે છે. જે પ્રમાણે સૂર્યનું તેજ રાત્રિદિવસને જાણતું નથી અથવા આકાશ જેમ છએ ઋતુઓના આવવા-જવાથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ વિષમતાને તો જાણતીજ નથી. વળી તેનું આચરણ એવું હોય છે કે તેથી કોઇ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તે કોઇ પણ કાર્યનો આરંભ કરતો નથી; તે પ્રવૃત્તિમાર્ગથી દૂર રહે છે અને જ્ઞાનવાન હોવાથી તેનાં કર્મનાં ફળો બળી જાય છે. ઇહલોક અને પર-

લોકવિષે તેના મનમાં કોઇ હેતુજ ઉપજતો નથી; પરંતુ જે જે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું તે સેવન કરે છે. તેના મનને પાષાણની પેઠે સુખથી આનંદ થતો નથી અને દુઃખથી ખેદ થતો નથી; તેજ પ્રમાણે તેણે મનથી કર્તવ્યાકર્તવ્ય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. તને કેટલું સ્પષ્ટ કરીને કહું? જેનાં આચરણો આવાં હોય તેજ ગુણાતીત છે, એમ તું જાણ. શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ–તે ગુણ અને ગુણના ધર્મને મનુષ્ય જે ઉપાયોથી ઓળંગી જાય છે, તે સાંભળ. (૩૭૦)

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणान्समतीत्यैतान ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

શ્લોકાર્થઃ—અને જે એકનિષ્ઠ ભક્તિથી મારી સેવા કરે છે, તે આ ત્રણ ગુણોને ઉત્તમ પ્રકારે જીતી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે.

ટીકાઃ—જે એકનિષ્ઠ ચિત્તથી અને ભક્તિયોગથી મારી સેવા કરે છે તે આ ગુણોનો નાશ કરી શકે છે; માટે હું કોણ છું, મારી ભક્તિ કેવી રીતે કરવી, અવ્યભિચારી ભક્તિ એટલે શું, આ સર્વ વાત તને સ્પષ્ટ કહેવી જોઈએ. હે અર્જુન! સાંભળ. રત્નનું તેજ અને રત્ન જેમ એકજ છે, તેવો હું આ જગતમાં છું; અથવા દ્રવપણું (રસ) અને પાણી, અવકાશ અને આકાશ, મિષ્ટતા અને ખાંડ જે પ્રમાણે ભિન્ન નથી, પરંતુ એકજ છે; અગ્નિ અને જ્વાળા એકજ છે, કમળની પાંખડીઓ એજ કમળ છે; શાખાઓ, ફળો અને પાંદડાંઓ એજ વૃક્ષ છે; શીતળતા અને શીતળતાનું સ્થાન હિમાલય તે ઉભય એકજ છે, અને જમાવેલું દૂધજ દહીં કહેવાય છે; તેજ પ્રમાણે વિશ્વના નામથી હુંજ પ્રકટ થયેલો છું. ચંદ્રની કળા જોવી હોય તો જે પ્રમાણે તેને ચંદ્રમાંથી કાપી કાઢવી પડતી નથી; ઘી ઠરી જાય છે તોપણ તે ઘીજ કહેવાય છે; કંકણ ભાગીને લગડી ન બનાવવામાં આવે તોપણ તે જેમ સુવર્ણજ છે; વસ્ત્રમાંના તંતુ પૃથક્ કરવામાં ન આવે તોપણ તે તંતુમયજ છે અને ઘડો ભાગીને તેનો ભૂકો કરવામાં ન આવે તોપણ તે મૃત્તિકાજ છે; તે પ્રમાણે આ વિશ્વ જે રૂપમાં છે તે પણ હુંજ છું. આવી ઐક્યબુદ્ધિથી મને જાણવો તેનેજ અવ્યભિચારી ભક્તિ કહે છે. મારામાં તથા વિશ્વમાં યત્કિંચિત્ પણ ભેદ માનવામાં આવે તો તે વ્યભિચારજ છે. એટલા માટે ભેદ ન માનતાં એકનિષ્ઠ ચિત્તથી, પોતાની પેઠે સર્વ કાંઇ મદ્રૂપજ છે એમ સમજ; એટલે ભક્તાગ્રણી તું મારાથી ભિન્ન રહેશે નહિ. હે પાર્થ! સુવર્ણની ટીકી સુ-

વર્ણના દાગીનાપર જડવામાં આવે તોપણ તે સુવર્ણજ છે; તેમ આ-
પણાથી વિશ્વ ભિન્ન છે એમ તું માનીશ નહિ. કિરણો સૂર્યથીજ ઉ-
પજેલાં હોઇ તેનાથી ભિન્ન નથી; તેજ પ્રમાણે મારી અને વિશ્વની
વચ્ચે ઐક્ય જાણ. ભૂમિપરનાં રજકણો અને હિમાલયપરના હિમકણો
જે પ્રમાણે ભૂમિ અને હિમાલયથી પૃથક્ હોતાં નથી, તે પ્રમાણે
સર્વ વિશ્વ મારારૂપ છે, એમ તું જાણ. તરંગ નાનો હોય તોપણ તે
સમુદ્રથી ભિન્ન હોતો નથી, તે પ્રમાણે હું ઈશ્વરથી ભિન્ન નથી.
આ પ્રમાણે ઐક્યમાં દૃષ્ટિ વિકાસ પામે છે, તેનેજ હું ભક્તિ કહું છું.
વળી જ્ઞાનની ઉત્તમ સ્થિતિ તથા યોગનો સાર પણ એજ સ્થિતિને
સમજો. સમુદ્ર, મેઘ અને એ ઉભયની મધ્યમાં રહેલી અખંડ ધારા
તે ત્રણે એક પાણીનુંજ રૂપ હોય છે; તેમ ભક્તિ, ભક્ત અને ભજન,
એ ત્રિપુટી પરમાત્મારૂપજ છે. જેમ કૂવાના મુખમાં રહેલા આકાશ-
મા અને મહદાકાશમાં ભેદ નથી, તે પ્રમાણે એવા ભક્તમાં અને પર-
માત્મસ્વરૂપમાં ભેદ નથી. તેને સૂર્યની પ્રભા પ્રતિબિંબથી તે સૂર્યપર્યંત
જેમ એકસરખી સંકલિત હોય છે, તે પ્રમાણે અહંબ્રહ્મ વૃત્તિ
થયા પછી બ્રહ્મ અને ભક્તમાં અંતર રહેતો નથી. કેમકે 'अहं ब्रह्मास्मि'
એવી મનની વૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે વૃત્તિસહિત તે આપોઆપજ
બ્રહ્મમા લીન થાય છે હે પાંડવ! જે પ્રમાણે મીઠાનો ગાંગડો સમુદ્ર-
માં ઓગળી ગયા પછી તેની ઓગળવાની ક્રિયા આપોઆપ બંધ
થઇ જાય છે, કિંવા ઘાસ બળી ગયા પછી અગ્નિ પણ આપોઆપ
બૂઝાઇ જાય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાન ભેદનો નાશ કરીને પછી પોતે પણ
નથી રહેતું. તે વખતે હું તે તરફ અત્યંત મોટો છું અને આ તરફ
ભક્ત દીન છે, એવું અજ્ઞાન નષ્ટ થઇ દેવ–ભક્તનું જે અનાદિસિદ્ધ
ઐક્ય, તેજ કેવળ અવશિષ્ટ રહે છે. હે કિરીટિ! એવે સ્થળે "ઐક્ય
છે" એમ બોલવું સુદ્ધાં શક્ય નથી; તેમ તેણે ગુણને જીત્યા છે, એમ
હેવું પણ શેષ રહેતું નથી. કિંબહુના, હે મર્મજ્ઞ! આ દશાનેજ
ક્ષત્વ કહેવામાં આવે છે; અને જે મારી અનન્યભાવે ભક્તિ કરે છે,
નેજ તે બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં લક્ષણોથી યુક્ત એવો જે મારો
ત હોય છે, તેની એ બ્રહ્મતા પતિવ્રતા સ્ત્રી બની રહે છે. જે પ્રમાણે
ાતું પાણી વહેવા લાગતાં તેને સમુદ્ર સિવાય ગત્યંતરજ નથી; તે
ણે હે અર્જુન! જે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી મારી ભક્તિ કરે છે, તે બ્રહ્મત્વના
પરનો મણિ બને છે. હે પાર્થ! આ બ્રહ્મત્વનેજ સાયુજ્ય મુક્તિ
છે અને એનેજ ચતુર્થ પુરુષાર્થ (મોક્ષ) કહે છે; પરંતુ મારી આરા-

ધના એ બ્રહ્મત્વને પહોંચવાની નિસરણી છે. તે ઉપરથી એમ ન સમજી લેતો કે, હું બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સાધન છું; કેમકે બ્રહ્મ એ મારાથી પૃથક્ વસ્તુ છે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તારા મનમાં આવવા દઈશ નહિ. (૪૦૩)

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥२७॥

શ્લોકાર્થઃ—કારણ કે અવિનાશી અને નિર્વિકાર બ્રહ્મનું, સનાતન ધર્મનું અખંડ સુખનું સ્થાન હુંજ છું. (૨૭)

ટીકાઃ—હે પાંડવ ! જેને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, તે હુંજ છું; અને એ શબ્દોથી મારૂંજ વર્ણન કરવામાં આવે છે. ચંદ્ર અને તેનું મંડળ એ જે પ્રમાણે બે નથી, તે પ્રમાણે હે મર્મજ્ઞ અર્જુન! મારામાં અને બ્રહ્મમાં ભેદ નથી. તે બ્રહ્મ નિત્ય, નિષ્કંપ, અનાવૃત, ધર્મરૂપ, અપાર સૌખ્યદાયક તથા અદ્વિતીય છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરીને જ્ઞાન જે સ્વરૂપમાં લય પામે છે, તે સિદ્ધાંતપૂર્વક નિશ્ચિત થયેલું સ્વરૂપ હુંજ છું. એકનિષ્ઠ ભકતોના પ્રિય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન શૂરવીર પાર્થપ્રત્યે એ પ્રમાણે બોલ્યા, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયપ્રત્યે બોલ્યો કેઃ-"આ વાત તને કોણે પૂછી હતી ? વિનાપૂછયે વ્યર્થ શામાટે કહે છે ! મારા પુત્રોના વિજયની વાત મને કહી મારી ચિંતાનું નિવારણ કર." ત્યારે સંજય પોતાના મન સાથે બોલ્યોઃ-"અરે, તેમના વિજયની વાત તો હોય ત્યારેજ કહું ને?" વળી પણ સંજય વિસ્મિત મનથી પોતાને અતિ ઉત્તમ વાત સાંભળવાને મળી છે એમ માની મનથી બોલ્યો-"દૈવ ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ! આ ભાઇને તો યુદ્ધનીજ વાત ગમે છે, માટે કૃપાળુ ભગવાન સંતુષ્ટ થઇ, એના મનમાં વિવેકરૂપી ઔષધ પૂરી એનો મોહરૂપી મહારોગ નષ્ટ કરો." સંજય આ પ્રકારે મનમાં વિચાર કરતો હતો એટલામાં તેનું ધ્યાન કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ પ્રતિ આકર્ષાયું અને તેના મનમાં આનંદનું મહાપૂર આવ્યું. માટે હવે તે હર્ષયુક્ત થઈ શ્રીકૃષ્ણ શું બોલ્યા તે કહેશે. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યાઃ-તેના કથનનો ભાવ હું તમારા હૃદયમાં ઠસાવીશ, માટે હવે તે સાંભળો. (૪૧૫)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

અધ્યાય પંદરમો

પુરુષોત્તમયોગ

હવે હું હૃદયરૂપી બાજઠને ઉત્તમ રીતે સ્વચ્છ કરી તે પર શ્રીગુરુ-ની પાદુકાની સ્થાપના કરું છું; તથા એકતાની અંજલિમાં સર્વ ઇંદ્રિય-રૂપી પુષ્પકલિકાઓ લઈ શ્રીગુરુની ઉપર ચઢાવું છું; અનન્યભાવરૂપી સ્વચ્છ ઉદકથી સ્નાન કરાવેલી ગુરુનિષ્ઠાથી વાસનારૂપી ચંદનનો લેપ કરું છું; પ્રેમરૂપી શુદ્ધ સુવર્ણનાં નૂપુર બનાવીને ગુરુના સુકુમાર પગમાં પહેરાવું છું; એકનિષ્ઠ ભક્તિના કરડા બનાવી તેને ગુરુના અંગુઠામાં પહેરાવું છું; અષ્ટભાવરૂપી વિકસિત પાંખડીઓવાળાં સાત્વિક ભાવરૂપી કમળો આનંદરૂપી સૌગંધ્યસહિત તેમના ચરણમાં ભેટ ધરું છું; અહં-કારનો ધૂપ કરી, નિરભિમાનનો દીપ ઓવારી નિરંતર રહેતા ઐકય-ભાનથી ગુરુને આલિંગન દઉં છું; શરીર અને પ્રાણ એ ઉભયની પાદુકા કરી શ્રીગુરુના ચરણમાં પહેરાવું છું; અને ગુરુના ચરણ ઉપરથી ભોગ અને મોક્ષને ઓવારી નાખું છું. આ પ્રકારની શ્રીગુરુના ચરણની સેવાથી હું એવો પરમ ભાગ્યવાન થઇશ, કે જેની પ્રાપ્તિથી મોક્ષ-સહિત સર્વ અર્થોની યથેચ્છ પ્રાપ્તિ થશે; જેથી જ્ઞાનને એવું તેજ મળશે કે જેથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જઇ વિશ્રામ પામશે તથા વાણી અમૃતનો સાગર બની જશે; અને વ્યાખ્યાનમાં એટલી મધુરતા આવશે કે આલ્હાદ-દાયક પૂર્ણિમાના કોટયવધિ ચંદ્રો બને તે પરથી ઓવારી નાખીએ. પૂર્વદિશામાં સૂર્યોદય થવાથી પ્રકાશની રેલછેલ થઇ રહે છે, તેમ તે વાણી શ્રોતાના જ્ઞાનને પ્રકાશિત કરશે અને વેદ પણ તેના આગળ ઝાંખો દેખાશે તથા મોક્ષસુખમાં પણ એટલી શોભા નહિ હોય. વસંતઋતુમાં જે પ્રમાણે વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત દેખાય છે, તે પ્રમાણે શ્રવણસુખરૂપી મંડપમાં વાચા-રૂપી વલ્લરિ ચોતરફ પ્રસરી જશે. શું ચમત્કાર વર્ણવું ? જે પરમાત્મા-નો પત્તો ન લાગતાં જ્ઞાનદ્વારા જે જાણી શકાતો નથી અને ધ્યાનદ્વારા પણ જેને પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, એવો જે અકલ્પ્ય પરમાત્મા તે, તે

વાણીના સહજ બોલવાથી આવશે. આવું જે ઐશ્વર્ય વાણીને પ્રાપ્ત થવાનું, તે કેવળ શ્રીગુરુપદકમળપરાગની પ્રાપ્તિનોજ પ્રતાપ છે. (૧૭)

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ગદ્‌ગદિત થઈને બોલે છેઃ–વધારે શું કહું! આ પ્રકારનું ભાગ્ય આજે મારા સિવાય અન્ય કયાંય નથી; કેમકે હું મારા ગુરુનો એકનો એકજ નાનો બાળક છું, તેથી ગુરુકૃપાને અન્ય-પ્રતિ જવાનો અવકાશજ નથી. મેઘ જેમ એકલા ચાતક પક્ષી ઉપરજ પોતાના સર્વ જળની વૃષ્ટિ કરે, તેમ શ્રીગુરુએ મારાપરજ સર્વ કૃપા કરી છે. એ કૃપાને લીધેજ મારી નિર્માલ્ય વાણી બોલવા જતાં તેમાં ગીતા સરખું માધુર્યયુક્ત વ્યાખ્યાન પ્રવેશ પામી જાય છે; પરંતુ એમાં વિશેષ આશ્ચર્ય તે શું છે? પ્રારબ્ધ અનુકૂળ હોય છે ત્યારે રેતી પણ રત્ન બની જાય છે અને આયુષ્ય સબળ હોય છે તો મૃત્યુ પણ પ્રેમ કરવા લાગે છે. જગદીશ્વરની કૃપા હોય છે ત્યારે આધણમાં કાંકરા ઓરવામાં આવે તોપણ તેના અમૃતતુલ્ય ચોખા બની જાય છે; તે પ્રમાણે શ્રીગુરુ જેનો અંગીકાર કરે છે તેનો સર્વ દુઃખરૂપ સંસાર મોક્ષરૂપ અર્થાત્ આનંદરૂપ બની જાય છે. જુઓ, પાંડવોની હીન સ્થિતિની કથાને પણ શ્રીકૃષ્ણે પુરાણની કથામાં મૂકીને તેને જગતમાં વંદ્ય બનાવી મૂકી! તે પ્રમાણે શ્રીગુરુ નિવૃત્તિ મહારાજે મારા અજ્ઞાનને જ્ઞાનની પંક્તિમાં આણીને બેસાડી દીધું છે; પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો. એ વાત વધારે કરવાથી પ્રેમનો ઉભરોજ ચઢી આવે છે; પણ શ્રીગુરુમાહાત્મ્યનું વર્ણન કરવાનું મારામાં બળજ કયાં બચ્યું છે? માટે હવે ગુરુનાજ પ્રસાદથી અને આપ સંતોના ચરણના આશ્રયથી ગીતાનો અભિપ્રાય વર્ણવવા પ્રતિ વળું છું.(૨૮)

ચૌદમા અધ્યાયના અંતિમ ભાગમાં મોક્ષદાતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એવો નિર્ણય કર્યો કે, જેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઇ હોય તેનેજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે; શત યજ્ઞ કરનારનેજ જેમ સ્વર્ગની સંપત્તિ (ઇંદ્રપદ) પ્રાપ્ત થાય છે; જે બ્રહ્મકર્મમાં શત જન્મો વ્યતીત કરે છે તેનેજ જેમ નિઃસંશય બ્રહ્મપદ મળે છે; કિંવા સૂર્યના પ્રકાશનો ઉપભોગ જેમ દેખતો મનુષ્યજ કરી શકે છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાની હોય છે તેનેજ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સુખ મળે છે. હવે એ જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા કોનામાં આવે છે તેની તપાસ જો કરીશું તો સમસ્ત જગતમાં મા એકજ વાત દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જે પ્રમાણે અંજન આંજવાથી ભૂમિગત દ્રવ્ય પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તે અંજનનો અધિકારી માત્ર પગપાળો મનુષ્યજ હોય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાન મોક્ષ આપે છે

એમાં શંકા નથી, પરંતુ તેને માટે અંતઃકરણ એવું શુદ્ધ હોવું જોઇએ કે જેથી તે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરી શકે. એટલા માટેજ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના વિવેચનથી એમ દર્શાવ્યું કે, વૈરાગ્ય સિવાય જ્ઞાન ટકતુંજ નથી. હવે વૈરાગ્ય મનમાં શી રીતે પ્રવેશે એ વિષે પણ સર્વજ્ઞ શ્રીહરિએ વિચાર કર્યો છે. તે પ્રથમ દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે. જમવા બેઠેલો મનુષ્ય, ભોજનમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું છે એમ જાણતાંજ જેમ થાળીપરથી ઉઠી જાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ સંસારની અનિત્યતા સમજાય છે તે વખતે વૈરાગ્ય, ના ના કહેવા છતાં પણ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે. હવે સંસારનું મિથ્યાત્વ કેવું છે તે આ પંદરમા અધ્યાયમાં વૃક્ષના રૂપકથી શ્રીભગવાન કહે છે. ઈતર વૃક્ષો ઉખડી પડતાં તે જેમ સુકાઇ જાય છે, તે પ્રમાણે આ સંસારવૃક્ષ સુકાતું નથી. આ પ્રમાણે કુશળતાથી સંસારવિષે વૃક્ષનું રૂપક કહી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મુમુક્ષુને જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્ત કરે છે. સંસારને મિથ્યા ઠરાવી અહંતામમતા સ્વસ્વરૂપમાંજ સ્થિત થાય એજ આ અધ્યાયનો હેતુ છે. આ ઉત્તમ વિષય ગીતાશાસ્ત્રના અધ્યાયમાં છે તેનું વર્ણન હું ખુશી હૃદયથી કરૂં છું તે આપ સાંભળો. (૪૪)

મહા આનંદના સમુદ્ર, સિદ્ધોના પૂર્ણચંદ્ર અને દ્વારકાના રાજા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું:-અરે અર્જુન! આત્મસ્વરૂપને ઘેર જતાં માર્ગમાં જે વિશ્વાભાસ એટલે પ્રપંચ આડો આવે છે, તે વિશ્વાભાસ અર્થાત્ પ્રપંચ નથી, પરંતુ એક પ્રચંડ વૃક્ષજ છે એવી કલ્પના કર. પરંતુ ઈતર વૃક્ષોનાં મૂળ નીચે અને શાખાઓ ઉપર હોય છે, તેવું આ વૃક્ષનું નથી; તેથી કોઇથી પણ એનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સામાન્ય વૃક્ષના મૂળમાં કુહાડી મારવામાં આવે કિંવા અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે, તો વૃક્ષ ઉપરનો વિસ્તાર ગમે તેટલો હોય તોપણ તે વૃક્ષ મૂળમાંથી ખંડિત થતાં શાખાસહવર્તમાન ઉથલાઇ પડે છે; પરંતુ આ વૃક્ષ તેવી રીતે ઉથલી પડે એટલું ઢીલું નથી. આ વૃક્ષની ચમત્કૃતિ શી વર્ણવવી? એનાં મૂળ ઉપર છે અને વિસ્તાર નીચે છે! જે પ્રમાણે સૂર્યની ઉંચાઇ કેટલી છે તે કલ્પી શકાતું નથી, પરંતુ તેનાં કિરણો નીચેની બાજુએ પ્રસરે છે; તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ચમત્કારિક છે. વળી આ જગતમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તે સર્વ આ વૃક્ષના ગર્ભમાં છે-અર્થાત્ આ વૃક્ષે તે સર્વ વસ્તુને વ્યાપી દીધી છે. જે પ્રમાણે કલ્પાંતકાળે ઉદકથી સર્વ આકાશ

વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, કિંવા સૂર્યાસ્ત થતાં જે પ્રમાણે રાત્રિ તિમિરથી પરિપૂર્ણ થઇ જાય છે; તે પ્રમાણે આ વૃક્ષ આકાશમાં ભરેલું છે. ચાખવા માટે એને કોઈ ફળ નથી, સુંઘવા માટે એને પુષ્પ નથી; જે કાંઇ છે તે માત્ર એ વૃક્ષજ છે. એનું મૂળ ઉપરની બાજુએ છે, તોપણ એને ઉખેડીને એવી સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવ્યું નથી. હે અર્જુન! એજ કારણથી એ સદૈવ લીલુંછમ રહે છે. વળી જેમ ઉપરના ભાગમાં એને મૂળ છે તેમ નીચેના ભાગમાં પણ એને પુષ્કળ મૂળો છે. પ્રબળતાથી એની શાખાઓ ચોતરફ પ્રસરેલી છે. હે અર્જુન! સંસારરૂપી વૃક્ષને નીચેજ માત્ર ફાંટા ફૂટેલા છે એમ નથી. ઉપર પણ એની અનેક શાખાઓ ફેલાયલી હોય છે, અને એનો વિસ્તાર અતિ પ્રચંડ છે. ગગન જાણે એ વૃક્ષનો વેલો છે; પવનરૂપે પણ એ વૃક્ષજ વિસ્તાર પામેલું છે અને જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થા કિંવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એ ત્રણ અવસ્થાઓ તો જાણે એ વૃક્ષનુંજ રૂપ છે. આ પ્રમાણે વિશ્વના આકારે ઉપરની બાજુએ મૂળ અને નીચેની બાજુએ શાખાવાળું વિલક્ષણ વૃક્ષ ઉદય પામ્યું છે. હવે એની ઊર્ધ્વ બાજુ કયી, એના મૂળનું લક્ષણ શું અને નીચેની બાજુએ શાખા કયી કયી છે, અથવા આ વૃક્ષને નીચેની બાજુએ જે મૂળીઆં છે, તેમાંથી ઊર્ધ્વ મુખ રાખી કયા કયા ફાંટા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા આ વૃક્ષને 'અશ્વત્થ' નામ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું, એ સર્વનો આત્મવેત્તાઓની સાથે વિલાસ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે નિર્ણય કર્યો; અને તેઓ અર્જુનપ્રત્યે બોલ્યાઃ–એ સર્વની પ્રતીતિ ઉત્તમ રીતે થાય એવી સ્પષ્ટ રીતે વિસ્તારપૂર્વક હું તને કહું છું. હે ભાગ્યવંત! આ નિરૂપણ સાંભળવાને તું યોગ્યજ છે, માટે હે ધૈર્યવંત! એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કર. યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે પ્રેમરસથી ભરેલાં વચનો કહ્યા પછી જાણે એકાગ્રતાજ અર્જુનના રૂપે બની ગઇ. જેમ આકાશ મોટું હોવા છતાં તેને દશ દિશાએ આલિંગન દીધું છે; તેમ અર્જુનનું શ્રોતૃત્વ એટલું વૃદ્ધિંગત થયું કે હવે ગમે તેટલું વર્ણન કર્યું તોપણ તે તેને તો સ્વલ્પજ લાગ્યું! શ્રીકૃષ્ણના ભાષણરૂપી સમુદ્રને એકજ આચમનમાં ઓહીઆં કરી જનાર અગસ્ત્ય ઋષિ જેવું અર્જુનનું શ્રોતૃત્વ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણના સર્વ કથનનો એક ઘુંટડો કરી જવાને અર્જુન પ્રવૃત્ત થયો. અર્જુનના હૃદયમાં શ્રવણ કરવાની આવી અમર્યાદ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયેલી જોઇને શ્રીકૃષ્ણે પોતાને થયેલો સંતોષ ઓવારી નાખ્યો. (૭૧)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા :—આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષનાં મૂળ ઉપર છે અને શાખાઓ નીચે છે, અને એનો કદી પણ નાશ થતો નથી એમ કહેવાય છે છંદોબદ્ધ વેદ તે આ વૃક્ષનાં પત્રો છે; અને જે એ રહસ્યને જાણે છે તેજ વેદવિત્ અર્થાત્ વેદોના જ્ઞાતા છે. (૧)

ટીકા:—પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રત્યે બોલ્યા–હે ધનંજય! બ્રહ્મ એ આ વૃક્ષથી ઊર્ધ્વ છે, આ વૃક્ષને લીધેજ તેને ઊર્ધ્વ છે એમ કહેવું પડે છે. નહિતર જેમાં એકત્વ પણ લય પામી જાય છે, તેમાં તો મધ્ય, ઊર્ધ્વ અને અધઃ એવો કોઈ ભેદજ રહેલો નથી. જે બ્રહ્મ, વાજિંત્ર-માંથી સંભળાતા નાદની પૂર્વનો સંભળાય નહિ એવો નાદ છે; જે સર્વ સુગંધીઓના મૂળરૂપ સુંઘી ન શકાય એવો સુગંધ છે; જે વૃત્તિવિનાજ અનુભવાતો સ્વરૂપાનંદ છે, જેને આ તરફ અને પેલી તરફ, આગળ અને પાછળ એવી મર્યાદા નથી અને જે સ્વયં અદ્રશ્ય હોવા છતાં તથા જેને મનુષ્યો નહિ જોઈ શકતા હોવા છતાં પણ જે સર્વ કોઈને દેખે છે, જેને ઉપાધિરૂપ દ્વૈતનો યોગ થતાંજ નામરૂપાદિ સંસાર પ્રકટ થાય છે; જે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વિના પણ કેવલજ્ઞાનરૂપજ છે; જે સુખના પણ સારભાગથી ભરપૂર એવું આકાશ છે; જે કારણ પણ નથી અને કાર્ય પણ નથી; જે દ્વૈત પણ નથી અને અદ્વૈત પણ નથી; જે પોતેજ પોતાને જાણે છે અને પ્રકાશિત કરે છે; આવું જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે તેજ આ સંસારવૃક્ષનું ઊર્ધ્વ મૂળ છે. તેના અંકુરોના આરંભવિષે કહું છું.

જે વાસ્તવમાં ન હોવા છતાં પણ માયા નામથી પ્રસિદ્ધ છે; વંધ્યા સ્ત્રીની સંતતિવાળી વાર્તાની પેઠે જે સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી; જે વિચાર આગળ ટકી શકતી નથી; જેને અનાદિ કહે છે; જે જાણે અનેક સિદ્ધાંતોનો ખજાનો છે; જે જગતરૂપી અભ્રનું આકાશ છે; જે નામરૂપાત્મક પદાર્થોના ગડી વાળેલા વસ્ત્ર જેવી છે; જે જગતરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે; જે પ્રપંચરૂપી ચિત્ર આલેખવાની ભૂમિ છે; અને જે વિપરીત જ્ઞાનરૂપી દીપકને પ્રકાશ આપવાવાળી છે; આવી જે માયા છે, તે બ્રહ્મવસ્તુમાં ન હોવા સરખી છે અને જેટલો જ્ઞાનવ્યવહાર દેખાય છે તે સર્વ પરમાત્મવસ્તુનો પ્રકાશજ છે, એમ તું સમજ. મનુષ્યને નિદ્રા

આવતાં જેમ તે જ્ઞાનશૂન્ય બને છે; કિંવા દીપકના આશ્રયથી રહેનાર કાજળ જે પ્રમાણે દીપકની પ્રભાને મંદ કરે છે; અથવા સ્વપ્નમાં પ્રિયતમની પાસે સૂતેલી કલ્પિત તરુણ સ્ત્રી, તેને ઉંઘમાંથી જાગ્રત કરી આલિંગનભાસથી સકામ કરે છે; તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! બ્રહ્મસ્વરૂપમાં માયા પ્રકટ થઇ છે. એનેજ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને એ સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાનજ આ સંસારરૂપી વૃક્ષની પહેલી જડ છે; તેજ ઘનીભૂત કંદ બની જાય છે, તેનેજ વેદાંતશાસ્ત્રમાં સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ કહેવામાં આવે છે. ગાઢ અજ્ઞાન અર્થાત્ સુષુપ્તિને બીજાંકુરભાવ કહેવામાં આવે છે; અને તેનુંજ પરિણામ જે જાગૃતિ અને સ્વપ્ન, તેને ફલભાવ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે વેદાંતશાસ્ત્રમાં માયાના નિરૂપણની પદ્ધતિ છે; પરંતુ હવે તે રહેવા દો. હાલ તરત સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળકારણ અજ્ઞાન છે એટલું સમજી લે. (૯૦)

નિર્મળ બ્રહ્મરૂપી આત્મામાં સહજ રહેલી જે માયા તેની નીચેની અને ઉપરની બાજુએથી એ મૂળો નીકળી, તેને માયારૂપી ક્યારામાં પાણી મળવાથી તે મજબૂત થાય છે. પછી તેની નીચે અનેક દેહો ઉપજી તેને ચાર પ્રકારના અંકુરો ફૂટે છે અને તે બળવત્તર થાય છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ બળવાન થવાથી નીચેના અંકુરોને જોર મળે છે. પછી તે અંકુરમાંથી પ્રથમ જ્ઞાનરૂપી વૃત્તિ અર્થાત મહત્તત્ત્વરૂપી એક અતિ સુકુમાર પાંદડું ફૂટે છે. તત્પશ્ચાત્ સત્ત્વ, રજ અને તમાત્મક અહંકારરૂપી ત્રણ પાંદડાંનો અંકુર નીચેની બાજુએ ફૂટે છે તેનેજ બુદ્ધિરૂપી બીજી ડાળી ફૂટી ભેદની વૃદ્ધિ થાય છે; આથી મનરૂપી શાખાને ભીનાશ મળતાં તે પ્રફુલ્લિત થાય છે. આ પ્રમાણે મૂળ મજબૂત થતાં વિકલ્પરૂપી રસના યોગથી, તેને ચિત્તચતુષ્ટયરૂપી ચાર સુકુમાર પાંખડીઓ ફૂટે છે. પછી આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી, એ પંચમહાભૂતરૂપી સુંદર પાંચ શાખાઓ સીધી ફૂટી નીકળે છે; અને તેમાંથી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને તેના વિષયરૂપી સુકુમાર વિચિત્ર પાંખડીઓ ફૂટે છે. પછી શબ્દરૂપી અંકુર પ્રકટ થતાંજ કાન સાંભળવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરે છે. ત્યારપછી અંગ અને ત્વચારૂપી વેલ તથા પાંદડાં ફૂટી, તેને સ્પર્શરૂપી અંકુર આવે છે અને તેથી પછી નાના પ્રકારના વિકારોનું આધિક્ય થાય છે. પછી રૂપનું પાંદડું ફૂટે છે અને આંખ ભ્રમથી તેની સુંદરતા લૂંટવાને દોડે છે. પછી રસરૂપી ફણગો વેગથી ફૂટીને જીહ્વાને સ્વાદ લેવાની અપાર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે; તેજ પ્રમાણે ગંધરૂપી ફણગો ફૂટતાં નાકની સુંઘવાની ઇચ્છા

પ્રબળ થઈ લોભની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર,
મન અને પંચમહાભૂતો એવી જે અષ્ટધા પ્રકૃતિ, તે આ માયામાંથીજ
તૈયાર થાય છે અને પ્રપંચના અંતસુધી પહોંચે છે. વધુ શું કહું? આ
વૃક્ષ આ આઠ પ્રકારે વિશેષ વિકાસ પામે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે છીપમાં
ભાસેલું રૂપું છીપના આકાર જેટલુંજ દેખાય છે કિંવા સમુદ્રપર ઉત્પન્ન
થતા તરંગો જે પ્રમાણે સમુદ્રથી મોટા હોતા નથી, તે પ્રમાણે અજ્ઞાન-
મૂલક જે આ જગદ્રૂપી વૃક્ષના આકાર, તે બ્રહ્મજ બને છે. (૧૦૭)

માટે આ સર્વ જગત અજ્ઞાનનો વિસ્તાર હોઇને તે પર તેનો
પસારો ભાસે છે. એવી રીતે કે, જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્ય એકલો હોઇ,
જે જે જુએ છે તે તે સર્વ તે પોતેજ બને છે, પરંતુ આ સર્વ વાત
હવે એક બાજુએ રહેવા દઇશું આ પ્રમાણે આ આશ્ચર્યકારક વૃક્ષ વૃ-
દ્ધિગત થાય છે અને એને મહત્તત્ત્વાદિક અંકુરો એની નીચેની બાજુએ
ફૂટે છે. અને આ વૃક્ષને જ્ઞાતાઓ અશ્વત્થ શામાટે કહે છે, તેવિષે
પણ તને કહું છું તે સાંભળ. અશ્વત્થનો અર્થ એવો થાય છે કે 'આવતી-
કાલ સુધી પણ એ પ્રપંચરૂપી વૃક્ષની એક અવસ્થા રહેતી નથી' માટે
એને 'અશ્વત્થ' કહેવામાં આવે છે. જે પ્રમાણે એક ક્ષણમાં મેઘના નાના
પ્રકારના રંગો બદલાય છે. કિંવા વિજળી નિમિષમાત્ર પણ એક સ્થળે
ટકતી નથી, કમળના હાલતા પાંદડાપર જે પ્રમાણે પાણી ટકતું નથી; કિંવા
વ્યાકુળ મનુષ્યનું ચિત્ત જે પ્રમાણે સ્થિર રહેતું નથી, તેવીજ આ સંસાર-
રૂપી વૃક્ષની સ્થિતિ છે અને પ્રત્યેક ક્ષણે તેનો નાશ થાય છે, માટેજ
એને 'અશ્વત્થ' કહેવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં પીપળાને અશ્વત્થ ક-
હેવામાં આવે છે. પરંતુ શ્રીહરિનો આ સ્થળે તેવો અભિપ્રાય નથી.
બાકી આ વૃક્ષને પીપળો. કહેવાથી પણ હું તેનો મૂળ અર્થ સમજી
ગયો હતો. પરંતુ આ વ્યાવહારિક વાતને માટે ઘેલાવાનું મને કારણ
ન હતું માટે હવે આ અલૌકિક ગ્રંથ સાંભળો. સંસારરૂપી વૃક્ષ ક્ષણિક
છે, માટેજ એને અશ્વત્થ કહેવામાં આવે છે વળી આ વૃક્ષ અવ્યય એટલે
અવિનાશીતરીકે પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એનો ગર્ભિત અર્થ એવો છે કે,
[illegible] પ્રમાણે એક તરફથી સમુદ્રના પાણીનું વરાળના રૂપમાં સૂર્ય શોષણ
[illegible]ર છે અને બીજી તરફથી મેઘો વૃષ્ટિ કરીને તેમાં પાણી ઉમેર્યા કરે છે,
[illegible]થી કરીનેજ તે પરિપૂર્ણ દેખાય છે; પરંતુ એ નૂર ત્યાંસુધીજ ચાલુ રહે
[illegible] છે કે જ્યાંસુધી સૂર્યનું શોષણ અથવા તો નદીનું સમુદ્રમાં મળવું
[illegible] મેઘની વૃષ્ટિ, એમાંનું એકે અટકતું નથી. તેજ પ્રમાણે આ સં-
[illegible]રૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને લય અદૃશ્ય રીતે થયા કરે છે, તેથીજ

લોકો તેને અવ્યય સમજે છે. બાકી દાનશીલ પુરુષ પુણ્ય કરી સર્વ પૈસા ખર્ચી નાખતો જણાય છે, તે તેના ભાવી જન્મને માટે સંચયજ કરી રહ્યો છે; તે પ્રમાણે આ સંસારવૃક્ષ અતિ વેગથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને પ્રાપ્ત થતું રહેવાથીજ લોકોને તે નિત્ય છે એવો ભાસ થાય છે. રથનું ચક્ર ભૂમિપર અતિ વેગથી ફરે છે ત્યારે ગતિ ન દેખાવાથી લોકોને તે સ્થિર હોય એમ ભાસે છે; તેમ કાળાંતરે એ વૃક્ષની પ્રાણીરૂપ શાખા સૂકાઇને જ્યારે ગળી પડે છે ત્યારે તેને ઠેકાણે પાછા બીજા નવા અંકુરો ફૂટે છે; પરંતુ એક શાખા ક્યારે ગળી પડી અને તેને બીજી કયારે ફૂટી, એ જે પ્રમાણે આષાઢ મહિનામાં અભ્ર ઉપર અભ્ર ચઢી આવવાથી કયાં અભ્રો આવ્યાં અને ગયાં એ સમજાતું નથી, તે પ્રમાણે કળી શકાતું નથી. પ્રલયકાળને અંતે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની દેહરૂપી શાખાઓ ગળી પડે છે અને વિશ્વોત્પત્તિના વખતે નવીન ફૂટે છે. સંહારકાળનાં પ્રચંડ વાવાઝોડાંથી પ્રલયાંતે શરીર પડે છે અને કલ્પના પ્રારંભમાં તે પાછા ઝુમખે ને ઝુમખે ઉગે છે. પછી એક મન્વંતરની પાછળ દ્વિતીય મન્વંતર, આ પ્રમાણે સૂર્યવંશ, ચંદ્રવંશ ઇત્યાદિનો વિસ્તાર થાય છે; અને શેરડી જે પ્રમાણે દરેક કાતળીમાં વધતી જાય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ વૃદ્ધિ પામે છે. કલિયુગના અંતે ચારે યુગરૂપી છાલ ઉખડી જાય છે એટલામાં કૃતયુગનો પ્રારંભ થતાં પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. ચાલુ વર્ષ પૂરૂં થઇ જેમ તે નવા વર્ષને આમંત્રણ કરે છે; જેમ પહેલા દિવસની સમાપ્તિ થાય છે કે બીજા દિવસનો આરંભ થાય છે તે સમજાતું નથી; જેમ પવનની લ્હેરકી ઉપર લ્હેરકી આવતાં કયી આવી અને કયી ગઇ તે સમજાતું નથી; તેજ પ્રમાણે આ સંસારનાં નિત્ય કેટલાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાં લય પામે છે તે સમજાતું નથી. એક અંકુર હજી તૂટે ન તૂટે એટલામાં તો બીજા અનેક અંકુરો ફૂટી નીકળે છે, તેથીજ આ ભવરૂપી વૃક્ષ નિત્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. જે પ્રમાણે વેગથી વહેતા પાણીને ઠેકાણે પાછલું પાણી આવી પહોંચતું હોવાથી તેમાં સ્થિરતાનો ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણે આ જગત નાશવંત હોવા છતાં તેને સ્થિર માનવામાં આવે છે. આંખની પાંપણ ખુલે ન ખુલે એટલામાં તો કોટયવધિ પ્રાણીઓનો જન્મમૃત્યુનો વ્યાપાર થઈ ગયો હોય છે; પરંતુ સમુદ્રપર જે તરંગોપર તરંગો આવે છે તે નિત્ય ભાસે છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનીઓને નિત્ય ભાસે છે. કાગડો પોતાની એક ડીકીને એક ક્ષણમાં

બન્ને આંખમાં ફેરવે છે, તેથી વાસ્તવમાં તેને એક આંખ હોવા છતાં લોકોને બે ભાસે છે; તે પ્રમાણે જગત અનિત્ય હોવા છતાં નિત્ય હોય એવો ભ્રમ થાય છે; કિંવા ભમરડો અતિ વેગથી ફરવા લાગતાં જેમ તે સ્થિર હોય એવો ભાસ થાય છે, તે પ્રમાણે આ જગતનો પ્રકાર છે. હવે આ પુષ્કળ દષ્ટાંતો રહેવા દો. એકાદ કુહાડી હાથમાં લઇને આપણી ચારે તરફ ફેરવવા માંડીએ તો જે પ્રમાણે તે અતિવેગને લીધે મોટાં ચક્રને આકારે સ્થિર દેખાય છે; તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ સદૈવ નાશ પામે છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત ન સમજવાને લીધે લોકો ઘેલછાથીજ તેને નિત્ય માને છે; પરંતુ આ સંસારરૂપી વૃક્ષનો વેગ એવો છે કે એક નિમિષમાત્રમાં તે કોટયવધિ વેળા ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. અજ્ઞાન સિવાય એનું બીજું કોઇ કારણ નથી અને એનું અસ્તિત્વ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષને પૂર્ણ રીતે જાણે છે, તેજ મનુષ્યને હું સર્વજ્ઞ અને જ્ઞાતા કહું છું અને વૈદિક સિદ્ધાંતાનુસાર વંદનીય પણ તેજ છે. યોગીની સમૃદ્ધિ તેને પ્રાપ્ત થયેલી સમજવી. વધારે શું કહું! તેનાજ યોગથી જ્ઞાનને પણ જીવન મળે છે. હવે આ પુષ્કળ કથન રહેવા દો; કારણ આ રીતે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ અનિત્ય છે એમ જેણે જાણ્યું છે, તેનું વર્ણન કોઇથી પણ થઇ શકે એમ નથી. (૧૪૩)

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके॥

શ્લોકાર્થઃ—તે વૃક્ષની શાખાઓ સત્ત્વાદિ ગુણોથી વધેલી અને શબ્દાદિ વિષયોરૂપી પલ્લવથી યુક્ત હોઇને તે (સત્યલોકપર્યંત) ઉપર તથા (પાતાળલોકપર્યંત) નીચે પ્રસરેલી હોય છે, તેમજ નીચે મનુષ્યલોકમાં આ વૃક્ષનાં કર્મસંબંધી મૂળો એકબીજામાં ગુંથાઇ રહેલાં છે.(૨)

ટીકાઃ—પછી આ પ્રપંચરૂપી વૃક્ષને નીચે શાખાઓ ફૂટી તે જમીનમાં જાય છે, અને પુનઃ તે શાખાઓમાંથી ઉપશાખાઓ ઉત્પન્ન થઇ ઉપર પણ સીધી શાખાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જે ડાળીઓ નીચે આવે છે, તેને પણ મૂળીઓ ફૂટી નીચેની બાજુએ વેલ વધી પાંદડાં આવે છે. આ પ્રમાણે મેં જે પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેનેજ સ્પષ્ટતર કરીને કહું છું તે સાંભળ. અજ્ઞાનરૂપી મૂળમાંથી અષ્ટધા પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થઇને વેદરૂપી વિશાળ વનોનો ઉદ્ભવ થાય છે. પ્રથમ એ વૃક્ષના થડમાંથી સ્વેદજ, જરાયુજ, ઉદ્ભિજ્જ તથા અંડજ, એવી ચાર પ્રચંડ શાખા-

ઓ ફૂટે છે. આ શાખાઓ પૈકી પ્રત્યેક શાખા બળવત્તર થતાં તેમાંથી ચોરાશી લક્ષ યોનિરૂપ ફાંટાઓ ફૂટે છે, અને ફાંટાઓને વળી જીવ-રૂપી ઉપશાખાઓ ફૂટે છે. આ સીધી શાખાઓમાંથી જે આડી ઉપશાખાઓ ફૂટે છે તે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ છે. પછી સ્ત્રી, પુરુષ તથા નપુંસક, એવા વ્યક્તિગત ભેદો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ વિષયોના ભારથી એકબીજાપર ગોઠવાઈ જાય છે. જે પ્રમાણે વર્ષા-ઋતુમાં આકાશમાં નવીન મેઘ છવાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનને લીધે સંધળા આકાર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ગુણક્ષોભરૂપી પવન છૂટતાં શાખાઓ પોતાના ભારથી નમી પરસ્પર ગુંથાઈ જાય છે. તે અ-તીવ વૃદ્ધિ પામવાને લીધે આ ઊર્ધ્વમૂળવાળા વૃક્ષમાંથી નીચે, ઉપર અને મધ્યમાં એવા ત્રણ પૃથક્ ફાંટા ફૂટે છે. રજોગુણની લહેર છૂટી તે જોરથી વાવા લાગતાં મનુષ્યજાતિરૂપી શાખા મજબૂત થાય છે. તે શાખાને ઉપર કિંવા નીચે શાખા ન ફૂટતાં મધ્યમાંજ (મૃત્યુલોકમાં) ચાર વર્ણોરૂપી ચાર આડા ફાંટા જોરથી ફૂટી નીકળે છે. તે ફાંટાઓને વિધિનિષેધરૂપી પત્રો તથા વેદવાક્યોરૂપી કુમળો પાલો આવે છે, અને અર્થ તથા કામનો વિસ્તાર થઈ આ લોકનાં ક્ષણિક સુખનો અંકુર ફૂટે છે. પછી પ્રવૃત્તિમાર્ગની વૃદ્ધિને માટે શુભાશુભ કર્મોના કેટલા ફાંટા ફૂટે છે તેનો તો હિસાબજ નથી. એક તરફ ભોગનો ક્ષય થતાં પા-છળના દેહો શુષ્ક થઈ જઈને નીચે પડે છે તો બીજી તરફ નવા દેહો-રૂપી ફાંટા ફૂટે છે, અને પાંચ વિષયોની સહાયથી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ વિષયરૂપી નવાં નવાં પાન નિત્ય આવે છે. આ પ્રમાણે રજોગુણ-નો પ્રચંડ પવન છૂટવાથી મનુષ્યરૂપી શાખાનો સમુદાય જે સ્થળે વૃદ્ધિંગત થાય છે, તેને મનુષ્યલોક કહેવામાં આવે છે. (૧૬૨)

તેજ પ્રમાણે આ રજોગુણરૂપી પવન ક્ષણભર શાંત થતાં તમો-ગુણરૂપી પવન મહાજોરથી વાવા લાગે છે. પછી આજ મનુષ્યરૂપી શાખાને કુકર્મની ડાળીઓ નીચે ફૂટવા લાગીને નીચે વાસનારૂપી પલ્લવ ફૂટવા માંડે છે. પછી અપ્રવૃત્તિ(ખરાબ માર્ગ)ના મજબૂત સીધા સોટા નીકળી તેને પ્રમાદરૂપી પત્રો તથા શાખાઓ ફૂટે છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદમાં જે નિષેધવચન છે, તે તેના અગ્રભાગમાં ડોલતા પલ્લવ છે. અથર્વવેદમાં જે જારણમારણ નિર્દિષ્ટ કરેલાં છે અને જેમાં પરપીડાને મુખ્ય ગણવામાં આવી છે, એવો ત્રણ પાંદડાંનો વાસ-રૂપી વેલો પ્રસરે છે. પછી ખરાબ કર્મોનાં મૂળો મોટાં થઈ તેને ...રૂપી પુષ્કળ શાખાઓ ફૂટે છે. ભ્રમથી ખરાબ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થવાથી,

ચાંડાલાદિ નીચ યોનિને મોટા ફણગા ફૂટે છે અને મનુષ્યને કર્મભ્રષ્ટની જાતિમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે છે પશુ, પક્ષી, વાઘ, ડુક્કર, વીંછી, [illegible] અનેક [illegible] ફૂટે છે તે અર્જુન! એ પ્રમાણે તે [illegible] અને [illegible] વિષયે [illegible] પ્રમાણે [illegible] પ્રમાણે [illegible] અનેક [illegible] મૂળિયાં [illegible] તે [illegible] મુખ્યત્વેજ [illegible] મૂળ છેવું. [illegible] ઉપર જની [illegible] શાખા છે તેજ [illegible] માંથી નથી પરંતુ [illegible] જાય છે. [illegible] પડતા [illegible] મનુષ્યરૂપી શાખા બને છે [illegible] તોપણ તેમાંથીજ થાય તેમ શાખાનો વિસ્તાર વધે છે, [illegible] સંબંધમાં એમ આ બને છે અર્થાત્ જ્યાંસુધી કર્મ શેષ રહ્યું છે, તેજ પ્રમાણે આ શરીરના સંબંધ- માં શરીર હોય છે ત્યાંસુધી કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકાતું નથી; માટે મનુષ્યદેહજ અન્ય કર્મરૂપી શાખાઓનું મૂળ છે, એમાં સંશય નથી.

તમોગુણનું વાદળ સ્થિર થતાં સત્ત્વગુણનું વાદળ જોરથી છૂટે છે, ત્યારે મનુષ્યાકારરૂપી મૂળને સદ્વાસનારૂપી અંકુર ફૂટે છે અને તેને [illegible]તરૂપી મ્હોર આવે છે. પછી જ્ઞાનના તીક્ષ્ણ બળના યોગથી એક ક્ષણમાં [illegible]દ્ધિને ટીશીઓ ફૂટે છે, પછી બુદ્ધિરૂપી પાંખનો વિસ્તાર થઇ તેમાં [illegible]તિના ફાટા ફૂટે છે, તેના યોગથી બુદ્ધિને વિચાર સૂઝે છે, તે સ્થળે [illegible]દરસથી પરિપ્લુત નિષ્ઠારૂપી પાંદડાં સુશોભિત દેખાય છે અને સત્ત્વ-[illegible]ના અંકુરો સીધા ફૂટી નીકળે છે. પછી સદાચારરૂપી પુષ્કળ અંકુરો [illegible] ફૂટી નીકળી તેના યોગથી ચારે તરફ વેદઘોષ ચાલે છે. શિષ્ટ- [illegible] વેદોક્ત આચરણ તથા નાના પ્રકારનાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મોરૂપી પર્ણોનાં [illegible] ફૂટી નીકળે છે. આ પ્રમાણે શમદમરૂપી કણસલાં અને તપરૂપી [illegible]ઓ ફૂટે છે; તથા વૈરાગ્યરૂપી કુમળી શાખાઓને પ્રેમથી છાતીએ

લગાવે છે. વિશિષ્ટ વ્રતોરૂપી પાંખો અને ધૈર્યરૂપી તીક્ષ્ણ મૂળીઓ ફૂટી
જન્મરૂપી વેગથી ઉપર જાય છે. મધ્યમાં વેદરૂપી પુષ્કળ પાંદડાંઓ ફૂ
તેના યોગથી સત્ત્વરૂપી પ્રચંડ પવન વાય છે, ત્યાંસુધી સુવિદ્યાનો ચા
તરફ પ્રસાર થાય છે. પછી ધર્મરૂપી એક સીધી શાખા નીકળે
અને તેને સ્વર્ગાદિક ફળોની ઉપશાખાઓ ફૂટે છે. બીજી એક ઉપર
રૂપી લાલ શાખા નીકળી તેને ધર્મમોક્ષરૂપી નવીન પલ્લવો ફૂટ્યા
કરે છે. પછી રવિ, ચંદ્ર ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ ગ્રહો તથા પિતર, ઋષિ, વિદ્યા
ધર, એ રૂપી ઉપશાખાઓ ફૂટે છે. આ શાખા કરતાં ઉચ્ચ એવી બી
શાખાઓ ફૂટી તેને ઇંદ્રાદિ લોકરૂપી પુષ્કળ ફળો આવે છે. પછી
ફાંટાપર તપ અને જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા મરીચિ, કશ્યપ ઇત્યાદિરૂપ બી
ઉચ્ચ શાખા આવે છે. આ પ્રકારે માલિકાની રચના થતાં ઉપર શાખા
વિસ્તાર થાય છે અને આ વૃક્ષનું થડ નાનું હોવા છતાં પણ ઉપ
તેને મોટાં ફળો આવે છે. તેનાપર બીજા જે ફાંટા ફૂટે છે તેને,
અર્જુન! બ્રહ્મદેવ અને શિવપર્યંત ઉપર શાખાઓ ફૂટે છે. ફળ
ભારથી ઉપરની શાખાઓ નીચે નમી મૂળની સાથે આવીને અડે
ઇતર વૃક્ષોની પણ એવીજ સ્થિતિ છે કે, શાખાઓને પુષ્કળ ફળો આ
છે એટલે તે નમીને જમીનને અડે છે; તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ
સંસારરૂપી વૃક્ષ જે સ્થળેથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ મૂળ સ્થાનમાં
પુનઃ જ્ઞાનની વૃદ્ધિથી નમી જાય છે; માટે બ્રહ્મા અને શિવની પેલ
તરફ જીવનો વિસ્તાર પહોંચતો નથી. ત્યાંથી પછી આગળ સર્વત્ર બ્રહ્મ
રહેલ છે; પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો. આ બ્રહ્માદિક શાખાઓ, સંસાર
રૂપી વૃક્ષનું મૂળ જે બ્રહ્મ ઊર્ધ્વમાં છે તેની યોગ્યતાએ પહોંચી શકત
નથી. વળી ઉપર જે નિવૃત્તિમાર્ગની સનકાદિકરૂપી શાખા છે તેને મૂ
તથા ફળ હોતાં નથી; પરંતુ તે બ્રહ્મરૂપજ બની રહેલી હોય છે. આ
પ્રમાણે મનુષ્યલોકથી બ્રહ્મલોકપર્યંત પલ્લવયુક્ત અતિ વૃદ્ધિને આ શાખ
પ્રાપ્ત થઇ છે. હે પાર્થ! ઉપરની જે બ્રહ્માદિરૂપ ઉચ્ચ શાખાઓ છે
મનુષ્યરૂપી શાખામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે, માટેજ મનુષ્યરૂપી શાખા
મેં ઉપરની શાખાનું મૂળ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે જે અલૌકિક સંસાર
રૂપી વૃક્ષ ઊર્ધ્વ મૂળ છે અને જેને નીચે અને ઉપર શાખાઓ ફૂટેલી
હોય છે, તેનું વર્ણન અને આ વૃક્ષને ઉપર અને નીચે મૂળો હોય છે
તે સંબંધે સર્વ વિવેચન તને કહી સંભળાવ્યું. હવે આવું જે ભગ-
વાન વૃક્ષ છે તેને કયા ઉપાયોથી ઉખેડી નાખી શકાય છે તે કહું છું તે સાંભળ

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलम् असंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३

શ્લોકાર્થઃ—એ અશ્વત્થ વૃક્ષનું આ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેવું તેનું સત્ય સ્વરૂપ અનુભવમાં આવતું નથી; અને એને અંત, આદિ તથા સ્થિતિ પણ નથી. એવા આ મજબૂત મૂળવાળા વૃક્ષનું દઢ વૈરાગ્યરૂપી શસ્ત્રથી છેદન કરીને; (૩)

ટીકાઃ—પરંતુ હે અર્જુન! તારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે, આ આટલા મોટા પ્રચંડ વૃક્ષને ઉખેડી નાખવાને માટે સાધનો કયાં છે? કારણ કે જેની ઉપરની શાખાની વૃદ્ધિ બ્રહ્મલોકપર્યંત છે અને જેનું મૂળ નિરાકાર બ્રહ્મમાં છે; જે વૃક્ષની નીચે ફૂટેલા ફાંટા સ્થાવરજંગમના તલપ્રદેશમાં પ્રવેશી ગયા છે અને જેના મધ્યભાગમાં મૃત્યુલોક ભરેલા છે; આ પ્રમાણે જે વૃક્ષ અતિ મજબૂત અને અગાધ છે તેનો નાશ કોનાથી થઇ શકે? પરંતુ એવી ક્ષુદ્ર કલ્પના તું તારા મનમાં કદી પણ લાવીશ નહિ! આ વૃક્ષને ઉખેડી નાખવામાં તે શ્રમ શું પડે છે? નાનાં બાળકને જે 'બાઉ' બતાવવામાં આવે છે તેને હાંકી કાઢવો એમાં તે શી મોટી વાત છે? આકાશમાં દેખાતાં ગંધર્વનગરો તોપોવડે તોડી પાડવાં પડે છે કે? સસલાંનાં શિંગડાંને શું કાપી નાખવાં પડે છે? જો આકાશપુષ્પનું અસ્તિત્વ હોય તોજ તેને તોડવાની જરૂર પડે! તેજ પ્રમાણે, હે અર્જુન! આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ખરેજ નથી, તો પછી તેને ઉખેડી નાખવામાં કષ્ટ થાય કે? મેં એ વૃક્ષનાં મૂળો અને શાખાઓવિષે જે વર્ણન કર્યું તે તો વાંઝીઆના ઘરમાં પુષ્કળ છોકરાં-છૈયાં છે એમ કહેવા સમાનજ છે. સ્વપ્નામાં કરેલું ભાષણ જાગ્રત થયા પછી શા કામનું? તેજ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની કથા નિર્મૂલજ છે; નહિતર, જે પ્રમાણે મેં આ વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે જો આ વૃક્ષનાં મૂળો મજબૂત હોઇ એનો વિસ્તાર સત્ય હોય તો કોની માએ સુંઠ ખાધી છે કે તેને ઉખેડી નાખે? શું ફુંક મારવાથી આકાશનો નાશ થાય છે કે? માટે હે ધનંજય! જે પ્રમાણે કાચબીના ઘીની નીજબાની રાબને આપવી અશક્ય છે, તે પ્રમાણે મેં જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું તે સર્વ માયાનુંજ વર્ણન છે. બાપુ! મૃગજળનું તળાવ તો માત્ર દૂરથી લુચ્ચું. તેજ! તેનાં પાણીથી કાંઇ ડાંગર કિંવા કેળનાં વૃક્ષ ઉછરી શકતાં નથી. પ્રથમ અજ્ઞાનજ મિથ્યા છે, તો પછી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની શી કિંમત હોઈ શકે? માટે સંસારરૂપી વૃક્ષ સર્વદૈવ મિથ્યા છે; અને આ વૃક્ષને અંત નથી

એમ કહેવું એ પણ માત્ર વ્યવહારમાં અજ્ઞાન હોય ત્યાંસુધીજ સત્ય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય જાગ્રત થયો નથી, ત્યાંસુધી તેની નિદ્રાનો અંત આવ્યો એમ કહી શકાશે કે? તે પ્રમાણે હે પાર્થ! જ્યાંસુધી બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી, ત્યાંસુધી આ સંસારરૂપી અશ્વત્થનો અંત આવતો નથી. જ્યાંસુધી પવન વાતો બંધ થયો નથી, ત્યાંસુધી સમુદ્રપારના તરંગોનો નાશ થતો નથી. જ્યારે સૂર્યાસ્ત થાય છે ત્યારેજ મૃગજલનો દેખાવ નાશ પામે છે, કિંવા જ્યારે દીપક બૂઝાઇ જાય છે ત્યારેજ તેનો પ્રકાશ નાશ પામે છે. તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ જે અજ્ઞાન, તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય નહિ ત્યાંસુધી નાશ પામતું નથી; તેમજ એ અનાદિ છે એમ કહે છે તે પણ મિથ્યા નથી, પરંતુ તેનાં લક્ષણને અનુરૂપજ છે; કારણકે સંસારરૂપી વૃક્ષમાં સત્યતા તો છેજ નહિ. જે મૂળમાં છેજ નહિ તેનો આરંભજ શી રીતે થઇ શકે? જે વસ્તુ ઉપજી હોય તેને આદિવાળી કહેવી શોભે છે; પરંતુ જે વસ્તુતઃ છેજ નહિ તેનો તે આદિ ક્યાંથી હોય? જેનો જન્મજ નથી તેની માતા કોને કહેવી? માટે આ વૃક્ષ અભાવરૂપજ છે, તેથીજ એને અનાદિ કહેવામાં આવ્યું છે. વાંઝીઆના છોકરાની તે જન્મપત્રિકા બની શકે કે? આકાશમાં લીલાપણું છે એમ શી રીતે કહી શકાશે? હે અર્જુન! આકાશકુસુમનું ડીંટું કોણ તોડી શકશે? માટે જે સંસારરૂપી વૃક્ષને અસ્તિત્વજ નથી, તેનો મૂળારંભ ક્યાંથી હોય? જે પ્રમાણે ઘટોત્પત્તિની પૂર્વે ઘટનો પ્રાગ્ભાવ સ્વાભાવિક રીતેજ અનાદિ છે; તે પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનું મૂળ જે માયા તે સહિત આ સંસાર અનાદિ છે. હે અર્જુન! આ પ્રમાણે તેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી, માત્ર મધ્યમાં (વ્યવહારદશામાં) તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; તે દેખાવ મૃગજલ જેવોજ વ્યર્થ છે; કારણ કે મૃગજળની ઉત્પત્તિ પણ અન્ય નદીઓની માફક એકાદ ગિરિમાંથી થતી નથી અને એકાદ સમુદ્રમાં તેનો લય પણ થતો નથી; એમ છતાં પણ તે મધ્યમાં દેખાય છે, માટે દેખાતી વખત પણ તે સત્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનો આદિ અને અંત જોવા જતાં જણાતો નથી છતાં પણ આશ્ચર્ય તો જુઓ, કે નહિ હોવા છતાં મધ્યમાં ભાસ થાય છે! ઇંદ્રધનુષ્ય જે પ્રમાણે નાના પ્રકારના રંગોથી ભરેલું દેખાય છે, તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું અસ્તિત્વ અજ્ઞાનથીજ સત્ય જેવું જણાય છે. (૨૪૦)

સંસારજ પોતાની સ્થિતિની વેળાએ અજ્ઞાનીની આંખોને ભ્રમમાં ' તેની પાસે પોતાના સત્યત્વનો સ્વીકાર કરાવે છે. જે પ્રમાણે

બહુરૂપી પોતાના ચાતુર્યથી લોકોની દૃષ્ટિને ભ્રમમાં નાખે છે, તે પ્રમાણે સંસાર પણ અજ્ઞાનીઓને ભ્રમમાં નાખે છે; અને આકાશમાં નીલ રંગ નહિ હોવા છતાં પણ જેમ તેમાં નીલ રંગ દેખાય છે, તો શું તે રંગનું અસ્તિત્વ ખરૂં છે કે? સ્વપ્નમાંના પદાર્થો મિથ્યા છતાં સત્ય દેખાય છે, તો તેથી શું તે સ્થાયી રહી શકે છે કે? નહિજ. તે પ્રમાણે આ આભાસમાત્ર સંસારનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છેજ નહિ. તે દેખાય છે છતાં એક ક્ષણભર પણ એક દશામાં રહેતો નથી. આ સંસાર સત્ છે એમ ધારીને તેને ગ્રહણ કરવા જઇએ છીએ તો તે હસ્તગત થતો નથી. માંકડું જેવી ચેષ્ટા કરે છે તેવુંજ પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે છે; પરંતુ તે અસ્તિત્વ સત્ય હોતું નથી. તરંગોની ત્વરા અને વિજના ચમકારા કરતાં પણ આ વિશ્વાભાસરૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને લય વિશેષ વેગવાન હોય છે. ગ્રીષ્મઋતુનો પવન સામેથી આવે છે કિંવા પાછળથી આવે છે તે સમજી શકાતું નથી, તેવીજ આ મિથ્યા સંસારરૂપી વૃક્ષની સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે આ વૃક્ષને આદિ, અંત, સ્થિતિ અને રૂપ નથી,તો પછી તેને ઉખેડી નાખવામાં શ્રમ પડશે કે? (૨૪૭)

હે અર્જુન! આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધેજ આ વૃક્ષ મજબૂત થયું છે, માટે હવે આત્મજ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી એને કાપી નાખ; કારણ કે જેના અજ્ઞાનથી જે ભાસે છે તેનાજ જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે, અન્ય કશાથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે એનું છેદન કરવાને માટે માત્ર એક બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય જેટલા આસુરી ઉપાયો કરશે, તેટલો તું આ સંસારમાં અધિકાધિકજ ગુંચવાઈ જશે. પછી તું કેટલી શાખાઓપર ચાલશે, તથા ઉપર અને નીચે આવેલા કેટલા ફાંટાઓપર જશે? તેનો નિયમ રહેનાર નથી. માટે એનું જે મૂળ અજ્ઞાન તેને તું પ્રથમથીજ છેદી નાખ. રજ્જુમાં ભાસેલા સર્પને મારવાને પુષ્કળ લાઠીઓ લાવવી તે જેમ મિથ્યા કાળક્ષેપ કરવા સમાનજ છે; મૃગજળની મોટી નદી તરી જવાને માટે નાવ શોધવાની દોડાદોડ કરતાં જેમ એકાદ માણસ અરણ્યમાં આવેલા વહોળામાં ખરેખાત ડુબી જાય; તે પ્રમાણે હે વીર અર્જુન! આ મિથ્યા સંસારની નિવૃત્તિના ઉપાય શોધતાં મનુષ્ય ભ્રમમાં પડે છે; અને પોતાના ખરા જ્ઞાનનો લોપ થવાથી, તેના અંગમાં 'સંસાર સત્ય છે' એવું જે ભૂત ભરાયેલું હોય છે, તે વૃદ્ધિનેજ પામે છે. હે ધનંજય! સ્વપ્નમાં લાગેલા અસિના પ્રહારનું ઔષધ જે પ્રમાણે જાગૃતિજ છે, તે પ્રમાણે જે સંસારની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનમાંથી થાય છે તેનું છેદન કરવાને માટે જ્ઞાનનુંજ ખડ્ગ

છે; પરંતુ તે જ્ઞાનનું ખડ્ગ સરળતાથી વાપરી શકાય એટલું બુદ્ધિમાં વૈરાગ્યનું બળ હોવું જોઇએ. વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થતાં શ્વાનના ઓકેલા અન્નપર જેટલી પ્રબળ ત્યાગવૃત્તિ થાય છે તેટલી તીવ્ર ત્યાગબુદ્ધિ ત્રૈલોક્યના સર્વ ભાગોપર ઉત્પન્ન થવી જોઇએ. હે અર્જુન! પદાર્થમાત્ર પ્રત્યે આટલો તીવ્ર અનાદર ઉત્પન્ન થાય એવો દૃઢ વૈરાગ્ય હોવો જોઇએ. પછી દેહની અહંતારૂપી મ્યાન વૈરાગ્યરૂપી ખડ્ગપરથી એકદમ કાઢી નાખીને વિચારયુક્ત બુદ્ધિરૂપી હાથમાં તે ગ્રહણ કરવું જોઇએ. પછી તે ખડ્ગને વિવેકરૂપી સરાણપર ચઢાવીને તીક્ષ્ણ અણીદાર કરવું અને તેને અહમાત્મારૂપી પાણી ચઢાવવું. આટલું થયા પછી નિશ્ચયરૂપી મૂઠ હાથમાં ગ્રહી તથા મનન કરીને તે ખડ્ગ એક-બે વાર અજમાવી જોવું. પછી જ્ઞાનખડ્ગનું તથા આપણું નિદિધ્યાસનથી ઐક્ય થયા પછી તે વૃક્ષ આપણી સમક્ષ ઉભું પણ રહેશે નહિ, તો પછી ઘાવ તે કોને મારવો? તે આત્મજ્ઞાનરૂપી શસ્ત્ર અદ્વૈતપ્રભાના તેજથી ભવરૂપી વૃક્ષને ક્યાંય પણ શેષ રહેવા દેશે નહિ. શરદ્‌ઋતુના પ્રારંભનો પવન જે પ્રમાણે આકાશમાંનાં સર્વ વાદળાંને દૂર કરે છે, અથવા જે પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાં સર્વ અંધકારનો લય થાય છે, કિંવા જાગ્રત થતાંની સાથે સ્વપ્નમાંની ઘટનાઓ નાશ પામે છે; તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનાનુભવરૂપી ધારની તીક્ષ્ણતાથી સંસારરૂપી તરુનો નાશ થાય છે. તે વખતે જે પ્રમાણે ચંદ્રપ્રકાશ પડવાથી મૃગજળ દેખાતું નથી, તે પ્રમાણે સંસારરૂપી વૃક્ષના ઉપરનાં તથા નીચેનાં મૂળો તથા નીચે વધેલો સર્વ વિસ્તાર નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે હે વીરોત્તમ અર્જુન! આત્મજ્ઞાનરૂપી ખડ્ગથી આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષને મૂળસહિત છેદી નાખ. (૨૬૬)

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

શ્લોકાર્થઃ—પછી જે પદને પ્રાપ્ત થવાથી લોકો પુનઃ આવતા નથી, તે પદને શોધી કાઢવું જોઇએ. જેમાંથી અનાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલી છે, તેજ આદ્ય પુરુષને હું શરણે છું એવી ભાવનાથી તે પદને શોધી કાઢવું જોઇએ. (૪)

ટીકાઃ—પછી 'इदं' (આ) અને 'अहं' (હું) વૃત્તિથી મુક્ત એવા આપણા સ્વરૂપને આપણે જોવું; પરંતુ જે પ્રમાણે ગમાર લોકો પોતાનું રૂપ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત કરીને દ્વૈતભાવથી જુએ છે, તે પ્રમાણે આત્મામાં દ્વૈત ઉત્પન્ન કરીને તું તેને જોઇશ નહિ. હે અર્જુન! પાણી સૂકાઇ જવાથી તેમાંનું પ્રતિબિંબ મુખ્ય બિંબની સાથે તાદાત્મ્ય

પામે છે; અથવા ઘડો ફૂટી જવાથી તેમાંનું આકાશ મહદાકાશમાં મળી જાય છે; કિંવા કાષ્ઠ નષ્ટ થવાથી તેમાંનો અગ્નિ સ્વસ્વરૂપમાં લય પામે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આપણામાંજ આપણા સ્વરૂપને જોવું જોઈએ. જે પ્રમાણે જીહ્વા પોતાનો સ્વાદ ચાખે કિંવા આંખો પોતાની કીકીને જુએ; તેવુંજ આ આપણામાં આપણા સ્વરૂપને જોવું એ છે. જેમ પ્રકાશ પ્રકાશમાં, આકાશ આકાશમાં અથવા પાણી પાણીમાંજ હોય છે; તેમ આપણું સ્વરૂપ આપણામાંજ છે. તેને દ્રષ્ટા બન્યાવિનાજ દેખવું જોઈએ; જ્ઞાતા થયા વિનાજ જાણવું જોઈએ. એ સ્થાનનેજ આદ્યપુરુષ કહેવામાં આવે છે. તેમાં ઉપાધિનો આશ્રય કરીને શ્રુતિ લાંબી લાંબી જીભ કાઢી નામરૂપનું વ્યર્થજ વર્ણન કરે છે. (૨૭૬)

આવા મહાન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાને માટે સ્વર્ગ અને સંસારથી કંટાળી જે મુમુક્ષુ 'પુનઃ પાછા આવીશુંજ નહિ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને યોગજ્ઞાન તરફ જવાને નીકળે છે; અને સંસારને હાથતાળી આપી વૈરાગ્યસંપન્ન થઇ, કર્મથી પ્રાપ્ત થનાર અત્યંત મહાન ઐશ્વર્ય જે બ્રહ્મલોક તેને પણ તે ઓળંગી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં પણ હું વૈરાગ્યસંપન્ન કિંવા જ્ઞાનસંપન્ન છું એવું સૂક્ષ્મ અભિમાન રહેવાનો સંભવ છે; તેનો પણ ત્યાગ કરી વિચારવાન મુમુક્ષુ પોતાના મૂળ ગૃહ પ્રતિ જાય છે. આ નિજસ્વરૂપમાં આટલો મોટો વિશ્વપરંપરાનો વેલો વધ્યો છે એમ સામાન્ય શાસ્ત્રો કિંવા લોકો કહે છે, પરંતુ એમ કહેવું વ્યર્થ છે. જે પ્રમાણે ભાગ્યહીન પુરુષની આશાવલ્લી વૃદ્ધિંગત થતી જાય છે, તેજ પ્રમાણે નિજસ્વરૂપમાં વિશ્વપરંપરાની વલ્લરિના વિકાસનું કથન સમજી લેવું; કારણ કે પરમાત્મવસ્તુનું અજ્ઞાનજ વિશ્વના જ્ઞાનને અવકાશ આપે છે; અને તે અજ્ઞાનેજ કાલત્રયમાં જેનું અસ્તિત્વ નથી એવા હું-તુંપણાને સર્વ જગતમાં ફેલાવી દીધું છે. માટે હે અર્જુન! આ રીતે વિશ્વની પણ પૂર્વે રહેલું જે બ્રહ્મ તેજ આપણું નિજ સ્વરૂપ છે, એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ. જે પ્રમાણે કંઠી કંઠીનોજ વિષય બને, તે પ્રમાણે નિજસ્વરૂપદર્શનના સંબંધમાં પણ સમજવું. હે ધનંજય! તે નિજપદ(આત્મસ્વરૂપ)ના દર્શનનું બીજું એક લક્ષણ એવું છે કે, એ દર્શન થતાં ત્યાંથી પાછા ફરી શકાતુંજ નથી. મહાપ્રલયકાળે જે પ્રમાણે સર્વત્ર જળ, જળ અને જળજ હોય છે, તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનના યોગથી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મનું આત્મસ્વરૂપથી દર્શન કરે છે; તે સ્વસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થાય છે.

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनि-

वृत्तकामाः । द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જેનું અભિમાન અને જેનો મોહ લય પામ્યાં છે, જેણે વિષયાસક્તિરૂપી દોષને જીત્યો છે, જે આત્મચિંતનમાં સદૈવ રમમાણ હોય છે, જેમની સર્વ કામનાઓનો લય થયો છે અને જે સુખદુઃખરૂપી દ્વંદ્વથી મુક્ત થયા હોય છે, એવા જ્ઞાતાઓજ તે શાશ્વત પદને પામે છે.

ટીકાઃ—વર્ષાઋતુની આખરે જેમ મેઘ આકાશને છોડી જાય છે, તેમ જેના મનને મોહ અને અભિમાન આપોઆપ છોડીને ચાલ્યાં જાય છે; નિર્ધન કે નિષ્ઠુર મનુષ્યને તેનાં સગાંઓ છોડી દે, તેમ વિકારો જેનાથી નાસી જાય છે; કેળાં આવ્યા પછી કેળનું ઉન્મૂલન થઇ જાય, તેમ સ્વરૂપલાભથી જેની ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે મંદ પડવા માંડે છે; વૃક્ષને આગ લાગવાથી પક્ષીઓ તેનો ત્યાગ કરે, તેમ જેને સર્વ વિષયો છોડી જાય છે; જે ભેદબુદ્ધિરૂપી ભૂમિપર સર્વ દોષરૂપી અંકુરો ફૂટે છે, તે ભેદબુદ્ધિનું નામ સુદ્ધાં જે જાણતો નથી; સૂર્યોદય થતાં રાત્રિ આપોઆપ લય પામે, તેમ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી જેનું દેહવિષયક અભિમાન અજ્ઞાનસહિત નાશ પામે છે; આયુષ્યહીન મનુષ્યને જીવ એકાએક છોડી જાય, તેમ મોહમાં નાખનારું દ્વૈત જેને છોડી જાય છે; પારસમણિને જેમ લોખંડ દુર્લભ છે, કિંવા જેમ સૂર્યને તિમિર અપ્રાપ્ત હોય છે; તે પ્રમાણે જેનામાં દ્વૈતબુદ્ધિનો સદૈવ તોટો હોય છે; જે દેહાભિમાનને ધારણ કરવાથી સુખદુઃખરૂપી દ્વંદ્વ લાગુ થાય છે, તે દ્વૈત તો જેની સન્મુખ આવતુંજ નથી; જેમ જાગ્રત થયા પછી સ્વપ્નમાં મળેલા રાજ્ય કિંવા મૃત્યુનો હર્ષશોક થતો નથી અથવા જેમ ગરુડની પાસે સર્પ આવતો નથી; તેમ સુખદુઃખરૂપી પુણ્યપાપને ઉત્પન્ન કરનારૂં દ્વૈત જેને દબાવી શકતું નથી (તે વિકારરહિત થયેલો પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મળી જાય છે.) જેમ વિવેકી રાજહંસ અસાર પાણીને છોડી દઈ સત્ત્વવાન દૂધનુંજ પાન કરે છે, સૂર્ય પૃથ્વીપર જળવૃષ્ટિ કરીને પાછો તેને કિરણદ્વારા શોષી લે છે; તેમ આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થવાથી જે બ્રહ્મ ચારે તરફ વિખરાયો છે, તેને તે જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે એકત્ર કરી લે છે. વધારે શું કહું? જેમ ગંગા સમુદ્રમાં મળવાથી તેનું ગંગાપણાનું નામ અને રૂપ સમુદ્રમાં લીન થઇ જાય છે; તેમજ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરનાર જે વિચાર, તે પણ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં તેમાંજ લીન થાય છે.

જેમ સર્વત્ર આકાશ રહેલું હોવાથી તે એક ગ્રામથી બીજે ગ્રામ જઇ શકતું નથી; તેમ સર્વ વસ્તુ નિજસ્વરૂપ બનવાથી તેને કોઇ પણ પદાર્થની અભિલાષા રહેતી નથી. જેમ અગ્નિના ડુંગરપર કોઇ પણ જાતનું બી ઉગતું નથી, તેમ જેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો છે તેના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ વિકાર ઉદ્દભવતો નથી; સમુદ્રમંથનસમયે ક્ષીરસમુદ્રમાં નાખેલા મંદરાચલને તેમાંથી કાઢી લીધો એટલે તે સમુદ્ર સ્થિર થાય છે, તેમ આત્મપ્રાપ્તિ થવાથી તેના મનમાં તે કામવાસના શાંત થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે ચંદ્ર ષોડશ કળાથી પ્રકાશિત થયા પછી કોઈ પણ બાજુએ કાળો દેખાતો નથી, તેમ આત્મપ્રાપ્તિ થવાથી તેના મનમાં કોઇ પણ ઈચ્છા ઉત્પન્નજ થતી નથી. આવી અનુપમ વાતો તને કેટલી કહું? જેમ વાયુની આગળ પરમાણુ ટકતો નથી, તેમ વિષયનું નામ પણ તેને ગમતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં તપ્ત થઇને જે ઉપર કહેલા વિકારોથી રહિત થયો હોય છે; તે પુરુષ સુવર્ણમાં સુવર્ણ ભળે તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપમાં ભળી જાય છે કે જે પદનો કદી પણ નાશ થતો નથી. જે દૃશ્યરૂપે દેખી શકાતું નથી; જ્ઞેયરૂપે જાણી શકાતું નથી; અથવા જેને અમુકતરીકે પીછાણી શકાતું નથી; (૩૦૭)

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥६॥

શ્લોકાર્થઃ—તે પદને પ્રકાશિત કરવાને સૂર્ય, ચંદ્ર કિંવા અગ્નિ સમર્થ નથી અને જે પદને પ્રાપ્ત થયેલા લોકો પુનઃ પાછા આવતા નથી, તે મારૂં પરમ ધામ (ઉત્તમ પદ) છે. (૬)

ટીકાઃ—દીપક, ચંદ્ર અને સૂર્યના પ્રકાશથી જે આ સર્વ જગત પ્રકાશિત થાય છે અને દૃષ્ટિએ પડે છે, તે સર્વ પરમાત્મવસ્તુના અજ્ઞાનને લીધેજ દૃષ્ટિએ પડે છે. જેમ જેમ છીપનું છીપપણું લુપ્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ ચાંદીનું રૂપ પ્રકટ થતું ચાલે છે; કિંવા જેમ જેમ રજ્જુનો લોપ થતો જાય છે, તેમ તેમ સર્પનું રૂપ પ્રકટતું જાય છે; તેજ પ્રમાણે જે ચંદ્ર-સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે, તે તે સર્વ તેઓના તેજરૂપ સર્વત્ર સમાનપણે ભરપૂર રહેલી પરમાત્મવસ્તુને લીધેજ છે અને તેની છાયારૂપજ છે. વસ્તુઓને તેજ અને ગતિ આપનાર માત્ર બ્રહ્મજ છે, અને આ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે ચંદ્રસૂર્ય સહ-વર્તમાન સમગ્ર જગતનો લોપ થાય છે. જેમ સૂર્યોદય થતાં નક્ષત્રો-સહિત ચંદ્ર નિસ્તેજ થાય છે, કિંવા જાગ્રત થતાંની સાથે જેમ સ્વપ્નનો

પસારો લય પામી જાય છે, અથવા સંધ્યાકાળ થતાં મૃગજળ નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણે જે વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થતાં કોઇ પણ ચીજનો આભાસ રહેતો નથી; તેજ મારૂં મુખ્ય નિજસ્થાન છે. તે સ્થળે જે પહોંચી જાય છે તે, પાણી સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી પાછું નદીમાં આવતું નથી, તે પ્રમાણે સંસારમાં પાછા આવતા નથી. મીઠાની બનાવેલી હસ્તિની સમુદ્રમાં બૂડાડયા પછી પાછી બહાર નીકળતી નથી, કિંવા આકાશમાં પહોંચેલી અગ્નિજ્વાલા નીચે પાછી આવતી નથી; અથવા જેમ તપ્ત કરેલા લોખંડપર નાખેલું પાણી પાછું મળી શકતું નથી; તે પ્રમાણે જે પુરુષ શુદ્ધ જ્ઞાનદ્વારા મારામાં ઐક્ય પામે છે, તે પુનર્જન્મથી મુક્ત થાય છે. (૩૨૦)

ભગવાનનું આવું કથન સાંભળી બુદ્ધિરૂપ પૃથ્વીનો રાજા અર્જુન બોલ્યોઃ–હે પ્રભો! આજે આપે મારાપર કૃપા કરી છે; પરંતુ મારી એક પ્રાર્થના છે તે પ્રતિ લક્ષ આપો. જેઓ આપના સ્વરૂપમાં મળ્યા પછી પાછા આવતા નથી, તે પૂર્વે આપના સ્વરૂપથી ભિન્ન હતા કે અભિન્ન? જો તે અનાદિસિદ્ધ ભિન્ન હોય તો તે પાછા આવતા નથી, એ કહેવું યથાર્થ નથી; કારણ કે ભ્રમર પુષ્પમાંના મકરંદનું સેવન કરે છે તે શું પુષ્પ બની જાય છે કે? લક્ષ્ય(નિશાન)થી ભિન્ન એવું જે બાણ, તે છોડવામાં આવતાં જે પ્રમાણે લક્ષ્યને ભેદીને પુનઃ નીચેજ પડે છે, તે પ્રમાણે જે ભિન્ન હોય તે પાછા આવતા હોવાજ જોઇએ; માટે તમારા સ્વરૂપમાં મળ્યાથી પાછું આવી શકાતું નથી, એ કહેવું સયુક્તિક નથી. વળી તે પુરુષ, સ્વભાવતઃ આપનુંજ રૂપ (આપથી અભિન્ન) છે તો કોણ કોને જઇ મળે છે? શસ્ત્ર શું પોતાનુંજ પોતે છેદન કરી શકે છે કે? માટે હે દેવ! તમારા સ્વરૂપની સાથે જેનું ઐક્ય થયું છે તેને, શરીરથી અભિન્ન અવયવોની માફક, તમારો સંયોગ કિંવા વિયોગ થાય છે એમ શી રીતે કહી શકાશે? તેમજ જે પ્રથમથીજ તમારા સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તેઓ કદી પણ તમારા સ્વરૂપમાં ઐક્ય પામશે નહિ; તો પછી તે પાછા આવે છે કિંવા નથી આવતા એવો વ્યર્થ શબ્દોપચાર શામાટે કરવો જોઇએ? હે સર્વત્ર સુખવાળા શ્રીકૃષ્ણ! આપના સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી કોણ પાછા આવતા નથી? તે મને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવો.

અર્જુનની આ શંકા સાંભળી તેના જ્ઞાનને માટે સર્વજ્ઞશિરોશ્રીકૃષ્ણ સંતુષ્ટ થયા. તે બોલ્યાઃ–હે મહામતે! મને પ્રાપ્ત થયા જે પાછા આવતા નથી, તે જીવો મારાથી ભિન્ન અને અભિન્ન

પણ કહી શકાય. ઊંડા વિવેકથી જોવામાં આવે તો મારા અને તેમના સ્વરૂપમાં ભેદજ નથી; અને ઉપર ઉપરથી જોવામાં આવે તો તે મારાથી પૃથક્ પણ દેખાય છે. પાણીપર ઉઠતા તરંગો જેમ પાણીથી ભિન્ન દેખાવા છતાં વસ્તુતઃ તે ચોખ્ખું પાણીજ હોય છે; કિંવા સુવર્ણના અલંકારો સુવર્ણથી પૃથક્ દેખાવા છતાં વિચારપૂર્વક જોતાં તે સુવર્ણજ છે; તે પ્રમાણે હે કિરીટિ! જ્ઞાનદષ્ટિથી જોતાં તે મદ્રૂપજ છે; અને તેનામાં અને મારામાં જે ભિન્નત્વ દેખાય છે તે અજ્ઞાનને લીધેજ છે. વાસ્તવિક પરમાત્મદષ્ટિથી જોતાં ભિન્નાભિન્નત્વનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે એટલું પણ દ્વૈત મારામાં ક્યાં છે? સૂર્યબિંબ સર્વ આકાશને પોતાના ઉદરમાં સમાવી દે તો તેનું પ્રતિબિંબ પછી શેમાં દેખાય? અને કિરણો કોના-પર પડે? કિંવા હે અર્જુન! કલ્પાંતનાં પાણીથી સર્વ સૃષ્ટિ જળમય થઇ જાય તો પછી ખાબોચીયાં ભરાયાં કે ન ભરાયાં એવો પ્રશ્ન ક્યાંથી ઉદ્ભવે? અક્રિય એકરસ એવો જે હું તેને અંશ ક્યાંથી હોય? પાણી સીધું હોવા છતાં પણ જેમ પ્રવાહના જોશને લીધે વાંકું વહેવા લાગે છે, કિંવા પાણીની ઉપાધિથી જે પ્રમાણે બીજો સૂર્ય દેખાય છે; આકાશ જેમ ઘટ અને મઠની ઉપાધિથી ગોળ તથા ચતુષ્કોણ દેખાય છે; નિદ્રાની ઉપાધિથી સ્વપ્નમાં જેમ મનુષ્ય રાજા બની જાય છે, ત્યારે તેની પ્રજા ઇત્યાદિ પણ જેમ તે પોતેજ બની રહે છે; કિંવા ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણમાં ભેળવાળું સોનું મેળવવાથી તે કસમાં કમી ઉતરે છે; તે પ્રમાણે જ્યારે મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્વમાયાથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેને લીધે હું કોણ છું, એવો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થઇને વિચારાંતે હું દેહજ છું, એવો નિશ્ચય થાય છે.

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—મનુષ્ય લોકોમાં મારોજ સનાતન જીવરૂપી અંશ છે. તે પ્રકૃતિમાંની પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા મનને આકર્ષે છે. (૭)

ટીકાઃ—આ પ્રકારે શરીર પરિમિત આત્મા છે એવો જ્યારે નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તે જીવ મારો અંશ છે એમ તેને ભાસે છે. પવનને લીધે સમુદ્રપર તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે જે પ્રમાણે સમુદ્રનો એક નાનો અંશ હોય એમ ભાસે છે; તેમ હે પાંડુસુત! દેહમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થતાં તે જડદેહનો ચાલક આ મૃત્યુલોકમાં હું પોતેજ જીવરૂપે બનું છું. તેજ જીવની દૃષ્ટિથી જે આ સર્વ વ્યાપાર ચાલે

છે તેને જીવલોક (સૃષ્ટિ) કહેવામાં આવે છે. જન્મ અને મૃત્યુને સત્ય માનવામાં આવે છે તેજ દશાને હું જીવલોક કિંવા સંસાર કહું છું. આવા જીવલોકમાં જે પ્રમાણે ચંદ્ર પાણીથી પૃથક્ હોવા છતાં પણ પાણીમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડવાથી તેમાં ચંદ્ર હોય એવો ભાસે છે, તે પ્રમાણે મારા સંબંધમાં પણ સમજવું. હે અર્જુન! સ્ફટિકમણિને કુંકુમ ઉપર મૂકવાથી પ્રેક્ષકને તે રક્ત વર્ણનો દેખાય છે, તથાપિ તે કાંઇ તે વર્ણનો હોતો નથી; તે પ્રમાણે મારૂં અનાદિત્વ નષ્ટ થતું નથી અને અક્રિયત્વ પણ ખંડિત થતું નથી; તથાપિ મને જે કર્તા અને ભોક્તા કહેવામાં આવે છે તે કેવળ ભ્રાંતિજ છે, એમ તું સમજ. કિંબહુના, આ પરમ વિશુદ્ધ આત્મા પ્રકૃતિની સાથે ઐક્ય પામીને પ્રકૃતિની ઉપાધિથીજ તેના ધર્મમાં પોતાને બાંધી લે છે. પછી મન તથા શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, જે પ્રકૃતિથી ઉપજેલી અને પ્રકૃતિનીજ હોય છે તેને પોતાની માનીને તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં સંન્યાસી સ્વતઃજ પોતાનું કુટુંબ બનીને સંસારનો ઠાઠ જમાવી દે છે અને તેના મોહથી સંસારનાં સુખદુઃખ ભોગવે છે; તે પ્રમાણે પોતાની વિસ્મૃતિ થવાથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિમય માની તેના અનુરોધથી તેનાંજ કર્મો કરવાને ઉદ્યત થાય છે. તે મનરૂપી રથપર બેસી શ્રવણેંદ્રિયના દ્વારથી બહાર નીકળી, શબ્દરૂપી અરણ્યમાં સંચાર કરે છે. પ્રકૃતિની લગામ હાથમાં ધરીને કોઇ વાર તે ત્વચાના દ્વારથી સ્પર્શરૂપી ઘોર વનમાં જાય છે, તો કોઈક વેળા નેત્રનાં દ્વારથી બહાર પડી રૂપવિષયના ડુંગરપર સ્વચ્છંદે હીંડે છે; કિંવા હે સુભટ! કોઇ વાર જીહ્વાના દ્વારથી બહાર પડી રસની ગુફામાં પ્રવેશી જાય છે. વળી મારો અંશ જે આ જીવ, તે કોઈ વાર નાકના દ્વારથી બહાર પડી સુગંધના અરણ્યમાં ભટકે છે. આ પ્રમાણે દેહ અને ઇંદ્રિયોનો નાયક જીવાત્મા મનની સાથે મળીને પંચેંદ્રિયના વિષય જે શબ્દાદિક તેનો ઉપભોગ લે છે.

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥८॥

શ્લોકાર્થઃ—વાયુ જે પ્રમાણે પુષ્પાદિકમાંથી સૌગંધ્ય લઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જીવ પૂર્વનું શરીર છોડી બીજું શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે મન તથા ઇંદ્રિયોને પોતાની સાથે લેતો જાય છે. (૮)

ટીકાઃ—પરંતુ જીવનું કર્તૃત્વ કિંવા ભોક્તૃત્વ ત્યારેજ દૃષ્ટિએ પડે છે કે જ્યારે તે એકાદ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. જે પ્રમાણે એકાદ શ્રીમન્ત

તથા વિલાસી પુરુષનું ઐશ્વર્ય જ્યારે તે એકાદ રાજમહાલયમાં રહેવાને આવે છે ત્યારેજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે જ્યારે જીવ દેહ ધારણ કરે છે, ત્યારેજ જીવના અહંકારનો વિકાસ કિંવા વિષયેંદ્રિયોની ધામધૂમ દૃષ્ટિએ પડે છે; અથવા જ્યારે જીવ દેહનો ત્યાગ કરી જાય છે ત્યારે તે પોતાની સાથે અનિત્ય રહેલી મન તથા ઇંદ્રિયોરૂપી સંપત્તિને લેતો જાય છે. જે પ્રમાણે અતિથિ ભોજન કરવાને આવે ત્યારે તેનું અપમાન કરી તેને પાછો કાઢવામાં આવે તો તે યજમાનનું પુણ્ય તે પોતાની સાથે લઇ જાય છે; કિંવા જે પ્રમાણે દોરી કાઢી નાખવાથી કળસૂત્રી પૂતળાંઓનો નાશ થાય છે; અથવા સૂર્ય અસ્ત થતાં લોકોની દૃષ્ટિને પોતાની સાથે લેતો જાય છે; વધુ શું કહું! પવન જે પ્રમાણે પોતાની સાથે પુષ્પમાંનો સુવાસ લેતો જાય છે, તે પ્રમાણે હે ધનંજય! જીવ દેહને છોડે છે ત્યારે પોતાની સાથે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા છઠ્ઠું મન લેતો જાય છે. (૩૬૭)

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

શ્લોકાર્થઃ—તે જીવ કર્ણ, નેત્ર, ત્વચા, જીહ્વા, ઘ્રાણ તથા મનનો અધિષ્ઠાતા થઇને વિષયોનો ઉપભોગ લે છે. (૯)

ટીકાઃ—પછી તે સંસારમાં વા સ્વર્ગલોકમાં જ્યાં જ્યાં અને જેવા જેવા દેહ ધારણ કરે છે, ત્યાં ત્યાં મન વગેરે છ ઇદ્રિયોનો પસારો પુનઃ ફેલાય છે. હે અર્જુન! દીપક ઓલવાતાં જે પ્રમાણે તે પોતાના તેજની સાથે નષ્ટ થાય છે, પરંતુ પુનઃ પ્રદીપ્ત થતાંની સાથે સાથે પાછો તેવીજ રીતે પ્રકાશે છે; માટે હે અર્જુન! આ પ્રકારના વ્યવહારમાં અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં એમ લાગે છે કે, આત્માજ આ દેહમાં આવ્યો અને તેણેજ વિષયોનો ઉપભોગ લીધો અથવા તેજ આ દેહ છોડી ગયો. બાકી જન્મ લેવો અને મૃત્યુ થવું કિંવા ક્રિયા કરવી અથવા વિષયોનો ઉપભોગ લેવો એ તો વાસ્તવમાં પ્રકૃતિનાજ ધર્મો છે. અજ્ઞાનીઓજ એને આત્માના ધર્મો માને છે. (૩૭૨)

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥
यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥

શ્લોકાર્થઃ—દેહથી વિયુક્ત કિંવા દેહમાં નિવાસ કરનાર, શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપભોગ લેનાર અથવા સુખદુઃખાદિકથી યુક્ત રહેનાર જે જીવ, તેનું સત્સ્વરૂપ મૂઢજનોને દેખાતું નથી; પણ જેને જ્ઞાનચક્ષુ હોય છે તેનેજ તે દેખાય છે. (૧૦) યત્ન કરનારા યોગીઓ પોતાનામાં (બુદ્ધિમાં) રહેલા આત્માને જુએ છે; અને જે શાસ્ત્રસંસ્કારરહિત તથા અવિચારી હોય છે, તેને યત્નોવડે પણ જીવનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી.

ટીકાઃ—દેહ ઉત્પન્ન થઇ તેમાં ચેતન આવ્યું કે તેને લોકો જન્મ થયો એમ કહે છે; તેજ પ્રમાણે હે સુભદ્રાપતે! તેની સંગતિથી ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનું સેવન કરે છે તેને તેઓ "જીવ ઉપભોગ લે છે" એમ કહે છે. અરે! શરીર ક્ષીણ થઇ ભોગ ભોગવવા આપોઆપ બંધ પડે છે અને દેહ પડીને નષ્ટ થાય છે, એટલે "જીવ ગયો" એવું તેઓ બૂમરાણ કરી મૂકે છે. હે પાંડવ! વૃક્ષ હાલતાં હોય ત્યારેજ પવનનું અસ્તિત્વ માનવું અને જે સ્થળે વૃક્ષો ન હોય તે સ્થળે પવનનો લોપ માનવો કે? કિંવા સામે આરસી રાખીને તેની અંદર આપણું રૂપ જોઇએ ત્યારેજ શું આપણું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે કે? તેની પૂર્વે શું આપણો અભાવ હોય છે કે? અથવા તે આરસી એક બાજુપર મૂકીએ અને આપણું રૂપ જોતા અટકીએ તો શું આ જગતમાંથી આપણે નષ્ટ થયા એમ માનવું કે! માટે આવવું-જવું એ આરસીના પ્રતિબિંબનું છે, આપણું નથી. ગડગડાટનો શબ્દ એ આકાશનોજ ગુણ છતાં જેમ લોકો તેને વાદળનો કહે છે; અથવા અભ્રો દોડતાં હોય છે ત્યારે પણ લોકો ચંદ્રનેજ દોડતો કહે છે, તે પ્રમાણે મોહથી અંધ થયેલા લોકો દેહ ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે એટલે અવિક્રિય આત્માજ જન્મે છે અને નષ્ટ થાય છે, એવું માની બેસે છે. આ શરીરમાં આત્મા તો આત્મસ્વરૂપમાંજ સ્થિત હોય છે, તથા સાક્ષી છે એમ જોનારા વિચારવાન લોકો જુદાજ છે. દેહ એ તો જીવને રહેવાની કોથળીજ છે, એમ તેઓ જ્ઞાનના પ્રકાશથી જોઇ શકતા હોવાથી તેમની આંખો તેમાં ભ્રમિત થઇ જતી નથી. જે પ્રમાણે ગ્રીષ્મઋતુમાં પુષ્કળ અભ્રો આકાશને આચ્છાદિત કરી દે તોપણ તેમાંથી સૂર્યકિરણો બહાર આવ્યા વિના રહેતાં નથી, તેમ જ્ઞાનની પ્રભાથી જેની સ્ફુર્તિ સ્વરૂપના નિવાસસ્થાનપર્યંત પહોંચી છે તે જ્ઞાની ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ. વચ્ચે પણ આત્માને અકર્તાજ માને છે. નક્ષત્રોથી ભરેલું આકાશ સમુદ્રમાં દેખાય એટલે

તે કાંઈ ઉપરથી તૂટી પડી નીચે આવ્યું હોતું નથી, પરંતુ પોતાના સ્થાનમાંજ હોય છે અને સમુદ્રમાં જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે મિથ્યા છે; તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં કર્તાભોક્તાતરીકે દેખાય છે તોપણ તે અકર્તાજ છે. તરંગોને લીધે ચંદ્રમાં ચાંચલ્ય જણાય છે, તોપણ તે તો પોતાના સ્થાનમાં સ્થિરજ હોય છે; કિંવા ખાબોચીઆનાં પાણીમાં સૂર્ય દેખાય છે અને પાછો પાણી સૂકાઇ જતાં દેખાતો બંધ થાય છે; તે બંને વખતે તે તો સદાની પેઠે પોતાના સ્થાનમાંજ હોય છે. તે પ્રમાણે જ્ઞાનીજનો દેહનો જન્મ અને મૃત્યુ થવા છતાં આત્માને પોતાને અવિકારીજ જાણે છે. માટીના ઘટ અથવા મઠ તૈયાર કરવામાં આવે ત્યારે અને પુનઃ તેને ભાગી નાખવામાં આવે ત્યારે, પણ તે ઘટ-મઠમાં દેખાતું આકાશ તો જેમનું તેમજ કાયમ રહે છે; તે પ્રમાણે અખંડ આત્મસત્તાના આધારપર અજ્ઞાનદૃષ્ટિથી કલ્પિત એવા દેહોજ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; તથા આત્મા તો વૃદ્ધિ પણ પામતો નથી અને ક્ષીણ પણ થતો નથી; કિંવા ચેષ્ટા કરાવતો પણ નથી અને કરતો પણ નથી, એમ જે સમજે છે તેનેજ યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થયું છે. મનુષ્ય ગમે તેટલું બીજું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને તેની બુદ્ધિ પરમાણુની પણ ઝડતી લઈ નાખે; તથા તે સકળ શાસ્ત્રમાં નિપુણ થાય તોપણ તે મનુષ્યના મનમાં વૈરાગ્યનો પ્રવેશ ન થયો હોય તો મારી–સર્વાત્માની સાથે કદી પણ તે તાદાત્મ્ય કરી શકશે નહિ; તેજ પ્રમાણે વાણીમાં ગમે તેટલો વિવેક ભર્યો હોય અને અંતઃકરણમાં જો વિષયોનું ચિંતન કરતો હોય તો, હે અર્જુન! તેને કદી પણ મારી પ્રાપ્તિ થઇ શકશે નહિ. સ્વપ્નમાં સર્વ ગ્રંથો મુખગત થાય તોપણ તેના યોગથી સંસારમાંથી મુક્ત થઇ શકાશે કે? કિંવા ઘરમાં રહેલા વડિલોપાર્જિત ગ્રંથોનું રક્ષણ કરીને તેને એક પૂડામાં મૂકી રાખ્યાથી તેનું પરિશીલન કર્યું એમ કહેવાશે કે? અથવા આંખ મીંચીને મોતીને નાક આગળ લાવવામાં આવે તો તેની કિંમત આંકી શકાશે કે? તેજ પ્રમાણે ચિત્તમાં અભિમાન રાખી, મુખદ્વારા સર્વ શાસ્ત્રોનો પાઠ કરી જવામાં આવે અને આવા કોટ્યવધિ જન્મો વ્યતીત થઇ જાય તોપણ મારી પ્રાપ્તિ થશે નહિ. હવે હું એકજ હોવા છતાં પ્રાણીમાત્રમાં મારી વ્યાપ્તિ કેવી રીતે છે, તે તને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું છું; માટે સાંભળ. (૩૬૭)

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે અને અગ્નિમાં તથા ચંદ્રમાં જે તેજ છે, તે તેજ મારૂં છે, એમ તું સમજ. (૧૨)

ટીકાઃ—જે તેજવડે સૂર્યસહિત સર્વ વિશ્વરચના દૃષ્ટિએ પડે છે, તે તેજ આદિથી અંતસુધી મારૂં છે. હે પાંડુસુત! સૂર્યનાથી પાણીનું શોષણ થઇ ગયા પછી પુનઃ પૃથ્વીમાં જે ભીનાશ આવે છે, તેને લાવનારી જે ચંદ્રની પ્રભા તે પણ મારી છે; અને દહન તથા પાચન કરવાવાળી અગ્નિમાં રહેલી જે અપાર ઉષ્ણતા, તે પણ મારીજ છે. (૪૦૦)

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—અને હું આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી મારા પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ ભૂતોને ધારણ કરૂં છું; તથા રસાત્મક ચંદ્ર બની સર્વ ઔષધિનું પોષણ કરૂં છું. (૧૩)

ટીકાઃ—હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશી તેને આધારભૂત થયો છું, માટેજ સમુદ્રના અથાગ પાણીમાં રહેવા છતાં તે પીગળી જતી નથી; અને એ પોતાના પૃષ્ઠભાગપર જે અપરિમિત ચરાચર ભૂતો ધારણ કરે છે, તેને પણ હુંજ તેમાં પ્રવેશીને ધારણ કરૂં છું. હે પાંડુસુત! હું આકાશમાં પણ ચંદ્રસ્વરૂપે જાણે અમૃતનું ચાલતું સરોવરજ બન્યો છું! અને ત્યાં રહ્યો રહ્યો ચંદ્રકિરણરૂપી ઓઘથી સર્વ વનસ્પતિનું હુંજ પોષણ કરૂં છું. આ પ્રમાણે સર્વ ધાન્યાદિકનું પોષણ કરીને નાના પ્રકારનાં ધાન્યોની વૃદ્ધિદ્વારા પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ હુંજ કરૂં છું; અને અન્ન ઉત્પન્ન કર્યા પછી પણ જીવને સંતોષકારક રીતે તે પ્રાણીમાત્રને કેમ પચે તેનો મને વિચાર ઉત્પન્ન થયો. (૪૦૬)

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હું પ્રાણીઓના શરીરમાં પ્રવેશી પ્રાણ, અપાન ઇત્યાદિ વાયુમાં મળી જઇ, જઠરાગ્નિ બની ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય તથા ચોષ્ય, એવાં ચતુર્વિધ અન્નનું પાચન કરૂં છું. (૧૪)

ટીકાઃ—માટે હે અર્જુન! પ્રાણીમાત્રનાં શરીરમાં નાભિકંદપર સગડી સળગાવી જઠરમાં હુંજ પ્રદીપ્ત થયો. પ્રાણ તથા અપાન એ વાયુની બેવડી ધમણદ્વારા રાત્રિદિવસ તે જઠરાગ્નિને સળગાવી આ ઉદર-

ટીકાઃ—બાકી સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં હું અમુક છું એવી જે બુદ્ધિ રાત્રિદિવસ સ્ફૂરે છે, તે પણ હુંજ છું; પરંતુ સાધુના સમાગમથી, યોગ અને જ્ઞાનના અભ્યાસથી તથા વૈરાગ્ય સહવર્તમાન ગુરુચરણની સેવાથી, જેમનું સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થઇ બુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાં વિશ્રામ પામે છે; તેઓ આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ જોઇ જોઇને તે આત્માના યોગથી નિરંતર સૌખ્યનોજ ઉપભોગ લે છે. આ સુખનું કારણ પણ મારા વિના ઇતર કાંઇજ નથી. હે ધનંજય! સૂર્યના પ્રકાશથીજ સૂર્યનું દર્શન થાય છે, તેમ મારૂં જ્ઞાન થવાને માટે હુંજ કારણભૂત છું; પરંતુ કેવલ વ્યાવહારિક લોકોની સેવા કરીને તથા સંસારની ઉત્તમતા સાંભળીને દેહમાંજ જેમની અહંબુદ્ધિ બંધાઇ ગઈ હોય છે, તેઓ સ્વર્ગ અને સંસારની પ્રાપ્તિમાટે જે સકામ કર્મનું આચરણ કરે છે, તેથી તેમને દુઃખજ મુખ્ય ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ હે અર્જુન! તે દુઃખપ્રાપ્તિ પણ અજ્ઞાની લોકોને મારી સત્તાથીજ થાય છે. જેમકે સ્વપ્ન અને નિદ્રાનું કારણ પણ મનુષ્યની જાગ્રદવસ્થાજ હોય છે. અભ્રોવડે સૂર્ય નથી દેખાતો તે પણ જેમ સૂર્યના પ્રકાશવડેજ જણાય છે; તેમ પ્રાણીઓ મને ન ઓળખી વિષયોનું સેવન કરે છે, તે પણ મારી સત્તાથીજ થાય છે. હે ધનંજય! જે પ્રમાણે નિદ્રા કિંવા જાગૃતિનું મૂળકારણ જ્ઞાનજ છે, તે પ્રમાણે જીવોના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું મૂળ પણ હુંજ છું. હે ધનુર્ધર! જે પ્રમાણે સર્પ કિંવા રજ્જુના ભાસનું મૂળ કારણ રજ્જુજ છે, તે પ્રમાણે સંસારના જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની સિદ્ધિ મારી સત્તાવડેજ થાય છે. મારૂં ખરૂં સ્વરૂપ ન જાણી શકાયાથી વેદોએ મને જાણવાની ચેષ્ટા કરી; તેથી તેના ત્રણ ભાગ બની ગયા. જેમ પૂર્વ તથા પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું પ્રાપ્યસ્થાન સમુદ્રજ છે; જેમ મહાસિદ્ધાંતની આગળ (બ્રહ્મની આગળ) શ્રુતિ, શબ્દસહિત લય પામે છે; જેમ પવનની લહેરો ગંધસહિત આકાશમાં લય પામે છે; જે સ્થળે સર્વ શ્રુતિઓ લજ્જા પામીને સ્તબ્ધ થઇ રહે છે; તે મારા બ્રહ્મસ્વરૂપને હું પોતેજ યથાર્થ પ્રકટ કરૂં છું. પછી શ્રુતિસહ સંપૂર્ણ જગત જે સ્થળે લય પામે છે, તે શુદ્ધ-આત્મજ્ઞાનનો જાણનાર હુંજ છું. મનુષ્ય જાગ્રત થતાં સ્વપ્નમાં ભાસેલી વસ્તુઓનો મૂળથીજ અભાવ હોવાનું તથા પોતે એકલોજ હોવાનું જ્ઞાન જેમ પોતાવડેજ પોતે પામે છે; તેમ મારા આત્મસ્વરૂપનો બોધ મનુષ્યને મારાવડેજ થાય છે અને તે આત્મસ્વરૂપને જાણનાર પણ હુંજ છું. હે વીર અર્જુન! જે પ્રમાણે કપૂર બળીને ભસ્મીભૂત

થતાં તેનું કાજળ પણ રહેતું નથી, તેમ અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ કરનાર જે જ્ઞાન તે પણ જે વેળા નાશ પામી જાય છે, તે વેળા કાંઇ નથી એમ પણ કહી શકાતું નથી અને છે એમ પણ કહી શકાતું નથી-અર્થાત્ જ્ઞાનાજ્ઞાનનો લય થતાં જે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે છે, તેમાં શબ્દનો પ્રવેશજ થઇ શકતો નથી અને અગ્નિ પણ રહેતો નથી; માટે તે છે કિંવા નથી એ શબ્દદ્વારા કહી શકાતું નથી. વિશ્વના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો વિશ્વસહિત નાશ કરી નાખનાર જે આત્મવસ્તુ, તેનો વિશ્વાંતર્ગત સાધનથી કોણ અને ક્યાંથી પત્તો શોધી કાઢશે ? તાત્પર્ય કે, આ પ્રકારની જે કાંઇ વિશેષ વસ્તુસ્થિતિ છે તે મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપજ છે. (૪૪૧)

કૈવલ્યપતિ ભગવાન આ પ્રમાણે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પોતાની વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરતા કરતા છેક પોતાના નિરુપાધિક સ્વરૂપ સુધી લઇ જઇને વિરમ્યા. જેમ ચંદ્રોદયનું ક્ષીરસમુદ્રમાં પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે કરેલો આ સર્વ બોધ અર્જુનના હૃદયમાં ચિત્રિત થયો. જેમ ભીંતપર આળેખેલું ચિત્ર સામે આવેલી ચળકતી ભીંતમાં દેખાય છે, તેમ વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના મનમાંનો બોધ અર્જુનના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થયો. ધન્ય! ધન્ય પરમાત્મસ્વભાવને! જેમ જેમ તેની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ આનંદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવા અનુભવનો રાજા જે અર્જુન, તે શ્રીદેવપ્રત્યે બોલ્યોઃ-હે દેવ! આપની વ્યાપકતાનું વર્ણન કરતી વખત આપે પ્રસંગાનુસાર જે નિરુપાધિક સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તે નિરુપાધિક સ્વરૂપ એક વખત મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. ત્યારે શ્રીદ્વારકાનાથ બોલ્યાઃ-ઠીક કહ્યું. હે અર્જુન! મને નિરંતર વિલાસવિનોદથી પણ એજ બોલવું ગમે છે; પરંતુ શું કરૂં? એવા પ્રશ્નો પૂછનાર કોઇજ મળતું નથી. મોટી આસ્થાથી 'પુનઃ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સમજાવો' એમ તેં મને કહ્યું; તે પરથી મને એમ લાગે છે કે, એવી રીતે પૂછનાર મને કોઇ મળે, એવી જે મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેના ફળરૂપેજ આજે તું મને પ્રાપ્ત થયો છે. જે સુખનો અનુભવ અદ્વૈત સ્થિતિમાંજ મળે છે, તે સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં આજે તું મને સહાયક થયો છે; કારણ કે મારૂં નિરુપાધિક સ્વરૂપ પુનઃ કહી સંભળાવવાનું કહીને તેં મને સુખ આપ્યું છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ જોવાથી સુખ થાય છે, તેમ તારી સાથે સંવાદ કરવાથી મને સુખ થાય છે; માટે તું સંવાદ કરનારાઓનો શિરોમણિ છે. હે મિત્ર અર્જુન! તને સમજ ન પડે એટલા માટે તું મને પૂછે અને હું તને સમજ પાડું એટલોજ આપણો સંબંધ છે શું? એમ બોલી દેવે

આનંદાતિશયથી અર્જુનને આલિંગન દીધું અને તેના પ્રતિ કૃપાદૃષ્ટિથી જોઇ બોલ્યા કેઃ–ઓષ્ઠ બે હોય છે, તોપણ વાચા તો એકજ નીકળે છે. બે પગો હોય છે તોપણ ચાલવાની ક્રિયા તો એકજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે હું કહેનાર તથા તું પૂછનાર એ આપણે બન્ને એકજ છીએ.

આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં પ્રેમથી ભ્રમિત થઈ તેઓ અર્જુનને આલિંગન દઇ સ્તબ્ધ થયા. પછી તેઓ ચકિત થઈ બોલ્યાઃ–આટલો બધો પ્રેમ સારો નહિ. શેરડીના રસનો ગોળ બનાવતી વખત તેમાં જે પ્રમાણે હલકો ક્ષાર નાખવો પડે છે, તે પ્રમાણે જો આપણા સંવાદરૂપી સુખમાં દ્વૈત ઉત્પન્ન કરવામાં ન આવે તો આજે ઉદ્‌ભૂત થયેલા પ્રેમનો લય થઈ જાય! આમ વિચાર કરી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ–હે વીરશ્રેષ્ઠ! તેં મને શું પ્રશ્ન કર્યો? આ તરફ અર્જુન કે જે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં લીન થયો હતો તે પણ દેહભાનપર આવી પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળવાને તત્પર થયો. તે ગદ્‌ગદિત કંઠે બોલ્યોઃ–હે દેવ! આપનું નિરુપાધિક રૂપ કયું છે તે કહો. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રથમ એ પ્રકારે ઉપાધિનું વર્ણન કરે છે. નિર્ગુણ સ્વરૂપનો પ્રશ્ન છતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉપાધિનું વર્ણન શામાટે કરે છે, એવી જો કોઇને શંકા આવે, તો તેનું નિવારણ એ છે કે, જો કોઇ માખણ માગે તો પ્રથમ છાશ બનાવીને પછીજ તેમાંથી માખણ કાઢીને આપવું પડે છે; કિંવા શુદ્ધ સુવર્ણ જોઇએ તો પ્રથમ તેને તાવીને તેમાંથી ભેગ કાઢી નાખવો પડે છે; જેમ શેવાળ કાઢી એટલે પાણી તો શુદ્ધજ હોય છે; અથવા અભ્ર નષ્ટ થતાં આકાશ તો આપોઆપજ સ્વચ્છ હોય છે; ડાંગેરપરનાં છોડાં કાઢી નાખવામાં આવે એટલે પછી ચોખા પ્રાપ્ત થવાને કાંઇ હરકત છે કે વારૂ? તે પ્રમાણે સ્વરૂપપરની ઉપાધિ કાઢી નાખ્યા પછી જે અવશિષ્ટ રહે તે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે એમાં તે વળી પૂછવું શું? જે પ્રમાણે સ્ત્રી જે નામ લેવાથી મૌન ધારણ કરે છે તેજ તેના પતિનું નામ હોય છે, તે પ્રમાણે જ્યાં શબ્દની ગતિ કુંઠિત થતાંજ તે અવર્ણનીય, નિરુપાધિક શુદ્ધ આત્મવસ્તુનો નિર્દેશ થાય છે; જેનું સ્વરૂપ શબ્દોદ્વારા વર્ણવી શકાતું નથી, તે સ્વરૂપનું વર્ણન આજુબાજુના સંયોગોથીજ થઇ શકે છે. માટેજ લક્ષ્મીપતિ ભગવાન પ્રથમ ઉપાધિનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. શુદ્ધ પ્રતિપદાના ચંદ્રની કોર દેખાડવી હોય તો જે પ્રમાણે ઝાડની શાખાનો આશ્રય લેવો પડે છે, તે પ્રમાણે નિરુપાધિક સ્વરૂપ લક્ષણ કહેતી વખત ઉપાધિનું સ્વરૂપ વર્ણવવું પડે છે. (૪૭૦)

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

શ્લોકાર્થઃ—આ લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એ બેજ પુરુષ (પદાર્થ) છે. સર્વ ભૂતોને ક્ષર કહેવામાં આવે છે અને કૂટસ્થને (માયોપાધિયુક્ત જીવને) અક્ષર કહેવામાં આવે છે. (૧૬)

ટીકાઃ—પછી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ–હે સવ્યસાચી! આ સંસારરૂપી નગરમાં વસ્તુતઃ માત્ર બેજ પુરુષોનો નિવાસ છે. જે પ્રમાણે સર્વ આકાશમાં દિવસ (પ્રકાશ) અને રાત્રિ (તિમિર) એ બેજ રમી રહ્યાં છે, તે પ્રમાણે સંસારરૂપી રાજધાનીમાં એ બેજ પદાર્થ વસે છે. એ ઉપરાંત પણ એક ત્રીજો પુરુષ છે, પરંતુ તે આ ઉભયનાં નામ સુદ્ધાં સહન કરી શકતો નથી; કારણ કે તે અહીંઆં આવીને નગરસહિત તે બન્નેનો નાશ કરે છે, પરંતુ તે ત્રીજા પુરુષની વાત હાલ રહેવા દો. પ્રથમ એ બેનીજ વાત સાંભળ. તેમાંનો એક આંધળો, પાંગળો અને ગાંડો છે તથા બીજો સર્વ અવયવોથી પરિપૂર્ણ છે; પરંતુ તેના એ ધર્મો પોતાના નથી, પણ જે ગામમાં રહેવાને આવ્યા છે તે ગામના સંસર્ગથી તે ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાંના એકનું નામ 'ક્ષર' છે અને બીજાનું નામ 'અક્ષર' છે. આ બન્નેએજ આ સંસારરૂપી નગર વ્યાપી નાખ્યું છે. હવે જે 'ક્ષર'ના નામથી ઓળખાય છે તે કોણ અને જેને 'અક્ષર' કહેવામાં આવે છે, તે કોણ છે? તે સર્વ તને સ્ફુટ કરીને કહું છું. આ સ્થળે શુદ્ધ પરમાત્માને ક્ષરાક્ષરની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. મહત્તત્ત્વથી લઈને તૃણપર્યંત જે પ્રપંચ, તેને 'ક્ષર' અર્થાત્ પ્રતિક્ષણે નાશ પામનાર કહેવામાં આવે છે. તેની ઉપાધિ પરમાત્માને આપી તેમને ક્ષર પુરુષ કહેવામાં આવ્યા છે.

હે અર્જુન! મહત્તત્ત્વથી લઇને ઘાસના તૃણપર્યંત સર્વ જે કાંઇ લઘુ, ગુરુ, ગતિમાન અથવા સ્થિર, કિંવા મન અને બુદ્ધિદ્વારા સમજી શકાય એવું છે, જે કાંઇ પંચમહાભૂતોનું બનેલું, નામરૂપમાં આવનારૂં તથા સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોની ટંકશાળમાં અંકિત થયેલું છે; જે સુવર્ણવડે પંચમહાભૂતોરૂપી નાણું તૈયાર થાય છે તથા જે શરીરરૂપી દ્રવ્યથી કાળ દ્યૂત ખેલી શકે છે; જે વસ્તુ વિપરીત જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે તથા જે પ્રતિક્ષણે ઉત્પન્ન થઈ લય પામે છે; અને, ભ્રાંતિરૂપી અરણ્યમાં (માયામાં) પ્રવેશ કરી જે સૃષ્ટિરૂપી અવયવોને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે શું કહું? જેને 'જગ' કહેવામાં આવે છે;

સાતમા અધ્યાયમાં અષ્ટ પ્રકારની પ્રકૃતિના નામથી જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અરે! આજ અધ્યાયમાં વૃક્ષાકારરૂપ આકૃતિથી તને જે કહેવામાં આવ્યું; તે સર્વ સાકાર પદાર્થો પોતાનાં રહેવાનાં ગ્રામો છે, એવી કલ્પના કરી તેમાં વ્યાપ્ત થઇ, તે તે આકારે ચૈતન્યજ બની ગયું છે. કૂવામાં પડેલું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઇ તેમાં કોઇ બીજો સિંહ છે એમ માની ક્રોધથી તેનો નાશ કરવાને માટે જે પ્રમાણે સિંહ તેમાં ભુસ્કો મારે છે કિંવા જળમાં આકાશ વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે; તે પ્રમાણે ચૈતન્ય સ્વતઃ અદ્વૈત હોવા છતાં પણ ઉપાધિના યોગથી દ્વૈતરૂપ બને છે. હે અર્જુન! આ પ્રમાણે આકારયુક્ત નગરીની કલ્પના કરી આત્મા તે સ્થળે પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિરૂપી નિદ્રા ભોગવે છે. સ્વપ્નમાં જે પ્રમાણે કોઇ મનુષ્ય શય્યા જોઇ તે પર નિદ્રા લે છે, તે પ્રમાણે આત્મા આ જગતમાં સ્વસ્થ રીતે ઉંઘે છે. નિદ્રાના આવેશમાં તે 'હું સુખી છું, હું દુઃખી છું' એવો ધ્વનિ કરે છે અને અહંકાર તથા મમતાના પાશમાં સપડાઈ બૂમો પાડે છે. આ મારો પિતા, આ મારી માતા, હું કાળો, હું ગોરો, હું પૂર્ણ, આ મારી સંતતિ, આ મારી સંપત્તિ તથા આ મારી સ્ત્રી એવી તે કલ્પના કરે છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નાના આધારે સંસાર તથા સ્વર્ગના અરણ્યમાં ભટકનાર જે ચૈતન્ય, તેને હે અર્જુન! 'ક્ષર' પુરુષ કહેવામાં આવે છે. જેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે તથા જેને સર્વ જગત જીવ કહે છે, તથા જે આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિથી સર્વ ભુતોમાં સંચાર કરે છે, તે જીવાત્માનેજ 'ક્ષર' પુરુષ કહેવામાં આવે છે. તે વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી પરિપૂર્ણ છે તેથી તેને પુરુષ નામ પ્રાપ્ત થયું છે. વળી તે દેહરૂપી પુરમાં વાસ કરે છે તેથી પણ તેને 'પુરુષ' કહેવામાં આવે છે. ઉપાધિના તાદાત્મ્યથીજ તેના પર ક્ષરપણાનું ખોટું આળ ચઢાવવામાં આવ્યું છે. જે પ્રમાણે હાલતા પાણીમાં ચંદ્રબિંબ પણ હાલતું દેખાય છે, તે પ્રમાણે વિકારની ઉપાધિથીજ આત્મા ઉપાધિયુક્ત ભાસે છે. પછી તેજ પાણી સૂકાઇ જતાં તેમાંનું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પણ નષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે ઉપાધિનો નાશ થતાં ચૈતન્ય પણ અદૃશ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપાધિના યોગથી ચૈતન્યને ક્ષણિકતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આવી ન્યૂનતા આવવાથીજ તેને 'ક્ષર' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે સર્વ જીવચૈતન્યને 'ક્ષર' કહેવામાં આવે છે. હવે 'અક્ષર'નાં

પ્રમાણે સર્વ પર્વતોમાં મેરુપર્વત મધ્યસ્થ છે, તે પ્રમાણે પરમાત્મા તથા માયાકાર્યમાં અક્ષર પુરુષની ઉપાધિ જે અજ્ઞાન તે મધ્યસ્થ છે. તદ્વિશિષ્ટ અક્ષર પુરુષને મધ્યસ્થ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે જેમ તે મેરુપર્વત પૃથ્વી, પાતાળ તથા સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકમાં એકજ છે; તે પ્રમાણે તે (અક્ષર પુરુષ) પણ જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનમાં જૂદો નથી. યથાર્થ જ્ઞાનથી ઐક્ય થવું કિંવા વિપરીત જ્ઞાનથી દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થવી, આ ઉભય સ્થિતિ પૈકી જે કેવળ અજ્ઞાન સ્થિતિ તેજ જેનું સ્વરૂપ છે, મૃત્તિકાને ભીંજવી તેનો લોંદો કરવામાં આવે તો તેનો ઘટ બનાવવા પૂર્વેજ તેના મૃત્તિકાત્વનો લોપ થયેલો હોય છે અને તેનો આકાર ઘટ જેવો પણ હોતો નથી. આ ભીંજવેલી મૃત્તિકાના લોંદા જેવી આ અક્ષર પુરુષની માધ્યમિક સ્થિતિ હોય છે. સરોવર સૂકાઈ ગયા પછી તેમાં તરંગો પણ હોતા નથી અને પાણી પણ હોતું નથી, એવી જે આકારરહિત સ્થિતિ હોય છે; હે પાર્થ ! જાગ્રદવસ્થા જઈને હજી સ્વપ્નાવસ્થા આવી નથી એવી નિદ્રાવસ્થા જેવું જેનું સ્વરૂપ છે; અને જગતના ભાસનો પણ અભાવ અને આત્મબોધનો પણ અભાવ એ બેની વચ્ચેની જે કેવળ અજ્ઞાન દશા છે તેને 'અક્ષર' દશા કહેવામાં આવે છે.

અમાવાસ્યાની રાત્રિએ સર્વ કળાઓનો નાશ થઈ ચંદ્રનું જેવું સ્વરૂપ બને છે, તેવું શુદ્ધ જ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાન એ ઉભય વિરહિત જે કેવળ અજ્ઞાન તેજ અક્ષરનું રૂપ છે. સર્વ ઉપાધિનો નાશ થતાં જે અજ્ઞાનમાં જીવાત્મા પ્રવેશે છે; તથા વૃક્ષને ફળ આવતાં તેમાં પણ વૃક્ષ જે પ્રમાણે અદૃશ્યરૂપે (બીજરૂપે) રહેલું હોય છે; તે પ્રમાણે ઉપાધિસહિત ઉપાધિનો સ્વીકાર કરનાર ચૈતન્ય અચિંત્ય સ્થાનમાં વિશ્રાંતિ લે છે. તે સ્થાનને અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. જે નિદ્રાવસ્થામાં પૂર્ણ અજ્ઞાન હોય છે તેને 'બીજભાવ' કહેવામાં આવે છે અને સ્વપ્ન તથા જાગૃતિને 'ફળભાવ' કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વેદાંતશાસ્ત્રમાં જે સ્થિતિને 'બીજભાવ' કહેવામાં આવે છે તેજ સ્થિતિનું 'અક્ષર પુરુષ' એવું નામ છે. જ્યાંથી વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાગૃતિ અને સ્વપ્નને રૂપે પ્રસાર પામે છે; અને જ્યાંથી અનેક બુદ્ધિતરંગરૂપી જ્ઞાન નીકળે છે; હે અર્જુન ! જ્યાંથી જીવધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ જ્યાંથી અનંત વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયકાળે જીવત્વ તથા વિશ્વની જ્યાં સામ્યાવસ્થા થાય છે; તે ઉપાધિમાં અર્થાત્ અજ્ઞાનમાં રહેલા ચૈતન્યનેજ અક્ષર પુરુષ કહેવામાં આવે છે. બીજો ક્ષર પુરુષ કે જે જાગ્રત-સ્વપ્નાવસ્થામાં પેઠે છે તે જાગ્રત

અને સ્વપ્ન, એ બન્ને અવસ્થા જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કિંવા જે અવસ્થાને પૂર્ણ અજ્ઞાનથી ભરેલી એવી નિદ્રાવસ્થા કહેવામાં આવે છે તેને બ્રહ્મસ્થિતિ કહેવામાં એકજ ન્યૂનતા છે. હે વીર અર્જુન! ખરેખર, જો આ નિદ્રાવસ્થામાંથી સ્વપ્ન કિંવા જાગૃતિ એ અવસ્થાએ પ્રાપ્ત ન થતી હોત, તો આ સુષુપ્તિનેજ બ્રહ્મસ્થિતિ કહેવામાં આવત; પરંતુ આ નિદ્રારૂપી આકાશમાં પ્રકૃતિપુરુષરૂપી અભ્રો આવી, સ્વપ્નમાં જે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ઉદ્‌ભવ થયેલો જુએ છે; અસ્તુ. નીચેની બાજુએ વિસ્તાર પામેલા સંસારરૂપી વૃક્ષનું જે મૂળ છે તે અજ્ઞાનજ આ અક્ષર પુરુષનું રૂપ છે; એને પુરુષ શામાટે કહેવો ? એ પૂર્ણપણે નિદ્રા લે છે એટલા માટે તથા માયારૂપી પુરમાં શયન કરે છે એટલા માટે. જે ગાઢ નિદ્રામાં વિકાર અથવા વિપરીત જ્ઞાનનો ભાસ હોતો નથી તેજ એનું રૂપ છે; માટે એનો સ્વભાવતઃ કિંવા જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઇ પણ પ્રકારે નાશ થતો નથી. માટે વેદાંતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં એના પર 'અક્ષર'નો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે જીવ, કાર્ય અને કારણ, એ વ્યવહાર થવાને માટે પરમાત્માની સાથે માયાના સંબંધનીજ આવશ્યકતા છે. તે માયાની સાથે સંબંધવાળા ચૈતન્યનેજ 'અક્ષર' પુરુષ કહેવામાં આવે છે, એમ તું સમજ. (૫૨૫)

उत्तमः पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ઉત્તમ પુરુષ તો આ ઉભયથી ભિન્નજ છે અને તેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. તે અવિનાશી ઈશ્વરસ્વરૂપ બની આ જગત્‌ત્રયમાં પ્રવેશી તેનું ધારણ તથા પોષણ કરે છે. (૧૭)

ટીકાઃ—હવે વિપરીત જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારી જે જાગૃતિ અને સ્વપ્નાવસ્થા, તે જે જે ગાઢ અજ્ઞાનમાં લય પામે છે; તે અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં ડૂબીને જ્ઞાનની પણ પેલી મેર નીકળી જતાં જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ઠને બાળીને પાછળથી પોતે પણ નાશ પામે છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાન અજ્ઞાનનો નાશ કરી બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી પાછળથી પોતે પણ નાશ પામે છે. પછી જે જ્ઞાતૃત્વ સિવાયનું જ્ઞાન શેષ રહે છે, તે હે અર્જુન! અંતિમ ત્રીજો ઉત્તમ પુરુષ છે. તે પ્રથમના બે પુરુષોથી ભિન્ન છે. હે અર્જુન! નિદ્રા અને સ્વપ્ન કરતાં જે પ્રમાણે જાગ્રદવસ્થા ભિન્નજ પ્રકારની હોય છે, કિંવા સૂર્યકિરણ અને મૃગજળથી જે પ્રમાણે સૂર્યમંડળ સર્વાંશે પૃથક્ હોય છે; તે પ્રમાણે

આ ઉત્તમ પુરુષ તે ઉભયથી સર્વથા ભિન્ન છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ જે પ્રમાણે કાષ્ઠથી ભિન્ન હોય છે તે પ્રમાણે ક્ષર અને અક્ષરથી પૃથક્ હોય છે. કલ્પાંતકાળે જે પ્રમાણે સમુદ્રની મર્યાદા નષ્ટ થઇ સર્વત્ર જળ જળ થઇ જાય છે, એટલે નદ અને નદીઓ સર્વ એકત્ર થઇ જાય છે; તે પ્રમાણે સ્વપ્ન, ગાઢ નિદ્રા કિંવા જાગૃતિનો ભાસ, પ્રલયકાળમાં રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ રહેતો નથી તે પ્રમાણે જ્યાં અવશિષ્ટ રહેતો નથી; જ્યાં દ્વૈતાદ્વૈત ભાવ રહેતો નથી; અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વપણાનો પણ જ્યાં લય થઇ જાય છે અને અનુભવ પણ ગભરાઇને નાશ પામી જાય છે; એવું જે કાંઇ તત્ત્વ છે, અને જેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે તેજ તે ઉત્તમ પુરુષ છે; પરંતુ હે અર્જુન! એ બોલવું પણ અહીંઆં પ્રાપ્ત થતું નથી, માત્ર જીવદશાને ધારણ કરીનેજ બોલી શકાય છે. જે પ્રમાણે તટપર ઉભો રહેલો માણસ જળમાં ડૂબી જવાની વાત કરે, તે પ્રમાણે આ ઘટના સમજવી. જે ડૂબનાર છે તેની સાથે ડૂબેલો માણસ શી રીતે વાત કરી શકે વારૂ? તે પ્રમાણે હે અર્જુન! વેદો જ્યાંસુધી વિચારરૂપી કાંઠાપર ઉભા ઉભાજ સર્વથી પર એવા પરમાત્માની વાતો કરે છે; ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને પુરુષો આ પારના છે; તેથી તેમની અપેક્ષાએજ આ આત્મસ્વરૂપને પર પુરુષ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે હે અર્જુન! પરમાત્મા શબ્દથી પુરુષોત્તમને જાણવો, એમ તું સમજ. બાકી જ્યાં શબ્દની ગતિ કુંઠિત થાય છે, જ્ઞાન લોપ પામે છે તથા સર્વ વ્યાપારો બંધ પડે છે એવું જે સ્થાન છે; અહંબ્રહ્મભાવ પણ જ્યાં નષ્ટ થાય છે; જ્યાં કથનારજ કથ્ય વસ્તુ બની જાય છે અને જ્યાં દ્રષ્ટાસહિત દૃશ્ય નાશ પામે છે, તે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે. હવે બિંબ તથા તેનું પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ એના મધ્યમાં રહેલી પ્રભા જો કે આપણને દૃષ્ટિગોચર થતી નથી તોપણ તેનું અસ્તિત્વ નથી એમ કહી શકાતું નથી; કિંવા ઘ્રાણેંદ્રિય તથા પુષ્પ એ એના મધ્યભાગમાં જે પુષ્પનું સૌગંધ્ય હોય છે, તે જો કે આપણને દેખાતું નથી તોપણ તે નથી એમ કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય વિલીન થતાં શું રહેવા પામે છે તે કોણ કહી શકશે? પરંતુ એવી જે સ્થિતિ છે તેની પ્રતીતિ એજ તે પુરુષોત્તમનું રૂપ છે. જે પ્રકાશિત થનાર વસ્તુસિવાયજ પ્રકાશક છે અને જે નિયમ્ય પદાર્થ સિવાય પણ નિયમન કરે છે, એવો જે ઈશ્વર તે પોતાના સ્વરૂપમાંજ પોતે હોય છે. જે નાદબ્રહ્મને સાંભળવાની શક્તિ આપ-

નાર નાદ છે, જે સ્વાદને આસ્વાદન શક્તિ આપનાર મૂળ રસ [illegible] છે અને જે બ્રહ્માનંદને આનંદની શક્તિ આપનાર આનંદ છે; જે પૂર્ણત્વનું પૂર્ણત્વ, સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ અને વિશ્રાંતિનાં પણ વિશ્રામરૂપ છે; જે સુખનું પણ સુખ છે; જે તેજનું પણ તેજ છે; અને જે મહાશૂન્યમાં શૂન્ય પણ અદૃશ્ય થયું છે; જે ઉદય પામ્યા છતાં પણ તેના(ઉદય)થી અલિપ્ત હોય છે અને લયનો પણ [illegible] કરીને અવશેષ રહે છે; વધારે શું કહું? જે મહાનથી પણ મહાન છે; જેમ છીપ પોતે રૂપું ન હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને રૂપાનો ભાસ આપે છે; કિંવા સુવર્ણ સ્વયં ન છુપાઇ રહેતાં અલંકાર રૂપોમાં જેમ છુપાઇ રહે છે, તેમ પરમાત્મા સ્વયં ન છુપાઇ [illegible] વિશ્વરૂપ ન હોવા છતાં પણ વિશ્વરૂપ બની તેમાં છુપાઇને વિશ્વને ધારણ કરે છે. પાણી અને તરંગોમાં ભેદ નથી, તેમ તે પરમાત્માનાં અને જગતમાં ભિન્નતા નથી. હે વીરેશ! જે પ્રમાણે પાણીમાં પડેલ પ્રતિબિંબનું સર્વથૈવ ચંદ્રજ કારણ હોય છે; તે પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ તથા લયનું પરમાત્માજ કારણ છે. જગતની ઉત્પત્તિ થતાં [illegible] ઉત્પન્ન થતો નથી અને લય થતાં તે ક્યાંય જતો નથી. જેમ [illegible] અને દિવસ થવા છતાં સૂર્યમાં પરિવર્તન થતું નથી; તે પ્રમાણે [illegible] કોઇ પણ વસ્તુવડે ઉપજતો નથી, અને કોઇ પણ વસ્તુવડે [illegible] પામતો નથી અને તેની તુલના કરવાને માટે તે સ્વતઃજ [illegible]

यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् अक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—હું ક્ષરથી પર અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ [illegible] તેથી હું લોકોમાં તથા વેદોમાં પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. (૧૮)

ટીકાઃ—હે ધનંજય! જે [illegible] પોતાને પ્રકાશિત કરે છે [illegible] સ્વપ્રકાશ છે,) વધારે શું કહું? જેનામાં દ્વૈતનો [illegible] પણ નથી [illegible] નિરુપાધિક સ્વરૂપ છે; અને હું [illegible] [illegible] વેદ તથા લોકો મને 'પુરુષોત્તમ' કહે છે (૫૫૮)

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! [illegible] પુરુષોત્તમ [illegible] [illegible] (૧૯)

ટીકાઃ—પરંતુ એ હવે રહેવા દો; હે અર્જુન! જેને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો છે તેજ પુરુષ મને પુરુષોત્તમને જાણે છે. જેમ જાગ્રત થયા પછી સ્વપ્ન ભાસતું નથી, તેમ જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી સર્વ જગત મિથ્યા ભાસે છે. હાથમાં માળા લીધી એટલે જેમ તે દ્વારા થયેલો સર્પનો ભાસ નષ્ટ થાય છે, તેમ મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જગતનો મિથ્યાભાસ નાશ પામે છે. જે સુવર્ણના અલંકારને સુવર્ણની દષ્ટિથી જુએ છે, તે તેનું અલંકારત્વ મિથ્યાજ માને છે; તેમ જેણે મને જાણીને ભેદનો લય કર્યો છે અને જે સમજે છે કે, સર્વત્ર સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ હુંજ ભરેલો છું; આ રીતે અદ્વૈતદષ્ટિથી લેશ પણ ભેદ વિના જે મને જુએ છે તેણે સર્વ કાંઇ જાણ્યું છે, એમ કહેવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે તેનામાં સર્વ શબ્દોનો વિષય જે દ્વૈત તે પણ અવશિષ્ટ નથી. માટે હે અર્જુન! તેજ મારૂં ભજન કરવાનો અધિકારી છે. જેમ આકાશને આલિંગન દેવાને માટે આકાશજ યોગ્ય છે; જેમ ક્ષીરસાગરનું આતિથ્ય ક્ષીરસાગર થઇ શકે છે; અથવા જે પ્રમાણે અમૃતરૂપ થવાથીજ અમૃતમાં ભળી શકાય છે; ઉત્તમ સુવર્ણમાં ઉત્તમ સુવર્ણ મેળવવાથીજ જેમ તેની સરખી કિંમત ઉપજે છે; તે પ્રમાણે મદ્રૂપ થયા પછીજ પુરુષ મારી ભક્તિ કરવાને યોગ્ય થાય છે. જો સમુદ્રથી ગંગા પૃથક્ હોય તો તે સમુદ્રમાં શા-માટે મળે વારૂ? માટે મદ્રૂપ થયા વિના મારી ભક્તિ કરવી શક્ય નથી. આ પ્રમાણે જેમ સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રથી પૃથક્ નથી, તેમ જે મારૂં ભજન કરે છે તેનામાં અને મારામાં ભેદનું અસ્તિત્વ નથી. સૂર્ય અને સૂર્યની પ્રભામાં જે પ્રમાણે ઐક્ય હોય છે, તે પ્રમાણે મારૂં ભજન કરવાથી મારા ભક્તમાં અને મારામાં અંતર રહેતું નથી.

इति गुह्यतमं शास्त्रम् इदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે નિષ્પાપ! આ રીતે આ અત્યંત ગુહ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહી સંભળાવ્યું; હે અર્જુન! એને જાણવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થશે. (૨૦)

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેવાનો આરંભ કર્યા પછી સર્વ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ થકીજ પ્રાપ્ત થનાર ઉપનિષદ્રૂપી કમળ-દળમાંથી ગીતારૂપી સુવાસ સર્વ જગતમાં પ્રસાર પામ્યો. આ ગીતા વેદોનું મંથન કરી શ્રીવ્યાસ મુનિના જ્ઞાનરૂપ હાથથી કાઢેલા માખણ

નાર નાદ છે, જે સ્વાદને આસ્વાદન શક્તિ આપનાર મૂળ આસ્વાદ છે અને જે બ્રહ્માનંદને આનંદની શક્તિ આપનાર આનંદ છે; જે પૂર્ણત્વનું પૂર્ણત્વ, સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ અને વિશ્રાંતિના પણ વિશ્રામરૂપ છે; જે સુખનું પણ સુખ છે; જે તેજનું પણ તેજ છે; અને જે મહાશૂન્યમાં શૂન્ય પણ અદૃશ્ય થયું છે; જે ઉદય પામ્યા છતાં પણ તેના(ઉદય)થી અલિપ્ત હોય છે અને લયનો પણ લય કરીને અવશેષ રહે છે; વધારે શું કહું? જે મહાનથી પણ મહાન છે; જેમ છીપ પોતે રૂપું ન હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને રૂપાનો ભાસ આપે છે; કિંવા સુવર્ણ સ્વયં ન છુપાઇ રહેતાં અલંકારના રૂપોમાં જેમ છુપાઇ રહે છે, તેમ પરમાત્મા સ્વયં ન છુપાઇ રહેતાં વિશ્વરૂપ ન હોવા છતાં પણ વિશ્વરૂપ બની તેમાં છુપાઇને વિશ્વને ધારણ કરે છે. પાણી અને તરંગોમાં ભેદ નથી, તેમ તે પરમાત્મામાં અને જગતમાં ભિન્નતા નથી. હે વીરેશ! જે પ્રમાણે પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબનું સર્વથૈવ ચંદ્રજ કારણ હોય છે; તે પ્રમાણે જગતના ઉત્પત્તિ તથા લયનું પરમાત્માજ કારણ છે. જગતની ઉત્પત્તિ થતાં તે ઉત્પન્ન થતો નથી અને લય થતાં તે ક્યાંય જતો નથી. જેમ રાત્રિ અને દિવસ થવા છતાં સૂર્યમાં પરિવર્તન થતું નથી; તે પ્રમાણે તે કોઇ પણ વસ્તુવડે ઉપજતો નથી, અને કોઇ પણ વસ્તુવડે નાશ પામતો નથી અને તેની તુલના કરવાને માટે તે સ્વતઃજ યોગ્ય છે.

यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् अक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

શ્લોકાર્થ:—હું ક્ષરથી પર અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું; તેથી હું લોકોમાં તથા વેદોમાં પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. (૧૮)

ટીકા:—હે ધનંજય! જે પોતેજ પોતાને પ્રકાશિત કરે છે, (જે સ્વયંપ્રકાશ છે,) વધારે શું કહું? જેનામાં દ્વૈતનો સ્પર્શ પણ નથી, તે મારૂં નિરુપાધિક સ્વરૂપ છે; અને હું ક્ષર તથા અક્ષરથી પર છું, માટે વેદો તથા લોકો મને 'પુરુષોત્તમ' કહે છે.(૫૫૮)

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! જે જ્ઞાની આ પ્રકારે મને પુરુષોત્તમ સમજે છે, તે સર્વજ્ઞ થઇને સર્વ ભાવોથી મને ભજે છે. (૧૯)

ટીકાઃ—પરંતુ એ હવે રહેવા દ્યો; હે અર્જુન! જેને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો છે તેજ પુરુષ મને પુરુષોત્તમને જાણે છે. જેમ જાગૃત થયા પછી સ્વપ્ન ભાસતું નથી, તેમ જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી સર્વ જગત મિથ્યા ભાસે છે. હાથમાં માળા લીધી એટલે જેમ તે દ્વારા થયેલો સર્પનો ભાસ નષ્ટ થાય છે, તેમ મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જગતનો મિથ્યાભાસ નાશ પામે છે. જે સુવર્ણના અલંકારને સુવર્ણની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે તેનું અલંકારત્વ મિથ્યાજ માને છે; તેમ જેણે મને જાણીને ભેદનો લય કર્યો છે અને જે સમજે છે કે, સર્વત્ર સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ હુંજ ભરેલો છું; આ રીતે અદ્વૈતદૃષ્ટિથી લેશ પણ ભેદ વિના જે મને જુએ છે તેણે સર્વ કાંઇ જાણ્યું છે, એમ કહેવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે તેનામાં સર્વ શબ્દોનો વિષય જે દ્વૈત તે પણ અવશિષ્ટ નથી. માટે હે અર્જુન! તેજ મારૂં ભજન કરવાનો અધિકારી છે. જેમ આકાશને આલિંગન દેવાને માટે આકાશજ યોગ્ય છે; જેમ ક્ષીરસાગરનું આતિથ્ય ક્ષીરસાગર થઇ શકે છે; અથવા જે પ્રમાણે અમૃતરૂપ થવાથીજ અમૃતમાં ભળી શકાય છે; ઉત્તમ સુવર્ણમાં ઉત્તમ સુવર્ણ મેળવવાથીજ જેમ તેની સરખી કિંમત ઉપજે છે; તે પ્રમાણે મદ્રૂપ થયા પછીજ પુરુષ મારી ભક્તિ કરવાને યોગ્ય થાય છે. જો સમુદ્રથી ગંગા પૃથક્ હોય તો તે સમુદ્રમાં શા-માટે મળે વારૂ? માટે મદ્રૂપ થયા વિના મારી ભક્તિ કરવી શક્ય નથી. આ પ્રમાણે જેમ સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રથી પૃથક્ નથી, તેમ જે મારૂં ભજન કરે છે તેનામાં અને મારામાં ભેદનું અસ્તિત્વ નથી. સૂર્ય અને સૂર્યની પ્રભામાં જે પ્રમાણે ઐક્ય હોય છે, તે પ્રમાણે મારૂં ભજન કરવાથી મારા ભક્તમાં અને મારામાં અંતર રહેતું નથી.

इति गुह्यतमं शास्त्रम् इदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે નિષ્પાપ! આ રીતે આ અત્યંત ગુહ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહી સંભળાવ્યું; હે અર્જુન! એને જાણવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થશે. (૨૦)

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેવાનો આરંભ કર્યા પછી સર્વ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ થકીજ પ્રાપ્ત થનાર ઉપનિષદ્રૂપી કમળ-દળમાંથી ગીતારૂપી સુવાસ સર્વ જગતમાં પ્રસાર પામ્યો. આ ગીતા વેદોનું મંથન કરી શ્રીવ્યાસ મુનિના જ્ઞાનરૂપ હાથથી કાઢેલા માખણ

સમાન છે; આ ગીતા જ્ઞાનામૃતથી ભરેલી બીજી ભાગીરથી નદી છે; આનંદરૂપી ચંદ્રની સત્તરમી કળા છે તથા વિચારરૂપી ક્ષીરસાગરનું મંથન કરીને કાઢેલી નવીન લક્ષ્મીજ છે. આ ગીતા પોતાનાં પદ, વર્ણ અને અર્થના જીવવડે મારા સિવાય અન્ય વસ્તુને જાણતીજ નથી, માટે અન્યને તે મદ્રૂપજ છે. ક્ષર અને અક્ષર પુરુષોનું પુરુષત્વ તેની સન્મુખ જતાંજ નષ્ટ થયું છે અને તેણે પોતાનું સર્વસ્વ મને પુરુષોત્તમને અર્પણ કરી દીધું છે. માટે હમણાં તેં જે આ ગીતા શ્રવણ કરી તે મનેજ વરી છે, તેથી જગતમાં તેને પતિવ્રતા નામ પ્રાપ્ત થયું છે. ખરેખર, આ ગીતા કાંઇ શબ્દોદ્વારા વર્ણવી શકાય એવું શાસ્ત્ર નથી; પરંતુ એ તો સંસારને જીતવાનુંજ શાસ્ત્ર છે. આ ગીતાના અક્ષરો આત્મભાવ ઉત્પન્ન કરનાર મંત્રોજ છે. (એના શબ્દોમાં આત્મપ્રાપ્તિ કરાવી આપવાની શક્તિ છે.) હે અર્જુન! તને જે આ ગીતા કહી સંભળાવી તે તેં મારો ગુપ્ત ભંડારજ જાણે આજે બહાર કાઢ્યો છે, એવી રીતે તું ગણજે. જેવી રીતે ગૌતમ મુનિએ તપશ્ચર્યા કરી શંકરની જટામાંથી ગંગાને બહાર કાઢી હતી, તે પ્રમાણે ચૈતન્ય શંભુ જે હું તેની જટામાંથી ગીતારૂપી ગંગા કાઢનાર શ્રદ્ધાવાન ગૌતમ તું બન્યો છે. પોતાની સુંદરતા જોવાને માટે જે પ્રમાણે આરસી સામે રાખવી પડે છે, તે પ્રમાણે હે ધનંજય! આત્મસ્વરૂપ જોવાને માટે મેં આ ગીતારૂપી દર્પણજ બનાવ્યું છે. જે પ્રમાણે આકાશમાંનો ચંદ્ર અને નક્ષત્રો એ સર્વે સમુદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે પ્રમાણે તેં મારા સહિત ગીતાને તારા અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત કરી છે, અને હે અર્જુન! તારામાંથી ત્રિવિધ તાપરૂપી મળ જતો રહેવાથી તું ગીતાસહિત મારૂં નિવાસસ્થાન બન્યો છે. વિશેષ શું કહું? ગીતા એ કેવળ મારી જ્ઞાનવલ્લી છે; અને તેને જે જાણે છે તે આ સંસારમોહમાંથી મુક્ત થાય છે. હે પાંડુસુત! જે પ્રમાણે અમૃતની નદીનું પાણી પીવાથી રોગ નષ્ટ થઈ અમરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ગીતાને પૂર્ણ રીતે જાણવાથી મોહનો નાશ થાય છે, એમાં આશ્ચર્ય તે શું? એની સહાયથી આત્મજ્ઞાનદ્વારા આત્મસ્વરૂપની સાથે ઐક્ય થાય છે અને કર્મ આપોઆપજ નિષ્કર્મ થાય છે. હે વીરવિલાસ અર્જુન! જે પ્રમાણે ખોવાઇ ગયેલી વસ્તુ પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં તેની શોધ બંધ પડે છે, તે પ્રમાણે કર્મરૂપી દેવાલયનું શિખર જ્ઞાન થાય છે; માટે જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો અટકી પડે છે. અનાથના સખા જે શ્રીકૃષ્ણ તે આ પ્રમાણે કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણના વદનમાંથી નીકળેલું અમૃતરૂપી બાપડ પાર્થના મનમાં

હવી બહાર ઉભરાઈ નીકળ્યું; તેજ વ્યાસની કૃપાથી સંજયને પ્રાપ્ત થયું. તે અમૃત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સંજયે પાવા માંડયું, પરંતુ તેને તે ભાવ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ; તોપણ અનધિકારી ધૃતરાષ્ટ્રને સહજ તેનું શ્રવણ કાને પડયું એટલે તેનું પરિણામ તો છેવટે સારૂંજ આવ્યું. દ્રાક્ષના વેલાને પાણીને બદલે દૂધનું સિંચન કરતાં તે વખતે જે પ્રમાણે તે વ્યર્થ ગયેલું લાગે છે, પરંતુ જ્યારે તેને દ્રાક્ષના ઝુમખા ને ઝુમખા આવે છે ત્યારે પરિણામ સારૂં લાગે છે. તે પ્રમાણે શ્રીહરિના મુખમાંના શબ્દો સંજયે અતિ આદરપૂર્વક ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યા પછી કેટલોક કાળ વ્યતીત થયા પછી તે પણ સુખી થયો. તેજ અક્ષરો મેં ઓબડ ધોબડ મરાઠી ભાષામાં મને સમજાયા તે પ્રમાણે કહી બતાવ્યા. સેવતીના છોડવાને ઉપર ઉપરથી જોવાથી તેમાં કાંઇ વિશેષતા જણાતી નથી. માત્ર તેમાં કાંટાજ દૃગ્ગોચર થાય છે, પરંતુ તેમાંની વિશેષતા તો માત્ર સૌગંધ્યગ્રાહક ભ્રમરોનેજ જણાય છે; તે પ્રમાણે મારા કથનમાં જે યોગ્ય સિદ્ધાંત હોય તેજ આપે ગ્રહણ કરવા અને ખાલી હોય તેનો પરિત્યાગ કરવો; કારણ કે કાંઇ ન સમજવું એજ અલ્પવયસ્ક બાળકની શોભા છે, અને બાળકનુ અજ્ઞાન જોઈ માતાપિતાને અતિ હર્ષ થાય છે અને તેઓ વિનોદ પામે છે. તેજ પ્રમાણે આપ સંતો મારાં માતાપિતા છો. આપની ભેટ થતાં હું આપની આગળ લાડથી જે બોલું છું, તેજ આ ગ્રંથ છે. હવે જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, મારા વિશ્વાત્મક સ્વામી એવા જે નિવૃત્તિનાથ તે આ મારી વાકયરૂપી પૂજાનો અંગીકાર કરો.(૫૯૯)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥

अध्याय सोळमो

દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ

શ્રી સદ્ગુરુને સૂર્યની ઉપમા આપી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છેઃ–જગતનો આભાસ નષ્ટ કરનાર અને અદ્વૈતરૂપી કમળને પ્રફુલ્લિત કરનાર ચમત્કારિક સૂર્યરૂપ શ્રીગુરુદેવને મારા નમસ્કાર હો. જે સૂર્ય અવિદ્યારૂપી નિશાનો તથા જ્ઞાનાજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રપ્રકાશનો લય કરીને જ્ઞાની લોકોને માટે આત્મબોધનો સુદિન પ્રકાશિત કરે છે; જેનો ઉદય થતાં-વારમાંજ જીવરૂપી પક્ષી આત્મજ્ઞાનરૂપી આંખો ઉઘાડે છે; આત્મ-જ્ઞાનનો પ્રકાશ અને દેહાભિમાનરૂપી માળાનો ત્યાગ કરે છે; જેનો ઉદય થતાંજ વાસનાત્મક સૂક્ષ્મ દેહરૂપી કમળમાં સપડાયેલો જીવચૈતન્યરૂપી ભ્રમર બહાર નીકળે છે; શાસ્ત્રાદિકરૂપી ગુંચવણભરેલા માર્ગમાં સપડા-તાંજ સાયંકાળ થવાથી જે બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનરૂપી ચક્રવાક પક્ષીના યુગ્મ-નો વિયોગ થઇ તે ઉભય જીવેશ્વર ભેદરૂપી નદીના બન્ને કાંઠાપર સામ-સામા ઉભા રહીને વિયોગદુઃખની ચીચિયારીઓ પાડે છે; તે પક્ષી-ઓનું જોડું જે સૂર્યોદયનો પ્રકાશ થતાંજ બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં એકત્ર થઇ આનંદ પામે છે; જે ગુરુરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી ભેદરૂપી ચોરની ભીતિ નષ્ટ થઈ યોગીરૂપી મુસાફર આત્માનુભવરૂપી માર્ગમાં સુખથી ચાલવા લાગે છે; જે સૂર્યના વિવેકરૂપી કિરણથી જ્ઞાનરૂપી સૂર્યકાંત પ્રદીપ્ત થઇ સંસારરૂપી અરણ્યને ભસ્મીભૂત કરે છે; જે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો આત્મસ્વરૂપરૂપી મરુભૂમિમાં પડતાંજ મહાસિદ્ધિરૂપી મૃગજળનું પૂર આવેલું દેખાય છે; જે આત્મબોધના મસ્તકપર સોહંરૂપી મધ્યાહ્નકાળ આવતાંજ દેહાત્મભાવની ભ્રાંતિની છાયા દૂર થાંય છે; તે વખતે જ્યાં માયારૂપી રાત્રિજ નથી રહેતી, તો પછી વિશ્વરૂપી સ્વપ્નસહિત વિપ-જ્ઞાનરૂપી નિદ્રાની તો સ્મૃતિ પણ કયાંથી રહે ? માટે અદ્વયબોધ-નગરમાં મહાનંદની ભીડ વધી પડી સુખાનુભવની લેણદેણ મં

પડી જાય છે; કિંબહુના, આ પ્રમાણે જે સૂર્યના તેજથી સર્વદા મોક્ષ-કૈવલ્યરૂપી સુદિન નિરંતર પ્રકાશિત રહે છે; જે સૂર્ય આત્મસ્વરૂપી આકાશનો રાજા હોઇ સર્વદા બોધનો ઉદય કરનાર છે, તે પૂર્વાદિ દિશા-સહિત ઉદયાસ્તનું અસ્તિત્વ નષ્ટ કરે છે. જે જ્ઞાનસહિત અજ્ઞાનનો નાશ કરી આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ ચોતરફ ફેલાવે છે; વધારે શું કહું ? જેના ઉદયનો પ્રભાવ કાંઇ ઓરજ છે; જે સૂર્યના તેજની સન્મુખ દિવસ અને રાત્રિનો ભાસ પણ થતો નથી; જે સૂર્યને અન્ય પ્રકાશની આવશ્યકતા ન હોઇને જે પોતાનાજ પ્રકાશથી પ્રકાશે છે; આવા ચૈતન્ય-સૂર્યરૂપી જે નિવૃત્તિ મહારાજ તેમને વારંવાર મારા નમસ્કાર હો. સ્તુતિ કરનાર, સ્તોત્ર અને સ્તુત્ય, એ ત્રિપુટીનું ઐક્ય થાય ત્યારેજ દેવની યોગ્યતા પ્રમાણે તેમની ખરી સ્તુતિ કરેલી કહેવાય. સર્વ વસ્તુના જ્ઞાનનો લોપ થવાથીજ જે જાણી શકાય છે; મૌન ધારણ કરી બેસી રહેવું એજ જેનું વર્ણન છે; અને જ્યારે સ્વત્વની સ્મૃતિનો પણ લોપ થાય છે ત્યારેજ જેની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવા આપ સદ્‌ગુરુની સ્તુતિ કરવા જતાં પશ્યંતી, મધ્યમા તથા પરાસહિત વૈખરી ચૂપ થઇને લય પામે છે, એવા આપ સદ્‌ગુરુને, હે અદ્વયાનંદરૂપી ગુરો ! હું સેવકના નાતાથી સ્તુતિરૂપી અલંકાર પરિધાન કરાવું છું. આ અલંકાર આપની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં અતિ ક્ષુલ્લક છે, તોપણ આપ તેનો અંગીકાર કરો. એકાદ દરિદ્રી મનુષ્યને અમૃતસિંધુની પ્રાપ્તિ થતાં તેની યોગ્યતાનુસાર તેનું આદરાતિથ્ય કરવાનું ભાન નહિ રહેવાથી તે ભાજીપાલાથીજ તેનું આતિથ્ય કરવા દોડે છે; ત્યારે તે ભાજીપાલાનેજ પકવાન્ન સમજી તેની આદરસત્કાર કરવાની તીવ્રેચ્છાનેજ વિશેષ માનવી જોઇએ; અથવા સૂર્યના દિવ્ય તેજની સમક્ષ એકાદ ક્ષુદ્રક દીપક સળગાવી કોઇ તેની આરતિ ઉતારવા લાગે તો તે સ્થળે દીપકજ્યોતિની ન્યૂનતા લક્ષમાં રાખવાની નથી; પરંતુ તે મનુષ્યની ભક્તિનેજ મહત્ત્વ આપવું જોઇએ. જો નાનું બાળક ઉચિત અને અનુચિતનો વિવેક જાણતું હોય તો પછી તે બાળક શાનું ? એમ જાણીને તેની માતા તેનાં બાલ્ય કૃત્યોથી વિનોદ અને આહ્‌લાદ પામી સંતુષ્ટ થાય છે. નાજાણું પાણી ગંગાના પાણીપર પગ દઇ અંદર ઘુસે તો તે તેને ' આવીશ નહિ કિંવા પાછું જા' એમ ગંગા કહે છે કે ? ભૃગુઋષિએ શ્રીભગવાનના હૃદયપર લત્તાપ્રહાર કર્યો એ કેવડો મોટો અન્યાય કર્યો ? પરંતુ ઉલટું શ્રીકૃષ્ણે તો તેને પ્રેમથી અલંકાર ગણી, પોતાના વક્ષઃસ્થળપર ગુરુપ્રસાદરૂપે શ્રીવત્સલાંછન ચિન્હને ધારણ કર્યું; કિંવા

તિમિરથી ભરેલું જગત સૂર્યોદય થતાંની સાથે પ્રકાશથી પરિપૂર્ણ બને છે, તે વખતે સૂર્ય તિમિરને 'પાછળ હઠ' એમ કહે છે કે ? તેજ પ્રમાણે હે ગુરો ! ભેદબુદ્ધિનાં ત્રાજવાં બનાવી સૂર્યની સાથે આપની તુલના કરી એ મારા અપરાધને માટે આપ મને ક્ષમા કરો. યોગીઓએ ધ્યાન ધરીને તમારી પ્રાપ્તિ કરી લીધી અને વેદોએ પોતાની વાણીવડે તમારૂં વર્ણન કર્યું, એ ઘટના જેમ તેમ સહન કરી; તેમ મેં જે આપની તુલના કરી તેને માટે મને પણ ક્ષમા કરો. (૨૯)

હું એક સામાન્ય મનુષ્ય આપના ગુણોપર આસક્ત બન્યો છું તેને આપ અપરાધ ન સમજશો. હવે તો ચાહે તે કરો તોપણ ભૂખ્યે પેટે ઉઠનાર નથી. આપના ગીતારૂપી પ્રસાદામૃતનું પ્રેમપૂર્વક હું વર્ણન કરવા લાગ્યો એટલે મને દ્વિગુણ બળ મળ્યું છે. હે પ્રભો ! મારી વાચાએ અનંત જન્મોપર્યંત સત્ય ભાષણરૂપી તપ કરેલું તેનાજ ફળરૂપે આ ગીતાનામક મહાદ્વીપ મને પ્રાપ્ત થયો છે. મેં આજપર્યંત જે અનેક પુણ્યો કર્યાં તે મને આપના ગુણાનુવાદ ગાવાની શક્તિરૂપી ફળ આપીને ઋણમુક્ત થયાં. હું દેહસંબંધના અરણ્યમાં–જ્યાં જન્મમરણને આધીન થવું પડે છે ત્યાં સપડાયો હતો; પરંતુ તે મારી સર્વ પીડા આજે દૂર થઇ. જે 'ગીતા'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જે અવિદ્યાનો નાશ કરીને બળવાન થઇ છે; એવી આપની કીર્તિ અમારે માટે અવશ્ય સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. દરિદ્રીને ઘેર અકસ્માત્‌ મહાલક્ષ્મી આવે, તો પછી તેને દરિદ્રી કહેવાશે કે ? અથવા તિમિરને ઘેર દૈવયોગે સૂર્ય અતિથિતરીકે આવે તો તે અંધકારજ પ્રકાશમય નથી બની રહેતો કે ? તે પ્રમાણે મારૂં ગીતાનું વ્યાખ્યાન એ આકાશપુષ્પ સુંઘવા સમાન અઘટિત છે; પરંતુ આપ સમર્થે મારી સર્વ ઉત્કંઠા પૂર્ણ કરી છે. માટે આપની કૃપાથી હું ગીતાના આ સર્વ અગાધ શ્લોકોનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરીશ. પંદરમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સર્વ શાસ્ત્રસિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરીને કહ્યા. ઉત્તમ વૈદ્ય જેમ અંગમાં રહેલા રોગનું વર્ણન કરે છે; તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે સંપૂર્ણ ઉપાધિરૂપી જગતનું વૃક્ષની ઉપમાદ્વારા નિરૂપણ કર્યું અને અવિનાશી એવા જીવાત્માને પુરુષ શબ્દથી સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યો. આથી તેમણે ઉપાધિગત ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું. પછી કેવળ શુદ્ધ જે આત્મતત્ત્વ તેને "ઉત્તમ પુરુષ" એ શબ્દથી સ્પષ્ટ કર્યું; અને આત્મપ્રાપ્તિને માટે મજબૂત સાધન જે જ્ઞાન તે પણ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું; માટે આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવાનું કંઇ પણ અવશિષ્ટ રહ્યું નથી. પરંતુ ગુરુ તથા શિષ્યના સ્નેહાતિશયને

લીધે એક વાર બોલેલી વાત પુનઃ પુનઃ બોલવાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.(૪૬)
આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેલી સર્વ વાતો જ્ઞાનીઓ પૂર્ણ
રીતે સમજ્યા; પરંતુ ઈતર મુમુક્ષુઓની શંકાનું નિવારણ થયું નહિ.
મને પુરુષોત્તમને જે મર્મજ્ઞ જ્ઞાનદ્વારા આવી મળે છે, તેજ સર્વજ્ઞ છે
અને તેજ મારો ખરો ભક્ત છે આ પ્રમાણે ત્રૈલોક્યનાયક શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાને પંદરમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં પરમ સંતોષપૂર્વક જ્ઞાનની
વિશેષ સ્તુતિ કરી છે. સંસારનો લય કરી બ્રહ્મદર્શનની સાથેજ દ્રષ્ટા
બ્રહ્મરૂપ બની જાય, અને જીવ આનંદરૂપી સામ્રાજ્યપર આરૂઢ થઈ રહે;
તેને માટે જ્ઞાનના જેવો બળવાન ઇતર કોઈ પણ ઉપાય નથી; તેથી
"યથાર્થ જ્ઞાન એજ સર્વ ઉપાયોનો રાજા છે" એમ દેવોના દેવ શ્રીકૃષ્ણ
બોલ્યા. આ પ્રમાણેના નિરૂપણથી આત્મજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓએ સંતોષ
પામી પોતાના પ્રાણ જ્ઞાનપરથી ઓવારી નાખ્યા છે, પરંતુ જે વસ્તુ-
પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુવિષે અધિકાધિકજ વિચારો ઉપજે
છે. એવું પ્રેમનું લક્ષણ છે, માટે જિજ્ઞાસુ પૈકી જેમને કેવળ જ્ઞાનનો
અનુભવ રૂડે પ્રકારે ન થયો હોય, ત્યાંસુધી તેમને અપ્રાપ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
કરવાની તથા પ્રાપ્ત જ્ઞાનની રક્ષા કરવાની કાળજી ઉત્પન્ન થાય, એ સાહ-
જિક છે માટે તે અપરોક્ષ જ્ઞાન આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને
કેવી રીતે વૃદ્ધિંગત થાય; કિંવા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી અને પ્રાપ્ત
થાય છે તોપણ આડમાર્ગે ઉતરી પડે છે, એવા જ્ઞાનને વિઘ્ન કરનારી
શી વસ્તુઓ છે તે સમજવી, અને પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની વિરુદ્ધ જે વસ્તુ
હોય તેનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે હિતકર વસ્તુ જે જણાય તેનું
સર્વભાવે સેવન કરવું. આ પ્રમાણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરાવનાર એવા
તમે જે શંકા મનમાં આણી છે, તેનું નિવારણ કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ
ઉપાય બતાવે છે. જેના યોગથી ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ સ્વસ્વરૂપની
પ્રાપ્તિ થાય એવી દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન હવે શ્રીકૃષ્ણ કરશે; અને જે
આસુરી સંપત્તિને લીધે રાગદ્વેષને નિવાસસ્થાન મળી જ્ઞાનનો નાશ
થાય છે તેનું પણ તેઓ વર્ણન કરશે. આવી દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ
કે જેના યોગથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કૃત્યો બને છે, તે સર્વ વિષે નવમા
અધ્યાયમાં વર્ણન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો, તેજ વખતે સર્વ નિરૂપણ
કરી દેવાનું હતું, પરંતુ વચમાં બીજો પ્રસંગ આવી પડવાથી તે વર્ણન
તેમનું તેમ રહ્યું; માટે હવે તે પ્રસંગવિષે દેવ નિરૂપણ કરશે. તે વિષે
આ સોળમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નિરૂપણ કરશે; માટે તેનો
સંબંધ પાછલા નવમા અધ્યાયની સાથે સંકલિત કરી દેજો. આ ઉભય

સંપત્તિ (દૈવી તથા આસુરી) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા હાનિ કરી આપવાને માટે સમર્થ છે. પ્રથમ દૈવી સંપત્તિ કે જે મુમુક્ષુને મોક્ષમાર્ગમાં પહોંચાડનારી છે અને જે મોહરૂપી રાત્રિમાં ધર્મરૂપી મશાલની ગરજ સારે છે, તેનું વર્ણન સાંભળો. એકબીજાને સહાય કરે એવા પુષ્કળ પદાર્થોના સંચિત થયેલા સમુદાયને સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. એક સ્થળે એકત્રિત થયેલી સર્વને સુખ આપનારી સંપત્તિને દૈવી સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. (૬૭)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-નિર્ભયતા, ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા યોગમાં એકનિષ્ઠતા, દાતૃત્વ, બાહ્ય ઇંદ્રિયોનો સંયમ, યજ્ઞ, વેદોનું સાર્થ પઠન, તપ, સરળતા; (૧)

ટીકાઃ—હવે તે દૈવી ગુણોમાં જેને પ્રમુખત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તેને નિર્ભયતા કહેવામાં આવે છે. જે મહાપૂરમાં ભુસ્કો મારતો નથી, તેને ડૂબવાની ભીતિ હોતી નથી; કિંવા પથ્ય પાળનારને રોગનો ભય હોતો નથી; તેજ પ્રમાણે જે કોઇ પણ કર્મ કરવામાં અહંકાર ઉપજવા દેતો નથી તેને સંસારનો ભય ક્યાંથી હોય? અદ્વૈતભાવના વિસ્તારથી જે સર્વ જગતને આત્મસ્વરૂપ સમજે છે, તેને ભયનો સ્પર્શ પણ ક્યાંથી હોય? પાણી મીઠાને ડૂબાવવા જાય છે એટલે મીઠુંજ પાણી બની જાય છે, તેમ અદ્વૈત ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ભયનો નાશ થાય છે. જેને અભય કહેવામાં આવે છે તેનાં આ લક્ષણો છે અને તે અભય સમ્યક્ જ્ઞાનની સીમા છે. (૭૩)

હવે જેને સત્ત્વશુદ્ધિ કહે છે તેને આ ચિહ્નોથી ઓળખવી. જે પ્રમાણે રાખ બળતી નથી તથા બૂઝાતી પણ નથી; કિંવા પ્રતિપદાનો પ્રારંભ થયા પૂર્વે અને અમાવાસ્યાની સમાપ્તિ થયા પછી મધ્યકાળમાં ચંદ્રનું જેવું સૂક્ષ્મ રૂપ હોય છે; અથવા ગ્રીષ્મ ઋતુના અંતિમ ભાગમાં અને વર્ષાઋતુના પ્રારંભની પૂર્વે ગંગાના પાણીનું જેવું નિર્મળ સ્વરૂપ હોય છે; તે પ્રમાણે સંકલ્પ તથા વિકલ્પ એ ઉભય જે સ્થળે અવશિષ્ટ રહેતા નથી અને જ્યાં રજોગુણ તથા તમોગુણનો પણ લય થાય છે, એવા સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાની જે બુદ્ધિને રુચિ ઉત્પન્ન

થયેલી હોય છે. ઇંદ્રિયવર્ગ પ્રિય કિંવા અપ્રિય વિષય બતાવે તે છતાં પણ જે બુદ્ધિમાં તેની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી; પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પતિ પરગામ જવાથી તે વિરહથી વિહ્વળ થઇ હોય તે વખતે તેને ગમે તેટલી લાભદાનિની વાત કહી હોય તોપણ જે પ્રમાણે તેનું લક્ષ તે પર ચોંટતું નથી તેજ પ્રમાણે સતસ્વરૂપપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાથી જે બુદ્ધિ તેમાજ એકનિષ્ઠ થઇ રહે, તેને સત્ત્વબુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે, એમ કેશી દૈત્યોના સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૮૦)

હવે આત્મલાભને માટે જ્ઞાન કિંવા યોગ એ ઉભય પૈકી જેના પર આપણી ઇચ્છા સ્થિર થાય, તેમા આપણી ચિત્તવૃત્તિ એવી રીતે સ્થિર કરવી કે, જેમ કોઇ નિષ્કામ પુરુષ અગ્નિમાં છેવટની આહુતિ આપે છે, અથવા જેમ કોઈ કુલીન મનુષ્ય પોતાની કન્યા ઉત્તમ કુળમાજ અર્પણ કરે છે, અથવા લક્ષ્મી જેમ સર્વ દેવોને છોડીને એક વિષ્ણુ સાથેજ વરી છે, આ પ્રમાણે વિકલ્પરહિત થઇ યોગ અને જ્ઞાનમાં સ્થિર થવું એનુંજ નામ " જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થા " છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા.

હવે કાયા, વાચા, મન તથા ધનદ્વારા શક્તિ અનુસાર દાન કરવું હોય તો પોતાનો શત્રુ પણ ખરેખરી ભીડમાં આવી પડયો હોય તો તેને સુદ્ધા આપવાથી વિમુખ થવું નહિ, એનેજ ખરૂં દાન કહેવામાં આવે છે હે ધનંજય! વૃક્ષો જે પ્રમાણે પોતાનાં પુષ્પો, ફળો, છાયા, મૂળીઆ અને પત્રો, એ પૈકી કોઇ પણ વસ્તુને વટેમાર્ગુથી ગુપ્ત રાખતું નથી, (કોઇ પણ મનુષ્યને પોતાના સર્વસ્વનો ઉપભોગ લેવાને મનાઇ કરતું નથી,) તે પ્રમાણે મનથી તથા સંપત્તિથી દુઃખી મનુષ્યોની તેઓની ઇચ્છાનુસાર સેવા કરવી, તેનેજ દાન કહેવામાં આવે છે અને તેજ મોક્ષરૂપી ભંડારને પ્રકટ કરવાનું અંજન છે. અસ્તુ હવે દમના લક્ષણો સાંભળ. (૮૮)

જે પ્રમાણે શસ્ત્ર ધારણ કરનાર શત્રુનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે જે વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગને દૂર કરી તેમની વચ્ચે વિયોગ કરાવે છે; તેજ પ્રમાણે જે વિષયોના દ્વારમાંથી વિષયના વાયુનો પણ પ્રવેશ થવા દેતો નથી અને જે સર્વ ઇંદ્રિયોને બાંધીને પ્રત્યાહારના તાબામાં સોંપી દે છે, જે પ્રવૃત્તિને આંતરિક ચિત્તપ્રદેશ સુધી પાછી હઠાવીને ઇંદ્રિયોનાં દશે દ્વારોમાં વૈરાગ્યની આગ સળગાવી દે છે; શ્વાસોચ્છ્‌વાસ બંધ કરવાની ક્રિયા કરતાં પણ યોગીઓનાં જે અતિ કઠિન વ્રતો તેનું ઉત્તમ રીતે જે રાત્રિદિવસ આચરણ કરે છે; તે માણસે દમ સાધ્ય કર્યો છે એમ કહી શકાય છે-અર્થાત્ ઉપર નિર્દિષ્ટ લક્ષણો

દમનાં છે. હવે યજ્ઞ એટલે શું તે સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ.(૯૩)

બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીઓ આદિક સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાના અધિકારનું રૂપ જેને જે જે દૈવતનું પૂજન આદિ કરવાનું ધર્મયુક્ત હોય, તેનું યથાવિધિ આચરણ કરવું. જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ ષટ્કર્મો કરવાં અને શૂદ્રોએ તેમને વંદન કરવું, એજ તેમના બંનેના યજ્ઞ છે અને તે ઉભયને યજ્ઞનું ફળ મળે છે; તેજ પ્રમાણે અધિકારપરત્વે વિચાર કરી સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાનો યજ્ઞ કરવો, પરંતુ તેમાં ફલાશારૂપી વિષ મેળવવું નહિ અને આ યજ્ઞનો કર્તા હું છું, એવો પણ ભાવ લાવવો નહિ; તથા વેદની સર્વ આજ્ઞાઓ સ્વતઃ પાળવી. હે અર્જુન! આનેજ સશાસ્ત્ર યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે અને એજ મોક્ષમાર્ગમાં ભોમીઆ તથા સાથીનું કામ કરે છે. (૯૯)

હવે દડાને ભૂમિપર નિરર્થક નહિ, પરંતુ પુનઃ હાથમાં લેવાના હેતુથીજ પછાડવામાં આવે છે; કિંવા ખેતરમાં નખાતું ધાન્ય તેનો નાશ કરવાને નહિ, પરંતુ વધારે પકવવા માટેજ નખાય છે; અથવા મૂકેલી વસ્તુ શોધવા માટેજ જેમ માણસ હાથમાં દીપક લે છે; કિંવા વૃક્ષને શાખાઓ, પલ્લવો અને ફળો આવે એવી આશાથીજ તેના મૂળમાં જળસિંચન કરે છે; વધારે શું કહું? પોતાનું સ્વરૂપ જોવાના હેતુથી જેમ એકાદ માણસ વારંવાર આરસીપરનો મેલ લૂછી નાખીને તેને સ્વચ્છ કરે છે; તેજ પ્રમાણે વેદોએ જે ઈશ્વરનું વર્ણન કર્યું છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ મનુષ્યે સતત વેદાભ્યાસ કરવો. બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થવાને માટે દ્વિજે બ્રહ્મસૂત્રો અને ઇતર જનોએ સ્તોત્ર કિંવા ઈશ્વરનાં નામ પઠન કરવાં. હે પાર્થ! સ્વાધ્યાય તે એજ છે. અસ્તુ. હવે તપનો અર્થ સાંભળ. (૧૦૫)

પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરવું; અન્યથા ખર્ચને વૃથા સમજવો; જે પ્રમાણે કટુ ઇંદ્રવરણાનાં ફળો વૃક્ષને લાગે છે, છતાં તે કોઇના ઉપયોગમાં આવતાં નથી અને વ્યર્થ સૂકાઇ જાય છે, પરંતુ પાછળથી તે ઔષધસ્વરૂપે સમસ્ત જગતને ઉપયોગી થઇ પડે છે; કિંવા ચંદન અગ્નિમાં પડીને પોતાનો નાશ કરી દે છે, પરંતુ સર્વને સૌગંધ્ય આપે છે; અથવા સુવર્ણ જેમ જેમ શુદ્ધ થાય છે તેમ તેમ વજનમાં કમી થતું જાય છે, પરંતુ કસમાં વધતું જાય છે; કિંવા કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્ર જેમ પોતે એક એક કળાથી ન્યૂન થતો જાય છે, પરંતુ કૃષ્ણપક્ષનું પોષણ કરે છે; (સર્વ ઔષધિઓનું પોષણ કરે છે;) તે પ્રમાણે હે વીર! બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે પ્રાણ, ઇંદ્રિયો અને શરીરનો જે નિરોધ કરવો તેનેજ તપ કહેવામાં આવે છે. ઈતર

જે તપો છે તે આ તપની પેઠે શુદ્ધ નથી; માટે હંસપક્ષી જે પ્રમાણે દૂધમાં પોતાની ચાંચ નાખી દૂધ અને પાણીને પૃથક્ કરે છે, તે પ્રમાણે દેહ અને જીવનું ઐક્ય તોડી નાખનારો જે વિવેક અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તથા જે વિવેક આત્મવિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિનો વિષયો તરફનો માર્ગ કુંઠિત કરે છે; જે પ્રમાણે મનુષ્યે જાગ્રત થતાંની સાથેજ નિદ્રા અને સ્વપ્ન આપોઆપ નષ્ટ થાય છે; તેમ હે ધનુર્ધર! જે વિવેકવડે મનુષ્ય સર્વ પાપ-તાપથી મુક્ત થઇ આત્માને પામે છે; તેનેજ તપ કહેવામાં આવે છે. (૧૧૨)

જે પ્રમાણે દૂધ નાનાં છોકરાંને હિતકારક છે અને જેમ ચેતન સર્વ ભૂતોમાં એકસરખોજ છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રની સાથે સૌજન્ય ધરાવવું તેનેજ 'આર્જવ' કહેવામાં આવે છે. (૧૧૩)

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અહિંસા, સત્ય ભાષણ, અક્રોધ, સંન્યાસ, અંતઃકરણનો ઉપશમ, ચાડી-ચુગલીનો અભાવ, પ્રાણીમાત્રપર દયા, વિષયલંપટતાનો નિરોધ, નમ્રતા, જનલજ્જા અને સ્થિરતા; (૨)

ટીકાઃ—અને કાયા-વાચા-મનદ્વારા જગતના સુખને માટે જે કર્મ કરવામાં આવે તેને અહિંસાનું રૂપ જાણ. હવે તીક્ષ્ણતા અને મૃદુતા એ ઉભય ગુણો ધરાવનાર કમળ જેમ પાણીને ભેદીને ઉપર આવે છે, પરંતુ તે ભેદવું મૃદુ હોય છે; કિંવા ચંદ્રનું તેજ વનસ્પતિને આવી અથડાય છે, પરંતુ તે શીતળ હોય છે; જે ઔષધ રોગીને બતાવવામાં આવતાંજ રોગનો નાશ કરે અને ખાવામાં જરા પણ કડુ લાગે નહિ; એને ઔષધની નહિ તો બીજી શી ઉપમા આપવી વારૂ? પાણીની મૃદુતા એવી હોય છે કે આંખની કીકીમાં પણ તે ખુંચે નહિ, અને કઠોરતા પણ એવી હોય છે કે પર્વતને ભેદીને બહાર નીકળી પડે; તે પ્રમાણે સંશયનિવૃત્તિ કરવામાં જે લોખંડવત્ તીક્ષ્ણ હોય છે, અને મધુરતા એવી કે જેનો નાદ સાંભળતાં માધુર્ય પણ લાજી મરે તથા કર્ણને પણ તેનું સેવન કરવાનું મન થાય અને યથાર્થતાના બળથી બ્રહ્મપર્યંત જઇ પહોંચે; વધારે શું કહું? તેનામાં અત્યંત માધુર્ય હોય છે, તોપણ તેનાથી ઠગાવાનો વારો કોઇને આવતો નથી અને તેમાંનો અર્થ જોવા જતાં કોઇના પણ મનને આઘાત થતો નથી. બાકી, એમ તો પારધિનું ગાયન પણ સાંભળવામાં મધુર

હોય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે મૃગને ઘાતક નીવડે છે; અથવા અગ્નિ પોતાનાં કાર્ય પ્રકટ રીતે કરે છે, પરંતુ તેની આ સત્યતાને આગ લાગો! કાનને મધુર લાગે, પરંતુ અર્થ હૃદયને ભેદી નાખે એવો હોય, તે વાણી નથી પરંતુ ખૂબસુરત રાક્ષસીજ છે; પરંતુ માતા જેમ ક્રોધિત થઇને ઉપર ઉપરથી બોલે તે વ્યર્થ હોય છે અને લાલન કરવામાં પુષ્પવત્ મૃદુ હોય છે; તેમ સાંભળતાં સુખદાયક થાય અને પરિણામે ઇષ્ટ નિવડે એવું વિકારરહિત જે ભાષણ તેનેજ 'સત્ય' ભાષણ કહેવામાં આવે છે.

હવે પથ્થરપર પાણીનું સિંચન કરવા છતાં પણ તેને જેમ અંકુર ફૂટતા નથી, કિંવા કેવળ છાશને વલોવવાથી જેમ માખણ તરી આવતું નથી; સર્પની કાંચળીના મસ્તકપર પગ મૂકવામાં આવે તેથી તે જેમ ફેંણ ઉંચી કરી શકતી નથી અને વસંતઋતુ આવવા છતાં પણ જેમ આકાશને પુષ્પો આવતાં નથી; અથવા રંભાના રૂપથી જેમ શુકને વિષયવાસના ઉત્પન્ન થઇ નહોતી; કિંવા ભસ્મમાં ઘી નાખવામાં આવે તોપણ તે જેમ પ્રદીપ્ત થતી નથી; તે પ્રમાણે જે શબ્દો બોલવાથી બાળકને પણ ક્રોધ ઉપજે, તેવા શબ્દો પણ જેને ક્રોધ ઉપજાવતા નથી; કિંવા હે પાંડુસુત! જેના આયુષ્યની દોરી તૂટી હોય તે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવને પગે પડે તોપણ જેમ બચી શકતો નથી; તે પ્રમાણે યત્ન કરવાથી પણ જેનામાં ક્રોધનો આવિર્ભાવ થતો નથી; તેજ સ્થિતિને 'અક્રોધત્વ' કહેવામાં આવે છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રત્યે બોલ્યા.

મૃત્તિકાનો ત્યાગ કરવાથી જેમ ઘટનો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે; તંતુનો ત્યાગ કરતાં અનાયાસે વસ્ત્રનો ત્યાગ થાય છે; બીજનો ત્યાગ કરતાં વૃક્ષનો ત્યાગ સહજે થાય છે; ભીંતનો ત્યાગ કરતાં તે પર આલેખાયેલાં ચિત્રોનો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે; નિદ્રાનો ત્યાગ કરતાં જેમ નાના પ્રકારનાં સ્વપ્નોનો ત્યાગ અનાયાસે થાય છે; જળનો ત્યાગ કરતાં તરંગોનો ત્યાગ એની મેળે થાય છે; વર્ષાકાળનો ત્યાગ કરતાં મેઘનો અને ધનનો ત્યાગ કરતાં જેમ વિષયોપભોગનો ત્યાગ આપોઆપજ થાય છે; તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરુષ દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને સર્વ સંસારનો ત્યાગ કરે છે એનું નામજ ખરો ત્યાગ છે, એમ યજ્ઞભોક્તા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું. તે મનમાં સમજી ભાગ્યવાન પાર્થે પ્રશ્ન કર્યો. (૧૩૫)

હે પ્રભો! શાંતિનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ કરીને કહો. ત્યારે દેવ બોલ્યા કેઃ-બહુ સારૂં, સાંભળ. જ્ઞેય અને જ્ઞાતાને વિલીન કરીને જ્યારે જ્ઞાન પણ લય પામે છે, તેજ સાચી શાંતિ છે. પ્રલયકાળનું ઉદક જેમ સર્વ વિશ્વને ડૂબાવીને પોતેજ રહે છે; અને તેમાં પછી મૂળપ્રવાહ અને

સમુદ્રમાં મળવું એ અવસ્થા રહેતી નથી; તેમજ સર્વત્ર જળ છે એવો પણ બોધ કોઇને રહેતો નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞેયનું ઐક્ય થતાં જ્ઞાતૃત્વ પણ આપોઆપ નષ્ટ થાય છે. ત્યારે હે અર્જુન! જે જ્ઞાન અવશિષ્ટ રહે છે તેજ શાંતિનું રૂપ છે. (૧૪૦)

પીડા આપનાર વ્યાધિથી કિંવા અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થતી પીડા, તે સ્વકીય છે કિંવા પરકીય છે એ વાત લક્ષમાં ન આણતાં જે પ્રમાણે ઉત્તમ વૈદ્ય તેને નિવારે છે; કિંવા એકાદ ગાય કાદવમાં સપડાતાં તેનું દુખ જોઇ જેનું મન આકુળવ્યાકુળ થાય છે, તે જેમ તે દૂઝણી છે કે નહિ, તે પ્રતિ લક્ષ ન આપતાં તેને બહારજ કાઢે છે; કિંવા ડુબતા મનુષ્ય તરફ જોઇ તે બ્રાહ્મણ છે વા અંત્યજ છે એ વાતની ચોકસી કર્યા વિના તેને બહાર કાઢી તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે; અથવા મહાવનમાં કોઇ દુષ્ટ એકાદ પતિવ્રતા સ્ત્રીને લૂંટી તેને વસ્ત્રહીન કરીને છોડી દે અને આ સ્ત્રી જો કેઇ સંભાવિત ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ પડે તો તે જેમ પ્રથમ તેના અંગપર વસ્ત્ર નાખી પછીજ તેની પૂછપરછ કરે છે, તે પ્રમાણે જે અજ્ઞાન અને પ્રમાદથી વ્યાપ્ત હોય કિંવા પૂર્વકર્માનુરૂપ જેને કાંઇ વ્યાધિનો ઉપદ્રવ હોય, અને જે સર્વની નિંદાને પાત્ર થયો હોય તેને પોતે સહાય કરી જે તેને તેના વ્યાધિની વિસ્મૃતિ કરાવે છે; અરે, પોતાની સમક્ષ આવતા મનુષ્યના દોષ પોતાની ઉદાર દૃષ્ટિથી નષ્ટ કરી જે તેના પ્રતિ દયાદૃષ્ટિ ફેંકે છે; જે પ્રમાણે શાલિગ્રામની પ્રતિમાને અલંકાર પહેરાવીને તથા પુષ્પોવતી વધાવીને પછી તેનાપ્રતિ આપણું ચિત્ત દોરાવવામાં આવે; કિંવા ક્ષેત્રમાં ધાન્ય વાવી ઉત્તમ પાક થયા પછી તેને જોઇ સંતોષ પામવામાં આવે; અથવા પોતાને ઘેર અતિથિ આવતાં તેને અન્નદાન આપી સંતોષિત કર્યા પછી તેનો આશીર્વાદ લેવામાં આવે; તે પ્રમાણે પોતાની સમક્ષ આવતાં મનુષ્યની ખામી પોતાના ગુણના સામર્થ્યથી દૂર કરીને પછી જે તેના તરફ દયાર્દ્ર દૃષ્ટિથી જુએ છે; એટલુંજ નહિ, પણ તેના દુઃખપર ડામ ન દેતાં તથા તેના પાપકર્મનો ઉચ્ચાર કરી તેને દુઃખ ન દેતાં, તથા તેના વ્યાધિનું નામ લઇ તેને વ્યાધિષ્ટ ન કહેતાં, જે ઉપાયથી તે અધમ સ્થિતિમાંથી ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવે તેજ ઉપાય જે કરે છે; અને જે કોઇ પણ મનુષ્યને દુઃખપર ડામ દેતો નથી; હે અર્જુન! ઉત્તમ મનુષ્યની સાથે તુલના કરી અન્યને જે કનિષ્ઠ માનતો નથી અને તેના દોષ મનમાં આણતો નથી; તે મનુષ્યના ગુણો 'અપૈશુન્ય'નાં ખરાં લક્ષણો છે અને

હે અર્જુન ! મોક્ષમાર્ગનાં સુખાવહ મુખ્ય સાધન આજ છે. (૧૫૩)

હવે દયાનાં લક્ષણો સાંભળ. જે પ્રમાણે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર નાના-મોટાનો ભેદ ન રાખતાં સર્વને સમાનજ શાંતિ આપે છે; તેમ દયાળુ પુરુષ દુઃખિતનાં દુઃખનું નિવારણ કરતી વખત તે ઉત્તમ છે કે અધમ છે એ વાત લક્ષમાં ન રાખતાં સર્વનાં દુઃખ દૂર કરે છે. જગતમાં પાણી જેમ ઘાસ સૂકાવા લાગતાં પોતાનો નાશ કરીને પણ તેનું રક્ષણ કરે છે; તેમ પીડિત મનુષ્ય દેખાતાં તેને સર્વસ્વ આપીને પણ કાંઇ આપી શકાયું નથી, એમ તે માને છે. વહેતા પાણીના માર્ગમાં ખાબોચીઉં આવે તો તેને ભરી નાખ્યા વિના તે આગળ વધતું નથી, તેમ તે જોવામાં આવેલા દુઃખી મનુષ્યને સંતોષ આપ્યા સિવાય પગલું પણ ભરતો નથી. પગમાં કાંટો વાગતાં જીવ આકુળવ્યાકુળ થાય છે તે પ્રમાણે અન્યનું સંકટ જોઇ તેનું મન વ્યથિત થાય છે. પગતળે શીત પદાર્થનું મર્દન કરતાં જેમ આંખમાં શીતળતા આવે છે, તેમ અન્યનું સુખ જોઇને તેને સુખ થાય છે. કિંબહુના, તૃષિતની તૃષા નિવૃત્ત કરવાને માટે જે પ્રમાણે જગતમાં પાણી નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે; તે પ્રમાણે દુઃખિત મનુષ્યોનાં દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટેજ તે આ જગતમાં રહે છે. જે મનુષ્ય આવા ગુણોથી યુક્ત હોય છે તે દયાનીજ મૂર્તિ છે, અને હે વીરોત્તમ ! તેનો હું જન્મથીજ ઋણી છું. (૧૬૨)

સૂર્યોદય થતાંની સાથે કમળપુષ્પ વિકાસ પામે છે, પરંતુ સૂર્ય જે પ્રમાણે તેના સૌગંધ્યનો ઉપભોગ લેતો નથી, કિંવા વસંતઋતુમાં અરણ્યનાં પુષ્કળ વૃક્ષો નવપલ્લવિત થાય છે, તથાપિ વસંતઋતુ તેમાંનાં એક પણ વૃક્ષનો ઉપભોગ ન લેતાં ચાલી જાય છે; વધારે શું કહું ? લક્ષ્મી મહાસિદ્ધિ સહવર્તમાન શ્રીવિષ્ણુને પ્રાપ્ત થઇ તોપણ જેમ વિષ્ણુનું તો તેના પ્રતિ લક્ષ પણ જતું નથી; તે પ્રમાણે આ લોક તથા પરલોકના મનગમતા વિલાસો દાસ થઇને રહે તોપણ જે તેનો ઉપભોગ લેવા ઇચ્છતો નથી; વધારે શું કહું ? માત્ર કૌતુકને ખાતર પણ જે વિષયોની ઇચ્છા કરતો નથી, તે ‘અલોલુપત્વ’ નામની દશાને પ્રાપ્ત થયો, એમ કહેવાય છે. (૧૬૭)

મધુમક્ષિકાને જે પ્રમાણે મધપુડો, જલચરને જેમ પાણી, પક્ષીઓને પ્રતિબંધરહિત આકાશ અને બાળકને જેમ માતા નિરંતર પ્રિય હોય છે; અથવા વસંતઋતુનો પ્રારંભ થતાં જેમ મલય પર્વતપરનો સૌગંધ્યયુક્ત મંદ મંદ પવન પ્રિય લાગે છે; નેત્રોને પ્રિય વસ્તુથી જેવો આનંદ થાય છે; કિંવા જે પ્રમાણે કાચબી પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાનાં

ચાંનું પોષણ કરે છે, તે પ્રમાણે જેની દૃષ્ટિ ભૂતમાત્રપ્રતિ પ્રેમયુક્ત ય છે; સ્પર્શમાં કોમળ, ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ, નાક આગળ લેતાં સૌગં-યુક્ત અને રૂપમાં સ્વચ્છ તથા શુભ્ર, એવું જે કપૂર તે ગમે તેટલું ાવા છતાં જો તેનાથી બાધ થતો ન હોત તો તે કોમળતાને કપૂરની પમા આપી શકાત. જે આકાશના ઉદરમાં પંચમહાભૂતોનો સમાવેશ ાય છે, તેમજ જે પરમાણુમાં પણ સમાઇ શકે છે અને વિશ્વના જેવો ણ આકાર ધારણ કરે છે; વધારે શું કહું? જે જગતના જીવનને ાટેજ જીવે છે, આવી સ્થિતિને 'માર્દવ' કહે છે. (૧૭૪)

પરાજિત થયેલો રાજા જે પ્રમાણે લજ્જાથી દુઃખી થાય છે, અથવા નિકૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જે પ્રમાણે આબરૂદાર માણસ નિસ્તેજ થાય છે, કિંવા એકાદ ઉત્તમ સંન્યાસી અકસ્માત્ કોઈ ચાંડાળના ઘરમાં મરી જાય તો તે ઘટના તેને માટે જેમ લજ્જાભરેલી ગણાય છે, ક્ષત્રિય-ને રણમાંથી ભાગી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તે સહન કરવાને જેમ તેને શરમ ઉત્પન્ન થાય છે, કિંવા પતિવ્રતા સ્ત્રીને વૈધવ્ય આવી પડે, સુંદર સ્ત્રીને કોઢ થાય અથવા સંભાવિત મનુષ્યપર ખોટું આળ આવે, તો તેને જે પ્રમાણે સંકટ ઉત્પન્ન થાય છે; તે પ્રમાણે સાડાત્રણ હાથનું શરીર ધારણ કરી ભિન્ન ભિન્ન યોનિમાં ઉત્પન્ન થવું તથા મરવું, તથા ગર્ભમાં રક્ત તથા મૂત્રમાં રસ બનીને રહેવું, વધારે શું કહું? દેહ ધારણ કરી નામરૂપનો સ્વીકાર કરવા કરતાં ઇતર કોઇ પણ ઘટના વિશેષ લજ્જાયુક્ત નથી. આવા દોષોથી યુક્ત એવું જે શરીર તે ધારણ કરવામાં નિર્લજ્જ મનુષ્યોજ આનંદ માને છે; પરંતુ સાધુપુરુષોને તો લજ્જાજ ઉપજે છે. જે પ્રમાણે કળસૂત્રી પૂતળીઓની દોરી તૂટવાથી તેની ચેષ્ટા બંધ થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રાણપર વિજય મેળવવાથી કર્મે-દ્રિયોની ગતિ બંધ થાય છે; કિંવા સૂર્યાસ્ત થતાં સૂર્યકિરણોની પ્રભાનો લય થાય છે, તે પ્રમાણે મનપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી જ્ઞાનેંદ્રિયોની મતિ કુંઠિત થાય છે. આ પ્રમાણે મન અને પ્રાણને વશ કરવાથી દશે ઇંદ્રિયો પાંગળી બને છે. તેનેજ 'અચાપલ્ય' કહેવામાં આવે છે. (૧૮૫)

तेजः क्षमाधृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રગલ્ભતા, ક્ષમા, ધૈર્ય, પવિત્રતા, અદ્રોહ, નિર્માનીપણું, આ ગુણો દૈવી સંપત્તિવાળા મનુષ્યમાં હોય છે.

ટીકાઃ—ઇશ્વરપ્રાપ્તિને માટે જ્ઞાનમાર્ગનું અવલંબન કરવામાં મનુ-

ષ્યને ધૈર્યની ન્યૂનતા રહેતી નથી. પતિવ્રતાને પતિના મરણ પછી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી મૃત્યુ પામવા જેવો કષ્ટકારક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તે સહગમન કરવાને માટે આગળ પાછળ જોતી નથી; તે પ્રમાણે જે વિષયોને વિષવત્ માનીને આત્મપ્રાપ્તિને માટે સુષુમ્ણા નાડીમાંથી પ્રાણવાયુને લઈ જવા જેવા કઠિન માર્ગનું પણ અવલંબન કરે છે, તેને શાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિધિનિષેધની અડચણ તથા મર્યાદા નડતી નથી અને મહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી પણ ચમત્કાર લાગતો નથી. આ પ્રમાણે જેનું મન આપોઆપ ઈશ્વર પ્રતિ દોડે છે તેને આધ્યાત્મિક તેજ પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે. (૧૯૦)

હવે, સર્વ સહન કરનારાઓમાં હું શ્રેષ્ઠ છું એવો ગર્વ જેને ઉત્પન્ન થતો નથી, તેણેજ 'ક્ષમા' પર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, એમ કહી શકાય. જે પ્રમાણે દેહ સર્વ રોમને ધારણ કરે છે, છતાં પણ તે તેનો ગર્વ ધારણ કરતો નથી; અને ઇંદ્રિયોની અતિ પ્રવૃત્તિ કિંવા પૂર્વકર્મદ્વારા રોગની ઉત્પત્તિ; અપ્રિય વસ્તુનો યોગ કિંવા પ્રિયવસ્તુનો વિયોગ; આ સર્વ દશા એકીવેળા પ્રાપ્ત થાય તોપણ જે અગસ્ત્ય ઋષિની પેઠે ધૈર્ય ધરીને તેને સહન કરે છે; આકાશમાં ધૂમ્રના પ્રચંડ ગોટાઓ જાય તોપણ જે પ્રમાણે પવનની એક લહેરજ તેને નષ્ટ કરે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક ઉપદ્રવો એકદમ ઉત્પન્ન થાય તોપણ જે ધૈર્યથી તે સર્વને ગળી જાય છે, અને ચિત્તમાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય એવા આ પ્રસંગે પણ જે ધૈર્ય કાયમ રહે છે; તેને ધૃતિ કહેવામાં આવે છે. (૧૯૧)

હવે સુવર્ણકળશ સ્વચ્છ કરી તેમાં ગંગારૂપી અમૃત ભરવામાં આવતાં તે જે પ્રમાણે સર્વથી શુદ્ધ ગણાય છે, તેવુંજ 'શૌચ'ના સંબંધમાં સમજવું. જે મનુષ્યનાં બાહ્ય આચરણ નિષ્કામ હોય છે અને જેના અંતઃકરણમાં વિવેક જાગ્રત હોય છે;તે બાહ્યાભ્યંતર 'શૌચ'નું લક્ષણ છે.

ગંગોદક સમુદ્ર તરફ જતાં જતાં ગંગાતટપર આવેલાં વૃક્ષોનું સહજે પોષણ કરે છે, તથા સ્નાન કરનારાઓનાં પાપ અને તાપનો પણ નાશ કરે છે; કિંવા જે પ્રમાણે સૂર્ય પોતાની રોજની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળે છે એટલે અંધકારનો નાશ કરે છે, તથા જગતમાંની સંપત્તિનાં મંદિરો ઉઘાડી જગદ્‌વ્યાપારનો પ્રારંભ પણ કરાવે તે પ્રમાણે જે બદ્ધ મનુષ્યોને મુક્ત કરી, સંસારસાગરમાં બેલાતારી, પીડિતોનાં દુઃખનું નિવારણ કરીને કિંબહુના! સ્વાર્થ સાધતો હોવા છતાં પણ જે રાત્રિદિવસ ઇતર મનુષ્યોના સુખની વૃદ્ધિ કરે

છે; અને સ્વાર્થને માટે અન્યના અહિતનો સંકલ્પ પણ જેને ઉપજતો નથી; તેનેજ હે અર્જુન! 'અદ્રોહત્વ'નો અવતાર કહેવામાં આવે છે. આ સર્વ મેં તને ખુલ્લી આંખે જોઇ શકાય એવી રીતે કહ્યું છે.(૨૦૪)

હે પાર્થ! ભગીરથે ગંગાની પ્રાર્થના કરી તેને મૃત્યુલોકમાં આણી તે વખતે શંકરે તેને પોતાની જટામાં ધારણ કરી લીધી. આથી તેના વેગના ગર્વનો ઉપમર્દ થયો અને તે લજ્જિત થઇ; તે પ્રમાણે લોકો માન આપે ત્યારે જે સંકોચ પામે છે, તેનું નામજ હે સુમતિ અર્જુન! 'અમાનિત્વ' છે. આ વિષે તને પૂર્વે અનેક વેળા કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દૈવી સંપત્તિ છવ્વીસ ગુણોવાળી હોય છે, કિંવા આ દૈવી સંપત્તિ આ છવ્વીસ ગુણરૂપી તીર્થોવડે નિત્ય નૂતન એવી જાણે વૈરાગ્યરૂપી સાગરનો* ઉદ્ધાર કરવાને માટે ભગવતી ગંગાજ પ્રકટ થઈ હોય એમ ભાસે છે; કિંવા આ ગુણરૂપી પુષ્પોની માળા હાથમાં ગ્રહી મુક્તિરૂપ વધૂ નિરપેક્ષ વૈરાગ્યરૂપ વરતું ગણું જાણે શોધતી ન હોય! એમ લાગે છે. (તેને વરવાને માટે આતુર જણાય છે.) અથવા આ ૨૬ ગુણરૂપી દીપકો સળગાવીને જાણે ગીતાજ પોતાના આત્મરૂપી પતિની આરતિ ઉતારવાને આવી ન હોય! એમ લાગે છે; અથવા ગીતારૂપી સમુદ્રમાંનાં આ ગુણરૂપી મોતી દૈવી સંપત્તિરૂપ છીપમાં ઉત્પન્ન થયાં છે. દૈવી સંપત્તિનાં જે લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં તે કરતાં અધિક તે હવે કેટલાંક વર્ણવી બતાવું ? (૨૧૨)

હવે આસુરી સંપત્તિ જે કે દુઃખરૂપી વલ્લરિ હોઇ દોષરૂપી કાંટાઓથી ભરેલી છે, તોપણ તું તેને તારા મનમાં સમજી લે. જે વસ્તુ ત્યાજ્ય છે તે આપણા ઉપયોગની નથી, એ વાત ખરી; પરંતુ તેનો ત્યાગ કરવાને માટેજ અતિ સાવધતાથી તે સાંભળી લે. જીવને ભયંકર નરકપ્રાપ્તિ કરી આપવાને માટે ઘોર દોષોએ જે સંપીલું મંડળ બનાવ્યું છે તેજ આ આસુરી સંપત્તિ છે; કિંવા સર્વ વિષો એકત્ર થાય તો તેને હળાહળ વિષ એજ નામ આપવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિ એ દોષોનો મહાસમુદાયજ છે. (૨૧૬)

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

* સગર વંશના દિલીપ રાજાના પુત્ર ભગીરથે તપશ્ચર્યા કરી પોતાના કુળનાં માણસોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સ્વર્ગમાં રહેલી ગંગાને મૃત્યુલોકમાં આણી તેથીજ તેનું નામ 'ભાગીરથી' પડ્યું છે.

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! દંભ, ગર્વ, માનની લોલુપતા, ક્રોધ, મર્મભેદક ભાષણ અને અજ્ઞાન, આ લક્ષણો આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષમાં હોય છે. (૪)

ટીકા:—હે વીર! આ આસુરી દોષોમાં જે મુખ્યતરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેનું નામ દંભ છે. જે પ્રમાણે આપણી માતા તીર્થસમાન આપણને પાવન કરનારી હોય છે, તોપણ તેની નિંદા કરીને તેના દોષ લોકોની આગળ પ્રકટ કરવાથી તે આપણા પતનનું કારણ બને છે; કિંવા ગુરુ પાસેથી સંપાદન કરેલી બ્રહ્મવિદ્યા ભરચૌટામાં પ્રકટ કરવામાં આવે તો તે આપણું હિત કરનારી હોવા છતાં પણ અહિતકારકજ નિવડે છે; પોતે મહાપૂરમાં વહી અન્યને સામે તીર લઈ જવાવાળી નાવ પણ જો તેને આપણે મસ્તકપર લઈએ તો તે આપણને ડૂબાવીજ દે છે; જીવનું રક્ષણ કરનાર અન્નનું અધિક સેવન કરવામાં આવે તો તે વિષની પેઠે ઘાતક નિવડે છે, તે પ્રમાણે આ લોકપરલોકનો સખા જે ધર્મ અને સદાચાર, તેનું પાલન કરવા છતાં પણ જો તેને ભરબજારમાં પ્રકટ કરવામાં આવે તો તેથી આપણે દોષનાજ ભાગી બનીએ છીએ; માટે હે વીર! આપણે કરેલો ધર્મ જો આપણીજ વાણીથી ચારે દિશામાં પ્રસિદ્ધ કરીએ તો તે ધર્મજ અધર્મ બની જાય છે; અને તેનેજ 'દંભ' કહેવામાં આવે છે. (૨૨૩)

મૂર્ખ મનુષ્યને ચાર અક્ષરો આવડતાં તે જેમ બ્રહ્મદેવની સભાને પણ તુચ્છ માને છે; કિંવા મદ્યપાન કરેલા મનુષ્યનો ઘોડો રાજાની સ્વારીને પણ 'કુછ બિસાત'માં ગણતો નથી; કાંટાવાળા વૃક્ષપરનો કાકીંડો વૃક્ષની ટીશીપર જઇ બેસે છે એટલે સ્વર્ગને પણ નીચ માને છે, તૃણનું બળતણ મળે તોપણ અગ્નિજ્વાળા જે પ્રમાણે આકાશમાં જઇ પહોંચે છે; ખાબોચીઆમાંનાં મત્સ્ય તેમાં પાણી પહોંચે છે ત્યાંસુધી સમુદ્રને પણ તુચ્છ માને છે; અથવા જે પ્રમાણે એક દિવસપરાન્ન મળતાંજ દરિદ્રી ઉન્મત્ત બની જાય છે; તે પ્રમાણે જે સ્ત્રી, ધન, વિદ્યા, સ્તુતિ તથા માન મળવાથી ઉન્મત્ત થાય છે; એકાદ દિવસ અભ્રચ્છાયા મળેલી જોઈ, હવે આપણે અન્ય છાયાની શી આવશ્યકતા છે એમ ધારી દૈવહીન મનુષ્ય જે પ્રમાણે પોતાનું ઘર તોડી પાડે; કિંવા એકાદ મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ મૃગજળને જોઇને પોતાના ઘરનું ટાંકું પૂરી નાખે; તેમ સંપત્તિના યોગથી ઉન્મત્ત થવું તેનેજ 'દર્પ' કહેવામાં આવે છે, એમ હું તને નિઃસંશય કહું છું. (૨૨૯)

જગતને વેદોપર શ્રદ્ધા છે; ઇશ્વરજ સર્વ કોઇને પૂજ્ય છે અને

સૂર્યજ સર્વ જગતનો પ્રકાશક છે. સર્વ કોઇને સાર્વભૌમ પદની ઇચ્છા હોય છે; તથા સદાકાળ જીવતા રહેવું એ સર્વ કોઇને પ્રિય હોય છે; માટે ઉત્સાહથી તેનું વર્ણન કરીએ તો તે સાંભળીને જેના મનમાં મત્સર તથા ખિન્નતા પેદા થાય છે; અને એમ કહે છે કે "ખાઇ જાઓ એ ઇશ્વરને અને વિષ આપો એ વેદોને." પતંગીઉં જેમ દીપકનો પ્રકાશ સહન કરી શકતું નથી, આગીઆને જેમ સૂર્યનો તિરસ્કાર આવે છે અને ટીટોડી સમુદ્રની સાથે વૈર બાંધે છે; તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યથી અભિમાનને લીધે ઈશ્વરનું નામ પણ સહન થઇ શકતું નથી; અને સગા બાપને પણ તે શોક્ય સમાન વેરી ગણે છે. આ પ્રમાણે જેના અંગમાં પુષ્કળ અહંકાર ભરેલો હોય તેને 'અભિમાની' કહેવામાં આવે છે. આવો પુરુષ રૌરવ નરકનો રાજમાર્ગ છે.

અન્યનું સુખ જોતાંજ જેને ક્રોધરૂપી અગ્નિનું વિષ ચઢે છે; તપ્ત થયેલા તેલમાં શીતળ જળ નાખવામાં આવતાંજ તે ચડચડી ઉઠે છે, કિંવા ચંદ્રને જોતાંજ જેમ શિયાળને બળાપો થાય છે; વિશ્વના પ્રકાશક સૂર્યને પણ ઉદિત થયેલો જોઇને જેમ ઘુવડના ડોળા મીંચાય છે; પ્હો ફાટતાં સર્વ લોકોને સુખ થાય છે, ત્યારે ચોરને તેથી મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક દુઃખ થાય છે; અને સર્પને દૂધ પાવામાં આવે તો જેમ તેનું ભયંકર વિષજ બને છે; અગાધ સમુદ્રના જળનું પ્રાશન કર્યા છતાં પણ વડવાનળ ઉલટો અધિકજ પ્રદીપ્ત થાય છે અને તેને લેશ પણ શાંતિ થતી નથી; તે પ્રમાણે અન્યની વિદ્યા, વિનોદ, વૈભવ અથવા સૌભાગ્યને જોઇને મનમાં જે ચારે તરફ તડફાપડ થવા લાગે છે; તેને 'ક્રોધ' કહેવામાં આવે છે. (૨૪૨)

જેનું મન સર્પના દર જેવું અને દૃષ્ટિ બાણના અગ્રસમાન તીક્ષ્ણ હોય છે; જેનું ભાષણ વિંછીના ડંખ જેવું તીક્ષ્ણ હોય છે; તથા જેની ઇતર ક્રિયા પોલાદના કરવતની પેઠે અન્યને ત્રાસદાયક હોય છે; આ પ્રકારે જે અન્યના મનને છિન્નભિન્ન કરનારી ક્રિયાથી અંતર્બાહ્ય ભરેલો હોય છે; તે મનુષ્યને અધમ જાણજે. આ 'પારુષ્ય'નાં લક્ષણો છે.

હવે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. જેમ પાષાણને શીત અને ઉષ્ણ વસ્તુના સ્પર્શની સમજ હોતી નથી; કિંવા જન્માંધ જેમ રાત્રિ અને દિવસને જાણતો નથી; અગ્નિ જેમ કયી વસ્તુને બાળવી અને કયીને છોડવી તે જાણતો નથી; પારસમણિ જેમ સુવર્ણ તથા લોખંડ વચ્ચેના ભેદને જાણતો નથી; ચમચો જેમ નાના પ્રકારના રસ કિંવા સ્વાદને જાણી શકતો નથી; અથવા પવન જેમ સારા ખોટા માર્ગને

ન જોતાં સર્વત્ર વાય છે; તે પ્રમાણે જે સારાં કિંવા માઠાં કૃત્યોવિષે અંધ હોય છે; સારી કે માઠી વસ્તુ ન જોતાં નાનું બાળક જે કંઈ જુએ છે તેને જેમ મુખમાં નાખે છે; તે પ્રમાણે પાપપુણ્યની ખીચડી કરી, તેને ખાતી વખત બુદ્ધિને કટુ કિંવા મિષ્ટ સ્વાદ ન લાગવો, આવી જે દશા તેને 'અજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. (૨૫૧)

આ પ્રમાણે છએ દોષોનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. આ છએ દોષો અંગમાં હોવાથીજ આ આસુરી સંપત્તિ અતિ બળાઢ્ય થઈ છે. સર્પનું અંગ નાનું છતાં પણ તેમાં જેમ વિષ ઘણું હોય છે; કિંવા પ્રલયાગ્નિ, વિદ્યુદગ્નિ અને વડવાગ્નિ, એ ત્રણ અગ્નિની સંખ્યા જોતાં ઘણી થોડી છે, પરંતુ તેની પ્રાણાહુતિ આપવાને આખું વિશ્વ પણ જેમ પૂરૂં પડતું નથી; બ્રહ્મદેવને શરણે ગયા છતાં પણ ત્રિદોષથી ગ્રસ્ત થયેલા મનુષ્યનું મૃત્યુ નિવૃત્ત થતું નથી; તો ત્રણને બદલે છ દોષોથી જે આસુરી સંપત્તિ ભરપૂર છે, તેનું પ્રાબલ્ય જેવું તેવું સમજીશ નહિ. દુષ્ટ ગ્રહોનો સમુદાય એકાદ વખત એકજ રાશિમાં આવે છે, કિંવા નિંદા કરનારને જે પ્રમાણે સર્વ પાતકો લાગે છે; મરણ સમીપ આવ્યું એવા મનુષ્યને જે પ્રમાણે સર્વ રોગો ગ્રસ્ત કરે છે; કિંવા કુમુહૂર્તકાળે જે પ્રમાણે કુયોગ એકત્રિત થાય છે; અન્યપર વિશ્વાસ રાખનાર મનુષ્ય ચોરોની મંડળીમાં સપડાઇ જાય, કિંવા થાકયો પાકયો મનુષ્ય મહાપૂરમાં પડે, એટલે જેમ તેનું પરિણામ અહિતકરજ આવે છે; તે પ્રમાણે આ છ દોષોથી મનુષ્યનું અત્યંત અનિષ્ટ થાય છે. બકરીને મરણકાળે આંકડાવાળો વિંછી કરડે, તેની પેઠે આ છ દોષો મનુષ્યને ઘાતક નીવડે છે. મોક્ષના માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાની ઈચ્છા ન હોવાથી તે સંસારમાં ડૂબી રહી બહારજ નીકળતો નથી; અને તેથી હે અર્જુન ! અધમ યોનિની ભૂમિકાઓ ઉતરતાં ઉતરતાં તે સ્થાવર યોનિના તળપ્રદેશપર્યંત આવી પહોંચે છે; અસ્તુ. તેનામાં આ છએ દોષો એકત્રિત થઈ આસુરી સંપત્તિને વધારે છે. આ પ્રમાણે જગતમાં જે બે પ્રકારની સંપત્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે, તેનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. (૨૬૪)

दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता ।
माशुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—દૈવી સંપત્તિવડે સંસારમાંથી મુક્તિ થાય છે અને આસુરી સંપત્તિના યોગથી સંસારબંધન પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન! તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મ્યો છે, માટે તું શોક કરીશ માં. (૫)

ટીકા:—આ બે પૈકી પ્રથમ જે દૈવી સંપત્તિ તને કહી તે મોક્ષરૂપી સૂર્યનું પ્રભાતજ છે. (સૂર્યોદયની પૂર્વે જે પ્રમાણે પ્હો ફાટે છે તે પ્રમાણે આ દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષપૂર્વેની સ્થિતિ છે.) બીજી જે આસુરી સંપત્તિ તે તો જીવને માટે મોહરૂપી લોખંડની બેડીજ છે; પરંતુ આ વાત સાંભળીને ધાસ્તી ખાઇશ મા. સૂર્યે રાત્રિની ભીતિ શામાટે રાખવી જોઇએ? હે ધનંજય! આ આસુરી સંપત્તિના સપાટામાં તેજ સપડાય છે કે જે ઉપલા છ ગુણોનું આશ્રયસ્થાન બને છે. હે અર્જુન! તું તો એવો જન્મ પામ્યો છે કે જે ઉપર વર્ણવેલા દૈવી ગુણોનો સાગરજ છે; માટે હે પાર્થ! તું આ દૈવી સંપત્તિનો સ્વામી થઇ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવ.(૨૭૦)

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! ઇહલોકમાં દૈવ અને આસુર એવા બે પ્રકારના મનુષ્યના વર્ગ છે. તેમાંના દૈવ વર્ગવિષે પૂર્વે તને વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યુજ છે; હવે આસુરવર્ગનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ.(૬)

ટીકા:—અને આ દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિથી યુક્ત એવા લોકોની વર્તણુકના અનાદિસિદ્ધ માર્ગો ચાલ્યા આવ્યા છે. જે પ્રમાણે રાત્રિએ નિશાચરોના નીચ વ્યાપાર ચાલુ થાય છે અને દિવસે મનુષ્યાદિના ઉત્તમ વ્યાપાર ચાલે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સંસારમાં દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિના વ્યવહાર પોતપોતાને માર્ગે ચાલે છે. પાછળ જ્ઞાનવિષે વિવેચન કરતી વખત દૈવી સંપત્તિને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે. હવે આસુરી સંપત્તિયુક્ત લોકોવિષે તને કહું છું, તે પ્રતિ પૂર્ણ લક્ષ આપ. નાદ જે પ્રમાણે વાદ્ય સિવાય સાંભળી શકાતો નથી; કિંવા પુષ્પવિના જેમ મકરંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તે પ્રમાણે એકાદ શરીરનો આશ્રય લીધા સિવાય આસુરી સંપત્તિ પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. બળતા કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ સ્પષ્ટ દેખાય છે; તે પ્રમાણે એ (આસુરી સંપત્તિ) મનુષ્યના શરીરમાં ઓતપ્રોત ભરેલી દેખાઇ રહે છે. શેરડી વૃદ્ધિંગત થતી જાય તેમ તેમ તેમાં રસ પણ વધતો જાય છે; તે પ્રમાણે જેમ જેમ પ્રાણીનું શરીર વિકાસ પામતું જાય છે, તેમ તેમ એ સંપત્તિ પણ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. હવે હે અર્જુન! આસુરી સંપત્તિથી યુક્ત એવાં જે પ્રાણીઓ જન્મ્યાં છે, તેનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું. (૨૮૦)

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો કયું કાર્ય કરવું અને કયું ન કરવું એ સમજતા નથી; વળી તેમનામાં અંતર્બાહ્ય પવિત્રતા, આચાર અને સત્ય પણ વિદ્યમાન હોતાં નથી. (૭)

ટીકાઃ—પુણ્યાચરણવિષે પ્રવૃત્તિ કિંવા પાપાચરણવિષે નિષેધ, એ જ્ઞાનનો જેના અંતઃકરણમાં, અંધકાર વ્યાપેલો હોય છે; રેશમનો કીડો પોતાનું ઘર બાંધવા મંડયો એટલે બહાર નીકળવાનો માર્ગ રહે છે કે નહિ એ પ્રતિ લક્ષજ આપતો નથી અને તેથીજ અંદર ગોંધાઇ જાય છે; અથવા મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ નાણું વસુલ થઇ શકશે કે નહિ તેનો વિચાર ન કરતાં ચોરને પૈસા ધીરે છે; તે પ્રમાણે જે લોકો આસુરી સંપત્તિનો આશ્રય કરે છે તેઓ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ ઉભય માર્ગને જાણતા નથી; અને પવિત્રતા કેવી હોય છે તેની તો તેમને સ્વપ્ને પણ ખબર હોતી નથી. કદાચિત્ કોલસા પણ પોતાની શ્યામતાનો પરિત્યાગ કરશે, કાગડો પણ ગોરો થશે અને રાક્ષસને પણ માંસભક્ષણનો કંટાળો આવશે; પરંતુ હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે મદ્યના પાત્રમાં પાવિત્ર્ય આવતું નથી, તે પ્રમાણે આ આસુરી પ્રાણીઓમાં શુચિત્વ આવતું નથી. જેને શાસ્ત્રોક્ત કર્મની ઇચ્છા હોતી નથી, જે વડીલોની આજ્ઞાની વાટ જોતા ઉભા રહેતા નથી અને જેને સદાચારની ઓળખ નથી; બકરી જેમ ફાવે તે આલોપાલો ખાય છે, કિંવા પવન ગમે ત્યાં વિચરે છે, અથવા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં ગમે તે પદાર્થને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે; તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો પોતાની ઇચ્છાનેજ આગળ રાખીને આચરણ કરે છે અને સત્યની સાથે તો તેમને સદા વૈરજ હોય છે. વિંછી જો પોતાનો આંકડો મારીને સુખ આપી શકે, તોજ તેમના બોલવામાં સત્યનો અંશ આવી શકે. ગુદદ્વારમાંનો પવન જો સૌગંધ્ય-યુક્ત હોય તોજ આસુરી સંપત્તિવાળા લોકોમાં સત્ય હોય; કેમકે તેઓ સ્વભાવથીજ દુષ્ટ હોય છે. હવે તેમના બાપડાની અપૂર્વતા તને સંભળાવું છું. ઉંટના કોઇ પણ અંગમાં સીધાપણું હોય છે કે ? આસુરી સંપત્તિના લોકોની સ્થિતિ એવીજ છે; તે પ્રસંગાનુસાર કહું છું તે સાંભળ. હવે ધૂમાડિયાંનાં મુખમાંથી ધૂમાડાના ગોટેગોટા નીકળી આવે છે, તેની પેઠે તેમના મુખમાંથી અયોગ્ય શબ્દો બહાર પડે છે, એમ તું સમજ.

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ જગત અસત્ય છે; પ્રતિષ્ઠાથી રહિત છે; તેનો કર્તા કોઇ નથી; ઈશ્વર છે એમ બોલવું વ્યર્થ છે; સંયોગથી ઉત્પત્તિ થાય છે; કામ એજ તેનું કારણ છે; બીજું શું? એમ તેઓ કહે છે.

ટીકા:—જગત અનાદિ ચાલ્યું આવ્યું છે; ઇશ્વર તેનો નિયંતા છે, ન્યાય અન્યાયનો નિર્ણય વેદદ્વારા થાય છે; વેદ જેને દૂષિત ઠરાવે છે તેને નરકભોગની શિક્ષા થાય છે અને જેને નિર્દોષ ઠરાવે તે સ્વર્ગ-ભોગ ભોગવે છે. હે પાર્થ! આવા પ્રકારની અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી જે આ વિશ્વવ્યવસ્થા, તેને તે ખોટી માને છે. તેઓ એવુંજ બકતા ફરે છે કે, જેને ઘેલછા લાગી હોય તેજ યજ્ઞ કરવામાં ફસાય છે, જેને ઉન્માદ લાગ્યો હોય તેજ મૂર્તિપૂજા કરે છે; અને જે ભ્રમિત થયા હોય તેજ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને સંસારનો ત્યાગ કરી યોગી બને છે. આ જગતમાં આપણા સામર્થ્ય પ્રમાણે જે કાંઈ ઉપભોગ લઈ શકાય તે લેવો, એથી વધારે પુણ્યકર્મ બીજું શું છે? નિર્બળતાના કારણે પ્રાપ્ત વિષયોનો ઉપભોગ લઈ ન શકાય તો તેજ પાપ છે. ધનવાનોના પ્રાણ લેવા એ જો પાપ હોય તો તેમનું સર્વ ધન હાથમાં આવે છે એ શું પુણ્ય નથી? બળવાન નિર્બળનો નાશ કરે, એથી જો પાપ લાગતું હોય તો મોટાં માછલાં નાનાં માછલાંને ખાઇ જાય છે, તેમનું સત્યાનાશ શામાટે વળી જતું નથી? અને જો વરકન્યાનો વિવાહ કરવાને સારા કુળની તથા સુમુહૂર્તની આવશ્યકતા હોય, તો પશુપક્ષી વગેરેમાં જે અબાધિત પ્રજોત્પત્તિ ચાલી રહી છે, તેઓ ક્યારે કુળ કે મુહૂર્ત જુએ છે? ચોરીને આણેલા ધનનો જો કોઇ ઉપભોગ કરે તો શું તે તેને કડવો લાગે છે કે? મનગમતો વ્યભિચાર કરવાથી શું કોઇને કોઢનો રોગ થયો છે કે? "જગતનો સ્વામી ઈશ્વર, ધર્મથી વર્તનારને સુખ અને અધર્માચારીને દુઃખરૂપે પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ પરલોકમાં પણ આપેજ છે." એવાં શાસ્ત્રનાં વચનો અમે માન્યાં હોત, પરંતુ પરલોક અને ઈશ્વર દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, માટે તેમને વિષે બોલવું વ્યર્થ છે. વળી પુણ્ય કિંવા પાપ કરનાર મરણ પામે છે ત્યારે તેનાં ફળ ભોગવવાને કોણ અવશિષ્ટ રહે છે? જે પ્રમાણે સ્વર્ગમાં ઉર્વશીના ઉપભોગથી ઇંદ્ર સુખી રહે છે, તે પ્રમાણે નરકના કીડાને નરકમાંથી સુખ મળે છે; તો પછી નરક કિંવા સ્વર્ગ એ પાપ કિંવા પુણ્યનાં ફળ નથી; કારણ કે ઉભય સ્થળે કામસુખનોજ ઉપભોગ મળે

છે. એટલા માટે સકામ સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ થવાથીજ સર્વ જગત
ઉત્પત્તિ થાય છે; અને આપણા હિતને માટે ઈચ્છા કરી આપણે
કાંઈ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેનો આપણને કંટાળો આવવાથી તેનો ન
પણ આપણી ઇચ્છાજ કરે છે. આ પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિનું કા
કામવ્યતિરિક્ત અન્ય કાંઇ નથી, એમ આસુર લોકો કહે છે. હવે
નિંદ્ય કથનનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે એને વિ
ચર્ચા કરવી કેવળ વ્યર્થ છે. (૩૧૩)

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને, તે આત્મઘાતકી, અલ્પબુદ્ધિ, ભયંકર કર્મોના કરનાર, સર્વના વૈરી, એવા આસુરી સંપત્તિના લોકો જગતનો નાશ કરવાને માટેજ ઉત્પન્ન થયા હોય છે.

ટીકા:—તેઓ ઈશ્વરવિષે ખાલી ગપ્પાંજ હાંકયે જાય છે. તેમના ચિત્તમાં કોઇ પણ પ્રકારનો એક નિશ્ચય હોતો નથી. વધારે શું કહું? અમે ખુલ્લા નાસ્તિક છીએ એવી તેઓ શેખી કરે છે. જે પ્રમાણે ઢેડવાડાનું ચિહ્ન હાડકાંનો સમુદાય હોય છે, તે પ્રમાણે પાપ પુણ્યસંબંધે નિડરતા રાખવી એ નાસ્તિકતાનુંજ લક્ષણ છે. આવી સ્થિતિમાં સ્વર્ગવિષે શ્રદ્ધા કિંવા નરકની ભીતિ તેમના હૃદયમાં લેશ પણ હોતી નથી. હે વીર અર્જુન! આવા આસુરી લોકો દેહરૂપી ખાળમાં સપડાઇ અપવિત્ર જળના નાશવંત પરપોટાની પેઠે વિષયરૂપી કાદવમાં ડૂબી જાય છે. જે વખતે જળચરોનું મૃત્યુ આવી પહોંચે છે, ત્યારે માછી લોકો જળાશયના તટપર એકત્ર થઇને પાણીમાં જાળ નાખે છે; કિંવા શરીરપતનનો સમય આવતાં જેમ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે; કિંવા જેમ પ્રજાપર સંકટ આવવાનાં હોય ત્યારે આકાશમાં ધૂમકેતુ ઉગે છે; તે પ્રમાણે લોકોનો નાશ કરવાનેજ તે આસુરી લોકો જન્મે છે. જે પ્રમાણે અશુભ બીજમાંથી અશુભજ અંકુરો ફૂટે છે, તે પ્રમાણે આવા લોકો પાપના બોલતા ચાલતા કીર્તિસ્તંભ હોય છે. જેમ આસપાસની વસ્તુઓને બાળવા વિના અગ્નિને બીજું કર્તવ્ય હોતું નથી, તેમ તે લોકોની પાસે જનારા લોકો ઉત્તમ હો કે અધમ હો; પરંતુ તે તેમનો નાશજ કરે છે. હવે જે પ્રકારથી તેઓ પોતાનાં કર્મ કરે છે, તેનું વર્ણન સાંભળ, એમ શ્રીનિવાસ પાર્થપ્રત્યે બોલ્યા.(૩૨૨)

कामामाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થઃ—કદી તૃપ્તિ ન થાય એવા કામને આધીન બનીને તથા મોહથી અસત્ય માર્ગને ગ્રહણ કરીને તે દુરાચારી તથા દંભ, માન અને મદથી ભરેલા લોકો કર્મ કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય છે. (૧૦)

ટીકા.—ચાળણીમાં જેમ પાણીનો સંચય કરી શકાતો નથી અને અગ્નિને જેમ કાષ્ઠથી તૃપ્તિ થતી નથી; તેમ જે નિરંતર બુભુક્ષિત રહે છે, એવા કામને જે પોતાના હૃદયમાં આશ્રય આપી, હે પાંડવ! તેમાં વળી માન અને દંભની પણ ભરતી કરે છે; ગાંડા હાથીને જેમ દારૂ પાવાથી તે અધિક ઉન્મત્ત થાય છે, તેમ જેના અંગમાં મદ પરિપૂર્ણ ભરેલો હોય છે એવા આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા જાય છે, તેમ તેમ પોતાને દોઢચતુર માનતા જાય છે; અને તે પોતાના કોઈ પણ કાર્યને સમાપ્ત કર્યા સિવાય છોડતા નથી. તેમાં વળી મૂર્ખતાની સહાયતા હોય ત્યાં પછી નિશ્ચયની દાદ કોણ સાંભળે? જેના યોગથી અન્યને પીડા થાય કિંવા પ્રાણહાનિ થાય તે કર્મો કરવાને તે નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પોતાના કરેલાં કર્મોને પોતાની જાતે દશે દિશામાં પ્રસિદ્ધ કરી મૂકે છે, અને જગતને તુચ્છ માને છે. તેની ઇચ્છાની દોડ એટલી બધી હોય છે કે તેને દશે દિશા પણ પૂરી પડતી નથી જે પ્રમાણે ગાયને ખેતરમા મોકળી મૂકી દીધી એટલે તે ફાવે ત્યાં ચરે છે, તે પ્રમાણે તે છૂટથી પાપાચરણની વૃદ્ધિ કરે છે.

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જેનું માપ કરી શકાય નહિ અને મરણપર્યંત જેનો અંત આવે નહિ, એવી ચિંતાનો આશ્રય કરી કામોપભોગમાંજ નિમગ્ન થયેલા પુરુષનો કામશાંતિ એજ માત્ર એક પુરુષાર્થ છે, એવો નિશ્ચય થયેલો હોય છે. (૧૧)

ટીકાઃ—આજ એક સાધનથી તે પોતાનાં કર્મો કરે છે અને મરણ પછીની પણ ચિંતા રાખે છે. જે ચિંતા પાતાળથી પણ ઊંડી અને ગગનથી પણ ઉચ્ચ છે અને જેની તુલનામાં ત્રિભુવન પણ નાનું પડે છે; સંન્યાસીને માટે કહેલા સખ્ત નિયમો પ્રમાણે તે પોતાના સ્વાર્થ-માટે અપાર (!) ચિંતા ધારણ કરે છે; અને જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી સંકટ-

સમયે પણ પોતાના પતિને છોડી જતી નથી, તેમ તે ચિંતાનો પરિત્યાગ કરતો નથી; તેમજ અસાર વિષયાદિક વિષે નિરંતર મનમાં લાલસા રાખી તેની પ્રાપ્તિને માટે અપાર ચિંતા કરે છે. સદૈવ સ્ત્રીઓનાં ગીત સાંભળવાં, સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ નયનોથી જોવું, સર્વ ઇંદ્રિયોને સ્ત્રી-સ્પર્શ કરવાનેજ ઉદ્યુક્ત કરવી અને સ્ત્રીદ્વારા થતાં સુખપરથી અમૃતને પણ ઓવારી નાખવું; આ પ્રકારે સ્ત્રીસુખ કરતાં અધિક સુખ છેજ નહિ એવો જેનો નિશ્ચય હોય છે; તેવો પુરુષ તે સ્ત્રીભોગને માટે સ્વર્ગમાં તથા પાતાળમાં જવાને કિંવા સર્વ દિશાની મર્યાદા ઓળંગી જવાને પણ તત્પર હોય છે. (૨૩૬)

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શતશઃ આશાપાશવડે બદ્ધ થયેલા તથા કામ અને ક્રોધથી યુક્ત થયેલા તે લોકો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ ભોગવવાને માટે અન્યાયથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે. (૧૨)

ટીકાઃ—ગલને લગાડેલા માંસની લાલચમાં પડી જેમ મત્સ્ય મરણ પામે છે, તેમ એવા માણસો વિષયની આશાથી મરણ પામે છે. ઇપ્સિત વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતાં તે નિરંતર શુષ્ક આશાજ ધારણ કરીને અંતે પોતાની જાતને રેશમના કીડાની પેઠે બંધન કરે છે. ઇચ્છિત વસ્તુ જો પ્રાપ્ત ન થાય તો સ્વભાવતઃજ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે તે નિરંતર કામ તથા ક્રોધયુક્તજ રહે છે. હે અર્જુન! જે પ્રમાણે થાણામાંના સ્વારને દિવસે ફરજ બજાવવાને ફરવું પડે છે અને રાત્રે રોન ફરવી પડે છે–અર્થાત તેને રાત્રિદિવસ વિશ્રાંતિ મળતી નથી; તે પ્રમાણે કામના શિખરપરથી નીચે ફેંકાતાં તે ક્રોધરૂપી ટેકરીપર અથડાય છે; અને તોપણ તેનો કામક્રોધપરનો પ્રેમ ન્યૂન થતો નથી. વળી મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિષયોની ઇચ્છા દ્રવ્યવિના તૃપ્ત શી રીતે કરી શકાય? એટલા માટે તે પુષ્કળ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે જગતના લોકોને ત્રાસ આપે છે. તે કોઇને નિબિડ અરણ્યમાં ઘેરીને તેનો શિરચ્છેદ કરે છે, કોઇનું સર્વસ્વ હરે છે અને કોઇનો નાશ કરવાને માટે વિવિધ ઉપાયોની યોજના કરે છે. પારધિ જેમ શિકારે જતી વખત પોતાની સાથે ધનુષ્ય, બાણ, જાળ, શિકારી કૂતરા, ગોફણ, ગુપ્તી, ભાલા આદિ સાધનો લેતા જાય છે અને પોતાનું ઉદર ભરવાને માટે પુષ્કળ પ્રાણીઓને મારી લાવે છે; તે પ્રમાણે આ પણ આવાંજ દુષ્ટ કર્મો કરે છે. તે આવી

ઘાતકી રીતે અન્યનું દ્રવ્ય મેળવે છે અને તે મળ્યા પછી તેના ચિત્તને કેવો સંતોષ થાય છે તે સાંભળ. (૨૪૭)

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ મેં આજે મેળવ્યું, તે મનોરથ હું કાલે પૂર્ણ કરીશ. આ આટલું ધન મારી પાસે છે અને તેટલું વળી પુનઃ મળશે. (એવાં મનોરાજ્ય તે કરે છે.) (૧૩)

ટીકાઃ—આજે અનેક મનુષ્યોની સંપત્તિ મેં હસ્તગત કરી છે, તો શું મને ધન્યવાદ નથી ઘટતો ? આ પ્રમાણે પોતાની બડાઈ હાંકવા સાથે તેના મનમાં એવી ઇચ્છા થાય છે કે, હું બીજા લોકોનું દ્રવ્ય પણ ક્યારે હરણ કરી લાવું ? આજે જેટલું મેળવ્યું છે, તેટલા ભંડોળવડે ચરાચર પાસે જે કાંઈ હશે તે સર્વ હું તાણી લાવીશ. આ પ્રમાણે આ જગતની સર્વ સંપત્તિનો સ્વામી હુંજ થઇશ; અને પછી જેના પ્રતિ દૃષ્ટિ ફેંકીશ તેનો નાશ કરીશ. (૩૫૧)

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

શ્લોકાર્થઃ—આ શત્રુને મેં માર્યો, અને બીજાને પણ મારીશ. હું અતિ સમર્થ, હું વિષયભોગ લેનાર, હું સંપન્ન, હું બળવાન અને હુંજ સુખી છું. (એમ તે માને છે.) (૧૪)

ટીકાઃ—મેં આજપર્યંત કેટલાક શત્રુનું નિકંદન કાઢયું છે, પરંતુ અન્ય જે બલાઢ્ય શત્રુઓ રહ્યા છે, તેને પણ હું જીતીશ અને પછી હું એકલોજ મહાન કીર્તિ સંપાદન કરીને વિહરીશ; પછી જે મારા દાસ બનશે તે સિવાય સર્વનો સંહાર કરીશ. આ સર્વ જગતનો ઈશ્વર હુંજ છું. હું ભોગરૂપી રાજ્યનો રાજા છું, સર્વ સુખોપભોગનો રાશિ પણ હુંજ છું. મારા ઐશ્વર્ય આગળ ઇંદ્ર પણ તુચ્છ છે. હું કાયા, વાચા અને મનદ્વારા જે જે કરવા ધારું તે શામાટે સિદ્ધ ન થઇ શકે ? અને મારા સિવાય આજ્ઞા કરનાર બીજો કોણ છે ? મને મહાબળવાનને જ્યાંસુધી જોયો નથી ત્યાંસુધીજ કાળના બળની પ્રતિષ્ઠા છે; અને હું તો સુખનો કેવળ ભંડારજ છું. (૩૫૬)

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

શ્લોકાર્થઃ—ધનાઢ્ય હું છું, કુલીન પણ હું છું, આ જગતમાં મારા જેવો બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરનારાઓનાં કર્મોમાં સર્વનો અગ્રણી બનીશ, નટાદિ લોકોને વિશેષ ધન આપીશ અને આનંદ પામીશ. આ પ્રકારે તે વિશેષ મૂઢ થઇને બબડાટ કર્યા કરે છે. (૧૫)

ટીકાઃ—કુબેર દ્રવ્યસંપન્ન છે ખરો, પરંતુ તે મારી બરોબરી કરી શકનાર નથી; અને મારી સંપત્તિના જેટલી શ્રીવિષ્ણુની પણ સંપત્તિ નથી. મારા કુળની કીર્તિ અને આપ્તવર્ગોના સમુદાયની તુલનામાં બ્રહ્મદેવ પણ ઓછોજ છે; માટે લોકો ઈશ્વરાદિકની સ્તુતિ વ્યર્થજ ગાય છે. મારી બરોબરી કરનાર તો કોઇ પણ નથીજ. હવે જે બ્રાહ્મણભોજનાદિકનો લોપ થયો છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરીશ અને શત્રુપીડક જે યજ્ઞયાગ તે પણ ચાલુ કરીશ. મારા ઐશ્વર્યનું જે વર્ણન કરશે કિંવા જે મારી સ્તુતિ કરશે અને નાચ-તમાશા કરીને જે મને સંતુષ્ટ કરશે, તેને તે માગશે તે વસ્તુ હું આપીશ. મદ્યાદિ માદક પદાર્થોનું સેવન કરી સ્ત્રીઓને આલિંગન દેવામાં મારા જેવો કુશળ કોઈ પણ મનુષ્ય આ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. એવી એવી બીજી કેટલી વાતો કહું? જેને આસુરી પ્રકૃતિનો ઉન્માદ લાગ્યો છે તે આ રીતે અપરિમિત મનોરથને વશ થઇને આકાશપુષ્પને સુંઘવાની ચેષ્ટા કરે છે. (૩૬૩)

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રકારે અનેક મનોરથથી જેનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થયું છે, જે મોહજાળથી ઘેરાઇ ગયા છે અને કામભોગમાં જે અત્યંત આસક્ત થયેલા છે, તેવા પુરુષો અપવિત્ર નરકમાંજ પડે છે. (૧૬)

ટીકાઃ—જેમ સન્નિપાતના આવેશમાંજ રોગી ફાવે તેમ બકે છે, તેમ તે આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો ફાવે તેવો બકવાદ કરે છે. તેમના અજ્ઞાનરૂપી ધૂળ આશારૂપી વાવાઝોડામાં સપડાઇને મનોરથરૂપી આકાશમાં ઉડ્યા કરે છે. જેમ આષાઢ માસમાં એક ઉપર એક અભ્રો ચઢી આવે છે; કિંવા સમુદ્રમાં તરંગો ઉપર તરંગો આવે, તે પ્રમાણે તે એક પછી એક મનોરથની ઈચ્છા કર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે મનોરથરૂપી વલ્લરી મનમાં વિસ્તાર પામવાથી જે પ્રમાણે કમળોને કાંટાનો સ્પર્શ થતાં તે ફાટી જાય છે; કિંવા હે પાર્થ! જે પ્રમાણે પાષાણપર

હાંડલીને અફાળવાથી તે ફૂટી જાય છે, તે પ્રમાણે તેના મનોરથો છિન્નવિચ્છિન્ન થઇ જાય છે. જેમ જેમ રાત્રિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ અંધકાર પણ વૃદ્ધિંગત થતો જાય છે; તેમ (જેમ જેમ જ્ઞાન વધતું જાય તેમ તેમ) તેના અંતઃકરણમાં મોહની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અને જેમ જેમ મોહ વધતો જાય છે, તેમ તેમ વિષયવાસનાની પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે; અને વિષય તો પાતકનું કારણજ હોય છે. પાપો બલાઢ્ય થઇને જેમ જેમ વધે છે, તેમ તેમ જીવંત અવસ્થામાંજ નરકયાતના ભોગવવી પડે છે; માટે હે સુબુદ્ધિમંત! જે ખરાબ વાસના ધારણ કરે છે, તેનો નરકમાંજ વાસ થાય છે, કે જ્યાં તલવારની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ પાંદડાંવાળાં વૃક્ષો હોય છે; ખેરના ધગધગતા અંગારના ડુંગરો હોય છે; જ્યાં ઉકળતા તેલના સમુદ્રો ઉભરાય છે; જ્યાં યાતનાની હારની હાર આવી રહેલી હોય છે તથા જ્યાં યમની નિત્ય તપાસ જારીજ હોય છે. આવા ઘોર નરકમાં તેઓ પડે છે. આવા નરકના મુખ્ય ભાગમાં જે જન્મ ધારણ કરે છે તેઓ પણ યજ્ઞયાગાદિ કર્મો કરવામાં નિમગ્ન થાય છે; પરંતુ હે અર્જુન! તેમની યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ નાટકી મનુષ્યોના જેવી દેખાડવામાત્રજ હોવાથી તે નિષ્ફળજ થાય છે.

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પોતેજ પોતાની પ્રશંસા કરનારા, અક્કડ થઇને વર્તનારા તથા ધન અને મહત્તાના ગર્વથી ઉન્મત્ત થયેલા આ લોકો શાસ્ત્રવિધિને છોડી દંભથી કેવળ નામનાજ યજ્ઞો કરે છે. (૧૭)

ટીકાઃ—વેશ્યા જેમ પોતાના યજમાનના આશ્રયથી પોતાને સૌભાગ્યવતી માની સંતોષ પામે છે, તેમ હું સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ માની તેનું અંગ ગર્વથી છલકાઇ જાય છે. પછી ખીડના સ્તંભ પ્રમાણે તે જરા પણ નમતો નથી; કિંવા ઉંચે આસમાનમાં નીકળી ગયેલો પર્વત જેમ નમીને નીચે આવતો નથી, તેમ પોતાના ઐશ્વર્યના ગર્વ આડે તે ઇતર જનોને તૃણથી પણ હલકા ગણે છે. હે અર્જુન! સંપત્તિના મદથી ઉન્મત્ત થઇ તે યોગ્યાયોગ્ય વિચારને દેશવટો આપે છે. અરે, જેના મનમાં આવો ગર્વ ભરેલો હોય છે તેના યજ્ઞની શી કિંમત હોઇ શકે? પરંતુ મૂર્ખ લોકો શું નથી કરતા? માટે કોઇ વાર મૂર્ખતારૂપી મદના નિશામાં ચકચૂર થઇને યજ્ઞની મશ્કરી કરવાને પણ તત્પર થાય છે. તેમને કુંડ, મંડપ, વેદી કિંવા તદ્વિષયક

સામગ્રીની આવશ્યકતા હોતી નથી; અને વિધિ સાથે તો તેમને દ્વેષ આદવેરજ હોય છે. દેવ–બ્રાહ્મણનાં નામ પવનની લહેર સાથે તણાઈ આવીને પણ તેમને કાને પડે તો તે તેમને ગમતાં નથી. આવી જ્યાં સ્થિતિ હોય ત્યાં દેવ–બ્રાહ્મણ આવે પણ શામાટે? પરંતુ જે પ્રમાણે શાણા લોકો બનાવટી વાછરડો ગાયની સન્નિધ ઉભો રાખીને તેનું દૂધ કાઢી લે છે, તે પ્રમાણે તે આસુરી સ્વભાવના લોકો યજ્ઞના મિષથી સર્વ લોકોને આમંત્રણ કરી વ્યવહારને બહાને તેમને લૂંટે છે. આ પ્રમાણે યજ્ઞની દાંભિકતાદ્વારા તેઓ પ્રાણીઓના નાશની ઇચ્છા કરે છે.

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અહંતા, બળ, ગર્વ, કામ તથા ક્રોધનો આશ્રય કરી, તેમના તથા અન્યના શરીરમાં રહેલો જે હું (ઇશ્વર) તેનો તેઓ દ્વેષ કરે છે; અને અન્યનો (સાધુનો) ઉત્કર્ષ સહન કરી શકતા નથી. (એવા તે લોકો હોય છે.) (૧૮)

ટીકાઃ—અને પછી તેઓ પોતાની યજ્ઞદીક્ષાનાં વાજાં વગડાવી સંસારમાં વૃથા દાંડી પીટાવે છે. આવા અધમોને આવા દીક્ષિતપણાના મહત્ત્વથી અધિકજ ગર્વ ચઢે છે. જેમ અંધકારને કાજળનું લેપન કરવામાં આવે, તેમ તેમની મૂર્ખતા બળવત્તર થઈ તેમનું ઉદ્ધતપણું, અહંકાર અને અજ્ઞાન પણ વધી જાય છે. પછી જગતમાં મારા કરતાં બીજો કોઇ બળવાન નથી, એમ તેમને લાગે છે. આ પ્રમાણે અહંકાર અને બળની એકતા થવાથી તેમનામાં દર્પરૂપી સાગર પણ મર્યાદા ઉલ્લંઘીને વહેવા લાગે છે; અને દર્પ વધ્યો એટલે કામનો પિત્તો ઉછળી આવીને તેની ઉગ્રતાથી ક્રોધાગ્નિ પણ ખૂબ પ્રદીપ્ત થાય છે. પછી ઉનાળાના દહાડામાં તેલ–ઘીના ભંડારને પ્રખર અગ્નિ લાગે અને તેમાં પવનનાં વાવાઝોડાં ભળે તે પ્રમાણે જેનામાં અહંકારનું પ્રાબલ્ય થાય અને તે દર્પ તથા કામક્રોધની સાથે ભળી જાય, એટલે પછી તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કયી કયી હિંસા ન કરે અને ક્યાં ક્યાં પ્રાણીનો સંહાર ન કરે? હે ધનુર્ધર! પ્રથમ એ દીક્ષિત જારણમારણને નાદે લાગી પોતાના રક્તમાંસનો વ્યય કરે છે. તેઓ પોતાના દેહને જે ત્રાસ આપે છે તેના ઘાવ, તે દેહમાં વાસ કરનારો જે હું આત્મા તેને સહન કરવા પડે છે; અને પછી જેને જેને પણ પીડા કરે છે તેના શરીરમાં રહેનાર જે જીવ ચૈતન્ય છે તેને પણ ત્રાસ થાય

છે. કદાચિત્ તેના બારણાના સપાટામાંથી કોઈ સુભાગ્ય યોગે બચે, તો તેનાપર તેઓ દુષ્ટતાના પાષાણો ફેંકે છે. સતી, સત્પુરુષ, દાનશીલ, યજ્ઞ કરનાર, તપસ્વી, સંન્યાસી કિંવા ભક્ત, મહાત્મા તથા જેમનાં ઘરો શ્રૌતાદિક હોમ ધર્મોવડે પવિત્ર થયાં છે એવા પુરુષો જેઓ મને પ્રિય છે અને જેમના અંતરમાં મારો વાસો છે, તેમને તેઓ દ્વેષ-રૂપી હળાહળ વિષ પાઈને તીક્ષ્ણ દુઃશબ્દરૂપી મજબૂત બાણો મારે છે.

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થ.—તે સાધુદ્વેષી, ક્રૂર તથા પાપી નરાધમને હું નિરંતર સંસારમાંની (અતિશય દુ:ખદાયક) આસુરી યોનિમાંજ જન્મ આપું છું.

ટીકા.—આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે જે મારી સાથે વેર કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તે પાપીઓને હું કેવી શિક્ષા કરૂં છું તે સાંભળ. મનુષ્ય-દેહ ધારણ કરી આ જગતમાં આપણાં કર્તવ્યો શું છે એ વિસરી જાય છે; તેની મનુષ્યદેહરૂપી પદવી હરણ કરી હું તેને એવી સ્થિતિ-માં મૂકું છું કે જે ક્લેશરૂપી ગ્રામનો ઉકરડો અને સંસારપુરીનો ઘાટજ હોય! આવી જે તમોયોનિ, તેનો તે મૂર્ખને હું વતનદાર બનાવું છું પછી ક્ષુધા લાગી હોય ત્યારે જે ઘાસ પણ ખાઇ શકતા નથી એવા વ્યાઘ્ર, વિંછી ઇત્યાદિ અરણ્યનિવાસી યોનિમાં તેમને હું જન્મ આપું છું. આ યોનિનાં પ્રાણીઓ અતિ બુભુક્ષિત થઈને તે પોતાના અંગમાંથી માંસના લોચા ખેંચી કાઢે છે અને તેને ખાઇને મરણ પામે છે તથા પુનઃ તેજ યોનિમાં કેટલીક વાર જન્મ લે છે; કિંવા પોતાના વિષનો સ્પર્શ થતાં પોતાનાજ શરીરને દાહ થાય એવા સર્પની યોનિમાં હું તેને ઉત્પન્ન કરીને દરમાં ગોંધી મૂકું છું. આ દુર્જનને શ્વાસ બહાર કાઢી શકે એટલા અલ્પ સમયપર્યંત પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. આ પ્રમાણે અપરિમિત કલ્પોસુધી તેને હું ક્લેશદાયક યોનિમાં રાખું છું; પરંતુ એવા નરાધમો માટે તેમના અતિ દુઃખદાયક લક્ષ્યસ્થાનપર પહોંચવામાં તો આ પહેલોજ મુકામ છે. તે લક્ષ્યસ્થાને પહોંચ્યા પછી તો તેને આથી પણ ભયંકર યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે. (૪૧૩)

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા તે પુરુષો

જન્મોજન્મ (અધિકાધિક) મૂઢ થતા થતા મને ન પામતાં ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થતા જાય છે. (૨૦)

ટીકા:—આ આસુરી સંપત્તિ એવી ઘોર છે કે તેના યોગથી અધોગતિજ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વ્યાઘ્રાદિ તામસ યોનિમાં દેહધારણાથી જે થોડી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વસ્થતા પણ હરાઈ જઈને જ્યાં જતાં અંધકારને પણ વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત થાય છે એવી તમની યોનિમાં હું તેને પૂરૂં છું. જે તમ પ્રતિ પાપને પણ ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે, નરક પણ જેનાથી ડરે છે અને જેની આગળના શ્રમથી શ્રમ મૂર્છિત થાય છે; જેના યોગથી મલ પણ મલિન થાય છે, તાપને પણ તાપ પેદા થાય છે અને જેનું નામ સાંભળતાં મહાભયને પણ ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; જે તમનો પાપને પણ કંટાળો આવે છે, જેના સ્પર્શથી અમંગળ વસ્તુને પણ અમાંગલિકતા લાગે છે અને આભડછેટને પણ અભડાવાની ભીતિ લાગે છે; હે ધનંજય! આવી જે આ સમસ્ત જગતમાં સર્વથા નિકૃષ્ટ અવસ્થા, તેનાં સંકટો સહન કરીને તે અધમ તામસ યોનિમાં જન્મ લે છે. અરે! આ યોનિનું વર્ણન કરતાં વાણીને પણ અશ્રુ આવે છે અને તેની સ્મૃતિ થતાં મન પાછળ હઠે છે. અરે! અરે! તે મૂર્ખે શામાટે આ નરકવાસની પ્રાપ્તિ કરી? જે આસુરી સંપત્તિથી આવા ઘોર પતનને તેઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેઓ વ્યર્થ શામાટે વધારતા હશે? હે અર્જુન! આસુરી સંપત્તિવાળા લોકોને આવો નરકવાસ ભોગવવો પડે છે, માટે તું તે રસ્તે જતો નહિ; અને જે આસુરી સંપત્તિમાં દંભાદિક છ દોષો ભરેલા છે, તેનાથી દૂર રહેજે. એ તને કહેવાની શું આવશ્યકતા છે?

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

શ્લોકાર્થ:—કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ જીવને કોઇ પણ પ્રકારના પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા નહિ દેનારાં નરકનાં ત્રણ દ્વારો છે; માટે એ ત્રણનો ત્યાગ કર. (૨૧)

ટીકા:—કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણેનું બળ જ્યાં વધ્યું હોય ત્યાં અશુભનોજ પાક પાક્યો છે, એમ સમજવું. હે ધનંજય! સર્વ દુઃખનો અનુભવ કરાવી આપાવનારા દુઃખમાર્ગના એ ભોમીઆજ છે; કિંવા પાપી લોકને નરકભોગની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનારાં પાતકોની એ મોટી સભાજ છે. પુરાણોમાં રૌરવ નરકને નામે જેની અતિ ખ્યાતિ

થયેલી છે, તેની પ્રતિષ્ઠા તો માત્ર ત્યાંસુધીજ રહેશે કે જ્યાંસુધી આ ત્રણે દોષો અંતરમાં ઉદ્‌ભવ્યા ન હોય ! એના યોગથી અપાય ત્વરાથી થઈ શકે છે, યાતના અતિ સસ્તી થઇ જાય છે; અને જેને હાનિ કહેવામાં આવે છે તે હાનિ નથી, પરંતુ આ ત્રણે દોષોજ હાનિરૂપ છે. હે અર્જુન ! એની જે અતિ નિકૃષ્ટ સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી તેથી વિશેષ તે એનું વિવેચન હું શું કરૂં ? આ ત્રિદોષસમુદાય નરકના દરવાજાનો ઉમરોજ છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણેને જે મનપૂર્વક આધીન થઇ જાય છે, તેને નરકપુરીની અહીંજ પ્રાપ્તિ થઇ રહે છે; માટે હે કિરીટિ ! તને વારંવાર કહું છું કે, કામ, ક્રોધ અને લોભની ત્રિપુટી કે જે સર્વ વિષયોમાં અતિ ખરાબ છે તેનો ત્યાગ કર. (૪૩૨)

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૌંતેય ! નરકનાં આ ત્રણે દ્વારમાંથી જે મનુષ્ય મુક્ત થાય છે, તેજ પોતાનું કલ્યાણ કરવાના માર્ગે લાગે છે; અને પછી ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨)

ટીકા—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થ ત્યારેજ સિદ્ધ થઈ શકશે કે જ્યારે એ ત્રણનો પરિત્યાગ થશે. કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણ જ્યાંસુધી અંતરમાં વાસ કરે છે ત્યાંસુધી મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય, એ વાત મારા કર્ણ તો સાંભળી શકતા નથી. જેને પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા હોય કિંવા જેને પોતાના નાશની ભીતિ હોય, તેણે સાવધ થઈ આ ત્રણનો સંસર્ગ કરવો નહિ. પેટ સાથે પાષાણ બાંધી બાહુવડે સમુદ્ર તરી જવો, કિંવા જીવવાને માટે હળાહળ વિષનું સેવન કરવું એ જેમ અશક્ય છે; તે પ્રમાણે આ કામ, ક્રોધ અને લોભવડે ઇષ્ટ કાર્યસિદ્ધિ કરવી અસંભવિત છે; માટે મનમાંથી એનાં નામનિશાનનો પણ નાશ કરી નાખ. જે વખતે આ ત્રણ કડીની સાંકળી પગમાંથી સહજ તૂટી જશે, ત્યારે આપણે સુખપૂર્વક હિતને માર્ગે ચાલી શકીશું. વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ શરીરમાંથી નીકળી જાય; કિંવા એકાદ શહેર ચાડીચોરી અને વ્યભિચારથી મુક્ત થાય; અથવા આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક તાપથી અંતઃકરણ મુક્ત થાય છે, ત્યારે જેવું સુખ થાય છે; તેવુંજ સુખ કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણ દોષનો ત્યાગ કરવાથી આ સંસારમાં પ્રાપ્ત થાય છે; અને સજ્જનોની સંગતિ કરવા તરફ વલણ લાગે છે. પછી તે મનુષ્ય સત્સંગના

બળથી તથા સચ્છાસ્ત્રોના યોગથી જન્મમૃત્યુના ફેરાને ઓળંગી જાય છે તે વખતે તેને ગુરુકૃપાથી જ્યાં નિરંતર આત્માનંદ વાસ કરે છે એવું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાં પ્રેમની પરમસીમારૂપ જે આત્મારૂપી માતા, તેને ભેટો થાય છે; અને તેનું આલિંગન થતાંજ સંસારના તાપ આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે જે કામ, ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કરી મુક્ત થાય છે તેજ એ આત્માની પ્રાપ્તિ કરવાને સમર્થ થાય છે. (૪૪૭)

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—જે શાસ્ત્રોક્ત વિધિને છોડી, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તેને સિદ્ધિ, સુખ અને ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી.(૨૩)

ટીકાઃ—આવા આત્મપ્રાપ્તિના લાભપર પ્રીતિ ન રાખી જે કામાદિ માંજ મુંડી મારી રહે છે, તે આત્મવિઘાતક છે. આ જગતમાં સર્વને સમાન અને સર્વપર સરખી કૃપા કરનાર અને મનુષ્યોના હિત કિંવા અહિતને દર્શાવનાર કેવળ દીપકરૂપ એવા જે સર્વના ગુરુ વેદ, તેની જે આજ્ઞા પાળતા નથી; જે શાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિધિનિષેધનો પ્રતિબંધ ગણતા નથી અને જે પોતાના સત્ય હિત તરફ દુર્લક્ષ કરી ઇંદ્રિયોનીજ લાલસા વધાર્યે જાય છે; કામ, ક્રોધ અને લોભનો પલ્લવ છોડતા નથી અને તેના લીધેલા શપથ તોડતા નથી; તથા વિષયોના નિબિડ અરણ્યમાં યથેચ્છ વિહાર કરે છે; તેમને કદી પણ મુક્તિરૂપી નદીનું પાણી પીવા મળતું નથી. સુખની વાત તો સ્વપ્નમાં પણ તેમનાથી દૂરજ હોય છે અને સ્વર્ગથી તો તે વેગળાજ રહે છે; પરંતુ આ લોકના ભોગો પણ તેમને મળતા નથી. એક બ્રાહ્મણ માછલીના લોભથી ઢીમરોમાં મળી જાય તો ત્યાં પણ નાસ્તિકમાં ખપે છે; તેમ જે વિષયને નાદે લાગી પરલોકને લાત મારે છે તે આ લોકમાં પણ મૃત્યુપાશમાં સપડાય છે. તે આ લોક અને પરલોક બંનેમાં સુખી થતો નથી; ત્યાં પછી મોક્ષપ્રાપ્તિ તો ક્યાંથીજ થાય? માટે જે કામને આધીન થઇ વિષયોનું સેવન કરવા લાગે છે તેને નથી વિષયો મળતા અને નથી સ્વર્ગ મળતું; તેમજ તે ઉદ્ધાર પણ પામતો નથી. (૪૫૪)

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—એટલા માટે કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરવામાં તારે માટે શાસ્ત્ર એજ પ્રમાણ છે. શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મો સમજી લઇ આ લોકમાં તેનું આચરણ કરવું, એજ તને ઉચિત છે. (૨૪)

ટીકાઃ—એટલા માટે હે અર્જુન ! જેને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની
હોય તેણે વેદોક્ત માર્ગની અવજ્ઞા કરવી નહિ. પતિની ઇચ્છા
વર્તી પતિવ્રતા સ્રી જેમ અનાયાસે પોતાનું હિત સાધી લે
વા શ્રીગુરુની આજ્ઞા શિરસા વંદ્ય કરીને જેમ શિષ્ય આત્મ-
કરે છે; જે પ્રમાણે આપણે પોતેજ મૂકેલી વસ્તુ શોધવા માટે
નેિ દીપક પ્રકટાવવો પડે છે, તે પ્રમાણે હે પાર્થ ! સર્વ પુરુષાર્થોને
ધવાની જેનેઇચ્છા હોય, તેણે શ્રુતિ અને સ્મૃતિને માનવાંજ જોઇએ.
ઞ, રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરે તો રાજ્યને પણ
૧ સમજવું જોઇએ, અને વિઘાતક વિષનું પણ સેવન કરવાની આજ્ઞા
ા તેમ અવશ્ય કરવુ. હે સુભટ ! જે આ પ્રમાણે વેદોની આજ્ઞા
છે તેનું અનિષ્ટ કદી પણ થઇ શકશે નહિ. અહિતમાંથી મુક્ત
રી અને હિતની વૃદ્ધિ કરનારી શ્રુતિના જેવી જગતમાં અન્ય કોઇ
નથી માટે જેના યોગથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી આ શ્રુતિની
ો પણ અવજ્ઞા કરવી નહિ; અને વિશેષ કરીને તું તો અવશ્ય આ
ની આજ્ઞા પાળ. હે અર્જુન ! ગત જન્મોમાં ધર્માચરણ કરવાને લીધે
મા જન્મમા સચ્છાસ્ત્રોને સાર્થક કરવાને માટે ઉત્પન્ન થયો છે. વળી
રાજાનો તું બંધુ હોવાથી તને ધર્માનુજ નામ પણ સહજે પ્રાપ્ત થયું
માટે તું વેદબાહ્ય વર્તન કરીશ નહિ. આ કાર્ય છે કિંવા અકાર્ય છે,
તપાસ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથીજ કરવી. શાસ્ત્રોએ જેને અકાર્ય—અર્થાત્ નિષિદ્ધ
ઠરાવ્યાં હોય, તેને અહિતકારક સમજીને તેનો પરિત્યાગ કરવો અને
ખરેખરા ઉત્તમ કર્તવ્યો હોય તેને અવશ્ય આચરવાં. હે સુબુદ્ધિમંત !
ં તારા હાથમાં જગને પ્રમાણ માનવા યોગ્ય સિક્કો હોવાથી, ખરે-
લોકો તારા આચરણનું અનુકરણ કરે એવી તારી યોગ્યતા છે. (૪૬૮)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે.—આ પ્રમાણે આસુરવર્ગનાં સર્વ
ણો કહીને હવે તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ પણ કહી સંભળાવ્યો. હવે
ર્જુન જે અંતરનો ભાવ પૂછે તે સાવધાન ચિત્તે શ્રવણ કરો. શ્રી-
.સની આજ્ઞા પ્રમાણે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનો કાળ વ્યતીત કર્યો;
। નિવૃત્તિ મહારાજની કૃપાથી હું પણ આપને નિવેદન કરું છું.
પ સંતમંડળ જો મારાપર કૃપાદૃષ્ટિ કરશો, તો હું પણ ઇચ્છીશ
ો યોગ્યતા મેળવી શકીશ; માટે હું જ્ઞાનેશ્વર કહું છું કે, આપનું
ધાન મને પ્રસાદરૂપે આપવા કૃપા કરો, એટલે હું કૃતકૃત્ય થઇશ.

ઇતિ શ્રીજ્ઞાનદેવવિરચિતાયાં ભાવાર્થદીપિકાયાં ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

અધ્યાય સત્તરમો

શ્રદ્ધાત્રય વિભાગયોગ

અહો ! શ્રી ગુરુરાય ! હે ગણેશ ! જેની યોગસમાધિદ્વારા જગતનું વિકસિત સ્વરૂપ લોક પામી જાય છે, એવા આપને મારા નમસ્કાર હો ! ત્રિપુરવધ કરતી વેળાએ શંકરે પુષ્કળ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો, પરંતુ ગણપતિનું સ્મરણ ન કર્યું તેથી તેમને યશ પ્રાપ્ત થયો નહિ; પછી જ્યારે ગણપતિનું સ્મરણ કર્યું ત્યારેજ તેમને યશની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમ ત્રિગુણરૂપી ત્રિપુરાસુરે જીવત્વરૂપી કિલ્લામાં બંધ કરેલા આત્મારૂપી શંકરે, હે ગણપતિસ્વરૂપ શ્રી ગુરો ! આપનાજ સ્મરણવડે પોતાને સંકટમાંથી મુક્ત કર્યો છે; માટે શ્રી શંકર કરતાં પણ આપની યોગ્યતા વિશેષ છે; તથાપિ માયારૂપી સમુદ્રમાંથી મુમુક્ષુને તારી લેવાના સંબંધમાં આપ નાવ જેવા હલકા છો. જે તમારે વિષે અજ્ઞાત છે, તેને માટેજ તમે વક્રતુંડ (વાંકી સૂંઢવાળા) છો; પરંતુ જેઓ તમારૂં સ્વરૂપ જાણે છે, તેને માટે તો તમે નિત્ય સીધાજ છો. હે ગણપતિરૂપ શ્રીગુરુરાય ! આપની આંખો નાની દેખાય છે, પરંતુ આપ તેની સહજ ઉઘાડઢાંક કરવા માત્રથી પણ જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ કરી શકો છો. આપનો પ્રવૃત્તિરૂપી કર્ણ હાલતાંજ સંસારરૂપી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇને મદનો સુગંધી વાયુ છૂટે છે; અને તેમાં લુબ્ધ થયેલા જીવરૂપી ભ્રમર ગંડસ્થલપર આવી બેસવાથી નીલ કમલવડે જાણે તમારી પૂજા થતી ન હોય તે પ્રમાણે તમારૂં ગંડસ્થલ શોભે છે. પછી નિવૃત્તિરૂપી કર્ણ હલાવવાથી અંતર્મુખવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, પૂજાનું વિસર્જન થાય છે અને આપનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અતિ માધુર્યયુક્ત દેખાય છે. તમારી ડાબી જાંગપર બેઠેલી સરસ્વતીની (શક્તિની) નિત્ય ક્રીડાજ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે; અને આપ નૃત્યના મિષથી સર્વ જગતનો વ્યવહાર ચલાવો છો. અસ્તુ. હે ગુરુરાય ! આપ જેના સગા થાઓ છો તે સગપણના વ્યવહારથી મુક્ત બની રહે

છે, (તેનો દ્વૈતભાવ નષ્ટ થઇ તે તમારા સ્વરૂપમાં એકત્ર થઈ જાય છે,) એ કેવી વિસ્મયકારક વાર્તા છે! તમે જગતનાં બંધનોનું નિકંદન કાઢો છો; માટે આપ જગદ્બંધુ છો, એવો ભાવ ધારણ કરીને જે મોટા ઉત્સાહથી આત્મભાવે આપને શરણે આવે છે, તેનું શરીર સુદ્ધાં દ્વૈતભાવથી મુક્ત થઇ જાય છે; કારણ કે હે દેવરાય! આપ તેને સ્વસ્વરૂપજ બનાવી દો છો. જે તમને પૃથક્ સમજીને તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે દોડાદોડ કરે છે, તેનાથી તમે અલિપ્તજ રહો છો. જે ધ્યાનદ્વારા આપને મનમાં રાખવા માગે તો ત્યાં આપ સદાકાળ નથી રહેતા, પણ જે આપને તેમ પોતાને પણ ભૂલી જાય છે તે આપને અતિ પ્રિય થઇ પડે છે; જે સિદ્ધ સર્વજ્ઞ બની શકે તેઓ પણ આપને જાણતા નથી; અને વેદોની વાણી આપના સુધી પહોંચતી નથી. તમારી રાશિ જોતાં 'મૌન' નામ નિષ્પન્ન થાય છે; તો પછી આપની સ્તુતિ કરવાની હિંમત મારે ક્યાંસુધી રાખવી? આ સર્વ ભાસમાન જગત તો આપનીજ માયા છે. માટે તમારૂં ભજન શી રીતે થઇ શકશે? મને તમારો કહું તો દ્વૈતરૂપી દ્રોહ મારો પલ્લવ ગ્રહે છે; માટે હું તો હવે આપનો કંઇજ બનવા નથી માગતો. જ્યારે હું તમારો 'કોઇ' (આપ્ત, શિષ્ય પ્રભૃતિ) નથી એમ થશે, ત્યારેજ તમારા અને મારામાં અદ્વૈત થશે. માટે હે આરાધ્ય ગુરુરાય! તમારો આ મર્મ મને જ્ઞાત છે. મીઠું જે પ્રમાણે પાણીમાં ભળી જાય છે, તેજ પ્રકારે દ્વૈતભાવથી હું તમને નમસ્કાર કરૂં છું. વિશેષ શું કહેવું? ખાલી ગાગર સમુદ્રમાં ડૂબાવવાથી જે પ્રમાણે તે પાણીથી ભરાઇને બહાર નીકળે છે; કિંવા જે પ્રમાણે દીપકના સંસર્ગથી વાટ દીપકસ્વરૂપજ બને છે; તે પ્રમાણે હે ગુરુરાય નિવૃત્તિનાથ! આપને નમસ્કાર કરવાથી હું કૃતકૃત્ય થયો. હવે હું ગીતાનો અર્થ સ્પષ્ટ કહીશ. સોળમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં દેવે એવો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત કહ્યો કે, હે પાર્થ! સત્કર્મ વા દુષ્કર્મ કરવાના સંબંધમાં તારે શાસ્ત્રનેજ સર્વથૈવ પ્રમાણભૂત માનવાં જોઇએ. આ સાંભળી અર્જુન મનમાં બોલ્યોઃ-કર્મ કરવામાં શાસ્ત્રનિર્ણય વિના ગત્યંતર નથી એમ કેમ? સર્પની પાસે જઈ તેની ફેણમાંથી મણિ શી રીતે કાઢવો? અને સિંહના નાકમાંના કેશને શી રીતે મેળવવો? તે ઉભય પ્રાપ્ત થયા પછીજ કેશમાં મણિને પરોવવો અને ગળામાં અલંકાર ધારણ કરવો; નહિતર ગળાને નમજ રાખવું કે? તે પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રોને એકત્ર કોણ કરશે? અને તેમની એકવાક્યતા કરી તેનો વિનિમય કોણ કરશે? કોઇએ તેની

એકવાક્યતા પણ કરી; પરંતુ તદનુસાર આચરણ કરવાને વખત ક્યાંથી મળશે? એટલું મોટું આયુષ્ય કોનું હોય? શાસ્ત્ર, અર્થ, દેશ તથા કાળ, એ સર્વની પ્રાપ્તિ થાય એવો ઉપાય સર્વને ક્યાંથી હાથ લાગે! માટે મૂર્ખ મુમુક્ષુને માટે કયો તરણોપાય છે? આ અભિપ્રાય પૂછવાને માટે અર્જુને જે પ્રસ્તાવના કરી તે આ સત્તરમા અધ્યાયની ભૂમિકા છે. સર્વ વિષયોપ્રત્યે નિરિચ્છ, સકળ કલામાં પ્રવીણ અને અર્જુનસ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણને આનંદ આપનાર એવા બીજા શ્રીકૃષ્ણરૂપ જે અર્જુન× તે શૌર્યનો આધારસ્તંભ અને સોમવંશનું ભૂષણ છે. તેની લીલાથી દેવને મહા આનંદ પ્રકટે છે; જે બુદ્ધિનો પ્રિયતમ, બ્રહ્મવિદ્યાનું વિશ્રાંતિસ્થાન અને જે સદૈવ શ્રીકૃષ્ણના અંતઃકરણમાં વસી રહેલો છે. (૩૩)

॥ अर्जुन उवाच ॥

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ–હે શ્રીકૃષ્ણ! જે કોઈ શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી સાચી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઇને તમને ભજે, તેની ભક્તિ કયા પ્રકારની સમજવી? સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ? (૧)

ટીકાઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ–હે નીલ વર્ણવાળા શ્રીકૃષ્ણ! હે સર્વ ઇંદ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થનારા પરબ્રહ્મ! આપનું ભાષણ મને સંશયયુક્ત લાગે છે. પ્રાણીમાત્રને શાસ્ત્રજ્ઞાન સિવાય મોક્ષપ્રાપ્તિ થતીજ નથી, એવું જે એકપક્ષી આપ બોલ્યા, તેનો હેતુ શું છે? જે દેશમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની સગવડ ન હોય, તેમજ અભ્યાસમાં ગાળવા જેટલું આયુષ્ય પણ ન હોય; અને જે ગુરુ પાસેથી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું હોય તે ગુરુ પણ દૂરપ્રદેશમાં હોય; અભ્યાસને સહાય કરનારી અન્ય સામગ્રી પણ ન હોય અને પૂર્વકર્મ અનુકૂળ ન હોવાથી બુદ્ધિની પણ સહાય ન હોય; આ પ્રકારે જે શાસ્ત્રરહિત રહે અથવા સર્વ શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી જેણે વાદવિવાદનો પરિત્યાગ કર્યો હોય; છતાં બીજા જેઓ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે યથાવિધિ અનુષ્ઠાન કરી, આનંદથી વિચરતા હોય તેમના જેવા થવાની ઇચ્છા ધરીને જે તેમના માર્ગનું અનુકરણ કરવા

× અર્જુનનાં દશ નામો પ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં કૃષ્ણ એ પણ એક નામ છે. વળી અર્જુન એ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ હતો, એમ ઠેકઠેકાણે કહેવામાં આવ્યુંજ છે.

હોય; તેમને હે પ્રભો! જેમ બીજાએ લખી આપેલા અક્ષરો પ્રમાણે નાનાં છોકરાં નાના અક્ષરો નીચે કાઢે છે, કિંવા જેમ દેખતા મનુષ્યની પાછળ અંધ મનુષ્ય ચાલે છે; તે પ્રમાણે જે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોય તેમનાં આચરણોને પ્રમાણભૂત માની તેનાપર જે શ્રદ્ધા રાખતા હોય અને શંકરાદિ દેવોનું પૂજન, ભૂમિ વગેરેનાં મહાદાન તથા અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞો કરતા હોય; તેમને, હે પુરુષોત્તમ! સત્ત્વ, રજ અને તમ, એમાંની કયી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કથન કરો.

ત્યારે વૈકુંઠપીઠના અધિદૈવત, વેદરૂપી કમલમાંના પરાગ, જેની સત્તાથી આ સર્વ વિશ્વ જીવે છે, જે લોકોત્તર પ્રૌઢ, સ્વાભાવિકજ મહાન કાળ, અદ્વિતીય, ગૂઢ અને આનંદઘન છે; અને જે શક્તિના આધારથી સર્વ ગુણોનું વર્ણન થઇ શકે છે, તે શક્તિ જેના અંગમાં રહેલી છે; એવા શ્રીકૃષ્ણ સ્વમુખે બોલ્યા. (૪૮)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ-મનુષ્યની જે સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા તે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ, આ ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તે સાંભળ. (૨)

ટીકાઃ—શ્રીભગવાન કહે છેઃ-હે પાર્થ! શાસ્ત્રાભ્યાસ એ એક પ્રતિબંધ છે, એવો તારા અંતરનો ભાવ હું જાણું છું. તું માત્ર શ્રદ્ધાથીજ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી લેવાને ચાહે છે; પરંતુ હે પ્રબુદ્ધ! તું કહે છે તેટલું એ કાર્ય સહજ નથી. હે અર્જુન! કેવળ શ્રદ્ધાપરજ અવલંબી રહીશ નહિ. અંત્યજના સમાગમથી બ્રાહ્મણ પણ અંત્યજ અર્થાત્ ભ્રષ્ટ થતો નથી કે? ગંગાજળ પણ તેને મદ્યના પાત્રમાં નાખવામાં આવે તો તેનો અંગીકાર કરવો નહિ જોઇએ. ચંદન શીતળ છે તોપણ અગ્નિના સંબંધથી દઝાડશે કે નહિ? કિંવા હે અર્જુન! હલકા સોનામાં ઉત્તમ સુવર્ણ ભેળવેલું હોય, તેવું સોનું ઉત્તમ સોનાના ભાવે ખરીદવામાં આવે તો તેથી ખરીદનાર લૂંટાશે નહિ કે? તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ મૂળમાં તો ખરેખર સુંદર છે; પરંતુ જ્યારે તે મનુષ્યને હિસ્સે આવે છે ત્યારે પ્રાણી સ્વભાવતઃજ અનાદિ માયાની શક્તિથી ત્રણ ગુણોનાંજ બનેલાં છે. (તેથી શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની થઇ જાય છે.) બે ગુણ ક્ષીણ થઇને ત્રીજો જ્યારે વૃદ્ધિંગત થાય છે ત્યારે

તે મુખ્ય ગુણુને અનુસરીનેજ જીવની વૃત્તિઓ રચાય છે, દેહ ધારણુ કરે છે, વાસના પ્રમાણેજ તે ક્રિયા કરે છે અને કર્મો પ્રમાણે જ પુનઃ જન્મ ધારણુ કરે છે. જેમ બીજ નષ્ટ થતાં વૃક્ષ થાય છે તથા વૃક્ષ નષ્ટ થઇને બીજમાં સમાવિષ્ટ થઇ જાય છે; અને એ પ્રમાણે કલ્પોના કલ્પોસુધી પણુ મૂળ વૃક્ષની જાત નષ્ટ થતી નથી; તે પ્રમાણે જીવના પુષ્કળ જન્માંતર થાય તોપણુ પ્રાણીઓમાંથી ત્રણ ગુણ મટતા નથી; માટે જે પ્રાણીને હિસ્સે જે શ્રદ્ધા આવે છે તે ત્રણ ગુણુના અનુરોધથી ત્રણુ પ્રકારની હોય છે. જો શુદ્ધ સત્ત્વગુણુ વધે તો તે જ્ઞાનને હાંક મારે છે; પરંતુ રજ અને તમ, એ બે ગુણુ તેના વિરોધી છે. સત્ત્વગુણુના બળને લીધે શ્રદ્ધા મોક્ષ તરફ આગળ વધે છે; પરંતુ રજ અને તમ એ ગુણો પણુ શું સ્વસ્થ બેસી રહે કે? સત્ત્વ ગુણુનો આધાર નષ્ટ કરી જે વખતે રજોગુણુ વૃદ્ધિ પામે છે, તે વખતે તેજ શ્રદ્ધા કર્મમાં પ્રવર્તે છે; અને તમોગુણુનું પ્રાબલ્ય વધે છે ત્યારે તે શ્રદ્ધા ભિન્ન પ્રકારની થઇને અનેક ભોગોની ઇચ્છા કરે છે. (૬૫)

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત! સર્વને પોતપોતાના પૂર્વસંસ્કારાનુસાર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે; કારણુ કે આ જીવ શ્રદ્ધામય છે. જે મનુષ્ય જે પ્રકારની શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય છે, તે તેવીજ રીતનો થાય છે. (૩)

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે હે સુજ્ઞ! આ જીવસમુદાયમાં શ્રદ્ધા, સત્ત્વ રજ અને તમ, એ ગુણોવિનાની નથી હોઇ શકતી. સ્વભાવથીજ તે સત્ત્વ, રજ અને તમ, એવા ત્રણુ ગુણુવાળી હોય છે. જેમ પાણી જીવનરૂપ છે, પરંતુ વછનાગને સિંચવાથી તે વિષમય બને છે; મરચીને સિંચવાથી તીખું થાય છે અને શેરડીને સિંચવામાં આવે તો મિષ્ટ બને છે; તે પ્રમાણે તમોગુણુની વૃદ્ધિસહિત જે પ્રાણી મરે અને જન્મ પામે છે, તેનામાં શ્રદ્ધા પણુ તમોગુણાત્મકજ હોય છે. પછી કાજળ અને મેશમાં જે પ્રમાણે ભેદ માલુમ પડતો નથી, તે પ્રમાણે આ તામસી શ્રદ્ધારૂપજ બની રહે છે; તેજ પ્રમાણે રાજસ પ્રાણીઓમાં શ્રદ્ધા રજોગુણુમય તથા સાત્ત્વિક મનુષ્યમાં સત્ત્વમયજ હોય છે. આ પ્રમાણે આ સર્વ જગત ખરેખર શ્રદ્ધાથીજ બનેલું છે, તુ ત્રિગુણુને આધીન હોવાથી તે શ્રદ્ધાને જે, ત્રણુ પ્રકારનાં ચિહ્ન થાય છે તેને તું ઓળખ. જે પ્રમાણે પુષ્પ અને [illegible]

ફળનું અનુમાન કરી શકાય છે, કિંવા બોલ ઉપરથી સ્વભાવ સમજાય છે અને મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિપરથી તેનાં પૂર્વકર્મો જાણી શકાય છે; તે પ્રમાણે જે ચિહ્નોવડે શ્રદ્ધાનાં ત્રણે સ્વરૂપો ઓળખી શકાય છે, તે ચિહ્નો હવે સાંભળ. (૭૫)

यजंते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥४॥

શ્લોકાર્થઃ—જેઓ સાત્ત્વિક હોય છે, તે દેવોનું પૂજન કરે છે; જેઓ રાજસ હોય છે, તે યક્ષ-રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે; અને શેષ તામસ જનો પ્રેત અને ભૂતગણોનું પૂજન કરે છે. (૪)

ટીકાઃ—જેમની દેહરચના સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાયુક્ત બનેલી હોય છે તેમની બુદ્ધિ બહુધા સ્વર્ગપ્રાપ્તિવિષેજ રહે છે. તે સર્વ વિદ્યા શીખે છે; ઉત્તમ યજ્ઞ કરે છે; વધારે શું કહું? તે દેવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે; અને હે વીરશિરોમણે! જેનાં શરીરો રજોગુણાત્મક શ્રદ્ધાનાં બનેલાં હોય છે તે રાક્ષસ અને પિશાચને પૂજે છે. જેનાં શરીરો તમોગુણાત્મક શ્રદ્ધાનાં બનેલાં હોય છે તેને વિષે હું તને કહું છું કે, તે કેવળ પાપરાશિ હોઇ અતિ કઠોર અને દયાહીન હોય છે. તે જીવોનો વધ કરી બલિ આપે છે અને સ્મશાનમાં સંધ્યાકાળે ભૂતપ્રેતાદિની પૂજા કરે છે. આવાં માણસો તમોગુણનો અર્ક કાઢીને નિર્માણ કરેલા તથા તામસ શ્રદ્ધાના સાગર હોય છે, એમ તું સમજ. આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ, એવી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા જગતમાં છે; પરંતુ હું એને આટલા માટે વર્ણવું છું કે, તારે આ ત્રણ પૈકી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનોજ સ્વીકાર કરવો; અને હે બુદ્ધિમંત! બીજી જે રાજસ અને તામસ છે તેનો ત્યાગ કરવો. હે ધનંજય! આ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાને જે આચરણમાં મૂકે છે તેને મોક્ષપ્રાપ્તિ થવી કઠિન નથી. તે મનુષ્ય વેદનું પઠન ન કરે, શાસ્ત્રાધ્યયન ન કરે અને શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરી કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધાંત નિશ્ચિત ન કરે; પરંતુ જેઓ શ્રુતિસ્મૃતિનું અધ્યયન કરીને મૂર્તિમંત વેદરૂપ બન્યા હોય છે; અને તેને અનુસરતાં જે આચરણથી તેમાંના સિદ્ધાંતો જનસમાજ સમક્ષ સાદર કરે, તેના આચરણનું અનુકરણ કરી તે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી વર્તે તો તેને પણ એ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનુંજ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. એકાદ માણસ મહાપરિશ્રમ કરીને દીપક પ્રદીપ્ત કરે અને બીજો મનુષ્ય તે દીપકવડે પોતાનો દીપક સળગાવે તો શું તે દીપક તેના ઘરમાં પ્રકાશ નહિ

પાડે છે? કિંવા એકાદ મનુષ્ય અપાર દ્રવ્ય ખર્ચીને ઘર બાંધે તો તે ઘરમાં રહેતાં અન્ય મનુષ્યોને શું તેથી સુખ નહિ થશે? વળી જેઓ જળાશય બંધાવે છે તેનીજ માત્ર તૃષા શું તેમાંના જળથી નિવૃત્ત થાય છે અને બીજાની નથી થતી? અથવા ઘરમાં રસોઇ કરનારનીજ માત્ર તે અન્નથી ક્ષુધા શાંત થાય છે અને અન્યની નથી થતી? શું ગૌતમ ઋષિએ આણેલી ગંગા માત્ર તેમનેજ પવિત્ર કરે છે અને જગતમાંના ઇતર મનુષ્યોને નથી કરતી? માટે પોતાના કરતાં જે દક્ષતાથી શાસ્ત્રોનું અનુષ્ઠાન કરતો હોય, તેનાં આચરણનું જે અનુકરણ કરે છે તે મૂર્ખ હોય, તોપણ આ સંસારને તરી જાય છે.(૯૨)

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः ।
दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

શ્લોકાર્થઃ—દંભ અને અહંકાર તેમજ કામ અને પ્રીતિના બળથી યુક્ત એવા જે જનો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ઘોર તપ કરે છે; (૫)

ટીકાઃ—જેને શાસ્ત્ર એટલે શું તેની કલ્પના પણ હોતી નથી અને જે કોઇ શાસ્ત્રજ્ઞને પોતાની દેવડીએ પણ આવવા દેતો નથી, તથા વડિલોનાં સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મો જોઇ તેમને જે ગાંડા ઠરાવે છે અને પંડિતોનો સંવાદ સાંભળીને હાથની ટીચકારી ફોડે છે તથા તેમના શબ્દ કાને સુદ્ધાં પડવા દેતા નથી, ઉલટા પોતાના ડહાપણ અને દ્રવ્યના મદથી જે પોતાનાજ તોરમાં ફરે છે, તે ખરેખર પાખંડીઓના તપનુંજ આચરણ કરે છે. તેઓ પોતાની સમક્ષ આવેલા પ્રાણીપર શસ્ત્રના પ્રહાર કરી તેમના રક્તમાંસથી ઉભરાતાં પાત્રો પ્રદીપ્ત અગ્નિકુંડમાં મેલડી માતાને આહુતિ આપે છે, અને માનતા માનીને તેમને બાળકોનો બલિ આપે છે. ક્ષુદ્ર દેવતાઓની પાસેથી વરપ્રાપ્તિ કરી લેવાને માટે દુરાગ્રહના આવેશમાં સાત સાત દિવસ સુધી અન્નપ્રાશન ન કરીને અનુષ્ઠાનો કરે છે. હે સુજ્ઞ! આ પ્રકારે તે પોતાને અને અન્યને પીડા કરવાનું બીજ તમોરૂપી જમીનમાં વાવે છે અને તેથી ભવિષ્યમાં તમનોજ પાક લણે છે. હે અર્જુન! તરતાં ન આવડતું હોય એવો મનુષ્ય નાવનો આશ્રય લીધા વિના સમુદ્રમાં જાય તો તેની જે સ્થિતિ થાય છે, કિંવા જે વૈદ્યનો દ્વેષ કરી લાત મારીને ઓષધને ઢોળી નાખે છે, તે રોગી જેમ દુઃખીજ રહે છે; તેમજ જે આંખોના રોગનો ઉપાય ન કરતાં આંખોજ કાઢી નાખે તેવા અંધ મનુષ્યની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેવીજ સ્થિતિ તે અસુરની થાય

છે; કારણ કે શાસ્ત્રોક્ત માર્ગની તે નિંદા કરે છે અને મોહરૂપી અરણ્યમાંજ અહીંતહીં અથડાય છે. કામને આધીન થઇ તેના અનુરોધ મુજબ આચરણ કરે છે; ક્રોધને આધીન થઈ તે જેનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરે તેનો સંહાર કરે છે, કિંબહુના તે મારી છાતીપર દુઃખનો પહાડ મૂકે છે. (૧૦૪)

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवांतः शरीरस्थं तान्विद्धयासुरनिश्चयान् ॥६॥

શ્લોકાર્થઃ—અને જે અવિવેકી જન શરીરમાંના ઇંદ્રિયસમુદાયને અને શરીરની અંદર રહેતા મને પણ ત્રાસ આપે છે; તે આસુરી નિષ્ઠાવાળા લોકો છે, એમ તું સમજ. (૬)

ટીકાઃ—તે પોતાના અને અન્યના શરીરને જે જે દુઃખો દે છે, તેથી સર્વના અંતરમાં રહેલો હુંજ ત્રાસ પામું છું; માટે આવા પાપીઓના નામનો ઉચ્ચાર સુદ્ધાં તું કરીશ નહિ. પરંતુ તેમના ત્યાગને માટે તેમનાં લક્ષણો વર્ણવવાની આવશ્યકતા પડી. ઘરમાંથી પ્રેતને બહાર કાઢવું પડે છે અને અંત્યજની સાથે વધારે સંભાષણ નહિ કરતાં બે શબ્દ બોલીને તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેમ વિષ્ઠાને હાથવડે ધોઇ નાખવી પડે છે. આ ઘટનામાં માત્ર શુદ્ધિના નિમિત્તથીજ તેનો સ્પર્શ કરવો પડતો હોવાથી તે સ્પર્શનો દોષ માનવામાં આવતો નથી; તેજ પ્રમાણે આ પાપી લોકોનો ત્યાગ કરવા માટેજ તેમનાં લક્ષણો કહી સંભળાવ્યાં. માટે હે અર્જુન! આવા પુરુષોને જોતાંની સાથેજ તું મારૂં સ્મરણ કરજે; કારણ કે તે દર્શનદોષનું એ સિવાય અન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. સારાંશ કે, સર્વ પ્રકારે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનુંજ વારંવાર જતન કરવું; વળી જેના યોગથી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામે તેનોજ સંગ કરવો; જે અન્નના સેવનથી સાત્ત્વિકતા વિકાસ પામે તેવોજ આહાર કરવો, સ્વભાવવૃદ્ધિને માટે અન્ન જેવું અન્ય કોઇ પ્રબળ સાધન નથી. હે વીર અર્જુન! તું પ્રત્યક્ષ જો કે, જે પૂરેપૂરો સાવધ હોવા છતાં પણ મદ્યનું સેવન કરે છે, તે તત્ક્ષણેજ ઉન્મત્ત બની જાય છે; કિંવા જે મનુષ્ય વધારે અન્ન ખાય છે તેને સ્વભાવતઃજ વાત અને કફની વિકૃતિ થાય છે. જ્વર આવે તો શું તે દૂધ વગેરેથી મટશે કે? જેમ અમૃતનું સેવન કરવાથી મૃત્યુની નિવૃત્તિ થાય છે, કિંવા વિષનું સેવન કરવાથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે જેવું અન્ન ભક્ષણ કરવામાં આવે છે તેવીજ ધાતુ

ઉત્પન્ન થાય છે અને ધાતુ પ્રમાણે અંતર્ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પાત્ર તપાવવાથી અંદરનું પાણી પણ તપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ધાતુને અનુસરીનેજ ચિત્તવૃત્તિ બંધાય છે; માટે સાત્વિક અન્નનું સેવન કરવાથી સાત્વિકભાવજ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાજસ તથા તામસ ભાવની ઉત્પત્તિ તેવાં તેવાં અન્નના રસથી થાય છે; માટે હવે સાત્વિક આહાર કયા કયા છે અને રાજસ તથા તામસ આહાર શું શું છે, તે હું તને કહું છું તે આદરપૂર્વક શ્રવણ કર. (૧૧૯)

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રત્યેકને મનગમતો આહાર ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તેમજ યજ્ઞ, તપ અને દાન, એ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેના પણ ભેદ તને કહું છું તે સાંભળ. (૭)

ટીકાઃ—અને હે અર્જુન! એકજ આહારના ત્રણ પ્રકાર કેવી રીતે થયા છે તે તને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવું છું. જમનારની રુચિ પ્રમાણે અન્ન તૈયાર કરવું જોઇએ, અને જમનાર તો ગુણોનો દાસ છે. જે જીવ કર્તા અને ભોક્તા છે, તે સ્વભાવતઃજ ગુણોનાજ કારણથી ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ ધારણ કરીને આચરણ કરે છે; માટે આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો છે; યજ્ઞ, તપ અને જ્ઞાન, એ વ્યાપાર પણ ત્રણ પ્રકારનાજ છે; પરંતુ પ્રથમતઃ તને જે આહારનાં લક્ષણો કહેવાનું કહ્યું હતું તે સ્પષ્ટ કરીને વર્ણવું છું, તે સાંભળ. (૧૨૪)

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥

શ્લોકાર્થઃ—આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર તથા રસભરિત, સ્નિગ્ધ, પૌષ્ટિક અને મનને આનંદ આપનાર એવા આહાર સાત્વિકોને પ્રિય હોય છે. (૮)

ટીકાઃ—સુદૈવયોગે જીવ સત્ત્વગુણ તરફ આકર્ષાય છે તો મધુર અન્નના સેવનપર તેને વિશેષ પ્રીતિ થાય છે. જે પદાર્થ સ્વભાવથીજ રસયુક્ત, મિષ્ટ, સ્નિગ્ધ અને પક્વ હોય. જે કદમાં બહુ મોટા ન હોય, સ્પર્શમાં મૃદુ, ખાવામાં આર્દ્ર અને સ્વાદિષ્ટ હોય, જે રસથી પરિપૂર્ણ ..., રસ કાઢવામાં કઠિન પ્રયાસ કરવો પડતો ન હોય અને પાણીદાર ...ય તથા જે પર અગ્નિની આંચથી સ્થળે સ્થળે કાળાં ધાબાં પડેલાં

હોય; અને જે પ્રમાણે શ્રીગુરુના મુખમાંથી બહાર પડતા શબ્દો થોડા હોય તોપણ તેનું પરિણામ ઉત્તમ આવે છે, તે પ્રમાણે જે પદાર્થ થોડો ખાવા છતાં પણ તૃપ્તિ અપાર થાય; અને જે ખાતી વખતે જીહ્વાને મિષ્ટ લાગે તથા પરિણામે ઇષ્ટજ નીવડે; આવા પદાર્થપર સાત્વિકોની વિશેષ પ્રીતિ હોય છે. સાત્વિક મનુષ્યોને ગમતા પદાર્થોનાં લક્ષણો આવાં હોય છે. આવા પદાર્થના સેવનથી આયુષ્ય અને બળ નિત્ય વૃદ્ધિંગત થાય છે. આવા સાત્વિક રસરૂપી મેઘની વૃષ્ટિ જેમ જેમ અંગપર થાય છે, તેમ તેમ દિવસાનુદિવસ દેહમાં આયુષ્યરૂપી નદીનું પૂર આવે છે. હે સુબુદ્ધિમંત ! જે પ્રમાણે દિવસની ઉન્નતિ થવાનું કારણ સૂર્ય છે, તે પ્રમાણે સત્ત્વનું રક્ષણ કરવાને માટે આજ આહાર યોગ્ય છે; અને શરીર તથા મનના બળની વૃદ્ધિ આવાજ આહારથી થાય છે; એટલે ત્યાં રોગનો તો પ્રવેશજ શી રીતે થઈ શકે ? આ સાત્વિક અન્નનું સેવન કરવાથી શરીરને આરોગ્ય ભોગવવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના સર્વ વ્યાપાર સુખમય થાય છે. વધારે શું કહું ? તેને આનંદની સાથે મૈત્રી થાય છે. આ પ્રમાણે આ સાત્વિક આહારનું પરિણામ ઉત્તમ આવે છે અને તે શરીરને અંતર્બાહ્ય સુખકર નીવડે છે. હવે રાજસગુણવાળા મનુષ્યની જે અન્નપર રુચિ હોય છે, તે પણ તને પ્રસંગાનુસાર કહી સંભળાવું છું. (૧૩૮)

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

શ્લોકાર્થઃ—અતિશય કડુ, ખાટા, ખારા, ઉષ્ણ, તીખા, રૂક્ષ, દાહક અને દુઃખ, શોક તથા રોગને ઉત્પન્ન કરે એવા આહાર રાજસોને પ્રિય હોય છે. (૯)

ટીકાઃ—માત્ર તાત્કાલિક મૃત્યુ ન નીપજાવે એટલીજ ખામીવાળા (!) બાકી હળાહળ વિષના પિતરાઈ એવા જે કડુ, ચૂના કરતાં પણ વિશેષ દાહક, ખાટા, ઘઉંની કણક પલાળવાને જેટલું પાણી જોઇએ તેટલું મીઠું અને ઈતર ખારા પદાર્થો જેમાં મેળવવામાં આવ્યા હોય; આવા પદાર્થો રાજસ પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે. વળી તે એટલું તો ઉનું અન્ન ખાય છે કે, જાણે મુખમાં અગ્નિના ભડકાજ ઉઠે ! તેમાંથી એવી ઉષ્ણ વરાળ નીકળે છે કે તે વડે દીપક પણ સળગાવી શકાય. આવાજ પદાર્થો ખાવામાં રાજસ ગુણવાળા માણસો મોજ માને છે ! વંટોળીઆને પણ પાછળ હઠાવી દે એવા ઉગ્ર અને બાણની

અણીના જેવી તીવ્ર તીખાશ ધરાવનાર પદાર્થ તે ખાય છે. આ પદાર્થોથી જખમ તો પડતા નથી, પરંતુ શસ્ત્રપ્રહારના જેવી વેદના થાય છે. રક્ષા કરતાં પણ રૂક્ષ અને અંતર્બાહ્ય શુષ્ક એવા પદાર્થો ખાવા તેને બહુ ગમે છે. જેને ખાતાં દાંત સાથે દાંત અથડાય એવા કડવા પદાર્થોના ભક્ષણથી તેને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂળેજ તમતમા પદાર્થ હોય અને વળી તેમાં રાઇ ભેળવવામાં આવે એટલે પછી બાકીજ શું રહે ? તેનું સેવન કરતાંની સાથેજ નાકમાં અને મોંમાં ઝણઝણાટ વછૂટે છે. હવે આ વાત રહેવાજ દો; પરંતુ અગ્નિને પણ પાછળ હઠાવે એવું રાઈતું તો રાજસ પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય લાગે છે. આ પ્રકારે ગમે તેટલું ખાવાથી જેની તૃપ્તિ થતી નથી એવો, મુખને હાથમાં લઇને ફરતો અકરાંતિયો મનુષ્ય જીભને વશ થઇને જાણે કે અગ્નિના બળતા અંગારાજ પેટમાં નાખતો હોય તેમ લવંગ, સુંઠ આદિ ઉષ્ણ પ્રકૃતિના પદાર્થો ખાઇને ભોંયપર આળોટે છે; અને તેના મુખ પાસેથી પાણીનો પ્યાલો તો કદી ખસતોજ નથી. માટે તેનો આહાર તે અન્ન નથી, પરંતુ એ નિદ્રિત થયેલા વ્યાધિરૂપ સર્પને જાગ્રત કરવાને માટે ઉદરમાં નાખેલું મહજ છે. આ અન્નના સેવનની સાથેજ સર્વ રોગો એકબીજાની સાથે સ્પર્ધા કરતા એકદમ ઉઠે છે. આ પ્રમાણે રાજસ અન્નથી કેવળ દુઃખરૂપીજ ફળ મળે છે. હે ધનુર્ધર ! આ પ્રમાણે રાજસ અન્નનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને તેનું પરિણામ પણ તને જણાવ્યું. (૧૫૨)

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્ધપક્વ, ઉતરી ગયેલું, દુર્ગંધવાળું, વાસી અને ઉચ્છિષ્ટ તથા અપવિત્ર અન્ન તામસી પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે (૧૦)

ટીકાઃ—હવે તમોગુણવાળા મનુષ્યને જે આહાર ગમે છે તે તને કહું છું; પરંતુ કદાચિત્ તને તે પ્રત્યે ઘૃણા પણ આવશે. એઠાં અને વાસી અન્નથી અહિત થાય છે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તેના મનમાં આવતી નથી. જે પ્રમાણે ભેંસ ઉચ્છિષ્ટ ખાદ્ય ખાય છે, તે પ્રમાણે એઠું અને દુર્ગંધવાળું અન્ન ખાવાપર તામસી મનુષ્યને અતિ પ્રીતિ હોય છે; તેમજ અર્ધું કાચું કિંવા બળીને કેવળ ભસ્મ થઈ ગયેલું, તેમજ જેમાંથી સ્વાદ નીકળી ગયો હોય એવું અન્ન પણ તે ખાય છે. જે અન્ન પૂર્ણ પક્વ તથા રસભરિત હોય તે તામસી મનુષ્યને

ગમતું નથી. કદાચિત્ આવું ઉત્તમ અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવે તો વ્યાઘ્રની પેઠે તેને દૂર રાખી મૂકીને તેમાંથી દુર્ગંધ છૂટતાં સુધી તેને તે ખાતો નથી. જે અન્નને બહુ દિવસ થઈ ગયા હોય, જેમાંથી સ્વાદ નીકળી ગયો હોય, જે રૂક્ષ કિંવા સડી ગયેલું હોય અથવા જેમાં જંતુ પડી આવ્યા હોય અને જે બાળકોએ કાદવની પેઠે ચુંથી નાખ્યું હોય, તેવાજ અન્નને સ્ત્રીપુત્રાદિકને સાથે લઇને તે ખાય છે. આવું અશુદ્ધ અન્ન ખાય ત્યારેજ તેને આનંદથી જમ્યા જેવું સુખ થાય છે; પરંતુ આટલાથીજ તે પાપીની તૃપ્તિ થતી નથી! ચમત્કાર તો જુઓ કે, જે ખરાબ પદાર્થો નિષિદ્ધ અને ત્યાજ્ય ઠર્યાં છે, તેવા અભક્ષ્યનોજ ભક્ષ કરવાની અને તેવા અપેયનુંજ પાન કરવાની તામસ મનુષ્યને અતિશય ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. હે વીર અર્જુન! આવી રુચિનું ફળ પણ તેને તત્ક્ષણજ મળે છે; કારણ કે અપવિત્ર પદાર્થોનું સેવન કરે છે તેજ વખતે તે પાપનો ભાગી થાય છે. તે જે ભોજન લે છે તે વસ્તુતઃ ભોજન નથી, પરંતુ તે પેટમાં યાતનાઓનો ભંડારજ ભરે છે, એમ સમજવું. શિરચ્છેદ કર્યા પછી શું થાય છે કિંવા અગ્નિમાં ભુસકો માર્યા પછી શું પરિણામ આવે છે, એ જાણવાને એનો શું પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવાની જરૂર છે ? પરંતુ એવાં પરિણામો પણ તે સહન કરે છે. માટે શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ–હે અર્જુન! તામસ અન્નનું પરિણામ પૃથક્ કરી બતાવવાની જરૂર નથી. હવે આહારની પેઠે યજ્ઞ પણ ત્રણ પ્રકારના છે; માટે હે અર્જુન! આ ત્રણમાંના સાત્વિક યજ્ઞનું વર્ણન પ્રથમ કરું છું તે સાંભળ. (૧૭૦)

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—ફળની ઈચ્છા ન રાખનાર પુરુષના હાથે, 'કર્તવ્ય તરીકે કરવોજ જોઇએ એવા મનના નિર્ધારસહિત જે શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે સાત્વિક યજ્ઞ કહેવાય છે. (૧૧)

ટીકાઃ—જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીના મનમાં પતિ સિવાય અન્ય પ્રતિ કામની ઉત્પત્તિ થતી નથી; ગંગા સમુદ્રને મળ્યા પછી આગળ જતી નથી; અથવા આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થતાંજ વેદ જેમ ચૂપ થઇ રહે છે; તેજ પ્રમાણે જેઓ પોતાના હિતને માટે સંપૂર્ણ ચિત્ત લગાવીને ફળની આશા તથા અહંકાર રાખતા નથી; વૃક્ષના મૂળમાં પહોંચ્યા પછી પાણી ત્યાંથી પાછું ફરતું નથી, પરંતુ તેમાં મળી જઇને તેનું

પોષણજ કરે છે; તેમ જે મન અને દેહથી નિશ્ચયકરી યજ્ઞ કરવામાં નિમગ્ન થાય છે, પરંતુ તેથી કોઇ પણ પ્રકારનું ફળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા નથી; તેઓ સ્વધર્મસિવાય ઇતર કૃત્યો પ્રત્યે વિરક્તિ ધારણ કરીને ફળેચ્છાના ત્યાગપૂર્વક સર્વાંગસુંદર યજ્ઞ કરે છે. હાથમાં દર્પણ લેવાથી જેમ આપણું મુખ જોઇ શકાય છે, કિંવા હથેળીપરનું રત્ન જે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશથી સ્પષ્ટ દેખાય છે; અથવા સૂર્યોદય થવાથી જે પ્રમાણે માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાય છે; તે પ્રમાણે વેદોમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા માર્ગોપર વિશ્વાસ રાખી તેજ પ્રમાણે તે આચરણ કરે છે. તે કુંડો, મંડપ, વેદી આદિ યજ્ઞની સર્વ સામગ્રી એવી રીતે તૈયાર કરે છે, કે જાણે વેદોએ સ્વતઃજ આવીને તે તૈયારી કરી ન હોય! સર્વ અવયવોને શોભતા અલંકારો પહેરાવ્યા હોય તેમ તે યજ્ઞના સર્વ પદાર્થોને યોગ્ય સ્થાને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવે છે. શબ્દથી કેટલુંક વર્ણન કરૂં ? તે યજ્ઞમંડપ જોતાંજ એમ લાગે છે કે, જાણે પ્રત્યક્ષ યજ્ઞવિદ્યાજ યજ્ઞના મિષથી આ સ્થળે આવી છે! આ પ્રમાણે જે યજ્ઞ સાંગોપાંગ કરવામાં આવે છે અને પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છાવિનાજ જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે; તથા જેવી રીતે તુલસીના છોડથી ફળ, પુષ્પ અને છાયાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તોપણ લોકો જલસિંચન કરીને તેનું પાલન કરે છે; તેવી રીતે ફળાશા સિવાય જે યથાવિધિ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તેનેજ સાત્ત્વિક યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. (૧૮૪)

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ફળની ઇચ્છા રાખીને અને આડંબરને માટે જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે એમ તું સમજ. (૧૨)

ટીકાઃ—હવે, હે વીરશ્રેષ્ઠ! બીજા પ્રકારનો જે રાજસ યજ્ઞ તે પણ સર્વ રીતે આના જેવોજ હોય છે; પરંતુ જેમ શ્રાદ્ધતિથિને દિવસે રાજાને એવી ઇચ્છાથી ભોજન કરવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવે કે તેથી આપણને ઘણો ફાયદો થશે, આપણી કીર્તિ પણ વધશે અને શ્રાદ્ધ પણ થશે–અર્થાત્ એક પંથ ઓર દો કાજ જેવો લાભ થશે; તે પ્રમાણે જે એવી ફલાશા રાખે છે કે, સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે, લોક દીક્ષિત કહીને-આપણને માન આપશે; આ પ્રકારે કેવળ ફળની આશા રાખી તથા જગતમાં કીર્તિ ફેલાવવાના હેતુથી જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે,

તે રાજસ યજ્ઞ કહેવાય છે. (૧૮૮)

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શાસ્ત્રવિધિરહિત, અન્નદાનરહિત, મંત્રરહિત, દક્ષિણારહિત અને શ્રદ્ધારહિત જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તેને વિદ્વાન લોકો તામસ યજ્ઞ કહે છે. (૧૩)

ટીકાઃ—પશુપક્ષીના વિવાહમાં જેમ કામ સિવાય ઇતર જોશી હોતો નથી, તેમ તામસ યજ્ઞનું કારણ માત્ર આગ્રહજ હોય છે. પવનને વાતાં વાર લાગતી નથી કિંવા મરણને મુહૂર્ત હોતું નથી અને અગ્નિને અમુક પદાર્થ બાળવાનો વિધિનિષેધ હોતો નથી; તેજ પ્રમાણે તામસ યજ્ઞને વિધિમર્યાદા હોતી નથી; માટેજ હે ધનુર્ધર! તે અમર્યાદ છે, તેને વિધિનો બાધ નથી, મંત્રોની આવશ્યકતા નથી અને તેના મંડપમાં મક્ષિકાને પણ અન્ન મળતું નથી. જ્યાં બ્રાહ્મણોની સાથે પૂર્ણ વૈરજ હોય છે, ત્યાં દક્ષિણાની તો વાતજ શી? અગ્નિ જેમ પવનથી ભડકી ઉઠે, કિંવા અપુત્રના મરણ પછી તેનું ઘર ફાવે તે માણસ લૂંટે; તે પ્રમાણે તે યજ્ઞમાં વ્યર્થ ખર્ચ પુષ્કળ થઇ જાય છે, પરંતુ તેમાં શ્રદ્ધાનું તો નામ પણ હોતું નથી. શ્રીનિવાસ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—જે યજ્ઞમાં ઉપર ઉપરનો આવો ડોળ કરવામાં આવે છે, તેને તામસ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે; સમજ્યો? હવે જે પ્રમાણે ગંગાના પાણીનો જૂદી જૂદી રીતે ઉપયોગ કરવાથી તે શુદ્ધતા તેમજ મલિનતાના કારણરૂપ બની રહે છે, તે પ્રમાણે સત્વ, રજ અને તમ, આ ત્રણ ગુણોના યોગથી તપ ત્રણ પ્રકારનું હોઇને તેના એક પ્રકારથી મોક્ષ અને બીજાથી અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે હે અર્જુન! આ તપના ત્રણ ભેદો કેવી રીતે થાય છે એ જો તું સમજવા માગતો હોય, તો પ્રથમ તપ એટલે શું એ સમજી લે. પ્રથમ તપનું સ્વરૂપ તને કહું છું. તત્પશ્ચાત્ ગુણના યોગે ભેદ શી રીતે પડે છે તે કહીશ. હે અર્જુન! ઉત્તમ તપના પણ ત્રણ પ્રકાર છે–કાયિક, વાચિક અને માનસિક. (૨૦૦)

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ તથા વિદ્વાનનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, એને કાયિક તપ કહેવામાં આવે છે.

ટીકાઃ—હવે આ ત્રણમાં કાયિક તપ કયું તે સાંભળ. શંકર અથવા વિષ્ણુ એ બેમાંથી એકપર પણ જેની ભક્તિ હોય, તે પ્રિય દેવના મંદિરમાં જઈ તેનું દર્શન કરવા કિંવા યાત્રાદિ કરવાને લીધે આઠે પ્રહર જેના પગને વિશ્રાંતિ મળતી નથી; દેવમંદિરનું આંગણું સુશોભિત કરવાથી, પૂજાસાહિત્ય પૂરાં પાડવાથી અને દેવસેવા કરવાથી જેના હસ્તો શોભે છે; શંકરનું લિંગ અથવા વિષ્ણુની મૂર્તિ દૃષ્ટિગોચર થતાંની સાથે જે દંડવત્ ભૂમિપર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે; વિદ્યાવિનયાદિ ગુણોવાળા પૂજ્ય બ્રાહ્મણોની જે સેવા કરે છે; પ્રવાસથી શ્રમિત થયેલા કિંવા સંકટમાં પડેલા જીવોની શુશ્રૂષા કરી તેને જે સુખ આપે છે; સર્વ તીર્થોથી શ્રેષ્ઠ એવાં માતાપિતાની સેવા કરવામાં જે દેહ સમર્પણ કરે છે; અને સંસારરૂપી અસાધ્ય વ્યાધિમાંથી મુક્ત કરનાર તથા જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવનાર એવા જે ગુરુ, તેમની સેવામાં જે સદૈવ તત્પર રહે છે; અને હે અર્જુન! દેહાભિમાનરૂપી કાટને દૂર કરવા માટે તેને સ્વધર્મરૂપી અગ્નિમાં નાખી વેદાધ્યયનરૂપી પુટો આપે છે; પ્રાણીમાત્રમાં ઈશ્વર સમજી જે તેને નમસ્કાર કરે છે; પરોપકારદ્વારા જે તેનું ભજન કરે છે; સ્ત્રીવિષયમાં જે ઇંદ્રિયોનું પૂર્ણ નિયમન કરે છે; જન્મતી વખત સ્ત્રીસ્પર્શ (માતાનો સ્પર્શ) થયેલો તેજ માત્ર સ્ત્રીસંસર્ગ જેને થયો હોય, પછી આખો જન્મ જેને સ્ત્રીસ્પર્શ થયો હોતો નથી; ઘાસમાં પણ જીવ છે એમ સમજી જે તેને પાદાક્રાંત કરતો નથી; વધારે શું કહું? જે કોઇને પણ માઠું લાગે એવાં તથા મર્મભેદક વેણ કહેતો નથી; આવા આવા શુદ્ધ વ્યાપાર શરીરથી થાય એટલે શારીર (કાયિક) તપ પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું છે, એમ તું સમજ. હે પાર્થ! આ સર્વ કાર્યો દેહના આધારથી થાય છે, માટે હું એને શારીર તપ કહું છું. આ પ્રકારે કાયિક તપનાં લક્ષણો તને કહ્યાં હવે નિષ્પાપ એવું જે વાચિક તપ તેનાં લક્ષણો સાંભળ. (૨૧૫)

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

શ્લોકાર્થઃ—કોઇના પણ મનને ન દુભાવે એવું તથા સત્ય અને મધુર હોવા સાથે પરિણામે હિતકારક થાય એવું ભાષણ કરવું; અને વેદોનું અધ્યયન કરવું એને વાચિક તપ કહેવામાં આવે છે.(૧૫)

ટીકાઃ—પારસમણિ લોખંડનું કદ અને વજન ઓછું ન કરતાં જે પ્રમાણે તેનું સુવર્ણ બનાવી દે છે; તે પ્રમાણે સામા મનુષ્યનું મન

ન દુભવતાં તેને સુખ ઉત્પન્ન થાય એવું મિષ્ટ ભાષણ કરવાની જે શક્તિ છે; વૃક્ષને પાણી પાવા સાથે તેની નિકટ રહેલું ઘાસ સુદ્ધાં વૃદ્ધિંગત થાય છે, તે પ્રમાણે એકની સાથે બોલવાથીજ સર્વને સુખ ઉત્પન્ન થાય એવી જે મધુરતા છે; અમૃતની ગંગા હસ્તગત થતાં જે પ્રમાણે તે પ્રાણીઓને પ્રાશનથી અમર કરે છે, સ્નાનથી પાપ નષ્ટ કરીને સંસારતાપમાંથી મુક્ત કરે છે અને મિષ્ટતાનો આસ્વાદ પણ આપે છે; તે પ્રમાણે જે ભાષણથી અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અનેક વખત સાંભળવા છતાં પણ જેનાપરની રુચિ ન્યૂન થતી નથી; પૂછવામાં આવે ત્યારેજ જે ભાષણ બોલવામાં આવે, નહિતર વેદાધ્યયન અને હરિસ્મરણની ધૂન ચાલે; તથા ઋગ્વેદાદિ ત્રણે વેદોની વાચારૂપી મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી જે પોતાના વદનનીજ વેદશાળા બનાવે છે; કિંવા જે શિવ અથવા વિષ્ણુના નામનો જાપ કર્યા કરે છે; વાણીના આવા ઉપયોગને વાચિક તપ કહે છે, એમ જાણવું. હવે માનસિક તપનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. એમ લોકનાથના નાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બોલ્યા. (૨૨૪)

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મનની પ્રસન્નતા, સૌજન્ય, મૌન, આત્મસંયમ અને અંતઃકરણશુદ્ધિને માનસિક તપ કહેવામાં આવે છે. (૧૬)

ટીકાઃ—જેમ તરંગોવિનાનું સરોવર, અભ્રરહિત આકાશ, સર્પરહિત ચંદનનો બાગ, સર્વ કળાથી સંપૂર્ણ ચંદ્ર, ચિંતારહિત રાજા તથા મંદરાચળવિનાનો ક્ષીરસમુદ્ર હોય; તે પ્રમાણે અનેક વિકલ્પોની જાળ ટળી ગયા પછી મન જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈને રહે છે; અથવા ઉષ્ણતારહિત પ્રકાશ, ઘટ્ટતાવિનાનો રસ તથા પોલાણરહિત અવકાશ જે પ્રમાણે હોય; તે પ્રમાણે મન જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના ચપળ સ્વભાવનો એવે પ્રકારે ત્યાગ કરે છે કે જેમ હીમ ઉપર ઠંડીની અસર થતી નથી; વળી કલંકરહિત ચંદ્રનું બિંબ જેવું અચળ પૂર્ણ દેખાય, તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થયો હોય છે; જ્યાં વૈરાગ્યનો ક્લેશ બંધ થયો છે અને મનની ચપળતા તથા ભય નષ્ટ થયાં છે; ત્યાં મન બોધસ્વરૂપજ બની રહે છે. માટે જે મુખથી શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરવાનું, તે મુખ ભાષણવિરહિત–મૌનસંપન્ન બની રહે છે. મનને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં, જે

પ્રમાણે નીહું પોતાના મૂળસ્વરૂપ પાણીમાં મળતાં તદ્રૂપ બની રહે છે, તે પ્રમાણે તે (મન) આત્મારૂપજ બની રહે છે. આવી સ્થિતિ મનને ઇચ્છાજ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય કે, તે તે ઇંદ્રિયો તરફ દોડીને વિષયોના ગ્રામમાં પહોંચે! તેથી હથેળીપર જે પ્રમાણે વાળ હોતા નથી તેમજ મનમાં મળવિક્ષેપનો અભાવ હોય છે; હે અર્જુન! વિશેષ શું કહું? જ્યારે મનને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેને માનસ તપની સંજ્ઞા મળે છે. દેવ કહે છેઃ—અસ્તુ. માનસ તપનાં સર્વ લક્ષણો મેં તને કહી સંભળાવ્યાં. આ પ્રમાણે દેહ, વાચા અને ચિત્ત યોગથી જે ત્રણ પ્રકારનું થયું છે, તે સામાન્ય તપ તને કહી સંભળાવ્યું. હવે ત્રણ ગુણના સંગથી આજ તપ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે તું ઉત્તમ રીતે સાંભળ. (૨૩૯)

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—ફળની આશારહિત તથા યુક્ત ચિત્તવાળા પુરુષે અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલા ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના તપને 'સાત્ત્વિક તપ' કહેવામાં આવે છે. (૧૭)

ટીકાઃ—હે પ્રબુદ્ધ! આ જે મેં તને ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું તેનુંજ પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કર; પરંતુ ફળની આશા રાખીશ મા. અરે, જે વખતે મનને પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ તપનું આચરણ કરવામાં આવે છે; તે વખતે એજ તપને સત્પુરુષો સાત્ત્વિક તપ કહે છે. (૨૪૧)

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

શ્લોકાર્થઃ—સ્તુતિ, માન તથા પૂજાના હેતુથી અને કેવળ દાંભિકતાથી જે તપ કરવામાં આવે છે તેને રાજસ, ચંચળ અને અસ્થિર તપ કહેવામાં આવે છે.(૧૮)

ટીકાઃ—અથવા તપ કરવાના હેતુથી જગતમાં દ્વૈત ઉત્પન્ન કરી મોટાઇના શિખરપર બેસવાની જે ઇચ્છા કરે છે; ત્રિભુવનમાં અન્ય મારાવિના અન્ય કોઇને મળે નહિ, સભામાં તથા ભોજનસમયે મુખ્ય માન મનેજ મળે, એવી જે આકાંક્ષા રાખે છે; સમસ્ત જગત-ના લોકો મારી સ્તુતિ કરે એવો હું પ્રશંસાને પાત્ર થાઉં અને લોકો

મારૂં દર્શન કરવા આવે; લોકો મારીજ વિશેષ પૂજા કરે અને સર્વ મહત્ત્વના ભોગો મનેજ ભોગવવા માટે મળે; આવી આવી તે કામના કરે છે અને આ પ્રકારે જેમ એકાદ વૃદ્ધ વેશ્યા પોતાની વય ઢાંકવા-ને માટે ઉપરથી શૃંગાર કરીને ઠાઠમાઠથી બેસે છે, તેમ તપનો ઢોંગ કરી જે પોતાનું સ્વરૂપ લોકોને વેચે છે; વધારે શું કહું ? દ્રવ્ય અને માનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા મનમાં ધરીને તપનું કષ્ટ કરવામાં આવે તેને રાજસ તપ કહે છે. જુઓ પહુરણી નામનો કીડો ગાયના જે આંચળ-પર કરડે છે તે આંચળમાંથી ગાય વીઆય તોપણ દૂધ નીકળતું નથી; કિંવા ઉભા ખેતરે ઢોર ચરી જવાથી જેમ તેમાં પાક ઉતરતો નથી, તેમ પોતાની પ્રસિદ્ધિના હેતુથી તપ કરનારનું તપ અંતે વૃથાજ થાય છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તપથી કાંઇ ફળસિદ્ધિ થતી નથી, એમ જાણીને વચમાંજ તે તપને ત્યાગે છે, માટે તે તપમાં સ્થિરતા હોતી નથી. અકાળે આકાશમાં અભ્રોની પુષ્કળ ઘટા છવાઇ જાય છે અને ગર્જના પણ પુષ્કળ થાય છે; પરંતુ તે એક ઘડીભર પણ ટકે છે કે? તે પ્રમાણે રાજસ તપનું ફળ વંધ્યાપુત્રવત્ મિથ્યા હોય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનું આચરણ પણ ધૂળપર લિંપણ જેવુંજ ટકે છે ! તામસ તપનો પણ આજ પ્રકાર છે. ફેર એ છે કે, રાજસ તપમાં તો એક કીર્તિ પણ મળવાનો સંભવ છે; પરંતુ તામસ તપથી તો કીર્તિ અને સ્વર્ગ એ ઉભયની હાનિ થાય છે. (૨૫૩)

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ઉન્મત્ત થઇ દુરાગ્રહ ધરી પોતાના શરીરને દુઃખ દઇને અથવા બીજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરીને, જે તપ કરવામાં આવે છે તે તામસ તપ કહેવાય છે. (૧૯)

ટીકાઃ—હે ધનુર્ધર ! મૂર્ખતાથી અભિમાન ધરી જે પોતાના શરીરને સુદ્ધાં વૈરી ગણે છે અને તેની ચોતરફ પંચાગ્નિવડેજ તેને સળગાવે છે; અથવા શરીરને ઇંધન બનાવી તેને અગ્નિમાં બાળે છે; પોતાના મસ્તકપર બળતી સઘડી મૂકી તેમાં ગુગળ બાળે છે, પીઠમાં સોયા ઘોંચે છે અને પોતાની ચારે તરફ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તેની વચ્ચે પોતાના શરીરને શેકે છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ કરે છે, વ્યર્થ ઉપવાસ કરે છે અથવા ઉંધે મસ્તકે લટકી ધૂમ્રપાન કરે છે, શીત-ઋતુમાં નદીમાં ગળા જેટલા પાણીમાં ઉભા રહે છે અને ખડકપર

કિંવા સરિતાતટપર બેસીને પોતાના અંગમાંથી જીવતા માંસના કકડા ખેંચી કાઢે છે ! હે ધનંજય ! આ પ્રમાણે પોતાના શરીરને નકામું કષ્ટ આપી અન્યનો નાશ કરવાને માટે તપશ્ચરણ કરે છે, ડુંગરપરથી પાષાણ પોતાની સ્થૂલતાને લીધે છૂટો પડીને નીચે પડે છે, એટલે તેના પોતાના પણ ટુકડે ટુકડા થઈ જાય છે અને તેના ઝપાટામાં એકાદ વસ્તુ આવી પડે તો જેમ તેના પણ ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે; તે પ્રમાણે જે પોતાના શરીરને કષ્ટ આપી અન્ય સુખી જીવોને કિંવા પ્રમુખ મનુષ્યોને દુઃખી કરી જીતવાને માટે તપનું આચરણ કરે છે, હે અર્જુન ! વધારે શું કહું ? આવા ખરાબ અને ક્લેશદાયક પ્રકારે જે તપ કરવામાં આવે છે તે તામસ તપ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમના અનુરોધથી તપના જે ત્રણ ભાગ થયા તે તને સ્પષ્ટ રીતે કહી સંભળાવ્યા. હવે બોલવાનો ઓઘ છૂટ્યો છે તેથી દાનના ત્રણ પ્રકાર કહું છે, તેનાં લક્ષણો પણ તને કહું છું. ગુણના અનુરોધથી દાનના પણ ત્રણ પ્રકાર થયા છે, તે પૈકી પ્રથમ સાત્ત્વિક દાનનું વર્ણન સાંભળ (૨૮૫)

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—દાન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે એવા હેતુથી જે દાન પ્રત્યુપકાર નહિ કરી શકનાર સત્પાત્રને પુણ્યક્ષેત્રમાં, અને પર્વકાળે આપવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક દાન કહેલું છે. (૨૦)

ટીકાઃ—સ્વધર્મથી અને સન્માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલું ધન અતિ આદર પૂર્વક દાન કરવું જોઈએ. ઉત્તમ બીજ મળે પણ ઉત્તમ ક્ષેત્ર અને ઉપલુતાની ઉણપ રહી જાય છે; તે પ્રમાણે દાન આપવાની ઈચ્છા હોય તોપણ દાન દેવાને પાત્ર મનુષ્ય, દેશ અને કાળની ખામી હોય છે. અમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને કુંદન કરવાને માટે સુવર્ણની ન્યૂનતા માલમ પડે છે; અને કદાચિત્ સુવર્ણ મળે તો અલંકાર ધારણ કરવા યોગ્ય શરીર નથી હોતું; માટે દિવાળી જેવું પર્વ, આપ્તવર્ગ અને સંપત્તિ, એ ત્રણ યોગ એકત્ર મળવા એ જેમ સુદૈવપર અવલંબી રહ્યું છે, તેમ જો આપણે હાથે દાન આપવાનો ઈશ્વરી સંકેત હોય છે, તોજ સત્ત્વગુણની સહાયતા મળી દેશ, કાળ, સત્પાત્ર ઇત્યાદિ તથા દ્રવ્ય, એ સર્વ યોગ અનુકૂળ થાય છે. પ્રથમ તો જાતે દાન કરવાને કુરુક્ષેત્ર, કાશીક્ષેત્ર અથવા તેની બરાબરીનું અન્ય ક્ષેત્ર હોવું જોઈએ તે પુણ્યક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણ જેવો પુણ્યકાળ અથવા બીજો

ત્નાનો અન્ય કોઈ કાળ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ. તે દેશમાં તથા તે ર્વકાળે એવો સુપાત્ર મનુષ્ય પ્રાપ્ત થવો જોઇએ, કે જે મૂર્તિમંત પ-વિત્રતાજ હોય. તે દ્વિજ કેવળ સદાચારનું સ્થાન તથા વેદોનું વસતિ-સ્થાન એવી યોગ્યતાથી યુક્ત હોવો જોઇએ. એવા દ્વિજને જે દાન આપવામાં આવે તે પરથી આપણી સત્તાને ખેંચી લઇ તેને તે અર્પણ કરવું જોઇએ. જેવી રીતે સ્ત્રી પોતાના પતિની પાસે સ્વસંતોષ માટેજ જાય છે, કિંવા આપણી પાસે કોઇ કાંઇ મુડી મૂકી જાય તો આપણે સ્વસંતોષ માટેજ તેની પાસે જઇને તેને તે આપીને ઋણમુક્ત થઇએ છીએ; અથવા ખિદમતગાર જેમ બીડું રાજાને અર્પણ કરે છે, તે પ્રમાણે નિષ્કામબુદ્ધિથી ભુમિ આદિનું દાન કરવું અને તે દાનવિષે કોઈ પણ પ્રકારની ફલાશા રાખવી નહિ. વળી જેને દાન આપવામાં આવે તે એવો મનુષ્ય હોવો જોઇએ કે તેની પાસેથી કોઇ પણ પ્ર-કારનો પ્રત્યુપકાર આપણને મળે નહિ. આકાશમાં પુષ્કળ બૂમો પાડ-વામાં આવે તોપણ તેનો પ્રતિધ્વનિ તેમાંથી મળતો નથી; કિંવા આ-રસીની પાછળના ભાગમાં જોવાથી જે પ્રમાણે તેમાં આપણું પ્રતિ-બિંબ દેખાતું નથી; અથવા ઉદકપર દડો અફાળવામાં આવે તો તે જે પ્રમાણે પાછો ઉછળીને આપણા હાથમાં આવતો નથી; કિંવા આખલા-ને ચારો નીરવાથી જે પ્રમાણે તે ઉપકાર માનતો નથી; કિંવા જે પ્રમાણે કૃતઘ્ન મનુષ્યપર કરેલા ઉપકારનો બદલો તે વાળતો નથી; તે પ્રમાણે જેની પાસેથી પ્રત્યુપકાર મળે તેમ ન હોય તેને દાન આપવું અને દાન આપવાવિષે અભિમાન ધારણ કરવું નહિ. હે વીરોત્તમ અર્જુન! આ પ્રકારનું જે દાન, તેજ સર્વ દાનોમાં ઉત્તમ એવું સા-ત્વિક દાન છે; તેમજ દેશ, કાળ અને પાત્રનો સંબંધ પણ સાત્વિક પ્રકારનોજ હોવો જોઇએ અને દ્રવ્ય પણ ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલું હોવું જોઈએ.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રત્યુપકાર માટે કિંવા ફળની આશાથી અથવા પરાણે આપેલું દાન તે રાજસ દાન કહેલું છે. (૨૧)

ટીકાઃ—પરંતુ જેમ દૂધની ઈચ્છાથી ગાયને ચરાવવામાં આવે છે, અથવા કોઠીમાં દાણા ભરવાને માટે ખેતરમાં ધાન્ય વાવવામાં આવે છે; જેમ ચાંલ્લાની આશાથી સગાંવહાલાંને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે; પ્રત્યુપકારની આશાથી ભેટ સોગાદ મોકલવામાં આવે છે;

લાંચ લઇને સામાનું કામ કરવામાં આવે છે; કિંવા દ્રવ્ય લઇને રોગીને ઔષધ આપવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે આપણે જેને દાન આપીએ તેથી તેનું રક્ષણ થાય અને તે લોકોમાં આપણી કીર્તિ પ્રસારે એ હેતુથી જે દાન કરે છે, અથવા હે અર્જુન! એકાદ ઉત્તમ પ્રકૃતિ પાસેથી પ્રત્યુપકારની આશા ન હોય, કિંવા તે દાન દેનારની પ્રસિદ્ધિ કરે એવા ન હોય, તો પછી તેને એકાદ કોડી આપીને તેના હાથમાં પોતાનાં સર્વ કુટુંબીઓના પ્રાયશ્ચિત્તનો સંકલ્પ જે મૂકે છે; અથવા તો પરલોકનાં સર્વ ફળોની આશા કરીનેજ જે દાન આપે છે; અને તે પણ સામાની ક્ષુધા પણ તૃપ્ત ન થાય એટલું! વળી એટલું તો એટલું, પરંતુ તે પણ સંતોષથી આપતો નથી; અને દાન લેવાવાળો લઇને ગયા પછી પેલો દાતા મહા હાનિ થઈ એમ માની ઝુરે છે; જાણે ચોરે તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું હોય એવો તેનો ઉદ્વેગ થાય છે. હે સુમતિ અર્જુન! આવી મનોવૃત્તિથી જે દાન આપવામાં આવે છે તે જગતમાં રાજસ દાન કહેવાય છે, એમ તું સમજ.

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે દાન સત્કારરહિત, અપમાનપૂર્વક અને પુણ્યદેશ, પુણ્યકાળ તથા પાત્રના વિવેકવિના આપવામાં આવે છે તે તામસ દાન કહેલું છે. (૨૨)

ટીકાઃ—હવે મ્લેચ્છોની વસ્તી હોય તે સ્થાને, અરણ્યમાં, અપવિત્ર સ્થળમાં, તંબુમાં અથવા નગરના ચૌટામાં, આવાં સ્થળે સંધ્યાકાળે કિંવા રાત્રિએ, ચોરી કરીને આણેલા દ્રવ્યનું મુક્તહસ્તે જે દાન આપવામાં આવે છે; અને ભાટ, વેશ્યા, જુગારી લોક અથવા મૂર્તિમંત ચેટકીઓ એમનેજ આવાં દાન આપવામાં આવે છે. આવા લોકો પેલા દાતાઓની સન્મુખ નૃત્ય, વાદન, ગાયનાદિ કરે છે અથવા ભાટ લોકો તેમની સ્તુતિ કરે છે; આવા તમાશાઓ દેખીને તથા આવાં ગાયનો સાંભળીને તેઓ ખુશ થાય છે. તેમની નજર સન્મુખ નિરંતર આવા તમાશાઓજ આવી ખડા થયા કરે છે અને તેમના કાનમાં નિત્ય આવાં છકેલ ગાયનોનોજ ગણગણાટ થયાં કરે છે. પછી જ્યારે તેઓ પુષ્પો અથવા સુગંધી દ્રવ્યોનો સુવાસ લે છે ત્યારે તો તેઓ તેમાં તલ્લીનતાપૂર્વક ઉન્મત્ત થઇને ભ્રમના મૂર્તિમંત વેતાળજ બની જાય છે! પછી તેઓ અન્યને લૂંટીને આણેલા દ્રવ્યવડે નિકુંજ

દિ લોકોને માટે સદાવ્રતો ઉઘાડે છે. આ પ્રકારના દાનને હું તામસ દાન કહું છું. વળી દૈવવશાત્ અન્ય પણ એક પ્રકાર બને છે તે સાંભળ.

કદાચિત્ ભ્રમર કાષ્ઠને કોતરી નાખે તે વખતે તે કાષ્ઠમાં રામ નામના અક્ષરોનો આકાર કોતરાઇ જાય, અથવા તાળી વગાડવા જતાં બે હાથની વચ્ચે કાગડો સપડાઇ જાય; તે પ્રમાણે તામસ મનુષ્યને પુણ્યક્ષેત્રમાં કદાચ પર્વણીનો લાભ પ્રાપ્ત થાય, અને તે સ્થળે તેનું ઐશ્વર્ય જોઇ એકાદ સત્પાત્ર પુરુષ આવી ચઢે, તથા તેને જોઇને અભિમાનમાં આવી જઇને તેને કાંઇ આપું એવો વિચાર પણ આવે; પરંતુ તોપણ તેના પ્રત્યે તે પૂજ્યબુદ્ધિ રાખતો નથી; તેને નમસ્કાર કરતો નથી અને અર્ઘ્યાદિક સમર્પણ કરતો કે કરાવતો નથી; તેને બેસવાને માટે આસન પણ આપતો નથી; તો પછી ગંધાક્ષતથી પૂજા કરવાની તો વાતજ શી? આ પ્રમાણે તામસી મનુષ્ય સત્પુરુષની અપ્રતિષ્ઠા કરે છે; પરંતુ ઋણદારની જે પ્રમાણે અપ્રતિષ્ઠા થાય છે તે પ્રમાણે દાન ગ્રહણ કરનારના હાથમાં દ્રવ્ય મૂકી તુંકારાથી તેનું અપમાન કરે છે; અને હે અર્જુન! તેને દાન આપું છું તેટલીજ તેની કિંમત છે એમ કહીને તેની અવહેલના કરે છે; અને ખરાબ શબ્દો કહીને તથા ધક્કા મરાવીને તેની અમર્યાદા કરે છે. હવે આઝું વર્ણન રહેવા દઇશું. આ પ્રકારના દાનને જગતમાં તામસ દાન કહેવામાં આવે છે. (૩૦૭)

આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ દાનનાં લક્ષણો તને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવ્યાં. હે અર્જુન! મને એમ લાગે છે કે, કદાચિત્ તું એવી શંકા ધરશે કે, સંસારબંધનમાંથી મુક્ત કરનાર જો એક સાત્ત્વિક કર્મજ હોય, તો તે સિવાયનાં જે દોષયુક્ત કર્મો તેનું વર્ણન શામાટે કરવું જોઇએ? પરંતુ ભૂતને કાઢયા વિના દ્રવ્યનો દાટેલો ભંડાર જેમ હસ્તગત થતો નથી, અથવા ધુમાડો સહન કર્યા સિવાય જેમ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વગુણની આડે જે રજસ્તમોગુણનો પડદો છે તેને તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન અનિષ્ટ શામાટે ગણવો? મેં શ્રદ્ધાથી લઇને દાનપર્યંત જેટલી ક્રિયા કહી બતાવી, તે સર્વ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત છે. આ ત્રણે ગુણોવિષે વિવેચન કરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ સત્ત્વગુણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવાને માટેજ બીજા બે ગુણોનું વર્ણન કર્યું. જેમ દિવસ અને રાત્રિનો ત્યાગ કરવાથી સંધ્યાકાળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે રજ અને તમનો નાશ થયા પછીજ સત્ત્વગુણ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે તેનો ત્યાગ કરી સત્ત્વગુણના યોગે તું તારા કાર્યની સિદ્ધિ કરી લે. આ શુદ્ધ સત્ત્વગુણવડેજ

તું યજ્ઞાદિ સર્વ કર્મોનું આચરણ કર; એટલે તું સ્વસ્વરૂપને સહજ પ્રાપ્ત થશે. સ્વતઃ સૂર્યજ જો કોઇ વસ્તુ દર્શાવવા માગે તો શું તે નહિ દેખાશે ? તેજ પ્રમાણે સત્ત્વગુણનું આચરણ કરવાથી કયા ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય ? સત્ત્વગુણમાં આવી સર્વોપરિ શક્તિ છે ખરી; પરંતુ જેનાવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે તો નિરાળીજ વસ્તુ છે; અને સત્ત્વગુણને જ્યારે એ વસ્તુની સહાય મળે છે ત્યારેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણ હોય તોપણ તેનાપર રાજાનો સિક્કો પડે નહિ ત્યાંસુધી તેનો મહોરતરીકે પ્રચાર થઇ શકતો નથી; અનેક સ્થાનોનાં પાણી સ્વચ્છ, શીતળ, સૌગંધ્યયુક્ત તથા સુખદાયક હોય છે, પરંતુ જ્યાંસુધી તે તીર્થોનાં પાણીમાં ભળતાં નથી ત્યાંસુધી તેમાં પવિત્રતા આવતી નથી; નાની નદીમાં ગમે તેવી યોગ્યતા હોય તોપણ જ્યાંસુધી ગંગા કે બીજી મોટી નદી તેનો સ્વીકાર કરતી નથી, ત્યાંસુધી સમુદ્રમાં તેનો પ્રવેશ થઇ શકતો નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! સાત્તિક કર્મદ્વારા મોક્ષના સ્પર્શ કરતાં જેના યોગથી વચમાં વિઘ્ન નડતું નથી તે કોઇ નિરાળીજ વસ્તુ છે. આ ભાષણ સાંભળતાંજ અર્જુનના મનમાં અત્યંત ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઇ અને તે બોલ્યો કે, હે દેવ ! કૃપા કરીને તે મને કહો. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ—જેના યોગથી સાત્તિક ગુણને મોક્ષરૂપી રત્નનો લાભ મળે છે, તે વસ્તુનાં લક્ષણ સાંભળ. (૩૨૭)

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—ૐ, તત્ અને સત્, એવા ત્રણ પ્રકારનાં બ્રહ્મનાં નામો છે. તેના યોગથી બ્રાહ્મણ, વેદ અને યજ્ઞ, એમને પૂર્વે ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. (૨૩)

ટીકાઃ—અનાદિ જે પરબ્રહ્મ છે અને જે જગતાદિ સર્વનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, તેનું એકજ નામ ત્રણ પ્રકારનું છે. તે બ્રહ્મ ખરેખર નામ અને જાતથી રહિત છે, પરંતુ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં ઓળખવાને માટે વેદોએ તેને નામ આપ્યું છે. છોકરૂં જન્મે છે ત્યારે નામ હોતું નથી, પરંતુ તેનું નામ પાડ્યા પછી તેને તે નામથી બોલાવીએ તોજ બોલે છે; તે પ્રમાણે સંસારતાપથી તપ્ત થયેલા જીવો ઈશ્વરની આગળ પોતાના દુઃખનાં રોદણાં રડવા આવે અને તેને જે નામથી હાંક મારે એટલે તે તેમને હોકારો આપે છે, તેજ નામથી અમારો અભિપ્રાય છે. બ્રહ્મની અંતર્વાચ્યતા મટી ઐક્યરૂપે પ્રાપ્તિ થાય એટલા

માટે વેદોએ કૃપાવંત થઈ એ કાર્યની સિદ્ધિ કરી આપે એવો એક મંત્ર શોધી કાઢ્યો છે. તે બ્રહ્મને હાંક મારવામાં આવતાં તે લીલાથી આગળ આવીને ઉભો રહે છે; પરંતુ વેદરૂપી પર્વતના શિખરપર ઉપનિષદર્થરૂપી નગરમાં રહી જે બ્રહ્મની પંક્તિના થયા હોય છે, તેજ તેને ઓળખી શકે છે. વધારે શું કહું ? પરંતુ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની બ્રહ્મદેવને જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ, તે પણ જે એક નામના અનુષ્ઠાનથી મળી છે; હે વીરોત્તમ ! સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર્યા પૂર્વે બ્રહ્મદેવ એકલા ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તે ગાંડાજ બની ગયા ! જે મારામાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઇ તે ઈશ્વરને પણ તેણે ઓળખ્યો નહિ અને સૃષ્ટિ પણ ઉત્પન્ન કરી શક્યા નહિ, પરંતુ તે યોગ્યતા તેને એક નામદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ; જે નામનો અર્થ મનમાં બરાબર સમજતાંની સાથે અને જે ત્રણ અક્ષરોનો જપ કરતાંની સાથે તેમનામાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવી, ત્યારેજ તેમણે બ્રાહ્મણોને નિર્માણ કરી, તેમને વેદોનો ઉપદેશ કરી તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની આજ્ઞા આપી; અને તેમના નિર્વાહ-ને માટે યજ્ઞ વગેરે કર્મ કરવાનો તેમને બોધ આપ્યો. પછી અપાર લોકો ઉત્પન્ન કર્યા, કે જેની ગણના થઇ શકતી નથી અને ત્રણે ભુવનો બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણોને ઈનામરૂપે આપ્યાં. (૩૪૦)

શ્રીલક્ષ્મીપતિ કહે છે.—આ પ્રકારે જે નામમંત્રના યોગથી બ્રહ્મ-દેવે શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, તેના લક્ષણો સાંભળ. સર્વ મંત્રોમાં શ્રેષ્ઠ જે ૐકાર તે એ નામનો પ્રથમ અક્ષર છે એમ સમજ; અને તત્કાર બીજો તથા સત્કાર ત્રીજો અક્ષર છે. આ પ્રમાણે ૐ તત્સત્ એવા ત્રણ શબ્દનું બ્રહ્મનું નામ છે ઉપનિષદો એ નામરૂપી સુંદર પુષ્પની સુગંધ લે છે. એ નામસહિત જો સાત્વિક કર્મનું આચરણ કરવામાં આવે છે તો મોક્ષ આપણા ઘરનો દાસ બને છે; પરંતુ દૈવયોગે કર્પૂરના અલંકારો પ્રાપ્ત થાય તો તેનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો એ સમજવાનીજ પ્રથમ અડ-ચણ હોય છે; તેજ પ્રમાણે સત્કર્મનું આચરણ કરીને બ્રહ્મ નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તોપણ જો તેની વ્યવસ્થાનો મર્મ જ્ઞાત ન હોય તો જેમ સાધુવૃંદ ઘેર પધારતાં તેનું અપમાન કરવાથી પુણ્યનો નાશ છે; અથવા સુંદર અલંકાર પહેરવાની ઇચ્છાથી થોડા અલંકાર અને થોડું સોનું એકત્ર કરી ગળે બાંધવામાં આવે; તેમ મુખદ્વારા બ્રહ્મના નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે, અને હસ્તથી સાત્વિક કર્મનું આચ-રણ કરવામાં આવે, પરંતુ તેની વ્યવસ્થા જ્ઞાત નહિ હોય તો તે સર્વ કર્મ વ્યર્થ થાય છે; અરે, અન્ન પણ સમીપ હોય અને ક્ષુધા પણ

લાગી હોય, પરંતુ નાના બાળકને તેને હાથવતી લઈને મુખમાં મૂકવાની વ્યવસ્થા જ્ઞાત ન હોવાથી લંઘનજ કરવું પડે છે; અથવા હે અર્જુન! તેલ, વાટ અને અગ્નિ તૈયાર હોય, પરંતુ તે વડે દીપક કેવી રીતે પ્રદીપ્ત કરવો એ જો વિદિત ન હોય તો પ્રકાશ થઈ શકતો નથી; તે પ્રમાણે પર્વકાળ પ્રાપ્ત થાય, કર્મ કરવાની ઇચ્છા હોય અને તે વખતનો મંત્ર પણ સ્મૃતિમાં હોય; પરંતુ તેની વ્યવસ્થાની માહિતી ન હોય તો તે સર્વ યોગ વ્યર્થ થાય છે. માટે ત્રણ અક્ષરનું જે આ બ્રહ્મનું નામ તેની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી તે કહું છું, તે સાંભળ.(૩૫૩)

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

શ્લોકાર્થઃ—એટલા માટે, વેદવેત્તાઓની યથાવિધિ, યજ્ઞ, તપ અને દાન કરવાની ક્રિયાઓ 'ૐ' ઉચ્ચારસહિત નિરંતર ચાલુ હોય છે.

ટીકાઃ—આ નામના જે ત્રણ અક્ષરો છે તે ત્રણેની યોજના કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં કરવી. હે કિરીટિ! એજ યુક્તિની સહાયથી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઇ છે. જેણે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય કરવાને માટે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ પ્રથમ ધ્યાનદ્વારા ૐકારને પ્રત્યક્ષ કરી, પછીજ વાચાથી તેનો ઉચ્ચાર કરે છે. આ પ્રકારે ધ્યાન ધર્યા પછીજ સ્પષ્ટ પ્રણવોચ્ચાર કરીને ક્રિયાનો આરંભ કરે છે. અંધારામાં ઓલવાઇ ન જતા દીપકની પેઠે કિંવા અરણ્યમાં સાથે રહેલા બળવાન સોબતીની પેઠે, કર્મારંભનો પ્રણવોચ્ચાર કર્મ કરતી વખતે તેની સંગે રહે છે, એમ તું સમજ. તે બ્રહ્મજ્ઞાની ધર્મવડે પ્રાપ્ત કરેલું પુષ્કળ દ્રવ્ય યોગ્ય દેવતાને અર્પણ કરવાના હેતુથી બ્રાહ્મણદ્વારા અગ્નિનું યજન કરે છે. આહવનીય, ગાર્હપત્ય અને દક્ષિણ, એ ત્રણ અગ્નિમાં તે યથાવિધિ હવન કરે છે. વધુ શું કહું? તે નાના પ્રકારના યજ્ઞો કરીને અપ્રિય ઉપાધિનો ત્યાગ કરે છે; કિંવા ન્યાયથી મેળવેલાં પવિત્ર દ્રવ્ય તથા ભૂમિ આદિકનું દેશકાળ જોઇ સુપાત્રને દાન આપે છે; અથવા એક દિવસને અંતરે કિંવા એક મહિનાને અંતરે કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણવ્રતનું આચરણ કરી, મહિનાના મહિના સુધી ઉપવાસ કરીને શરીરમાંની સપ્ત ધાતુનું શોધન કરી તપ કરે છે. આ પ્રકારે યજ્ઞ, તપ અને દાન, એ જે બંધનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે; તેજ કર્મોના યોગે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને મોક્ષ સુગમ થાય છે. દીના તટની નાવ પાણીમાં હડસેલતી વખતે ભારે લાગે છે, પરંતુ

તેનાજ યોગે પાછળથી નદી તરી જઇ શકાય છે; તે પ્રમાણે સંસાર-માં નાખનાર કર્મોમાંથી આ નામના યોગથી મનુષ્ય મુક્ત થઈ શકે છે. પરંતુ હવે આ વાત રહેવા દો. આ યજ્ઞ, દાન વગેરે જે ક્રિયાઓ ૐકારની સહાયતાથી આચરવાથી તે જ્યારે ફલિત થતી દેખાય છે, ત્યારે 'તત્' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (૩૬૮)

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः ॥२५॥

શ્લોકાર્થ—મુમુક્ષુ જન બ્રહ્મના 'તત્' નામનો ઉચ્ચાર કરીને ફળની આશા ન ધરતા યજ્ઞ, તપ અને દાનની અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે. (૨૫)

ટીકા—જે એક પરબ્રહ્મ સર્વ જગતથી પર છે અને સર્વનો સાક્ષી છે, તેને 'તત' શબ્દથી ઉચ્ચારવામાં આવે છે. હે અર્જુન! તે સર્વની પૂર્વનો છે એમ લક્ષમાં આણી, તેના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરી પછી તે મુમુક્ષુ તેનો 'તત' નામથી ઉચ્ચાર કરે છે; અને કહે છે કે, તદ્રૂપ બ્રહ્મને ફળ સહવર્તમાન સર્વ ક્રિયાઓ અર્પણ થાઓ! અમારા ભોગને માટે કાંઇ અવશિષ્ટ ન રહો! આ પ્રમાણે તેઓ તત્સ્વરૂપ બ્રહ્મને કર્મો અર્પણ કરી, તે મારાં નથી એમ કહીને કર્મોથી મુક્ત થાય છે. હવે ૐકારનો ઉચ્ચાર કરી જેનો આરંભ કર્યો અને તત્નો ઉચ્ચાર કરી જેના ફળ સમર્પિત કરવામાં આવ્યાં અને એ રીતે જેને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થયું, તે કર્મ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપજ થયાં, પરંતુ એટલાથીજ કાંઈ ખરી કાર્યસિદ્ધિ થયેલી કહેવાય નહિ. કર્મ કરનારનું હજી બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય થયું નથી. મીઠાને પાણીમાં નાખતાં તે પીગળી જાય છે, પરંતુ તેની ખારાશ તો જુદીજ જણાઇ રહે છે; તે પ્રમાણે તે કર્મ બ્રહ્માકાર થયાં એમ સમજવું તે પણ દ્વૈતજ છે, અને જ્યાંસુધી એ દ્વૈત રહે છે, ત્યાંસુધી સંસારભય પણ રહે છેજ. આ પ્રમાણે દેવ પોતાના શ્રીમુખદ્વારા બોલે છે; એટલુંજ નહિ, પણ વેદો પણ તેમજ કહે છે. માટે એ દ્વૈતનું પર્યવસાન આત્મસ્વરૂપમાં કરવા સારૂજ 'સત' શબ્દની યોજના કરવામાં આવી છે. એટલા માટે ૐકાર અને તત્કાર એના ઉચ્ચારદ્વારા કરેલાં જે કર્મો બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે, તેને પ્રશસ્ત કર્મો કહેવામાં આવે છે. પ્રશસ્ત કર્મમાં 'સત' શબ્દનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે સાંભળવા યોગ્ય છે, તે કહું છું. (૩૭૬)

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાનીઓ બ્રહ્મના 'સત્' નામની યોજના અસ્તિત્વ અને ઉત્તમતા દર્શાવવાને માટે કરે છે; તેમજ હે પાર્થ ! શુભ કર્મ દર્શાવવાને માટે પણ તેઓ 'સત્' શબ્દને યોજે છે. (૨૬)

ટીકાઃ—આ સત્ શબ્દદ્વારા અસત્યતા ગળાઇ જઇને નિર્મળ સત્યજ અવશેષ રહે છે. તે સત્ય વસ્તુને દેશ કિંવા કાળથી ભિન્ન રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે તો પોતાના સ્થાનમાં જેવી ને તેવીજ રહે છે. આ જે સર્વ દૃશ્ય જગત છે તે અનિત્ય હોવાથી સત્ય નથી; એવું જ્ઞાન થવાથીજ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સત્તા સાથે ઐક્યબોધથી કર્મ પણ બ્રહ્મરૂપ બને છે. હવે ૐકાર અને તત્કારથી કર્મ બ્રહ્મરૂપ થાય છે, એમ પૂર્વેંજ જણાવ્યું છે તો પછી સત શબ્દનો ઉપયોગ શું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, કર્મ બ્રહ્મરૂપ થયાં છે એવો પણ સંસ્કાર રહે નહિ એટલા માટે સત્ શબ્દનો વિનિયોગ છે. આ સત શબ્દની આવી અંતર્ગત વ્યવસ્થા સમજો, એમ શ્રીરંગ બોલ્યા. મહારાજ કહે છેઃ-હું કહેતો નથી હો ! હુંજ કહું છું અને દેવ કહેતા નથી, એમ જો કહું તો શ્રીરંગના સ્વરૂપમાં દ્વૈતની ઉત્પત્તિ થઇ ન્યૂનતા આવે છે, માટે હું જે કહું છું તે દેવનીજ વાણી છે.

હવે 'સત્' શબ્દ એક બીજી રીતે સાત્ત્વિક કર્મપર ઉપકાર કરે છે તે સાંભળો. સત્કર્મો યથાવિધિ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલુ હોય ત્યારે તેમાં એકાદ બાજુથી પણ ન્યૂનતા આવે; તો શરીરનો એકાદ અવયવ ન્યૂન થવાથી જેમ શરીરના વ્યાપારોમાં સ્ખલન થાય છે, કિંવા રથનો એકાદ ભાગ ખામીભરેલો હોવાથી જેમ તેની ગતિ કમી થાય છે; તે પ્રમાણે કર્મ ઉત્તમ ખરાં, પરંતુ જ્યારે એકાદ ગુણનાજ અભાવે તે પણ અસત બને છે, ત્યારે ૐકાર અને તત્કારની સહાયથી 'સત્' શબ્દ તે વ્યંગ કર્મનો ઉત્તમ પ્રકારે જીર્ણોદ્ધાર કરે છે; અને પોતાના તેજનાજ જોરથી કર્મનો વ્યંગ નષ્ટ કરી તેને સદ્‌ભાવની યોગ્યતાએ લાવે છે. જે પ્રમાણે દિવ્ય ઔષધિ રોગીને સાજો કરે છે, કિંવા હારેલાને સહાય મળવાથી દ્વિગુણ બળ આવે છે; તે પ્રમાણે 'સત' શબ્દ કર્મની ન્યૂનતા નષ્ટ કરે છે, એમ તું સમજ. કાંઇ દોષથી કર્મ પોતાની મર્યાદા છોડીને નિષિદ્ધ માર્ગે ચાલ્યું જાય, કેમકે ચાલનારજ માર્ગ ચૂકે છે અને પરીક્ષકજ ભ્રમમાં પડે છે; માટે વ્યવહારમાં શું શું નથી થતું ? તેથી

કર્મની મર્યાદા તૂટી તેને નિષિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય, તો તે ઉભયના કરતાં જ્ઞાતા એવો જે આ 'સત્' શબ્દ તેની યોજના કરવામાં આવે તો તે અધમ કર્મને પણ ઉત્તમ કર્મ બનાવે છે. લોખંડને જેમ પારસમણિનું ઘર્ષણ, ખાબોચીઆને જેમ ગંગા નદીનો મેળાપ અથવા મૃત મનુષ્યને જેમ અમૃતની વૃષ્ટિ; તેવો હે વીરેશ ! અસત્કર્મને આ 'સત્' શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયુક્ત છે. વધારે શું કહું ? 'સત્' નામનો મહિમાજ એવો છે. આ રીતે સત શબ્દનું રહસ્ય સમજી લઈ જ્યારે તું તે નામનો ઉચ્ચાર કરશે ત્યારે, તેજ કેવળ બ્રહ્મ છે એમ તને સમજાશે. "ૐતત્સત્" એ અક્ષરો મુમુક્ષુને તે સ્થળે લઈ જાય છે કે જ્યાંથીજ દૃષ્ટિગોચર સર્વ પદાર્થો પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરબ્રહ્મ શુદ્ધ હોઈ અપરિચ્છિન્ન છે અને "ૐતત્સત્" એ તેને દર્શાવનારૂં અંતર્ગત નામ છે; તથાપિ આકાશને જે પ્રમાણે આકાશજ આશ્રયભૂત છે, તે પ્રમાણે ૐ તત્સત્ એ અક્ષરોને નામરહિત બ્રહ્મનોજ આશ્રય છે. આકાશમાં સૂર્યજ સૂર્યને પ્રકાશિત કરે છે, તે પ્રમાણે આ નામના ઉચ્ચારની સાથેજ યોગ્ય અધિકારીનેજ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪૦૪)

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

શ્લોકાર્થઃ—યજ્ઞ, દાન તથા તપમાં તત્પર રહેવું તેને 'સત્' કહેવામા આવે છે, અને એને માટે જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેને પણ 'સત્'જ કહેવામાં આવે છે. (૨૭)

ટીકાઃ—માટે એ ત્ર્યક્ષરી નામ નહિ પરંતુ કેવળ બ્રહ્મજ છે, એમ તું સમજ; અને તેટલા માટે જે જે કર્મો તું કરે, તે યજ્ઞ હોય, દાન હોય અથવા તપ ઈત્યાદિ હોય; તે પૂર્ણ થયાં હોય કે અપૂર્ણ હોય; પરંતુ પારસમણિના સ્પર્શથી થયેલા સુવર્ણમાં જેમ ઉત્તમ કિંવા હલકું એવો ભેદ હોતો નથી, તેમ કરેલાં કર્મો બ્રહ્માર્પણ કરવાથી તે બ્રહ્મરૂપજ બની જાય છે; અને જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં મળ્યા પછી નદીઓને છટી પાડી શકાતી નથી, તે પ્રમાણે તે કર્મમાં પૂર્ણાપૂર્ણનો ભેદ અવશિષ્ટ રહેતો નથી. આ પ્રમાણે હે જ્ઞાનવંત અર્જુન ! બ્રહ્મ નામની શક્તિ તને દૃષ્ટાંતપૂર્વક સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવી; અને હે વીર ! બ્રહ્મ નામના એકે એક અક્ષરની પૃથક્ પૃથક્ વ્યવસ્થા પણ તને કહી સંભળાવી. હે અર્જુન ! બ્રહ્મ નામની આવી મહત્તા છે, એ મર્મ તું સમજ્યો ને ? માટે હવેથી નિરંતર આજ નામપર શ્રદ્ધા વધારવાથી

તું જન્મબંધનથી મુક્ત થશે. જે કર્મ કરતાં આ નામનો ઉત્તમ રીતે વિનિયોગ કરવામાં આવશે, તે કર્મ પૂર્ણ અને વેદાનુરૂપજ બની જશે.

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! શ્રદ્ધા સિવાય કરેલાં હવન (યજ્ઞ), દાન, તપ અને કોઇ પણ કર્મને 'અસત્' કહેવામાં આવે છે. તે કર્મ પરલોકમાં પણ ફલપ્રદ થતાં નથી અને આ લોકમાં પણ નિષ્ફળજ થાય છે.

ટીકાઃ—અન્યથા આ માર્ગ છોડી, શ્રદ્ધાનો આશ્રય ત્યજીને અને દુરાગ્રહનું પ્રાબલ્ય વધારીને પછી કોટયવધિ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામાં આવે; સર્વ પૃથ્વીને રત્નોથી ભરી તેનું દાન આપવામાં આવે; એક અંગુઠાપર ઉભા રહી સહસ્રાવધિ વર્ષોપર્યંત તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે; અને જળાશયને બદલે મીઠા પાણીનો સમુદ્ર બાંધવામાં આવે; તોપણ તે સર્વ વ્યર્થ છે. ખડકપર વૃષ્ટિ થાય, ભસ્મમાં આહુતિ અપાય, પડછાયાને આલિંગન અપાય, કિંવા હે અર્જુન! આકાશને બાથ મારવામાં આવે, તેની પેઠે આ સર્વ સમારંભ વૃથા જાય છે. ઘાણીમાં પાષાણને પીલવાથી તેલ કે ખોળની પ્રાપ્તિ થનાર નથી, તેમ એવાં કર્મથી દારિદ્ર્યનીજ પ્રાપ્તિ થશે. પલ્લવે કાંકરા બાંધીને દેશપરદેશ જઈએ તો તે જેમ ઉપવાસજ કરાવે છે; તે પ્રમાણે તેવાં કર્મથી આ લોકના ભોગ પણ મળતા નથી અને પરલોકનું સુખ પણ મળતું નથી. માટે બ્રહ્મમાં શ્રદ્ધા ન રાખી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તેમાં કંઈ અર્થ નથી. તે આ લોક–પરલોકમાં કેવળ બોજારૂપજ થઈ પડે છે. પાતકરૂપી ગજનો નાશ કરનાર સિંહ, *ત્રિતાપરૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય, લક્ષ્મીપતિ અને સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા ત્યારે અર્જુન, પૂર્ણિમાના ચંદ્રપ્રકાશથી જે પ્રમાણે ચંદ્ર આવૃત થઇ જાય છે તે પ્રમાણે આત્માનંદમાં ડૂબી ગયો. અહો! સંગ્રામનો તો વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે અને બાણોની અણીઓ તે તેનાં માપો છે; અને તે અણીઓવતી જીવસહવર્તમાન માંસનું માપ લેવાનું કામ ચાલે છે. એવા દુર્ઘટ પ્રસંગમાં અર્જુન આત્માનંદમાં કેવો નિમગ્ન થઇ રહ્યો છે! આજે અર્જુનના જેવો અન્ય કોઇનો ભાગ્યોદય નથી. સંજય કહે છેઃ–હે કૌરવેશ્વર ધૃતરાષ્ટ્ર! શત્રુના પણ ગુણ જોઇને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ સમયે તો એ આનંદનું કારણ એ અર્જુનજ

* ત્રિવિધ તાપ—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક.

થયો છે. જો તેણે આ વાત પૂછી ન હોત તો દેવે પોતાનું હૃદ્ગત કેવી રીતે પ્રકટ કર્યું હોત? અને આપણને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઇ હોત? અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં જન્મમરણના ચક્રમાં હું પડયો હતો ત્યાંથી તેણે મને આત્મપ્રકાશરૂપી મંદિરમાં લાવી મૂકયો. તેણે મારા-પર અને તારાપર આવડો મોટો ઉપકાર કર્યો છે, માટે તે પણ વ્યાસ-ની પેઠે આપણો ગુરુ થયો છે એટલામાં સંજય પોતાના મનમાં ચોંક્યો કે. મેં જે અર્જુનની અતિશય સ્તુતિ કરી તે ધૃતરાષ્ટ્રથી સહન થઈ શકનાર નથી. માટે હવે વધારે બોલવાની આવશ્યકતા નથી. આ પ્રમાણે સંજયે પ્રસ્તુત વાત છોડી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને જે બીજી વાત પૂછી તે કહેવાનો આરંભ કર્યો નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કેઃ–તેણે જેમ વાતનો પ્રવાહ બદલ્યો તેમ હું પણ બદલીને હવે તે વાત તમને ફરી સંભળાવું છું તે સાંભળો (૪૩૩)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

અધ્યાય અઢારમો

મોક્ષસંન્યાસયોગ

હે દેવ! હે નિર્મળ! હે ભક્તોનું મંગળ કરનારા! હે જન્મ તથા વૃદ્ધાવસ્થારૂપી મેઘોનો નાશ કરનારા વાયુ! આપનો જયજયકાર હો. હે દેવ! હે બળવાન! હે દુઃખનો સમૂળ નાશ કરનારા! હે વેદ અને શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષના ફળ! હે લાભદાયક! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! હે સંપૂર્ણ! આપ જેણે વિષયોનો ત્યાગ કર્યો છે તેનાપર કૃપા કરનારા છો; અને લીલાથી કાળની ક્રીડાના હેતુરૂપ હેવા છતાં કાળથી અતીત અને સંપૂર્ણ છો. આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! આપ અચળ છો; ભક્તોના ચિત્તની ચંચળતાનું પાન કરવાથી આપનું ઉદર વધ્યું છે અને જગતનો પ્રકાશ કરીને તેમાં નિરંતર ક્રીડા કરી રહેલા એવા આપનો જયજયકાર થાઓ. હે નિષ્કલંક! હે આનંદને સ્ફૂર્તિ આપનારા! હે સર્વદા સર્વ પાપોને દૂર કરનારા! હે મૂલકારણ! આપનો જયજયકાર હો. હે દેવ! હે સ્વયંપ્રકાશ! અને જગદ્રૂપ મેઘને ધારણ કરનાર આકાશ! હે જગદ્રૂપ ઉત્પત્તિના મૂળ સ્તંભ! હે સંસારનો નાશ કરનારા! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! હે ઉપાધિરહિત! હે અવિદ્યારૂપી જંગલનો નાશ કરનારા હાથી! હે શમદમવડે કામમદનો નાશ કરનારા! હે દયાના સાગર! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! હે એકરૂપ! હે કામરૂપી સર્પના ગર્વનો તિરસ્કાર કરનારા! હે ભાવિક ભક્તોનાં ચિત્તરૂપી મંદિરમાંના દીપક! હે સંસારતાપનો નાશ કરનારા! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! આપનું રૂપ અદ્વિતીય છે અને આપ પૂર્ણ નમ્ર થયેલા મનુષ્યપર પ્રેમ કરનારા છો; તેમજ ભક્તાધીન હોઈ ભજનને યોગ્ય અને માયાને અગમ્ય છો, એવા આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ! હે ગુરુરાય! હે કલ્પનાતીત વસ્તુના કલ્પવૃક્ષ! હે જ્ઞાનવૃક્ષના ઉત્પત્તિસ્થાન! આપનો જયજયકાર થાઓ. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં

વિશેષણો લગાડીને સર્વ વિશેષભાવથી રહિત એવા આપની સ્તુતિ હું કેટલીક કરૂં? જે જે વિશેષણોવડે આપની સ્તુતિ કરવામાં આવે તે આપનું સ્પષ્ટ રૂપ નથી, એ હું જાણું છું; માટેજ આપનું આવું વર્ણન કરવાની મને લજ્જા આવે છે. ત્યારે તું વર્ણન શામાટે કરે છે? એવો કોઇ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, મારાથી રહી શકાતું નથી; માટેજ હું થોડે અંશે સમાધાન થાય એવું વર્ણન દૃષ્ટાંતપૂર્વક કરૂં છું. સમુદ્રની મર્યાદા જ્યાંસુધી ચંદ્ર ઉગ્યો નથી ત્યાંસુધીજ રહે છે! સોમકાંતમણિ તેના પોતાના ઉદકથી ચંદ્રને અર્ઘ્ય આપતો નથી, પરંતુ ચંદ્ર સ્વતઃજ તેની પાસે તે કાર્ય કરાવે છે; અને વસંતઋતુનો પ્રારંભ થતાંની સાથે વૃક્ષોને પલ્લવો આપોઆપજ ફૂટી નીકળે છે. કમલિની 'સૂર્યકિરણું પડતાંની સાથેજ લજ્જા છોડી પ્રફુલ્લિત થાય છે; કિંવા મીઠું પાણીમાં નાખતાંની સાથેજ તદ્રૂપ થાય છે; તે પ્રમાણે હું જ્યારે આપનું સ્મરણ કરૂં છું, ત્યારે મારૂં પોતાનું સ્વરૂપ વિસરી જાઉં છું; અને પછી ભોજનથી તૃપ્ત થયેલો મનુષ્ય જે પ્રમાણે ઇચ્છા સિવાયજ એક પછી એક ઓડકાર ખાધા કરે છે, તેમ હે શ્રીગુરુરાય! મારી અહંતા દેશાંતરમાં રખડીને મૃત્યુ પામી છે અને મારી વાચાને આપની સ્તુતિની ઘેલછા લાગી છે; હે પ્રભો! મારી આવી સ્થિતિ આપેજ કરી છે. કિંવા જો મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે બરાબર આપની સ્તુતિ કરવી હોય તો આપના ગુણો અને આપની વચ્ચે ભેદ પાડવો જોઇએ, પરંતુ હે પ્રભો! આપ અને આપના ગુણો અને એક રસનાજ બનેલા છો તો આપના વિભાગ શી રીતે કરૂં? મોતીને ભાગી નાખીને તેને પુનઃ સાંધવાની કડાકૂટ કરવા કરતાં તેનું મૂળનુંજ સ્વરૂપ ઉત્તમ નથી કે? અને આપજ માતાપિતા છો એમ કહેવાથી પણ આપની સ્તુતિ થવાની નથી; કેમકે એમાં બાળકપણા-ની ઉપાધિનો દોષ આવે છે. હું આપનો દાસ છું એમ જો કહું તો આપને સ્વામી તે શા આધારે કહું? અને આવી રીતે ઉપાધિના યોગથી ઉચ્છિષ્ટ થયેલા રૂપનું શું વર્ણન કરૂં? હે પ્રભો! આપ જ-ગદાત્મા છો એમ જો કહું તો મારા અંતરમાં વાસ કરનાર એવા જે તમે તેને બહાર કાઢ્યા જેવું થાય; માટે વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગતમાં આપની સ્તુતિ થઇજ શકતી નથી; અને મૌન સિવાય ઇતર દાગીના આપના અંગપર ચઢાવી શકાય એમજ નથી; માટે કાંઇજ ન બોલવું, એજ આપની સ્તુતિ છે, કાંઇજ ન કરવું એજ આપની પૂજા છે અને કોઇ પણ વસ્તુમાં ચિત્ત ન રહેવું એજ આપમાં

રહેવું છે; છતાં એકાદ માણસ ભ્રાંતિયુક્ત થઈ, ઉન્મત્તતાથી ગાય કરે તેવીજ મારી સ્થિતિ હોવાથી હે ગુરુસ્વરૂપ માતા! તે તું દૂર કર. હવે તું મારી વાણીદ્વારા ગીતાર્થ સ્પષ્ટ થાય એવો સિદ્ધો કર કે જેથી મારો નિર્દિષ્ટ કરેલો અર્થ આ સજ્જનોની સભામાં માન્ય થાય. ત્યારે શ્રીનિવૃત્તિનાથ મહારાજ બોલ્યા કે, તું આ પ્રકારે વારંવાર અમારી પ્રાર્થના કર મા. અરે, લોખંડનું સુવર્ણ કરવાને માટે શું વારંવાર તેનાપર પારસમણિને ઘસવો પડે છે? (૨૮)

આ સાંભળી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યાઃ-મહારાજ! આપનો એટલોજ પ્રસાદ મારે જોઈએ છે. હવે ગ્રંથ પ્રતિ આપ ધ્યાન દઈ આપો. ગીતાગ્રંથ એ રત્નખચિત દેવાલય છે અને આ અઢારમા અધ્યાયરૂપી તેનો કળશ અર્થરૂપી ચિંતામણિનો બનેલો હોઈ તેના દર્શનથી ગીતાના દર્શનનું ફળ મળે છે. જગતમાં પણ એવીજ રૂઢિ પ્રચલિત છે કે, દૂરથી કળશનું દર્શન કરતાં દેવાલયમાંના દેવોના દર્શનનુંજ ફળ મળે છે. એજ હાલ આ અધ્યાયનો છે; કારણ કે ગીતાનો આ એકજ ૧૮ મો અધ્યાય વાંચવાથી સમગ્ર ગીતાશાસ્ત્ર અવગત થઇ તેના વાચનનું શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે; આજ કારણથી અઢારમા અધ્યાયને વેદવ્યાસે ગીતારૂપી દેવાલયપર ચઢાવેલા કળશની ઉપમા આપી છે. દેવાલયપર કળશ ચઢાવ્યા પછી કાંઈ પણ કાર્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી, તેજ પ્રમાણે આ અઢારમો અધ્યાય ગીતા સમાપ્ત થઈ એમ સૂચવે છે. વ્યાસદેવ સ્વભાવથીજ મહાશ્રેષ્ઠ કારીગર છે. તેમણે સૂત્રની રચના કુશળતાથી કરી છે; તથા વેદરૂપી રત્નોના પર્વતપર ઉપનિષદર્થરૂપી જમીનમાં ખાણ ખોદી અને તેમાંથી ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપી પુષ્કળ માટી નીકળી. એ માટીવડે મહાભારતરૂપી દેવાલયની આસપાસ દિવાલ બાંધી. પછી આત્મજ્ઞાનરૂપી એકસરખાં ચોસલાં કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી ચાતુર્યથી કાપી કાઢવામાં આવ્યાં, પછી નિવૃત્તિરૂપી દોરીથી આંકણી આંકીને, સર્વ શાસ્ત્રોનો કોલ પૂરીને મોક્ષ-મર્યાદાનો આકાર રચવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે આ દેવાલયની રચના કરતાં કરતાં પંદરમા અધ્યાયપર્યંત પંદર થર થયા અને અંદરની ભીંતો ઘુમ્મટ સુધી આવી પહોંચી. પછી સોળમો અધ્યાય ઘુમ્મટના આકારનો થયો અને સત્તરમો અધ્યાય કળશની બેઠકને માટે કામમાં આવ્યો. તે બેઠકપર આ અઢારમા અધ્યાયરૂપી કળશ ઉત્તમ રીતે બેસાડી તેનાપર શ્રીવ્યાસ ભગવાને ગીતા નામની ધ્વજા ઉભી કરી છે; માટે પાછળના અધ્યાયો એક પર એક મૂકવામાં આવેલા થર છે અને આ અઢારમા

અધ્યાયના યોગથી તેને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઇ છે, એમ આ અંતિમ અધ્યાયપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. કળશના યોગથી કોઇ પણ પૂર્ણ થયેલું કામ ગુપ્ત રહેતું નથી, પરંતુ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે આ અષ્ટાદશ અધ્યાયમાં ગીતાનું આદ્યંત વર્ણન છે. આ રીતે વ્યાસે કુશળતાથી ગીતારૂપી દેવાલય તૈયાર કરી પ્રાણીમાત્રની પુષ્કળ રક્ષા કરી છે. કોઇ તેનો બહાર રહીને પાઠ કરે છે, (ગીતાનો પાઠ કરે છે;) કોઇ દેવાલયની ભીંતે અઢેલીને શ્રવણરૂપી છાયાનું સેવન કરે છે; કોઇ અવધાનરૂપી બીડું અને દક્ષિણા લઇને દેવાલયના અર્થજ્ઞાનરૂપી અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે; તે આત્મજ્ઞાનના યોગથી જગદાત્મા શ્રીહરિની સત્વર પ્રાપ્તિ કરે છે. પરંતુ મોક્ષરૂપી દેવાલયમાં આ સર્વ સાધનોની યોગ્યતા સરખીજ છે. સમર્થ મનુષ્યને ઘેર જમવા જતાં જે પ્રમાણે મેડાની ઉપલી અને નીચલી પંક્તિની પત્રાળીમાં એકસરખાંજ પકવાન્નો હોય છે; (પંક્તિભેદ હોતો નથી) તે પ્રમાણે ગીતાશ્રવણ કરનારને, અર્થ જાણનારને અને પઠન કરનારને એકસરખી રીતેજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તુ. ગીતાગ્રંથ એ વિષ્ણુનું દેવાલય છે અને અઢારમો અધ્યાય એ તેનાપર ચઢાવેલો પ્રકટ કળશ છે. આવો ભેદ મેં જાણી બુઝીને કર્યો છે. હવે સત્તરમા અધ્યાય સુધી સર્વ અધ્યાયોની કેવી રીતે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે તે મને જેવું સમજાય છે, એવી રીતે કહું છું. (૫૦)

પ્રયાગમાં ગંગા અને યમુનાના સંગમ આગળનું પાણી ઓઘના બળથી પૃથક્ દેખાય છે તોપણ તે પાણીના અર્થમાં તો એકજ છે; અર્ધનારીનટેશ્વરના રૂપમાં જે પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષના આકાર કાયમ રહી એકજ શરીર દેખાય છે; શુક્લ પક્ષમાં જેમ ચંદ્રની કલા નિત્ય વૃદ્ધિંગત થતી દેખાય છે, પરંતુ ચંદ્રની દૃષ્ટિથી જોવા જતાં તે પૂર્ણજ છે, તેનાપર કાંઇ પૃથક્ થરો નથી; તે પ્રમાણે શ્લોક ચાર ચરણોવડે પૃથક્ પૃથક્ દેખાય છે અને અધ્યાય અધ્યાયવડે ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે; પરંતુ અર્થની દૃષ્ટિથી તેમાં ભેદ નથી. જે પ્રમાણે અનેક રત્નોને ધારણ કરનારી રજ્જુ એકજ હોય છે તથા પુષ્કળ મુક્તાફળો મળીને એકાવલિ હાર તૈયાર થાય છે, પરંતુ સર્વ મોતીની કાંતિ એકજ હોય છે; હારમાં પુષ્પ પરોવવા લાગતાં પુષ્પની સંખ્યા વધે છે, પરંતુ સૌગંધ્ય તો એકસરખુંજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે શ્લોક અને અધ્યાય પુષ્કળ છે, તોપણ તેમાંનો અર્થ તો એકજ છે. ગીતાના શ્લોક સાતસેં છે અને અધ્યાય અઢાર છે; પરંતુ દેવે સર્વમાં જે

તત્ત્વનું વિવેચન કર્યું છે, તે એકજ છે, ભિન્ન નથી; અને મેં પ્ર
દેવનો માર્ગ ન છોડતાં ગ્રંથનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. એજ પ્રણાલી
અનુસરીને અઢારમો અધ્યાય કહું છું તે સાંભળો. (૫૯)

સત્તરમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં દેવ એમ બોલ્યા હતા કે
હે અર્જુન! બ્રહ્મ નામપરની શ્રદ્ધાનો પરિત્યાગ કરીને જેટલાં કર્મો
કરશે, તેટલાં વ્યર્થ જશે. આવાં દેવનાં વચન સાંભળીને અર્જુનને
અતિ આનંદ થયો; અને તે મન સાથે બોલ્યો કે, દેવે કર્મનિષ્ઠ લોકોને
દોષ આપ્યો છે; પરંતુ તે બિચારા અજ્ઞાનને લીધે અંધ થયેલા
હોવાથી સર્વ જગતમાં ઇશ્વર ભરેલો છે એ તત્ત્વ તેઓ સમજી શકતા
નથી; તો પછી તેઓને નામની શ્રેષ્ઠતા તો ક્યાંથી સમજાય? રજ અને
તમનો નાશ થયા સિવાય જે અલ્પ શ્રદ્ધા મનુષ્યના હૃદયમાં હોય છે
તે બ્રહ્મશ્રદ્ધાના નામને પાત્ર થતી નથી. શસ્ત્રને આલિંગન દેવું અથવા
ઉંચે રજ્જુ બાંધીને તે પર દોડવું અને નાગિનીની ફેણને હાથમાં
ઝાલીને તેને ખવરાવવા બેસવું, આ ક્રિયાઓ જેમ મરણનું કારણ
બને છે, તે પ્રમાણે કર્મો કઠિન હોઈને તે જન્મમરણ આપવાના કારણ-
ભૂત બને છે, એવો એ કર્મોનો દુષ્ટ ધર્મ છે. કર્મ યથાવિધિ કરવામાં
આવે તોજ તેને જ્ઞાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેજ કર્મો જો
યથાવિધિ કરવામાં ન આવે તો તે નરકની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત થાય
છે. કર્મ કરનારને આ પ્રકારની અડચણો પુષ્કળ આવે છે, માટે કર્મ-
ઠોને મોક્ષની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? એવો પ્રશ્ન અર્જુને કર્યો; તો (તેનો
ઉત્તર એ છે કે)કર્મનું વિઘ્નજ દૂર કરી નાખવું અને કર્મનો સર્વથા
ત્યાગ કરી અવ્યંગ એવો જે કર્મસંન્યાસ તેનો આદર કરવો, કે જેના
યોગથી કર્મના બાધની ભીતિ નિવૃત્ત થઇ જાય અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
થાય; અને જે કર્મસંન્યાસ તથા કર્મત્યાગ એ જ્ઞાનને આમંત્રણ કરનાર
મંત્ર અથવા જ્ઞાનપરિપાકનાં ક્ષેત્ર, અથવા જ્ઞાનને આકર્ષણ કરનાર સૂત્રના
તંતુ છે, તે સંન્યાસ અને ત્યાગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી સંસારથી મુક્ત
થવાય છે. પરંતુ "હવે એજ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો એવી દેવને પૃચ્છા
કરવી" એવો પાર્થે મનમાં વિચાર કરી ત્યાગ અને સંન્યાસનું સ્પષ્ટી-
કરણ કરવાને માટે પ્રશ્ન કર્યો; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના પ્રશ્નનો જે
ઉત્તર આપ્યો તેજ આ અઢારમા અધ્યાયમાં ભરેલો છે. (૭૪)

આ પ્રમાણે કાર્યકારણભાવથી એક અધ્યાય બીજા અધ્યાયને
કારણભૂત થાય છે; માટે હવે અર્જુને શું પ્રશ્ન કર્યો તે સાંભળો.
સત્તરમા અધ્યાયમાં દેવે જે અંતિમ શ્લોક કહ્યો તેથીજ અર્જુને આતી

શંકા કરી. તે હવે કહેલું તત્ત્વ પૂર્ણ રીતે સમજ્યો હતો; પરંતુ દેવ કાંઇ ન બોલતાં સ્વસ્થ બેઠા તે તેને રુચ્યું નહિ. વાછરડાનું પેટ ભરાઇ ગયા છતાં પણ ગાય તેનાથી દૂર થતી નથી એવું એકનિષ્ઠ પ્રેમનું લક્ષણ છે. આપણને જે મનુષ્ય પરમપ્રિય હોય છે, તેની સાથે આપણે કાંઇ પ્રયોજન-વિના પણ બોલીએ છીએ અને એક વાર જોયા છતાં પણ પુનઃ પુનઃ તેને જોઇએ છીએ, એવું પ્રીતિનું લક્ષણ છે. પ્રેમનો સ્વભાવજ એવો છે અને તેમાં વળી અર્જુન તો શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમની મૂર્તિજ છે; તેથી શ્રી-કૃષ્ણને સ્વસ્થ બેઠેલા જોઇ અર્જુનના મનને રુચ્યું નહિ અને સંવાદ-ના યોગથી, પારમાર્થિક વસ્તુ જે 'બ્રહ્મ' તેની પ્રતીતિ, આરસીમાં જોવાથી જેમ આપણું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ સ્પષ્ટ રીતે થઈ શકે છે; પછી સંવાદ બંધ થતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ પણ બંધ થાય છે. એ ઘટના સુખપ્રાપ્તિના લાલચુ અર્જુનથી શી રીતે સહન થઇ શકે? માટે ત્યાગ અને સંન્યાસ એટલે શું એવો પ્રશ્ન પૂછવાના નિમિત્ત-થી અર્જુને ગીતારૂપી વસ્તુની પુનઃ ગડી ઉકેલી; માટે આ અઢારમો અધ્યાય નથી, પરંતુ એકાધ્યાયી ગીતાજ છે. જ્યારે વાછરડું ગાયને પાન્હો આણે છે, ત્યારે તે ગાય વેળા કવેળાનો વિચાર કરવા બેસે છે કે? તે પ્રમાણે ગીતાની સમાપ્તિ થતી વખતે પુનઃ અર્જુન ગીતાના પૂર્વપદપર આવ્યો ત્યારે શું સેવકના પ્રશ્નનો સ્વામી ઉત્તર ન આપે? પરંતુ એ વાત હવે આપણે અહીંજ છોડીશું. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરીને બોલ્યો કેઃ–ભગવાને હવે મારી વિનતિપ્રત્યે લક્ષ આપવાની કૃપા કરવી. (૮૬)

॥ अर्जुन उवाच ॥

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન કહે છેઃ–હે મહાબાહો! હે હૃષીકેશ! હે કેશિદૈત્યાંતક! હું 'સંન્યાસ' શબ્દનો ખરો અર્થ અને 'ત્યાગ' શબ્દનો પણ અર્થ પૃથક્ જાણવા ઇચ્છું છું. (૧)

ટીકાઃ—હે પ્રભો! સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બન્નેનો એકજ અર્થની સાથે સંબંધ છે. જે પ્રમાણે 'સંઘાત' અને 'સ' એ ઉભય શબ્દોનો નિર્દેશ માત્ર 'સંઘાત' એ શબ્દવડેજ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ત્યાગ અને સંન્યાસ એ ઉભય શબ્દોથી ત્યાગનોજ બોધ થાય છે, એમ મારા મનને લાગે છે. પછી જો તેના અર્થમાં કોઇ ભેદ

હોય તો તે હવે સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવવો. ત્યારે શ્રીમુકુંદ બોલ્યા- અરે, એ બન્ને શબ્દો ભિન્નજ છે; તથાપિ હે અર્જુન! ત્યાગ એ સંન્યાસ એ બન્ને શબ્દો એકાર્થીજ છે, એમ જે તારા મનને લાગું તે બરોબર છે, એમ હું પણ કહું. ખરેખર, આ બન્ને શબ્દોવડે એક ત્યાગનોજ નિર્દેશ થાય છે; પરંતુ ભેદ એટલોજ છે કે, સર્વથૈવ કર્મ ત્યાગને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે; અને હે અર્જુન! કર્મકર્તૃત્વનું અભિમાન તથા ફળનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ત્યાગ કહે- વામાં આવે છે. માટે કયાં કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો અને કયાં કર્મોને મૂળમાંજ છોડી દેવાં તે પણ સ્પષ્ટ કરીને કહું છું તે સાંભળ. જે પ્રમાણે અરણ્યમાં તથા પર્વતપર પુષ્કળ વૃક્ષો આપોઆપ ઉગે છે, તે પ્રમાણે સુકવેલનું ભાત અને બાગમાંનાં વૃક્ષો આપોઆપ ઉગતાં નથી. જેમ વાવ્યા સિવાય ઘાસ પુષ્કળ ઉગે છે, તેમ ખેતરમાં ખાતર પૂર્યા સિવાય ડાંગરનો પાક ઉતરતો નથી. શરીર તો સહજે પ્રાપ્ત થયું છે તોપણ દાગીના તો ઉદ્યોગ કરીનેજ ઉત્પન્ન કરવા પડે છે; કિંવા નદીનું પાણી સહજે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કૂપ તો ખોદવોજ પડે છે; તે પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો તો સ્વાભાવિકજ છે, પરંતુ કામ્ય કર્મ ઇચ્છાસિવાય ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૯૭)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રીભગવાન કહે છે:-કેટલાક પંડિતો (યજ્ઞયાગાદિ) કામ્ય કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે; અને કેટલાક વિદ્વાન સર્વ (નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ) કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો એને ત્યાગ કહે છે.(૨)

ટીકા:—કિંવા, કામનાના બળથી ઉત્પન્ન થનારા સાંગોપાંગ અશ્વ- મેધાદિ યાગ, વાવ, કૂપ ઈત્યાદિ બંધાવવાં, ઉપવનો રચાવવાં, બ્રાહ્મણો- ના કુટુંબપોષણ માટે મોટી મોટી જાગીરોનાં દાન દેવાં, નગર વસાવવાં તથા ઈતર પુષ્કળ પ્રકારનાં વ્રતો આચરવાં; આવાં જે સર્વ ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મ-જેનું કામના એજ મૂળ કારણ છે, તેનું આચરણ કરવા- થી તે કરનારને બદ્ધ કરી તેની પાસે ફળ ભોગવાવે છે. હે અર્જુન! દેહરૂપી ગ્રામમાં આવ્યા પછી જન્મમૃત્યુનો સંસ્કાર દૂર કરી શકાતો નથી; કિંવા ભાગ્યમાં લખેલું હોય તે મિથ્યા થતું નથી; અથવા સ્થાન

કરવાથી શરીરની શ્યામતા કિંવા ગૌરતા નિવૃત્ત થતી નથી; તે પ્રમાણે કામ્ય કર્મ કરવાથી, જેમ ઋણ વાળ્યા વિના છૂટકો નથી, તેમ તેનાં ફળ ભોગવ્યા સિવાય ગત્યંતર નથી. અથવા હે અર્જુન! ઇચ્છા ન છતાં અકસ્માત્ પણ કામ્ય કર્મ થઇ જાય તોપણ, જેમ ગમ્મતને ખાતર ધનુષ્યબાણવડે ખેલતાં પણ અકસ્માત્ શર મર્મસ્થળે લાગી જાય તો તે મર્મસ્થળને ભેદીને પ્રાણ લીધા સિવાય રહેતું નથી; કિંવા વિના સમજ્યે મોંમાં ગોળનો ગાંગડો નાખવામાં આવે તોપણ તે જેમ મિષ્ટજ લાગે છે; અથવા અગ્નિને ભસ્મ સમજી તેનાપર પગ મૂકવામાં આવે તોપણ તે દઝાડે છેજ; તે પ્રમાણે કામ્ય કર્મમાં પરાણે પણ ફળ ભોગ-વાવવાનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય છે. માટે મુમુક્ષુ જને કૌતુકને ખાતર પણ તેનું આચરણ કરવું નહિ. કિંબહુના, હે પાર્થ! ઉદરમાં વિષ ગયા પછી જેમ તેને ઓકી નાખવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આવું જે કામ્ય કર્મ છે તેનો ત્યાગ કરવો. હે સર્વજ્ઞાની! આવા ત્યાગને સંસાર-માં આંતરદૃષ્ટિનો સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. પાસેનું દ્રવ્ય ફેંકી દેવું એ જેમ તેથી ઉત્પન્ન થનાર ભયને ફેંકી દેવા બરાબર છે, તેમ આ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ તે મનમાંની વાસનાનો સમૂળ નાશ છે. (૧૦૯)

ચંદ્રગ્રહણ કિંવા સૂર્યગ્રહણસમયે કિંવા શ્રાદ્ધતિથિને દિવસે દાન કરવું, માતાપિતાની મરણતિથિ પાળવી અથવા અતિથિ પ્રાપ્ત થવાથી જે જે કર્મો કરવાં પડે છે તે તે નૈમિત્તિક કર્મો કહેવાય છે. વર્ષાઋતુમાં મેઘગર્જના થાય છે, વસંતઋતુમાં વનની શોભા વધી જાય છે, યૌવનમાં શરીર સુંદર દેખાય છે, સોમકાંતમણિ ચંદ્રકિરણોથી દ્રવે છે અને સૂર્યનાં કિરણોથી સૂર્યવિકાસિની કમલિની પ્રફુલ્લિત થાય છે; એ સર્વ એમાં રહેલા ગુણનોજ વિસ્તાર છે, કોઇ નવીન ઉત્પન્ન થતું નથી; તેજ પ્રમાણે જે નિત્યકર્મ છે તેજ પ્રસંગે કરાતાં તેને નૈમિત્તિક એવું નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે કર્મ પ્રતિદિન પ્રભાતમાં, મધ્યાહ્નકાળે તથા સંધ્યાકાળે કર્તવ્યરૂપજ છે; પરંતુ જે પ્રમાણે નેત્રોમાં દૃષ્ટિ, પગમાં ગતિ, દીપકમાં તેજ અને ચંદનમાં સુગંધ, એ સર્વ સ્વ-ભાવથીજ રહેલાં હોય છે; તેજ પ્રમાણે જે કર્મ સ્વાભાવિક અને અધિ-કારને દર્શાવનારૂં છે, તે કર્મને હે પાર્થ! જગતમાં નિત્યકર્મ કહેવામાં આવે છે, એમ તું સમજ. આ પ્રમાણે મેં તને નિત્ય અને નૈમિત્તિક એ ઉભય કર્મો દર્શાવ્યાં. એ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઇએ એટલા માટે કેટલાકો એને નિષ્ફળ કર્મો કહેવાને ઉદ્યત થાય છે; પરંતુ જે પ્રમાણે ભોજનથી ક્ષુધાની નિવૃત્તિ અને હૃદયની તૃપ્તિ થાય છે, તે

પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો સર્વ પ્રકારે ફલદાયક છે. જેમ હલકું સોનું અગ્નિમાં નાખ્યા પછી તેની હીનતા નિવૃત્ત થઈ કસની વૃદ્ધિ થાય છે; તે પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના આચરણથી ચિત્તનું સંશોધન થઈ દોષનો નાશ અને સદ્ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને આપણો અધિકાર વધે છે; અને એમ થતાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોદ્વારા એવડી મોટી ફલપ્રાપ્તિ થાય છે, તોપણ મૂળનક્ષત્રમાં જન્મેલા બાળકની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ છે. વસંતઋતુમાં સર્વ વલ્લરીઓ વૃદ્ધિંગત થાય છે અને આમ્રવૃક્ષોને પલ્લવો ફૂટે છે; પણ વસંતકાળ જે પ્રમાણે તેને વળગી ન રહેતાં તેને છોડીને ચાલ્યો જાય છે, તે પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું યથાવિધિ આચરણ કરવું, પરંતુ તે દ્વારા નિષ્પન્ન થતા ફળનો વમન કરેલા અન્ન પ્રમાણે ત્યાગ કરવો. આ રીતે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનાં ફળનો અનાદર કરવો એનેજ જ્ઞાતા પુરુષો 'ત્યાગ' કહે છે. આ પ્રમાણે 'ત્યાગ' અને 'સંન્યાસ'નું પૃથક્કરણ કરીને તને સમજાવ્યું.

આ પ્રમાણે જ્યારે 'સંન્યાસ' પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે કામ્ય કર્મ દ્વારા બાધા થઈ શકતી નથી અને નિષિદ્ધ કર્મ તો નિષેધના યોગે સ્વભાવતઃજ છૂટેલાં હોય છે; અને જે પ્રમાણે શિરચ્છેદ કરવામાં આવતાં ધડ આપોઆપ નિર્જીવ થઈને નીચે પડે છે, તે પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરવાથી તે દ્વારા બાધા થતી નથી. પછી કણસલાં પાકયા પછી જેમ ધાન્ય હાથ આવે છે, તેમ સર્વ કર્મોનો ક્ષય થવાથી આત્મજ્ઞાન સ્વયં આપણને શોધતું આવે છે. આવી યુક્તિથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોના ફળનો ત્યાગ અને કામ્ય કર્મોનો સંન્યાસ જે સાધ્ય કરે છે, તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે; અને આ યુક્તિ ચૂકીને જો કોઇ માત્ર અટકળથીજ કર્મત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે કર્મનો ત્યાગ કરી શકતો નથી; પરંતુ અધિક ગોટાળામાં પડે છે. રોગની ચિકિત્સા કર્યા વિના ગ્રહણ કરેલું ભળતુંજ ઔષધ વિષતુલ્ય બની જાય છે; અથવા અન્નનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય મરશે નહિ કે ? માટે, જે કર્મનો ત્યાગ કરવાની ના કહી હોય તેનો ત્યાગ કરવો નહિ અને જેનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, તેનું આચરણ કરવાનો લોભ કરવો નહિ. આ પ્રકારે વિધિપૂર્વક જો કર્મત્યાગ કરવામાં ન આવે તો ત્યાગ કરવા છતાં પણ મનુષ્ય કર્મબંધનમાં સપડાય છે; માટે જેઓ વૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે તેઓ સદા નિષિદ્ધ કર્મોનોજ નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. (૧૩૪)

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

શ્લોકાર્થઃ—કેટલાક પંડિતો એમ કહે છે કે, કર્મમાત્ર દોષયુક્ત હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો; અને ઇતર પંડિતો એમ કહે છે કે યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહિ. (૩)

ટીકાઃ—કેટલાકો ફલાભિલાષા છોડી શકતા નથી માટેજ તેઓ કર્મ બંધનકર્તાજ છે એમ કહે છે. જે પ્રમાણે એકાદ નાગો મનુષ્ય જગતને નિંદાખોર કહે; કિંવા હે ધનંજય! જીહ્વાને આધીન થયેલો રોગી ફાવે તે પદાર્થ ખાય અને તે પચન ન થાય તો જેમ અન્નને દૂષિત ગણે; કિંવા કુષ્ટ રોગી પોતાના શરીરપર કોપિત થવાને બદલે તે પર બેસતી મક્ષિકાપર ગુસ્સે થાય; તે પ્રમાણે જે કર્મફળ ત્યાગ કરવાને અશક્ત હોય છે, તે એટલા માટે ખુદ કર્મનેજ અનિષ્ટ ગણે છે અને પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો એવોજ સિદ્ધાંત ઠરાવે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, શુભ કર્મ અવશ્ય કરવાંજ જોઇએ; કારણ કે તે સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનો ઇતર ઉપાયજ નથી. જો ચિત્તશુદ્ધિ શીઘ્ર કરવાની ઇચ્છા હોય તો તો કર્મ-સત્કર્મરૂપી શસ્ત્રને ધારણ કરવામાં પ્રમાદ સેવશો નહિ. સુવર્ણને શુદ્ધ કરવું હોય તો તેને અગ્નિમાં નાખવાનો કંટાળો ધરશો નહિ. આરસીમાં મુખ જોવાની ઇચ્છા હોય તો ચુનો લગાડીને તેને સ્વચ્છ કરવામાં વાર લગાડશો નહિ; વસ્ત્રો અત્યંત શુભ્ર કરવાં હોય તો તેને ખારાના મેલા વાસણમાં નાખવા શંકા ધરશો નહિ; ઉત્તમ અન્ન જમવું હોય તો ધમથી નહિ બીતાં તેને રાંધવા માંડવુંજ જોઇએ; તેમ કર્મ ક્લેશદાયક હોય છે તેટલાજ માટે તેનો ત્યાગ કરશો નહિ. આવા સિદ્ધાંત નિયત કરી કેટલાક કર્મ કરવાને તૈયાર થાય છે, તો કેટલાક તેનો ત્યાગ કરવાને કહે છે. આ પ્રમાણે કર્મત્યાગવિષે વાદવિવાદ ચાલે છે. આ વાદનો નિર્ણય કરી, કર્મનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો તે તને ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું, તે પ્રતિ લક્ષ આપ. (૧૪૪)

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભરતસત્તમ! તે ત્યાગવિષે (ત્યાગ અને સંન્યાસ વિષે) મારો નિશ્ચિત મત શું છે, તે તને કહું છું તે સાંભળ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. (૪)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! સંસારમાં ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, તે હવે યથાસ્થિત વર્ણવું છું તે સાંભળ. ત્યાગના ત્રણ પ્રકાર છે, તોપણ તેનું

તાત્પર્ય તો ઉપર કહ્યું તેજ છે. મને સર્વજ્ઞને બુદ્ધિથી જે સત્ય લાગે છે અને જે વિષે મારા મનમાં નિશ્ચિત અભિપ્રાય થયો છે, તે હવે તું સાંભળ. સંસારમાંથી મુક્ત થવા માટે જે મુમુક્ષુ ઈચ્છતો હોય તેણે ત્યાગનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણીનેજ તેને સાધ્ય કરવો. (૧૪૮)

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

શ્લોકાર્થઃ—યજ્ઞ, દાન અને તપ, આ કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહિ; એ કર્મો તો કરવાંજ જોઈએ; કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ નિષ્કામભાવે કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારાં છે. (૫)

ટીકાઃ—પ્રવાસીએ જેમ રસ્તો કાપવાનું છોડવું જોઈએ નહિ, તે પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ આવશ્યક કર્મોનો ત્યાગ ઇષ્ટ નથી. ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી જેમ તેની શોધ કરવાનું છોડી શકાતું નથી; ઉદર ભરાયા સિવાય જેમ પત્રાળી દૂર કરી શકાતી નથી; નૌકાને જેમ નદીના મધ્યભાગમાંજ છોડી શકાતી નથી; કેળાં આવ્યા સિવાય જેમ કેળ કાપી નાખી શકાતી નથી; કિંવા મૂકેલી વસ્તુ જડે નહિ ત્યાંસુધી દીપક બૂઝાવી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનવિષે દૃઢ નિશ્ચય થયા સિવાય યાગાદિક કર્મોપ્રત્યે ઉદાસીન થવું નહિ. સર્વ મનુષ્યે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન તથા તપનું આચરણ યથાવિધિ વારંવાર કરવુંજ જોઈએ. ચાલવામાં ત્વરા કરનારને વિશ્રાંતિ પણ સત્વર મળે છે; રોગી મનુષ્ય, ઔષધ લેવાને અધિકાધિક તત્પર રહે છે તેમ તે રોગથી વહેલો મુક્ત થાય છે; તે પ્રમાણે કર્મો જેમ જેમ વિધિપૂર્વક અને ત્વરિત કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ રજ અને તમ, એ ગુણો ત્વરાથી નષ્ટ થાય છે. અથવા સુવર્ણને એક પછી એક ક્ષારના પુટો દેવાથી તેમાંનો ભેગ નીકળી જઈ તે શુદ્ધ બને છે; તેમ નિષ્ઠાપૂર્વક કર્માચરણ કરવાથી રજ અને તમનો નાશ થઈ સત્ત્વશુદ્ધિનું દર્શન થાય છે; માટે હે અર્જુન! સત્ત્વશુદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં સત્કર્મો તો તીર્થની ગરજ સારે છે. જેમ તીર્થના જળવડે બાહ્ય મળનું ક્ષાલન થાય છે, તેમ કર્મનો આંતરમળ નષ્ટ થાય છે; માટે સત્કર્મો એજ ચિત્તશુદ્ધિનાં તીર્થો છે. તૃષાગ્રસ્ત મનુષ્યને મરુભૂમિમાં જે પ્રમાણે એકાદ ઝરાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે; કિંવા અંધ મનુષ્યોનાં નયનોમાં સૂર્યનું તેજ આવી જાય; બૂડનારને તારવાને નદી તેજ સ્થાન બદલે; પડનારને જેમ પૃથ્વીજ ઝીલી લે અથવા મરનારને

મૃત્યુ પોતેજ આયુષ્યવૃદ્ધિ આપે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! કર્મજ મનુષ્યને કર્મબંધનોથી મુક્ત કરે છે. રસાયનની યુક્તિ પ્રમાણે અપાયેલું વિષ પણ મૃત્યુશય્યાપર પડેલા મનુષ્યનું સંરક્ષણ કરે છે; તે પ્રમાણે હે ધનંજય! યુક્તિપૂર્વક કરેલાં કર્મો પણ કર્મબંધનનો નાશ કરી મુક્તિમાં કારણભૂત થાય છે. માટે હે અર્જુન! જેના યોગથી કર્મદ્વારાજ કર્મનો નાશ થાય છે, તે યુક્તિ શી છે તે તને ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું.

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પરંતુ હે પાર્થ! આ કર્મો કર્તૃત્વાભિમાન અને ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીનેજ કરવાં જોઇએ એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે.

ટીકાઃ—પંચમહાયજ્ઞાદિ પ્રમુખ કર્મો યથાવિધિ કરવા છતાં જે કર્તૃત્વાભિમાન રાખતો નથી; તેણે, જેમ અન્ય પાસેથી પૈસા લઇને તીર્થયાત્રા કરનારને મહત્તાનો હર્ષ થતો નથી, કિંવા હે રાજા! બલાઢ્ય રાજાના મહોરબંધ લેખી હુકમથી જે એકલો જઇને કોઇ પણ મનુષ્યને પકડી આણે છે, તેને 'હું આ માણસને જીતી લાવ્યો છું' એવો ગર્વ થતો નથી; જે અન્ય માણસના આધારથી નદીને પેલે તીર જાય છે તેને 'હું તરનાર છું' એવો ગર્વ થતો નથી; કિંવા જે પ્રમાણે રાજાના ઉપાધ્યાયને રાજાની વતી આપેલા દાનવિષે અભિમાન થતું નથી; તે પ્રમાણે કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરીને જે જે વખતે જે જે કર્મો કરવાનાં હોય તે તે વખતે તે તે કર્મો યથાવિધિ કરવાંજ જોઇએ અને કરેલાં કર્મના ફળ તરફ ચિત્તને જતુ અટકાવવું જોઇએ. પ્રથમથીજ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને એવી રીતે કર્મ કરવાં જોઇએ કે, જે પ્રમાણે અન્યના બાળકને જોઇને તેનાપર પ્રીતિ ન થતાં માત્ર સંતોષ થાય છે. જે પ્રમાણે પીંપળાના વૃક્ષને કોઇ તેના ફળની આશાથી પાણી સિંચતું નથી; અથવા જે પ્રમાણે ગોવાળીઓ દૂધની આશા છોડીને આખા ગામની ગાયો ચારે છે; આવી યુક્તિથી જે કર્મનું આચરણ કરે છે, તેને પોતાની પાસેજ રહેલા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે ફળની આશા ત્યાગી તથા કર્તૃત્વાભિમાનને તિલાંજલિ આપીનેજ કર્મો કરવાં એવી મારી ઉત્તમ આજ્ઞા છે. જે જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં પડીને ફરતાં ફરતાં ત્રાસી ગયો હોય, તથા જે તેમાંથી પોતાની મુક્તિ કરવાની યોજનામાં હોય, તેને હું વારંવાર કહું છું કે, તેણે આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કદી પણ કરવું નહિ (૧૭૭)

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

શ્લોકાર્થઃ—નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી; છતાં અજ્ઞાનથી જો એનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે તામસ ત્યાગ કહેવાય છે.

ટીકાઃ—એકાદ મનુષ્ય તિમિરમાં ચાલતો હોય અને તેના અંગને ધક્કો વાગે તો તે પોતાનો ક્રોધ આંખપર ખાલી કરે અને આંખોને નખોવતી ફુંપે; તે પ્રમાણે કર્મોપર વૃથા દ્વેષ લાવી જે તેનો પરિત્યાગ કરે છે, તેના તે ત્યાગને હું તામસ ત્યાગ કહું છું. જેમકે આધાશીશીનું દર્દ થવાથી કોઇ માણસ પોતાના શિરનોજ છેદ કરે તેવો એ ત્યાગ છે. વાટ ખરાબ હોય તો પગે ચાલીનેજ તેને છેડે પહોંચવું જોઇએ કે તેના ખરાબપણાને માટે પગને કાપી નાખવા? ક્ષુધાતુર મનુષ્યની સમક્ષ ઉષ્ણ અન્ન મૂકવામાં આવે અને તેનાથી તેની ઉષ્ણતા સહન ન થવાથી જો તે તેને લાત મારીને ફેંકી દે, તો તેને ભૂખેજ ટેકાવું પડે ને? તે પ્રમાણે કર્મનું યુક્તિપૂર્વક આચરણ કરવાથીજ કર્મનાં બંધન નષ્ટ થાય છે, એ મર્મ તામસ પ્રકૃતિનો ભ્રમિષ્ટ મનુષ્ય સમજી શકતો નથી તેથીજ તે-વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરે છે; માટે હે અર્જુન! તું તામસ મનુષ્યની પેઠે કર્મત્યાગની વૃત્તિને સ્વાધીન થઇશ નહિ. (૧૮૩)

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

શ્લોકાર્થઃ—જે કોઇ કર્મને દુઃખકારક માનીને શરીરને ક્લેશ થવાની ભીતિથી તેનો ત્યાગ કરે છે, તે રાજસ ત્યાગ હોવાથી ખરા ત્યાગનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થતુંજ નથી. (૮)

ટીકાઃ—કેટલાક પોતાનો અધિકાર પણ જાણે છે અને વિહિત કર્મોને પણ જાણે છે; પરંતુ કર્મ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશની ભીતિથી તેઓ તેનાથી કંટાળે છે. જે પ્રમાણે અન્ન ઉંચકીને લઇ જતી વખત ભારે લાગે છે; જેમ લીમડાનાં પાંદડાં ખાતી વખત કડુ લાગે છે અને હરડે તુરી લાગે છે; જેમ ગાય દોહવા પૂર્વે શીંગડાંનો ભય લાગે છે; શેવંતીનું પુષ્પ તોડવામાં જેમ કાંટાનો ભય લાગે છે; અને ભોજન રાંધવા અગાઉ જેમ કંટાળો આવે છે; તે પ્રમાણે કર્મ આરંભતી વખતે અતિ કઠિન લાગે છે તેથીજ તે કર્મને

અતિશ્રમદાયક માને છે. કદાચ તે કર્મનો આરંભ યથાવિધિ કરે છે; પરંતુ ઉષ્ણ વસ્તુ હાથમાં લેતાંજ નાખી દેવી પડે છે, તે પ્રમાણે તે કર્માચરણથી શ્રમિત થાય છે ત્યારે મધ્યમાંજ તે કર્મને છોડી દે છે; અને કહે છે કે, મહદ્ભાગ્યથી મને દેહ જેવી ઉત્તમ વસ્તુનો લાભ મળ્યો છે તો પછી પાપીની પેઠે કર્માચરણ કરીને હું મારી જાતને ત્રાસ શામાટે આપું ? કર્માચરણથી મળનારા ફળની મને લોલુપતા નથી; માટે સાંપ્રતમાં મારી પાસે જે ઐશ્વર્ય છે તેનોજ ઉપયોગ શામાટે ન લઉં ? આ પ્રકારે હે અર્જુન ! શરીરને ક્લેશ થશે એવી ભીતિથી કર્મનોજ ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. તેને કર્મત્યાગ તો કહેવાય છે. પરંતુ તેથી કર્મત્યાગના ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તપ્ત કરવા મૂકેલું ઘી ઉભરાઇને અગ્નિમાં પડે તેથી તેને હોમની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી; કિંવા મનુષ્ય અકસ્માત્ પાણીમાં ડૂબીને મરણ પામે તો તેણે જલસમાધિ લીધી એમ કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જેણે દેહપર પ્રીતિ રાખીને કર્મપર પાણી છોડયું છે, તેને ત્યાગનું ફળ મળતુંજ નથી. કિંબહુના, જ્યારે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે જેમ સૂર્યોદય થતાં થતાં નક્ષત્રોનાં તેજનો લોપ થાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જે પ્રકારના કર્મત્યાગથી અજ્ઞાન સહવર્તમાન ક્રિયા અદૃશ્ય થઇને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે; તે મોક્ષપ્રાપ્તિ અજ્ઞાનપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ કરવાથી થતી નથી, માટે તે ખરો કર્મત્યાગ નથી; પરંતુ રાજસ ત્યાગ છે. હવે કેવા પ્રકારના ત્યાગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ પ્રસંગાનુરોધે તને કહું છું તે સાંભળ. (૧૯૯)

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! માત્ર કર્તવ્ય સમજીનેજ જે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો ફલાશા તથા કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે ત્યાગને સાત્વિક ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. (૯)

ટીકાઃ—પોતપોતાના અધિકારાનુરૂપ સહજ પ્રાપ્ત કર્મોનું યથાવિધિ જે આચરણ કરે છે, પરંતુ એ કર્મો હું કરૂં છું એવું અભિમાન રાખતો નથી; તેમજ ફલાશાપર પણ પાણી છોડે છે; માતાની અવજ્ઞા કરે અથવા તેનાવિષે પોતાના મનમાં કામવાસના ઉત્પન્ન થવા દે તો તે બન્ને કાર્ય અધોગતિનાં કારણ થાય છે; માટે એ બન્ને કાર્યને વર્જ્ય કરીને માતાની સેવા કરવી જોઇએ. ગાયનું મુખ અપ-

વિત્ર હોય તેથી શું તેનું સર્વાંગ ત્યજી દેવું કે ? આપણાં પ્રિય અન્ન ફળની છાલ અને ગોટલીમાં રસ હોતો નથી, તેથી શું કોઈ તેને ફેંકી દેશે કે ? તેજ પ્રમાણે કર્તાપણાનું અભિમાન અને કર્મફળની ઇચ્છા એ ઉભય બંધનકારક છે; માટે પિતા જે પ્રમાણે પોતાની કન્યાવિષે કોઈ પણ પ્રકારની કામના રાખતો નથી, તે પ્રમાણે વિહિત કર્મોનું આચરણ કરી જે પ્રસ્તુત ઉભય વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થઈ શકતું નથી. આ ત્યાગરૂપી શ્રેષ્ઠ વૃક્ષનેજ મોક્ષરૂપી મહાન ફળ આવે છે; માટે એજ ત્યાગ સર્વ જગતમાં સાત્વિક ત્યાગને નામે પ્રસિદ્ધ છે. હવે વૃક્ષના બીજને બાળી નાખીને જે પ્રમાણે તેને નિર્બીજ કરવામાં આવે તે પ્રમાણે ફળનો ત્યાગ કરીને જે કર્મને તિલાંજલિ આપે છે, તે જે પ્રમાણે પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં વેંતજ લોખંડનાં કાટ અને રંગ બદલાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે કર્મનું કર્તૃત્વાભિમાન અને કર્મફલેચ્છા આ બન્ને વસ્તુનો ત્યાગ કરવાથી રાજસ અને તામસ એ ઉભય ત્યાગ નષ્ટ થાય છે. પછી શુદ્ધ સત્ત્વથી આત્મબોધનો પ્રકાશ થઈ જેમ સંધ્યાકાળે મૃગજળ આપોઆપ વિલય પામે છે કિંવા આકાશ જેમ કોઈ દિશામાં દેખાતું નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાનની સમક્ષ જગતનો પ્રચંડ દેખાવ પણ મિથ્યા બની અદૃશ્ય થાય છે. (૨૧૧)

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

શ્લોકાર્થઃ—જે કામ્ય કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી અને પુણ્ય કર્મમાં આસક્ત થતો નથી, તે શુદ્ધચિત્તનો બુદ્ધિમાન ત્યાગી સંશયરહિત થઈને મુક્ત થાય છે. (૧૦)

ટીકાઃ—માટે પૂર્વકર્માનુરોધે કાંઈ સારાં માઠાં કર્મો પ્રાપ્ત થાય તે જેમ આકાશમાં અભ્રો ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! સાત્વિક મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં નિર્મળ થઈ જાય છે; અને તેથીજ તે, તે દ્વારા ઉત્પન્ન થતા સુખદુઃખ પ્રત્યે તટસ્થ હોય છે. શુભ કર્મોથી તેને હર્ષ થતો નથી અને અશુભ કર્મોપ્રત્યે તેને ઘૃણા થતી નથી. જે પ્રમાણે જાગ્રત થયા પછી સ્વપ્નમાં જોયેલી વસ્તુવિષે કોઈ સુખદુઃખ માનતું નથી, તે પ્રમાણે આ શુભ કિંવા આ અશુભ એવો ભેદ તેના મનમાં હોતોજ નથી; માટે હે અર્જુન ! જેના યોગથી આ કર્મ અને હું એનો કર્તા એવો દ્વૈતભાવ અવશિષ્ટ રહેતો નથી, તેને સાત્વિક ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. હે પાર્થ ! આ પ્રકારે કર્મનો ત્યાગ

કરવામાં આવે તોજ બરાબર કર્મનો ત્યાગ થાય છે; અને અન્ય પ્રકારે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો ઉલટું વિશેષ બંધનજ થાય છે. (૨૧૭)

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જે દેહધારી છે તેનાથી સર્વથા કર્મનો ત્યાગ થવો તો અશક્યજ છે; માટે જે માત્ર કર્મના ફળનોજ ત્યાગ કરે છે, તેનેજ ખરો ત્યાગી કહેવામાં આવે છે. (૧૧)

ટીકાઃ—માટે હે અર્જુન! જે દેહધારી હોવા છતાં પણ કર્મ કરવામાં કંટાળો ખાય છે તે મૂર્ખ છે. મૃત્તિકાથી કંટાળવાથી ઘટની સ્થિતિ શું થશે? અને વસ્ત્રથી તંતુનો સંબંધ શી રીતે તોડી શકાશે? પ્રકટેલો અગ્નિ ઉષ્ણતાનો ત્યાગ કરી શકશે કે? દીપક પોતાની પ્રભાનો ત્યાગ કરી શકશે કે? હિંગને તેની ઉગ્ર ગંધનો તિરસ્કાર આવે તો તે ઉત્તમ સુગંધ ક્યાંથી આણશે? જળપણું છોડી દઈને પાણી ક્યાં રહેશે? તે પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યાંસુધી શરીરની અવસ્થામાં વિહાર કરે છે, ત્યાંસુધી તેને કર્મત્યાગની ઘેલછા વૃથાજ છે. કપાળ ઉપરના તિલકને ભુંસી પણ શકાશે અને બનાવી પણ શકાશે; પરંતુ કપાળને કાંઇ બનાવી કે મટાડી શકાશે? તે પ્રમાણે જે વિહિત કર્મોનો આપણે આરંભ કર્યો છે, તેનો પણ જો ત્યાગ કરવા ધારીશું તો કરી શકીશું; પરંતુ જે કર્મ શરીરરૂપજ બની રહ્યું છે, તે કર્મનું ગ્રહણ કે ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકાશે? મનુષ્ય ઉંઘતો હોય છે ત્યારે પણ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે કર્મ તો થાય છે, અર્થાત્ આપણે પ્રયાસ ન કરીએ તોપણ કર્મ તો આપોઆપ થયાંજ કરે છે. આ શરીરના નિમિત્તથી (શરીર સ્વરૂપે) કર્મ તો આપણી પૂઠે લાગ્યાં છેજ; અને જીવંત કિંવા મૃતદશામાં પણ તેમનાથી છૂટકો થનાર નથીજ. આ કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે કે, કર્મ કરવા છતાં ફલેચ્છાને આધીન થવુંજ નહિ. કર્મનાં ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં એટલે તેના પ્રસાદથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; અને રજ્જુનું યથાર્થ જ્ઞાન મળવાથી જેમ સર્પની શંકા દૂર થાય છે, તે પ્રમાણે આત્મબોધથી અજ્ઞાન સહવર્તમાન કર્મનો નાશ થાય છે. હે પાર્થ! જ્યારે કર્મનો આ રીતે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, ત્યારેજ તે ખરો ત્યાગ કહેવાય છે. માટે જગતમાં જે સાત્ત્વિક ત્યાગરૂપી કૌશલ્યપૂર્વક કર્મ કરે છે તેનેજ હું કર્મત્યાગી માનું છું. બાકી રોગીને મૂર્છા આવે તો તેને વિશ્રાંતિ મળી એમ લોક સમજે છે;

અને જ્યેષ્ટિકાપ્રહારને બદલે જેમ કોઇ મુક્કીનો માર સહન કરવા તત્પર થાય છે; તેમ જે કર્મ કરતાં કંટાળે છે, તે વિશ્રાંતિને નામે અન્ય કર્મનોજ આરંભ કરે છે. અસ્તુ. ત્રણે લોકમાં ત્યાગી તેજ છે, કે જેણે કર્મફળત્યાગદ્વારા કર્મને નિષ્કર્મતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી છે. (૨૩૨)

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

શ્લોકાર્થઃ—અનિષ્ટ, ઇષ્ટ અને કર્મફળ, એ કર્મફળનો ત્યાગ ન કરનારને મરણ પશ્ચાત્ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ કર્મફળનો ત્યાગ કરનાર સંન્યાસીને આ ત્રણે ફળની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી. (૧૨)

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! કર્મફળ ત્રણ પ્રકારનાં છે; અને જે ફળની આશા છોડતા નથી તેને તે ભોગવવાં પડે છે. પોતે કન્યાના જન્મનું કારણ હોવા છતાં પણ 'તે મારી નથી' એમ બોલી પિતા જ્યારે કન્યાદાનનું પાણી મૂકે છે, ત્યારે તેની તે કન્યાપરની માયા છૂટી જાય છે અને તેનાં જામાતા પેલી કન્યાના પાશમાં સપડાય છે. જેઓ વિષનો (વછનાગ વગેરેનો) વ્યાપાર કરે છે, તે તેને વેચી તેનાપર નફો મેળવી આનંદથી કાળક્રમણ કરે છે; અને જે તેનું સેવન કરે છે તે મરણ પામે છે; તેમ ભલે કર્તૃત્વાભિમાન ધરીને કર્મ કરો, કિંવા હું કર્તા નથી એમ સમજી ફલાશા ત્યજીને કર્મ કરો, પરંતુ કર્મ તો છૂટતાં નથીજ. માર્ગમાં મળનારાં વૃક્ષનાં પરિપક્વ ફળની જે ઇચ્છા કરે છે તેને તે મળી શકે છે; તે પ્રમાણે કર્મફળની જે કોઇ ઈચ્છા કરતો નથી, તે જન્મમૃત્યુના સપાટામાં સપડાતો નથી; કારણ કે આ ત્રણ પ્રકારનું જગત કર્મનુંજ ફળ છે. દેવ, મનુષ્ય અને સ્થાવર એનેજ જગ કહેવામાં આવે છે; અને આ ત્રણે પ્રકાર કર્મફળનાજ છે. તેજ કર્મના એક અનિષ્ટ, એક કેવળ ઇષ્ટ અને એક મિશ્ર, એવા ત્રણ પ્રકાર છે. વિષયાસક્ત મનુષ્ય વિધિનો ત્યાગ કરીને નિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવાથી કૃમિ, કીટ અથવા મૃત્તિકા એવા નિકૃષ્ટ પ્રતિના દેહને પ્રાપ્ત થાય છે; તેને 'અનિષ્ટ' કર્મફળ કહેવામાં આવે છે. સ્વધર્મને માન આપી પોતાના અધિકારાનુરૂપ વેદમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં સુકૃતનું જ્યારે આચરણ કરે છે, ત્યારે હે અર્જુન ! તેને ઇંદ્રાદિક દેવતાનો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે; તે કર્મફળને 'ઇષ્ટ' કહેવામાં આવે છે; અને મિષ્ટ તથા ખાટા રસને એકત્રિત કરવાથી જે પ્રમાણે એ ઉભયથી શ્રેષ્ઠ એવા ભિન્ન આસ્વાદનો મધુર

રસ ઉત્પન્ન થાય છે, કિંવા યોગાભ્યાસથી રેચકજ કુંભકનો હેતુ થાય છે; તે પ્રમાણે સત્ય અને અસત્યનું ઐક્ય થતાં તે તે ઉભય જીતાય છે. માટે શુભ અને અશુભ કર્મો સમભાગે મળી જે કર્મ ઘડાય છે; તેનું મિશ્રફળ મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ છે. આવું આ જગતમાં ત્રણ પ્રકારનું કર્મફળ છે;અને જે આ કર્મફળની આશા ત્યજતા નથી, તે જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં સપડાય છે. જીહ્વાને ગમી જાય એવા પદાર્થ વારંવાર ખાવામાં તો સારા લાગે છે, પરંતુ તેના યોગથી પરિણામે જેમ મરણજ થાય છે; જ્યાંસુધી અરણ્ય આવ્યું નથી ત્યાંસુધીજ શાહુ ચોરની મૈત્રી રૂડી હોય છે; અથવા વેશ્યાની સાથે જ્યાંસુધી સમાગમ થયો નથી ત્યાંસુધીજ તેની સાથેની મૈત્રી સારી લાગે છે તે પ્રમાણે મનુષ્ય દેહમાં હોય ત્યાંસુધી કર્મો કરીને કર્તાપણાનું અભિમાન વધારે છે; પરંતુ અંતે મરણ પશ્ચાત્ તેનાં ફળ ભોગવવાંજ પડે છે. જે પ્રમાણે શ્રીમંતની પાસેથી કરજે લીધેલાં નાણાં તે પાછાં માગે તો ના કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રને કર્મનાં ફળ ભોગવવાંજ પડે છે. કણસલામાંથી દાણા નીચે પડીને ઉગે તો પુનઃ તેને કણસલાં આવે છે, અને તેના દાણા ભૂમિપર પડે તો પુનઃ તે દાણામાંથી પણ કણસલાં અને તે કણસલાંમાંથી દાણા, એ પ્રમાણે ક્રમ ચાલે છે, તે પ્રમાણે કર્મભોગથી જે ફળ થાય છે, તેમાંથી પાછાં કર્મ અને કર્મમાંથી પાછાં ફળ, એમ પરંપરા ચાલ્યાજ કરે છે. જે પ્રમાણે માર્ગે ચાલનાર મનુષ્ય એક પછી એક પગલું ભરીને વાટને જીતી લે છે; ભાડાની નૌકા ગમે તે કિનારે પડી હોય પણ તેને વારંવાર એકથી બીજા કિનારે જવું આવવુંજ પડે છે; તે પ્રમાણે કર્મ અને તેના ફળના ઉપભોગનો અંત નથી. સાધ્ય અને સાધન આ ક્રમથી ફળ અને ફલોપભોગની વૃદ્ધિ થયાજ કરે છે; અને ફલેચ્છાનો ત્યાગ ન કરનાર આ પ્રમાણે સંસારમાં ગુંથાઈ જાય છે. (૨૫૬)

જુઈનું પુષ્પ જે પ્રમાણે પ્રફુલ્લિત થતાંની સાથેજ સૂકાઇ જાય છે, તે પ્રમાણે કર્મનો પ્રારંભ કર્યા છતાં પણ કર્તૃત્વાભિમાન નહિ રાખવાથી ન કર્યા પ્રમાણેજ કર્તા અલિપ્ત થાય છે. બીજને માટે રાખેલું ધાન્ય જો નિત્ય વ્યયમાં વાપરી નાખવામાં આવે, તો પછી જેમ વાવવાનું કાર્ય બંધ પડે છે; તે પ્રમાણે ફળના ત્યાગથી કર્મદ્વારા પ્રાપ્ત થનારાં જન્મમૃત્યુ અટકી પડે છે. શુદ્ધ સત્ત્વની સહાયથી ગુરુકૃપારૂપી અમૃતના તુષારવડે દ્વૈતનું દૈન્ય નષ્ટ થાય છે; એટલે પછી જે ત્રણ પ્રકારનાં ફળદ્વારા સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે

આપોઆપજ નાશ પામી ભોક્તા અને ભોગ્ય વસ્તુ પણ એની મેળે લય પામે છે. હે વીરેશ! જે આ પ્રકારનો કર્મનો જ્ઞાનપ્રમુખ સંન્યાસ સાધ્ય કરે છે, તે ફળોપભોગદ્વારા થતા દુઃખથી મુક્ત થાય છે અને જ્યારે ખરેખર આ સંન્યાસના યોગથી આત્મસ્વરૂપમાં ટકે પહોંચે છે ત્યારે તેને કર્મ ભિન્ન દેખાતુંજ નથી. જે ભીંતપર ચિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં હોય, તે ભીંત પડી જાય ત્યારે ચિત્રો પણ તેની સાથે માટીમાં મળી જાય છે; અથવા પ્રાતઃકાળ થતાં અંધારૂં આપો-આપજ લય પામે છે. જો આકૃતિજ ન હોય તો પડછાયો ક્યાંથી પડે? આરસીજ ન હોય તો પ્રતિબિંબ ક્યાં પડશે? નિદ્રાની સમાપ્તિ થતાં સ્વપ્નની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થશે? અને પછી તેને સત્ય વા અસત્ય કોણ કહેશે? તે પ્રમાણે કર્મફળનો સંન્યાસ કરવાથી મૂળે અવિદ્યાને જ સ્થાન મળતું નથી, તો પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થનારાં કર્મોને ઉપભોગ આપશે કોણ અને લેશે કોણ? માટે સંન્યાસપ્રાપ્તિ થતાં કર્મનો લયજ થાય છે; પરંતુ જ્યાંસુધી દેહમાં અજ્ઞાન હોય, જ્યાંસુધી કર્તૃત્વાભિમાનથી આત્મા સારાં માઠાં કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને દૃષ્ટિ પણ જ્યાંસુધી ભેદના પ્રાબલ્યવાળી હોય; જ્યાંસુધી હે કુરુ અર્જુન! આત્મા અને કર્મ, પૂર્વ અને પશ્ચિમની પેઠે જૂદાં હોય છે, અથવા જેમ આકાશ અને અભ્ર, સૂર્ય અને મૃગજળ, પૃથ્વી અને વાયુ, એમની વચ્ચે સંબંધ દેખાય છે તોપણ તે એકબીજાથી અતિ દૂર હોય છે; જેમ નદીમાંનો ખડક નદીના પાણીમાં હોય છે, તોપણ પાણી અને તેના વચ્ચે મોટો ભેદ હોય છે; જેમ પાણીપર રહેલી શેવાળ પાણીની સાથેજ રહેવા છતાં પાણીથી ભિન્નજ હોય છે; કાજળ ને દીપકની સાથે સંબંધ છે તેથી શું કાજળને દીપક કહી શકાય કે? ચંદ્રને કલંક લાગેલું છે તોપણ તેને ચંદ્રની સાથે જેમ અંતર નથી; તેજ પ્રમાણે દૃષ્ટિ અને નયનની વચ્ચે જેટલો ભેદ છે; અથવા વાટ અને વટેમાર્ગુ, ઓઘ અને પાણી, આરસી અને આરસીમાં જોનારો મનુષ્ય એમનામાં જેટલો ભેદ છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં આત્માથી કર્મ ભિન્ન છે; છતાં હે અર્જુન! અજ્ઞાનને લીધે તે એકજ છે એમ લાગે છે. જે પ્રમાણે સરોવરમાંનાં કમળો પોતાની પ્રફુલ્લતાથી સૂર્યોદય થયો છે એમ દર્શાવે છે અને પોતાનામાં રહેલા મકરંદનો ભ્રમરો પાસે ઉપભોગ લેવરાવે છે, તે પ્રમાણે આત્મામાં રહેલાં કર્મો અન્ય કારણોથી વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણો પાંચ છે. તેનાં લક્ષણો તને કહું છું. (૨૭૭)

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાબાહો અર્જુન ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિને માટે કર્મની જેમાં સમાપ્તિ થાય છે તે વેદાંતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહેલાં છે, તે હું કહું છું, તે સમજી લે. (૧૩)

ટીકાઃ—તે પાંચ કારણો તું પણ કદાચ જાણતો હશે; કારણ કે તેનું શાસ્ત્રોએ મુક્ત કંઠે વર્ણન કર્યું છે. તે વેદરૂપી રાજાની રાજધાનીસમા સાંખ્ય વેદાંતરૂપ મંદિરમાં નિરૂપણરૂપી નોબતથી પ્રસિદ્ધ છે; કારણ કે સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ થવાને માટે આ જગતમાં એજ મુખ્ય અને આવશ્યક છે. તેમાં આત્મા કારણભૂત છે નહિ. હે અર્જુન! આવી દાંડી પીટવાથી ચારે તરફ તેનો પ્રસિદ્ધ થયેલો છે; માટે તું પણ તેને સ્મરણમાં રાખ. કોઈક કાળે તે ફળદાયક થઈ પડશે અને મારા જેવું જ્ઞાનરૂપી રત્ન તારા હાથમાં આવ્યું છે તો અન્યના મુખથી તારે એ વાત સાંભળવી પડે એવી અડચણ તારે શામાટે વેઠવી જોઈએ? આપણી સન્મુખ આરસી હોય તો પછી, 'મારું મુખ કેવું દેખાય છે તે કહો તો!' એવી વિનતિ બીજાને શામાટે કરવી જોઈએ? ભક્ત જે ભાવથી જે સ્થળે મને જોવા ઈચ્છે, ત્યાં તે વસ્તુ હું બની જાઉં છું. આજે હું તારું રમકડું બની ગયો છું. આવા પ્રેમના આવેશમાં બોલતા બોલતાં દેવ સર્વ ભાન ભૂલી ગયા અને આ તરફ અર્જુન પણ આનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. પૂર્ણિમાના ચંદ્રપ્રકાશમાં સોમકાંતમણિનો ડુંગર હોય તો તે પીગળીને સરોવર બનાવે છે; તે પ્રમાણે સુખ અને તેનો અનુભવ એવા ભેદભાવનો પડદો તૂટી ગયો અને સાક્ષાત્ સુખજ અર્જુનની આકૃતિરૂપે દેખાવા લાગ્યું; ત્યારે દેવ સમર્થ હોવાથી તેમને ભાન આવ્યું અને તેમણે સુખના સમુદ્રમાં ડૂબી જતા અર્જુનને હાથ ઝાલીને બહાર ખેંચી કાઢ્યો. અર્જુન જેવો મહાન પુરુષ પણ બુદ્ધિસહિત ડૂબવા લાગ્યો, એવી મોટી પ્રેમની ભરતી આવવાથી તેને બાજુએ ખસેડી દેવ બોલ્યાઃ–હે પાર્થ! 'તું તારું પોતાનું સ્વરૂપ જોઈને શુદ્ધિમાં આવ.' ત્યારે નિઃશ્વાસ નાખીને અર્જુને ડોકું ધૂણાવ્યું અને તે બોલ્યો કેઃ–હે પ્રભો! જો હું તમારા સાન્નિધ્યથી ત્રાસ પામીને તમારામાં ઐક્ય પામવાની આકાંક્ષા રાખું છું તે મારું જો તમે પ્રેમથી કૌતુક કરતા હો તો પછી મને જીવદશામાં શામાટે આણો છો? (૨૯૨)

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ–અરે ગાંડા! ખરેખર, હજી તું એટ
જાણતો નથી કે, ચંદ્ર અને પ્રભાનો કદી વિયોગ થાય છે કે! એ
બોલીને હું જે તને બીતિ દર્શાવું છું, તેથી તું રીસાય છે; એ
મારી પ્રીતિને વધુ બળ મળે છે, એવી એ પ્રીતિ છે. આ સ્થળે એ
બીજાના સંકેતથી જે પરસ્પર બોલવું થાય છે તેજ આપણા સંસ્ક
નું કારણ છે; માટે આ વિષેનો વાદવિવાદ પૂરો થયો. પછી હે અર્જુન
વારૂ, આપણે શું બોલતા હતા? સર્વે વસ્તુઓ આત્માથી ભિન્ન
એમજ ને? ત્યારે અર્જુન બોલ્યોઃ–હે દેવ! મારા મનનો અભિપ્ર
દર્શાવવાનો આપે સ્વતઃજ આરંભ કર્યો છે. સર્વ કર્મને કારણ
એવાં પાંચ કારણો તને કહીશ એવી જે આપે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી
અને કર્મની સાથે આત્માને કાંઇ સંબંધ નથી એમ જે આપ બોલ્ય
હતા; તે મારી પ્રિય વસ્તુઓ મને કહી સંભળાવો. અર્જુનનાં આ વચને
સાંભળી ભગવાન અતિ સંતોષિત થઇ બોલ્યાઃ–આ વિષે તું અત્યંત
સેવન કરે છે, માટે આવો પૃચ્છક મને બીજો ક્યાં મળે છે? માટે
અર્જુન! તને ખરેખરો સિદ્ધાંત કહી સંભળાવું છું; કારણ કે હું તારે
ઋણી છું તેથી તારી આગળ સર્વદા અવનત મસ્તકેજ હિંડું છું. ત્યા
અર્જુન બોલ્યોઃ–હે દેવ! તમે પાછલી વાત ભૂલી ગયા કે શું? આપ
અને તું એવો દ્વૈતભાવ આપના ભાષણમાં શામાટે આણો છો? (૩૦૨

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ–ઠીક, ત્યારે હવે મેં તને જે વાત કહેવા
નો પ્રારંભ કર્યો હતો તે કહું છું, તે સાવધાન ચિત્તે સાંભળ હે
ધનુર્ધર! ખરેખર, સર્વ કર્મની ઉત્પત્તિ પરસ્પર આ પાંચ સાધનોદ્વાર
થાય છે અને જે આ પાંચ કારણના યોગે કર્મનો પસારો થાય છે,
તે પાંચ કારણોજ તે કર્મનાં હેતુ હોય છે. એ વિષયમાં આત્મા તે
ઉદાસીનજ હોઇને કર્મનું નિમિત્તકારણ વા ઉપાદાનકારણ તે હોતો નથી,
અથવા તો તે કર્મનો સહાયક પણ બનતો નથી. તેનાવડે શુભ કિંવા
અશુભ કર્મો એવી રીતે થાય છે કે, જેમ રાત્રિ અને દિવસ આકાશમાં
ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ આકાશ તો તેથી અલિપ્તજ હોય છે. પાણી
અને તેજદ્વારા ઉત્પન્ન થતી વરાળનો વાયુની સાથે સંબંધ થાય છે એટલે
તે આકાશમાં જાય છે અને તેનાં અભ્રો બને છે; પરંતુ આકાશ તો
એ વાત જાણતું પણ નથી. પુષ્કળ કાષ્ઠ એકઠાં કરીને તૈયાર કરવામાં
આવેલી નૌકાને નાવિક વાયુના જોરથી પાણીપર ચલાવે છે, પરંતુ તે
સ્થાને ઉદક કાંઇ ક્રિયા નહિ કરતાં માત્ર સાક્ષીભૂતજ રહે છે; કિંવા
મૃત્તિકાનો પિંડો ચક્રપર મૂકી દાંડાવતી ચક્ર ફેરવવામાં આવતાં તે

ગોળાનું મૃત્તિકાપણું જઈ ઘડો તૈયાર થાય છે; તેમાં કર્તવ્ય કુંભારનું છે અને પૃથ્વીનો આધાર છે તે સિવાય બીજું કાંઈ છે? તે વિચારી જુઓ. જગતમાં લોકોના સર્વ વ્યાપાર સૂર્યપ્રકાશથી ચાલતા હોવા છતાં પણ જે પ્રમાણે સૂર્ય તેથી અલિપ્ત હોય છે; તેજ પ્રમાણે પાંચ હેતુઓથી ઉપજતાં પાંચ કારણોદ્વારા સર્વ કર્મરૂપી લતાઓનું મૂળ રચાય છે અને આત્મા તો તેથી તટસ્થજ હોય છે. હવે તેજ પાંચ કારણોનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારે કહી સંભળાવું છું. મુક્તાફળોને જે પ્રમાણે વજન કરી લેવાં પડે છે; (૩૧૪)

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥ १४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અધિષ્ઠાન (શરીર) તેમજ કર્તા એટલે જીવ પૃથક્ પૃથક્ ઇંદ્રિયો, પ્રાણાપાનાદિ વાયુના નાના પ્રકારના વ્યાપાર અને દૈવ અર્થાત્ ઇંદ્રિયોના દેવતા, આ પાંચ કારણો છે. (૧૪)

ટીકાઃ—તે પ્રમાણે કર્મનાં પાંચ કારણોનાં લક્ષણો સાંભળ. દેહ એ પ્રથમ કારણ છે. આ દેહને અધિષ્ઠાન કહેવાનું પ્રયોજન એજ છે કે, ભોગ્ય જે વિષય તે સહવર્તમાન ભોક્તા એમાં રહે છે. ઇંદ્રિયોરૂપી દશ હાથોવડે રાત્રિદિવસ કષ્ટ સહન કરી પ્રકૃતિના યોગથી જે સુખદુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભોગવવાને માટે મનુષ્યને અન્ય સ્થળજ નહિ હોવાને લીધે દેહનેજ અધિષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. એ દેહ એ ચોવીસ તત્ત્વોનું વસતિસ્થાન હોઈ બંધન અને મોક્ષની વાટાઘાટ પણ એમાંજ થાય છે. વધારે શું કહું? એજ જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિનું મુખ્ય ગૃહ છે. માટે હે ધનંજય! આ દેહને "અધિષ્ઠાન" એ નામ યોગ્યજ છે. (૩૨૦)

હવે કર્મનું બીજું કારણ કર્તા છે; અને એને ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ અર્થાત્ જીવ કહેવામાં આવે છે. આકાશમાંથી મેઘવૃષ્ટિ થયા પશ્ચાત્ પૃથ્વીપર તેનાં ખાબોચીઆં થાય છે; અને પછી તેમાં આકાશનુંજ પ્રતિબિંબ પડતાં જે પ્રમાણે તે પ્રતિબિંબ તેનાજ આકારનું હોય છે; કિંવા જેમ નિદ્રાના પ્રાબલ્યથી રાજા પોતાનું ઐશ્વર્ય વિસરી જઈ સ્વપ્નમાં પોતે ભિક્ષુક થયો છે એવી પ્રતીતિ કરે છે; તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પોતાનું સ્વરૂપ વિસરી જઈ "દેહજ હું છું" એમ માની દેહરૂપે પ્રકટ થાય છે. જે દેહમાં આત્મસ્વરૂપ વિસારે પડે છે, ત્યાં ચૈતન્ય 'જીવ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; અને તે જીવે દેહને અભયવચન આપેલું

હોય છે. દેહદ્વારા જે જે કર્મો થાય છે તે હુંજ કરૂં છું, એમ એ જીવ ભ્રમથી કહે છે, તેથી જીવને કર્તા કહેવામાં આવે છે. (૩૨૬)

પછી દૃષ્ટિ એકજ હોવા છતાં તે પાંપણના કેશને લીધે ચમ્મરના વાળોની પેઠે ભિન્ન દેખાય છે; અથવા ઘરમાં રહેલો એકજ દીપ ઝરૂખામાંથી જોતાં જે પ્રમાણે અનેકરૂપે દેખાય છે; કિંવા એકજ પુરુષ શૃંગાર, વીર, કરુણા ઇત્યાદિ નવ રસોના આવિર્ભાવ દર્શાવવા લાગે એટલે જે પ્રમાણે તે નવ પ્રકારનો દેખાવા લાગે છે; તે પ્રમાણે બુદ્ધિ એકજ જ્ઞાન નેત્રાદિ ભિન્ન ભિન્ન ઇંદ્રિયોદ્વારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે બહાર આવે છે. હે નૃપનંદન! તે પૃથક્ પૃથક્ ઇંદ્રિયો કર્મોનું ત્રીજું કારણ છે.

પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ વહેતાં નાળાં–નદીને જઈ મળ્યા પશ્ચાત્ જેમ તેમનું પાણી એકત્ર થાય છે; તેજ પ્રમાણે પ્રાણવાયુમાં જે ક્રિયાશક્તિ છે તે પૃથક્ પૃથક્ અવયવોમાં પૃથક્ પૃથક્ ભાસે છે. જ્યારે તે વાચાદ્વારા બહાર પડે છે, ત્યારે તેને આપણે ભાષણ કહીએ છીએ અને હસ્તદ્વારા બહાર પડે છે ત્યારે તેને આપણે આપવા લેવાનો વ્યાપાર કહીએ છીએ. તે પગદ્વારા બહાર આવે ત્યારે તેને ગતિ કહીએ છીએ અને મળમૂત્રદ્વારા બહાર પડે છે ત્યારે ક્ષાલન કહીએ છીએ. નાભિથી હૃદયપર્યંત તે શરીરમાં ૐકારની વૃદ્ધિ કરે છે, ત્યારે તેને પ્રાણ કહીએ છીએ. પછી ઉપરના ભાગ તરફ જે શ્વાસોચ્છ્વાસ જાય છે, તેજ શક્તિને ઉદાન (કંઠસ્થ વાયુ) એવું નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેજ શક્તિ જ્યારે ગુદાદ્વારા બહાર પડે છે, ત્યારે તેને અપાન (ગુદસ્થ વાયુ) એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે જ્યારે સર્વ શરીરમાં વ્યાપી જાય છે ત્યારે તેને વ્યાન (શરીરસ્થ વાયુ) કહેવામાં આવે છે. ભક્ષણ કરેલાં અન્નનો રસ સર્વ શરીરમાં પ્રસરી જ્યારે સર્વ સાંધાઓમાં ભરાઇ જાય છે; હે અર્જુન! આ પ્રમાણેની ક્રિયાઓ કરનાર શક્તિનેજ સમાન અર્થાત્ નાભિસ્થ વાયુ કહેવામાં આવે છે; અને બગાસાં, છીંક, ઓડકાર વગેરે વાયુના જે વ્યાપાર થાય છે તે નાગ, કૂર્મ, કૃકલ ઇત્યાદિ ઉપપ્રાણના વ્યાપાર છે. હે સુભટ! આ પ્રમાણે એ સર્વ વ્યાપાર વાયુનાજ છે; પરંતુ સૌ સૌના વર્તન પ્રમાણે તેનાં નામ બદલાય છે. આ પ્રમાણે પોતપોતાના વ્યાપારથી જે વાયુની શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે, તે કર્મનું ચોથું કારણ છે, એમ તું સમજ.

શરદ્ ઋતુ સમાન ઉત્તમ ઋતુમાં ચંદ્રોદય થાય અને તેવામાં પૂર્ણિમાનો યોગ મળે; અથવા જેમ વસંત ઋતુ હોય અને બાગ પણ હોય તથા પ્રિય મનુષ્ય અને સાહિત્યનો સંબંધ પણ હોય; અથવા

હે અર્જુન! કમળ હોય અને તે પ્રફુલ્લ થાય અને પછી તેમાં પુષ્પ-રેણુનો ઉદ્ભવ થાય; એકાદ મનુષ્યની વાણીમાં કવિત્વ હોય અને વળી તેની કવિતામાં રસિકતા હોય, તથા તે રસિકતામાં આત્મતત્ત્વની પૂર્ણતા આવે; તેજ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તિના ઐશ્વર્યથી યુક્ત જે બુદ્ધિ તે ઉત્તમ પ્રકારની હોય; તેને સર્વ ઇંદ્રિયો અનુકૂળ હોય; અને સર્વ ઇંદ્રિયોને ભૂષણ દેનાર તેના દેવતાનો સમુદાય પણ તેમને અનુકૂળ હોય; અર્થાત્ ચક્ષુરાદિ દશે ઇંદ્રિયો પ્રત્યે સૂર્યાદિ દેવમંડળની અનુકૂળતા હોય; તે દેવોના સમુદાય આ કર્મનું પાંચમું કારણ છે. દેવ કહે છે:–હે અર્જુન! સમજ્યો કે? આ પ્રમાણે તારી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે એવી રીતે કર્મનાં પાંચ પ્રકારનાં કારણો તને કહ્યાં. હવે જે પાંચ હેતુના યોગથી એ કર્મો થાય છે તે તને પ્રકટ કરીને કહી સંભળાવું છું.(૩૫૩)

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥१५॥

શ્લોકાર્થ:—મનુષ્ય શરીર, વાણી અને મનદ્વારા, સશાસ્ત્ર કિંવા અશાસ્ત્ર એવાં કર્મો કરે છે, તેના એ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ હેતુઓ છે.

ટીકા:—વસંતઋતુની પ્રાપ્તિ થતાં તેના યોગથી વૃક્ષોને નવ-પલ્લવ ફૂટે છે, પલ્લવો ફૂટયા પછી પુષ્પસમુદાયનો ઉદ્ભવ થાય છે અને પુષ્પોમાંથી ફળો નિર્માણ થાય છે; અથવા વર્ષાઋતુમાં પ્રથમ મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે, મેઘમાંથી પર્જન્યવૃષ્ટિ થાય છે અને પર્જન્યવૃષ્ટિદ્વારા ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે; કિંવા પૂર્વદિશામાં અરુણોદય થાય છે, પછી સૂર્યોદય થાય છે અને સૂર્યનો પૂર્ણ પ્રકાશ થાય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! મન એ કર્મના સંકલ્પનો હેતુ છે અને સંકલ્પવડે વાણીરૂપી દીપક પ્રકટે છે. પછી વાણીના પ્રકાશથી કર્મની વાટ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે છે ત્યારે કર્તા કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. શરીરાદિક સર્વ સમુદાયનું કારણ શરીરજ બને છે. અથવા જેમ લોઢાનું સર્વ કંઇ લોઢાવડેજ થાય છે, અથવા તંતુવડેજ જેમ કપડું બને છે, જેમ હીરાને હીરાવડેજ પહેલ પાડી શકાય છે, તે પ્રમાણે મન, વાચા અને દેહનાં કર્મનું કારણ મન ઇત્યાદિજ છે. આ સ્થળે કર્મનાં શરીરાદિક કારણો તેજ તેના હેતુ શી રીતે થઈ શકે? એવી કદાચ કોઈ શંકા ધરે તો તેનું નિ-વારણ સાંભળ. જે પ્રમાણે સૂર્યના પ્રકાશનો હેતુ અને તેનું કારણ સૂર્યજ છે, કિંવા શેરડીનો સાંઠો જેમ શેરડીની પ્રવૃદ્ધિનું કારણ છે, અથવા સરસ્વતીની સ્તુતિ કરવાને માટે વાણીનેજ (સરસ્વતીનેજ) શ્રમ

આપવો પડે છે, કિંવા વેદનું મહત્ત્વ વર્ણવવું હોય તો તે વેદજ વર્ણવી શકે છે, તે પ્રમાણે કર્મનું કારણ શરીરાદિ છે, એ વાત તો સર્વને વિદિતજ છે; પરંતુ તેઓ કર્મનાં હેતુ પણ છે, એ વાત પણ નિઃસંશય છે. (૩૬૫)

દેહાદિક કારણોનો દેહાદિક હેતુઓ સાથે યોગ થતાંજ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે કર્મ જો શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કરવામાં આવે તો હે ધનંજય! તે પુણ્ય કર્મ કહેવાય છે અને તેનેજ ન્યાયકર્મ કહેવામાં આવે છે અને તેનો હેતુ પણ ન્યાયજ છે. જે પ્રમાણે પર્જન્યનું પાણી ડાંગરપર સંચિત થાય તો તે જમીનમાં શોષાઈ જાય છેજ, અને તેથી જેમ ઉત્તમ લાભ થાય છે, અથવા કોઈ એક મનુષ્ય એકદમ દ્વારકાંની વાટે પડે તો તેને ચાલવાને શ્રમ તો થાય છે ખરો, પરંતુ તેનું એક પગલું પણ વ્યર્થ જતું નથી; તે પ્રમાણે હેતુ અને કારણના યોગથી કોઇ અંધકર્મ થાય છે તોપણ તે જો શાસ્ત્ર હોય તો તે પુણ્યકર્મ કહેવાય છે. એક પાત્રમાંનું દૂધ આપોઆપ ઉભરાઇ જાય તેથી કાંઈ તેનો સદુપયોગ થયો કહેવાશે નહિ. તે પ્રમાણે શાસ્ત્રવિધિથી રહિત કર્મ કરવામાં આવે, છતાં તેને વ્યર્થ ગયેલું ન માનવામાં આવે તો પછી ધાડમાં ગયેલા દ્રવ્યને પણ દાન કેમ ન કહી શકાય? હે અર્જુન! બાવન અક્ષરવિરહિત કયો મંત્ર છે! અથવા બાવન વર્ણ પૈકી એકનો પણ ઉચ્ચાર ન કરે એવો કયો પ્રાણી મળી આવશે? પરંતુ હે અર્જુન! જ્યાંસુધી મંત્રની યુક્તિ સમજાઈ નથી, ત્યાંસુધી વાચાને બાવન અક્ષરના ઉચ્ચારથી મંત્રોચ્ચારની ફળ પ્રાપ્તિ થતીજ નથી; તેમ કારણ અને હેતુના યોગથી જે અનિયમિત કર્મ થાય છે, તે શાસ્ત્રાનુકૂળ નથી હોતું તોપણ તે કર્મ તો કહેવાયજ છે, પરંતુ ભાઇ રે! તે અન્યાય છે અને અન્યાયનોજ હેતુ થાય છે. (૩૭૬)

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः॥१६॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે સર્વ કર્મના આ પાંચ હેતુ હોય છે, એટલા માટે જે મનુષ્ય કેવળ આત્માનેજ કર્તા જુએ છે, તે અજ્ઞાની વેદાંતના સંસ્કારથી શૂન્ય હોવાને લીધે કાંઇજ જાણતો નથી. (૧૬)

ટીકાઃ—હે સુકીર્તે! આ પ્રકારે કર્મનાં પાંચ કારણના પંચ હેતુઓ હોય છે; તો હવે એમાં આત્મા એ કર્મનું જરા પણ કારણ છે કે? જે પ્રમાણે સૂર્ય સ્વતઃ વિષય ન બનતાં નેત્રાદિ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયનેજ પ્રકટ કરે છે, તે પ્રમાણે આત્મા કર્મરૂપ ન હોતાં

કર્મને તેના કર્તા પાસે કરાવે છે. હે અર્જુન ! આરસી અને પ્રતિબિંબ એ બન્ને પોતે ન બની જતાં જે પ્રમાણે દ્રષ્ટા તે ઉભયને પ્રકાશિત કરે છે, કિંવા હે પાંડુસુત ! સૂર્ય જેમ રાત્રિ કે દિવસ નહિ હોવા છતાં જે પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિને પ્રકટ કરે છે, તે પ્રમાણે આત્મા કર્મ કે કર્તારૂપ નહિ હોઇને તે બન્નેનો પ્રકાશકજ છે; પરંતુ અહંતાના ભ્રમથી જેની બુદ્ધિ 'દેહ તેજ હું' એવી માન્યતાથી ઘટ્ટ બની ગઇ છે, તેને આત્મસ્વરૂપ વિષે તો મધ્યરાત્રિજ ચાલે છે. જેણે ચૈતન્ય, ઈશ્વર અને બ્રહ્મ, એ સર્વ દેહનેજ માન્યાં છે, તેને "હુંજ કર્તા" એવો નિશ્ચય પણ પાકો હોતો નથી. તે તો એમજ સમજે છે કે, હું દેહ છું અને તે હું-તે દેહજ કર્મનો કર્તા છે, કારણ કે હું આત્મા કર્માતીત હોઇ સર્વ કર્મોનો સાક્ષી છું, એવી સ્વસ્વરૂપની વાત તો તે કદી કાનથી પણ સાંભળતો નથી; માટે મને સર્વવ્યાપક આત્માને તે દેહ જેટલો-જ માને છે. ચમત્કાર તો જો, કે ઘુવડની પોતાનીજ આંખ ઝાંખ મારતી હોવાથી તે દિવસનેજ રાત્રિ કહે છે ! જેણે વ્યોમમાંના ખરા સૂર્યને કદી પણ જોયો નથી તે ખાબોચીઆના પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબનેજ સૂર્ય નથી કહેતો કે ? ખાબોચીઆમાં પાણી સંચિત થાય એટલે સૂર્યનો જન્મ થયો એમ તે કહે છે, અને તેજ પાણી પવનથી હાલે એટલે સૂર્ય કંપિત થયો એમ તે જણાવે છે; અને ખાબોચીઉં સૂકાઇ જાય એટલે સૂર્યનો નાશ થયો એમ તે સમજે છે. નિદ્રાગ્રસ્ત મનુષ્ય જ્યાંસુધી જાગ્રત નથી ત્યાંસુધી તેને સ્વપ્નજ સત્ય ભાસે છે. જે આ રજ્જુ છે એમ જાણતો નથી, તે તેને સર્પ સમજીને ભીતિ પામે એમાં આશ્ચર્ય શું ? જ્યાંસુધી આંખમાં કમળો હોય છે ત્યાંસુધી ચંદ્રનો રંગ પીળોજ લાગે છે. અરે ! મૃગો જો મૃગજળથી ભ્રમિત ન થાય તો પછી કોણ થશે ? તે પ્રમાણે તે શાસ્ત્ર અને ગુરુના નામના ઉચ્ચારનો સ્પર્શ પણ થવા દેતો નથી; કારણ કે તે મૂર્ખતાથીજ જીવે છે. અભ્રો ચાલતાં હોય છે તે જોઇને શિયાળ ચંદ્રપર ચાલવાનો આરોપ મૂકે છે; તે પ્રમાણે દેહજ આત્મા છે એવી દૃષ્ટિથી તે આત્માપર દેહરૂપ બાળ આરોપે છે. પછી હે અર્જુન ! તેની આવી સમજથી દેહરૂપી કેદખાનામાં કર્મની મજબૂત સાંકળથી બંધાય છે. બિચારો પોપટ નલિકાપર બેઠેલો હોય છે, તે 'હું બંધાઇ ગયો છું' એવી દૃઢ કલ્પનાથી પોતાના પગ મુક્ત હોય છે છતાં પણ પોતાના પંજાવતી નલિકાને પકડી રાખે છે; તેમ નિર્મળ આત્મસ્વરૂપ પર જે દેહે કરેલા કર્મનો આરોપ કરે છે તે કોટયવધિ કલ્પોપર્યંત કર્મમાંજ ગુંથાઈ રહે છે.

આપવો પડે છે, કિંવા વેદનું મહત્ત્વ વ
શકે છે, તે પ્રમાણે કર્મનું કારણ શરીરાદિ
છે; પરંતુ તેઓ કર્મનાં હેતુ પણ છે, એ
દેહાદિક કારણોનો દેહાદિક હેતુ
ઉત્પત્તિ થાય છે. તે કર્મ જો શાસ્ત્રો
હે ધનંજય ! તે પુણ્ય કર્મ કહેવ
કહેવામાં આવે છે અને તેનો હેતુ
પર્જન્યનું પાણી ડાંગરપર સંચિત થા
છેજ, અને તેથી જેમ ઉત્તમ લાભ
મનુષ્ય એકદમ દ્વારકાંની વાટે પડે
ખરો, પરંતુ તેનું એક પગલું પણ
અને કારણના યોગથી કોઇ અંધ
હોય તો તે પુણ્યકર્મ કહેવાય
ઉભરાઇ જાય તેથી કાંઇ તેનો
પ્રમાણે શાસ્ત્રવિધિથી રહિત કર્મ
ગયેલું ન માનવામાં આવે તો
કેમ ન કહી શકાય ? હે અર્જુન
અથવા બાવન વર્ણ પૈકી એકનો
મળી આવશે ? પરંતુ હે અ
નથી. ત્યાંસુધી વાચાને બાવન

એવો જેને દૃઢ નિશ્ચય થયો છે, તે જે વસ્તુ તરફ જુએ છે તે વસ્તુ દ્રષ્ટા અને દૃષ્ટિસહિત તેને આત્મસ્વરૂપજ લાગશે. જે પદાર્થને અગ્નિ સ્પર્શ કરે છે તે પદાર્થ પોતે જેમ અગ્નિરૂપ બની જાય છે, અને પછી જેમ દાહ્ય અને દાહક એવો ભેદ રહેતો નથી; તેજ પ્રમાણે કર્મને ભિન્ન માનીને આત્માપર જે કર્તાપણાનો આરોપ મૂકવામાં આવેલો, તેનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે જે કાંઇ અવશિષ્ટ રહે છે, તે આત્મસ્થિતિ છે. એ આત્મસ્થિતિમાં રહેનાર જે શ્રેષ્ઠ પુરુષ, તે શું આ દેહને કોઇ જૂદી વસ્તુ માનશે કે? પ્રલયકાળનો પ્રચંડ જલસમુદાય કોઇ બીજા પ્રવાહનું અસ્તિત્વ રહેવા દેતો નથી; તેમ હે અર્જુન! અનંત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં અહંતા ઉત્પન્ન થયા પછી તે બ્રહ્મરૂપ થયેલો અહંકાર દેહને લીધે ખંડિત થઇ શકતો નથી. સૂર્યના પ્રતિબિંબથી સૂર્યને પકડી શકાય છે કે? છાશ વલોવી માખણ કાઢી લીધા પછી પુનઃ તેને છાશમાં નાખવાથી શું તે તેની સાથે ભળી જાય છે કે? અથવા હે વીરેશ! કાષ્ઠ બાળીને અગ્નિ તૈયાર કર્યો પછી તેને કાષ્ઠની પેટીમાં રાખીએ તો તેમાં તે ગોંધાયેલો રહી શકે છે કે? કિંવા રાત્રિના ઉદરમાંથી સૂર્ય બહાર નીકળ્યા પછી 'રાત્રિ' રહેશે ખરી કે? તેજ પ્રમાણે જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ બંને જેનાં વિલીન થયાં છે, તેજ હું દેહ છું, અથવા દેહજ આત્મા છે એવો ગર્વ ક્યાંથી હોય? આકાશ જ્યાં જાય ત્યાં પણ તે પોતેજ ભરેલું હોવાથી સ્વભાવથીજ તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; તે પ્રમાણે તે જે જે કર્મ કરે છે તે આત્મસ્વરૂપજ છે; તો પછી તે કયા કર્મથી કર્તૃત્વ ગ્રહણ કરશે? ગગન સિવાય ગગનને રહેવાનું અન્ય સ્થાન નથી, સમુદ્રને પ્રવાહ હોતો નથી અને ધ્રુવને ગતિ નથી, તેવી તે પુરુષની સ્થિતિ હોય છે. (૪૨૧)

આ પ્રકારે જેણે આત્મજ્ઞાનના યોગથી કર્મના કર્તાપણાનું અભિમાન ત્યજી દીધું છે, તે પણ દેહ છે ત્યાંસુધી કર્મ તો કરે છેજ. પવન વાતો બંધ થાય છે, તોપણ વૃક્ષનું હાલવું તો ચાલુજ રહે છે; અથવા કર્પૂર સમાપ્ત થાય છે, તોપણ કરંડીઆમાં વાસ તો અવશિષ્ટજ રહે છે; અથવા ગાયનનો સમારંભ સમાપ્ત થાય છે, તોપણ ગાયન સાંભળીને મનને થયેલો આનંદોત્સાહ તો રહે છેજ; કિંવા પાણી સૂકાઇ ગયા છતાં જમીનની ભીનાશ જતી નથીજ; અરે! સૂર્યાસ્ત થયા છતાં પણ સંધ્યાકાળે પશ્ચિમદિશાના આકાશમાં સૂર્યની જ્યોતિનું તેજ (સંધિપ્રકાશ) દેખાય છેજ; નિશાનને છેદ્યા પછી પણ બાણ તેની ગતિ પૂરી થઇ જાય ત્યાંસુધી આગળ જાય છેજ; કુંભારે ચાકપર પાત્ર તૈયાર કરી લીધા પછી પણ પૂર્વગતિથી ચાક ફર્યાજ કરે છે; તે

હવે કર્મ કરવા છતાં પણ જેને કર્મનો સ્પર્શ થતો નથી; અને જેમ વડવાનળ સમુદ્રમાં હોવા છતાં પણ તેને સમુદ્ર સ્પર્શ કરી શકતો નથી; તે પ્રમાણે જે અલિપ્તાપૂર્વક કર્મ કરે છે, તેને કેવી રીતે ઓળખવો તે કહું છું. મુક્તનાં સ્વરૂપવિષે વિચાર કરતાં આપણુંજ મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે; દીપકના પ્રકાશવડે જોતાં આપણીજ વસ્તુ આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા આરસી સ્વચ્છ કરવાથી આપણુંજ સ્વરૂપ તેમાં દેખાય છે; કિંવા મીઠું પાણીમાં નાખતાં જેમ તેનું પાણી થઇ જાય છે; અને આરસીમાંના પ્રતિબિંબ તરફ જોવાથી જેમ આપણું સ્વરૂપ આપોઆપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે સંતોની સ્થિતિનો વિચાર કરવાથી આપણું હરાઇ ગયેલું આત્મસ્વરૂપ પણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સદૈવ સંતોનુંજ વર્ણન કરવું અને તેનાજ ગુણો નિરંતર શ્રવણ કરવા; પરંતુ કર્મ કરવા છતાં જે સુખદુઃખને વશ થતો નથી, ચર્મચક્ષુના ચર્મથી જેમ દૃષ્ટિ લુપ્ત થતી નથી, તે પ્રમાણે જે કર્મરહિત અને મુક્ત હોય છે, તેનાં લક્ષણો તને મુક્તિના બાહુ પ્રસારીને કહું છું.

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबद्ध्यते ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—હું અમુક કર્મ કરૂં છું એવું જેને અભિમાન નથી અને જેની બુદ્ધિમાં કર્મથી વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તે જો આ સર્વ લોકનો વધ કરે, તોપણ તે વધ કરતો નથી અને તે વધના દોષથી લિપ્ત થતો નથી. (૧૭)

ટીકાઃ—હે પ્રબુદ્ધ અર્જુન! જે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં વિશ્વરૂપી સ્વપ્નનો અનુભવ વર્ષો થયાં લેતો હતો, તેને 'तत्त्वमसि' એ મહાવાક્યથી અને ગુરુકૃપાના બળથી, માત્ર મસ્તકપર હાથ મૂકવાથી નહિ પરંતુ પીઠ થાબડીને જાગૃત કર્યો હોય, તો તે તરતજ હે અર્જુન! જગદ્રૂપી સ્વપ્ન અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ત્યાગ કરી નિજસ્વરૂપનાં દર્શનથી સહજ જાગૃત થઇ જાય છે. ચંદ્ર ઉગતાંની સાથે મૃગજળનું પૂર આપો-આપ નષ્ટ થાય છે, કિંવા બાલ્યદશા સમાપ્ત થયા પછી બાઉથી કોઇ ડરતો નથી કિંવા કાષ્ઠ બળીને ભસ્મ થયા પછી જેમ તેમાં કાંઇ રહેતું નથી; અથવા જાગ્રત થયા પછી જેમ સ્વપ્ન દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, તેમ હે અર્જુન! તેને હું અને મારૂં એવું અભિમાન રહેતું નથી. જો તિમિરનું દર્શન કરવાને માટે સૂર્ય ગમે તેવા ભોંયરામાં પ્રવેશ કરે તોપણ તે ત્યાં તેનું દર્શન કરી શકતો નથી; તે પ્રમાણે હું આત્મા છું

ા જેને દૃઢ નિશ્ચય થયો છે, તે જે વસ્તુ તરફ જુએ છે તે વસ્તુ
અને દૃષ્ટિસહિત તેને આત્મસ્વરૂપજ ભાસશે. જે પદાર્થને અગ્નિ
ર્શ કરે છે તે પદાર્થ પોતે જેમ અગ્નિરૂપ બની જાય છે, અને પછી
મ દાહ્ય અને દાહક એવો ભેદ રહેતો નથી; તેજ પ્રમાણે કર્મને ભિન્ન
ીને આત્માપર જે કર્તાપણાનો આરોપ મૂકવામાં આવેલો, તેનો
ારે નાશ થાય છે ત્યારે જે કાંઇ અવશિષ્ટ રહે છે, તે આત્મસ્થિતિ
. એ આત્મસ્થિતિમાં રહેનાર જે શ્રેષ્ઠ પુરુષ, તે શું આ દેહને કોઇ
દી વસ્તુ માનશે કે ? પ્રલયકાળનો પ્રચંડ જળસમુદાય કોઇ બીજા
ાહનું અસ્તિત્વ રહેવા દેતો નથી. તેમ હે અર્જુન ! અનંત પ્રકાશ-
રમાં અહંતા ઉત્પન્ન થયા પછી તે પ્રકાશરૂપ થયેલો અહંકાર દેહને
પિ ખંડિત થઇ શકતો નથી. સૂર્યના પ્રતિબિંબથી સૂર્યને પકડી
કાય છે કે ? છાશ વલોવી માખણ કાઢી લીધા પછી પુનઃ તેને છાશમાં
ાખવાથી શું તે તેની સાથે ભળી જાય છે કે ? અથવા હે વીરેશ ! કાષ્ઠ
ાળીને અગ્નિ તૈયાર કર્યો પછી તેને કાષ્ઠની પેટીમાં રાખીએ તો તેમાં
ા ગોંધાયેલો રહી શકે છે કે ? કિંવા રાત્રિના ઉદરમાંથી સૂર્ય બહાર
ીકળ્યા પછી 'રાત્રિ' રહેશે ખરી કે ? તેજ પ્રમાણે જ્ઞેય અને જ્ઞાતા
ે બંને જેનાં વિલીન થયાં છે, તેને હું દેહ છું, અથવા દેહજ આત્મા
છે એવો ગર્વ ક્યાંથી હોય ? આકાશ જ્યાં જાય ત્યાં પણ તે પોતેજ ભરેલું
હોવાથી સ્વભાવથીજ તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તે પ્રમાણે તે જે જે કર્મ કરે
છે તે આત્મસ્વરૂપજ છે; તો પછી તે કયા કર્મથી કર્તૃત્વ ગ્રહણ કરશે ?
ગગન સિવાય ગગનને રહેવાનું અન્ય સ્થાન નથી, સમુદ્રને પ્રવાહ હોતો
નથી અને ધ્રુવને ગતિ નથી, તેવી તે પુરુષની સ્થિતિ હોય છે. (૪૨૧)

આ પ્રકારે જેણે આત્મજ્ઞાનના યોગથી કર્મના કર્તાપણાનું અભિ-
માન ત્યજી દીધું છે, તે પણ દેહ છે ત્યાંસુધી કર્મ તો કરે છેજ.
પવન વાતો બંધ થાય છે, તોપણ વૃક્ષનું હાલવું તો ચાલુજ રહે છે;
અથવા કર્પૂર સમાપ્ત થાય છે, તોપણ કરંડીઆમાં વાસ તો અવશિષ્ટજ
રહે છે; અથવા ગાયનનો સમારંભ સમાપ્ત થાય છે, તોપણ ગાયન
સાંભળીને મનને થયેલો આનંદોત્સાહ તો રહે છેજ; કિંવા પાણી
સુકાઇ ગયા છતાં જમીનની ભીનાશ જતી નથીજ; અરે ! સૂર્યાસ્ત
થયા છતાં પણ સંધ્યાકાળે પશ્ચિમદિશાના આકાશમાં સૂર્યની જ્યોતિનું
તેજ (સંધિપ્રકાશ) દેખાય છેજ; નિશાનને છેદ [illegible] ણ બાણ
ગતિ પૂરી થઇ જાય ત્યાંસુધી આગળ જા [illegible] ચા
તૈયાર કરી લીધા પછી પણ પૂર્વગ

હવે કર્મ કરવા છતાં પણ જેને કર્મનો સ્પર્શ થતો નથી; અને જે વડવાનળ સમુદ્રમાં હોવા છતાં પણ તેને સમુદ્ર સ્પર્શ કરી શકતો નથી તે પ્રમાણે જે અલિપ્તાપૂર્વક કર્મ કરે છે, તેને કેવી રીતે ઓળખવો તે કહું છું. મુક્તનાં સ્વરૂપવિષે વિચાર કરતાં આપણુનેજ મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે; દીપકના પ્રકાશવડે જોતાં આપણીજ વસ્તુ આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા આરસી સ્વચ્છ કરવાથી આપણુંજ સ્વરૂપ તેમાં દેખાય છે; કિંવા મીઠું પાણીમાં નાખતાં જેમ તેનું પાણી થઇ જાય છે; અને આરસીમાંના પ્રતિબિંબ તરફ જોવાથી જેમ આપણું સ્વરૂપ આપોઆપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે સંતોની સ્થિતિનો વિચાર કરવાથી આપણું હરાઇ ગયેલું આત્મસ્વરૂપ પણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સદૈવ સંતોનુંજ વર્ણન કરવું અને તેનાજ ગુણો નિરંતર શ્રવણ કરવા; પરંતુ કર્મ કરવા છતાં જે સુખદુઃખને વશ થતો નથી, ચર્મચક્ષુના ચર્મથી જેમ દૃષ્ટિ લુપ્ત થતી નથી, તે પ્રમાણે જે કર્માતીત અને મુક્ત હોય છે, તેનાં લક્ષણો તને મુક્તિના બાહુ પ્રસારીને કહું છું.

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबद्धयते ॥१७॥

શ્લોકાર્થઃ—હું અમુક કર્મ કરૂં છું એવું જેને અભિમાન નથી, અને જેની બુદ્ધિમાં કર્મથી વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તે જો આ સર્વ લોકનો વધ કરે, તોપણ તે વધ કરતો નથી અને તે વધના દોષથી લિપ્ત થતો નથી. (૧૭)

ટીકાઃ—હે પ્રબુદ્ધ અર્જુન! જે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં વિશ્વરૂપી સ્વપ્નનો અનુભવ વર્ષો થયાં લેતો હતો, તેને 'तत्त्वमसि' એ મહાવાક્યથી અને ગુરુકૃપાના બળથી, માત્ર મસ્તકપ [illegible] નહિ પરંતુ પીઠ થાબડીને જાગૃત કર્યો હોય, તો [illegible] જગદ્રૂપી સ્વપ્ન અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ત્યાગ ક[illegible] સહજ જાગૃત થઇ જાય છે. ચંદ્ર ઉગ[illegible] આપ નષ્ટ થાય છે, કિંવા બાદ્યદ[illegible] ડરતો નથી. કિંવા કાષ્ઠ બળીને [illegible] રહેતું નથી; અથવા જાગ્રત થય[illegible] તેમ હે અર્જુન! તેને હું [illegible] તિમિરનું દર્શન કરવાને [illegible] તોપણ તે ત્યાં તેનું દ[illegible]

તે વ્યાપાર પાસે ઉભેલા ભાવિક ભક્તની દૃષ્ટિથી સત્ય ભાસે છે, પરંતુ સુવર્ણની દૃષ્ટિથી તો દેવી, ત્રિશૂલ અને મહિષાસુર એ સર્વ જેમ સુવર્ણજ છે; કિંવા ભીંતપર આલેખવામાં આવેલાં ચિત્રમાં જે તળાવ અને અગ્નિકુંડ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે માત્ર દૃષ્ટિનોજ ભેદ હોઇને તે ઉભયની સન્નિધ વસ્ત્ર લાવતાં તે ભીંજાતું પણ નથી કે બળતું પણ નથી; તેમ જે જ્ઞાની છે તેના દેહનો વ્યાપાર પૂર્વકર્માનુસારજ થાય છે, પરંતુ આ મર્મ સમજ્યા વિના મૂર્ખ લોકો તેનેજ કર્મકર્તા માને છે. બાકી તો તેના કર્મવડે આખે ત્રૈલોક્યનો પણ વધ થાય તોપણ તેનો કર્તા તે નથી. સૂર્ય અંધકારનું દર્શન કરે અને તેને દૂર થવાનું કહે એવું બને ખરૂં કે? તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં એવી કોઇ વસ્તુજ નથી હોતી કે જેનો તે નાશ કરે. તેનામાનો દ્વૈતભાવ વિલય પામ્યો હોય છે અને તેને સર્વ વિશ્વ સ્વસ્વરૂપજ ભાસે છે. તેની બુદ્ધિમાં પાપ અને પુણ્યનો લેશ પણ હોતો નથી; જેમકે એકાદ નદી ગંગાને મળે એટલે તેની અપવિત્રતાનો નાશ થાય છે. હે અર્જુન! અગ્નિપર અગ્નિ પડે તો તે દાઝે છે કે? કિંવા શસ્ત્ર પોતાને કદી ખુચે છે કે? તેજ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપથી કોઇ પણ કર્મ ભિન્ન નથી એમ જે સમજે છે, તેની બુદ્ધિને કયો પદાર્થ સ્પર્શ કરી શકશે? માટે જે કાર્ય. કર્તા અને ક્રિયા, એ ત્રિપુટી પોતેજ બની ગયો છે, તે શરીરાદિદ્વારા થતા કર્મથી બદ્ધ થતો નથી; કારણ કે જીવ મહત્તાપૂર્વક પોતાને કર્તા માની પંચમહાભૂતરૂપી ખાણ ખોદીને દશ ઇંદ્રિયોના સાધનથી ન્યાય કિંવા અન્યાય એવી બે પ્રકારની ક્રિયા કરી એક ક્ષણમાં કર્મરૂપી ભુવનો તૈયાર કરે છે, પરંતુ નક્કી જાણવું કે, આ મોટા કર્મના આત્મા સહાયક પણ નથી અને તે આરંભ કરવાવાળો પણ નથી તે તો સાક્ષીભૂત અને જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે, માટે કર્મપ્રવૃત્તિનો જે સંકલ્પ થાય છે તેને કેવી રીતે આજ્ઞા આપશે? તેજ પ્રમાણે કર્મમાં તેને કાંઇ શ્રમ પણ પડતો નથી. શ્રમ તો કેવળ પ્રકૃતિનેજ પડે છે. જે કેવળ આત્મસ્વરૂપ થયો છે તે કદી પણ કર્મરૂપી બંદીખાનામાં પુરાતોજ નથી. તે પ્રકૃતિથી કર્મ કરવા છતાં અજ્ઞાનરૂપી પટપર જે દ્વૈતજ્ઞાનરૂપી ચિત્ર આલેખવામાં આવે છે ત્યાં ચિત્ર, ચિત્રકાર અને ચિત્રપટ, એ ત્રિપુટી વિદ્યમાન હોય છે એ વાત હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું.

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
कारणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८॥

પ્રમાણે હે ધનંજય ! દેહાભિમાન નષ્ટ થયા પછી પણ જે કર્મ [illegible]
ઉત્પન્ન થયો છે તે દેહની પાસે ચેષ્ટા કરાવે છેજ; કેમકે આ [illegible]
અવલંબન તેની ઈચ્છાપર હોતું નથી. સંકલ્પ કર્યા વિના [illegible]
આવે છે; અરણ્યમાં જેમ રોપ્યા વિના પણ વૃક્ષો ઉગે છે; અને [illegible]
કર્યા સિવાય પણ જેમ આકાશમાં ગંધર્વનગર ઉદ્ભવે છે; તે [illegible]
આત્માના સંકલ્પ વિના પણ પાછળ જે દેહાદિ પાંચ કારણો [illegible]
તેનાવડે પણ આપોઆપ કર્મો થઇ આવે છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કારને
અનુસરીને એ પાંચ કારણો અને હેતુ અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે. [illegible]
ક્રિયાઓ પછી ચાહે સર્વ જગતનો સંહાર થાઓ કે નવાં [illegible]
રચાઓ; કુમુદિની કેવી સૂકાઇ જાય છે અને કમળનો વિકાસ [illegible]
થાય છે, એ બંને બાબતો પોતાવડે થવા છતાં પણ જેમ સૂર્ય [illegible]
જાણતો, કિંવા આકાશમાંથી વીજ પડીને જમીનના ટુકડે ટુકડા [illegible]
નાખે કિંવા વૃષ્ટિ થઇને જમીનને લીલીછમ બનાવી દે, તોપણ [illegible]
ઉભય ઘટનાને જેમ આકાશ જાણતું નથી; તે પ્રમાણે જે [illegible]
થઇ દેહમાં રહે છે, તે જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત થયેલો મનુષ્ય [illegible]
જોતો નથી તે પ્રમાણે દેહાદિકદ્વારા સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ થાઓ કે [illegible]
થાઓ, પરંતુ તે કાંઇ જાણતો નથી. (૪૩૬)

બાકી જે તેને ચર્મચક્ષુથીજ જુએ છે, તે તો તેનેજ કર્મ [illegible]
નાર માને છે. ઘાસનું ઓઠું બતાવીને ખેતરને એક ખૂણે ઉભું [illegible]
વામાં આવે તો શિયાળ તેનેજ ખરો રખવાળ નથી સમજતાં [illegible]
ગાંડા મનુષ્યે વસ્ત્રો પહેર્યાં છે કે તે નાગો છે તે વાતની તપાસ [illegible]
નેજ રાખવી પડે છે; કિંવા રણમાં મરેલા યોદ્ધાના ઘાવ જે [illegible]
ઈતર મનુષ્યોનેજ ગણવા પડે છે; અથવા મહાસતી જ્યારે સતી [illegible]
છે ત્યારે તે ઈતર લોકોને સ્નાનાદિ કર્મ કરતી જણાય છે; [illegible]
તેને તો પોતાના શરીરની કે લોકોની સ્મૃતિ રહેતી નથી અને [illegible]
તે પતિસ્વરૂપમાંજ તલ્લીન થયેલી હોય છે; તે પ્રમાણે આત્મસ્વ[illegible]
પ્રાપ્તિના યોગથી જે દ્રષ્ટા દૃશ્યસહિત વિલીન થાય છે, તે [illegible]
સમુદાય શું ક્રિયા કરે છે તે જાણતો નથી. સમુદ્રના તીરપર [illegible]
લોકોને એમ લાગે કે, મોટા તરંગ નાના તરંગને ગળી [illegible]
પણ ઉદકની દૃષ્ટિથી જોતાં કયો તરંગ કયા તરંગનો નાશ કરે [illegible]
તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમાં ભળી ગયો છે તેને બીજી [illegible]
રહેતી નથી કે જેનો ત્યાગ અથવા નાશ કરે. સુવર્ણની [illegible]
સુવર્ણના ત્રિશૂળવતી સુવર્ણના બનાવેલા મહિષાસુરનો નાશ કરે [illegible]

વ્યાપાર પાસે ઉભેલા ભાવિક ભક્તની દૃષ્ટિથી સત્ય ભાસે છે, પરંતુ
ર્ણની દૃષ્ટિથી તો દેવી, ત્રિશૂલ અને મહિષાસુર એ સર્વ જેમ
ર્ણજ છે; કિંવા ભીંતપર આલેખવામાં આવેલાં ચિત્રમાં જે તળાવ
ને અગ્નિકુંડ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે માત્ર દૃષ્ટિનોજ ભેદ હોઈને તે
ક્યની સન્નિધ વસ્ત્ર લાવતાં તે ભીંજાતું પણ નથી કે બળતું પણ નથી;
ન જે જ્ઞાની છે તેના દેહનો વ્યાપાર પૂર્વકર્માનુસારજ થાય છે,
તુ આ મર્મ સમજ્યા વિના મૂર્ખ લોકો તેનેજ કર્મકર્તા માને છે.
કી તો તેના કર્મવડે ચાહે ત્રૈલોક્યનો પણ વધ થાય તોપણ તેનો
ાં તે નથી સૂર્ય અંધકારનું દર્શન કરે અને તેને દૂર થવાનું કહે
વુ બને ખરૂ કે? તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં એવી કોઈ વસ્તુ
નથી હોતી કે જેનો તે નાશ કરે. તેનામાંનો દ્વૈતભાવ વિલય
મ્યો હોય છે અને તેને સર્વ વિશ્વ સ્વસ્વરૂપજ ભાસે છે. તેની
િમા પાપ અને પુણ્યનો લેશ પણ હોતો નથી; જેમકે એકાદ નદી
ગાને મળે એટલે તેની અપવિત્રતાનો નાશ થાય છે. હે અર્જુન!
ગ્નિપર અગ્નિ પડે તો તે દાઝે છે કે? કિંવા શસ્ત્ર પોતાને કદી
પે છે કે? તેજ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપથી કોઈ પણ કર્મ ભિન્ન નથી
મ જે સમજે છે. તેની બુદ્ધિને કયો પદાર્થ સ્પર્શ કરી શકશે?
ાટે જે કાર્ય, કર્તા અને ક્રિયા, એ ત્રિપુટી પોતેજ બની ગયો છે,
શરીરાદિદ્વારા થતા કર્મથી બદ્ધ થતો નથી; કારણ કે જીવ મહત્તા-
ર્વક પોતાને કર્તા માની પંચમહાભૂતરૂપી ખાણ ખોદીને દશ ઇંદ્રિયોના
ાધનથી ન્યાય કિંવા અન્યાય એવી બે પ્રકારની ક્રિયા કરી એક ક્ષણ-
ા કર્મરૂપી ભુવનો તૈયાર કરે છે, પરંતુ નક્કી જાણવું કે, આ મોટા
ર્મનો આત્મા સહાયક પણ નથી અને તે આરંભ કરવાવાળો પણ
થી તે તો સાક્ષીભૂત અને જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે, માટે કર્મપ્રવૃત્તિનો જે
ંકલ્પ થાય છે તેને કેવી રીતે આજ્ઞા આપશે? તેજ પ્રમાણે કર્મમાં
ને કાંઈ શ્રમ પણ પડતો નથી. શ્રમ તો કેવળ પ્રકૃતિનેજ પડે છે.
ે કેવળ આત્મસ્વરૂપ થયો છે તે કદી પણ કર્મરૂપી બંદીખાનામાં
ડાતોજ નથી. તે પ્રકૃતિથી કર્મ કરવા છતાં અજ્ઞાનરૂપી પટપર જે દ્વૈત-
ાનરૂપી ચિત્ર આલેખવામાં આવે છે ત્યાં ચિત્ર, ચિત્રકાર અને ચિત્રપટ,
એ ત્રિપુટી વિદ્યમાન હોય છે એ વાત હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું.

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
कारणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાન, જ્ઞેય (વિષય) અને જ્ઞાતા (વિષયને જાણ-વનારો), એ ત્રિપુટી કર્મની પ્રેરક છે; અને કરણ, (બાહ્ય અને અંતર ઇંદ્રિય) કર્મ તથા કર્તા (કરણ પાસે વ્યાપાર કરાવનારો) એ ત્રિપુટી કર્મસંગ્રહનું કારણ છે. (૧૮)

ટીકાઃ—જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન, એ ત્રિપુટીજ જગતના હેતુ-ભૂત હોઇને એનાવડેજ નિઃસંશય કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. હે ધનંજય! હવે એજ ત્રિપુટીનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો કહું છું તે સાંભળ. જીવરૂપી સૂર્યબિંબનાં જ્ઞાનેંદ્રિયાદિ પંચેંદ્રિયરૂપી કિરણો વિષયરૂપી કમળની કળી પર પડી તેને વિકસિત કરે છે; અથવા જીવરૂપી રાજા શરીરરૂપી પલાણ વિનાના ઘોડાપર બેસી હાથમાં ઇંદ્રિયરૂપી ભાલા ગ્રહી વિષયરૂપી દેશમાં લૂંટફાટ કરે છે. જે જ્ઞાન ઇંદ્રિયોદ્વારા ક્રિયા કરાવીને જીવને સુખ અને દુઃખ ભોગવાવે છે; અને જે ગાઢ નિદ્રામાં લય પામે છે; એવું જ્ઞાન ધરાવનાર જીવને જ્ઞાતા કહે છે અને જેનું વર્ણન ચાલે છે તેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન! ગાઢ અજ્ઞાનરૂપી ઉદરમાંથી નીકળતા સાથેજ જે જ્ઞાન પોતાને ત્રણ પ્રકારે વિભક્ત કરીને નાખે છે; પોતાની વૃત્તિની સમક્ષ જાણવાના વિષયરૂપ જ્ઞેયને ખડો કરીને, જ્ઞાતાને પોતાની પાછળ ઉભો કરીને પછી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ ઉપરથી મધ્યમાં રહે છે; જ્ઞેયને જઇને મળ્યા પછી જેની ગતિ બંધ પડે છે અને જે બધાં પદાર્થોને નામ આપે છે; તે સામાન્ય જ્ઞાન છે એમાં સંશય નથી. હવે જ્ઞેયનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. (૪૭૧)

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એવા જ્ઞેયના પાંચ પ્રકાર છે. જેમ એકજ આમ્રફળ પાંચે ઇંદ્રિયોને ભિન્ન ભિન્ન રીતદ્વારા પ્રતીત થાય છે—અર્થાત્ શબ્દથી કાનને, રસવડે જીભને, રંગથી નેત્રોને, વાસથી નાકને અને સ્પર્શથી ત્વચાને સમજાવે છે; તે પ્રમાણે જ્ઞેય એકજ છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન જૂદા જૂદા પ્રકારનું ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તે પાંચ પ્રકારનું થયું છે. સમુદ્રમાં મળ્યા પછી નદીનો ઓઘ સમાપ્ત થાય છે, મુકામપર પહોંચ્યા પછી ચાલવું બંધ થાય છે અથવા પાક થયા પછી જેમ ધાન્યની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે; તેમ હે અર્જુન! ઇંદ્રિયના માર્ગમાં દોડતાં જ્ઞાનની જ્યાં સીમા આવી રહે છે તે વિષયનેજ જ્ઞેય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે હે ધનંજય! જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. આ ત્રિપુટીવડેજ સર્વ કર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; કારણ કે શબ્દાદિ વિષયરૂપ જે પાંચ પ્રકારનું જ્ઞેય છે, તેજ પ્રિય કિંવા અપ્રિય પૈકી ગમે તે એક હોય છે. (૪૭૬)

હે ધનંજય! જ્ઞાન, જ્ઞાતાને જ્ઞેયપદાર્થ જ્યારે દર્શાવે છે ત્યારેજ તેનો સ્વીકાર કિંવા ત્યાગ કરવાને જ્ઞાતા ઉદ્યુક્ત થાય છે. મત્સ્યને જોતાંજ જેમ બગલો, દ્રવ્યને જોતાંજ જેમ દરિદ્રી કિંવા સ્ત્રીને જોતાંજ જેમ કામી પુરુષ તેની પ્રાપ્તિ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે; જે પ્રમાણે પાણી નીચી જમીન તરફ દોડે છે; ભ્રમર પુષ્પનો સુવાસ લેવાને દોડે છે; અથવા સંધ્યાકાળે વાછરડાને છોડવામાં આવતાં તે જેમ ગાયની તરફ દોડે છે; સ્વર્ગમાંની ઉર્વશીનું વર્ણન સાંભળી, લોકો જેમ આકાશમાં યજ્ઞરૂપી સીડીઓ ગોઠવે છે; અથવા હે અર્જુન! પારેવો ગગનમાં ઉડતો હોય તોપણ પારેવીને જોતાંની સાથેજ તે એકદમ નીચે પહોંચી જાય છે; અથવા મેઘગર્જના સાંભળતાં જેમ મોર આકાશ તરફ દોડે છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાતા જ્ઞેયને (વિષયને) જોઇને તેના તરફ દોડે છે; માટે હે પાંડુસુત! જગતમાં સર્વ કર્મોની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા, એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એમાં પણ જ્ઞેય વિષય જો જ્ઞાતાને પ્રિય હોય તો પછી તે ભોગવવાને તે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ સહન કરી શકતો નથી. તે વિષય તેને અપ્રિય હોય છે, તો તેનો ત્યાગ કરવાને એક ક્ષણ પણ તેને યુગસમાન ભાસે છે. નીલમણિનો હાર જોતાંજ હર્ષ, અને સર્પને જોતાં તરતજ ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેજ પ્રમાણે પ્રિય કિંવા અપ્રિય વસ્તુ જોતાંની સાથેજ જ્ઞાતાની સ્થિતિ થાય છે અને પછી તેનો સ્વીકાર કિંવા ત્યાગ કરવાને માટે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. જે કુસ્તીનો શોખીન છે તે સૈન્યનો અધિપતિ હોય તોપણ મલ્લને જોતાંની સાથેજ રથપરથી ઉતરી પગપાળો બને છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાતા છે, તેજ વિષયાસક્ત થાય છે એટલે કર્તા બની રહે છે. આ પ્રમાણે કર્તૃત્વનો બોજો મસ્તકપર લઇ લેવો એ પત્રાળી-પર બેસી આનંદથી તૈયાર ભોજન જમવાને બદલે સ્વયંપાક જાતે તૈયાર કરવાને પરિશ્રમ વહોરી લેવા સમાન છે; કિંવા પુષ્પરેણુનો ઉપભોગ લેવાને માટે જેમ ભ્રમર બાગને તૈયાર કરવાની ખટપટ વહોરે; અથવા કસોટી પોતાના ઐશ્વર્યને તુચ્છ માની ધાતુ બનવા માગે; કિંવા દેવો દેવાલયમાં સ્વસ્થ બેસી રહેવાને બદલે મોટાં મંદિરો બાંધવાને પ્રવૃત્ત થાય; તે પ્રમાણે જ્ઞેય-વિષયોની ઇચ્છાથી જ્ઞાતા ઇંદ્રિયો પાસે વ્યાપાર કરાવે છે; તેથી હે અર્જુન! તે કર્તા બની જાય છે. આ પ્રમાણે આપણે જે જ્ઞાતા તેજ કર્તા બનીને જ્ઞાનને કરણ (સાધન) બનાવીએ છીએ, એટલે પછી જ્ઞેય પણ સ્વાભાવિક રીતેજ કાર્ય બને છે. આ પ્રકારે હે સુમતે! જ્ઞાનનીજ પોતાની સ્થિતિ પલટાઇ જાય

છે. જે પ્રમાણે નેત્રોની શોભા રાત્રે બદલાઇ જાય છે; કિંવા દૈવ પ્રતિકૂળ થવાથી જેમ શ્રીમંતના વિલાસ બદલાઇ જાય છે; અથવા પૂર્ણિમા પછી જે પ્રમાણે ચંદ્ર એકેક કળાથી ક્ષય થઇને છેવટે કળાહીન બને છે; તે પ્રમાણે ઇંદ્રિયોનાં વ્યાપારદ્વારા જ્ઞાતા જ્યારે કર્તૃત્વાભિમાનમાં ફસાઈ પડે છે, ત્યારે તે પોતાના સત્ય સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. એ દશા કેવી રીતે થાય છે, તે હવે સાંભળ. (૪૯૭)

બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત અને અહંકાર, એ ચતુર્વિધ અંતઃકરણ (અંતઃકરણની આ ચાર વૃત્તિઓ) છે; અને ત્વચા, કર્ણ, નેત્રો, જીભ તથા નાક, એવી પાંચ પ્રકારની બાહ્ય ઇંદ્રિયો છે. અંતઃકરણની વૃત્તિના યોગથી જીવ જ્યારે કર્મ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે; ત્યારે પછી એ કર્મદ્વારા સુખપ્રાપ્તિ થશે, એમજ તેને લાગવા માંડે છે અને તેથી કરીને તે નેત્રાદિ દશે બાહ્યેંદ્રિયોને જાગ્રત કરી તેની પાસે તે વ્યાપાર કરાવે છે; ઇંદ્રિયસમુદાયને તે ત્યાંસુધી રગદોળે છે કે જ્યાંસુધી કર્મનો લાભ હાથ આવતો નથી. એજ પ્રમાણે તેને જ્યારે એમ લાગે છે કે, અમુક કર્મથી દુઃખોત્પત્તિ થશે, ત્યારે તે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં દશે ઇંદ્રિયોની યોજના કરે છે; અને જેમ એકાદ રાજા મહેસુલ વસુલ કરવાને માટે પોતાના સેવકોને રાત્રિદિવસ રગદોળે છે, તે પ્રમાણે તે દુઃખનો નાશ થાય ત્યાંસુધી રાત્રિદિવસ ખટપટ કરે છે.(૫૦૪)

આ પ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ અથવા સ્વીકાર કરવાને માટે જ્ઞાતાએ ઇંદ્રિયોને ઉપયોગમાં લીધી એટલે તેને કર્તા નામ પ્રાપ્ત થયું; અને કર્તા કર્મ કરવામાં સર્વ ઇંદ્રિયોને હળની પેઠે વાપરે છે, માટે તેને કરણ અર્થાત્ ક્રિયાનાં સાધનો કહેવામાં આવે છે; અને એ સાધનોદ્વારા કર્તા જે ક્રિયા કરે છે તેનાથી જે વ્યાપ્ત થાય છે તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે પ્રમાણે સોનીની બુદ્ધિવડે અલંકાર વ્યાપ્ત હોય છે, ચંદ્રનાં કિરણોવડે ચંદ્રપ્રકાશ વ્યાપ્ત હોય છે, વિસ્તારથી જેમ વલ્લરિ વ્યાપ્ત હોય છે, સૂર્યની પ્રભાથી જે પ્રમાણે સૂર્યપ્રકાશ વ્યાપ્ત હોય છે, મિષ્ટતાથી જેમ શેરડીનો રસ વ્યાપ્ત હોય છે અને અવકાશથી જેમ આકાશ વ્યાપ્ત હોય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! કર્તાની ક્રિયાથી જે વ્યાપ્ત હોય છે તેજ કર્મ છે, એમાં શંકા નથી. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! તને કર્તા, કર્મ અને કરણ, એ ત્રણેનાં લક્ષણ કહ્યાં. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ ત્રણથી કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે કર્તા, કરણ અને કાર્ય, એ ત્રિપુટી કર્મના સંચયરૂપ છે. અગ્નિમાં જે પ્રમાણે ધૂમ હોય છેજ, બીજમાં જેમ વૃક્ષ સમાયેલું હોય છે

મથવા જેમ મનમાં નિરંતર ઇચ્છાનો વાસ હોય છે અને સુવર્ણ જે પ્રમાણે ખાણમાં રહેલું હોય છે; તે પ્રમાણે કર્તા, ક્રિયા અને કરણ, એ ત્રિપુટી કર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. માટે હે પાંડુસુત ! તાત્પર્ય એજ નીકળ્યું કે, અમુક મારૂં કર્તવ્ય છે અને હું તેનો કર્તા છું, એવું કર્તૃત્વાભિમાન જીવ ધારણ કરે છે એટલે તરતજ સર્વ ક્રિયા ચાલવા માંડે છે અને આત્મા તો એ સર્વ ક્રિયાથી દૂરજ હોય છે; એટલા માટે હે સુમતે ! તને વારંવાર કહું છું કે, આત્મા સદાકાળ કર્મથી અલિપ્તજ છે.

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા, એ ગુણભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે, એમ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં યથાર્થ કહ્યું છે, તે પણ તું સાંભળ. (૧૯)

ટીકાઃ—પરંતુ તને જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા, એ ત્રિપુટીવિષે જે વર્ણન કર્યું, તે પણ ત્રણ ગુણોને અનુસરીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું છે. માટે હે અર્જુન ! જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા, એનાપર પણ વિશ્વાસ રાખીશ નહિ; કારણ કે એમાંના રજ અને તમ એ ગુણો બંધનકારક છે અને માત્ર સત્ત્વગુણજ મુક્ત કરવાને સમર્થ છે. તે સાત્ત્વિક ગુણનો ભેદ–જેનેવિષે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે–તને સમજ પડે એવી રીતે કહું છું. જે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં વિચારરૂપી ક્ષીરસમુદ્રજ છે, જે આત્મબોધરૂપી કમળને વિકસિત કરનાર ચંદ્રમા છે અને જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો શાસ્ત્રોનો રાજા છે; કિંવા જે પ્રકૃતિ અને પુરુષ, દિવસ અને રાત્રિની પેઠે પરસ્પર જોડાયેલાં છે, તેને પૃથક્ કરી દર્શાવનાર સૂર્યસમાન છે; જે અપાર મોહનાં ચોવીસ તત્ત્વોનો છેડો કાઢીને પરતત્ત્વનું સુખ વર્ણવે છે; હે અર્જુન ! એવું જે સાંખ્યશાસ્ત્ર જે ગુણોનું સ્તવન કરે છે, તે ત્રણ ગુણોનું વર્ણન આવું છે કે, તેમણે સ્વબળથી ત્રણ પ્રકારનાં ચિહ્નવડે સર્વ દૃશ્ય પદાર્થને અંકિત કરી દીધા છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમ, આ ત્રણ ગુણોનું એવું પ્રચંડ સામર્થ્ય છે કે તેમણે બ્રહ્મદેવથી લઇને કીટકપર્યંત પોતાની ત્રિવિધતા ભરી કાઢી છે. હવે આ સર્વ વિશ્વ જેના યોગથી આ ત્રણ ગુણના પાશમાં સપડાયું છે, તે જ્ઞાનનું વર્ણન તને પ્રથમ કહી સંભળાવું છું; કારણ કે દૃષ્ટિ શુદ્ધ હોવાથીજ મનને તે પદાર્થનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય છે, તે પ્રમાણે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથીજ સર્વ પદાર્થનાં શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય છે; માટે હવે સાત્ત્વિક [illegible] તને કહું છું તે સાંભળ, એમ કૈવલ્યગુરુ-

નિધાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા. (૫૨૮)

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જ્ઞાનના યોગથી જીવ પૃથક્ પૃથક્ સર્વ ભૂતોમાં અવિભક્ત એવો એકજ અવિનાશી ભાવ (આત્મતત્ત્વ) જુએ છે, તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક છે, એમ તું સમજ. (૨૦)

ટીકાઃ—માટે હે અર્જુન! તેજ ખરેખર શુદ્ધ જ્ઞાન છે, કે જેનો ઉદય થતાંની સાથે તેમાં જ્ઞેય વસ્તુ જ્ઞાતા સહવર્તમાન લય પામે. જે પ્રમાણે સૂર્ય તિમિરને જોઈ શકતો નથી, કિંવા સમુદ્ર નદીઓને ઓળખતો પણ નથી અથવા જેમ આપણો પડછાયો પકડવા જતાં પકડાતો નથી; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાન શિવથી લઈને તૃણપર્યંત સર્વ ભૂતમાત્રમાં ભિન્નતા જોતું નથી; ભીંતને હાથથી સાફ કર્યા પછી પ્રથમનાં ચિત્રો જણાતાં નથી; કિંવા મીંડાને ધોવા જતાં તેની જેવી સ્થિતિ થાય છે; કિંવા જાગ્રત થયા પછી સ્વપ્નની જેવી સ્થિતિ થાય છે; તેમજ જે જ્ઞાનવડે જ્ઞેયને જોવા જતાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ ત્રિપુટીનો લય થાય છે; જ્ઞાતાને જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા કરવાને માટે અલંકારો ભાંગીને તેમાંથી સુવર્ણ કાઢવું પડતું નથી; કિંવા પાણીમાંથી તરંગોને ગાળી કાઢીને જૂદા પાડી શકાતા નથી; તે પ્રમાણે સર્વ દૃશ્ય વસ્તુઓમાં જે જ્ઞાનવડે ભેદ જણાતો નથી, તેજ જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આરસી જોવા જતાં જોનારનુંજ પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞેયને જોવા જતાં પ્રત્યેક વસ્તુમાં જ્ઞાતા પોતાનું સ્વરૂપજ જુએ છે. આજ સાત્ત્વિક જ્ઞાન મોક્ષલક્ષ્મીનું મંદિર છે. હવે તને રાજસ જ્ઞાનનાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળ. (૫૩૭)

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જ્ઞાન ભેદભાવથી સર્વ ભૂતોમાં નાના પ્રકારની ભિન્નતા જુએ છે, તે રાજસ જ્ઞાન છે એમ સમજ. (૨૧)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જે જ્ઞાન ભૂતમાત્રમાં ભેદભાવ માને છે તે રાજસ જ્ઞાન છે, એમ તું સમજ. એ રાજસ જ્ઞાનેજ ભૂતમાત્રમાં અનેકત્વ માની અયથાર્થતા પ્રાપ્ત કરી છે; અને જ્ઞાતાને ચાકડે ચઢાવી મૂક્યો છે. જે પ્રમાણે નિદ્રા સ્વસ્વરૂપ ઉપર પડદો નાખીને

સ્વપ્નની કષ્ટપ્રદ સ્થિતિ આણે છે તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનના મંદિરની ચારે તરફ મિથ્યા મોહનો પસારો કરી દઇ જે જ્ઞાન જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થામાં જીવને ફસાવે છે; નાના બાળકથી દાગીનાના રૂપમાં રહેલું સોનું જેમ ઓળખી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી નામ અને રૂપનીજ માત્ર પ્રતીતિ થાય છે અને અદ્વૈત છેટું રહી જાય છે; અજ્ઞાની મનુષ્ય ઘડા અને ગાગરને જોઈને જેમ મૂળ મૃત્તિકાને ઓળખી શકતો નથી; અથવા દીપકને જોવાથી જેમ માણસ અગ્નિનું ભાન ભૂલી જાય છે; કિંવા મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ વસ્ત્રનું નામ પડયા પછી તંતુને ઓળખી શકતો નથી; અથવા તેને પડદા-પરનાં ચિત્રો બતાવવામાં આવતાં તે પડદાને તો વિસરીજ જાય છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી ભૂતમાત્રને ભિન્ન ભિન્ન સમજી ઐક્યની ભાવના નાશ પામે છે; કાષ્ઠના ભિન્ન ભિન્ન આકાર પ્રમાણે અગ્નિના આકાર પણ જેમ ભિન્ન ભિન્ન બને છે; અથવા પુષ્પોના જૂદાપણાથી સુગંધ પણ જૂદી જૂદી પ્રતીત થાય છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ પાણીમાં પડ-વાથી ચંદ્રના ટુકડે ટુકડા થઇ ગયેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના પદાર્થોમાં તેમના વેષ ઇત્યાદિપરથી નાના મોટાનો જે ભેદ દેખાય છે, તેને જે ખરી ભિન્નતાજ માને છે; એવા જ્ઞાનને રાજસ જ્ઞાન કહે છે. હવે ગામ બહાર રહેતા ઢેડ-ચમારાદિનાં ઘરોમાં પેસી ન જવાય તેટલા માટે વટેમાર્ગુને પોકારીને કહેવું પડે છે; તે પ્રમાણે તામસ જ્ઞાનનાં લક્ષણો તને કહું છું, તે પરિપૂર્ણ લક્ષમાં રાખ. (૫૪૮)

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જ્ઞાન, એક શરીર અથવા ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિની પેલી તરફ કાંઇજ નથી, એમ જાણીને તેમાંજ (શરીર અને ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિમાં) આસક્ત થાય છે; અને જે અયુક્તિક, તાત્પર્યવિહીન તથા અલ્પ હોય છે, તેને તામસ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

ટીકાઃ—હે અર્જુન! જે જ્ઞાન, વિધિરૂપી વસ્ત્ર પહેર્યાવિનાજ સંચાર કરે છે તે નગ્ન હોવાથી 'શ્રુતિ' તેના તરફ પીઠ ફેરવી લે છે. ઇતર શાસ્ત્રોએ પણ તેને કલંકિત ઠરાવી તેની નિંદા કરીને મ્લેચ્છધ-ર્મરૂપી પર્વત તરફ જેને ફેંકી દીધું છે; જે જ્ઞાન તમોગુણરૂપી બ્ર-હ્મરાક્ષસનો સંચાર થવાથી ગાંડા જેવું થઇને ફરે છે; જે જ્ઞાન કોઈ-પણ સંબંધની અડચણ સમજતું નથી અને જે કોઈપણ પદાર્થનો

નિષેધ માનતું નથી; જે પ્રમાણે ઉજ્જડ ગામમાં છોડી મૂકવામાં આવેલાં કૂતરાં જે વસ્તુ મુખમાં સમાતી નથી અથવા જે ખાવાથી મુખ બળે, તેજ વસ્તુને છોડે છે અને બાકીની સર્વે વસ્તુઓ તેને ખરે છે; ઉંદર સોના જેવા પદાર્થોને ચોરી જવા છતાં પણ સારા કે માઠાનો ભેદ જાણતો નથી, અને માંસભક્ષક કાળા જાનવરનું માંસ છે કે ગોરાનું તે જોવા બેસી રહેતો નથી; કિંવા રાનમાં દાવાનળ સળગ્યા પછી તેને કોઇ પણ વાતનો વિચાર રહેતો નથી; અથવા પ્રાણી જીવંત છે કે મૃત છે તેનો વિચાર કર્યા વિના મક્ષિકા ફાવે તેનાપર બેસે છે; અરે કાગડો જે પ્રમાણે અન્ન ઓકેલું છે કિંવા પીરસેલું છે તે જાણતો નથી અથવા તાજું છે કે સડેલું છે તેનો વિચાર રાખતો નથી; તેજ પ્રમાણે જે જ્ઞાનવિષયોમાં વર્તતી વખતે નિષેધનો ત્યાગ અને વિધિનું આચરણ કરવાનું જાણતું નથી, પરંતુ જે પણ વસ્તુ દષ્ટિએ પડે તેનો ઉપભોગ કરે છે; અને સ્ત્રી હોય તો શિશ્નને તથા દ્રવ્ય હોય તો ઉદરને વહેંચી આપે છે; આ તીર્થનું ઉદક છે કે અપવિત્ર ઉદક છે તેની જેને ખબર હોતી નથી, પરંતુ તેથી તૃષાની શાંતિ થાય છે એટલુંજ જે જુએ છે; તેજ પ્રમાણે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને નિંદ્યાનિંદ્યનો વિચાર નહિ કરતાં જે જ્ઞાન મુખને ભાવે તેજ પવિત્ર સમજે છે; અને સ્ત્રીજાતિ જે છે તે સૌ ભોગ્ય છે એટલીજ વાત જાણીને તેની મિત્રતા કરવાને આતુર હોય છે; પોતાને જે મનુષ્ય ઉપયોગી હોય તેજ સગાં છે અને જેની સાથે દેહસંબંધ હોય તે સગાં નથી, એવું જે જ્ઞાન માને છે; મૃત્યુને મન સર્વ પદાર્થ ભક્ષ્ય વસ્તુઓજ છે અને અગ્નિને માટે સર્વ વસ્તુઓ કાષ્ઠવતજ છે; તે પ્રમાણે જેને જગતમાંનું સકળ ધન પોતાનુંજ લાગે છે, તે જ્ઞાન તામસ છે. આ પ્રમાણે સર્વ જગત ઉપભોગને માટેજ છે, એવી જે જ્ઞાનની સમજ છે તેને દેહભરણ સિવાય ઈતર પુરુષાર્થજ હોતો નથી. આકાશમાંથી પડેલાં પાણીને જેમ સમુદ્રમાંજ ભળવું પડે છે, તે પ્રમાણે તેની સર્વ ખટપટ માત્ર ઉદર ભરવાને માટેજ હોય છે. યથાશાસ્ત્ર અથવા નિષિદ્ધ આચરણ એજ સ્વર્ગ કિંવા નરકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, એ વિષે જે જ્ઞાન સર્વાંશે અજ્ઞાન હોય છે; દેહનો ટુકડો એજ આત્મા અને ઈશ્વર તે પથ્થરની પ્રતિમા, એથી આગળ જે જ્ઞાન વધેલું હોતું નથી; અને જે એમ કહે છે કે, આ શરીર પડતાંની સાથેજ આત્મા કર્મોસહિત નાશ પામે છે, તો પછી કર્મોનાં ફળો ભોગવવાને માટે કયા રૂપમાં આત્મા રહે છે? કિંવા આપણાં કરેલાં કર્મોનો સાક્ષી ઈશ્વર હોય

અને તેજ આ કર્મોનાં ફળો ભોગવાવતો હોય તો પછી દેવજ (મૂર્તિજ) વેચી માર્યો એટલે પત્યું. ગામમાંનો પ્રમુખ દેવકર્મને માટે શાસન કરે છે, એમ જો માનીએ તો પછી જે ડુંગરના પાષાણમાંથી મૂર્તિ બનાવવામાં આવી તે ડુંગર કેમ સ્વસ્થ રહે છે? આ પ્રમાણે કદાચિત્ દેવ છે એમ માને તોપણ તે પાષાણની પ્રતિમા છે એમ સમજે છે અને આત્મા એટલે દેહજ એમ માને છે. એ સિવાય પાપ અને પુણ્ય એ 'સબ જૂઠી બાત હૈ' એમ જે માને છે તથા અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાં જે પ્રમાણે તેની સન્મુખ આવતી સર્વ વસ્તુઓનું તે ભક્ષણ કરે છે; તે પ્રમાણે જે જે વસ્તુ ભોગવવાને મળે તેનો ઉપભોગ લેવામાંજ હિત છે, એમ જે સમજે છે; ચર્મચક્ષુવડે જે જે પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થાય અને ઇંદ્રિયોને જે વિષય આનંદદાયક લાગે તેજ સત્ય અને હિતકારક છે, એવો જેનો નિશ્ચય હોય છે; કિંબહુના, હે પાર્થ! આકાશમાં ધૂમ્રના ગોટા વ્યર્થ ફેલાય છે, તે પ્રમાણે જેની બુદ્ધિ વૃથાજ વૃદ્ધિગત થાય છે; બરૂમાંનો ગર્ભ સૂકો હોય કે લીલો હોય, તોપણ વધીને મોટો થયા છતાં કોઇ પણ પ્રકારના ઉપયોગમાં આવતો નથી; અથવા શેરડીને આવેલાં કણસલાં, નપુંસક મનુષ્ય, અથવા શુવેરનું વન એ સર્વ જે પ્રમાણે નિરુપયોગી હોય છે; અથવા બાળકનું મન જે પ્રમાણે ચંચળ હોય છે, કિંવા ચોરે ચોરીને આણેલું ધન જે પ્રમાણે છથીક વાપરી શકાતું નથી, અથવા બકરાને ગળે લટકતા આંચળ જે પ્રમાણે નિરુપયોગી હોય છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાન નિરર્થક અને અનિષ્ટકારક હોય છે તેને હું તામસ જ્ઞાન કહું છું. તેને જ્ઞાન શબ્દથી વર્ણવવાનું પ્રયોજન એ છે કે, મનુષ્ય જન્માંધ હોય તો તેની આંખનું વર્ણન કરતી વખતે 'ભાઇ સાહેબની આંખ મોટી છે' એમ વિરોધોક્તિથી કહે છે; કિંવા 'જુઓ તો ખરા! ફલાણાભાઈના કાન કેવા તીક્ષ્ણ છે!' એમ બધિરને માટે કહે છે, અથવા અપેય અને અપવિત્ર વસ્તુને આપણે પાન એવું વિશેષણ લગાડીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન એ આ તામસ જ્ઞાનનું વિશેષણ માત્રજ છે! અસ્તુ. કેટલું અધિક વર્ણન કરૂં? માટે એવા તામસ જ્ઞાનને જ્ઞાન ન સમજતાં સાક્ષાત્ તમોગુણજ જાણવો. આ પ્રમાણે હે શ્રોતાશ્રેષ્ઠ! ત્રણ ગુણોથી ભેદને પ્રાપ્ત થયેલું જે જ્ઞાન તેનાં યથાર્થ લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. હે ધનુર્ધર! હવે આજ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનના પ્રકાશથી કર્તાની ક્રિયા પ્રકટ થાય છે; માટે વહેતા પાણીના જેમ વિભાગ થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનના ત્રણ ભાગોવડે કર્મ પણ

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં થાય છે. હવે જ્ઞાનના અનુરોધથી જે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ થાય છે તેમાંનાં સાત્ત્વિક કર્મનાં લક્ષણો પ્રથમ સાંભળ. (૫૯૪)

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

શ્લોકાર્થઃ—ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં જે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગપૂર્વક રાગદ્વેષરહિત કરવામાં આવે છે, તેને સાત્ત્વિક કર્મ કહેવામાં આવે છે. (૨૩)

ટીકાઃ—પતિવ્રતા જેમ પ્રિય પતિને આલિંગન દે છે; તે પ્રમાણે પોતાના અધિકારાનુરૂપ જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મ, શ્યામવર્ણનાં શરીરને ચંદન અને સ્ત્રીનાં નેત્રને અંજન શોભા આપે છે, તે પ્રમાણે ભૂષણાવહ થઇ રહે છે. એવાં નિત્ય કર્મ કરવામાં આવતાં હોય અને તેમાં નૈમિત્તિક કર્મોનો ઉમેરો થાય એટલે જાણે સુવર્ણને સુગંધની પ્રાપ્તિ થઇ રહે છે. જે પ્રમાણે તન, મન અને ધનથી માતા બાળકનું રક્ષણ કર છે, તોપણ તેને કદી કંટાળો આવતો નથી; તે પ્રમાણે જે સર્વ ભાવોવડે કર્મનું અનુમાન ફલેચ્છા ત્યજીને કરે છે અને સર્વ કર્મો બ્રહ્માર્પણ કરે છે; અને જે પ્રમાણે પતિવ્રતાના મનમાં પોતાના પ્રિય પતિ જમવા બેસતાં પોતાને માટે ભોજન અવશિષ્ટ રહેશે કે નહિ એવી કલ્પના પણ આવતી નથી; તે પ્રમાણે પોતાને ઘેર સાધુજન આવતાં તેનાં આદરાતિથ્યમાં સમય વ્યતીત થઇ જાય અને કર્મ કરવાનાં રહી જાય, તોપણ જે તેને માટે ખેદ કરતો નથી અને ક્રોધિત થતો નથી; અને કર્મ બની આવે તો જે ફૂલાઈ જતો નથી; આ યુક્તિથી જે કર્મ થાય છે, તેને હે અર્જુન! સાત્ત્વિક કર્મ કહેવામાં આવે છે. હવે રાજસ કર્મનું સ્વરૂપ તને કહી સંભળાવું છું તે સાંભળવામાં વિલંબ કરીશ નહિ. (૫૯૪)

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते वहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પરંતુ જે કર્મ ફળની ઇચ્છા રાખીને કિંવા અહંકારપૂર્વક, અને પુષ્કળ આયાસથી કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ કર્મ કહેવામાં આવે છે. (૨૪)

ટીકાઃ—મૂર્ખ માણસ જેમ ઘરમાં માતપિતાની સાથે સંભાષણ નહિ કરતાં બહારના લોકોનું આદરાતિથ્ય કરે છે; કિંવા જે તુલસીને

છોડની ઉપર દૂરથી પાણીનું બિંદુ નાખતો નથી, પરંતુ દ્રાક્ષના વેલાને દૂધનું સિંચન કરે છે, તે પ્રમાણે આવશ્યક નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવાને માટે જે બેઠેલો ઉઠીને ઉભો થતો નથી; અને કામ્ય કર્મ કરવામા દેહોત્સર્ગ થઈ જાય તોપણ જાણે કાંઇજ થયું નથી એમ માને છે, અરે, પૈસા દોઢા બમણા થતા હોય તેવા વ્યાપારમાં દ્રવ્ય રોકતાં જેમ કોઇ પાછું વાળીને જોતું નથી, અને જમીનમાં ધાન્ય વાવતાં વાવતાં ગમે તેટલુ વાવે તોપણ જે ધરાતો નથી, કિંવા પારસમણિ હાથમાં આવતા લોખંડનું સુવર્ણ બનાવવાને માટે જેમ તૈયાર સુવર્ણને વેચીને લોખંડ ખરીદે છે, તેજ પ્રમાણે ફલાશા ધારણ કરી કઠિન કામ્ય કર્મો પુષ્કળ કરે છે તોપણ તે હજુ થોડાજ થયાં છે એમ જે માને છે; અને કરેલા કર્મોની પોતાનેજ મુખે પ્રશંસા કરીને કર્મોની વાનગી ચારે તરફ વહેંચતો ફરે છે, આ રીતે મનમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયા પછી તે પિતા અને ગુરુને માનતો નથી જે પ્રમાણે કાળજ્વર કોઇ પણ ઔષધના પરવા રાખતો નથી, તે પ્રમાણે અહંકારયુક્ત થઇને તથા ફળ પર નજર રાખીને આગ્રહથી જે જે કર્મો કરે છે, પરંતુ નટનો શ્રમ [illegible] કેવળ ઉદરભરણમાત્ર ઉપયોગી હોય છે, તે પ્રમાણે અતિકષ્ટથી [illegible] કરવા છતા તેને અન્ય કાંઇ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે પ્રમાણે ઉંદર [illegible] કાણાને માટે આખો ડુંગર ખોતરી નાખે છે, અથવા શેવાળની [illegible] કરવાને માટે દેડકો આખો સમુદ્ર ડહોળી મારે છે; ભિક્ષા [illegible] અન્ય કંઇ લાભ ન હોવા છતા પણ ગારુડી જે પ્રમાણે સર્પનો [illegible] ઉપાડે છે, તેમ આવા લોકોને ખટપટજ પ્રિય હોય છે. અસ્તુ. [illegible] પરમાણુની આશાને માટે ઉધઈ જેમ પાતાળપર્યંત જમીન ખોદી [illegible] છે, તે પ્રમાણે સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિને માટે તે પુષ્કળ શ્રમ કરે [illegible] પ્રમાણે પ્રચંડ મહેનતથી કરવામા જે કામ્ય કર્મ તેને રાજસ કર્મ [illegible] કહે છે હવે તામસ કર્મના લક્ષણો કહુ છું, તે સાંભળ. (૬૧૦)

अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

શ્લોકાર્થ —પરિણામ, હાનિ, હિંસા અને પોતાનું સામર્થ્ય, તે લક્ષ ન આપતા મોહથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે [illegible] કર્મ કહેવાય છે. (૨૫)

ટીકા.—તામસ કર્મ નિંદાનાં ઠામ (પાપમય) ઘરજ હોય [illegible] જેથી નિષેધના જન્મનું સાર્થક્ય થયું છે. જે કર્મ કરવા-

થી કાંઈ પણ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી; જે પ્રમાણે પાણીપર રેખા કાઢવા
માં આવે તો તે વ્યર્થ છે, કિંવા ચોખ્ખી છાશને વલોવવાથી જેમ
નવનીત પ્રાપ્ત થતું નથી; કિંવા સોનીની ભઠ્ઠીમાંની રાખ સિવાય ઇતર
રાખ ફુંકવાથી જેમ રાખ સિવાય ઈતર સુવર્ણની રજ પણ પ્રાપ્ત થતી
નથી; અથવા ઘાણીમાં રેતી પૂરવાથી તેમાંથી તેલ અથવા ખોળ એ
બેમાંથી એકેની પ્રાપ્તિ થતી નથી; અથવા ભૂસાને ઉપણવાથી કિંવા
આકાશમાં શરવૃષ્ટિ કર્યા કરવાથી અથવા પવનને પકડવાને માટે ફાંસો
બનાવી મૂકવાથી, કાંઇ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી; તે પ્રમાણે જે કર્મ કરતા
છતાં નિષ્ફળ જાય છે, નરદેહ સમાન અમૂલ્ય વસ્તુ તથા સંપત્તિ પણ
ખર્ચવા છતાં જે કર્મ કરવાથી ઉલટું દુઃખજ થાય છે; જે પ્રમાણે
કમળને કાઢવાને માટે તેનાપર કાંટાવાળો ફાંદો નાખીને ખેંચતાં આપ-
ણને પણ શ્રમ થાય છે અને કમળનો પણ નાશ થાય છે; કિંવા પતંગ
જે પ્રમાણે દીપકની સ્પર્ધા કરીને તેનાપર ઝડપ મારવાથી પોતે નાશ
પામીને દીપકને પણ ઓલવી નાખે છે, તે પ્રમાણે જે કર્મથી પોતાનું
સર્વસ્વ નિરર્થક ઘસડાઇ જઇ, દેહને પણ શ્રમ પહોંચે અને અન્યનું
પણ અહિત થાય છે; જેમ મક્ષિકા પોતે પણ માણસના ઉદરમાં જઈને
મૃત્યુ પામે છે અને તેને પણ વમન કરાવીને ક્ષીણ કરે છે; જે કર્મ
સર્વ પ્રકારે દોષ અને નુકસાનથી ભરેલું હોય છે, વળી તે કર્મ કર-
વાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે કે નહિ એવો વિચાર કર્યા વિનાજ જે
કર્મ કરવામાં આવે છે; મારો પ્રયત્ન કેવડો મોટો છે અને તે કરવાથી
શું પરિણામ થશે, આ વિચારને અવિવેકના પગની નીચે ચગદી નાખીને
જે કર્મ અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે કર્મ તામસિક છે. અગ્નિ
જે વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને બાળીને આગળ ફેલાય છે, અથવા
સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડીને આગળ વધે છે, તો પછી નાની કિંવા
મોટી વસ્તુનો વિચાર ન કરતાં સર્વ વસ્તુઓને પોતાના સપાટામાં
લઇ લે છે, તે પ્રમાણે જે કર્મ યોગ્યાયોગ્યને સમાન ગણી સ્વધર્મ કે
પરધર્મનો કશોજ ભેદ રહેવા દેતું નથી, તે તામસ કર્મ છે એમ તું
સમજ. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! ગુણની ભિન્નતાથી કર્મ ત્રણ પ્રકાર-
નાં થયાં, તે તને દૃષ્ટાંતસહિત સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યાં. હવે આ કર્મનું
અભિમાન રાખી તેનું આચરણ કરનાર જે જીવ, તે પણ એના યોગથી
ત્રણ પ્રકારનો થયો છે. જે પ્રમાણે એકજ પુરુષપર બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ,
વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ, એ ચાર આશ્રમના યોગથી ચાર અવસ્થા
દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મના ભેદથી કર્તાને પણ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત

થાય છે. એ ત્રણ પૈકી સાત્ત્વિક અવસ્થાનું પ્રથમ વર્ણન કરૂં છું, તે પૂર્ણ લક્ષ દઈને સાંભળ. (૬૩૦)

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ સંગનો પરિત્યાગી, નિરહંકાર, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત અને કાર્યની સિદ્ધિ કિંવા અસિદ્ધિથી વિકાર ન પામનારને સાત્ત્વિક કર્તા કહેવામાં આવે છે. (૨૬)

ટીકા—જે પ્રમાણે મલય પર્વતમાંના ચંદનવૃક્ષની શાખા ફળની આશા ન રાખતાં સીધી વધી જાય છે, કિંવા નાગરવેલને ફળ આવતાં નથી તોપણ તે ઉપયોગી હોય છે; તે પ્રમાણે જે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનાં ફળની અપેક્ષા ન રાખતાં તેનું આચરણ કરે છે, તેને ફળશૂન્ય કહીશ મા, કારણ કે તે કર્મને કદી પણ વિફલતા પ્રાપ્ત થતી નથી. હે અર્જુન! જે પોતેજ ફળરૂપ છે તેને ફળ ક્યાંથી આવશે? સાત્ત્વિક કર્તા આદરપૂર્વક કર્મો કરે છે. પરંતુ જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં મેઘસમુદાય જરા પણ ગર્જના ન કરતાં ધોધમાર વૃષ્ટિ કરે છે, તે પ્રમાણે તે કર્તૃત્વાભિમાનનો સ્પર્શ થવા દેતો નથી. પરમાત્માને અર્પણ કરવાને યોગ્ય કર્મો કરવાને માટે તે કાળની મર્યાદા ન છોડતાં દેહશુદ્ધિ સાધીને કર્મની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય શાસ્ત્રરૂપી દીપકના પ્રકાશવડે કરે છે. ઇંદ્રિયો અને વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરી તે ચિત્તને ફળ તરફ જવા દેતો નથી અને નિયમની બેડી તેના પગમાં રાખે છે. એ ધોરણ સાચવી રાખવાને માટે ઉત્તમ પ્રકારનું ધૈર્ય પોતામાં રહે એટલા માટે પોતાના મનમાં જે નિરંતર ચિંતા ધરે છે, અને આત્માની પ્રાપ્તિના હેતુથીજ પ્રાપ્ત કર્મ કરતો હોવા છતાં જે દેહસુખની દરકાર રાખતો નથી, તે આલસ્ય અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરે છે અને તેને ક્ષુધાની પણ સ્મૃતિ રહેતી નથી; અને જેમ જેમ શરીરસુખ કમી થતું જાય છે, તેમ તેમ સુવર્ણને જે પ્રમાણે આંચ દેવામાં આવતાં તે વજન કમી ઉતરે છે, પણ કસમાં વધે છે; તે શરીરથી દુર્બળ હોવા છતાં કર્મ કરવાપ્રત્યે નાના પ્રકારે અધિકાધિક ઉત્સાહ ધારણ કરે છે. કેમકે જ્યાં ખરેખરી પ્રીતિ હોય છે, ત્યાં જીવિતને પણ તુચ્છ ગણવામાં આવે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી જ્યારે અગ્નિમાં ભુસકો મારે છે ત્યારે શું તેને ખેદ થાય છે? તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! આત્મા જેવી પ્રિય વસ્તુને માટે જેના મનમાં ઇચ્છા થઈ છે, તેના શરીરપર કષ્ટ

છે; ધંતુરાના ફળના ગર્ભમાં જેમ ઝેરી બીજ અને બહાર કાંટા હોય છે, તે પ્રમાણે જે શુચિત્વના સંબંધમાં અંતર્બાહ્ય દરિદ્રી હોય છે; અને હે અર્જુન ! કરેલા કર્મની ફળપ્રાપ્તિ થાય તો આનંદના આવેશમાં આવી જગતના લોકો તુચ્છ ગણે છે; અથવા આરંભેલું કર્મ સિદ્ધ ન થાય તો શોકથી તે કર્મને તે ધિક્કારે છે; કર્મના સંબંધમાં જેની જેની વર્તણૂક આ પ્રકારની હોય તેને રાજસ કર્તા કહેવામાં આવે છે. હવે અધમ કર્મોની ખાણરૂપ જે તામસ કર્તા, તેનાં લક્ષણો કહું છું. (૬૬૨)

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અજિતેંદ્રિય, મૂર્ખ, ઉન્મત્ત, કપટી, પરોત્કર્ષને સહન ન કરનાર, આળસુ, ખિન્ન ચિત્તવાળો અને દીર્ઘસૂત્રી, એવા કર્તાને તામસ કર્તા કહેવામાં આવે છે. (૨૮)

ટીકાઃ—પોતાની સમક્ષ આવતી વસ્તુઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે એ વાત જેમ અગ્નિ જાણતો નથી; અથવા પોતાની ધારથી અન્યના પ્રાણ જાય છે તેની શસ્ત્રને ખબર હોતી નથી; કિંવા પોતાનાથી અન્યનો નાશ શી રીતે થાય છે તે વાત જેમ હળાહળ વિષ જાણતું નથી; તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! જે ક્રિયાથી પોતાનો અને અન્યનો નાશ થાય તે કરવાને જે પ્રવૃત્ત થાય છે; તે કર્તા તામસ છે. જેમ વંટોળીઓ ઉપડતાં પવન ફાવે તેમ વાય છે, તે પ્રમાણે જે કર્મ કરતી વખત પોતે કેવું આચરણ કરી રહ્યો છે તે તરફ લક્ષ આપતો નથી; અને જેની કૃતિ અને ઇચ્છાનો કાંઇ ઢંગધડો હોતો નથી; આવા તામસ કર્તાની સમક્ષ ગાંડો પણ હાર ખાઇ જાય છે. જેમ બળદની સ્કંધ આગળ બગાઈઓ ચિવટપણે ચોંટી રહે છે; તેમ જે ઇંદ્રિયો-એ આપેલા ભોગ ભોગવીને પોતાના જીવિતનું રક્ષણ કરે છે; જે પ્રમાણે નાનાં બાળકને હસવામાં અને રોવામાં વાર લાગતી નથી, તે પ્રમાણે જેની કૃતિમાં કશો ઢંગધડો હોતો નથી; પ્રકૃતિને સ્વાધીન હોવાથી શું કરવું અને શું ન કરવું એ વિષે જેને જ્ઞાન હોતું નથી; અને કચરાથી જેમ ઉકરડો ફૂલે છે તે પ્રમાણે જે કુકર્મથી ગર્વના આવેશમાં આવી ઈશ્વરને પણ નમતો નથી અને તોરમાં ડુંગરને પણ તુચ્છ ગણે છે; અને જેનું મન કપટી છે; જેનું આચરણ ચોરટું હોઈને ઉપર ઉપરથી સારૂં દેખાવા છતાં અંતરમાં અન્યનો ઘાત કરવાનો હેતુ હોય છે; જેની દૃષ્ટિ કેવળ વેશ્યા જેવી અન્યનું સર્વસ્વ

હરણ કરવાની હોય છે; કિંબહુના, જેનું સર્વાંગ કપટથીજ પરિપૂર્ણ હોય અને જેનું જીવન જુગારાદિ ખરાબ કર્મોનુંજ પિયેર હોય છે; તેની પ્રસન્નતા તો કેવળ અભિલાષારૂપી ભીલોનું ગામજ સમજી લેવું; માટે તે વાટે તો કોઇએ જવુંજ નહિ. અન્યનો ઉત્કર્ષ થયેલો જોઈ જેના મનમાં વૈર ઉત્પન્ન થાય છે, દૂધમાં મીઠું ભળવાથી જેમ તે પીવાને અયોગ્ય બને છે; અથવા શીતળ પદાર્થ અગ્નિમાં નાખવામાં આવે તો અગ્નિ ઉલટો વિશેષ પ્રજ્વલિત થાય છે; કિંવા હે અર્જુન! ગમે તેવો ઉત્તમોત્તમ પદાર્થ હોય, પરંતુ તે ઉદરમાં ગયો એટલે જેમ તેનો મળજ થાય છે; તે પ્રમાણે અન્યનું કલ્યાણ થયેલું જોયું કિંવા સાંભળ્યું કે તે તેનાથી સહન થઇ શકતું નથી અને તે ઉલટો તેની નિંદા કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. સર્પને દૂધનું પાન કરાવવામાં આવે તોપણ તેના શરીરમાં તો તે વિષજ બની જાય છે, તે પ્રમાણે અન્યના ગુણ સાંભળીને પણ તે તેને દુર્ગુણજ માને છે; અને જેના યોગથી ઇહલોકમાં કીર્તિ વધી પરલોકપ્રાપ્તિ થાય એવું કૃત્ય જે સમયે મળે, તે સમયે તેને નિદ્રા આવે છે અને ખરાબ કર્મ કરવું હોય તે વખતે નિદ્રા ઋતુપ્રાપ્ત સ્ત્રીની પેઠે દૂર જઇને ઉભી રહે છે; દ્રાક્ષ કિંવા કેરીની મોસમમાં જે પ્રમાણે કાગડાને મુખરોગ થાય છે કિંવા જે પ્રમાણે દિવસના સમયે ઘુવડની આંખ બંધ થાય છે; તે પ્રમાણે કલ્યાણ સાધવાનો સમય આવતાં અર્થાત્ સત્સંગ કિંવા સચ્છાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનાપર આલસ્યનો ડુંગર આવી પડે છે અને કુકર્મો કરતી વખત તેજ આલસ્ય તેનો આજ્ઞાધીન સેવક બની જાય છે; જે પ્રમાણે સમુદ્રના ઉદરમાં નિરંતર વડવાનળ પ્રજ્વલે છે, તે પ્રમાણે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પરોત્કર્ષ સહન ન થઈ શકવાથી સદા ખેદ રહે છે. જે પ્રમાણે લીંડીના અગ્નિમાં ધૂમ્ર અવશ્ય હોય છે, કિંવા અપાનદ્વારથી નીકળતો વાયુ જે પ્રમાણે દુર્ગંધયુક્ત હોય છે; તે પ્રમાણે જન્મભર જેના ચિત્તમાં વિષાદ તો સંલગ્નજ હોય છે, અને હે અર્જુન! કલ્પાંત વ્યતીત થઈ ગયા પછી પણ લાભ થશે એવી કલ્પનાથી જે વ્યાપારનો આરંભ કરે છે; અરે જગતના લોકો જે વ્યાપાર કરતા નથી તે કરવાની ઇચ્છા ધરી જે કર્મ કરે છે, પરંતુ જેના યોગથી તૃણનો પણ લાભ તેને થતો નથી આવો જે જગતમાં મૂર્તિમંત પાપરાશિજ છે, તે નિઃસંશય તામસ કર્તા છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! તને કર્મ, કર્તા અને જ્ઞાન, એ ત્રણેનાં ત્રિવિધ લક્ષણો કહી સંભળાવ્યાં (૬૯૯)

**बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥**

શ્લોકાર્થઃ—હે ધનંજય! ગુણના યોગથી થયેલા બુદ્ધિના અને ધૈર્યના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કાંઇ પણ બાકી ન રાખતાં તને જૂદા જૂદા કહું છું તે સાંભળ. (૨૯)

ટીકાઃ—હવે અજ્ઞાનરૂપી ગ્રામમાં મોહરૂપી વસ્ત્ર પરિધાન કરેલી અને સંશયરૂપી અલંકારો ધારણ કરેલી, જે બુદ્ધિરૂપી આરસી છે; તેમાં આત્મનિશ્ચયની સુંદરતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે બુદ્ધિના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. હે અર્જુન! આ સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણે જગતની કયી વસ્તુના ત્રણ પ્રકાર કર્યા નથી? જેના ગર્ભમાં અગ્નિ ન હોય એવું કયું કાષ્ઠ આ જગતમાં વિદ્યમાન છે? તે પ્રમાણે, જેના ત્રણ પ્રકાર ન હોય એવી કયી વસ્તુ આ જગતમાં છે? આ ત્રણ ગુણોએ બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર કર્યા છે, તેમ ધૃતિના પણ ત્રણ પ્રકાર કર્યા છે. તે ભિન્ન ભિન્ન ભેદ તેનાં ચિહ્નોસહિત વિસ્તારપૂર્વક કહું છું; પરંતુ હે ધનંજય! પ્રથમ બુદ્ધિનાં લક્ષણો કહું છું. હે સુભટ! મનુષ્યને આ સંસારમાં આવવાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, એવા ત્રણ માર્ગ છે. એ ત્રણ માર્ગ નિષ્કામ, કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે; અને પ્રાણીમાત્રને એનાદ્વારા સંસારભય પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૯૮)

**प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥**

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ (કર્મમાર્ગ) અને નિવૃત્તિ (સંન્યાસમાર્ગ) જાણે છે તેને સાત્ત્વિક બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. (૩૦)

ટીકા.—એટલા માટે ઇહલોકમાં અધિકારને અનુસરતું અને વિધિમાર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલું જે નિત્ય કર્મ, તેજ માત્ર ઉત્તમ છે. એ નિત્યકર્મ આત્મપ્રાપ્તિરૂપી ફળપર દૃષ્ટિ રાખી, તૃષાતુર જેમ અતિ આદરથી પાણી પીએ છે, તે પ્રમાણે કરવાં. આવી રીતે કરવાથી તે કર્મ દુસ્તર જન્મભયમાંથી મુક્ત કરે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ સુલભ કરી આપે છે. તે સંસારભયમાંથી મુક્ત થાય છે અને આ આચરણથી મુમુક્ષુત્વની ભૂમિકાપર આવી પહોંચે છે; માટે જે બુદ્ધિ તેના આચરણવિષે નિશ્ચય કરે છે તેને માટે મોક્ષપ્રાપ્તિ તૈયારજ હોય છે; માટે નિવૃત્તિના પાયાપર ઇમારત ઉભી કરવામાં આવી છે, તેમાં પ્રવેશ શામાટે ન કરવો?

તૃષાક્રાંત મનુષ્યને પાણીની પ્રાપ્તિ થવાથી, પૂરમાં પડેલા મનુષ્યને તરવાં આવડતું હોવાથી અને અંધકારમાં સૂર્યપ્રકાશની સહાય મળવાથી જે પ્રમાણે ભયની નિવૃત્તિ થાય છે; તેમજ પથ્યની સાથે ઔષધનું સેવન કરવાથી જેમ રોગગ્રસ્ત મનુષ્ય બચે છે; કિંવા મત્સ્યને પાણીનો આશ્રય મળવાથી તે મરણના ભયમાંથી અવશ્ય છૂટે છે; તે પ્રમાણે આ નિત્યકર્મનું આચરણ કરવાથી અવશ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છેજ. આ નિત્યકર્મ કરવા તરફ જે બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ખરેખર આચરવા યોગ્ય નહિ એવાં જે કામ્યાદિક સંસારભય આપનારાં કર્મ, કે જેનાપર નિષિદ્ધતાનો સિક્કો પડેલો છે, તે અનાચરણીય અને જન્મમરણમાં નાખનારાં અધમ કર્મો તરફથી જે પોતાની પ્રવૃત્તિને પાછી હઠાવે છે; તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે. જેમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી; ઉંડા પાણીમાં ભુસ્કો મારી શકાતો નથી; ફુંફાડા મારતા નાગ ઉપર હાથ નાખી શકાતો નથી; તપીને લાલચોળ થયેલા લોઢાના સાંણસાને હસ્તવડે ગ્રહણ કરી શકાતો નથી અને જેમ વ્યાઘ્રની ગુફામાં જઇ શકાતું નથી; તે પ્રમાણે નિષિદ્ધ કર્મને જોતાંજ જે બુદ્ધિમાં નિઃસંશય ભયનો સંચાર થાય છે; વિષ નાખીને તૈયાર કરેલું અન્ન સેવન કરવાથી જે પ્રમાણે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ કરવાથી જન્મમૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે; એમ સમજી જે બુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરે છે; રત્નપરીક્ષક જે પ્રમાણે ખરાખોટા રત્નનો નિર્ણય કરે છે; તે પ્રમાણે જે કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરી શકે છે; જે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો નિર્ણય કરે છે; તેમજ જે બુદ્ધિ ઉત્તમ અને અધમ કાર્યને તરત સમજી જાય છે; તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે એમ તું સમજ. (૭૧૭)

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

શ્લોકાર્થઃ—અને જે બુદ્ધિના યોગથી જીવ ધર્મ અને અધર્મ તથા કર્તવ્યાકર્તવ્યને યથાર્થ રીતે જાણી શકતો નથી, તે રાજસ બુદ્ધિ છે.

ટીકાઃ—બગલાના ગ્રામમાં (વિવેક નહિ હોવાથી) જે પ્રમાણે દૂધપાણી ભળેલાંજ લેવામાં આવે છે; કિંવા અંધ જે પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિમાં ભેદ જાણતો નથી; કિંવા જે ભ્રમર અતિ કોમળ પુષ્પનું સેવન કરી શકે છે, તેજ કઠિન કાષ્ઠ પણ કોરે છે, તેથી કાંઇ તેનું ભ્રમરત્વ નષ્ટ થતું નથી; તે પ્રમાણે જે બુદ્ધિ ધર્માધર્મ અને કાર્યાકાર્યને સમજ્યા વિનાજ તેનું આચરણ કરે છે; તે બુદ્ધિ રાજસી છે.

અરે, પરીક્ષા કર્યા સિવાય મોતી લેવામાં આવે તો કદાચજ સારાં આવશે, પરંતુ ખરાબ મળશે એ વાત તો નિશ્ચિતજ હોય છે; તે પ્રમાણે એવી બુદ્ધિવાળાથી નિષિદ્ધ કર્મ સહજે ન થાય તો સુભાગ્ય! બાકી જે બુદ્ધિ સારાં અને માઠાં કર્મો સરખાંજ માને છે; તે જેમ કોઇ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના સર્વ સમાજને નિમંત્રણ કરે અને હલકા લોકોથી તેનું આંગણું ભરાઇ જાય તેના જેવુંજ છે. આ પ્રમાણે સારાં અને માઠાં કર્મોવિષે જે બુદ્ધિ અંધ હોય છે તે રાજસ બુદ્ધિ કહેવાય છે.

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

શ્લોકાર્થ.—હે પાર્થ! તમોગુણથી વ્યાપ્ત એવી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માનનારી અને અર્થનો અનર્થ કરનારી હોય છે, તે તામસ બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૩૨)

ટીકા:—અને રાજમાર્ગને ચોર જેમ આડવાટ માને છે, કિંવા રાક્ષસ જેમ રાત્રિમાં દિવસ માને છે, અથવા દ્રવ્યનો ભંડાર જેમ ભાગ્યહીનને કોલસાની ખાણ જેવો ભાસે છે, અથવા પાસે ધન છતાં પણ લોભીઆને ન હોવા જેવું લાગે છે; તે પ્રમાણે ધર્મમાર્ગનું આચરણ કરવું જે બુદ્ધિને પાપમય લાગે છે અને ખરી વાત ખોટી ભાસે છે; જે બુદ્ધિ શાસ્ત્રનો ખરો અર્થ મૂકી દઇને વિપરીતજ અર્થ કરે છે અને જે સર્વ ગુણોને દોષજ માને છે; કિંબહુના! શ્રુતિને જે વાત માન્ય હોય તે પણ જે બુદ્ધિને વિપરીત લાગે છે; તેને તામસી બુદ્ધિ કહેવી. જેમ રાતને સિદ્ધ કરવા માટે કાંઇ ધર્મશાસ્ત્રની આવશ્યકતા હોતી નથી તેમ તે બુદ્ધિને, હે અર્જુન! કોઇને પણ પૂછ્યા વિના બેશક તામસી કહેવી. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! તને બુદ્ધિના ત્રણ ભેદ સ્પષ્ટ કરીને કહી બતાવ્યા. હવે, આજ બુદ્ધિવડે જ્યારે કર્મનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, ત્યારે જે ધીરજ ઉપજે છે; તે ધીરજ પણ ત્રણ પ્રકારની છે; તેનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું, તે પ્રતિ લક્ષ આપ.

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ! જે એકનિષ્ઠ ધૈર્યવડે મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોની ક્રિયાને શાંતિપૂર્વક કરે છે, તે સાત્વિક ધૈર્ય છે.(૩૩)

ટીકા:—સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ ચોરી અને અંધકાર નાશ

પામે છે; રાજાજ્ઞા થતાંની સાથેજ કુવ્યવહાર બંધ પડે છે; પ[illegible] જોરથી વાવા લાગે એટલે મેઘ પોતાની ગર્જનાસહિત નાશ પામે[illegible] અગસ્ત્ય ઋષિનાં દર્શન થતાંજ સમુદ્રની ગર્જના બંધ પડે છે; ચંદ્રો[illegible]દય થતાંજ સૂર્યવિકાસિની કમલિની આપોઆપ બીડાય છે; અથ[illegible] ગર્જના કરીને સિંહ આગળ આવતાં મદોન્મત્ત હાથીને પણ ઉં[illegible] કેલો પગ નીચે મૂકવાનું સૂઝતું નથી; તે પ્રમાણે જે સાત્વિક ધૈ[illegible] ઉત્પન્ન થતાં મન અને પ્રાણના વ્યાપાર જ્યાંના ત્યાં આપોઆપ[illegible] બંધ પડે છે; અને હે અર્જુન! ઇંદ્રિયોનો વિષયોપ્રત્યેનો સ્નેહ આપે[illegible] આપજ છૂટી જઇને તે ગભરાઇને પોતાની માતા જે મન તેન[illegible] ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે; જે ધૈર્ય ઊર્ધ્વ અને અધોવાયુના માર્ગને બં[illegible] કરીને નવે પ્રકારના વાયુઓસહિત સુષુમ્ણા નાડીમાં પેસી લય [illegible] અને મન સંકલ્પવિકલ્પરૂપી અંતરાયો તોડી નાખીને બુદ્ધિની પાછ[illegible] જઇ બેસે છે; આ પ્રમાણે જે ધૈર્યરાજ મન, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોન[illegible] સ્વકીય ચેષ્ટા બંધ પાડે છે; અને તેઓને ધ્યાનની અાંતરકોટડીમ[illegible] યુક્તિથી ગાંધી રાખે છે; તથા ચક્રવર્તી પરમાત્માના તાબામાં તેને સોંપે ત્યાંસુધી તેની પાસેથી લાંચ ન લેતાં તેને જે ધૈર્યરાજ છોડતે નથી; તે ધૈર્ય, લક્ષ્મીપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે, સા[illegible]ત્વિક ધૈર્ય છે એમ તું સમજ. (૭૪૪)

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! જે ધૈર્યવડે મનુષ્ય ધર્મ, કામ અને અર્થ, એ ત્રણજ પુરુષાર્થ કરે છે અને તે તે પુરુષાર્થના આચર[illegible] સમયે ફળની ઇચ્છા રાખે છે, તે ધૈર્ય રાજસ છે. (૩૪)

ટીકાઃ—અને જે પોતાને શરીર માનીને ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ ઉપાયવડે સ્વર્ગ અને સંસારમાંજ આનંદપૂર્વક વાસ કરે છે, મનોરથસાગરમાં ધર્માર્થકામરૂપી નૌકાપર જે ધૈર્યથી વ્યાપાર કરે છે, અને કર્મરૂપી ભંડોળ રોકવાથી ચારગણો ફાયદો આપે છે એમ માનીને જે ધૈર્યથી સાહસકર્મ કરે છે; તે ધૈર્યને હે અર્જુન રાજસ ધૈર્ય કહેવામાં આવે છે. હવે ત્રીજા તામસ ધૈર્યનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. ([illegible])

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! જે ધૈર્યના યોગથી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિદ્રા, ત્રાસ, શોક, ખેદ અને મદનો ત્યાગ કરતો નથી, તે ધૈર્ય તામસ છે.

ટીકાઃ—કોલસા જેમ શ્યામવર્ણનાજ બનેલા હોય છે, તેમજ જે ધૈર્ય સર્વ નીચ ગુણોથીજ બનેલું છે; તેનું વર્ણન સાંભળો. પ્રાકૃત અને હીન વસ્તુને પણ ગુણ એવું મોટું નામ આપવાનું પ્રયોજન શું? એવી શંકા આવે તો તેનું નિવારણ એ છે કે, રાક્ષસને પણ પુણ્યજન કહેવામાં નથી આવતા કે! સર્વ ગ્રહોમાં જે અંગારાવત્ તાપ આપનાર ગ્રહ છે તેને પણ મંગળ કહેવામાં નથી આવતો કે? તે પ્રમાણે તમોગુણને પણ સાધારણ રીતે ગુણ કહેવામાં આવેલ છે. હે સુભટ અર્જુન! સર્વ દોષોનું વસતિસ્થાન જે તમોગુણ, તેનીજ જે નરની મૂર્તિ બનેલી છે; જે પ્રમાણે પાપનું પોષણ કરવાથી દુઃખ કદી છોડતાં નથી, અને તે પ્રમાણે તે આલસ્યને પોતાની સોડમાંજ રાખે છે માટે નિદ્રા તેને કદી છોડતી નથી, અને જે પ્રમાણે પાષાણની કઠિનતા કદી મટતી નથી, તે પ્રમાણે દેહરૂપી દ્રવ્યપર તેની અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી તેને ભય તો કદી છોડતોજ નથી. કૃતઘ્ન મનુષ્યોનાં પાપનું ક્ષાલન કરવાને ગમે તેટલી ખટપટ કરવામાં આવે તોપણ જેમ તે ધોવાતાં નથી, તે પ્રમાણે પદાર્થમાત્રના પર પ્રીતિ રાખવાથી તે શોકનું પણ નિવાસસ્થાનજ બને છે; અને રાત્રિદિવસ પોતાના જીવની સાથે અસંતોષ બાંધી મૂકેલો હોવાથી વિષાદે પણ તેની સાથે મૈત્રી કરી હોય છે. લસણની ગંધ જેમ તેનાથી દૂર થતી નથી, કિંવા કુપથ્ય કરનારને જેમ વ્યાધિ છોડતો નથી; તે પ્રમાણે વિષાદે આજન્મ તેની સાથે મૈત્રી કરેલી હોય છે; અને તારુણ્ય, વિત્ત તથા કામનો તે ગર્વ કરે છે, તેથી તેનામાં મદ પણ વાસો કરે છે. અગ્નિને જે પ્રમાણે ઉષ્ણતા છોડતી નથી; ઝેરી સર્પ જેમ દ્વેષ છોડતો નથી અને ભય જેમ સર્વ જગતનો વૈરી હોઇ તેને છોડતો નથી; અથવા કાળ શરીરને કદી પણ છોડતો નથી; તે પ્રમાણે તમોગુણમાં મદ પણ અખંડ ભરેલો હોય છે. આ પ્રમાણે નિદ્રા, ભય, શોક, વિષાદ અને મદ, એ પાંચ તમના દોષ જે ધૈર્યે ધારણ કર્યા છે, તે ધૈર્યને તામસ ધૈર્ય કહેવામાં આવે છે, એમ જગન્નાયક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની બુદ્ધિ જે જે કર્મનો નિશ્ચય કરે છે, તે તે કર્મને ધૈર્ય સિદ્ધ કરે છે. સૂર્યથી રસ્તો દેખાય છે અને પગવડે તે માર્ગે ચાલી શકાય છે; પરંતુ તે ચાલવાની ક્રિયા ધૈર્યને લીધેજ થાય છે, તેમ બુદ્ધિ કર્તવ્યને દર્શાવે છે અને તે કર્મ ઇંદ્રિયોવડે કરવામાં આવે છે; પરંતુ તે ક્રિયા માટે જે

ધૈર્યની આવશ્યકતા છે તે ધૈર્યના ત્રણ પ્રકાર તને કહી સંભળાવ્યા અને તે ધૈર્યના યોગથીજ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કરી શકાય છે. પછી તે કર્મોને જે ફળ આવે છે અને જેને સુખ કહે છે, તે સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે; માટે તે વિષે હવે શુદ્ધ નિરૂપણ કરીએ. શુદ્ધ કેવી રીતે? શબ્દદ્વારા સાંભળવામાં આવતાં કદાચ શબ્દ તથા કર્ણરૂપી કરનો મળ તેને લાગી જાય તેમ છે; માટે તેને એકાગ્ર અંતઃકરણથી શ્રવણ કર, એમ બોલી દેવે ત્રિવિધ સુખનું વર્ણન કરવાની પ્રસ્તાવના કરી. તેજ વ્યવસ્થા હું કહું છું.(૭૭૧)

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥३६॥

શ્લોકાર્થઃ—હવે, હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે સુખમાં અભ્યાસવડે જીવ રમે છે અને તેના દુઃખનો નાશ થાય છે, તે સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે; તે કહું છું તે સાંભળ. (૩૬)

ટીકાઃ—ભગવાન કહે છેઃ-હે બુદ્ધિમંત અર્જુન! ગુણના યોગથી સુખનાં ત્રણ રૂપો છે એમ જે મેં તને કહ્યું હતું, તેનું સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણન હવે કરૂં છું તે સાંભળ. હે કિરીટિ! જીવને આત્માનો મેળાપ થતાં જે આનંદ થાય છે, તેનું નામ સુખ છે. જેમ ઉત્તમ ઔષધ માત્રાના પ્રમાણસર સેવન કરવામાં આવે છે, અથવા રસના પુટો દઇ કલઇનું રૂપું કરવામાં આવે છે, કિંવા મીઠાનું પાણી કરવું હોય તો તેનાપર બે-ચાર વાર પાણી નાખવું પડે છે; તે પ્રમાણે સુખનો યત્કિંચિત્ લાભ થતાં તેજ રસ્તે અભ્યાસ આગળ વધારવાથી જીવનાં સર્વ દુઃખો જેનાવડે દબાઈ જાય છે, તે આત્મસુખ પણ ગુણના યોગથી ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાંના એક પ્રકારનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું.

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

શ્લોકાર્થઃ—આરંભમાં જે સુખ વિષ સમાન કડુ, પરિણામે અમૃત સમાન મિષ્ટ અને જે સુખ આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદવડે ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તે સાત્વિક સુખ છે. (૩૭)

ટીકાઃ—હવે ચંદનનું થડ જેમ સર્પોથી વિંટાયેલું હોય છે, અથવા દ્રવ્યના ખજાનાપર જેમ બ્રહ્મરાક્ષસાદિનો પ્રતિબંધ હોય છે; .રે! સ્વર્ગના ઉત્તમ ભોગો પ્રાપ્ત કરવાને માટે પણ જેમ યજ્ઞનાં ''ત સંકટ પ્રથમ સહન કરવાં પડે છે; કિંવા જે પ્રમાણે બાલ્યદશા-

માં સૌને અતિ ત્રાસ સહન કરવા પડે છે; દીપક પ્રદીપ્ત કરવાને માટે દિવાસળી સળગાવતાં ધૂમાડો સહન કરવો પડે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આત્મસુખની પ્રાપ્તિ કરી લેવાને માટે શમદમાદિક સાધનોનું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. દેહાદિકપરની પ્રીતિને બાળી મૂકનાર અગ્નિના જેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય સેવવામાં આવે છે ત્યારેજ તે સ્વર્ગ અને સંસારની આસક્તિના અંકુરો ઉખેડી શકાય છે; જ્ઞાનનું શ્રવણ અને કઠોર વ્રતાચરણ કરવામાં પણ બુદ્ધિ ઇત્યાદિકને સંકટો વેઠવાં પડે છે; સુષુમ્ણા નાડીના મુખથી પ્રાણ અને અપાન વાયુનો રોધ કરવો પડે છે; આ રીતે પ્રારંભમાં જ્યાં મહત્ કષ્ટ હોય છે; ચક્રવાક પક્ષીના જોડાનો વિયોગ કરવાથી, ગાયના વાછરડાને તેના સ્તન આગળથી પાછો ખેંચી લેવાથી, અથવા ભૂખ્યાને પત્રાવલિ ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાથી, તેમજ માછલાંને પાણીમાંથી બહાર કાઢવાથી અથવા માતા પાસેથી તેનું એકનું એક બાળક મૃત્યુએ ખુંચવી લેવાથી તેમને જેમ દુઃખ થાય છે; તે પ્રમાણે વિષયોના ઘરને છોડતી વખતે ઇંદ્રિયોને સુગાંત થવા સમાન કષ્ટ થાય છે; પરંતુ વૈરાગ્યસંપન્ન શૂર તે દુઃખ પણ સહન કરે છે. આ પ્રમાણે જે સુખનો આરંભ કષ્ટમય છે, તેને જે સહન કરે છે તેને ક્ષીરાબ્ધિના મંથન પછી દેવોને અમૃતનો લાભ પ્રાપ્ત થયો તે પ્રમાણે પરમ સુખનો લાભ મળે છે. પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપી વિષનું પ્રાશન કરવાને માટે સાત્વિક ધૈર્યરૂપી શંભુ જ્યારે મુખ ખોલે છે ત્યારેજ પરિણામે જ્ઞાનરૂપી અમૃતનો ઉપભોગ મળે છે. દ્રાક્ષ કાચી હોય ત્યારે આમલીને પણ પાછળ હઠાવે છે, પરંતુ તેજ જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે અતિ મિષ્ટ લાગે છે, તે પ્રમાણે આત્મપ્રકાશવડે વૈરાગ્યનો જ્યારે પરિપાક થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાસહિત સર્વ દુઃખોનો અવશ્ય નાશ થાય છે; અને સમુદ્રને ગંગા મળે તે પ્રમાણે બુદ્ધિ આત્મામાં સ્થિત થતાં અદ્વયાનંદરૂપી સુખનો ભંડાર ખુલી જાય છે. આ પ્રમાણે જે સુખનું મૂળ વૈરાગ્ય છે અને પરિણામ આત્માનંદપ્રાપ્તિ છે, તે સુખને સાત્વિક કહે છે. (૭૯૩)

विषयेंद्रियसंयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

શ્લોકાર્થઃ—વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી જે સુખ આરંભમાં અમૃતસમાન મિષ્ટ પણ પરિણામે વિષસમાન કડુ હોય છે, તે રાજસ સુખ છે.

ટીકાઃ—અને હે અર્જુન! વિષય અને ઇદ્રિયોનો સંયોગ થતાં

બન્ને તીર ઉભરાઇ જાય એવી રીતે સુખનું જે પૂર આવે છે, અધિ-
કારી પોતાના અધિકાર નીચેના ગ્રામમાં જતાં જેમ ત્યાં ઉત્સવ થ[illegible]
છે, કિંવા ઋણ કરીને જેમ લગ્નનો સમારંભ કરવામાં આવે છે, અથ[illegible]
રોગીને ખાંડ અને કેળાં કુપથ્ય હોવા છતાં પણ મિષ્ટ લાગે છે, કિં[illegible]
વછનાગ જેમ ખાતી વખત મધુર લાગે છે, શાહુચોરની મૈત્રી જે[illegible]
પ્રથમ આહ્‌લાદકારક હોય છે, કિંવા ચકલાની રાંડ(વેશ્યા)નાં આચ[illegible]
રણ જેમ પ્રથમ સુખકર લાગે છે, કિંવા જેમ નટોના આવિર્ભાવ આનં[illegible]
દાયક હોય છે; તે પ્રમાણે વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંબંધથી ઉત્[illegible]
પ્રથમ સુખ થાય છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખજ થાય છે. ખડકપર સંચિ[illegible]
ચયેલા પાણીમાં શુક્રાદિ ગ્રહનાં પ્રતિબિંબ પડેલાં જોઇને તે રત્ન [illegible]
એવા ભ્રમથી હંસ તે પર ઝાપ મારે તો તેને રત્નપ્રાપ્તિ થતી નથી
પરંતુ મૃત્યુપ્રાપ્તિ થાય છે; તેમ જેના યોગથી પૂર્વે મેળવેલા સુખને
અને જીવનો નાશ થાય, વિષયસુખ મેળવવા માટે સંપાદન કરે[illegible]
સર્વ પુણ્યરૂપી ધનનો નાશ થાય, ભોગવેલા વિષયો પણ સ્વપ્નવત્ [illegible]
પામે અને દુઃખના ડુંગરજ વારસામાં મળે છે તેનું નામ રાજસ સુ[illegible]
છે. આ પ્રમાણે તે સુખથી આ લોકમાં વિપત્તિરૂપ પરિણામ આવે છે
અને પરલોકમાં પણ તે વિષરૂપ થઇને પ્રકટે છે; કારણ કે ઇંદ્રિયો[illegible]
લાડકોડ પૂરા પાડવાને માટે જે ધર્મરૂપી પાક તેને સ્વાધીન કરી[illegible]
છે, તે ધર્મને બાળી મૂકીનેજ ઇંદ્રિયો પાસે વિષયોપભોગ લોગવા[illegible]
છે. પછી પાતકને ટેકો મળવાથી તે મજબૂત થાય છે અને નરકપ્રાપ્તિ
કરાવી આપે છે. આ લોકના સુખથી પરલોકનો આ પ્રમાણે ઘાત થ[illegible]
છે. જે પ્રમાણે મધુર નામનું વિષ નામથી તો મધુર છે, પણ પરિ-
ણામે પ્રાણનો નાશ કરનાર છે; તે પ્રમાણે આ લોકનાં સુખ આરંભનાં
મિષ્ટ, પરંતુ પરિણામે નાશકારક નિવડે છે. હે પાર્થ! એ સુખ કેવ[illegible]
રજોગુણનાંજ બનેલાં હોય છે, માટે તેને કદી સ્પર્શ પણ કરીશ ન[illegible]

यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સુખ આરંભમાં અને પરિણામે પણ ચિત્તને
મોહ ઉત્પન્ન કરનાર, અને જે નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલું હોય, તે તામસ સુખ કહેવાય છે. (૩૯)

ટીકાઃ—અપેયના પાનથી, અભક્ષ્યના ભક્ષણથી તથા [illegible]
સ્ત્રીસંગથી ઉત્પન્ન થનાર જે સુખ, કિંવા અન્યનો ઘાત કરીને [illegible]

અન્યનું સર્વસ્વ હરણ કરીને કિંવા ભાટના સ્તુતિપાઠથી જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, જે સુખ આલસ્યથી પુષ્ટ થાય છે, જે નિદ્રાદ્વારા અનુભવાય છે અને જે સુખના આરંભમાં તેમજ અંતમાં આત્મલાભનો માર્ગ મનુષ્ય ભૂલી જાય છે, તે સુખ હે અર્જુન! તામસ છે એમ તું જાણ. આ કથા નિંદ્ય હોવાથી હું વિસ્તારપૂર્વક કહેતો નથી. આ પ્રકારે મૂળ કર્મના ભેદથી ફળરૂપ સુખ ત્રણ પ્રકારનું તને યથાશાસ્ત્ર કહી સંભળાવ્યું. આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ કર્તા, કર્મ અને ફળ, એ ત્રિપુટી વિના બીજું કાંઈજ નથી. હે અર્જુન! વસ્ત્ર જે પ્રમાણે તંતુથી તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ ત્રિપુટી જોતા જતાં ત્રણ ગુણોવડેજ બનેલી છે. (૮૧૨)

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ આ ત્રણ ગુણોથી અલિપ્ત એવી કોઈ પણ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ પૃથ્વીપર, અથવા સ્વર્ગમાંના દેવાદિકમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. (૪૦)

ટીકાઃ—માટે તું એ વાત લક્ષમાં રાખ કે, પ્રકૃતિના ગુણોથી બદ્ધ ન થયેલી એવી કોઇ પણ વસ્તુ આ લોકમાં વા સ્વર્ગલોકમાં નથી. ઊન વિના કામળી અને મૃત્તિકા સિવાય ગોળો શી રીતે બની શકે વારૂ? અથવા પાણી વિના તરંગોની ઉત્પત્તિ કયાંથી થાય? તે પ્રમાણે આ સર્વ જગતમાંના પદાર્થો માત્ર ત્રણ ગુણોથીજ રચાયેલા છે, એમ તું સમજ. આ ત્રણ ગુણોની શક્તિ એટલી અગાધ છે કે, તેણે એક દેવના પણ ત્રણ દેવ કર્યા છે, અને એક લોકના ત્રણ લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ) કર્યા છે; અને ચાર વર્ણ તથા તેનાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મો પણ તેણેજ કર્યાં છે. (૮૧૭)

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પરંતપ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં કર્મો, તે પણ પ્રકૃતિજન્ય ગુણોવડે ભિન્ન ભિન્ન કરેલાં છે. (૪૧)

ટીકાઃ—તે ચાર વર્ણમાં અગ્રભાગે બ્રાહ્મણ છે, તથા ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ બન્ને વર્ણના લોકો પણ વૈદિક કર્મ કરવાના અધિકારી હોવાથી તેમની ગણના દ્વિજમાં થાય છે. હે ધનંજય! ચોથા જે શૂદ્ર તેને વેદનો

અધિકાર નથી, પરંતુ તેમની ઉપજીવિકા ઉપલા ત્રણ વર્ણને આધીન હોય છે. તે સેવાવૃત્તિના સાન્નિધ્યથી શૂદ્રને પણ ચતુર્થ વર્ણમાં ગણવામાં આવ્યા. જે પ્રમાણે પુષ્પના સંસર્ગને લીધે તેની અંદરના (ફૂલમાંના) દોરાનો પણ શ્રીમંત લોકો સુગંધ લે છે, તે પ્રમાણે શ્રુતિએ બ્રાહ્મણના સંસર્ગથી શૂદ્રનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. હે પાર્થ! હવે આ ચારે વર્ણનાં કર્મો શું શું છે, તે તને કહી સંભળાવું છું, કે જે ગુણકર્મોવડે તે ચારે વર્ણો જન્મમૃત્યુના સંકટમાંથી મુક્ત થઈ ઈશ્વર સાન્નિધ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માની જે પ્રકૃતિ, તેના સત્ત્વાદિ ગુણોએ ચાર વર્ણને ચાર પ્રકારનાં કર્મો વહેંચી આપ્યાં છે. જે પ્રમાણે પિતાએ મેળવેલી સંપત્તિ પુત્રોને વહેંચી આપવામાં આવે છે, કિંવા સૂર્ય જે પ્રમાણે વટેમાર્ગુને સૌ સૌનો માર્ગ બતાવી દે છે, અથવા સ્વામી સેવકોને ભિન્ન ભિન્ન વ્યવહાર કહી બતાવે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોએ કર્મોની ચારે વર્ણોને વહેંચણી કરી આપી છે. સત્ત્વગુણે પોતાના સમવિષમ ભાગવડે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બે વર્ણ ઉત્પન્ન કર્યા, અને રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણના મિશ્રણથી વૈશ્ય વર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ, તથા રજ અને તમના મિશ્રણવડે શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રકારે હે પ્રબુદ્ધ! આ ગુણોએ એક પ્રાણીસમૂહના ચાર ભેદ પડ્યા છે. પછી જે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશથી આપણી મૂકેલી વસ્તુ સહજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે પ્રમાણે પૃથક્ થયેલાં કર્મોને શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. હે ભાગ્યવંત! હવે કયા વર્ણને કયું કર્મ વિહિત છે તે સાંભળ. (૮૩૨)

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

શ્લોકાર્થ:—શમ અર્થાત્ ચિત્તનું નિયમન, દમ એટલે બાહ્ય ઇંદ્રિયોનું નિયમન, કાયિક, વાચિક તથા માનસિક તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન અને શ્રુતિસ્મૃતિ વિષે શ્રદ્ધા, એ સર્વ બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. (૪૨)

ટીકા:—પ્રિયા જેમ પોતાના પતિની સાથે એકાંતમાં મેળાપ પામે છે, તે પ્રમાણે જે બુદ્ધિ સર્વ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિને [illegible] એકાંતમાં લઈને આત્મસ્વરૂપમાં મળી જાય છે; એવી જે બુદ્ધિની [illegible], તેને 'શમ' કહેવામાં આવે છે. તે શમ સર્વ ગુણોમાં [illegible] છે અને [illegible] સર્વ કર્મનો આરંભ થાય છે. તે [illegible]

ઇંદ્રિયોને વિધિના દંડાવડે અધર્મના માર્ગે કદી પણ જવા દેતો નથી.
તે શમનો સહાયક 'દમ' છે. તે ઇંદ્રિયોને સ્વધર્માનુસાર ચલાવે છે.
જે પ્રમાણે પર્વાપૂજનની રાત્રિએ દીપકને વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી,
તેવી રીતે સર્વ કાળ ઈશ્વરનો વિચાર કરવો તેને 'તપ' કહેવામાં આવે
છે. અને એ બ્રાહ્મણકર્મનો તૃતીય ગુણ છે. હવે શૌચ એટલે પવિ-
ત્રતા એ નિર્દોષ હોઇ તેના બે પ્રકાર છે. મન શુદ્ધ ભાવથી પરિપૂર્ણ
હોઇ સર્વ શરીર પણ સત્કર્મથી સુશોભિત બને, આવી અંતર્બાહ્ય
પવિત્રતાને, હે પાર્થ! 'શૌચ' કહેવામા આવે છે, અને એ બ્રહ્મકર્મ-
નો ચતુર્થ ગુણ છે પૃથ્વીની પેઠે નિરંતર સર્વ દુઃખ સહન કરવાં તેને
હે અર્જુન! 'ક્ષમા' કહેવામા આવે છે. અને એ બ્રાહ્મણ કર્મનો
પાચમો ગુણ છે જેમ સપ્તસ્વરમાનો પચમ સ્વર અતિ મધુર હોય
છે તે પ્રમાણે આ ગુણ શ્રેષ્ઠ છે ગંગાનો ઓઘ વાંકો હોય તોપણ
સીધો જ છે. કિંવા શેરડીનો સાંઠો વાંકો હોય તોપણ તેની મિષ્ટતા તો
સરખી જ હોય છે, તે પ્રમાણે આપણને ત્રાસ દેનાર ઉપર પણ
[illegible]ત પ્રીતિ હોવી એને 'આર્જવ' કહેવામા આવે છે, અને બ્રાહ્મણ-
[illegible] એ ષષ્ઠ ગુણ છે (૮૯૩)

જેમ માળી કષ્ટ સહન કરીને વૃક્ષના મૂળમા પાણી સિંચે છે
[illegible] સાર્થક જ થાય છે. તેમ શાસ્ત્રના આચરણથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અ-
[illegible]થે જ એમ જે સમજવું તેને 'જ્ઞાન' કહેવામા આવે છે. આ
[illegible] બ્રહ્મકર્મનો સાતમો ગુણ છે. અને તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનનું
[illegible]આ પ્રમાણે છે સત્વશુદ્ધિની વખતે શાસ્ત્રવિચાર અથવા ધ્યાન-
[illegible]થી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ ઈશ્વરમય બની જાય છે, તેને 'વિજ્ઞાન'
[illegible] આવે છે. અને તે બ્રહ્મકર્મનો આઠમો ગુણરત્ન છે. હવે
[illegible]' એ નવમો ગુણ સહેજ રાજમહેલ જેના હાથમાં હોય
[illegible] હોય તોપણ લેકો તેનો આદર કરે છે, તે પ્રમાણે શાસ્ત્રે
સ્વીકાર્યો છે, તે માર્ગને આદરપૂર્વક માન્ય કરી તદનુસાર
[illegible]વું, તેને હું 'આસ્તિક્ય' કહું છું એ બ્રાહ્મણકર્મનો નવમો
[illegible]ને આજ ગુણથી સર્વ બ્રાહ્મણોના કર્મ ચરિતાર્થ થાય છે.
જે કર્મમા શમાદિક આ નવ ગુણો નિર્દોષ દૃષ્ટિગોચર
બ્રાહ્મણનું સ્વાભાવિક કર્મ છે, એમ તું સમજ. 'બ્રહ્મ-
[illegible] નવ ગુણરૂપી રત્નનો રત્નાકર અથવા નવરત્નોનો હાર
[illegible] સૂર્ય કોઇપણ પ્રકારનો પરિશ્રમ કરતો નથી; અથવા
જે પ્રમાણે ચંદ્ર પૂર્ણ પણે સુશોભિત હોય છે; અથવા

જે પ્રમાણે ચંદ્ર પોતાની પ્રભાવડેજ પ્રકાશિત હોય છે; કિંવા ચંદન જેમ પોતાનાજ પરિમલથી ચર્ચિત હોય છે, તે પ્રમાણે આ નવગુણરૂપી અલંકાર બ્રાહ્મણનું નિર્દોષ આભૂષણ છે અને એ અલંકાર બ્રાહ્મણનું અંગ કદી પણ છોડતો નથી. હવે હે ધનંજય! ક્ષત્રિયને જે કર્મ ઉચિત છે તે બુદ્ધિની સહાયથી સાંભળ. (૮૫૫)

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પરાક્રમ, તેજ, ધૈર્ય, દક્ષતા, યુદ્ધથી વિમુખ ન થવું, દાતાપણું અને લોકોપર સત્તા ચલાવવી, એ ક્ષત્રિયોનાં સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છે. (૪૩)

ટીકાઃ—સૂર્ય જેમ પ્રકાશ પાડવાને માટે અન્યની સહાયની અપેક્ષા રાખતો નથી, કિંવા સિંહ પોતાના પરાક્રમમાં સોબતીની ગરજ રાખતો નથી; તેમ જે બીજાની સહાયવિના પોતેજ બળવાન અને શૂરો હોય છે, તે ક્ષત્રિયની પ્રકૃતિનો પ્રથમ ગુણ 'શૌર્ય' છે. સૂર્યના પ્રકાશથી કોટયવધિ નક્ષત્રો દબાઈ જાય છે, પરંતુ ચંદ્રસહવર્તમાન સર્વ નક્ષત્રો સૂર્યનો લોપ કરવાને સમર્થ થતાં નથી; તે પ્રમાણે પોતાના યોગ્ય ગુણોથી સર્વ જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે અને ગમે તેવા પ્રસંગ આવે તોપણ પોતે ગભરાય નહિ, એવો જે પ્રશંસનીય ગુણ 'તેજ' તે ક્ષાત્રપ્રકૃતિનો દ્વિતીય ગુણ છે, અને 'ધીરતા' એ તે પ્રકૃતિનો તૃતીય ગુણ છે. આકાશ તૂટી પડે તોપણ જેમાં મનબુદ્ધિરૂપી નેત્ર નિસ્તેજ થતાં નથી; આ ગુણને 'ધૈર્ય' કહેવામાં આવે છે. પાણી ગમે તેટલું ઉંડું હોય તોપણ કમળ તેની ઉપર આવે છે, કિંવા આકાશ ઉંચાઈના વિષયમાં સર્વ પદાર્થને જીતે છે; તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ હે પાર્થ! ફળરૂપ જે અર્થ તેને બુદ્ધિ જીતે છે. આ પ્રમાણે સાવધતા રાખવી તેને 'દક્ષતા' કહેવામાં આવે છે; અને એ ક્ષાત્રપ્રકૃતિનો ચતુર્થ ગુણ છે. 'અસામાન્ય યુદ્ધપરાક્રમ' એ તેનો પાંચમો ગુણ છે. (૮૬૪)

જે પ્રમાણે સૂર્યકમળો સદા સૂર્યની સન્મુખજ રહે છે, તે પ્રમાણે સદૈવ શત્રુની સન્મુખ રહેવું, ગર્ભિણી સ્ત્રી જે પ્રમાણે પતિસમાગમને પ્રયત્ને કરીને ચૂકવી દે છે, તે પ્રમાણે રણાંગણમાં શત્રુને પીઠ ન
વી; ચારે પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે જેમ 'ભક્તિ' એ શ્રેષ્ઠ સાધન
પ્રમાણે ક્ષાત્રપ્રકૃતિના ગુણોમાં આ પાંચમો ગુણ ઇંદ્રની પેઠે

શ્રેષ્ઠ છે; અને વૃક્ષ જે પ્રમાણે પોતાનાં પાંદડાં, પુષ્પો અને ફળો અર્પણ કરવાને સર્વદા તત્પર હોય છે; અથવા પરિમલ અર્પણ કરવામાં જેમ કમળ ઉદાર હોય છે; અથવા જેને જેટલો પ્રેમ હોય તેને તેટલું ચંદ્રપ્રકાશનું સુખ ચંદ્ર આપે છે; તે પ્રમાણે યાચકને તેની ઇચ્છાનુસાર દાન આપવું, આવું 'અમર્યાદ દાન' એ ક્ષાત્રપ્રકૃતિનું છઠ્ઠું ગુણરત્ન છે. જેમ હસ્તપાદાદિકનું પોષણ કરવાથીજ તેની પાસેથી ગમે તે કામ કરાવી શકાય છે; તે પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક પ્રજાનું પાલન રૂડે પ્રકારે કરવાથીજ રાજા પ્રજા ઉપર સત્તા ચલાવી શકે છે; અને 'ઈશ્વરભાવ' કહેવામાં આવે છે અને તેમાં સર્વ સામર્થ્ય વાસ કરે છે. આ ગુણ ક્ષાત્રપ્રકૃતિના સર્વ ગુણોનો રાજા છે અને તે તેનો સાતમો ગુણ છે. આ પ્રમાણે શૌર્યાદિક સપ્તગુણોથી જે પુરુષ વિશેષ અલંકૃત હોય છે તે, જેમ સપ્તર્ષિનાં સાત નક્ષત્રોથી આકાશ શોભે છે, તે પ્રમાણે શોભે છે. આ પ્રકારે આ સપ્ત પવિત્ર ગુણવડે જે કર્મ પવિત્ર થયેલાં હોય છે તે ક્ષાત્રપ્રકૃતિનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. આવો પુરુષ હોય છે તે ક્ષત્રિય છે; એટલું તો નહિજ પરંતુ સત્ત્વરૂપી સુવર્ણનો મેરુજ છે, માટે તે સપ્તગુણરૂપી સ્વર્ગને ધારણ કરે છે, કિંવા સપ્તગુણરૂપી સમુદ્રે વેષ્ટિત કરેલી એ ક્ષાત્રપ્રકૃતિરૂપી પૃથ્વીજ છે; અથવા સપ્તગુણરૂપી ઓઘથી ક્ષાત્રક્રિયારૂપી ગંગા ક્ષાત્રપ્રકૃતિ ધારણ કરનાર આ મહોદધિનેજ મળીને શોભે છે. આ પ્રમાણે ક્ષાત્રપ્રકૃતિનાં શૌર્યાદિક કર્મો સ્વાભાવિક છે. હવે હે મહામતે! વૈશ્યજાતિને જે કર્મ યોગ્ય છે, તે તને કહું છું તે સાંભળ.

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ખેતી, પશુપાલન અને વાણિજ્ય, એ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે, અને સેવા કરવી એ શૂદ્રનું પણ સ્વાભાવિક કર્મ છે. (૪૪)

ટીકાઃ—ક્ષેત્ર, બીજ અને હળ ઇત્યાદિ મેળવી તેના યોગથી પુષ્કળ નફો પ્રાપ્ત કરવો; કિંબહુના કૃષિ, પશુઓનું પાલન અને વસ્તુઓનો ક્રયવિક્રય, હે અર્જુન! વૈશ્ય જાતિએ આ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ કરી નિર્વાહ કરવો એજ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે; અને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય તથા બ્રાહ્મણ, એ ત્રણે વર્ણને દ્વિજની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેની સેવા કરવી એ શૂદ્ર વર્ણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. આ પ્રકારે તને ચારે વર્ણનાં કર્મો કહી સંભળાવ્યાં. (૮૮૪)

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પોતપોતાનાં કર્મમાં જે તત્પર હોય છે, તેને જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના કર્મમાં તત્પર રહેનારા તે યોગ્યતા શી રીતે આવે છે, તે સાંભળ. (૪૫)

ટીકાઃ—જેમ ભિન્ન ભિન્ન ઇંદ્રિયોમાટે શબ્દાદિ વિષયોજ ઉચિત છે; અથવા વાદળાંમાંથી પડેલા જળને માટે નદી અને નદીને માટે હે પાંડવસુત! સમુદ્રજ ઉચિત છે; તે પ્રમાણે હે જ્ઞાની! ભિન્ન ભિન્ન વર્ણોમાટે ઉપર કહેલાં કર્મોજ ઉચિત છે. ગૌર અંગને જે પ્રમાણે ગૌરતા શોભા આપે છે, તે પ્રમાણે પોતપોતાનાં ઉચિત કર્મો કરવાથી પ્રત્યેક વર્ણને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે; માટે તે તે સ્વભાવવિહિત કર્મનું શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર આચરણ કરવા માટે હે વીરોત્તમ! પ્રત્યેકે સ્વબુદ્ધિને અચળ રાખવી જોઇએ. જેમ રત્ન આપણું પોતાનું હોય તોપણ ઝવેરીદ્વારા પરખાવી લેવામાં આવે છે; તેમ સ્વકર્મ પણ શાસ્ત્રદ્વારા નક્કી કરી લેવું જોઇએ. જેમ દૃષ્ટિ આપણી પોતાની છે તોપણ પ્રકાશવિના તેનો ઉપયોગ નથી લઇ શકાતો; અથવા રસ્તોજ ન મળે તો પગનો પણ ઉપયોગ કરી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે જાતિને અનુસરી પોતપોતાના જે સ્વાભાવિક અધિકાર હોય તેને શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ જાણી લેવા જોઇએ. જેમ ઘરમાંનું દ્રવ્ય પણ પ્રકાશની મદદથીજ જોઈ શકાય છે; તેમ હે પાંડવ! શાસ્ત્રે કહેલાં એવાં સ્વાભાવિક કર્મને જે ઉત્સાહથી તથા ફળની આશા છોડીને કરે છે; અને પ્રવાહનું જળ જેમ આમ તેમ વહેવાનું જાણતું નથી તેમ જે શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તે છે, તેને હે અર્જુન! મોક્ષમાં પ્રવેશવાનું દ્વાર જે વૈરાગ્ય તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે અકર્તવ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મ સાથે લેશમાત્ર સંબંધ રાખતો નહિ હોવાથી તે સંસારબંધનથી મુક્ત થાય છે. ચંદનના કાષ્ઠની હેઠ આણવામાં આવે તોપણ કોઇ તેમાં પોતાનો પગ નાખતું નથી; તે પ્રમાણે તે કામ્ય કર્મપ્રતિ તો કૌતુકથી પણ જોતો નથી; અને નિત્યકર્મને પણ ફળત્યાગદ્વારા છોડી દઇને તે મોક્ષના સીમાડા સુધી જઇ પહોંચેલો હોય છે. આ પ્રકારે શુભાશુભ સંસારથી મુક્ત થયેલો જે પુરુષ મોક્ષનું દ્વાર જે વૈરાગ્ય ત્યાં જઇને ઉભો રહે છે; વૈરાગ્ય સકળ ભાગ્યની સીમા છે, જે મોક્ષલાભનો નિશ્ચય છે, કિંવા કર્મમાર્ગનો શ્રમ છૂટવાનું સ્થાન છે; જેના ફળરૂપે મોક્ષપ્રાપ્તિની [illegible]ગીરી મળી ચૂકેલી છે, જે સત્કર્મરૂપી વૃક્ષનુંજ પુષ્પ છે;

તે વૈરાગ્યમાં સાધક પુરુષ ભ્રમરની પેઠે પગલું મૂકે છે. અહા! આત્મજ્ઞાનરૂપી સૂર્યની આગળ વૈરાગ્ય એ પ્રાતઃકાળની પ્રભા જેવો [illegible] મનોહર છે. કિંબહુના! આત્મજ્ઞાનરૂપી ગુપ્ત ખજાનાને દેખવામાટે વૈરાગ્યરૂપી દિવ્ય અંજન તે આંજી લે છે. હે અર્જુન! આ પ્રકારે વિહિત કર્મના આચરણથી જેને મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે પુરુષ, વિહિત કર્મજ મનુષ્યના જીવનનો આધાર છે અને તેનું આચરણ કરવું એજ ખરું સર્વાત્મક ઈશ્વરની સેવા છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી [illegible] પતિને સર્વ પ્રકારથી સેવે એજ તેનો ધર્મ છે. કિંવા બાળકને [illegible] માતાની સેવા કરવી એજ ધર્મ છે; તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ [illegible] પુરુષનો મુખ્ય ધર્મ છે. [illegible] જેમ [illegible] જીવનો [illegible] મળે છે, તે પ્રમાણે "વિહિત કર્મ [illegible] ઉપાય નથી" એવા નિશ્ચયથી તેનું આચરણ કરવાથી ઉચિત [illegible] થઈ જાય છે [illegible] નિશ્ચયે, એથી ઈશ્વરની ઈચ્છા છે. [illegible] ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. હાથી પણ [illegible] તે [illegible] જાણી શકે છે; તે પ્રમાણે ઈશ્વરને [illegible] તેની પરમ સેવા છે; અને આથી ઉચિત કર્મ કરવું તે હે અર્જુન! પ્રભુપૂજનસમાન છે.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

શ્લોકાર્થ — જેની સત્તાથી સર્વ ભૂતોની ઇંદ્રિયચેષ્ટા ચાલે છે, અને જેણે આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપી લીધું છે, તે ઈશ્વરને સ્વકર્મથી ભજનાર મનુષ્યને જ્ઞાનનિષ્ઠા મેળવવાની યોગ્યતારૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા —વિહિત કર્મ કરવાં એટલે તે કર્મ કર્યાં; એટલુંજ નહિ પરંતુ જે પરમાત્માથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેનો મનોભાવજ પાળ્યો, એમ સમજવું! જે પરમાત્મા માયાવડે અજ્ઞાનરૂપી ચીંથરાં વિંટાળીને જીવરૂપી પૂતળીઓ તૈયાર કરે છે; અને સત્ત્વ, રજ તથા તમના ત્રિવિધ અહંકારરૂપી સૂત્રવડે તેને ખેલાવે છે; દીપક જે પ્રમાણે અંતર્બાહ્ય તેજથી ભરેલો છે તે પ્રમાણે જે પરમાત્મા તેજથી જગતની અંતર્બાહ્ય ઓતપ્રોત ભરેલો છે; હે વીર! તે સર્વાત્મક ઈશ્વરની સ્વકર્મરૂપી પુષ્પવડે પૂજા કરવાથી તેને પરમ સંતોષ થાય છે અને તેવી પૂજાથી તે પ્રસન્ન થઈને ભક્તને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આજ તેનો

ભક્તપર ખરેખરો પ્રસાદ છે ! એ વૈરાગ્યદશા પ્રાપ્ત થતાં ઈશ્વરનો છંદ લાગી આ સર્વ સંસાર વમન જેવો લાગે છે; અને જે પ્રમાણે પોતાના પ્રિય પતિના વિયોગથી વિરહિણી સ્ત્રીને જીવવું સુદ્ધાં ગમતું નથી, તેમ સંસારનાં સર્વ સુખો તેને દુઃખવત્ ભાસે છે અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાની લગની અને યોગ્યતા તેનામાં ઉદ્ભવે છે; એટલા માટે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારે સ્વધર્મનું આચરણ પરમ આસ્થાપૂર્વક કરવું. (૯૨૨)

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७॥

શ્લોકાર્થ:—સ્વધર્માચરણ કઠિન હોય તોપણ (આચરવાને સુલભ એવા) પરધર્મ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે સ્વભાવનિયત કર્મ કરવાથી મનુષ્ય પાપભાગી થતો નથી. (૪૭)

ટીકા:—અરે ! આપણો ધર્મ આચરણ કરવાને કઠિન હોય તોપણ તેથી પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પર લક્ષ રાખવું જોઈએ. હે ધનંજય ! કટુ લીમડાનું સેવન કરવાથી રોગ ટળતો હોય તો તેની કટુતાથી કંટાળવું નહિ. કેળ ફળે તે પૂર્વે નિરાશ થઇને જો તેને ઉખેડી નાખવામાં આવે તો તેનાથી ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય વારૂ ? તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કઠિન સમજી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય મોક્ષસુખથી વંચિતજ રહે એમાં શો સંદેહ ? આપણી માતા કદ્રૂપી હોય તોપણ તેના જે પ્રેમવડે આપણે જીવીએ છીએ તે પ્રેમ કાંઇ કદ્રૂપો હોતો નથી. અન્ય સ્ત્રીઓ રંભા કરતાં પણ અધિક રૂપવાન હોય, તથાપિ બાળકને તેનો શો ઉપયોગ ? અરે પાણી કરતાં ઘી અધિક પોષક છે તોપણ મત્સ્યને તેમાં મૂકવાથી તે જીવશે કે ? જેમ વછનાગ સર્વ જગતને વિષરૂપ છતાં તેમાં વસતા કીડાને અમૃતરૂપ છે, અને ગોળ સર્વ જગતને મિષ્ટ વસ્તુ છતાં તેજ વછનાગના કીડાનો કાળ છે; તેમ જેને માટે જે કર્મ વિહિત છે તેનાજ આચરણથી સંસારબંધન તૂટે છે; માટે તે કર્મ ગમે તેટલાં કઠિન હોય તોપણ તેજ કર્મનું આચરણ કરવું જોઇએ. અન્યનો ધર્મ ઉત્તમ માનીને જો તેનું આચરણ કરવામાં આવે તો પગનું કાર્ય મસ્તકવડે કર્યા સમાન થઈ ઉલટું તેથી દુઃખજ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે પોતાના જાતિસ્વભાવાનુસાર પોતાને હિસ્સે જે કર્મ આવ્યું હોય તેનુંજ જે આચરણ કરે છે તે કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે; અને એટલા માટેજ હે અર્જુન ! પરધર્મનો ત્યાગ કરી સ્વધર્મા-

ચરણનો નિયમ કરવો યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાંસુધી કર્મવ્યવહાર તો અવશ્ય ચાલુજ રહેશે; અને જ્યાં કર્મની વાત આવી ત્યાં શ્રમ તો પ્રથમજ આવીને ઉપસ્થિત થવાનો.(૯૩૫)

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૌંતેય! સ્વભાવસિદ્ધ કર્મમાં દોષ હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે જે પ્રમાણે ધૂમ્રવડે અગ્નિ વ્યાપ્ત હોય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મના સર્વ આરંભ દોષવડે વ્યાપ્ત હોય છે.(૪૮)

ટીકાઃ—એટલા માટે ગમે તે કર્મ કરતાં પ્રારંભમાં આયાસ પડે છે, તો પછી સ્વધર્મમાં શું દોષ! અરે સીધા માર્ગે જવું હોય તોપણ પગને પરિશ્રમ આપવાનો અને આડરાનમાં ભટકવું હોય તોપણ તેજ સ્થિતિ! હે અર્જુન! પથ્થર લઈ જવામાં અને ભાતું લઈ જવામાં ભાર તો એકસરખોજ વહન કરવો પડે છે; માટે જે વિશ્રાંતિને સ્થાને ઉપયુક્ત થઈ પડે તેજ વસ્તુ લઇ લેવી જોઇએ. ધાન્ય અને ભુસું બંને કાઢતાં શ્રમ તો સરખોજ પડે છે; અથવા સારી અને સડેલી બંને વસ્તુને રાંધવાનો શ્રમ સરખોજ પડે છે. હે વિચક્ષણ! દહીંપાણીનું મંથન કરતાં શ્રમ એકસરખોજ થાય છે; અથવા રેતી કિંવા તલ ઘાણીમાં નાખીને પીલવાનો શ્રમ સમાનજ હોય છે; હે અર્જુન! નિત્ય હોમ કરવાને માટે કિંવા અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાને માટે ધૂમ્ર તો એકસરખોજ સહન કરવો પડે છે; અથવા લગ્નની સ્ત્રી કિંવા એકાદ રાખેલી રંડી એ બંનેનું પોષણ કરવાનો ખર્ચ તો એકસરખોજ લાગે છે; તો પછી રંડી રાખીને અપકીર્તિનું કલંક શામાટે લેવું? અરે! પીઠમાં ઘા લાગીને પણ મરણ તો નિઃસંશય થવાનુંજ છે તો પછી સામે મોઢેજ શામાટે ન મરવું, કે જેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય! ગૃહસ્થની સ્ત્રીને પારકાના ઘરમાં પેસીને પણ ડાંગનો માર સહન કરવો પડે તો તેણે પોતાનો પતિ વ્યર્થ છોડયો; માટે ગમે તે કર્મ પણ શ્રમવિના નથી થતું; તોપછી સ્વધર્માચરણજ કઠિન છે, એમ કયું મુખ કહી શકશે? હે પાંડુસુત! જે અમૃતના સેવનથી અમરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની અલ્પ પ્રાપ્તિમાટે પણ સર્વસ્વ શામાટે ખર્ચી ન નાખવું? અને જે વિષનું સેવન કરવાથી સર્વ સુખનો નાશ થઈ આત્મહત્યાનું પાતક લાગે છે, તે વિષ મફત મળે તોપણ શામાટે પીવું? તે પ્રમાણે ઇંદ્રિયોને પરિ-

શ્રમ આપી આયુષ્યના દિવસો ખર્ચી પાપનો સંચય કરવાથી દુઃખ સિવાય બીજું કાંઇ ફળ મળનાર છે કે ? માટે સ્વધર્મનું જ આચરણ કરવું, કે જેથી શ્રમનો બદલો મળી પરમ પુરુષાર્થરૂપ સર્વશ્રેષ્ઠ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. એટલા માટે જે પ્રમાણે સંકટસમયે પણ સિદ્ધ મંત્ર વિસરવો જોઇએ નહિ અથવા સમુદ્રમાં પડેલા મનુષ્યે નૌકાને છોડવી જોઇએ નહિ, કિંવા મહારોગીએ દિવ્યૌષધિનો ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ; તે પ્રમાણે સ્વકર્મનું આચરણ પણ છોડવું જોઇએ નહિ. હે કપિધ્વજ! એવી સ્વકર્મરૂપી મહાપૂજાથી સંતુષ્ટ થયેલો ઈશ્વર તમ અને રજ એ ગુણોનો નાશ કરી આપણી વાસનાને શુદ્ધ સત્ત્વગુણના માર્ગે લાવે છે અને સંસાર તથા સ્વર્ગ એ હળાહળ વિષસમાન છે એવું ભાન કરાવે છે તથા આગળ વૈરાગ્યસિદ્ધિનું જે વર્ણન કર્યું તે સ્થાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે. વૈરાગ્યભૂમિકા જીતવાથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તથા પૂર્ણતને પ્રાપ્ત કરનારા પુરુષને જે લાભ થાય છે, તે હવે કહું છું. (૯૫૫)

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

શ્લોકાર્થઃ—જેની બુદ્ધિ ક્યાંય પણ આસક્ત થતી નથી અને જે જિતેંદ્રિય તથા નિઃસ્પૃહ છે, એવો મનુષ્ય સંન્યાસના યોગથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૯)

ટીકાઃ—પવન જે પ્રમાણે પારધિની જાળમાં ઇતસ્તતઃ ભ્રમણ કરે છે, પરંતુ બંધાઇ શકતો નથી; તે પ્રમાણે દેહાદિક સંસારપાશમાં તે પુરુષ બદ્ધ થતો નથી. જેમ પાકું ફળ ડીંટને પકડી રહેતું નથી, કિંવા ડીંટ પણ તેને પકડી રાખતું નથી; તેમ જેનો સંસારાદિક પરનો સર્વ પ્રેમ નિર્જીવ થાય છે; પુત્ર, દ્રવ્ય તથા સ્ત્રી આધીન વર્તતાં હોય તોપણ જેમ કોઇ વિષના પાત્રનું સ્વામિત્વ સ્વીકારતું નથી; તેમ તે તેમનાપર મમત્વ રાખતો નથી. વધુ શું કહું ? જેમ કોઈ ધગધગતા પદાર્થનો સ્પર્શ લાગતાંજ પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લે છે, તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ વિષયોથી પરાવૃત થઇને આત્મવિચારમાં નિમગ્ન થાય છે. સ્વામીના ભયથી દાસી જેમ તેની આજ્ઞાનો લોપ કરતી નથી; તેમ તેનું અંતઃકરણ બાહ્યવિષયો તરફ દોડતું નથી; તથા ઐક્યની મુઠીમાં ચિત્તને પકડીને તેને આત્માનો છંદ લગાડે છે. આમ થવાથી જેમ અગ્નિને રાખમાં દાબવાથી ધૂમ્ર આપોઆપ બંધ પડે છે; તે પ્રમાણે આ લોકના વિષયોની ઇચ્છા સહજજ નાશ પામે છે; કેમકે

મનનો નિગ્રહ થયો એટલે ઇચ્છા આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે. હે અર્જુન! આવા મનુષ્યનું સઘળું વિપરીત જ્ઞાન લય પામીને તેને સત્ય બોધજ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રમાણે સંચિત કરેલા પાણીનો નિત્ય વ્યય કરવામાં આવતાં તે ન્યૂન થતું જાય છે; તે પ્રમાણે પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવતાં ભોગવતાં ખૂટી જાય છે; અને અહંકર્તૃત્વભાવના ન હોવાને લીધે નવીન કર્મ બંધાતાં નથી. હે અર્જુન! આ પ્રકારે સર્વ કર્મોની ક્ષીણ દશા થઇ એટલે પછી શ્રીગુરુની આપોઆપ પ્રાપ્તિ થાય છે. રાત્રિના ચાર પ્રહર સમાપ્ત થાય એટલે અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા કેળાનો લુમખો આવી જે પ્રમાણે કેળની વૃદ્ધિને અટકાવે છે, તે પ્રમાણે શ્રીગુરુ મળવાથી જિજ્ઞાસુની કર્મકર્તૃત્વની ખટપટ બંધ પાડે છે. વળી પૂર્ણિમા આવતાં જે પ્રમાણે ચંદ્રમાં જરા પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી, તે પ્રમાણે ગુરુપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી જિજ્ઞાસુને કોઇ પ્રકારની ખામી રહેતી નથી અને સર્વ અજ્ઞાન ગુરુની કૃપાથી નષ્ટ થાય છે. રાત્રિની સાથે જેમ અંધકારનો પણ નાશ થાય છે; તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે તેના ગર્ભમાં રહેલી કર્મ, કર્તા અને કાર્યની ત્રિપુટીનો પણ આપોઆપજ નાશ થાય છે; જેમકે ગર્ભિણી સ્ત્રીને મારી નાખવામાં આવે એટલે તેના ઉદરમાંના ગર્ભને પૃથક્ મારવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ પ્રકારે સર્વ કર્મનો સમૂળો નાશ થવો એનેજ સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. આ તેનું મૂળ અજ્ઞાન નાશ થવાને લીધે પછી સર્વત્ર તેને પોતાનુંજ સ્વરૂપ દેખાય છે. મનુષ્ય નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા પછી, હું કૂપમાં ડુબી ગયો છું એવો જે ભ્રમ તેને સ્વપ્નમાં થયો હતો તેને સત્ય માનીને તેમાથી પોતાને કાઢવાની ખટપટ કરશે કે? તે પ્રમાણે મને સમજ પડતી નથી. હું હવે સમજી લઈશ એવું તેનું દુઃસ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે અને જ્ઞેય તથા જ્ઞાતા એ ભેદ નિવૃત્ત થઇ તે કેવળ જ્ઞાનમાત્ર બની રહે છે. હે અર્જુન! પ્રતિબિંબસહિત આરસી દૂર લઇ જવામાં આવતાં જે પ્રમાણે દર્શનવિનાનો દ્રષ્ટાજ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે; તે પ્રમાણે અજ્ઞાન જ્યારે જાય છે, ત્યારે તે પોતાની સાથે જ્ઞાનને પણ લેતું જાય છે. પછી કેવળ નિષ્ક્રિય એવું જ્ઞાનસ્વરૂપજ અવશિષ્ટ રહે છે. હે અર્જુન! આ નૈષ્કર્મ્ય ભૂમિકામાં સ્વભાવતઃ કોઇ પણ પ્રકારની ક્રિયા રહેતી નથી; માટે તે સ્થિતિને નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. તે સ્વતઃજ આપણું સ્વરૂપ હોવાથી તેને અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમને લીધે જે મિથ્યા અસ્તિત્વ જણાય છે, તે વિલય પામતાં કેવળ સત્ય અસ્તિત્વજ અવશિષ્ટ રહે છે. એવી રીતે કે જેમ

[illegible]ાયુની ઉપાધિથી જળમાં [illegible] વાયુ નષ્ટ થતાં આપ-આપજ પાણીની સાથે [illegible] જે નિષ્કર્મતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને [illegible] છે; અને એજ [illegible] [illegible] પ્રમાણે કળશની [illegible] [illegible] છે; અથવા ગંગા સમુદ્રમાં [illegible] નથી; કિંવા સુવર્ણ [illegible] [illegible] એટલે જે પ્રમાણે [illegible] [illegible] તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી [illegible] [illegible] સાથે નષ્ટ થાય [illegible] [illegible] કરવાનું રહેતુંજ નથી [illegible] [illegible] છે. (૯૮૩)

[illegible] ब्रह्म [illegible]प्नोति निबोध मे।
[illegible] ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

[illegible] કરી, તેને જેણે સત્યરૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરાવ્યું છે; તેને સર્વ [illegible]ધર્મરૂપી ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરીને અટલ વૈરાગ્યપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. આ પ્રમાણે [illegible] પરિણત થનારી જ્ઞાનની ઉત્ક-[illegible] તેવી [illegible] જેણે મેળવી લીધી છે; અને [illegible] તેને સદ્ગુરુનું મિલન પણ થયું છે. તથા તેમણે પણ તેને [illegible] નથી [illegible] સર્વ ખરું, તથાપિ શું ઔષધિ લેતાંજ [illegible] થઈ જાય છે? અથવા સૂર્યોદય થતાંજ [illegible] થઈ જાય છે? [illegible] અને પૃથ્વી પકાવેલી હોય [illegible] મળી શકે ખરો; પરંતુ [illegible] કોઈ સજ્જનની [illegible] પણ તેમાંએ આવશ્યક કાળ તો વ્યતીત થવો [illegible]

[illegible] પ્રમાણે [illegible] છે. સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય છે અને [illegible] હોય છે, તેને [illegible] પ્રતીત પણ થઈ જાય છે ખરી, કિન્તુ વસ્તુત: [illegible] અને સર્વોત્તમ છે, જેના જ્ઞાન [illegible] નથી રહેતું, જે જ્ઞાન છે કિરીટિ! [illegible] છે, તે જ્ઞાનને પણ જે વસ્તુ સમાવી દે છે, જ્યાં [illegible] પણ નથી રહેતી, જ્યાં આનંદ-ની પ્રતીતિ પણ લય પામી જાય છે, અને કંઈ [illegible] ન રહેતાં, જે એક વસ્તુમાત્રજ શેષ રહે છે, તે બ્રહ્મ સાથે એકત્વ પામી બ્રહ્મ-સ્વરૂપ થઈ રહેવાનું ક્રમપૂર્વકજ બની શકે છે. ક્ષુધાતુરને ષડરસયુક્ત ભોજન આપવામાં આવે તોપણ તે ગ્રાસ પછી ગ્રાસ લઈને તૃપ્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે પ્રમાણે વૈરાગ્યના આશ્રયથી વિવેકરૂપી દીપક પ્રકાશિત કર્યો પછીજ આત્મારૂપી ખજાનો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; માટે આત્મસંપત્તિનો ઉપભોગ લેવાની યોગ્યતારૂપી નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે ક્રમદ્વારા બ્રહ્મરૂપની પ્રાપ્તિ સરલતાથી થાય છે, તે ક્રમનો મર્મ હવે તને હું કહું છું તે સાંભળ. (૧૦૧૦)

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

શ્લોકાર્થ:—જે મનુષ્ય અત્યંત શુદ્ધબુદ્ધિથી યુક્ત થઈ ધૈર્યવડે પોતાના ચિત્તનું નિયમન કરી, શબ્દાદિક વિષયોનો પરિત્યાગ કરી,

પ્રીતિ અને અપ્રીતિને નષ્ટ કરી દે છે; (૫૧)

ટીકાઃ—પ્રથમ તે ગુરુએ દર્શાવેલા માર્ગે વિવેકરૂપી તીરને કિનારે પહોંચી બુદ્ધિનો મળ ધોઈ નાખે છે, કે જેથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈને આત્મસ્વરૂપમાં જઈ મળે છે. જેમ રાહુના ગ્રાસમાંથી મુક્ત થયેલી પ્રભા ચંદ્રમાને આલિંગન આપતી હોય, કિંવા કુળવાન સ્ત્રી ઉભય કુળનું અભિમાન ત્યજીને કેવળ પોતાના પ્રિય પતિનું અનુસરણ કરતી હોય; એવી મહાપવિત્ર બુદ્ધિ દ્વૈતનો ત્યાગ કરી આત્મચિંતન માંજ નિમગ્ન બની રહે છે, અને સર્વદા જ્ઞાનરૂપી અમૃતપદ પછી ઇંદ્રિયોએ જે શબ્દાદિ વિષયોનું મહત્ત્વ વધારેલું હોય છે, તે અને વિષયનો તે મનુષ્ય વૃત્તિનિરોધદ્વારા એવો લય કરી નાખે છે કે જાણે પ્રકાશ દૂર થતાં મૃગજળ વિલીનતા પામી ગયું હોય. અજાણતાં નીચ મનુષ્યનું અન્ન ખવાઈ જતાં જેમ તેનું વમન કરી નાખવામાં આવે; તેમ તે ઇંદ્રિયો પાસે વાસનાસહિત વિષયોનું વમન કરાવે છે અને પછી એ ઇંદ્રિયોને અંતર્મુખ વૃત્તિરૂપી ગંગાતટે લઈ જઈ શુદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારે તે શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. એ પછી ઇંદ્રિયોનું સાત્વિક ધૈર્યથી શોધન કરી તેને મનસહિત યોગધારણામાં સ્નાન કરે છે; તથા પ્રારબ્ધને અનુસરીને તે પ્રતિકૂળ ભોગ પ્રાપ્ત થતાં તે તેનો તિરસ્કાર નથી કરતો અને અનુકૂળ ભોગ પ્રાપ્ત થતાં તેનાથી હર્ષ નથી પામતો. આ પ્રકારે હે કિરીટિ! તે મનુષ્ય અનુકૂળ વા પ્રતિકૂળ વિષયોનો રાગદ્વેષ ત્યજી દઈ ગિરિકંદરામાં કિંવા નિર્જન પ્રદેશ માં જઈ વસે છે. (૧૦૨૧)

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समपाश्रितः ॥५२॥

જીહ્વાના લાડકોડ પરિપૂર્ણ કરવા, આ ત્રણે બાબતની ભોજનપ્રસંગે તે દરકાર કરતો નથી; તે મિતાહાર કરે છે; પૂરેપૂરૂં પેટ ભરી લેતો નથી. જે જઠરાગ્નિને કાંઇ પણ આહાર ન આપવાથી તે પ્રાણનો નાશ કરશે, એમ સમજીને તે પ્રાણરક્ષા જેટલોજ આહાર કરે છે; અને પરપુરુષ ઇચ્છા કરે તોપણ કુલીન સ્ત્રી જેમ તેને વશ થતી નથી, તે પ્રમાણે નિદ્રા કિંવા આલસ્યને વશ થવું પડે એટલો આહાર તે કરતો નથી. દંડવત્ પ્રણામ કરતી વખતેજ માત્ર તે જમીનને સ્પર્શ કરે છે, તે સિવાય કદી પણ અવિચારથી ભૂમિપર નિદ્રા લેવાને માટે અંગ ટેકવતો નથી. માત્ર શરીરના વ્યાપાર પૂરતોજ તે હાથપગનો ઉપયોગ કરે છે; કિંબહુના, તેણે અંતઃકરણ તથા બાહ્યેંદ્રિયો પોતાને સ્વાધીન કરેલી હોય છે; અને હે અર્જુન! તે પોતાની વૃત્તિને મનના ઉમરાસુધી પણ આવવા દેતો નથી; તો પછી બોલવું–ચાલવું વગેરે વ્યાપારને ક્યાંથી સ્થાન મળે વારૂ? આ પ્રકારે શરીર, વાણી તથા મન, એ સર્વને જીતીને તેણે ધ્યાનાકાશને સ્વાધીન કરી લીધું હોય છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે પ્રમાણે ગુરુવાક્યના બોધથી તેણે પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય છે. ધ્યાન કરનારો ધ્યાતા, તેની ધ્યાનરૂપી વૃત્તિ અને તે વૃત્તિથી જેનું ધ્યાન કરવાનું તે ધ્યેય; આ ત્રિપુટીને તે પોતામાંજ જુએ છે. હે પાંડુસુત! ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન, એ ત્રિપુટી એકરૂપ ન થાય ત્યાંસુધી ધ્યાન કર્યા કરે છે, જેથી મોક્ષેચ્છુ આત્મજ્ઞાનવિષે સમર્થ બની રહે છે; પરંતુ યોગપ્રક્રિયાની સહાયથી હે અર્જુન! ગુદા અને શિશ્નના મધ્યભાગને એડીથી દાબીને તે મૂળબંધ સિદ્ધ કરે છે. અધોભાગ સંકુચિત કરી મૂળબંધ, ઉડ્ડિયાનબંધ અને જાલંધરબંધ, એ ત્રણ બંધથી વાયુના ભેદ તોડી નાખી તેને સમાન કરે છે. આ પ્રકારે પ્રાણનો રોધ થયો એટલે કુંડલિની જાગ્રત થઇ મધ્યમા અથવા સુષુમ્ણાનો માર્ગ મોકળો થાય છે; અને આધારચક્રથી આજ્ઞાચક્ર (બે ભ્રમર વચ્ચેનો પ્રદેશ) પર્યંત સર્વનો ભેદ કરીને ઊર્ધ્વ જાય છે. બ્રહ્મરંધ્રમાંના સહસ્રદલકમલરૂપી મેઘમાંથીજ ઉત્તમ અમૃતવૃષ્ટિ થાય છે, તેનો પ્રવાહ મૂળબંધપર્યંત લાવે છે. પછી મસ્તકમાંના આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી ભૈરવના પાત્રમાં મન તથા વાયુનો ખીચડો જરે છે. આ પ્રકારે આ યોગસાધનનો બળવાન સમુદાય આગળ કરી તેના આશ્રયથી ધ્યાન સ્થિર કરે છે; અને ધ્યાન તથા યોગ એ ઉભય નિર્વિઘ્નપણે આત્મતત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વેજ તેણે વૈરાગ્ય જેવા પરમ-

મિત્રને સાધ્ય કરી રાખેલો હોય છે. તે સર્વ ભૂમિકાઓમાં તેની સાથેજ રહે છે. આપણે જે જોવાનું હોય તે દેખાય નહિ ત્યાંસુધી ચક્ષુને જો દીપકની સોબત હોય તો પછી જોવાને વાર શામાટે લાગવી જોઈએ! તે પ્રમાણે મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકને તેની વૃત્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લય પામે ત્યાંસુધી જો વૈરાગ્યની સોબત હોય તો પછી તેની મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ભંગ શી રીતે પડશે? માટે વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનાર તે ભાગ્યવાન પુરુષ તે આત્મલાભને પાત્ર થાય છે. વૈરાગ્યનું વજ્રકવચ પહેરીને તે રાજયોગરૂપી અશ્વપર સ્વાર થાય છે; અને પછી વચમાંજ નાનામોટા પદાર્થ દેખાય તેનો વિવેકરૂપી મુઠીમાં પકડેલા ધ્યાનરૂપી મજબૂત ખડ્‌ગવડે સંહાર કરે છે. આ પ્રકારે સૂર્ય જેમ તિમિરમાં નિઃશંકપણે પ્રવેશ કરે છે, તેમ તે મોક્ષરૂપી વિજયશ્રીને વરવા માટે સંસારરૂપી રણમાં નિઃસંશયપણે પ્રવેશ કરે છે. (૧૦૪૯)

अहंकारं वलं दर्प कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

શ્લોકાર્થઃ—અને જે મનુષ્ય અહંકાર, સામર્થ્ય, ઉન્મત્તતા, કામ, ક્રોધ તથા સંગ્રહ ઇત્યાદિ વિકારોને ત્યાગીને મમતારહિત થઇ શાંત રહે છે તે મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ બનવાને યોગ્ય થાય છે. (૫૩)

ટીકાઃ—ત્યાં તેને અટકાવવાને માટે આવેલા દોષરૂપી વૈરીઓને તે હરાવે છે. તે પૈકી પહેલો વૈરી 'દેહાભિમાન' છે. જે અહંકાર મનુષ્યને મારીને જતો કરતો નથી અને ઉત્પન્ન કરીને જીવવા પણ દેતો નથી; પરંતુ દેહના કેદખાનામાં પૂરી રાખે છે, તે અહંકારનું નિવાસસ્થાન જે દેહરૂપી કિલ્લો તેને તે તોડીને હસ્તગત કરી લે છે; અને તેજ પ્રમાણે, હે અર્જુન! બીજો વરી જે 'બળ' તેનો પણ નાશ કરે છે. જે બળરૂપી શત્રુ વિષયનું નામ સાંભળતાંની સાથે ચારગણો બળવાન થઇ સર્વ વિષય સિવાય ઈતર વસ્તુનું ભાન રહેવા દેતો નથી, તે કેવળ વિષયરૂપી વિષનો કૂપ છે અને સર્વ દોષોનો રાજા છે. પરંતુ તે ધ્યાનરૂપી અસિનો ઘાવ શી રીતે સહન કરી શકે!

અને પ્રિય વિષયોની પ્રાપ્તિથી જે સુખ થાય છે, તેનું આચ્છાદન લઇને જે શરીરમાં પ્રકટ થાય છે; જે સન્માર્ગ ભૂલાવી દઇને અધર્મના અરણ્યમાં અધડાવી નરકાદિરૂપી વ્યાઘ્રના મુખમાં સોંપી દે છે; આવો જે વિશ્વાસઘાતી શત્રુ 'ગર્વ' છે તેને પણ તે મારી નાખે છે; અને જેનાથી ડરીને તપસ્વીઓ થરથર કંપે છે, મસ્કાર

ક્રોધ જેનું પરિણામ છે અને જેમ જેમ તેના લાડકોડ પૂરા પાડવામાં આવે તેમ તેમ જે અધિકાધિક વૃદ્ધિને પામે છે; એવો જે 'કામ' તેને તે એવો અદૃશ્ય કરી નાખે છે કે પછી તે દેખાજ દેતો નથી. ક્રોધની પણ તેજ સ્થિતિ થાય છે. મૂળ કાપીને ખોદી નાખવામાં આવે એટલે જેમ શાખાઓનો નાશ આપોઆપજ થાય છે, તે પ્રમાણે કામનો નાશ થવાથી ક્રોધનો નાશ આપોઆપજ થાય છે. (૧૦૬૧)

જે પ્રમાણે રાજા જેને હેડમાં નાખવાનો હોય તેનાજ મસ્તક-પર તે હેડને ઉપડાવી લાવે છે. તે પ્રમાણે 'પરિગ્રહ'(પ્રાપ્ત સંપત્તિ)-રૂપી શત્રુ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સ્ફુરણ કર્યા કરે છે. જે પરિગ્રહ વૈરાગ્યશીલનું નામ સાંભળતાંની સાથે મસ્તક ધૂણાવી તે વૈરાગ્યશીલ પુરુષના અંગમાં સંચાર કરી મમત્વરૂપ અવગુણ ઉત્પન્ન કરે છે અને 'આ મારૂં' એવા અભિમાનમાં ગુંથવે છે; જે પરિગ્રહે 'આ મઠ મારો છે' 'આ શિષ્ય મારો' 'આ ગ્રંથ મારા' આવાં ચિહ્નોથી વૈરાગ્યશીલ પુરુષને પણ પોતાના પાશમાં બદ્ધ કર્યો છે; વૈરાગ્યશીલ પુરુષ કુટું-બાદિ સંસારનો ત્યાગ કરી વનમાં જાય તોપણ જે પરિગ્રહ તેને ત્યાંના પદાર્થોમાં મમત્વ કરાવે છે, સારાંશ કે સર્વથૈવ નગ્ન મનુષ્યને પણ તે પોતાના પાશમાં બદ્ધ કરે છે; આવો જે અજિત શત્રુ પરિગ્રહ, તેના નામનિશાનનો નાશ કરીને જે મુમુક્ષુ સંસારને જીતવાનો આનંદ ભોગવે છે, તેને ભેટવાને માટે જ્ઞાનગુણના અમાનિત્વાદિક સમુદાયરૂપી મોક્ષદેશના માંડલિક રાજાઓ આવે છે; અને તેને યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી ભેટ અર્પણ કરીને તેઓ તેનો પરિવાર થઇને રહે છે. (૧૦૬૮)

પ્રવૃત્તિરૂપી રાજમાર્ગે તેની સ્વારી જ્યારે ચાલતી હોય છે ત્યારે જાગ્રતાદિ ત્રણ અવસ્થારૂપી સ્ત્રીઓ પગલે પગલે તેનાપરથી પોતાના સુખરૂપી રાઇ-મીઠું ઓવારી નાખે છે. સામે વિવેકરૂપી ચોપદાર જ્ઞાન-રૂપી છડી હસ્તમાં ધારણ કરીને દૃશ્ય પદાર્થ સમુદાયને છિન્નભિન્ન કરતો ચાલે છે; અને યોગભૂમિકારૂપી સ્ત્રીઓ જાણે આરતી લઇને ઓ-વારણાં લેવાને ન આવતી હોય તેમ લાગે છે.! ત્યારે રિદ્ધિસિદ્ધિના અનેક સમુદાયો એકત્રિત થઇ તેનાપર તે પ્રસંગે જે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે તે વડે તે સ્નાન કરે છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મૈક્યરૂપ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સમય જેમ જેમ નિકટ આવતો જાય છે, તેમ તેમ ત્રૈલોક્ય હર્ષથી પરિ-પૂર્ણ દેખાય છે. તે વખતે હે અર્જુન ! તેને આ વૈરી કે આ મિત્ર, એમ કહેવાનું અવશિષ્ટ રહેતુંજ નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઇ પણ કારણથી કોઇ પણ વસ્તુને મારી કહે એવી કોઇ વસ્તુજ દેખાતી નથી,

એવો તે અદ્વિતીય થઈ રહે છે. હે અર્જુન ! પોતાની આત્મસત્તા સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત કરી નાખ્યા પછી ‘મારૂં’ કહેવાનો અવકાશજ રહેવાથી મમતાનો ત્યાગ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ અહંકારાદિ રિ વર્ગને જીતીને સર્વ જગત હુંજ છું, એવો બોધ થવાથી તેના યો રૂપી અશ્વની દોડ પણ આપોઆપ બંધ થાય છે; અને પછી અંગમાં વૈરાગ્યરૂપી મજબૂત કવચ પરિધાન કરેલું હોય છે તેને પણ તે ક્ષણભર માટે ઢીલું કરે છે; અને ધ્યાનરૂપી ખડ્ગવડે નાશ કરવાની કાંઈપ વસ્તુ અવશિષ્ટ ન રહેવાથી તેને ધારણ કરનારી વૃત્તિનો હાથ પ ઢીલો થઈને નીચે પડી જાય છે. જે પ્રમાણે ખરૂં રસાયન રોગ નાશ કરીને પોતે પણ નાશ પામે છે, તેવી તેની સ્થિતિ થાય છે કિંવા મુકામ આવેલો જોઇ જેમ ચાલવાની ક્રિયા બંધ પડે છે, પ્રમાણે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થતાં અભ્યાસ આપોઆપ અટકી પડે છે. ગં સમુદ્રને મળ્યા પછી જેમ પોતાનો વેગ બંધ કરે છે, કિંવા કામાતુ સ્ત્રી જે પ્રમાણે પોતાનો પતિ મળે એટલે શાંત થાય છે; અથવા કે ફલિત થાય એટલે તેની વૃદ્ધિ અટકી પડે છે, કિંવા ગામમાં પહોંચ્ય પછી માર્ગ સમાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કારનો પ્રસં પ્રાપ્ત થતાંજ તે સાધનરૂપી હથિયારો નીચે મૂકી દે છે. માટે અર્જુન ! બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય થતી વખત તેનાં સર્વ સાધન પાછ વળે છે. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યનો ઉત્તરકાળ, જ્ઞાનાભ્યાસની વૃદ્ધાવસ્થ અથવા યોગરૂપી ફળની પરિપક્વ દશા, એની જે શાંતિ તે હે અર્જુન તેનામાં સંપૂર્ણ છવાઇ જાય છે ત્યારે તે પુરુષ બ્રહ્મ થવાને યોગ્ય થાય છે. પૌર્ણિમા કરતાં ચૌદશની રાત્રિના ચંદ્રની કળામાં જેટલી ન્યૂનતા હોય છે, કિંવા સોળ આના કસ કરતાં પંદર આના કસમાં જેટલી ન્યૂનતા હોય છે; અથવા સાગરમાં ગંગાનો પ્રવેશ થયા પછી પણ જ્યાંસુધી તેનો પ્રવાહ દેખાય છે ત્યાંસુધી તે ગંગા, અને જ્યાં તે બંધ પડે છે ત્યાંથી તે સમુદ્ર ગણાય છે; તે પ્રમાણે બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ થનાર માં જે ભેદ હોય છે તે ભેદ શાંતિના યોગથી તત્કાળજ નાશ પામે છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવા પૂર્વે ‘મૂળથીજ પોતે બ્રહ્મ છે’ એવી જે પ્રતીતિ થવી, તેજ બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાની યોગ્યતા છે, એમ તું જાણ. (૧૦૯૦)

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અને તે બ્રહ્મરૂપ થયેલ પુરુષ પ્રસન્ન અંતઃકરણ

વાળો થઇને કોઇ પણ વસ્તુનો શોક કરતો નથી અને કોઇ પણ
વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, પરંતુ સર્વ ભૂતોમાં સમબુદ્ધિ રાખી પરમ
ભક્તિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૫૪)

ટીકાઃ—હે અર્જુન! તે બ્રહ્મભાવની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયેલો
પુરુષ પછી આત્મબોધની પ્રસન્નતાના પદપર અધિષ્ઠિત થાય છે. જે
અગ્નિના યોગથી રસોઇ તૈયાર થાય છે, તે પદાર્થમાંની ઉષ્ણતા જ્યારે
નષ્ટ થાય છે, ત્યારે જે પ્રમાણે તે અન્ન ખાઇ શકાય છે; અથવા જે
પ્રમાણે શરદ ઋતુ આવી એટલે દરરોજ આવતા ભરતીઓટનો વિરામ
થઇ ગંગા સ્થિર થાય છે; કિંવા ગાયનની પરિસમાપ્તિ થતાં જેમ
મૃદંગ, તંબુરો વગેરે બંધ થઇ પાછળ કેવળ તેનો આનંદ અને
લોકોની વાહવાહજ અવશિષ્ટ રહે છે, તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરવાનો શ્રમ પણ જે સ્થિતિમાં અંત પામી જાય છે, તે સ્થિતિને
આત્મજ્ઞાનની પ્રસન્નતા કહે છે. આ સ્થિતિનો તે યોગ્ય પુરુષ ઉપ-
ભોગ લે છે. ઐક્યભાવની એવી ભરતી આવવાથી અમુક વસ્તુ પોતાની
ધારીને તેને માટે શોક કરવો કે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી એ વિષય-
નો આપોઆપ અંત આવે છે. જે પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાંની સાથે
સર્વ નક્ષત્રોનું તેજ હરાઇ જાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આત્મા-
નુભવ પ્રાપ્ત થતાંજ જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ જશે, ત્યાં ત્યાં ભૂતોપ્રત્યેનો ભેદ-
ભાવ ન્યૂન થતો થતો નષ્ટ થઇ અંતે અભેદભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.
પાટીપર લખેલા અક્ષરો જે પ્રમાણે હાથવતી ભુંસી નાખી શકાય છે,
તે પ્રમાણે તેની દૃષ્ટિમાંથી સર્વ ભેદ અને દ્વૈત નષ્ટ થાય છે.
તેના યોગથી જાગૃતિ અને સ્વપ્નનાં જે વિપરીત જ્ઞાનો, તેને તે અજ્ઞાન-
માં લીન કરે છે. પછી અન્યથા જ્ઞાનનું કારણ જે અજ્ઞાન તે પણ
આત્મબોધની વૃદ્ધિ થવાથી ઘટતાં ઘટતાં પૂર્ણબોધમાં સર્વથા લય
પામે છે. ભોજનનો આરંભ કર્યો એટલે જેમ પ્રત્યેક ગ્રાસની સાથે
ભૂખ કમી થતાં થતાં અંતિમ ગ્રાસ મુખમાં નાખતાં તૃપ્તિ થાય છે;
અથવા ચાલવાના ક્રમથી વાટ કમી થતાં થતાં મુકામે પહોંચ્યા એટલે
ચાલવાની ક્રિયા બંધ પડે છે; કિંવા ઉંઘમાંથી મનુષ્ય જેમ જેમ
જાગ્રત થતો જાય તેમ તેમ નિદ્રા ન્યૂન થતી જઇને પૂર્ણ જાગૃત
થતાંની સાથે નિદ્રાની સમાપ્તિ થાય છે; અથવા પૂર્ણિમાને દિવસે
ચંદ્રની પૂર્ણકળા ખીલે એટલે પછી શુકલપક્ષ સમાપ્ત થાય છે; તે
પ્રમાણે જ્ઞેય લય પામીને પૂર્ણ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણું પણ જ્યારે સમભાવથી
ઐક્ય પામે છે, ત્યારે સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. કલ્પાંતસમયે સર્વ સૃષ્ટિ

જલમય થાય છે ત્યારે સમુદ્ર અને નદીનો ભેદ નિવૃત્ત થઇ આબ્રહ્મસ્તંબ-પર્યંત જેમ કેવળ જલજ હોય છે; કિંવા ઘટમઠાદિ ઉપાધિનો નાશ થયો એટલે પછી એક આકાશજ અવશિષ્ટ રહે છે; અથવા કાષ્ઠ બળી રહેતાં કેવળ અગ્નિજ શેષ રહે છે; અથવા અલંકારો ગાળી નાખવાથી તેનાં નામરૂપનો ભેદ નષ્ટ થઇ કેવળ સુવર્ણજ અવશિષ્ટ રહે છે; (૧૧૦૬)

મનુષ્ય જાગ્રત થાય એટલે જેમ સ્વપ્નસૃષ્ટિ નષ્ટ થઇ તે બાતેજ માત્ર શેષ રહે છે; તે પ્રમાણે એક મારા સિવાય તેનો પોતાનો સુદ્ધાં તે પુરુષને ભેદ રહેતો નથી. આવી સ્થિતિને જ્ઞાનીઓ ચતુર્થ ભક્તિ કહે છે, તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને અર્થાર્થી એ ભક્તો જે રીતે મારૂં ભજન કરે છે, તે તેની અપેક્ષાએ આ ચોથી ભક્તિ કહેવાય છે. બાકી તો પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય કે ચતુર્થ ભક્તિ એમાંનું કશુંજ એ નથી; પરંતુ મારી જે બ્રહ્મરૂપ સહજ સ્થિતિ તેનુંજ નામ ભક્તિ છે. મારો જે પ્રકાશ મારા વાસ્તવ સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે મને અન્યરૂપે દર્શાવીને મારાપ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન કરાવી આપે છે; અને જે પ્રકાશવડે જેવી સમજણથી જે વસ્તુ જોવામાં આવે તેને તે તેવીજ દેખાય છે. સ્વપ્નનું દેખાવું કે ન દેખાવું એ જેમ પોતાનાજ અસ્તિત-પર અવલંબિત છે, તેમ મારા જે પ્રકાશથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ કિંવા લય થાય છે, તે મારા સ્વાભાવિક પ્રકાશને હે કપિધ્વજ! ભક્તિ કહે છે. માટે આર્તજનોમાં આ ભક્તિ ઇચ્છારૂપ બનીને જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે, તે પણ હુંજ છું. જિજ્ઞાસુમાં પણ હે વીરેશ! એજ ભક્તિ જિજ્ઞાસારૂપ બની મને જિજ્ઞાસ્યરૂપે પ્રકટ કરે છે; અને હે અર્જુન! એજ ભક્તિ અર્થપ્રાપ્તિની ઇચ્છા બની મનેજ પોતાની પ્રાપ્તિમાં પ્રવૃત્ત કરી મને અર્થ નામને પાત્ર બનાવે છે. આ પ્રકારે જો મારી ભક્તિ અજ્ઞાનયુક્ત હોય છે તો તે મને—સર્વસાક્ષીને દૃશ્યરૂપે દર્શાવે છે. દર્પણ-માં મુખથીજ મુખ દેખાય છે; પરંતુ એમાં જે મિથ્યા બીજાપણું છે તેનું કારણ દર્પણજ છે. દૃષ્ટિ વાસ્તવમાં એકજ ચંદ્ર જુએ છે પણ એકના બે ચંદ્ર દેખાવાનું કારણ જેમ નેત્રરોગ હોય છે; તેમજ હે ધનંજય! વાસ્તવમાં સર્વત્ર હુંજ મને જોઉં છું અને જે મિથ્યા દૃશ્ય પદાર્થ દેખાય છે તેનું કારણ અજ્ઞાનજ છે. તે અજ્ઞાન ચોથી ભક્તિમાં રહેતું નથી અને પ્રતિબિંબ બિંબમાં મળી જાય છે; તેમ મારૂં દ્રષ્ટૃ-ત્વ મારામાંજ સમાઈ જાય છે. સુવર્ણ જ્યારે મિશ્રિત સ્થિતિમાં હતું ત્યારે પણ તે સુવર્ણજ હતું; પરંતુ મિશ્રણ જૂદું પાડયા પછી જેમ તે શુદ્ધરૂપે શેષ રહે છે; અરે પૂર્ણિમા પહેલાં પણ પોતાને સ્થાને

-શું ચંદ્ર પૂર્ણ નથી હોતો ? પરંતુ પૂર્ણિમાના દિવસે જેમ તેના પૂર્ણત્વની પ્રતીતિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનના કારણે પણ હુંજ સર્વને જૂદા જૂદા નામે અને રૂપે દેખાઉં છું. કિન્તુ દશ્યરૂપથી હું ભિન્ન જેવો જણાઉં છું અને દ્રષ્ટાપણું વિલીન થયેથી મનેજ મારી પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે; માટે હે પાર્થ! દશ્ય પદાર્થોથી પર એવી જે મારી ભક્તિ તેને મેં ચોથી ભક્તિ કહી છે. (૧૧૨૯)

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वोतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥ ५५ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અને હું જેવડો અને જેવો છું તેવડો અને તેવો તે મને ભક્તિના યોગથી યથાર્થ જાણે છે અને મને યથાર્થ જાણ્યા પછી તે મદ્રૂપ થાય છે. (૫૫)

ટીકાઃ—આવી જ્ઞાનમય ભક્તિથી યુક્ત બનીને જે ભક્ત મારી સાથે એકરૂપ થઇ જાય છે, તે કેવળ મારારૂપજ છે એ વાત આગળ કહેવાઇ ચૂકીજ છે; કારણ કે હે કપિધ્વજ! સાતમા અધ્યાયમાં હું હાથ પ્રસારીને કહી ગયો છું કે, જ્ઞાની મારો આત્મા છે. એજ ભક્તિ અત્યુત્તમ હોવાના કારણે મેં કલ્પના આરંભમાં શ્રીભાગવતના મિષથી બ્રહ્મદેવને ઉપદેશી હતી. જ્ઞાની તેને આત્મજ્ઞાન કહે છે; શિવોપાસક તેને શક્તિ કહે છે અને હું તેને મારી પરમભક્તિ (પરાભક્તિ) કહું છું. કર્મયોગીને પણ મારારૂપ થવા પૂર્વે આ ભક્તિફળનો લાભ મળી જાય છે, તેથી તેને સમગ્ર જગત કેવળ મારાથીજ ભરપૂર જણાય છે. તે સમયે વૈરાગ્ય અને વિવેકસહિત જે બંધ, તે મોક્ષમાં લય પામે છે અને વૃત્તિ પણ નિવૃત્તિસહિત વિલીન થઇ જાય છે. જ્યારે ત્વંપદસહિત તત્પદ પણ વિલીન થઇ જાય છે, ત્યારે આકાશ જેમ ચારે ભૂતનો પોતામાં લય થયા પછી સ્વયં શેષ રહે છે, તેમજ સાધ્ય અને સાધનથી પર એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ જે હું છું તે મારામાં એકરૂપ થઇ તે સાધક પુરુષ મારો ઉપભોગ લે છે. ગંગા જેમ સમુદ્રને મળી ગયા પછી પણ સમુદ્રમાં જૂદી શોભે છે, તેમ તે મારો ઉપભોગ લે છે; અથવા દર્પણને જેમ કોઇ સ્વચ્છ કરેલું દર્પણ બતાવવામાં આવે તેના જેવું એ ઉપભોગનું સુખ માલૂમ પડે છે; અથવા જ્યારે દર્પણ દૂર કરવાથી વદન દેખાતું બંધ થઈ જાય છે અને જોનારો કેવળ પોતામાંજ પોતાના મનવડે પોતાના દર્શનસુખનો અનુભવ લે છે; જેમ જાગ્રત થયા પછી સ્વપ્ન નહિ રહેતાં પોતાની

એકતાજ જણાઈ રહે છે અને તેનો ઉપભોગ દ્વૈતત્વ વિનાજ લેવામાં આવે છે; જેઓ કહેતા હોય કે એકરૂપ થયા પછી તે વસ્તુનો ઉપભોગ નથી લઈ શકાતો તો શબ્દથીજ શબ્દનું ઉચ્ચારણ તેઓ શી રીતે કરી શકે છે? તેમના ગામમાં સૂર્યને પ્રકાશિત કરવા માટે દીપકનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય, અથવા આકાશને ધારણ કરવા માટે મંડપ ઉભો કરવામાં આવતો હોય તો કોણ જાણે! અરે, રાજત્વ પ્રાપ્ત કર્યાવગરજ શું રાજા રાજસુખનો ઉપભોગ લઈ શકે છે? અંધકાર શું સૂર્યને આલિંગન કરી શકે છે? અને જે આકાશરૂપ નથી થઈ જતો તે આકાશની વ્યાપ્તિ શી રીતે જાણી શકે? ચણોઠીના અલંકાર શું રત્નના અલંકારની શોભા આપી શકે છે? માટે જે મારામાં તન્મય નથી બનતો તે મારૂં સ્વરૂપ કેવી રીતે સમજી શકે? અને મને ન સમજી શકે તો પછી મારી ભક્તિ કરવાની તો વાતજ શી કરવી? એટલા માટે તરુણાંગી જેમ તારુણ્યનો ઉપભોગ લે છે, તેમજ તે કર્મયોગી પણ મદ્રૂપ બની મારો ઉપભોગ લે છે. તરંગ જેમ સર્વત્ર જળનું ચુંબન કરે છે, પ્રભા જેમ બિંબમાં સર્વત્ર પ્રકાશિત થાય છે અથવા અવકાશ જેમ આકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોય છે; તેજ પ્રમાણે તે પુરુષ મદ્રૂપ બની કોઈ ક્રિયા કર્યા વગરજ મારૂં ભજન કરે છે. અલંકાર જેમ સ્વભાવતઃ સુવર્ણનેજ સેવે છે; અથવા ચંદનની સુવાસ જેમ ચંદનનુંજ સેવન કરે છે; અથવા ચંદ્રિકા જેમ સ્વભાવતઃ ચંદ્રમાંજ અનુરક્ત રહે છે; તેજ પ્રમાણે અદ્વૈત સ્થિતિમાં વસ્તુતઃ કોઈ ક્રિયા નહિ હોવા છતાં પણ ભક્તિ થઈ શકે છે. આ વાત કેવળ અનુભવનેજ યોગ્ય છે, શબ્દથી કહેવા યોગ્ય નથી; માટે તે પુરુષ પ્રારબ્ધકર્માનુસાર જે કંઈ શબ્દ વદે છે, તે શબ્દથી જાણો કે તે મનેજ પોકારે છે અને તેજ બોલવું મારા ઉત્તરરૂપ પણ છે. જ્યાં બોલનારને કેવળ તે બોલનારનુંજ મિલન થાય અને અન્ય કોઈ ન હોય ત્યાં વાસ્તવમાં બોલવાની ક્રિયાજ નથી થતી; અને જે મૌન છે, તેજ મારૂં ઉત્તમ સ્તવન છે. તે પુરુષ જે બોલે છે તેને હું બોલનારની ભેટ થતાંજ જે મૌનત્વ બની જાય છે, તેનાવડેજ તે મારી સ્તુતિ કરે છે; તેજ પ્રમાણે હે કિરીટિ! તે બુદ્ધિ કિંવા દૃષ્ટિથી જે કંઈ જોવાનો યત્ન કરે છે તે દર્શનક્રિયા દૃશ્યનો લોપ કરી તે જોનારનુંજ સ્વરૂપ બતાવે છે. દર્પણમાં જોતાં પહેલાં જે જોનારનું સ્વરૂપ હોય છે, તેજ જેમ દર્પણમાં જોવાથી દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે તે પુરુષનું દર્શન દ્રષ્ટાનેજ દર્શાવે છે. દૃશ્યનો લોપ થઈ દૃષ્ટ

જ્યારે દ્રષ્ટામાંજ લીન થઇ રહે છે, ત્યારે કેવળ એકલોજ અવ-શેષ રહેવાથી દ્રષ્ટાપણું પણ નથી રહી શકતું. જેમ જાગ્યા પછી સ્વપ્ન-માં જોયેલા પ્રિયજનને આલિંગન આપવા જતાં આલિંગન આપ-નાર અને આલિંગન આપવાની વસ્તુ એ બેનો અભાવ હોઇ માત્ર પુરુષજ વિદ્યમાન હોય છે, અથવા જેમ બે કાષ્ઠ ઘસવાથી તેમાંથી જે એક અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તે કાષ્ઠ અને અગ્નિનું નામ મટાડી-ને છેવટે પોતેજ—અગ્નિજ બાકી રહે છે; અથવા સૂર્ય પોતાનું પ્રતિ-બિંબ હાથમાં લેતાં જેમ તેનું પ્રતિબિંબ નષ્ટ થઇ બિંબત્વ પણ જતું રહે; તે પ્રમાણે જોનાર જો મદ્રૂપ બનીને દૃશ્ય જોવા જાય તો તે દ્રષ્ટત્વસહિત વિલીન થઇ જાય છે. સૂર્ય અંધકારને પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે જેમ પ્રકાશ્ય અંધકાર નહિ રહેવાથી તેની પ્રકાશકતા પણ નથી રહેતી, તેમજ મદ્રૂપતા પામ્યા પછી દૃશ્ય સંબંધી દ્રષ્ટત્વપણું નથી રહેતું. આવી રીતે જોવું અને ન જોવું એ બંનેથી રહિત જે સ્થિતિ, તેજ વસ્તુતઃ મારું દર્શન છે. તે દર્શનનો ઉપભોગ હે કિરીટિ! મારો ભક્ત કોઇ પણ પદાર્થના દર્શનથી, દ્રષ્ટા અને દૃશ્યથી પર એ દૃષ્ટિદ્વારા સર્વ કાળ લીધા કરે છે; અને આકાશ જેમ આકાશના ભારથી નથી ડગમગતું, તેમ તેની સ્થિતિ હું—આત્માના કારણે થઇ છે. કલ્પના અંતમાં જેમ જળ જળથીજ રોકાઇ જઇને તેનું વહન બંધ થઇ જાય છે; તેમ તે એક હું—આત્માથીજ ભરપૂર બની રહે છે. પગ પોતાનેજ શી રીતે ઓળંગી શકે? અગ્નિ પોતાનેજ શી રીતે બાળી શકે? જળ, જળવડે સ્નાન કરવા શી રીતે પ્રવૃત્ત થઇ શકે? માટે સર્વત્ર હુંજ ભરેલો હોવાના કારણથી તેનું આવાગમન બંધ થઇ જાય છે, તેજ મારી અદ્વિતીયની યાત્રા જાણો. જળતરંગ જો કે અત્યંત વેગથી ધસે છે, તથાપિ તેને કોઇ પણ ભૂમિપ્રદેશ નથી ઓ-ળંગવો પડતો; કેમકે તે જે પણ વસ્તુનું ગ્રહણ કરે કિંવા ત્યાગ કરે તે, તેમજ તેનું ચાલવું અને ચાલવાનો માર્ગ સર્વ જળમયજ હોય છે; અને તે તરંગ ગમે ત્યાં જવા છતાં હે પાંડુસુત! તે જળ હોવાના કારણે તેની એકાત્મતા ભેદાતી નથી; તેજ પ્રમાણે તે પુરુષ મારારૂપ બન્યા પછી અહંતાથી તેને સ્ફૂરણ થાય તોપણ તે સર્વભાવે મારામાંજ આવી મળે છે; અને એ પ્રકારે તે મારો-જ યાત્રાળુ બને છે. શરીરના સ્વભાવવશ તે જો કંઇ કર્મ કરે છે તો તે કર્મને પણ તે મારારૂપ સમજીનેજ કરે છે. તે સમયે હે પાંડુસુત! કર્મ અને કર્તા નહિ રહેતાં હુંજ નિજરૂપે નિજને જોતો

હોઉં તેમ તે કેવળ મદ્રૂપજ બની રહે છે. જેમ દર્પણ દર્પણને જુએ તો તે ન જોવા બરાબરજ છે; જેમ સુવર્ણ સુવર્ણથી ઢાંકવું તે ઢાંકવું નથી; અને જેમ દીપકને દીપકવડે પ્રકાશિત કરવો તે પ્રકાશિત ન કરવા બરાબરજ છે; તેજ પ્રમાણે મારારૂપ બનીને જે કર્મ કરવું તેને કર્મ કેવી રીતે કહી શકાય? કર્મ કરવા છતાં 'હું કર્તા છું" એવું અભિમાન નષ્ટ થવાથી તેની સર્વ ક્રિયા અક્રિયાજ બની જાય છે. તેની સર્વ ક્રિયાઓ આત્મસ્વરૂપ બનવાથી તે ક્રિયાને અક્રિયા કહેવીજ યોગ્ય છે; અને તેજ મારાં લક્ષણની પૂજા છે. માટે હે કપિધ્વજ! તે જે જે ક્રિયા કરે છે તે ક્રિયા ન કરવા સમાન હોઇ તેજ મારી મહાપૂજા બને છે. એજ પ્રમાણે તે જે જે બોલે તે સર્વ મારી સ્તુતિ છે; તે જે જે જુએ તે મારૂં દર્શન છે; તે જે જે ચાલે તે મારી-અદ્વયની યાત્રા છે. હે કપિધ્વજ! તે જે કરે તે મારી પૂજા, તે જે કલ્પના કરે તે મારો જપ અને તે જે સ્થિતિમાં રહે તે મારીજ સમાધિ છે. જે પ્રમાણે સુવર્ણ અને સુવર્ણકંકણમાં અભેદ છે, તે પ્રમાણે ભક્તિયોગથી તે મારી સાથે અભિન્ન થઇ રહે છે. પાણીમાં તરંગ, કર્પૂરમાં પરિમલ અને રત્નમાં તેજ એ જેમ અભિન્ન છે; વધારે શું કહું? જે પ્રમાણે તંતુની સાથે પટ કિંવા મૃત્તિકાની સાથે ઘટનું ઐક્ય છે, તે પ્રમાણે તે મારો ભક્ત મારી સાથે એકરૂપ થઇ રહે છે. હે અર્જુન! આવી એકનિષ્ઠ ભક્તિવડે તે સંપૂર્ણ દશ્યમાત્રમાં હું આત્મા જે દ્રષ્ટા છું, તે ભરપૂર જાણે છે. જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, આ ત્રણે અવસ્થાદ્વારા અને શરીર તથા શરીરના ચાલકના યોગથી વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત રૂપથી જે કાંઇ દશ્ય પ્રતીત થાય છે, હે સુમતિ અર્જુન! તે સર્વ દશ્ય હુંજ છું, એવા બોધના આવેશમાં તે આત્માનુભવના આવેશમાં નાચે છે. રજ્જુ દષ્ટિગોચર થવાથી સર્પનો આભાસ નષ્ટ થઇ તે રજ્જુજ છે એવો જ્યારે નિશ્ચય થાય છે; દાગીનાની લગડી બનાવતાં જેમ તે સુવર્ણથી જરા પણ ભિન્ન નથી એવો નિશ્ચય થાય છે; પાણીમાં ઉત્પન્ન થનારા તરંગો ઉદકથી ભિન્ન નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજી જેમ કોઇ તેના આકારવિષે ભ્રમમાં પડતો નથી, અથવા સ્વપ્નમાં જોયેલા સર્વ વિકારો પૈકી જાગૃત થઇને જોવા જતાં જેમ આપણા સિવાય અન્ય કાંઇ પણ અવશિષ્ટ રહેલું દેખાતું નથી; તે પ્રમાણે સંસારમાં જે કાંઇ છે અને નથી તે સર્વવડે જ્ઞેય વસ્તુજ પ્રકાશિત થાય છે; અને તે જ્ઞેય પદાર્થ હુંજ છું, એવા અનુભવનો તે ઉપભોગ લે છે.

તે જાણી લે છે કે, હું ઉત્પન્ન ન થનાર, જરારહિત, અક્ષર, વિનાશી, જેની પૂર્વે કાંઇ નહિ હતું એવો, અંત નહિ એવો અને પાર આનંદમય, અચલ, અચ્યુત, અદ્વિતીય, અંતરહિત, સર્વનું ા તથા નિરાકાર છું તેમજ સાકારરૂપે પણ હુંજ છું. સર્વનો દ, અનાદિ અને અમર, અભય અને આધાર તથા આધારપર કનાર જે આધેય તે સર્વ હુંજ છું. સર્વદા સર્વનો અધિપતિ અને રંતર વિદ્યમાન, સહજ અને સતત સર્વવ્યાપી તથા સર્વત્ર ભરેલો ને સર્વની પેલીમેર પણ હુંજ છું. સર્વમાં નવો અને જૂનો, અ-વરૂપ અને સંપૂર્ણ, સર્વથી મોટો અને અણુથી પણ નાનો હુંજ . ક્રિયારહિત અને એક, સંગરહિત અને શોકરહિત એવો સર્વ સ્તુમાં હું વ્યાપક હોઇ મારામાંજ સર્વ વસ્તુ રહી છે; એવો સર્વમાં ત્તમ પુરુષ હું છું. શબ્દાતીત અને કર્ણરહિત, રૂપરહિત અને ગોત્ર-હિત, સર્વત્ર સમાન અને સ્વતંત્ર, બ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ હું છું. આ માણે તે આત્મસ્વરૂપમાં ઐક્ય પામી મારી ખરેખરી અદ્વય ભક્તિ રીને મને જાણે છે; અને આ બોધનો જ્ઞાતા જે હું પરમાત્મા તે ણ તે પોતેજ છે એમ તે જાણે છે. જાગ્રત થયા પછી જેમ પોતાનું મેકત્વજ શેષ રહે છે અને તે પોતાને પોતામાંજ જ્ઞાત થાય છે; અથવા ર્યોદય થયા પછી તેજ સૂર્ય અન્ય વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે થા પોતાથી પોતાના અભેદનો પ્રકાશ પણ તેજ બને છે, તેજ માણે જ્ઞેય વસ્તુઓનો લય થઇ ગયા પછી જે કેવળ જ્ઞાતા શેષ હે છે એ પણ હુંજ છું, એમ તે સમજે છે. તેને પોતાની અદ્વિ-તીયપણાના કારણે હે ધનંજય! એ વાતની પ્રતીતિ થઇ જાય છે કે, જ્ઞાનકળાને જાણનાર જે હું ઇશ્વર, તે પણ તે પોતેજ છે. પછી દ્વૈત અને અદ્વૈતથી પર નિશ્ચયપૂર્વક એક હુંજ આત્મા શેષ રહું છું, એમ જાણીને તેનું જ્ઞાન પણ આત્માનુભવમાં લીન થઇ જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયા પછી આપણને જે આપણું હમેશનું જાગૃત-નું સ્વરૂપ જણાઇ રહે છે, પણ પછી તેની સ્મૃતિ પણ નષ્ટ થઇ જતાં આપણે કયા સ્વરૂપમાં આવ્યા તે પણ જેમ કહી શકાતું નથી, અથવા જેમ સોનીને અલંકાર દૃષ્ટિએ પડતાં તેને ગાળ્યા સિવાય પણ તેના આકાર તથા અલંકારત્વથી પર જઈ તે સુવર્ણ હોવાનો નિશ્ચય થઈ જાય છે; અથવા લવણ જળ બની જાય છે ત્યારે તેનું ક્ષારત્વ જળરૂપે રહે છે અને એ જળનો પણ નાશ થયા પછી જેમ તેની જળરૂપતા પણ નષ્ટ થઇ જાય છે; તેમ તે મદ્રૂપ હોવાના

ભાવને પણ આત્માનુભવના આનંદની એકતામાં મેળવી મારામાં પ્રવેશ કરે છે; અને જ્યારે તદ્‌ભાવનું નામજ રહેતું નથી ત્યારે 'હું' શબ્દનો પ્રયોગ પણ કોને માટે સંભવે ? એ પ્રમાણે તે નહિ હું; અને નહિ તે; એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઇ મારા સ્વરૂપમાંજ સમાઇ જાય છે. ત્યારે જેમ કપૂર પૂર્ણ બળી જાય છે એટલે અગ્નિ પણ હોલવાઇ જાય છે અને તે બંનેથી પર એવું જે આકાશ છે તેજ શેષ રહે છે; અથવા એકમાંથી એક બાદ કરતાં જેમ શૂન્યજ શેષ રહે છે; તે પ્રમાણે સર્વ ભાવાભાવનું શમન થતાં શેષ કેવળ હુંજ બચી રહું છું; અને બ્રહ્મ, આત્મા, ઇશ્વર એ શબ્દો બોલવાની પણ ઇચ્છા નથી રહેતી તથા કાંઇજ નહિ બોલવાનો પણ ત્યાં કંઇ આધાર નથી રહેતો. એ સ્થિતિમાં નિઃશબ્દતા (મૌન) ન બોલવા છતાં પણ જેને સુખ ભરીને બોલે છે, તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ઉભય શાન્ત થવા છતાં પણ જે જાણવામાં આવે છે; તેમાં જ્ઞાનજ જ્ઞાનને જાણે છે, આનંદજ આનંદ ગ્રહણ કરે છે, સુખજ કેવળ સુખ ભોગવે છે, લાભનેજ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રકાશજ પ્રકાશને આલિંગન કરે છે અને વિસ્મયજ આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય છે ! એ સ્થિતિમાં શમ શાંત થઇ જાય છે, વિશ્રાંતિમાં વિશ્રામ પ્રાપ્ત થાય છે અને અનુભવને અનુભૂતિના કારણે સંકોચ પ્રાપ્ત થાય છે. અરે, કહો કે એ પ્રકારે તે પુરુષને કર્મયોગની સુંદર વેલીનું સેવન કરવાથી કેવળ આત્મતત્વરૂપી અદ્‌ભુત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કિરીટિ ! મારો ભક્ત પોતે મને સમર્પિત થઇ, હું જે કર્મયોગરૂપી રાજમુકુટમાં જ્ઞાનરૂપી રત્ન છું અથવા તે કર્મયોગરૂપી મંદિરનો જે મોક્ષરૂપી કલશ છે તેની પણ ઉપરનો આકાશરૂપી પ્રસાર બની જાય છે. સંસારરૂપી અરણ્યમાંના કર્મયોગરૂપી સરળ રાજમાર્ગદ્વારા તે મારા ઐક્યરૂપી ગામમાં પહોંચી જાય છે. કર્મયોગરૂપી પ્રવાહથી તેની ભક્તિરૂપી ચિદ્‌ગંગા આત્માનંદરૂપી સમુદ્રમાં જઇ પહોંચે છે. હે મર્મજ્ઞ ! કર્મયોગનો મહિમા એવો છે; તેથી હું તમને વારંવાર તેનો ઉપદેશ કરૂં છું. દેશ, કાળ, પદાર્થાદિ સાધનોથી હું પ્રાપ્ત થઇ શકું તેવો નથી. હું પ્રથમથીજ સર્વનું સર્વસ્વ બની રહેલો છું; તેથી મારા માટે વધારે કંઇજ પ્રયાસ નથી કરવો પડતો. હું આ કર્મયોગના ઉપાયથી અવશ્ય પ્રાપ્ત થાઉં છું. શિષ્ય અને ...ો જે વ્યવહાર દઢ થયેલો છે તે કેવળ મારી પ્રાપ્તિની રીત...ા ઉદ્દેશથી થયો છે. હે કિરીટિ ! પૃથ્વીના ઉદરમાં જેમ દ્રવ્ય ...ષ્ટમાં જેમ અગ્નિ અવશ્ય રહેલો છે, સ્તનમાં દૂધ પણ નિ:

સંશય છે; પરંતુ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તેવા ઉપાય આદરવા
છે. વસ્તુઓ તો અવશ્ય છેજ, તે પ્રમાણે હું પણ સર્વત્ર સદા ભરપૂ
રહેલો છું અને ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થાઉ છું કદાચ પૂછશો કે, ફળ
પ્રાપ્તિના વર્ણન પછી ઉપાયનો પ્રસ્તાવ કેમ કરો છો ? તો તેનુ કારણ
એ છે કે, ગીતાર્થનુ સામર્થ્ય મોક્ષનું સાધન (ઉપાય) પ્રાપ્ત કરાવી
આપવાનુ છે, એજ તેની ઉત્તમતા છે અન્ય શાસ્ત્રોના ઉપાય અનુ-
ભવસિદ્ધ નથી વાયુથી મેઘ વીખેરાઈ જાય છે પણ તેનાવડે સૂર્યની
ઉત્પત્તિ નથી થઈ શકતી દીવાવડે લીલ દૂર કરી શકાય છે, પણ તેના-
વડે જળ નથી બનાવી શકાતું, તે પ્રમાણે શાસ્ત્રથી આત્માનુભવપ્રતિ-
બંધક જે અવિદ્યા મળ, તેનો નાશ થાય છે, પણ જે નિર્મળ આત્મા
છે તેને તો સ્વય હુંજ પ્રકાશિત કરૂ છું માટે સર્વ શાસ્ત્ર અવિદ્યાનો
વિનાશ કરવા માટેજ યોગ્ય છે, આત્માનુભવ માટે સમર્થ નથી.
અધ્યાત્મશાસ્ત્રોને જ્યારે સત્યનો નિર્ણય પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે તે
જે સ્થાનનો આશ્રય લે છે તે આ ગીતા છે. સૂર્યથી અલંકૃત થયેલી
પૂર્વદિશાના પ્રકાશને લીધે જેમ અન્ય સર્વ દિશાઓ પ્રકાશમય
દેખાય છે, તેમ આ શાસ્ત્રોના રાજારૂપ ગીતાવડેજ સર્વ શાસ્ત્રો સનાથ
બન્યા છે અસ્તુ ગત અધ્યાયોમાં આ શાસ્ત્રરાજે આત્મા હસ્તગત
કરવાનો ઉપાય વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યો છે ખરો; પરંતુ એકજ વખત
સાંભળવાથી તે કદાચિત અર્જુનના સમજવામા ન આવ્યો હોય એવો
વિચાર કરી પરમકૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ તેજ સિદ્ધાંત શિષ્યના હૃદયમાં સ્થિરતા
પામે એવા ઉદ્દેશથી પુન સંક્ષિપ્તમા વર્ણવે છે, અને ગીતા પણ હવે
પૂર્ણ થવા આવી છે તેથી પ્રસંગાનુસાર આદિથી અંતપર્યંત ગીતાની
એકાર્થતા પણ બતાવે છે, કારણ આ ગ્રંથના મધ્યભાગમાં અનેક
અધિકાર વર્ણવવા સમયે અનેક સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી
કદાચિત પૂર્વાપર સંબંધનો વિચાર કર્યા વગરજ કોઈ માની લે કે
આ ગ્રંથમાં તે સર્વ સિદ્ધાંતનો પ્રસ્તાવ કરેલો છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ અનેક
સિદ્ધાંત-શ્રેણીને એકત્ર કરી એક મહાસિદ્ધાંતના નિર્ણયપૂર્વક આર-
ભેલ ગ્રંથ પૂર્ણ કરે છે. અવિદ્યાનો નાશ એજ આ ગ્રંથની ભૂમિ છે,
આત્મપ્રાપ્તિ એજ એનું ફળ છે અને એ ઉભયનું સાધન તે જ્ઞાન છે.
આ બીજ વાત અનેક પ્રકારે આ ગ્રંથમા વિસ્તારપૂર્વક કહેવાઇ છે તેનો
ટૂંકમાં અનુવાદ થાય એવા ઉદ્દેશથી ઉપાયસાધ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત
થયા પછી પણ શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ ઉપાય વર્ણન કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મનુષ્ય મારામાં સર્વ ભાવ રાખીને સર્વ કર્મ કરે છે, તે મારા પ્રસાદથી શાશ્વત અને અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે.(૫૬)

ટીકાઃ—પછી દેવ કહે છેઃ-હે સુભટ! તે કર્મયોગી એવી નિષ્ઠાથી મદ્રૂપ થઇ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વકર્માનુષ્ઠાનરૂપી નિર્મળ પુષ્પોવડે મારી ઉત્તમ પૂજા કરીને તે મને પ્રસન્ન કરે છે તથા જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપી પ્રસાદ તે મેળવે છે. તે જ્ઞાનનિષ્ઠા જેને હસ્તગત થઇ છે, ત્યાં મારી પરમભક્તિ પ્રફુલ્લિત હોય છે; અને તે ભક્તિવડે તે મારી સાથે ઐક્ય પામી સુખી થાય છે. વિશ્વને પ્રકાશિત કરનાર જે હું આત્મા, તેને આ પ્રમાણે જે સર્વભાવે કરીને અનુસરે છે; તે જેમ મીઠું જળનો આશ્રય લેતાં જળરૂપજ બની રહે છે, કિંવા વાયુ આકાશમાં ફરીને પુનઃ આકાશમાંજ સ્થિર થઇ રહે છે; તેમ મારારૂપજ બની રહે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ, કાયા, વાચા તથા મનથી જે મારોજ આશ્રય કરીને રહે છે, તેના હાથે કદાચિત્ કોઇ નિષિદ્ધ કર્મ પણ બની જાય; તોપણ જેમ મોટી નદીનો અથવા નાળાના મેલા પાણીનો ગંગાની સાથે સંબંધ થતાં તે ગંગારૂપ બને છે, તેમ તેને શુભ કિંવા અશુભ કર્મનું પુણ્યપાપ લાગતું નથી. મલયાગિરિ ચંદન અને બીજાં સામાન્ય કાષ્ઠને જ્યાંસુધી અગ્નિનો સ્પર્શ થયો નથી, ત્યાંસુધીજ તેમાં ભેદ રહે છે, કિંવા હલકા અને ઉત્તમ સોના વચ્ચે ભેદ ત્યાંસુધીજ રહે છે કે જ્યાંસુધી તેને પારસમણિનો સંબંધ થયો નથી. તે પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપનો ભેદ પણ ત્યાંસુધીજ રહે છે કે જ્યાંસુધી સર્વત્ર મારૂં દર્શન થયું નથી! જ્યાંસુધી સૂર્યનો સંઘાત થયો નથી, ત્યાંસુધીજ દિવસ અને રાત્રિનો ભેદ ચાલુ રહી શકે છે; માટે હે અર્જુન! મારી પ્રાપ્તિ થતાં તેનાં સર્વ કર્મો નષ્ટ થઇ જતાં તે સાયુજ્યપદપર આરૂઢ થાય છે કે જે પદનો દેશથી અને સ્વભાવથી કદી પણ નાશ થતો નથી. વધારે શું કહું? હે અર્જુન! હું જે આત્મા તેની પ્રસન્નતા તેને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનાથી વિશેષ લાભ આ જગતમાં અન્ય કોઇ પણ નથી. (૧૨૫૯)

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે હોવાથી તું મનપૂર્વક સર્વ કર્મો મને (ઇશ્વરને) અર્પણ કરી મારામાં તત્પર થા અને મારામાં બુદ્ધિ પરોવીને

સતત મારામાંજ નિષ્ઠાવાળો થા. (૫૭)

ટીકાઃ—માટે હે ધનંજય! તારે તારાં સર્વ કર્મનો મારામાં સંન્યાસ કરવો જોઇએ; પરંતુ હે વીર! એ સંન્યાસ કેવળ બહારનો-મોઢા મોઢાનો—નહિ કરતાં ચિત્તવૃત્તિ પણ આત્મવિચારમાં રાખવી જોઇએ. આત્મવિચારના બળથીજ સ્વયં કર્મથી ભિન્ન થઇ સર્વ કર્મ મારા નિર્મળ સ્વરૂપમાંજ દૃષ્ટિગોચર થશે અને કર્મની જન્મભૂમિ જે પ્રકૃતિ, તે તને પોતાનાથી અત્યંત ભિન્ન વસ્તુરૂપે દેખાશે. એ પછી હે ધનંજય! રૂપ સિવાય જેમ છાયા નથી રહી શકતી, તેમ અજ્ઞાન પોતાથી જૂદું નથી એમ તને જણાશે. એવી રીતે અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી અનાયાસેજ કારણસહિત કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) થઇ જશે. આ પ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ થવાથી હું કેવળ આત્માજ શેષ રહું છું. મારામાં બુદ્ધિને પતિવ્રતા સ્ત્રીની પેઠે સ્થિર કરવી જોઇએ. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ જ્યારે એવી અનન્યતાપૂર્વક મારામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ચિત્ત પણ સર્વ વિષયોનું ચિંતન છોડી દઇ મારૂંજ ભજન કરે છે. આ પ્રકારે વિષયોનો ત્યાગ કરી ચિત્ત મારાથીજ યુક્ત બની રહે એવો પ્રયત્ન સર્વદા અને ત્વરાથી કરવો જોઇએ.(૧૨૬૮)

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥

શ્લોકાર્થઃ—જો તું મારામાંજ ચિત્ત રાખી રહીશ તો મારા પ્રસાદથી સર્વ સંકટોમાંથી પાર પડીશ, પરંતુ જો તું અભિમાનથી મારો બોધ નહિ સાંભળે તો તારો નાશ થશે. (૫૮)

ટીકાઃ—પછી આવી અનન્ય સેવાથી જ્યારે તારૂં ચિત્ત મારામાં જોડાશે, ત્યારેજ મારો પૂર્ણ પ્રસાદ થશે, એમ સમજવું. પછી સર્વ દુઃખોનાં ઘરરૂપ જે જન્મમૃત્યુ કે જેને જીવમાત્ર ભોગવે છે, તે અતિ દુર્ઘટ છે તોપણ તને સુખકારક થઇ પડશે. આંખને સૂર્યપ્રકાશની સહાય મળ્યા પછી તિમિરની કાંઇ હિંમત છે કે વારૂ? તે પ્રમાણે મારા પ્રસાદથી જેનો જીવભાવ નષ્ટ થયો છે તે સંસારરૂપી બાઉથી ડરશે કે? માટે હે ધનંજય! મારા પ્રસાદવડે તું સંસારદુર્ગતિને તરી જઇશ; પરંતુ જો તું અભિમાનને વશ થઇ મારૂં આ કહેવું નહિ સાંભળશે, તો તું કે જે વાસ્તવમાં નિત્યમુક્ત અને અવ્યય છે તોપણ તને દેહસંબંધના ઘાવ નિરર્થક સહન કરવા પડશે. જે દેહાભિમાનને લીધે ડગલે ડગલે આપઘાત થાય છે, તે સહન કરતાં કદી પણ

તને વિશ્રાંતિ મળનાર નથી. જો તું મારું કથન-શ્રવણ નહિ કરે તો આવું મહાન મૃત્યુ વાસ્તવિક રીતે ન મરવા છતાં પણ તારે વારંવાર સહન કરવું પડશે. (૧૨૭૭)

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैप व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

શ્લોકાર્થઃ—જો અહંકારનો આશ્રય કરી હું યુદ્ધ કરનાર નથી એમ તું કહે, તો તારી આ હઠ વ્યર્થ છે; કારણ કે ક્ષત્રિયસ્વભાવ તને બળાત્કારે પણ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશે. (૫૯)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે પથ્યનો દ્વેષ કરવાથી જ્વર વધે છે અથવા દીપકનો દ્વેષ કરવાથી અંધકાર વૃદ્ધિંગત થાય છે; તે પ્રમાણે વિવેકનો દ્વેષ કરવાથી અહંકારજ વૃદ્ધિ પામશે. પછી તારા શરીરને અર્જુન, શત્રુઓના શરીરને મારાં સગાં અને તેમની સાથે સંગ્રામ કરવો એ પાતક, આ પ્રમાણે તારી બુદ્ધિવડે તું ત્રણ ભેદ પાડશે; અને એમ કરીને હે અર્જુન! હું યુદ્ધ કરીશ નહિ એવો તારા અંતઃકરણમાં તું પૂર્ણ નિશ્ચય કરશે, તોપણ તારો જે નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે, તે તારા નિશ્ચયને ટકવા દેશે નહિ. વાસ્તવિક વિચાર કરીને જોતાં હું અર્જુન, આ મારા આપ્ત અને એમનો વધ કરવો એ પાતક, એ સર્વ કલ્પના માયા સિવાય ખરી છે કે? તું સ્વભાવથીજ યોદ્ધો હોય, તો તારે સ્વભાવથીજ યુદ્ધાર્થે શસ્ત્ર ઉઠાવવું જોઈએ કે યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ? માટે તારો યુદ્ધ નહિ કરવાનો નિશ્ચય વ્યર્થ છે, તથા લોકદૃષ્ટિએ પણ તે લોકવ્યવહારને યોગ્ય નથી. તારી ક્ષાત્રપ્રકૃતિ તને એથી વિરુદ્ધજ ચલાવશે. (૧૨૮૫)

स्वभावजेन कौंतेय निवद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छमि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૌંતેય! સ્વભાવસિદ્ધ જે તારું યુદ્ધકર્મ તેનાથી બદ્ધ થયેલો જે તું, તે અત્યારે મોહથી જે કરવાને ઇચ્છતો નથી તે તું પાછળથી પરતંત્ર થઇને પણ કરશેજ. (૬૦)

ટીકાઃ—પાણીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ હોય અને પશ્ચિમ તરફ તરવા ઇચ્છવું એ કેવળ હઠજ છે; કેમકે તેને પાણી પોતાની સાથેજ ખેંચી જાય છે. ધાન્યનો દાણો કહે કે, હું ધાન્યરૂપે નહિ ઉગું તો શું સ્વભાવધર્મથી વિપરીત કંઇ બની શકે છે? તેજ પ્રમાણે

હે પ્રબુદ્ધ! તારી પ્રકૃતિ ક્ષાત્રસંસ્કારવાળીજ રચાઇ છે; તેથી "યુદ્ધ નહિ કરૂં" એમ તારૂં બોલવું તે કેવળ વ્યર્થજ છે. તારી પ્રકૃતિને અનુસરતો તારો ક્ષાત્રધર્મ તને યુદ્ધમાં જોડશેજ. હે પાંડુસુત! પ્રકૃતિએ તને જન્મથીજ જે શૌર્ય, તેજ, દક્ષતા વગેરે ગુણ આપેલા છે તે ગુણસમૂહને અનુરૂપ કર્મ કરવાનું ત્યજીને હે ધનંજય! તું શાંત બેસી નહિ શકે; માટે હે કોદંડપાણિ! તું ત્રણ ગુણવડે ત્રણે તરફથી બંધાયેલો હોવાથી ક્ષાત્રધર્મમાં અવશ્ય પ્રવૃત્ત થશે. તારી મૂળ પ્રકૃતિનો વિચાર નહિ કરતાં તું યુદ્ધ નહિ કરવાનોજ નિશ્ચય કરી લઇશ; તોપણ જેમ હાથપગ બાંધીને રથમાં નાખેલો મનુષ્ય પોતે ચાલતો નહિ હોવા છતાં પણ દેશાંતર ચાલ્યો જાય છે; તેમ યુદ્ધ નહિ કરૂં, એમ કહેવા છતાં પણ તારે સ્વકર્મ અવશ્ય કરવુંજ પડશે. ગાયોના હરણસમયે ઉત્તરકુમાર યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જતો હતો ત્યારે તારે શુસ રહેવાની જરૂર હતી, તોપણ તેં કેમ યુદ્ધ કર્યું હતું? એજ ક્ષાત્રસ્વભાવ આ પ્રસંગે પણ અવશ્ય યુદ્ધ કરાવશે કે જે સ્વભાવના બળથી અગિયાર અક્ષૌહિણી મહાવીરોને તેં એકલાએજ યુદ્ધમાં પરાજિત કર્યા હતા. અરે! રોગીને રોગ ગમે છે કે? દરિદ્રીને દારિદ્ર્ય ગમે છે કે? પરંતુ બળવાન પ્રારબ્ધ તેમની પાસે તે કષ્ટો ભોગવાવે છેજ, તે પ્રારબ્ધ ઇશ્વરાધીન હોવાથી કદી પણ અન્યથા નથી થતું અને એ ઇશ્વર પણ તારા હૃદયમાંજ વાસ કરે છે.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન! દેહાદિક યંત્રપર અભિમાનથી ચઢેલાં જે સર્વ ભૂતો, તેને પોતાની માયારૂપ શક્તિવડે નાના પ્રકારની યોનિઓમાં ફેરવનાર પરમેશ્વર, સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં વાસ કરે છે. (૬૧)

ટીકાઃ—જે ઇશ્વર ભૂતમાત્રમાં રહેલા હૃદયરૂપી મહાકાશમાં જ્ઞાનવૃત્તિરૂપી હજારો કિરણસહિત ઉદિત થયો છે; અને જે જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપી ત્રણે અવસ્થારૂપી ત્રણે લોકોને પૂર્ણ પ્રકાશિત કરી વિપરીત જ્ઞાનવાળા પથિકોને જાગૃત કરે છે; સંસારરૂપી સરોવરમાં વિષયરૂપી જે કમળ ખીલ્યાં હોય છે, તેને પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય તથા મન એ છ પગવાળા જીવરૂપી ભ્રમરો પાસે ચરાવે છે; જે ઇશ્વર સર્વ ભૂતોમાં તેમના અહંકારરૂપી વસ્ત્રોના અંતરાયની પાછળ વિલસી રહેલો છે; નિજમાયારૂપી દોરીવડે તે ઇશ્વર બહારની બાજુ ચોરાશીલાખ

યોનિરૂપી છાયા–ચિત્રને નચાવે છે, અને બ્રહ્માથી લઇને કીટકસુધ સર્વ ભૂતોને પોતપોતાની ઇચ્છાની યોગ્યતાનુસાર દેહ આપે છે. પ્રમાણે જીવોની યોગ્યતાનુસાર તેમને જે જે દેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે દેહજ હું છું, એમ સર્વ જીવો સમજી બેસે છે. સૂતર સૂતરથીજ વ ટાય છે, ઘાસ ઘાસથીજ બંધાય છે અથવા બાળક જળમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઇ ભ્રમમાં પડે છે; તેમ આ દેહમાંજ જીવ આત્મપણું ધારણ કરે છે. આ પ્રકારે શરીરરૂપી યંત્રોપર જીવોને બેસાડી તે ઈશ્વ જ તેમનાં કર્મોરૂપી સૂત્ર હલાવે છે, ત્યારે જેને માટે જે કર્મસૂ ચાલુ થયેલું હોય છે તે તેવીજ ગતિએ પહોંચે છે. હે ધનુર્ધર! વા જેમ તૃણને આકાશમાં ઘૂમાવે છે, તેમ ઈશ્વરનીજ સત્તાથી પ્રાણીએ તેમનાં કર્મો અનુસાર સંસાર અને સ્વર્ગમાં ઘૂમે છે. ચુંબકના સંગથ લોખંડ જેમ ગતિમાન થાય છે, તેમજ જીવગણ ઈશ્વરનીજ સત્તાથ સર્વ વ્યાપાર કરે છે. હે ધનંજય! સમુદ્રાદિ જેમ એક ચંદ્રનાજ સા ન્નિધ્યથી પોતાની યોગ્યતાનુરૂપ વ્યાપાર કરે છે, સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, સોમકાંતમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે અને કમળ તથા ચકોર પક્ષી આનંદ પ્રદર્શિત કરે છે; તેમ મૂળ પ્રકૃતિને વશ એવા અનેક જીવોના સમૂહને જે એક ઈશ્વર પ્રવૃત્ત કરે છે, તે ઇશ્વર તારા હૃદયમાં પણ છેજ; માટે હે પાંડુસુત! અર્જુનપણાનું અભિમાન કાઢી નાખતાં તારામાં જે અહંવૃત્તિ ઉપસ્થિત થાય છે, તે ઈશ્વરનુંજ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે, માટે તે ઈશ્વર તારી પ્રકૃતિને પ્રવૃત્ત કરશેજ અને તું યુદ્ધ કરવા નહિ ઇચ્છે તોપણ તે પ્રકૃતિ તને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશેજ, એમ નક્કી સમજવું. ઈશ્વરજ સર્વનો સ્વામી છે, તેજ સર્વની પ્રકૃતિનું નિયમન કરે છે અને પ્રકૃતિને અનુસરીનેજ સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયા કરે છે.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।
तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ॥६२॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત! તું સર્વ ભાવે કરીને તેનેજ શરણે જા. તેના પ્રસાદથી તું પરમ શાંતિ અને શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે. (૬૨)

ટીકાઃ—માટે કર્મનું અભિમાન નહિ કરતાં, એ બધી ક્રિયા પ્રકૃતિને આધીન છે એમ સમજીને પ્રકૃતિ જે હૃદયસ્થ ઈશ્વરને આધીન છે; તેને જે પ્રમાણે ગંગાનું પાણી સમુદ્રમાં મળીને તદ્રૂપ થાય છે, તે પ્રમાણે તારાં અહંકાર, વાચા, ચિત્ત અને શરીર, એ સર્વસ્વ અર્પણ કરીને તેનેજ શરણે જા. તે ઈશ્વરના પ્રસાદથીજ તું સર્વ વિષયોની

શાંતિરૂપી સ્ત્રીનો પતિ બનીને આનંદથી આત્મસ્વરૂપમાં રમમાણ થઈશ; અને જે પદ ઉત્પત્તિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તથા વિશ્રાંતિનું વિશ્રાંતિ-સ્થાન છે તથા જે અનુભૂતિનો અનુભવ લે છે, તે અક્ષય આત્મપદનો તું રાજા બનીને અક્ષય સુખ ભોગવીશ, એમ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ પાર્થપ્રત્યે બોલ્યા. (૧૩૨૨)

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે ગુહ્ય કરતાં પણ ગુહ્ય એવું જ્ઞાન મેં તને કહી સંભળાવ્યું. હવે એનો પૂર્ણ વિચાર કરીને પછી જેમ તારા મનમાં આવે તેમ કર. (૬૩)

ટીકાઃ—આ જ્ઞાન ગીતાશાસ્ત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વ વેદોનો સાર છે કે જે જ્ઞાનથી આત્મરૂપ રત્ન સ્વાધીન થાય છે. વેદાંત-શાસ્ત્રમાં જે આત્મજ્ઞાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જેનું વર્ણન કરીને સર્વ શાસ્ત્રોએ કીર્તિ સંપાદન કરી છે; બુદ્ધયાદિક જ્ઞાનો જે જ્ઞાનની સમક્ષ નિસ્તેજ છે અને હું સર્વદ્રષ્ટા પણ જે જ્ઞાનદ્વારા સમજમાં આવી શકું છું; અને આત્મજ્ઞાન, સર્વમાં ગુપ્ત એવો જે હું તેનું પણ ગુપ્ત ધન છે, અને એ જ્ઞાન એટલી યોગ્યતાવાળું છે તોપણ તું મારો પરમ ભક્ત હોવાથી એને હું તારાથી ગુપ્ત રાખી શક્યો નથી. હે પાંડવ ! તારા પ્રેમથી સંતુષ્ટ થવાને લીધેજ મેં મારો આ ગુપ્ત ભંડાર તને સોંપ્યો છે. જે પ્રમાણે બાળકના પ્રેમમાં માતા પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને તેની સાથે પ્રેમભરિત સંભાષણ કરે છે, તે પ્રમાણે તારા પ્રેમને લીધે મારો પણ તારાપર પ્રેમ ઉભરાઈ ગયો છે. આકાશ સર્વ વસ્તુથી સૂક્ષ્મ હોવા છતાં પણ જેમ તેને ગાળી લેવામાં આવે, અમૃત અંત-બાહ્ય મિષ્ટ હોવા છતાં જેમ તેની છાશ ઉતારવામાં આવે, અથવા દીપકને દેખાડવા સારૂ જેમ બીજો દીપક પ્રકટાવવામાં આવે, જે સૂર્યના પ્રકાશથી પાતાળમાંનાં પરમાણું પણ દેખાય છે, તે સૂર્યની આંખમાં પણ જેમ અંજન આંજવામાં આવે; તે પ્રમાણે હું સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ સર્વ વાતોનો વિચાર કરીનેજ મેં તારા હિતનું જ્ઞાન તને કહી સંભળાવ્યું. હવે તું પણ એ વિષે બરાબર વિચાર કરીને નિશ્ચય કર, અને પછી જેમ તને ફાવે તેમ કર. દેવનું આ ભાષણ સાંભળ્યા પછી અર્જુને 'દેવે મને છેવટનો નિર્ણય કહી દીધો, હવે ધવલસુખથી હું વંચિત થયો' એમ માન્યું, તેથી તેના મનમાં ખરાબ લાગ્યું અને

હજી પણ દેવ કાંઇ બોલે અને શ્રવણ કરૂં, એવી ઇચ્છાથી તે સ્વસ્થ બેઠો. આવી સ્થિતિ જોઇ દેવ બોલ્યાઃ–હે અર્જુન ! તું કહેલા જ્ઞાનની વંચના કરનાર નથી, તથાપિ તારા આ સ્વસ્થ બેસવાથી એમ જણાય છે કે, હજી પણ કાંઇ સાંભળવાની તારી ઇચ્છા છે. પીરસનાર માણસ પીરસતો હોય છતાં પણ જો ક્ષુધિત મનુષ્ય શરમાઇને બસ થયું, બસ થયું, એમ કર્યા કરે તો ક્ષુધાની પીડા સહન કરવા ઉપરાંત તેને વંચકતા(ઠગાઇ)નો દોષ પણ લાગે છે; તે પ્રમાણે સર્વજ્ઞ શ્રીગુરુની પ્રાપ્તિ થતાં જે શિષ્ય સંકોચ રાખી આત્મસ્વરૂપનો વિચાર જો ન પૂછે, તો તે પોતાનોજ લાભ ગુમાવશે અને વળી વંચના કરવાનું પાતક પણ તેને ચોંટશે; પરંતુ હે અર્જુન ! સ્વસ્થ રહેવામાં તારો અભિપ્રાય એવો છે કે, હજી મારે એક વાર પુનઃ પણ આ જ્ઞાનનો સારાંશ તને કહી સંભળાવવો. ત્યારે પાર્થ બોલ્યોઃ–હે ગુરો ! આપે મારા મનની વાત બરાબર રીતે જાણી. આપ તે નહિ જાણો તો બીજું કોણ જાણશે? સર્વ જગત આપનું દૃશ્ય (જોવાની વસ્તુ) છે અને તે સર્વને જાણનારા એકલા આપજ છો. પછી સૂર્યને સૂર્ય કહીને તેની પ્રશંસા શામાટે કરવી ? અર્જુનનાં આવાં વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યાઃ–આ શું થોડી સ્તુતિ થઇ ? જો તું જાણવા ચાહે છે તો,(૧૩૪૦)

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વથી અતિશય ગુહ્ય એવું મારૂં વચન તું પુનઃ સાંભળ. તું મને અત્યંત પ્રિય છે, તેથી હું તને તારા હિતની વાત કહું છું.

ટીકાઃ—પુનઃ એક વાર અવધાનને સારી રીતે વિસ્તીર્ણ કરી મારાં નિર્મળ વચનો સાંભળ. એ વચનો વાચ્ય છે માટેજ બોલવાં, કિંવા શ્રાવ્ય છે માટેજ સાંભળવાં, એમ નથી; પરંતુ એ કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે, અને તું ભાગ્યવાન હોવાથી એ તને પ્રાપ્ત થયાં છે. હે ધનંજય ! કાચબીની દૃષ્ટિને બચ્ચાં જોતાંની સાથેજ પાન્હો છૂટે છે અને બચ્ચાંઓ તૃપ્ત થાય છે, કિંવા મેઘ પોતાના ગર્ભમાં ચાતકપક્ષી માટે આપોઆપજ પાણી ભરી લાવે છે; માટે જે ઘટના જ્યાં બનવાની ન હોય ત્યાં પણ તેનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. દૈવ જ્યારે અનુકૂળ હોય છે ત્યારે કયો લાભ ન મળી શકે? બાકી એ મર્મ કેટલો દુર્લભ છે તે કહી શકાતું નથી; કારણ કે એનો ઉપભોગ દ્વૈતભાવનો પરિત્યાગ કરી ઐક્યના ઘરમાંજ થઈ શકે છે. હે પ્રિયોત્તમ!

નિષ્કામ પ્રેમનો વિષય બીજો કોઇ નહિ પણ આત્માજ છે, એમ સમજ. હે અર્જુન! આરસીને લૂછીને સ્વચ્છ કરવી પડે છે તે આરસીને માટે નહિ, પરંતુ પોતાને માટેજ આપણે કરીએ છીએ; તે પ્રમાણે હે પાર્થ! તને નિમિત્ત કરી હું મારે માટેજ બોલું છું. તારામાં અને મારામાં શું કાંઇ દ્વૈત છે? એટલા માટે મારા અંતરનું ગુહ્ય તને કહું છું, કારણ કે એકનિષ્ઠ ભક્તનો તો મને નાદજ લાગ્યો છે. હે પાંડુસુત! જે પ્રમાણે મીઠું પોતાનું સર્વ સ્વત્વ જળને સમર્પણ કરી દે છે અને જલસ્વરૂપ થવાને શરમાતું નથી; તેમ તું મારી સાથે ભેદભાવ રાખતો નથી તો હું પણ તારાથી કોઇ પણ વાત ગુપ્ત શી રીતે રાખું? માટે જેનાદ્વારા સર્વ ગૂઢ રહસ્ય પ્રકટ કરૂં છું, તે મારૂં નિર્મળ ગુહ્ય વચન સાંભળ. (૧૩૫૨)

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

શ્લોકાર્થઃ—મારામાં મન રાખ, મારી ભક્તિ કર, મારૂં પૂજન કર અને મને નમસ્કાર કર. એમ કરવાથી તું મનેજ પ્રાપ્ત થશે એમ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તને સત્ય કહું છું; કારણ કે તું મને પ્રિય છે. (૬૫)

ટીકાઃ—હે વીર અર્જુન! તારા માનસિક અને શારીરિક સર્વ વ્યાપારોનો વિષય મને સર્વવ્યાપકનેજ બનાવ. વાયુ જે પ્રમાણે સર્વ બાજુથી આકાશનેજ મળેલો હોય છે, તે પ્રમાણે તું જે જે કર્મ કરે તે મારી પ્રીતિને અર્થેજ કર. વધારે શું કહું? તું તારા મનને મારેજ નિવાસસ્થાન બનાવ. કર્ણદ્વારા તું મારાજ ગુણોનું શ્રવણ કર. આત્મજ્ઞાનથી યુક્ત એવા સંત કે જે મારાંજ સ્વરૂપો છે તે પ્રતિ, મનુષ્યની દૃષ્ટિ કામિની ઉપર જેવી લુબ્ધ હોય છે તેવી રાખ. વસ્તુમાત્રનું વસતિસ્થાન જે હું, તેના જે નિર્મળ નામો તેને અંતઃકરણમાં ઉતરવાને માટે તારી વાચાને લગાવ. હાથીવડે જે જે કર્મો કરે કિંવા પગવતી જ્યાં જ્યાં જાય તે સર્વ ક્રિયા મારેમાટેજ કર. તારા પોતાના કિંવા અન્યના ઉપયોગને માટે જે જે ક્રિયા કરે, તે સર્વ હે અર્જુન! મનેજ સમર્પણ કરીને તું મારોજ યાજ્ઞિક થા. એક એક કરીને કેટલીક વાતો કહું? તારામાં સેવકભાવનો ઉદ્ભવ કરી સર્વત્ર જે જે દૃષ્ટિગોચર થાય તે તે સર્વ મદ્રૂપજ છે, એમ સમજી તેની સેવા કર; તથા ભૂતદ્વેષ છોડીને સર્વ સ્થળે એક હુંજ છું, એવી પ્રતીતિપૂર્વક નમ્ર બનીને મને સર્વત્ર વંદન કર. આથી મારો અનંત

આશ્રય તને પ્રાપ્ત થશે. પછી સર્વ જગતમાંનું તૃતીયત્વ નષ્ટ થઇ મારૂં અને તારૂં ઐક્ય થયેલું તું અનુભવીશ. પછી ગમે તે વેળાએ તું મને ભોગવશે. આ પ્રમાણે સહજે તારા સુખની વૃદ્ધિ થશે; અને હે અર્જુન! તૃતીયત્વ (જગતભાવ) આડે આવે છે તે નષ્ટ થયે એટલે તું મારોજ છે એટલે કે તું મનેજ પ્રાપ્ત થશે. જળનો નાશ થયા પછી તેમાંના પ્રતિબિંબને મૂળબિંબની સાથે ઐક્ય પામતાં હરકત આવતી નથી; તેજ પ્રમાણે વાયુને આકાશની સાથે કિંવા તરંગને સમુદ્રની સાથે મળી જવાને કાંઈ હરકત છે કે વારૂ? માટે દેહભેદને લીધે તું અને હું એવો જે ભેદ દેખાય છે, તે ભેદ નષ્ટ થતાંની સાથેજ તું મદ્રૂપ થશે. મારા આ કથનમાટે શંકા ધારણ કરીશ નહિ એમાં જો કાંઇ ફરક પડે તો તારાજ સમ! પરંતુ તું કદાચિત્ એવી કલ્પના કરશે કે, મેં તારા સોગંદ ખાધા એટલે હું તો મુક્તજ રહ્યો અને સઘળું પરિણામ તારાપરજ આવી પડશે, પરંતુ એમ નથી. તારા સોગંદ ખાવા એ કેવળ મારા પોતાનાજ સોગંદ ખાવા સમાન છે. પ્રીતિનો પ્રકારજ એવો છે કે તેથી મનુષ્યને કોઇ પણ પ્રકારની શરમજ લાગતી નથી. જેના બોલપર કોઇ વિશ્વાસ મૂકતું નથી તેનેજ શપથ ખાવાનો પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ ભગવાનને તો વેદ પણ જાણે છે કે તે નિર્ભેદ છે; અને તેનીજ સત્તાથી આ જગદાભાસ દેખાય છે અને તેની આજ્ઞામાં એવી શક્તિ છે કે તે કાળને પણ જીતે છે; તે હું દેવ સત્ય સંકલ્પ ધરાવું છું અને જગતના હિતને માટે પિતાના જેવી લાગણી ધરાવું છું, તો મારે શપથ લેવાની ખટખટ શામાટે કરવી? પરંતુ હે અર્જુન! તારા પ્રેમને લીધે મેં ઈશ્વરત્વનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તેથી હું અર્ધો છું અને તને મારો નાદ લાગી તું મદ્રૂપ થયાથી આખો છે. હે ધનંજય! રાજા જેમ પોતાના કાર્યને માટે પોતે પોતાનાજ શપથ લે છે તેવો આ પ્રકાર છે. ત્યારે અર્જુન! બોલ્યો કેઃ–હે દેવ! આવાં અદ્ભુત વચન ન કહો. જેના નામસ્મરણથીજ અમારાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે એવા આપ બોધ આપો છો અને વળી શપથ પણ લો છો; આ આપના વિનોદનો કાંઇ પાર છે? કમળસમુદાયને સૂર્યનો યત્કિંચિત પણ પ્રકાશ મળતાં તે પ્રકાશિત થઇ જાય છે, તોપણ સૂર્ય તેને પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ આપી દે છે. ચાતકની તૃષા તૃપ્ત કરવાને ટીપું જળ પણ બસ છે; પરંતુ મેઘ એટલી બધી વૃષ્ટિ કરે છે કે તેનાથી સંપૂર્ણ પૃથ્વી જળમય થઇ સમુદ્રમાં પણ ઉમેરો થાય છે,

એટલું તેનું ઔદાર્ય છે. માટે હે કૃપાનિધે! આપના ઔદાર્યની કાંઇ સીમા નથી; મને નિમિત્ત કરી જગદુદ્ધાર કરવા સારૂ જ આપે આટલું બધું જ્ઞાન કહી સંભળાવ્યું છે. ત્યારે દેવ બોલ્યાઃ–બસ, હવે તારી આ સ્તુતિ રહેવા દે; પરંતુ તને જે ઉપાય બતાવ્યો તેથી તું મદ્રૂપ થશે. હે ધનંજય! મીઠું સમુદ્રમાં પડ્યા પછી જેમ જેમ વખત જતો જાય છે, તેમ તેમ તે પીગળતું જાય છે, અને પછી તેને શેષ રહેવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી; તેમ સર્વ પ્રકારે સર્વત્ર મારૂં ભજન કરવાથી સર્વત્ર હુંજ છું એવી તારી બુદ્ધિ થઇ એટલે તારો અહંકાર સમૂળ નાશ પામશે અને તું મદ્રૂપ થશે. આ પ્રકારે કર્મથી લઇને જ્ઞાનદ્વારા મારી પ્રાપ્તિ થાય તે સર્વ ઉપાયોના પ્રકાર તને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી સંભળાવ્યા. અર્થાત્ હે પાંડુસુત! પ્રથમ સર્વ કર્મો ઇશ્વરાર્પણ કરીને મારો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ. મારા પ્રસાદવડે મારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ્ઞાનથી મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તે ખરેખર મળી જાય છે. હે પાર્થ! આ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી સાધ્ય અને સાધન લય પામે છે, તથા કાંઇ પણ કર્તવ્ય શેષ રહેતું નથી. તેં તારાં સર્વ કર્મો સર્વકાળ મને અર્પણ કર્યાં તેથી આજે મારી પ્રસન્નતા તને મળી છે; માટે તે પ્રસન્નતાના બળથીજ યુદ્ધપ્રસંગની અડચણ વચ્ચે પણ તને મારો બોધ પ્રાપ્ત થયો છે. ગીતાના રૂપમાં દ્રષ્ટાંત તથા યુક્તિસહિત જે જ્ઞાન તને કહી સંભળાવ્યું, તે જ્ઞાનવડે પ્રપંચભેદસહિત તારૂં અજ્ઞાન નષ્ટ થશે અને હું એકત્વભાવે તને પ્રાપ્ત થઇશ; માટે તે જ્ઞાનના બળવડે ધર્માધર્મજન્ય પાપપુણ્યનો અને સર્વ અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કર. (૧૩૮૬)

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

શ્લોકાર્થઃ—તું સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે એકલાનેજ શરણે આવ; હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ; તું શોક કરીશ નહિ.

ટીકાઃ—આશાથી જેમ દુઃખની, નિંદાથી પાતકોની અને દુર્દૈવના યોગથી દારિદ્ર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે પ્રમાણે સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ થવામાં સાધનભૂત ધર્મ અને અધર્મ જે અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અજ્ઞાનનો આ જ્ઞાનવડે સમૂળો નાશ કરી દે. જે રજ્જુપર સર્પનો ભાસ થયેલો હોય છે તે રજ્જુ હાથમાં લીધા પછી જેમ સર્પભ્રમ નષ્ટ થાય છે અથવા નિદ્રાની સમાપ્તિ થતાં જેમ સ્વપ્નાંતઃ

આશ્રય તને પ્રાપ્ત થશે. પછી સર્વ જગતમાંનું તૃતીયત્વ નષ્ટ થઈ મારૂં અને તારૂં ઐકય થયેલું તું અનુભવીશ. પછી ગમે તે વેળાએ તું મને ભોગવશે. આ પ્રમાણે સહજે તારા સુખની વૃદ્ધિ થશે; અને હે અર્જુન! તૃતીયત્વ (જગતભાવ) આડે આવે છે તે નષ્ટ થશે એટલે તું મારોજ છે એટલે કે તું મનેજ પ્રાપ્ત થશે. જળનો નાશ થયા પછી તેમાંના પ્રતિબિંબને મૂળબિંબની સાથે ઐકય પામતાં હરકત આવતી નથી; તેજ પ્રમાણે વાયુને આકાશની સાથે કિંવા તરંગને સમુદ્રની સાથે મળી જવાને કાંઈ હરકત છે કે વારૂ? માટે દેહભેદને લીધે તું અને હું એવો જે ભેદ દેખાય છે, તે ભેદ નષ્ટ થતાંની સાથેજ તું મદ્રૂપ થશે. મારા આ કથનમાટે શંકા ધારણ કરીશ નહિ એમાં જો કાંઇ ફરક પડે તો તારાજ સમ! પરંતુ તું કદાચિત્ એવી કલ્પના કરશે કે, મેં તારા સોગંદ ખાધા એટલે હું તો મુક્તજ રહ્યો અને સઘળું પરિણામ તારાપરજ આવી પડશે, પરંતુ એમ નથી. તારા સોગંદ ખાવા એ કેવળ મારા પોતાનાજ સોગંદ ખાવા સમાન છે. પ્રીતિનો પ્રકારજ એવો છે કે તેથી મનુષ્યને કોઇ પણ પ્રકારની શરમજ લાગતી નથી. જેના બોલપર કોઇ વિશ્વાસ મૂકતું નથી તેનેજ શપથ ખાવાનો પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ ભગવાનને તો વેદ પણ જાણે છે કે તે નિર્લેપ છે; અને તેનીજ સત્તાથી આ જગદાભાસ દેખાય છે અને તેની આજ્ઞામાં એવી શક્તિ છે કે તે કાળને પણ જીતે છે; તે હું દેવ સત્ય સંકલ્પ ધરાવું છું અને જગતના હિતને માટે પિતાના જેવી લાગણી ધરાવું છું, તો મારે શપથ લેવાની ખટપટ શામાટે કરવી? પરંતુ હે અર્જુન! તારા પ્રેમને લીધે મેં ઈશ્વરત્વનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તેથી હું અર્ધો છું અને તને મારો નાદ લાગી તું મદ્રૂપ થયાથી આખો છે. હે ધનંજય! રાજા જેમ પોતાના કાર્યને માટે પોતે પોતાનાજ શપથ લે છે તેવો આ પ્રકાર છે. ત્યારે અર્જુન! બોલ્યો કેઃ–હે દેવ! આવાં વચન ન કહો. જેના નામસ્મરણથીજ અમારાં સર્વ કાર્યો સિ[illegible] છે એવા આપ બોધ આપો છો અને વળી શપથ પણ [illegible] આપના વિનોદનો કાંઇ પાર છે? કમળસમુદાયને સૂર્ય[illegible] પણ પ્રકાશ મળતાં તે પ્રકાશિત થઇ જાય છે, [illegible] પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ આપી દે છે. ચાતકની [illegible] ટીપું જળ પણ બસ છે; પરંતુ મેઘ એ[illegible] તેનાથી સંપૂર્ણ પૃથ્વી જળમય થઇ સ[illegible]

એટલું તેનું ઔદાર્ય છે. માટે હે કૃપાનિધે! આપના ઔદાર્યની કાંઇ સીમા નથી; મને નિમિત્ત કરી જગદુદ્ધાર કરવા સારૂજ આપે આટલું બધું જ્ઞાન કહી સંભળાવ્યું છે ત્યારે દેવ બોલ્યાઃ–બસ, હવે તારી આ સ્તુતિ રહેવા દે; પરંતુ તને જે ઉપાય બતાવ્યો તેથી તું મદ્રૂપ થશે. હે ધનંજય! મીઠું સમુદ્રમાં પડ્યા પછી જેમ જેમ વખત જતો જાય છે, તેમ તેમ તે પીગળતું જાય છે, અને પછી તેને શેષ રહેવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી, તેમ સર્વ પ્રકારે અનન્ય મારૂં ભજન કરવાથી સર્વત્ર હુંજ છું એવી તારી બુદ્ધિ થઇ એટલે તારો અહંકાર સમૂળ નાશ પામશે અને તું મદ્રૂપ થશે. આ પ્રકારે કર્મથી લઇને જ્ઞાનદ્વારા મારી પ્રાપ્તિ થાય તે સર્વ ઉપયોના પ્રકાર તને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી સંભળાવ્યા. અર્થાત હે પાંડુસુત! પ્રથમ સર્વ કર્મો ઇશ્વરાર્પણ કરીને મારો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ મારા પ્રસાદવડે મારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ્ઞાનથી મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તે ખરેખર મળી જાય છે. હે પાર્થ! આ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી સાધ્ય અને સાધન લય પામે છે, તથા કાંઇ પણ કર્તવ્ય શેષ રહેતું નથી. તેં તારાં સર્વ કર્મો સર્વકાળ મને અર્પણ કર્યા તેથી જે મારી પ્રસન્નતા તને મળી છે, માટે તે આ સંગ્રામના બળથીજ પ્રસંગની અડચણ વચ્ચે પણ તને મારે ... પ્રાપ્ત થયો છે. ...ના રૂપમાં દૃષ્ટાંત તથા યુક્તિસહિત જે જ્ઞાન તને કહી સંભળાવ્યું, તે જ્ઞાનવડે પ્રપંચભેદસહિત તારૂં અજ્ઞાન નષ્ટ થશે અને એકત્વભાવે તને પ્રાપ્ત થઇશ, માટે તે જ્ઞાનના બળવડે ધર્માધર્મપાપપુણ્યનો અને સર્વ અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કર. (૧૩૮૬)

...र्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
...हं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

શ્લોકાર્થઃ—તું સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે એકલાને જ ...વ; હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ, તું શોક કરીશ નહિ.

...કાઃ—આશાથી જેમ દુઃખની, નિંદાથી પાતકોની અને દુર્દૈવ...ી દારિદ્રયની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે પ્રમાણે સ્વર્ગ અને નરકની ...ામાં સાધનભૂત ધર્મ અને અધર્મ જે અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન ...તે અજ્ઞાનનો આ જ્ઞાનવડે સમૂળો નાશ કરી દે. જે રજ્જુ... ભાસ થયેલો હોય છે તે રજ્જુ હાથમાં લીધા પછી જેમ ...ષ્ટ થાય છે અથવા નિદ્રાની સમાપ્તિ થતાં જેમ સ્વપ્નમાંનાં

ઘર, દારાસહવર્તમાન સર્વ પ્રપંચનો નાશ થાય છે; કમળાની નિવૃત્તિ થતાં જેમ ચંદ્રની પીળાશ દૂર થાય છે; વ્યાધિનો અંત આવતાં જેમ મુખનો કડવાટ મટી જાય છે; દિવસ પૂરો થતાં જેમ મૃગજળનો અંત આપોઆપ આવે છે; કિંવા કાષ્ઠનો ત્યાગ કર્યો એટલે જેમ અગ્નિનો ત્યાગ થાય છે; તે પ્રમાણે ધર્માધર્મનો ભાસ કરાવનાર જે અજ્ઞાન, તેનો ત્યાગ કર્યો એટલે સર્વ ધર્મનો આપોઆપજ લય થશે. પછી અજ્ઞાન નષ્ટ થયું એટલે સ્વભાવતઃ એક હુંજ શેષ રહીશ. જે પ્રમાણે નિદ્રા અને તેનાદ્વારા ભાસેલું સ્વપ્ન એ ઉભયનો લય થાય છે ત્યારે મનુષ્ય પોતે એકલોજ રહે છે; તે પ્રમાણે તેનામાં મારા સિવાય અન્ય કોઈ પણ ભાવ અવશિષ્ટ રહેશે નહિ. પછી તે "હુંજ છું" એવી બુદ્ધિથી મારા સ્વરૂપમાં ઐક્ય પામે છે. સ્વત્વનો ભેદ ન રાખી મારી એકતાને જાણવી એજ મારૂં શરણ લીધેલું સમજવું. જે પ્રમાણે ઘટનો નાશ થતાં ઘટાકાશ મહાકાશમાં ઐક્ય પામે છે; તે પ્રમાણે મારે શરણે આવતાં તું મારા સ્વરૂપમાં ઐક્ય પામશે. સુવર્ણનો મણિ જે પ્રમાણે સુવર્ણની સાથે એકરૂપ હોય છે અથવા તરંગ જેમ પાણીની સાથે એકરૂપ હોય છે, તે રીતે હે ધનંજય! તું પણ એકત્વથી મારે શરણે આવ; પરંતુ વડવાનલ જેમ સમુદ્રને શરણે થવા છતાં પણ તે જૂદોજ બળ્યા કરે છે, તેમ મારે શરણે આવી દ્વૈતભાવથી વર્તવાનો વિરુદ્ધ માર્ગ છોડી દે. મારે શરણે આવી જીવભાવ રાખવો એ તો ધિક્કારપાત્રજ છે. હે ધનંજય! રાજા સાથે સંસર્ગમાં આવેલી લુંડી પણ રાણીની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી હું જે વિશ્વનો ઈશ્વર તેનો ભેટો થવા છતાં જીવદશાનું બંધન છૂટતું નથી, એવું નિંદનીય ભાષણ તું સાંભળીશ સુદ્ધાં નહિ. એટલા માટે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા પછી મારી ભક્તિ સહજ થશે; આવી ભક્તિ આ જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત કરી લે. મંથન કરીને કાઢી લીધેલું માખણ પુનઃ છાશમાં નાખવાથી તે જેમ તેની સાથે ભળતું નથી; તે પ્રમાણે અદ્વિતીય બોધથી તું મારે શરણે આવ્યા પછી તને ધર્માધર્મનો સ્પર્શ થનાર નથી. લોખંડને અલગ ખીંટીએ ટાંગવા છતાં પણ તેને કાટ ચડે છે; પરંતુ પારસમણિના સ્પર્શથી જ્યારે તેજ લોહ સુવર્ણ બને છે, ત્યારે પછી તેને મૃત્તિકામાં દાટવામાં આવે તોપણ તેને કાટ ચઢતો નથી. વધુ તે શું કહું? જેમ કાષ્ઠના ઘર્ષણદ્વારા ઉપજાવેલા અગ્નિને પુનઃ કાષ્ઠમાં સમાવી દઈ શકાતો નથી; હે અર્જુન! સૂર્યને જેમ અંધકાર આલિંગન દઈ શકતો નથી; કિંવા જાગ્રત થયા પછી જેમ સ્વપ્ન

જણાતું નથી; તે પ્રમાણે મારી સાથે ઐક્ય પામ્યા પછી સર્વરૂપ એવો જે હું તેના સિવાય કોઇ પણ વસ્તુ કેમ કરીને શેષ રહેશે? એટલા માટે પાપપુણ્યની કિંવા ધર્માધર્મની ચિંતા કરીશ નહિ. તારાં પાપ અને પુણ્ય સર્વ હુંજ થઇશ સમજ્યો? સર્વ બંધનોને ઉત્પન્ન કરનાર જે પાપ તેનું મૂળકારણ મારાથી ભિન્નતા એજ છે. તે મારા જ્ઞાનથી નાશ પામશે હે વિચારશીલ અર્જુન! ઉદકમાં મીઠું પડયું એટલે તે જલરૂપ બને છે. તે પ્રમાણે તું પણ અનન્યભાવથી મારે શરણે આવતાં મદ્રૂપજ થશે હે ધનંજય! આના યોગથી તું આપોઆપજ સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થશે; એટલા માટે તું મને જાણી લે, એટલે હું તને સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત કરીશ, માટે હે સુમતે! મનમાં ધર્માધર્મની અને મોક્ષની ચિંતા રાખીશ નહિ. એક અદ્વિતીય જે હું તેને ઓળખીને શરણે જા એટલે થયું!

સર્વ રૂપોનું રૂપ, સર્વ દૃષ્ટિની દૃષ્ટિ અને સર્વ દેવોનું વસતિસ્થાન એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેઓ આ પ્રમાણે બોલ્યા અને પોતાનો ભૂષણયુક્ત જમણો હસ્ત આગળ ધરી પોતાને શરણે આવેલો જે ભક્તરાજ અર્જુન, તેને આલિંગન દીધું જે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન થવાથી વાણી બુદ્ધિને બગલમાં દબાવી દઇને પાછી ફરે છે; એવું જે શબ્દ અને બુદ્ધિથી કળી ન શકાય એવું સ્વરૂપ તે સ્વરૂપ આપવાને માટે દેવે આલિંગનનું નિમિત્ત કર્યું આ પ્રમાણે દેવે અર્જુન સાથે પોતાનું હૃદય મેળવી પોતાના હૃદયમાંનું જ્ઞાન તેના હૃદયમાં પૂર્યું અને દેવભક્તનું દ્વૈત ખંડિત કર્યાવિનાજ અર્જુનને આત્મરૂપ કર્યો. એક દીપકવડે બીજો દીપક પ્રદીપ્ત કરવાથી જે પ્રમાણે દ્વૈત કાયમ રહી ઐક્યનું પણ ખંડન થતું નથી, તે પ્રમાણે દેવે દ્વૈતનો ભંગ કર્યા વિનાજ અર્જુનને પોતાનું સ્વત્વ અર્પણ કર્યું તે વખતે અર્જુનને આનંદસૌખ્યનું જે પૂર આવ્યું તે પૂરમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ ડૂબી ગયા. સમુદ્રમાં સમુદ્ર મળતાં પાણી બમણું વધવાથી પૂરવણીને માટે જેમ આકાશને ઓછું કરવું પડે છે; તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ ઉભયના આલિંગનપ્રેમને તે બન્ને કાબૂમાં રાખી શકતા નહોતા, એ વાત અન્ય કોણ જાણી શકે? વધારે શું કહું? સર્વ વિશ્વ નારાયણરૂપજ થઇ ગયું. આ પ્રમાણે વેદના મૂળ સૂત્રરૂપ અને જેના શ્રવણપઠનનો સર્વને અધિકાર છે એવું આ પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણે પ્રકટ કર્યું. ગીતાશાસ્ત્રને વેદનું મૂળ શી રીતે કહેવાય? તે સાંભળો, એમ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ

બોલ્યા. જે ઈશ્વરના શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી વેદ નીકળ્યા, તેજ સત્ય સંકલ્પ ઈશ્વર શ્રીમુખે પ્રતિજ્ઞા કરી ગીતાશાસ્ત્ર બોલ્યા છે, એટલા માટે ગીતાશાસ્ત્રને વેદોનું મૂળ કહેવું યોગ્ય છે. વળી બીજું પણ એક કારણ છે. જે વસ્તુ વૃક્ષસ્વરૂપે ન હોવા છતાં તેનો વિસ્તાર જેમાં અંતર્ગત હોય છે તે, તે વૃક્ષનું બીજ કહેવાય છે; અને જેમ વૃક્ષ બીજમાં ગુપ્તરૂપે હોય છે, તે પ્રમાણે ત્રિકાંડ વેદ (કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન) ગીતામાં ગુપ્તરૂપે રહેલા છે; માટે ગીતા મને વેદનું બીજ દેખાય છે. જે પ્રમાણે રત્નોવડે અંગ સુશોભિત દેખાય છે, તે પ્રમાણે ગીતામાં વેદના ત્રણ કાંડો શોભા આપી રહ્યા છે. વેદના કર્માદિક ત્રણ કાંડો ગીતામાં કયે કયે સ્થળે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે દર્શાવું છું, સાંભળો.

પ્રથમ અધ્યાયમાં ગીતાશાસ્ત્ર ક્યારે અને શામાટે પ્રવૃત્ત થયું તેની પ્રસ્તાવના છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. આ જ્ઞાનપ્રધાન શાસ્ત્ર સ્વતન્ત્ર મોક્ષદાયક છે, એ વાતનો આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં સૂત્રરૂપે આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અજ્ઞાનથી બદ્ધ થયેલા લોકોને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો આરંભ કહ્યો છે. દેહાભિમાનરૂપી બંધનને અને નિષિદ્ધ કર્મને છોડી દઇ વિહિત કર્મને નહિ છોડતાં સદ્ભાવપૂર્વક કર્યા કરવાં જોઇએ, એવો જે શ્રીકૃષ્ણે ત્રીજા અધ્યાયમાં નિર્ણય કરેલો છે તેને કર્મકાંડ જાણો; અને તેજ અજ્ઞાનમૂલક, પરંતુ અધિકારને લઇને આવશ્યક એવાં નિત્યનૈમિત્તિકાદિ કર્મ કરવા છતાં તે મોક્ષના કારણભૂત શી રીતે બની જાય છે, તે જાણવાની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય-અર્થાત્ બદ્ધ મનુષ્ય મુમુક્ષુદશાને પ્રાપ્ત થાય તેને માટે શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્માર્પણપૂર્વક કર્મ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે; અને કહ્યું છે કે કાયા, વાચા અને મનથી જે વિહિત કર્મ કરવામાં આવે તે એક ઈશ્વરના ઉદ્દેશથીજ કરવાં જોઇએ. કર્મયોગથી ઈશ્વરનું ભજન અને કથન કરવાનો પ્રકાર કહેવાનો આરંભ ચોથા અધ્યાયના અંતિમ ભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે, અને વિશ્વરૂપાત્મક અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થતાંસુધી કર્મદ્વારા ઈશ્વરનું ભજન કરવું જોઇએ એજ વિષયનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાંના આઠમા અધ્યાયમાં તો કોઇ પણ પ્રતિબંધવગર ઉપાસનાકાંડનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું જણાય છે, અને ઈશ્વરપ્રસાદવડે શ્રીગુરુ-
જે કોમળ અને સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ જ્ઞાન
ના અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાન્ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં અથવા તેરમા
અમાનિત્વમદંભિત્વ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં પણ વિસ્તારપૂર્વક

કહેલું છે. આમ હોવાથી હું બારમા અધ્યાયને જ્ઞાનકાંડમાં ગ[illegible]
એ બારમા અધ્યાયથી લઇને પંદરમા અધ્યાયના અંતસુધીમાં
રૂપી ફળની પરિપાકસિદ્ધિનું નિરૂપણ કર્યું છે એટલા માટે
અંતમાં ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાખં ઇત્યાદિ શ્લોકવાળો પંદરમો અધ્યાય
એવા એ ચારે અધ્યાયોમાં જ્ઞાનકાંડનું વર્ણન છે એટલા માટે
એક ત્રિકાંડરૂપિણી નાનીશી શ્રુતિજ છે, કે જેણે ગીતાના પદ[illegible]
રત્નાલંકાર ધારણ કર્યો છે. અસ્તુ કાંડત્રયાત્મક આ શ્રુતિ ગર્જના
કહે છે કે, એક મોક્ષરૂપી ફળજ અવશ્ય પ્રાપ્તવ્ય છે તે મોક્ષ[illegible]
સાધનરૂપ જ્ઞાનની સાથે જેઓ અહર્નિશ વેર બાંધે છે, તેવા અજ્ઞા[illegible]
વર્ગનું વર્ણન સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. તથા શાસ્ત્રની સહા[illegible]
લઇ તે વેરીને જીતવાનો સંદેશ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે. આ પ્રમાણે
પહેલાથી લઇને સત્તરમા સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણે વેદનું જ તાત્પર્ય કહ્યું છે, અને
જેમાં એ સર્વ અર્થના અભિપ્રાયનો [illegible] [illegible] અવલોકન [illegible] માં
આવ્યું છે તે આ અઢારમો કલશાધ્યાય છે એ પ્રકારે સર્વ જ્ઞાનના
ભંડાર શ્રીકૃષ્ણે અત્યંત ઉદાર બનીને ભગવદ્ગીતા ગ્રંથરૂપે જાણે મૂર્તિ-
મંત વેદની જ રચના કરી છે વેદ સ્વયં સંપન્ન છે પણ તેના જેવો
કૃપણ પણ બીજો કોઈ નથી, કારણ કે તેને [illegible] [illegible] સાંભળી શકે
છે. અન્ય સ્ત્રીશૂદ્રાદિ મનુષ્યો [illegible] [illegible] સપડાયેલા હોવા
છતાં તેમને વેદલાભ માટે અનધિકારી [illegible] [illegible] [illegible] તે મનમાં
હું કે, શ્રીકૃષ્ણે એ ન્યૂનતા દૂર કરવા [illegible] વેદને ગીતારૂપે [illegible]
પ્રકટ કર્યો છે કે જેથી કોઈ પણ તેનું [illegible] કરી શકે [illegible] કોણ
કહી શકશે કે, વેદ સુલભ થયા નથી [illegible] તે અર્થરૂપે મનમાં
પ્રવેશ કરે છે, શ્રવણનિમિત્તે કાનમાં પેસે છે અને જપના નિમિત્તે
મુખમાં રહે છે. એ ગીતાનો પાઠ કરી શકાય છે, તેનો પાઠ કરનારના
સંસર્ગમાં રહી શકાય છે અથવા પુસ્તકના નિમિત્તથી બનીને (કિંવા
છપાવીને×) લોકોને તે આપી શકાય છે અને એવી રીતે આ સંસાર-
ના ચૌટામાં જાણે મોક્ષસુખનું ઉત્તમ સદાવ્રત [illegible] [illegible] આવ્યું
છે. જેમ આકાશમાં વસવાનો, પૃથ્વીપર બેસવાનો, સૂર્યપ્રકાશમાં
વ્યવહાર કરવાનો અને આકાશની ઉચાઇને વાપરવાનો કોઇને પ્રતિ-
બંધ નથી હોતો; તે પ્રમાણે એનું ગમે તે મનુષ્ય સેવન કરે, છતાં
ગીતાશાસ્ત્ર પૂછતું નથી કે, તમે ઉત્તમ વર્ણના છો કે અધમ વર્ણના

× જ્ઞાનેશ્વરી છપી વર્ષો પર લખાઈ ત્યારે છાપખાનાં ન હતાં એટલે
તેનું નામ તેમાં નથી આવવા પામ્યું

છો? એ તો સર્વ સંસારને મોક્ષગતિ આપી એકસરખો સુખી કરવા ઈચ્છે છે. આથી જણાય છે કે, વેદજ પોતાની પાછલી નિંદાથી ભય પામી ગીતાના ગર્ભમાં આવીને હવે યશને પાત્ર બન્યા છે. (૧૪૬૫)

માટે હે પાંડુસુત! હરકોઈએ સેવન કરવા યોગ્ય વેદોનુંજ રૂપ આ ગીતા છે અને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશી છે. ગાયની વત્સપરની પ્રીતિને લીધે આખા ઘરને તેના દૂધનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે અર્જુનના નિમિત્તે શ્રીકૃષ્ણે સમગ્ર જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. ચાતકપર દયા કરી મેઘ જળ ભરીને ધસી આવે છે પણ તેથી ચરાચરને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા સૂર્ય કેવળ એકનિષ્ઠ કમળને માટેજ વારંવાર ઉદય પામે છે તોપણ તેથી અખિલ ત્રિભુવનનાં નેત્રને આનંદ મળે છે; તેમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના નિમિત્તે ગીતા પ્રકાશિત કરીને જગતનો પ્રપંચ જેવો ભારે બોજો હઠાવી દીધો છે. એ શ્રીકૃષ્ણ નહિ પણ નિજસ્વરૂપી આકાશનાં ત્રણે જગતોમાં સકળ શાસ્ત્રરૂપી રત્નપ્રભાને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્યજ છે. તે કુળને અત્યંત પવિત્ર ગણવું જોઈએ કે જે કુળમાં આવા જ્ઞાનને પાત્ર અર્જુન ઉત્પન્ન થયો, અને જેના નિમિત્તથી આખા સંસારને સારૂ આ ગીતારૂપી એક સ્વતંત્ર ઉદ્યાન રચાયું. અસ્તુ. પછી અર્જુન કે જે શ્રીકૃષ્ણ સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો તેને શ્રીકૃષ્ણ પાછા દ્વૈતભાવપર લાવ્યા. પછી તેમણે કહ્યું, હે પાંડવ! આ શાસ્ત્રનું તને જોઈએ તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે કે નહિ? ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે, પ્રભુ! આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયું છે. પુનઃ પ્રભુએ કહ્યું કેઃ–હે ધનંજય! સદ્‌ભાગ્યે કદાચિત્ દ્રવ્યાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યાદિનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરી લેવો એ કોઈ એકાદજ સમજી શકે છે. ક્ષીરસાગર જેવું નહિ જામેલા દૂધનું પાત્ર પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેનું મથન કરવામાં દેવ અને રાક્ષસોને કેટલો શ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો હતો? પરંતુ એ શ્રમનું ફળ-અમૃત-દૃષ્ટિએ પડ્યા પછી તેમણે તેનું જતન કરવામાં ભૂલ કરી; તેથી જે અમૃત પીરસવામાં આવ્યું હતું તેજ અમૃત રાહુના મરણનો હેતુ બન્યું. ઉપભોગ કરવાનું નહિ જાણવાથી સંપત્તિનું પરિણામ આવું ખરાબ આવે છે. નહુષ સ્વર્ગાધિપતિ બની ગયો, પરંતુ તે પદને અનુસરતું વર્તન રાખવાનું ભૂલી ગયો; તેથી તેને સર્પનો જન્મ લેવો પડ્યો* એ શું તું નથી જાણતો? માટે હે ધનંજય! તેં અતિ

* નહુષ એ આયુ રાજાના પુત્રોમાં સર્વથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. આ રાજા પરમ પરાક્રમી અને સદ્‌ગુણી હતો; તેથી વૃત્રાસુરની હત્યાથી પીડિત થઈ ઇંદ્ર

પુણ્ય કર્યું છે તેથી આજે તું ગીતાશાસ્ત્રનો વિષય બન્યો છે; પરંતુ હવે એજ શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરીને આ શાસ્ત્રાર્થનું ઉત્તમ અનુષ્ઠાન આદરો; અને હે અર્જુન! જો સંપ્રદાયવિરુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરશો તો અમૃતમંથનના જેવા હાલ થશે. હે કિરીટિ! ઉત્તમ અને નિર્દોષ ગાય પ્રાપ્ત થશે, તદપિ તેને અનુરૂપ દૂધ તો ત્યારેજ મળશે કે તેને દોહવાની યુક્તિની ખબર હશે. તે પ્રમાણે શ્રીગુરુ પ્રસન્ન હોય, શિષ્યને વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ ગઇ હોય, પણ તે સંપ્રદાયદ્વારા ઉપાસના કરવાથીજ ફળે છે; માટે આ શાસ્ત્રમાં જે ઉચિત સંપ્રદાય છે, તે હવે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળો. (૧૪૮૫)

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

શ્લોકાર્થઃ—મેં તને કહેલું આ જ્ઞાન તપોવિહીનને તું કદી પણ કહીશ માં; અભક્તને પણ કહીશ નહિ; જેને સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય તેને પણ કહીશ નહિ; અને જે મારો દ્વેષ કરતો હોય તેને પણ કહીશ નહિ. (૬૭)

ટીકાઃ—હે પાર્થ! તને આ ગીતાશાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ આસ્થાદ્વારા

જ્યારે જળમાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો ત્યારે સર્વ દેવો અને ઋષિઓએ મળી એને ઇંદ્રપદનો અધિકારી કર્યો હતો. તેને ઇંદ્રપુરીનો અધિકાર અને ઐશ્વર્ય ભોગવતાં ભોગવતાં કેટલાક સમય પછી એમ લાગ્યું કે, ઇંદ્રાણીનો ઉપભોગ પણ આપણે લેવો જોઇએ. આથી તેણે દેવદૂતને ઇંદ્રાણીની પાસે મોકલીને પોતાની ઇચ્છા તેને વિદિત કરી. ઇંદ્રાણીએ બૃહસ્પતિની સંમતિ લઇ એવો સંદેશો કહાવ્યો કે "તું એકાદ અપૂર્વ વાહનમાં બેસીને આવ, એટલે હું તારી સેવા કરીશ." હવે નહુષ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અપૂર્વ વાહન તે શું હશે? વિચાર કરતાં કરતાં દુર્દૈવે તેને એમ સૂઝ્યું કે, "આજ સુધી કોઇએ વાહનને સપ્તઋષિ જોડ્યા નથી, માટે આપણે આપણા વાહનને સપ્તઋષિ જોડીશું, એટલે તે અપૂર્વ વાહન બનશે." આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પોતાનું વાહન ઋષિઓ પાસે ઉપડાવ્યું અને તે ઇંદ્રાણી પાસે જવાને નીકળ્યો. સર્વ ઋષિઓ પોતાના પાય નીચે કૃમિકીટકાદિ ચગદાય નહિ એટલા માટે જોઇ જોઇને પગ મૂકી ધીમે ધીમે ચાલતા હતા; પરંતુ નહુષને જવાની અતિત્વરા હતી, તેથી તે ઋષિઓને લત્તાપ્રહાર કરીને બોલ્યો કે "સર્પ, સર્પ, (ત્વરિત ત્વરિત પગ ઉપાડો!)" આથી અગસ્ત્ય ઋષિને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે કહ્યું "તું જ સર્પ થઇને પતન પામશે." આ શાપથી તે અજગર થઇને પતન પામ્યો.
(મ. ભા. ઉદ્યોગ—અ. ૧૧-૧૭.)

થયેલી છે, તે તપોહીન મનુષ્યને કદી પણ તું કહીશ નહિ અથવા તાપસી મનુષ્ય પણ જો ગુરુભક્તિરહિત હોય, તો વેદોએ જેમ અંત્યજ-ને પોતાની પાસેથી દૂર કર્યા છે, તેમ તેને તું દૂર રાખ. અથવા યજ્ઞનો અવશિષ્ટ ભાગ (પુરોડાશ) કાગડો વૃદ્ધ હોય તોપણ તેને આપવામાં આવતો નથી; તે પ્રમાણે આ ગીતાશાસ્ત્ર ગુરુભક્તિરહિત તાપસીને પણ કહેવું ન જોઇએ; કિંવા શરીરથી તપ કરીને ગુરુ તથા દેવની જે ભક્તિ કરે છે, પરંતુ જેને શ્રવણની ઇચ્છા ન હોય, તે તપ અને ગુરુભક્તિ એ ઉભય અંગથી ઉત્તમ હોય તોપણ ગીતાશાસ્ત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ઉત્તમ મોતી હોય પરંતુ જો તેમાં વેહ પાડવામાં આવ્યો ન હોય તો તેમાં સુવર્ણનો તાર પરોવી તેનો અલંકાર કરવામાં આવશે કે? સમુદ્ર ગંભીર છે એ વાતની કોણ ના પાડશે? પરંતુ તેનાપર મેઘવૃષ્ટિ થતાં તે વ્યર્થ જાય છે. તૃપ્ત થયેલાને પકવાન્નો પીરસી-ને વ્યર્થ ગુમાવવાં તેના કરતાં ક્ષુધિત મનુષ્યપ્રત્યેજ ઔદાર્ય શા માટે પ્રકટ ન કરવું? માટે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હોવા છતાં પણ જો તેને શ્રવણેચ્છા ન હોય તો તેને ગીતાશાસ્ત્ર કહીશ નહિ રૂપ જોવામાં ચતુર એવી આંખો તે શું પુષ્પનું સૌગંધ્ય લેવાને યોગ્ય થશે કે? જેની જ્યાં જરૂર હોય ત્યાંજ તેનો ઉપયોગ થશે; માટે હે સુભદ્રાપતે! તપસ્વી દેવ અને ગુરુની ભક્તિ કરનાર હોય તોપણ જો તેને શાસ્ત્રશ્રવણપ્રત્યે પ્રીતિ ન હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. વળી તપ હોય, દેવ અને ગુરુની ભક્તિ હોય અને શ્રવણની ઇચ્છા પણ હોય; તોપણ સકળ લોકોનું શાસન કરનાર એવો જે હું તેને તે સાધારણ મનુષ્યના જેવો ગણી કાઢતો હોય, તેમજ મારી અને મારા ભક્તોની નિંદા કરતો હોય તો તે પણ ગીતાશાસ્ત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી, એમ તું સમજ. તેની ઇતર સામગ્રી રાત્રિના સમયે દીપકની જ્યોતિવિનાની, તેલ અને વાટથી ભરેલી દીવીની પેઠે વ્યર્થ છે. જેમ એકાદ મનુષ્ય તરુણ હોય, ગૌર વર્ણનો હોય અને શરીરપર દાગીના પણ ધારણ કર્યા હોય; પરંતુ તેનામાં જીવ ન હોય, સુવર્ણનું સુંદર અને ઝગઝગાટ મારતું ઘર હોય; પરંતુ તેના આંગણામાં નાગેણ બેઠેલી હોય; ઉત્તમ અન્ન તૈયાર કર્યું હોય, પરંતુ તેમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું હોય, અથવા પેટમાં કપટ અને બહારથી મૈત્રી હોય, તો તે જેમ વ્યર્થ છે, તે પ્રમાણે હે બુદ્ધિમાન અર્જુન! મારી અને મારા ભક્તોની નિંદા કરનારનું તપ, ભક્તિ અને બુદ્ધિ, એ સૌ કપટમય સમજીને તેને આ ગીતાશાસ્ત્રનો સ્પર્શ થવા દઇશ નહિ. નિંદકવિષે એથી વિશેષ તને શું કહું? તે

બ્રહ્મદેવ જેવો હોય, તોપણ તેને કૌતુકથી સુદ્ધાં ગીતાશાસ્ત્ર કહીશ માં. માટે હે ધનુર્ધર! જેણે તપરૂપી પાયો નાખીને તેના ઉપર ગુરુભક્તિરૂપી દેવાલય બાંધ્યું છે; અને શ્રવણેચ્છારૂપી આગલો દરવાજો સદૈવ ખુલ્લો રાખી જેણે અનિંદારૂપી રત્નનો ઉત્તમ કળશ શિખરે ચઢાવ્યો છે;

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

શ્લોકાર્થઃ—જે આ પરમ ગુહ્યજ્ઞાન મારા ભક્તને કહેશે, તે મારી દૃઢ ભક્તિ કરીને મનેજ પ્રાપ્ત થશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.(૬૮)

ટીકાઃ—આવા ઉત્તમ ભક્તરૂપી દેવાલયપરજ ગીતારૂપી રત્નેશ્વરની સ્થાપના કરવી. એમ કરવાથી તને આ જગતમાં મારી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે; કારણ કે એ એક અક્ષરપણાથી अकार, उकार અને मकार, એ ત્રણ માત્રાના ઉદરમાંથી જે ૐકાર ગર્ભવાસમાં આંકેલો હતો તે વેદોનું બીજ જે ૐકાર તેજ ગીતારૂપી વૃક્ષના વિસ્તારને પામ્યું છે. તેમાંના શ્લોક તે ગાયત્રીરૂપ ફળો અને ફૂલો છે. માતાનાં સ્તનસિવાય જેના જીવનનું અન્ય કોઈ સાધન નથી, એવા બાળકને માતા સાથે મેળવી આપવામાં આવે, તેમ જે મારા ભક્તોનો ગીતાની સાથે આદરપૂર્વક મેળાપ કરાવી આપે છે, તે મૃત્યુ પશ્ચાત્ મદ્રૂપજ થાય છે.

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

શ્લોકાર્થઃ—અને મારૂં ગુહ્યજ્ઞાન કહેનારના કરતાં મારી અત્યંત પ્રિય વાત કરનારાઓમાં કોઇ શ્રેષ્ઠ નથી; અને આ લોકમાં તેના કરતાં મને અન્ય કોઇ વિશેષ પ્રિય નથી. (૬૯)

ટીકાઃ—અને દેહ ધારણ કરવા છતાં પણ જે દેહભાવથી અલિપ્ત હોય છે, તે મને પ્રાણથી પણ પ્રિય છે. જ્ઞાની, કર્મઠ અને તપસ્વી લોકોમાં પણ ગીતાર્થ જાણનાર મને અત્યંત પ્રિય છે. હે પાંડવ! જે મારા ભક્તજનોના સમુદાયને ગીતાશાસ્ત્ર કહે છે, તેના જેવો આ પૃથ્વીતળપર મને અન્ય કોઇ પણ પ્રિય નથી. મારી પ્રીતિ ખાતેજ પોતાનું મન સ્થિર કરી જે મારા ભક્તને ગીતાશાસ્ત્ર કહે છે, તે સંતજનોનો મુકુટમણિજ છે. વૃક્ષના નવપલ્લવની પેઠે જે શ્રોતાઓનાં રોમાંચ ખડાં કરે છે; અને મંદ પવનથી વૃક્ષ હાલે તેમ તેમનાં અંગ આનંદાવેશમાં ડોલાવે છે; પુષ્પમાંથી ટપકતા મધુરસની પેઠે જે તેમનાં

નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુ પડાવે છે અને કોકિલ જેવી વાણીથી ગદ્‌ગદ્ વચનો બોલાવે છે; આ પ્રમાણે મારા ભક્તરૂપી બગીચામાં જાણે કે વસંતની પેઠે તે પ્રવેશ કરે છે; કિંવા ચંદ્ર ગગનમાં દેખાતાંજ જેમ ચકોર પક્ષીનો જન્મ સાર્થક થાય છે; અથવા મોરની ગર્જના સાંભળતાંજ જાણે કે નવીન મેઘ હુંકારો કરતો આવી પહોંચે છે; તે પ્રમાણે મારી પ્રાપ્તિપર નજર રાખી જે સંતસમુદાયમાં ગીતાપદ્મરૂપી રત્નોની વૃષ્ટિ કરે છે; એના જેવો પ્રિય ભક્ત અગાઉ મને મળ્યો નથી અને ભવિષ્યમાં મળનાર નથી! હે અર્જુન! આ પ્રમાણે જે સંતજનોને ગીતાના અર્થની મિજબાની આપે છે, તેને હું મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરૂં છું. (૧૫૨૩)

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहम् इष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

શ્લોકાર્થઃ—અને જે તારા અને મારા આ ધર્મયુક્ત સંવાદનું પઠન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારૂં પૂજન કર્યું છે, એમ હું સમજીશ.

ટીકાઃ—એજ પ્રમાણે મારા અને તારા સમાગમમાંથી જે આ સંવાદની ઉત્પત્તિ થઇ છે તેનાથી મોક્ષ પણ પરાજિત થયો છે. સકળ અર્થની સિદ્ધિ કરાવી આપનાર આપણા ઉભયના સંવાદમાંનાં પદોનો વિચાર ન કરતાં જે કેવળ તેનો પાઠજ કરશે, તે પણ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી, તેમાં અજ્ઞાનની આહુતિ આપી, હું પરમાત્માને, હે અર્જુન! સંતોષિત કરશે એમ સમજવું. ગીતાના અર્થનો અનુભવ લઇ શોધક જ્ઞાની જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે તેજ યોગ્યતા પરિણામે ગીતાને ગાનાર તથા તેનો પાઠ કરનાર પણ મેળવે છે;—અર્થાત્ ગીતાના પાઠ કરનારને પણ છેવટે ગીતાર્થ જાણનારના જેટલીજ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે ગીતારૂપી માડીના આગળ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બાળકનો ભેદ નથી.(૧૫૨૮)

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મનુષ્ય ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી નિર્મત્સર બનીને આ ગીતાશાસ્ત્રને માત્ર સાંભળશે, તે પણ આ લોકમાંથી મુક્ત થઇને પુણ્યવાન પુરુષો જે શુભ લોકોમાં જાય છે, ત્યાં જશે. (૭૧)

ટીકાઃ—અને જે સર્વ પ્રકારે નિંદા છોડી, શુદ્ધ આસ્થાથી ગીતાના શ્રવણપર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેના કાનમાં ગીતાના અક્ષરો પડતાંની સાથેજ તેનાં પાપો નાસી જાય છે. જે પ્રમાણે અરણ્યમાં અગ્નિ

લાગતાં પશુપક્ષ્યાદિ દશે દિશામાં નાસી જાય છે; અથવા સૂર્ય ઉગતાંજ જેમ અંધકાર દૂર થાય છે; તે પ્રમાણે કાનના મહાદ્વારથી ગીતાનો ઘોષ અંતઃકરણમાં જતાંજ સર્વ પાપો નષ્ટ થાય છે. આવી રીતે તેનું સર્વ કુળ પવિત્ર થઈને તે પુરુષ કેવળ પુણ્યરૂપજ બને છે. આ પ્રમાણે તેને અક્ષય્ય થાય છે. આ ગીતાના જેટલા અક્ષરો કર્ણદ્વારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરશે, તેટલા અશ્વમેધ કર્યાનું પુણ્ય થશે. આ પ્રમાણે ગીતાના શ્રવણથી પાપો નષ્ટ થઇ ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના યોગથી અંતે સ્વર્ગની સંપત્તિ મળે છે. આવો જે પુરુષ છે તે મારી પ્રાપ્તિનો પ્રથમ મુકામ સ્વર્ગલોકમાં કરી, ત્યાં મરજીમાં આવે ત્યાંસુધી સૌખ્યનો ઉપભોગ લઇ, તત્પશ્ચાત્ ઇચ્છે ત્યારે મને આવીને મળે છે. હે ધનંજય! વધારે શું કહું? ગીતા શ્રવણ કરનારને અથવા તેનો પાઠ કરનારને આનંદસ્વરૂપ જે હું તેની સાથે એકરૂપ બનાવી દે છે. હવે એ વાત રહેવા દો; પરંતુ જે કાર્યને માટે મેં આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવાનો આરંભ કર્યો હતો, તે તારૂં કાર્ય થયું કે?

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ! મેં કહેલું આ શાસ્ત્ર તેં એકાગ્રચિત્તથી સાંભળ્યું ને? હે ધનંજય! અજ્ઞાનને લીધે તારા મનમાં જે મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો તે નષ્ટ થયો ને? (૭૨)

ટીકાઃ—હે પાંડવ! કહે તો જોઇએ, આ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત તારા મનમાં પૂર્ણ રીતે ઠસ્યા છે કે? મેં જે રીતે એ સિદ્ધાંત તારા કાનને સ્વાધીન કર્યા, તે રીતે તેણે તારા ચિત્તને તે સ્વાધીન કર્યા કે લક્ષ ન રાખવાથી વચ્ચેજ તેનો વ્યય વ્યર્થ ગયો? મેં જે રીતે એ સિદ્ધાંતો કહ્યા તેવીજ રીતે જો તે તારા હૃદયમાં ઠસી ગયા હોય તો હું પૂછું છું તેનો ઉત્તર સત્વર આપ જોઇએ! પ્રથમ જે અજ્ઞાનજન્ય મોહથી તું ભ્રમિત થયો હતો તે મોહ હજી તારી પાસે છે કે નષ્ટ થયો છે? વધારે શું પૂછું? તને તારા પોતામાં કાંઈ કર્મ વા અકર્મ દેખાય છે કે નહિ? શ્રીકૃષ્ણે, પાર્થ રખેને નિજાનંદૈક્ય રૂપમાં નિમગ્ન થઇ જાય એવા ભયથી આ પ્રશ્નના નિમિત્તથી તેને ભેદબુદ્ધિમાં આણ્યો. જો પાર્થ પૂર્ણબ્રહ્મ થઇ જશે તો ભાવી કાર્ય સાધી શકશે નહિ, એમ ધારી શ્રીકૃષ્ણે તેને ભેદદશાની મર્યાદા ઉલ્લંઘવા દીધી નહિ. બાકી, સર્વજ્ઞ જે શ્રીકૃષ્ણ તે શું પોતાનીજ કૃતિ જાણતા નહોતા કે? પરંતુ ઉપલા

હેતુથીજ તેમણે અર્જુનને પ્રશ્ન કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરીને અર્જુનનું નષ્ટ થયેલું અર્જુનત્વ પાછું આણી, 'હું પૂર્ણદશાને પ્રાપ્ત થયો છું' એમ તેની પાસેજ કહેવરાવ્યું. પછી પૂર્ણચંદ્ર જેમ વાસ્તવમ ક્ષીરસમુદ્રથી અલિપ્ત* ન હોવા છતાં પણ તેને છોડી આકાશમાં તેને

*એના સંબંધમાં 'કોકિલ'ના તંત્રી રા.રા. કૃષ્ણાજી નારાયણ ટેંભૂકર લખે છે કે નાશિકના એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી વે. શા. સં. રા. રા. શ્રીધર વામન દેશપાંડે કેટલાક દિવસ પૂર્વે આ ઓવીપર શંકા કરીને ખાસ મારી પાસે આવ્યા હતા; તે શંકા અતિ સયુક્તિક અને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, તેથી તે અત્રે સંક્ષિપ્તમાં સમાધાનસહવર્તમાન સાદર કરૂં છું:-

"પૂર્ણચંદ્ર અલિપ્ત નહિ હોવા છતાં પણ અલિપ્ત હોય એમ દેખાય છે." એવા કથનમા કોનાથી અલિપ્ત? ક્ષીરસમુદ્રથી? જો તેનાથી તે અલિપ્ત હોય તો કેવી રીતે? વળી મૂળમાં "નિવડે જૈસા ન નિવડત" એ શબ્દો છે તે પણ લક્ષમા રાખવાના છે. આ તેમની શંકા હતી.

આ પર સમાધાન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ક્ષીરસાગરથી અલિપ્તિ એ પ્રકટજ છે. ચંદ્ર જે પ્રમાણે અલિપ્ત ન હોવા છતાં પણ અલિપ્ત હોય એવો ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણેજ અર્જુન પણ બ્રહ્મસ્વરૂપથી અલિપ્ત ન હોવા છતાં અલિપ્ત હોય એમ દેખાવા લાગ્યો.

ખુલાસોઃ—અહીંઆં 'ક્ષીરાબ્ધિ' નો અર્થ કેવળ 'સમુદ્ર'જ સમજવો.

कबंधमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्।
अंभोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीरांबुशंबरम् ॥ २५८ ॥ (अमर)

કોઇ પણ પદાર્થનો ઉદય થતાં તે પૂર્વ તરફના સમુદ્રમાંથી (વા પર્વતપરથી) ઉપર આવે છે એમ જણાય છે. આવા ભાસને અનુલક્ષીને જ્ઞાનેશ્વરે આ ઉક્તિ આપી છે. ચંદ્રોદય થતાં ચંદ્ર સમુદ્રમાંથીજ બહાર આવે છે, એવો ભાસ થાય છે. ચંદ્રનું અર્ધબિંબ ક્ષિતિજપર હોય છે ત્યારે તે સમુદ્રમાંથીજ નીકળે છે, એવો ભાસ થાય છે. તેનો સંપૂર્ણ ઉદય થયા પછી કલાક બે કલાક વ્યતીત થાય છે, એટલે તે સમુદ્ર છોડીને એક હાથ કિંવા બે હાથ ઉપર આવ્યો એમ કહેવાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ ચંદ્રને તે ઉદયની સાથે કાંઇ પણ સંબંધ હોતો નથી. સમુદ્ર અને ચંદ્રની વચ્ચે જે નિયમિત અંતર હોય છે તે તો કાયમનું કાયમજ હોય છે, તેમાં તિલમાત્ર પણ ફરક પડતો નથી. વસ્તુતઃ તે સમુદ્રથી હાથભર ઉંચે પણ જતો નથી અને હાથભર નીચે પણ જતો નથી. કારણકે ચંદ્ર ઉપર આવ્યો એવો આપણને જે ભાસ થાય છે, જે આપણી પૃથ્વીજ પૂર્વ તરફ નીચેને નીચે જાય છે તેથી થાય છે. ચંદ્ર પૃથ્વી કિંવા સમુદ્રથી એકજ ત્રિજ્યાપર નિરંતર રહે છે, તે ઉદિત થતી વખતે તે ત્રિજ્યાના જે બિંદુપર હોય છે તેજ બિંદુપર ત્યાર પછી બે કલાકને અંતરે પણ હોય છે. તેની ત્રિજ્યાના અંતરમાં જરા પણ ફરક પડતો નથી; તેમજ ખરેખર તે સમુદ્ર કરતાં એક હાથભર ઉંચે પણ જતો નથી અને નીચે પણ જતો નથી.

ગોળરૂપે દેખાય છે; તેમ અર્જુન અહંબ્રહ્મભાવ વિસરી જઈને સર્વ જગત બ્રહ્મથી ભરપૂર છે, એ વાત પણ વિસરી ગયો અને તેના બ્રહ્મત્વનો પણ લોપ થઇ ગયો. આ પ્રકારે બ્રહ્મરૂપતાની સ્મૃતિ અથવા વિસ્મૃતિમાં પણ જે બ્રહ્મરૂપજ છે, એવો જે અર્જુન તે કહેથી હું અર્જુન છું એવી સ્મૃતિસહિત દેહસ્થિતિપર આવીને ઉભો રહ્યો. પછી પોતાના કંપતા હાથોને દૃઢ કરી, ખડાં થયેલાં રોમાંચનો રોધ કરી, પ્રસ્વેદબિંદુઓને થમાવી, પ્રાણવાયુની વૃદ્ધિથી ડોલતાં અંગને અંગનોજ ટેકો આપી, અને કંઠ ગદ્‌ગદિત થયો હતો તેને ખુલ્લો કરી, બન્ને આંખોમાંથી પ્રેમામ્બુધારા ચાલી હતી તેને અટકાવી લૂછી નાખી; નાના પ્રકારની ઉત્કંઠાના આવેશમાં કંઠ રૂંધાતો હતો તે ઉત્કંઠાને હૃદયમાંજ સમાવી, ઓબડી બની ગયેલી વાચાને શુદ્ધ કરી, પ્રાણક્ષોભને દૂર કરી, શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ વિપરીત બની હતી તેને પૂર્વવત્ વ્યવસ્થિત કરીને; (૧૫૫૭)

॥ अर्जुन उवाच ॥

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ—હે અચ્યુત! આપના પ્રસાદથી મારો મોહ નષ્ટ થયો; મને મારા સત્યસ્વરૂપની સ્મૃતિ થઈ; હું સંશયરહિત થયો; હવે તમે કહેશો તેમ હું કરીશ. (૭૩)

ટીકાઃ—પછી અર્જુન બોલ્યોઃ—હે દેવ! તમે મને 'હજી મોહપર પ્રીતિ રહી છે કે?' એવો પ્રશ્ન કર્યો, તેનો ઉત્તર એ છે કે, તે તો પોતાના કુટુંબસહિત ઘરબાર ઉઠાવીને ચાલ્યો ગયો છે! સૂર્ય નિકટ આવીને પૂછે કે, અંધકાર દેખાય છે? તેમ હે શ્રીકૃષ્ણરાય! આ મારી દૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યા પછી, શું તે મોહના નાશને માટે પૂરતું નહિ થઇ પડશે કે? વળી તમે માતા કરતાં પણ અધિક પ્રેમથી, અન્ય કોઇ પણ ઉપાયથી નહિ પ્રાપ્ત થઇ શકે એવું જ્ઞાન વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવ્યું. હવે અદ્યાપિ મોહ છે કે નહિ એમ તમે પૂછો છો તો આપની કૃપાથી હું આજે કૃતાર્થ થયો છું. હું અર્જુનપણાના અભિ-

એ તો કેવળ આપણી દૃષ્ટિનો ભ્રમ છે કિંવા આપણી અખંડ ગતિનું પરિણામ છે. માટે ચંદ્ર જે પ્રમાણે વસ્તુતઃ સમુદ્રથી એક હાથ ઉંચે કિંવા નીચે જતો નથી, પરંતુ તે નિરંતર એકજ અંતરપર હોય છે; તે પ્રમાણે અર્જુન પણ વાસ્તવમા બ્રહ્મસ્વરૂપ સાથેનું ઐક્ય ન છોડતા દેહભાનમાં આવ્યો એવું તાત્પર્ય છે.

માનમાં ફસાયેલો હતો, તે હવે આપરૂપ થઇને મુક્ત થયો; માટે હવે પ્રશ્ન કિંવા ઉત્તર એ ઉભયનો આપોઆપ નાશ થયો. આપના પ્રસાદથી જે આત્મબોધની પ્રાપ્તિ થઇ છે તેથી મારો મોહ સમૂળ નાશ પામ્યો છે. હવે ક્રિયા કરવી અથવા ન કરવી એવા ભાવ જે દ્વૈતને લીધે ઉત્પન્ન થતા હતા તે સર્વ આપના સિવાય કાંઇ પણ દેખાતું નથી. એ સંબંધે હવે મારા મનમાં લેશ પણ સંશય રહ્યો નથી. ખરેખર, જ્યાં કર્મનું અસ્તિત્વજ નથી એવી જે બ્રહ્મસ્થિતિ તેજ હું છું, એવો મને નિશ્ચય થયો છે. આપની કૃપાથી હવે મને મારૂં સ્વરૂપપ્રાપ્ત થયું છે અને મારાં કર્મ સમૂળ નષ્ટ થયાં છે; પરંતુ હે પ્રભો ! આપની આજ્ઞા ઉપરાંત મારે કાંઇ પણ કરવાનું નથી; કારણ કે જેને દેખતાં દશ્યભાવનો નાશ થાય છે, જે દ્વૈત અન્ય દ્વૈતનો નાશ કરે છે અને જે એકજ હોઇને સર્વને વ્યાપી નાખે છે; જેનો સંબંધ થવાથી સર્વ બંધનો તૂટી જાય છે; જેની આશાથી અન્ય આશાઓ નષ્ટ થાય છે; અને જેનો ભેટો થવાથી સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપનોજ ભેટો થઇ જાય છે; એવા આપ મારા સદ્‌ગુરુ છો. આપની મૂર્તિ એકત્વભાવને સહાય કરે છે અને એનાપરથી અદ્વૈતબોધને તો ઓવારી નાખવો જોઇએ. જે પોતે બ્રહ્મ હોઇને સારાં નરસાં કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરે છે એવા આપની મારે નિસ્સીમ સેવા કરવી જોઇએ. સમુદ્રનો તેની સાથે મેળાપ થતાંજ ગંગા જેમ સમુદ્રરૂપ બની રહે છે; તેમ જેમણે પોતાના ભક્તને આત્મપદનો મુખ્ય ભાગ આપ્યો છે; એવા આપ હે શ્રીકૃષ્ણ ! ભેદરહિત અને સેવા કરવાને યોગ્ય એવા મારા સદ્‌ગુરુ છો, માટે આજ બ્રહ્મમય થવાનો મારાપર આપનો ઉપકાર છે એમ સમજો. આપની અને મારી વચ્ચે જે ભેદ પ્રતિબંધક હતો તેને આપે નષ્ટ કરીને આપની સેવાનું સુખ અધિક મધુર કરી આપ્યું. માટે હે સર્વ દેવોના રાજા ! હવે આપ જે આજ્ઞા કરશો તે હું પાળીશ. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી દેવ અતિ હર્ષ પામી પ્રેમપૂર્વક નૃત્ય કરવા લાગ્યા, અને બોલ્યા કેઃ—આ વિશ્વરૂપી ફળ જે હું તેને પણ અર્જુનરૂપી ફળ ઉત્પન્ન થયું ! શું ક્ષીરસાગર પોતાના પુત્ર ચંદ્રને પૂર્ણકળાએ પ્રસરેલો જોઇ મર્યાદા નથી તોડતો ? એ પ્રમાણે સંવાદરૂપી લગ્નવેદીપર ઉભયનાં અંતઃકરણનું લગ્ન થયેલું જોઇ સંજય આનંદમાં લીન બની ગયો. એવા આનંદપૂર્વક સંજયે કહ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત કૃપાળુ છે. કેમકે તેમણે અર્જુન સમક્ષ સ્વહૃદય પ્રકટ કરી દીધું છે. વળી એજ આનંદિત સ્થિતિમાં સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, મહારાજ ! શ્રીઅનંતે

આપણ બન્નેનું ખૂબ રક્ષણ કર્યું છે. આપને ચર્મચક્ષુ નહિ હોવાથી જ્ઞાનદૃષ્ટિએ વ્યવહાર કરવાની શક્તિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી આપી છે, અને રથ ચલાવનાર તથા ઘોડાની પરીક્ષા કરી જાણનાર એવો જે હું, તેને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંવાદ સાભળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.* આ યુદ્ધરૂપી પ્રસંગ એવો ઘોર અને કઠિન છે કે ઉભયમાંથી ગમે તેની હાર થશે તોપણ તે આપણીજ હાર થયા સમાન છે, કેમકે પાંડવ અને કૌરવ બન્ને આપણાજ છે. આવું જ્યાં સંકટ છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્માનંદનો પ્રત્યક્ષ ઉપભોગ લેવડાવે છે એ તેમનો કેવો અનુગ્રહ છે? સંજયે આટલું કહ્યું, તથાપિ પથ્થર જેમ ચંદ્રકિરણથી દ્રવતો નથી, તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર લેશમાત્ર દ્રવ્યા વિના ચૂપ રહ્યા. રાજાની આવી સ્થિતિ જોઇ સંજયે એ વાત છોડી દીધી અને આનંદાવેશથી ઉન્મત્ત થઇ તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો. તે આનંદના આવેશમાં મસ્ત બનેલો હોવાથીજ બોલવા લાગ્યો. નહિ તો તે જાણતોજ હતો કે આ વચનો સાભળવાની ધૃતરાષ્ટ્રમાં યોગ્યતા નથી. (૧૫૨૯)

* સંજય એ ગાવલ્ગણ નામના સૂતનો પુત્ર [illegible] ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથિ હતો માટે તેણે પોતાના [illegible] છે. સંજય મહા સત્યવક્તા અને [illegible] આપતા પણ અચકાતો નહિ [illegible] જણાતી હતી અને તે [illegible] સંજય યોદ્ધો, દિવ્ય દૃષ્ટિવાળો, દિવ્ય [illegible] વિષેનું વર્ણન અતિ ચમત્કારિક છે —

चक्षुषा संजयो राजन् दिव्येनैव समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ १ ॥
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि।
मनसा चिंतितमपि सर्वं वेत्स्यति संजय ॥ २ ॥
नैनं शस्त्राणि छेत्स्यंति नैनं बाधिष्यते श्रम ।
गावल्गणिरयं जीवन् युद्धादस्माद्विमोक्ष्यति ॥ ३ ॥

અર્થાત્—"હે રાજન્! દિવ્ય દૃષ્ટિવાળો સંજય તને યુદ્ધની સર્વ હકીકત કહેશે; કેમકે તે વખતે તે સર્વજ્ઞ થશે. પ્રકાશ હો કે અંધકાર હો, દિવસ હો કે રાત્રિ હો; અરે એ તો શું, પણ મનમાં વિચારેલી પણ સર્વ વાત સંજય જાણશે. તેને શસ્ત્રો છેદી શકશે નહિ; તેને શ્રમ નડશે નહિ; અને એવી રીતે આ (ગાવલ્ગણનો પુત્ર) સંજય આ યુદ્ધમાંથી ઉગરતો છૂટશે."

ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથિ સંજય, અર્જુનનો સારથિ કૃષ્ણ; કર્ણનો સારથિ શલ્ય; આ સર્વનો વિચાર મનમાં આણતાં, પ્રાચીનકાળમાં સારથ્યકર્મ અતિ મહત્ત્વનું હતું અને અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોતો પણ તે કર્મ સ્વીકારતા હતા, એમ જણાય છે.

॥ संजय उवाच ॥

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય બોલ્યોઃ–હે રાજન્ ! આ રીતે વાસુદેવ અને પરમશ્રેષ્ઠ અર્જુનનો અદ્‌ભુત અને રોમાંચકારી સંવાદ મેં સાંભળ્યો.(૭૪)

ટીકા:—સંજયે કહ્યું:–હે કુરુરાજ ! આપના ભત્રીજા અર્જુને ઉપરોક્ત વચન કહ્યાં તેથી શ્રીકૃષ્ણને અત્યાનંદ થયો. સમુદ્ર એક પૂર્વમાં છે તો બીજો પશ્ચિમમાં છે, એટલોજ ભેદ છે; નહિ તો સર્વ જળ જેમ એકજ છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન શરીરેજ ભિન્ન જણાય છે, અન્યથા આ સંવાદસમયે તો કંઈજ ભેદ જણાતો નથી. દર્પણથી પણ શુદ્ધ એવી બે સ્વચ્છ વસ્તુઓ એકબીજાની સન્મુખ રાખવામાં આવે છે તો તે જેમ એકબીજામાં પોતાનુંજ સ્વરૂપ જોશે; તેજ પ્રમાણે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણમાં શ્રીકૃષ્ણસહિત પોતાને જોવા લાગ્યો, તથા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનસહિત પોતાને જોવા લાગ્યા. પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપમાં જ્યાં પોતાને અને અર્જુનને જુએ, તેજ ભાગમાં અર્જુન પણ ઉભયને જોવા લાગ્યો. જ્યાં દ્વૈતભાવ છેજ નહિ ત્યાં તે શું કરે ? ઉભય એકજ રૂપ બની રહ્યા. હવે જો ભેદજ ચાલ્યો જાય તો પછી પ્રશ્ન અને ઉત્તર કેવી રીતે થઈ શકે ? અને ભેદ ચાલ્યો ન જાય તો સંવાદનું સુખ કેવી રીતે મળે ? એ પ્રમાણે તે દ્વૈતરૂપે બોલતા હતા, પણ સંવાદસુખનો અનુભવ લેતા થકા દ્વૈતનો નાશ કરતા હતા. આવું એ ઉભયનું સંભાષણ મેં સાંભળ્યું છે. બે દર્પણ સ્વચ્છ કરી પરસ્પર સન્મુખ ગોઠવવામાં આવે તો કોણ કોને જુએ છે એમ કહેવાય ? અથવા દીપકની સામે દીપક રાખીએ તો કોણ કોનો પ્રકાશક કહી શકાય ? નહિ, નહિ. સૂર્ય સન્મુખ કોઇ અન્ય સૂર્ય ઉદય પામે તો પ્રકાશક કોણ અને પ્રકાશ્ય કોણ છે તે શી રીતે કહી શકાય ? તે પ્રમાણે એ બંને સંવાદમાં એટલા એકરૂપ બની ગયા હતા કે એ વિષે નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં નિર્ણયજ સ્તબ્ધ બની જાય. બે બાજુથી જળપ્રવાહ આવી એકત્ર થતા હોય તેમને અટકાવવા સારૂ વચ્ચે મીઠાની પાળ કરવામાં આવે તો તે પણ ક્ષણમાત્રમાં તદ્રૂપ બની ગયાસિવાય રહે ખરી ? શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદવિષે પણ મને તેવીજ પ્રતીતિ થાય છે. સંજયના મુખમાંથી આ શબ્દ નીકળ્યા ન નીકળ્યા તેટલામાંજ સંજયને શરીરનું ભાન રહ્યું નહિ. જેમ જેમ તેનાં રોમાંચ ઉભાં

થતાં જતાં હતાં, તેમ તેમ તેનું શરીર સંકોચ પામતું જતું હતું; અને પછી સ્તબ્ધતા તથા સ્વેદને છતી લઇ કંપ એકલોજ પ્રકટ થતો હતો. અદ્વૈતાનંદના સ્પર્શથી દૃષ્ટિ રસપૂર્ણ બની ગઇ હતી. તેમાંથી વહેતું જળ આંસુ નહિ પણ કેવળ દ્રવત્વજ હતું. તેમના હૃદયમાં આનંદ સમાઇ શકતો ન હતો, કંઠમાં જાણે કંઇ ભરાઇ ગયું હોય તેમ લાગતું હતું અને શ્વાસોચ્છ્વાસ શબ્દ પણ નીકળવા દેતો ન હતો; અરે કહો કે, આઠે સાત્વિક ભાવથી સંજય પ્રક્ષુબ્ધ બની ગયા હતા. આ પ્રમાણે તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદસુખના બજારરૂપ બની ગયા હતા. તે સુખનો જાતિધર્મજ એવો છે કે, તેથી શાંતિ આપોઆપજ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પછી સંજયને પુનઃ દેહસ્મૃતિ થઇ.

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् एतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીવ્યાસના પ્રસાદથી સ્વતઃ અર્જુનને જ્ઞાનયોગ કહેનાર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણદ્વારા આ અતિ ગુહ્ય જ્ઞાન મેં સાભળ્યું છે.(૭૫)

ટીકાઃ—પછી સંજયના આનંદની ભરતી ઉતરવા લાગતાં તે બોલ્યો કે, ઉપનિષદ્ પણ જે ગુહ્ય જ્ઞાન જાણતું નથી તે શ્રીવ્યાસના પ્રસાદથી મને સાંભળવાને મળ્યું છે. તે ગુહ્ય સાંભળતાંની સાથે મને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થતાં હું અને તું એ ભાવસહિત સર્વ વિષમ દૃષ્ટિ ડૂબી ગઇ. સર્વ યોગમાર્ગ જે સ્થળે આવીને એકત્ર થાય છે, એવા શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્ય શ્રીવ્યાસની કૃપાથી મને સુલભ થઇ પડ્યાં. અહો! અર્જુનના નિમિત્તથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતેજ અર્જુનરૂપ બની પોતાનેજ ઉદ્દેશીને જે બોલ્યા, તે સાંભળવાને મારા કાનમાં યોગ્યતા આવી ગઇ. શ્રીગુરુના અદ્ભુત સામર્થ્યનું શું વર્ણન કરવું! (૧૬૧૩)

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

શ્લોકાર્થઃ—હે રાજા! કેશવાર્જુનના આ પુણ્યકારક અને અદ્ભુત સંવાદનું વારંવાર સ્મરણ થવાથી મને પુનઃ પુનઃ આનંદ થાય છે.

ટીકાઃ—સંજય રાજાને જ્યારે આ વચનો કહેતા હતા ત્યારે પોતે વિસ્મિત બની જતા, અને રત્નપ્રભા કદી ચમકે છે અને કદી રત્નમાં લીન થઇ જાય છે, તેમ તે પોતે પણ એ સંવાદમાં લીન બની જતા હતા. હિમાલયમાં આવેલું સરોવર જેમ ચંદ્રોદય થતાંજ

સ્ફટિક બની જાય છે અને સૂર્યોદય થતાંજ પુનઃ જળરૂપ બની રહે છે; તે પ્રમાણે શરીરની સ્મૃતિ થતાંજ સંજય તે સંવાદનું ચિત્તમાં સ્મરણ કરતો અને પુનઃ તદ્રૂપ બની જતો હતો.

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः ॥७७॥

શ્લોકાર્થઃ—અને હે રાજા! તે શ્રીકૃષ્ણના અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ થઈ મને મહાઆશ્ચર્ય થાય છે, અને પુનઃ પુનઃ મને આનંદ થયા કરે છે. (૭૭)

ટીકાઃ—ફરી સંજય આનંદના આવેશમાં ઉભો થઇ જઇ બોલ્યોઃ– હે રાજન્! શ્રીહરિનું વિશ્વરૂપ જોવા છતાં આપ ચૂપ કેમ રહી શકો છો? નહિ જોવા છતાં પણ જે જણાય છે, અસ્વીકાર કરવા છતાં જેનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થતું નથી, વિસ્મૃતિ કરવા છતાં પણ જેનું સ્મરણ આવ્યા કરે છે; તે વિશ્વરૂપને કેમ કરીને ટાળી શકાય? તેને જોઇને આશ્ચર્ય પામવા જેટલો પણ અવકાશ નથી. આ આનંદવૃદ્ધિનું પૂર મમત્વને પણ ખેંચી જાય છે. સંજયે આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી સંગમમાં સ્નાન કરી પોતાના અહંભાવને તિલાંજલિ આપી, તથા તે તે અનિવાર્ય આનંદની સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો અને વારંવાર ગદ્ગદ્ વાણીથી શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણ કહી રહ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્રને આ સ્થિતિનો સ્પર્શ પણ થયો ન હતો. તેથી રાજા તેને માટે વિચારમાં પડયો. સંજયે તો આત્મસુખના આવેગમાં પોતાનો સાત્વિકઅહંકાર પણ ત્યજી દીધો હતો. આવે પ્રસંગે વસ્તુતઃ જે બાબત નીકળવી જોઇતી હતી તેને બદલે રાજાએ કહ્યુંઃ–હે સંજય! તું શું કહે છે? વ્યાસજીએ તને મારી પાસે શા ઉદ્દેશથી બેસાડયો છે અને તું વચ્ચે આ શું અપ્રાસંગિક વાત કહી રહ્યો છે.? જંગલવાસીને જો કોઇ મહેલમાં રાખવામાં આવે છે તો તેને જેમ દશે દિશાઓ શૂન્યરૂપ લાગે છે; અથવા દિવસ ઉગે છે ત્યારે નિશાચર જેમ રાત પડેલી માને છે, તેમ જે માણસ જે વિષયનું મહત્ત્વ જાણતો નથી તેને તે ભયકારક લાગે છે; તેથી આ વિષયની કથા રાજાને માટે અપ્રાસંગિકજ કહી શકાય. પછી રાજાએ કહ્યુંઃ–હવે એ વાત કહો કે આ યુદ્ધમાં અંતે જય કોનો થશે? સામાન્ય રીતે મારા મનમાં તો એમજ આવે છે કે, દુર્યોધનનો પ્રતાપ સર્વથા અધિક છે; અને પાંડવના કરતાં તેનું સૈન્ય પણ દોઢું છે; તો શું તેનો જય નહિ થાય? હું તો એમજ ધારૂં છું; પણ કોણ જાણે તમારા જ્યોઃ

તિષમાં શું આવે છે? માટે હે સંજય! જેવું હોય તેવું કહો.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી પાર્થ છે, ત્યાં લક્ષ્મી, વિજય, ઐશ્વર્ય અને નિશ્ચલ નીતિ, એ સર્વ પ્રાપ્ત થવાંજ જોઈએ એવો મારો મત છે. (૭૮)

ટીકાઃ—ત્યારે સંજયે કહ્યું:–મહારાજ! જય કોનો થશે કે કોનો નહિ, તે કંઇ હું જાણતો નથી; પણ એટલું સત્ય છે કે, જ્યાં આયુષ્ય બાકી હોય છે ત્યાં જીવન વિદ્યમાન રહે છે. જ્યાં ચંદ્ર ત્યાંજ ચંદ્રિકા, જ્યાં શંકર ત્યાંજ પાર્વતી અને જ્યાં સંત ત્યાં વિવેકની વસ્તી રહે છે. જ્યાં રાજા હોય ત્યાંજ તેની સેના, જ્યાં સુજનતા ત્યાંજ મિત્રતા, જ્યાં અગ્નિ ત્યાંજ દાહકશક્તિ, જ્યાં દયા ત્યાંજ ધર્મ, જ્યાં ધર્મ ત્યાંજ સુખ અને જ્યાં સુખ ત્યાંજ પુરુષોત્તમનો નિવાસ છે. જ્યાં વસંત ત્યાંજ વનસૌંદર્ય પ્રકટ થાય છે, જ્યાં વનસૌંદર્ય હોય છે ત્યાંજ પુષ્પ ખીલે છે અને જ્યાં પુષ્પ ખીલે છે ત્યાંજ ભ્રમરસમૂહ એકત્ર થાય છે. જ્યાં ગુરુ હોય છે ત્યાંજ જ્ઞાન, જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાંજ આત્મદર્શન અને જ્યાં આત્માનુભવ ત્યાંજ સમાધાન (ચિત્તશાંતિ) થાય છે. જ્યાં સૌભાગ્ય છે ત્યાંજ સુખોપભોગ, જ્યાં સુખભોગ ત્યાંજ આનંદ થાય છે; અને જ્યાં સૂર્ય છે ત્યાંજ પ્રકાશ હોય છે. તે પ્રમાણે હે રાજા! જેનાથી સર્વ પુરુષાર્થ સનાથ બને છે, તે શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં હોય ત્યાંજ લક્ષ્મી રહે છે અને તે જગદંબા લક્ષ્મી જ્યાં પતિસહ વસે છે ત્યાં, તેની અણિમા આદિ સિદ્ધિઓ દાસી બની નથી રહેતી? શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં વિજયસ્વરૂપ છે તેથી તે જે તરફ હોય તે તરફજ જય પણ રહે છે. અર્જુન વિજયને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શ્રીકૃષ્ણનાથ વિજય સ્વરૂપ છે; માટે લક્ષ્મીસહિત વિજય પણ અવશ્ય ત્યાંજ છે. જે અર્જુનને આવાં શ્રેષ્ઠ માતાપિતા છે તેના ઘરનાં વૃક્ષ પણ કલ્પવૃક્ષને કેમ પરાજિત ન કરે? ત્યાંના પથ્થર પણ ચિંતામણિ કેમ ન બની જાય? ત્યાંની ભૂમિ પણ સુવર્ણ કેમ ન બની જાય? તેના ગામની નદીઓમાં અમૃત વહે તોપણ હે મહારાજ! આશ્ચર્ય જેવું શું છે? તેનો આપજ વિચાર કરો. તેના મુખે નીકળેલા અવ્યવસ્થિત શબ્દો વેદ કહેવાય છે–અર્થાત્ તે મૂર્તિમંત સચ્ચિદાનંદ કેમ ન બને? તાત્પર્ય કે, શ્રીકૃષ્ણ જેના પિતા અને લક્ષ્મી જેની માતા છે, તેને સ્વર્ગ અને મોક્ષ બંને પદ આધીનજ છે; માટે તે લક્ષ્મીકાંત જે પક્ષમાં

ઉભા હોય છે, ત્યાંજ સર્વ સિદ્ધિઓ આપોઆપ આવી મળે છે. એ સિવાય અન્ય કંઇ હું જાણતો નથી. મેઘ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે પણ ઉપયોગમાં સાગર કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; તેવોજ યોગ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણનો બનેલો છે. લોહને સુવર્ણત્વની દીક્ષા આપનાર ગુરુ પારસ છે; પણ જગતનું પોષણ કરવાનો વ્યવહાર તો સુવર્ણવડેજ બને છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે, ગુરુત્વ કંઇક ન્યૂન છે. દીપકરૂપે અગ્નિજ પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવે છે; તેમ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિવડેજ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણથી વિશેષ જણાતો હોવાથી તેની સ્તુતિવડે પણ શ્રીકૃષ્ણનોજ મહિમા ગવાય છે. પિતાની એવી ઇચ્છા હોય છે કે, મારો પુત્ર વિશેષ ગુણસંપન્ન બને અને પોતાથી ચઢતો નીવડે. શ્રીકૃષ્ણની એ ઇચ્છા સફળ થઇ ચૂકી છે. અરે કહો કે, હે નૃપ! અર્જુન શ્રીકૃષ્ણકૃપાને પામેલો હોવાથી તે જે પક્ષમાં રહેલો છે ત્યાંજ વિજયનું સ્થાન છે, એમાં શું તમને કંઇ સંદેહ છે? ત્યાં વિજય ન હોય તો વિજયનું વિજયત્વજ વૃથા થઇ જાય. માટે જ્યાં લક્ષ્મી ત્યાં સંપત્તિજ રહે છે; તે પ્રમાણે જ્યાં પાંડુસુત અર્જુન હોય ત્યાંજ વિજય અને ત્યાંજ અભ્યુદય રહેશે. જો વ્યાસજીની સત્યતાપર આપ વિશ્વાસ રાખતા હો તો આ વચનોને અવશ્ય સત્ય માનો. જ્યાં શ્રીપતિ શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાંજ તેમનો ભક્તસમુદાય રહે છે અને ત્યાંજ સુખ તથા કલ્યાણનો લાભ મળે છે. આ વચન જો મિથ્યા હોય તો મને શ્રીવ્યાસનો શિષ્ય ન કહેશો. આ પ્રમાણે સંજયે હસ્ત ઉંચો કરી ગર્જનાપૂર્વક કહ્યું. (૧૬૫૮)

એ પ્રમાણે સંજયે સર્વ મહાભારતનો સાર એક શ્લોકમાંજ વ્યક્ત કરી ધૃતરાષ્ટ્રના હાથમાં મૂકયો. જેમ અગ્નિ કોણ જાણે કેટલાએ હોય છે પણ સૂર્યના અભાવે અંધકાર દૂર કરવા માટે તેને દીવેટના અગ્રભાગપરજ લગાડવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે વેદ અનંત હોઈને તેના સારરૂપે સવાલાખ શ્લોકના મહાભારતની રચના થઇ છે; અને તે મહાભારતનો સારાંશ ગીતાના સાતસો શ્લોકોમાં લાવી મૂકયો છે. એ સાતસોએ શ્લોકનો પૂર્ણ અભિપ્રાય આ અંતિમ શ્લોકમાં કહ્યો છે, જે વ્યાસશિષ્ય સંજયના સત્ય ઉદ્‌ગારરૂપ છે. માત્ર આ એક શ્લોકથીજ જે પૂર્ણ સંપન્ન રહેશે, તે પણ સર્વ અવિદ્યાને સારી રીતે જીતી લેશે. ગીતાના સાતસો શ્લોક એ ગીતાનાં પદ-ચરણજ છે. એ શ્લોકને પદ કહું કે ગીતારૂપી આકાશમાંથી પડેલી પરમામૃતની વૃષ્ટિ કહું? જાણે તે આત્મારૂપી રાજાના સભામંડપરૂપી ગીતાના સાતસેં સ્તંભજ ...ાય, અથવા જાણે ગીતા એ સાતસો મંત્રથી પ્રતિપાદિત સાક્ષાત્

વાઙ્‌મયી મૂર્તિજ જાણો. જ્યારે શાસ્ત્ર વાચ્ય અને અર્થપ્રાપ્તિદ્વારા ફ
ફ્રૂપ થાય છે, ત્યારે તેનું શાસ્ત્રરૂપ મટી જાય છે; પણ ગીતા તેવું શા
નથી. તે તો સંપૂર્ણ પરબ્રહ્મજ છે. વધારે શું કહેવું ? શ્રીકૃષ્ણે અર્જુ
ને નિમિત્ત બનાવીને સમગ્ર જગતપર કૃપા કરવા માટે દુર્લભ એ
બ્રહ્માનંદને ગીતારૂપે સુલભ કરી નાખ્યો છે. જેમ કળાવાન ચંદ્ર, ચકો
નિમિત્તે પ્રકાશિત થઇ ત્રણે લોકોના તાપ નિવૃત્ત કરે છે; અથવા જે
શંકરે ગૌતમનિમિત્તે કલિરૂપી કાળજ્વરથી પીડિત જનોને માટે ગંગા
પ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે; તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણરૂપી ગાયે પાર્થરૂપી વત્સનુ
નિમિત્ત કરીને આ ગીતારૂપી દુગ્ધનો ઝરો સમગ્ર જગતમાટે વહેવ
ડાવ્યો છે. એમાં જો જીવભાવથી ડૂબકી મારશો તો અવશ્ય તદ્રૂપજ
બની જશો, અથવા જો એના પાઠનો જીભને શ્રમ આપશો તોપણ
ગીતારૂપજ થશો. પારસમણિમાં એવું સામર્થ્ય છે કે તે લોખંડની
એક બાજુએ લાગ્યો કે તરતજ સર્વ લોખંડ આપોઆપ સુવર્ણમયજ
બની જાય છે; તે પ્રમાણે ગીતાપાઠરૂપી વાડકામાંથી એક શ્લોક પણ
મુખમાં મૂકશો તો બ્રહ્મત્વની પુષ્ટિ અંગમાં આવશે. અથવા ગીતાનો
પાઠ કરવા પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી મુખ ફેરવી લેશો તોપણ તેના શબ્દો
કર્ણપટપર અથડાતાં તેજ ફળ મળશે. ગીતાનું ઔદાર્ય શું વર્ણવું !
એ શાસ્ત્ર શ્રવણ, પાઠ અને અર્થદ્વારા મોક્ષથી ઓછું ફળજ આપતું
નથી. જે પ્રમાણે શ્રીમાન દાતા કોઇને પણ ના નથી કહેતો, તે પ્રમાણે
એ શાસ્ત્ર કોઇને પણ મોક્ષથી વિમુખ રાખતું નથી. માટે જે શાણા
લોકો હોય તેમણે તો માત્ર એક ગીતાનુંજ સેવન કરવું. ઇતર શાસ્ત્રનું
સેવન કરવાથી શું ફળ મળનાર છે ? વળી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે
જે ઉત્તમ સંવાદ થયેલો છે તે શ્રીવ્યાસજીએ હસ્તમાં ધારણ કરવા
જેટલો સુલભ કરી આપ્યો છે. માતા જ્યારે અત્યંત પ્રેમપૂર્વક નાના
બાળકને જમાડે છે, ત્યારે તે ખાઇ શકે તેવાજ કોળિયા બનાવે છે;
અથવા ચતુર મનુષ્યે જેમ પંખો બનાવીને અપાર વાયુને પણ આધીન
કરી લીધો છે, તે પ્રમાણે જે શબ્દથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી એવા
વેદને શ્રીવ્યાસજીએ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચીને સ્ત્રી–શૂદ્રાદિની બુદ્ધિમાં
સમાઇ શકે તેવા સરળ બનાવી દીધા છે. જો સ્વાતીના જળથી સુંદર મોતી
ન બનતાં હોત તો શું તે સુંદર સ્ત્રીઓને સુશોભિત કરી શકત ? (૧૭૦૦)

નાદબ્રહ્મ જો વાદ્યમાં આવી વસ્યો ન હોત તો શું તે આપણ-
ને જ્ઞાત થાત ? પુષ્પ ઉત્પન્ન ન થાત તો આપણે સુગંધ શી રીતે
લઈ શકત ? પકવાન્ન મધુર ન હોત તો તે રસનાને કેમ રુચત ?

દર્પણ ન હોત તો નેત્ર પોતાને કેવી રીતે જોઇ શકત? નિરાકાર શ્રીગુરુમૂર્તિએ જો સાકારત્વ ન સ્વીકાર્યું હોત તો તે ઉપાસકોની સેવા શી રીતે ગ્રહણ કરત? તેજ પ્રમાણે અનંત સંખ્યાવાળા જે વેદ, તે જો આ પ્રમાણે ગીતાનું રૂપ લઇને સાતસો શ્લોકમાં ન સમાઇ ગયા હોત તો સંસારમાં તેની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ શકત? મેઘ જો કે સમુદ્રનાંજ જળને ભરી લાવી વરસાવે છે, તોપણ લોકો સાગર તરફ ન જોતાં મેઘ તરફજ જોયા કરે છે; કેમકે સમુદ્ર અપાર હોવા છતાં પણ તે લોકોના ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી. તે પ્રમાણે જો આ સુંદર શ્લોકોની રચના વ્યાસે ન કરી હોત તો વાચાવડે અગમ્ય એવા જે વેદ, તે આપણા કાન અને મુખને શી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકત? અર્થાત શ્રીવ્યાસે શ્રીકૃષ્ણના સંભાષણને ગ્રંથનો આકાર આપીને સંસાર ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે; અને તેજ શ્રીવ્યાસનાં પદ જોઇ જોઇને મેં ભાષામાં શ્રવણયોગ્ય બનાવ્યાં છે. જે ગીતાના અર્થનું વર્ણન કરવામાં વ્યાસાદિકની પણ બુદ્ધિ શંકિત બની જાય છે, તે ગીતાનું મારા જેવા રંકે આ જેવું તેવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (૧૭૦૯)

પરંતુ ગીતારૂપી ઈશ્વર અત્યંત ભોળો છે અને વ્યાસની વાણીરૂપ અનુપમ પુષ્પમાળા ધારણ કરવાવાળો છે; તોપણ તે મારા જેવાની વાણીરૂપ ધ્રોના અંકુરનો પણ અનાદર ન કરતાં તેને ધારણ કરી લે છે. ક્ષીરસાગરને કાંઠે જળપાન માટે હાથીઓનાં ટોળાં આવે છે, તથાપિ શું તે કદી મચ્છરને આવવા મના કરે છે? ફૂટતી પાંખનાં પક્ષી ઉડી શકતાં નથી, તથાપિ તે પણ આકાશમાંજ (વૃક્ષો ઉપરના માળામાં) રહે છે; અને સમસ્ત આકાશમાં વિચરનાર ગરુડ પણ તેજ આકાશમાં રહે છે. રાજહંસની મંદ ગતિ દુનિયામાં ઉત્તમ ગણાય છે અને બીજાઓને તેવી ગતિથી ચાલતાં ન આવડતું હોય તેથી શું બીજાઓએ સમૂળગું ચાલવુંજ ન જોઇએ? કળશ મોટો હોવાથી તેમાં પુષ્કળ જળ માઇ શકે છે; તો શું અંજલિના પ્રમાણમાં જળ નથી સમાઇ શકતું? મશાલ મોટી હોય છે તેથી તેનો પ્રકાશ વિશેષ હોય છે; તો એક દીવેટ પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રકાશ આપે છે કે નહિ? અરે, સમુદ્રમાં આકાશ સમુદ્રના વિસ્તાર જેટલું પ્રતિબિંબિત થાય છે, તો ખાબોચીઆમાં ખાબોચીઆ જેટલું પ્રતિબિંબિત થાય છે; પણ થાય છે તો ખરુંજને? તેજ પ્રમાણે વ્યાસાદિ મહાજ્ઞાનીઓએ આ ગ્રંથવિષે વિચાર કર્યો છે તેથી મારે ચૂપજ થઇ રહેવું, એ કંઇ યોગ્ય નથી લાગતું. જે સમુદ્રમાં મંદરાચલ સમાન

જળચર સંચાર કરે છે, ત્યાં શું નાની માછલીઓ નથી તરી શકતી? અરુણ સૂર્યની અત્યંત નિકટમાં રહેનારો છે તેથી તેજ શું સૂર્યને જોઇ શકે છે? અને પૃથ્વીપરની નાની કીડી શું તેને નથી જોઇ શકતી? અર્થાત્ મારા જેવા પ્રાકૃત જને ગીતાનું દેશભાષામાં વર્ણન કર્યું એ અયોગ્ય છે, એમ કહેવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. પિતા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને તેની પાછળ પાછળ બાળક પણ ચાલવા ઈચ્છશે તો શું તે નહિ ચાલી શકે? તેજ પ્રમાણે વ્યાસજીની પાછળ પાછળ ભાષ્યકારોને પૂછી પૂછીને ચાલનાર એવો જે હું, તે અયોગ્ય છું; તથાપિ ઈષ્ટ સ્થળે નહિ પહોંચું તો ક્યાં જઈશ? જે પરમાત્માના ક્ષમાગુણના પ્રતાપે આ પૃથ્વી, સ્થાવરજંગમ પદાર્થને ધારણ કરતાં કંટાળતી નથી; જેના શાંત ગુણના પ્રભાવથી ચંદ્ર સંસારને શીતળતા આપી રહ્યો છે; જેના તેજવડે સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે છે; સમુદ્રે જ્યાંથી જળત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે; જળે જ્યાંથી મધુરતા મેળવી છે તથા માધુર્યને સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થયું છે; જેમની સત્તાથી વાયુને ગતિ પ્રાપ્ત થઇ છે; આકાશને વિસ્તાર પ્રાપ્ત થયો છે અને જ્ઞાનને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત થયું છે; જેની સત્તાથી વેદને વાચાશક્તિ, સુખને આનંદ અને વિશ્વને આકાર પ્રાપ્ત થયો છે; એવા સર્વોપકારી સમર્થ સદ્ગુરુ શ્રીનિવૃત્તિનાથ મારા હૃદયમાં પણ પ્રવેશ કરી વ્યાપાર કરી રહ્યા છે; તો પછી તેમની તૈયાર ગીતાને હું દેશભાષામાં કહેવાને સમર્થ થયો છું, એમાં આશ્ચર્ય તે શું? શ્રીગુરુના નામથી ડુંગરપર (દ્રોણાચાર્યની) મૃત્તિકાની મૂર્તિ સ્થાપન કરી તેની સેવા કરી એકલવ્ય ભિલ્લે* એ

* એ એકલવ્ય ભિલ્લ નિષાદાધિપતિ હિરણ્યધેનુકનો પુત્ર હતો. ભીષ્મે કૌરવપાંડવોને ધનુર્વેદ શીખવવાને માટે દ્રોણાચાર્યને હસ્તિનાપુરમાં રાખ્યા હતા અને આ સર્વ રાજપુત્રો તેમની પાસે અભ્યાસ કરતા હતા. આ વર્તમાન દેશેદેશ પ્રસરી ગયા અને અનેક રાજપુત્રો આવી દ્રોણાચાર્યની પાસે અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યની કીર્તિ સાંભળી એકલવ્ય પણ ત્યાં આવ્યો અને મારો અંગીકાર કરીને વિદ્યા ભણાવો, એવી દ્રોણાચાર્યને પ્રાર્થના કરી; પરંતુ દ્રોણાચાર્યે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આથી તેણે દ્રોણાચાર્યની પાદુકા માગી કે જે દ્રોણાચાર્યે તેને છેક નિરાશ ન કરવાને માટે આપી. આચાર્યની પાદુકા લઇને તે સ્વગૃહે ગયો અને ભક્તિપુરઃસર દ્રોણાચાર્યની મૃત્તિકાની મૂર્તિ બનાવી તેની સમક્ષ પેલી પાદુકા રાખી તેની નિયમપૂર્વક નિત્ય પૂજન કરવા લાગ્યો; તથા હાથમાં ધનુષ્યબાણ પકડી "આ પ્રમાણેજ તીર છોડું ને!" એવો પોતાના મનનેજ પ્રશ્ન પૂછતો અને પોતેજ "હા, હા, એમજ તીર છોડ" એવો ઉત્તર આપીને બાણ છોડતો. એમ કરતાં કરતાં વિમેળ, અ[illegible] અને [illegible]

માં આવશે તોપણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાશે. સુંદર અંગપર અલંકાર ધારણ નહિ કરવા છતાં પણ તે શોભે છેજ; પરંતુ તેમાં પણ જો અલંકાર ધારણ કર્યા હોય તો તેની શોભાનું શું કહેવું! અથવા જેમ મોતીનો સ્વભાવજ છે કે સુવર્ણને શોભાવવું, તેથી તે સુવર્ણને શોભાવે છે; પરંતુ સુવર્ણવિના તે એકલાં હોય છે તોપણ તે શોભીજ રહે છે; અથવા વસંતઋતુમાં મોગરાનાં ફૂલનો ગજરો બનાવીએ કે તેને છૂટા હાથમાં લઇએ તોપણ તેની સુગંધમાં ન્યૂનતા નથી હોતી; તેજ પ્રમાણે મેં આ લાભદાયક પ્રબંધ ઓવીછંદમાં રચ્યો છે, જે ગીતમાં ગાવાથી પણ આનંદ આપે છે અને ગાયા વિના માત્ર વાંચી જવાથી પણ તેવોજ લાભ આપે છે. એમાં નાનાથી મોટા સુધી સર્વને સમજવા યોગ્ય અને બ્રહ્મરસના સુસ્વાદથી યુક્ત વચનો ઓવીછંદમાં ગુંથ્યાં છે. જેમ ચંદનવૃક્ષની સુગંધી લેવા માટે તેને પુષ્પ આવવાની રાહ નથી જોવી પડતી; તેમ આ પ્રબંધ કર્ણપર પડતાંજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી આપે છે તો પછી તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી તેનો છંદ કેમ નહિ લાગે? એનો પાઠ કરવા સાથે વ્યાખ્યાન પણ કરવામાં આવે તો તેથી જે માધુર્ય પ્રકટ થશે, તેના આગળ અમૃત પણ તુચ્છ જણાશે. એ પ્રમાણે આ પ્રબંધ આપોઆપજ કવિત્વનું વિશ્રાંતિસ્થાન બની ગયો છે અને તેના શ્રવણે મનન અને નિદિધ્યાસનને જીતી લીધા છે. આ પ્રબંધ હરકોઇને આત્માનંદની પ્રાપ્તિ કરી આપશે અને શ્રવણદ્વારા સર્વ ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરશે. સ્વશક્તિથી ચંદ્રનો ઉપભોગ લેવામાં ચકોર પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ તેનો પ્રકાશ તો પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત થાય છે; તેજ પ્રમાણે આ

એકલવ્યે દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડી તેમની સમક્ષ ઉભો રહ્યો. પછી દ્રોણાચાર્યે અસ્ત્રવિદ્યામાં તેની પરીક્ષા કરી અને તેમાં તે અત્યુત્કૃષ્ટ પારંગતતાને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ જાણી તેમણે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે "આ વિદ્યા તેં મારી પાસેથી શી રીતે પ્રાપ્ત કરી?" ત્યારે તેણે સંપૂર્ણ પૂર્વવૃત્તાંત તેમને નિવેદન કર્યું. આ વાત સાંભળી સર્વે રાજપુત્રો સંશયરહિત થયા અને તે ભિલ્લની ભાવના તથા દ્રોણાચાર્યના પુણ્યપ્રભાવ વિષે તેમને પરમ આશ્ચર્ય થયું અને તેઓ તે વિષે પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. એટલે દ્રોણાચાર્ય 'પ્રસંગવશાત્ એ ભિલ્લ અર્જુનને ભારે પડી જશે' એમ ધારી તેની પાસેથી ગુરુદક્ષિણામાં, આ તારો અંગુઠો બાણ છોડતી વખતે કદી પણ ઉપયોગમા લાવીશ નહિ, એમ માગી લીધું. તેણે 'તથાસ્તુ' કહી તે દિવસથી બાણને અંગુઠાનો સ્પર્શ કરવાનું છોડ્યું. આ વ્રત અદ્યાપિ સર્વ કિરાતો પાળે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જોકે દ્રોણાચાર્યે તેને વચનથી બાંધી લીધો હતો, તોપણ તે અર્જુનને ભારેજ હતો. (ભા. આદિપર્વ.) ભારતના યુદ્ધમાં એકલવ્ય દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો, પરંતુ તે યુદ્ધમાં સર્વથા આવ્યોજ નહોતો.

રચના કેવી રીતે કરવી, સિદ્ધાંત શી રીતે સ્થાપિત કરી શકાય છે તથ અલંકાર કોને કહે છે તે હું જાણુતો નથી; પરંતુ કાષ્ઠપૂતળી જેમ સૂત્રધારના હાથમાંની દોરીની ગતિ અનુસાર નાચ્યા કરે છે, તેજ પ્રમાણે મારા સ્વામીએ મને જે કંઇ બતાવ્યું તેજ મેં કહ્યું છે. મારા આ ગ્રંથના ગુણદોષવિષે હું વિશેષ ક્ષમા નથી માગતો; કેમકે આ ગ્રંથ સાદ્યંત આચાર્યેજ મારી પાસે કહેવડાવ્યો છે અને આપ સંતોની સભામાં એમાં રહેલી ન્યૂનતા જો પૂર્ણ નહિ થાય તો હું પ્રેમપુરઃસર આપનાપરજ ગુસ્સે થઇશ. પારસનો સ્પર્શ થવા છતાં જો લોહના લોહત્વરૂપી નિકૃષ્ટ સ્થિતિ નષ્ટ ન થાય તો કોનો દોષ? નાળાનું કામ એટલુંજ છે કે, ગંગાને જઇ મળવું; છતાં પણ તે ગંગા તેને પવિત્ર ન કરે, તો તેમાં વહેળાનો શું દોષ? અર્થાત્ મારા મહદ્ ભાગ્યના યોગે હું આપ સંતોનાં ચરણમાં આવી ચૂક્યો છું, તો હવે આ જગતમાં મારે શી ન્યૂનતા છે? અરે, મારા સ્વામીએ આપ સંતોનો મને મેળાપ કરાવ્યો છે તેથીજ મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઇ છે. જુઓ, આપ જેવા પ્રેમી અને દયાળુ સંત જન મળવાથીજ મારી ગ્રંથરચનાનો મારો છંદ સિદ્ધ થયો છે. સમગ્ર પૃથ્વીતળ કદાચ સુવર્ણમય બનાવી શકાય, ચિંતામણિના પહાડ બનાવી શકાશે; સાતે સમુદ્રને સહેલાઇથી અમૃતપૂર્ણ બનાવી શકાશે; તારાગણને ચંદ્ર બનાવવાનું પણ કઠિન નથી; કલ્પવૃક્ષના બગીચાઓ પણ બનાવી શકાય; આ સર્વ કાર્ય તપના બળથી કદાચ પાર પડી શકે; પરંતુ ગીતાના અર્થનો મર્મ તો ગુરુના પ્રસાદવિના કદી પણ સમજી શકાતો નથી. હું મૂંગા જેવો છતાં પણ ગુરુની કૃપાથી ગીતાનો અર્થ સ્વભાષામાં મેં એવી રીતે કર્યો છે કે, તેને સર્વ કોઇ પોતાની આંખવડે જોઇ શકે. આવા વિશાળ ગ્રંથસાગરની પાર ઉતરી હું જે કીર્તિરૂપી વિજયધ્વજ ફરકાવી રહ્યો છું, ઘુમટ અને કળશસહિત ગીતાર્થરૂપી મંદિરની રચના કરી તેમાં હું જે શ્રીગુરુમૂર્તિનું પૂજન કરી શક્યો છું અને ગીતારૂપી નિષ્કપટી માતાને ભૂલી જઇ બાળકની પેઠે હું જે વ્યર્થ ઘૂમ્યા કરતો હતો; તેને તે માતાની ભેટ થઇ ગઇ તે પ્રતાપ આપનોજ છે. હું આપ સજ્જનોની કૃતિ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને બોલી રહ્યો છું. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, આપના ઉપકાર ઓછા નથી. અરે, કહેવા દો કે, આપે જે આ ગ્રંથ સમાપ્ત થવાનો આનંદ દર્શાવ્યો છે, તે જાણે મારા સર્વ જન્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયા સમાન છે. મેં આપમાં શ્રદ્ધા રાખીને જે જે ઇચ્છા કરી, તે સર્વ આપે પૂર્ણ કરીને મને અત્યંત સુખ

પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું છે. હે સ્વામિન્! મારામાટે આપે જે આ ગ્રંથ-રૂપી નવીન સૃષ્ટિ રચી છે, તેને જોઇને હું વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિને હસી કાઢું છું; કેમકે તે નાશવંત સૃષ્ટિ ત્રિશંકુને* માટે તથા બ્રહ્મદેવને ઉતારી પાડવા માટે બનાવવામાં આવી હતી; પરંતુ આ સૃષ્ટિની રચના તેવી નાશવંત નથી પણ શાશ્વત છે. શંકરે પણ ઉપમન્યુના પ્રેમને વશ થઇ ક્ષીરસાગરની ઉત્પત્તિ કરી છે, કિંતુ તે ક્ષીરસાગર

---

* ત્રિશંકુ એ ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન નિબંધન રાજાનો પુત્ર અને પ્રખ્યાત પુણ્યશ્લોક હરિશ્ચંદ્ર રાજાનો પિતા હતો. એનું મૂળ નામ સત્યવ્રત હતું. એ બાલ્યકાળથીજ કુમાર્ગગામી હતો અને પાછળથી તેણે બ્રાહ્મણસ્ત્રીઓનું પણ હરણ કર્યું હતું. આથી તેના પિતાને તેનાપર ક્રોધ ચઢ્યો અને તેણે તેને પોતાના રાજ્યમાંથી હદપાર કર્યો; તેમજ તે દુઃખથી તે પોતે પોતાના રાજ્યનો સર્વ ભાર મંત્રીમંડળ પર નાખીને અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરવાને ચાલ્યા ગયા. પિતાપુત્ર ઉભય ચંડાળની પેઠે અરણ્યમાં ભટકવા લાગ્યાથી અયોધ્યા નગરીનો ના કોઇ ધણી અને ના કોઇ વાલી, એવી તે નગરીની સ્થિતિ થઇ. વળીજ અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી અને "દુષ્કાળમાં અધિક માસ"ની કહેવત પ્રમાણે સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં અનાવૃષ્ટિનું સંકટ પ્રાપ્ત થયું. આવા કઠિન સમયમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયા હતા અને કેટ તેમના કુટુંબનો નિરાશ્રય બની અન્નવિના ટળવળવા લાગ્યા. આ સમયમાં ત્રિશંકુ સત્યવ્રતે તેમને નિત્ય થોડું માંસ આણી આપી તેમનું રક્ષણ કર્યું, પરંતુ એજ વખતે તેના હાથથી વસિષ્ઠ ઋષિનો એક મોટો અપરાધ થયો, તે એ કે, સત્યવ્રતે વસિષ્ઠની ધેનુનો વધ કરી વિશ્વામિત્રના કુટુંબને માંસ આણી આપ્યું. આથી વસિષ્ઠ ઋષિએ ક્રોધાવિષ્ટ થઇ શાપ દીધો કે, "બ્રાહ્મણસ્ત્રીનો અપહાર, પિતાનો ક્રોધ અને ધેનુનો વધ, એ ત્રણ શંકુ(પાતકો)ને લીધે સત્યવ્રતને ત્રિશંકુ નામ પ્રાપ્ત થાઓ." ત્યારથી તે અધિક ભ્રમિષ્ટ થઇને અરણ્યમાં ભટકવા લાગ્યો. પાછળથી કાળાંતરે તેનો પિતા પુનઃ સ્વનગરમાં આવ્યો, પરંતુ તેણે પોતાના પુત્રના નામનો મુખથી ઉચ્ચાર સુદ્ધાં કર્યો નહિ. આથી તે ત્રિશંકુ અતિ વ્યાકુળ થયો અને એક વાર તો તે દેહત્યાગ કરવાને પણ પ્રવૃત્ત થયો; પરંતુ એટલામાં એકાદ દેવતાએ તેને કહ્યું કે "તું દેહત્યાગ કરીશ મા. તારો પિતા સત્વરજ તને રાજ્યાસનપર સ્થાપિત કરશે" આથી ત્રિશંકુએ પોતાનો તે નિશ્ચય ફેરવી નાખ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેના પિતાએ રાજ્યની લગામ તેના હાથમાં સોંપી અને તેને સદુપદેશ કર્યો. પ્રથમ એક વાર તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો હતો; પરંતુ તે વખતે તો તેનું પરિણામ "ઉંધી ગાગરપર પાણી રેડવા" સમાન આવ્યું હતું; પરંતુ આ વખતે તેણે પિતૃબોધ મદદ કર્યો અને તે નીતિથી રાજ્યતંત્ર ચલાવવા લાગ્યો.

ત્રિશંકુએ આ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં કરતા એક વખત એવો વિચાર મનમાં આણ્યો કે "આ મર્ત્યદેહવડેજ સ્વર્ગમાં જઇ ત્યાંના દિવ્ય ભોગ ચિરકાળપર્યંત

સુદ્ધાં આ ગ્રંથની ઉપમાને યોગ્ય નથી; કેમકે તેના ગર્ભમાંથી તો
સમુદ્રમંથન સમયે હળાહળ વિષ નીકળ્યું હતું અને આ ગીતાસાગ
માં તો કેવળ અમૃતજ ભર્યું છે. અંધકારરૂપી રાક્ષસથી ગ્રસ્ત થયેલ
ચરાચર જગતની રક્ષા કરવા માટે સૂર્ય ધસી આવ્યો ખરો, પરં
તે પણ તાપનું કષ્ટ આપીનેજ રક્ષણ કરી શકે છે. સંતપ્ત જગતને
માટે ચંદ્ર પોતાની ચાંદનીનો વ્યય કરે છે; પણ તે કલંકી ચંદ્રન
ઉપમા પણ આ ગ્રંથને કેમ આપી શકાય? અર્થાત્ આપ સંતજનો
એ મારા હાથે સર્વને ઉપયોગી થાય એવો આ ગ્રંથ રચાવ્યો છે તે

ભોગવતા રહી શકાય એવો એક યજ્ઞ કરવો જોઇએ." આવો વિચાર કરી તે વસિષ્ઠ ઋષિની પાસે ગયો. વસિષ્ઠે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "તું કહે છે તે પ્રમાણે બની શકશે નહિ.' ત્યારે ત્રિશંકુ બોલ્યો "હં, હું સમજ્યો! પૂર્વે મેં આપની ધેનુ મારી હતી તેથી આપ દ્વેષથી મને આ પ્રમાણે કહો છો, ઠીક છે. હું અન્ય ઉપાધ્યાયને આણી એવો યજ્ઞ કરી સ્વર્ગમાં જાઉં છું કે નહિ તે જુઓ." આથી વસિષ્ઠ ક્રોધિત થઇ બોલ્યા "તું સ્વર્ગમાં જજે કિંવા નહિ જતો, પરંતુ હમણાં તો તું ચાંડાળ થા." વસિષ્ઠના મુખમાંથી આ શબ્દો બહાર પડતાંની સાથેજ ત્રિશંકુને ચાંડાળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આથી ત્રિશંકુને ઘણીજ ઘૃણા ઉપજી અને તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. આજ પ્રસંગે વિશ્વામિત્ર ઘેર આવ્યા અને પોતાની સ્ત્રી તથા પોતાના સંતાનોને પૂછપરછ કરવા લાગ્યા કે, મારી પાછળ તમારું કોણે રક્ષણ કર્યું? તેમણે ત્રિશંકુનું નામ જણાવી તેની હાલની શોચનીય સ્થિતિ નિવેદન કરી. પછી ત્રિશંકુનો વિશ્વામિત્રની સાથે મેળાપ થયો ત્યારે તે તેનાપ્રત્યે બોલ્યો કે 'હવે મારૂં રક્ષણ કરવું આપના હસ્તમાં છે." વિશ્વામિત્રે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું "ઠીક છે." તે પછી તે ઉભયે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો અને બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ કર્યું; પરંતુ વસિષ્ઠે 'ચાંડાળ યજમાન અને ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાય' કહી તેમની નિંદા કરી તેથી કોઇ બ્રાહ્મણ ત્યાં આવતા નહોતા. આથી વિશ્વામિત્રે ક્રોધિત થઇ વસિષ્ઠના પુત્રોને શાપ આપી ચાંડાળ બનાવ્યા. તદનંતર કેટલાક બ્રાહ્મણો યજ્ઞપ્રસંગે હાજર થવાને આવ્યા; પરંતુ દેવો હવિર્ભાગ સ્વીકારતા નહોતા. આથી વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને કહ્યું કે "હવે, જો મારૂં કાંઇ સ્વાર્જિત પુણ્ય હશે તો તું સ્વર્ગમાં જશે." આટલું કહેતાની સાથેજ પક્ષીની પેઠે ઉડી ત્રિશંકુ સ્વર્ગપ્રતિ જવા લાગ્યો. ત્યારે ઇંદ્રને ક્રોધ આવ્યો અને તે બોલ્યો "ગુરુશાપથી દગ્ધ થયેના તને મર્ત્યદેહસાથે સ્વર્ગમાં આવવાનો અધિકાર નથી; માટે તું પતન પામ." આથી ત્રિશંકુ નીચે પતિત થવા લાગ્યો અને બૂમ પાડવા લાગ્યો. તેની બૂમ સાંભળી વિશ્વામિત્રે '**तिष्ठ, तिष्ठ**, સ્થિર રહે, સ્થિર રહે!' એમ કહ્યું; તેથી તે અંતરિક્ષમાં સ્થિર રહ્યો. પછી વિશ્વામિત્રે પ્રતિસૃષ્ટિ અને પ્રતિસ્વર્ગ નિર્માણ કર્યાં અને "હું ત્યાં ત્રિશંકુને સ્થાપીશ" એવી પ્રતિજ્ઞા કરી સૃષ્ટિ આરંભી તથા કેટલાક પદાર્થો પણ નિર્માણ કર્યા. આથી ઇંદ્રે વિશ્વામિત્રને સમજાવી ત્રિશંકુના મર્ત્યદેહનો ત્યાગ કરાવી તેને દિવ્યદેહ કરી સ્વર્ગમાં લીધો.

અનુપમ છે. કિંબહુના, આપની કૃપાથીજ આ ગ્રંથરૂપ ધર્મરૂપી કીર્તન પૂર્ણાહુતિને પામ્યું છે; માટે હવે મારૂં એટલુંજ કાર્ય અવશિષ્ટ રહ્યું છે કે, મારે આપ સંતજનની તનમનથી સેવા કરવી. હવે આપ વિશ્વરૂપ ગુરુદેવ, આ વાગ્યજ્ઞથી સંતુષ્ટ થઇને મને એવો આશીર્વાદ આપો કે, દુષ્ટોની કુટિલતા નષ્ટ થઇ તે સત્કર્મમાં પ્રેમી બને, જીવમાત્રમાં નિરંતર પરસ્પર મૈત્રી વધ્યા કરે, વિશ્વમાંનો પાપરૂપી અંધકાર નષ્ટ થઇ સમસ્ત સ્વધર્મરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ વિસ્તાર પામે, પ્રાણીમાત્રની સર્વ શુભેચ્છાઓ પૂર્ણ થાય; સંસારમાં પ્રાણીઓને નિરંતર સકળ મંગળની વૃષ્ટિ કરનારા ભગવજ્જનોનાં મંડળ મળતાં રહે. તે ભગવજ્જન કેવા છે? બોલતા ચાલતા કલ્પતરુના બાગ, જીવંત ચિંતામણિઓના ગામ કિંવા અમૃતના બોલતા ચાલતા સાગર, અને કલંકરહિત ચંદ્રમાન છે; અથવા તાપરહિત સૂર્ય જેવા છે. એવા [illegible] સજ્જનોનો સર્વ લોકોને સત્સંગ મળે તથા તેઓ સર્વ કોઇમાં પ્રિય થાય. વધારે શું માગું? સમસ્ત ત્રૈલોક્ય સર્વ સુખથી પરિપૂર્ણ બની તેઓ આદ્યપુરુષનું અખંડ ભજન કર્યા કરે, અને વિશેષત: જેઓ આ લોકમાં આ ગ્રંથપરજ જીવન ધારણ કરે છે, તેમને આ લોકનું અને પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત થાય,

આટલું સાંભળી શ્રીગુરુએ કહ્યું કે, ઠીક છે. તારી ઇચ્છા પ્રમાણે એ સર્વ દાનપ્રસાદ તને પ્રાપ્ત થશે. આથી જ્ઞાનદેવને આનંદ થયો. આવા પ્રકારે, કલિયુગમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં શ્રીગોદાવરીના દક્ષિણતટપર ત્રિભુવનમાં પવિત્ર અને અનાદિ પંચક્રોશી ક્ષેત્ર "નેવાસણુ" જ્યાં જગતના જીવનસૂત્ર શ્રીમોહિનીરાજ વિરાજે છે, જ્યાં યાદવવંશના વિભૂષિત સકળકળાપ્રવીણ, ન્યાયના પાલનકર્તા શ્રીરામરાજા રાજ્ય કરતા હતા; ત્યાંજ શ્રીશંકરપરંપરોત્પન્ન શ્રીનિવૃત્તિનાથના

* "શ્રી મહાલયા" નું દેવાલય અહમદનગર જીલ્લાના નેવાસા નામના ગામમાં છે. તેને "મોહિનીરાજ" એવું બીજું પુરુષવાચક નામ પણ છે. શ્રીવિષ્ણુએ સમુદ્રમથનપ્રસંગે જે મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેનો આ અવતાર છે. માટે એને સ્ત્રીલિંગી અને પુલ્લિંગી એવા બે જાતિના નામો છે; પરંતુ દેવનો મૂળ વેશ સ્ત્રીનો છે, તોપણ ઉત્સવાદિ પ્રસંગે પુરુષનો વેશ પણ ધારણ કરાવવામાં આવે છે. આજ નેવાસામાં જ્ઞાનેશ્વરજીએ જ્ઞાનેશ્વરી લખી હતી. ત્યાં અદ્યાપિ 'જ્ઞાનોબાચા ખાંબ' એ નામનો પ્રસિદ્ધ પાષાણ છે. આ પાષાણપર પ્રથમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કોલસાથી ઓવીઓ લખતા અને નેવાસાનો કુલકર્ણી તેની શુદ્ધ પ્રત ઉતારી લેતો. 'અહમદનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ ગૅઝેટીઅર' નામક સરકારદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા અંગ્રેજી પુસ્તકમા 'નિવાસ' શબ્દનો અર્થ 'નેવાસા'

શિષ્ય× જ્ઞાનદેવે ભગવદ્‌ગીતાને ભાષાના અલંકાર ચઢાવ્યા છે. મહાભારતરૂપી નગરમાં, ભીષ્મનામક પ્રસિદ્ધ પર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો જે ઉત્તમ સંવાદ વર્ણવેલો છે; જે સંવાદ સર્વ ઉપનિષદોનો સાર છે; જે સર્વ શાસ્ત્રોનું જન્મસ્થાન છે; જે પરમહંસ–સંતોની ક્રીડાનું સરોવર છે; તે શ્રીગીતાનો કળશ એવો આ અઢારમો અધ્યાય નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે પૂર્ણ થયો છે. ઉત્તરોત્તર આ ગ્રંથની પુણ્યસંપત્તિદ્વારા જીવમાત્રને સકળ સુખોનો પૂર્ણ લાભ થાઓ. શાકે ૧૨૧૨માં આ ટીકા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચી અને સચ્ચિદાનંદ બાબાએ તે અતિ આદરથી લખી દીધી.(૧૮૧૧)

શ્રીએકનાથ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથનું સંશોધન કર્યા પછી જ્ઞાનેશ્વરીસંબંધે લખેલી ઓવીઓનું ભાષાન્તરઃ–

શાકે ૧૫૦૬ તારણ નામ સંવત્સરમાં જનાર્દન મહારાજના શિષ્ય એકનાથ સ્વામીએ ગીતા જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત શુદ્ધ કરી. ગ્રંથ મૂળનોજ અતિ શુદ્ધ હતો, પરંતુ લોકના પાઠભેદથી ક્યાંક ક્યાંક અસંબદ્ધ થયો હતો. આવી સ્થિતિ જોઇને જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત શુદ્ધ કરી; જેની ગીતાની ટીકા વાંચવાથી ભાવિક વાંચનારને ગીતાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને નમસ્કાર હો! પુષ્કળ કાળે પ્રાપ્ત થતો જે ઉત્તમ કપિલાષષ્ઠિનો યોગ–ભાદ્રપદ કૃષ્ણ ષષ્ઠીને તે દિવસે ગોદાવરીના તીરપર પૈઠણક્ષેત્રમાં જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું. જ્ઞાનેશ્વરીના પાઠમાં જે મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં ઓવીપ્રબંધ કરીને નાખશે, તેણે અમૃતપાત્રમાં કાચલી નાખી એમજ ગણાશે.

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

इति श्रीभावार्थदीपिका समाप्ता । श्रीकृष्णार्पणमस्तु।

કરવામાં આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ ભૂલ છે અને મહારાષ્ટ્ર ભાષાનું કેવળ અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરે છે; કારણ કે મૂળમા 'સકળાનિવાસ' એ સમગ્ર પદ સામાસિક છે અને તે રાજા રામચંદ્રનું વિશેષણ છે, એમ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે.

× મૂળમા 'શ્રીનિવૃત્તિનાથસુતે' એ પ્રમાણે છે. સુત શબ્દનો અર્થ શિષ્ય પણ થાય છે; અને કેટલાક મહંતોના પંથમાં શિષ્યપરંપરાને પુત્ર એવીજ સંજ્ઞા અપાતી હોય તેને પુત્ર પ્રમાણેજ વારસો વગેરે મળે છે. એ સિવાય શિષ્ય એ પુત્રરૂપજ છે, એવો શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનો અભિપ્રાય પણ ઠેકઠેકાણે જ્ઞાનેશ્વરીમાં પ્રગટ થયેલો છે. શ્રીપરશુરામ પાસે અસ્ત્રવિદ્યા શીખતી વેળા કર્ણે હું બ્રાહ્મણ છું એમ કહ્યું હતું; તે ઉપરથી તેઓ તેનાપર ક્રોધે ભરાયા. ત્યારે કર્ણે કહ્યું હતું કે, ગુરુ પણ શિષ્યનો પિતાજ છે, એટલે ગુરુની જે જાતિ તેજ શિષ્યની જાતિ; એવા વિચારથી હું બ્રાહ્મણ છું એમ મેં કહ્યું હતું.

गीतामां संबोधायलां नामोना अर्थ

श्रीकृष्ण भगवाननां नामोना अर्थ

अनंतरूपः=જેનાં અનંત રૂપો છે તે.

अच्युतः=જેનો કદી પણ ક્ષય કે અધોગતિ નથી તે.

अरिसूदनः=દુશ્મનનો વિના યત્ને નાશ કરનાર

कृष्णः=કૃષ્-એ સત્તાવાચક શબ્દ છે, અને ણ-એ આનંદવાચક શબ્દ છે. એ બંને સત્તા અને આનંદની એકતાસૂચક જે પરબ્રહ્મ તે કૃષ્ણ કહેવાય છે.

केशवः=ક-બ્રહ્માને અને ઈશ-શિવને વશ રાખનાર.

केशिनिषूदनः=કેશી નામે ઘોડાના આકારના દૈત્યનો નાશ કરનાર.

कमलपत्राक्षः=કમળનાં પાન જેવી સુંદર વિશાળ આંખોવાળા.

गोविंदः=ગો-એટલે જે વેદાંતવાક્યો તેનાદ્વારા જ જાણી શકાય છે તે.

जगत्पतिः=જગતના પતિ.

जगन्निवासः=જગતનું નિવાસસ્થાન જેની અંદર છે તે. અથવા જે જગતમાં પણ સર્વત્ર વસી રહ્યા છે તે

जनार्दनः=દુષ્ટજનોને-અથવા ભક્તજનોના શત્રુને પીડે છે તે.

देवदेवः=દેવતાઓના પૂજ્ય.

देववरः=દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

पुरुषोत्तमः=ક્ષર અને અક્ષર, એ બંને પુરુષોથી જે ઉત્તમ છે તે, અથવા જે શરીરરૂપી પુરમાં રહેનાર પુરુષો જીવ, તેમનાથી જે ઉત્તમ, પર અને વિલક્ષણ છે તે

भगवान्=ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ, એ છ પદાર્થને આપનાર અથવા જીવોની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, જન્મ, મરણ તથા વિદ્યા અને અવિદ્યાને જાણનાર.

भूतभावनः=સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર.

भूतेशः=ભૂતોના ઈશ્વર-પતિ.

मधुसूदनः=મધુ નામના દૈત્યને મારનાર.

महाबाहुः=નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં જેના હાથ સમર્થ છે તે.

माधवः=માયાના-લક્ષ્મીના પતિ.

यादवः=યદુકુળમાં જન્મેલા.

योगवित्तमाः=યોગને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

वासुदेवः=વસુદેવના પુત્ર.

वार्ष्णेयः=વૃષ્ણિગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

विष्णुः=સર્વવ્યાપક.

हृषीकेशः=ઇંદ્રિયોના ઈશ–સ્વામી.

हरिः=સંસારરૂપી દુઃખને હરનાર.

अर्जुननां नामोना अर्थ

अनघः=પાપરહિત–નિષ્પાપ.

कपिध्वजः=જેની ધ્વજા ઉપર કપિ–હનુમાન છે તે.

कुरुश्रेष्ठः=કુરુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

कुरुनंदनः=કુરુવંશના રાજાઓનો પુત્ર.

कुरुप्रवीरः=કુરુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં વિશેષ તેજસ્વી.

कौंतेयः=કુંતીનો પુત્ર.

गुडाकेशः=નિદ્રાનો સ્વામી. અથવા ગુડાંક એટલે શિવજી જેના સ્વામી છે તે.

धनंजयः=દિગ્વિજયમાં સર્વ રાજાઓને જીતનારો.

धनुर्धरः=ધનુષ્યને ધારણ કરનારો.

परंतपः=પરમ તપસ્વી, અથવા શત્રુઓને સંતાપ કરનારો.

पार्थः=પૃથાનો–એટલે કુંતીનો પુત્ર.

पुरुषव्याघ्रः=પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવો.

पुरुषर्षभः=પુરુષોમાં ઋષભ એટલે શ્રેષ્ઠ.

पांडवः=પાંડુનો પુત્ર.

भरतश्रेष्ठः=ભરતના વંશજોમાં શ્રેષ્ઠ.

भरतसत्तमः=ભરતવંશીઓમાં સત્તમ–શ્રેષ્ઠ.

भरतर्षभः=ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ.

[illegible]=બ્રહ્મવિદ્યામાં અતિ પ્રેમ વાળો. અથવા ભરતનો વંશજ.

[illegible]=મોટા હાથવાળો.

[illegible]=ડાબા હાથે પણ ધનુષ્ય સંધાન કરનાર.

કામ તે હું જ છું. પ્રાણીઓ મને ઓળખતાં નથી. માયાને નદીનું રૂપક. ચાર પ્રકારના ભકતો અને તેમના હેતુ. જ્ઞાની મારો પ્રાણ છે. સંસારનાં સાધનની ભક્તિ. કોઇને પણ અપ્રિય ન લાગે એવું બોલવું. પ્રાણીઓનું મિથ્યાત્વ. શરીર અને અહંકારનો સંયોગ.

આઠમો અધ્યાય–અક્ષરબ્રહ્મયોગ—પૃષ્ઠ ૨૫૯ થી ૨૮૦. બ્રહ્મ એટલે શું? અધ્યાત્મ એટલે શું? કર્મ એટલે શું? અધિભૂત એટલે શું? અધિદૈવત એટલે શું? અધિયજ્ઞ એટલે શું? મરણકાળે સ્થિર - ચિત્ત. સર્વદા મારું સ્મરણ કરનારને મરણકાળે હું કલેશ થવા દેતો નથી. દેહ ઉપર રૂપક. બ્રહ્માજીનો દિવસ અને તેનો અસ્ત. પુરુષ એટલે શું? મારું ખરૂં ઘર. મરણકાળે અગ્નિનું બળ જોઇએ. અગ્નિમાર્ગ અને ધૂમ્રમાર્ગ.

નવમો અધ્યાય–રાજવિદ્યા–રાજગુહ્યયોગ—પૃષ્ઠ ૨૮૧ થી ૩૧૮. જ્ઞાનેશ્વરની નમ્રતા અને તેમણે શ્રોતાઓને આપેલી મહત્તા. ગુપ્ત વાત કોને કહેવી? જ્ઞાનની મહત્તા. મૂર્ખ લોકોને માટે બગાઇનું દષ્ટાંત. અજ્ઞાનીઓજ મને મનુષ્યના આકારનો સમજે છે. જ્ઞાનયજ્ઞ. મારી વ્યાપકતા. સ્વર્ગનો વૈભવ. પુણ્યની સમાપ્તિ થયા પછીની દશા. મારૂં સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ. મને ભકિતપૂર્વક સર્વસ્વ અર્પણ કરવું. ભકિતસિવાય સર્વ વ્યર્થ છે. ભક્તિમાં જાતિભેદ નથી. બ્રાહ્મણનું મહત્ત્વ. મૃત્યુલોકનું વર્ણન.

દશમો અધ્યાય–વિભૂતિયોગ—પૃષ્ઠ ૩૧૯ થી ૩૪૫. પ્રસ્તાવના અને સિંહાવલોકન. ભાવનાં લક્ષણો. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ. ખરો ભકિતયોગ. પ્રેમાળ ભકત. અર્જુનને મળેલો અનુભવ. કૃષ્ણે કહેલું પોતાનું પરાક્રમ. વિભૂતિનું અનંતત્વ.

અગીઆરમો અધ્યાય–વિશ્વરૂપદર્શનયોગ—પૃષ્ઠ ૩૪૬ થી ૪૦૦. શ્રોતાઓનું ગૌરવ. અર્જુનનો સંકોચ. અર્જુનની કૃતજ્ઞતા. અર્જુનનું ભાષણ. વિરાટ સ્વરૂપના મુખો. સંજયે કરેલું પાંડવોનું વર્ણન. અર્જુનના ભ્રમની નિવૃત્તિ થવી. ભગવાનને આપ્ત ગણીને તેમની સાથે કરેલું વર્તન. ઉપકારદર્શન. વિશ્વરૂપની મહત્તા. શિષ્યની હઠ સહન કરનાર ગુરુ. વિશ્વરૂપની સન્નિધ પહોંચવાનો માર્ગ.

બારમો અધ્યાય–ભક્તિયોગ—પૃષ્ઠ ૪૦૧ થી ૪૧૭. ગુરુકૃપાની પ્રાર્થના. યોગમાર્ગમાં રહેલું કષ્ટ. અભ્યાસયોગ. ફલત્યાગ. બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સુખ સૌથી અધિક છે. તેજ ભકત, તેજ યોગી અને તેજ મુકત છે. મને કેવા ભકતો પ્રિય છે. સર્વ યોગોના સમાવેશરૂપ ભકિતયોગ. પ્રેમાળ ભકતોની શ્રેષ્ઠતા.

તેરમો અધ્યાય–ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ—પૃષ્ઠ ૪૧૮ થી ૪૮૮. ક્ષેત્ર અને તે સંબંધી જ્ઞાન. ક્ષેત્રના અવયવો. અમાનિત્વ અને અદંભિત્વ. અહિંસા વિષે ગેરસમજુતી. અહિંસાનું સ્વરૂપ. ક્ષમાનું સ્વરૂપ. આર્જવ, ગુરુભક્તિ, પવિત્રતા, સ્થિરતા, નિગ્રહ અને જરાનું વર્ણન. અજ્ઞાનનાં લક્ષણો. અર્ધજ્ઞાનીને માટે દીપકનું દષ્ટાંત. દેવોપર અશ્રદ્ધા. પ્રકૃતિ–પુરુષના ગુણદોષ.

ચૌદમો અધ્યાય–ગુણત્રયવિભાગયોગ—પૃષ્ઠ ૪૮૯ થી ૫૧૬. માયામાંથી ઉત્પત્તિ. વિશ્વાત્માનું સ્વરૂપ. પ્રાણીને સત્વનું બંધન, રજનું બંધન, તમનું બંધન. ગુણાતીતનાં લક્ષણો. અવ્યભિચાર ભકિત કોનું નામ.

પંદરમો અધ્યાય-પુરુષોત્તમયોગ—પૃષ્ઠ ૫૧૭ થી ૫૫૫. સંસારવૃક્ષનો વિસ્તાર. સંસારવૃક્ષને છેદી નાખવાની યુક્તિ. મોહાંધનાં લક્ષણો. મારી વ્યાપકતા. ઉપાધિનાં લક્ષણ કહેવાનાં કારણો. ક્ષર પુરુષ. અક્ષર પુરુષ. ઉત્તમ પુરુષ.

સોળમો અધ્યાય-દૈવાસુરસંપદ્‌વિભાગયોગ—પૃષ્ઠ ૫૫૬ થી ૫૮૭. સદ્‌ગુરુનું સ્તવન શક્ય નથી. અભય, સત્ત્વશુદ્ધિ, દમન, સશાસ્ત્ર યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ (સરળતા-સીધાપણું), અહિંસા. સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, દયા, અનાસક્તિ, કોમળતા, એ સર્વના લક્ષણો. નાસ્તિક મત. આસુરીલોકોનું શાસન. શ્રુતિસ્મૃતિને શિરસાવંદ્ય ગણવી.

સત્તરમો અધ્યાય-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ—પૃષ્ઠ ૫૮૮ થી ૬૧૭. શાસ્ત્રાભ્યાસ દુર્ઘટ છે. જ્ઞાનીના યોગથી મૂર્ખ પણ તરે છે. સાત્ત્વિક આહાર, રાજસ આહાર, તામસ આહાર. સાત્ત્વિક યજ્ઞ, રાજસ યજ્ઞ, તામસ યજ્ઞ. શારીર તપ, વાઙ્મય તપ, માનસ તપ; સાત્ત્વિક તપ, રાજસ તપ, તામસ તપ. સાત્ત્વિક દાન, રાજસ દાન, તામસ દાન, એ સર્વનુ વર્ણન ૐ નામનુ સામર્થ્ય. પ્રણવનો વિનિયોગ. 'તત્' શબ્દની યોજના. 'સત્' શબ્દની યોજના. પ્રણવનું માહાત્મ્ય.

અઢારમો અધ્યાય-મોક્ષસંન્યાસયોગ—પૃષ્ઠ ૬૧૮ થી ૭૩૮. જ્ઞાનેશ્વરની સંસ્કૃત કાવ્યરચના અને અનુપ્રાસ. કૃપાની અપેક્ષા. અઢારમો અધ્યાય એ ગીતામંદિરનો કળશ છે અને સત્તરમો અધ્યાય માળ છે, એવું રૂપક. નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ. કામ્ય કર્મનો નિષેધ. ત્યાગ અને સન્યાસ. કર્મ છોડવા નહિ. કર્મત્યાગ સંભવિત નથી. આત્મા અને કર્મ કરનાર ભિન્ન છે. કર્મનાં પાંચ કારણો અને પાચ હેતુઓ. આત્મા ઉપર બદ્ધતાનો મિથ્યા આરોપ. મુક્તના લક્ષણો. આત્મા સર્વથા પર છે. સાત્ત્વિક જ્ઞાન, રાજસ જ્ઞાન અને તામસ જ્ઞાન. સાત્ત્વિક કર્મ, રાજસ કર્મ અને તામસ કર્મ. સાત્ત્વિક કર્તા, રાજસ કર્તા, તામસ કર્તા. સાત્ત્વિક બુદ્ધિ, રાજસ બુદ્ધિ અને તામસ બુદ્ધિ. સાત્ત્વિક ધૃતિ, રાજસી ધૃતિ અને તામસી ધૃતિ. સાત્ત્વિક સુખ, રાજસ સુખ અને તામસ સુખ. ચાર વર્ણોવિષે વર્ણન. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના કર્મો. સ્વધર્મ દોષયુક્ત હો કે કઠિન હો, પરંતુ તેનું આચરણ અવશ્ય કરવું. પરમ સિદ્ધના લાભનો. આત્મલાભની યોગ્યતા. ચોથો ભક્તિયોગ. જ્ઞાનભક્તિનું ઐક્ય. સર્વ કર્મનો સંન્યાસ. તારે સ્વાધીન કાંઇ નથી. ભવિતવ્યનું સામર્થ્ય અને પ્રકૃતિનું પ્રાબલ્ય. જ્ઞાનથી ધર્માધર્મ સર્વ નાશ પામે છે. એક મારેજ શરણે આવ. ગીતાને વેદનું મૂળ શાથી ગણવામાં આવી છે? ગીતાનો અપાર મહિમા. સંપાદન કરેલી સંપત્તિ ભોગવવી કઠિન છે. ગીતાશાસ્ત્રનો બોધ કોને ન આપવો? ગીતાશાસ્ત્રનો બોધ કોને આપવો? ગીતાર્થની મીમાંસા કરનાર મને પ્રિય છે. ગીતાના પાઠનું ફળ. અર્જુનની બ્રહ્મસ્વરૂપાવસ્થા. સંજયનો પ્રેમ. સંજયની સ્થિતિ. ધૃતરાષ્ટ્રનું અજ્ઞાન. જય કોને મળશે! સંજયની પ્રતિજ્ઞા. અન્તિમ શ્લોકનું માહાત્મ્ય. ગીતાનુ માહાત્મ્ય. ગુરુસામર્થ્ય અને ગુરુપ્રસાદ. મરાઠી કાવ્યની રચના. ઈશ્વર પાસે અભ્યર્થના. પ્રસાદની અપેક્ષા. ઉપસંહાર. શ્રીનિવૃત્તિનાથ મહારાજની ઓળખાણ.

श्रीपरमेश्वरस्तोत्रम्

जगदीश ! सुधीश ! भवेश ! विभो ! परमेश ! परात्पर पूत ! पितः ! ॥ प्रणतं पतितं हततत्त्वजनं जनतारण तारय तापितकम् ॥ १ ॥ गुणहीनसुदीनमलीनमतिं त्वयि पातरि दातरि चापरतिम् ॥ तमसा रजसावृतवृत्तमिमं ॥ जन० ॥ २ ॥ मम जीवनमीनमिमं पतितं मरुघोरभुवीह सुवीहमहो ॥ करुणाब्धिचलोर्म्मिजलानयनं ॥ जन० ॥३॥ भववारण ! कारण कर्म्मततौ भवसिंधुजले शिव मग्नमतः॥ करुणाञ्च समर्प्य तरिं त्वरितं ॥ जन० ॥ ४ ॥ अतिनाश्य जनुर्मम पुण्यरुचे ! दुरितौघभरैः परिपूर्णभुवः ॥ सुजघन्यमगण्यमपुण्यरुचिं ॥ जन० ॥५॥ भवकारक ! तारकहारक हे भवतारक पातकदारक हे ॥ हर शङ्कर किंकरकर्म्मचयं॥ जन०॥६॥ तृषितश्चितमस्मि सुधां हितमेऽच्युत ! चिन्मय! देहि वदान्यवर ॥ अतिमोहवशेन विनष्टकृतं ॥ जन०॥७॥ प्रणमामि नमामिनमामि जनं भवजन्म क्षतिप्रणिसूदनकम् गुणहीनमनन्तमितं शरणं जनतारण तारय तापितकम्॥८॥

શ્રીપરમેશ્વરસ્તોત્રનો અર્થ

હે પ્રભો ! હે જગદીશ ! હે જ્ઞાનીઓના પણ ઈશ ! હે સંસારના સ્વામી! હે સર્વવ્યાપક ! હે પરમેશ્વર ! હે પરાત્પર ! (પરથી પણ પર) હે પવિત્ર ! હે પિતા ! હું પતિત (પાપી) અને તત્ત્વહણાયલો મનુષ્ય આપને પ્રણામ કરું છું. હે જનતારણ! (મનુષ્યોને તારનાર) મને તપી રહેલાને ત્રિવિધ તાપથી ભરેલા સંસારસાગરથી તારો. (૧) હું ગુણહીન, બહુ દીન તથા મલિન મતિવાળો છું; આપ પરમ દાતાર અને પાલનકર્તા છો; છતાં પણ આપમાં મ્હારી પ્રીતિ

રહેતી નથી અને તમોગુણ તથા રજોગુણથી ઘેરાયલો રહુ છું; માટે હે જનતારણ પ્રભો! મને તપી રહેલાને તારો. (૨) અહો! મારું આ જીવન સંસારરૂપી ઘોર મરુભૂમિમાં માછલાંની પેઠે દુઃખી થઇ પડેલું છે; તેને આપ આપના કરુણારૂપી સમુદ્રની લહરિવડે સિંચીને હે જનતારણ! મને તપી રહેલાને તારો. (૩) હે ભવવારણ! (સંસારમાં ડૂબવા ન દેનાર!) આપજ આ જગતરૂપી કર્મવિસ્તારના કારણરૂપ છો. હે કલ્યાણરૂપ! આ ભવસાગરના અપાર જળમાં ડૂબી રહેલા એવા મારા દુઃખી જીવને નાવ આપીને મારો તપી રહેલાનો ત્વરાથી ઉદ્ધાર કરો. (૪) હે જનતારણ! હે પવિત્ર બુદ્ધિવાળા! મારો ફરીથી જન્મ ન થાય એમ કરી પાપોના પ્રવાહરૂપી ભારથી પરિપૂર્ણ થયેલી આ પૃથ્વીમાંથી મારા અતિ અધમ, નિર્બળ, પાપબુદ્ધિવાળા અને તપી રહેલા જીવનો ઉદ્ધાર કરો. (૫) હે સંસારના કર્તા, તારક અને સંહારક! હે ભવતારક! હે પાપવિદારક! હે કલ્યાણ કરનારા! હે જનતારણ! તપી રહેલા આ કિંકરનાં સર્વ કર્મોના સમૂહનો નાશ કરીને ઉદ્ધાર કરો. (૬) હે અચ્યુત! હે ચિન્મય! હે વર દેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! હું તૃષાતુર થયેલો છું, માટે મને જ્ઞાનરૂપી અમૃત આપો. મેં અત્યંત મોહ વશ થઇને મારાં સર્વ કર્તવ્યકર્મ છોડી દીધાં છે: માટે મને તપી રહેલાને તારો. (૭) હે જનતારણ! હું આપને પ્રણામ કરું છું, નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું છું. આપ સંસારનાં જન્મ તથા કર્મોના નાશ કરનાર, નિર્ગુણ અને અનંત છો. હું અત્યંત સંતાપિત થઇને આપને શરણે આવેલો છું, માટે મને તપી રહેલાને તારો. (૮)

श्रीस्तवकपंचकस्तोत्रम् ।

नमस्ते सते सर्वलोकाश्रयाय नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय ॥ नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय॥१॥ त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्कारणम् विश्वरूपम् ॥ त्वमेकं जगत्कर्तृपातृप्रहर्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥२॥ भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम्॥ महोच्चैः

पदानां नियन्तृ त्वमेकं परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम्॥ परेश! प्रभो! सर्वरूपाविनाशिन्ननिर्देश्य सर्वेन्द्रियाग सत्य॥ अचिन्त्याक्षर! व्यापकाव्यक्ततत्त्वाजपाभासका श! पायादपायात्॥ त्वदेकं स्मरामस्त्वदेकं भजामस्त्वं जगत्साक्षिरूपं नमामः॥ सदेकं विधानं निरालम्बर्म भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः॥५॥

શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્રનો અર્થ

સત્યસ્વરૂપ અને સર્વે લોકોના આશ્રયભૂત હે પ્રભો! આપને ન સ્કાર હો. જ્ઞાનસ્વરૂપ અને વિશ્વના આત્મારૂપ આપને નમસ્કાર અદ્વૈતતત્ત્વસ્વરૂપ અને મોક્ષ આપનાર એવા આપને હું નમસ્કાર કરું! સર્વવ્યાપક અને નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ આપને નમસ્કાર કરૂં છું.(૧) હે પરમાત ન! તમેજ સર્વના આધારરૂપ છો, તમેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો, જગતનું કા પણ આપ છો અને વિશ્વરૂપ પણ આપ છો. આ જગતના ઉત્પન્ન કરના પાલન કરનાર અને સંહાર કરનાર પણ આપ છો તથા સર્વથી પ નિશ્ચળ અને નર્વિકલ્પ પણ આપ છો. (૨) હે પ્રભો! આપ સર્વ ભય પણ ભયરૂપ અને ભીષણના પણ ભીષણરૂપ છો. પ્રાણીમાત્રને પ્રાપ્ત કર યોગ્ય પરમ ગતિસ્વરૂપ અને પવિત્ર પ્રાણીપદાર્થોને પ વત્ર કરનાર પણ આ છો. આપ સર્વોત્તમ પદના નિયંતા, પરથી પણ પર અને રક્ષકોના પ રક્ષક છો. (૩) હે પરમેશ્વર! હે પ્રભો! આપ સર્વ રૂપોમાં અવિનાશીર છો, વર્ણવી શકાઓ નહિ એવા છો, સર્વ ઇંદ્રિયોથી જાણી શકાઓ ના એવા છો અને સત્યસ્વરૂપ છો. આપ ચિંતવી શકાઓ નહિ એવા, અક્ષર સર્વવ્યાપક, અવ્યક્ત તત્ત્વરૂપ અને અજપા મંત્રનો ભાસ કરાવનાર છો માટે આપ સંકટમાંથી મારૂં રક્ષણ કરો. (૪) હું એક આપનું સ્મરણ કરૂં છું; એક આપનુંજ ભજન કરૂં છું અને હે જગતના સાક્ષીરૂપ! એક આપનેજ નમસ્કાર કરૂં છું. કેમકે એક આપજ સત્સ્વરૂપ, આશ્રયસ્વરૂપ, અવલંબ -દિત, ઈશ્વર અને સંસારસાગરમાંથી તરવા માટે આશ્રય લેવા યોગ્ય સ્વરૂપ છો, તેથીજ હું આપને શરણ થયો છું. (૫)

મહાભારત શું છે અને તે શામાટે

વાંચવું–સાંભળવું તથા વસાવવું ?

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી કોણ હિંદુ–આર્ય અજાણ્યો હશે. આ ગ્રંથ રચાયો ત્યારથી માંડીને અદ્યાપિસુધીના હજારો વર્ષ દરમિયાન હિંદુ-જાતિમાં જે જે પ્રાચીન ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે; તેમા મહાભારત ગ્રંથ પણ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાજ રહ્યો છે અને રહેશે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વલ્પ અંશરૂપ 'ભગવદ્‌ગીતા' જગતભરના વિદ્વાનોને અદ્‌ભુત જ્ઞાનગૌરવથી ચકિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી બીજાં પણ એવા એવા અનુપમ રત્નો નિકળીને પ્રચલિત થયા છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષાવધિ સજ્જનોના હૃદયને કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યા છે; જે મહોદધિના એક અમૃતના ખંડરૂપ "શાંતિપર્વ"મા લહેરાઈ રહેલું ધર્મામૃત, તેમા નિમજ્જન કરનારાં હજારો હૃદયોને અધિકાધિક જ્ઞાન અને પવિત્ર બનાવી પરમ પદાર્થને પાત્ર બનાવતું આવ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્‌ભુત પ્રકાશ હજારો વર્ષોથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઓજસ્વી કથાઓએ હજારો નૃપતિઓને અને લક્ષાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી વીરત્વના પરમ હિતકારી ધર્મપંથે પળાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે વિકટ સમયમા પણ પ્રતાપ, ગુરુ ગોવિંદ અને શિવાજી જેવા મહાવીરોને અસાધારણ ચેતના અને પરાક્રમ પ્રેરીને અપાર બળશાળી શત્રુદળો સામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે મહાન ગ્રંથની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષાવધિ સ્વાતંત્ર્યદીપક વીરાત્માઓએ આ નશ્વર જગત પ્રત્યેનાં મોહ–મમતા છોડી દીધા અને પોતાના પ્રચંડ શરીરોને પ્રફુલ્લવદને સ્વધર્મપાલનના મહાયજ્ઞમાં હોમી દઈને ઉચ્ચ વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની હાલની દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડી ખેડૂત સુધીનાં અને રાજાથી માંડી રંકપર્યંતનાં કોટ્યવધિ સંતાનોને આર્યોની અસામાન્ય પ્રાચીન મહોજ્જ્વલતાનું સ્મરણ આપતો રહ્યો છે; તેના એક મણિખચિત સ્મારકસ્તંભરૂપે જેનો છે, અને '[illegible]' ઇત્યાદિ ઉત્તેજક મહામંત્રો રહેતે રહેતે ગુંજતા રહ્યા છે; અને જે મહાન ગ્રંથરૂપી સ્મારકસ્તંભ દેવર્ષિ, મહર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણાશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓના ચરિત્રરૂપી મહામણિઓથી ઝળહળતો હોઈ તેમના વ્યવહાર તથા પરમાર્થને લગતા અનેકાનેક મહામૂલ્ય અનુભવો અને ઉન્નતિકર ઉપદેશોથી પ્રકાશી રહ્યો છે; એવા આર્યોના આનંદદ

જ્ઞાનચારિત્ર્યથી શોભી રહેશે મહાસાગરસમો મહાભારત ગ્રંથ, સમગ્રરૂપે આર્ય-હિંદુના પ્રત્યેક ગૃહને સુશોભિત કરે, આબાલવૃદ્ધને ઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે અને ઉન્નતિપરાયણ રાખ્યા કરે એવું કોણ નહિ ઇચ્છે?

જેનું નામજ "મહાભારત" છે; જેના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન છે; જેના સૂત્રધાર યોગેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન છે; જેમાં બાણાવળી અર્જુન, દૃઢપ્રતિજ્ઞ ભીષ્મપિતામહ, મહાનીતિજ્ઞ વિદુર, ધર્માવતાર યુધિષ્ઠિર, ગદાધારી ભીમ, યુદ્ધવિશારદ દ્રોણ, મહાન દાતા કર્ણ, મહાસતી ગાન્ધારી અને વીરાંગના દ્રૌપદી વગેરે જેવાં અસામાન્ય અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્ર છે; તેમાં અન્ય પણ એક એકથી ચઢી જાય એવા અનેકાનેક રાજા-મહારાજા, રથી-મહારથી, વીર-મહાવીર અને સતી-મહાસતીઓના અપૂર્વ શૌર્ય-પરાક્રમાદિનાં વર્ણન તથા અનેકાનેક ઋષિમુનિ અને અવતારાદિનાં ગુણગાન છે. જેમકે નર ને નારાયણ, વ્યાસ ને વાલ્મીક, યાજ્ઞવલ્કય ને ભૃગુ, સનત્સુજાત ને અષ્ટાવક્ર, વિષ્ણુ ને મહાદેવ, મૈત્રેય ને અંગિરા, સુહોત્ર ને ઉશીનર, અભિમન્યુ ને બલરામ, ગાલવ ને માંડવ્ય, કપિલ ને વિશ્વામિત્ર, સગર ને ભગીરથ, શ્રીરામ ને હનુમાન, સત્યભામા ને સુભદ્રા, સીતા ને વિદુલા, ભરત ને પૃથુ, દિલીપ ને યયાતિ, માંડવ્ય ને પરાશર, મંદોદરી ને પાર્વતી, માન્ધાતા ને જનક, ગાર્ગી ને સુલભા, જાજલી ને તુલાધાર, મનુ ને બૃહસ્પતિ, બલિ ને પ્રહ્લાદ, સેનજિત્ ને ઇક્ષ્વાકુ, ઋષભ ને વામદેવ, પર્વત ને શુક્રાચાર્ય, દમયંતી ને સાવિત્રી, અસિત ને દેવલ, દ્રોણ ને કૃપાચાર્ય, વસિષ્ઠ ને પરશુરામ, શુકદેવ ને નારદ, દુર્વાસા ને દત્તાત્રેય, રંતિદેવ ને શિબિ, વિદુર ને સંજય, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

જે ઇતિહાસગ્રંથ એવા એવા અનેકાનેક રાજર્ષિ ને બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ ને મહર્ષિ, ગૃહસ્થ ને વાનપ્રસ્થ, યોગી ને મહાયોગી, સાધક ને સિદ્ધ, દાતા ને ધર્માત્મા, જ્ઞાની ને ભક્તાત્મા, તેમજ જિજ્ઞાસુ અને મુક્તાત્માઓનાં મનોહર નામો અને અલૌકિક કામોથી ભરપૂર હોઇને જેમાંનાં થોડાં પણ નામો તથા કામોનું નિત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાળે શ્રવણ-કીર્તન કરવામાં આવે, અથવા તો ભાવભક્તિથી સ્મરણ-ચિંતન કરવામાં આવે, તો તેથી માણસના હૃદયમાં કલ્યાણકારી સંસ્કારો અવશ્ય જાગી ઉઠે, અને ખીલી ઉઠે તેમ છે; અને તેના પરિણામે જ્ઞાનચારિત્ર (એટલે કે આચારવિચાર ને ઉચ્ચાર, અથવા તો મનવાણી ને ક્રિયા) પણ પાત્રતા કે ગ્રહણશક્તિના પ્રમાણમાં પવિત્ર અને ઉન્નત થઈ શકે તેમ છે; માટે એવા મહાન ગ્રંથનું પઠન-પાઠન પ્રત્યેક હિંદુસંતાને અવશ્ય કરવું જોઇએ.

હવે મહાભારતવિષે તેના કેટલાક ખાસ પરિચિત તેમજ ઉંડા અભ્યાસીઓના વિચાર વિશેષ જાણવા જેવા હોવાથી તે પણ અહીં સારરૂપે તેમજ સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે આપીશું.

પંડિત રાજારામ કહે છે કેઃ-" હિંદુજાતિના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં મહાભારતને પાંચમો વેદ કહે છે, તે યોગ્યજ છે; કેમકે આ ગ્રંથ અનેક શિક્ષાઓનો ભંડાર, ઉપદેશોનો આગાર અને ધર્મકર્મનો મીમાંસાકાર છે. તેમાં મુખ્ય

વિષય તો વીર પાંડવોનો ઉદય, કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ, પાંડવોની રાજ્યપ્રાપ્તિ અને તેમના રાજ્યશાસનનું વર્ણન કરવાનો છે, પણ તેના કવિ એક વેદપારંગત મહાત્મા અને ધર્મસંસ્થાપક મુનિ હોવાથી એની સાથે સાથે પ્રસંગોપાત ધર્મ, નીતિ, રાજ્યશાસન અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ તેઓ એવા સરસ અને ઉચ્ચ પ્રકારના વર્ણન કરી દે છે કે વાચક કોઈ નવોજ પ્રકાશ અનુભવે છે, તેનું હૃદય વિશાળ બની જાય છે અને તે શુદ્ધ થતું જાય છે. જગતભરના સમગ્ર વિદ્વાનોમાં આદર પામેલો ' ગીતા ' ગ્રંથ પણ મહાભારતનોજ એક ભાગ છે. જે ઉદ્દેશથી એમાં પ્રસંગવશાત્ એવા મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ અપાયેલા છે, તેજ ઉદ્દેશથી આ ગ્રંથમાં રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓના પ્રસંગોપાત અનેક ઉપાખ્યાન, દૃષ્ટાંત અને કથા–કહાણીઓ આપેલાં હોવાથી તે પણ મનુષ્યના જીવનપર ઊંડો પ્રભાવ પાડે છે અને ગ્રંથની મનોહરતા તથા ઉપયોગિતાને અનેકગણી વધારી મૂકે છે. આ પ્રમાણે મહાભારત આર્યજાતિના પ્રાચીન જીવનથી અને મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશોથી ભરપૂર હોવાથી તેનું વાચનશ્રવણ હિંદુસંતાનોને માટે અત્યંત લાભકર્તા છે. માત્ર તેના મૂળકથા લઈએ, તો તે પણ એટલી બધી રોચક અને અસરકારક છે અને તેમાં એવા ઉચ્ચ કોટિના ચરિત્ર આલેખવામાં આવ્યા છે કે તેમાં બાકી બાબતો ન ઉમેરાઈ હોત તોપણ આ ગ્રંથ આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં મુકુટમણિરૂપ ગણાત. ''

પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્મા કહે છે કે.–''મહાભારતમાં સર્વ રસોનો યથાસ્થાને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શૃંગારથી તે વૈરાગ્યસુધીના બધા રસોનું એમાં એવું સુંદર મિલન થયું છે કે ભારતના પ્રાચીન વીરોની આ પવિત્ર કથા બહુજ મનમોહક, હૃદયગ્રાહી અને પ્રભાવશાળી બની રહી છે; અને તેથી કરીને અત્યંત પ્રાચીનકાળથી અદ્યાપિપર્યંતના બધા પંડિતોનો એજ મત છે કે જે કંઈ મહાભારતમાં છે, તેજ બીજે સ્થળે જોવામાં આવે છે; અને જે તેમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. × × × × વાત પણ ખરી છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકો માટે એમાં જાણવાજેવા ઉપદેશો અને શિક્ષણો પુષ્કળ ભરેલાં છે. પ્રાચીનકાળથી મોટા–મોટા કવિઓ, મહાકવિઓ અને નાટકકારો મહાભારતના આધારથીજ અનેકાનેક કાવ્ય, મહાકાવ્ય અને નાટકો લખતા ચાલ્યા આવે છે. છતાં પણ હજુસુધી તે ભંડાર ખાલીજ થતો નથી ' આજે પણ આ અખૂટ ભંડારમાંથી ભારતની જૂદી જૂદી ભાષાના કવિઓ અને લેખકોને ઘણીખરી સામગ્રી મળ્યા કરે છે; અને તેઓ તેનેજ આધારે પોતાની પ્રતિભાનો વિકાસ કર્યા કરે છે. આથીજ લોકો કહે છે કે, 'ઉચ્ચ કોટિના કવિઓમાં જે કંઈ કાવ્ય–કુશળતા અને રચનાના ચમત્કાર દેખાય છે તે બધું ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસજીનુંજ ઉચ્છિષ્ટ છે.' ''

''મહાભારતના એકેએક પાત્રનું ચરિત્ર અદ્ભુત છે. તેનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને આપણા હજારો વર્ષ પહેલાંના દેશ અને સમાજની અવસ્થાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે સમયનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ કેવો હતો; તે વખતના ક્ષત્રિયો કેવા

શૂરવીર, પરાક્રમી અને સત્યસંકલ્પ હતા, એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવી જાય છે; અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચીને આપણા પૂર્વજોનાં પવિત્ર ચરિત્રથી પરિચિત થવું એ પ્રત્યેક હિંદુનું–નહિ નહિ, પ્રત્યેક ભારતવાસીનું–મુખ્ય કર્તવ્ય છે."

"ભીષ્મપિતામહની અલૌકિક પિતૃભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણની વિલક્ષણ રાજનીતિ, યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસાપાત્ર સત્યનિષ્ઠા તથા દ્રોણ, દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ વગેરે વીરોની અદ્દભુત વીરત્વપૂર્ણ કથાઓ વાંચીને કયા ભારતવાસીના મુરદાલ પ્રાણોમાં પણ નવજીવનનો સંચાર નહિ થાય ? પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું સ્મરણ કરીને ગર્વથી કોની છાતી નહિ ફૂલી ઉઠે ! તેથી જો આપણને આપણા ભૂતકાળના મહત્ત્વનું યથાર્થ ચિત્ર જોવાની અભિલાષા હોય તો આપણે મહાભારત જરૂર વાંચવું જોઇએ. જો સંસારના એ અલૌકિક મહાવીરોની વીરકથા વાંચીને આપણા મુરદાલ પ્રાણોમાં નવીન સંજીવની શક્તિ ભરવાની ઇચ્છા હોય તો મહાભારતનો પાઠ અવશ્ય કરવો જોઇએ; અને સત્ય વાત તો એ છે કે **જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેનું ભારતવાસી હોવું જ વ્યર્થ છે."**

મહાત્મા ગાંધીજી એવા ભાવનું કહે છે કે:—"મેં આ પહેલાં 'મહાભારત'નો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કોઈ કોઇ વાર થોડું થોડું જોયું હોય તે જુદી વાત. મેં તો ઉલટો તેની વિરુદ્ધમાંજ મત બાંધી દીધો હતો કે, એમાં મારપીટ, લડાઇ અને ઝઘડાઓની કહાણીઓ હશે, અને એવાં લાંબાં વર્ણન હશે કે મારાથી વાંચી પણ નહિ શકાય; અથવા હું વાંચવા બેસીશ, તો મને નિદ્રાજ આવશે ! એથી કરીને મહાભારતનાં ૭ હજાર પાનાંનાં મોટાં પોથાં જોઇને પ્રથમ તો હું ગભરાયો હતો; પરંતુ પછી જ્યારે મેં તેને વાંચવું શરૂ કર્યું ત્યારે તો પછી એ અમુક ભાગ સિવાય એટલું બધું મનમોહક થઇ પડયું–તેમાં એટલી બધી લ્હે લાગી ગઇ કે એક વાર શરૂ કર્યા પછી એ ગ્રંથ પૂરો કરવાને હું અધીરો બની ગયો અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો ખોટા ઠર્યા.

એ ગ્રંથ મેં ચાર મહીનામાં (યરોડા જેલમાં) પૂરો કર્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે, આ મહાભારતને કાંઇ ઉપમા આપવી હોય તો તે ગણ્યાંગાંઠ્યાં સુંદર જવાહીરોની એકાદ તિજોરીની ન આપી શકાય; પણ અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ અખૂટ ખાણ સાથેજ તેને સરખાવી શકાય, કે જે ખાણને જેમ જેમ વધુ ને વધુ ઉંડી ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી કિંમતી જવાહીર વધુ ને વધુજ નીકળતાં જાય."

લોકમાન્ય તિલક મહારાજે કહ્યું છે કે:—"મહાભારત ગ્રંથ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. + + તેમાં ધર્મરાજની સત્યનિષ્ઠા, કર્ણની ઉદારતા, ભીષ્મનું બાહુબળ, અર્જુનનું યુદ્ધકૌશલ્ય ઇત્યાદિ અનેક અવર્ણનીય ગુણોયુક્ત વીરોનાં વર્ણન છે અને તે વીરોનાં ચરિત્ર વાંચવા યોગ્ય તથા મનન કરવા યોગ્ય છે. એમાં પણ ભીષ્મપિતામહનો દૃઢ નિશ્ચય અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય તો વિલક્ષણજ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેમના આગળ બીજાઓના બીજા ગુણો ફિક્કા પડી જાય છે. × × × આથી નવયુવકોને હું કહું છું કે:–'મહા-

ભારતનું અધ્યયન અવશ્ય કરો અને ભીષ્મ પિતામહનો દૃઢ નિશ્ચય
તથા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રણકૌશલ્ય તમારામાં વધારવાનો પ્રયત્ન કરો.'"

મહાન અભ્યાસી શ્રીમાન સાતવલેકર લખે છે કે:—"જ્ઞાની પુરુષો
કહેતા આવ્યા છે કે, જેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી તેમને માટે ભવિષ્યમાં
પણ આશા નથી; પરંતુ ભારતવાસીઓને તો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, માત્ર
ઇતિહાસજ નહિ પરંતુ દિગ્વિજયી, પ્રતિભાપૂર્ણ અને તેજસ્વી ઇતિહાસ
છે, અને તેથી ભારતવાસીઓને માટે ભવિષ્યમાં પણ નિસંદેહ ભાગ્યદિન
સર્જાયેલો છે; પરંતુ એ ભાગ્યદિન લાવવા માટે ભારતવાસીઓએ પોતાના
પૂર્વજોના એ ભાગ્યશાળી અને પ્રતાપપૂર્ણ ઇતિહાસને જાણવો અને મનન
કરવો જોઇએ. માત્ર ઇતિહાસના અસ્તિત્વથીજ કામ નહિ ચાલે, પરંતુ
તેનું જેટલું પણ વધારે મનન થશે તેટલોજ વધુ લાભ થવાનો સંભવ છે;
અને એવું હોવાથી આ પ્રતાપપૂર્ણ દિગ્વિજયના ઇતિહાસ પ્રત્યેક ભારત-
વાસી સમક્ષ રજુ થવો જોઇએ."

"જનસમાજમાં અનેક જાતના લોક હોય છે અને દરેક જાતના
લોકની રુચિ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવાથી એકને જે રુચિકર હોય છે તે
બીજાને માટે નથી હોતું. પરંતુ આ કાવ્યમય ઇતિહાસ તો એવી અજબ
રીતે લખાયો છે, કે તેમાંથી પ્રત્યેક જાતના માણસને રસ સ્વાદ મળી શકે
છે. આસ્તિક ભગવદ્ભક્ત આના ભક્તિમાર્ગ સંતુષ્ટ થઇ શકે છે પોતાના જ્ઞાનથી
આત્મપ્રત્યયનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે; તર્કવિદ્ એમાં બુદ્ધિવાદ જોઇ શકે
છે; શાસ્ત્રજિજ્ઞાસુ આમાથી અનેક શાસ્ત્રનો ભેદ જાણી શકે છે; ઇતિહાસ-
પ્રેમી માટે એમાં અતિવિશાળ કાર્યક્ષેત્ર રહેલું છે, રાજ્યકર્તાને એના રાજ-
નીતિ દેખાય છે; વીરને એમાં વીરતાના દૃષ્ટાંત મળી આવે છે; ગૃહસ્થાશ્રમીને
એમાથી ઉત્તમ ગૃહસ્થનું જીવન જાણવા મળે છે અને બ્રહ્મચારીને આદર્શ
બ્રહ્મચારીના દાખલા મળે છે. તાત્પર્ય કે, જેની જેની જેવી જેવી જિજ્ઞાસા
હોય તેની તેની તે તે તમામ પ્રકારની જિજ્ઞાસા આપણા પૂર્વજોના
આ અનુપમ પ્રાચીન ઇતિહાસરૂપી મહાભારતમાંથી તૃપ્ત થાય છે."

કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર કહે છે કે:—"રામાયણ અને મહાભારતને
કેવળ મહાકાવ્યજ કહેવા ન જોઇએ, પરંતુ તે ઇતિહાસ પણ છે. અલબત
તે કોઇ સમય અથવા ઘટનાઓના ઇતિહાસ નથ; કેમકે ઘટનાઓના ઇતિ-
હાસ તો અમુક સમયનુંજ અવલંબન કરે છે, પરંતુ રામાયણ અને મહા-
ભારત તો ભારતવર્ષના ચિરકાળના ઇતિહાસ છે. અન્ય ઇતિહાસો સમય
સમયપર ફેરવાતા રહે છે, પરંતુ આ ઉભય ઇતિહાસમાં કાંઇપણ ફેરફાર
નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે; તેનો
ઇતિહાસ આ બન્ને મહાકાવ્યોરૂપી રાજપ્રાસાદના ચિરકાળરૂપી રત્નસિંહા-
સનપર સમ્રાટસમો વિરાજે છે."

श्रीरामायणनुं महत्त्व

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરનું 'આળંદિ' ક્ષેત્ર

આ જ્ઞાનેશ્વરીમા આપેલા **શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના** જીવન ચરિત્ર ઉપરથી જે વાચનાર સજ્જનોને શ્રી "આળંદી"ના પવિત્ર ક્ષેત્રની યાત્રાની ઇચ્છા થાય, તેમની જાણ અને સુગમતા માટે કેટલીક જરૂરી માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

શ્રી "આળંદી" પૂનાથી ૧૩ માઇલ દૂર હોઇ ઠેઠ સુધી પાકી સડક છે, જતાં આવતાં માટે ટાગા મળે છે, જેમા બે માણસ બેસી શકે છે. મોટરો પણ મળે છે.

દરેક માસની વદ ૧૧ ની યાત્રા કરવા પૂનાથી તથા આસપાસનાં ગામોથી હજારો ભક્તજનો આવે છે પૂના શહેરમા શનિવારવાડામા મોટરો ત્યાં જવા આવવા માટે તે દિવસે મળે છે

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કારતક વદ ૧૩ ને દિવસે સમાધિ લીધેલી છે જેથી દર વર્ષે કારતક વદ ૧૧ ના દિવસે મોટો મેળો ભરાઇ યાત્રાળુની સંખ્યા લગભગ પોણો લાખની દર્શન માટે આવે છે અને રાત્રિ તથા દિવસે ભજન, ધૂન, ઉપદેશ તથા દર્શનની ધમાલ મચી રહે છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ચરણપાદુકા શ્રી "આળંદી"થી દર જેઠ વદ ૮ ને દિવસે પગરસ્તે શ્રી પંઢરપુર જાય છે, જે સાથે શરૂઆતમા લગભગ ૫૦૦૦ માણસ હોય છે, પણ મુકામે પહોચતા સુધીમા પાલખી લગભગ એક લાખથી વધુ માણસો સાથે અષાડ શુદ ૧૦ ને દિવસે શ્રી પંઢરપુર પહોંચે છે. એ સમયે શ્રી પંઢરપુરમાં પણ મોટો મેળો ભરાય છે અને પૂનમ સુધી રહે છે.

શ્રી "આળંદી"માં ધર્મશાળા દક્ષિણી લોકોની નાની મોટી ૮-૧૦ હોવા ઉપરાંત ગુજરાતી ભાઇઓને ઉતરવા માટે પણ **"ગંગાસ્વરૂપ રામીબાઇ બ્રહ્મક્ષત્રિયના સ્મરણાર્થે" "શ્રી જ્ઞાનદેવ ધર્મશાળા"** નામે એક ધર્મશાળા થોડા વખતથી બંધાઇ છે, જેમાં ઉતારાની તથા વાસણ, ગાદલા વગેરેની સગવડ છે. ત્યાં ઉતરવા માટે માલેકની ચિઠ્ઠી લેવાની જરૂર નથી. ત્યાંના રખેવાળ દરેક જ્ઞાતિના યાત્રાળુ માટે સર્વે જાતની સગવડ કંઇપણ લીધા સિવાય કરી આપે છે. આ ધર્મશાળા શ્રી આળંદીમાં શ્રીનરસિંહ સરસ્વતીની સમાધિના મંદિરની નજદીક ગોપાલપુરામાં આવેલી છે.

આ લખનારને શ્રી "આળંદી" ક્ષેત્રની યાત્રાનો લાભ મળ્યો છે. કાચા સોનાની ગુજરાતની ડોળી ભક્તિ કરતા નિર્ધન દક્ષિણવાસી ભક્તોની કીર્તન-ભક્તિ અને ધર્મશ્રદ્ધા તેમજ એકબીજા પ્રત્યેની નમ્રતા અને સદ્‌ભાવ જોઇને તેમજ ચરિત્રમાં વર્ણવેલો ઓટલો તથા વૃક્ષ વગેરે જોઇને સંસ્કારી હૃદય પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે ઉચ્ચ ભાવોમાં મગ્ન બન્યાસિવાય રહે નહિ.

ગામઠી ગીતા

ધરતયડો કે છેઃ–

ધરમ છેતરમાં ને કુરુ છેતરમાં, એ ઘડીકમાં બાઝી મરે,– હંજયડા
ઘડીકમાં બાઝી મરે; (એવાં) મારાં સૈયાં ને મારા ભાઇનાં સોકરાં (૨)
ભેળાં થઇને હું કરે–હંજયડા ભેળાં થઇને હું કરે ?

અરજણિયો કે છેઃ–

ન્હાંનાંએ મારવાં ને મ્હોટાંએ મારવાં, તે મારવાનો નાં મળે આરો,–
કરહણિયા મારવાનો નાં મળે આરો; એવું તે રાજ કેદીક નાંરે કર્યું તો(૨)
ચીયો ગીગો રહી જાહે કુંવારો ? કરહણિયા હું તો નથી લડવાનો.

કરહણિયો કે છેઃ–

અજરાંમર છે અલ્યા મનખાંનો આતમો, તે માર્યો નાં કોથી મરાય,–
અરજણિયા માર્યો નાં કોથી મરાય; એવું હમજીને અલ્યા દીધે તું રાઇયને(૨)
તારા બાપાનું હું જાય,–અરજણિયા મેલ્યને સુરખાવેડા.

[illegible] ધાન્યો,–
[illegible] તું આવો(૨)
ઉંધા તે પાંનીયાનો પાન્યો,–અરજણિયા મેલ્યને સુરખાવેડા.
અલ્યા જુધમાં જીતેશ તો રાજ કરેશને, મરેશ તો જાશ ઓલ્યા હરગે,–
અરજણિયા મરેશ તો જાશ ઓલ્યા હરગે; તારો તેદી જો ધેરજ હોય તો(૨)
આવો તે લાગ શીદ ચૂકે ? અરજણિયા મેલ્યને સુરખાવેડા.
મોટા મોટા મહાત્યમા ને મોટા પુરપ, જીણે વાસનામાં મેલ્યો પૂળો,–
અરજણિયા વાસનામાં મેલ્યો પૂળો; અલ્યા એવા એ જગત હાટુ કરમ ઠહુડે(૨)
પછે તુ તે ચેઇ વાડીનો મુળો,–અરજણિયા મેલ્યને સુરખાવેડા.
કરમની વાત બધી આપડા હાથમાં, ને ફળની નહિ એક કણી,–
અરજણિયા ફળની નહિ એક કણી; ઇમ ના હોય તો બધાય થઇ બેહે(૨)
ઓલ્યા દલ્લી તે શાહેરના ધણી,–અરજણિયા મેલ્ય ને સુરખાવેડા.
(માટે) ઉંધું ઘાલીને જા કરમ ઠહુઇડયને, ફળની કર્ય માં ફકર,–
અરજણિયા ફળની કર્ય માં ફકર; ફળનો દેનાર ઓલ્યો બેઠો પરભૂડીયો(૨)
તે નથી તારા બાપનો નોકર,–અરજણિયા મેલ્યને સુરખાવેડા.

અરજણિયો કે છેઃ–

ભરમ ભાંજ્યો ને મારો સંસ્યો ટર્યો છે ને ગન્યાંન લાધ્યુ મને હાચુ,–
કરહણિયા ગન્યાંન લાધ્યુ મને હાચુ; તુ મારો મદારી ને હું તારો માંકડો(૨)
નચાવે ત્યમ હું નાચુ,–કરહણિયા હું તો હવે લડવાનો.

હંજયડો કે છેઃ–

જોગી કરહણિયો ને ભડ અરજણિયો, ઈ બે જ્યાં થાહે ભેળા,–
ધરતયડા ઇ બે જ્યાં થાહે ભેળા; મારૂં દલડું તો ઠમ શાખ્ય પૂરે છે(૨)
તિયાં દહાડી ઉડ ઝી ચેળાં, ધરતયડા દહાડી ઉડ ઝી ચેળાં.

जहां याद है तेरी वहीं वहीं तू देखा

હર જગે પે દેખા કહીં કહીં તૂ દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા. ટેક.
જા જા કર ગંગાસાગર સિંધુ નહાયા; મેં તેરે ઇશ્કમેં ચારો તરફ ઉઠ ધાયા.
નહીં મૈંને પ્યારે ઔર કહીં તૂ દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા.—૧
જંગલ બસ્તી સબ ઉજાડ હમને છાના; નહીં દેખા તુઝકો દેખા સભી જમાના.
કોઇ મતવાલા કહતા હૈ કોઇ મસ્તાના; જો જો કુછ જિસને કહા સો હમને માના.
ખુબ ખુબ ફિરા દર દરકા હુઆ દિવાના; નહા પાયા પ્યારે તેરા કહી ઠીકાના.
અબ યાદ કરી તો દિલમેં વહી તૂ દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા.—૨
સર પટક પટક કર પહાડપર દે મારા; ઔર આહ આહ કર કરકે બહુત પુકારા.
દેખા દેવલ દેહરા ઔર ઠાકુરદ્વારા; સરનાપા સબકો દેખ દેખ કર હારા.
ઘર બાર તજા આલમસે લિયા કનારા, જૈસી કુછ ગુજરી વૈસે કિયા ગુજારા.
યે બાતેં હમકો યાદ રહી તૂ દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહી વહીં તૂ દેખા.—૩
સબ દેખા હમને ગુલશન ઔર ગુલ્લાલા, બન ફકીર બન બન ફિરા પહન વનમાલા.
દેખા પત્તા પત્તા ઔર ડાલી ડાલા; હૈ સબ મેં તૂ ઓર સબસે રહે નિરાલા.
યહ બનારસીકા કલામ રસકા હાલા, હૈ અરજ મેરી યહ સુનો નદકે લાલા.
તુઝકો તેરે આશિકો કે દિલમે દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા.—૪

जो करता जग के कार वही कर्ता है.

જો કહતા હમ કરતે વો દુ:ખ ભરતા હૈ; જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ. ટેક.
જો કહતા હમને વેદ પઢે હૈં ચારી; ઉસકો કહતે હરિ ઇસકી મતિ હૈ મારી.
કોઇ કહતા હમ ક્ષત્રી હૈ હમ બ્રહ્મચારી; સબ અહંકારમેં ફંસે હુયે નરનારી.
જો અહંબુદ્ધિકો તજે કરે નાચારી, ઉસકો મિલતે ઇક પલભરમેં ગિરિધારી.
જો નિષ્ફલ પૂજન કરે વહી તરતા હૈ; જો કરતા જગ કે કાર વહી કરતા હૈ.—૧
જો કહતા હમ તો નિત્ય દાન કરતે હૈં; ઉસકા પરમેશ્વર નહીં માન કરતે હૈં.
જો દે કર દાન મનમેં ગુમાન કરતે હૈં; વો સ્વર્ગ છોડ ફિર નરકપાન કરતે હૈ.
જો અહંકાર તજી હરિકા ધ્યાન ધરતા હૈ; ઉસકા હરિ આદરમાન સદા કરતા હૈ.
જો કરતા હૈ સો વહી એક કરતા હૈ; જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ.—૨
જો કહતા હૈ મૈં બડા કવીશ્વર જ્ઞાની; ઉસકો હરિ કહતે ઇસકી મિથ્યા બાની.
કોઇ કહતે હમ હૈ બડે વીર બલવાની; ઉસકો હરિ કહતે યહ તો હૈ અભિમાની.
કોઇ બનકે બૈઠે હૈ રાજા ઔર કોઇ ગાની, ઇસ પૃથ્વીપર હૈ બડે બડે અભિમાની.
ઇસ અહંકારસે અપના દિલ ડરતા હૈં; જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ.—૩
જો કહતા મૈંને બડા જંગ જીતા હૈ; વહ મરતા હૈ ફિર કભી નહીં જીતા હૈ.
જિસ જિસને મનમેં અહંકાર જીતા હૈ; વહ દો દિનમેં દુનિયામે હો બીતા હૈ.
અબ દેવીસિંહ દિલ ફટા હુઆ સીતા હૈ; જો કામ કિયા પ્રભુકે અર્પણ દેના હૈ.
કહે બનારસી હરિભક્ત વો ન મરતા હૈ; જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ.—૪

गामठी गीता

ધરતયડો કે છેઃ–

ધરમ છેતરમાં ને કુરુ છેતરમાં, એ ઘડીકમાં બાઝી મરે,– હંજયડા
ઘડીકમાં બાઝી મરે; (એવાં) મારાં સૈયાં ને મારા ભાઇનાં સોકરાં (૨)
ભેળાં થઇને હું કરે–હંજયડા ભેળાં થઇને હું કરે?

અરજણિયો કે છેઃ–

ન્હાંનાંએ મારવાં ને મ્હોટાંએ મારવાં, તે મારવાનો નાં મળે આરો,–
કરહણિયા મારવાનો નાં મળે આરો; એવું તે રાજ કેદીક નાંરે કર્યું તો (૨)
ચીચો ગીગો રહી જાહે કુંવારો? કરહણિયા હું તો નથી લડવાનો.

કરહણિયો કે છેઃ–

અજરાંમર છે અલ્યા મનખાંનો આત્યમો, તે માર્યો નાં કોથી મરાય,–
અરજણિયા માર્યો નાં કોથી મરાય; એવું હમજીને અલ્યા દીધે તું રાઇયને (૨)
તારા બાપાનું હું જાય,–અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.
મલક બધો તારી કરવાનો ઠેકડી, ને હું તો કહી કહીને થાક્યો,–
અરજણિયા હું તો કહીકહીને થાક્યો; આખતરીના કુરમેં ક્યાંથી તું આવો (૨)
ઉંધા તે પાંનીયાનો પાક્યો,–અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.
અલ્યા જુધમાં જીતેશ તો રાજ કરેશને, મરેશ તો જાશ ઓલ્યા હરગે,–
અરજણિયા મરેશ તો જાશ ઓલ્યા હરગે; તારો તેદી જો ઘેરજ હોય તો (૨)
આવો તે લાગ શીદ ચૂકે? અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.
મોટા મોટા મહાત્યમા ને મોટા પુરષ, જીણે વાસનામાં મેલ્યો પૂળો,–
અરજણિયા વાસનામાં મેલ્યો પૂળો; અલ્યા એવા એ જગત હાટુ કરમ કઇ હઇરે (૨)
પછે તુ તે ચેઇ વાડીનો મુળો,–અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.
કરમની વાત બધી આપડા હાથમાં, ને ફળની નહિ એક કણી,–
અરજણિયા ફળની નહિ એક કણી; ઇમ ના હોય તો બધાય થઈ બેહે (૨)
ઓલ્યા દલ્લી તે શાહેરના ધણી,–અરજણિયા મેલ્ય ને મુરખાવેડા.
(માટે) ઉંધું ઘાલીને જા કરમ કહઇડયને, ફળની કર્યમાં ફકર,–
અરજણિયા ફળની કર્યમાં ફકર; ફળનો દેનાર ઓલ્યો બેઠો પરભૂડીયો (૨)
તે નથી તારા બાપનો નોકર,–અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

અરજણિયો કે છેઃ–

ભરમ ભાજયો ને મારો સંસ્યો ટર્યો છે ને ગન્યાંન લાધ્યુ મને હાચું,–
કરહણિયા ગન્યાંન લાધ્યુ મને હાચું; તુ મારો મદારી ને હું તારો માંકડો (૨)
નચાવે ત્યમ હું નાચુ,–કરહણિયા હું તો હવે લડવાનો.

હંજયડો કે છેઃ–

જોગી કરહણિયો ને ભડ અરજણિયો, ઈ બે જયાં થાહે ભેળા,–
ધરતયડા ઈ બે જયાં થાહે ભેળા; મારૂં દલડું તો ઇમ શાખ્ય પૂરે છે (૨)
તિયાં દહાડી ઉડ જી ચેળાં, ધરતયડા દહાડી ઉડ જી ચેળાં.

जहां याद है तेरी वहीं वहीं तू देखा

હર જગે પે દેખા કહીં કહીં તૂ દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા. ટેક.
જા જા કર ગંગાસાગર સિંધુ નહાયા; મેં તેરે ઇશ્કમેં ચારોં તરફ ઉઠ ધાયા.
નહીં મૈંને પ્યારે ઔર કહીં તૂ દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા.—૧
જંગલ બસ્તી સબ ઉજાડ હમને છાના; નહીં દેખા તુઝકો દેખા સભી જમાના.
કોઇ મતવાલા કહતા હૈ કોઇ મસ્તાના; જો જો કુછ જિસને કહા સો હમને માના.
ખુબ ખુબ ફિરા દર દરકા હુઆ દિવાના; નહીં પાયા પ્યારે તેરા કહીં ઠીકાના.
અબ યાદ કરી તો દિલમેં યહી તૂ દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા.—૨
સર પટક પટક કર પહાડપર દે મારા; ઔર આહ આહ કર કરકે બહુત પુકારા.
દેખા દેવલ દેહરા ઔર ઠાકુરદ્વારા; સરતાપા સબકો દેખ દેખ કર હારા.
ઘર બાર તજા આલમસે લિયા કનારા; જૈસી કુછ ગુજરી વૈસે કિયા ગુજારા.
યે બાતેં હમકો યાદ રહી તૂ દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા.—૩
સબ દેખા હમને ગુલશન ઔર ગુલ્લાલા; બન ફકીર બન બન ફિરા પહન વનમાલા.
દેખા પત્તા પત્તા ઔર ડાલી ડાલા; હૈં સબ મે તૂ ઓર સબસે રહેં નિરાલા.
યહ બનારસીકા કલામ રસકા હાલા; હૈ અરજ મેરી યહ સુનો નંદકે લાલા.
તુઝકો તેરે આશિકો કે દિલમેં દેખા; જહા યાદ હૈ તેરી વહીં વહીં તૂ દેખા.—૪

जो करता जग के कार वही कर्ता है.

જો કહતા હમ કરતે વો દુઃખ ભરતા હૈ, જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ. ટેક.
જો કહતા હમને વેદ પઢે હૈં ચારી; ઉસકો કહતે હરિ ઇસકી મતિ હૈ મારી.
કોઇ કહતા હમ ક્ષત્રી હૈ હમ બ્રહ્મચારી; સબ અહંકારમેં ફૅસે હુવે નરનારી.
જો અહંબુદ્ધિકો તજે કરે નાચારી; ઉસકો મિલતે ઈક પલભરમેં ગિરિધારી.
જો નિષ્ફલ પૂજા કરે વહી તરતા હૈ; જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ.—૧
જો કહતા હમ તો નિત્ય દાન કરતે હૈં; ઉસકા પરમેશ્વર નહીં માન કરતે હૈં.
જો દે કર દાન મનમેં ગુમાન કરતે હૈ; વો સ્વર્ગ છોડ ફિર નરકપાન કરતે હૈ.
જો અહંકાર તજી હરિકા ધ્યાન ધરતા હૈ; ઉસકા હરિ આદરમાન સદા કરતા હૈ.
જો કરતા હૈ સો વહી એક કરતા હૈ; જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ.—૨
જો કહતા હૈ મેં બડા કવીશ્વર જ્ઞાની; ઉસકો હરિ કહતે ઇસકી મિથ્યા બાની.
કોઇ કહતે હમ હૈ બડે વીર બલવાની; ઉસકો હરિ કહતે યહ તો હૈ અભિમાની.
કોઇ બનકે બૈઠે હૈ રાજા ઓર કોઇ ગની, ઇસ પૃથ્વીપર હૈ બડે બડે અભિમાની.
ઇસ અહંકારસે અપના દિલ ડરતા હૈ; જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ.—૩
જો કહતા મૈંને બડા જંગ જીતા હૈ; વહ મરતા હૈ ફિર કભી નહીં જીતા હૈ.
જિસ જિસને મનમેં અહંકાર જીતા હૈ; વહ દો દિનમેં દુનિયાસે હો બીના હૈ.
અબ દેવીસિંહ દિલ ફટા હુઆ સીના હૈ; જો કામ કિયા પ્રભુકે અર્પણુ દેના હૈ.
કહે બનારસી હરિભક્ત વો ન મરતા હૈ; જો કરતા જગકે કાર વહી કરતા હૈ.—૪

गीताविषे जाणवा जेवा विचारो

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥

ભાવાર્થઃ--સ્વયં વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્ર ગાવા જેવું (પરમપદદાયક) કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાનું શું પ્રયોજન છે! "મહર્ષિ વ્યાસ"

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કેઃ—"હે અર્જુન! આપણા આ ધર્મમય સંવાદરૂપ ભગવદ્‌ગીતાનું જે કોઇ પઠન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારું-પરમાત્માનું પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ."

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કેઃ–"ભગવદ્‌ગીતામાં વેદોના ત્રણે કાંડ સ્પષ્ટ કરેલા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે મૂર્તિમાન વેદરૂપ હોઇને ઔદાર્યમાં તો વેદથી પણ વધારે છે." × × × "જે કોઇ ગીતા ગ્રંથ બીજાઓને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષસુખનું સદાવ્રત ખોલેલું જાણવું." × × "ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે; તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે."

મહાત્મા બંકિમબાબુ કહે છે કેઃ–"ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામા આવ્યો છે કે જેવું બીજા કોઇ પણ ગ્રંથમાં સામંજસ્ય નથી!" × × "આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્‌ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં ને કોઇ પણ કાળે કોઇએ કરી હોય એમ જણાતું નથી."× "આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી."

મહાત્મા થૉરો–"પ્રાચીન યુગની સર્વસ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્‌ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઇ પણ વસ્તુ નથી. * * ભગવદ્‌ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઇ જવા છતાં તેના જેવો બીજો એકે ગ્રંથ હજીસુધી લખાયો નથી. * * ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું હાલનું બીજું બધુંજ જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે કોઇ કોઇ વાર તો એવોજ વિચાર થઇ આવે છે કે આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઇ જૂદાજ યુગમાં લખાયલું હોવું જોઇએ * * હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું."

એમર્સન–અમેરિકાનો આ સર્વ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર ગીતાનું પુસ્તક હમેશાં પોતાની નજર સામે રાખતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી, તથા માનવજાતિના અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે એમાંનો "सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि" એ શ્લોક વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઇ જતું; હૃદય નાચી ઉઠતું અને કલાકોના કલાકોસુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો! પોતાના ગીતા પુસ્તકને તે ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ સમાન ગણતો.

લોકમાન્ય તિલક મહારાજ–"ગીતારહસ્ય"માં લખે છે કે **"સમસ્ત સંસારના સાહિત્યમાં ગીતાના જેવો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી."** એ ઉપરાંત બૌદ્ધોનો ત્રિપિટક અને ધમ્મપદ તથા ખ્રિસ્તીઓના બાઇબલ સાથે પણ ગીતાની તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે "દુઃખી આત્માને શાંતિ આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂર્ણદશાની ઓળખાણ આપનાર અને ટુંકામાં ચરાચર જગતના ગૂઢ તત્ત્વોને સમજાવી દેનારો ગીતાના જેવો કોઇ પણ ગ્રંથ સમસ્ત વિશ્વની કોઇ પણ ભાષામા નથી."

"વર્ણનો, આશ્રમનો, જાતિનો, દેશનો, સ્ત્રીનો કે શૂદ્રાદિનો ભેદ ન રાખતાં સર્વ કોઈ માટે એકસરખી સદ્ગતિ સમજાવનાર અને ઇતર ધર્મપ્રત્યે સહિષ્ણુતા દર્શાવનાર એવી જે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયુક્ત ગીતા, એ તો સનાતન વૈદિક ધર્મરૂપી વિશાળ વૃક્ષનું એક અત્યંત મધુર અને અમૃતપદને પમાડનારૂં અમર ફળ છે."

"આ ગીતાધર્મમા વૈદિક ધર્મનો જે સમગ્ર સાર સમાયલો છે, તે સારભૂત નિત્યધર્મને જાણીને કેવળ કર્તવ્યતરીકેજ સર્વ ભૂતહિતાર્થે પ્રબળ પ્રયત્નો કરીને વિજયો મેળવનારા કર્મવીરો તથા ધર્માત્માઓ જ્યારે આ ભારત ભૂમિને અલંકૃત કરતા હતા, ત્યારે આ દેશ ઈશ્વરકૃપાને પાત્ર થઈ જ્ઞાનને અનુસરતા ચારિત્ર્ય ઉપરાંત ઐશ્વર્યને પણ શિખરે પહોચી ચૂક્યો હતો; અને જ્યારથી એ બંને લોકમાથી તારનારો તથા પરમ શ્રેયસ્કર એવો પૂર્વતર ધર્મ છૂટતો ચાલ્યો ત્યારથીજ ભારતવાસીઓની દુર્દશા શરૂ થઇ છે."

"હિંદુધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વ જેણે જાણવા હોય તેણે આ અપૂર્વ ગ્રંથનું અવશ્ય અને પ્રથમ અધ્યયન કરવું જોઇએ. કારણ કે યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, મીમાંસા, ઉપનિષદો, વેદાન્ત વગેરેના રૂપના ક્ષરાક્ષર સૃષ્ટિનો તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનનો વિચાર કરનારા પ્રાચીન શાસ્ત્રો યથાશક્ય પૂર્ણાવસ્થાએ પહોચ્યા પછી વૈદિક ધર્મને જે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન તથા કર્મયોગપરાયણ એવું છેવટનું સ્વરૂપ અપાયું; અને જે સ્વરૂપ હાલના પ્રચલિત વૈદિક ધર્મના મૂળરૂપ છે; તેજ સ્વરૂપ આ ભગવદ્ગીતામા પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેથીજ કહી શકાય કે, **હિંદુધર્મનાં તત્ત્વો સંક્ષેપમાં અને નિઃસંદેહ રીતે સમજાવી શકે એવો ગીતાના જેવો બીજો કોઇ પણ ગ્રંથ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં નથી."**

ચીની અનુવાદક–ચીનનો આ અનુવાદક શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો આસક્ત હતો કે તે દરરોજ ત્રણચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો. ચીનાઓએ તો એનુંજ નામ "ક્રિષનજી" (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું; અને અત્યારે તો ત્યાં એનું મૂળ નામ કોઇ પણ જાણતું નથી.

મ૦ ગાંધી–"એક વખત મારો અંતકાળ પાસે આવેલો જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી."

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ–"કોઇપણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે."

सद्ग्रंथ सेवनना खास फायदा

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્—જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્‌ભાગ્ય મળેલું હોય તેના આગળ ચંચળ લક્ષ્મીના શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે?

"તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સારૂં.ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવનસુધી જરૂર છે." **સ્વામી વિવેકાનંદ**

"પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર થાત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઇથી વેઠી શકે છે. × × એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતરવિચાર પણ કરી શકશો." મ૦ ગાંધીજી

"બંધુઓ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો? સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો? ભાઈ! હજી આપણે એ નથી સમજતા. જો સમજતા હોઇએ તો આપણી હાલત આવી ન હોય. મને તો લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તે લાભ લઇ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમા આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવા પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે." સ્વ૦ પઢિયાર

"મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. × × × માતૃભાષામાં [illegible] જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઇ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. × × × બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુ આદિના જેવી ઇન્દ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. × × × સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર [illegible] સાહિત્યસેવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્ય-

સરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય-સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે." બંકિમચંદ્ર

"ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને બીજી કોઇ ચીજમાં નથી." "માર્ડન"

"પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઇશ્વરના રાજ્યમા પહોચવાનો પરવાનો છે."

"ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે."

"મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે"

"લીલા વનમા ભૂખે મરનાર પશુમા અને આટલા આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યમા શું તફાવત?"

"સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેનાવિષે અનુમાન થાય છે."

"એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇચ્છે ત્યારે જેમ પોતાના વાજીંત્રમાથી ચ્હાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ એક વાચનાર પણ જ્યારે ઇચ્છે છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે."

"અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્લૅડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામા સદાય એકાદ પુસ્તક લઇને ફરે; તો પછી આપણા જેવાઓએ તો ખુશી વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવા માટે શું ન કરવું જોઇએ?"

"ખોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમા સારા પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળા જીવતા મુડદાંઓને રહેવાની ઘોર છે."

એક વિદ્વાન હીકજ કહે છે કે, "વાચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામા કોઇ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ."

"પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાન્ત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે."

"એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કેઃ–'માણસને લુગડાં-લત્તાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.' તે પોતે પણ જરૂરના પુસ્તકો ખરીદી લેતાંસુધી લુગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે 'હું વધારે સારો થયો છું' એમ તેને લાગતું."

"ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે."

"ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે–'અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.' શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે?"

उत्तम चरित्रोना फायदा

(અનુભવીઓના ઉદ્ગાર)

"ઉત્તમચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખામી જુએ છે, ત્યારે તે ખામીને કાઢી નાખવા અને કૃતિમાં વધારો કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસી-માં પોતાના ચારિત્ર્યમાં રહેલાં ખામીઓ—ત્રુટિઓ વગેરે તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ થતાં ખામીઓ દૂર કરી સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરવાને તે [illegible] છે. [illegible] નથી બનતું [illegible] ઉત્તમચરિત્ર [illegible] શકે છે. [illegible] [illegible] કરતાં એવા [illegible] ચરિત્ર વાંચવા [illegible] છે. [illegible] [illegible]"

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલ્હાણી

પોતે પૂર્ણ જ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ સહજ નથી; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચારિત્રને લગતા ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કોઇ કોઇ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઇક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતા આ પ્રકાર સૌ કોઇએ સારા પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા રૂઢિરૂપે બનાવી દેવો જોઇએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે ઘી વગેરેમાં થોડી કસર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણ, વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતા તેમનેમાટે વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

ઇચ્છા હોય તો "અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણનિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ" કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠપર છપાવીને, રબર-સ્ટાંપથી છાપીને કે હાથે લખીને આપી શકાય, કે જેથી લોકસેવા થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

હકીકત આવી હોવાથી આ સંસ્થાના અને બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ પડે તે તે લોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગની સાથે જ્ઞાનચારિત્ર જેવી ઉત્તમ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય સમજુ મનુષ્યે અવશ્ય મેળવવું જોઇએ.

છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સજ્જન ધારે તો કોઇએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો કોઇએક ઉત્તમ પુસ્તકની યથા-શક્ય પ્રતોની લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ મળી શકે. માત્ર પાંચ-દશ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો ગીતાઓ કે ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઇ સારી હજાર-પાંચસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય. છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવો હોય તો તેટલાવડે પણ ધર્મગ્રંથો-માંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપત્ર સુખેથી વહેંચી શકાય.

શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત

અથવા—દેવી ભાગવત

વેદધર્મસભાવાળું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર, આવા મોટા અક્ષર

કદ ૬॥।×૧૦નાં ૮૬૪ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૪॥,

શ્રીમદ્ ભાગવત અને આ ગ્રંથ એ બેમાંથી મુખ્ય પુરાણ કયું અને ઉપપુરાણ કયું, એ બાબતપર સંસ્કૃતમાં એક લંબાણ ઉપોદ્ઘાતદ્વારા ભગવતી ભાગવતનું સમર્થન થયેલું છે, તેનું પણ ભાષાંતર આ ગ્રંથ સાથે અપાયું છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

આવૃત્તિ ચોથી, પૃષ્ઠ ૮૦૦, કદ ૫॥×૯, મૂલ્ય ૨)

એમાં ગીતાના શ્લોક, અર્થ, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચમત્કારી ચરિત્ર તથા તેમણે ૬૦૦ વર્ષપર રચેલી ઉત્તમ અને ઉપરાઉપરી દ્દષ્ટાંતોથી ભરપૂર ટીકા ગુજરાતીમાં અપાઈ છે.

શ્રી શાંતિપર્વ-મહાભારતનું

ઉત્તમ ભાષાંતર—નવી આવૃત્તિ

પૃષ્ઠ ૯૨૦, કદ ૬॥।×૧૦, મૂલ્ય ૫,

આમાં પિતામહ ભીષ્મ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, દેવર્ષિ નારદ તથા અનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદ અને ઉપદેશો છે.

સંપૂર્ણ મહાભારત

મોટા સાત ભાગમાં, પૃષ્ઠ ૫૦૦૦

ઉત્તમ ભાષાન્તર, સુંદર ૩૦ ચિત્ર, મજબૂત કાગળ તથા કદ ૬॥।×૧૦ પાકાં પૂંઠાં સાથે. મૂલ્ય ૩૬.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર

સાતમી આવૃત્તિ ચાલુ સાલમાં નીકળશે.

વેદધર્મસભાનું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવડા મોટા અક્ષર, સુંદર ૧૫ ચિત્રો, મજબૂત કાગળ, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય ૪)

श्री दासबोध

નવી આવૃત્તિ—પૃષ્ઠ ૬૨૦, કદ પા॥×૮, રૂ ૨,

મહારાષ્ટ્રના જે ચાર મહર્ષિઓના ચાર ઉત્તમ ગ્રંથોને ચાર વેદોની ઉપમા અપાઈ છે, તેમાના ચોથા વેદરૂપ આ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં તેમનું મોટું ભવ્ય ચિત્ર, ઉત્તમ ચરિત્ર તથા શિવાજી મહારાજને તેમણે આપેલા ખાસ જાણવા જેવા ઉપદેશ ઉપરાંત અન્ય પણ વ્યવહાર તથા પરમાર્થ ઉભયને સધાવનારા ઉત્તમ ઉપદેશો સમાયલા છે. આથી માત્ર જિજ્ઞાસુ કે ભક્તો માટેજ નહિ, પરંતુ સર્વ કોઈ માટે આ ગ્રંથ ખાસ વાચવા યોગ્ય છે.

धर्मतत्त्व

બંગસાહિત્યસમ્રાટ્ બંકિમબાબુએ ભણેલા નવયુવકોને ધર્મનાં ઉંડાં રહસ્ય સમજાવવા સારૂ આ ધર્મગ્રંથ લખેલો હોઈ તેમના ઉત્તમ ચરિત્રસાથે પૃષ્ઠ ૨૪૮, કદ પા॥×૮, મૂલ્ય ૦॥, પાકું ૦॥।

योगतत्त्व

આમાં–હઠયોગ, પ્રાણાયામ, કસરત, સ્નાન, હવા, ખોરાક, શરીરરચના, આંતરિક રચના, વિદ્યુત્ શક્તિ, મનોબળ, આત્મિક ઉન્નતિ, અંતર્યામીનો અવાજ, ઇ૦ હકીકતો સમજાવેલી હોઈ કદ પા॥×૮, પૃષ્ઠ ૩૮૪, મૂલ્ય ૧) પાકું પૂંઠું ૧।

महाभारतविषे विचार

૬॥।×૧૦ નાં પૃષ્ઠ ૩૨૮, પાકાં પૂંઠાં સાથે ૧॥

આ પુસ્તકમાં મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મનનીય વિચારો તથા પંડિત સાતવળેકરજીની મહાભારતની સમાલોચનાનો અનુવાદ આપેલો છે.

रामायणविषे विचार

૬॥।×૧૦નાં પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦॥=

ઉપલા પુસ્તકની પેઠે આમાં પણ અનેક વિદ્વાનોના રામાયણ વગેરેને લગતા મનનીય વિચારો સમાયલા છે.

આ સંસ્થા તરફની પરમપાવની રામાયણો

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ

ઉત્તમ ભાષાંતર—આવૃત્તિ બીજી

કદ ૬।।।×૧૦ ચિત્ર ૩૨, પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, મૂલ્ય ૬,

આમાં રામાયણના ઉત્તમ ભાષાન્તર ઉપરાંત હનુમાન ઇત્યાદિ વાનર હતા કે મનુષ્ય ? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક ? હનુમાન સમુદ્ર કૂદીને ગયેલા કે તરીને ? વગેરે અનેક બાબતોપર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો અદ્ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા મહત્ત્વપૂર્ણ લેખો છે.

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો સાથે

મૂળ દોહાચોપાઇ આવા મોટા અક્ષરમાં છે.

ગુજરાતી ટીકા આવડા મોટા અક્ષરમાં છે.

કદ ૬।।।×૧૦ પૃષ્ઠ ૧૬૨૦, મૂલ્ય ૬,

આમાં ઉપલા લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ૯૦ મહાત્માઓનાં ઉત્તમ ચરિત્ર, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન, રામાયણમાહાત્મ્ય તથા બીજી પણ પુષ્કળ બાબતો છે.

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

મોટા બે ભાગમાં—ત્રીજી આવૃત્તિ

આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,

કદ ૬।।।×૧૦ પૃષ્ઠ ૧૯૦૦, મૂલ્ય ૧૦,

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરમાં છપાયલી શુદ્ધ આવૃત્તિ,

પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ ૫।।।×૯, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય ૨।

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય અમદાવાદ અને મુંબઇ

श्रीमद्भगवद्गीताओ

મધ્યમ અક્ષરમાં ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે

एमां श्लोकना अक्षर आवा छे.

તથા ટીકાના અક્ષર આ લીટી પ્રમાણે છે. કદ ૩॥×૫॥,
પૃષ્ઠ ૨૫૬, મૂલ્ય–સાદું પૂંઠું ૦)=, પાકું ૦)≈, શણીયું ૦૧

મોટા અક્ષરમાં ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે

एमां श्लोकना अक्षर आवा छे.

અને ટીકાના અક્ષર આ પ્રમાણે છે.

કદ ૫×૬॥ પૃષ્ઠ ૫૨૦ પાકા પૂંઠા સાથે ૦૧=, રેશમી પૂંઠું ૦॥

મૂલમૂલ ભગવદ્ગીતાઓ

પ્રકાર	કદ	પૃષ્ઠ	પાકું પૂંઠું	સાદું
મધ્યમ અક્ષરમાં	૩॥×૫॥....	૧૮૫....	૦૧....	૦)≈
મોટા અક્ષરમાં	૫×૬॥....	૨૨૦....	૦॥....	૦૧=

મૂલમૂલ પંચરત્ન ગીતાઓ

નાના અક્ષરમાં ગુટકો	....૨૦૦....	૦૧....	૦)≈
મધ્યમ અક્ષરમાં ગુટકો	....૩૨૫....	૦૧=....	૦૧
મોટા અક્ષરમાં પુસ્તક	....૩૭૫....	૦॥....	૦॥

ચિત્રાવલિઓ અને ચિત્રો

શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલિ–ચિત્રો ૩૬, કદ ૬॥×૧૦ મૂલ્ય ૧)
શ્રીમહાભારતચિત્રાવલિ– " ૩૦, " " મૂલ્ય ૧)
શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું ત્રિરંગી ચિત્ર. કદ ૧૪×૨૨, મૂલ્ય ૦૮–
શ્રીદ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ " " " " "
ઉપલું દરેક મોટું ચિત્ર નીચે ઉપર પતરાની પટી સાથે ૦=

એક અસામાન્ય મહાત્માનો જ્ઞાનભક્તિમય દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર ઉપદેશ

श्रीरामकृष्णकथामृत

भाग १–२ भेगा,–आवृत्ति बीजी

કદ ૫ા×૮, પૃષ્ઠ ૬૫૦, મૂલ્ય ૨ા

સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીના જગપ્રસિદ્ધ ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા અદ્‌ભુત પુરુષની જૂદા જૂદા જિજ્ઞાસુઓ તથા વિદ્વાનો સાથેની અતિસરળ અને બોધપ્રદ વાતચીતો, તે દરમિયાન અપાયલાં સચોટ દૃષ્ટાંતો ગવાયલાં અસરકારક ભજનો, તથા વખતો વખત તેમને થઈ આવેલી ભાવસમાધિઓનું આબેહુબ વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. પોતાની સહી પણ ન કરી જાણતા છતાં જીવન્મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થએલા આ પરમપૂજ્ય મહાત્માનાં કથનોમાં જે ઉપદેશામૃત, મીઠાશ અને અસર રહેલાં છે, તે વાંચવાથીજ સમજાય તેમ છે. **આમાંની થોડીક બાબતોનાં નામઃ**–પુસ્તકો વિના પણ જ્ઞાન થઈ શકે? પ્રતિમાપૂજન કેવી ભાવનાથી કરવું જોઇયે? શું કરીએ તો ઇશ્વરમાં ચિત્ત પરોવાય? વિષયી લોકો નિંદા, મશ્કરી કરે ત્યારે શું કરવું? દુષ્ટ લોક ઇજા કરવા આવે તો શું કરવું? ચાર પ્રકારના જીવ. સંસારી માટે મુક્તિનો ઉપાય. શ્રદ્ધાનું માહાત્મ્ય. સત્સંગનું વ્યસન. ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ પ્રમાણે ત્રિગુણાત્મક ભક્તિ. શરીરત્યાગ કે આત્મહત્યા? સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ. નિષ્કામ કર્મ અને કર્મત્યાગ. ભગવત્સેવા અને કુટુંબસેવા. ત્રણ જાતના આચાર્ય. ખ્રિસ્તીધર્મ અને પાપનો સિદ્ધાંત. જ્ઞાનોન્માદ અને જીવન્મુક્ત. અમલદારી અને અહંકાર. ત્યાગની પરાકાષ્ઠા અને સાચો સંન્યાસ. અનંતનું દર્શન. ઇશ્વરપ્રાપ્તિ અને દુનિયાદારી. કાચો અહંકાર અને પાકો અહંકાર. સાચી ભક્તિ અને દેખાડવાની ભક્તિ. ખરો દરિદ્રી કોણ? હરિશ્ચંદ્રની કથા અને ભાવસમાધિ. ગુરુકૃપા. અને અભયદાન. સંસારનું રામબાણ ઔષધ. ગૌરાંગ-પ્રભુનું દર્શન. મહાન ભક્ત જયમલનું ચરિત્ર. જનક ને શુકદેવ. પ્રારબ્ધ અને વામાચાર. જટિલ છોકરાની વાત. અનાહત શબ્દ. સિદ્ધિ અને અહં-કાર. નાટકશાળામા સમાધિ. શ્રીગૌરાંગનો પ્રેમોન્માદ. સર્વપર પ્રેમ શી રીતે રાખવો? માતાના પ્રેમની વાતો. સાધકે સ્ત્રી પ્રતિ કેમ વર્તવું? દેવી ચૌધુરા-ણીની વાત. ઇશ્વરપ્રાપ્તિ એજ ખરી ચાતુરી. પૈસાનો, ઐશ્વર્યનો અને સિદ્ધિનો ઉપયોગ. કર્મબંધનનું અમોઘ ઔષધ. ખરો વૈષ્ણવ કોણ? પ્રભુને જાણ્યો એટલે બધું જણાઇ રહેશે. જુવાનીમાંજ ત્યાગવૈરાગ્યની જરૂર સંસારી અને પ્રભુપ્રેમી વચ્ચેનો ભેદ. સાધના અને સાક્ષાત્કારવિષે ગુહ્ય વાત. પરમહંસ-દેવના અદ્‌ભુત અનુભવ. ઇશ્વરને ઓળખ્યા પછીજ સંસારમાં પ્રવેશ કરો. ઇશ્વરી આનંદ અને સંસારસુખ વચ્ચેનો તફાવત.

નીચલા સંતવાણીના ગ્રંથોમાં આવા મોટા અક્ષર છે.

श्रीछोटमनी वाणी

ग्रंथ पहेलो { આમાં ઉત્તમ ૩૪૭ કીર્તન, ઘોળ, છપ્પા વગેરે છે. પૃષ્ઠ ૨૬૦, રૂ. ૧)

ग्रंथ बीजो { આમાં બોધદાયક અનેક આખ્યાન વગેરે છે. પૃષ્ઠ ૪૦૦, રૂા. ૧।

ग्रंथ त्रीजो { આમાં જ્ઞાનકક્કો, છાંદોગ્યમાર્ગ, ભક્તિભાસ્કર, ભક્તિ કલ્પતરૂ, અક્ષરબાવની, સાખ્યસાર, શિવજીકીર્તન ઇત્યાદિ છે. પૃષ્ઠ ૨૭૦ મૂલ્ય ૧,

श्रीप्रीतमदासनी वाणी

પ્રીતમદાસનું ઉત્તમ વૃત્તાંત, રસિક અને બોધદાયક ભજન, ધોળ, ગરબા, ગરબી, સાખી, છપ્પા, કક્કા, મહિના, તિથિઓ અને વાર વગેરેના આ ઉત્તમ સંગ્રહમાં તેમની ભગવદ્‌ગીતા પણ છે.

૫×૯ ના પૃષ્ઠ ૪૨૦, મૂલ્ય ૧।, પાકું ૧॥.

श्रीअखानी वाणी

પુષ્કળ ઉમેરા સાથે બીજી આવૃત્તિ.

પૃષ્ઠ ૫૦૦, કદ ૫॥×૮, મૂલ્ય ૧॥

श्रीभजनसागर

કદ ૫×૬॥।, પૃષ્ઠ ૨૩૦, સાદું પૂંઠું ०।≈ પાકું ०॥≈

शुभसंग्रह—जुदा जुदा भागोमां

भाग पहेलो { આમાં ઘરગતુ દવાઓ અને ઉપયોગી સૂચનાઓ ૪૦ ૧૦૦ બાબતો છે. ચોથી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ०।, પાંચ પ્રતનો રૂ. ૧)

भाग बीजो { આમાં વિવિધ વિષયના લેખો ઉપયોગી લેખ છે.૪ કદ ૬॥।×૧૦, પૃષ્ઠ ૫૮૮, મૂલ્ય ૨)

भाग त्रीजो { આમાં પણ વિવિધ વિષયના લેખો ઉત્તમ લેખો છે.૪ કદ ૬॥।×૧૦, પૃષ્ઠ ૪૩૨, મૂલ્ય ૧॥

भाग चोथो { હોળી સુધીમાં વિવિધ [illegible]

વિજ્ઞાન, યુક્તિ અને અનુભવનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંતોપૂર્વક ઋષિ-મુનિઓના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને સચોટ રીતે સમજાવી માનવહૃદયને અપૂર્વ જ્ઞાન, ઉત્સાહ અને મનોબળથી ભરપૂર બનાવી મૂકનાર તથા અનેક મનુષ્યોનાં જીવન પલટાવી નાખનાર અપૂર્વ ગ્રંથ

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ

ગ્રંથ ૧ લો—ભાગ ૧ થી ૫

કદ ૫ા।×૮, પૃ૪૫૮૦, મૂલ્ય ૨)

આમાંના કેટલાક વિષયોનાં નામઃ—આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, નગદધર્મ, ભારતનો ભવિષ્યકાળ, હિંદની જરૂરીઆતો, યજ્ઞનું રહસ્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ, ઉત્કર્ષનું રહસ્ય, પાપનું નિદાન, આપણું સત્ય સ્વરૂપ, ધર્મનું લક્ષ્યબિંદુ, માનસિક શક્તિઓ, સ્વર્ગનું રાજ્ય, પવિત્ર પ્રણવ, હૃદયસ્થ હરિ, સાક્ષાત્કારની વિધિ, પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ, સર્વ ધર્મનું સમાધાન. ઇ૦ ઇ૦

ગ્રંથ ૨ જો—ભાગ ૬ થી ૯

કદ ૫ા।।×૮।, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય ૨)

આમાંના કેટલાક વિષયો—સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ, વિજયી આધ્યાત્મિક શક્તિ, હઝરત મૂસાનો દંડ, જગત ક્યારે અને શામાટે? કુટુંબ શી રીતે સુખી કરવાં? દુઃખમાંથી ઈશ્વરમાં, રામનો સંદેશ, આર્યાવર્તની પ્રાચીન દિવ્ય દૃષ્ટિ, જગતપર હિંદનું ઋણ, હિમાલયનાં દૃશ્યો, સ્વામીશ્રીના પત્રો ઇ૦ ઇ૦

ગ્રંથ ૩ જો—ભાગ ૧૦ અને ૧૧

કદ ૫ા।×૮, પૃષ્ઠ ૫૨૮, મૂલ્ય ૨)

આમાંના કેટલાક વિષયોઃ—રામપરિચય, આનંદ, જીવતો કોણ છે? લોકોને વેદાંત કેમ નથી ગમતું, ઉન્નતિનો માર્ગ, અદ્વૈત, પત્રમંજૂષા, સુલેહ કે જંગ?—ગંગાતરંગ, સુધારણા, વિદેશના અનુભવ, પહાડી દૃશ્યો. ઇ૦ ઇ૦

ગ્રંથ ૪ થો—ભાગ ૧૨ અને ૧૩

કદ ૫ા।।×૮।, પૃષ્ઠ ૬૪૦, મૂલ્ય ૨)

આ ગ્રંથમાં સ્વામી રામના વિસ્તૃત અને અસરકારક ચરિત્ર ઉપરાંત બોધપ્રદ ૧૫ લેખો અને ભાષણો છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

स्वामी विवेकानंदना सदुपदेश

ग्रंथ १ लो—भाग १, २, ३.

પાા×૮નાં પૃષ્ઠ ૫૭૫, મૂલ્ય રૂ. રા

આમાંના કેટલાક વિષયો:–ધર્મ એટલે શું? તત્ત્વજ્ઞાનના પગથિયા. અનુભવનો માર્ગ. અમેરિકાની સર્વધર્મપરિષદ્‌મા વ્યાખ્યાન. અનેક માનપત્રો અને તેના બોધપ્રદ ઉત્તરો. ભારતની જડતાનું કારણ–આત્મપ્રતિ અવિશ્વાસ. તમારામાં અનંત સામર્થ્ય છે. મહાભારતના કૃષ્ણની પૂજા. પ્રાચીન સભ્યતાની વિવેચના. ધાર્મિક ઉત્સવોની આવશ્યકતા. સ્ત્રીકેળવણીની રૂપરેખા. સંઘશક્તિ એજ મહાશક્તિ. સંકલ્પસિદ્ધ ઋષિઓનું સામર્થ્ય. અવતારી પુરુષોના અનુભવ. સેવાધર્મની ઉત્તમતા. ભોગ અને યોગ સાથે બને નહિ. સન્યાસનો મહિમા અને કર્તવ્ય. અમેરિકાની વિજયકથા. સૂક્ષ્મ મનનું સામર્થ્ય. પાદરીઓનો ઉપદ્રવ. પ્રેતયોનિનું અસ્તિત્વ. એક પ્રેતાત્માનો ઉદ્ધાર. શક્તિ ખીલવવાનો માર્ગ. ઇશ્વરના કૃપાપાત્ર કેમ બનાય? મનને વશ કરવાનો માર્ગ.

ग्रंथ २ जो—भाग ४ थो अने ५ मो

ઇંચ પાા×૮નાં પૃષ્ઠ ૬૦૦, મૂલ્ય રૂ. રા

આમાંના કેટલાક વિષયો:—વેદાન્તનું મહાન કાર્ય. માગ [illegible] રચના. ભરતખંડના મહાન પુરુષો. ભરતખંડનું ભવિષ્ય. હિંદુધર્મનાં મૂળતત્ત્વો. સંન્યાસનો આદર્શ અને તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ. હું શું શીખ્યો છું! વર્તમાન હિંદના મહાન્ પ્રશ્નનું નિરાકરણ. પૌહારી બાબાનું [illegible]. પરોપકાર કર્મબંધનને તોડી શકે છે. પરોપકાર પોતાના કલ્યાણ માટેજ કરવાનો છે. કર્મયોગનો આદર્શ.

भाग छट्टो तथा सातमो

૫×૬ાાનાં પૃષ્ઠ ૪૨૦, મૂલ્ય રૂ. ૧)

આ ગ્રંથમાં સ્વામીજીના પત્રો, મુલાકાતો, [illegible] અનેક બોધપ્રદ વિષયો સમાયલા છે. જેમકે:–[illegible] ક્યાંથી આવે છે! મૃત્યુ પછીની દશા. [illegible] સવાલ. સ્વાત્માર્પણ કરનારા કાર્યકર્તાઓ [illegible] વિવેકાનંદ [illegible]. બ્રહ્મચર્ય એજ બળની ચાવી. પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન. [illegible] પ્રથા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અગત્ય. [illegible] શિક્ષણ. પાઠ્ય પુસ્તકો કેવી રીતે તૈયાર કરવાં? [illegible] અધિકારીવાદના અનર્થો.

—भाग आठमो—

પ×૬IIાનાં પૃ૪ ૫૮૦, મૂલ્ય રૂ. ૨)

આમાંના થોડા વિષયો:–પૂર્વ અને પશ્ચિમ. ભક્તિયોગ. મૂર્તિપૂજા. વૈદિક ધર્મના આદર્શો. થિયોસોફીવિષે વિચારો. જડભરતની વાર્તા. જગતના મહાન આચાર્યો.

भाग ९ मो–संपूर्ण जीवनचरित्र

૫×૬IIાનાં પૃ૪ ૭૪૦, રૂ. રાા

અનેક ગ્રંથોને આધારે લખાયલા આ ચરિત્રમાં સ્વામીજીના જીવનની તમામ જાણવા જેવી બાબતો સમાઇ જાય છે. કેટલીક બાબતોનાં નામ:- કુલવૃત્તાંત. બાલ્યાવસ્થા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા. આવી પડેલી વિપત્તિઓ. જાગૃત થયેલી સત્યની જિજ્ઞાસા. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે સમાગમ. સાધક દશા. નિર્વિકલ્પ સમાધિ. હિમાલયમા અને દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં પ્રવાસી સાધુતરીકેનું જીવન. અમેરિકાનો પ્રવાસ અને મુશ્કેલીઓ. સર્વ ધર્મપરિષદ્‌ના સર્વોપરિ ધર્મવક્તા અને વેદાન્તના અદ્ભુત ઉપદેશક. બેલૂર મઠ અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના. ભગિની નિવેદિતા વગેરે સાથેની ચર્ચાઓ. મરકી, દુષ્કાળ વગેરે પ્રસંગોમાં તેમની સેવાઓ. અનાથાશ્રમો, સેવાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના. ફરીથી અમેરિકા જવું. બેલૂર મઠમાં જીવન. મહાસમાધિ. ઉપસંહાર.

भाग १० मो–राजयोग

ઈંચ ૫×૬IIાનાં પૃ૪ ૩૦૦, મૂલ્ય ૧

આમાં સ્વામીજીનાં રાજયોગ ઉપરનાં આઠ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાષણો ઉપરાંત યોગદર્શનનાં તમામ મૂળ સૂત્રો તેના અર્થ તેમજ વિવેચન સાથે આપેલાં છે જેમાં યોગશાસ્ત્રને લગતાં અનેક રહસ્ય તથા ખુલાસા આવી જાય છે.

भाग ११ तथा १२

આ ભાગો હવે પછી વિવિધગ્રંથમાળાદ્વારા નીકળશે અને તેમાં સ્વામી વિવેકાનંદજીનો જ્ઞાનયોગ તથા બીજા બાકી રહેલા વિષયો આવશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ અને મુંબઇ નં. ૨

૨૧૦ અ૦ સું૦ પઢિયારકૃત ભક્તિજ્ઞાનના સેંકડો દાખલાઓથી ભરપૂર

स्वर्गनां पुस्तको

સ્વર્ગનું વિમાન { ચોથી આવૃત્તિ, કદ ૫×૮, પૃષ્ઠ ૩૮૦, મૂલ્ય ૧।=

'સ્વર્ગ' એટલે પ્રભુમય જીવન અથવા પ્રભુ પોતે. એ સ્વર્ગ મેળવવા માટે કાંઇ ખટારા કે ઘોડાગાડી કામ લાગે નહિ; એને માટે તો "વિમાન"જ જોઇએ. આ પુસ્તક એવાજ પ્રકારનું અને ભક્તિમાર્ગની પહેલી ચોપડી જેવું છે. એમાં બહુ હોંશે હોંશે વાચવા ગમે એવા ટુંકા ટુંકા બોધદાયક અને રમુજી ૩૨૫ દાખલાઓ છે; તથા ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રસંગને અનુસરતા બોધપ્રદ ભજનકીર્તન પણ આપેલાં છે. આ દાખલાઓ વાચવાથી ધર્મ તથા પ્રભુને જાણવાની ઇચ્છા જાગે છે.

સ્વર્ગની કુંચી { ચોથી આવૃત્તિ, કદ ૫×૮, પૃષ્ઠ ૩૭૫, મૂલ્ય ૧।=

'વિમાન'માં બેસીને તો સ્વર્ગના બારણાસુધીજ પહોંચી શકાય, પણ પછી અંદર જવા માટે સ્વર્ગના બારણા ઉઘાડે તેવી કુંચી પણ જોઇએ; તેથી ભક્તિમાર્ગની બીજી ચોપડીતરીકે 'સ્વર્ગની કુંચી' કાઢવામાં આવી છે. પ્રભુને જાણવાની તેમજ ધર્મનું પાલન કરવાની ઇચ્છા પુરી પડે તેટલા માટે આ પુસ્તકમાં ઇશ્વરનો મહિમા, ભગવદ્ઇચ્છાને આધીન થવાની ખુબી, ધર્મપાલનના લાભ, પ્રભુસ્મરણનો આનંદ, પ્રભુપ્રેમનું બળ, સત્સંગની બલિહારી, આચરણ સુધારવાની જરૂર વગેરે અનેક બાબતો સારી રીતે સમજાવનારા ૨૧૦ સચોટ દાખલાઓ, અનેક ભજનો અને વિવિધ પ્રકારની પ્રાર્થનાઓનો સમાવેશ છે.

સ્વર્ગનો ખજાનો { ત્રીજી આવૃત્તિ, કદ ૫×૮, પૃષ્ઠ ૩૫૦, મૂલ્ય ૧।=

'કુંચી'વડે દ્વાર ઉઘાડીને સ્વર્ગની અંદર પેઠા પછી 'સ્વર્ગનો ખજાનો' હાથ કરાવનારા આ પુસ્તકનું નામ 'સ્વર્ગનો ખજાનો' રાખ્યું છે અને તે ભક્તિમાર્ગની ત્રીજી ચોપડી છે. એમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, મનને વશ કરવાના, જીંદગીમાં મીઠાશ લાવવાના અને પાપથી બચવાના ઉપાય; ભજનોનો ચમત્કાર, ભક્તિનું સ્વરૂપ, સત્સંગનો લાભ, ઇશ્વરાર્પણ કર્મ, દયાના ખરા અર્થ કેમ સમજવા? સાચો પરમાર્થ કેવી રીતે થઇ શકે? અભિમાન કેમ ઉતરે? એ વગેરે અનેક ઉપકારક વિચારોના ૨૨૫ અસરકારક દાખલાઓ તથા જુદા જુદા ભક્તમહાત્માઓનાં ભજન, પદ વગેરે આપેલાં છે.

સ્વર્ગનો પ્રકાશ { પહેલી આવૃત્તિ, કદ ૫×૮, પૃષ્ઠ ૩૮૮, મૂલ્ય ૧।=

આમાં આવેલા વિષયો—ઇશ્વરી આનંદ, સદા સ્વરૂપ ચિંતન, ઇશ્વરી-ધ્યાન અને પરમાત્મદર્શન, મનોબળ, ભક્તિનો મહિમા, સત્સંગ, [illegible], અંતરશુદ્ધિ, મધુરાપણું, ધર્મ અને તેની સાધના, દુઃખી થવાનો [illegible], [illegible] જરૂર, જ્ઞાની-અજ્ઞાની વચ્ચે ભેદ, દુઃખવિષે [illegible] વગેરે.

સ્વધર્મ અને વીરતાને વરેલા અનેકાનેક વીરાત્માઓ તથા વીરાંગનાઓ-
ની છટાદાર ભાષામાં રચાયલી અનેકાનેક વીરકથાઓથી ભરપૂર

राजस्थाननो इतिहास

૮૦૦,૮૦૦ પૃષ્ટના બે મોટા ગ્રંથોમાં

પહેલા ગ્રંથમાં મેવાડનો અને બીજામાં બીજાં સાત
રાજ્યોનો ઇતિહાસ છે. દરેક ભાગના રૂ. ૫,

આમાં અનેકાનેક ચિત્રો, ઉપરાંત સેંકડો ધીરવીર અને પરા-
ક્રમી વીર–વીરાંગનાઓનાં અસામાન્ય પરાક્રમ, અનેકવિધ જાણવા જેવી
પુષ્કળ હકીકતો, ચદ્દગુણો અને બીજી બાબતો એવી તો રસિક અને છટાદાર
રીતે વર્ણવાઇ છે કે જાણે કોઇ છટાદાર નવલકથા વાંચતા હોઇએ, અથવા
ભાટચારણ પાસે લલકારવાળી વાર્તા સાંભળતા હોઈએ એવું લાગે છે.

आर्यभिषक्

अथवा हिंदुस्थाननो वैद्यराज

સુધારા વધારા સાથે છઠ્ઠી આવૃત્તિ, મોટાં પૃષ્ઠ ૭૦૦, મૂલ્ય ૪)

આ ગ્રંથમાં ન્હાનાં ગામડાઓમાં પણ પોતાને હાથે બને એવા હજારો
સામાન્ય અને ઘરગતુ ઉપાયો છે. નિત્યના ઉપયોગની તથા બીજી સુમારે ૬૦૦
વસ્તુઓના ગુણ–દોષ, ઓળખાણ તથા જૂદા જૂદા વ્યાધિઓપર તેને વાપરવા-
ની વિધિઓ છે. શુમારે ૧૦૦ ધાતુ–ઉપધાતુઓનું શોધન, મારણ, ગુણ–દોષ
તથા જૂદા જૂદા રોગોપર વાપરવાનાં અનુપાન છે. શુમારે ૧૨૫ વ્યાધિઓના
પ્રકાર, નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપાય છે. જૂદી જૂદી જાતના પાક, ચૂર્ણ, ગુટિકા-
અવલેહ ઈ૦ ની સેંકડો બનાવટો છે. ઔષધિક્રિયા, નાડીપરીક્ષા, તેમજ બીજી
અનેક બાબતોનો વધારોસુધારો, નવીન ઉપાયો વગેરે ઉમેરાઇ ઉપયોગિતા વધી છે.

आरोग्यविषे सामान्य ज्ञान

લેખક:–મહાત્મા ગાંધીજી, પૃષ્ઠ ૧૪૪, મૂલ્ય ૦।–

સવેળાથીજ રોગોથી દૂર રહી શકાય તથા થયેલા રોગને સાદા, વગર-
ખર્ચના અને કુદરતી ઉપાયોથી ટાળી શકાય એવી રીતો આમાં છે.

ઉંઘેલાને જગાડે, જાગેલાને ઉભા કરે અને ઉભેલાને દોડાવે એવા

चारित्र्य अने उत्साहप्रेरक ग्रंथो

નવા નવા અનેક મહત્વપૂર્ણ બનાવો, વિચારો તથા શોધોને ઉપયોગમાં લઇને નવીન દુનિયા–અમેરિકા–ના વિદ્વાનોએ (મૂળ–અંગ્રેજીમાં) કરેલી ગ્રંથ-રચનાઓ બહુજ બળવાન, ઉદ્ધારક અને ઉજ્જળતા નવજીવનવાળી હોઇને આગલા જમાનાનાં સ્માઇલ્સના પુસ્તકોને ભૂલાવી દે તેવી છે. વ્યાવહારિક વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિની અત્યારે આપણા લોકોને અધિક અગત્ય હોવાથી સર્વ કોઇમાટે આ પુસ્તકો અસંત ઉપકારક છે

આ પુસ્તકોમા નિબ ધભાગ જૂજ હોઇને ખરા બનેલાં પ્રોત્સાહક દષ્ટાંતો-જ વિશેષ હોવાથી તેમા મનોરંજકતા પણ એવી આવી છે કે, કંટાળેલા, થાકેલા, નિરાશ અને માદા માણસો પણ તેના વાચન–શ્રવણવડે સતેજ અને આનંદી બની રહે છે; કારણ કે મનુષ્યમા જે નહિ સમજાયેલી એવી અનેક શક્તિઓ રહેલી છે, તેનો તેને ખ્યાલ આપીને આ પુસ્તકો ઉન્નતિ, વિજય અને આરોગ્યાદિ મેળવવાની પુષ્કળ શ્રદ્ધા તથા શક્તિ તેનામાં જાગ્રત કરે છે; અશક્ય લાગેલી બાબતો શક્ય લાગે છે, અને તે ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર શોધી કાઢીને તેમા ઝુકાવે છે.

આ પ્રકારે આ અદ્‌ભુત પુસ્તકોએ હજારો નિરાશ માનવોને આશા-વાળા, નિર્બળોને બળવાન, બીકણને બહાદૂર, દુઃખીને સુખી, આળસુને ઉદ્યમી, રોગીને નિરોગી તથા હારી બેઠેલાને વિજયી બનાવ્યા છે. તેવાં પુસ્તકો અત્ર તરફથી નીચે મુજબ નીકળ્યા છે.

आगळ धसो

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૮૦, કદ ૫×૯, રૂ. ૨॥,

અંગ્રેજીમાં આની ૧૦૦ થી પણ વધારે આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી છે. જાપાન, ઇટાલિ વગેરે દેશોમાં તો તે પાઠ્યપુસ્તકતરીકે ભણાવાય છે. મરહુમ મી. ગ્લૅડસ્ટન, મહારાણી વિકટોરીઆ, અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ અને બીજા પુષ્કળ નામાંકિત મનુષ્યોએ એનાં વખાણ કર્યાં છે.

भाग्यना सृष्टाओ

પૃષ્ઠ ૯૨૦, કદ ૫×૯॥, છતાં માત્ર રૂ. ૨।

આ પુસ્તક "આગળ ધસો"ના ઉમેરારૂપ હોઇ "માણસ પોતેજ પોતાનું ભાગ્ય કેવી રીતે રચી તથા ફેરવી શકે" તે શીખવનારા એક મહાન ઉસ્તાદ જેવું છે. એ મુજબ ચાલીને વિજયી થનારાઓનાં એટલાં બધાં અસરકારક દષ્ટાન્તો એમા ગુંથેલાં છે, કે જેથી વાંચનારનું ચિત્ત આનંદ, ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ વિચારોથી ઉન્નત થયાવિના રહે નહિ.

સ્વધર્મ અને વીરતાને વરેલા અનેકાનેક વીરાત્માઓ તથા વીરાંગનાઓ-
ની છટાદાર ભાષામાં રચાયલી અનેકાનેક વીરકથાઓથી ભરપૂર

राजस्थाननो इतिहास

૮૦૦,૮૦૦ પૃષ્ઠના બે મોટા ગ્રંથોમાં

પહેલા ગ્રંથમાં મેવાડનો અને બીજામાં બીજાં સાત
રાજ્યોનો ઇતિહાસ છે. દરેક ભાગના રૂ. ૫,

આમાં અનેકાનેક ચિત્રો, ઉપરાંત સેંકડો ધીરવીર અને
કમી વીર-વીરાંગનાઓનાં અસામાન્ય પરાક્રમ, અનેકવિધ જાણવા
પુષ્કળ હકીકતો, સદ્ગુણો અને બીજી બાબતો એવી તો રસિક અને છટ
રીતે વર્ણવાઇ છે કે જાણે કોઇ છટાદાર નવલકથા વાંચતા હોઇએ, ર
ભાટચારણ પાસે લલકારવાળી વાર્તા સાંભળતા હોઇએ એવું લાગે.

आर्यभिषक्

अथवा हिंदुस्थाननो वैद्यराज

સુધારા વધારા સાથે છઠ્ઠી આવૃત્તિ, મોટાં પૃષ્ઠ ૭૦૦, મૂ

આ ગ્રંથમાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં પણ પોતાને હાથે બને
સામાન્ય અને ઘરગતુ ઉપાયો છે. નિત્યના ઉપયોગની તથા બીજી
વસ્તુઓના ગુણ-દોષ, ઓળખાણ તથા જૂદા જૂદા વ્યાધિઓપર
ની વિધિઓ છે. શુમારે ૧૦૦ ધાતુ-ઉપધાતુઓનું શોધન, મ
તથા જૂદા જૂદા રોગોપર વાપરવાનાં અનુપાન છે. શુમારે ૧૨
પ્રકાર, નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપાય છે. જૂદી જૂદી જાતના પા
અવલેહ ઇ૦ ની સેંકડો બનાવટો છે. ઔષધિક્રિયા, નાડીપરી
અનેક બાબતોનો વધારોસુધારો, નવીન ઉપાયો વગેરે ઉમેરાઇ ઉ

आरोग्यविषे सामान्य

લેખકઃ-મહાત્મા ગાંધીજી, પૃષ્ઠ ૧૪૪, મૂ

સવેળાથીજ રોગો
ખર્ચના અ

श्री शिवाजी छत्रपति

હિંદુધર્મના મહાબળવાન રક્ષક અને મરાઠી રાજ્યના પરમ પરાક્રમી સંસ્થાપકનું આ મોટું જીવનચરિત્ર પુષ્કળ જાણવાયોગ્ય બનાવો અને બીજી ઐતિહાસિક હકીકતોથી ભરપૂર છે. કદ ૫॥×૯, પૃષ્ઠ ૫૨૮, મૂલ્ય ૨॥

भारतना वीर पुरुषो

આ પુસ્તકમાં ૪૦ ધીરવીર આત્માઓનાં અસરકારક અને બોધદાયક ચરિત્ર સમાયલાં છે. કદ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૨૮૮, મૂલ્ય રૂ. ૧)

वीर दुर्गादास अथवा मारुसरदारो

પૃષ્ઠ ૨૪૦, મૂલ્ય ०॥, પાકું ०॥।,

મારવાડના આ મહાન નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાત આમા વાર્તારૂપે તેના લેખક સાક્ષરવર્ય વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઇએ ઉત્તમ રીતે આલેખેલું છે.

श्रीभक्तचरित्र अथवा भक्तिरसामृत

કદ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૪૦૦, પૂંઠાં પાકાં, મૂલ્ય ૧॥

આમાં સાચા સંતભક્તોનાં જ્ઞાનભક્તિથી ભરપૂર ૨૯ ચરિત્ર હોઇ ભક્તમાળમાં તે આવેલાં નથી.

स्वामी विवेकानंदनुं चरित्र

૫×૬॥।નાં પૃષ્ઠ ૭૬૦, મૂલ્ય ૨), પાકું ૨॥

ભારતવર્ષના મહાન પ્રેરક અને અમેરિકાવાસી ગૌરાંગોને ચકિત કરી અનેક નરનારીઓને શિષ્ય બનાવનારા અદ્ભુત સંન્યાસીનું આ ચરિત્ર ૧૧ ગ્રંથો ઉપરથી રચાયેલું હોઇ પુષ્કળ વિગતોવાળું છે.

स्वामी रामतीर्थनी जीवनकथा

પૃષ્ઠ ૬૪૦, કદ ૫॥×૮॥, મૂલ્ય ૨)

પોતાના આધ્યાત્મિક ઉપદેશોથી દેશવિદેશને ગજવી મૂકનાર આ આદર્શ મહાત્માનું જીવનવૃત્તાંત પુષ્કળ હકીકતોથી ભરપૂર અને અત્યંત બોધદાયક હોઇને અનેક ગ્રંથો તથા તેમના પત્રો અને ભાષણોમાંની વિગતો ઉપરથી લખાયું છે. તથા છેવટે તેમના ૧૫ ઉત્તમ લેખો અને ભાષણો છે.

ગાંધીજીના ગુરુ, ૧૯ મી સદીના અસહકારવાદી અને મહાન પરોપકારી

महात्मा टॉल्स्टोय

પાા×૮ નાં પૃષ્ઠ ૬૨૦, મૂલ્ય ૨ાા

આ અદ્દભુત પુરુષે એક મોટા રશિયન ઉમરાવ, સરકારી અમલદાર
ને સ્વચ્છંદી યુવકમાંથી ફેરવાતે ફેરવાતે કેવી રીતે પોતાના અવગુણો ઉપર
મેળવી, કેવી રીતે તેઓ એક મહાન વિચારક, સમર્થ લેખક, ઉત્તમ
વજ્ઞાની તથા મહાન પરોપકારી બની શક્યા; સાદાઇ અને સીધાપણું, વિદ્વતા
ને વિનય, નિષ્કામતા અને પરોપકાર, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ, આત્મનિરીક્ષણ
ને પશ્ચાત્તાપ, સંયમ અને એકાગ્રતા વગેરે સદ્દગુણો તેમનામાં કેવી રીતે ખીલી
કળ્યા; અને છેવટે કેવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘરબાર ત્યજીને ચાલી નીકળ્યા તથા
ી રીતે દેહાન્ત થયો; એ હકીકતો સૌ કોઇએ બહુ જાણવા સમજવા જેવી છે.

તેમનાં ભાષણો અને ગ્રંથો, નિર્બળતા અને દ્રઢતા, શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ,
ત્યાગ્રહ અને અસહકાર, બુદ્ધિચાતુર્ય અને નિરભિમાન, મુસાફરી અને આતિ-
, વાંચન અને મનન, વડીલો અને સંતાનો, કુટુંબ અને નોકરો, મિત્રો અને
રોધીઓ, અતિથિઓ અને અભ્યાગતો એ વગેરે પણ જાણવા જેવું છે.

વળી મુડીદારો અને મજૂરો, જાગીરદારો અને ખેડુતો, રાજાઓ અને
જાઓ, શહેરો અને ગામડાઓ, પત્રકારો અને જનસમાજ, સહકારી અને
સહકારી, લેખકો અને વાચકો, પ્રકાશકો અને સમાલોચકો, કારખાનાં અને
દઉદ્યોગ, શિક્ષણ અને શિક્ષક, એ વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપર ટૉલ્સ્ટૉયના
ચારો એવો સારો પ્રકાશ પાડે છે કે જેથી પ્રત્યેક સહૃદય વાંચનારને
માંથી અનેક શુભ સૂચનો અને ઉકેલો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-
રિત્ર્ય તરફ આકર્ષાય છે.

પાનની કૉલેજોમાં ઉત્તમ પુસ્તકતરીકે ચાલતું નવલકથાને પણ
ભૂલાવી દે એવા મનોહર છતાં સાવ સાચા બનાવોથી ભરપૂર મી૦
એબટના જગપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ઉપરથી રચાયલું ઉત્તમ મોટું ચરિત્ર.

महान नेपोलियन

પાા×૮ નાં પૃષ્ઠ ૮૪૦, મૂલ્ય ૩)

જે અદ્દભુત પુરુષે પોતાની અસામાન્ય પ્રતિભા, વીરતા, કર્તવ્યપરાય-
ણતા અને યુદ્ધકૌશલ્યવડે ફ્રાન્સને અરાજકતા, અધર્મ અને સ્વેચ્છાચારની
ર યાતનામાંથી છોડાવી વ્યવસ્થાના શિખરે પહોંચાડયો હતો; જેણે ફ્રાન્સ-
ાસીઓમાં ચેતના અને શૌર્ય ફેલાવીને તેમને અજિત અને ધાર્મિક બનાવી
ધા હતા; જેણે અનેક મોટા સમ્રાટો અને સેનાપતિઓના એકસામટા દમ-

લા પણ અજાયબ રીતે હઠાવી દીધા હતા અને પછી તેમને મારી આપીને જતા કર્યા હતા; મહાન સિઝર અને સિકંદરથી પણ જે વધારે બહાદૂર અને પ્રતિભાશાળી હતો; જેનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હતું; જેની સર્વ વિષયોમાં ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ, મધુર અને તેજસ્વી વાણી, અને જેના બીજા પણ અનેક ગુણો ભલભલાઓને મુગ્ધ કરી દેતા હતા; જેણે પોતાના કૃતઘ્ન દેશબધુઓની ઇચ્છાથી સમ્રાટ્પદ ધારણ કર્યું હતું અને તે છતા પણ જેણે પોતાની સર્વ શક્તિ દેશહિતાર્થેજ વાપરી હતી; અને છેવટે જેણે અગ્રેજોની દગાબાજીનો ભોગ થઈ પડી અનેક યાતનાઓ ભોગવીને સેન્ટ હેલીનાના ટાપુમા દેહ છોડયો હતો; એવા નરકેસરી નેપોલિયન બોનાપાર્ટનુ આ અસામાન્ય અને વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આપણા દેશની હાલની સ્થિતિમા પ્રજાએ તેમજ પ્રજાસેવકોએ—આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઇએ—ખાસ વાંચવા જેવુ છે.

महान सम्राट् अकबर

આવૃત્તિ બીજી, ૭ ચિત્ર, કદ ૫॥×૮॥, પૃષ્ઠ ૩૫૦, મૂલ્ય ૧॥

આ પુસ્તક ભારતવર્ષના આ પનોતા પુત્ર અને મહાન મોગલસમ્રાટ્‌ને ઉતારી પાડનારા વિદેશી લેખકોને સજ્જડ રદીયા આપી તેની અપૂર્વ મહત્તા દર્શાવવા ઉપરાંત આ ચરિત્ર ભારતના ભૂત તથા વર્તમાન સમયનો ચિતાર પણ હૃદયદ્રાવક અને જોસદાર ભાષામા આપે છે

मुस्लीम महात्माओ

૯૨ ચરિત્ર, ૧૩૦૦ વચનામૃત, પૃષ્ઠ ૫૯૨, મૂલ્ય ૧॥।

આ મુસ્લીમમહાત્માઓના ચારિત્ર્ય આર્ય ઋષિમુનિઓને મળતા છે,અત્યંત બોધપ્રદ અને અસરકારક છે. વચનામૃત પણ અમૃતતુલ્ય છે. માટે આ પુસ્તકને મુસ્લીમ શબ્દથી ખરાબ નહિ સમજતાં દરેક હિંદુએ પણ ખાસ વાંચવા વિચારવા જેવું છે.

दानवीर कार्नेगी

પૃષ્ઠ ૩૮૪, કદ ૫॥×૮, મૂલ્ય ૧॥, પાકું ૧॥।

ગરીબમાંથી મોટા ધનવાન બનનારા આ અમેરિકાવાસી મહાન દાનવીરનું ચરિત્ર દરેક ગરીબ તેમજ ધનવાને વાંચવા જેવું છે; કેમકે સાચા દેશસેવક કેવા હોય છે અને સાચા ઉપાય કેવા હોય છે, તે બાબતે હજી આપણા રાષ્ટ્રસેવકોને પણ બહુ જાણવા વિચારવા જેવું છે.

भारतनां स्त्रीरत्नो

मोटा त्रण भागमां–कुल पृष्ठ २१००

પુષ્કળ સુધારાવધારા સાથે લગભગ નવાજ રૂપમાં બીજી આવૃત્તિ
સતજુગથી માંડીને અત્યારસુધીમાં થઇ ગયેલી ૫૨૮ મહાન સતી-
સાધ્વીઓ અને વીરાંગનાઓનાં અત્યંત બોધપ્રદ અને અસર-
કારક ચરિત્રોનો ભારતવર્ષમાં આ સર્વથી મોટો, સસ્તો અને
ઉત્તમ સંગ્રહ હોઇ દરેક ભાગના રૂ. ૨ાા, ત્રણે ભાગના ૬.

ग्रंथ १ लो–चरित्र ११३, पृष्ठ ७१२

કેટલાંકનાં નામઃ–દક્ષકન્યા સતી પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, લોપા-મુદ્રા, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, સીતા, શબરી, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, અહલ્યા, તારા, અનસૂયા, સરમા, સુલોચના, મનોરમા, 'સુરુચિ, દમયંતી, સુનીતિ, વિદુલા, કુંતી, માદ્રી, ગાંધારી, વિદુરપત્ની, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, રુકિમણી, રેવતી, ઉત્તરા, ઉષા, શકુન્તલા, શર્મિષ્ઠા, શૈબ્યા, સુકન્યા, વૃંદા, દેવહુતિ, અરુંધતી, મદાલસા, કલાવતી, બેહુલા, સુલભા, અંબાલિકા, ઇલા, કાત્યાયની, ગાયત્રી ઇ૦ ઇ૦

ग्रंथ २ जो–चरित्र २४४, पृष्ठ ६४०

કેટલાંકનાં નામઃ–રૂપસુંદરી, દાહિરકન્યાઓ, જસમા ઓડણ, મયણલ્લ-દેવી, રાણકદેવી, ગુણસુંદરી, સંયુક્તા, દેવળદેવી, કર્મદેવી, વીરમતી, પદ્મિની, કોટારાણી, હમીરની માતા અને પત્ની, તારાબાઇ, કલાવતી, નાગબાઈ ચારણી, ગુન્નોરની રાણી, મીરાંબાઇ, ગુલબદન બેગમ, દુર્ગાવતી, જવાહિરબાઇ, રૂપી-રાણી, પન્ના, રૂપમતી, ચમ્પાદે, કમલાવતી, વીરા, જોધબાઇ, સલીમા, બેગમ નૂરજહાં, રત્નાવલી, કર્માબાઇ, સોનાબીબી, પ્રિયંવદા, કરમેતીબાઇ, જોધપુર મુમતાજમહાલ, ઝેબુન્નિસા, ચાંદબીબી, રૂપનગઢની રાજકુમારી, હાડીજી ઇ૦ ઇ

ग्रंथ ३ जो–चरित्र १७१, पृष्ठ ७५०

કેટલાંકનાં નામઃ–રાજમાતા જીજાબાઇ, વીરાંગના તારાબાઇ, રૂપ મંજરી, સાહેબકુંવરી, અહલ્યાબાઇ, દેવી ચૌધરાણી, કૃષ્ણાકુમારી, મૈના પવા રીણ, સિકંદર બેગમ, રાણી રાસમણિ, ઉમાબાઇ દાભાડે, મહારાણી લક્ષ્મીબાઇ, રાણી ચંદા, માજી હરિકુંવરી, સ્વામીભક્ત આયા, અજપા બ્રહ્મચારિણી, મહારાણી સ્વર્ણમયી, માતાજી તપસ્વિની, વીરાંગના રૂપકુમારી, રાણી ભવાની, શ્રીમતી ભગવતી દેવી, ભગિની નિવેદિતા, સરલા દાસ, આદર્શ માતા બી. અમ્મા ઇ૦ ઇ૦

ચાબુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી

, મૂલ્ય ०ા, રૂ. ૧) ની પ્રત ૫, સો રૂા. ની ૬૦૦
જ પુરુષવર્ગ માટે આમાંની ચારે વાર્તાઓ અસરકારક તથા
પ્રદ હોવાથી ઉદારાત્માઓએ એની હજારો પ્રત ભેટ વહેંચી છે.

સ્રી, પુરુષ અને આખા કુટુંબ માટે સુખ અને સુબોધદાયક

सामाजिक टुंकी वार्ताओ

આ વાર્તાઓમાં આશકમાશુકના શૃંગારિક વર્ણન નથી, પરંતુ બાપ-દીકરી પણ સાથે બેસીને વાંચે એવી રચના છે.

ઘરમાં, સગાંવહાલામાં, આડોશીપાડોશીમાં તથા જ્ઞાતિજનોમાં વગેરેમાં ચાલતા ક્લેશકંકાસના, ખરાબ રીતરિવાજના અને બીજી અનેક પ્રકારની દુર્દશાઓનાં આબેહુબ ચિત્રો તથા પરિણામો એવી સ્વાભાવિક અને અસરકારક રીતે આ વાર્તાઓ રજુ કરે છે કે જેથી તેમાંથી [illegible] શિક્ષણ આપોઆપ વાંચનારના મનમાં ઠસી જાય છે

भाग १ थी ४

આ ચારે ભાગ બીજી આવૃત્તિનાંકે એકત્ર પુસ્તકમાં [illegible] છે. આમાંની ૬૬ પૈકી થોડીક વાર્તાઓનાં મથાળાં: [illegible] પતિ અને [illegible] પત્ની, મૂર્ખ પતિ અને શાક પત્ની, ભલી નિર્મળ, [illegible] પત્નીના પ્રેમની કસોટી, નવવધૂનાં દુઃખ, અભિમાની [illegible], [illegible] અને ચોર, પુરુષનું ગૌરવ કોના હાથમાં, પત્નીનો [illegible] રોગ, મૂર્ખ સ્રી, સ્નેહનો જય અને [illegible] (પૃષ્ઠ ૬૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૨)

भाग ५ मो

એમાંની ૨૮ વાર્તા પૈકી થોડીક વાર્તાનાં મથાળાં—[illegible] યાત્રા, ચાહનો પ્યાલો કે રક્તનો? સામાજિક [illegible] સાસુ. સાચો પતિપ્રેમ. દુઃખનો ભાર [illegible] મનુષ્ય. અરવિંદ ઘોષનો સ્વપત્નીને પત્ર. પૃષ્ઠ ૩૦૦, [illegible]

भाग ६ ट्टो

એમાંની ૨૯ વાર્તાપૈકી થોડીકનાં મથાળાં—[illegible] સ્વપ્નાદનું ફળ. બોટનો ધધો. એક [illegible] કચેરી ન્યાય. ગરીબની હાય, પુત્રનો પ્રેમ, દિકરી [illegible] વિચારાધ્ય. પૈસાદારની દીકરી. વિશ્વાસનું [illegible] નો ધધો. નોકરી નોકરીમાં ફેર. સોનાનો [illegible]. પૃષ્ઠ [illegible] રૂ. ૧)

भाग ७ मो

આમાં દયાળુ માતા, આદર્શ પુત્રી, [illegible] કર્મરેખા, શી રીતે દેશની સેવા કરું! [illegible] સંસારનું સુખ, ઇત્યાદિ વાર્તાઓ [illegible] પણ નાની નાની ખરી [illegible]

भारतनां स्त्रीरत्नो

मोटा त्रण भागमां—कुल पृष्ठ २१००

પુષ્કળ સુધારાવધારા સાથે લગભગ નવાજ રૂપમાં બીજી આવૃત્તિ
સતજુગથી માંડીને અત્યારસુધીમાં થઇ ગયેલી ૫૨૮ મહાન સતી-
સાધ્વીઓ અને વીરાંગનાઓનાં અત્યંત બોધપ્રદ અને અસર-
કારક ચરિત્રોનો ભારતવર્ષમાં આ સર્વથી મોટો, સસ્તો અને
ઉત્તમ સંગ્રહ હોઇ દરેક ભાગના રૂ. ૨॥, ત્રણે ભાગના ૬.

ग्रंथ १ लो—चरित्र ११३, पृष्ठ ७१२

કેટલાંકનાં નામઃ—દક્ષકન્યા સતી પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, લોપા-મુદ્રા, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, સીતા, શબરી, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, અહલ્યા, તારા, અનસૂયા, શરમા, સુલોચના, મનોરમા, 'સુરુચિ, દમયંતી, સુનીતિ, વિદુલા, કુંતી, માદ્રી, ગાંધારી, વિદુરપત્ની, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, રુક્મિણી, રેવતી, ઉત્તરા, ઉષા, શકુન્તલા, શર્મિષ્ઠા, શૈબ્યા, સુકન્યા, વૃંદા, દેવહુતિ, અરુંધતી, મદાલસા, કલાવતી, બેહુલા, સુલભા, અંબાલિકા, ઇલા, કાત્યાયની, ગાયત્રી ઇ૦ ઇ૦

ग्रंथ २ जो—चरित्र २४४, पृष्ठ ६४०

કેટલાંકનાં નામઃ—રૂપસુંદરી, દાહિરકન્યાઓ, જસમા ઓડણ, મયણલ્લ-દેવી, રાણકદેવી, ગુણસુંદરી, સંયુક્તા, દેવળદેવી, કર્મદેવી, વીરમતી, પદ્મિની, કોટારાણી, હમીરની માતા અને પત્ની, તારાબાઇ, કલાવતી, નાગબાઈ ચારણી, ચુન્નોરની રાણી, મીરાંબાઇ, ગુલબદન બેગમ, દુર્ગાવતી, જવાહિરબાઇ, રૂઠી-રાણી, પન્ના, રૂપમતી, ચમ્પાદે, કમલાવતી, વીરાં, જોધબાઇ, સલીમા, બેગમ નૂરજહાં, રત્નાવલી, કર્માબાઇ, સોનાબીબી, પ્રિયંવદા, કરમેતીબાઇ, જોધપુરી, મુમતાજમહાલ, ઝેબુન્નિસા, ચાંદબીબી, રૂપનગઢની રાજકુમારી, હાડીજી ઇ૦ ઇ૦

ग्रंथ ३ जो—चरित्र १७१, पृष्ठ ७५०

કેટલાંકનાં નામઃ—રાજમાતા જીજાબાઇ, વીરાંગના તારાબાઇ, રૂપ-મંજરી, સાહેબકુંવરી, અહલ્યાબાઇ, દેવી ચૌધરાણી, કૃષ્ણાકુમારી, મૈના પઠા-રીણ, સિકંદર બેગમ, રાણી રાસમણિ, ઉમાબાઇ દાભાડે, મહારાણી લક્ષ્મીબાઇ, રાણી ચંદા, માજી હરિકુંવરી, સ્વામીભક્ત આયા, અજપા બ્રહ્મચારિણી, મહારાણી સ્વર્ણમયી, માતાજી તપસ્વિની, વીરાંગના રૂપકુમારી, રાણી ભવાની, શ્રીમતી ભગવતી દેવી, ભગિની નિવેદિતા, સરલા દાસ, આદર્શ માતા બી. અમ્મા ઇ૦ ઇ૦

દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી

પૃષ્ઠ ૧૬૦, મૂલ્ય ૦।, રૂ. ૧) ની પ્રત ૫, સો રૂા. ની ૬૦૦

સ્ત્રીવર્ગ તેમજ પુરુષવર્ગ માટે આમાંની ચારે વાર્તાઓ અસરકારક તથા
બોધપ્રદ હોવાથી ઉદારાત્માઓએ એની હજારો પ્રત ભેટ વહેંચી છે.

સ્ત્રી, પુરુષ અને આખા કુટુંબ માટે સુખ અને સુબોધદાયક

सामाजिक टुंकी वार्ताओ

આ વાર્તાઓમાં આશકમાશુકના શૃંગારિક વર્ણન નથી, પરંતુ બાપ-
રી પણ સાથે બેસીને વાંચે એવી રચના છે.

ઘરમાં, સગાવહાલામા, આડોશીપાડોશીમાં તથા જ્ઞાતિબંધુઓ વગેરેમાં
રતા કલેશકંકાસના, ખરાબ રીતરિવાજનાં અને બીજી અનેક પ્રકારની
શાઓનાં આબેહુબ ચિત્રો તથા પરિણામો એવી સ્વાભાવિક અને અસર-
ક રીતે આ વાર્તાઓ રજુ કરે છે કે જેથી તેમાંથી લેવાનું શિક્ષણ આપો-
પ વાંચનારના મનમાં ઠસી જાય છે.

भाग १ थी ४

આ ચારે ભાગ બીજી આવૃત્તિતરીકે એકજ પુસ્તકમાં છપાયા છે.
માંની ૬૬ પૈકી થોડીક વાર્તાઓનાં મથાળાં:-વૃદ્ધ પતિ અને બાળક
ની, મૂર્ખ પતિ અને શાક પત્ની, ભલી નિર્મળા, ગરીબાઇનો સંસાર, પત્નીના
ની કસોટી, નવવધૂનાં દુઃખ, અભિમાની સ્ત્રી, ગરીબ પાચો પટેલ, ચૂડેલ
ને ચોર, પુરુષનું ગૌરવ કોના હાથમા, પત્નીની વીરતા, દોરા-ધાગાના
ગ, મૂર્ખ સ્ત્રી, સ્નેહનો જય અને શારદાચરણનુ બોપાળું વગેરે. કદ ૫×૯,
ષ્ઠ ૬૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૨)

भाग ५ मो

એમાંની ૨૮ વાર્તા પૈકી થોડીક વાતોનાં મથાળાં—એક અભણ સ્ત્રીની
ત્રા, ચાહનો પ્યાલો કે રક્તનો? સામાજિક અત્યાચારો. દુર્ગાનું મંદિર. સમજ-
ર સાસુ. સાચો પતિપ્રેમ. દુઃખનો ભાર. કહાણીલેખકની કથની. પશુમાંથી
નુષ્ય. અરવિંદ ઘોષનો સ્વપત્નીને પત્ર. પૃષ્ઠ ૩૦૦, કદ ૫×૬।।।;રૂ.૦।।।—

भाग ६ ट्टो

એમાંની ૨૭ વાર્તાપૈકી થોડીકનાં મથાળાં—સ્નેહનો જય. માની શિખા-
ણ. સચ્ચાઇનું ફળ. ખોટનો ધંધો. એક માણસને કેટલી ભૂમિ જોઇએ?
ર્શ્વરી ન્યાય. ગરીબની હાય, પુત્રીનો પૈસો, શિકારી રાજકુમાર. દાનો દુશ્મન.
ત્યારાજ્ય. પૈસાદારની દીકરી. વિમળાનું ભાગ્ય. ગરીબાઇનો ભોગ. નેતાપણા-
નો ધંધો. નોકરી નોકરીમાં ફેર. સોનાનો સિંહ, પૃષ્ઠ ૩૬૦, કદ ૫×૬।।।, રૂ. ૧)

भाग ७ मो

આમાં દયાળુ માતા, આદર્શ પુત્રી, સ્ત્રીઉપયોગી કવિતાઓ, કંજુસની
કર્મકથા, હી રીતે દેશની સેવા કરું? કનૈયાનું કલ્પાંત, દેશભક્ત કેઘેરાઇન,
સ્વરાજ્યનું મૂલ્ય, ઇત્યાદિ વાર્તાઓ ઉપરાંત શેખસાદીના "ગુલિસ્તાન" નો
અનુવાદ પણ નાની નાની ખરી કહાણીઓથી તથા બોધથી ભરપૂર છે

તમારાં બાળકોનાં મનપર ઉમદા વિચારોની છાપ પાડી તેમને
સદ્ગુણી, બુદ્ધિમાન અને આજ્ઞાંકિત બનાવવા માટે

बाल ग्रंथावलिनां पुस्तको

સદ્ગુણી બાળકો { છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૮ મૂલ્ય ૦ા પો. ૦)
બાળકોએ આણુસાટે પણ માતૃભક્તિ, પિતૃભક્તિ, ભ્રાતૃભક્તિ, પરોપકાર, સત્ય વગેરે સદ્ગુણ દર્શાવી આપ્યાના ૬૮ અસરકારક દાખલા.

બાળકોની વાતો { છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૮૮ મૂલ્ય ૦)॥ પો. ૦)
સ્વદેશપ્રેમ, દેશની દશા, ફરજ, ધર્મ, પરોપકાર વગેરે બાબતોના રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ અસરકારક પાઠ આ પુસ્તકમાં છે.

બાળસદ્બોધ { પાંચમી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૦. મૂલ્ય ૦ા પો. ૦)
ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ ઇ૦ માંના અનેક બોધદાયક પ્રસંગો, વાર્તાઓ અને દષ્ટાંતોસહિત ઉત્તમ ધાર્મિક શિક્ષણ આમાં છે.

સુબોધક નીતિકથા { ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૭૬ મૂલ્ય ૦ા॥ પો. ૦)
જુદાં જુદાં પ્રાણી–પદાર્થોને લાગુ પાડીને મોટાં બાળકો માટે રચેલી પુષ્કળ નાની નાની, રમુજી અને બોધદાયક વાર્તાઓ આમાં છે.

દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ { બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૯૦ મૂલ્ય ૦ા, પો. ૦)
મોટી અગવડો વચ્ચે પણ ખૂબ અભ્યાસ કરીને મોટા માણસ બનેલા માણસોના અનેક જાણવા જેવા દાખલા આ પુસ્તકમાં છે.
આ ખાતા તરફનાં બીજાં અનેક ઉત્તમ પુસ્તકોનું સૂચીપત્ર મુફત મોકલશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.
અમદાવાદમાં–ત્રણ દરવાજા બહાર નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુંબઈમાં–કાલબાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે, કાલબાદેવીના મંદિર સામે

ઉત્તમ પુસ્તકો જૂજ કિંમતે પૂરાં પાડનારી, ૧૮ વર્ષથી ચાલતી

विविध ग्रंथमाळा

દરવર્ષે ૧૬૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પોસ્ટેજ સાથે માત્ર ૪)માં અને પાકાં પૂંઠાં સાથે ૫)માં મળે છે.

૧૯૮૪ માં–સંતવાણી તથા સ્વર્ગના પુસ્તકોના અને શુભસંગ્રહ તથા ટુંકી વાર્તાઓના નવા ભાગ, સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, જેમ્સ એલનના પુસ્તકો, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, સુબોધ રત્નાકર, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી ચરિત્ર, ભાસ્કરાનંદ ચરિત્ર, સુભાષિત રત્નભાંડાગાર, ફાધર ડેમિયન, જોનઑફ્ આર્ક, કાલાઈલ, વિલિયમ વૉલેસ, બુકર ટી. વૉશિંગ્ટનની પુનરાવૃત્તિ, એકાદશ સ્કંધની પુનરાવૃત્તિ, ગુરુ નાનકદેવ ૪૦ નાં ચરિત્રોની પુનરાવૃત્તિ અને બીજા પસંદ કરાશે તેમાંના પુસ્તકો યથાસંયોગ નીકળશે.

ખાસ સૂચના–આ માળાનું વર્ષ કાર્તિકથી શરૂ થાય છે. કોઇ પણ માસમાં ગ્રાહક થવા છતાં પુસ્તકો આખા વર્ષના અપાય છે

आ माळाना आगलां वर्षोंना हजी मळता सॅट

આ દરેક સૅટનો માર્ગવ્યય જુદો સમજવો.

૧૯૭૯નાં ત્રણ પુસ્તક–ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૭ મો, કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉય, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ મૂલ્ય ૩ાા, પાકા પૂંઠાં ૪ાા,

સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તક–સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૦–૧૧, નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, ખ્રિસ્તીકૃત ધર્મતત્ત્વ. મૂલ્ય ૪, પાકાં પૂંઠાં ૫)

સંવત ૧૯૮૧નાં ચાર પુસ્તક–સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૨–૧૩, યોગતત્ત્વ, સ્વર્ગનો પ્રકાશ, આદર્શ દષ્ટાંતમાળા–ભા. ૧ લો. મૂલ્ય ૪, પાકાં ૫)

સંવત ૧૯૮૨નાં ચાર પુસ્તકઃ–દાનવીર કાર્નેગી, શુભસંગ્રહ ભા. ૨ જો, રામાયણ અને મહાભારતવિષે વિચારો, આદર્શ દષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૨ જો. મૂલ્ય ૪) પાકાં પૂંઠાં ૫)

સં. ૧૯૮૩નાં ચાર પુસ્તક–મુસ્લીમ મહાત્માઓ, શુભસંગ્રહ ભાગ ૩ જો, ઈશુની વાણી–ગ્રંથ ૨ જો તથા ભારતના વીરપુરુષો–મૂલ્ય ૪, પાકાં પૂંઠાં ૫,)

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય–અમદાવાદ અને મુંબઈ–૨

उत्तम अने सस्ता ग्रंथो

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠસંખ્યા	મૂલ્ય.
અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો		
સંપૂર્ણ મહાભારત–શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર.	૫૨૦૦	૩૬)
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ–૩૨ ચિત્રોસાથે	૧૩૨૦	૬)
તુલસીકૃત રામાયણ–૪૦ ચિત્રોસાથે	૧૩૫૦	૬)
મહાભારતનું શાંતિપર્વ–નવી આવૃત્તિ	૯૦૦	૫)
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૭૮૪	૨।
અખાની વાણી–મનહરપદ સાથે	૫૦૦	૧॥
પ્રીતમની વાણી–સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૪૨૦	૧॥
છોટમની વાણી–ગ્રંથ ૧ લો	૨૬૪	૧)
છોટમની વાણી–ગ્રંથ ૨ જો	૪૫૬	૧॥
છોટમની વાણી–ગ્રંથ ૩ જો	૨૭૬	૧)
ધર્મતત્ત્વ–બંકિમચરિત્રસાથે	૨૪૮	૦॥।
યોગતત્ત્વ	૩૮૪	૧।
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ–મહારામાયણ બે ભાગમાં	૧૯૦૦	૧૦)
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ(૧લી આવૃત્તિ)	૬૦૦	૨)
શ્રીદાસબોધ–નવી આવૃત્તિ	૬૨૦	૨॥
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા–નવી આવૃત્તિ	૮૦૦	૨)
શ્રીભગવતી ભાગવત–ઉત્તમ ભાષાંતર	૮૬૪	૪॥
શ્રીમદ્‌ભાગવત–ઉત્તમ ભાષાંતર નવી આવૃત્તિ છપાય છે		૪)
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત–બંને ભાગ ભેગા	૬૫૦	૨॥
સ્વામીરામતીર્થ–ગ્રંથ ૧ લો–ભાગ ૧ થી ૫	૫૮૦	૨)
,, ,, ગ્રંથ ૨ જો–ભાગ ૬ થી ૯	૬૮૦	૨।
,, ,, ગ્રંથ ૩ જો–ભાગ ૧૦–૧૧	૫૨૮	૨)
,, ,, ગ્રંથ ૪ થો–ભાગ ૧૨–૧૩	૬૪૦	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ લો–ભા. ૧–૨–૩	૫૭૫	૨।
,, ,, ગ્રંથ ૨ જો–ભા. ૪–૫	૬૦૦	૨।
,, ,, ભાગ ૬ થી ૮ નોખા	૧૦૦૦	૩)
,, ,, ભાગ ૯ મો–સંપૂર્ણ ચરિત્ર	૭૪૦	૨॥
,, ,, ભાગ ૧૦ મો–રાજયોગ	૩૦૦	૧)
[illegible]ચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત	૪૦૮	૧॥
[illegible]ગર–નવી આવૃત્તિ	૨૦૦	૦॥~
[illegible]નું વિમાન	૩૮૪	૧।~

સ્વર્ગની કુંચી... ... ... ૩૭૮ ... ... ૧ા=
સ્વર્ગનો ખજાનો ... ... ૩૨૪ ... ... ૧ા=
સ્વર્ગનો પ્રકાશ... ... ... ૩૩૬ ... ... ૧ા=
ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાર્થસહિત ... ૨૫૬ ૦)=, ૦)≡, ૦।
„ , „ (સ્થૂલાક્ષર) ... ૨૭૨ ૦।, ૦।=, ૦ાા
ભગવદ્ગીતા-મરાઠી કે હિંદી ટીકાસહિત... ૨૩૦ ... ... ૦ાા
ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમાં ૦। અને ૦ાા
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના, મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમાં ૦।, ૦।=, ૦ાાા
મહાભારત અને રામાયણ-વિષે વિચારો ... ૨૦૦ ... ... ૦ાા=
શ્રીમહાભારત વિષે-જાણવા જોગ વિચારો... ૩૨૮ ... ... ૧ાા

<u>ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો</u>

શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો... ... ... ૧૯૨ ... ... ૦।
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો... ... ... ૭૦૦ ... ... ૨ાા
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૩ જો ... ... ૪૩૨ ... ... ૧ાા
શુભસંગ્રહ ભાગ ૪ થો..........છપાય છે. સત્વર બહાર પડશે.
આગળ ધસો-નવી આવૃત્તિ ... ... ૪૬૮ ... ... ૨ાા
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો ... ... ૩૩૬ ... ... ૧)=
„ „ ભાગ ૨ જો ... ... ૩૯૨ ... ... ૧।
સુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ ફરીથી છપાશે... ... ... ૧ાા=
ભાગ્યના સૂત્રો ફરીથી છપાશે ... ... ૧ાા
બંકિમનિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વસાથે ... ... ૫૯૦ ... ... ૧ાાા
પ્રભુમયજીવન ... ... ૨૨૦ ... ... ૦ાાા

<u>ઈતિહાસ અને વૈદકસંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો</u>

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બે મોટા ગ્રંથોમાં ...૧૫૩૦ ... ... ૧૦)
આર્યભિષક્ અથવા હિંદનો વૈદરાજ ... ૭૦૦ ... ... ૪)
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત ... ૧૪૦ ... ... ૦।–

<u>બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો</u>

ભારતના વીર પુરુષો... ... ... ૨૮૮ ... ... ૧)
દાનવીર કાર્નેગી ... ... ૪૦૦ ... ... ૧ાા
શ્રીભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત ... ૪૦૮ ... ... ૧ાા
મુસ્લીમ મહાત્માઓ ... ... ૫૯૨ ... ... ૧ાાા
કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર... ... ... ૬૨૦ ... ... ૨ાા
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ... ... ૮૪૦ ... ... ૩)
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા ... ... ૬૪૦ ... ... ૨)
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર ... ૭૪૦ ... ... ૨ાા
મહાન સમ્રાટ્ અકબર... ... ...
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ ... ...

उत्तम अने सस्ता ग्रंथो

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠસંખ્યા	મૂલ્ય.
અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો		
સંપૂર્ણ મહાભારત–શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર	૫૨૦૦	૩૬)
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ–૩૨ ચિત્રોસાથે	૧૩૨૦	૬)
તુલસીકૃત રામાયણ–૪૦ ચિત્રોસાથે	૧૩૫૦	૬)
મહાભારતનું શાંતિપર્વ–નવી આવૃત્તિ	૯૦૦	૫)
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૭૮૪	૨।
અખાની વાણી–મનહરપદ સાથે	૫૦૦	૧॥
પ્રીતમની વાણી–સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૪૨૦	૧॥
છોટમની વાણી–ગ્રંથ ૧ લો	૨૬૪	૧)
છોટમની વાણી–ગ્રંથ ૨ જો	૪૫૬	૧॥
છોટમની વાણી–ગ્રંથ ૩ જો	૨૭૬	૧)
ધર્મતત્ત્વ–બંકિમચરિત્રસાથે	૨૪૮	૦॥।
યોગતત્ત્વ	૩૮૪	૧।
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ–મહારામાયણ બે ભાગમાં	૧૯૦૦	૧૦)
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ(૧લી આવૃત્તિ)	૬૦૦	૨)
શ્રીદાસબોધ–નવી આવૃત્તિ	૬૨૦	૨॥
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્‌ગીતા–નવી આવૃત્તિ	૮૦૦	૨)
શ્રીભગવતી ભાગવત–ઉત્તમ ભાષાંતર	૮૬૪	૪॥
શ્રીમદ્‌ભાગવત–ઉત્તમ ભાષાંતર નવી આવૃત્તિ છપાય છે		૪)
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત–બંને ભાગ ભેગા	૬૫૦	૨॥
સ્વામીરામતીર્થ–ગ્રંથ ૧ લો–ભાગ ૧ થી ૫	૫૮૦	૨)
,, ,, ગ્રંથ ૨ જો–ભાગ ૬ થી ૯	૬૮૦	૨।
,, ,, ગ્રંથ ૩ જો–ભાગ ૧૦–૧૧	૫૨૮	૨)
,, ,, ગ્રંથ ૪ થો–ભાગ ૧૨–૧૩	૬૪૦	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ લો–ભા. ૧–૨–૩	૫૭૫	૨।
,, ,, ગ્રંથ ૨ જો–ભા. ૪–૫	૬૦૦	૨।
,, ,, ભાગ ૬ થી ૮ નોખા	૧૦૦૦	૩)
,, ,, ભાગ ૯ મો–સંપૂર્ણ ચરિત્ર	૭૪૦	૨॥
,, ,, ભાગ ૧૦ મો–રાજયોગ	૩૦૦	૧)
શ્રીભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત	૪૦૮	૧॥
શ્રીભજનસાગર–નવી આવૃત્તિ	૨૦૦	૦॥~
સ્વર્ગનું વિમાન	૩૮૪	૧।~

પુસ્તક	પૃષ્ઠ	કિંમત
સ્વર્ગની કુંચી...	૩૭૮	૧ા=
સ્વર્ગનો ખજાનો	૩૨૪	૧ા=
સ્વર્ગનો પ્રકાશ...	૩૩૬	૧ા=
ભગવદ્ગીતા–ગુજરાતી સરલાર્થસહિત	૨૫૬	૦)=, ૦)≡, ૦ા
,, ,, (સ્થૂલાક્ષર)	૨૭૨	૦ા, ૦ા=, ૦ાા
ભગવદ્ગીતા–મરાઠી કે હિંદી ટીકાસહિત...	૨૩૦	૦ાા
ભગવદ્ગીતા–મૂલમાત્ર–મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમાં ૦ા અને ૦ાા		
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના, મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમાં ૦ા, ૦ા=, ૦ાા		
મહાભારત અને રામાયણ–વિષે વિચારો...	૨૦૦	૦ાા=
શ્રીમહાભારત વિષે–જાણવા જોગ વિચારો...	૩૨૮	૧ા

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

પુસ્તક	પૃષ્ઠ	કિંમત
શુભસંગ્રહ–ભાગ ૧ લો...	૧૯૨	૦ા
શુભસંગ્રહ–ભાગ ૨ જો...	૭૦૦	૨ાા
શુભસંગ્રહ–ભાગ ૩ જો	૪૩૨	૧ા
શુભસંગ્રહ ભાગ ૪ થો.........છપાય છે. સત્વર બહાર પડશે.		
આગળ ધસો–નવી આવૃત્તિ...	૪૬૮	૧ાા
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૧ લો	૩૩૬	૧)=
,, ,, ભાગ ૨ જો	૩૯૨	૧ા
સુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ ફરીથી છપાશે...		૧ાા=
ભાગ્યના સૂત્રો ફરીથી છપાશે		૧ા
બંકિમનિબંધમાળા–ધર્મતત્ત્વસાથે	૫૯૦	૧ાા
પ્રભુમયજીવન	૨૨૦	૦ાા

ઈતિહાસ અને વૈદકસંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

પુસ્તક	પૃષ્ઠ	કિંમત
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ–બે મોટા ગ્રંથોમાં	૧૫૩૦	૧૦)
આર્યભિષક્ અથવા હિંદનો વૈદરાજ	૭૦૦	૪)
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન–ગાંધીજીકૃત	૧૪૦	૦ા–

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

પુસ્તક	પૃષ્ઠ	કિંમત
ભારતના વીર પુરુષો...	૨૮૮	૧)
દાનવીર કાર્નેગી...	૪૦૦	૧ા
શ્રીભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત	૪૦૮	૧ા
મુસ્લીમ મહાત્માઓ...	૫૯૨	૧ાા
કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયનું જીવનચરિત્ર...	૬૨૦	૨ા
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૮૪૦	૩)
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા	૬૪૦	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર	૭૪૦	૨ા
મહાન સમ્રાટ્ અકબર...	૩૫૨	૧ા
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ...	૫૨૮	૨ા

વીર દુર્ગાદાસ... ... ... ૨૪૦ ... ... ૦॥

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો–ત્રણ ગ્રંથોમાં ... ...૨૧૦૦ ... ... ૬)

„ „ છુટક દરેક ભાગના ... ... ૨॥

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોમાટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

ટુંકીવાર્તાઓ–ભાગ ૧ થી ૪ ભેગા ... ... ૬૦૦ ... ... ૨)

ટુંકીવાર્તાઓ–ભાગ ૫ મો. ૨૮ સાંસારિક વાતો૩૦૪ ... ...૦॥~

ટુંકીવાર્તાઓ–ભાગ ૬ ઠ્ઠો–બોધપ્રદ ૨૭ વાતો... ૩૬૦ ... ... ૧)

ટુંકીવાર્તાઓ–ભાગ ૭ મો–અનેક વાતો ... ૨૫૦ ... ... ૧॥

દયાળુ માતા અને સદ્‌ગુણી પુત્રી ... ... ૧૬૦ ... ... ૦।

બાળકોમાટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્‌ગુણી બાળકો–૬૯ બનાવોનો સંગ્રહ ... ૧૨૮ ... ... ૦।

બાળસદ્‌બોધ–વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ... ૧૧૨ ... ... ૦।

બાળકોની વાતો–રસિક વાતચીતરૂપે ૨૧ પાઠ ૯૬ ... ... ૦)॥

દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ–સચોટ સાચાં દૃષ્ટાંતો... ૯૦ ... ... ૦।

સુબોધક નીતિકથા ... ... ૧૮૪ ... ... ૦।≈

ચિત્રો અને ચિત્રાવલીઓ

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલી ૨૬ ચિત્રોનો સુંદર સંગ્રહ ... ... ૧)

શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલી ૩૬ „ „ „ ... ... ૧)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું ત્રિરંગી ચિત્ર ... ... ૦।~

દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ (ત્રિરંગી છે.) ... ... ૦।~

જ્ઞાનપટ અને સોપાનપટ ... ... ૦)~

ઉપરનાં ત્રિરંગી ચિત્રો ઉપર નીચે પતરાની પટી સાથે... ... ૦।≈

ઉપરની ચિત્રાવલીઓનાં છૂટક ચિત્રો પણ મળશે.

मंगावनारने खास सूचना

૧–પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂ.૧ સુધીનું રૂ.૦। જૂદું લાગે છે. ૨–મંગાવેલામાંનાં જે પુસ્તકો ન આ તે ખલાસ સમજવાં. ૩–પૂરૂં મૂલ્ય પ્રથમથીજ મોકલીને દરેક રૂ. પુસ્તકો રેલરસ્તે મંગાવવાથી વધારાના પેકીંગ બદલ રૂ.૦। ચઢશે પણ કુલ ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૪–મહાભારત સુદ્ધાં રૂ. ૧૦૦) અથવા મહાભારત સિવાયનાં રૂ. ૨૫) નાં પુસ્તકો લેનારને અમા વાદમાં ૧૨॥ ટકા કમીશન મળશે અને મહાભારત સાથે ૩૦૦) અથવા તે સિવાયનાં ૧૦૦) નાં લેવાથી ૧૫ ટકા મળશે; પરંતુ કિફાય કિંમત ચાલુ હશે ત્યાંસુધી તો કમીશન કમમાં કમ રૂ.૧૦૦)નાં અથ તો એકજ જાતનાં ૧૦૦ પુસ્તકો લેવાશે તોજ ૬। ટકા કપાશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

भद्र पासे, अहमदावाद अने कालबादेवी रोड, बंबई. नं०